VAIDYAKAŚABDASINDHU

OR

A COMPREHENSIVE LEXICON OF HINDU MEDICAL TERMS

AND NAMES OF DRUGS

(WITH THEIR SYNONYMS IN LATIN, SANSKRIT, HINDI, TELUGU, BENGALI, &C.)

WITH COPIOUS REFERENCES TO, AND QUOTATIONS FROM, STANDARD WORKS,

PREPARED UNDER THE LIBERAL PATRONAGE OF HIS HIGHNESS

MIRZÁ ŚRÍ ÁNANDA GAJAPATI RÁJ

MUNNYÄ SULTÂN BÂHÂDUR, G. C. I. E.

MAHÁRÁJA OF VIZIANAGRAM,

COMPILED BY

KAVIRÁJA UMEŚACHANDRA GUPTA KAVIRATNA

LATE LIBRARIAN, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA; EDITOR AND COMMENTATOR OF THE "AŚVA-VAIDYAKA," PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL; TRANSLATOR OF "RASENDRA-CHINTÁMANI," "GAURÍ-KANCHANIKÁ-TANTRA," "KATHÁ-SARIT-SÁGARA," &C. &C.

CALCUTTA:

PRINTED BY

ŚAŚIBHÚSHAṆA BHAṬṬÁCHÁRYYA

AT THE GIRIŚA-VIDYÁRATNA PRESS,

NO. 24, GIRIŚA-VIDYÁRATNA'S LANE.

PUBLISHED BY, AND TO BE HAD

ONLY OF, THE COMPILER,

NO. 84, JAUN BAZAR STREET, CALCUTTA.

1894.

Price—Ten Rupees,
Postage—Ánás Ten only.

For Foreigners—One Pound,
inclusive of Postage &c.

वैद्यकशब्दसिन्धुः

आयुर्व्वेदीय-शब्दौषध-नाम-निर्णायको बृहत्कोष-ग्रन्थः

लाटिन-संस्कृत-हिन्दी-तैलङ्ग-वङ्गादि-भाषा-व्यवहृत-पर्य्याय-शब्द-समलङ्कृतः

विविध वैद्यक ग्रन्थेभ्यः समुद्धृत प्रमाण प्रयोगादि-समन्वितः

महोदार-धीर-चरित महाराजाधिराज-

मिर्ज्जा-श्रीश्रीश्रीश्रीश्री-आनन्द-गजपति-राज-

मन्ये-सुलतान्-बाहादूर-जि. सि. आइ. इ.-

विजयनगराधिपते-र्विद्योत्साहिनो लब्ध साहाय्येन

कलिकातास्थ गवर्णमेण्ट-संस्कृत विद्यालयस्य भूतपूर्व्व पुस्तकाध्यक्षेण वङ्गदेशीयासियाटिक सोसाइटी-

प्रकाशिताश्ववैद्यक टीकाकृता, रसेन्द्रचिन्तामणि-गौरीकाश्वनिकातन्त्र-

कथासरित्सागरादि ग्रन्थाना मनुवादकेन

गोष्ठीपति-रामानन्दान्वयज गुप्तसेनेन

कविराज-श्रीउमेशचन्द्र-गुप्त-कविरत्नेन

सङ्कलितः

आनबाजार ष्ट्रीटस्थ चतुरशीति सङ्ख्यक-भवनात्

प्रकाशितो विक्रेतव्यश्च

कलिकाताराजधान्यां

गिरिश विद्यारत्न वर्त्मनि चतुर्व्विंशति-सङ्ख्यक-सद्मनि

गिरिश-विद्यारत्न यन्त्रे

श्रीशशिभूषण-भट्टाचार्य्येण

मुद्रितः

ई १८९४

मूल्यं [illegible]

उत्सर्गः

सकलमङ्गलालयाखिलसद्गुणैकनिकेतन-प्रजारञ्जन-

महाराजाधिराज-

मिर्ज़ा-श्रीश्रीश्रीश्रीश्री-आनन्द-गजपति-राज-

मन्ने-सुलतान्-बाहादूर-जि. सि. आइ. इ.-

विजयनगराधीश-देव-श्रीकर-कमलेषु

वैद्यकशब्दसिन्धुरयं

भक्त्या श्रद्धया च सादरमुपहारीकृतः ।

TO

HIS HIGHNESS

MIRZÁ ŚRÍ ÁNANDA GAJAPATI RÁJ

MUNNYÁ SULTÁN BÁHÁDUR, G. C. I. E.

MAHÁRÁJA OF VIZIANAGRAM.

THIS WORK

IS MOST RESPECTFULLY

DEDICATED

FOR HIS DISINTERESTED ZEAL AND OPEN-HANDED LIBERALITY IN HELPING BOTH STUDENTS AND PRACTITIONERS OF HINDU MEDICINE AND THE MEDICAL PROFESSION GENERALLY IN THE STUDY OF INDIA'S ONCE PERFECT SYSTEM OF MEDICINE AND PATHOLOGY

BY

HIS HIGHNESS' MOST OBEDIENT SERVANT,

THE COMPILER.

राजसकाशे विज्ञप्तिः ।

देव !

साहायकं प्राप्य परं त्वदीयं
साकल्यतो वैद्यकसंहिताभ्यः ।
संगृह्य शब्दान् परितः श्रमेण
प्रकाशितोऽयं परमाशया ते ॥ १ ॥
तस्मिन् प्रभो वैद्यकशब्दसिन्धौ
रत्नावली शब्दमयी मया या ।
विगुम्फिता भक्तिगुणेन रम्या
बहुप्रयत्नेन समादरेण ॥ २ ॥
तया युतोऽयं शुभपुण्यपात्रे
त्वय्येव भक्त्या प्रतिपादनीयः ।
प्रतीच्छतामेष कृपापरेण
जनः कृतार्थीक्रियतां कृपालो ॥ ३ ॥

विनीत-
श्रीउमेशचन्द्र-गुप्तस्य ।

May it please your Highness—

It is solely through the munificence of your Highness that I have been able to present the public with my "Vaidyaka-Śabdasindhu"—the fruit of my earnest and long-continued labour in collecting all medical terms of India from various original sources.

2. Herein I have taken great care in stringing together with the thread of my heart's devotion these gems of medical terms into a delightful garland for your Highness' kind acceptance.

3. Now, that it has been brought to a close, I humbly take the liberty to dedicate the compilation to your Highness as a public acknowledgment of the pecuniary obligation I owe to your Highness, and in the fervent hope that your Highness would place me under infinite obligation, by accepting this poor but heart-felt token of a "debt immense of endless gratitude."

I have the honour to be
Your Highness'
Most Obedient Servant,
UMEŚACHANDRA GUPTA.

विज्ञापनम्।

इह खलु कोषापरनामधेयं शब्दभाण्डागारभूतं लिङ्गार्थनिर्णायकं शास्त्रमभिधानं नाम। पुरा किलास्मदीये जनपदे संस्कृतभाषायां शास्त्रानुशीलनार्थं सौकर्य्यातिशयात् अन्त्यवर्णक्रमेणाभिधानरचनारीतिः प्रचलितासीत्। तत्र प्राचीनकोषविषयकं संक्षेपेण किञ्चिदुच्यते। प्राचीन-शब्दसाधारणाभिधानानि रचयितृभेदेन बहून्यमरसिंहादिविरचितानि अमरकोषादीनि प्रसिद्धानि। तानि सर्व्वाण्येव तात्कालिकरीत्या सुखा-भ्यासलाभार्थं छन्दोपनिबद्धानि। स्वर्गमर्त्तादिवासिदेवतामनुष्यादिवाच-कानां शब्दानां यथाभागं पृथक्श्रेणीविभागेन स्वरादिवर्गविभागान् निर्म्माय वर्गमध्ये क्वचिदन्त्यवर्णक्रमेण, क्वचिदादिवर्णक्रमेण, क्वचिच्च क्रम-भङ्गेन शब्दपर्य्याया गुम्फिताः प्राचीनकोषकारैः। क्वचित् ते पर्य्यायाः श्लोकसमापिताः, श्लोकार्द्धसमापिताः श्लोकपादसमापिताश्च यथाप्रयोजनं दृश्यन्ते।

एवमेव प्राचीनवैद्यकाभिधानानि निघण्टुद्रव्यगुणादीनि रचयितृ-वैचित्र्यात् नानाविधानि विविधवैद्यकसंहितासङ्ग्रहादिचिकित्साग्रन्थेभ्यः समाहृतशब्दाद्युपादानैः प्राचीनरीत्या छन्दोपनिबद्धानि, भूलतादिनाना-वर्गैः खण्डैः परिच्छेदैर्वा विभक्तानि। तेषु च वैद्यशास्त्रोपयोगिनामुद्भिज्ज-तरुलतादीनां जरायुजाण्डजस्वेदजानां पशुपक्षिकीटपतङ्गसरीसृपादीनां प्राणिनां खनिजलोहादीनाञ्च सलिङ्गपर्य्यायनामगुणादीनि सुष्ठु विनिर्णी-तानि। तत्र द्रव्याभिधानं नाम चिकित्सोपयोगिसर्व्वविधद्रव्याणां सनामलिङ्गार्थपर्य्यायसंग्रहः। तानि च रत्नमालादीनि बहूनि वर्त्तन्ते। निघण्टुः द्रव्यगुणाभिधानञ्च द्रव्याणां सनामपर्य्यायार्थगुणदोषरसादि-संग्रहः। तेषु च धन्वन्तरिमदनपालराजनिघण्ट्वादीनि प्रसिद्धानि। परिभाषा नाम पारिभाषिकशब्दार्थविनिर्णायको ग्रन्थविशेषः। तत्र परिमाणक्वाथकषायफाण्टोष्णोदकद्रव्यमात्राः कषायादौ द्रव्यवारिमानं यवागूमण्डादिसाधनलक्षणानि रससाधनविधानप्रक्षेपविधयः क्षीरस्नेह-

गुड़ादिपाकसाधनलक्षणानि क्वाथवारिपरिमाणलौहमारणपाकलक्षणानि भावनाविध्यनुपानविधिबालौषधमात्राभिषजमात्रादीनि पञ्चकर्म्मादीनि च सविस्तरं वर्णितानि। तास्र ग्रन्थकारभेदेन परिभाषाप्रदीपादयो बहवः सन्ति। एतानि हि बाल्यएव समभ्यस्तानि चिकित्सकानां कार्य्यकाले विशेषोपयोगीनि भवन्ति।

आभिधानिकशब्दा असंख्याः नानोपायसिद्धत्वात् नानाजातीयाश्च भवन्ति। तेषु केचित् नामवाचकाः, केचित् द्रव्यादिवाचकाः, केचिच्च द्रव्यगुणादिवाचकाः। नानोपायसिद्धेषु पुनः केचित् रूढ़िनिष्पन्नाः, केचित् स्वस्वप्रकृतिनिष्पन्नाः, केचन देश्योक्तिसिद्धाः, केचन विभिन्नलाञ्छनोपेताः, केचित् उपमानसिद्धाः, केचित् स्ववीर्य्यतः सिद्धाः, केचिच्चेतरदेशनामतः सम्पन्ना इति सप्तप्रकाराः। तदुक्तं राजनिघण्टौ—

"नामानि क्वचिदिह रूढ़ितः स्वभावा-
द्देश्योक्त्या क्वचन च लाञ्छनोपमानैः।
वीर्य्येण क्वचिदितराह्वयादिदेशा-
द्द्रव्याणां ध्रुवमिति सप्तधोदितानि॥"

द्रव्याभिधानेषु द्रव्यनामपरिचयस्त्रिधा भवति। यथा कानिचित् द्रव्याणि नामसाधारण्येन सर्व्वत्र परिचितानि, कानिचित् पार्व्वतीयनामभिः, कानिचिच्च देशभेदेषु नामभेदैः परिचितानि। तथा मेदादीनि यानि कतिपयानि द्रव्याणि, तान्यस्मदीये देशे दुरधिगमानि, तस्माच्च इदानीन्तनचिकित्सकैः प्रायेणैव न प्रत्यक्षीकृतानि, केवलमेवाभिधाने तेषां पर्य्यायगुणादिकं पठ्यते। अतः कार्य्यकाले अनुकल्पतया तत्तत्स्थानेषु तत्तत्समगुणानि अश्वगन्धादीनि द्रव्याणि संग्रहादिषु व्यवस्थापितानि। येषाञ्च द्रव्याणां देशभेदेषु नामान्तराणि विद्यन्ते, तेषामवबोधनार्थममुकभाषया अमुकनामभिः प्रसिद्धानीत्यभिधानकारैरभिधाय परिलक्षितैर्लेख्या। तथा द्रव्याभिधानेषु द्रव्यनामानि भाषाभेदेन—कुत्रचित् वङ्गभाषया, कुत्रचित् हिन्दीभाषया, कुत्रचिच्च महाराष्ट्रकर्णाटादिभाषया—अभिहितानि।

प्रागुक्तकोषाभ्यासं विना चाव्युत्पन्नच्छात्राणामिष्टशब्दार्थसमुद्भावनमतीव दुरूहं भवतीति समालोच्य विद्यारम्भे एव सुकुमारमतिशिष्याणां तदभ्यसनरीतिः चतुष्पाठीषु प्रवर्त्तिता। अतएव पुराऽस्मिन् भरतवास्तव्येऽस्मदीये जनपदे साहित्यचिकित्सादिशास्त्राध्यापनरीतिः कालसापेक्षाप्यतीव फलोपधायिन्युपादेया चासीत्।

विशेषतो वैद्यकद्रव्यगुणनिदानादीनां सम्यगभ्यसनं चिकित्सकानामतीवावश्यकम्। तथाहि—चिकित्साशास्त्रेषु चिकित्सोपकरणद्रव्याणि असंख्येयानि, तेषु कानिचित् विषमयानि कानिचिदाहारोपयोगीनि कानिचित् कायपोषणानि कानिचित् प्राणहराणि कानिचिच्च रोगोपशमनानीति विभिन्नगुणानि दृष्ट्वा प्रजाहिताय महर्षयो भरद्वाजादयो द्रव्यज्ञानमूलं चिकित्सितमिति विचिन्त्य द्रव्याणां परीक्षया तद्गुणरसवीर्य्यविपाकादिविज्ञानं सम्यगुपलभ्य शिष्यपरम्परया कोषनिघण्टादीनि लोके प्रचारितवन्तः। द्रव्यं हि नाम विभिन्नरसाश्रयं, भिन्नरसाश्रयत्वाच्च भिन्नगुणम्। तदेव च द्रव्यं चिकित्सकस्य चिकित्सायां प्रधानमुपकरणम्। अतः चिकित्साप्रवृत्तेरादौ रुग्विनिश्चयादिशास्त्रपरिसमाप्त्यनन्तरमभ्यासेन द्रव्यनामगुणादिपरिचयं कृत्वा चिकित्सकैः सर्व्वप्रयत्नेन द्रव्यगुणादिप्रयोगसाधनं कर्त्तव्यम्। चिकित्साशास्त्राध्यायिनाम् आदौ कोषनिघण्ट्वाद्यभ्यासेन विना द्रव्यनामगुणादिपरिचयप्रयोगसाधनं न सुलभं, साकल्येन च न सम्पद्यते। तदुक्तं राजनिघण्टौ—

"निघण्टुना विना वैद्यो विद्वान् व्याकरणं विना।
अनभ्यासेन धानुष्कस्त्रयो हास्यस्य भाजनम्॥"

अभ्यासेन द्रव्यनामपरिचयाभावे च चिकित्सकस्य प्रमादसम्भावना। द्रव्यगुणाद्यनभ्यासेन च तस्य चिकित्साकर्मणि शास्त्रनिर्दिष्टव्यवस्थाविशेषेषु आशुचिकित्सासिद्धिमूलभूतं द्रव्ययोगवियोगक्षमत्वं न हि स्फुरति। अस्फुरिते च योगवियोगक्षमत्वे न हि सर्व्वदा सर्व्वत्र केवलेनैव शास्त्रव्यवस्थापितव्यवस्थाविशेषेण उपक्रमसाफल्यं जायते। एतदर्थमेव शास्त्रकृद्भिर्महर्षिभिः दिग्दर्शनाय व्याधिविशेषेषु योगविशेषान्

व्यवस्थाप्य स्वधिया समुद्भाव्य योगवियोगक्षमत्वं विदुषामुपदिष्टम्। तदुक्तं चरकेण—

"अल्पबुद्धेरयं यस्मान्नातिसङ्क्षेपविस्तरः।
मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिवृद्धये।
पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः।
तेषां कर्म्मसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च।
संयोगञ्च वियोगञ्च यो वेद स भिषग्वरः॥"

अधुना तु कालवशात् इंरेजीशिक्षारीतेः प्रचारेण सह आद्यवर्णक्रमाभिधानस्याविर्भावात् चतुष्पाठीभ्योऽप्यन्तर्हितप्राया प्राचीनरीतिः हृतादरतया वर्त्तते। अतो वर्णमालानुक्रमणिकाभिधाने द्रव्यादिनिर्व्वाचनं तथाविधनियमेनैव भवितुमर्हति यथा साधारणोपकृतिः सम्भवति। अतो वर्त्तमानाभिधाने द्रव्यनामनिर्व्वाचनमुक्तनियमेनैव सम्पादयितुं यथाशक्ति प्रयासः कृतः। न हि अभिधाने एकभाषया द्रव्यनामनिर्वाचनं विश्वजनीनबोधसुकरं भवति। अतो बहुविधेभ्यः कोषेभ्यः संहितादिभ्यश्च सङ्कलय्य भारतस्य सर्व्वजातिगम्यैः हिन्द्यादिभाषानामभिः वैदेशिकलाटिनादिभाषाशब्दैश्च द्रव्यादिव्याख्यानं विहितम्।

अस्मद्देशीयलिपिपुस्तकेषु लिपिकरप्रमादादिसङ्कुलेषु पुस्तकसंस्कारणेषु च योग्यसमाकलनविरहात् प्रायेणैव भिन्नभिन्नपुस्तकेष्वन्तरान्तरा पाठवैषम्येण प्रकृतपाठं विनिश्चेतुं न शक्यते। स्थलविशेषे च भ्रमनिरासेन पाठसमन्वयं कर्त्तुं वृथैवाशा हृदये लालिता। अतो विदितमेवैतत् यथा अभिधानप्रणयनमतीव दुरूहो व्यापारः। तत्प्रणेत्रा च महामहोपाध्यायेनापि आत्मनोऽभ्रान्तत्वमन्यता मनसि न विधेया। अस्मिन् कार्य्ये कदाचिद्बहुदर्शिनोऽपि विदुषो भ्रमप्रमादो जायते, का कथा पल्लवग्राहिपण्डितस्येति। अत एवंविधे दुरूहविषये मादृशानां लेखनीधारणं साहसमिति विजानतापि मया पराङ्मुखतया न स्थीयते। यतोऽत्र यदि अंशतः श्रेयोलाभो भवेत् तदपि वरमिति हृदि कृत्वा बद्धपरिकरोऽहं यासे—सति भ्रमदर्शने मनस्विभिर्मनीषिभिः परिमार्जनीयमिति।

न्यूनाधिकसप्ततिवर्षपूर्व्वं प्रचारक्रमेण राजभाषाविरचिताभिधानस्य समादरमुपादेयताञ्चावलोक्य तदादर्शेन शब्दकल्पद्रुमाभिधानं नाम सर्व्व-शास्त्रानुशीलनोपयोगि बृहदभिधानमेकं परमसात्त्विकेन सार्-उपाधि-धारिणा राजराधाकान्तदेववाहादुरेण सुविपुलार्थव्ययेन पण्डितमण्डली-नियोगेन च प्रथमं प्रचारितमासीत्। तस्य च मूल्यं विना वितरणेन दरिद्रशिक्षितसमाजस्य महानुपकारः साधितः। इह खलु धराधाम्नि विद्यायाः समादरो यावत् तिष्ठति तावत् राधाकान्तदेवस्यायमसा-धारणकीर्त्तिस्तम्भो जाज्वल्यमानस्तदीयं यशो विघोषयिष्यति।

परं तदाप्रभृति वर्णानुक्रमणिकाभिधानानि कतिपयान्येव प्रचा-रितान्यासन्। चिकित्सातन्त्रेषु नागराक्षरमुद्रितस्य तथाविधाभिधानस्य विरलप्रचारतया अप्रचारतया वा चरकानुवादकाले चिकित्सादिनाना-विज्ञानशास्त्रविशारदेन मदनुकूलेन पोष्टृवरेण डाक्तार-श्रीयुक्तमहेन्द्रलाल-सरकारेण 'सि. आइ. इ'-उपाधिधारिणा महोदयेन तदनुवादसहकारी अहमेकस्य वैद्यकाभिधानस्य वर्णमालानुक्रमरीत्या सङ्कलने चिकित्सकानां विशेषोपकारित्वमुपवर्ण्य सविशेषमनुरुद्धः। यद्यपि मया कार्य्यान्तरवशा-त्तदनुवादसहकारित्वं परिहृतं, तथाप्यभिधानसमाकलने नौदासीन्यमव-लम्बितम्। तदुपदेशक्रमेण चाहं साष्टाङ्गचिकित्साशास्त्रोपादानसामग्री-र्विविधकोषनिघण्टुवैद्यकसंहितादिभ्यः समाकलय्य वर्षत्रयाधिकेन कालेै-नाभिधानमिदं लिपिनिबद्धमकरवम्। अथ प्रदर्शितञ्चैतत् प्रथमं समा-लोचनार्थं डाक्तारसरकारमहोदयाय। ततश्च मच्छुभाकाङ्क्षिणे राजोपाधि-काय राजेन्द्रलालमित्राय हन्ताधुना कीर्त्तिशेषाय। अथ तौ मय्यनुकम्पया एतत् समालोच्य प्रीतिमन्तौ एतस्योपादेयतामुपकारिताञ्च वर्णयित्वा स्व-स्वाभिप्रायसूचकं लेखद्वयं मत्सकाशे प्रेषितवन्तौ। अथाहं तदुक्ताङ्कनायौ-नैतन्मुद्रणोपयोगिवित्तसञ्चयार्थं वर्षं यावत् कृतश्रमो यदा निराश एवासं, तदा मम हितैषिणो मित्रस्य प्रेसिडेन्सिकालेजे संस्कृताध्यापकस्य एम्. ए. उपाधिधारिणः श्रीयुक्तनीलमणिमुखोपाध्यायस्य यत्नातिशयेन तथा प्रधान-राजकार्य्याधिकृतस्य श्रीयुक्तराधानाथविश्वासस्य चानुग्रहेण महाराजाधि-

राजस्य श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिपतेः सकाशे समावेदनं समुपस्थापयितुं समर्थोऽभवम्। ततः परमोदारधीरचरितस्य विद्योत्साहितया तैस्तैरसाधारणदानावदानैः प्रकटितदानैकवीरताधर्म्मस्य श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिनाथस्य महाराजाधिराजदेवस्य सम्पूर्णार्थसाहाय्येन मया विनैव वदान्यान्तरान्तिककरप्रसारणमिदं प्रार्थितायुर्वेदीयाभिधानं वैद्यकशब्दसिन्धुनामकं वर्णानुक्रमेणार्वाचीनसूचीविगुम्फनरीत्या गुम्फितं, नागराक्षरेण मुद्रितं, साधारणशिक्षितसमाजे प्रकाशितञ्च।

अस्य रचनाप्रणाली शब्दकल्पद्रुमस्य प्रणाल्यनुसारिणी। अतः शब्दकल्पद्रुम इव अत्रापि क्षवर्णस्य स्वतन्त्र एव पर्य्यायः कृतः। "क्ष"कारः क+ष योगेन निष्पन्नत्वात् संयुक्तवर्णो न स्वतन्त्रवर्णः। कादिसंयुक्तवर्णत्वाच्चास्य अभिधानान्तरेषु कवर्गमध्य एव पण्डितैः सन्निवेशः कृतः। स च सन्निवेशो युक्तिसङ्गतः प्रतिभाति। परमेतद्देशीयमहामहोपाध्यायाः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने, महाराष्ट्रदेशीयाश्च विद्वांसो निघण्टुरत्नाकरे, विचार्य्य गाढ़स्यैव युक्त्या क्षवर्णस्य स्वतन्त्रपर्य्यायं स्वीकृतवन्तः, वयमपि अत्र तद्युक्त्यनुसारेण तत्प्रमाणानुसारेण वा तेषां मतवैपरीत्याचरणे तद्गौरवसम्पादनभिया वा स्वतन्त्रपर्य्यायं कृतवन्तः।

द्रव्येषु यानि देशभेदेषु विभिन्ननामभिः परिचितानि, अत्राभिधाने तेषु द्रव्येषु सर्व्वदेशीयानां सुखपरिचयलाभार्थम् एता भाषा निर्व्वाचिताः नानापुस्तकेभ्यः। यथा—लाटिनी, वाङ्गाला, हिन्दी, महाराष्ट्री, कर्णाटी, तदनुप्राणिता च आन्ध्री, लाटी, तैलङ्गी, तामिली, औत्कली चेति। तासु मतभेदभिन्नरूपाणि लाटिननामानि पाश्चात्यवैदेशिकानां बोधाय Dr. Watt's Economic products of India, Udayachând Datta's Materia Medica, Professor Wilson's Sanskrit-English Dictionary, Professor Monier Williams' Sanskrit-English Dictionary, Jayadatta's Aśvavaidyaka प्रभृतिभ्यः समाकलितानि। वैद्यपतिनरसिंहपण्डितकृत-राजनिघण्टुतो निघण्टुरत्नाकरतश्च महाराष्ट्रकर्णाटनामानि तदनुप्राणितान्ध्रलाटादिनामानि च परिगृहीतानि। तदुक्तं तत्रैव—

"व्यक्तीकृताश्च कर्णाटमहाराष्ट्रीयभाषया।
आन्ध्रलाटादिभाषासु ज्ञातव्यास्तद्दयाश्रया: ॥"

यानि च हिन्दीनामानि तानि भावप्रकाश धन्वन्तरिमदनपालनिघ-ण्टुभ्यो गृहीतानि। तैलङ्गनामानि महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीश्रीश्री-विजयनगराधिपतेः सभासद्विदुषामनुग्रहाल्लब्धानि। बाङ्गालानामानि चास्मद्देशीयविविधकोषशब्दकल्पद्रुमादिभ्यः संगृहीतानि।

अत्राभिधाने सर्व्वमेव सप्रमाणमभिधातुं प्रयत्नः कृतः। द्रव्याणां सर्व्वकोषीयपर्य्यायशब्ददाननियमश्च ग्रन्थेऽस्मिन् स्थानाभावात् परित्यक्तः।

अत्राभिधाने केवलमेवायुर्वेदोपयोगिनः शब्दाः (रम्भाश्यामादि-शब्दानां स्वर्गस्त्रीतरुण्याद्यर्थान् परिहृत्य) तदुपयोगिनश्च एवार्थाः सङ्क-लिताः। द्रव्याणां गुणदोषरसवीर्य्यविपाकादिवर्णनस्थले द्रव्यगुणाद्य-भिधानेषु मुनीनां मतभेदानाकलय्य अतिप्रामाणिकमेकं द्वे वा क्वचित् त्रीणि वा मतानि सामञ्जस्येनोपात्तानि। संक्षिप्तरोगलक्षणानि प्रसिद्ध-प्रचलितकतिपयघृततैलौषधानि च सपाठव्याख्यासहितानि महाराजा-धिराजस्य समाज्ञया विन्यस्तानि। अपिच रसोपरसधातुमणिमुक्तादिशो-धनजारणमारणादीनि सप्रमाणमुदितानि।

अत्र द्रव्याणां प्रतिपर्य्यायशब्दं सर्व्वभाषानामसन्निवेशनस्य औचि-त्येऽपि स्थानाभावात् पर्य्यायशब्दानामेकतम एव शब्दे भिन्नभिन्नभाषा-नामद्रव्यगुणादीनि विनिवेशितानि न तु सर्व्वत्र। अनेकार्थशब्दानाञ्च भिन्नभिन्नार्थे प्रयोगस्थलानि यथालाभं सप्रमाणोदाहरणं प्रदर्शितानि। प्रमाणीभूतभूरिभूरिप्रयोज्यशब्दानां पुनःपुनरुल्लेखगौरववारणाय सूची-विधानपुरःसरं तत्सूचकवर्णसंक्षेपश्च ग्रन्थादौ विनिवेशितः।

. अधुना ये चास्योपादानभूता ग्रन्था वैद्यकसंहितानिघण्टुसंग्रहकोषा-दयः प्रमाणत्वेन परिगृहीतास्ते यथावकाशं संक्षिप्तसमालोचनेन प्रद-र्श्यन्ते। तेषाञ्च वैद्यकग्रन्थानां समालोचनसमारम्भात् पूर्व्वं स्तोकं स्थूलवृत्तान्तो वैद्यकसङ्ग्रहाणामुच्यते। एतद्देशीया वैद्यकसङ्ग्रहग्रन्थाः सिद्ध-योगचक्रदत्तसङ्ग्रहादयो मुसलमानराजत्वात् पूर्व्वतनहिन्दुराजत्वकाले

विरचिता आसन्। यतः तेषु ग्रन्थेषु सर्पादिविषाणां पारदगन्धकलौहानां (कादाचित्कव्यवहारमृते) स्वर्णरजतादीनां विदेशोत्पन्नान्यद्रव्याणाञ्च व्यवहारो नैव दृश्यते। अत इदमेव स्फुटं प्रतिभाति यत् तदा वैदेशिका राजानो भारते न समागच्छन्निति। परं वैद्यकरसग्रन्थाश्च रसकौमुदी-रसेन्द्रचिन्तामणिभावप्रकाशादयो मुसलमानराजत्वसमये लब्धजन्मानो मुसलमानचिकित्सकमण्डलीषु रसविषादिचिकित्साभिः परां प्रतिष्ठामलभन्त। तेषु च रसग्रन्थेषु तदाऽऽनीतानि विदेशजाताहिफेनसोहारातोपचीनीप्रभृतिद्रव्याणि तद्गुणपरीचया औषधत्वे परिगृहीतानि। तेषु च रोगाणां कषायपाचनौषधादिव्यवस्थापुरःसरं चिकित्साप्रणाली सम्प्रदर्शिता। औषधतैलादिनिर्म्माणञ्च यथा क्रियते तस्य सरला प्रणाली सुखबोधाय दर्शिता। वैद्यकसङ्ग्रहेषु रसग्रन्थेषु च रोगविशेषेण निर्वाचितानि प्रायेण बहूनि औषधतैलादीनि अन्तरान्तरा ईषद्वैशिष्ट्यं विना सर्व्वत्र एकनामानि साधारणानि च दृश्यन्ते। अतो रसग्रन्थेषु रसघटितौषधानि ऋते सर्व्वाण्येव तैलघृतौषधानि चरकादिभ्यश्चक्रदत्तादि-सङ्ग्रहेभ्यश्च परिगृहीतानि स्वविरचितानि च वर्त्तन्ते। सिद्धयोगादिषु तु औषधादीनि कानिचित् संहितासङ्कलितानि, शिष्टानि च स्वरचितानि।

चरकसंहिता हि कायचिकित्साप्रधाना आत्रेयसम्प्रदायस्य आदिमा संहितासु प्रथमा च। अस्यां भगवान् कृष्णात्रेयो वक्ता, अग्निवेशः श्रोता, चरकमुनिः प्रतिसंस्कर्त्ता च। तस्मादियं गुरुसूत्रशिष्यसूत्रप्रतिसंस्कर्त्तृ-सूत्रमयीत्यर्थतोऽवगन्तव्यम्। पुरा किल कृतयुगान्ते असुरनिपीड़िता आर्य्यास्तत्रैव पञ्चालक्षेत्रे पञ्चनदप्रदेशे समापतिता वारिवायुवनगनद-नदशताद्यशेषविधप्रकृतिसौन्दर्य्यस्वभावगुणविमोहिताः कृतनिवसतयः क्रमेण समाजबन्धनपुरःसरं तदुपयोगिजीवनोपायभूतकृषिरीतिनीति-स्वास्थ्यविधानादिषु सन्ततसमालोचनया चत्रियादिसम्प्रदायविभक्ताः स्वस्वकार्य्येषु निरता आसन् (ऐतरेयब्राह्मणः)। तेषु चिकित्सासम्प्रदायाद्येण भरद्वाजमहर्षिणा रोगाक्रान्तायां मेदिन्यां लोकहिताय यजुर्व्वेदा-द्भूत आयुर्वेदः स्वर्लोकादानीतः स्वशिष्याय कृष्णात्रेयायोपदिष्टः। सोऽपि

तमग्निवेशादिशिष्यषट्कायोपदिष्टवान्। अथ ते शिष्याः पृथक् षट् तन्त्राणि चक्रुः। तेषु प्रधानशिष्याग्निवेशकृततन्त्रमुत्कृष्टमुपादेयञ्चाजनि।

अथ कदाचिच्चरकमुनिः पञ्चनददेशे कायचिकित्साप्रधानं तत् सङ्क्षिप्ततन्त्रं प्रतिसंस्कारणमुखेन सविस्तरं वर्णयन् स्वनाम्नाभिनवां संहितां प्रचारितवानिति चरकसंहिताया एव लभ्यते। "अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते।" शल्याद्यष्टाङ्गमयी सा चेयमभिनवा संहिता यथा-स्थानमष्टभिर्भागैर्विभक्ता। अस्यां च संहितायां खनिजौद्भिज्जप्राणि-वाचीनि द्रव्याणि भागत्रयेण विभज्य पुनः प्राणिनो जरायुजादिभागचतु-ष्टयेन विभक्ताः, उद्भिज्जानि च वनस्पतिवृक्षवीरुधोषधिचतुष्टयेन विभ-क्तानि। तानि च पुनरुद्भिज्जद्रव्याणि जीवनीयादिपञ्चाशद्गणैः संविभ-क्तानि। अस्या भाषा न प्राञ्जला, प्राचीनत्वात् विषयरचनाप्रणाली च न मार्जिता परमतीव विच्छिन्ना। एभिः कारणैः गोमांसस्य च व्यव-स्थया संहिताया अस्याः समाजबन्धनस्य बाल्यावस्थायामजातस्मृतिशास-नायाम् उत्पत्तिरनुमीयते। अनेन वैदिकब्राह्मणप्रामाण्येन च चरकस्यापि तद्देशवासित्वमसन्दिग्धम्। अस्याः सिद्धिकल्पस्थानद्वयं सप्तदशौषधाध्यायैः संयोज्य सम्पूर्णमकरोत्पञ्चनदपुरवास्तव्यो दृढ़बल इति अस्या एव संहि-तायाः सिद्धिस्थानपरिसमाप्तावुक्तम्। यथा—

"अखण्डार्थं दृढ़बलो जातः पञ्चनदे पुरे।
कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चयम्।
सप्तदशौषधाध्यायैः सिद्धिकल्पैरपूरयत्॥"

यत्तु उदयचन्द्रेणोक्तं वाभटे अग्निवेशभेलहारीतसुश्रुतकवलादीनामेव उल्लेखो दृश्यते न तु चरकस्य, अतः चरकस्य अधस्तनत्वमवश्यं स्वीकार्य-मिति, तत्तु भ्रान्तम्—तत्र भूरिप्रमाणदर्शनात्। See वाभट p. 110, Vol. I. and pp. 826—827. Vol. II. Bombay Ed. वयन्तु 'अग्निवेशतन्त्रस्य संस्करणं कूटलेखककृतमित्यवगच्छामः।

एवमेव सुश्रुतसंहिता शल्यतन्त्रोपदेशप्रधानाष्टाङ्गमयी धन्वन्तरिसम्प्र-दायस्य आदिमा चरकादधस्तना च। अस्यां काशिराजरूपेणावतीर्णो

भगवान् धन्वन्तरिर्वक्ता विश्वामित्रमहर्षिसुतः सुश्रुतः श्रोता, परमरासायनिकः सिद्धनागार्ज्जुनश्च प्रतिसंस्कर्त्ता। सूत्रादिपञ्चस्थानात्मके पूर्व्वतन्त्रे चिकित्सितागदरसायनवाजीकरणतन्त्रैः सह सचिकित्सितशल्यतन्त्रं प्रधानतो वर्णितम्। कल्पे सचिकित्सितविषतन्त्रं। चिकित्सिते च स्थाने रसायनवाजीकरणतन्त्रे वर्णिते। उत्तरे च तन्त्रे शालाक्यकायचिकित्साकौमारभृत्यभूतविद्या वर्णिताः।

एकदा सुश्रुताचार्य्यः पितुर्विश्वामित्रस्याज्ञया सहौत्थायिमुनिकुमारैः सह वाराणसीमागत्य काशिराजदिवोदासादायुर्व्वेदं यजुर्वेदाङ्गभूतं शल्यतन्त्रप्रधानमष्टाङ्गमयमधीत्य सहौत्थायिगणकृतसर्व्वतन्त्रप्रधानं सविंशाध्यायशतसम्पन्नं तन्त्रं स्वनाम्ना प्रणिनाय। अथ यदा बौद्धाः प्रबला भूत्वा वादेन बुधान् पराभूय वैदिकाः क्रिया विलोपयितुमारब्धवन्तः, तस्मिन्नेव बौद्धसङ्ग्रामसमये (खृः सहस्राधिकवर्षपूर्व्वं) जगति विश्रुतः परमरासायनिको बौद्धपालकः सिद्धनागार्ज्जुनः सौश्रुतं नाम तन्त्रं प्रतिसंस्करणमुखेन सूत्रादिपञ्चसु स्थानेषु अर्थवशादिभज्य सविस्तरं विशदञ्च व्याख्याय परिशिष्टभूते उत्तरे तन्त्रे शिष्टानर्थान् व्याकृत्य एकामभिनवां संहितां व्यरचयत्, सा सुश्रुतसंहितेति लोके गीयते। इति डल्वणाचार्य्यमतम्। अस्या भाषा प्राञ्जला, रचनारीतिश्च यथाभागमानुपूर्व्विकी। अस्याञ्च वर्णितं शारीरास्थिमालाव्याकरणसन्धिनिश्चयव्रणचिकित्सितादिविज्ञानं तदा परां कोटिमधिरूढमित्यनिर्विकल्पं स्वीकार्य्यम्। तस्य च मूढ़गर्भाश्मरीप्रकरणमतीव प्रशस्तमुपादेयञ्च निदर्शनभूतम्। किमधिकं, डाक्तार् (Charles) साहेवमहोदयः श्रीकुचवेहारमहाराणी-चिकित्सकेन डाक्तार्-दुर्गादासगुप्तेन मत्साहाय्येनानूद्य विलायतभाषया प्रदत्तं मूढ़गर्भादिप्रकरणं समालोच्य सविस्मयं प्रशशंस।

अत्रिसंहिता—कुत्रचित् पञ्चनदादिप्रदेशे सुप्रसिद्धा अत्रिमुनिप्रणीता चरकादिवत् प्राचीना च। संहितेयं नातिसङ्क्षिप्ता नातिविस्तृता च। अयमेवादौ प्रामाणिकः स्मृतिसंहिताकार आसीत्।

वाभटसंहितापि—आत्रेयसम्प्रदायस्य धन्वन्तरिसम्प्रदायस्य च नाना-

चिकित्सातन्त्रेभ्य आदावेव स्वयं संगृहीतादष्टाङ्गहृदयसंग्रहादास्य वाभटाचार्य्येण विरचिता। यदुक्तं तत्रैव—

"अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन
योऽष्टाङ्गसंग्रहमहामृतराशिराप्तः।
तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां
प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम्॥" वा.उ.४०अ.।

एवमेवासौ स्वनाम्नालङ्कारादिनानाशास्त्रं रचितवान्। श्रूयते च यद्सावादौ ब्राह्मणधर्म्मावलम्बी नियतमेव वैदिकाचारमनुतिष्ठतिस्म। अथ कदाचिदसौ बौद्धधर्म्मतत्त्वं जिज्ञासमानः कमपि बौद्धाचार्य्यं गुरुत्वेनाङ्गीचकार। एवं कियन्तं कालमविचलितचित्तेन तमनुशीलयन् तस्य धर्म्मस्य परमरहस्यमवगच्छन् तस्मिन्नतीव श्रद्दधानो यदा पूर्व्वाचार्य्यसमीपमाजगाम, तदा गुरुणा तस्य तद्धर्म्मानुरक्तिमवधारयता तद्धर्म्मावलम्बनायैवासौ समुपदिष्टः। इति दाक्षिणात्यविदुषां किंवदन्ती (Aufrecht's catalogue)। दाक्षिणात्यपण्डिता इममेव वाभटममरसिंहं ख्यापयन्ति। परं काश्मीरराजतरङ्गिणीसमालोचनया एवमवगम्यते यथा—सिंहगुप्तसुतः परमबौद्धो वाभटाचार्य्यः काश्मीरनरपतिजयसिंहस्य प्रजापालनसमये (खृः द्वादशशताब्द्यां, शक १११८—४०) वर्त्तमान आसीत्। तथा विजयनगराधिपस्य वुक्कराजस्य समसामयिको माधवः स्वग्रन्थे वाभट उद्धृतः। इदमपि नववर्षशतमतीतम्। अतस्तस्मिन्नेव समये वाभटः संहितामकरोदिति मादृशां मतम्। अतः वाभटसंहिता नातिप्राचीना चरकसुश्रुतयोरधस्तना इत्यनुमीयते। अत्र सर्व्वविधान्येव चिकित्सिताङ्गानि तुल्यं व्याख्यातानि। अस्या मुष्टियोगरोगलक्षणादिकञ्च विशेषतः प्रशंसनीयम्। अस्या भाषा विशुद्धा रचनारीतिश्च मार्जिता। वाभटस्य जन्मनि नाना किंवदन्ती श्रूयते यथा—केचित्तं धन्वन्तरिमाहु, केचिच्च तं सागरमन्थनादुद्भूतमेकतमं रत्नम्, केचिच्च तं कलियुगस्य प्रधानऋषिं गौतमबुद्धमाहु।

"अत्रिः कृतयुगे चैव द्वापरे सुश्रुतो मतः।
कलौ वाग्भटनामा च·········॥" अत्रिः।

स्वरचिते तु अष्टाङ्गहृदयसंग्रहे स सिन्धुदेशज इति स्वयमेवोक्तम्। यथा—

"भिषग्वरो वाभट इत्यभून्मे
पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य।
सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तः
तस्याप्यहं सिन्धुषु जातजन्मा॥"

अरुणदत्तो मृगाङ्कदत्तस्य तनयो वैद्यवंशे जातश्च। असौ हि सुप्रसिद्ध-वाभटसंहितायाः सर्व्वाङ्गसुन्दर्य्याख्यटीकाया विरचयिता।

हेमाद्रिरतिप्रसिद्धो ग्रन्थकारः। असौ वाभटसंहितायाः सूत्रस्थानस्य आयुर्वेदरसायनाख्यां टीकामकरोत्। चतुर्वर्गचिन्तामणिनामकः स्मृति-संग्रहश्च तस्यैवेति गीयते।

चक्रदत्तसंग्रहः—चक्रपाणिदत्तविरचितो रोगाणां चिकित्सासंग्रहः। अत्रासौ माधवकरप्रणीतरुग्विनिश्चयग्रन्थस्यानुपूर्व्विकरोगानुक्रमेण ज्वरादि-रोगाणां चिकित्सा वर्णिता। तत्र रोगाणां तत्प्रणीतसिद्धयोगाः परमदृष्ट-फला इति संग्रहोऽयं सर्व्वत्र समादरेण परिगृहीतो लोकहितं संसाधयति।

चक्रपाणिदत्तो वीरभूमिदेशवास्तव्यो विश्रुतरोध्रवलसंज्ञकदत्तकुले जातो नारायणदत्तपुत्रो नरदत्तशिष्यश्चासीत्। स च विद्याकुलसम्पन्नस्य भिषजो भानुदत्तस्यान्तरङ्गभावात् तदनु गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्षो-ऽभूत्। अतस्तत्प्रादुर्भावो द्वादशशताब्दामनुमीयते। श्रूयते च यथा तस्य जन्मभूमावद्यापि तत्प्रतिष्ठापितश्चक्रपाणीश्वर इति शिवोऽस्ति। अतोऽसौ धर्म्मेण शैव आसीदिति बुध्यते। स्वसंग्रहस्य मङ्गलाचरणेऽपि आत्मनः शैवत्वं विज्ञापितम्।

"गौड़ाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्रं
नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात्।
भानोरनु प्रथितरोध्रवली कुलीनः
श्रीचक्रपाणिरिह कर्त्तृपदाधिकारी॥
यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-
नत्रैव निःक्षिपति केवलमुद्धरेद्वा॥"

सिद्धयोगः—वृन्दकुण्डकृतोऽतिप्रामाणिकचिकित्सासंग्रहः। तस्य च कुसुमावली नाम टीका श्रीकण्ठकृता। यतश्चक्रपाणिः स्वग्रन्थे एतस्य ग्रन्थस्य समुल्लेखं चकार, अतोऽयं चक्रपाणिरूर्द्धतन इत्यवगन्तव्यम्।

रसकौमुदी—भिषजा माधवेन कृता। माधवेनात्र रसघटितानि दृष्टफलानि औषधानि नानारसग्रन्थेभ्यः समाहृत्य स्वरचितानि च समायोज्यायं चिकित्सौषधसंग्रहः कृतः, रोगविशेषेषु च विविधयोगाः स्वयमपि व्यवस्थापिताः। ग्रन्थकारोऽयं निदानसंग्रहकारो माधवकर इति वृद्धपरम्परया श्रूयते। परं माधवाभिन्नेन केनापि भिषजा कृतेति प्रसिद्धिर्लौकैवेत्यपि सहसा प्रतिपत्तुं न शक्यते। यतो माधवकरस्य समये फणिफेणप्रयोगरसादिजारणमारणादिपुरःसरं रसप्रयोगस्य प्रचारो नासीत्।

रसरत्नाकरो—नित्यनाथविरचितो महान् रसग्रन्थः। तेनात्र रसजारणादिकं सविस्तरं प्रदर्श्य स्वरचितानि संगृहीतानि च तैलौषधादीनि बहूनि सन्निवेशितानि। नित्यनाथो न वङ्गदेशवासी ग्रन्थकृत् परं पश्चिमदेशज इत्यनुमीयते।

योगचिन्तामणिः—श्रीहर्षसूरिविरचितः। अत्र सिद्धाः चिकित्सोपयोगिनो बहवो योगा वर्त्तन्ते। तस्य समयः खृः एकादशी द्वादशी वा शताब्दी। द्रा.तर.।

योगतरङ्गिनी—नाम वैद्यकरसग्रन्थः त्रिमल्लभट्टविरचितः प्रामाणिकश्च। ग्रन्थोऽयं नास्मदीये देशे तथाद्रियते यथा पश्चिमदेश इति।

वैद्यजीवनं—हि लोलिम्बराजविरचितं नातिप्राचीनञ्च। तेनात्र काव्यकरणच्छलेन चिकित्सोपकरणौषधानुपानादिकमुपदिष्टम्।

वैद्यवृन्द-वैद्यामृते—नारायणकृतरसग्रन्थौ। वङ्गदेशीयवैद्यैरनयोः सविशेषसमादरो न क्रियते। (समयोऽष्टादशशताब्दी)।

सारकौमुदी—नाम आनन्दवर्म्मकृतार्वाचीनवैद्यकसंग्रहः, न्यूनाधिकसार्द्धशतवर्षाभ्यन्तरे विरचितः। अत्र मूढ़ानां सुखबोधार्थमौषधादीनि वङ्गभाषया पद्यीकृतानि। अतः स्वल्पबुद्धीनामियं व्यवहाराय परमोपयोगिनी जाता।

भैषज्यरत्नावली—शताधिकवर्षपूर्व्वं गोविन्ददाससेनेन सङ्कलिता। अर्व्वाचीनोऽयं रसग्रन्थोऽस्मदीये देशे कैश्चिदेव वैद्यैः व्यवह्रियते।

नाड़ीप्रकाशो—नाड़ीविज्ञानग्रन्थः शक्तिगोत्रजानन्दसेनवंशजेन शङ्करसेनेन विरचितः। वैद्यविनोदो रसशङ्करश्च तेनैव प्रणीतौ।

रसेन्द्रचिन्तामणिः—राधाविनोदकाव्यकृद्रामचन्द्रकविकृतो रसग्रन्थः। ग्रन्थोऽयं सर्व्वरसग्रन्थेषु प्राचीन इति लोके गीयते। अस्मिन् रसग्रन्थे रसजारणादिकं सविस्तरं वर्णितम्। रसपारिजातोऽपि रामचन्द्ररचितः। अन्योऽपि रसेन्द्रचिन्तामणिः ढुण्ढुकनाथविरचितो वर्त्तते। परं नास्माभिर्दृष्टः।

अमरकोषोऽमरसिंहविरचितः। अमरसिंहोऽमरदेवो वा विक्रमादित्यस्य समये प्रादुर्बभूवेति निश्चय एव। परं विक्रमादित्यानां त्रयाणां कस्य समये जात इत्यत्र नानामतं दृश्यते। उइल्फोर्डसाहवमते नव विक्रमादित्याः। सर्व्वेऽपि ते शालिवाहनादिभिर्युद्धमकुर्व्वन्। (Dr. K. M. B. विद्याकल्पद्रुमे)। परमाधुनिकैतिहासिकरहस्यानुसन्धित्सुभिः कारणप्रदर्शनपुरःसरं कदाचिदसौ (खृः पूः ५६) प्रथमविक्रमादित्यनरपतेः सभायां नवरत्नेषु* एकतमत्वेन, कदाचित् भोजप्रबन्धं समालोच्य (A.D. ६६५—७०८ Dr. Mitra and A.D. ५७८ Prof. Wilson) धारानगराधिपतेः द्वितीयस्य वृद्धभोजस्य सभायां, कदाचिच्च खृः एकादशशताब्द्यां (१००५) भोजस्यान्यतमस्य सभायां तथाविधरत्नेषु अन्यतमत्वेन चोपस्थाप्यते। परमेषु कालत्रयेषु कः कालो मुख्य इति विनिश्चेतुं न शक्यते। अस्माकन्तु संवत्प्रवर्त्तयिता विक्रमादित्यः A.D. ५६ अब्दे एवासीदिति विश्वासः। अमरसिंहो लोके बौद्धमतावलम्बीति सुप्रसिद्धः। तदीयः कोषः प्राचीनरीत्या छन्दोपनिबद्धः सर्व्वकोषश्रेष्ठः परमोपादेयतया जगति सर्व्वत्रैव समादृतः।

---

* धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥

स कोषमिमं स्वर्गादिकतिपयैर्वर्गैर्विभज्य वर्गमध्ये चान्तरान्तरा वर्णानुक्रमरीत्या विरचितवान् ।

अमरकोषस्य प्रचलितटीकाकृतां मध्ये—

मथुरेशः प्राचीनः शकस्य नरपतेः षष्ठशताब्द्यां प्रादुरासीत् । असौ कस्यचित् मुशलमानवीरस्य साहाय्येन सदैव शास्त्रानुशीलनमकरोत् इति उइल्सनसाहवमतम् । शब्दरत्नावलीकारश्च स एव ।

क्षीरस्वामी काश्मीरपतिललितादित्यस्य राजत्वसमये प्रादुरासीत् । जयापीड़ो नाम कश्चिन्नृपतिः अस्मादेव शब्दविद्यामधिगत्य अन्ते ललितादित्यपण्डित इति प्रसिद्धिमगात् । (खृः ७०५—७३१) रा.तर.४त. ।

रायमुकुटः (१४३० खृः अब्दे) प्रादुरासीत् । रा.तर. ।

गौराङ्गमल्लिकात्मजो भरतमल्लिको नातिप्राचीनो ग्रन्थकारष्टीकाकारश्च । असौ वर्द्धमानप्रदेशस्य पातिलपल्लीग्रामे सुकुलीनवैद्यवंशे न्यूनाधिकसार्द्धशतवर्षपूर्व्वं जातः । कविरयं सुप्रसिद्धः शाब्दिकः, कारकोल्लासस्य रचयिता, रघुवंशभट्टिकाव्यकुमारसम्भवादीनां टीकाकारश्च । तत्कृतयामरकोषस्य टीकयैव तस्य महती कीर्त्तिर्भारते चिरं स्थास्यति ।

धन्वन्तरिनिघण्टुरपि अमरसिंहविरचितामरकोषसमसामयिक एवेति प्रमाणतो लभ्यते । असौ तु षट्शतवर्षपूर्व्वतनः इति मधुसूदनगुप्तस्य मतमुदयचन्द्रेण स्वग्रन्थे समुद्धृतम् । तत्प्रणीतो निघण्टुः प्रसिद्धः प्रामाणिकश्च, काशीप्रदेशे च समधिकं समालोचितो भवति ।

हेमचन्द्राभिधानमभिधानचिन्तामणिनाम्ना ख्यातं विशिष्टरीत्या भागद्वयेन विभज्य हेमचन्द्राचार्य्येण विरचितम् । तयोः प्रथमः स्वर्गादिभिः षड्भिर्भागैर्विभक्तः, शब्दानां श्रेणीविभागश्च अन्त्यक्रमेण कृतः । द्वितीयश्च नानार्थघटितः । परं हेमचन्द्रोऽवतरणिकायां स्वाभिधानस्य केवलं प्रथमभागस्य शब्दरचनाप्रणालीमुपवर्ण्य द्वितीयस्य न किमप्युक्तवान् । तथा प्रथमस्येव द्वितीयस्य टीकापि न दृश्यते । अतो द्वितीयस्य हेमचन्द्रकृतित्वमाशङ्कमानैर्विद्वद्भिर्महेश्वरकृतस्य नानार्थवर्गस्य सन्निवेशनं तर्क्यते ।

हेमचन्द्रः हेमाचार्य्ययतिर्वा प्राचीनजैनग्रन्थलेखको जैनधर्म्मावलम्बी चासीत्। असौ संवत्त्रयोदशशताब्दां (खृः द्वादशशताब्दां) पाटलिपुत्र-नगरे स्वजीवनस्यादिमं भागं नानाशास्त्ररचनया यापयित्वा अन्तिमे वयसि गुजराटदेशं गत्वा तत्र जैनधर्म्मसमालोचनया परां प्रतिष्ठाम-लभत, तत्रत्यञ्च सप्रकृतिं नरपतिं जैनधर्म्मं ग्राहयामास। श्रूयते च पार्श्वनाथमतावलम्बी हेमाचार्य्ययतिः अस्मिन्नेव समये रजःपूतनरपतिं गुणनरपालमपि जैनधर्म्मे दीक्षितवान्। एवमपि प्रसिद्धिरस्ति यथासौ हलायुधगुरुः लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीत्। (संवत् १२३०) इति उइल-सनसाहवस्य उट्टङ्कनम्।

शब्दमाला—च रामेश्वरशर्म्मकृतातिसंक्षिप्ताभिधानसंग्रहः अमर-कोषस्य परिशिष्टभूता वङ्गभाषायां व्याख्याता च। इयं मेदिनीकरस्य पूर्व्वतन इति उइलसन्साहवमतम्।

नाममाला—धनञ्जयकृता। तत्र श्रेणीविभागस्यासद्भावात् प्राचीनै-वेयमित्यनुमीयते। धनञ्जयश्च दशमशताब्दां वर्त्तमान आसीत् इति वडुयामतम्।

भूरिप्रयोगी—दामोदरदत्तपुत्रेण सुप्रसिद्धसुपद्मव्याकरणकारेण पद्म-नाभदत्तेन विरचितो भागत्रयेण विभक्तश्च। पद्मनाभो मेदिनीकरस्या-धस्तनः आसीदिति स्वयमेव स्वग्रन्थे मेदिन्याः उल्लेखात् प्रमाणीकृतम्।

शब्दरत्नावली—मुग्धखानाभिधस्य कस्यचित् मुसलमानवीरस्याश्रयेण अमरटीकाकृन्मथुरेशेनामरकोषस्यैव प्रणाल्या विरचिता। तत्र शब्दानां भिन्नरूपाः पाठाः निर्णीताः।

जटाधरकोषः—चट्टग्रामवासिजटाधरेण विरचितः। जटाधरश्च अमर-कोषादर्शेन स्वनाम्ना कोषं प्रणिनाय। अयं नातिप्राचीन इत्यनुमीयते।

अभिधानरत्नमाला—हलायुधप्रणीता। इयं संक्षिप्ता स्वर्गभूनरक-वारिमिश्राख्यैः पञ्चभिर्भागैर्विभक्ता। हलायुधो भट्टभास्करशिष्यः केरल-देशीयो ब्राह्मणोऽतिप्राचीनो बौद्धधर्म्मावलम्बी च खृः द्वादशशताब्दां वर्त्तमान आसीत्। तस्य चाभिधाने उद्भिज्जद्रव्यखनिजद्रव्याणां मनोरमा

सूची वङ्गभाषया व्याख्याता। एवञ्च श्रूयते यथा हलायुधो लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीदिति।

राजनिघण्टुः—अभिधानचूडामण्यपरनामधेयो वैद्यपतिनरहरिपण्डितेन वैद्यकसंहितामरविश्वहलायुधधन्वन्तरिनिघण्टुमदनपालनिघण्टुभोजराजशेषराजादिकृतग्रन्थेभ्यः उपादानानि समाकलय्य आनूपभूमिगुडूच्यादिभिस्त्रयोविंशतिवर्गैः संविभज्य महाराष्ट्रकर्णाटादिभाषाभिर्द्रव्यादीनि व्याख्याय च रचितः।

"धन्वन्तरीयमदनादिहलायुधादीन्
विश्वप्रकाशमरकोषसशेषराजान्।
आलोक्य लोकविदितांश्च विचिन्त्य शब्दान्
द्रव्याभिधानगणसंग्रह एष सृष्टः॥"

असौ कस्माच्चित् काश्मीरपरिवाराज्जात इति स्वयमेव स्वग्रन्थे स्वीचकार। मतान्तरे त्वसौ दाक्षिणात्यनिवसतिर्ब्राह्मण इत्यभिधीयते। अत्र तेन शारीररोगनामौषधद्रव्यद्रव्यगुणादिकं नानायुर्वेदीयाशेषविषयान् सविस्तरमुपवर्ण्य चिकित्सकानां महानुपकारः साधितः। असौ नरहरिपण्डितो मदनपालादीनामधस्तनो, मदनपालादयश्च तदूर्द्धतना आसन्। तत्प्रादुर्भावसमयः (संवत् १७२५) सार्द्धद्विशतवर्षपूर्व्वं वासीत्। इति उदयचन्द्रः। निघण्टुरयं संस्करणानन्तरमस्मदीये देशे समादरेण परिगृहीतः सर्व्वत्रैवानुशीलितो भवति।

भावप्रकाशो—लटकमिश्रात्मजभावमिश्रविरचितः। अयमतिविस्तृतः सकलनिदानचिकित्सितचिकित्सासङ्ग्रहो नानाप्राचीनसंहितासङ्ग्रहकोषनिघण्टुसमालोचनेन स्वकल्पनया च रोगलक्षणचिकित्सितपथ्यापथ्यद्रव्यद्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकजारणमारणशोधनादीनि समाकलय्य लिखितः। असौ भावमिश्रो वैदेशिकपर्टुगीजदेशीयैरानीतमुपदंशरोगस्यैव प्रकारान्तरलक्षणसम्पन्नं फरङ्गरोगं स्वग्रन्थे सचिकित्सितं वर्णितवान्। अभिनवानि च तोपचीनीसोरादीनि कतिचित् वैदेशिकद्रव्याणि सगुणानि तत्र सन्निवेशितानि। तेषु उपदंशहरं तोपचीनीमूलं चीनदेशीयै-

भारतवर्षस्य गोयाप्रदेशे शतत्रयाधिकवर्षाद्‌र्ध्वं खृ: (१५३५) समानीतम्। इति श्रोयाड्जसाहवस्य मतम्। सुतरामेव भावमिश्रस्याविर्भावस्तत्काले तदनन्तरकाले वासीत्। भावप्रकाशसङ्ग्रहः काशीप्रदेशे वङ्गदेशे च चिकित्सकैरधिकं पठ्यते।

माधवनिदानं—माधवकरविरचितम्। अत्र माधवेन विविधप्राचीनतन्त्रवैद्यकसंहितादिभ्यः क्वचिदादर्शोद्धरणेन क्वचिच्च स्वरचितभाषया सारसङ्ग्रहेण पर्य्यायानुक्रमतो विविधरोगनिदानलक्षणादिकं लिपिषु सन्निबध्य भारतस्य चिकित्साशास्त्राध्यायिनां छात्राणां महानुपकारः साधितः। इदं माधवाचार्य्यविरचितमिति केषाञ्चित् मतम्। तन्न साधु, माधवकरः कर इत्युपाधिकोऽतिपुराकालीनो वैद्यजातीयग्रन्थकार आसीदिति प्रसिद्धिः। अन्यच्च चक्रपाणिदत्तो माधवीयनिदानस्य रोगानुक्रमणीमनुसृत्य स्वसङ्ग्रहं रचितवानित्यसौ ग्रन्थकारश्चक्रपाणिदत्तस्योर्द्ध्वतन आसीदिति प्रतीयते। तथासौ चक्रपाणिः द्वादशशताब्दां गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्षत्वं स्वसंग्रहे लिखितवान्। अपिच माधवः स्वग्रन्थस्योपसंहारे—यो गोविन्दः वृद्धभोजस्य पातञ्जलवृत्तिकारस्य समये (सप्तमशताब्दां) वर्त्तमान आसीत् तत्कृतिसूक्तिकर्णामृतनामग्रन्थस्य मुक्तावलीकारं गोविन्दाधस्तनं गुरुमङ्गीकृत्यात्मानं तत्समसामयिकं तदधस्तनं वा प्रतिपादितवान्। तस्य निदानमष्टमशताब्दामारवीयभाषयानुवादितमारवीयैश्चिकित्सकैरधीतमिति पुरातत्त्वविद् डइलसनसाहवस्य मतम्।

व्याख्यामधुकोषो—(माधवीयनिदानस्य टीका) वैद्यवरश्रीविजयरक्षितेन श्रीकण्ठदत्तेन च विरचितः। तत्र द्वयोरेव नामदर्शनात् द्वयोरेव टीकाकर्त्तृत्वमनुमीयते। श्रीकण्ठः वृन्दकृतसिद्धयोगस्यापि टीकाकारः। कुसुमावली नाम्ना च सा प्रसिद्धा।

अर्कप्रकाशो—नाम चिकित्सासंग्रहो रावणेन प्रणीतः। रावणेनात्राभिनवा रोगाणां चिकित्साप्रणाली केवलेनैवार्केण प्रवर्त्तिता।

उणादिकोषः—सिद्धान्तकौमुदीप्रभृतीनामध्यायविशेषः। अत्र शब्दाः 'उण्' इत्यादिप्रत्यययोगेन सिध्यन्ति।

चिकित्साक्रमकल्पवल्ली—काशीनाथद्विवेदिविरचिता; अयं वैद्यकचिकित्सासंग्रहः पाश्चात्यप्रदेशे प्रचलति।

जयदत्तसूरिर्नातिप्राचीनोऽश्ववैद्यकप्रणेता। जयदत्तः शालिहोत्रनकुलभोजराजादिकृताश्वशास्त्रेभ्योऽश्वानां शुभाशुभलक्षणं सम्यग्विनिश्चितं चिकित्सितञ्च समाकलय्य स्वग्रन्थं रचितवान्। अस्य प्रादुर्भावसमयनिरूपणमतीव दुरूहमिति न चेष्टा कृता। ग्रन्थोऽयं वाङ्गालादेशस्य आसियाटिकसोसाइटीसभानुमत्या तत्कृतव्ययेन च संक्षिप्तटीकासमेतो मया संस्कृतः।

शार्ङ्गधरसङ्ग्रहः—सुप्रसिद्धशार्ङ्गधरपद्धतिकारेण शार्ङ्गधरेण विरचितः। ग्रन्थोऽयं नातिसङ्क्षिप्तः नातिविस्तरश्च, बहुषु पाश्चात्यप्रदेशेषु प्रचलितः। अयञ्च ग्रन्थकारः विश्वप्रकाशकृन्महेश्वरादधस्तन आसीत्। (Burnel's catalogue.)

रसेन्द्रसारसंग्रहः—प्रामाणिकरसग्रन्थः गोपालभट्टेन विरचितः। अत्र रसजारणमारणादिपुरःसरं रोगाणामशेषविधरसघटितयोगाः सङ्कलिताः। एतद्ग्रन्थकारः त्रयोदशशताब्द्यां वर्त्तमान आसीत्। (Aufrecht's catalogue.)

डल्वणाचार्य्यो निबन्धसंग्रहाख्यायाः सुश्रुतटीकाया रचयिता। एष श्रीभादानकदेशस्य विश्रुतमथुरानगरीसन्निहिते अङ्कोलानाम्नि वैद्यस्थाने सौरवंशीयद्विजान्वये जातः। असौ गोविन्दपालस्य प्रपौत्रः जयपालस्य पौत्रः नृपालभूपतेः प्रियतमस्य श्रीभरतपालस्य च पुत्र आसीत्। तेन जेज्जटगयदासभास्करश्रीमाधवब्रह्मदेवादीनां टीकापञ्जिकाटिप्पनीः उपजीव्य निबन्धसंग्रहो रचित इति स्वयमेव स्वकृतटीकायामभिहितम्।

परिभाषाप्रदीपः—श्रीलक्ष्मणवल्लभसेनपुत्रश्रीगोविन्ददाससेनविरचितः।

प्रयोगामृतम्—अतिसुविस्तृतो वैद्यकचिकित्साग्रन्थो नृसिंहधन्वन्तरिशिष्य-वैद्यचिन्तामणिकृतः। अयं ग्रन्थकारः श्रीखण्डसमाजान्तर्गत नीरोलग्रामे शताधिकवर्षपूर्व्वं जातः। अस्मिन् समालोचिते चिकित्सकानां नानायोगादिषु सम्यगधिकारो जायते।

द्रव्यचन्द्रिका—नाम द्रव्यगुणादिसंग्रहः चक्रपाणिदत्तेन प्रणीतः प्रसिद्धश्च। इयमुद्भिज्जजङ्गमप्राणिपथ्यापथ्यादीनां कार्य्योपयोगितया समाकलनात् सर्व्वत्र समादरणीया। अत्र द्रव्यनामानि वङ्गभाषया व्याख्यातानि।

भोजराजश्रीधरराजमदनपाला दशमशताब्द्यां वर्त्तमाना आसन् इति प्रमाणतो लभ्यते। एषु आद्यद्वयस्य ग्रन्थावस्माभिर्न दृष्टौ। मदनपालनिघण्टुस्तु सर्व्वत्र प्रसिद्धो विस्तृतः प्रशस्तश्च। निघण्टुरयं मदनपालस्य नरपतेर्विनोदनार्थं केनापि विरचितः। अधुनोत्तरपश्चिमप्रदेशे छात्रैरधिकतरमालोच्यते। अत्र समानद्रव्यगुणाः सविस्तरं वर्णिताः। द्रव्यनामानि च हिन्दीभाषया कथितानि।

विश्वप्रकाशो—नाम प्राचीनतरकोषो यदा कान्यकुब्जे विद्योत्साहिताया अतीव समादरस्तदा महेश्वरेण सूः दशशताब्द्यां सङ्कलितः (शक १०३३) (A.D. ११११) (११५० वत्सरा)। महेश्वरो गाधिपुरवास्तव्यस्य साहसाङ्कनरपतेः चिकित्साधिकृतस्य श्रीकृष्णस्यान्वये जातः। इति पुरातत्त्वविदुइल्सनसाहेबमतम्।

अजयपालकृतसंग्रहः—संक्षिप्तः परं बहुप्रमाणभूयिष्ठः। अजयपालो मेदिनीकरादधस्तनो जैनश्चासीत्। उइल्सनसाहेबमतम्।

धरणिकोषः—कान्यकुब्जदेशीयेन द्विजधरणिदासेन कृतः। स मल्लिनाथादूर्द्धतन आसीत्। उइल्सनसाहेबमतम्।

त्रिकाण्डशेषः—परमजैनपुरुषोत्तमदेवविरचितः अध्यायत्रयात्मकश्च। ग्रन्थोऽयं अमरादिकोषपरिशिष्टमात्र एवाप्रसिद्धशब्दैः परिपूर्णः।

हारावल्यपि—संक्षिप्ताप्रसिद्धासाधारणशब्दैः ग्रथिता भागद्वयेन विभक्ता च। तयोः प्रथमो भागः पर्य्यायसंग्रहः, द्वितीयश्च नानार्थसंग्रहः। (समयः नवमी दशमी वा शताब्दी) इति उइल्सनसाहेबमतम्।

मेदिनीकोषः—प्राणकरसुतमेदिनीकरप्रणीतः अभिधानरत्नमालेत्यपरनाम्ना लोके विदितः। मेदिनीकरो महेश्वरादधस्तनः चतुर्द्दशशताब्द्या अन्ते महेश्वररायमुकुटयोर्मध्यवर्त्तिसमये (A.D. 1111—1430)

...आसीत्। कोषोऽयमन्त्यादिक्रमेण सुलभगम्यसुप्रशस्तसुष्टुरीत्या विर‐
चितः। कर इत्युपाधिना वैद्यजातीयोऽयं वङ्गदेशवासी चेत्यनुमीयते।
उद्दल्सनसाहवमतम्।

रत्नावली—नाम द्रव्याभिधानं वङ्गदेशवासिना रसकौमुदीकारेण ...वेन विरचितम्। तस्यां द्रव्यनामानि वङ्गभाषया कथितानि।

राजवल्लभीयद्रव्यगुणः—राजवल्लभकृतः परं श्रीनारायणदासकवि‐राजेन सविस्तरं व्याख्याय प्रतिसंस्कृतश्च। राजवल्लभश्च वैद्यपरम्परागत‐...त्वा अष्टादशशताब्द्यां (१७६०) वर्तमान आसीत्। ग्रन्थोऽयं परिच्छेद‐षट्कैः अतीवसुष्ठुश्रेण्या विभक्तः प्रयोजनोपयोगी च। अयं वङ्गदेशे प्राये‐णायुर्वेदपाठार्थिभिः पठ्यते।

रत्नमाला—नाम द्रव्याभिधानं केनापि वङ्गीयग्रन्थकाररचितमिति प्रतीयते। तस्यामुद्भिज्जखनिजद्रव्याणि सपर्य्यायाणि वङ्गभाषया व्याख्या‐तानि। उद्दल्सनसाहवस्तु बौद्धग्रन्थकाररचितमित्याह।

उपसंहारसमये महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिपति‐महोदयसमीपे विज्ञप्तिरियम्—

महाराजाधिराज!

सामग्रीषु सुसज्जितास्वपि यथाभीष्टानुकूलासु च
श्रीविष्णोरिव लोकरञ्जनरतेः राजाधिराजस्य ते।
आशास्यो यदि नाघटिष्यत कृपासंयोग एव प्रभोः
सिन्धोरन्तरलेश्यतेव मथनस्याशालता सा चिरम्॥

आशंसमानो देवस्य राजन्वत्तामविच्युताम्।
आयुष्मत्ताञ्च विनयनिवेदनपुरःसरम्।
याचतेऽयं जनो नित्यं कृतज्ञत्वमनुस्मरन्।
देवपादाब्जमूलेषु देहस्यैव विसर्ज्जनम्॥

साधुहृदय-डाक्तार-श्रीमहेन्द्रलालसरकारमहोदयसमीपेऽपि चिरकृत‐ज्ञतापाशेन बद्धोऽस्मि। अत्र चाभिधाने प्रेसिडेन्सिकलेजे संस्कृताध्या‐पकेन श्रीयुतनीलमणिन्यायालङ्कारेण मच्छुभाकाङ्क्षिणा महोपकारः

प्रकाशितः। तथा तत्रैव सहकारिसंस्कृताध्यापकेन श्रीयुक्तहरिचन्द्रकविरत्नेन एतस्य मुद्रणे संशोधने च महान् परिश्रमः कृतः। अतस्तयोरुभयोः कृतार्थी कृतज्ञोऽस्मि। इत्यलं पल्लवितेन।

वशंवदस्य:

श्रीउमेशचन्द्रगुप्तस्य।

PREFACE.

Ancient Koshas :—Dictionary or Kosha, as a rule, is a store-house of words in general specifying their applicable meanings and genders. Almost all the old Koshas or Sanskrit Dictionaries hitherto published have been composed in verse and divided into Vargas or groups and classified under different arrangements; such as Amarakosha, Hemachandrakosha &c.

Dravyábhidhána, Nighaṇṭu, Dravyaguṇábhidhána and Paribháshá &c. are Áyurvedic Medical Dictionaries. There are many of these Dictionaries, but all of them are entirely devoted to the description of synonyms, properties, tastes, irritating and cooling qualities and vipáka or result of assimilation of individual medical drugs, minerals, animals and vegetables. Such works are composed in verse with explanations of drugs and other substances in different languages, viz :—Bengali, Hindi, Mahárashtra &c. Works under the name of Dravyábhidhána, such as Ratnamálá, contain only lists of medical drugs, minerals, animals &c. Whilst works included under Dravyaguṇábhidhána, such as Rájaballabhíya Dravyaguṇa, Śabdachandriká &c. explain the names of medicinl substances with their properties, tastes &c. Paribháshá is a treatise on medical technical terms, and general descriptions of Pháṇta, Kasháya &c. They are Paribhásháprádípa and others.

The words contained in Sanskrit Dictionaries, innumerable as they are, are of seven kinds, so far as their construction and derivation are concerned; viz :—रूढ़ि (usage); स्वभाव (derivation); देश्योक्ति (local use); लाञ्छन (outward signs of things named); उपमान (comparison); वीर्य (inherent energy); and भिन्नभिन्नदेशनाम (names of foreign origin). Drugs used in medical sciences have their nomenclature in three different ways :—(1) Some are known everywhere by one and the same name, (2) some by names used in hilly tracts of countries where they grow, and (3) others by different names given to them in different countries. The names of material objects are explained in different languages in different dictionaries, [illegible] to render them intelligible to students conversant with any particular language. If however attempts were made to explain the words of material objects in one particular dialect, the result would be to make the vocabulary useless to those unacquainted with that language and thwart the very object of the compilation. It is, for this

three well-known current languages. There are some material drugs grown in hilly tracts mentioned in the Koshas which are never to be seen in the plains; and consequently the physicians know of their names and properties only in words. Some of these are मेदा, महामेदा &c. These substances being scarcely found now-a days their discoverers have wisely suggested adequate substitutes in अश्वगन्धा, शारिवा &c.

The ancient mode of teaching was to make the pupils get the Kosha by heart as being indispensably necessary for the purpose of studying science in general and the medical science in particular. This process was of course resorted to by the few who happened to be gifted with retentive memory, but to others, whose number was far more numerous, it presented an insuperable barrier in the way of their medical study and not unoften dissuaded them altogether from such a pursuit. It cannot, however, be denied that, this process of training proved eminently advantageous to the few medical students who achieved success and began life as the reliever of human sufferings. The boundless fields of material objects, some nectar like, others possessing deleterious properties, some comprising our food affording nourishment both to our body and brain and some possessing healing and cooling properties; whilst others having killing properties. All these formed the exclusive subject of researches of the ancient Rishis—Bharadvája, Átreya, Agnivesa and others. These Rishis after having ascertained the different properties of different drugs, had them procured through the hermits and others who used to spend their lives in the wilderness. With their wonted zeal and perseverance they carefully verified their efficacious qualities as affecting human system and introduced them in the medical science. They therefore firmly believed that, a thorough knowledge of these drugs formed the most important factor in the attainment of success in medical treatment, and the only way to utilise them as the means of ready reference was to get their accumulated treasures of experience by heart. They were therefore of opinion that, before commencing his practice the medical student must get Dravyábhidhána by heart, as the students of the Calcutta Medical College do pathology; for without a complete knowledge of the drugs—both theoretical and practical,—the very object of medical treatment would be defeated.

Thus the idea to get all the above-mentioned ancient medical books by heart and to retain them in memory throughout lifetime without losing a single link of the entire chain, is positively impracticable and decidedly discouraging to many who may be inclined to study the Hindu

To compile therefore a dictionary of the description just given is indeed a hopeless task. To collect and collate words from different printed books and MSS. of this country, the latter replete with the blunders of copyists, is a task as arduous as it is discouraging. Sometimes it becomes even hopeless to ascertain the real reading even by consultation with learned physicians. When such difficulties presented themselves in my way, all my endeavours to surmount them with the assistance of others proved fruitless.

It will thus be easy to imagine how very difficult it must be for one of my moderate ability to undertake a task hitherto unattempted by the best Paṇḍits of the country. No one but those who have employed themselves in similar labours can at all realize the amount of tedious toil involved in the compilation of such a work. Indeed the prospect of success began to appear to me more and more gloomy, as I slowly pressed onward. The errors and imperfections with which the compilation must abound even if it were destined to be completed, became more and more manifest; and my attempt to complete the work would have been nipped in the bud but for the encouragement I received by the example of old writers on the subject.

A few years ago my patron Dr. Mahendralal Sircar was engaged in the task of translating the Charakasaṃhitá into English. I was appointed to assist him in this translation. In the course of his labours he had frequent occasions to consult the existing dictionaries for appropriate medical technical terms. He was, however, very much disappointed in his expectations. No alphabetical medical dictionary being available at the time to render him material help in the selection of appropriate terms, he had to own that such a work was a great desideratum, and expressed a desire that I should undertake to supply this long felt want. The method of compilation was also suggested by him.

In compliance with his request I commenced my work. Want of leisure prevented Dr. Mahendralal Sircar from continuing the translation above mentioned; but I did not abandon the idea of such a compilation. I persevered in my labours and after an unremitting work of upwards of three years I finished my compilation and had the satisfaction of presenting the first printed sheet to Dr. Sircar and subsequently to Dr. Rájá Rájendralála Mitra, both of whom while expressing their satisfaction favored me with their letters of approbation, which I have much pleasure to insert further on.

The difficulties I met with in the compilation of my lexicon were

Suśrutasamhitá—a treatise on surgery that ranks next to the Charakasamhitá, but it is more systematically arranged than the latter. It is the oldest Samhitá of the Dhanvantari school. In the introduction to that work it is described that, Dhanvantari, the surgeon of heaven, descended to earth in the person of Divodása, king of Benares, for the purpose of teaching surgery along with the other branches of medical science. Suśruta, the son of Viśvámitra Rishi, accompanied by his other colleages, proceeded to Benares and attended the Lectures of Divodása on Śalyatantra or surgery and other kindred subjects. On their return, each of them wrote a treatise on surgery, but the one written by Suśruta was found to be the best and most complete. It is said by Dalvanácháryya, the commentator on the Suśruta, that at the time of war between the Bauddhas and Hindus, the Susrutatantra was re-edited and made more comprehensive by the renowned chemist Siddhanágárjuna with a supplement called Uttaratantra. Since that period it has been known by the name of "Susrutasamhitá." The subjects of मूढ़गर्भ and अश्मरी which relate to difficult delivery and operation of stone respectively are treated in so masterly a manner that, Dr. Charles desired to see them. At his request Dr. Durgádása Gupta and myself translated them into English and submitted the same for his perusal. Dr. Charles highly praised the process of delivery in difficult cases and even confessed that with all his great experience in midwifery and surgery he never had any idea of the like being found in all the medical works that came under his observation.

Atrisamhitá,—a treatise well known in the Punjab and collected by Atri Rishi, is as old as the Charakasamhitá. The author of it is also an eminent writer of Law books.

Vábhatasamhitá—a compilation principally based on works belonging to both Átreya and Dhanvantari schools. It is composed by Vábhatácháryya for the purpose of helping the beginner in understanding medical science. This is stated by himself at the end of his work. (See Uttarabhága, chap. 40.) It is said, that Vábhata, formerly a Bráhmin, was persuaded by a Bauddha priest to adopt his religion, which he embraced in the latter part of his life. This opinion is cherished by the learned Paṇdits of Southern India. But according to the Rájataraṅgiṇí, he lived at the time of Jayasimha, a king of Káshmíra, in the twelfth century A. D. or about 1118 to 1140 of the *Saka* era. The above facts clearly shew that, Vábhata is posterior to both Charaka and Susruta. His native place, as he states in his Ashṭáṅgasaṅgraha, was somewhere in Sindhudesa, to the south west of the Punjab.

Arunadatta, son of Mrigáṅkadatta, is the author of a commentary on the Vábhaṭasaṃhitá, known by the name of "Sarváṅgasundarí."

Hemádri, the celebrated compiler of the Chaturvargachintámaṇi, has also written a commentary on the Sútrasthána of the Vábhaṭasaṃhitá, which bears the appellation "Áyurvedarasáyana."

Chakradattasaṅgraha—a treatise on Pathology and Therapeutics, is widely accepted by medical men as a most useful hand book on the Practice of medicine. The author, Chakrapáṇidatta, was a native of Bírbhúm District, and as stated in the introduction to his work, he was a disciple of Naradatta, a renowned physician of the twelfth century. It is also mentioned that, he was appointed by the king of Gour as a superintendent of his kitchen department.

Siddhayoga—a work on the treatment of diseases, was compiled by Vrindakuṇḍa. A commentary on this work styled "Kusumávali" is the work of Śríkaṇṭha. Chakrapáṇidatta quotes in his compilation several passages from Vrindakuṇḍa's work; hence it is evident that the latter lived before the former.

Rasakaumudí—a work of a physician called Mádhava, who, according to the old traditions, is supposed by some to have been the author of the Nidánasaṅgraha, a well-known compendium by Mádhavakara. But there is internal evidence, which militates against the above supposition. Rasakaumudí describes, among other things, the use of opium and Hydrargirum, which was unknown at the time of Mádhavakara.

Rasaratnákara,—a treatise on the treatment of diseases by mercury. It is composed by Nityanátha. This author seems to have been a native of the North-western Provinces and not of Bengal.

Yogachintámaṇi,—a compilation of numerous Yogas, i. e. combinations of peculiar drugs to cure diseases. It is written by Śríharsha, who, according to the Rájataraṅgiṇí, lived in the twelfth century A. D.

Yogataraṅgiṇí—an authentic work on the use of quicksilver. It is the work of Trimallabhaṭṭa. This work is not so highly esteemed in Bengal as it is in the North-western Provinces.

Vaidyajívanam—is of a somewhat recent origin. The author, Lolimbarája has skilfully described the ingredients of medicines while writing in the style of poetry.

Vaidyavrinda and Vaidyámrita—two works of Náráyaṇa on the use of mercury. They are not fully appreciated by the physicians of Bengal. They seem to have been composed in the last century.

Sárakaumudí—a treatise on the Practice of medicine. It is written by Ánandavarman in Sanskrit with explanations in Bengali, as it is

intended for those medical students who are not versed in Sanskrit. This work dates from the middle of the last century.

Bhaishajyaratnávalí—a book on the use of quicksilver. It is seldom consulted by our Bengal physicians. It was compiled by Govindadása about the end of the last century.

Nádíprakáśa,—a treatise which deals with arteries, veins and nerves. It is composed by Sankarasena, the author of Vaidyavinoda and Rasasankara. He is a descendant of A'nandasena, who comes of the Śaktrigotra.

Rasendrachintámaṇi—a book on the use of mercury. It is the work of the poet Rámachandra, the author of the Rádhávinoda Kávya. This compilation is held to be the first of the works of similar pretensions. A treatise called Rasapárijáta is also ascribed to the same author. Another book is said to be extant bearing the name of Rasendrachintámaṇi, but we have not had any opportunity to have a glance at it.

Amarakosha,—a lexicon of undisputed excellence, and of the highest authority. It was written by Amarasiṃha during the reign of Vikramáditya. Although opinions of learned Sanskritists in connection with the date of Vikramáditya widely differ, still our conviction is that the king Vikramáditya, the founder of the Saṃvat era, flourished at 56 B. C.; and that the author of the well known Amarakosha was also one of the jewels of his court. Amarasiṃha is supposed to have been a Bauddha by religion, evidences whereof can be obtained from his lexicon. He has divided his work into several vargas or books.

The following is a list of commentators on the Amarakosha frequently referred to in the present work :—

1. A commentary by Mathuresa, the author of Sabdaratnávalí.

2. A commentary by Kshírasvámí, the tutor of Jayápída, a prince of Káshmír, who reigned, according to the Rájataranginí, during the years 705 to 731 A. D.

3. A commentary by Ráyamukuṭa, who lived at the beginning of the fifteenth century.

4. A commentary by Bharata Mallika, son of Gauránga Mallika, who was born of a Baidya family in the village called Pátilpárá, in the District of Bardwan. Not more than one hundred and fifty years ago this learned commentator blessed Bengal with his birth, and glorified his name by writing commentaries on the Raghuvaṃsa, Kumára sambhava, Bhaṭṭikávya and other master pieces of Sanskrit literature.

Dhanvantarinighaṇṭu.—The author of this book is supposed to have been a contemporary with Amarasiṃha. This Nighaṇṭu is considered as the highest authority by the Benares school.

Hemachandrakosha,—well-known by the name of Abhidhána chintámaṇi. It is an excellent lexicon by Hemachandráchároyya, who, as is said by Prof. Wilson, was a Jaina by religion, and who, after spending the prime of his life at Pátaliputra, an ancient city of the Maurya race, devoted the latter part of his life to the furtherance of the Jaina creed in Guzerat. He is supposed to have flourished in the twelfth century, or more approximately in the year 1230 of the Saṃvat era.

Sabdamálá.—a very brief dictionary, intended by the author, Rámesvara Sarmá, to be supplementary to the Amarakosha. It is supposed by Prof. Wilson to have been anterior to Mediní. In this book words are explained in the Bengali language.

Námamálá,—a lexicon by Dhanañjaya, who, according to Mr. A. Barua, lived in the tenth century.

Bhúriprayoga,—a dictionary by Padmanábha Datta, the author of the celebrated Supadma Grammar. It is divided into three chapters. Padmanábha is evidently posterior to Medinírkara, as he cites the latter in his lexicon.

Sabdaratnávalí,—a production of Mathuresa, the well-known commentator on the Amarakosha, who, as Prof. Wilson says, prosecuted his studies under the patronage of a Mahamedan, named Musha Khán. The author has rendered his work peculiarly interesting to his readers by giving variant forms of several words. He is supposed to have lived in the sixth century of the Saka era.

Jaṭádharakosha,—a work of recent date. It is written by Jaṭádhara, a native of Chittagong.

Abhidhánaratnamálá,—a valuable production of Haláyudha, the learned Paṇḍita in the court of the king Lakshmaṇasena. The author was a native of Kerala and a Jaina by religion. He has appended an index at the end of his work, where words importing vegitables and minerals are explained in the Bengali language.

Rájanighaṇṭu, —otherwise known as Abhidhánachúḍámaṇi. It is composed by Narahari Paṇḍita out of the materials of several other lexicons, who gives his explanation in Mahárásḥṭra, Káṛṇátic and similar other languages. He is supposed by some to have been a native of Káshmíra, and by others a Bráhmaṇa of the Deccan. According to Udayachand's conjecture, he lived in the year 1725 of the Saṃvat era. His work is held in high estimation throughout India, for its full exposition of medical terms and pathology of diseases.

Bhávaprakása,—a comprehensive cyclopædia of medical science. It is written by Bhávamisra, son of Laṭaka Misra, in the year 1535, or a little

after that date. He has described, in his book, with full detail the *Farangaroga* imported to India by the Portuguese, which is considered to be a kind of venerial disease in our countries. Among the vegetable drugs he has included *Topchini* and *Sohárá*, which are said to have been brought to India by the Chinese. It is a work of great practical utility and is frequently made use of by the physicians both of Bengal and Benares schools.

Mádhavanidána,—a work on Pathology and Diagnosis of diseases. It is written by Mádhavakara in the eighth century of the Christian era.* It is affirmed by Prof. Wilson that, this book is translated into Arabic and often referred to by the Mahamedan doctors.

Vyákhyámadhukosha,—a commentary on the above work. It is prepared under the joint authorship of Vijaya Rakshita and Śríkaṇṭha Datta. The latter is also a commentator on the Siddhayoga.

Arkaprakásá,—a book written by a physician named Rávaṇa. Here a new system of treatment by means of tinctures is introduced by the author.

Uṇádikosha,—a part of Sanskrit grammer, which treats of words derived from the suffixes uṇ and others.

Chikitsákramakalpavallí,—a work of Kásínátha Dvivedí, a native of Benares. This book is generally used by the physicians in the North-western Provinces.

Asvavaidyaka,—a book on the treatment of the diseases of horses. It is written by a veterinary physician named Jayadatta. This work is of the highest importance in connection with the treatment of domestic animals, and published by the Asiatic society of Bengal under the editorship of myself.

Sárṅgadharasaṅgraha,—a work of Sárṅgadhara, the well-known author of the Sárṅgadharapaddhati. It is highly esteemed by the people of the North-western Provinces. According to Burnel's account, this author is posterior to Mahesvara, the writer of the well known Visvaprakása.

Rasendrasárasaṅgraha,—a treatise on the various preparations of mercury and on the treatment of diverse diseases by it. It is written by Gopála Bhaṭṭa, who, as Aufrecht supposes, lived in the thirteenth century of the Christian era.

Nibandhasaṅgraha,—a commentary on the Suśrutasaṃhitá, by Ḍalvaṇácháryya, who was a native of Aṅkolá, a village near Mathurá. It is stated in his book, that he was the son of Bharatapála, a favourite to the prince Nṛipála, and obtained material help from the comments,

glosses and annotations of many authorities of that time, viz :—Jejjaṭa, Gayadása, Bháskara, Mádhava and others.

Paribháshápradípa,—a work by Govindadása Sena, son of Śríkṛishṇaballabha Sena.

Prayogámṛita,—the bulkiest work on the practice of medicine. It is compiled by Vaidyachintámaṇi, who was a native of Nirol, a village belonging to the Śríkhaṇḍa community. The author is said to have lived one hundred years before the present time.

Śabdachandriká,—a compilation of medicinal vegetables and minerals, with their effects on animal bodies. It is written by Chakrapáṇidatta, the well-known author of the Chakradattasaṅgraha. Names of articles are explained here in the Bengali language, which enhances its practical utility amongst the physicians of Bengal.

Madanapálanighaṇṭu,—a book, where names of articles are explained in the Hindi language. It was compiled by an anonymous author who called his work after the name of the prince Madanapála in order to gratify his patron. This work is frequently consulted in the North-western Provinces for the purpose of getting the exact synonyms of medicinal articles. Numerous evidences shew that there were two other Nighaṇṭus, one by Bhojarája, and the other by Śesharája ; but we have not seen them yet.

Viśvaprakása,—a lexicon by Maheśvara, who lived in the twelfth century or more approximately about the year 1111 A. D. He is said by Prof. Wilson to have been born in the family of Śríkṛishṇa, the family physician of Sáhasáṅka, a king of Gádhipura.

Ajayapálasaṅgraha,—a book by Ajayapála, who was a Jaina by religion and posterior to Mediníkara.

Dharaṇikosha,—a lexicon by Dharaṇidása, a native of Kanouj.

Trikáṇḍaśesha,—a supplement to the Amarakosha. It is composed by Purushottamadeva, a Jaina devotee, who divides his work into three chapters which are full of obsolete words.

Háraválí,—a dictionary of synonymous and homonymous words. The author of the book is supposed by Prof. Wilson to have lived in the ninth or tenth century.

Medinítkosha,—otherwise known as Abhidhánaratnamálá,—is a lexicon of practical utility. The author, Mediníkara, was posterior to Maheśvara and anterior to Ráyamukuṭa, and lived in the latter part of the fourteenth century. By the surname "Kara" he is supposed by some to have been born in the Vaidya family and a native of Bengal.

Ratnávalí,—a Dravyábhidhána or a dictionary containing the names

of articles of medicinal property in the Bengali Language. It is the production of Mádhava, the author of Rasakaumudí. He is said to have been a native of Bengal.

Rájaballabhíyadravyaguṇa,—a work written by Rájaballabha, and edited with notes by Náráyaṇadása. It is generally read with interest in Bengal. The author of this compilation lived in 1760 A. D.

Ratnamálá,—is also a Dravyábhidhána like Ratnávalí mentioned above. The author is supposed by some to have been a Bengali writer; and Prof. Wilson thinks him to be a Jaina.

In conclusion, the compiler of these pages records his sincerest gratitude towards the Mahárája of Vizianagram for his disinterested munificence to promote the cause of medical education in India.

His best thanks are also due to Dr. Mahendralála Sarkára M. D., the prime mover of this plan, and the great helper in carrying it into effect.

The compiler is thankful to Bábu Nílamaṇi Mukerjea M. A. B. L., Prof. of Sanskrit in the Presidency College, for his kind assistance. He is likewise grateful to Paṇḍit Hariśchandra Kaviratna, Assistant Prof. of Sanskrit in the above college for his untiring labour in correcting proofsheets while carrying the work through the press.

CALCUTTA,
The 24th Septr. 1894.

UMEŚACHANDRA GUPTA.

TRUE COPIES OF LETTERS

From Rájá Rájendralála Mitra and Dr. Mahendra Lál Sircar.

With much pleasure I bear testimony to the Sanskrit Scholarship of Babu Umeshchandra Gupta, Kaviratna, Librarian of the Government Sanskrit College, Calcutta. He is a good grammarian and thoroughly conversant with Hindu Medical literature. The manner in which he has, on my recommendation & under the auspices of the Asiatic Society of Bengal, edited Jayadatta's Asvavaidyaka, a work on veterinary science, reflects great credit on him.

He is now engaged in the compilation of a comprehensive lexicon of Hindu Medical terms with copious references to, or quotations from, standard works. I believe that such a work is a desideratum and will prove a great help to those who study and practise Hindu Medical science as well as to those who direct their attention to Sanskrit literature generally. The leading Sanskrit lexicons do not include such technical terms or supply their precise scientific meanings.

8, Manicktallah
February 16, 1888.

(*Sd.*) Rájendralála Mitra.

51, Sankaritola, Calcutta.
The 29th Dec. 1888.

While reading Charaka Sanhita some years ago with Kaviraj Umesh Chandra Gupta for purposes of translation, I felt very much the want of a Dictionary of Sanskrit Medical Terms. And I actually formed the idea of compiling one. The terms that we met with in the course of our studies were being arranged in alphabetical order, and the work was proceeding at a pretty satisfactory rate, when from want of leisure on my part, it had to be discontinued. I am glad, however to see, that my friend and colleague did not abandon the idea, but has very commendably persevered in working it out, and he has now the satisfaction of having very nearly completed the compilation. From the first printed sheet before me and from the MS. submitted to my inspection I am glad to be able to certify that much labor and research have been bestowed upon the compilation, and the Lexicon when published will supply a real desideratum. The publication will cost a good sum which my friend has not the means of advancing. Considering the great importance of the work he deserves every encouragement from the Patrons of Sanskrit Literature, and especially of our Ancient Ayurveda.

(*Sd.*) Mahendra Lal Sircar.

सङ्केतसूची ।

अ.	अध्यायः
अगु.तैलं	अगुर्व्वादितैलं
अग्निमा.	अग्निमान्द्यं
अ.च., अरो.	अरोचकः
अ.ची.	अपची
अजी.	अजीर्णं
अ.टी.नी.	अमरटीकानीलकण्ठः
अ.टी.भ.	अमरटीकाभरतः
अ.टी.भानु.	अमरटीकाभानुदत्तः
अ.टी.म.	अमरटीकामथुरेशः
अ.टी.र.	अमरटीकारमानाथः
अ.टी.रा.	अमरटीकारायमुकुटः
अ.टी.रामा.	अमरटीकारामाश्रमः
अ.टी.सा.	अमरटीकासारसुन्दरी
अ.टी.सुभूति.स्वा.	अमरटीकासुभूतिस्वामी
अ.टी.स्वा.(मी)	अमरटीकाक्षीरस्वामी
अत्रि.	अत्रिसंहिता
अ.दर.	असृग्दरः
अनु.(पा)	अनुपानं
अने.व.	अनेकार्थवर्गः
अन्नद्र(व).शू.	अन्नद्रवशूलं
अप(स्मा).	अपस्मारः
अ.पि.	अम्लपित्तं
अभि(न्या).ज्व.	अभिन्यासज्वरः
अम.	अमरकोषः
अरुणः, अरु.द.	अरुणदत्तः
अर्कः. (रावणः)	अर्कप्रकाशः (रावणकृतः)
अर्क.चि.	अर्कप्रकाशचिकित्सा
अर्कादिः	अर्कादिवर्गः
अर्द्धा.द.(अर्द्धा)	अर्द्धावभेदः
अल.	अलसकः
अ.वृ.	अन्त्रवृद्धिः
अश्म.(री)	अश्मरी
अ.(अति,ती)सा.	अतीसारः
आ.	आत्रेयः
आम.वा., आ.वा.	आमवातः
आमातीसा.	आमातीसारः
आ.व., आम्र.व.	आम्रवर्गः
इ.(न्द्रिय)	इन्द्रियस्थानं
उ.	उत्तरखण्डः, उत्तरतन्त्रम्, उदरम्
उणा.	उणादिः
उत्.	उत्कलः
उ.द.	उपदंशः
उदा., उ.व.	उदावर्त्तः
उन्मा.	उन्मादः
उ.रसव.	उपरसवर्गः
ऊ.स्त.	ऊरुस्तम्भः
एकार्थः	एकार्थवर्गः
ए.को.	एकाक्षरकोषः
एलादिः	एलादिवर्गः
ओ.रो.	ओष्ठरोगः
कं	कर्णाटः
कटिवा.	कटिवातः
कण्ठ.मु.रो.	कण्ठगतमुखरोगः
कर्णरो.	कर्णरोगः
कल्प.	कल्पस्थानं
क.व.	कर्पूरवर्गः
का.	काण्डः
काङ्काय.गु.	काङ्कायनगुटी
का.पुराणम्	कालिकापुराणम्
काम.	कामला
कु.काम., कुम्भ.	कुम्भकामला
कु.टी., कुसुमा.	कुसुमावलीटीका
कौं	कौङ्कणः
क्ली	क्लीवलिङ्गं
ख.	खण्डः
ग.	गणः
ग.ग.	गलगण्डः
गज.वै.	गजवैद्यकः

ग.मा.	गन्धमाला	हि.(रूप:)	द्विरूपकोष:
गु.	गुटी.(टी)	ध.निघ.	धन्वन्तरिनिघण्टु:
गु., गुर्ज.	गुर्ज्जरी गुजराटी	धर.	धरणि:
गुदभ्रं.	गुदभ्रंश:	धा.न्य.व.	धान्यवर्ग:
गु.व.	गुडूच्यादिवर्ग:	ध्व.भ.	ध्वजभङ्ग:
ग्र.	ग्रह:	नाना.	नानार्थ:
ग्रह.	ग्रहणी	ना.रो.	नासारोग:
च.(चर)	चरकसंहिता	ना.व्र.	नाडीव्रण:
चक्र.द.	चक्रपाणिदत्तद्रव्यगुण:	नि.	निदानस्थानं
च.द.(सं)	चक्रपाणिदत्तकृतसंग्रह:	निदा.	निदानं
चन्द.तैलं	चन्दनादितैलं	ने.दृ.रो.	नेत्रदृष्टिगतरोग:
च.वि.	चरकविमानस्थानं	ने.रो.	नेत्ररोग:
चातु.ज्व.	चातुर्थकज्वर:	ने.व.रो.	नेत्रवर्त्मगतरोग:
चि.	चिकित्सास्थानं	ने.शु.रो.	नेत्रशुक्लगतरोग:
चि.क्र.क.(वल्ली)	चिकित्साक्रमकल्पवल्ली	ने.सन्धि.रो.	नेत्रसन्धिगतरोग:
चू.	चूर्णम्	पं, पञ्जा.	पञ्जाब:
जटा.	जटाधर:	प.	पलं, परिच्छेद:
ज.(जय)द.	जयदत्त:	प.प.	पथ्यापथ्यं
ज्व.	ज्वर:	प.प्र.	परिभाषाप्रदीप:
ज्वराति.	ज्वरातिसार:	प.म. (परमद:)	परमद:
टी.	टीका	प.मु.	पर्य्यायमुक्तावली
ड.	डल्लण:	पा.अजी.	पानाजीर्ण:
ता.	तामिल:	पाना.	पानात्यय:
तालु.मु.रो.	तालुगतमुखरोग:	पि.ज्व.	पित्तज्वर:
तृ.	तृष्णा	पि.व.	पिप्पल्यादिवर्ग:
तें	तैलुगु, तैलङ्ग:	पुं	पुंलिङ्ग
तै.	तैलम्	पु.व.	पुष्पवर्ग:
॥० तो.	अर्द्धतोलक:	पू.	पूर्व्वखण्ड:, पूर्व्वभाग:
तो.	तोलक:	प्र.	प्रत्येकं, प्रयोग:, प्रसारणी
तोड़.	तोड़नानन्द:	प्रमे.(ह:)	प्रमेह:
त्रि	त्रिलिङ्ग	प्रयोगरत्न.	प्रयोगरत्नाकर:
त्रिका.	त्रिकाण्डशेष:	प्रयोगा.	प्रयोगामृतं
दन्तरो.	दन्तरोग:	प्रह.	प्रहर:
द.मु.रो.	दन्तगतमुखरोग:	प्रा.	प्राकृतं
द.व.	दधिवर्ग:	फ.व.	फलवर्ग:
दश.	दशकं	फा.	फारसी
दा.हिं	दाक्षिणात्यहिन्दी	भ.	भाग:
दु.व.	दुग्धवर्ग:	भग.	भगन्दर:
द्र(व्य).गु.	द्रव्यगुण:	भ.द्विरूपको.	भरतद्विरूपकोष:
द्रव्याभि.	द्रव्याभिधानं	भ.रभस:	भरतधृतरभस:

भल्ला.गुड़:	भल्लातकगुड़:
भा.	भारतम्, भावप्रकाश:
भा.पू.	भावप्रकाशपूर्व्वभाग:,
भा.म.	भावप्रकाशमध्यभाग:
भू.उन्मा.	भूतोन्माद:
भूरि.प्र.	भूरिप्रयोग:
भैष.	भैषज्यरत्नावली
मं	महाराष्ट्र:
म.	मध्यखण्ड:
मद.	मदनपाल:
मधु.	मधुमतीटीका
मधुमे., म.मे.	मधुमेह:
मसू.	मसूरिका
मा.	माषा
मा.नि.	माधवनिदानं
मिश्र.	मिश्रकाध्याय:
मु.रो., मुखरो.	मुखरोग:
मू.कृ.	मूत्रकृच्छ्र:
मू.घा.	मूत्राघात:
मू.र.	मूत्ररक्त:
मे.	मेदिनी
योग.र.,यो.(रत्न)रत्ना.	योगरत्नाकर:
यो.(नि)व्या.रो.	योनिव्यापत्
र.	रक्तिका
रक्तातिं.	रक्तातिसार:
र.चि., रस.चि.	रसेन्द्रचिन्तामणि:
रत्ना.	रत्नावली
र.पि.	रक्तपित्तं
र.म., रस.म.	रसमञ्जरी
र.मा.	रत्नमाला
र.मा.सं(ग्रह:).	रत्नमालासंग्रह:
रस.कौ.	रसकौमुदी
रस.प्र.	रसप्रदीप:
रस.र.	रसरत्नाकर:
रसायना	रसायनाधिकारे
र.सा.सं.	रसेन्द्रसारसंग्रह:
रसे.चि.,रसेन्द्र.चि.	रसेन्द्रचिन्तामणि:
राज.	राजवल्लभ:
राज.य., रा.य.	राजयक्ष्मा
रा.तर.	राजतरङ्गिणी
रा.नि.	राजनिघण्टु:
रो.	रोग:
व.	वर्ग:
वटा.व.	वटादिवर्ग:
वम्.	वम्याद
वा.	वाग्भट:
वाजी.क.	वाजीकरणं
वा.ज्व.	वातज्वर:
वा.पि.ज्व.	वातपित्तज्वर:
वा.र.(रक्त)	वातरक्त:
वा.व्या.	वातव्याधि:
वि., विमा.	विमानस्थानं
वि., विश्व.	विश्वप्रकाशकोष:
विज.र., वि.र.	विजयरक्षित:(व्याख्यामधुकोष:)
वि.ज्व.	विषमज्वर:
विदग्धाजी.	विदग्धाजीर्ण:
विद्र.	विद्रधि:
विल.	विलम्बिका
विसू.	विसूचिका
ब.चि.	बस्तिचिकित्सा
वृह.सु.	वृहत्सुश्रुतम्
वै.चन्द्रिका	वैद्यकचन्द्रिका
वै.जी.	वैद्यजीवनं
वै.निघ.	वैद्यकनिघण्टु:
वै.सं.	वैद्यकसंग्रह:
व्य.	अव्ययं
व्याक.	व्याकरणम्
व्र(ण).शो.	व्रणशोथ:
श.	शराव:
॥० श.	अर्द्धशराव:
श.च.	शब्दचन्द्रिका
श.चि.	शब्दचिन्तामणि:
शब्दकल्प:	शब्दकल्पद्रुम:
श.मा.	शब्दमाला
श.र.	शब्दरत्नावली
शा.	शारीरस्थानं
शा.ध., शार्ङ्ग.	शार्ङ्गधर:
शा.व.	शाकवर्ग:
शा.व्र.	शारीरव्रण:
शि.रो., शिरोरो.	शिरोरोग:

शिरोवि.	शिरोविरेचनम्	सू.	सूत्रस्थानं
शी.पि.	शीतपित्तं	सूति.	सूतिका
शु.दो.	शुक्रदोष:	सूर्य्यसि.	सूर्य्यसिद्धान्त:
शे.	शेष:	स.	स्तवक:
श्लो.	श्लोक:	स्त्री	स्त्रीलिङ्ग
श्ली.	श्लीपद:	स्था.	स्थानं
सं.	संग्रह:	स्व.भे(द).	स्वरभेद:
सं.ग्रहणी.	संग्रहग्रहणी	हला.	हलायुध:
स., सन्निपा.	सन्निपात:	हली.	हलीमक:
सन्न्या.ज्व.	सन्न्यासज्वरचिकित्सा	ह.व.	हरीतकीवर्ग:
सर्व्व.मु.रो.	सर्व्वगतमुखरोग:	हा.	हारीत:
स.व्र.	सद्योव्रण:	हा.अत्रि:	हारीतोत्तरे अत्रि:
सा.	साधारण, सान्निपातिक	हारा.	हारावलि:(वली)
सा.कौ.	सारकौमुदी	हिं	हिन्दी
सा.सु.	सारसुन्दरी	हि.श्वा.	हिक्काश्वास:
सि.	सिद्धिस्थानं	हृद्रो.	हृद्रोग:
सि.यो.	सिद्धयोग:	हे.च.	हेमचन्द्र:
सु.	सुश्रुतं	हेमा.	हेमाद्रि:, तत्कृतटीका
सु.टी.ड.	सुश्रुतटीकाडल्लण:	चार.	चारपाणि:
सु.नि.	सुश्रुतनिदानस्थानं	Wil.	H. H. Wilson
सु.मि.	सुश्रुतमिश्रकाध्याय:		

वैद्यकशब्दसिन्धुः।

VAIDYAKAŚABDASINDHU.

अ

अः । पुं । शिवे । विष्णौ । ए. को. ।

अंशः । पुं । भुजशिरसि, स्कन्धे । Shoulder. কাঁধ । अम. ।

अंशमर्म्म । क्ली । स्कन्धसन्धिस्थमर्म्मणि । स्कन्धमर्म्म । सु.शा.६अ. ।

अंशवान् । पुं The moonplant or Acid Sarcostema (S. Viminalis.) सोमलतायाम् । सु.चि.२९अ. । See सोमः ।

अंशुः । पुं । तृष्णायाम् । मे. शद्विकम् ।

अंशुकम् । क्ली । (The leaf of Laurus cassia.) तेजपत्रे । তেজপাত । हिं तज । मं दालचिनि । गुणाः—लघु मधुरं पिच्छिलं किञ्चित्तोष्णोष्णं कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसघ्नञ्च । भा. पू.१भ. । विषघ्नं वस्तिशूलघ्नं मुखमस्तकशोधनञ्च । रा.नि.व.६ । सूक्ष्मवस्त्रे । मे. कत्रिकम् ।

अंशुकायः । पुं । प्रवालादौ ।

अंशुपर्णिका } **अंशुपर्णी** } स्त्री । शालपर्ण्याम् । শালপানি । श.र. । See अंशुमती ।

अंशुमती । स्त्री । (Hedysarum gangeticum) शालपर्ण्याम् । শালপানি, ছালানী । हिं सरिवण । मं सालवण भूँइशेवगा । तें सप्पाकुपोव । उत्.शारपणि । गुणाः—कासघ्नी शोहिणी कफपित्तघ्नी च । च.द. । रसे तिक्ता गुरुष्णा वातघ्नी विषमज्वरप्रमेहार्शःशोफसन्तापहरी च । रा.नि.व. ४ । गुरुः छर्दिज्वरश्वासातिसारघ्नी शोषदोषत्रयहरा रसायनी च । मद.व.१ । धातुवर्द्धनी । भा.पू.गु. व. । "मेचकं चांशुमत्याः ।" चि.क.क.वल्ली ।

अंशुमतीफला । स्त्री । कदलीवृत्ते । কলাগাছ । भा.प.१भ.फ.व. ।

अंशुमत्फला । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा नि.व. ११ See कदली ।

अंशुमान् । पुं । सोमवल्ल्युणे सोमलताविशेषे । সোমলতা । See सोमः ।

अंशूदकम् । क्ली । हंसोदके । तन्नाडीराचं रविचन्द्रकिरणजुष्टत्वात् निर्म्मलं शैत्यगुणयुक्तं भौमं जलं शरदि प्रशस्तम् । "शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् । दिवार्ककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरश्मिभिः ॥ अरुक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥" सु.सू.४६अ. वारिव. । भा.पू.१भ. । गुणाः—बल्यं रसायनं शीतलं लघुच । मद ८व. । श्रमघ्नं पित्तोत्पादाहविषमूर्च्छारक्तमदात्ययेषु हितम् । रा.नि.व.१४ ।

अंसः । पुं, क्ली । स्कन्धे । रा.नि.व.१८ । भुजशिरसि । কাঁধ । ग्रीवाया उभयपार्श्वस्थे द्वे स्नायू अंसावुच्येते । "ग्रीवामुभयतः स्नायू ग्रीवाबाहुशिरोऽन्तरे ।" वा.शा.४अ. । नि.१५अ. ।

अंसकूटः । पुं । स्कन्धफलके । वा. शा. ४ अ. । ककुदि । ষাঁড়ের ঝুঁটি ।

अंसपारिकः । पुं । महानिम्बवृक्षे । মহানিম্ব । हिं बकाइनि । वै.निघ. ।

अंसफलकम् । क्ली । स्कन्धफलके । প্রশস্ত স্কন্ধ । भुजे । अंसमर्म्मणि । सु.शा.६अ. ।

अंसशोपः । पुं । तन्नामकवातव्याधिविशेषे । येनांसस्थो वायुः स्कन्धबन्धनभूतकफं विशोष्य तमुत्पादयति । স্কন্ধস্থ কফধাতুশোষক বাতরোগ । लक्षणम्—"अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनम् ।" मा.नि. ।

अंहतिः । स्त्री । रोगे । मे. तत्रिकं, पीड़ायाम् ।

अम । रा नि ।

अंघ्रिः । पुं । पादे । तरुमूले । अम. ।

अंघ्रिपः । पुं । वृचे । हला. ।

अंघ्रिस्कन्धः । पुं । गुल्फे । পায়ের গুল্ফ, গুড়মুড়ো । हे.च. ।

अकचः । त्रि । केशशून्ये । যার মাথা নেড়া ।

अकरा । स्त्री । आमलकीवृचे । আমলা গাছ। श.च. । See आमलकी ।

अकराकरभः । पुं । अककर्करे । আকরকরা । शार्ङ्ग. अकरादिचू.६अ. ।

अकराभ्रकः । पुं । अककर्करे । আকরকরা । है. निघ. ।

अककर्करः / **अक्कल्लकरः** । पुं।स्वनामख्याते पण्यद्रव्ये । আকরকরা। फा. अकर्करहा। प्र. अकल्करा । गुणा: - वीर्य्योष्णः बलकरः कटुः प्रतिश्यायशोथवातघ्नश्च । वै.निघ. ।

अकर्णः । त्रि । बधिरे । কালা । हे.च. ।

अकर्त्तनः । त्रि । वामने । বাঁওন ।

अकल्यः । त्रि । रुग्णे ।

अकल्लः । पुं । अककर्करे । আকরকরা । अ.टी. सा. । वै.निघ-२भ.वा.व्या. ।

अकालकुष्माण्डः । पुं । अकालजकुष्माण्डे । অসময়ে জাত কুমড়া ।

अकालजम् । त्रि । असमयोत्पन्ने । Unseasonable. यथा—"अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत्स्मृतम् ।" राज. ।

अकालभोजनम् । क्ली। अप्राप्ते काले, अतिप्राक्,कालेऽतीते वा,भोजनम् । অসময়ে ভোজন। तच्च गुर्वैरसामर्थ्यकरं शिरःपीड़ाविसूचिकादिव्याधिजनकम् । यथा "अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणञ्चाधिगच्छति ॥" भा.पू.१भ. ।

अकालशयनम् । क्ली । न यथायोग्यकाले शयनम् । অসময়ে শয়ন । वा.सू.८अ. । गुणाः "अकालशयनात् श्लेष्मा प्रतिश्यायः प्रसीनसः। चयः शोफः शिरोऽर्त्तिश्च जायते चाग्निमान्द्यता ॥" हा. अधि: १ स्थाने २३ अ. ।

अकुप्यम् । क्ली । स्वर्णे । रौप्ये । हला. ।

अकुलः । त्रि । निरस्थिद्रव्ये । वीजशून्ये । च. चि.१अ. । लम्बकर्णजटाहीनमध्यमाश्वे । यथा"लम्बकर्णोऽजटश्चैव अकुलः परिकीर्त्तितः ॥" जयद. ६अ. ।

अकूटः । पुं । फलवृचविशेषे । आगड़ फल इति लोके रब्या. ।

अकूपारः । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

अकृताख्ययूषः । पुं। लवणस्नेहकट्वादिपदार्थ-वर्जिते यूषे । स लघुरिति वै.निघ. ।

अक्रोटः । पुं ।(Areca catechu, Areca nut), The betel-nut tree. गुवाकवृचे । গুবাকগাছ । हिं उत्. गुया, सुपारी छोटी । मं पोफल । त्रिका । फलगुणाः—गुरु हिमं रूचं कषायं कफपित्तहरं मोहनं दीपनं रुच्यं मुखवैरस्यहरञ्च।आर्द्रं तत् – गुरु अभिष्यन्दि अग्निघ्नं दृष्टिघ्नञ्च । स्विन्नं तत् –त्रिदोषघ्नम् । पुष्पं —कषायं मधुरं गुरु च । मद । गुवाकशिरः—भेदनं मदकरञ्च । च.द. । स्वादु तिक्तं कषायं बल्यं शुक्रलं मूत्ररोगघ्नञ्च । राज. । निर्यासः – हिमो गुरुः विपाके उष्णः वातघ्नः पित्तकरः चारः अम्लः मोहनश्च । वा. । हिमो गुरुः वातघ्नः क्रमिहृत्पित्तलश्चेति । रा.नि.व.११ । पूगं सङ्कोचकं क्रमिघ्नञ्च । आमं तत् – कषायं मुखकण्ठशोधनं सरम् उदराध्मानहरं श्लेष्मपित्तरक्तामशमनञ्च । शुष्कं पूगं—कण्ठशोधनं रेचनं पाचनं रुचिरञ्च । पर्णेन विना खादितं—पाण्डुवातशोषादिरोगजनकं भवति। रा. नि.व ११ । स एव पूगस्याष्टभेदानङ्गीकरोति— शैली तैल्वण-गौल्य घोण्टा-चेउल-वल्लि-गुल-चन्द्रा-पुरीय-चोल्यइति । तेषु शैली—मधुरा रुच्या कटु-कषायाम्ला। तैल्वणं—मधुरं लघु दीपनं रसालञ्च । गौल्यं—कटु कषायं पाचनं द्रावकं लघु च । घोण्टा—कटु कषायोष्णा दीपनी च । चेउलसंज्ञं कोंकणे प्रसिद्धं—सुगन्धिदीपनं पाचनं पुष्टिकरं रसाढ्यञ्च । वल्लिगुलमपि कोंकण एव प्रसिद्धं— त्रिदोषहरं ग्राम्यं दीपनञ्च । चन्द्रापुरीयं—स्वादु कटु कषायं रुच्यं दीपनं पाचनञ्च । चोलीपूगं— आम्लदोषीयं कषायमधुरम् ।

अक्रान्ता । स्त्री, पुं । (Solanum Indicum) The egg-plant, वृहतीचुपे । विकृति,

वांकुड़। हिं बरहण्टा,भटकटायी। मं कं डोरली पांड़री वनभण्टी। उत्. अक्रान्ति। तें ग्राकुड़चेट्टु। र.मा.। गुणा:—उष्णवीर्य्या पाचनी संग्राहिणी च। चक्र.द.। राज.। कटुतिक्तरसा उष्णा लघु: वातघ्नी ज्वरघ्नी अरोचकामकासघ्नी श्वासहृद्रोगहरी च। रा.नि.व.४।

अक्वथितचीरम् । क्ली। आमदुग्धे। কাঁচা দুধ। तत् श्लेष्मप्रकोपि गुरु च। वै.निघ.।

अक्लिका । स्त्री। The Indigoplant (Indigofera tinctoria). नीलीवृचे। श.च.। নীলগাছ। हिं नीली। मं नीलीचे झाड़, कं नीली, तें नल्लपेट्ट गेरिट, पेद्दनीलिचेट्टु। सा द्विधा, नीली महानीली च। गुणा:--कटुतिक्तोष्णा केश्या कासकफामघ्नी लघु: वातविषोदरगुल्मक्रिमिज्वरघ्नी। रा.नि.व.४। रेचनी मोहभ्रमामवातोदावर्त्तघ्नी च। भा.पू.१भ.। मद.१व.। "महानीली गुणाढ्या स्यात् रङ्गश्रेष्ठा सुवीर्य्यदा। पूर्व्वोक्तनीलिका देश्या सगुणा सर्व्वकर्म्मसु॥" रा.नि.व.४।

अक्लिन्नवर्त्म । क्ली। नेत्रवर्त्मजरोगविशेषे। अत्र रोगे नेत्रयो: पचाभावेऽपि धौतमधौतं वा नेत्रं पुन: पुनर्लगति। यथा "यस्य धौतान्यधौतानि सम्बध्यन्ते पुन: पुन:। वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत्॥" मा.नि.।

अक्लीका । स्त्री। नीलीवृचे। নীলগাছ। श.च.।

अखट्ट: । पुं। (Buchanania latifolia.) पियालवृचे। পেয়াশাল,পেয়াল। ইহার বীজকে পেয়ালবীজ ও চারদানা কহে। हिं चिरोञ्जी। मं चारोली। गुणा:—कफपित्तास्रघ्न:, तत्फलगुणा:—मधुरं स्निग्धं बृंहणं वातपित्तघ्नं गुरु सरं ज्वरदाहतृष्णाहरञ्च। तन्मज्ज—मधुरं वृष्यं वातपित्तहरं दुर्जरं स्निग्धं विष्टम्भि आमवर्द्धनञ्च। अस्य पक्वं फलं—वृष्यं गौल्यं अम्लकं गुरु च। तद्बीजं—मधुरं वृष्यं पित्तदाहघ्नञ्च। रा.नि.व.११। "चार: पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु। स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम्॥ प्रियालमज्जा मधुरो वृष्य: पित्तानिलापह:। हृद्योऽतिदुर्जर: स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्द्धन:॥" भा.आम्रादि-व.।

अखल: । पुं। उत्तमवैद्ये। वै.निघ.।

अखातम् । क्ली। देवखाते। দেবখাদ। हे.च.का.४। पुष्करिण्याम्। अम.।

अखिलिका । स्त्री। A kind of gourd (Momordica charantia.) क्षुद्रकारवेल्लयां। উচ্ছে। हिं करेलो छोटी। See कारवल्ली।

अग: । पुं। पर्व्वते। हिं पाहाड़। अगो द्विविध आग्नेयसौम्यभेदेन। तयोर्विन्ध्य आग्नेय:, हिमालय: सौम्य:। आग्नेयगिरिजान्यौषधानि अग्निगुणभूयिष्ठानि, सौम्यगिरिजानि च सोमगुणभूयिष्ठानि। "आग्नेया विन्ध्यशैलाद्या: सौम्यो हिमगिरि: स्मृत:। अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभि:॥" भा.। वृचे। सर्पे। सूर्य्ये। हे.च.।

अगज: । पुं। तुम्बुरौ। आर्द्रधान्ये। কাঁচা ধনে। हिं आर्द्रधनिया। मद.। विशेषस्तुम्बुरुशब्दे द्रष्टव्य:। वन्दायाम्। মান্দড়া, পরগাছা।

अगजम् । क्ली। Bitumen. शिलाजतुनि। र.मा.।

अगद: । पुं। रोगे। A medicament. औषधे। रा.नि.व.२०। वा.उ.३५अ.। दद्रुघ्नवृचे। দাদ্‌মর্দন। त्रि। रोगमुक्ते। रा.नि.व.२०।

अगदम् । क्ली। आरोग्ये। रा.नि.व.२०। वा.उ.३५अ.।

अगदङ्कर (ङ्कार:) । पुं। वैद्ये। रा.नि.व.२०। A physician.

अगदतन्त्रम् । क्ली। विषचिकित्साविषयकतन्त्रे। अगदतन्त्रं नाम शल्याद्यष्टविधतन्त्रान्तर्गतवैद्यकाङ्गविशेष:। तच्च सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपद्रुतोपशमनार्थम्। सु.सू.१अ.।

अगदनस्यम् । क्ली। सर्पदष्टादौ नस्यविशेषे। सु.कल्प.।

अगदाञ्जनम् । क्ली। विषमूर्च्छितादौ अञ्जने। सु.कल्प.।

अगन्धिकम् । क्ली। Sochal salt. सौवर्चललवणे। সচল লবণ। भा.। मद.। See सौवर्चलम्।

अगरा (री) । स्त्री। A kind of grass, Deotár. देवदाल्याम्। দেয়াতাড়া। श.टी.

भ.। पीतदेवदाल्याम्। भा । रा.नि.व.३। See देवदाली।

अगरु। क्ली। अगुरुचन्दने। कृष्णागुरुणि। অগরাই চন্দন। বা.উ.২৩অ.। See अगुरु।

अगरुसारः। पुं। कृष्णागुरौ। Aloe wood, the black variety. কাল অগুরু।

अगस्तिः। पुं। (Sesbana grandiflora.) बकनामकपुष्पशाकवृक्षे। मे.तत्रिकं। বকফুলের গাছ। हिं हतिया, वकुल वृहत् वौलसरी। तें लक्ष्मयविसेचेट्टु। मं अगस्ता हदगा। अगस्तिः श्वेतरक्तनीलपीतभेदेन चतुर्विधः। गुणाः—पित्तकफहारित्वं, ग्रीष्मशमनत्वं हिमत्वं योनिशूलतृष्णाकुष्ठशोथनाशित्वम्। अन्यच्च—वक्रोऽतिशिशिरस्तिक्तः मधुरः मदगन्धिः पित्तदाहकफश्वासश्रमघ्नोदीपनश्च। रा.नि.व.१०। अपरञ्च "मुनिशिम्बी सरा प्रोक्ता बुद्धिदा रुचिरा लघुः। पाककाले तु मधुरा तिक्ता चैव स्मृतिप्रदा॥ त्रिदोषशूलकफहृत्पाण्डुरोगविषापनुत्। शोफगुल्महरा प्रोक्ता सा पक्वा रूक्षपित्तला॥" पर्णन्तु मुनिवृक्षस्य—कटु तिक्तं गुरु मधुरं किञ्चिदुष्णं क्रिमिकफकण्डूविषरक्तपित्तघ्नञ्च। वै.निघ.। पुष्पगुणाः—शीतलं गौल्यं त्रिदोषघ्नं श्रमघ्नं वलासकासवैवर्ण्यभूतहरं बलघ्नञ्च॥ रा.नि.व.१०। शीतवीर्य्यं चातुर्थकज्वरहरं नक्तान्ध्यघ्नं तिक्तं कषायं कटु पीनसकफपित्तवातघ्नञ्च। भा.पू.१भ.शा.व.।

अगस्तिकुसुमः। पुं। वकवृक्षे। বাকসগাছ। त्रिका.।

अगस्तिद्रुः
अगस्तिद्रुमः } पुं। वकवृक्षे। त्रिका.।

अगस्त्यः। पुं। वकवृक्षे। रा. नि. व. १०।

अगस्त्यरसः। पुं। उदररोगघ्ने रसे। रसगन्धकजैपालवीजलौहशिलाजतुताम्रहरिद्राणां प्रत्येकं समभागः, एकत्रै त्रिकटुभृङ्गराजार्द्रकनिम्बनिर्गुण्डीस्वर्णलीक्वाथैरेकवारं मर्द्यः। अनुपा. गुड़हरीतकी, कम्पिल्लचूर्णं वा। र.सा.सं.।

अगस्त्यहरीतकी। स्त्री। कासे हिता। पाकविधिः—दशमूलादिक्वाथ्यद्रव्याणि प्र.२प यवाः प्र.१ हरीतकीशतं। हरीतकीश्यान् पोटलीकृतान् एकत्र ८०श.जले पक्वा पादशिष्टः क्वाथः कर्त्तव्यः। अथ गुड़ (१२॥श.) उक्तक्वाथेन गोलयित्वा कुड़वमितघृततैलभर्ज्जितनिरस्थिहरीतकीसहितं पक्वा च पादशिष्टेऽवतार्य्य शीते पिप्पलीचूर्णं ॥० श. प्रक्षिपेत्। शीतले मधु ॥०श.मिश्रयेत्। मात्रा—हरीतकीद्वयं लेहस्य च तो. २ प्रत्यहं खादेत्। एतदन्तर्गता चौरपुष्पी = दन्तखड़िका। च.द.कास.। मतान्तरे दशमूलद्रव्यं प्र. ४ तो.। दशमूलीं स्वयं गुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम्। हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् भार्गीं-पुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढकम्॥ हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चाढके पचेत्। यवस्विन्नकषायन्तं पूतं तच्चाभयाशतम्। पचेद्गुड़तुलां दत्त्वा कुड़वञ्च पृथक् घृतात्। तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात्। लिह्याद्द्वे चाभये चाद्यं खादेन्नित्यं रसायनात्॥ इति पाठः। रस.र.। प्रयोगा. हा.अत्रिः ३९ अ.।

अगाधम्। क्ली। जले। हे. च. ४ का.।

अगारधूमः। पुं। गृहधूमे। ঝুল। वा. उ. ३८ अ.।

अगिरः। पुं। चित्रकवृक्षे। जटा। See चित्रकः।

अगुरु। क्ली। (Aquilaria agallocha. A fragrant wood. स्वनामप्रसिद्धसुगन्धिकाष्ठविशेषे। অগুরুচন্দন। हिं अगर। ...रुगुह चेट्टु। मं शिशवाचे भाड़, कृष्णागरु। तच्च कृष्णदाह स्वादु मङ्गल्यकाष्ठा गुरु भेदेन पञ्चविधम्। रा.नि.व.१२। तेषां विशेषास्तत्तत्पर्य्याये मृग्याः। अस्य सामान्यगुणाः—तिक्तता, उष्णता कटुता, लेपे रूक्षता, व्रणकफवायुवान्तिमुखरोगनाशित्वं, त्वच्यं, पित्तलं, लघु तीक्ष्णं, कर्णाक्षिरोगघ्नञ्च। रा.नि.व.१२; वा.चि.४अ.। कृष्णागुरु—गुणाधिकं जले मज्जति च। एतत्स्नेहः—कृष्णागुरुसमगुणः। भा.क.व.।

अगुरुः। पुं। Aloe wood (or agallocha.) अगुरुवृक्षे। অগুরু গাছ। वा.सू.१५अ. एलादिव.। "अगुरुः श्रीवासकं कुङ्कुमम्"। कपिलशिंशपायाम्। हिं कपिलवर्ण शीसव। भा.पू १भ.वटादिव.। शिंशपावृक्षे। শিশুগাছ। मेदिनी त्रिकम्।

अगुरुगन्धम् । क्लो । हिङ्गुनि । হিঙ্।

अगुरुसारः । पुं । कृष्णागुरुवृक्षे । কাল অগু-রু । See कृष्णागुरुः । लौहे । रत्ना.एकार्थः ।

अगुरुसारा । स्त्री । शिंशपावृक्षे । भा

अगुरुशिंशपा स्त्री ।(Dalbergia Sisu.) शिंशपावृक्षे । শিশু । हिं शीसव । अ.टी. स्वामी ।

अगूढ़ः । पुं। The castor-oil plant,(Ricinus communis.) श्वेतैरण्डे । শ্বেতভেরেন্দা । हिं एरण्ड । वै.निघ. । See एरण्डः ।

अगूढ़गन्धम् ।क्ली। (Ferula assafœtida.) हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ । See हिङ्गु पलाण्डौ । मृगनाभौ । लशुने ।

अग्टद्धिः । स्त्री । अभिलाषे । वा. चि. ७ अ. ।

अगौकाः । पुं। A fabulous animal with eight legs. शरभे । पक्षिणि । सिंहे । मे. ।

अग्निः । पुं । The fire of the stomach. जाठराग्नौ । स चतुर्विधः –मन्दतीक्ष्णविषमसमभेदेन । यथा 'मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तकान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥ समासमाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते । स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः॥ कदाचित् पच्यते सम्यक्कदाचिच्च न पच्यते । तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते" ॥ मा.नि. । तल्लक्षणं—"वामपार्श्वाश्रितं नाभेः किञ्चित्सोमस्य मण्डलम् । तन्मध्ये मण्डलं सौर्य्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थितः । जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोशस्थदीपवत् ॥" भा. । अपरञ्च —"सूर्य्यो दिवि यथा तिष्ठन् तेजोयुक्तैर्गभस्तिभिः । विशोषयति सर्व्वाणि पल्वलानि सरांसि च ॥ तद्वच्छरीरिणां भुक्तं ज्वलनोनाभिमाश्रितः । मयूखैः पच्यते क्षिप्रं नानाव्यञ्जनसंस्कृतम् । स्थूलकायेषु सत्वेषु यवमात्रः प्रमाणतः । कृमिकीटपतङ्गेषु बालमात्रोऽवतिष्ठते ॥" रस.प्र. । "पाचकं रञ्जकञ्चापि साधकालोचके तथा । भ्राजकश्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः ॥ अग्न्याशये यकृत्प्लीह्नोः हृदये लोचनद्वये । त्वचि सर्व्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् । पाचकं पक्तेभुक्तमिति ।" निदा. । तेजःपदार्थविशेषे । আগুন । हिं आग । अग्नितापगुणाः —वातकफस्तम्भशीतकम्पघ्नः, आमाशयकरः रक्तपित्तकोपनश्च । राज.भा. । चित्रके, চিতেগাছ । सियो. ग्रहणीचि.विल्वाद्यघृते । वा.सू.१५अ. आरग्वधादि-व. । अग्निजारवृक्षे । रा.नि.व.२३। पीतबालके । केशरे । पित्ते अम्ले । निम्बुके । रा.नि.व.२१ । स्वर्णे । रा.नि.व.१३। भल्लातके. । रा.नि.व.११ । रक्तचित्रके । रा.नि.व.६। च.द.ग्रहणी-चि.कपित्थाष्टके ।

अग्निकः पुं। An insect of scarlet colour. इन्द्रगोपकीटविशेषे । আষাঢ়েপোকা । सु.मि.अ. ; हे.च.४का. । चित्रकवृक्षे । वा.चि.७ अ. । भल्लातकवृक्षे । भा.पू.१भ.ह.व. ।

अग्निकर्णी । स्त्री । वृक्षविशेषे । वै.निघ.२भ. अभिन्यास-ज्वर-चि. ।

अग्निकर्म । क्ली । ग्रन्थ्यादिरोगेषु दग्धशलाकादिभिः प्रयोज्ये दाहकार्य्ये । तच्च क्षारदाहाद्गरीयः क्रियासु,न गुणेषु । तच्चतुर्विधं रोगाधिष्ठानभेदात्, यथा—वलयबिन्दुविलेखगुप्तशलाकावघर्षणानि । तस्य च कालः शरद्ग्रीष्माभ्यामन्यत्र सर्व्वर्त्तुषु प्रशस्तः । तस्य पात्रं —दुर्ब्बलबालवृद्धभीरुप्रभृतिभिन्नाः । तदुपकरणं –पिप्पल्यजाशकृद्गोदन्तशरशलाकाजाम्बवौष्ठेतरलौहाः क्षौद्रगुडस्नेहाश्च । सु.सू.१२अ. । वा.चि.१५अ. ।

अग्निकाष्ठम् । क्ली । (Agallochum) अगुरौ । "अग्निकाष्ठं करीरे स्यात् ।"रा.नि.व.२३ । शमीकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

अग्निकुमारः । पुं । अजीर्णाधिकारोक्तरसायनवटीविशेषे । यथा —"टङ्कणं रसगन्धौ च समभागं त्रयं विषात् । कपर्द्दः सर्जिका क्षारो (यवक्षारः) मागधी विश्वभेषजम् ॥ पृथक् पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमिहोषणम् । जम्बीराम्लैर्दिनं घृष्टो भवेदग्निकुमारकः । विसूचीशूलवातादिवह्निमान्द्योपशान्तये ॥" रस.प्र. रसेन्द्रचि. । भैष प्रयोगा.सा. कौ.रसा.सं. । द्वितीयः ग्रहण्यधिकारे । पटुपञ्चकं पञ्चलवणम् । भृङ्गराजादिना प्रत्येकं त्रिधा मर्द्दनम् । र.सा.सं.१११ योगः । तृतीयो ग्रहण्याम् । अजमोदा वनयमानी । र.सा.सं.१२२योगः,भैष. । चतुर्थः सन्निपातज्वरे हितः । पारदः ४तो.गन्ध.४

तो. हंसपादी (গোওয়ালিয়া) रसे दिनैकं मर्द्दयित्वा वटीकरणेन २ तो. विषेण सह काचकूप्यां निधाय मुखमवरुध्य वालुकायन्त्रेण १२ प्रह.दीपशिखावदग्नौ पाच्यः। शीते विषं ॥० तो.मरिचचूर्णं ॥० तो. मिश्रयेत्। मात्रा रक्तिमिता। भा.म.ख. १ भ.। पञ्चमः अजीर्णे, अत्र भागत्रयमिति एकभागापेक्षया, एवं सर्व्वत्र। कपर्द्दशङ्खं दग्ध्वा जम्बीररसे शोधनीयम्। षष्ठो वृहदग्निकुमारः। अत्र रसापेक्षया द्विगुणं गन्धं टङ्कणञ्च देयम्। पटूनि लवणानि। द्वादशैतानीति फलत्रयादिपञ्चपटून्तानि द्रव्याणि रसतुल्यानि। र.सा.सं.१३८ योगः, प्रयोगा.। सप्तमोऽप्यपरवृहदग्निकुमारः। अत्र जातीफले जातीफलजातीकोषौ। वराङ्गं = गुड़त्वक्। १३९योगः। अष्टमेऽग्निकुमारे समभागमिति प्रत्येकं भागैकं;वसुभागमिति भागाष्टकम्। र.सा.सं.१५६ योगः। रस.र.उदरे.।

अग्निकुमारलौहम्। क्ली। शोथाधिकारे रसः। रामठं = हिङ्गु। तुल्यहिङ्गुटङ्कणसैन्धव-धान्यजीरकयमानीमरीचशुण्ठीलवङ्गैलाविडङ्गानां प्रत्येकं १ तो. लौहं सर्व्वसमं रसस्य ४ तो. गन्धकस्य च ४ तो.। अनु. घृतं मधु च। र. सा. सं. ३३४ योग.।

अग्निगर्भः। पुं। अग्निजारवृक्षे। रा.नि.व.६।

अग्निगर्भा। स्त्री। (Acacia suma.) शमीवृक्षे। শাঁই গাছ। हिं, मं शमी। गुणाः—तिक्ता, कटुः, कषाया, शीता, लघुः, रेचनी, कफकासभ्रमश्वासकुष्ठार्शःक्रिमिघ्नी। भा.पू.१भ.। See शमी। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। বড় লতাফটকী। रा.नि.।

अग्निघृतम्। क्ली। अग्निमान्द्ये घृतम्। घृतं४ श. पिप्पल्यादिकल्कद्रव्यं प्रत्येकं ४ तो. दधि ४ श. काञ्जिकं ४ श. शुक्तं ४ श. आर्द्रकरसः४ श.। एभिः यथाविधि घृतं पचेत्। च.द.अग्निमा.चि.। पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली। हिङ्गुचव्यजमोदे च पञ्चैव लवणानि च। द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितम्। दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च। आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत्॥ इति पाठः।

अग्निचूड़ः। पुं। ताम्रचूड़पक्षिणि कुक्कुड़ा। दा.हिं कोम्ड़ा, हिं मुर्गा। स द्विविधः वन्यग्राम्यभेदेन। तयोर्ग्राम्यः—वृंहणः, वृष्यः, बल्यः, गुरुः, शुक्रकफकृत्, स्निग्धः, उष्णवीर्य्यः, कषायरसश्च। आरण्यः—स्निग्धः, वृंहणः, श्लेष्मलः, गुरुः, वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशकश्च। भा.। वृष्यं श्लेष्मघ्नं लघु च। रा.नि.व.११। रुच्यं स्वादु कषायं शीतलञ्च। राज.।

अग्निजः। पुं। अग्निजारवृक्षे। रा.नि.व.६। भल्लातके। सुवर्णे। मांसधात्रौ।

अग्निजननी। स्त्री। भैषज्यमेतत् अग्निमान्द्योपशमनम्। रस.चि.। पलैकं मूर्च्छि... ...तं मरिचं हिङ्गुजीरकम्। प्रतिकर्षं वचां ... तत्सर्व्वं मार्कवद्रवैः। दिनं पिष्टा लिहेन्मा... ...धुना वह्निदीप्तये। कर्षैकं भक्षयेच्चानु दाड़िमं नागरं गुड़ैः॥ मार्कवद्रवैः भृङ्गराजरसैः। प्रयोगा.।

अग्निजातः। पुं। अग्निजारवृक्षे। रा.नि.व.६।

अग्निजारः। पुं। A plant used in medicine of stimulant properties. पश्चिमसमुद्रप्रसिद्धे स्वनामख्याते सागरसम्भूतौषधविशेषे। स चतुर्वर्णः। तेषु लोहितवर्णः श्रेष्ठः। "जाराभो दहनस्पर्शी पिच्छिलः सागरे भवः। जरायुस्तच्चतुर्वर्णः तेषु श्रेष्ठः सलोहितः" इति तल्लक्षणम्। गुणाः—कटुरसः, उष्णवीर्य्यः, लघुपाकः, कफवायुसन्निपातशूलरोगघ्नः, पित्तकरश्च। "स्यादग्निजारः कटुरुष्णवीर्य्यः तुदामयो वातकफामयघ्नः। पित्तप्रदः सोऽधिकसन्निपातशूलातिशीतामयनाशकश्च॥" रा.नि.व.६।

अग्निजालः। पुं। अग्निजारे। रा.नि.व. ६।

अग्नि-जिह्वा (जिह्विका)। स्त्री। (Gloriosa Superba) लाङ्गलीवृक्षे। दत्ता.। ইষলাঙ্গুলিয়া। हिं करिहारी। मं कललावी। गुणाः—सरा, तिक्ता, कटुका, तुवरा, तीक्ष्णा, उष्णा, पित्तला, सक्षारा, गर्भपातिनी, कुष्ठशोफाशोव्रणशूलश्लेष्मक्रिमिजित्, कफवातघ्नी अन्तःशल्यनिष्कासिनी च। भा.पू.१भ गु.व.।

अग्निज्वाला। स्त्री। Pothos officinalis. गजपिप्पल्याम्। গজপিপুল। सा चविकायाः फलमिति प्राञ्चः। "चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।" भा.पू.१भ.। गुणाः—

कटुः, उष्णा, वातश्लेष्महृत्, दीपनी, अतीसारश्वासकष्ठामयक्रमिघ्नी । लाङ्गलीवृचे । अग्निजारे । जलपिप्पल्याम् । কাংচড়া । मं जलपिंपली । धातकीवृचे । रा.नि.व.२३ ।

अग्नितुण्डीरसः । पुं । अजीर्णाधिकारे रसः । "शुद्धसूतं विषं गन्धमजमोदा फलत्रिकम् । सर्जिचारं यवचारं वह्निसैन्धवजीरकम् ॥ सौवर्चलं विडङ्गानि सामुद्रं त्र्यूषणं तथा । विषमुष्टिसमं सर्व्वं जम्बीराम्लेन मर्दयेत् । मरिचाभां वटीं खादेत् वह्निमान्द्यप्रशान्तये ॥" अत्र वह्निश्चित्रकः, अजमोदा यमानी । विषमुष्टिः,महानिम्बः, अस्य त्वक् पत्रं वा सर्व्वसमम् । र.सा.सं.१३३योगः । द्वितीयः:—अमृतवराटकमरिचैः द्विपञ्चनवभागिकैःकृतैः क्रमशः । वटिका मुद्गसमाना कफपित्ताग्निमान्द्याजीर्णहरा ॥ अत्र लिम्पाकरसैः वटिका कार्य्या । प्रयोगा अजीर्णे । अमृतवटीति भैष. ।

अग्निदमनकः } **अग्निदमनी** } पुं, स्त्री । (Medicinal plant stimulant and stomachic,considered as a small species of Cantacárica) क्षुद्रकण्टकवृचविशेषे । गणिकारीति प्रसिद्धा गणिरि । दुरालभाभेदे । দুরালভাভেদ । मं धमासाभेद, अगिदवणा । वै. निघ. । শোলা । इति केचित् । गुणाः—कटूष्णत्वं, रुचिकरत्वं, अग्निदीपकत्वम् । रा.नि.व. ४ । वातगुल्मकफघ्नत्वं, प्लीहघ्नत्वञ्च । वै.निघ. ।

अग्निदीपनः । पुं । वरुणवृचे । বরুণগাছ । भा.पू.१भ. । [वर्द्धक ।

अग्निदीपनी । त्रि । अग्निवृद्धिकर्य्याम् । অগ্নি

अग्निदीप्ता । स्त्री । महाज्योतिष्मती लतायाम् লতাফট্‌কী । मं थोड़ मालकाङ्गनी । हिं उमिजिनि । रा.नि.व. ३ । भा.पू.१भ. ।

अग्निधमनः । पुं । कटुनिम्बे । কটুনিম্, ঘোড়ানিম্ । मं कडुनिम्ब । See महानिम्बः ।

अग्निनिर्यासः । पुं । अग्निजारवृचे । रा.नि. व.६ । [लोके ।

अग्निपत्नी । स्त्री । अग्निवल्याम् । আগিয়া इति

अग्निपाली (माली) । पुं । चित्रकचुपे । চিতে । मद.२व. ।

अग्निप्रस्तरः । पुं । अग्निजनकपाषाणे । চক্‌মকির পাথর । मं गार ।

अग्निफला । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাফট্‌কী । मं थोड़ मालकांगी । रा.नि. व.३ ।

अग्निभः । पुं । सुवर्णे । रा. नि व. १३ ।

अग्निभा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । লতা ফট্‌কী । मं क्षुद्रमालकाङ्गीनी । हिं कबुद्द । See ज्योतिष्मती ।

अग्निभु । क्ली । स्वर्णे । जले । रा.नि.व. १३ ।

अग्निमणिः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ ।

अग्निमथनः । पुं । गणिकारिकायाम् । গণিরি বা আগগন্তু । रा.नि.व.६ । See गणिकारिका, अग्निमन्थः ।

अग्निमन्थः । पुं । (Premna Seratifolia) स्वनामख्यातवृचे । গণিরি, আগগান্তু । हिं हरणि,अगेथ,गणिआरि । उत्.अगिवध । तें.चिरिमेक्कु चेट्टु । अग्निमन्थो द्विधा क्षुद्रवृहद्भेदेन । तदुभयगुणाः—वीर्य्योष्णः, कटुः, तिक्तः, तुवरः,मधुरः, अग्निदः, श्वयथुपाण्डुकफवातहरः, मलरोधविषाममेदोरोगहरश्च । लघुस्तु लेपने उपनाहे शोफे च हितः । वै.निघ.। भा.पू.१भ.गु.व. । च.सू.४अ.२६ दश । अग्निवधू इति पूर्व्वदेशे, इति ड. । सु.सू. ३९ अ. संशोधने । वा.उ.२०अ । सर्जवृचे ।

अग्निमयः । पुं । श्वेतवृद्धदारके । শ্বেত বিচতাড়ক । मं श्वेत वरधारा । वै.निघ. । श्वेतवुक्षायाम् ।

अग्निमान्द्यम् । क्ली । मन्दाग्निनामकरोगविशेषे । মন্দাগ্নি । तस्य कारणमत्यम्बुपानादिसम्भूतमजीर्णम् । तत्र स्वल्पापि मात्रा न पच्यते, कफजरोगाश्च विविधा जायन्ते । तत्राग्नेः समानतास्थापनं, विषमाग्नौ वायोरुपशमः, तीक्ष्णाग्नौ पित्तस्य, मन्दे च श्लेष्मणः शोधनं प्रतीकारः। च.द.। निदानं यथा—"अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच संधारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥" तच्च अजीर्णं षट्—कफादामाजीर्णं, पित्ताद्विदग्धाजीर्णं, वाताच विष्ट-

आजीर्णं रसशेषात् रसशेषाजीर्णम्। दिवास्वेन जीर्णात् दिनपाकि। अत्रच प्राकृतमिति। "तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः। उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते॥ विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदना:। मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहाङ्गपीड़नम्॥ विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छा पित्ताच्च विविधा रुजः। उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते॥ रसशेषेऽन्नविद्वेषः हृदयाशुद्धिगौरवे। मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः। उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः॥" मा.नि.। पथ्यं यथा श्लैष्मिके वमनं पूर्व्वं पैत्तिके मृदुरेचनं। वातिके स्वेदनञ्चाथ यथावस्थं हितञ्च यत्॥ नानाप्रकारो व्यायामो दीपनानि लघूनि च। बहुकालसमुत्पन्नाः सूक्ष्मा लोहितशालयः॥ विलेपी लाजमण्डश्च मण्डो मुद्गरसःसुरा। एणो वर्हो शशो लावः क्षुद्रमत्स्याश्च सर्व्वशः॥ शालिञ्च शाकं वैचायं वालूकं बालमूलकं। लशुनं वृद्धकुष्माण्डं नवीनकदलीफलम्॥ शोभाञ्जनं पटोलञ्च वार्त्ताकुं नलदम्बु च। कर्कोटकं कारवेल्लं वार्हतञ्च महार्द्रकम्।प्रसारणीं मेषशृङ्गं चाङ्गेरीं सुनिषण्णकं। धात्रीफलं नागरङ्गं दाड़िमं यवपर्पटाः॥ अम्लवेतसजम्बीरमातुलुङ्गानि माक्षिकं। नवनीतं घृतं तक्रं सौवीरकतुषोदके॥ धान्याम्लं कटुतैलञ्च रामठं लवणार्द्रकं। यमानी मरिचं मेथी धान्यकं जीरकं दधि॥ ताम्बूलं तप्तसलिलं कटुतिक्तौ रसावपि। मन्दानलेऽप्यजीर्णेऽपि पथ्यमेतन्नृणां भवेत्॥ अपथ्यमाह। विरेचनानि विण्मूत्रं वायुवेगविधारणं। अ[illegible]रिक्तस्यान्यशनं जागरो विषमाशनम्,रक्तस्रुतिं शमीधान्यं मत्स्यं मांससुपोदिकां। जलपानं पिष्टकञ्च जाम्बवं सर्व्वमालुकम्॥ कूर्चिकां मोरटं चीरं किलाटञ्च प्रपानकं। तालास्थि शस्यं तद्वालं स्नेहनं दुष्टवारि च॥ विरुद्धासात्म्यपानान्नं विष्टम्भीनि गुरूणि च। अग्निमान्द्येऽप्यजीर्णे च सर्व्वाणि परिवर्जयेत्॥

अग्निमुखम्। क्ली।कुसुम्भपुष्पे। कुंकुमे।

अग्निमुखः। पुं। चित्रकवृक्षे। চিতেগাছ। भल्लातकवृक्षे। ভেলা গাছ। वि.।

अग्निमुखचूर्णम्। अग्निमान्द्ये हितम्। हिङ्गु १भ.वचा २ भ.पिप्पली ३ भ. शुण्ठी ४ भ.यमानी ५ भ. हरीतकी ६ भ. चित्रकं ७ भ. कुष्ठं ८ भ.। च.द.अग्निमा.चि.। प्रयोग.। अजीर्णे। भैष.। सा.कौ.। अयत् स्वल्पं हरत उदरे। सा.कौ.रस.र.

अग्निमुखताम्रः। पुं। रसोऽयमम्लपित्ताधिकारे। "गन्धकेनाश्मसाम्येन सूततुल्येन निर्म्मिता। कज्जली या तया लेप्यं ताम्रपत्रन्तु तत्समम्॥ अर्ज्जुनत्वग्रसैः साईं पक्वोदुम्बरपल्लवैः। आच्छाद्य क्षाल्लवणैर्युर्णैश्चापि च सम्पुटे। अन्धमूषागतं ध्मातं तच्चिङ्गं भक्षयेन्नरः। शाणकं रक्तिकाष्टकं मासमात्रं प्रयोगतः। अम्लपित्तं क्षयं शूलं जरत्पित्तं सुदारुणम्। सप्तरात्रप्रयोगेण शरीरं निर्म्मलं भवेत्॥ रस.र.। पञ्चलवणैरिति प्रयोगा.।

अग्निमुखमण्डूरम्। क्ली। शोथाधिकारे। मण्डूरस्य १२प,गोमूत्रस्य १२श.। प्रक्षेपार्थे—पञ्चकोलं देवदारु मस्तकं त्रिकटु त्रिफला विड़ङ्गञ्च। प्रत्येकं चूर्णं १प.। मात्रा १तो.।अनु.तक्रम्। भैष.।

अग्निमुखरसः। पुं। रसोऽयं शूलरोगोपशमनः। अत्र पारदगन्धकौ समौ पारदार्द्धं मृततामम्, एकत्र शाकपत्ररसैः (সেগুন) चोरिणीरसैश्च दिनैकं मर्द्दयित्वा लघुपुटेन पचेत्। अनुपा. यमान्यादिचूर्णसुष्णोदकेन पेयम्। रस.र.।द्वितीयोऽपि शूलाधिकारे। अयञ्च रसरत्नाकरधृतेन प्रायः तुल्य एव। अत्र बलिः गन्धः। गगनम् अभ्रं, अर्कः ताम्रं। वेतसाम्लम् अम्लवेतसं। सवरमिति त्रिफलया सहितम्। भुजगवल्ली पर्णं। सलिल[illegible]र्कं (बाला)। कनकः धुस्तूरः। पटुगणः प[illegible]णानि। वज्री सुही। मुष्टिः घण्टापाटलायां कुड़ौ वा। र.सा.सं.२८२ योगः। रसरत्नाकरधृते द्वितीये। मुष्टिका मुण्डीरी। महाराष्ट्री ब्रह्मयष्टिः वामुनहाटी।

अग्निमुखलवणम्। क्ली। अग्निमान्द्ये। अत्र—चित्रकमूलं त्रिफला, दन्तीमूलं त्रिवृन्मूलं कुष्ठम्। एषां प्रत्येकं चूर्णं समं, सर्व्वसमं सैन्धवं एकत्र सुहीक्षीरैः संभाव्य तत्काण्डमध्ये दत्त्वा पङ्केनालिप्य मृदावग्नौ क्षिपेत्॥ भैष.।

अग्निमुखलौहः। पुं, क्ली। अर्शसि हितः। त्रिवृन्मूलादीनां ८ पलम्। वारि द्रोणमितं (३२ श.)।पादावशिष्टः क्वाथः कर्त्तव्यः। अथ लौहपात्रे २४प. घृतसुष्णीकृत्य तत्र लौहस्य १२प.दत्त्वा क्वाथेन सह पचेत्। घनीभूते अवतार्य्य विड़ङ्गचूर्णञ्च

३प. त्रिकटुचूर्णस्य प्रत्येकं २प. त्रिफलाचूर्णस्य च ५प. शिलाजतोः १प. मधुनः २४प. शर्करायाः २४प. मिश्रयेत् । रसेन्द्र.चि. । चक्रमते त्रिवृतादीनां प्रत्येकं पलाष्टकं ६४श.जले पक्का पादशिष्टः क्वाथो विधेयः । अत्र अजझटा भूम्यामलकी । जटेति पाठे मूलकम् । अथ विडङ्गस्य पलत्रयं व्योषस्य च प्रत्येकं षट् तोलकं कल्कीकृत्य तत्, तथा स्वर्णमाक्षिकेण मनःशिलया विकङ्कतेन वा जारितं लौहचूर्णं १२प. घृतञ्च २४प. तस्मिन् क्वाथे दत्त्वा एकत्र पाच्यम् । घनीभूते शीतले च शर्करायां मधुनश्च शरावत्रयं मिश्रयेत् । घृतेन पेयम् । च.द.अर्शः-चि. । अग्निलौहं पश्य ।

अग्निमुखी । स्त्री । भल्लातक्याम् । ভেলা । मे. खचतुष्कं । रत्ना. । च.सू.४अ. भेदनीये । लाङ्गलिकायां, ঈশলাঙ্গুলিয়া । मे.खचतुष्कं । भा.पू.२भ. अने.व. । कच्चटे । কাঁচড়া । रा.नि.व.४ । भा.पू.ह. व. । गुडूच्याम् ।

अग्निरजाः / **अग्निरज्जुः** } पुं । इन्द्रगोपकीटे । আষাড়ে পোকা । हे.च.४ । An insect of scarlet color.

अग्निरसः । पुं । राजयक्ष्मणि हितः । अन्यश्च क्षयकासे हितः । तयोः प्रथमः—वज्रहाटकसूतानां भस्मैः द्वित्रिषट् क्रमात् । त्रिकण्टकरसैर्भाव्यं दिनान्ते तद्विचूर्णयेत् । गुञ्जामात्रं प्रयोक्तव्यं सज्वरे राजयक्ष्मणि । कुष्ठीमूलञ्च जम्बीरद्रवैः स्यादनुपानकम् ।···खादेत् त्रिनिष्कम्··· । हीरकस्य १भ. स्वर्णस्य २भ. रसस्य ३भ. गन्धकस्य च ६भ. । द्वितीयः—शुद्धसूतं द्विधा गन्धं कुर्य्यादाभ्येन कज्जलीं । तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्द्दयेत् कतकद्रवैः । द्वियामान्ते कृतं गोलं ताम्रपात्रे विनिःक्षिपेत् । आच्छाद्य एरण्डपत्रेण यामार्द्धेऽत्युष्णता भवेत् । धान्यराशौ न्यसेत् पश्चात् त्रियामान्ते समुद्धरेत् । संपेष्य गालयेद्वस्त्रे सत्यो वारितरं भवेत् । त्रिकटु त्रिफला चैला जातीफललवङ्गकम् । एषाञ्च नवभागानां समं पूर्व्वरसो भवेत् । संचूर्ण्यालोड़येत् क्षौद्रैर्भक्ष्यं निष्कद्वयं द्वयम् । अयमग्निरसो नाम्ना क्षयकासनिकृन्तनः । इन्द्रवारुणिकामूलं भक्षकक्षपितैः सह । भक्षयेत् क्षयकासार्त्तो निष्कमात्रं प्रशान्तये ॥ पारदस्य १भ. गन्धकस्य २भ. । द्वयोः समं तीक्ष्णलौहचूर्णं निर्गुण्डीफलरसेन कन्यारसेन वा प्रहरद्वयं संमर्द्य गोलकं कृत्वा एरण्डपत्रैराच्छाद्य ताम्रपात्रे निवेश्य च धान्यराशौ प्रहरद्वयं अष्टरात्रं वा न्यसेत् । अथोद्धृत्य गोलितं जलवद्भवेत् । त्रिकट्वादिचूर्णं मिलितं पूर्व्वचूर्णसमं (नवद्रव्यस्य९भ.) ग्राह्यम् । रस.र. । भावप्रकाशे, कतकद्रवैः = कन्यकाद्रवैः । तथा त्रियामान्ते = अष्टरात्रात् । नवभागोन्मितैः । भा.पाठः ।

अग्निरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा.नि. व.१२ ।

अग्निरोहिणी । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । মাংসরোহিণী । वा.उ.३१अ. । तन्नामकक्षुद्ररोगविशेषे । सा त्रिदोषजा । पित्तोल्वणैर्मलैः ज्वरवतः मांसदारणाः कक्षाप्रदेशेषु येऽग्निसदृशाः स्फोटा जायन्ते साऽग्निरोहिणीत्युच्यते । "मलैः पित्तोल्वणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः । कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साऽग्निरोहिणी । पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवित"मिति ॥ एतस्य चिकित्सितं वा.उ.३२अ.मृग्यम् ।

अग्निलौहः । पुं । अग्निमुखापरनामकोऽर्शोघ्नोऽयं रसः । यथा—"त्रिवृच्चित्रकनिर्गुण्डीस्नुहीमुण्डितिकाजझटाः । प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ पलत्रयं विडङ्गस्य व्योषं कर्षत्रयं पृथक् । त्रिफलायाः पलं पञ्च शिलाजतुपलं न्यसेत् ॥ दिव्यौषधिहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा । पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम् ॥ घृताच्चतुर्विंशतिभिर्मधुशर्करयोरपि । घनीभूते च शीते च दापयेदवतारिते । एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकरः परः ॥······मुण्डितिका मुण्डीरी । अजझटा भूम्यामलकी । त्रिवृतादीनां रसेनापि पाकव्यवहारः । क्वाथः पादावशिष्टः । पाकावतारणकाले प्रक्षेपार्थं विडङ्गादीनां चूर्णम् । त्रिफलाया मिलित्वा पञ्चपलानि । शिलाजतु १प.(शिवागुड़िकोक्तरीत्या शोधितम्) । दिव्यौषधिः स्वर्णमाक्षिक-मनःशिले । वैकङ्कतो वनपालङ्कः । रुक्मलौहं वज्रपाण्ड्वादि । तच्च रसायनोक्तरीत्या जारणपुटनादिना सूक्ष्मचूर्णितं । घृतात् चतुर्विंशतिपलानि मधुशर्करयोरपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिः । तप्तपूते लौहं दत्त्वा पश्चात् शर्करासहितं क्वाथं दत्त्वा पाकः कार्य्यः । अवतारणसमये विडङ्गादिचूर्णप्रक्षेपः । शीते पर्य्युषिते च मधु देयं । रस.र.अर्शः-चि. ।

अग्निवक्त्रः । पुं । भल्लातकवृक्षे । ভেলাগাছ ।

मद.व.१। चित्रकवृक्षे। চিতে গাছ। [औषधौ।

अग्निवती । स्त्री। आगिया इति लोकप्रसि-

अग्निवर्द्धक: (न:) । त्रि। अग्न्युद्दीपके,मरि-चादौ। आग्नेयद्रव्यमात्रे। अग्निवृद्धिकर। राज.।

अग्निवलवृद्धि: । स्त्री। जठरानलस्य वृद्धौ। च.द.अर्श:-चि.।

अग्निवल्लभ: । पुं। Resin. सर्ज्जयोनिशाल-विशेषे। রালে। धूना। हि.च.। रा.नि.व. ८१२। मद.व.३। See सर्ज:।

अग्निवल्ली । स्त्री। लताविशेषे। र.सा.सं. अ-भिन्यासज्व. स्वच्छन्दनायकरसे।

अग्निवाह: (हु:) । पुं। धूमे। हि.च.४का.।

अग्निविकार: । पुं। तन्नामकरोगभेदे। स चतुर्भेद:। शार्ङ्ग.पू.७अ.। See अग्नि:।

अग्निविवर्द्धन: । त्रि। यमान्यादौ।

अग्निविसर्प: । पुं। See अग्निवीसर्प:।

अग्निवीजम् । क्ली। सुवर्णे। त्रिका.।

अग्निवीज: । पुं। अग्निमन्थे।

अग्निवीर्य्यम् । क्ली। स्वर्णे। रा. नि. व. ३।

अग्निवीसर्प: । पुं।(Pain from a boil.) विसर्पभेदे—यत्र सर्व्वाङ्गं दीप्ताङ्गाराकीर्णमिव भवति, शरीरे च यं यं देशं प्रति चलति स स देश: शान्ताङ्गारवदसितो नीलो रक्तो वा भवति। तथा झटिति अग्निदग्ध इव स्फोटैराचितो भवति। अङ्गव्यथा संज्ञानाश: निद्रानाशश्च भवति। लक्षणं—वातपित्तज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमै:। अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युत:। करोति सर्व्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्। यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्तु स:। शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशु च चीयते। अग्निदग्धइव स्फोटै: शीघ्रगत्वाद्रुतश्च स:। मर्म्मानुसारी वीसर्प: स्याद्वातोऽतिबलस्तत:। व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत्। हिक्काञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना। क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु। चेष्टमानस्तत: क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम्। दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते॥वा.नि.१३अ.।

अग्निवृद्धि: । स्त्री। अग्निदीप्तौ। क्षुधावृद्धि।

अग्निशिखम् । क्ली। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। Safflower (Carthamus tinctorius) कुसुम्भपुष्पे। কুসুমফুল। Saffron (Crocus sativus) कुङ्कुमे। भा.पू.१भ.। मद.व.३।

अग्निशिख: । पुं। कुंकुमवृक्षे। কুঙ্কুমগাছ। रा.नि.व.१२। लाङ्गलिकावृक्षे। বিষলাঙ্গলিয়া গাছ। रत्ना.। कुसुम्भवृक्षे। কুসুম গাছ। श.र.। पूतिकरञ्जे। নাটা। शरणे। ওল গাছ। प.मु.।

अग्निशिखा । स्त्री। (Gloriosa superba). लाङ्गलिकौषधौ। বিষলাঙ্গলিয়া। हिं कलिहारी। भा.पू.१भ.गु.व.।

अग्निशेखरम् । क्ली. पुं। कुङ्कुमे। रा. नि. व.१२। कुसुम्भपुष्पे। लाङ्गलीवृक्षे। विशल्यानामशाकभेदे। [२६अ.।

अग्निष्टोम: । पुं। सोमलताख्याम्। सु. चि.

अग्निसंस्कार: । पुं। अग्निदाहकर्म्मणि।

अग्निसंस्पर्शा । स्त्री। पर्पटीनाम-सुगन्धद्रव्ये। सा च उत्तरदेशे प्रसिद्धा। भा.पू. १भ.क.व.।

अग्निसन्दीपन: । त्रि। अग्निवर्द्धके। क्षुधावर्द्धक। Increasing appetite.

अग्निसन्दीपनरस: । पुं। अग्निमान्द्ये रस:। यथा—पञ्चकोलं मरिचं, पञ्चलवणं, यवक्षार:, टङ्कणं, सर्जिक्षार:, जीरकं, कृष्णजीरकं, यमानी, वचा, मधुरिका, हिङ्गु, चित्रकं, जाती[illegible], कुष्ठं, जातीकोष:, त्रिजातकं, तिन्तिडीत्वग्भस्म, अपामार्गभस्म, विषं, गन्धकं, पारद:, अभ्रं, लौहं, रङ्गं, लवङ्गं, हरीतकी चैत्येषां प्रत्येकमेकैको भाग: अम्लवेतसस्य १भ. शंखभस्मनश्च ४भ.। भैष.।

अग्निसम्भव: । पुं। (Wild saffron) अरण्यकुसुम्भवृक्षे। বনকুসুম। रा.नि.व.४। अग्निजारवृक्षे। रा.नि.व ६।

अग्निसहाय: । पुं। वन्यपारावते। ঘুঘু। मं हीगला पक्षी। रा.नि.व.१९। वायौ।

अग्निसाद: । पुं। अग्निमान्द्ये। मन्दाग्नि। सा.कौ.ज्व.चि.। [अर्श: चि.।

अग्निसाध्य: । त्रि। अग्निदाहसाध्ये। च.द.

अग्निसारम् । क्ली। (A sort of collyri-

um.) रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

अग्निसारा । स्त्री । फलशून्यशाखायाम् । रा. नि.व.२ । मञ्जिष्ठायाम् ।

अग्निसुन्दररसः । पुं। अजीर्णाधिकारे रसः। यथा—टङ्कणं भागमेकञ्च मरिचञ्च द्विभागिकम्। आर्द्रकस्य रसेनैव भावना चात्र दीयते ॥ भनु.लव-ङ्गम् । प्रयोगा. ।

अग्निसेवनम् । क्ली । अग्निसेवायाम् । আগুন পোওয়ান । गुणाः—शीतवातस्तम्भकफवेपथुघ्नं र-क्तपित्तकरम् आमाभिष्यन्दपाचनञ्च । मद.१३व. ।

अग्निह्रानिः । पुं। अग्निमान्द्ये । वा.नि.१२अ.।

अग्न्या । स्त्री । तित्तिरपक्षिणि । गवि । हला.।

अग्न्याशयः । पुं । पक्वाशये । পাকাশয় ।

अग्रम् । क्ली । पलपरिमाणे । "परिमाणे पलस्य च" । मे.रत्रिकं । ऊर्द्ध्वाग्रये ।

अग्रकाण्डः । पुं । काण्डाग्रे ।

अग्रजः । पुं । काकविशेषे । भासपक्षिणि।

अग्रजङ्घा । स्त्री । The fore part of the leg. जङ्घाग्रभागे । वै.च.। [জরা ।

अग्रधान्यम् । क्ली । धान्यविशेषे। জনার । বা-

अग्रपर्णी । स्त्री । A plant cowhage. शु-कशिम्ब्याम्। আলাকুশী। प.मु.।See आत्मगुप्ता ।

अग्रपाणिः । पुं । हस्ताग्रे ।

अग्रपुष्पः । पुं। वेतसवृक्षे । বেতগাছ । प.मु.।

अग्रमांसम् । क्ली । The heart. हृदये । वुक्कायाम् । हृदयान्तर्गतमांसवृद्धिरूपरोगविशेषे । অগ্রমাস । सु.श्चा. ।

अग्रलोध्रः । पुं । चिर्भ्भोटकक्षुपे । চেঁচ্কো, চিক্কোড়মূল । गुणाः—गुरुपाकः,शीतलः, अजी-र्णकरश्च । राज. । [७ ।

अग्रलोहिता । स्त्री । चिल्लीशाके । रा.नि.व.

अग्रवीजः । पुं । वीजाग्रहृष्यमाने । यथा कुर-ण्टादिः । वै.च. । A viviparous plant as the Gomphroena globosa &c.

अग्रव्रीहिः । स्त्री । मञ्जाधिकायाम् । নবান্নে ধান । र.मा.।

अग्रहायणः । पुं । मार्गशीर्षमासे । অগ্রহান মাস । [गौड़े । श्व.च.।

अग्रिमा । स्त्री। लवलीवृक्षे । নোণা গাছ इति

अग्रुः । स्त्री । अङ्गुली । আঙুল ।

अग्र्या । स्त्री । त्रिफलायाम् ।

अघनम् । क्ली । दधनि । দই । हला. ।

अघविषः । पुं । सर्पे ।

अघोरनृसिंहरसः । पुं । सान्निपातिकज्वरे रसः । See घोरनृसिंहरसः ।

अङ्कः । पुं । शरीरावयवे । কোল । रा. नि. व. १८ । वा.चि.७अ. । चिह्ने, रेखायाम् । पापे। दुःखे । मे.कद्विकम् । [प.मु. ।

अङ्कनः । पुं । अङ्कोटवृक्षे । আঁকোড় গাছ ।

अङ्कपादम् । क्ली । कागेणाद्यवयवविशेषे । वा. सू.१८अ. ।

अङ्कपाली । स्त्री । धात्र्याम् । ধাত্রী । वेदि-काख्यगन्धद्रव्यविशेषे । "धात्रीवेदिकयोरपि ।" मे. लचतुष्कं । आलिङ्गने । मे. ।

अङ्कलेख्यः । पुं । चिर्भ्भोडवृक्षे । চেঁচ্কোমূল ।

अङ्कलोध्रः । पुं । चिर्भ्भोटकक्षुपे । চেঁচ্কো। See अग्रलोध्रः ।

अङ्कुरः । पुं । प्ररोहे । পোঁক । वा.उ.३६अ.। जले । रुधिरे । लोम्नि । मुकुले । फले । सर्व्वत्र मे. रत्रिकं । अभिनवोद्भिदि । मे. ।

अङ्कुशः । पुं । सृण्यौ । ডাঙশ । हला. ।

अङ्कूरः । पुं । अङ्कुरे । वै.च.४का.।

अङ्कोटः(ठः) । पुं । अङ्कोटकवृक्षे । र.मा. । (सु.मि.अ.३६) । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अङ्कोटकः । पुं।(Alangium Hexapetalum) स्वनामख्यातवृक्षे। আঁকোড় গাছ, ধলা আঁকৌড় । हिं ढेरा । भा.। रा.नि.व.६। अस्य गु-णाः—कटुः, तीक्ष्णः, स्निग्धः, उष्णः, तुवरः, लघुः रेचनः, क्रिमिशूलामशोफग्रहविषघ्नश्च । तत्फलगु-णाः—शीतलं, स्वादु, श्लेष्मलं, बृंहणं, गुरु, बल्यं, विरेचनं, वातपित्तदाहक्षयास्रजित् । मद.व. १ । विषलूतादिदोषघ्नं वातकफहरः शुद्धिकृच्च । रा.

नि.व. ६। च.द.अ.सा.चि.।

अङ्कोठवटकः । पुं । रक्तातिसारे देय-वटके । यथा—फलमङ्कोठमूलस्य पाठां दार्व्वीञ्च तत् सनाम् । पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान् ॥ छायाशुष्कांश्च तान् कुर्य्यात् तेष्वेकं तण्डुलाम्बुना । पेषयित्वा प्रदद्यात्तं पानाय ॥ भा.म.ख.।

अङ्कोलः । पुं । अङ्कोटवृक्षे । आँकोड़गाछ । रत्ना. । भा.म.ख.१भ.अतिसा.चि.। "अङ्कोलमूलकल्कः।" वा.उ.३८अ. ।

अङ्कोलकः । पुं । अङ्कोटवृक्षे । काँक्रोल । ओकड़ा इति च र.सा.सं. ।

अङ्कोलफलसङ्काशः । पुं । फलविशेषे । पेस्ता इति लोके ।

अङ्कोलतैलम् । क्ली । तन्नामकफलवीजतैले । आँकोड़वीजेर तैल । गुणाः—"अङ्कोलतैलं वातघ्नमभ्यङ्गात्त्वग्रुजापहं । कफनाशकरं प्रोक्तं पूर्व्ववैद्यैर्महर्षिभिः ॥" वै.निघ. ।

अङ्कोल्लः । पुं । देवदारुणि । रा.नि.व.२३। वा.उ.३८अ. । [मद.व.१ ।

अङ्कोल्लकः । पुं । अङ्कोटवृक्षे । आँकोड़गाछ ।

अङ्कोल्लसारः । पुं । मालवप्रसिद्ध-स्थावरविषप्रभेदे । A kind of poison. हे.च.४का. ।

अङ्गम् । क्ली । वोले । सुगन्ध बोल । रा.नि.व. ६ । शरीरे । शरीरावयवे । रा.नि.व १८ । उपसर्ज्जनभूते । हे.च.नानार्थः । [वा.नि.१३अ ।

अङ्गगौरवम् । क्ली । शरीरगुरुत्वे । गा भार ।

अङ्गग्रहः । पुं । अङ्गवेदनायाम् । गा व्यथा । वा.नि.१६अ. ।

अङ्गग्लानिः । स्त्री । Langour. देहजाड्ये । शरीरेर जड़ता । वा.चि.२२अ. ।

अङ्गघातः । पुं । अङ्गाघाते । गायेलागा । Bodily pain.

अङ्गचयः । पुं । गुदवृषणयोर्मध्यभागे । वै.निघ. ।

अङ्गचेष्टा । स्त्री । अङ्गचालने । अङ्गचालना । वा.नि.१५अ. ।

अङ्गजम् । क्ली । रक्ते । मले । मे.जत्रिकं ।

अङ्गजः । पुं । केशे । रोमे । मांसधातौ । मदे । वि.।

अङ्गज्वरः । पुं । राजयक्ष्मणि । यक्ष्मा रोग ।

अङ्गतापः । पुं । शरीरोष्णतायाम् । गायेर ताप ।

अङ्गदरणम् । क्ली । पित्तजन्यपीड़ायाम् ।

अङ्गदाहः । पुं । गात्रदाहे । गा ज्वाला ।

अङ्गना । स्त्री । नार्य्याम् । मे.नत्रिकं । प्रियङ्गौ । भा. ।

अङ्गनाप्रियः । पुं । अशोकतरौ । र.मा. । द्रुमोत्पले । ओलट् कम्बल । प.मु. ।

अङ्गनाप्रिया । स्त्री । प्रियङ्गुनामगन्धद्रव्ये । भा.पू.१भ.क.व. ।

अङ्गपाकता । स्त्री । पित्तजन्यरोगे । पाका फोँड़ार न्याय गात्र वेदना ।

अङ्गपीड़ा । स्त्री । वायुजन्यरोगे । गा व्यथा ।

अङ्गपूजितः । पुं । अश्वतरे । मद. व. १२ ।

अङ्गप्रसारणम् । क्ली । कायविस्तारे । गा हात मेलान । वा.नि.४अ. ।

अङ्गवली । स्त्री । त्रिवलौ । बड़ ।

अङ्गभङ्गः । पुं । शरीरस्य भङ्गे । गा भाङा । वा.उ.२अ. । गुदवृषणयोर्मध्यभागे । रोगे । वायुरोगे ।

अङ्गभेदः । पुं । वायुरोगे । वायुज [illegible] ।

अङ्गमर्द्दः । पुं । गात्रवेदनायाम् । वा.सू.४अ. ।

अङ्गमर्द्दनम् । क्ली । गात्रपीड़ने । गा कुटनो ।

अङ्गमेजयत्वम् । क्ली । अङ्गकम्पने । गा काँपा ।

अङ्गरक्तः । पुं । कम्पिल्लके । कमला गुँड़ि । अम. । [मादि । गात्ररञ्जन द्रव्य ।

अङ्गरागः । पुं । अङ्गलेपनद्रव्ये । यथा—कुंकु-

अङ्गरुहम् । क्ली । रोमणि । लोम ।

अङ्गरुहा । स्त्री । लोम्नि । केशे । चुल ।

अङ्गलाघवम् । क्ली । कायलघुत्वे । गा हाल्कि । वा.उ.१६अ. ।

अङ्गलेपः । पुं । चन्दनादिद्रव्ये ।

अङ्गलोद्यः । पुं । Ginger (Amomum zinziber). आर्द्रके । आदा । चिञ्चोटकवृक्षे ।

अङ्गवः । पुं । शुष्कफले । शुकफल । श.च. ।

अङ्गवल्लोत्था । स्त्री । श्वेतयमान्याम् । यওয়ান ।

अङ्गविकृतिः । पुं । Apoplexy. अपस्माररोगे । रा.नि.व.२० । [मे । भा. ।

अङ्गविभ्रंशः । पुं । कायशैथिल्यरूपवायुजरो-

अङ्गविक्षेपः । पुं । अङ्गहारे । अङ्गचालने । वा.उ.२अ. ।

अङ्गशूलम् । क्ली । गात्रतोदे । गা শূলন ।

अङ्गशोथः । पुं । कायशोफे । গাত্র ফোলা ।

अङ्गशोषः । पुं । वायुजरोगे । [वा.उ.३अ. ।

अङ्गशोषणम् । क्ली । अङ्गस्य शुष्कतायाम् ।

अङ्गसङ्गम् । क्ली । मैथुने । [१२ अ. ।

अङ्गसदनम् । क्ली । शरीरावसादे । वा. नि.

अङ्गसादः । पुं । अवसादे । হারা. ।

अङ्गसुन्दरः । पुं । दद्रुघ्नवृक्षे । দাদমর্দ্দন । अम. ।

अङ्गसुप्तिः । स्त्री । कायस्पर्शाज्ञतायाम् । शरीरस्वापे । গাত্রের অসাড়তা । [रत्ना. ।

अङ्गसेनः । पुं । अगस्तिद्रुमे । বাকস গাছ ।

अङ्गहर्षः । पुं । रोमाञ्चे । वा.नि. ३ अ. ।

अङ्गहारः । पुं । अङ्गचालने ।

अङ्गहीनः । त्रि । विकलाङ्गे, काणादौ ।

अङ्गारः । पुं । निर्धूमाग्निपिण्डे । আঙ্গার । "इंहतः काष्ठसम्भूतोऽङ्गारः ।" वा.सू. ६अ. अरुणः । अङ्गारपूर्णपात्रे । हेमा. । कुरुण्टकवृक्षे । ঝাঁটীবিশেষ । পীতবর্ণ অম্লান বৃক্ষ । रत्ना. ।

अङ्गारकः । पुं । Yellow or white amaranth. कुरुण्टके । ঝাঁটীজাতি । अङ्गारे । আঙ্গার । मे.कचतुष्कं । भृङ्गराजे । ভীমরাজ । रा.नि.व.४ । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अङ्गारकतैलम् । क्ली । स्वनामख्यातविषमज्वरघ्नतैलविशेषे । यथा—मूर्व्वा लाचाहरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी । बृहती सैन्धवं कुष्ठं बला मांसी शतावरी । आरणालाढ़केनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्व्वज्वरविमोक्षणम् ॥ इति रस.र. । पाकप्रकारः—तिलतैलं /४ श. मूर्व्वादि /१ श. । काञ्जिकं १६श. । प्रथमं काञ्जिकेन पक्का पश्चात् कल्कद्रव्यञ्च पक्का समापयेत् । च.द. । इन्द्रवारुणी = রাখাল শশামূল । अन्यत् प्रथमोद्दिष्टम् । मूर्च्छिततिलतैलं ४ श. । बर्बरी = বাবুই-তুলসী १२॥ श.वारि ६४ श.पादशिष्टक्काथेन बर्बर्य्यादीनां १श.कल्केन समं पाच्यम् । च.द.ज्वरचि. । मौष्ठिका = मच्चिका । [नि.व.१३ ।

अङ्गारकमणिः । पुं । Coral. प्रवाले । रा.

अङ्गारककर्कटी । स्त्री । रोटिकायाम् । রুটী । भगाकड़ी रोटी लिटी इति हिन्दी । यथा—शुष्कगोधूमचूर्णन्तु साम्बु गाढ़ं विमर्द्दयेत् । विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत् ॥ अङ्गारकर्कटी ज्ञेया बृंहणी शुक्रला लघुः । दीपनी कफकृद्बल्या पीनसश्वासकासजित् ॥ वैद्य.नि. । भा. ।

अङ्गारकुष्ठका । स्त्री । हिताबल्याम् ।

अङ्गारधूपः । पुं । अङ्गारेण यो धूपः हिङ्गुदिना प्रसिद्धः । वा.चि.८ अ. ।

अङ्गारपरिपाचितम् । क्ली । (Roasted food.) शूलादिपक्वमांसे । त्रि । अङ्गारपक्वे ।

अङ्गारपर्णी । स्त्री।भार्गी।বামণহাটী।र.सा.सं.।

अङ्गार(क)पुष्पः । पुं । (Ingua.) जीवपुत्रद्रुमे । इङ्गुदी । जियापुता इति लोके । श.र. ।

अङ्गारपूरिका । स्त्री । रोटके । রুটী ।

अङ्गारमञ्जरी } **अङ्गारमञ्जी** } स्त्री। A species of Bonduc or Bonducella. करञ्जविशेषे । श.र. । महाकरञ्जे । ডহর করঞ্জ । रा.नि.व.९ ।

अङ्गारमणिः । पुं । प्रवाले ।

अङ्गारवर्णी । स्त्री । भार्ग्याम् । বামণহাটী ।

अङ्गारवल्लरी । स्त्री । (Ovieda verticallata.) करञ्जविशेषे । নাটাকরঞ্জা इति भाषा ।

अङ्गारवल्ली । स्त्री । महाकरञ्जे, रक्तकरञ्जे च । भार्ग्याम् । वा.सू.१५ अ. । सुरसादि । भा.पू.१भ. । गुञ्जायाम् । কুঁচ । भा.पू.अने.व. । कटुकरञ्जे । करञ्जवल्ल्याम् । रक्तगुञ्जायाम् । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अङ्गारवृक्षः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । भा.पू. १भ.वटा. । रत्ना. । पूतिक्रिया इति च ।

अङ्गारवेणुः । पुं । रक्तवर्णवंशविशेषे ।

अङ्गारशकटी । स्त्री । चुल्ल्याम् । চুলো ।

अङ्गारा । स्त्री । हितावल्याम् । इङ्गुदीवृक्षे । प.मु. । জিয়াপুতা ।

अङ्गारिका । स्त्री । The stalk of the sugarcane. इक्षुकाण्डे। আকগাছ । (Butea frondosa.) किंशुककोरके । পলাশকলি । मे. कचतुष्कं ।

अङ्गारितम् । क्ली । The early blossom of किंशुक । पलाशकलिकोद्गमे । हारा. ।

अङ्गारिता । स्त्री । लतामात्रे । चुल्ल्याम् । मे. तचतुष्कं ।

अङ्गिरः । पुं । तित्तिरपक्षिणि ।

अङ्गुणः । पुं । वार्त्ताकी । বেগুন । श.र. ।

अङ्गुरिः(री) । स्त्री । अङ्गुल्यां । पाणिपादाङ्गुल्याम् । হাত পায়ের আঙুল । भ.टी. ।

अङ्गुलः
अङ्गुलिः } पुं, स्त्री । The thumb. करपादशाखायां । আঙুল । गजकर्णिकाग्रे । হাতিশুঁড়ে । करिशुण्डाग्रभागे । हे.च. । वृद्धाङ्गुष्ठे । ज. । रा.नि.व.१८ । अथाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ मध्यमानामिका तथा । कनिष्ठा चेति पञ्च स्युः क्रमेणाङ्गुलयः स्मृताः ॥ रा.नि.व.१८ ।

अङ्गुलिकण्टकः । पुं । नखे ।

अङ्गुलित्राणकम् । क्ली । तन्नामकयन्त्रे । আঙুটা । वा.सू.२५अ. ।

अङ्गुलिपञ्चकम् । क्ली । कराङ्गुलिपञ्चकं—यथा, अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमानामिकाकनिष्ठम् ।

अङ्गुलिपर्व्व । क्ली । अङ्गुलिग्रन्थौ ।

अङ्गुलिफला । स्त्री । श्वेतनिष्पावे । रा.नि. ।

अङ्गुलिमानम् । क्ली । अङ्गुल्या योजनपर्य्यन्तमाने । ८ यवैः = १ अङ्गुलिः । २४ अङ्गुलिभिः = १ हस्तः । ४ हस्तैः = १ दण्डः । २००० दण्डैः = १ क्रोशः । ४ क्रोशैः = १ योजनम् । इति । [का. ।

अङ्गुलिमोटनम् । अङ्गुलिमर्द्दनजशब्दे । चि-

अङ्गुलिसंज्ञा । स्त्री । यवाग्वां । যাউ । [१८ ।

अङ्गुलिसम्भूतः । पुं । नखे । নখ । रा.नि.व.

अङ्गुली । स्त्री । गजकर्णिकायाम् । मे.लत्रिकं ।

अङ्गुषः । पुं । नकुले । নেউল । वाणे । তীর

अङ्गुष्ठः । पुं । वृद्धाङ्गुली । বুড়ো আঙুল । र नि.व.१८।२ । [म्बालजी

अङ्ग्वालजी । स्त्री । अम्बालजीरोगे । See अ

अङ्घ्रिः । पुं । द्रुममूले । रा.नि.व.२ । अम. पादे । रा.नि.व.१८ ।

अङ्घ्रिग्रन्थिकम् । क्ली । पिप्पलीमूले ।

अङ्घ्रिजिह्वकः । पुं । दमनकवृक्षे ।

अङ्घ्रिनामकः(नामन्) । पुं । दमनकवृक्षे वृक्षमूले । रा.नि.व.२ । अम. ।

अङ्घ्रिपः । पुं । वृक्षे । रा.नि.व.२ । हला. ।

अङ्घ्रिपर्णिका
अङ्घ्रिपर्णी } स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । भा.पू.१.गु.व. ।

अङ्घ्रिवला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ।

अङ्घ्रिवल्लिः(का)
अङ्घ्रिवल्ली } स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । भ.टी.र. ।

अङ्घ्रिषः । पुं । तन्नामकतालुरोगे । See अध्रुषः ।

अङ्घ्रिसन्धिः । पुं । पादगुल्फे । [हे.च. ।

अङ्घ्रिस्कन्धः । पुं । गुल्फे । পায়ের গোড়ালি ।

अङ्घ्रः । पुं । पादगुल्फे ।

अचरणा । स्त्री । योनि[illegible]विशेषे, यच योनिः प्रथममेव मैथुनाद्विरता बीजं न गृह्णाति । एवमतिचरणापि योनिरतिमैथुनात् न बीजं गृह्णाति । मैथुनात् पूर्व्वमेव रजोनिःसारणात् अचरणातिचरणयोः वीर्य्यं नावस्थितं भवतीति केचित् । लक्षणम्--मैथुनेऽचरणा पूर्व्वं पुरुषादतिरिच्यते । बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति । मा.नि. ।

अचलत्विट् । पुं । कोकिले । श.च. ।

अचिकित्स्यः । त्रि । चिकित्सितुमशक्ये ।

अचिकुरः । पुं । खालित्ये । টাক্ ।

अचिन्त्यजः । पुं । पारदे । रा.नि.व. १३ ।

अचिन्त्यशक्तिरसः । पुं । रसोऽयं नवज्वरे व्यवस्थेयः । अस्य मात्रा रक्तिद्वयम् । अथानुपानं

धान्यपिप्पलीक्वाथ: । रसोऽयं बहुसुधायां बालुकायन्त्रेण लघुपुटे पाच्य: । अत्र पारदादिस्वर्णपर्य्यन्तानामेकैको भाग:, लौहस्यार्द्धो भाग:, लौहार्द्धं वैक्रान्तं । द्रव्यसमुदायं भङ्गराजरसेन संमर्द्य पर्पटीवत् पचेत् । ततो भावनाद्रव्याणां प्रत्येकं भावनात्रितयं दत्त्वा पचेत् । रस: गन्धक: प्र. २ मा. कज्जली कार्य्या । अथ भङ्गराज-केशराज-निर्गुण्डी (निशिन्द।), मण्डूकी (थुलकुड़ि), ग्रीष्मसुन्दरक (गिमा),अपराजितामूलं, शालिञ्च:, कालमारिष: (काँटानटे),सूर्य्यावर्त्तश्चेति द्रव्याणि । एषां प्र.रसं ४ मा. तेन मिश्रयित्वा पश्चात् स्वर्णमाक्षिकं १मा. मरिचचूर्णं १ मा. दत्त्वा च मुद्गाभा वटी कार्य्या । भैष.ज्व.चि. ।

अचिन्त्यात्मा । पुं । परमात्मनि ।

अचिरपल्लव: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । प.मु.।

अचेतन: । त्रि । जड़े । सेन्द्रियं चेतनद्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् । च. ।

अचैतन्य: । त्रि । चैतन्यरहिते । [कम् ।

अच्छ: । पुं । गुन्द्रे । भल्लूके । स्फटिके । मे.छद्वि-

अच्छभल्ल(ल्लुक:) । पुं । भल्लूके । ভালুক । रा.नि.व.१९ । रत्ना. ।

अच्छर्दिका । स्त्री । वान्तौ । रा.नि.व.२० ।

अच्छल: । पुं । तिलकल्के ।

अच्छिन्नपत्र: । पुं । शाखोटवृक्षे । শেওড়া গাছ । युक्तपत्रवृक्षमात्रे ।

अच्छुक: । पुं । तन्नामकरञ्जनपुष्पवृक्षे । আচ ফুলেরগাছ । तिनिशवृक्षे । प.मु.। [उदुम्बरवृक्षे ।

अच्युतावास: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११।

अज: । पुं । छागे । भा.पू. । स्वर्णमाक्षिके । हे. च.। तन्नामकौषधिविशेषे, अजशृङ्गीतिख्याते । अजनामकौषधिरजशृङ्गीति विज्ञायते । च.चि.१अ.।

अजकर्ण: }
अजकर्णक: } पुं । छागकर्णवत्पत्रशालतरुविशेषे । असन इति र.मा. । शालसर्ज इति रत्ना.। पीतशाल इति च नाम्ना प्रसिद्धि । आसना, पियाशाल । हिं आसन् । गुणा: —कटुतिक्तकषाय: उष्णवीर्य्य: कफपाण्डुकर्णरोगप्रमेहकुष्ठविषव्रणघ्नश्च । भा.पू.१भा.वटा.व. । सर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ । मन्मतेऽजकर्णोऽतसर्जतरौ शालभेद एव । सु.सू. अ.३८,५गण: ड. ।

अजका । स्त्री । अजागलस्तने । छागपुरीषे । तन्नामककृष्णगतशोणितजनेत्ररोगविशेषे । आतामपिच्छिलास्रस्रुदाताम्रपिटिकातिरुक् । अजाविट्सदृशीक्षायकार्ष्णाग्राविवर्ज्यासृजाजका । वा.उ.१०अ.।

अजकाजातम् । क्ली। नेत्रतारकगतरोगविशेषे । तस्मान् व्यथा, रक्तता, पूयस्रावश्च नेत्रयोर्भवति । लक्षणं —अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलास्र: । विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥ मा.नि. ।

अजकेशी । स्त्री । नीलीवृक्षे । वै.निघ. ।

अजगन्धा }
अजगन्धिका } स्त्री । वनयमान्याम् । चेत्रयमान्यां । अम.।रत्ना.। वनयमानी । (Ocymum gratissimum.) गुणा:—कटु: तीक्ष्णा रुचा हृद्या अग्निवर्द्धनी दृष्टिक्षासकरी लघु: शुक्रवातकफघ्नी च । मद.व.१। वनतुलस्यां । वनतुलसी । हिं ववरी, ववइ । तिलौणि । मद.। मं रानतुलस, तिलवण । रा.नि.व.४ । गुणा:—लघु: रुचा हृद्या वातकफघ्नी च । मद.व.१ । वनयमान्यां । च.द.वि.ज्व.। "नीलिनीमजगन्धाञ्च।" फोफान्दी, वनयमानीति । च.सू.४अ· च.सू.२शिरो. वि. । वा.चि.१५अ. । उ.२२अ. ।

अजगन्धिनी । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । গাড়ল শিঙে । र.मा. ।

अजगर: । पुं । (Boa constrictor.) सर्पविशेषे। मद.१२।१०६। विलेशयमृगविशेषे । अयमग्निसि हित: । सु.सू.४६अ. ।

अजगल्लिका }
अजगल्ली } स्त्री । वर्वरीवृक्षे । বাবুই তুলসী । भा.पू.१भ.पु. । क्षुद्ररोगान्तर्गतबालरोगविशेषे । स च कफवातजन्यो भवतीति । वा.उ.३१अ. । स्निग्धा: स्ववर्णा: ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा: । पिटिका: कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ मा.नि.क्षुद्ररो. ।

अजघोष: । पुं । त्रयोदशविधसन्निपातज्वरान्यतमसन्निपातज्वरे । लक्षणं —छगलकसमानगन्ध: स्वान्धरुजावाग्निरुद्धगलरन्ध्र: । अजघोषसन्निपातादातास्माच्च: पुमान् भवति ॥ भा.म.१भ. ।

अजटा । स्त्री।(Flacourtia cataphracta.)

भूम्यामलक्याम्। भूँई आम्ला। रसे.चि.अर्श:-अग्निमुख-लौहे।

अजड़ा । स्त्री। भूम्यामलक्याम्। कपिकच्छौ। আলাকুশী, শুয়াশুয়া। भा.पू.गु.व.। कुमरिचे। लङ्कामरिচ। अत्रि.।

अजड़ाफलम् । क्ली। शूकशिम्बीफले। আলাকুশী ফল। च.चि.२अ. वृष्यक्षीरे।

अजथ्या । स्त्री। A plant, (Yellow jasmin.) स्वर्णयूथिकायाम्। छागसमूहे।

अजदण्डी । ब्रह्मदण्डीवृक्षे।

अजनामकम् । क्ली। माक्षिके। है.च.।

अजन्तजग्धः । त्रि। अकीटभक्षिते। च.द.अ.सा.चि.कुटजपुटपाके। [भा.पू.१भ.फ.व.।

अजप्रिया । स्त्री। वदरीवृक्षे। কুল গাছ।

अजबला । स्त्री। कृष्णतुलस्याम्। কালতুলসী।

अजभक्षः । पुं। बर्बुरीवृक्षे। বাবুই, বাবর। रा.नि.। (क्षा) क्षुद्रदुरालभायां। रा.नि.व.४।

अजमलः । पुं। गोधूमे। गम्। प.मु.।

अजमांसम् । क्ली। छागमांसे। See छागमांसम्। वा.सू.६अ.।

अजमोदः । पुं। दीप्यके। वा.सू.३५अ. वत्सकादिव.। "कटुङ्गफलाजमोदः।"

अजमोदाख्या । स्त्री। वनयमान्यां। चेत्रयमान्यां। रत्ना.। वृहल्लवङ्गादिचूर्णे। यमान्यां। रा.नि.।

अजमोदा(दिका) । स्त्री। (Pimpinella Involucrata, Ligusticum ajwaen; Syn. Apium involucratum.) स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये। রাঙ্কনী। हिं अजमद। अजमोदा इति महाराष्ट्रकर्णाटयोः प्रसिद्धा। तें वामं। गुणाः—कटुरुष्णा रूक्षा कफवातघ्नी रुच्या शूलाध्मानारोचकजठरनाशिनी च। रा.नि.व.६। कटुः तीक्ष्णा दीपनी वातकफघ्नी उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बहुमला लघुः नेत्ररोगकृमिच्छर्दिहिक्कावस्तिरुजापहा च। मद.व.२। कटुः, तीक्ष्णा, आग्नेया, वातकफघ्नी, उष्णा, विदाहिनी, शुक्रवर्द्धनी, बल्या, लघुः, नेत्ररोगकृमिवमिहिक्कावस्तिशूलघ्नी च। भा.पू.१भ.ह.व.। सि.यो.अग्निमान्द्य-चि,। "त्रिकटुकमजमोदा।" यक्ष-चि.एलादिमन्थे। तथा ग्रहणी चि.चित्रक-गुड़े। च.सू.४अ.४५दश। वनयमान्यां। यमान्याम्। सु.सू.३८अ.पि.व.। ड:। च.संग्रहणी-चि. चित्रकाद्यगुड़िकायां। महाषट्पलकघृते। ग्रहणी-कल्याणगुड़े।

अजमोदाद्यवटकः । पुं। आमवाते हितः। अत्र यमान्यादिचूर्णं प्रत्येकं १ पलं, गुग्गुलोः १० पलानि, वृद्धदारकस्य १० पलानि, हरीतक्याः ५ पलानि, सर्व्वचूर्णसमं गुड़ं दत्वा एकत्र विमिश्रयेत्। च.द.आ.वा.चि.।

अजम्भः । पुं। भेके। श.र.।

अजया । स्त्री। विजयायाम्। भङ्गा सिद्धिरिति भाषा। रा नि.। [रहिते।

अजरम् । क्ली। स्वर्णे। रा.नि.व.१३। त्रि.। जरा-

अजरकम् । क्ली। अजीर्णे। सि.यो.कास-चि. वृन्दः। च.द.पाण्डुचि.योगराजे।

अजरा । स्त्री। गृहगोधिकायां। টিকটিকি। जीर्णफञ्जीलतायां। वृद्धदारके। रा.नि.व.७। घृतकन्यायां। घृतकुमारी। रा.नि.व.५। आत्मगुप्तायाम्। আলাকুশী। भा पू.१भ.गु.व.।

अजलम्बनम् । क्ली। यामुनस्रोतोऽञ्जने। श. च.। Antimony.

अजलोमा(मी) । पुं। शूकशिम्ब्याम्। আলাকুশী। र.मा.। Cowach. See आत्मगुप्ता। महौषधिविशेषे। See औषधिः।

अजवल्ली । स्त्री। मेषशृङ्ग्याम्। মেড়াশিঙে।

अजशृङ्गिका / **अजशृङ्गी** } स्त्री। A plant, described as a milky and thorny plant with a front crooked figure like a ram's horn. भा.पू.१भ.गु.व. २७१। মেড়াশিঙে, গাড়রশিঙী, ছাগলবেঁটে इति वङ्गभाषा। तिक्ताख्याकगणीय-स्वनामख्यातवृक्षे। मं मेषसेंग। कं उरियमर। रा.नि.व.८। छागलविषाणिका उत्तमारणी सेङ्गिकेति। सु.सू.३८अ.। गुणाः—कटुः तिक्ता कफार्शःशूलशोथघ्नी चक्षुष्या श्वासहृद्रोगविषकासकुष्ठघ्नी च। एतत्फलं तिक्तं कटूष्णं कफवातघ्नं जठरानलदीपिकृत् हृद्यं रुच्यं लवणरसं अकारकञ्च। रा.नि.व.८। वातला पाकि रूक्षा पित्त-

वश्यङ्गीत्यनेनप्रयुक्तम्। मद.व.१। भा.पू.१भ.गु.व.। कर्कटशृङ्गे, स च पुत्रजीवसदृशफलकविशेषः। सु.सू. ३७ अ.। भा.४भ.रेवतीग्रहचि.। मेषशृङ्गीं, कर्कटशृङ्गीं वा। सु.सू.३८अ.वल्लीपञ्चके। वा.चि.८अ। "अजशृङ्गी जटाकल्कम्।" भा.पू.२भ.भने.व.।

अजश्रीः । स्त्री। फटिकारिकायाम्। मा.नि.।

अजहा ।स्त्री।(Corpopogon pruriens.) शूकशिम्ब्याम्। আলাকুশী। अ.टी.।

अजक्षीरम् । क्ली। छागदुग्धे। वा.उ.१६अ.। See छागदुग्धं।

अजक्षीरनामः ।पुं। आखोटवृक्षे। আওড়া গাছ। रा.नि.व.९।

अजा । स्त्री। छाग्याम्। तन्नामकमहौषधिविशेषे। सु.चि.३०अ.। See ओषधिः।

अजागरः ।पुं। A plant (Eclipta or verbesina prostrata.) भृङ्गराजवृक्षे। ভীমরাজ। श.र.। महासर्पे।

अजाघृतम् । क्ली। छागीघृते। गुणाः—अजाघृतञ्च चक्षुष्यं दीपनं बलवर्द्धनं। हृष्यं पाके कटु प्रोक्तं कासश्वासक्षयापहम्। कफार्शोराजयक्ष्माणां नाशनं परमं मतम्॥ वै.निघ.। [व.६।

अजाजिकः(का) । पुं। पीतजीरके। रा.नि.

अजाजी(जिः) । स्त्री। (Cuminum cyminum.) Cumin seed. जीरके। কালাজীরা। हिं जीरा,कालाजीरा। स्थूलजीरके। বড়জীরে। रा.नि.व.६। च.द.संग्रहणी-चि.वृहच्चुक्रे। काकोदुम्बरिकायाम्। যজ্ঞডুমুর। श्वेतजीरके। भा.पू. १भ.ह.व.। च.द.संग्रहणी-चि.आयामकाञ्जिके। र.सा.सं.माणिक्यरसे। कृष्णजीरके। सि.यो.दिवारात्रिज्वरे वृन्दः। "अजाजी गुड़संयुक्ता विषमज्वरनाशिनी।"

अजातक्रम् । क्ली। छागीतक्रे। गुणाः—अजातक्रं लघु स्निग्धं दाहगुल्मार्शनाशनं। त्रिदोषशोथग्रहणीपाण्डुरोगहरं परम्॥ वै.निघ.।

अजातदन्तः । त्रि। मासषट्कातीतेऽपि यस्य शिशोर्दन्तोद्गमो न भवति।

अजादनी । स्त्री। A small species of prickly night-shade. क्षुद्रदुरालभायाम्। रा.नि.व.४।

अजादुग्धम् । क्ली।। छागदुग्धे।

अजानयः
अजानेयः } पुं। A horse of good breed. उत्तमाश्वे। जयदत्तः।

अजान्त्री । स्त्री। A potherb (Convolvulus argenteus.) नीलवृक्षायाम्। নীলবোনা, ছাগলবেঁটে। रत्ना.। गुणाः—कटुरसा, कासघ्नी, वीजदा, गर्भजननी च। रा.नि.व. ३। वृद्धदारके। रा.नि.व.३।

अजापक्वम् । क्ली। पक्वघृतविशेषे।

अजापञ्चकम् । क्ली। यक्ष्मरोगे घृतम्। छागघृतं४श.छागविष्टारसः४श.छागीदुग्धं४श.छागदधि ४श. छागमूत्रं ४श. प्रक्षेपः यवक्षारः ८ पलं यथाविधि पाच्यम्। च.द.यक्ष्म-चि.। भैष.।

अजापयः । क्ली। छागदुग्धे। वा.उ.१३अ.।

अजाप्रिया । स्त्री। बदरीवृक्षे। भा.फ.व.।

अजामांसम् । क्ली। छागमांसे। गुणाः—लघु स्निग्धं किञ्चिच्छीतं रुचिप्रदं मधुरं पुष्टिकृत् बल्यं वातपित्तघ्नञ्च। वै.निघ.।

अजामूत्रम् । क्ली। छागीमूत्रे। गुणाः—कटु उष्णं रूक्षं नाड़ीविषघ्नं प्लीहोदरकफश्वासगुल्मशोफहरं लघु च। रा.नि.व.१५। वा.उ.२४अ.।

अजामेदः । क्ली। छागवसायाम्। वा.चि.३अ.।

अजाविट् । स्त्री। छागविष्ठायाम्। वा.उ.१०अ.

अजाह्वा । स्त्री। आत्मगुप्तायाम्। আলাকুশী। अ.टी.भ.। See अजहा।

अजाक्षी । स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। কাক্‌ডুমুর। मं काला उम्बर। रा.नि.व.११।

अजाक्षीरम् । क्ली। छागीदुग्धे।

अजिततैलम् । क्ली। नेत्ररोगे हितं तैलम्। तिलतैलं अर्द्धशरावकं,मतान्तरे शरावकम्। आमलकीरसः ४श. दुग्धं ४श। कल्कार्थं यष्टिमधु प्रलमितम्। च.द.नेत्ररोग-चि.। अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहः यः साध्यः केवले द्रवे। स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नेरितं क्वचित्। स्नेहस्य कुड़वं तत्र पचेत्कल्कपलेन तु॥ इति प.प्र.।

अजिनम् । क्ली । मृगचर्म्मणि । अम. ।

अजिनपत्रा । स्त्री । A bat. चर्म्मचट्याम् । बाडुड़। चाम्‌चिकी इति च लोके । रा.नि.व.१९।

अजिनपत्रिका ।स्त्री। चर्म्मचट्याम् । बाडुड़, चाम्‌चिकी। हे.च. । पेचके । [रा.नि.व.१९ ।

अजिनपत्री । स्त्री। जतुकायाम् । चाम्‌चिकी ।

अजिनयोनिः । पुं । An antelope. हरिणे । प.मु. । [णौ । सर्व्वत्र मे.रत्निकम् ।

अजिरः । पुं, क्ली । दर्दुरे । वाते । विषये । त

अजिह्मः । पुं । भेके । त्रिका. ।

अजीगर्त्तः । पुं । सर्पे ।

अजीर्णम् । क्ली । अपाकरोगविशेषे । आमं विदग्धञ्च यत्तदजीर्णम् । भा.म.ख.१भ.अ.सा. । तच्चात्यम्बुपानविषमभोजन वेगविधारण दिवानिद्रा-रात्रिजागरणादिभिःकारणैरुत्पद्यते। उत्पन्ने चाजीर्णरोगे यथासमयं देहानुरूपमपि लघु भोजनं न परिपाकमेति । आदौ तत्त्रिविधम्, आम विदग्ध विष्टब्धाजीर्णभेदेन । तथान्नजरसशेषाद्दाररसजदिनपाकित्वाद्विदत्रयमपि कल्पितम् । तेषु कफकोपादामाजीर्णं, पित्तकोपाद्विदग्धाजीर्णं, वायुकोपाच्च विष्टब्धाजीर्णं भवति । रसशेषतया रसशेषाजीर्णम् । माधवः । वा.नि.१२अ. । "गोमांसभक्षको मन्दजठराग्निर्भवेन्नरः । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ॥" इत्यादि कर्म्मविपाकः । See अग्निमान्द्यम् ।

अजीर्णकण्टकरसः । पुं । रसोऽयं अजीर्णे प्रयोज्यः । रस.र. । र.सा.सं. । सा.कौ. । भा. । भैष. । प्रयोगा. ।

अजीर्णजरणः । पुं । कर्च्चूरे । See कर्च्चूरः ।

अजीर्णी । त्रि । अजीर्णरोगयुक्ते ।

अजेयः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

अज्झटा । स्त्री। भूम्यामलक्याम्। भुँइ आम्ला। हिं भुइ आम्बरा । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अज्झलः । पुं । कोकिले ।

अञ्चकम् । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

अञ्जनः । पुं । गृहगोधिकायाम् । टिक्‌टिकी ।

अञ्जनम्
अञ्जनकर्म्म } क्ली । Anointing or making clear. नेत्रप्रसाधने । काजल, आजनाइ, आञ्जन् इति भाषा । सुर्म्मा इति पश्चिमदेशे ।"अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यं चाञ्जनं स्मृतम्।"तच्च पञ्चविधम्—"सौवीरमञ्जनं प्रोक्तं रसाञ्जनमतः परम्। स्रोतोऽञ्जनं तदन्यच्च पुष्पाञ्जनकमेव च। नीलाञ्जनञ्चेति।"तेषु सौवीरं धूम्रं रक्तपित्तहरञ्च । रसाञ्जनं विषहिक्काक्षिरोगघ्नं व्रणरोपणशोधनञ्च । स्रोतोऽञ्जनं पीताभं, पुष्पाञ्जनं सितं,नीलाञ्जनञ्च नीलवर्णमिति । वा.। तच्च षड्विधमिति कालिकापुराणे; यथा—"सौवीरं आम्बलं तुत्थं मयूरं श्रीकरं तथा । दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥ स्वच्छरूपन्तु सौवीरं आम्बलं प्रस्तरं तथा । मयूरं श्रीकरं रत्नं मेघनीलञ्च तैजसम् ॥ घृततैलादियोगेन तास्मादौ दीपवह्निना । यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता॥"इति । गुणः—नेत्रनैर्मल्यकारित्वमेव । पुनस्तत्त्रिविधं रसो वटी तथा चूर्णमिति । "यथापूर्व्वं बलं तेषु श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥" इति । तच्च पुनः प्रत्येकं त्रिविधं यथा—"तत्प्रत्येकं त्रिधा प्रोक्तं लेखनं रोपणं तथा । स्नेहनञ्चेति लिङ्गानि……। लेखनं क्षारतीक्ष्णाम्लरसैरञ्जनमुच्यते । नेत्रवर्त्मशिराजालस्रोत-शृङ्गाटकस्थितं । मुखनासाक्षिभिर्दोषमुत्क्लिश्य स्रावयेच्च तत् ॥ कषायं तिक्तकं चापि सस्नेहं रोपणं मतम् । स्नेहस्य शैत्याद्वल्यं स्याद्दृष्टेश्च वर्णवर्द्धनं । मधुरं स्नेहमच्छ तदञ्जनं स्यात्प्रसादनम् दृष्टिदोषप्रसादार्थं स्नेहनार्थञ्च तद्धितं । एरण्डमात्रा वर्त्तिस्तु लेखनी स्यात्प्रमाणतः । सार्द्धकरेणुकमिता रोपणी वर्त्तिरिष्यते । क्रियते स्नेहनीवर्त्तिर्द्विहरेणुकमात्रया॥ रसाञ्जनस्य मात्रा तु पिष्टा वर्त्तिमिता मता । चूर्णन्तु लेखनं वैद्यैर्द्विशलाकं प्रदीयते । रोपणं त्रिशलाकं स्यात् अतस्तः स्नेहनाञ्जने ॥" हेमन्ते शिशिरे मध्याह्ने ग्रीष्मे शरदपराह्णे वर्षासु वसन्ते च सर्व्वदैव काल इति । भा.पू.ख.२भ.। कज्जले । हे.च.।सि.यो.कामलाचि.रक्तपित्तचि.।स्रोतोऽञ्जने । भा. । सु.चि.२५अ. । रसाञ्जने । च.द.अ.सा.चि. प्रियङ्ग्वादिः । रक्तपित्तचि.। च.३अ. प्रदेहषट्के । सम्भवयोगेच ।भा.बालचि.।सौवीराञ्जने। वा.सू.१५ अ.अञ्जनादिः । सु.सू.३८अ.। See अञ्जनविधिः ।

अञ्जनकेशिका
अञ्जनकेशी } स्त्री । हट्टविलासिनीनामगन्धद्रव्ये । A vegetable perfume. नखिकानाम-

गन्धद्रव्ये उत्तरदेशे प्रसिद्धे । भा.पू.१भ.क.व. ।

अञ्जनगुड़िका । स्त्री । विसूचिकायामौषधविशेषे । गुड़पुष्परसः, अपामार्गबीजं, अपराजितामूलं, हरिद्रा, त्रिकटु च । अञ्जनं कर्त्तव्यम् । च.द.अग्निमान्द्यचि. ।

अञ्जनत्रयम्(त्रितयम्) । क्ली । कालाञ्जन-स्रोतोऽञ्जन-रसाञ्जनेषु । "कालाञ्जनसमायुक्तं स्रोतोऽञ्जनरसाञ्जने ।" रा.नि.व.२२ ।

अञ्जननामिका । स्त्री । वर्त्मगतनेत्ररोगभेदे । आञ्जनी, आञ्जनाई । अत्र वर्त्ममध्ये रक्तेन ताम्रा मुद्गप्रमाणा पिड़का भवति।मा.उ.८.१४ष.। "दाहतोदवती ताम्रा पिड़का वर्त्मसम्भवा । मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥" मा.नि.।

अञ्जनभैरवः । पुं । सान्निपातिकज्वरे रसः। अत्र एकांशमिति प्रत्येकमेकांशम् । तीक्ष्णं तीक्ष्णलौहम् । र.सा.सं.सान्निपा.ज्व.। अस्याञ्जनं विधिः ।

अञ्जनयुग्मम् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने रसाञ्जने च । वा.सू. प्रियङ्ग्वादिः ।

अञ्जनरसः । पुं । सान्निपातिकज्वरे नस्यम् । इह शुद्धः पारदः । मरिचचूर्णं समम् । र.सा.सं.ज्व.चि.। अन्यः सान्निपातिकज्वरदाहे। तत्र वाह्लिकं हिङ्गु । रसकं स्फटिकारी ।

अञ्जनविधिः । पुं । नेत्रप्रसाधनभेदे । यथा, "अथ सम्यक्कृतोषस्य प्रायमञ्जनमाचरेत् । अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यं चाञ्जनं मतम् ॥ रसो वटी तथा चूर्णमिति त्रिविधमञ्जनम् । यथापूर्व्वं बलं तेषु स्नेहमाहुर्मनीषिणः ॥ तत्प्रत्येकं त्रिधा प्रोक्तं लेखनं रोपणं तथा । स्नेहनञ्चे"ति । तेषु,लेखनं क्षारतीक्ष्णाम्लरसैरञ्जनं नेत्रवर्त्मादिदोषहरम् । रोपणं सस्नेहं कषायं तिक्तं दृष्टिबलवर्द्धनञ्च ॥ मधुरं स्नेहसम्पन्नं स्नेहनं नेत्रस्नेहनार्थम् । भा.।

अञ्जनादिगणः । पुं । अञ्जनफलिनीमांसीपद्मोत्पलरसाञ्जनमधुकनागाह्वरूपो वर्गः । स च विषाभ्यन्तर्दाहपित्तघ्नः । वा.सू.१५ष. । सौवीराञ्जनं, रसाञ्जनं, नागकेशरपुष्पं,प्रियङ्गुः, नीलोत्पलं, वीरणमूलं, नलिनं, मधुकं, पुन्नागश्चेति । सु.सू.३८ष.।

अञ्जनाधिका, **अञ्जनिका** } स्त्री । कृष्णकार्पासक्षुपे। See कालाञ्जनी । अञ्जन्याम्। आञ्जनाई । अञ्जनी लेपकारिणी । तारा.। हे.च.श.का. । क्षुद्रमूषिकायाम् ।

अञ्जनाम्भः । क्ली । अञ्जनजलं । Liquid collyrium.

अञ्जनिकः । पुं । गन्धराजायाम् । [नि.व.४ ।

अञ्जनी । स्त्री । कटुकायाम्। कालाञ्जन्यां । रा.

अञ्जलिः । पुं । प्रसृतिद्वये, ३२तो. प.प्र.१ख.। कुड़वमाने । रत्ना.नानार्थः । भा.उ.वाणी । करसम्पुटे । मे.लचिकम् ।

अञ्जलिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । क्षुद्रमूषिकायाम् । जटा. ।

अञ्जलिकारिका । स्त्री । (Mimosa natans.) लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ । भा.पू.गु.व.।(Lycopodium imbricatum.) वराहक्रान्तायाम् । वराक्रान्ता ।

अञ्जलिनी । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।

अञ्जीरः । पुं । (Ficus carica,Psidium pomiferum.) स्वनामख्याततरौ । বড় পেয়ারা গাছ । हिं अँजीर । फलगुणाः—शीतलं, स्वादु, गुरु, रक्तपित्तवातघ्नञ्च । मद.व.६ ।

अटरुषः । पुं । (Justicia adhatoda.) वासकतरौ । र.सा.सं.सूतिकारिरसे, कन्दर्पसारतैले च । वा.चि.२ष. । See वासकः ।

अटरूषः, **अटरूषकः** } पुं । वासकतरौ । र.सा. । च.द. रक्तपित्तचि. ।

अटवी । स्त्री । अरण्ये । [इति रत्ना. ।

अटवीलता । स्त्री । कुष्माण्डतरौ । কুষ্মাণ্ড্গা

अटिः । पुं । शरारिपक्षिणि । हला. ।

अट्टम् । क्ली । अन्ने । मे.टद्विकं ।

अट्टनम् । क्ली । अस्त्रभेदे । त्रिका. ।

अट्टहासः(कः) । पुं । (Jasminum multiflorum.) कुन्दपुष्पतरौ । কুঁদ ফুলের গাছ। रा.नि.व.१० ।

अड्डुः । पुं । गोधूमे ।

अड्डुः । पुं । लकुचतरौ ।

अणुः । पुं । सूक्ष्मधान्ये । अणुव्रीहिविशेषे स्यात् । मे.णद्विकं । चीनधान्ये । [६२अ. ।

अणुज्योतिः । क्ली । लोकहृष्टी । वा.शा.५अ.

अणुतैलम् । क्ली । केशगतरोगे तैलविशेषः । वा.सू.२०अ.उ.२२अ. । [नि.व.४ ।

अणुमुष्टिः । पुं । विषमुष्टी, महानिम्बे । रा

अणुरेवती । स्त्री । (Croton polyandrum.) दन्तीवृक्षे । प.मु. । रा.नि.व.६ ।

अणुव्रीहिः । पुं । सूक्ष्मधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

अण्डम् । पुं,क्ली । मुष्के । रा.नि.व.१८। डिम्बे । ডিম্,আণ্ডা । गुणाः—कटु स्वादु रुचिकरं शुक्रकरं वातश्लेष्महरञ्च। गन्धमार्जाराण्डे । খাটাশী ।वै.निघ.२भ.वा.व्या.विषगर्भतैले।मृगनाभौ।वीर्य्ये।वि.।

अण्डकः । पुं । अण्डकोषे । हे.च. ।

अण्डकोटरपुष्पा । स्त्री । अजान्त्राम् । नीलबुह्ना इति लोके । रत्ना. ।

अण्डकोषः । पुं । कुष्माण्डे । वृषणे । অণ্ডকোষ । रा.नि.व.१८ । अण्डकोषलक्षणं—रेतःशुक्रसमावद्धं का मगर्भेऽवतिष्ठते। रेतःस्रावाण्डयुगलं ग्रन्थ्याभं चाण्डवर्त्तुलं। भ्रूणस्योदरवेष्टन्याः पश्चात् उदरगह्वरे। तिष्ठेत्प्राक्स्पर्शनाद्भूमेः कोषमायाति तद्द्वयम्। दक्षिणस्मात् स्थूलतरं वामाण्डं निम्नलम्बि च । वामं रैतसिकं सूत्रं यतो दीर्घतरं परात् । उपर्य्युपरिसंस्थानस्तरद्वन्द्वेन निर्म्मितः। कोषो रैतसिके सूत्रे धत्तेऽण्डयुगलं तथा । तयोराभ्यन्तरो रक्तः सङ्कोचनगुणान्वितः। तयोर्वाह्यश्चर्म्मसदो लोमभिः कतिभिश्चन । तयोस्तिरस्करण्यान्तरिकया भिद्यते द्विधा । तद्गर्भद्वयमध्यान्ते पुंसोऽण्डयुगलं ननु । उदराद्रेतसः सूत्रे पश्चाद्भागमवाण्डयोः । नियतं समनुप्राप्ते धरास्नाय्वादिनिर्म्मिते ॥ अत्रिरिति कश्चित् ।

अण्डकोषकः । पुं । अण्डकोषे । श.र. ।

अण्डगः । पुं । गोधूमे ।

अण्डगजः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

अण्डजः । पुं । मत्स्ये । पक्षिणि । भा.पू.२भ. ।

अण्डजा । स्त्री । शरटे । वि. । सर्पे । मत्स्ये । पक्षिणि । मे.जत्रिकं । मृगनाभौ । वा.हेमा.।

अण्डपर्णः । पुं । मलाण्डतरौ । अत्रि.।

अण्डपेशी । स्त्री । कोषे । मुष्के । हे.च. ।

अण्डस्कन्दः । पुं । अण्डेषु स्कन्द इव,अश्वस्याण्डरोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा—प्रकोपान्मारुतादीनां कारणैः पूर्व्वचोदितैः । अण्डस्कन्दस्तुरङ्गाणां जायते बहुसंज्ञकः ॥ तस्य रूपं चिकित्साञ्च भेदश्चैव समासतः । प्रवक्ष्यामि यथायोगं वाजिनां हितकाम्यया। वृषणौ दूषयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य संयुतः । तस्य मुष्कस्वल्पेको रोगो वाताण्डसंज्ञकः ॥ यदण्डं कम्पतेऽश्वस्य तेन पादेन खञ्जति । सव्यपृष्ठस्य तस्याशु वेदना मुष्कयोर्भवेत् ॥ शूनता मुष्कयोश्चैव रक्तता कृष्णतापि वा । भवेत् पित्तेन दुष्टेन पिड़कानाञ्च सम्भवः॥ शूनौ पक्वौ तुरङ्गस्य मुष्कौ यस्य सवेदनौ । त्रिकस्तम्भेन युक्तस्य तस्य पूताण्डमादिशेत् ॥ स्पर्शतः कठिनौ रूक्षौ रूपतश्चैव यौ मृदू । वृषणौ यस्य वाहस्य स रक्ताण्डः प्रकीर्त्तितः ॥ तस्मिन् सर्व्वाः प्रयोक्तव्याः क्रियाः पीताण्डबोधिताः ॥ शूनौ तु कठिनौ रूक्षौ वृषणौ मन्दवेदनौ । कृच्छ्रमूत्रस्य वाहस्य मूत्रकोशश्च शूयते ॥ श्लेष्माण्डः स तु विज्ञेय श्चोपाण्डौ वेधयेच्छिरां । निरूह कटुतैलेन चाङ्गे स्वेदञ्च कारयेत् ॥ जयदत्तः ५०अ. ।

अण्डहस्ती । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

अण्डालुः । पुं । मत्स्ये । श.च. ।

अण्डिका स्त्री । यवचतुष्टयपरि । च. ।

अण्डिनी । स्त्री । सान्निपाति ।निरोगविशेषे। लक्षणं—"अतिकायगृहीतायास्तरुण्या अण्डिनी भवेत् ।" सु.चि. ।

अण्डीरः । पुं । पुरुषे । मे.रत्रिकं ।

अण्वस्थि । क्ली।मक्षिकास्थ्यादिस्थे सूक्ष्मास्थ्नि।सु.शा.।

अण्वी । स्त्री । अङ्गुली । [इति च लोके। अत्रि.।

अतन्द्रा । स्त्री । काफि इति ख्याते फले । ह।

अतरुणदारः / **अतरुणदारः(कः)** पुं । वङ्गदारके । विशिताड़क । हिं विधारा । "अतरुणदारुरावापुराः।"भा.म.१भ.सन्धिकज्व.चि.।

अतलस्पृक् । क्ली । जले । हे.च.४का ।

अतसी । स्त्री । (Linum Usitatissimum) Common flax. क्षुमावृक्षे । মসিনা। हिं तिसि । तें नल्लयगसिचेट्टु । गुणाः—मधुरा बल-

कारिका कफवातवर्द्धनी, दृष्टत्वक्पित्तघ्नी कुष्ठवातघ्नी च। रा.नि.व.१६। शुक्रदृष्टिघ्नी स्निग्धा गुरुः वाताजिच्च। मद.व.१०।

अतसीतैलम्। क्ली। अतसीजाततैले। मसिनार तैल। गुणाः –मधुरं पिच्छिलं वातघ्नं मदगन्धि कषायं कफहरं कासहरञ्च। रा.नि.व.१५। आग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत् कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु। मलकृत् रसतः स्वादु ग्राहि त्वग्दोषहृद्घनम्। वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे। अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये॥ भा.पू.तैलव.।

अतिकटुः। त्रि। निम्बादिद्रव्ये।

अतिकण्टः(कः)। पुं। लघुगोक्षुरके। दुरालभायाम्। मद.व.१। [कन्दशाके। रा.नि.व.७।

अतिकन्दः(कः)। पुं। हस्तिकन्दनामगहा-

अतिकृशः। त्रि। अतिदुर्बले।

अतिकेसरः। पुं। कुब्जकापुष्पवृक्षे। কোকণ দেশীয় পুষ্প বিশেষ। हिं कूजा। रा.नि.व.१०। भा.पू.पु.व.। कण्टकसेवत्याम्। কাঁটা সেউতি।

अतिक्रान्तावेक्षणम्। क्ली। यत्पूर्वमभिहितं तत्। "यथा चिकित्सितेषु ब्रूयात् श्लोकस्थाने यदीरितमिति।" सु.उ.६५अ.।

अतिगण्डः। त्रि। वृहद्गण्डे। मे.डचतुष्कं।

अतिगन्धः। पुं। A sort of Jasmine (Jasminum zambac.) सुन्दरपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०। गन्धके। रा.नि.व.१३। (Michelia champaca.) चम्पकवृक्षे। रा.नि.व.१०। भूतृणे। গন্ধতৃণ। रा.नि.व.८। [म्पकवृक्षे। रा.नि.व.१०।

अतिगन्धकः। पुं। हस्तिकर्णपलाशवृक्षे। च-

अतिगन्धा(लुः)। स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्। रा.नि.व.४। [जिह्वापुता। रा.नि.व.४।

अतिगन्धिका। स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्।

अतिगुहा। स्त्री। (Uraria lagopoedes.) पृश्निपर्ण्याम्। ছোট চাকুলে। र.मा.। शालपर्ण्याम्। मद.व.१। वा.सू.२८अ.। "स्वर्णी गुहामतिगुहाम्।"

अतिघूर्णता। स्त्री। अतिनिद्रा। मा.म.४अ. मसूरिकायाम्। "तृष्णा दाहातिघूर्णता।"

अतिचरः। पुं। पक्षिभेदे।

अतिचरणा। स्त्री। तन्नामकककफजयोनिरोगविशेषे। अतिव्यवायेन शोथयुक्ता योनिरतिचरणोच्यते। "सैवातिचरणा शोफसंयुक्तातिव्यवायतः।" वा.उ.३३अ.। See चरणा।

अतिचरा(ला)। स्त्री। पद्मचारिण्याम्। मद. व.१। (Hibiscus mutabilis.) स्थलपद्मिन्याम्। স্থলপদ্ম। रा.नि.व.५। भा.पू.१भ.। See स्थलपद्मम्। भूतृणे।

अतिच्छत्रः। पुं। रक्तकोकिलाक्षे। তালমাখনা। রক্ত কুলেখাড়া। प.मु.।रत्ना.। छत्रायाम्। Mushroom. কাটছাতু, পোয়ালছাতু। स्थूलतृणविशेषे।

अतिच्छत्रकः। पुं। भूतृणे। प.मु.। भूतृणे। গন্ধতৃণ। रा.नि.व.८। तृणसाधारणे। वृक्षविशेषे। यस्य मूले पत्रे वा छत्राकारः, कटुरसश्च। रा.नि.। सप्तपर्णवृक्षे।

अतिच्छत्रा } स्त्री। शताह्वायाम्। শুল্‌ফা। **अतिच्छत्रिका** } रा.नि.व.४। मद.व.२। वा.उ.६अ.। "अतिच्छत्रा पलङ्कषा।" सि.यो.उन्माद-चि.महापैशाचघृते। मधुरिकायां। মৌরী। च.चि.१अ.। छत्रवृक्षे। यस्य मूले पत्रे वा छत्राकारः, कटुरसश्च। भूतृणे। रा.नि.। विषाणिकायाम्। वा.सू.२८अ.। तन्नामकमहौषधौ। See औषधिः।

अतिजागरः। पुं। नीलक्रौञ्चे। रा.नि.व.१६।

अतिजृम्भः। पुं। वायुरोगविशेषे। वै.निघ.।

अतितपस्विनी। स्त्री। गोरक्षमुण्ड्याम्। গোরক্ষ চাকুলিয়া। भा.पू.१भ.गु.व.।

अतितर्पणम्। क्ली। अतितृप्ती। वा.सू.८अ.।

अतितीव्रा। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८।

अतितीक्ष्णः। त्रि। मरिचादौ। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। क्ली। अजमोदायाम्। [निघ.।

अतितृमिः। पुं। पित्तजज्वररोगविशेषे। वै.

अतितेजिनी। स्त्री। त्रिपर्ण्याम्। তেজবল, তেজবতী। मद.व.१।

अतिदग्धम्। क्ली। अग्निदग्धरोगे। अग्निदग्धे

मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषः शिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं, ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाद्योपद्रवा भवन्ति। व्रणश्चास्य चिरेण रोहति रूढश्च विवर्णो भवति। सुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्य्यमुष्णं तथौषधम्। इत्यादि। सु.सू.१२श.।

अतिदाहः । पुं। अतिसन्तापे। वै.निघ.।

अतिदीप्तिः । स्त्री। श्वेतसुरसायाम्। শ্বেত বাবুই তুলসী। वै.निघ.। [व.६।

अतिदीप्यः(कः) । पुं। रक्तचित्रके। रा.नि.

अतिदुष्टः । पुं। गोक्षुरके। वै.निघ.।

अतिदेशः । पुं। प्रकृतस्यानागतेन साधनम्। यथा—यस्मेनास्य वायुरूर्द्धमुपतिष्ठते तेनोदावर्त्तः स्यादिति। सु.उ.६५श.। [सु.सू.१५श।

अतिनिद्रता । स्त्री। कफवृद्धिजन्यरोगविशेषे।

अतिपक्वमांसम् । क्ली। पाकाधिकसिद्धमांसे। गुणाः—अतिपक्वन्तु यन्मांसं विरसं वातलं गुरु। वै.निघ.।

अतिपक्वक्षीरम् । क्ली। अतिघनघनदुग्धे। घनावृत दुग्ध। इदम् अतिगुरु। "भवेद्वरीयोऽतिशृतम्।" वा.टी.हेमाद्रौ चारपाणिः।

अतिपत्रः(कः) । पुं। शाकतरौ। শেগুন গাছ। रा.नि.व.९। उन्माद-चि.महापैशाचघृते। हस्तिकन्दनाममहाकन्दे। रा.नि.व.७।

अतिपत्रा । स्त्री। (Sida cordifolia.) बलायाम्। বেলেড়া। हिं खरैली।

अतिपातितम् । क्ली। अस्थिभङ्गविशेषे। तेनास्थि निःशेषेण भिन्नं भवति। सु.नि.१५श.।

अतिपिच्छः । पुं। श्वेतरक्तालुके। वै.निघ.।

अतिपिच्छला । स्त्री। कुमार्य्याम्। घृतकुमारी। वै.निघ.।

अतिपिञ्जरः
अतिपीड़कः } पुं। दुष्टव्रणे। च.।

अतिबला । स्त्री। (Sida rhombifolia.) पीतबलायाम्। পীতবর্ণ বেলেড়া,পীতবাকুলি। हिं ककहिया। मं पिटारिणी। गुणाः—तिक्ता कटुः वातघ्नी क्रिमिघ्नी दाहतृष्णाविषच्छर्दिक्लेदोपशमनी च। रा.नि.व.४। शीतला मधुरा बलकान्तिकृत्। स्निग्धा ग्राहिणी वातरक्तरक्तपित्तास्रनुत् च। मद.व.१। हरेन्मेहमतिबला क्षौद्रं भवेद्वातानुलोमनी। इत्यादतिबला मेहं पयसा सितया समम् भा.पू.१भ.गु.व.। सु.सू.३८ संशमने। च.सू.४श. सु.सू.क्रिमिघ्नि.। चि.क.क.वल्ली स्त्रीरोगचि.। वा.उ ४०श.। श्वेतवाट्यालके। गोरक्षतण्डुलायां। গোরক্ষ চাকুলিয়া,কালিয়া ঝিটকী। विष्णु-नारायणतैले शतावरीयो.सा.कौ.। चि.क.क.वल्लीकेतक्यादितैले

अतिबलिका
अतिबली } स्त्री। वाट्यालके। रा.नि.व.४

अतिभारगः । पुं। अश्वतरे। খচ্চর इति लोके

अतिभोजनम् । क्ली। अतिमात्रया भोजने। गुणाः—आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकम्। सु.सू.४६श. कृतान्नव.।

अतिमङ्गल्यः । पुं। (Aegle or cratoeva marmeloes.) बिल्ववृक्षे। रा.नि.व.११।

अतिमञ्जुला । स्त्री। कण्टकसेवतीवृक्षे। हिं सेवती गुलाब। গোলাপ, রক্ত গোলাপ। भा.पू.१भ.पु.व.। मद.व.३। See सेवती।

अतिमण्डलः । पुं। भूधामनवृक्षे। वै.निघ.।

अतिमन्थः(कः) । पुं। अग्नि[illegible]वृक्षे।

अतिमुक्तः(कः)
अतिमुक्तका } पुं। Mo[illegible]ain eboney. तिनिशवृक्षे। अम.। तिन्दुकवृक्षे। তেন্দ, গাব। नवमल्लिकाभेदे। मं तें रायविर। রায়বেল। (Goertnera racemosa.) माधवीलतायाम्। प.मु.। "अतिमुक्तकमिच्छन्ति वासन्ती-माधवीलताम्।" इत्ला.५४। अतिमुक्तस्तु निःसङ्गे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च। मे.तचतुष्कं। वा.उ.१३श.। "तथातिमुक्तकैरण्ड।" भा.पू.१भ.। गुणाः—कषायः शीतलः श्रमघ्नः पित्तदाहज्वरोन्मादहिक्काच्छर्दिघ्नश्च। रा.नि.व.१०। See तिनिशः। माधवी मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयापहा। भा.पू.१भ.पु.व.। (कः) हरिमन्थे। हारा.।

अतिमुक्ततैलम् । क्ली। अतिमुक्तकबीजतैले। गुणाः—वातपित्तघ्नं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलञ्च। वा.टी.हेमा.। [व.१०।

अतिमुक्ता । स्त्री। अतिमुक्तकायाम्। रा.नि.

अतिमोदनी(दिनी) । स्त्री । नवमल्लिकायां। रा.नि.व.१०।

अतिमोदा । स्त्री।(Jasmimum arboreum.) नवमल्लिकायां। সেউতি। रा.नि.व.१०। गणिकारीवृक्षे स्वनाम्ना कोंकणदेशे ख्याते। গণিরি। रा.नि.व.१०।

अतियवः । पुं । निःशूकयवे । कृष्णवर्णे यवे । मद.व.१०। निःशूकोऽतियवः स्मृतः । यवादतियवो न्यूनः । भा.पू.१भ.धान्यव. ।

अतियुक्तः । त्रि । वारंवारं प्रयुक्ते । भा.म.ख. १भ.अ.सा. । "स्नेहाद्यैरतियुक्तैः ।" [१७अ.।

अतियोगः । पुं । अतिशयितप्रयोगे । वा.सू.

अतिरक्तः । पुं । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

अतिरक्ता । स्त्री । जवापुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

अतिरसः । पुं । पौण्ड्रके । श.मा. ।

अतिरसा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । মূরগা। वै.निघ. २भ.अप.चि.पलङ्कषातैले । रास्नायाम् । मद.व. १। वल्लीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । शतमूल्याम् । च.सू.४ । [१२ । भा.पू.१भ. मद.व.१ ।

अतिरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.व.

अतिरूक्षः । त्रि । स्नेहशून्ये, कङ्कुकोद्रवादौ ।

अतिरेचकः । पुं । काकोल्याम् । কাঁকলা। वै.निघ. । [नि.व.२०।

अतिरोगः । पुं । क्षयरोगे । राजयक्ष्मणि । रा.

अतिरोमशः । पुं । वन्य-छागे । ছাগা. ।

अतिरोमशा । स्त्री। नीलवृन्तायाम् । ছাগলবেঁটে । प.मु. ।

अतिलङ्घितम् । क्ली । अत्युपवासे । तल्लक्षणं—पर्व्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च । क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः। मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि। देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ च.द. ।

अतिलम्बी । स्त्री । शतावर्याम् । भा.पू.१भ. ।

अतिलोहितगन्धः । पुं । दमनकवृक्षे । দনা। प.मु. ।

अतिवर्त्तुलः । पुं। (Sida rhombifolia.) कलायविशेषे । মটর, বাটুনা, কড়াই । र.मा.।

अतिविदाही । त्रि । राजसर्षपादौ ।

अतिविद्धा । स्त्री । दुष्टव्यधनविशेषे । प्रमाणातिरिक्तविद्धायाम् । सु.शा.८ ।

अतिविषः(षा) । स्त्री ।(Aconitum heterophyllum.)स्वनामख्यातोपविषजातीयपण्यद्रव्ये। আতইচ্ । हिं आतइच । अतिविषा सर्व्वत्र भाषा । तैं अतिवसचेट्टु । अतिविषा शुक्लकृष्णारुणभेदात् त्रिधा रसवीर्य्यविपाकेषु तुल्या । गुणाः—कटूष्णा तिक्ता कफपित्तज्वरघ्नी आमातीसारकासघ्नी विषघ्नी छर्द्दिघ्नी च । रा.नि.व.६ । वा.सू.१५अ. वचादि. । नागरातिविषाभयाः । च.द.ज्व.चि.पिप्पल्याद्युक्ते । मदनपालस्तु श्यामकन्दीपविषयोश्चतुर्भेदानाह श्वेतरक्तकृष्णपीतत्वात् ते तासां यथापूर्व्वं श्रेष्ठा गुणोत्तमा सर्व्वदोषहरा शोथघ्नी श्लैष्मिकरोगघ्नी रसायनी च । मद.व.१। अतिविषाकटुकीप्रभृतीनामुष्णगोमयजलेन शुद्धिर्ज्ञातव्या। सा.कौ. । [वै.निघ. ।

अतिवीजः । पुं । वब्बूलकवृक्षे । বাবলাগাছ ।

अतिवृहत्फलः । पुं । पनसवृक्षे । কাঁটাল গাছ । भा.पू.१भ. ।

अतिव्यथा । स्त्री। अतिशयितयन्त्रणायाम् । पीडायाम् ।

अतिव्यायामः । पुं । व्यायामाधिक्ये । অধিক কুস্তি করা। अतिव्यायामो न पथ्यः । अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्द्दिः श्रमः क्लमः । तृष्णा क्षयः प्रतमकः रक्तपित्तञ्च जायते॥ भा.पू.१भ.।

अतिशष्कुली । स्त्री । तिलकृतरोटिकायाम् । गुणाः—रुच्या श्लेष्मपित्तास्रघ्नी गुरुः विष्टम्भिनी, न चक्षुष्या च । भा.पू.कृतान्नव.। [মূল । र.मा.।

अतिशारिवा । स्त्री । अनन्तायाम् । অনন্ত-

अतिशूकः । पुं । यवे। যব । प.मु. ।

अतिशूकजः । पुं। गोधूमे । গম । Wheat.

अतिशृतक्षीरम् । क्ली । अतिक्वथिते दुग्धे कवलभोज्यवत् सञ्जाते । तद्गुणास्तरम् । स्वाग्निर्न्निर्मलं शृतं द्विचिचतुरष्टांशशेषितम् । तथा प्रततमं सारं गुरु वल्यतमं पयः ॥ वा.सू.५अ.अरु.टी.खरनादः।

अतिशोषः । पुं । क्षयरोगे । See क्षयः ।
अतिसय्या स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि ।
अतिसर्जनम् । क्ली । वेधे । मे.नपञ्चकं ।
अतिसान्द्रः । पुं । राजमाषे । वाञ्छाशी वरटी । रक्ता । [लतायष्टिमधुनि ।
अतिसाम्या । स्त्री । कृष्णमुखगुञ्जावल्लयाम् ।
अतिसारः । पुं । पर्पटके । मद.व.१ । हिं पापड़ा । उदरामयरोगविशेषे । See अतीसारः ।
अतिसारकी । त्रि । अतिसाररोगिणि ।
अतिसारघ्नः । पुं । चैत्रपर्पटके । क्षेत्रपापड़ा । वै.निघ. । [निघ. ।
अतिसारघ्नी । स्त्री । अतिविषायाम् । वै.
अतिसारभेषजम् । क्ली । लोध्रे । तद्रोगनिवारके औषधे ।
अतिसारवारणरसः । पुं । अतिसारे रसः । अत्र कृतकर्पूरं पक्वकर्पूरम् । खादसीचौरं अहिफेनम् । र.सा.सं. ।
अतिसारस्या । स्त्री । रास्नायाम् । वै.निघ. ।
अतिसूक्ष्मः । त्रि । अतिशयसूक्ष्मे ।
अतिसेवनम् । क्ली । अधिकमात्रया सेवने ।
अतिसौम्या । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुके । रा.नि.व.६ ।
अतिसौरभः । पुं । आम्रवृक्षे । भा.पू.फ.व. ।
अतिस्कन्धा । स्त्री । रक्तकुलत्थके । वै.निघ. ।
अतिस्थूलवर्त्मा । पुं । दुष्टव्रणविशेषे । च. ।
अतिस्निग्धः । त्रि । अत्यन्तस्निग्धे । तस्य लक्षणम् --कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः । लक्षणं तदतिस्निग्धे रूक्षं तत्र प्रदापयेत् ॥ वै.निघ. नस्यचि. । [निघ. ।
अतिस्रवा । स्त्री । मयूरवल्लयाम् । मूर्वा । वै.
अतिक्षिप्तसन्धिः । पुं । सन्धेरतिशयविश्लेषे । सन्धिच्युतं सदुभैरवस्थानं । तेन सन्ध्यस्थोरुभयोरेवातिक्रान्तता वेदना च । सु.नि.१५अ. । See भग्नः ।
अतीसारः । पुं । Diarrhœa or dysentry. अतीव सरति, प्रकृतिमतिक्रम्य गुदमार्गेण सरतीति अतीसारः । स्वनामख्यातोदरामयरोगे, बहुद्रवमलनिःसरणरोगे । तस्य निदानं गुरुभोजनादिकम् । तस्य निरुक्तिः—रसादिद्रवधातूनामग्निं मन्दीकृत्य मलेन सह मिश्रितानां वायुना चाधः प्रणुन्नानां अतिनिःसरणादतीसार उच्यते । तस्य च पूर्वरूपं —हृदयनाभिगुह्योदरादिस्थानेषु सूचीविद्धवद्वेदना, कायावसादवायुमलविबन्धतोदोदराध्मानापरिपाकादिकञ्च । स षड्विधः वातपित्तकफसन्निपातशोकामपरिपाकजभेदाद्भवति । तत्र वातजे मलस्यारुणता फेणिलता रूक्षता पक्वता तथा गुदे सशब्दवेदनमल्पशो मुहुर्निःसरणञ्च लक्षणं भवति । पित्तजे च मलस्य हरितपीतलोहितवर्णता तृष्णामूर्च्छादाहाः, मलद्वारे ज्वाला क्षतञ्च लक्षणम् ; कफजे च शुक्लगाढसकफामगन्धिशीतलमलं निःसरन्ति, रोगी सरोमाञ्चश्च भवति । सान्निपातिके च वातजादिलक्षणानि दृश्यन्ते, प्रायशश्चात्र मलाः शूकरवसा-मांसधावनवारिवद्भवन्ति । शोकजे च गुञ्जाफलसदृशशोणितं केवलं मलमिश्रितं मलरहितं वा सरति, तच्च मलसहितं चेत् दुर्गन्धं मलरहितं चेन्निर्गन्धं भवति । आमातिसारे च नानावर्णं वारंवारञ्चातिसार्यते, तथा तत्रोदरशूलमतीव जायते । अतीसारस्य चासाध्यलक्षणं —मलस्य कृष्णस्निग्धता, यकृत्खण्डवत् कृष्णरक्तवर्णता, घृततैलवसामज्जदधिदुग्धमांसधावनवारिसदृशता, कृष्णनीलवर्णता, ईषत्कृष्णरूक्षचिक्कणता, शिखिपुच्छवत विविधवर्णचन्द्रकयुक्तता, घनशवगन्धिमस्तिष्कान्वता, सुगन्धपूतिगन्धबहुलता च, तथा तृष्णा दाहान्धकारदर्शनं, हिक्काश्वासपार्श्वशूलेन्द्रियचित्तमोहाः गुदाभ्यन्तरवलिपाकः प्रलापश्च, तथा गुदसंवरणाक्षमता बलमांसहीनता अतीवोदराध्मानं शोथः, मलद्वारस्य पक्वतायाञ्चेऽपि गात्रस्य शीतलता उपद्रवाश्च । चिकित्सा-स्वस्वपर्य्यायेषु प्रदर्शनीया । अतीसारे नानाविधद्रवधातुनिःसरणमन्यत्र केवलमेव कफनिःसरणमित्यतिसारप्रवाहिकयोर्भेदः । इति माधवकरसंग्रहादतीसारसंग्रहः । शार्ङ्गधरस्तु भयजमुक्त्वा सप्तविधमाह । तस्य सम्प्राप्तिः संशम्यापां धातुरग्निःकृशानुं वर्चोमिश्रो मारुतेन प्रणुन्नः । वृद्धोऽतीवाधः सरत्येव यस्मात् व्याधिं घोरं तं त्वतीसारमाहुः ॥ इत्याभिप्रायुदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः विट्संग आध्मानमथाविपाको भविष्यतः तस्य पुरःसराणि ॥ तस्य निदानम् —गुर्व्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः । विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसात्म्यै

चापि भोजनैः॥ स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषाद्भयात्। शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानात् सात्म्यर्त्तुपर्य्ययात् ॥ जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रमिदोषतः। नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ सु.उ. ४०अ.।स च वातपित्तकफसन्निपातशोकामजभेदात् षड्विध इति। अस्यातिसार-लक्षणम्—अनिलेनाथ पित्तेन श्लेष्मणा चापि वाजिनः। अतीसारस्तथा चान्यः सन्निपातेन जायते॥ सङ्कोचिताङ्गः शूलेन सकफं योऽतिसार्य्यते। अल्पं तनु सशब्दञ्च पुरीषं बहु वा हयः॥ तस्य वातात्मकं विन्द्यादतीसारं विचक्षणः। पित्तजञ्चैव वक्ष्यामि श्लेष्मजञ्च समासतः॥ स्वेददाहपरीतानां लक्षयेन्मतिमान् भिषक्। स्रावेण नीलरक्तेन विस्रगन्धेन पित्तजम्॥ मन्दाहारस्तथा वाही हृष्टरोमातिपीड़ितः। श्यामैः सपिच्छिलैर्भिन्नैर्विद्यात् श्लेष्मसमुद्भवम्॥ सन्निपातात्मकञ्चैव सर्व्वेषां लक्षणैर्युतम्। द्विरूपं द्वन्द्वजं ज्ञेयमतीसारं विचक्षणैः। अतीसाराः समुद्दिष्टाः शालिहोत्रादिभिः पुरा॥ ज.द.४२अ.।

अतुलः । पुं । कफे । तिलकवृक्षे । श.च.।

अतृप्तिः । स्त्री । तृप्तिशून्यत्वे । अपरितोषे ।

अतेजाः । स्त्री । छायायाम् । रा.नि.व.२१।

अत्कः । पुं । अङ्गे । उणा.।

अत्नः । पुं । सूर्य्ये । वै.निघ.।

अत्यः । पुं । अश्वे । [भक्षके । विज.र.।

अत्यग्निः । पुं।क्षुधाधिक्ये। च.द.अग्निमा.चि. ।

अत्यन्तपद्मा । स्त्री । कमलिन्याम् । वै.निघ. ।

अत्यन्तशोणितः । त्रि । अतिरक्ते । क्ली । सुवर्णगैरिके । वै.निघ.।

अत्यन्तसुकुमारः । पुं। (Panicum Italicum.) कन्दलीवृक्षे । कङ्गुन्याम् । रा.नि.व.१६।

अत्यम्बुपानम् । क्ली । मात्रातिरिक्तवारिपाने। तल्लक्षणं यथा —अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं अनम्बुपानाच्च स एव दोषः। तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनार्थं मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि॥ इति जलपानलक्षणम्। रा.नि.व.१४ ।

अत्यम्लः । पुं, क्ली । (Spondias mangifera.) वृक्षाम्ले । तेँतुल । रा.नि.व.६ । See तिन्तिड़ी। वनमातुलुङ्गे । मातुलुङ्गे । त्रि,अत्यम्लाम्लरसयुक्ते ।

अत्यम्ला । स्त्री । मातुलुङ्गवृक्षे । वनबीजपूरे । मधुरलेबु, मधुटाबा वा मधुलेबु । रा.नि.व.११। महाकाँकुड़ी। रत्ना. तिन्तिड्याम् । श.र. ।

अत्यम्लपर्णी । स्त्री । वल्लिशूरणे लताविशेषे । काड़वड़वेनि । ईगगोलि । रा.नि.व.३ । अम्ललोण्याम्। आमरूल। गुणाः—अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णाम्ला शोथहृच्छूलविनाशिनी । वातहृद्दीपनी रुच्या गुल्मश्लेष्मामयापहा ॥ रा.नि.व.३ । मात्रा.२माषा ।

अत्ययः । पुं । नाशे, दोषे, कृच्छ्रे । रत्ना.अने.व.। मे.यत्रिकं । [गाछ । रा.नि.व.१० ।

अत्यर्कः । पुं । शुक्लार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ

अत्यानन्दा । स्त्री । कफजन्ययोनिरोगविशेषे, येन स्त्री ग्राम्यधर्म्मेण सन्तोषं न लभते । अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्म्मेण विन्दति । भा.म.ख.४भ.योनिरोगचि.।

अत्यारक्ता । स्त्री । जवापुष्पवृक्षे ।

अत्युग्रम् । क्ली । हिङ्गुनि । मद.व.२ ।

अत्युग्रगन्धा । स्त्री । कृष्णगोकर्ण्याम् । कृष्णापराजितायाम् । अजमोदायाम् । मद.व.२ ।

अत्युदीर्णा । स्त्री । दुष्टव्यधनविशेषे । यत्र तीक्ष्णमहामुखशस्त्रेण वेधो भवति । सु.शा.८अ.।

अत्यूहः । पुं । कालकण्ठपक्षिणि । दात्यूहे । मे.हत्रिकं । [कायाम् । मे.हत्रिकं ।

अत्यूहा । स्त्री । नीलशेफालिकायाम् । नीलि-

अत्रिः । पुं । ऋषिविशेषे ।

अदनम् । क्ली । भक्षणे ।

अदन्तः । त्रि । दन्तहीने ।

अदलः । पुं । हिज्जलवृक्षे । श.च. । घृते ।

अदला । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । रा.नि. ।

अदंशः । पुं । महामूलके । बड़ मूला ।

अदारिका । स्त्री । वृक्षकमले, वृक्षोत्पले । ওলট্ কম্বল । वै.निघ.। [निघ. ।

अदृढ़ः । त्रि । अस्थिरे । क्ली । तृणविशेषे । वै.

अद्भुतसारः । पुं । खदिरसारे । रा.नि.व.८ ।

अद्यम् । क्ली । धान्ये ।

अद्यतनः । त्रि । अद्यभवे । আজিকার ।

अद्यश्विना / **अद्यश्वीना** } स्त्री । आसन्नप्रसवायां गवि ।

अद्रकः । पुं । महानिम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

अद्रिः । पुं । पर्व्वते । शैलवृक्षे । मे.रद्विकं । परिमाणविशेषे ।

अद्रिकर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.२३ । [भा.पू.१गु.व. ।

अद्रिका । स्त्री । धान्यके । धने । महानिम्बे ।

अद्रिजः । त्रि.गिरिजाते । क्ली । शिलाजतुनि । र.मा.रवा. । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ । गैरिके ।

अद्रिजतु । क्ली । शिलाजतुनि । हेमा.। भा.।

अद्रिजा । स्त्री । सैंहलपिप्पलीक्षुपे । रा.नि. व.६ । [व.३ ।

अद्रिभूः । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । रा.नि.

अद्रिमाषा । स्त्री । वनमाषे । মাষাণী । वै. निघ. । [ডুমুর । वै.निघ. ।

अद्रिसानुजा । स्त्री । त्रायमाणायाम् । वला-

अद्रिसारः । पुं । लौहे । रवा. ।

अद्रेष्कः(ष्का) ।पुं,स्त्री। निम्बविशेषे। हिं वकाइनिम्ब । পাহাড়ে নিম্ । भैष. कुष्ठचि. ।

अधः । अव्ययं । अधोभागे । योनौ । वै.निघ. ।

अधःकुन्तलः । पुं । चन्नर्लोम्नि ।

अधःपातनम् । क्ली । पारदस्य यन्त्रमार्गेणाधःक्षेपणे । यथा—नवनीताह्वयगन्धकं (লাউয়া গন্ধক) सूतञ्च समभागं गृहीत्वा जम्बीररसेन मर्द्दयित्वा, शुकशिम्बीमूलं शियुमूलापामार्गश्वेतसर्षपसैन्धवकल्केन समभागेन संमिश्र्य यन्त्रस्योर्द्ध्वभाण्डाभ्यन्तरतले कल्कमिश्रितं तं सूतं लेपयेत् । अथ जलयुक्तमधोभाण्डं भुवि पूरयित्वा तस्य मुखे रसयुक्तं भाण्डमधोमुखं संस्थाप्य च द्वयोः सन्धिमुखं लेपयेत् । अथ उपरिष्टात् पुटे दत्ते पारदो जले पतति । इत्यधःपातनं । "नवनीताह्वयं सूत"मित्यादि । र.सा.सं. ।

अधःपुटः । पुं । चारीलीवृक्षे । वै.निघ. ।

अधःपुष्पी । स्त्री । (Hicracium,)गोजिह्वाक्षुपे । रा.नि.व.४ । चोरपुष्पीतृणविशेषे । চোর কাঁটকী,চোরথড়িকা,ভাঁটুই, উকুণে, বাটিয়া, লেঙরা । इटाइक्षीति गौडीया: । सततञ्च ब्रह्मदण्डी मता वै.निघ.२भ. ।

अधःप्रस्तरः । पुं । तृणासने । वै.निघ. ।

अधःशल्यः । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व.४ । भा.पू.१भ. । श्वेतापामार्गे ।

अधःशाखः । पुं । संसाराश्वत्थवृक्षे ।

अधःशेखरः । पुं । श्वेतापामार्गे ।

अधमः । पुं । जलवेतसे ।

अधमाङ्गम् । क्ली । चरणे । श.च. ।

अधरः । पुं । ओष्ठे । ঠোঁট । रा.नि.व.१८ । क्ली । स्त्रीयोनौ ।

अधरकण्टकः । पुं । दुरालभायाम् । वै.निघ.।

अधरकण्टिका ।स्त्री। क्षुद्रशतावर्य्यां। वै.निघ.।

अधरा । स्त्री । नीचदिशि । वै.निघ. ।

अधामार्गः / **अधामार्गवः** } पुं । अपामार्गे । धामार्गववृक्षे । গড়গণ্ড। हिं कारुच । भ.टी.।

अधिकण्टकः । पुं । यासक्षुपे । দুরালভাবিশেষ । रा.नि.व.४ । [निघ. ।

अधिकप्रियम् । क्ली। त्वचि । দারচিনি । वै.

अधिकरणम् । क्ली । यत्र कुर्व्वन्ति तदधिकरणम् । सु.सू.४१अ.। 'यमर्थमधिकृ... ...र्थते।' यथा रसं दोषं वा । सु.उ.६५अ. ।

अधिकारी । पुं । पुरुषे । वै.निघ. ।

अधिजिह्वः । पुं । A tumour on the tongue. कण्ठगतमुखरोगे । सु.नि.१६अ.। अयं द्विजिह्वोऽप्युच्यते ।

अधिजिह्वकः । पुं । जिह्वागतरोगविशेषे । See अधिजिह्वा ।

अधिजिह्वा / **अधिजिह्विका** } स्त्री । जिह्वारोगविशेषे कफशोणितजे । अत्र जिह्वोपरि जिह्वायवत् शोथो जायते । पक्वश्चेदसाध्यः । उपजिह्वा जिह्वाभिवती भवतीत्यनयोर्भेदः। लक्षणम्—जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वाप्रबन्धोपरि रक्तमिश्रः । सु.नि.१६अ.। अयस्य जिह्वागतं-

रोगे जिह्वोपरि शोफरूपे। लक्षणम्—"अधिजिह्वाभिधानन्तु उपरिष्टाद्विनिर्दिशेत्॥" अ.द.२१अ.।

अधिदन्तः (कः) । पुं। A tooth growing over another. दन्तमूलगतरोगविशेषे। गजदन्ते। গজদাঁত। अयस्य दन्तोपरि यड़धिकदन्तनिर्गमरूपरोगे। तेन चास्य ग्रासग्रहणेऽनिच्छा भवति। सप्तदन्तविशिष्टोऽष्टदन्तविशिष्टश्चाश्वोऽधिदन्त इत्युच्यते। "सप्तभिश्चाष्टभिर्दन्तैः ख्यातश्चाधिकदन्तकः।" ज.द.३अ.।

अधिदैवतम् । क्ली। अधिदेवतायाम्। आधिदैविकरोगे। सु.शा.१अ.।

अधिपतिः । पुं। मर्म्मस्थानविशेषे। तच्च रोमावर्त्तस्थानं मस्तकाभ्यन्तरे सर्व्वशिरासम्मिलनस्थानञ्च। सु.शा.६अ.।

अधिभूतः । पुं। यमधिकृत्य योवर्त्तते स एव तस्याधिभूतो नाम। यथा यस्य नामेन्द्रियस्य यत् कार्य्यभूतं तदेव कार्य्यं तस्येन्द्रियस्याधिभूतविषयः। सु.शा.१अ.।

अधिमन्थः । पुं। Acute pains in the balls of the eyes with pain and swelling of one side of the head. अभिष्यन्दोत्थनेत्ररोगविशेषे। स च वातजपित्तजकफजरक्तजभेदेन चतुर्विधः। सर्व्वत्रैव लक्षणं तीव्रवेदना। अभिष्यन्दे (চোক উঠা বা নেত্রশূল) उपेक्षिते अधिमन्थो जायते। लक्षणम्—वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः॥ उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा। शिरसोऽर्द्धञ्च तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः॥ हन्याद्दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्रादधिमन्थो रक्तजः पञ्चरात्रात्। षड्रात्राद्वा वातिको वै निहन्यात् मिथ्याचारात्-पैत्तिकः सद्य एव॥ अधिमन्थेषु सर्व्वेषु ललाटे वेधयेच्छिरां। अशान्ते सर्व्वथा मन्थे भ्रुवोस्तु परिदाहयेत्॥ सु.उ. ६अ.

अधिमांसम् । क्ली,पुं।मा.वै.रो.।See नेत्रमांसार्म्म

अधिमांसकः । पुं। Inflammation of the tonsils. कफजन्यदन्तवेष्टजरोगविशेषे। हनुभवान्त्यदन्ते अतिवेदनमहाशोथो लालास्रावश्च भवति। हानव्ये पश्चिमे दन्ते महाशोथोमहारुजः। लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः।

भा.म.ख.४भ.मु.रो.चि.। मा.नि.। सु.नि.१६अ.।

अधिमांसार्म्म । क्ली, पुं। Fleshy excrescence on the eye, cancer of the eye. दृष्टिशुक्लगतरोगविशेषे मांसवृद्धौतिख्याते। लक्षणम्—पद्माभं मृदु रक्तार्म्म यन्मांसं चीयते सिते। पृथुमृद्वधिमांसार्म्म बहुलञ्च यकृन्निभम्॥ मा.नि.।

अधिमुक्तकः । पुं। माधवीलतायाम्। वै.निघ.।

अधिमुक्तिका । स्त्री। मुक्ताग्टहे, शुक्तौ। মুক্তাঝিনুক। वै.निघ.। [रत्ना.।

अधिष्ठानम् । क्ली। स्थाने। ग्रामे। नगरे।

अधीरः । पुं। अयोग्यवैद्ये। वै.निघ.।

अधोऽंशुकम् । क्ली। परिधेयवस्त्रे। अम.।

अधोगतः । पुं। अस्थिभङ्गरोगे। वै.निघ.।

अधोघण्टा । स्त्री। अपामार्गे। আপাঙ্। रत्ना.।

अधोऽङ्गम् । क्ली। मलद्वारे।

अधोमर्म्म । क्ली। गुदे। गुह्यद्वारे। हे.च.।

अधोजिह्विका । स्त्री। तालुमूलस्थक्षुद्रजिह्वायाम्। আলজিব। हारा.। जिह्वाधःशोथरोगे। कफादधस्तादधिजिह्विका चेति। च.।

अधोद्वारम् । क्ली। मलद्वारे। योनौ। हे.च.।

अधोभागहरः । त्रि। विरेचनकर्म्मणि हितकरे। च.।

अधोमुखा । स्त्री। गोजिह्वायाम्। रा.नि.व.४।

अधोयन्त्रम् । क्ली। वकयन्त्रे।

अधोवायुः । पुं। अपानवायौ।

अधोरेचनः । पुं। आरग्वधवृक्षे।

अधोऽस्रपित्तम् । क्ली। अधोगतरक्तपित्तरोगे। See रक्तपित्तम्।

अध्यण्डा (व्यण्डा) । स्त्री। कपिकच्छुलतायाम्। আলাকুশী। See आत्मगुप्ता। भूम्यामलक्याम्। रत्ना.। कोकिलाक्षे। তালমাখনা। मद. व.१। भा.पू.। प.मु.।

अध्यर्बुदम् । क्ली। अर्बुदोपरि जातार्बुदरोगे। আবের উপর আব। लक्षणं—यज्जायतेऽन्यत्खलु पूर्व्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः। सु.नि.११अ.।

अध्यशनम् । क्ली। अजीर्णोपरि भोजने। लक्षणम्

—"अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते। प्राग्भुक्ते त्वनले मन्दे द्विरन्नं न समाहरेत्। प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशी न दुष्यति। पूर्व्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम्। सायमाशे त्वजीर्णे तु प्रातर्भुक्तं विशेषमम्"। वै.निघ. दिनचर्य्या। भुक्तस्योपरि भूयोभोजने। भा.म.ख.१भ.अती.सा.चि.। "विरुद्धाध्यशनाजीर्णैः।" वा.सू.८अ.।

अध्यण्डः । पुं। चौरिकावृक्षे। श.र.। महार्कवृक्षे। चि। प्रत्येकं कर्षाईमाने। सि.यो. र.पि.चि.एलादिगुटकायां द्वन्दः।

अध्युषितः । पुं। सर्व्वाचिरोगे। चि।उपविष्टे।

अध्रुषः । पुं। तन्नामकतालुगतमुखरोगे। अत्र तालुदेशे रक्तदोषजन्यलोहितानतिस्थूलशोथः, तेन च ज्वरस्तीव्रवेदना च भवति। भानि। तल्लक्षणं —शोफस्त्वस्थो लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वराढ्यः। सु.नि.१६अ.।

अध्वगः । पुं। उष्ट्रे। अश्वतरे। हे.च.।

अध्वगभोज्यः(ग्यः)। पुं। आम्रातकवृक्षे। चिका.।

अध्वगवृक्षः । पुं। आम्रातकवृक्षे।

अध्वगच्छमी । पुं। खेचरे, पक्षिणि। वै.निघ.।

अध्वजा । स्त्री। स्वर्णलीक्षुपे। रा.नि व.४।

अध्वनिषेवणम् । क्ली। अध्वचलने। वै.निघ. See चंक्रमणं।

अध्वरा । स्त्री। मेदायाम्। भा.पू.१ ह.व.।

अध्वशोषः । पुं। पथिश्रमजन्यशोषरोगे। अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः। प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः॥ नि.।

अध्वसिद्धकः । पुं। सिन्धुवारवृक्षे। रा.नि.व.४।

अध्वाण्डशात्रवः। पुं। श्योणाकवृक्षे। शोणा गाछ। हिं नाउया श्योणाल। श.च.।

अनंशुमत्फला । स्त्री। कदलीवृक्षे। जटा.।

अनः । क्ली। अन्ने। उणा.। [निघ.।

अनग्ना । स्त्री। कार्पास्याम्। कापास। वै.

अनघः । पुं। गौरसर्षपे। रा.नि.व.१६।

अनघ्नः । पुं। गौरसर्षपे। वै.निघ.।

अनङ्गम् (कम्) । क्ली। मनसि। श.र.।

अनङ्गसुन्दररसः । पुं। वाजीकरणाधिकारि रसः। सूतस्य पलं गन्धकस्य च पलं रक्तकुसुदरसैः दिनत्रयं भावयेत्। ततो वालुकायन्त्रे प्रहरमात्रं पचेत्। अवतार्य रक्तवकपुष्पश्वेतपद्मरसेन दिनैकं भावयेत्। र.सा.सं.। [ग्रां शाक। रा.नि.व.४।

अनडुज्जिह्वा । स्त्री। गोजिह्वायाम्। गोजि-

अनडुही । स्त्री। See अनड्वाही।

अनड्वान् । पुं। वृषे। भा.पू.। रत्ना.।

अनड्वाही । स्त्री। गवि। गाई। हला.।

अनणुः । पुं,क्ली। सूक्ष्मधान्ये। सरुधान। वै.निघ

अनन्तः । पुं। दुरालभायाम्। वै.निघ.२भ. अनन्तादिचूर्णे, सर्व्वज्वरे। सिन्धुवारवृक्षे। अभ्रकधातौ। रा.नि.व.१३।

अनन्तकः । पुं। मूलके। नलतृणे। हिं नरकट। मद.व.१।

अनन्तमूलम् । क्ली। करालाख्यौषधे। सुगन्धायां। वचाभेदे। श.चि.। अनन्तायाम्।

अनन्तमूली । स्त्री। दुरालभायाम्। रक्तदुरालभायाम्। वै.निघ.।

अनन्तरन्ध्रका । स्त्री। खर्परपोलिकायाम्। आस्के पिटे। वै.निघ.।

अनन्तवातः । पुं। तन्नामकशि[illegible]रोगविशेषे। लक्षणं—दोषास्तु दुष्टास्त्रय ए[illegible]षां सम्पीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम्। कुर्व्वन्ति योऽक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु॥ गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान्। अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम्॥ मा.नि.।

अनन्ता । स्त्री। स्वनामख्यातलतायां। अनन्तमूल। हिं अनन्तमूल। सु. मिश्र.अ.। शारिवेति उत्तरापथे प्रसिद्धा। रा.नि.व१२। See सारिवा च.द.पि.ज्व.चि.शिरोलेपे। "कालेयचन्दनानन्ता।" भा.म.ख.४भ,गर्भ-चि.। "अनन्ता शारिवा रास्ना" भा.म.ख.१भ.ज्वरे शारिवादौ। "अनन्ता वालकं मुस्तम्"। च.सू.४,३१दश.। दूर्व्वायां। हे.च.४ स्वर्णचौर्य्यां। प.मु.। लाङ्गल्यां। प.मु.। भा.पू. १गु.व.। दुरालभायां। प.मु.। भा.म.ख.४भ,

सु.री चि. । "कल्कैरनन्ता खदिरारिमेद......।" वा.१५अ. प्रियङ्ग्वादि-व. । प्रियङ्ग्वादि-दूर्व्वादि-व. हेमा.अरुणदत्त। "दूर्व्वानन्ता निम्बवासात्मगुप्ता पथ्याद्रजी योजनवल्ल्यनन्ता।" नीलदुर्व्वायाम् । भा. पू.१। रा.नि.व.२३। गोलोम्यां । श्वेतदूर्व्वा । रा. नि.व.८ । यवासायाम् । भा.म.४भ.काकोल्यादिव., "अनन्तां कुक्कुटीं बिम्बीम्"। दुरालभाभावे यवासा ग्राह्या । अग्निमन्थवृक्षे । गुडूच्याम् ।

अनभिलाषः । पुं । अन्नविद्वेषे । अरोचके । रा.नि.व.२० ।

अनलः । पुं । चित्रकक्षुपे । रा.नि.व.६ । भा.पू. १भ.ह व.। च.द.संग्रहणी-चि.पाठाद्यचूर्णे । रक्तचित्रके । र.सा.सं. । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ । पित्ते । रा.नि.व.२१ । देवधान्ये । मद.व.१० । अग्नौ । [दूर्व्वा ।" भैष.कुष्ठ-चि.।

अनलम् । क्ली । भल्लातकबीजे । "अनलमरिच-

अनलनामा । पुं । चित्रकवृक्षे । [नि.व.३ ।

अनलप्रभा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.

अनलविवर्द्धनी । स्त्री । कर्कटिकायाम् । কাঁকুড়গাছ ।

अनली (लिन्) लिः । पुं। वकवृक्षे । त्रिका.

अनवस्थितचित्तत्वम् । क्ली । वायुरोगे । वै.निघ. । चित्तचाञ्चल्ये ।

अनशनम् । क्ली । लङ्घने । मा.नि. ।

अनक्षः । त्रि । अन्धे ।

अनक्षि । क्ली । कुचक्षुषि ।

अनाक्रान्ता । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । र.मा. ।

अनागतार्त्तवा । स्त्री । कन्यायाम्। अजातरजस्कायाम् । रा.नि.व.१८ । [सु.उ.६५अ. ।

अनागतावेक्षणम् । क्ली। एतत् वक्ष्यतीत्यर्थे।

अनाचारः । पुं । असत्कर्म्मणि । वै.निघ. ।

अनातङ्कः । त्रि । अरोगिणि ।

अनातपः । पुं । आतपाभावे ।

अनातुरः । त्रि । अरोगिणि ।

अनामकम् । क्ली । अर्शोरोगे । श.र. ।

अनामयम् । क्ली । आरोग्ये । रा.नि.व.२० ।

अनामा । पुं । अनामिकाङ्गुली । श.र. ।

अनामिका । स्त्री । तन्नामकाङ्गुली, अङ्गुष्ठाच्चतुर्थाङ्गुली । रा.नि.व.१८ ।

अनार्जवः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

अनार्त्तवजलम् । क्ली । पौषादिमासचतुष्टयभवे वृष्टिजले । तच्च वातादिदोषत्रयकोपनं । यथा —अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् । तत्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितं । भा.पू. वारिव. ।

अनार्त्तवा । स्त्री । रजःशून्यायां । तन्नामकयोनिव्यापदि रोगे । अनार्त्तवाऽसनी षण्ढी खरस्पर्शा च मैथुने । मा.नि. ।

अनार्य्यकम् । क्ली । Aloe wood. अगुरुकाष्ठे । इला. । काष्ठागुरुणि । रा.नि.व.१२ । भा.पू.१भ.क.व. । [रा.नि. ।

अनार्य्यजम् । क्ली । Aloe wood. अगुरुणि ।

अनार्य्यतिक्तः (कः) । पुं । (Gentiana cherayta Rox.) भूनिम्बे । চিরাতা । अम. ।

अनासिकः । त्रि । नासिकाहीने ।

अनाहः । पुं । आनाहरोगे । See आनाहः ।

अनाहारः । पुं । आहाराभावे ।

अनिच्छः । त्रि । तृप्ते । वै.निघ. ।

अनिमिषः } पुं । मत्स्ये । त्रिका.मे.षचतुष्क ।
अनिमेषः } त्रि । निमेषशून्ये ।

अनिर्माल्या । स्त्री । (Medicago esculenta.Rox.) पिण्डिकायाम् । पृक्कायाम् । পিড়িং । रत्ना. ।

अनिर्वाणः । पुं । कफे । वै.निघ. ।

अनिलः । पुं । वायौ । शाकतरौ । শেগুন গাছ । रा.नि.व.२३ । [वै.निघ.।

अनिलकपित्थकः । पुं । स्थूलाम्रातके ।

अनिलकारकः । पुं । काञ्जिकभेदे । वै.निघ.

अनिलघ्नः (कः) । पुं ।(Terminalia belerica.) बिभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

अनिलज्वरः । पुं । वातिकज्वरे । स.च सा-

अनिरामभेदात् द्विविध:। च.द.। See ज्वर:।

अनिलनिर्यास: । पुं। प्रियालवृक्षे। पियाशाल। मं विवला। वै.निघ.।

अनिलपर्यय: । पुं। वायुरोगे।

अनिलभुक् । पुं। सर्पे। वै.निघ.। [रस.र.।

अनिलरस: । पुं। रसोऽयं पाण्डुरोगे हित:।

अनिलरिपु: । पुं। एरण्डवृक्षे। वै.निघ.२भ. सन्धि-ज्व.चि. रास्नादि:।

अनिलहरम् । क्ली। कृष्णागुरुणि। वै.निघ.।

अनिला । स्त्री। नद्याम्। खटिकायाम्। फूलखड़ि। र.मा.।

अनिलाजीर्णम् । क्ली। वाताजीर्णे। वा.सू.८ अ.।

अनिलाटिका । स्त्री। रक्तपुनर्नवायाम्।

अनिलान्तक: । पुं। इङ्गुदीवृक्षे। जियापूती। हिं इङ्गोट्। रा.नि.व.८।

अनिलापहा । पुं। रक्तकुलत्थके। लालकर्ति। वै.निघ.।

अनिलामय: । पुं। वायुरोगे। वातव्याधौ।

अनिलारिरस: । पुं। वातव्याध्यधिकारे रस:। अत्र वातारिरसै: एरण्डमूलरसै:। अग्नि: चित्रक:। तोयै: क्वाथै:। र.सा.सं.। रसेन गन्धं द्विगुणं विमर्द्य वातारिनिर्गुण्डिरसैर्दिनैकं। निवेशयेत्ताम्रमये पुटे तत्सर्व्वं मृदाविध्य च वालुकाख्ये। यन्त्रे पुटे गोमयचूर्णवह्नौ स्वभावशीते तु समुद्धरेत्तत्॥ निर्गुण्डिकावातहराग्नितोयै: संचूर्ण्य यत्नेन विभावयेत्तत्॥

अनिलोचित: । पुं। नीलमाषके। वै.निघ.।

अनिष्टा (ष्ठा) । स्त्री। नागबला। रा.नि.।

अनि:सारा । स्त्री। कदलीवृक्षे। कलागाछ। रा.नि.व.११। वै.निघ.।

अनिक्षु: । पुं। (Chaccharum spontaneus.) इक्षुविशेषे। थागड़ा। र.मा.। आनाखौ। रत्ना.। [षचतुष्कं।

अनीकस्थ: । त्रि। हस्तिशिक्षाविचक्षणे। मे.

अनीली । स्त्री। काशतृणे। र.मा.।

अनुकदली । स्त्री। कदलीविशेषे। मं लोखंडीकेल।

अनुकर्णम् । क्ली। कर्णसमीपे। वा.शा.४अ

अनुकर्षणम् । क्ली। पानपात्रे। हारा.।

अनुकल्प: । पुं। An alternative. अभतद्गुणद्रव्यान्तरग्रहणे।

अनुकूलका । स्त्री। लघुदन्त्याम्। वै.निघ.

अनुकूला । स्त्री। कृष्णदन्तीवृक्षे। रा.नि.व.

अनुकूलिनी । स्त्री। क्षुद्रदन्त्याम्।

अनुग: । पुं। परिचारके। रत्ना.।

अनुजम् । क्ली। प्रपौण्डरीक-नाम-गन्धद्रव्यविशेषे। पुण्डरिया। रा.नि.व.१२।

अनुजा । स्त्री। त्रायमाणलतायाम्। গোওয়লিয়া লতা। रा.नि.व.५। বনা ডুমুর। भा.१भ.गु.व.। [दनु। सि.यो.पाण्डुचि.ग्रन्द:

अनुतक्रम् । क्ली।तक्रानुपाने। जग्ध्वा तक्रं पिबे

अनुतर्ष: । पुं। तृष्णा। सुरापानपात्रे। भैष.ग्र षचतुष्कं।

अनुत्क्लेश: । पुं। उत्क्लेशाभावे। च.सं.विसूची

अनुत्थितविद्धा (शिरा) । स्त्री। दु:स्थानबन्धनात् वेपमानाया: यस्या: शिराया: शोणितसम्मोहो भवति। सु.शा.८अ.।

अनुपज: । त्रि। अनुपदेशजाते। ते च कूलेचरकोषस्थमत्स्यप्लवपादिनो भवन्ति। See अनूपवर्ग:। [illegible]त्यादि। हला.

अनुपदीना । स्त्री। उपानहि। জুতা, থড়ম

अनुपशय: । पुं। What increases the disease. उपशयविपरीते व्याध्यसात्म्यौषधान्नविहारादौ। यथा—हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणां। औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहं। विद्यादुपशयं व्याधे: स हि सात्म्यमिति स्मृत:॥ विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञित:। मा.नि. पञ्चनिदाने।

अनुपानम् । क्ली। औषधाङ्गपेयविशेषे। अनुपान। तत्र औषधपानानन्तरं विलम्ब्य प्रयोज्यं, रात्रौ पुन: पाचनमेव व्यवस्थेयम्। "विलम्ब्य च क्षामणमेतदीरितं रात्रौ पुन: पाचनमेतदूचिरे।" रा.नि.व.२०। वातेऽनुपानं स्निग्धोष्णं, श्लेष्मणि

कषीर्षं, पित्ते स्निग्धं,स्नेहपाने उष्णोदकमित्यादि। मद.व.१२। "चूर्णावलेहगुड़िकाकल्कानामनुपानकं। वातपित्तकफोद्रेके त्रिद्व्येकपलमाहरेत्"। शार्ङ्ग.म. ख.६ष.।

अनुपालुः । पुं। पानीयालुके। वन आलू। रा.नि.व.७। [त्वचे। श.च.। खड्गत्वचे। वेतसे।

अनुपुष्पः । पुं। (Saccharum sara.) शर-

अनुबन्धी । स्त्री। तृष्णायां। हिक्कायां। मे.।

अनुभासः । पुं। काकविशेषे। वै.निघ.।

अनुभूतिः । स्त्री। त्रिवृतायाम्। তেউড়ী। हिं निसोतर। See त्रिवृत्।

अनुमतम् । क्ली। "परमतमप्रतिषिद्धम्। यथा-न्यो ब्रूयात् सप्तरसा" इति सु.उ.६५श.।

अनुयवः । पुं। यवाणूनोऽनुयवः। वा.। निःशूक-यवे। हैमा.। गुणाः—वृष्यः स्थैर्यकरः मूत्रभेदः-पित्तकफघ्नः पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठरोगघ्नश्च। वा.शूकधान्यवर्गे। [रा.नि.व.६।

अनुरुहा । स्त्री। नागरमुस्तायां। नागरमुता।

अनुरेवती । स्त्री। क्षुद्रदन्त्याम्। रा.नि.व.६।

अनुलासः । पुं। मयूरपक्षिणि। मयूर।

अनुलास्यः । पुं। मयूरपक्षिणि।

अनुलेपः / **अनुलेपनम्** } पुं, क्ली। चन्दनादौ। गन्धद्रव्या-दिलेपने। चन्दनादि लेपन। गुणाः—अनुलेपस्तृषामूर्च्छादौर्गन्ध्यश्रमवातजित्। सौभाग्यतेजस्त्वग्वर्णप्रीत्योजोबलवर्द्धनः॥ मद.व.१३। अपिच—अनुलेपनकं बल्यं तेजःसौभाग्यदायकम्। त्वच्यं प्रीतिप्रदं प्रोक्तं तृण्मूर्च्छाश्रमनाशनं। दौर्ग-न्ध्यशातहं प्रोक्तं पूर्व्वाचार्य्यैरिदं स्मृतम्॥ वै.निघ.। प्रीतिकरं, ओजस्करं, शुक्रवर्द्धनं, दौर्गन्ध्यहरं, श्रम-पापतन्द्राहरञ्च। राज.।

अनुलोमनम् । क्ली। अनुलोमकरणे। मला-दिधातूनां यथामार्गं गमनोपाये। মলাদিধাতুর যথাপথে গমনোপায়। यथा—कृत्वा पाकं मला-नाञ्च भित्त्वा बन्धमधो नयेत्। तच्चानुलोमनं प्रोक्तं यथा प्रोक्ता हरीतकी॥ भा.।

अनुल्की । स्त्री। हिक्कायाम्। तृष्णायाम्। मे.।

अनुवासः / **अनुवासनः** / **अनुवासनकः** } पुं,क्ली सौरभ्ये। स्नेहवस्तौ। स्नेहने। धूपने। मे.। "यः स्नेहो दीयते सः स्यादनुवास-ननामकः"। तस्य मात्रा च पलद्वयं तदर्द्धं वेति। भा.।

अनुवासनवस्तिः । पुं। स्नेहवस्तौ। मात्रा-वस्तौ। "अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः"। भा.। स च तैलादिस्नेहोपकरणैः स्नेहक्वाथादिना वा साध्यते गोपुच्छाकारेण स्वर्णादिनिर्म्मितेन, गजदन्तादिकृतेन वा नेत्रेण। পিচকারী বা নল। नेत्रपरिमाणं वयोभेदेन विविधम्। एकवर्षो-यात् षड्वर्षपर्य्यन्तं षडङ्गुलं। अष्टवर्षे अष्टाङ्गुलं। षोड़शवर्षे द्वादशाङ्गुलं।प्रत्येकञ्च परिणाहो यथाक्रमं कनिष्ठिकानामिकामध्यमाङ्गुलिपरिमितः। एतेषाञ्च प्रत्येकं यथाक्रमं सार्द्धाङ्गुलं सार्द्धद्व्यङ्गुलं सार्द्धत्र्यङ्गु-लञ्च वस्तिमुखे सन्निवेश्यम्। वस्तिद्वारप्रवेशनीय-नेत्रमुखञ्च यथाक्रमं कङ्कश्येनमयूरपुच्छमध्यनाड़ी-वत् स्थूलं भाव्यम्। येन च द्रव्येणास्थापनं तत्परि-माणं पूर्व्वोक्तवयोऽनुरूपमेव यथाक्रमं रोगिणो द्व्यञ्जलिपरिमाणं चतुरञ्जलिमितमष्टाञ्जलिमितञ्च भाव्यम्। एवमुत्तरोत्तरं वयोऽनुरूपं नेत्रादिमानं वर्द्धनीयम्। द्वितीयञ्च—पञ्चविंशतेरूर्द्ध्वं नेत्रदैर्घ्यं द्वादशाङ्गुलं मूलपरिणाहश्च अङ्गुष्ठोदरसन्निभो भा-व्यः। गृध्रिनीपत्रनाड़िकावच्चाग्रभागः, वदरास्थि-मितं वा कलायपरिमितं वा छिद्रवर्त्म भाव्यम्। वस्तिबन्धनार्थञ्च नेत्रमूले कर्णिकाद्वयं (কাণি) का-र्य्यम्। द्रव्यमानञ्च रोगिणो द्वादशाञ्जलि। अत्र कल्पे माधुकतैलं ग्राह्यम्। सु.चि.३८श.। एतत्प्रक-रणं सु.चि.३५।३६।३७श.द्रष्टव्यं। विरेचनात्सप्त-रात्रे गते जातबलाय च। भुक्तान्नायानुवास्याय व-स्तिर्देयोऽनुवासनः॥ अथानुवास्यं स्वभ्यक्तं उष्णाम्बु स्वेदितं शनैः। भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचंक्रमणं ततः। उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत् स्नेहवस्तिना। सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः। कुञ्चिताप-रजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत्। बद्ध्वा वस्तिमुखे सूत्रं वामहस्तेन धारयेत्॥ पीड़येद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः। जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कार-येत्॥ वै.निघ.वस्तिविधिः। अथाश्वस्य यथा— अथानुवासनविधेस्तथैवास्थापनस्य च। प्रवक्ष्यामि यथायोगं शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना॥ काष्ठैर्दन्तैरयोभिश्च

मुक्तवंशनलादिभिः। द्वादशाङ्गुलदीर्घन्तु परिणाहे षड़ङ्गुलम्॥ कोलास्थिमात्रच्छिद्रन्तु कुर्य्यान्नेत्रं विचक्षणः। मूलादनुक्रमस्थूलमस्त्यग्रान्तु विशेषतः। त्र्यङ्गुलाङ्गुलानि चत्वारि कर्णिकान्तस्य कारयेत्। पुटकस्य प्रबन्धाय मूले द्वे चापि कर्णिके॥ अनेनास्थापनं कुर्य्यादनुवासनमेव च। यथायोग्यं भिषक् प्राज्ञः सर्व्वरोगोपशान्तये॥ अनुवासनविवरणम्—त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा। भोजयित्वा रसं प्राज्ञो रसकस्नेहभोजनैः॥ भोजितं भोजनोक्तेन दिनान्ते चानुवासयेत्। निरूहयेदनाहारमपराह्णे विचक्षणः॥ त्रिभिर्वारैः प्रदातव्यो निरूहः शास्त्रकोविदैः। ईषत्तीक्ष्णः प्रयोक्तव्यः प्रथमं पुटकोविदैः॥ द्वितीयश्च तृतीयश्च तीक्ष्णौ चैव प्रकीर्त्तितौ॥ ज.द.१६अ.।

अनुवासनोपगवर्गः । पुं। षड्विंशदशककनाम कषायवर्गे। यथा—रास्नासुरदारुबिल्वमदनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्निमन्थश्योणाका इति दशेमानि···॥ वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा। च.सू.४अ.।

अनुवासाख्यः । पुं। अनुवासने। वै.निघ.।

अनुवेल्लितम् । क्ली। शाखासु व्रणबन्धनभेदे। सु.सू.१८अ.।

अनुशयी । स्त्री। क्षुद्ररोगान्तर्गतपादरोगविशेषे। तल्लक्षणं यथा—गम्भीरामल्पशोथाञ्च सवर्णां सुपरिस्थिताम्। पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम्॥ चि.—हरेदनुशयीं वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेः। भा.पाद.रो.चि.।

अनुशस्त्रम् । क्ली। त्वक्सारस्फटिककाचजलौकाग्निक्षारनखादिरूपशस्त्रेषु। तानि च शिशुभीरुप्रभृत्यर्थम्। सु.सू.८अ.। [त्रि। शीतले।

अनुष्णम् । क्ली। उत्पले। नीलपद्म। रा.नि.।

अनुष्णवल्लिका } स्त्री। नीलदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८।
अनुष्णवल्ली }

अनुसार्य्यकम् । क्ली। सुगन्धद्रव्यविशेषे। मंकड़ीला।

अनूचानः । पुं। उत्तमवैद्ये, साङ्गवेदाध्यायिनि।

अनूपः । पुं। महिषे। मी.पक्षिके। अम्बुप्रायदेशे। मी.। तल्लक्षणं यथा—"बहम्बुर्बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः। देशोऽनूप इति ख्यातः॥ तथा नदीपल्वलशैलाढ्यफुल्लोत्पलकुलैर्युतः। हंससारसकारण्डचक्रवाकादिसेवितः। सरो वराहमहिषरुरुरोहितकुलाकुलः। प्रभूतद्रुममुख्याढ्यो नानापुष्पफलान्वितः। अनेकशालिकेदारकदलीक्षुविभूषितः। अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातश्लेष्मामयार्त्तिमान्"। भा.। गुणाः—गुरुः, सान्द्रः, पिच्छिलः, मधुरः, श्लेष्मलः, स्निग्धः, प्रमेहगलगण्डश्लीपदकृद्धिकरश्च। रा.नि.। राजवल्लभस्तु स्निग्धं शीतलं वातश्लेष्मलं गुरुञ्चाह।

अनूपजम् । क्ली। आर्द्रके। रा.नि.व.६। त्रि। अनूपदेशोत्पन्नद्रव्यमात्रे। पुं। वृक्षविशेषे। आनारस गाछ। वै.निघ.। [अनूपः।

अनूपदेशः । पुं। अनूपलक्षणयुक्तप्रदेशे। See

अनूपमांसम् । क्ली। अनूपदेशस्थजन्तुमांसे। See आनूपमांसम्। [रा.नि.व.१०।

अनूष्णम् । क्ली। उत्पले। শুন্দিফুল, শালা।

अनृजुः । त्रि। शठे। असरले। पुं। तगरपुष्पवृक्षे।

अनेकदिग्वायुः । पुं। नानादिग्भवविसंकुलवाते। এলো মেলো বাতাস।

अनेकपः । पुं। गजे। হাতী। मद.व.११।

अनेकान्तः । पुं। क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति यः सः। सु.उ.६५अ.।

अनेड़मूकः । त्रि। वाक्श्रुतिरहि[illegible]। अन्धे।

अनोकहः । पुं। वृक्षे। গাছ।

अन्तःकण्ठशल्यावलोकिनी । स्त्री। नाड़ीयन्त्रविशेषे। सा च दशाङ्गुला भवति। अत्रिः।

अन्तःकरणम् । क्ली। अन्तरिन्द्रिये, मनसि।

अन्तःकुटिलः । पुं। शङ्खे। শাঁক।

अन्तःकोटरपुष्पी (ष्पिका) । स्त्री। नीलवृक्षायाम्। ছাগলবেঁটে। प.मु.। रत्ना.।

अन्तःपदवी । स्त्री। सुषुम्नाख्यनाड़िकायाम्।

अन्तःसत्त्वा । स्त्री। भल्लातकवृक्षे। गर्भिण्याम्। श.च.।

अन्तकः । पुं। काञ्चनारवृक्षे। रक्तकाञ्चन। भा.गु.व.। यमे। सन्निपातज्वरविशेषे। तल्लक्षणं—यथा—दाहं करोति परितापनमातनोति, मोहं ददाति विदधाति शिरःप्रकम्पं। हिक्कां करोति

कसनञ्च समाजुहोति जानीहि तं विद्रधवर्जितमन्तकाख्यम् । भा.म.१भ. । [रचिर्क ।

अन्तरम् । क्ली । अवकाशे । छिद्रे । मध्ये । मे.

अन्तरापत्या । स्त्री । गर्भिण्याम् ।

अन्तरायामः । पुं। आक्षेपकभेदे। लक्षणं यथा —अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः। स्नायुप्रतानमनिलस्तस्य: क्षिपति वेगवान् ॥ विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् । अभ्यन्तरे धनुरिव यदा नमति मानवः। तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥ भा.। मा.नि. । [व.१२ ।

अन्तरि(री)क्षम् । क्ली । आकाशे । रा.नि.

अन्तरिक्षजलम् } **अन्तरीक्षजलम्** } क्ली । आकाशजले। वृष्टिर जल । See गगनाम्बु ।

अन्तरुहा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् ।

अन्तर्जठरम् । क्ली। कोष्ठे । कुक्षिमध्ये । अम.।

अन्तर्दधनम् । क्ली । सुरावीजे । श.च. ।

अन्तर्दाहः । पुं । शरीराभ्यन्तरदाहे । গায়ের ভিতরে জ্বালা। कोष्ठसन्तापे । रा.नि.व.२०। सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं यथा—अन्तर्दाहः शैत्यं बहिः श्वयथुररतिरपि श्वासः । अङ्गमपि दग्धकल्पं सोऽन्तर्दाहार्दितः कथितः ॥ भा.म.१भ. ।

अन्तर्धूमः । त्रि। बद्धमुखहण्डिकाभ्यन्तरे अग्निदग्धे । च.द. ग्रहणी-चि. चित्रकक्षारे ।

अन्तर्मलः । पुं । मलान्तवृक्षे । कश्चिदत्रिः ।

अन्तर्महानादः। पुं । शङ्खे ।

अन्तर्मुखम् । क्ली । व्रणविस्रावणशस्त्रविशेषे । लक्षणं यथा—तद्वदन्तर्मुखं तस्य मध्यमध्यर्द्धमङ्गुलम् । अर्द्धचन्द्राननं चैतत् तथाध्यर्द्धाङ्गुलं फले ॥ कश्चिदत्रिः ।

अन्तर्मुखी । स्त्री । स्त्रीयोनिरोगविशेषे । तल्लक्षणं—व्यवायमतितृप्ताया भजन्त्यास्तच पीड़ितः । वायुर्मिथ्यास्थिताङ्गाया योनिस्रोतसि संस्थितः ॥ वक्रयत्याननं योन्याः सास्थिमांसानिलार्त्तिभिः । भृशार्त्तिमैथुनासक्ता योनिरन्तर्मुखी मता ॥ च.चि. ।

अन्तर्वत्नी । स्त्री । गर्भिण्याम् । अम. ।

अन्तर्वमिः । स्त्री । अपरिपाके । त्रिका. ।

अन्तर्विद्रधिः । पुं । जठरान्तरस्थविद्रधिरोगे। लक्षणं यथा—पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणं। वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्तः कुर्व्वन्ति विद्रधिम्॥ गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा । वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि चाप्यथ । एषां लिङ्गानि जानीयाद्बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ भा.। [वृद्धिः ।

अन्तर्वृद्धिः । पुं । अन्त्रवृद्धिरोगे ॥ See अन्त्र-

अन्तर्वेधः । पुं । मर्म्मवेधे । मर्म्मपीड़ायाम् ।

अन्तशय्या । स्त्री । मरणे । मे. ।

अन्तस्नेहफला । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् ।

अन्तावसायी । (इन्) । पुं । नापिते । मे.।

अन्तिका । स्त्री । सातलायाम् । চামরকষা। चुल्ल्याम् । मे.कत्रिकं ।

अन्त्यः । पुं । मुस्तायाम् । मे. ।

अन्त्यपुष्पा । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

अन्त्रम् । क्ली। पुरीतति। নাড়ীভুঁড়ি। रा.नि.व. १८ । उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः । अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्द्दिशेत् ॥ सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि । सु.शा.५अ. । असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः । तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति । ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः ॥ इति तदुत्पत्तिः । सु.शा.४अ. ।

अन्त्रकूजः । पुं । वायुरोगविशेषे । नाड़ीशब्दे । सु.नि.१अ. । [বাক্মেধরা इति भाषा । नि. ।

अन्त्रकूजनम् । क्ली । अन्त्रध्वनौ। আঁতডাকা।

अन्त्रपाचम् । क्ली । स्थावरविषान्तर्गतत्वक्सारनिर्यासविषे । सु.कल्प.२अ. । [२ ।

अन्त्रवल्लिका । स्त्री । महिषवल्ल्यां । रा.नि.व.

अन्त्रवल्ली । स्त्री । सोमवल्लीलतायाम् ।

अन्त्रवृद्धिः । स्त्री । Rupture. स्वनामख्यातरोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा—वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः । धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥ क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा । पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् । कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥ उपे-

त्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिम् आध्मानकृच्छ्रप्रभवतीं स वायुः । प्रपीड़ितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः । मा.नि. । [७ ष. । See क्रमिः ।

अन्त्रादः । पुं । आभ्यन्तरक्रमौ । मा.नि. । शार्ङ्ग.

अन्त्रालजी (मा.) } स्त्री । वातश्लेष्मजन्यक्षुद्ररोगविशेषे । तल्लक्षणं — घ-
अन्त्रालजी (सु.) }
नामवक्त्रां पिड़कामुन्नतां परिमण्डलाम् । अन्त्रालजीमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ मा.नि. ।

अन्त्री । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । अ.टी. ।

अन्ध्यकम् । क्ली । अङ्गारे । रत्ना. ।

अन्धः । त्रि । नेत्रहीने । क्ली । तिमिरे । मे.धद्विकं । (न्धस्) अन्ने । रा.नि.व.२० । जले । भरतः ।

अन्धकः । पुं । तुम्बुरौ । কাঁচাধনে । भा.पू.१भ.हृ.व. । [৮কোড়ি । मं भेदजुया । त्रिका. ।

अन्धकाकः । पुं । काकाकारे पक्षिणि । পাণ-

अन्धकारः । पुं । आलोकाभावे । गुणाः—भयदृष्टितेजोऽवरोधकरः रोगजनकश्च । राज. ।

अन्धकूपः । पुं । मोहे ।

अन्धता । स्त्री । पित्तरोगे । वै.निघ. ।

अन्धपूतना । स्त्री । बालकग्रहपीड़ाविशेषे । लक्षणम्—यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काच्छर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः । दुर्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धिस्तं ब्रूयुर्भिषजोऽन्धपूतनार्त्तम् ॥ चि.—तिक्तद्रुमपत्रसिद्धजलैः स्नानं । सुरादिसाधिततैलम् । पिप्पल्यादिसिद्धघृतादिकञ्च । सु.उ.२७।३३ष. ।

अन्धमूषा । स्त्री । वज्रमूषापरनामके औषधपाकार्थे यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—अन्धमूषा तु कर्त्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा । सैवाच्छिद्रान्विता मध्ये गम्भीरा सारशोचिता ॥ द्वौ भागौ तुषदग्धस्य एका वल्मीकमृत्तिका । लौहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम् । नरकेशसमं किञ्चित् छागीक्षीरेण पेषयेत् ॥ यामद्वयं दृढ़ं मर्द्यं तेन मूषां सुसम्पुटाम् । शोषयित्वा रसं क्षिप्त्वा तत्कल्कैः संनिरोधयेत् । वज्रमूषा समाख्याता सम्यक्पारदसाधिका । र.सा.सं. ।

अन्धयष्टिः । स्त्री । कणिदत्रि. । [তাড়া । तृणविशेषे । श.च. ।

अन्धमूत्रिका । स्त्री । देवताड़वृक्षे । দেয়া-

अन्धाहिः । पुं । कुँचिया-मीने । কুঁচেমাছ জলগেটে । त्रिका. । [वनस्पतिविशेषे

अन्धाहुली । स्त्री । आहुल्यनामकशिम्बीफल

अन्धिका । स्त्री । सर्षप्याम् । स्त्रीविशेषे । मे.वत्रिकं । नेत्ररोगविशेषे । श.र. ।

अन्धुः । पुं । कूपे । त्रिका. ।

अन्धुलः । पुं । शिरीषवृक्षे । श.च. ।

अन्नम् । क्ली । शस्ये । व्रीहियवादौ खाद्यद्रव्यमात्रे । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयभेदेन अन्नं चतुर्विधम् केऽपि च निष्पेयचर्व्वणचोष्यखाद्यभेदेनाष्टधा वदन्ति । राजनिघण्टुकारोऽपि अन्नमष्टविधमाह च व्र्यादिभेदेन । व.२० । भक्ते । ভাত । तत्र तण्डुलपरिमाणापेक्षया पञ्चगुणजले सिद्धम् । अन्नं पञ्चगुणे साध्यम् । च.द.ज्व.चि. । प.प्र.२ख. । स्विन्नतण्डुले यथा—शस्यक्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते । आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम् । वशिष्ठः । तथा जलदानप्रमाणतोऽन्नं चतुर्विधम् चतुर्विधं भवेद्भक्तं जलदानप्रमाणतः । तत्र भक्तविलेपी च यवागूः पेयया सह ॥ प्रयोगरत्नाकरः अन्नगुणाः—अग्निकरं पथ्यं तर्पणं मूत्रलं लघु च तत्र अधौतमन्नमस्रुतञ्चान्नं—शीतलं गुरु वृष्यं कफजनकं । सुधौतमन्नं उष्णं विशदं [illegible]करञ्च । भृष्टतण्डुलजमन्नं—रुच्यं सुगन्धि क[illegible] लघु च । अतिक्लिन्नं—ग्लानिकरं, तण्डुलान्वितं—दुर्जरम् । मदव.११।६ । धान्याम्ले पाचितं भक्तं लघु अग्निप्रदीपकं रुचिप्रदञ्च ॥ वै.निघ. । मथितयुक्तं भक्तं—स्वादु शीतलं रुच्यं अग्निदीपनं पाचकं पुष्टिकरं ग्रहण्यर्शःशूलघ्नं । रात्रौ भक्षितं—रुच्यं तृप्तिकरं दीपनमर्शोघ्नञ्च । मुद्गयूषयुक्तं—कफज्वरे, शर्करामिश्रितं पित्तज्वरे हितम् । लाजभक्तं—लघु शीतलमग्निकरं मधुरं वृष्यं निद्रारुचिकरं व्रणशोधनञ्च यावकान्नं—गुरु स्वादु वृष्यं स्निग्धं गुल्मज्वरकण्ठरोगकासमेहघ्नञ्च । खेचरान्नं—तर्पणं गुरु वृष्यं धातुवर्द्धकम् । यौगन्धरान्नं—गुरु घनं कासश्वासघ्नञ्च । कोद्रवान्नं—रुचिकरं मधुरं प्रमेहघ्नं मूत्रदोषघ्नं तृष्णाघ्नं छर्दिकफवातामदाहघ्नञ्च । श्यामाकान्नं—रुच्यं लघु रुचं दीपनं बल्यं वातकरं मेहगलरोगमूत्रकृच्छ्रघ्नञ्च । नीवारान्नं—रुचिदं लघु दीपनं गुरुवातकृत् यकृत्प्लीहश्वासघ्नञ्च । कुल

त्यान्नं—मधुरं रुच्यम् उष्णं लघु कटुपाकि दीपनं कफवातक्रमिश्वासहरञ्च। माषान्नं—दुर्जरं मांसवृद्धिकरं गुरुवातघ्नं रुच्यञ्च। श्मिव्यन्नं—मधुरं रुच्यं वातपित्तकोपनञ्च। वैदलान्नं—गुरु रुचिकरं। आढ़क्यन्नं—गुरु कफपित्तघ्नञ्च। मत्स्यौदनं—कफकरं त्रिदोषकरं अग्निमान्द्यकरञ्च। शाकान्नं—लेखनं रुच्यमुष्णं दोषद्रावकञ्च। मांसौदनं—धातुवर्द्धकं स्निग्धं गुरु च। पलान्नं (फलान्नं)—रुच्यं गुरु फलसमगुणञ्च। षष्टिक-साधारणशाल्यन्नं—दीपनं बल्यं पाचनं त्रिदोषघ्नं चयविषघ्नञ्च। नवान्नं—मधुरं स्निग्धं गुरु मलकारकं रक्तपित्तघ्नञ्च। उष्णान्नं—दीपनं लघु श्रमकरं मदात्ययरक्तपित्तप्रमेहवातकरं कासश्वासक्रम्याध्मानगुल्मजाड्यक्षतकासहरञ्च। शीतान्नं—शीतलं लालास्रावकम् अग्निमान्द्यमेहमूर्च्छादिहरञ्च। वै.निघ.। क्लिन्नान्नं—दुर्जरं ग्लानिकरञ्च।

अन्नकाल: । पुं। भोजनसमये।

अन्नकोष्ठ: । पुं। तण्डुलधान्यादिरचणाधारे। গোলা, মরাই।

अन्नगन्धि: । पुं। अतिसाररोगे। त्रिका.। হাগা করা। मं हगवण।

अन्नजम् । क्ली। त्रैदिवसिकान्नमण्डे। मं तिन-दिवसाचौं शिलीपेज।

अन्नजा । स्त्री। हिक्काभेदे। पलान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीड़ितोऽनिल:। हिक्कयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्॥ भा.।

अन्नद्रवशूल: । पुं,क्ली। परिणामशूले। See पक्तिशूलम्।

अन्नद्रवाख्य: । पुं। अन्नद्रवशूले मा.नि.।

अन्ननाड़ी । स्त्री। अन्नपाकनाड्याम्। सा च २०हस्तमिता कला[illegible]निर्म्मिता। तदुक्तं—हस्तविंशतिप्रमाणा कलापेशीविनिर्म्मिता। अन्नपाकक्रियार्थां च पाकनाड़ी प्रकीर्त्तिता॥ ऊर्द्धांशो मुखना मास्य अधोऽंशो गुदनामक:। कण्ठादामाशयं यावदन्ननाड़ी तु कथ्यते॥ ततश्चामाशयस्तस्मात् स्थूलान्त: स्थूलमस्तक:। आमाशयात् समारभ्य भाग: प्रथम आन्त्रिक:॥ ग्रहणी चान्त्र्यधिष्ठानं बुधैराद्यै: प्रकीर्त्तित:। तत: पक्वाशय: प्रोक्त: पक्वान्नपरिधारणात्॥ स्थूलान्त्रस्याप्यधोभाग: मलस्त्रीगुदसंज्ञक:। अन्नकिट्टं मलं सर्व्वं बहिर्निःसारयत्ययम्॥ श्वासनाड्या: स्थिता पश्चादन्ननाड्यन्नवाहिनी। अधस्तात् कुण्डलीभूता नाड़ी चोदरमध्यगा॥ कण्ठादधोगतिर्नाड़ी भित्त्वा वक्ष:स्थलाश्रयां। पेशीमुखहृदयवर्त्ती प्रविश्येयमधोगुहाम्॥ इत्यादि। आत्रेय:।

अन्नप्राशनम् । क्ली। षष्ठे अष्टमे वा मासि बालस्यान्नभोजने। भा.।

अन्नमण्ड: । पुं। भक्तमण्डे। ভাতের মাড়। गुणा:—क्षुद्बोधनी वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रद: शोणितवर्द्धनश्च। ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुश्चयेदष्टगुणो हि मण्ड:॥ च.द.अग्निमा.चि.।

अन्नमय: । पुं। स्थूलशरीरे।

अन्नमयकोश: । पुं। शरीरे।

अन्नमलम् । क्ली। पुरीषे। मद्ये।

अन्नरस: । पुं। भक्तमण्डे।

अन्नलिप्सा । स्त्री। अन्नभोजनेच्छायाम्। क्षुधायाम्। वै.निघ.। प्रकृतिगामिमनोऽन्नलिप्सा। च.द.।

अन्नवहा । स्त्री। धमनीयुगले। याभ्यां भुक्तमन्नमुदरं नीयते। सु.शा.९अ.। तयोर्मूलमामाशय:, अन्नवाहिधमन्यश्च।

अन्नवाहिस्रोत: । क्ली। गलनाड्याम्। গুলার নলী।

अन्नविकार: । पुं। Seminal secretion. भुक्तविकृतौ।

अन्नविपाकनाड़ी । स्त्री। अन्ननाड्याम्। यथा—विचित्रविधिना पक्वमन्नं सत्त्वानि जीवयेत्। अन्नयासो रसै: पिष्टो लालाक्लिन्नोऽन्ननाड़िकाम्॥ श्वासरन्ध्रं नासारन्ध्रञ्चातिक्रम्य सुखं विशेत्॥ निरुणद्धयुपजिह्वा सा सर्व्वथा श्वासनाड़िकां। जिह्वा प्रयाति पश्चाच्च पाकनाड़ीं ततोऽभित:॥ किञ्चिदूर्द्ध्वमुखी भूत्वा पिण्डं ग्रसति यत्नत:। आद्यरन्ध्रप्रविष्टं चेदन्नं कासैर्विनि:सरेत्॥ द्वितीयगं चव-घुना चणेन प्रकृतेर्बलात्। अतो नैवातित्वरयं श्रेय: पानान्नकर्म्मणि॥ आत्रेय:।

अन्नाजीर्णम् । क्ली। अन्नं भुक्तं तदजीर्णञ्चेति अन्नाजीर्णम्। भा.म.१भ.आमातीसा.। "अन्नाजीर्णात्प्रद्रुता: चोभयन्त:।" तन्नामकशूलरोगे।

अन्नाद्यम् । क्ली । अन्ने । ভাত । रा.व.२० । धान्ये ।

अन्नाशयः । पुं । उदरे ।

अन्यकारुका । स्त्री । शुक्लकीटे । हारा. ।

अन्यतोवातः । पुं । सर्व्वाचिगतरोगे । अत्र वा अन्यत्रावस्थितस्य वायोरन्यत्र वेदनोत्पादकत्वात् तथाभिधानम् । लक्षणं यथा —"यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थः मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा । कुर्य्याद्रुजं वै भुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥" मा.नि. ।

अन्यपुष्टः । पुं । कोकिले । কোকিল ।

अन्यभृत् । पुं। कोकिले । हला.। काके । हे.च.

अन्यभृतः । पुं । कोकिले । रत्ना. ।

अन्यलोहम् । क्ली । कांस्यधातौ । वै.निघ. ।

अन्या । स्त्री । हरीतक्याम् । वै.निघ. ।

अन्येद्युष्कः । पुं । उरःस्थश्लेष्मजन्ये विषमज्वरविशेषे । तल्लक्षणं —"अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते" इति । मा.नि. । [विषमौ ।

अन्वाशनम्। क्ली। कर्म्मशालायाम्। हला.। स्नेह-

अपक्कः । त्रि । आमे, अश्रृते । কাঁচা । तैले विपर्य्ययं विद्यात् पक्के चापक्क एव च । प.प्र. ।

अपक्ककदली । स्त्री । अपक्वरम्भायाम् । কাঁচা কলা । मं जुग केलें । गुणाः—अपक्वकदलश्चैव मलस्तम्भकरं मतम्। तिक्तं कषायं रुचञ्च रक्तपित्ततृषाहरं । मेहाचिरोगरक्तातिसारज्वरविनाशकृत् ॥ वै.निघ. ।

अपक्कमांसम् । क्ली । असिद्धमांसे । কাঁচা মাঁস । गुणाः—अपक्वन्तु भवेन्मांसं रक्तदोषकरं मतम् । वातादिदोषजनकमिति मांसविदां मतम्॥ वै.निघ. । [मा. ।

अपक्कवस्तु । क्ली। असिद्धे अश्रृते च वस्तुनि । र.

अपक्कक्षीरम् । क्ली । अपक्वदुग्धे । কাঁচা দুধ। गुणाः —अभिष्यन्दि गुरु च ।

अपघनः । पुं । शरीरावयवे । अङ्गे । अम. ।

अपचायितः । पुं । रोगे ।

अपचारः । पुं । अजीर्णे ।

अपची । स्त्री । गण्डमालाख्यगलरोगविशेषे । तस्या लक्षणम्—हन्वस्थिकचाचकबाहुसन्धिमन्यागलेषूपचितन्तु मेदः । ग्रन्थिं स्थिरं वृत्तमथायतं वा स्निग्धं कफश्चाल्परुजं करोति ॥ तं ग्रन्थिभिश्चामलकास्थिमात्रैर्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यैः । अनन्यवर्णैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति ॥ कण्डूयुतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । मेदःकफाभ्यां खलु रोग एष सुदुस्तरो वर्षगणानुबन्धी ॥ सु.नि.११अ. ।

अपटुः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

अपतन्त्रः }
अपतन्त्रकः } पुं । स्वनामख्यातवातव्याधिरोगे । अत्र कुपितो वायुरूर्द्ध्वं चरन् हृदयशिरःशङ्खमभिप्रपन्नस्तत्स्थानं पीड़यन् देहं धनुरिव नतमाचिपञ्च करोति । तेन मूर्च्छा स्तब्धाचता निःसंज्ञता श्वासकाठिन्यं कपोतवत्कूजनं च जायते । लक्षणं - क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्द्ध्वं प्रपद्यते । पीड़यन् हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च पीड़यन् ॥ धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याचिपेन्मोहयेत्तदा । स कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि स्तब्धाचोऽथ निमीलकः ॥ कपोत इव कूजेच्च निःसञ्ज्ञः सोऽपतन्त्रकः । मा.नि.वा.व्या. । अथापतन्त्रकेनार्त्तमातुरं नापतर्पयेत् । निरूहवस्तिं वमनं सेवयेन्न कदाचन ॥ इत्यादि । चिकित्सा ।

अपतर्पणम् । क्ली । तृप्त्यभावे । लङ्घने । हारा. च.द.रक्तपित्त-चि. । व्रणोक्तायोपशान्तिमाद्ये उपक्रमे । सु.चि.१अ. ।

अपतानः }
अपतानकः } पुं । वातव्याधिविशेषे । अत्र दृष्टिनाशः संज्ञानाशश्च भवति ; कण्ठस्थानमव्यक्तं कूजति ; वायुर्यदा हृदयमाक्रामति, तदा मूर्च्छा, यदा च हृदयाच्चलति, तदा स्वास्थ्यं जायते । लक्षणम्—दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति । हृदिमुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ॥ वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपतानकम् । मा.नि.वा.व्या. । गर्भपातादिनिमित्तः सः न सिध्यति । अपतानकिने शस्तं दशमूलीशृतं जलम्। तैलेन मर्द्दनं स्वेदः तथा तीक्ष्णेण स्रावनम् । स्रोतोविशोधनं पश्चात् सर्पिःपानं हितं स्मृतम् ॥ साधारणचि. ।

अपत्यम् । क्ली । पुत्रे ।

अपत्यजीवः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । জিয়াপূতা গাছ । रा.नि.व.९ ।

अपत्यदा । स्त्री । पुत्रदालतायाम् । रा.नि.व.४ ।

अपत्यपथः । पुं । योनौ । है.च. ।

अपत्यशत्रुः । पुं । कर्कटे । श.च. ।

अपत्यसिद्धिकृत् । पुं । पुत्रजीववृक्षे । वै.निघ. ।

अपत्रवल्लिका । स्त्री । मद्विषवल्ल्याम् । সোম-লতাবিশেষ । मं लघुसोमवल्ली । रा.नि.व.३ ।

अपत्रा । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । नेवतीति महाराष्ट्रादौ ख्याते ॥ वै.निघ. ।

अपथम् । क्ली । योनौ । श.र. ।

अपथ्यम् । क्ली । अहिते वस्तुनि ।

अपथ्यज्वरः । पुं । कुपथ्यजन्यज्वरे । अपथ्यजे मद्यभवे च हेतुर्हेतुर्ज्वरे पित्तमुदाहरन्ति । दाहश्च शैत्यञ्च शिरोव्यथा च कोष्ठाभिवृद्धिः कथितोदकण्डूः मलातिपातस्त्वतिवद्धता च अपथ्यदोषेण भवेज्ज्वरे च ॥ वै.निघ.२भा.ज्व. ।

अपदः । त्रि । पादहीने, पङ्गौ ।

अपदरुहा } स्त्री । वन्दायाम् । মান্দরা ।
अपदरोहिणी } मं वादांगुल । वै.निघ. ।

अपदेवता । स्त्री । पिशाचादौ ।

अपदेशः । पुं । अनेन कारणेनेत्यपदेशः । यथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धते । सु.उ.६५अ. ।

अपबाहुकः । पुं । वातकफजे अंसगतवातव्याधिविशेषे । लक्षणम्—अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंशबन्धनं । शिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयेदपबाहुकम् ॥ मा.नि. ।

अपरम् । क्ली । गजपश्चार्द्धे । मे.रत्रिकं ।

अपरा । स्त्री । जरायौ । हिं आंवर् । भा.म.४भ.प्रसूतोपद्रवचि. । जठरादपरा यदि । पञ्चतन्मात्रमनोबुद्ध्यहङ्कारा एवापरेत्युच्यते, तेषामेव प्रकृते रूपत्वात् ।

अपराजितधूपः । पुं । धूपोऽयं सर्व्वज्वरघ्नः । स च गुग्गुलुगन्धतृणवचासर्जनिम्बार्कागुरुदेवदारुकृतः । पुरध्यामवचासर्जेत्यादि । च.द.ज्व.चि. ।

अपराजिता । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । (Clitoria Ternatea.) অপরাজিতা । हिं विष्णुक्रान्ति । तें नल्लनेलगुम्मिडि । विष्णुक्रान्त । नल्लविष्णुक्रान्त । गुणाः—कटुः तिक्ता कफवातघ्नी शोथघ्नी कासघ्नी कण्ठ्या च । राज. । त्रिदोषशमनी चक्षुष्या विषदोषघ्नी पित्तघ्नी हिमा तिक्ता च । रा.नि.व.५ । भा.पू.१भ.गु.व. । एषा श्वेतनीलभेदेन द्विधा, तयोर्विशेषाः श्वेतनीलापराजिताशब्दे मृग्याः । पीतनिर्गुण्ड्याम् । जयन्तीवृक्षे । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.२३ । शालपर्ण्याम् । भा.पू.२भ. । श्वेतसिन्धुवारे । শ্বেতনিশিন্দা । ब्रह्म्यां । शमीभेदे । रा.नि.व.८ । जयन्तीवृक्षे । रा.नि.व.४ । शेफालिकायां । रा.नि.व.४ । शङ्खिन्यां । क्षुपभेदे । ह्रुपुषाभेदे । रा.नि.व.४ । [लक्षणः । सु.सू.६ ।

अपराह्णः । पुं । दिवसशेषभागे । अयञ्च प्राक्-

अपरिम्लानः । पुं । रक्ताम्लानपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [नि.व.८ ।

अपर्व्वदण्डः । पुं । रामशरे । রামবাণ । रा.

अपलापः । पु । तन्नामकशिरामर्म्मणि । अंसकूटाधोभागे पार्श्वोपरि च तस्य स्थानं । सु.शा.६अ. ।

अपलापिका । स्त्री । पिपासायाम् । है.च. ।

अपवनम् । क्ली । कृत्रिमवने । है.च. ।

अपवरकः । पुं । गर्भगृहे । हला. ।

अपवर्गः । पुं । अभिव्याप्यापकर्षणे । यथा—लेख्या विषोपसृष्टा अन्यत्र कीटविषादिति । सु.उ.६५अ. ।

अपविषा । स्त्री । निर्विषतृणे । रा.नि. ।

अपशोकः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

अपसव्यः । त्रि । दक्षिणे । प्रतिकूले । मे. ।

अपस्करः । पुं । मलद्वारे । पुरीषे । धर. ।

अपस्तम्भ(स्व)मर्म्म । क्ली । तन्नामकशिरामर्म्मणि । तस्य स्थानं वक्षस उभयत्र वायुवाहिन्यौ नाड्यौ । "उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम ।" सु.शा.६अ. ।

अपस्तम्भिनी । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलताविशेषे । वै.निघ. ।

अपस्वरम् । अव्ययं । स्वभावस्वरादपगते । हीनस्वरे । वा.शा.५अ.४०श. ।

अपस्मार: (-स्मृति:) । पुं । Epilepsy. स्वनामप्रसिद्धवातव्याधी । अपस्मार मृगी । मं फेफरे । स चतुर्विध: वातपित्तकफसन्निपाते: । अस्य च साधारणलक्षणं ज्ञानाभावसंरम्भादिकम् । यथा —तम:प्रवेश: संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृते: । अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विध: ॥ तस्य सनिदानसम्प्राप्ति:—चिन्ताशोकादिभि: क्रुद्धा दोषा हृत्स्रोतसि स्थिता: । कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्व्वते । हृत्कम्प: शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढ़ता । निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ ॥ इति सा.पूर्व्वरूपम् वातिकरूपम् —कम्पते प्रदशेद्दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि । परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ पीतफेनाङ्गवक्त्राक्ष: पीतासृग्रूपदर्शन: । सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिक: ॥ श्लेष्मफेनाङ्गवक्त्राक्ष: शीतहृष्टाङ्गजो गुरु: । पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ सर्व्वैरेभि: समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषज: । स चासाध्यो य: चीणस्यानवश्च य: इत्यादि । मा. नि.। पथ्यापथ्यं यथा—वस्तिर्वातोद्भवे पूर्व्वं पैत्तिके च विरेचनम् । वमनं श्लेष्मके चापि परं धूपनमञ्जनम् ॥ नस्यं शिराव्यधोदानं चासनं बन्धनं भयम् । तर्जनं ताड़नं हर्षो धूमपानञ्च विस्मय: । धीधैर्य्येत्यादि विज्ञानं स्नानमभ्यञ्जनानि च । लोहिता: शालयो मुद्गा गोधूमा: प्रतनं हवि: । कूर्म्मामिषं धन्वरसा दुग्धं ब्राह्मीदलं वचा । पटोलं वृद्धकुष्माण्डं वास्तुकं स्वादु दाड़िमम् । शोभाञ्जनं पय:पेटी द्राक्षा धात्री परूषकम्। तैलं खराश्वमूत्रञ्च गगनाम्बु हरीतकी । अपस्मारगदे न्टणां पथ्यमेतदुदीरितम्। चिन्तां शोकं भयं क्रोधमशुचीन्यशनानि च । समं मत्स्यं विरुद्धान्नं तीक्ष्णोष्णं गुरुभोजनं । अश्वापस्मारे जयदत्त: यथा—"पतत्यकस्माद्यो भूमौ स्वस्थो गतचेतन: । स्वस्थाश्चर्योऽपि य: शीघ्रं सोऽपस्मारीति कीर्त्तित: ॥ उन्मादोक्तक्रियां सर्व्वां तत: कुर्य्याद्विचक्षण: । घृतस्यातिपुराणस्य तस्य पानञ्च शस्यते ॥" [स्मारे वटिका ।

अपस्मारनाशिनी(वटिका)। स्त्री । अप-

अपांधातु: । पुं । रसजलमूत्रस्वेदमेद:कफपित्तरक्तादौ । भा.म.१भ.अतिसा.चि. । "संशम्यापांधातुरग्नि: प्रवृद्ध: ।"

अपांपित्तम् । क्ली । चित्रकवृक्षे । अम. ।

अपाक: । पुं । अजीर्णे । पाकाभावे । उदरामये । [त्यालें । रा.नि.व.६ ।

अपाकशाकम् । क्ली । आर्द्रके । आदा । मं

अपाङ्ग: । त्रि । अङ्गहीने । मे.। पुं । नेत्रप्रान्ते। रा.नि.व.१८ । तिलके । मे.गन्धिकम् । तन्नामकमर्म्मणि । तच्चस्वैकल्यकारमर्म्मान्यतमसम्मर्म्मद्वये वा। सु.सा.६ष. । [र. ।

अपाङ्गक: । पुं। अपामार्गक्षुपे। आपाङ् । श.

अपाटवम् । क्ली। रोगे। आर्ड़ी । रा.नि.व.२०।

अपान: । पुं । गुदापानवायौ । अम. । अपानपवनो मन्याप्रष्ठप्रष्ठान्तपार्ष्णिग: । हे.च.४ । वृषणौ वस्तिमेढ्रञ्च नाभ्यूरुवङ्क्षणौ गुदं। अपानस्थानयन्त्रस्थ: शुक्रमूत्रसकृन्ति स: । सृजत्यार्त्तवगर्भौ च युक्ता: स्थानस्थिताश्च ये । स्वकर्म्म कुर्व्वते देही धार्य्यते तैरनामय: ॥ च. । क्ली । गदे । मलद्वारे । रा.नि.व.१८ । वा.सू.११अ. ।

अपानदेश: । पुं । गुददेशे । वै.निघ. ।

अपामार्ग: । पुं। (*Achyranthis aspera; Bidentata.*) स्वनामख्यातक्षुपे । आपाङ् । हिं लटजीरा,चिरचिरा । अन्धकुड़क इति । सु.सू.३८। शिरो.चि. । तें उत्तरेणी । मं आघाड़ा स द्विधा —श्वेतरक्तवर्णभेदात् भिन्नोऽपि गुणे समश्च । गुणा:—तिक्तोष्ण: कटु: कफघ्न: अर्श:कण्डूदरामघ्नो रक्तघ्न: ग्राही वान्तिकृत् । रा.नि.व.४। सरस्तीक्ष्णो । वा.सू.१५अ. । शिरोविरेचने । च.द.सन्निपातज्वरचि.। "पृश्निपर्णी त्वपामार्ग:।" दीपन: तिक्त: कटु: पाचको रोचन: छर्दिकफमेदोवातघ्न: हृद्रोगाध्मानार्श:कण्ड्वादिकं हन्ति । भा.पू.१भ. । तत्पत्रं रक्तपित्तघ्नम् । मद.व.१। श्वेतश्चापामार्गकस्तु तिक्तोष्णो ग्राहक: सर: । किञ्चित्कटु: कान्तिकरो पाचकोऽग्निप्रदीपक: । नस्ये वान्तौ प्रशस्त: स्यात्कफकण्डूदरापह: । दुर्नामानं रक्तरुजं मेदोरुगुदरे तथा । वातसिध्मापचौदद्रुवान्त्यामानां विनाशक: ॥ रक्तापामार्गक: किञ्चित्कटुक: शीतल: स्मृत: । मन्यावष्टम्भवमिकृद्वातविष्टम्भकारक: । रूक्षो व्रणं विषं वातं कफं कण्डूञ्च नाशयेत् । बीजमस्य रसे पाके दुर्जरं स्वादु शीतलं । मलावष्टम्भकं रूक्षं वान्तिकृत् रक्तमिश्रजित् । तोयापामार्गकस्तीक्ष्ण:

न्तु: शोथकफापह:। कासं वातञ्च शोषञ्च नाशयेदिति च स्मृत:। वै.निघ.।

अपामार्गजटा स्त्री। अपामार्गमूले। सि.यो. तृतीयकज्वर.शोकण्ठ:। "अपामार्गजटाकौव्यां॥" च.द.सन्निपातज्व.चि.। एतद्बन्धनं तृतीयकज्वरे हितम्। अपामार्गस्य मूलञ्च सम्यगक्षालिताननः। बध्नीयाद्वामहस्तेन सर्व्वज्वरविमोचनम्॥ वैद्यकम्।

अपामार्गतण्डुल:। पुं। अपामार्गबीजे। च.सू.४अ.। See अपामार्ग:।

अपामार्गतैलम्। क्ली। शिरोरोगे। अस्य पाठ:—अपामार्गफलव्योषनिशाचवकरामठै:।सविड़ङ्गै: शृतं मूत्रे तैलं नस्यं क्रमीन् जयेत्॥ अत्र चवक:=চৈঁচেতা। तैलं ४ श. कल्क: १ श.। प्रयोगा.। च.द.।

अपामार्गक्षार:। पुं। अष्टविधक्षारान्यतमक्षारे। एष गुल्मशूलघ्न:। भा.पू.१भ.ह.व.।

अपामार्गक्षारतैलम्। क्ली। कर्णरोगे। तिलतैलं ४श. अपामार्गक्षार: २श. वारि १६श. एकविंशतिवारान् परिस्राव्य क्षारवारि कुर्य्यात्। (मतान्तरे तु क्षारपरिमाणं २६प.वारि च १६श.। कल्कद्रव्यं शरावमितं। च.द.भैष.कर्ण-रो.चि.। अपामार्गक्षारजले तत्कृतकल्केन साधितं तिलजं। अपहरति कर्णनादं वाधिर्य्यञ्चापि पूरणत:॥ अपामार्गक्षारस्य १६ श. जलस्य २४ श. एकविंशतिवारान् परिस्राव्य तै: १६ श. तैलशोषभयात् जलेनालोड्यापामार्गक्षारकल्को देय:, पिण्डीभूतात् कल्कात् पृथग्भूतं तैलं ग्राह्यं न तु गालनीयम्। इति प्रयोगा.।

अपालापमर्म्म। क्ली। पृष्ठवंशवक्ष:स्थलयोरन्तरालभागे। तथा तयोरेव च पृष्ठोरसोर्ये पार्श्वे, तयोरुपरिभागयोरंसकूटयोरधोऽपालापाख्ये द्वे मर्म्मणीति ज्ञेयम्। वा.शा.४अ.।

अपासनम्। क्ली। मारणे। अम.।

अपीनस:। पुं। नासारोगविशेषे। পীনসরোগ। लक्षणं यथा—"आनह्यते यस्य विधूप्यते च पाप्यते क्लिद्यति चापि नासा। न वेत्ति यो गन्धरसांश्च चि.२२अ.। तथा "यो मस्तुलुङ्गाह्वमपीतपक्वं कफं स्रवेद्गाढमपीनस: स:।" च.चि.।

अपुच्छा। स्त्री। शिंशपावृक्षे। श.र.।

अपुष्ट:। त्रि। अपरिपक्वे। কচি।

अपुष्प:। पुं। उदुम्बरवृक्षे। যজ্ঞডুমুর গাছ।

अपुष्पफलद:। पुं। पनसवृक्षे। কাঁঠালগাছ। मं फणस। रा.नि.व.११। अपुष्पजातफलवृक्षमात्रे। रा.नि.।

अपूप:। पुं। पिष्टके। हला.। পুলি পিটে। मं घारगे। गोधूमसूक्ष्मपिष्टं गुड़ेन युक्तं जलेन संमर्दितं। तद्वेल्यौ वर्त्तुलनिभा घृते विपक्वा भवन्ति चापूपा:। बल्या हृद्या रुचिदा गुरवो वृष्याश्च तुष्टिदा: प्रोक्ता:। पित्तानिलशमनकरा मधुरा: प्रोक्ता:……। वै.निघ.। পাঁউরুটী इति च केचिदाहु:। गोधूमे। रा.नि.व.१६। [जटा.।

अपूप्य:। पुं। गोधूमे। गोधूमचूर्णे। ময়দা।

अपूरणी। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। শিমুলগাছ। श.च.। कार्पासवृक्षे।

अपेक:। पुं। दुरालभायाम्।

अपेतराक्षसी। स्त्री। तुलसीक्षुपे। रा.नि.व. १०। कृष्णतुलस्यां। কাল তুলসী। मं कालीतुलस। भा.पू.१भ.गु.व.वर्वय्यां। বাবুই। र.मा.।

अपोगण्ड:। त्रि। वलिभे। विकलाङ्गे। पुं। शिशौ। मं. उचतुर्ष्कं। [अ.टी.।

अपोदिका। स्त्री। पूतिकाशाके। পুঁই।

अप्नम् (स्)। क्ली। जले।

अप्पित्तम्। क्ली। चित्रकवृक्षे। अम.।

अप्रकाण्ड:। पुं। काण्डरहितवृक्षे, झिण्टिकादौ। अम.।

अप्रकृष्ट:। पुं। काके। श.र.। त्रि। अधमे।

अप्रतिकार्य्य:। त्रि। दुश्चिकित्स्ये।

अप्रसवधर्म्मी। त्रि। य: पुरुष: प्रसवधर्म्मी न भवति। "बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अबीजधर्म्मिणोऽप्रसवधर्म्मिणो मध्यस्थधर्म्मिणश्चेति।" सु.

अप्रिया । स्त्री । श्रृङ्गीमत्स्ये । শিঙ্গী মাছ । गोदाखिमत्स्ये । বোওয়াল মাছ ।

अप्रेतराक्षसी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । र.मा. ।

अप्रोट: । पुं । भारवाख्यपर्व्वते । वै.निघ. ।

अफल: । पुं । फलहीनवृक्षे । ঝাউ গাছ । मं वांभवृक्ष । इ.च.४का. । यो न फलति । श.च. ।

अफला । स्त्री । भूम्यामलक्यां । काष्ठधात्रीवृक्षे । भा.रा.नि.व.११ । लघुकारवेल्लके । आमलकीवृक्षे । भा.पू.१भ. । कुमार्य्याम् । घृतकुमारी । श.च. ।

अफेनफलम् । क्ली । अहिफेनफले । পোস্তার ঢেঁড়ি । भैष.स्त्री-रोग-चि. ।

अफेलम् । क्ली । आफूके । আফিং । मं अफूकडरी । फा.अफफून । हिं अफीम । आं लबनुल सखाम । वै.निघ. । See अहिफेनम् ।

अबरम् । क्ली । अन्तर्वस्त्रे । मे.रत्रिकं ।

अबल: । पुं । वरुणवृक्षे । श.च. ।

अबालुक: । पुं । पानीयालुके । रा.नि.व.७ ।

अबिला । स्त्री । मेष्याम् । ভেড়ী ।

अब्ज: । पुं । निचुलवृक्षे । शङ्खे । धन्वन्तरौ । हिज्जलवृक्षे । सर्व्वत्र मे.जद्विकं ।

अब्जम् । क्ली । पद्मे । प.मु. । रा.नि.व.१० । See कमलम् । [निघ. ।

अब्जकर्णिका । स्त्री । कमलवीजकोशे । वै.

अब्जकेशर: । पुं । पद्मकेशरे । च.द. ।

अब्जभाग: । पुं । कमलकन्दे । श.च. ।

अब्जवीजभृत् । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । वै.निघ. ।

अब्जाह्वम् । क्ली । बालके । বালা । मं वाला । वै.निघ. । [रा.नि.व.१० । पद्मसमूहे ।

अब्जिनी । स्त्री । पद्मिन्यां । পদ্মের ঝাড় ।

अब्द: । पुं । मुस्तायां । सि.यो.ज्वर.किरातादि. । च.द.वातज्व.चि. । "किराताब्दामृतोदीच्या ।" नागरमुस्तायां । নাগরমুথা । मं नागरमोथ । भद्रमुस्तायां । मं भद्रमोथ । मद.१व. । मेघे । मे.दविकं । क्ली । अभ्रके । र.मा. ।

स्त्री । अब्दिन्यां, भेक्यां । मं तान्दुलज । वै.निघ.

अब्दसार: । पुं । कर्पूरभेदे । रा.नि. ।

अब्धि: । पुं । समुद्रे । रत्ना. ।

अब्धिकफ: । पुं । समुद्रफेने । সমুদ্রের ফেনা । भा.पू.१भ.ह.व. । गुणा: —रुचिकर: लेखनसुवरो लघु: । "चक्षुष्य: शीतलश्चैव पटलादिकजाहर: । सरश्च विषदोषघ्न: कर्णशूलहर: पर: । कफश्च कण्ठरोगश्च पित्तश्चैव विनाशयेत् ॥" वै.निघ. ।

अब्धिज: । पुं । समुद्रफेने । रत्ना. । (-जौ) । अश्विनीकुमारौ ।

अब्धिजा । स्त्री । सुरायां । हे.च. ।

अब्धिडिण्डीर: । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

अब्धिफलम् । क्ली । समुद्रजातफले । महाराष्ट्रादौ ख्याते औषधविशेषे । समुद्रफल इति लोके । गुणा:—फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूतनिरोधकारि । त्रिदोषदावानलदोषहारि कफामयशान्तिविरोधकारि । रा.नि. ।

अब्धिफेन: । पुं । समुद्रफेने । रा.नि. ।

अब्धिमण्डूकी । स्त्री । मुक्तास्फोटे शुक्तिकायां । ঝিনুক । मद.व.४ । मं मोतीसीप इ.च.४का. ।

अब्धिवृक्ष: । पुं । शाखिमूलवृक्षे । काकातीदालीति लोके ।

अब्धिसार: । पुं । रत्ने । वै.निघ. ।

अब्धिहिण्डीर: । पुं । समुद्रफेने । रा.नि. ।

अभ्रम् । क्ली । अभ्रधातौ । मुस्तायाम् । रा.नि.

अब्रह्मचर्य्यकम् । क्ली । मैथुने । त्रिका. ।

अभक्ताच्छन्द: । पुं । अरोचकभेदे । यत्र नाम्नि भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्ताच्छन्दउच्यते । See अरोचक: ।

अभयम् । क्ली । उशीरे । वीरणमूले । বেণার মূল । रा.नि.व.१२ । मद.व.३ । अम. । भैष.कुष्ठचि.कन्दर्पसारतैले ।

अभयदा । स्त्री । भूम्यामलक्यां । ভুঁই আমলা । मं भूम आंवली । वै.निघ. ।

अभयनृसिंहरस: । पुं । रसोऽयं अतीसार-

…क-टङ्गणरसगन्धकाभ्याणि प्रत्येकं समभागानि …समममहिफेनम्। निम्बुकरसेन मर्द्दनं। भैष.।

…या। स्त्री। (Terminalia chebula; chebulic myrobalan.) हरीतकीभेदे। प. …। "प ञ्चास्या चाभया ज्ञेया।" रा.नि.व.११। इयं …कुल्येन चम्पायां जायते। गुणः—चक्षुष्या। भा. …१भ.। अमृतापरनाम्नीति अरुणः, वा.सू.३५अ. …वादिव.।"नागरातिविषाभयाः।" च.द.कफज्व. चि.आमलक्यादिः।"आमलक्यभया कृष्णा।" See हरीतकी। श्वेतनिर्गुण्ड्यां। मञ्जिष्ठायां। जयन्त्यां। …यायां। सिद्धि। मृणालि। काञ्जिके। काञ्चन-…हृदये। रा.नि.व.१७।

अभयाद्यमोदकः पुं। विरेचनाधिकारे। अत्र हरीतक्यादीनां चूर्णं प्रत्येकं पलमितं दन्त्याः ६ तोलकानि, शर्करा १२ पलानि, त्रिवृतायाश्च पल-द्वयमेकत्र मधुना मोदकं कुर्य्यात्। च.द.विरेचना-धिकारे।

अभयाद्यावलेहः। पुं। अतिसारे अवलेहः। हा.अचिः। ३स्थाने.३अ.।

अभयारिष्टः। पुं। अर्शोऽधिकारे रसः। अत्र हरीतकी १२॥० श. द्राक्षा ६।०श. मधूकपुष्पं १० प. विडङ्गञ्च १० प. वारि २५६ श. शेषः ६४ श. गुड़ः १२॥० श.। गोक्षुरादीनां प्र. चूर्णं २प. प्रक्षेपः। भैष.।

अभयालवणम्। क्ली। औषधमिदं यकृत्प्लीहाधिकारे देयम्। পালিধা, পলাশ, আকন্দ, সিজু, আপাং, বরুণ,আগগন্ত,বাসক,গোক্ষুর, বৃহতী,কণ্টকারী, নাটাকরঞ্জ বা গন্ধভাদুলি, হাপরমালী, কুড়চি, ঘোষা, পুনর্ণবা,एषां प्रति प्रमूलपञ्चशाखं समभागं कुट्टयित्वा हण्डिकाभ्यन्तरे स्थापयित्वा च तिलनालाग्निना दहेत्। ततो भस्म १६प. जलं ६४श. शेषः १६ श. क्षारतोयं ग्राह्यं। गोमूत्रं १६श. सैन्धवं १६ प. हरीतकीचूर्णं ८प. सर्व्वमेकीकृत्य पूर्व्ववत् क्षारकल्केन प्रस्थमितेन पक्तव्यं। पाकसिद्धौ घनीभूते च प्रक्षेपः—कृष्ण-जीरकं हिङ्गु त्रिकटु यमानी कुष्ठं शटी च, एषां प्रति ४ तो.। शा.कौ.रस.र.। भैष.प्रयोगा.।

अभयावटी। स्त्री। गुल्माधिकारे। अत्र का-मकर्षं फलं जैपालम। शिवा हरीतकी। इ मा-सं.। एषा वटी भैषज्यरत्नावल्यामुदरे धृता।

अभयाष्टकम्। क्ली। अष्टहरीतकीभक्षणे। यथा—"द्वे पूर्व्वमद्यादशनादितो द्वे द्वे चापि भुक्त्वा तु तथा स्वपन्तु। अस्य प्रयोगादभयाष्टकस्य त्रिसप्त-रात्रेण पुनर्युवा स्यात्॥"इत्यादि प्रयोगा.रसायन.।

अभावः। पुं। मरणे। असत्त्वे। मे.वत्रिकं।

अभिघातः। पुं। आघाते। शस्त्रमुष्टिलगुड़ा-दिभिर्हनने। भा.म.१भ.आगन्तु-ज्वर-लक्षणे।"अभि-घाताभिषङ्गाभ्याम्।"

अभिघातज्वरः। पुं। आघातजन्यागन्तुकज्व-रे। "अभिघाताभिचाराभ्यां—आगन्तुर्जायते…।" मा.नि.ज्व.। अपिच—"तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं प्रदूष्य च। सव्यथाशोफवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरमिति॥" च.। अत्र ज्वरे दोषा नारम्भकाः परन्तु पश्चादनुबन्धिनः स्युः।

अभिघारः। पुं। घृते। मं तूप। रा.नि.व.१५।

अभिचारः। पुं। मन्त्रादिना मारणादिप्रयोगे। मन्त्रादिद्वारा पीड़ायां वा। र.मा.। कृत्याद्युत्पादने वा। भा.म.१भ.आगन्तुज्व.। "अभिचाराभिशा-पतः।" यन्त्रमन्त्राद्यवपीड़ने। "अभिचाराभिशा-पोत्थैः।" रत्ना.।श्येनादियागकृतज्वरे। "अभिचा-राभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते।"मा.नि.ज्व.।

अभिज्ञः। त्रि। कुशले। [गज.वै.।

अभितापः। पुं। सर्व्वाङ्गतापे। अमज्वरे।

अभिनवकामेश्वरः। पुं। वाजीकरणमिदं भेषजम्। "तोलकैकं समादाय पृथग्गन्धकसूतयोः। रक्तोत्पलदलाम्भोभिर्मर्द्दयेत् दिवसत्रयं। मर्दयित्वा पुनर्देयं गन्धं माषचतुष्टयम्। तस्यैव पत्रतोयेन पुनर्दत्वा च गन्धकम्। शङ्खिन्याश्चापि तोयेन दत्त्वा काचघटे दृढ़े। ततस्तु बालुकायन्त्रे पचेद्यामत्रयं ततः। काचकूप्याः समाकृष्य सिद्धसूतमतःपरं॥" रक्तिकापञ्चकं खादेत्। रस.र.।

अभिन्यासः (कः)। पुं। सन्निपातज्वरवि-शेषे। तल्लक्षणम्—"त्रयः प्रकुपिता दोषा उरः-स्रोतोऽनुगामिनः। आमाभिसङ्गा ग्रथिता बुद्धी-न्द्रियमनोगताः। जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं दृढम्॥ श्रुतौ नेत्रे प्रसुप्तिः स्यान्न चेष्टा का-चिदीक्ष्यते। न च दृष्टिर्विशेषा समर्था स्पर्शने।

न प्राणं न च संस्पर्शं शब्दं वा नैव बुध्यते । शिरो लोठयतेऽभीक्ष्णमाहारं नाभिनन्दति । कूजति तुद्यते चैव परिवर्त्तनमीहते । अल्पं प्रभाषते किञ्चिदभिन्यास: स उच्यते ॥ प्रत्याख्यात: स भूयिष्ठ: कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ मा.नि.ज्व. । अस्य तन्त्रान्तरीक्तलक्षणं भावप्रकाशे मृग्यम् ।

अभिपीड़नम् । क्ली । अभिचारे ।

अभिमन्थ: (मन्थु:) । पुं । नेत्ररोगे । त्रिका। See अधिमन्थ: ।

अभिमर्द: । पुं । अवमर्द्दे । [पीड़ायां । र.मा.।

अभिमर्षणम् । क्ली । यक्षपिशाचादिभूतकृत

अभिमानितम् । क्ली । मैथुने । त्रिका. ।

अभिरूप: । पुं । बुधे । रम्ये । मे.पचतुष्कं ;

अभिलकपित्थ: । पुं । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गाछ ।

अभिलाव: । पुं । छेदे । अम. ।

अभिलाष: । पुं । रमणेच्छायाम् । रस.र. ।

अभिशाप: । पुं । द्विजातिभि: क्रोधाद्दु:खातिभारधारणे । र.मा. । ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धादिदत्तशापे । भा.म.१भ.। तज्जातागन्तुज्वरलक्षणं—"अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।" मा. नि.ज्व. । [ज्वरनिदानम् ।

अभिशापज्वर: । पुं । तज्जन्यज्वरे । See

अभिषङ्ग: । पुं । भूतविषादिसम्बन्धे । यक्षपिशाचादिकर्तृकपीड़ायां । र.मा. । कामशोकभयक्रोधभूतादीनाम् आवेशे । भा.म.१भ.आगन्तुज्व.लक्षणं । रक्ष:प्रभृतिभिरभिधर्षणे । रत्ना.।

अभिषङ्गज्वर: । पुं । ज्वरविशेषे । स च भूताद्यावेशतो भवति । स कामादिजभेदेन षड्विध: । शार्ङ्ग. । लक्षणं यथा—"अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापत: । आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥" मा.नि.ज्व.। कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वर: । सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेय: यश्च भूताभिषङ्गज: । च.ज्व.नि. ।

अभिषवम् । क्ली । काञ्जिके । रा.नि.व.१५ । ताड़ीनामसुरायाम् । ताड़ी । मं ताड़ाचीदारु । पुं । स्नाने । मद्यसन्धाने । मे.वचतुष्कं ।

अभिषुकम् । क्ली । काबेलादौ प्रसिद्धे फलविशेषे । पेस्ता । च.चि.च्यवनप्राश: । पुं । तद्वृक्षे । सु. । [काञ्जिके । अम. ।

अभिषुतम् । क्ली । धान्याम्लाम् । शंड़ाकी ।

अभिषुविक्रान्तम् । पुं । माधवीसुरायाम् । वै.निघ. ।

अभिषेक: पुं }
अभिषेचनम् क्ली } स्नाने ।

अभिष्यन्द: । पुं। नेत्रशूलरोगे। চোক উঠা । स चतुर्विधो वातादिभेदेन । See नेत्राभिष्यन्द: । अतिवृद्धौ । स्रावे । मे.दचतुष्कं ।

अभिष्यन्दी । त्रि । दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदजनने । कुसुमा.टी.ज्वरे । स्रोत:स्राविद्रव्ये । वा.टी. हेमा. । कफकृत्पदार्थे दध्यादिके । भा.मि. ।

अभिसर: । परिचारके । रत्ना. । प्राणाभिसर उच्यते । च.सू.९अ. ।

अभिसार: । पुं । शकुलीमत्स्ये । शल माछ । मद.व.१२ । बले । बल । धर. । मध्ये ।

अभिह्निता । स्त्री। जलपिप्पल्यां । वै.निघ. ।

अभीक: । पुं । कामुके । मे. कत्रिक ।

अभीरणी । स्त्री । दुन्दुभसर्पे । वै.निघ. ।

अभीरु: । स्त्री । Asparagus racemosus. शतमूल्याम् । हिं शतावर । वा.सू.१५अ. । दूर्व्वादिव. । गुन्द्राभीरु: शतपाकी प्रियङ्गु: । अश्वगन्धामृताभीरु: । सि.यो.यक्ष्म-चि.चयोदशाङ्गे । महाशतावर्य्याम् । रसे.चि.८अ. । "प्रलम्बाभीरुवेत्राग्रम् ।" [अम. ।

अभीरुपत्री(त्रिका) । स्त्री । शतावर्य्याम् ।

अभीशु:(षु:) । पुं । प्रग्रहे । लागाम । मे. ।

अभीष्ट: । पुं । तिलकक्षुपे । तिल गाछ । रा. नि.व.१० । [व.३ ।

अभीष्टगन्धक: । पुं । माधवीलतायाम् । मद.

अभीष्टा । स्त्री । रेणुक-गन्धद्रव्ये । रेणुका।श.च.।

अभुक्त: । त्रि । कृतोपवासे । अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्य्यति । वै.निघ. ।

अभुग्न: । त्रि । अरोगिणि । [वज्रम् ।

अभेद्यम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१३ । See

अभेषजम् । क्ली । विपरीतौषधे । উল্টো ও ষুধ । तच द्विविधं बाधनं सानुबाधनञ्च ।."अभेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधम् ।" च.चि.१अ. ।

अभोजनम् । क्ली ।उपवासे असात्म्यभोजने वा উপোষ বা অসাত্ম্য আহার । "अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनम् । र.त्वावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः ॥" संग्रहः ।

अभ्यङ्कः । पुं । तिलकल्के ।

अभ्यङ्गः । पुं । तैलादिमर्द्दने । আভ্যং করে তেল মাখা । "मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत्सर्व्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेद्देहं अभ्यङ्गः स उदाहृतः"। च.द.ज्व.चि. । गुणाः — जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथामूलेऽङ्कुरास्तरोः । तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते । शिरामुखै रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पणम् ॥ सुश्रु. । स जराश्रमवातहा । दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वक्त्वदार्ढ्यकृत् । वा.मू.१अ. । स च शिरःश्रवणपादेषु विशेषेणानुशीलनीयः । र.मा. । अभ्यङ्गो वातरोगघ्नः धातुसाम्यं बलं सुखं । निद्रावर्णमृदुत्वानि कुरुते दृष्टिपुष्टिकृत् । शिरोऽभ्यङ्गः शिरस्तृप्तिकेशदार्ढ्याक्षिपुष्टिकृत् । केशप्रसाधनः केश्यः रजोजन्यमलापहा । मद.व.३ । तैलेन शिरोमर्द्दने । भा. । सदोषस्य व्रणस्य दोषोपशमनार्थं मार्द्दवार्थञ्च उपक्रमविशेषे । सु.चि.१अ. ।

अभ्यञ्जनम् । क्ली । तैले । हे.च.। तैलमर्द्दने । रा.नि.व.१५ ।

अभ्यन्तः । त्रि । आतुरे । अम. ।

अभ्यन्तरायामः । पुं । तन्नामकधनुस्तम्भरोगविशेषे, अन्तरायामे । येन कुपितबलवान् वायुः अङ्गुलिवक्षोहृदयगलदेशादिकमभिप्रपन्नः स्नायुसमूहमाकर्षन् मानवं क्रोडानतं करोति । तत्र चाक्षिस्तब्धता हनुस्तम्भादि च जायते।लक्षणम् —"अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः । स्नायुप्रतानमनिलो यदाक्षिपति वेगवान् । विष्टब्धाक्षस्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् । अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवः । तदास्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥" मा.नि.वा.व्या. ।

अभ्यमितः । त्रि । आतुरे । अम. ।

अभ्यवकर्षणम् । क्ली । शल्याद्युत्पाटने । শেল তোলা, কাঁটা তোলা । अम. ।

अभ्यवहरणम् । क्ली । भोजने ।

अभ्यवहारः । पुं । आहारे । रत्ना. ।

अभ्यान्तः । त्रि । रोगिणि । अम. ।

अभ्याहारः । पुं । भक्षणे । स च चर्व्यचोष्यलेह्यपेयभेदेन चतुर्विधः । सु. ।

अभ्यूषः । पुं । ईषत्पक्वकलायादौ । अम. ।

अभ्रम् । क्ली । मुस्तायां । मेघे । रा.नि.व.६ । अभ्रकधातौ । रा.नि.व.१३ ।

अभ्रकम् । क्ली । भद्रमुस्तायाम् । कर्पूरे । सुवर्णे । वेत्रे। Talc. स्वनामख्यातधातौ। অভ্‌ভ্র । हिं अभ्र । गुणाः—गुरु हिमं बल्यं कुष्ठमेहत्रिदोषघ्नञ्च । मद.व.४ । अभ्रकं चतुर्विधं — श्वेतपीतलोहितनीलभेदात् भिन्नभिन्नक्रियायां प्रयुज्यते । यथा — श्वेतं तारे, पीतरक्ते काञ्चने, नीलञ्च व्याधौ प्रयोज्यं यथोत्तरं गुणाढ्यञ्च। तेषु नीलाभ्रं दर्दुरनागपिनाकवज्रभेदेन चतुर्भेदम् । परीक्षा गुणाश्च यथा — अग्नौ क्षिप्तं दर्दुरं भेकरवं नागं फूत्कारं पिनाकं धनुःस्वनं वज्रञ्च न विकारं धत्ते । एषां सेवनेन गुल्मी व्रणी कुष्ठी च नीरोगी भवति । रा.नि.व.१३ । कुष्ठप्रदं पिनाकं स्यात् दर्दुरं मरणप्रदं । नागं देहगतं नित्यं व्याधिं कुर्य्याद्भगन्दरम् । रसे रसायने चैव योज्यं वज्राभ्रकं प्रिये । तस्माद्वज्राभ्रकं ग्राह्यम् । र.सा.सं. । अभ्रशोधनम् — १।वकपुष्परसेन पिष्टमभ्रकं वन्यशूरणकन्दमध्ये निरुध्य गोष्ठभूमितले मासं स्थाप्यम् । २।त्रिफलाक्वाथगोमूत्रदुग्धकाञ्जिकेषु भस्त्राग्नौ पुनः पुनः सप्त, तप्तं तप्तं सेचितं शुद्धं भवति।३।अभ्रं सप्तवारं तप्तं तप्तं बदरीक्वाथे निःक्षिप्तं शुद्धं भवति। र.सा.सं.।४।अभ्रपत्राणि पृथक्कृत्य चूर्णयित्वा चूर्णयेत् दिनैकं तानि काञ्जिकपर्य्युषितानि काञ्जिकेन पुनः पेषयेत् । ततो माणकादिरसेन प्रत्येकमेकाब्द च पुनः पुनर्भावयित्वा संपिष्य च पुटपाकेन पुनः पुनः दहेत् यावन्न निश्चन्द्रतामागच्छन्ति । इति विशेषशुद्धि. अम्लपित्ते । च.द. । अस्य पाठे कन्द ওল । काञ्जिकाधिकाः तरकारि হাঁড়িকুড়ি । अभ्रमा-

रणं—१। अभ्रकं स्थालिकामध्ये संस्थाप्य कदलीक्षारेण गोमयाग्निना तावत् पचेत् यावत् स्थालीबहिः सिन्दूरं न भवेत्। तत अवतार्य्य दुग्धैः संसिच्य सूक्ष्मं चूर्णयेत्।२। मुस्ताक्काथेन, पुनर्णवाक्काथेन, कासमर्द्दक्काथेन, पर्णरसेन, अर्कक्षीरेण च प्रत्येकं मर्द्दयित्वा प्रत्येकं पुटत्रयं देयम्। तथा वटजटाक्काथेन संमर्द्य पुटत्रयं देयं। ततो मूषलीक्काथेन त्रिः पुटेत्। ततो गोक्षुरक्काथेन त्रिः, शुकशिम्बीक्काथेन त्रिः पचेत्। ततः मुचुकुन्दकोकिलाक्षक्काथेन प्रत्येकं द्विरात्रं पचेत्। ततः लोध्रक्काथेन दुग्धेन दध्ना घृतेन मधुना शर्करया च प्रत्येकमेकैकं पुटं दत्त्वाभ्रं मारयेत्। ३। रम्भादिक्षारजलेन पिष्ट्वा चक्रीकृतं कदलीदलमध्ये संस्थाप्य व्यजनानिलेन ज्वालितेषु दग्धेन्धनेषु स्नुह्यर्कमूलाजलेन पुटेत्। र.सा.सं.। अथ विविधाधिकारे। अभ्रकविधिः यथा—कृष्णाभ्रपत्राणि पृथक्कृत्य चूर्णयेत्। अथ तच्चूर्णं शिलायां पिष्ट्वा वस्त्रपूतं कार्य्यम्। ततो भेकपर्णी (থূলকুড়ি) रसे आपीड्य दिनत्रयं स्थापयेत्। अथ तदुद्धृत्य हैमन्तिकधान्यकाञ्जिकेन संपिष्य पुनर्भेकपर्णीरसे मालोड्य स्थाल्या पचेत्। अथ तदुद्धृत्य पिण्डङ्कृत्वा तालादिपत्रमध्ये निधाय वस्त्राग्नौ दहेत् यावदग्निर्नीलवर्णो न लक्ष्येत। अथ दुग्धे निर्वाप्य दुग्धेन तदनन्तरं जलेन धावयेत्। धावनानन्तरं सुपेषितं निश्चन्द्रकं कुर्य्यात्। च.द.रसायने।

अभ्रनामकः। पुं। मुस्तायाम्। श.र.।[निघ.।

अभ्रपटलः। पुं,क्ली। अभ्रके। অভ্ভর। वै.

अभ्रपुष्पः। पुं। वेतसलतायाम्। भा.पू.१भ. गु.व.। वारिवेतसे। अम.। क्ली। जले।

अभ्रमांसी। स्त्री। आकाशमांसीलतायाम्। সূক্ষ্ম জটামাংসী। रा.नि.। [१२।

अभ्ररोहः। पुं, क्ली। वैदूर्य्यमणौ। रा.नि.व.

अभ्रवटिका। स्त्री। रसविशेषोऽयं ज्वरातिसारगदे प्रयोज्यः। अत्र व्योषचूर्णं कर्षमानम्। केशराजादीनां स्वरसः सूतोन्मितो देयः। ग्रीष्मसुन्दरकः (গীমা শাক)। मण्डूकपर्णी (থূলকুড়ি)। तस्यायं पाठः—"अथ मृतस्य शुद्धस्य गन्धकस्याभ्रकस्य च। प्रत्येकं कर्षमेकन्तु ग्राह्यं रसगुणैषिणा॥" ततः कज्जलिकाङ्कृत्वा व्योषचूर्णं प्रदापयेत्।"केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्याश्चित्रकस्य च। ग्रीष्मसुन्दरकस्याथ जयन्त्याः स्वरसं तथा। मण्डूकपर्ण्याः स्वरसं तथा शक्राशनस्य च। श्वेतापराजितायाश्च स्वरसं पर्णसम्भवं। दापयेत्तत्र तुल्यञ्च विधिज्ञः कुशलो भिषक्। रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णं मरिचसम्भवं। देयं रसार्द्धभागेन चूर्णं टङ्कणसम्भवम्॥" मर्द्दयित्वा कलायप्रमाणा वटी कार्य्या। रस.र.र.सा.सं.। भैषज्यरत्नावल्यामियमेव ग्रहण्यां महाभ्रवटिका उक्ता। इयमेव प्रयोगामृते ग्रहण्यां रसाभ्रवटी। शुद्धरसः २ तो. शुद्धगन्धः २ तो. कज्जलीं कृत्वा जारिताभ्रं २ तो. मरिचचूर्णं २ तो. टङ्कणं १ तो. केशराजादिरसस्य प्रत्येकं १ तो., वटी कार्य्या। अन्या ग्रहण्याम्—पञ्चपटकाहरिद्राभ्यामगारधूमकेन च। शोधितं पारदञ्चैव कर्षार्द्धं तुलया धृतम्॥ भृङ्गराजरसैः शुद्धं गन्धकं रससम्मितम्। द्वाभ्यां कज्जलिकां कृत्वा भावयेत्तत्तु भेषजैः। सिन्दुवारदलरसे मण्डूकपर्णिकारसे। केशराजरसे चैव ग्रीष्मसुन्दरजे रसे। रसेऽपराजितायाश्च सोमराजीरसे तथा। रक्तचित्रकपत्रोत्थे रसे च परिभावितं। रसमानसमानेन छायायां शोषयेद्भिषक्॥ वटी सर्षपमिता। হরিদ্রা, ইষ্টকচূর্ণ ও গৃহধূমশোধিত রস ১তোলা, ভীমরাজ শোধিতগন্ধক ১তো. কজ্জলি কর। নিশিন্দা, থুলকুড়ি, গিমা, কেশুর, অপরাজিতা, সোমরাজ, লালচিতের রসে ভাবনা। भैष.ग्रहणी। प्रयोगामृतोक्ताभ्रवटिकायामभ्रकस्यैको भागः पारदस्य इति विशेषः। [गाछ। रा.नि.व.११।

अभ्रवाटकः। पुं। आम्रातकवृक्षे। আমড়া

अभ्रवाटिकः। पुं। आम्रातके। जटा.।

अभ्रसारः। पुं। भीमसेनीकर्पूरे। वै.निघ.।

अभ्राह्वम्। क्ली। कुङ्कुमे। मद.व.१।

अभ्रूषः। पुं। तालुरोगविशेषे। तेन सञ्जलोहितः शोणितोत्थः शोथः ज्वरतीव्रवेदनायुक्तो भवति। तदुक्तं शोथस्तब्धो लोहितः शोणितोत्थो ज्ञेयोऽभ्रूषः सज्वरस्तीव्ररुक् च। भा.म.४भ.मुखरो.चि.।

अमः। पुं। रोगे। त्रि। पक्वफलादौ। श.र.।

अमङ्गलः। पुं। एरण्डवृक्षे। श.च.।

अमण्डः। पुं। एरण्डवृक्षे। प.मु.। हारा.।

अमध्यस्थधर्म्मिणी । त्रि । या चेतनजडो-भयधर्म्ममध्यवर्त्तिनी न भवति । तस्याः केवलं ज-डमयत्वात् पुरुषस्य च तथात्वात् । सु.शा.१अ. ।

अमरः । पुं । अस्थिसंहारे । হাড়ভাঙা । रत्ना. । वज्रीद्रुमे । সিজুমে.रचिर्क । वहाचे । श.र.।पारदे। रा.नि.व.१३ । कुलिशि । क्ली । सुवर्णे । वै.निघ. ।

अमरकणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. २भ.पाण्डु-चि.भूनिम्बादिगुटी । [व.४।

अमरकण्टिका । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.

अमरकन्दः । पुं । कन्दविशेषे । वै.निघ. ।

अमरकालिकः । पुं । वृश्चिकाल्याम् । वि-छाती । भैष.वा.व्या.सिंहना.गुग्गुलौ ।

अमरकाष्ठम् । क्ली । देवकाष्ठे । দেবদারু ।

अमरकुसुमम् । क्ली । लवङ्गे । वै.निघ.ज्वरी. चैलोक्य-चि.रसे ।

अमरजः । पुं । दुष्खदिरवृत्ते । গুয়েবাবলা । रा.नि. । देवदारुणि । नन्दीवटे । वै.निघ.२भ. ग्रन्थ्यादिः ज्व. ।

अमरतरुः । पुं । देवदारौ । वै.निघ.सा.ज्व. अर्कादिः । "किरातामरतरुरसना ।"

अमरदारु । पुं, क्ली । तैलदेवदारुणि । रा.नि. व.१२ । चि.क्र.क.वल्ली-खीरो.चि. । तैलदेवदारु-वृत्ते । মল্লশাদেবদারু ।

अमरद्रुः । पुं । विट्खदिरवृत्ते । গুয়েবাবলা ।

अमरपुष्पम् । पुं, क्ली । पूगफले । काशतृणे । आम्रे । केतके । मे.पपञ्चकं ।

अमरपुष्पकः । पुं । काशतृणे । কেশে । प. मु. । काशभेदे । र.मा. ।

अमरपुष्पिका } स्त्री । चोरपुष्पीवृत्ते । চোর
अमरपुष्पी } কাচকী, চোর থড়িকা ।
र.मा. । काशतृणे । [काचे ।

अमर(ल)रत्नम् । क्ली । स्फटिके । रा.नि. ।

अमरवल्ली । स्त्री । आकाशवल्ल्याम् । मं अम-वेल । हिं अमरवेलि । আলোকলতা । भा. पू.१भ.गु.व. । मद.व.१ । सालशैतिख्यातलतायां । गुणाः—दृष्यवल्ली बलकरी परं वृष्या रसायनी । मूत्रकृच्छ्रच्छेदजननी पुष्टिदा कार्श्यवारिणी । औप-दंशिकरोगाय रक्तदोषं हरेदियम् ॥ वैद्यकम् ।

अमरसर्षपः । पुं । देवसर्षपे । রাই । वै.निघ. ।

अमरसुन्दरी । स्त्री । ज्वराधिकारे रसः । पाठो यथा—चिकटु चिफला चैव ग्रन्थिकं दीप्य-कानलम् । चातुर्जातं मृतं लौहं पारदो विषगन्ध-कम् । समभागमिदं चूर्णं तस्माच्च त्रिगुणो गुडः । कोलप्रमाणां गुडिकां प्रातरुत्थाय सेवयेत् ॥ इत्या-दि । प्रयोगा. ।

अमरा । स्त्री । दूर्व्वायाम् । मे.रचिर्क । गुडूच्यां । र.मा. । इन्द्रवारुणीलतायां । রাখালশশা । रा. नि.व.३ । नीलदूर्व्वायां । गृहकन्यायाम् । रा.नि. व.५ । नीलीवृत्ते । मेषशृङ्ग्याम् । वृश्चिकाल्यां । वि-ছাতি গাছ । रा.नि.व.८ । नदीवटे । रा.नि.व. ११ । जरायौ । मे.रचिर्क । गर्भनाड्याम् । ফুল । भैष.स्त्रीरो. । नाभिनालायाम् ।

अमराह्वम् । क्ली । देवदारुकाष्ठे । वा.सू.१५ एलादि.अरुणः । "शुक्तिर्व्याघ्रनखीऽमराह्वमगुरुः ।"

अमरी । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । कृष्णनिर्गुण्ड्यां । मूर्व्वायाम् । मुर्गा । वै.निघ. ।

अमरुफलम् । क्ली । उत्तरदेशप्रसिद्धफले । गुणाः—अमरोश्च फलं शीतं मलद्रवकरं मतम् । शरं दाहं रक्तपित्तं कामलां मूत्रकृच्छ्रकम् । मूत्रा-श्मरीञ्च हन्तीति ऋषिभिः परिकीर्त्तितम् । वै. निघ. । [ज्व.निर्गुण्डीधूपे ।

अमरेन्द्रतरुः । पुं । देवदारुवृत्ते । वै.निघ.२भ.

अमलम् । क्ली । अभ्रके । मे.लचिकं । समुद्र-फेने । र.मा. । कर्पूरे । वै.निघ.२भ.अपस्मा.चि. । रौप्यमाक्षिके । पित्ते । कतकवृत्ते । गन्धद्रव्यविशेषे ।

अमलदीप्तिः । पुं । कर्पूरे । श.च. ।

अमलपत्री । पुं । हंसे ।

अमलमणिः । पुं । स्फटिके । रा.नि.व.१३ । कर्पूरमणौ । কর্পূরগন্ধমণিবিশেষ ।

अमलरत्नम् । क्ली । स्फटिके । रा.नि.व.१३ ।

अमला । स्त्री । महानील्याम् । বড় নীল । रा.नि.व.४ । सेहुण्डभेदे । रा.नि. । भूम्यामलक्याम् । अम. । नाभिनालायाम् । आमलक्याम् । আমলা ।

प्रयोगा.क्षुद्ररोग-चि.। [मूला। अ.ठी.भ.।

अमलाञ्झटा । स्त्री। भूधात्र्याम्। भूँइ आ-

अमस: । पुं। रोगे। उ.।

अमानस्यम् । क्ली। पीड़ायाम्। दुःखे।

अमिलातकम् । क्ली। बेलाख्ये पुष्पे। हला.।

अमिलातका । स्त्री। महाराजतरुणीपुष्प-वृक्षे। बेल। रा.नि.व.१०। [वै.निघ.।

अमूला । स्त्री। अग्निशिखावृक्षे। ईष्लाङुलिया।

अमृणालम् । क्ली। लामज्जके। श्वेत वेणार। रा.नि.व.१२। भा.पू.१भ.क.व.।मद.व.३। उशीरे। बेणार मूल। रत्ना.। रा.नि.व.१२। च.द.अर्श-चि.प्राणदागुड़िका।

अमृत: । पुं। पारदे। रा.नि.व.१३। वनमुद्गे। रा.नि.व.१६।See मकुष्ठक:। अत्रि.२स्थानं.२अ.। धन्वन्तरौ। ना धन्वन्तरिर्दैवयी.। मे.तत्रिकं। वाराहीनाममहाकन्दशाके। शुयार आलू। रा. नि.व.७। क्ली। पीयूषे। सलिले। रा.नि.व.१४। घृते। मे.रा.नि.व.१५।वै.निघ.वा.व्या.भुजङ्गीगुटी.। "अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते।" मे.। विषसामान्ये। दुग्धे। रा.नि.व.१५। अन्ने। हे.च.। औषधे। रा.नि.व.२०। शुक्लीविषे। स्वर्णे। भक्ष्य-द्रव्ये। हे.च.।

अमृतकन्दा । स्त्री। कन्दगुडूच्याम्। मं कन्द-गुलवेल। वै.निघ.। See कन्दगुडूची।

अमृतकल्परस: । पुं। अजीर्णाधिकारे रस:। शुद्धौ पारदगन्धौ च समानौ कज्जलीकृतौ। तयो-रर्द्धं विषं शुद्धं तत्समं टङ्कणं भवेत्। भृङ्गराजद्रवै-र्भाव्यं दिनैकं यत्नत: पुन:॥ मात्रा मुद्गमाना। अत्र तत्सममिति विषसमम्। र.सा.सं.।

अमृतगुड़िका । स्त्री। भैषज्यमिदं अजीर्णे हितम्। कुर्याद्गन्धविषव्योषत्रिफलापारदै: समै:। भृङ्गाम्बुमर्दितैर्मुद्गमात्रामृतवटीं शुभाम्॥ रसे.चि.।

अमृतजा । स्त्री। हरीतक्याम्। वै.निघ.।

अमृतप्राशघृतम् । क्ली। राजयक्ष्मणि प्रश-स्तम्। "जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शटीम्। चतस्र:पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदग्धिकाम्। पुनर्नवे द्वे मधुकमात्मगुप्तां शतावरीम्। ऋद्धिं

पुष्करं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीं तथा। शृङ्गाटक-मामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम्। बदराक्षोड़-वातादखर्जूराभिषुकाणि च। फलानि चैवमा-दीनि कल्कान् कुर्व्वीत कार्षिकान्। धात्रीफल-विदारीक्षुछागमांसरसान् पय:। दत्त्वा प्रस्थोन्मि-तान् भागान् घृतप्रस्थं विपाचयेत्। प्रसृतिं मधुन: शीते शर्करार्द्धतुलां तथा। पलार्द्धकञ्च मरिचत्वगे-लापत्रकेशरम्। विनीय चूर्णयेत्तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथाबलम्। अमृतप्राश इत्येष नराणाममृतोपम:। सुराघृतमयं पथ्यं क्षीरमांसरसाशिन:। नष्टशुक्र-क्षतक्षीणदुर्ब्बलव्याधिपीड़िताम्। स्त्रीप्रसक्तानकृश-तान् स्वरहीनांश्च बृंहयेत्। कासहिक्काज्वरश्वास-दाहतृष्णास्रपित्तनुत्। पुत्रदो वृद्धि···दाहशूलक्षया-पह:॥" अस्य पत्री यथा, मूर्च्छितगव्यघृतं ४ श.। कल्कार्थद्रव्याणि प्रत्येकं कर्षमितान्येकत्र कल्कीकृत्य तै:,धात्र्यादिरसै: प्रत्येकं प्रस्थमितैश्च घृतं यथाविधि पाच्यम्। पाकसिद्धौ छानयित्वा मधुन: प्रसृतिं शर्करायाः ५० पलानि, मरिचस्य गुड़त्वच: एला-या: तेजपत्रस्य नागकेशरस्य च प्रत्येकं चूर्णमर्द्धपलं (४तो.) मिश्रणीयम्। कल्कद्रव्यानि यथा—जीव-कर्षकौ (अभावे गुडूची, वंशलोचना) क्षीरविदारी (भूँइकुमड़ा) महाबला वा जीवन्ती शुण्ठी शटी शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा (अभावे अश्वगन्धा) महामेदा (अभावे शारिवा) काकोली क्षीरकाकोली कण्टकारी बृहती र॰ पुनर्णवा श्वेतपुनर्णवा यष्टीमधु कपिकच्छु: (आ-लाकुशी मूल) शतावरी ऋद्धि: (अभावे बला बेलेड़ा) पुष्करफलं भार्गी मृद्वीका शृङ्गाटकं भूम्यामलकी शुक्लभूमिकुष्माण्डं पिप्पली वाल्यालकं बदरफलं अक्षोटफलं वातादं (बादाम) खर्जूरं अभिषुकं (पेस्ता) च। एवंविधानि अन्यानि फ-लानि च। रसाश्च यथा—आमलकीरस: भूमि-कुष्माण्डरस: इक्षुरस: छागमांसरस:, दुग्धञ्च। प्र-योगा. यक्ष्म-चि.। अन्यत् ध्वजभङ्गाधिकारे। त-स्यायं पाठ:—"छागमांसं बलाञ्चैव वाजिगन्धां तथैव च। जलद्रोणे विपक्तव्यं कुर्यात् पादावशेषितं। घृतप्रस्थं पचेत्तेन अजाक्षीरं चतुर्गुणं। मूर्च्छनार्थं प्रदातव्यं कुङ्कुमञ्च द्विकार्षिकं। बलामूलञ्च गोधूमं चाश्वगन्धा तथामृता। गोक्षुरञ्च कशेरुञ्च त्रिकटुञ्च सधान्यक:। तालाङ्कुरस्त्रैफलञ्च कस्तूरीबीजवा-

मरी । मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी । दार्व्वीं प्रियङ्गुर्मञ्जिष्ठा नतं तालीशपत्रकं । एलापत्रत्वचं नागं जातीकुसुमरेणुकं । सरलं जातिकोषञ्च मुस्तैलोत्पलसारिवे । मूलं विल्वस्य जीवन्ती ऋद्धिवृद्धी तथुम्बरम् । प्रत्येकं कर्षमात्रन्तु पेषयित्वा विनिक्षिपेत् । वस्त्रपूते सुशीते च सितां दद्याच्छरावकम् ॥ भैष. । क्षा.चि.१ख्या.८ख. ।

अमृतप्राशावलेहः । पुं । अयं राजयक्ष्माधिकारे उक्तः । तस्य पाठः—"क्षीरे धात्री च मञ्जिष्ठा क्षीरिणाञ्च तथा रसैः । पचेत्समैर्घृतप्रस्थं मधुरैः कर्षसम्मितैः । द्राक्षाद्विचन्दनोशीरैः शर्करोत्पलपद्मकैः । मधूककुसुमानन्ताकाश्मरीतृणसंज्ञकैः । प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्करार्द्धतुलां तथा । पलार्द्धिकांश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेशरान् । विनीय तत्र संलिह्यान्मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः । अमृतप्राशमित्येतदश्विभ्यां परिकीर्त्तितम् ॥" भा.म.ख.२भ. । क्षीरे काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । क्षीरिणः वटाश्वत्थोदुम्बरप्लक्षपारीशाः तेषां त्वक् । तथा गन्धतृणं क्षीरादीनां क्वाथैः द्राक्षादीनाञ्च कल्कैः पचेत् ।

अमृतफलम् । क्ली । (Nák. Pyrus communis.) The pear tree. लघुविल्वफलाकृतौ नास्पातीति प्रसिद्धे काबुलदेशजफलविशेषे । पञ्जावे च नाक इति ख्याते । गुणाः—गुरु वातघ्नं स्वाद्वम्लं रुचिकृत् शुक्रकृच्च । मद.व.६ । अमृतस्य फलं धातुवर्द्धकं मधुरं गुरु । रुच्यञ्चाम्लं वातहरं त्रिदोषस्य च शामकम् ॥ वै.निघ. । लघु वृष्यं स्वादु त्रिदोषहरञ्च । इदञ्च मुद्गलदेशे प्रचुरं लभ्यते । भावमिश्रः । पुं । पारदे । वृद्धिनामकौषधे । पटोलवृक्षे । रा.नि.व.३ । धात्रीवृक्षे । আমলাগাছ । मद. ।

अमृतफला । स्त्री । द्राक्षायाम् । কিস্‌মিস্ । हिं किसमिस् । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । लघुखर्ज्जूरीवृक्षे । ছোট খেজুরের গাছ । श्वेतद्रोणायां । कोङ्कणे उतरा उत्तरीति च ख्याता ।

अमृतबन्धुः । पुं । अश्वे । वै.निघ. ।

अमृतभल्लातकावलेहः । पुं । कुष्ठाधिकारेऽवलेहः । यथा भल्लातकप्रस्थयुग्मं(४श.) छित्वा द्रोणजले (६४श.) क्षिपेत् । प्रस्थद्वयं गुडूच्याश्च (४श.) क्षुण्णं तत्राम्भसि क्षिपेत् । शरावमात्रकं सर्पिः (१श.) दुग्धं स्यादाढकं (१६श.) तथा । सितां प्रस्थमितां (२श.) दद्यात्प्रस्थार्द्धं (१श.) माक्षिकं क्षिपेत् । सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्निना शनैः । सर्व्वद्रवे घनीभूते पावकादवतारयेत् । तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि भूमौ विम्बविषामृताः । वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्द्दो हरीतकी । अक्षो धात्री च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा । यमानी सैन्धवं मुस्तं त्वगेला नागकेशरम् । पर्पटं पत्रकं बालमुशीरं चन्दनं तथा । गोक्षुरस्य च वीजानि कर्चूरो रक्तचन्दनं । पृथक् पलार्द्धमानानां (प्र.४तो.) चूर्णमेषामिह क्षिपेत् । पलमात्रमिदं प्रातः समश्नीयाज्जलेन हि ॥ विषा = अतिविषा, अमृता = गुड़ूची । वाकुची = सोमराजी । अक्षः = विभीतके । पत्रकं = तेजपत्रम् । बालं (বালা) । कर्चूरः शटी एकाङ्गी वा । भा.म. ४भ.कुष्ठ-चि. ।

अमृतभल्लातकी । स्त्री । रसायनोऽयं योगः । रस.र. । अत्र पक्वभल्लातकफलं, विदलमिष्टकाचूर्णघृष्टं प्रक्षालितञ्च शुष्कं कृत्वा पुनस्तद्विदलीकृत्य ६४ प. वारि ५१२ प. शेषः १२८ प. शीतले क्षीरं १२८प.तत्पादशेषे शीते च घृतं ३२प.ततश्च मुद्रापाकेऽवतार्य्य,खण्डस्य १६प. मिश्रयित्वा दिनसप्तकं स्थापयेत् । भल्लातकानां पक्वानां कृत्वा छिद्रान्वितानाञ्च यदाढकं स्यात् । तदिष्टकाचूर्णकणैर्विघृष्य प्रक्षालयित्वा विसृजेत्प्रवाते । शुष्कं पुनस्तद्विदलीकृतञ्च ततः पचेदप्सु चतुर्गुणासु । तत्पादशेषं परिपूतशीतं क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत्तम् । तत्पादशेषं पुनरेव शीतं घृतेन तुल्येन पुनः पचेत्तम् । तदर्द्धया शर्करया विमिश्रं ततः खजेनोन्मथितं विधाय । तत्सप्तरात्रादुपजातवीर्य्यं सुधामृतादप्यधिकत्वमेति । रस.र.रसायन. । सा.कौ. । भैष.कुष्ठाधिकारे । अन्यच्च विविधाधिकारे—सुपक्वभल्लातकफलं द्विखण्डितं ८श. वारि ३२श. (जले द्वैगुण्याभावात्) पादशेषः ८श. क्वाथो ग्राह्यः । अथ दुग्धं ३२ श. घृतञ्च शरावद्वयं (४श.) दत्त्वा तावत्पचेत् यावद्घनतां न गच्छेत् । घनीभूते शर्करायाः १६ पलानि मिश्रयित्वा दिनसप्तकं स्थापयेत् । च.द.रसायने । पाठो यथा—सुपक्वभल्लातफलानि सम्यक् द्विधा विदार्य्याढकसम्मितानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि । पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् । सिताप्रलाषोड़शभिः पलैस्तं विमिश्र्य संस्थाप्य दिनानि

सम इत्यादि। घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं घृतस्य प्रस्थ-द्वयते इति। च.द. विविधाधिकारे।

अमृतमञ्जरी । स्त्री। गोरक्षदुग्धीक्षुपे। रा.नि.व.५। सामान्यज्वरे रसविशेषः। "हिङ्गुलं मरिचं टङ्गं पिप्पलीं विषमेव च। जातीकोषं समं सर्व्वं जम्बीराद्भिर्विमर्द्दयेत्॥" मात्रा २ वा ३ गुञ्जा। अत्र जातीकोषं (जयित्री)। अन्या कासाधिकारे, पाठतुल्य एव। र.सा.सं.।

अमृतमण्डुरः । पुं। परिणामशूले देयः। पाठः:—"मण्डुरस्य पलान्यष्टौ शतावर्य्यारसस्तथा। क्षीराज्यं दधि प्रत्येकं पिष्ट्वा चतुःपलं पचेत्।" इत्यादि। लौह. ८प. शतावर्य्यादीनां प्रत्येकं चतुःपलञ्च एकत्र पचेत्। रस.र.। [प.सु.२०व.।

अमृतमन्थः । पुं। दुग्धादिपरिगोलिते मन्थे।

अमृतयोगः । पुं। नक्षत्रयोगविशेषे दिनकरकरयुक्तः सोमसौम्येन वापि तुरगसहितभौमः सोमपुत्रोऽनुराधा। सुरगुरुरपि पुष्ये रेवती शुक्रवारे दिनकरसुतयुक्ता रोहिणी सौख्यहेतुः। ज्योति. १स्था.६प.।

अमृतरसा । स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। आङ्गुर इति लोके। मं कालद्राख। रा.नि.व.११।

अमृतलता । स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३। हा.चचि.।

अमृतलतादिघृतम् । क्ली। पाण्डुरोगाधिकारे घृतम्। तस्य पाठः—"अमृतलतारसकल्कं प्रसाधितं तुरगविहितः सर्पिः। क्षीरं चतुर्गुणमेतद्धितमिव हलीमकार्त्तेभ्यः॥ भा.म.२भ.।

अमृतवटकः । पुं। सन्निपातातिसारे हितः। हा.चचि.१स्था.३ध.। पाण्डु चि.।

अमृतवटी । स्त्री। अग्निमान्द्ये रसविशेष। अमृतवराटकमरिचैः द्विपञ्चनवभागिकैः क्रमशः। विष २कड़ि ५ मरिच ८ तो.। जलेन मुद्गसमाना वटी कार्य्या। भैष.।

अमृतवर्त्तिका । स्त्री। मृत्युञ्जयतन्त्रोक्तरसाञ्जनवर्त्ती। तत्साधनं यथा—त्रिकटु-त्रिफला-ब्राह्मी-गुडूची-चित्रक-नागकेशर-शुण्ठी-भृङ्गराज-निर्गुण्डी-हरिद्रा-दारुहरिद्रा-शक्राशन(सिद्धि)-त्वगेला-गन्धालीक-विडङ्ग-वचानां चूर्णं प्रत्येकं १प. काम-रूपदेशीयगुडस्य च ५० प. एकत्र संमर्द्य १६० वर्त्तिकाः कार्य्याः। प्रत्यहं भोजनात्प्राक् सन्ध्यायां वा शीतलजलेन एकैकं सेव्यम्। भैष.।

अमृतवल्लरी । स्त्री। गुडूच्याम्। भा.पू.१भ. गु.व.। उपोदक्याम्। बड़ पुँइ।

अमृतवल्लिका / **अमृतवल्ली** । स्त्री। चित्रकूटप्रसिद्ध गुडूच्याम्। र.मा.। रा.नि.व.३। अत्रि.२स्था.२भ.। अमृतस्य च वल्ली सा हितकारी विषापहा। किञ्चित्तिक्ता जराव्याधिहरी कुष्ठामनाशिनी। कामलव्रणशोथघ्नी ऋषिभिः परिकीर्त्तिता॥ वै.निघ.,जीर्णज्व.,हरीतकीपाके।

अमृतसङ्गमः । पुं। खर्परिकायाम्। थापर। मं कलखापरी। वै.निघ.। [रा.नि.व.५।

अमृतसञ्जीवनी । स्त्री। गोरक्षदुग्धीनामक्षुपे।

अमृतसम्भवा । स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.५।

अमृतसहोदरः । पुं। घोटके। जयद.।

अमृतसारजः । पुं। गुडे। गुड़। मं काकवी। रा.नि.व.१४। नवराजखण्डे। नवात। रा.नि.व.१४। तृष्णाज्वरदाहरक्तपित्तघ्नः।

अमृतसारजा । स्त्री। शर्करायाम्। चिनि। मं खड़साकर।

अमृतसारताम्रम् । क्ली। रसायनाधिकारे।

अमृतसोदरः । पुं। घोटके। रा.नि.व.१९।

अमृतस्रवा । स्त्री। चित्रकूटदेशे स्वनामप्रसिद्धलतायां। रुदन्ती लता। अमृतवल्लि। गुणाः—ईषत्तिक्तरसायनी, विषघ्नी व्रणकुष्ठामकामलाशोफजिच्च। रा.नि.व.३। त्रायमाणायाम्। रा.नि.व.५। मात्रा ३ माषा।

अमृतहरीतकी । स्त्री। अजीर्णे। यथा—"धान्यकं जीरकञ्चैव मुस्तकं पटुपञ्चकं यमान्याशठपत्रञ्च लवङ्गं त्रिकटुस्तथा। प्रत्येकं समभागन्तु श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्। सर्व्वचूर्णसमं दद्यादभयाचूर्णसंस्कृतम्॥" सा.कौ.। तक्रे समुत्स्विन्नशिवाशतानि तद्बीजमुद्धृत्य च कौशलेन। षड्षणं पञ्चपटूनि हिङ्गुक्षारावजाजीमजमोदकञ्च। चूर्णेन सम्भाव्य तथा समानं क्षिपेत् शिवाबीजशिवाख-मध्ये॥ प्रयोगा.।

अमृतचार: । पुं । नवसागरे । वै.निघ. ।

अमृता । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.३। र.मा.। आमलक्यां । रा.नि.व.११ । हरीतक्यां । प०मु. । "स्थूलमांसामृता मृता ।"इयं चम्पाजाता। रा.नि. व.११ । तुलस्यां । काष्ठधात्रीवृक्षे । भा. । मदिरायां । रा.नि.व.१४ । इन्द्रवारुण्यां । रा.नि.व.३। पारावतपद्यां। लता फट्की ।रा.नि.व.३। गोरक्षदुग्धायां । कृष्णातिविषायाम् । रक्तत्रिवृतायां । रा. नि.व.६ । दूर्व्वायां। पिप्पल्याम् । मे.। लिङ्गिन्यां । रा.नि.व.३ । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । श्वेतदूर्व्वायाम् । नागवल्ल्याम् । पान । रास्नायाम् । गरुड़वल्ल्याम् । वै.निघ.चय.चि.सूर्य्यप्रभायाम् । खर्व्वजेतिख्यातलतायाम् । कन्दगुडूच्याम् । स्फटिकारिकायाम् । मद.व.४। प्रयोगा.। गुडूचीति चित्रकगुड़े । वा.सू.१५, आरग्वधादि: । निम्बामृता मधुरसा श्रुववृक्षपाटा:, पद्मकादौ अरुण: । अक्षामृता दश जीवनसंज्ञा: । चि.१अ.किरातादि: । किराततिक्तममृता । च.द.वातज्व.चि. । किराताब्दामृतोदीच्य—।च.द.पित्तज्व.लोध्रादि: । च.सू.४अ. ।

अमृताख्यगुग्गुलु: । पुं । वातरक्ते । गुड़ूची २ श. गुग्गुलु: १ श. त्रिफला प्रत्येकं १ श. वारि ६४ श. सङ्कुद्य पाच्यम् । पादशिष्टे छानयित्वा तावत्पुन: पाच्यं यावत् न घनीभूतं भवति । घनीभूते दन्त्यादिचूर्णं प्रत्येकं ४ तो. त्रिवृच्चूर्णञ्च २ तो. ईषदुष्णतासत्त्वे प्रक्षिप्य मर्द्दयेत् । बलाबलं वीक्ष्य मात्रा देया । च.द.वातरो.चि. ।

अमृताख्यलौह: । पुं,क्ली । रक्तपित्ताधिकारे लौह: । पाठो यथा—अमृता त्रिवृता दन्ती श्रावणी खदिरो वृषं । चित्रको भृङ्गराजश्च कोकिलाक्ष: सपुष्कर: । पुनर्णवा बलाकाशशिग्रुमोरटदारका: । गवाक्षी पीवरी कन्दघविका तालमूलिका ।. नागबला कणामूलं कुष्ठं ब्राह्मणयष्टिका । लोम्मितानि चैतानि जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् । त्रिफलायास्तथा श्वं अत्राष्टगुणपाचितं । तस्मादष्टावशेषन्तु कषायं परिस्रुतम् । माक्षिकेण हतस्यापि पुटितस्य यथाविधि । अयसश्चूर्णितं पूतं पलषोड़शसम्मितम् । लाभ्रकस्य तावन्ति तावन्ति गन्धकस्य च । द्वे द्वे ले रसस्यापि खल्लितस्य विधानत: । गुड़स्य च पलान्यष्टौ सितायाश्चाथ पैत्तिके । रक्तपित्ते तु खण्डेन मत्स्यण्ड्या वापि कासवे । गुग्गुलोर्द्विपलं दत्त्वा प्रस्थमेकन्तु सर्पिष: । एवं पाकविधिज्ञस्तु पचेल्लौहं समाहित: । शीतेऽवतार्य्य मधुन: क्षिपेदष्टपलं भिषक् । माक्षिकस्य विशुद्धस्य द्विपलं रजस: क्षिपेत् । शिलाजतोस्तथा चूर्णं पलार्द्धसम्मितं भिषक् । तथैषां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥ इत्यादि । अमृतादित्राह्मणयष्ट्यन्तानां प्रत्येकं पलमितं, वारि ३२ श. शेष: ८ श. । त्रिफला मि. २ श. वारि. ३२ श. शेष: ८ श । शोधितलौहं १६ प. अभ्रं ४ प. रसगन्धकौ ४ प. खण्ड: ८ प. गुग्गुलु: २ प. घृतं २ श. । एकत्र लौहपाक: कार्य्य:। शीतले प्रचे.मधु ८प.स्वर्णमक्षिकं २प.शिलाजतु ४ तो. । अत्र श्रावणी मुण्डितिका । मोरटमिक्षुमूलं । दारको वृद्धदारक: । दर्भ उलुमूलं। पीवरी शतावरी । गवाक्षी गोरक्षकर्कटी । नागबला गोरक्षचाकुलिया । कुष्ठपुष्कराभ्यां काण्डग्रन्थिभेदेन ग्रहणम् । अथवा भागद्वयग्रहणम् । माक्षिकेण हतस्य निरुत्थमारितस्येत्यर्थ: । पुटितस्य सामान्यविशेषपुटितस्य । पलान्यभ्रस्येत्यत्रापि पुटितस्येति सम्बध्यते । तेन प्रथमपरिच्छेदोक्तक्रमेण रसायनाधिकारे वक्ष्यमाण-वृहदमृतसारोक्त-लौहाभ्रसमभिहित-विधिनैव वा चूर्णितपुटितस्येत्यर्थ: । तावन्ति गन्धकस्येति चत्वारि पलानीत्यर्थ: । गन्धकशुद्धिविधिश्च यथा—गन्धकन्तु समानीय नवनीतामलङ्कवि । तत्सर्पिषि विपक्वव्यं यावत्तैलनिभं भवेत् । वस्त्रेणान्तरितङ्कृत्वा ढालयेत्त्रिफलाम्भसि । एवं गन्धाश्मसंशुद्धं तत्तत्कर्म्मसु योजयेत् । अथ रसस्येति पारदरसस्य पलद्वयं । खल्लितस्य मूर्च्छितस्येत्यर्थ: । मूर्च्छनं खल्लशिलादिषु औषधचूर्णं रसं वा दत्त्वा विमर्द्य निर्म्मलीकरणमभिधीयते । तत्र तावत् पारदे सिद्धदोषचयनिवारणार्थं त्रिभिर्द्रवै: प्रत्येकं सप्तधा मूर्च्छनं कार्य्यम् । पटु लवणं अलम्बुष: कुलाहलं किण्वं सुराबीजं । माक्षिकस्य विशुद्धस्येति स्वरूपत: शोधितया ज्ञेयम् । चित्रकाद्यचूर्णानि प्रत्येकं पलमात्राणि । चतुर्जातकादीनां प्रत्येकमर्द्धपलम् । रस.र.रक्तपि.चि. ।

अमृतागुग्गुलु: । पुं । राजयक्ष्मणि हित: । प्रस्थं गुड़ूच्या: प्रस्थार्द्धं प्रत्येकं त्रिफलापरं । पक्त्वा द्रोणेऽम्भस: शिष्टे पाकाद्धमे तत: क्षिपेत् । कोर्षे

दन्त्यमृताव्योषविड़ङ्गत्रिफलारजः । प्रत्येकमर्द्धपलिकं दद्याच्चूर्णञ्च कार्षिकम्॥ रस.र.वा.र.चि.। चक्रपाणिमते तु गुड़ूची ४ श.गुग्गुलुः २ श.आमलकी २श.विभीतकः २श.पुनर्णवा २ श.हरीतकी २ श. एकत्र कुट्टयित्वा ६४ शरावमारिणि पक्वा १६ शरावावशिष्टः क्वाथः कार्य्यः। अथ गालयित्वा पुनः पक्वा घनीभूते तत्र दन्त्यादिचूर्णं प्रत्येकं ४तो. त्रिवृतः २ तो. प्रक्षेप्यम् । प्रक्षेपश्च ईषदुष्णतायां देयः । मात्रा च यथाग्निबलं देया । च.द.वा.र.चि.। पाठो यथा—"अमृतायाश्च द्विप्रस्थं प्रस्थमेकन्तु गुग्गुलोः। प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च । सर्व्वमेकत्र सङ्कुट्य क्वाथयेन्नल्वणेऽम्भसि । पुनः पचेत्पादशेषं यावत्सान्द्रत्वमागतं । दन्ती चित्रकमूलानां कणा विश्वफलत्रिकं । गुड़ूचीत्वग्विड़ङ्गानां प्रत्येकार्द्धपलोन्मितं । त्रिवृतः कर्षमेकन्तु सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् । सिद्धे कोष्णं क्षिपेत्तत्र अमृतागुग्गुलोः परमिति ॥ च.द.। अयं भावप्रकाशेऽपि वातरक्ते उक्तः । पाठस्य मर्म्मार्थस्तुल्य एवेति पाठो न लिखितः । भा.म.२भ. ।

अमृताङ्कुरलौहः । पुं, क्ली । उपदंशे लौहविशेषः । तस्यायं पाठः—"पारदं गन्धकं लौहमभ्रं ताम्रं सगुग्गुलुं । भल्लातं पलिकं सर्व्वं धात्र्याः सार्द्धं षड़क्षकं। द्राक्षं पथ्याहरीतक्योर्लौहात् षोड़शिकं हविः। पचेत्प्रस्थे वराक्वाथे लौहपात्रे विधानवित् । सुसिद्धं तत्समश्नीयात् सम्पूज्य गुरुदेवतां । संमर्द्य मधुसर्पिर्भ्यां गुञ्जावृद्ध्या दिने दिने। अत्रानुपानं पयसा नारिकेलोदकेन वा । कुष्ठोक्तामृताङ्कुरलौहादस्य त्रिफलाभागभेदः, अतः पाठद्वयम् । प्रयोगा.उ.द.चि. । भेषजमिदं कुष्ठरोगे हितम् । अत्र पलमेकं रसस्येति रससिन्दूरमिति केचित् । अपरे हिङ्गुलोत्थपारदं व्यवहरन्ति । वृद्धास्तु रससिन्दूरमेव व्यवहरन्ति। रसादिसर्व्वमेकीकृत्य लौहपात्रे त्रिफलाक्वाथेन पचेत् । पाकशेषे त्रिफलाचूर्णं देयम् । र.सा.सं.रस.र.। कुष्ठोक्तो यथा—"हुताशमुखसंयुक्तं पलमेकं रसस्य वै । पलं लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च । गन्धकस्य पलञ्चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलोः । हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः । अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्याः पाणितलानि षट्। घृतं द्व्यष्टगुणं लौहात् त्रिंशत्त्रिफलाजलम्। एकीकृत्य पचेत्पात्रे लौहे तद्विधिपूर्व्वकम् । पाकमेतस्य जानीयात् पाकज्ञः कुशलो भिषक्"। इत्यादि । हुताशमुखसंयुक्तिः यथा रसार्णवे—रसस्य पञ्चमांशेन गन्धेन लौहपात्रके । लौहदण्डेन च तथा दत्त्वैषन्नवनीतकं । मर्द्दनात्कज्जलिङ्कृत्वा पिष्टं शालिञ्चिकाद्रवे । हृद्दोश्चास्तु पित्तेन वेष्टयित्वा निधापयेत् । हण्डिकाया मुखं लिप्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । गन्धगन्धश्च यावत्स्यात् तद्धुताशमुखं विदुः ॥ कश्चित्तु हुताशमुखसंयुक्तमिति गुग्गुलुपर्य्यन्तं संबध्नाति । तेन शोधनजारणादिक्रमेण सर्व्वेषामशी शोधनमाह हरीतकीविभीतक्योः सार्द्धकर्षद्वयं पृथगिति वचनात् । हरीतक्यास्तु ५ तो. विभीतक्याश्च आमलक्याः षट्, पाणितलं १२ तो.। मिलितत्रिफला १६ प. पाकार्थजलं १६ श. शेषः ४श. घृतं १६ प. लौहपात्रे पाच्यम् । वस्त्रपीड़ितं यदा न निःसरति मुद्रा च भवति तदावतार्य्य चूर्णप्रक्षेपः। अस्य पाके सावधानेन भाव्यम् । अमृतसारलौहवदस्य क्रिया ज्ञेया । वृहदपि अमृताङ्कुरलौहं कुष्ठे उक्तम् यथा—सूतं हिङ्गुलसम्भूतं ताम्रं तद्द्विगुणं भवेत् । सुजीर्णलौहं तत्तुल्यमभ्रं भल्लातकं तथा । ताम्रद्विगुणगन्धञ्च गुग्गुलुस्तद्द्विधा मतः । त्रिफलायास्तथा चूर्णं प्रत्येकं सूततुल्यकं ताम्राच्चतुर्गुणं सर्पिः तैलमेरण्डजं द्विधा । रसाञ्जनञ्चाभ्रतुल्यं पक्वा चैवामृतद्रवैः । चतुर्गुणैर्घृता तैलान्निस्तोयमवतारयेत्"॥इत्यादि । भैष.प्रयोगा.कुष्ठचि. [illegible]थ रसेन्द्रसारसंग्रहोक्तः पाठः प्रायेण तुल्य[illegible] । केवलं गन्धकस्य पलञ्चैकमित्यत्र—"अभ्रकञ्च पलञ्चैकं गन्धकस्य चतुःपलमिति ।" कर्षद्वयं द्वयोरिति प्रत्येकं कर्षद्वयमिति । घृतं द्व्यष्टगुणमित्यत्र—"घृतमष्टगुण"मितिभेदः । अभ्रकस्य पलञ्चैव गन्धकस्य चतुःपलमित्यत्र प्रयोगामृतधृतपाठं न साधु मन्यन्ते भट्टादयो विशिष्टवैद्याश्चेति। र.सा.सं.टी.। रसरत्नाकरः प्रयोगामृतेन तुल्य एव केवलं द्व्यष्टमाषाधिकमित्यत्र अष्टमाषाधिकमिति भेदः। रसेन्द्रचिन्तामणौ च "अष्टमाषाधिकानि" घृतं त्वष्टगुणमिति पाठभिन्नतास्ति । रसे.चि.कुष्ठ. । सा.कौ. । अन्यदम्लपित्ते उक्तम् ।

अमृतादिः । पुं । कषायद्रव्यसमूहे यथा—"अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं खदिरमसितवेत्रं निम्बकं द्वे हरिद्रे" इत्यादि । अयं विसर्पविस्फोटके हितः । असितवेत्रं श्यामा लता । रस.र. ।

च.द.विसर्प-चि.। सा.कौ.। प्रयोगा.। अपर: मूत्रकृच्छ्रे यथा—अमृतं नागरं धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकम्। प्रपिबेद्वातरोगार्त्त: सशूली मूत्रकृच्छ्रवान्॥ भैष.।

अमृतादिवटी । स्त्री। विषं २ भा. कपर्द्दभस्म ५ भा. मरिचं ६ भा. जलेन मुद्गमाना वटी कार्य्या। इयं कफे त्रिदोषेऽग्निमान्द्ये च हिता। भा.म.१भ.ज्वरचि.।

अमृताद्यगुग्गुलु: । पुं। अयं मेदोरोगे हित:। यथा—"अमृता त्रुटिवेल्लवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुम्। क्रमवृद्धमिदं मधुप्लुतं पिडकास्थौल्यभगन्दरं जयेत्।" अत्र त्रुटि: सूक्ष्मैला। वेल्लं विडङ्गं। वत्सकं कुटजत्वक्। एषां क्रमवृद्ध्या भागो ग्राह्य:। भैष.मेद.। भा.म.३भ.मेदचि.।

अमृताद्यघृतम् । क्ली। वातरक्ते हितं। घृतं ४ श्र. कल्कद्रव्यं १ श्र.। पाककाले आमलकीरसं ४ श्र. वारि १२ श्र. दत्त्वा पाच्यम्। आरग्वध: शोणालुफलमज्जा। वृश्चीर: श्वेतपुनर्णवा। क्षुरक: कोकिलाक्षमूलम्। गन्धर्व्व: एरण्डमूलं। घन: मुस्ता। च.द.वातरोग-चि.। भा.म.२भ.।

अमृताद्यचूर्णम् । क्ली। आमवाते। गुडूची नागरगोक्षुरमुण्डितिकावरुणचूर्णानि प्रत्येकं समभागानि। भा.म.२भ.।

अमृताद्यतैलम् । क्ली। गलगण्डादौ। मूर्च्छिततिलतैलं ४ श्र. गुडूच्यादीनां शतपलं वारि ६४ श्र. शेष: १६ श्र.। उक्तद्रव्याणां मिलितकल्क: १श्र.। तैलपाकविधिना पाच्यम्। च.द.गलगण्ड-चि.। अथवा गुडूच्यादीनां प्रत्येकं १ प. वारि १२८ प.। तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्बहिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभि:। सिद्धं बलावेतसदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी॥ तैल ४ श्र. कल्कार्थ—गुलुञ्च, निमछाल, गुड़काउनी, केलेकड़ा, कुटजत्वक्,पिपुल,वेलेड़ा, वेतस,देवदारु। मिलित १ श्र.। भैष.। सिद्धं बलाभ्यामिति। च.द.।

अमृताफल: । पुं, क्ली। पटोले। भा.पू.१भ.। काबिलप्रसिद्धफलवृक्षविशेषे,रुचिफले वा, नाशपाती इति लोके। मद.व.७।

अमृतारिष्टम् । क्ली। अरिष्टमिदं विषमज्वरादौ हितं। अत्र गुडूच्या: पलशतं दशमूलस्य तथा एकत्र द्रोणचतुष्टयजले पक्त्वा पादशेषं ग्राह्यं। अथ तत्र क्वाथे गुडस्य तुलात्रयं(७५॥०सेर) नीक्षिप्य, कृष्णजीरस्य १६ प. पर्पटस्य २ प.। तथा सप्तपर्ण त्रिकटु मुस्तक नागकेशर कटुकातिविषेन्द्रयवादीनाञ्च प्रत्येकं चूर्णपलं निक्षिप्य आढकपात्रे मासमात्रं स्थापयेत्। तेनामृतारिष्टं जायते। भैष.।

अमृतार्णव: । पुं। रसोऽयं अतिसारे ज्वरातिसारे च हित:। मात्रा १ मा.। अनुपानं धान्यजीरक-शालवीजानां यथालाभं देयम्। द्रव्याणि यथा हिङ्गुलोत्थरस लौहगन्धक टङ्कण शटी धान्यकजीरेर मुस्तकाम्बष्ठाजीरकातिविषाजीरकाणि छागीक्षीरेण मर्द्दयेत्। भैष.। रस.र.अजाजी जीरकम्। घुणप्रिया अतिविषा। धान्यजीरकयूषेणेति यूषे: प्रदरतरं मुदां ज्ञेयम्। र.सा.सं.अतिसा.चि.।

अमृतार्णवरस: । पुं। कासहरोऽयं रस:। अत्र अमृता गुडूची। पद्मकं पद्मकाष्ठं। र.सा.सं. कासचि.। रस.र.। भैष.। द्वितीयो रस: वाजीकरणाधिकारे। अत्र सूतभस्म रससिन्दूरम्। र. सा.सं.। अन्य: कासे—"रास्ना विडङ्ग त्रिफला रसगन्धकटुत्रिकं। अमृता पद्मकं क्षौद्रं विषतुल्यं सुचूर्णितम्॥" मात्रा २ गुञ्जा। रस.र.कासचि.। अन्य: राजयक्ष्मणि—"पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलौहञ्च टङ्कणं। रास्नाविडङ्गत्रिफला देवदारु कटुत्रयम्। अमृता पद्मकं तुल्यं विषञ्चापि विचूर्णयेत्। मधुनाच वटी कार्य्या।" प्रयोगा.। अन्य: रसेन्द्रसारघृते रसायनाधिकारे। "सूतभस्म चतुर्भागं लौहभस्म तथाष्टकं। अभ्रभस्म च षड्भागं गन्धकस्य च पञ्चमं। भावयेत्त्रिफलाक्वाथैस्तत्सर्व्वं भृङ्गजद्रवै:। प्रियङ्गुवह्निकटुक्वाथैर्भावयेत्तत्तथा पृथक्। सर्व्वतुल्या कणा योज्या गुडैर्मिश्रं पुरातनै:॥" मात्रा निष्कमिता। र.सा.सं. प्रयोगा.रसायने।

अमृतार्णवलौहम् । क्ली। कुष्ठाधिकारे। "त्रिकटुत्रिफलालौहं समभागं विचूर्णितं। सर्व्वेषामपि चूर्णानामर्द्धभागं शिलाजतु। गुडूचीस्वरसैर्देया भावना रविरश्मिभि:। वारत्रयं तत: शुष्कं घृतेन सह मर्द्दयेत्॥" मात्रा १मा.मधुना सेव्या। रस.र.। प्रयोगा.। अयम् अमृतार्णवरस इति भेदे ऽप्युक्त:। प्रयोगा.।

अमृतावटिका (गुग्गुलुः) । स्त्री । सर्व्व-व्रणघ्नी वटिका । व्रणशोथे इति च.द. । "अमृता-पटोलमूलत्रिफलात्रिकटुक्रमिघ्नानाम् । समभागानां चूर्णं सर्व्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥ प्रतिदिवसमेकैकां गुडिकां खादेदक्षप्रमाणाम् । रस.र. ।" अक्षमा-त्रादधिकं न कर्त्तव्यं कोष्ठादिकबुद्ध्याल्पमपि। प्रयो-गा. । द्वितीया वृहदभिधाना व्रणे हिता । यथा— "अमृतायाः पलशतं दशमूलशतं तथा । पाठामूर्व्वा बला द्वे च तथा गन्धर्व्वहस्तकः ॥ पृथग्दशपलानेता-नभयानां शतं तथा । विभीतकशते द्वे च धात्री शतचतुष्टयं ॥ गुग्गुलोः प्रस्थसंयुक्तं जलद्रोणद्वये निशाम् । एकां पर्य्युषितां पक्त्वा चतुर्थांशावशेषि-ते ॥ क्वाथे गुग्गुलुमालोड्य लौहपात्रे पचेद्दृढं । शीते चैतानि संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्पलिकानि तु ॥ त्रि-फलात्रिवृतादन्तीव्योषच्छिन्नाश्वगन्धकान् । विडङ्गं चित्रकं चोचं सूक्ष्मैलां नागकेशरम् ॥" इत्यादि । पोट्टलिबद्धगुग्गुलुना सह पर्य्युषितं कर्त्तव्यं । ततो-ऽपरदिने क्वाथकरणम् । कैशोरगुग्गुलुवत् सर्व्व-मपरं ज्ञेयम्। प्रयोगा.व्रणचि. । रसरत्नाकरधृतपाठ-तुल्य एव। तत्र अस्य पत्री यथा—घृतपिष्टितगुग्-गुलुः १६ प. क्वाथार्थं गुडूची १०० प. दशमूलं १०० प. आकनादी, मूर्व्वा, वाड़ियाला, श्वेतवा-ड़ियालामूलं, एरण्डमूलं, प्रत्येकं १० प. सास्थि-हरीतकी १००, वहेड़ा १००, आमलकी ४००, पाकार्थं देयं जलं द्रोणद्वयमितं (१८२श.) अत्रैव पोट्टलीबद्धं गुग्गुलुं दत्त्वा पाकशेषजलं ४८ श. कर्त्तव्यम्। अत्रैव क्वाथे क्वाथस्थापितगुग्गुलुं पिष्ट्वा पाचनीयम् । सिद्धे प्रक्षेपार्थं त्रिफला तेउड़ीमूलं त्रिकटु दन्तीमूलं गुडूची अश्वगन्धा विडङ्गं तेजपत्रं गुड़त्वक् सूक्ष्मैला नागेश्वरः गुड़्चा, एषां प्रत्येकं १ प. एकीकृत्य स्निग्धभाण्डे स्थाप्यम् । मात्रा ८ माषा। उष्णोदकमनुपेयम् । रस.र. व्रणशोथ-चि. । भा.म.२भ. । अन्या कुष्ठरोगे वातरक्ते च हिता । तस्या अयं पाठः—अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतं। पाठा मूर्व्वा बला तिक्ता दार्व्वीगन्धर्व्वहस्तकाः । एषां दशपलान् भागान् विभीतक्याः शतं हरेत् । द्वे शते च हरीतक्याः आमलक्यास्तथा शतम् । जलद्रोणत्रये पक्त्वा अष्ट-भागावशेषितं । प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थार्द्धञ्च घृतं पचेत् । पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूच्याः सत्त्वमेव च । पलद्वयं तथा शुण्ठ्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥ इ-त्यादि । भैष.कुष्ठ-चि. ।

अमृताष्टकः । पुं, क्ली । गुडूच्याद्यष्टद्रव्यसिद्धक्व-थाये । एष पित्तश्लेष्मज्वरे हितः । च.द.चि. । "गुडूचीन्द्रयवारिष्टपटोलं कटुरोहिणी । नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् । अमृताष्टक-इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥" अरिष्टं निम्बत्वक् । रोहिणी कटुकी । एषां प्रति २०रक्तिकं वारि ३२ तो. शेषः ८ तो.। प्रक्षेपार्थं पिप्पलीचूर्णं ॥० तो.। सा.कौ. । [व.४ ।

अमृतासङ्गम् । क्ली । खर्परिकातुत्थे । मद.

अमृतासङ्गः । पुं । खर्परीतुत्थे । तूँते । मं मोरचूत । वै.निघ. ।

अमृताह्वम् । क्ली । अमृतफले, नास्पातीति लोके । हिं अपी । मद.व.६ । गुणाः—गुरु वातघ्नं स्वादु त्रिदोषघ्नञ्च । 'नास्पाती' मुद्गलदेशे प्रचुरं लभ्यते । भा. । खर्वूजे । मद.व.६ ।

अमृताह्वयतैलम् । क्ली । वातरक्ते तैलम् । पाठो यथा—"गुडूची मधुकं ऋक्षपञ्चमूलं पुनर्न-वा । रास्नासैरण्डमूला च जीवनीयानि लाभतः । पलानां शतिकैर्भागैर्बला पञ्चशतं भवेत् । कोलं विल्वं यवान् माषान् कुलत्थांश्चाढकोन्मितान् । काश्मर्य्याश्च शुष्कानां द्रोणं द्रोणशतेऽम्भसः ॥ साधयेज्जर्जरं पूतं चतुर्द्रोणञ्च शेषयेत् । तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः । पिष्ट्वा त्रिपलिकञ्चैव चन्दनोशीरकेसरम् । पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधु-यष्टिकां । मञ्जिष्ठार्द्धपलञ्चैव तत्सिद्धं सर्व्वयोगि-कम् ॥" भा.म.२भ.वातरोगचि. ।

अमृतेश्वररसः । पुं।अयं रसो यक्ष्मणि हितः। रसभस्मामृतासत्वं लौहं मधुघृतान्वितम् । अमृते-श्वरनामायं यक्ष्मघ्नो राजयक्ष्मणि ॥ भा.म.२भ. । रसे-चि. । प्रयोगा. ।

अमृतोत्था । स्त्री । सुधामूलायाम्, सालमू-मिश्रीति भाषा । अत्रि. ।

अमृतोत्पन्नम् । क्ली । तुत्थे । खर्परीतुत्थे । खापर। मं कालखापरी । रा.नि.व.१३। [नि.व. ।

अमृतोत्पन्ना । स्त्री । गृहमक्षिकायाम् । रा.

अमृतोद्भवः । पुं । धन्वन्तरौ । रत्ना. । क्ली ।

(५३पृष्ठस्थ-प्रथमस्तम्भस्य अष्टमपङ्क्त्यनन्तरं पाठ्यमेतत्)

अमोघा । स्त्री। पाटलावृक्षे । भा.। च.सू.४ग्र.। हरीतक्याम् । विडङ्गे । मे.। श्वेतपाटलायाम् । पु-ष्पभेदे । रा.नि.व.२३ ।

अम्बकः । पुं । बकुलवृक्षे । जटा.। क्ली । ने-त्रे । हे.च.। ताम्रे । रा.नि.व.१३ ।

अम्बरम् । क्ली । कार्पासे । कापास । र.मा.। अभ्रधातौ । अभ्र । रा.नि.व.१३ । भैष.। वस्त्र-गन्धकुसुमाकरे । तन्नामकगन्धद्रव्ये । विश्वः ।

अम्बरदः । पुं । कार्पासवृक्षे । वै.निघ.।

अम्बरा । स्त्री । कार्पासवृक्षे । प.मु.।

अम्बरातकः (रीयः) । पुं । आम्रातकवृक्षे । आम्‌ड़ा गाछ । जटा.। [भर्जनपात्रे । अम.।

अम्बरि(री)षः । पुं, क्ली । आम्रातकवृक्षे । भर्जनपात्रे । अम.। [ज्ञाते ।

अम्बष्ठः । पुं। देशविशेषे । वैश्यायां ब्राह्मणा-

अम्बष्ठका (की) } **अम्बष्ठा (ष्ठिका)** } स्त्री । (Stephania hernandifolia, Syn cissampelas hexandra,) पाठायां । निमु-का। आकनादि । रा.नि.व.६ । पटांडू इति हिमालये । भार्ग्यां । र.मा.। लक्ष्मणामूले । भैष. स्त्रीरोग.चि.पुष्यानगचूर्णे । अम्ललोण्याम् । आम्-रूल । रा.नि.व.५ । भा.पू.१भ.। यूथिकायाम् । यूँई । प.मु.। मयूरशिखायाम् । वा.सू.प्रियङ्ग्वा-दिः । "अम्बष्ठामधुकं नमस्कारी ।" आम्रातके । आम्‌ड़ा । क्षुद्रक्षुपविशेषे । अम्बाड़ा, अम्बरी इति च दक्षिणापथे । हिं मोइया । माचिका, साकु-कण्ड इति च पश्चिमदेशे ख्याता । पुदिना । सु. सू.३८ग्र.। रस.र.पुष्यानगचूर्णे । गुणाः—कषा-याम्ला कफघ्नी कण्ठरोगघ्नी वातरोगहरी रुच्या दीपनी च । रा.नि.व.४ ।

अम्बष्ठादिः । पुं। पाठादिगणविशेषे । यथा—अम्बष्ठा-धातकीकुसुमसमङ्गाकट्वङ्गमधुकबिल्वपेशी-रोध्रसावररोध्रपलाशनन्दीवृक्षपद्मकेशराणीति । गु-णाः—"गणो प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ । सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानाञ्चापि रोपणौ ॥" सु.सू.३८ग्र.।

अम्बष्ठी । स्त्री । कटुकाभेदे । कट्कीविशेष । यथा—"रक्ताकाण्डरुहाम्बष्ठी कटुका चापरा स्मृ-ता ।" द्रव्याभि.।

अम्बा (लिका) । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । पुदि-ना । पाठायाम् । आकनादि । रा.नि.व.४ ।

अम्बिका । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । पुदिना । भा. पू.१भ.। मायाफलवृक्षे । हिं मयनफल । मद.व. ४ । कटुकाम् । श्र.च.।

तुत्थे। रा.नि.व.१३। खर्परीतुत्थे। खापर। रा.नि.व.। आमलक्याम्।

अमृतोद्भवा। स्त्री। आमलक्याम्। मं आंवली। नागरवल्ल्याम्। पान। वै.निघ.।

अमृतोपमम्। क्ली। खर्परीतुत्थे। तूँते। मं मोरचूत। वै.निघ.। [ति द्रव्ये। वै.निघ.।

अमृतोपहिता। स्त्री। तीपचिनी इति ख्या-

अमेध्यम्। क्ली। पुरीषे। अ.र.।

अम्बु। क्ली। जले। रा.नि.व.१४। वालके। च.द.ज्वरातिसार-चि.। "किराताम्बुयवासकम्।" भैष. शोथ-चि.पुनर्णवातैले।

अम्बुकः। पुं। श्वेतार्कमन्दारे। रक्तैरण्डे।

अम्बुकण्टकः। पुं। नक्रे। त्रिका.।

अम्बुकन्दः। पुं। शृङ्गाटके। वै.निघ.।

अम्बुकिरातः (टः)। पुं। नक्रे। त्रिका.।

अम्बुकीशः। पुं। गोधायाम्। शिशुमारे। त्रिका.।

अम्बुकुक्कुटी (टिका)। स्त्री। जलकुक्कुट्यां। पानकउड़ी। मं पानकोंवड़ी। See प्लवः।

अम्बुकूर्म्मः। पुं। गोधायाम्। वै.निघ.।

अम्बुकृष्णा। स्त्री। जलपिप्पल्यां। काँचड़ादाम्। वै.निघ.। [सा.सं.।

अम्बुकेशरः। पुं। छोलङ्गवृक्षे। लेबू। र.

अम्बुचरः। पुं। जलचरे। कच्छपे। वै.निघ.।

अम्बुचामरम्। क्ली। शैवाले। जटा.।

अम्बुचारिणी। स्त्री। स्थलपद्मिन्यां। हिं थलपद्म। वै.निघ.।

अम्बुजः। पुं। हिज्जलवृक्षे। अम.। मत्स्यादौ। भा.। जलवेतसे। कच्छपे। वै.निघ.। त्रि। जलजातमात्रे। क्ली। कमले। मे.जत्रिकं। [वै.निघ।

अम्बुजामलकी। स्त्री। पानीयामलके।

अम्बुटः। पुं। भस्मगर्भवृक्षे। आवुटा। मं आपटा। रा.नि.व.६।

अम्बुतालः। पुं। शैवाले। त्रिका.।

अम्बुदः। पुं। मुस्तायां। सि.यो.कामला.चि. मूर्च्छाद्यधिकृते वृन्दः। "पटोलाम्बुदादारुभिः।"

अम्बुधरः। पुं। नागरमुस्तायां। भद्रमुस्तायां। वै.निघ.।

अम्बुधिः। पुं। सागरे।

अम्बुधिफेनः। पुं। समुद्रफेने। भा.।

अम्बुधिस्रवा। स्त्री। गृहकन्यायाम्। घृतकुमारी। मं कोड़फल। रा.नि.व.५। [भा.।

अम्बुनाम। क्ली। ह्रीवेरे। वाला। भा.। वालके।

अम्बुपत्रा (त्रिका) (पत्री)। स्त्री। उच्चटायाम्। र.मा.।

अम्बुप्रसादः } पुं। निर्म्मलीफलवृक्षे। रा.नि.
अम्बुप्रसादनः } व.११। See कतकः।

अम्बुप्रसादनफलम्। क्ली। निर्म्मलीफले। वै निघ.।

अम्बुमयूरकः। पुं। जलापामार्गे। वै.निघ.।

अम्बुमात्रजः। पुं। शम्बूके। हे.च.।

अम्बुयष्टिका। स्त्री। भार्ग्यां। वामणहाटी। र.मा.। [वै.निघ.।

अम्बुरुहा। स्त्री। पद्मिन्यां। स्थलपद्मिन्याम्।

अम्बुवल्लिकः। पुं। क्रमिशङ्खे। वै.निघ.।

अम्बुवल्लिका। स्त्री। कारवेल्ल्याम्। वै.निघ.।

अम्बुवल्ली। स्त्री। क्षुद्रकारवेल्ल्यां। जलपिप्पल्यां। वै.निघ.। [वै.निघ.।

अम्बुवारिणी। स्त्री। स्थलकमलिन्याम्।

अम्बुवासिनी। स्त्री। रक्तपाटले।

अम्बुवासी। पुं। रक्तपाटलौ। वै.निघ.।

अम्बुवाहः। पुं। मुस्तके। चि.क्र.क.वल्ली प्रदर-चि.। [रत्ना.।

अम्बुवेतसः। पुं। जलवेतसे। मं लब्हाला।

अम्बुशिरीषिका } स्त्री। जलशिरीषे। वै.निघ.।
अम्बुशिरीषी }

अम्बुशुक्तिः। स्त्री। जलशुक्ती। शिम्बुक। मं जलशिंपी। वै.निघ.। [त्रिका.।

अम्बुसर्पिणी। स्त्री। जलौकसि। जोँक।

अम्बुसादनम्। क्ली। निर्म्मलीवीजे। वै.निघ.।

अम्बुसारा । स्त्री । कदलीवृक्षे।भा.पू.१भ.फ.व.।

अम्बुसाह्नः । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

अम्भः । पुं । जले । रा.नि.व.१४ ।

अम्भःपा । पुं । चातकपक्षिणि ।

अम्भःसारः । पुं । मुक्तायां । वै.निघ. ।

अम्भःसूः । स्त्री । धम्भूके । मं धुकें ।

अम्भोजम् । क्ली । पद्मे । वारिवेतसे ।

अम्भोजनालः । पुं । पद्मनाले । वै.निघ. ।

अम्भोजा । स्त्री । वल्लीयष्टीमधुनि । वै.निघ. ।

अम्भोदः । पुं । भद्रमुस्तायाम् । रा.नि.व.६। च. द.यक्ष्म-चि.एलादिमन्थे । प्रपौण्डरीके । प.मु. ।

अम्भोधिपल्लवः । पुं । प्रबाले । मं पोंवलें । रा.नि.व.१३ ।

अम्भोरुहम् । क्ली । पद्मे । च.द.र.पि.चि. ।

अम्भोरुहकेशरम् । क्ली । पद्मकेशरे । च.द. र.पि.चि. ।

अम्रः । पुं । आम्रवृक्षे । আম্ গাছ । रा.नि. । See आम्रः । माचिकायां । পুদিনা । हिं मोहुया । अम्लवेतसे । रा.नि. ।

अम्रम् । क्ली । आम्रफले ।

अम्रगन्धहरिद्रा । स्त्री । (Curcuma reclinata.) आम्रहरिद्रायाम् । আমহলুদ । हिं आमहलदी ।

अम्रवेतसः । पुं । अम्लवेतसे ।

अम्रसारः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि. ।

अम्रातः (कः) । पुं । (Spandias mangifera.) Hogplum. आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । हिं अम्बाड़ा । मं अंबाडाचे झाड़ । ग्र. मा. । त्रिका. । See आम्रातकः ।

अम्लः । पुं । षड्रसान्यतमरसे । অম্বল রস । स च जम्बीरमातुलुङ्गफलादिषु व्यक्तः । गुणाः—लघु, उष्णः, रुचिकरः, दीप्तिकरः, हृदयतर्पणः, वातानुलोमनः, बल्यः, कण्ठदाहकरश्च । रा.नि.व.२०। तद्विपाकोऽम्लः तद्विपाकगुणस्तु पित्तकृत् वातश्लेष्मरोगघ्नश्च । सु.सू. । प्रीतिकरः पाचनः मार्दवकरश्च । अतिसेवनात् भ्रान्तिकुष्ठकफपाण्डुकार्श्यकासजनकः । रा.नि.व.१२ । पाचनः रुचिकरः पित्तलः कफजनकौ रक्तवर्द्धकः लघुः लेखनः उष्णवीर्य्यः स्पर्शशीतलः सञ्जीवनः क्लेदनो वातघ्नः स्निग्धः तीक्ष्णः सारकः शुक्रविबन्धानाहहृद्दिघ्नः हर्षणश्च । अतिसेवने—भ्रमतृड्दाहतिमिरज्वरघ्नः, शोथविस्फोटकुष्ठपाण्डुलकश्च । भा.पू.१भ. । लघुलं पाचकत्वं पित्तश्लेष्मवाह्निक्लेदलमुष्णत्वं वातघ्नत्वञ्च । राज. ।

अम्लम् । क्ली । अम्लवेतसफले । काञ्जिके । घोले । रा.नि. । बदरफले । सि.यो.मरीचक-चि. । बर्बरचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

अम्लकः । पुं । लकुचवृक्षे । ग्र.र. ।

अम्लकरञ्जः । पुं । करञ्जविशेषे । টক্‌করঞ্জা । तत्फलगुणाः—पिपासाघ्नं गुरु रुचिकरं पित्तकरञ्च । राज. ।

अम्लका । स्त्री । पालङ्कशाके । পালং শাক । प.मु. । पलाशीलतायाम् । रा.नि.व.४ ।

अम्लकाञ्जिकम् । क्ली । काञ्जिके । কাঁজি । च.द.ग्रहणी-चि.महाषट्पलघृते ।

अम्लकाण्डः । पुं । शुक्लरसोने । वै.निघ.। क्ली। लवणतृणे । লোণা ঘাস । रा.नि.व.८ ।

अम्लकूचिः । पुं । वृक्षविशेषे ।

अम्लकेशरः । पुं। मातुलुङ्गे। টাবালেবু । प.मु. । दाडिम्बवृक्षे । [লেবু । वै.निघ. ।

अम्लकेसरी । पुं । अम्लरसनिम्बुकवृक्षे। গোঁড়া

अम्लकोशः (शाकः) । पुं । तिन्तिडीवृक्षे । मद.व.६ । [मं अंबटताक । वै.निघ. ।

अम्लगोरसः । पुं । अम्लतक्रे । টক্ ঘোল ।

अम्लचाङ्गेरी । स्त्री। चाङ्गेरीभेदे । টক্ আমরুল । च.चि.१अ.अगु.तैले. ।

अम्लचुक्रिका । स्त्री । चिञ्चाम्ले । তেঁতুলের অম্বল । रा.नि.व.११ । See चिञ्चासारः ।

अम्लचूड़ः । पुं । शाकाम्ले । चिञ्चासारे। তেঁতুলের অম্বল । रा.नि.व.११ । अम्लशाके । চুকা পালঙ্ । रा.नि. ।

अम्लजम्बीरः । पुं । अम्लरसनिम्बूकवृक्षे।

टक् লেবু গাছ। मं इडनिंबू। रा.नि.व.११। See निम्बूकः।

अम्लटकः। पुं। अश्मन्तकवृक्षे। অম্ল কুচাই।

अम्लत्वक्। पुं। प्रियालवृक्षे। मं चारोली।

अम्लदोलकः। पुं। चुक्रे। চূকা পালঙ্‌। मं चंवोती। वै.निघ.।

अम्लद्रवः। पुं। वीजपूरादिरसे। भा.म. १भ.जिह्मकज्व.चि.। "अम्लद्रवः संशमयेद्रसज्ञां."

अम्लद्रव्यम्। क्ली। वीजपूरादौ। तक्रे.वै.निघ.।

अम्लनायकः। पुं। अम्लवेतसे। থৈকল। मं आम्लवेतस। रा.नि.व.६।

अम्लनिम्बुकः। पुं। महाम्लनिम्बुके। গোড়া লেবু। मं मोटें इरनिम्बू। वै.निघ.।

अम्लनिशा। स्त्री। शच्याम्। শটী। रा.नि.।

अम्लपञ्चकम्। क्ली। १ कोलदाड़िमवृक्षाम्लचुक्रिकाम्लवेतसेषु।२जम्बीरनारङ्गाम्लवेतसतिन्तिड़ीवीजपूरेषु। रा.नि.व.२१। See पञ्चाम्लम्।

अम्लपत्रः। पुं। दण्ड़ालुके। থাম্ আলু। वै. निघ.। अश्मन्तकवृक्षे। रा.नि.व.८। क्षुद्रपत्रतुलसीवृक्षे। र.मा.।

अम्लपत्रम्। क्ली। चुक्रशाके। रा.नि.व.७।

अम्लपत्रकः। पुं। भेण्डायाम्। अश्मन्तकवृक्षे। অম্ল কুচাই, আবুটা। रा.नि.व.८। मद.व.१। अम्ललोणिकायाम्। আমরুল। भा.पू.१व.।

अम्लपत्रा। स्त्री। शुक्रलतायां। ওকড়া। प.मु.।

अम्लपत्रिका। स्त्री। चाङ्गेर्याम्। ক্ষুদে শুনী। शुनी इति लोके। आंवेता इति हिन्दी। रा.नि.व.५।

अम्लपत्री। स्त्री। पलाशीलतायाम्। रा.नि.व. ४। चाङ्गेर्यां। रा.नि.व.५। क्षुद्राम्लिकायाम्। খুদে শুনী।

अम्लपनसः। पुं। लिकुचवृक्षे। ডেলো, মান্দার গাছ। मं ओटोंचे झाड़। वै.निघ.।

अम्लपर्णिका } स्त्री। वृक्षविशेषे। सुरपर्ण्याम्।
अम्लपर्णी } भा.। गुणाः—अम्लपर्णी वातकफशूलस्य च विनाशिका। वै.निघ.।

अम्लपादपः। पुं। वृक्षाम्ले। তেঁতুল গাছ। मं कोकंवी। वै.निघ.।

अम्लपित्तम्। क्ली। रोगविशेषे। तल्लक्षणम्—विरुद्धदुष्टाम्लविदाहि पित्तप्रकोपि पानान्नभुजो विदग्धं। पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः॥ अविपाकः क्लमोत्क्लेशः तिक्ताम्लोद्गारगौरवैः। हृत्कण्ठदाहारुचिभिरम्लपित्तं वदेद्भिषक्॥ तच्च द्विधा—अधोगमूर्द्धगञ्चेति। मा.नि.।

अम्लपित्तान्तकमोदकः। पुं। अम्लपित्ते योगविशेषः। अत्र शुण्ठी ८ प. पिप्पली ८ प. गुवाकचूर्णं ८प.घृतं ४श.एकत्र पाकः। पाकसिद्धौ एषां प्रक्षेपः यथा लवङ्गचूर्णं वचाचूर्णं कुष्ठचूर्णं नागकेशरचूर्णं यमानीचूर्णं रक्तचन्दनचूर्णं रास्नाचूर्णं कृष्णजीरकचूर्णं यष्टिमधुचूर्णं देवदारुचूर्णं त्रिफलाचूर्णं तेजपत्रत्वगेलाचूर्णं सैन्धवं हवुषाफलचूर्णं शटीमदनफट्फलचूर्णं जटामांसीचूर्णं अभ्रं रङ्गं रौप्यं तालीशचूर्णं पद्मकाष्ठचूर्णं मूर्व्वाचूर्णं वराहक्रान्ताचूर्णं वंशलोचनं पिप्पलीमूलचूर्णं शतावरीचूर्णं शतपुष्पाचूर्णं पीतभिण्टीमूलचूर्णं जातीकोषचूर्णं जातीफलचूर्णं काकोलीमुस्तकपिप्पलीकर्पूरविड़ङ्गवनयमानीनां चूर्णं वलागुड़ूच्यपामार्गवीजगोक्षुरवीजचन्दनदेवताड़ानां चूर्णं लौहं कांस्यञ्चेति द्रव्यजातं प्रत्येकं २ तो. स्वर्णं १ तो.। भैष.।

अम्लपित्तान्तकरसः। पुं। रसोऽयमम्लपित्तघ्नः। रसे.चि.। अत्र तुल्यां पथ्यामिति सर्व्वचूर्णसमां हरीतकीम्। र.सा.सं.। मृतसूतार्कलौहानां तुल्यां पथ्यां विमर्द्दयेत्। माषमात्रं लिहेत् क्षौद्रैरम्लपित्तप्रशान्तये॥ भैष.।

अम्लपुरम्। क्ली। वृक्षाम्ले। रा.नि.व.६।

अम्लपुष्पिका। स्त्री। आरण्यशणवृक्षे। বন্য শণ। मं राणताग। वै.निघ.।

अम्लपूरम्। क्ली। तिन्तिड्याम्। তেঁতুল। मं कोकम्बी। रा.नि.व.६।

अम्लफलः। पुं। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

अम्लफलम्। क्ली। वृक्षाम्ले। তেঁতুল। रा. नि.व.६। [कन्यारी। वै.निघ.।

अम्लफला। स्त्री। कन्यारिकायाम्। मं लघु-

अम्लबदरः । पुं । अम्लकोलिकायाम् । टक कुल । च.सू.४अ । [চুকা পালঙ্। वै.निघ. ।

अम्लभेदनः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.। चुक्रे ।

अम्लमारीषः । पुं । अम्लशाकविशेषे । अम्ल नटिया । हिं सारसा । गुणाः—"अम्लमारीषकी दीपकोपनी मधुरः पटुः ।" वै.निघ. ।

अम्लमूलकम् । क्ली । व्युषितकाञ्जिकपक्वमूलके । "काञ्जिकं व्युषितं पक्वं मूलकं त्वम्लमूलकम्।" प.प्र.३ख. । च.द.संग्रहणी-चि.वृहच्चुक्र. ।

अम्लमेहः । पुं । पित्तजन्यमेहरोगभेदे । अत्र रोगी अम्लरसगन्धं मेहति । सु.नि.६अ. ।

अम्लरुहा । स्त्री। मालवदेशप्रसिद्धनागवल्लीभेदे। गुणाः—रुचिकरी दाहघ्नी गुल्महरी आध्मानहरी च । रा.नि. ।

अम्ललोणिका } **अम्ललोणी** } स्त्री । (Oxalis corniculata.) चाङ्गेर्यां । আমরুল শাক । मं चुका । अ.टी. । गुणाः—दीपनी रुच्या रूक्षोष्णा कफवातघ्नी पित्तला अम्ला ग्रहण्यर्शः-कुष्ठातीसारघ्नी च । भा.पू.१भ. । मात्रा २—३ माषा । पालङ्कविशेषे । চুকা পালঙ্ । र.मा. ।

अम्लवती । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । আমরুল । रा.नि.व.५। क्षुद्राम्लिकायां । খুদে নুনী ।

अम्लवर्गः । पुं । चाङ्गेरी-लकुचा-अम्लवेतस-जम्बीरक-वीजपूरक-नागरङ्ग-दाड़िम-कपित्थाम्लवी-जाम्लकाम्लष्ठा-करमर्द्दक-तिन्दुककोल-तिन्तिड़ीषु । अम्लष्ठासहितं द्विरेतदुदितं पञ्चाम्लकं तद्द्वयं, विज्ञेयं करमर्द्दनिम्बुकयुतं स्यादम्लवर्गाह्वयम् । रा.नि.व. २२। अम्लवेतसजम्बीरलुङ्गाम्लचणकाम्लकाः । नागरङ्गं तिन्तिड़ी च चिञ्चाफलञ्च निम्बुकम् । चाङ्गेरी दाड़िमञ्चैव करमर्द्दं तथैव च । एष चाम्लगणः प्रोक्तो वेतसाम्लसमायुतः ॥ र.सा.सं. । [रा.नि.व.७ ।

अम्लवल्ली (ल्लिका) । स्त्री । त्रिपर्णीकन्दे ।

अम्लवाटकः । पुं । आम्रातकवृक्षे । मं आंवाड़ा । वै.निघ. ।

अम्लवाटा } **अम्लवाटिका** } **अम्लवाटी** } स्त्री । नागवल्लीभेदे । পান-বিশেষ । मं अंवाड़े पर्ण । रा.नि.व.११। See नागवल्ली।

अम्लवातकः (वाड़कः) । पुं । आम्रातक वृक्षे । আমড়া গাছ ।

अम्लवाष्पः । पुं । मं आंवटमाठ ।

अम्लवासुकः । पुं । चाङ्गेर्याम् । আমরুল मं चुका । वै.निघ. ।

अम्लवास्तु(स्त)कम् । क्ली । चुक्रनामपत्रशाके । অম্লবেতুয়া, টাঙ্গাবেতো इति भाषा । रा.नि.व ७ ।

अम्लविदुलः । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

अम्लवीजम् । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । रा. नि.व.६ । See तिन्तिड़ी । [भा.पू.१भ. ।

अम्लवृक्षं (कम्) । क्ली,पुं । वृक्षाम्ले । তেঁতুল।

अम्लवेतसः (कः) । पुं, क्ली । (Ruxem vesicarius) country sorrel. स्वनामख्यात-क्षुपे। অম্লবেতস । हिं आमलटास् । थैकल इति च.द. । च.द.ज्व.चि. । सिन्धुकूपणैः साम्लवेतसैः । च.सू.२अ. । गुणाः—अत्यम्लः कषायोष्णः वातघ्नः कफार्शोगुल्मारोचकहरश्च । भोटदेशे प्रसिद्धः । रा.नि.व.६ । लघुदीपनमत्यम्लं भेदनं हृद्रोगशूल-गुल्मघ्नं पित्तलं लोमहर्षणं रुच्यं विण्मूत्रदोषहरं प्लीहोदावर्त्तघ्नं हिक्कानाहारुचिश्वासकासाजीर्णवान्तिहरं वातकफजरोगघ्नं छागमांसद्रवकरं चणकाम्ल-तुल्यगुणं लौहसूचीद्रावकञ्च । भा.पू. १भ. । न... कफलगुणाः—दीपघ्नं गुरु दारकञ्च । ... । चुक्रे । চুকা পালঙ্ । हिं चुकिका शाक । प.मु. । अम्ललोण्याम् । च.द.काङ्काय.गु. ।

अम्लशाकम् । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । रा. नि.व.६। पुं । चुक्रनामपत्रशाके । অম্লকুচাই, টক পালঙ্, চুকা পালঙ্ । गुणः—अत्यम्लं वातघ्नं दाहश्लेष्मघ्नञ्च । सशर्करस्य तस्य गुणः—दाहपित्त-कफहरत्वम् । रा.नि.व.७ ।

अम्लशाकाख्यम् । क्ली । चुक्रनामकपत्रशाके। টক পালঙ্ । मं थोरचुका । रा.नि.व.७ ।

अम्लष्टा । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । मं आंबोती ।

अम्लसरा । स्त्री । नागवल्लीभेदे । रा.नि.व.११।

अम्लसारः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । निम्बुके । रा.नि.व.११। हिन्तालवृक्षे । रा.नि.व.८।

अम्लसारं (कम्) । क्ली । काञ्जिके । चुक्रनामककाञ्जिकभेदे । रा.नि.व.१५ ।

अम्लस्कन्धः । पुं । वा.सू १०।२२५ ।

अम्लस्तम्भनिका । स्त्री। तिन्तिड्यां। वै.निघ.।

अम्लहरिद्रा । स्त्री । शठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

अम्ला । स्त्री । चाङ्गेर्य्यां । आमरुल । रा.नि.व.५ । वनमातुलुङ्गे । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । श्रीवल्लीवृक्षे । वर्षामल्लिकां । रा.नि.व.८ । तिन्तिड्यां । रा.नि.व.११ । भा.पू.१भ.फलव. ।

अम्लाङ्कुशः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

अम्लाटनः । पुं । महासहावृक्षे । मै. कांटी विशेष । आम्रना इति च भाषा । हिं कटसरय्या लालगुलमखमल । आयनाट् इति दक्षिणदेशे। वाणपुष्प इति च गौड़े ख्यातः । गुणाः—कषायो मधुरस्तिक्त उष्णवीर्य्यः स्निग्धश्च । भा.पू.१भ.पु.व.। ४ख.म.भ.योनिरो.चि. । चि.क्र.क.वल्ली.गर्भवेदनाहरयोगे ।

अम्लाढ्यः । पुं । करुणनिम्बुके । नारांगी लेबुर गाछ । प.मु. । [१भ.पु.व. ।

अम्लातः (कः) । पुं । अम्लाटनवृक्षे । भा.पू.

अम्लातकी । स्त्री। पलाशीलतायां। रा.नि.व.४।

अम्लादानः । पुं । कुरण्टकवृक्षे । पीयावांसा इति प्रसिद्धे । वाणपुष्प इति गौड़े ।

अम्लादिः । पुं । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.६ । चुक्रनामकपत्रशाके । रा.नि.व.७ ।

अम्लाध्युषितः । पुं, क्ली । सर्व्वगताक्षिरोगे । लक्षणम्—"श्यावं लोहितपर्य्यन्तं सर्व्वञ्चाक्षि प्रपच्यते । सदाहशोथं सास्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥" मा.नि. । करुणनिम्बुके ।

अम्लानः । पुं ।(Gomphrena globosa,) बन्धुजीवकवृक्षे । बाकुलीवृक्ष । चिका. । झिण्टिकाभेदे । अम्लानी झिण्टिकाभेदे । विश्व. । अम्लाटनवृक्षे । आम्रना इति भाषा । भा.म. ४भ. योनिरो.चि. । "सदंष्ट्रमधुकाम्लानैः ।" महासहायाम् । बै.नचिकं । महाराजतरुणीवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

अम्लानम् । क्ली । पद्मे । श.र. ।

अम्लाना । स्त्री । महासेवतीपुष्पवृक्षे । बड़वन सेउती । मं थोर राणशेवंती । वै.निघ. ।

अम्लानिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । पद्मिन्याम् । चिका. । [रा.नि.व.६ ।

अम्लाम्ला । स्त्री । चाङ्गेर्य्यां । आमरुल शाक ।

अम्लायनी । स्त्री । मल्लिकाभेदे । मं नेवाली । वै.निघ. ।

अम्लिका । स्त्री । तिन्तिड़ीवृक्षे । प.मु.रा.नि.व.११ । भार्ग्यां । रा.नि.व.२३ । पलाशीलतायां । माचिकायाम् । पुदिना । रा.नि.व.२३। श्वेताम्लिकायाम् । चाङ्गेर्य्याम् । रा.नि.व.२३ । अम्लोद्गारे । मै. । अर्शोरोगे तिन्तिड्यर्थे, एवं सर्व्वत्र दीपनयोगे । पुरीषसंग्रहणादौ पुनरम्लिका श्यामच्छदक्षुद्रदारके । सि.यो.अग्निमुखचूर्णे वृन्दः । सि.यो. मरीच.चि. । [वै.निघ. ।

अम्लिकाकन्दः । पुं । मं अम्लनालिकायाम् ।

अम्लिकापानम् । क्ली । तिन्तिड़ीपानके । तेंतुलपाना । पक्वतिन्तिड़ीकं वारिमर्द्दितं शर्करामरिचलवङ्गकर्पूरमिश्रितं पानकमुच्यते । "अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम् । शर्करामरिचैर्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् । अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।" भा.पू.पानकवर्गः ।

अम्लिकावटकः । वटकविशेषे । अम्लबड़ा । आतीवरा इति लोके । "अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्द्दयेत् । तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः । अम्लिकावटकास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपनाः ॥" भा. ।

अम्ली । स्त्री । जलवेतसे । वै.निघ.२भ.मदात्यय. चि.खर्ज्जूरादिमन्थे । चुक्रिकायां । टकपालङ् । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.११ । भा.पू.१भ.फलव. । चाङ्गेर्य्याम् । मै.लङ्घिकं ।

अम्लीका । स्त्री । तिन्तिड्याम् । अ.टी.। "वृक्षाम्लीकदाड़िमैः।" सि.यो.मदात्यय.चि.। अम्लोद्गारे। सु.नि.६अ. ।

अम्लीकाफलम् । क्ली । तिन्तिड़ीफले । तद्गुणाः—शुष्कं सन्दीपनं भेदनं तृष्णाघ्नं लघु कफवा-

नयो: पथ्यश्च । वा.सू.६अ.। "अम्ली हि चाम्लफलम-विपक्कं सदस्रपित्तामकरं विदाहि। वातामये शूलगदे प्रशस्तं पक्कं तथा शीतगुणोपपन्नं॥" अत्रि.१७अ.।

अम्लीय: । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

अम्लोटक: । पुं । अश्मन्तकवृक्षे स्वनामैव प्रसिद्धे । हिं आमरौड़ा । अम्रुकुचाई । रत्ना. ।

अम्लोटज: । पुं । चाङ्गेर्य्याम् । बड़ आमरूल-पाता । च.द.चातुर्थ-ज्व.चि. । "अम्लोटजसद्रसेण दलेन ।"

अम्लोत्तमम् । क्ली । दाड़िमे । प.मु. ।

अयनम् । क्ली । मासषट्कं व्याप्य भानोर्दक्षिणतो वा गतौ । मे.नत्रिकं । तच्च द्विविधम्— उत्तरायणं दक्षिणायनञ्च । तयोराद्यं वर्षाशरद्धेमन्तात्मकं, तत्र भगवानाप्याय्यते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते । द्वितीयञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मात्मकं तत्र भगवानाप्याय्यतेऽर्क: तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमपहीयते । सु.सू. ।

अयस् } **अयसम्** } क्ली । लौहमात्रे । रत्ना. । च.द.पाण्डु.चि. । कान्तलौहे । प.मु. । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ ।

अयस्कान्त: । पुं । कान्तलौहे । रा.नि.व.१३। लौहचुम्बके । कान्तपाषाणे । चुम्बक पाथर । गुणा:—लेखन: शीतो मेदोविषघ्नश्च । मद.व.४ ।

अयस्कान्तशिला । स्त्री । लौहचुम्बके । चुम्बकपाथर। वै.निघ. ।

अयस्कार: । पुं । जङ्घायभागे । त्रिका. ।

अयस्कीट: । पुं । लौहकिट्टे । वै.निघ. ।

अयानम् । क्ली । स्वभावे । हारा. ।

अयाह्नम् । क्ली । कांस्यधातौ । काँसा । वै.निघ.।

अयुक्छद: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । छातिमगाछ । हे.च. ।

अयुग्मक: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

अयुग्मच्छद: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । छातिम गाछ । अ.टी. ।

अयुग्मपत्र: } **अयुग्मपर्ण:** } पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

अयोगः । पुं । विश्लेषे । कठिनोद्यमे । कूटे । मे.गत्रिकं ।

अयोगुड़: । पुं । लौहगुड़िकायां । "वरमाशीविषविषं कथितं ताम्रमेव वा । पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुड़: ॥" च. । [वै.निघ. ।

अयोच्छिष्टम् । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डूर ।

अयोमलम् । क्ली । लौहमले । लोहार गु वा मण्डूर । प.मु.। "अयोमलन्तु सन्तप्तं ।" सि.यो. पाण्डु.चि.वृन्द: । च.द.पाण्डु.चि. ।

अयोरज: । क्ली । लौहकिट्टे । मण्डूर । लौहचूर्णे । च.द.पाण्डु.चि.नवायसचूर्णे ।

अयोवस्ति: । पुं, स्त्री । वस्तिकर्म्मविशेषे । यथा—एरण्डमूलं नि:क्वाथ्य मधुतैलं ससैन्धवम् । एष युक्तं अयोवस्ति: सवचापिप्पलीफल: ॥" भा.।

अरक: । पुं, क्ली । शैवाले । हारा. । वै.निघ.।

अरक्त: । पुं । लाक्षायाम् । ला । रा.नि.व.६ । See अलक्त: ।

अरग्वध: । पुं । (Cassiafistula.) महाकर्णिकारवृक्षे । बड़ सोन्दालि, लड़िया शोणाल, राखाल नड़ी, बानर नड़ी इति । मं वड़िलु ..-हव्याचे भाड़ । कं हेगगके । तें रेलचेट्टु उम्. सुनारि । हिं आमलटा,धनवहेड़ा । गुणा:—अतिमधुर: शीतल: शूलघ्न: ज्वरकण्डूकुष्ठमेहकफविष्टम्भघ्नश्च । रा.नि.व.६ । स्रंसन: गुरु: हृद्रोगतोदोदावर्त्तघ्नश्च । एतत्फलं स्रंसनगुणयुक्तं रुच्यं पित्तकुष्ठकफघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं ज्वरे हितञ्च । भा.पू. १भ. । "पर्णानि रेचकानि स्यु: कफमेदोहराणि च । पुष्पाणि स्वादुशीतानि तिक्तानि ग्राहकाणि च । तुवराणि विजानीयात्··· । मज्जा च मधुरा पाके स्निग्धा चाग्निविवर्द्धनी । रेचका पित्तवातानां नाशका समुदाहृता ।" द्रव्य.गु.वै.निघ. । See आरग्वध: । [दग्धिमुखचूर्णे

अरग्वधम् । क्ली । स्वर्णालुफले । सि.यो.हृद्

अरङ्क: (गा) (गी) । पुं,स्त्री । मत्स्यविशेषे वै.निघ, । मधुशिग्रु: । रत्ना. ।

अरङ्कुर: । पुं । कृत्रिमविषे । वै.निघ. ।

अरङ्कुटी । स्त्री । माधवीलतायाम् । वै.निघ. ।

अरजा । स्त्री । छतकुमार्य्याम् ।

अरटु: । पुं । अरलुवृचे । শ্যোণা গাছ। श.टी.।

अरण: । पुं । चित्रकवृचे । वै.निघ. ।

अरणि: । पुं । चुद्राग्निमन्थवृचे । ছোটগণিরি । वा.टी.१५अ. । हेमा. वीरतर्व्वादी । अरणिर्वह्नि-मन्थे ना दयोर्निर्मथ्यदारुणि । मे.णत्रिकं । श्योणा-कवृचे । चित्रकवृचे ।

अरणिका । स्त्री । अग्निमन्थवृचे । वा.सू.१५अ. वेल्लन्तरादिव.। "वेल्लन्तरारणिकवूकवृषाश्मभेद···।"

अरणी । स्त्री । चुद्राग्निमन्थे । ছোট গণিরি । मं लघुऐरण । रा.नि.व.८ ।

अरणीकेतु: । पुं । महाग्निमन्थवृचे । বড় গণিরি । मं थोरऐरण । रा.नि.व.८ ।

अरण्य: । पुं । कट्फलवृचे । কট্ফলের গাছ। श.च. । शालभेदे । वै.निघ. ।

अरण्यम् । क्ली । कानने । वन । मं रान । कं अटवि । उद्यानमहावनोपवनप्रमदवनभेदात् तच्चतुर्विधम् । तत्रोद्यानं यत्र रागिण: क्रीड़न्ति । नृपालयेषु अन्त:पुरोचितं वनं प्रमदवनम् । उपवनं पुर: प्रान्तस्थवनम् । रा.नि.व.२ ।

अरण्यक: । पुं । महानिम्बे । মহানিম্। मं वकाननिम्ब । वै.निघ. ।

अरण्यकणा । स्त्री । कटुजीरके । জীরা বিশেষ । वै.निघ. । वनपिप्पल्याम् ।

अरण्यकदली । स्त्री । गिरिकदल्याम् । वनकदल्याम् । বীচেকলা, বুনো কলা, দয়া কলা इति च भाषा । मं रानकेल । रा.नि.व.११ । गुणा:—शीतला मधुरा बल्या वीर्य्यवर्द्धनी रुच्या दुर्जरा गुरु: दाहशोषपित्तनाशिनी । तत्फलं तुवरं मधुरं गुरु च । वै.निघ. ।

अरण्यकर्कटी । स्त्री । वनजातकर्कट्याम् । বুনো কাঁকুড় । मं रानतवसे । गुणा:—"अरण्यकर्कटी चोष्णा रसे तिक्ता च भेदका । पाके कट्वी कफक्रमीपित्तकण्डुज्वरापहा । वै.निघ. ।

अरण्यकाक: । पुं । वनकाके । দাঁড়কাক । मं रानकावळा । द्रव्य.गु.वै.निघ. ।

अरण्यकार्पासी । स्त्री । The wild cotton. वनकार्पासे । বনকাপাসী । मं रानकापासी । तें पत्ति । गुणा:—व्रणघ्नी शल्यवतघ्नी रुच्या च । रा.नि.व.४ ।

अरण्यकुक्कुट: । पुं । वनकुक्कुटे । বনকুক্ড়ো । हिं कोमड़ा, वनमोर्गा । मं रानकोंबडें । तन्मांसगुणा:—हृद्यं लघु श्लेष्महरञ्च । रा.नि.व.१७ । बृंहणं स्निग्धं वीर्य्योष्णं वातघ्नं गुरु च । मद.व.१२।

अरण्यकुलित्थिका (त्था) (त्थी) । स्त्री । कुलत्थायाम् । বন কুর্ত্তিকলায় । रा.नि.व.५ । A blue stone used as a collyrium. कुलत्थाञ्जने । কৃত্রিমাঞ্জনবিশেষ । रा.नि.व.१३ । हिं कालसुर्मा । See कुलत्थाञ्जनं ।

अरण्यकुसुम्भ: । पुं । वनकुसुम्भचुपे । বন কুসুম । मं रानकर्डई, रानकुसुम्भ । गुणा:—पाककटु: श्लेष्मघ्न: दीपनश्च । रा.नि.व.४ ।

अरण्यकोलि: । स्त्री । वनवदरे । বনকুল ।

अरण्यगवय: । पुं । वनगवये । अयं कूलचरजातीय: । सु.सू.४६अ. । कूलेचरशब्दं पश्य ।

अरण्यघोली (लिका) । स्त्री । वनघोलीति प्रसिद्धपत्रशाकविशेषे । घोलीशाके । रा.नि.व.६ । मन्थनदण्डे ।

अरण्यचटक: । पुं । वनचटकपचिणि । বন চটা পাখি, গুড়্গুড়ে, নাগরভড়ুই, ছাতার इति च । तन्मांसं—लघु हितावहं चटकसमगुणञ्च । वै.निघ. द्रव्यगु. ।

अरण्यचम्पक: । पुं । वनचम्पके । বনচাঁপা । गुणा:—शीतलं लघु शुक्रवृद्धिकरं बलकरञ्च । रा.नि.व.१० ।

अरण्यछाग: । पुं । वनछागे । বুনো ছাগল ।

अरण्यज: । पुं । तिलकचुपे । हे.च. ।

अरण्यजार्द्रका । स्त्री । Wild ginger. वनार्द्रके । বন আদা । मं रानआले । गुणा:—कटु अम्लं रुचिकरं बल्यं आग्नेयञ्च । रा.नि.व.६ ।

अरण्यजीरम्(कम्) । क्ली । वनजीरके, कटु-

जीरके। वनजीरा। मं कडुजीरें। तें जीरकम्। गुणाः—"अरण्यजीरकश्चोष्णं तुवरं कटुकं मतम्। सम्भवातं कफश्चैव व्रणश्चैव विनाशयेत्।" वै.निघ.। द्रव्य.गु.।

अरण्यतुलसी। स्त्री। वनतुलस्यां, कृष्णवर्बर्य्याम्। वनतुलसी। हिं कालावावरी। मं रानतुलस, वैजयन्तीतुलसी। सा द्विधा ह्रस्वदीर्घभेदात्। गुणाः—"आरण्यतुलसी चोष्णा कटुका च सुगन्धिका। वातलम्दोषवीसर्पविषञ्चैव विनाशयेत्॥ आरण्यतुलसी क्षुद्रा कट्वी चोष्णा च तिक्तका। रुच्याग्निदीपनी हृद्या विदाही लघुपित्तला। रुच्या कण्डूविषच्छर्दिकुष्ठज्वरविनाशिनी। वातं क्रमीन् कफं दद्रुं रक्तदोषञ्च नाशयेत्। वीजञ्चास्या दाहशोषनाशकं परिकीर्त्तितम्।" वै.निघ.।द्रव्य.गु.।

अरण्यत्रपुसकः। पुं। वन्यत्रपुषे। वनकाँकुड़, वनशशा। मं गोड़शेंदनी। वै.निघ.।

अरण्यत्रपुसी। स्त्री। इन्द्रवारुण्याम्। राखालशशा। महाकाललतायाम्। माकालफल। वै.निघ.अपस्मा.चि.नस्ये।

अरण्यधान्यम्। क्ली। नीवारे। উড়িধান। मं देवभात। रा.नि.व.१६।

अरण्यधेनुः। स्त्री। वनजातायां गवि।

अरण्यपलाण्डुः। पुं। वनजातपलाण्डौ। वनपेयाज। गुणाः—मूत्रवैरेचनः श्लेष्महरणोऽप्युग्र एव च। मात्रातिरेकाद्भवति वान्तिकृन्मलभेदनः। अतिमात्रं प्रयुक्तोऽसौ विषवन्मारयेन्नरं। शोथे श्वासे च कासे च मूत्रसङ्गे प्रयुज्यते॥ अचि:।

अरण्यपिप्पली। स्त्री। वनपिप्पलीनामक्षुपे। वनपिपुल। रा.नि.व.६।

अरण्यमक्षिका। स्त्री। Gad fly. वनमक्षिकायाम्। डाँशमाछि। श.र.।

अरण्यमुद्गः। पुं। वनमुद्गे। घोड़ामुग। रा.नि.व.१६। See मकुष्ठकः। मुद्गपर्ण्याम्।

अरण्यमुद्गा। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। रा.नि.व.३।

अरण्यमेथी। स्त्री। वनमेथिकायाम्। वनमेति। मं रानमेथि। वै.निघ.।

अरण्यरजनी। स्त्री। वनहरिद्रायां। वनहलुद। मं रानहलद। वै.निघ.।

अरण्यवायसः। पुं। Raven. अरण्यकाके। ডোমকাক। मं डोमकावला। रा.नि.व.१९।

अरण्यवासिनी। स्त्री। अग्रप्लपर्णीलतायां। अमर বেল इति लोके। रा.नि.व.३।

अरण्यवास्तुकः। पुं। कुणञ्जरक्षुपे। वनবেতো। मं रानचाकवत। रा.नि.व.५। See कुणञ्जरः।

अरण्यशालिः। पुं। Wild rice. नीवारधान्ये। উড়িধান। मं देवभात। रा.नि.व.२३।

अरण्यश्वनः। पुं। वनकुक्कुरे। নেকড়েবাঘ। वै.निघ.।

अरण्यशूरणः। पुं। वनजशूरणे। वुनो ওল। मं गोड़ासूरण। रा.नि.व.७। [चित्रकव्याघ्रे।

अरण्यश्वा। पुं। कपौ। বানর। हे.च.।

अरण्यसम्भूतः। पुं। कर्कटके काँकरोल।

अरण्यहलदीकन्दः पुं। वनहरिद्रायाम्।
अरण्यहरिद्रा (स्त्री) वनहलुद। हिं वनहर्दि। गुणाः—कुष्ठघ्नः वातरक्तघ्नश्च। भा.पू.१भ.ह.व.। कटुः मधुरा रुच्या अग्निदीपनी तिक्ता कुष्ठवातहा रक्तदोषविषश्वासकासहिक्काश्च नाशयेत्। वै.निघ.।

अरतिः। स्त्री। अनिच्छायाम्। अन्यास्थं चित्तयात्यर्थमरतिः कथ्यते बुधैः। भा.। औदासीन्ये। पित्तरोगे।

अरत्निः। पुं। निष्कनिष्ठमुष्टौ। वितत कनिष्ठाङ्गुलि मुष्टि। रा.नि.व.१८।

अरमः। पुं। नेत्ररोगविशेषे। वै.निघ.। अर्म्मशब्दे पश्य। [अम.।

अरलः। पुं। श्योणाकवृक्षे। শোণা গাছ।

अरला। स्त्री। हंसपद्याम्।

अरलुः (कः)। पुं। श्योणाकवृक्षे। শোণা গাছ। हिं अर्लु। मं टेंटु, टिंडा। श्योणापाठा इति भा.म.१भ.अतिसा.चि.गङ्गाधरचूर्णे। "नागरपाठारलुधातकीकुसुमैः।" च.द.गर्भज्वरे। वै.निघ.अतिसा.चि.अम्बष्ठादिः। वेतसवृक्षे।

अरलुपुटपाकः । पुं । श्योणाकत्वक्कृतपुटपाके। साधनविधिः कुटजपुटपाकवत् । "अरलुत्वक्कृतश्चैव पुटपाकोऽग्निदीपनः । मधुमोचरसाभ्याञ्च युक्तः सर्व्वातिसारजित् ॥" शार्ङ्ग.म.ख.१अ. ।

अरविन्दम् । क्ली । पद्मे । प.मु. । रा.नि.व. १०। ताम्रे । रा.नि.व.१३। कोकनदे । रक्तकमले। नीलोत्पले । रा.नि.व.१०। पुं। सारसपक्षिणि।अम.।

अरविन्ददलप्रभम् । क्ली । ताम्रे । तामा । वै.निघ. । [नलिन्याम् । अ.र. ।

अरविन्दिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । र.मा. ।

अरालः । पुं । Resin. सर्जरसे । धुना । हिं धुना । मं राल । शालवृक्षे । मलदल्लिनि । मे. ।

अरिः । स्त्री । खनामख्यातखदिरे। खदिरविशेष। मं आरि । कं शीगुरि । गुणाः—कषाया कटुका तिक्ता रक्तपित्तघ्नी च । रा.नि.व.८ ।

अरिपुरिमः । पुं। विट्खदिरे । गुयेबाब्ला। मं गंधीहिंवर । वै.निघ. ।

अरिमः । पुं । विट्खदिरे । गुयेबाब्ला । रत्ना. । भैष.मुखरो.चि. ।

अरिमर्द्दः । पुं। कासमर्द्दक्षुपे । कालकाशन्दा । मं कासविंदा । रा.नि.व.४ । एतत्पत्रं रुचिकरं वृष्यं विषकासरक्तघ्नं मधुरं वातकफघ्नं पाचकं कण्ठशोधनं विशेषेण कासहरं विषघ्नं धारकं लघु च । भा.पू.१भ. ।

अरिमेदः (कः) । पुं । (Accacia farnesiana, syn mimosa.)विट्खदिरवृक्षे । विट्खयेर, गुयेबाब्ला, दुर्गन्धखदिर । मं गंधीहिंवर । कं करर्यवेलु । हिं गन्धाबुल । प.मु.। गुणाः —कषायः उष्णः तिक्तः भूतघ्नः शोफातिसारकासघ्नः विसर्पघ्नश्च । रा.नि.व.८ । मुखदन्तरोगघ्नः कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठव्रणघ्नश्च । मद.व.५। कषायः उष्णः मुखरोगदन्तरोगरक्तदोषकण्डूकृमिकफविषकुष्ठव्रणघ्नश्च । भा.पू.१भ.वटादिः । भैष.मुखरो. चि. । च.सू.४अ. । मात्रा १ तो. ।

अरिमेदाद्यतैलम् । क्ली । मुखरोगे हितम्। मूर्च्छिततिलतैलं ८श.क्वाथार्थं खण्डीकृतारिमेदत्वक् (विट्खदिर, काँटानागेश्वर वा गुयेबाब्ला) १२॥ श. वारि ६४ श. पादशेषः १६ श.। कल्कद्रव्याणां मञ्जिष्ठादीनां प्रत्येकं २ तो. । ततो यथा-पूतक्वाथकल्काभ्यां तैलपाकविधिना तैलं पचेत् । च.द.मुखरो.चि. ।

अरिष्टः । पुं । Soapberry plant.(Sapindus trifoliatus.)रीठावृक्षे । रीठाकरञ्जे । रा. नि.व.९ । রিটে গাছ । मे. । गुणाः—"अरिष्टः कटुकः पाके तीक्ष्णोष्णश्च लेखनः । गर्भपातकरः प्रोक्तो लघुः स्निग्धस्त्रिदोषहा । ग्रहपीडादाहशूलनाशनश्च प्रकीर्त्तितः । वै.निघ. । लसुने । प. मु. । रा.नि.व.२१ । भा.पू.१भ. । निम्बवृक्षे । रा. नि.व.२३। प.मु.वा.सू.१५अ.गुडूच्यादिः । "गुडूची पद्मकारिष्ट—।"च.द.पित्तश्लेष्मज्व.अमृताष्टके—। "गुडूचीन्द्रयवारिष्ट—।" सु.सू.४३अ. संशोधने। काके । द्दारा.। कङ्कपक्षिणि । मे. । सुराविशेषे । "औषधयुक्तैर्मद्याकारैः कृतं मद्यमासवः । स एव क्वथितौषधैररिष्टः ।" वा.टी.हेमाद्रिः । क्वाथसिद्धो वारिष्टः । शार्ङ्ग. । अरिष्टः क्वाथसिद्धः स्यात् । प.प्र.३ । तद्गुणाः—यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वो मद्यगुणाधिकः । ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोषशोफोदरज्वरघ्नः । गुल्मकृमिघ्नः कषायः कटुवातलश्च । वा. मद्यव. । इक्षुविकारसहिताभयाचित्रकदन्तीपिप्पल्यादि-भूरिभेषजक्वाथादिसंस्कारवानरिष्टोऽभिधीयते । गुणाः—अर्शःशोथग्रहणीश्लेष्मरोगहरत्वम् । राज. । आप्लाव्य सुरया सम्यक् द्रव्याणि विविधानि च । समाहान्ते परिस्राव्य रसं वस्त्रेण गालयेत् । एषोऽरिष्टोऽभिधानेन भिषग्भिः परिकीर्त्तितः ॥ अत्रि. । पक्वौषधाम्बुसिद्धं यत् मद्यं तत्स्यादरिष्टकम् । अरिष्टकं त्रिदोषघ्नं गर्भस्रावकं ग्रहदोगघ्नञ्च । भा.पू.मद्य.व. । क्ली । पादजलेन त्रिभागदधिकृते तक्रे । ঘোল । रा.नि.व.१५ । सूतिकागारे । रत्ना.।आसवे । मरणचिह्ने । त्रि । अशुभे । सर्व्वत्र मे. । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ ।

अरिष्टकः । पुं। फेनिलवृक्षे । सि.यो.दाहज्वरे. श्रीकण्ठः । "फेनेनारिष्टकस्य च ।" निम्बवृक्षे । अत्र निम्बकोमलपल्लवः । च.द.पित्त-ज्व.शिरोलेपे । रीठाकरञ्जे । मद.व.५ । सरलद्रुमे । रत्ना. । क्ली । मद्ये । भा. ।

अरिष्टचयम् । क्ली। स्वस्थारिष्टं वेधारिष्टं कौटारिष्टञ्चेति अत्रारिष्टचये। तत्र स्वस्थारिष्टं पञ्चविधं तद्यथा—भोजनारिष्ट-क्रायाद्यरिष्ट-दर्शनेन्द्रियाद्य-

रिष्ट श्रवणेन्द्रियारिष्ट-रसनेन्द्रियारिष्टाः। तत्र प्रथमे रोगं विना क्षीनवर्णता दुर्मनस्कता भोजनानिच्छा च भवति। द्वितीये छायापराङ्मुखता विगता सच्छिद्रता वा भवति। तृतीयादौ नासामेढ्राक्षिपायुभ्योऽकस्मात् रक्तस्रावः, श्रवणादिबाधिर्य्यं जिह्वा कठिना स्तब्धा च भवति। वेधारिष्टः वेधाद्युपसर्गजः। स च शरदि रवितापेन, प्रावृषि जलाभावाच्च जायते। तस्मिंश्च जाते सज्वरता ऊर्ध्वमुखता श्वासकासौ सव्याङ्गतादि भवति। कीटारिष्टे वाजिनां जठरे कीटगुच्छा जायन्ते, तेन वाजिनः सीदन्ति। जयदत्तः २१-२५अ.।

अरिष्टफलः । पुं। कटुनिम्बवृक्षे। रा.नि.व.९।

अरिष्टलक्षणम् । क्ली। मृत्युलक्षणे। "रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते। तल्लक्षणमरिष्टं स्यादरिष्टञ्चापि तदुच्यते।" भा.।

अरिष्टा । स्त्री। कटुकायाम्। रा.नि.व.६। च.सू.४अ.। प.मु.। र.मा.। वै.निघ.२भ.। विषमज्व. पटोलादौ। नागबलायां। रा.नि.व.४। मद्ये।

अरिष्टाङ्गः । पुं। रीठाकरञ्जे। রীটে। वै.निघ. २भ.उन्मा.चि.।

अरुः (स्) । पुं। आरग्वधवृक्षे। সোন্দাল গাছ। रक्तखदिरे। व्रणत्रणे। मर्म्मणि। सन्धिस्थाने। उ.।

अरुक् । त्रि। सुस्थे।

अरुग्णः । त्रि। सुस्थे।

अरुङ्निमेषः । स्त्री। नेत्ररोगविशेषे।

अरुचिः । स्त्री। स्वनामख्यातरोगे। অরুচ্ করা, অরোচক রোগ। सत्यामपि बुभुक्षायां भोजनासामर्थ्यं। भोजनानिच्छायाम्। भा.म.१भ.श्लेष्मज्व.। See अरोचकः।

अरुजः । पुं। आरग्वधवृक्षे। বড় সোণালু। रा.नि.व.९। क्ली। कुङ्कुमे। सिन्दूरे।

अरुणः । पुं। कोकिलाक्षभेदे। কুলেখাড়া। अतिविषायाम्। श्योणाकवृक्षे। प.मु.। मञ्जिष्ठायां। अर्कवृक्षे। मे.। पुन्नागवृक्षे। रा.नि.व.१०। गुडे। रा.नि.व.१४। चित्रकक्षुपे। मद.व.२। रक्तापामार्गे। रक्तकरवीरे। वै.निघ.। कुष्ठभेदे। लक्षणम्— वातेनारुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदभेदस्वाप-

युक्तानि अरुणानि। सु.नि.५अ.। त्रि। रक्तवर्णे।

अरुणम् । क्ली। अक्षिपिटके। वै.निघ.। रक्तोत्पले रक्तछत्रतायाम्। वा.टी.हेमाद्रिः। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२। सिन्दूरे। रा.नि.व.१३। माणिक्यभेदे। वै.निघ.१भ.क्षयरोग.त्रैलोक्य-चिन्तामणिरसे।

अरुणकपिशः । पुं। द्राक्षाभेदे। কিস্‌মিস্ বিশেষ। मं फकीरीद्राक्ष। वै.निघ.।

अरुणकमलम् । क्ली। कोकनदे। রক্তকমল रा.नि.व.१०। [वै.निघ.।

अरुणचूडः । पुं। ताम्रचूडपक्षिणि। কুকুড়া।

अरुणतण्डुलीयम् । क्ली। रक्ततण्डुलीयशाके। রাঙা নটে। च.द.।

अरुणनागः । पुं। मुद्राशङ्खे। कवि.।

अरुणनेत्रः । पुं। पारावते। পায়রা। कोकिले। वै.निघ.।

अरुणपुष्पी । स्त्री। बन्धुजीवकवृक्षे। রাঙ্গুলি ফুল। मं रक्तदुपारी। वै.निघ.।

अरुणमक्षिका । स्त्री। रक्तमक्षिकायाम्। লাল মাচি। वै.निघ.।

अरुणलोचनः । पुं। पारावते। পায়রা। हिं खबूतर। रा.नि.व.१९। कोकिले। वै.नि

अरुणसर्पः । पुं। तक्षकसर्पे। वै.निघ

अरुणसारः । पुं। हिङ्गुले। वै.निघ।

अरुणा । स्त्री। अतिविषायाम्। मे.। रा.नि.व. ६। भा.४भ.बाल.ज्व.चि.महाभल्ला.गुडे। "घनकणारुणायष्टी।" भैष.प्रदरारिरसे। कुष्ठ.चि.। मञ्जिष्ठायां। मे.। रा.नि.व.६। भा.म.१भ.ज्व.चि.लाक्षातैले।"लाक्षा दशाक्षा त्वरुणा षडक्षा।" प्रपौण्डरीके। प.मु.। त्रिवृतायां। मे.। जवायाम्। मद.व.१। अरुणातिविषा श्यामा मञ्जिष्ठा त्रिवृता च। श्यामालतायाम्। मे.। इन्द्रवारुणीलतायाम्। गुञ्जालतायाम्। रा.नि.व.३। पुनर्णवायां। मुण्डीर्याम्। रत्ना.। [मं लांक। वै.निघ.।

अरुणात्मिका । स्त्री। कुमरिचे। লঙ্কামরিচ।

अरुणाभम् । क्ली। वङ्गलौहे।

अरुणार्कः । पुं। रक्तार्के। प.मु.। मं मन्दार। कं मन्दार अर्के। रा.नि.व.१०। गुणाः—स्वरः

वातकुष्ठकण्डूविषव्रणघ्नः श्लीहगुल्मार्श:कफोदरमल-क्रमिहरश्च। कटुतिक्तोष्णः कफघ्नो मेदघ्नो विषघ्नः वातकुष्ठव्रणघ्नः शोथकण्डूविसर्पहरश्च। पुष्पं मधुरं तिक्तं धारकं क्रमिकुष्ठकफार्शोविषरक्तपित्तघ्नं गुल्म-शोथहरश्च। भा.पू.१भ.।

अरुणोपलः । पुं। अरुणवर्णमणिविशेषे। चूनि इति भाषा। पद्मरागमणौ। है.च.।

अरुन्धती । स्त्री। जिह्वायां। वै.निघ.।

अरुषः । पुं। अश्वे। घोटके। वै.निघ.।

अरुंषिका । स्त्री। क्षुद्ररोगान्यतमकपालरोगे। शिरोव्रणे। अयं कफरक्तक्रमिकोपतो भवति। "अ-रुंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धि तु। कफास्र-क्रमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्" ॥ मा.नि.।

अरुष्कः । पुं। भल्लातकवृक्षे। ভেলা গাছ। मं विववा। भा.पू.१भ.। रा.नि.व.११।

अरुष्करः । पुं। भल्लातकवृक्षे। प.मु.। रा.नि.व.११। भा.पू.१भ.। मद.व.१। अरुंषिकायाम्। त्रि। व्रणकृति। मे.रचतुष्कं।

अरुष्करम् । क्ली। भल्लातकफले। च.द.अर्श-चि.। भैष.कुष्ठ-चि.पञ्चतिक्त.घृते। "सनागराक-ष्करवृद्धदारकम्"। सि.यो.चतुःसमलौहे। च.सू. ४अ.कुष्ठघ्नव.। [आमला। रा.नि.व.५।

अरुणा (टा) । स्त्री। भूम्यामलक्याम्। भूँइ

अरोकदन्तः । त्रि। कृष्णदन्ते। वै.निघ.।

अरोचकः । पुं। अरुचिरोगे। स पञ्चविधः —वातपित्तकफसन्निपातागन्तुभेदेन। मा.नि.। मनस्तापज आगन्तुक इति शार्ङ्ग.पू.७अ.। लक्षणं यथा—प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं जन्तोर्न स्वदते मुहुः। अरोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमथो शृणु ॥ चिन्त-यित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा तु भोजनं। द्वेषमाया-ति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥ यस्मान्न भवे-च्छा स भक्तच्छन्द उच्यते। विजयरक्षितो भोजः। एते त्रिविधा अपि रोगा चरकसुश्रुताभ्यां एक एव कृताः। वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनो-घ्नाशनरूपगन्धैः। अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥ मा.नि.। पथ्यं यथा—वस्तिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे। सर्व्वजे सर्व्वकामार्थं हर्षणं स्यादरोचके ॥ भा.। वस्तिर्वि-रेको वमनं यथाबलं धूमोपसेवा कवलग्रहश्च। तिक्तानि काष्ठानि च दन्तधावनं विचारणानि हितैः कृतानि। गोधूममुद्गारुणशालिषष्टिका मांसं वराहाजशशैणसम्भवं। चेङ्गो अनाख्यं मधुरालिकी-शिरः प्रोष्ठी खलिशः कवयी च रोहितः। कर्क्का-रुवेत्राग्रनवीनमूलकं वार्त्ताकुशोभाञ्जनमोचदाडि-मं। भव्यं पटोलं रुचकं घृतं पयो बालानि ताला-नि रसोनशूरणम्। द्राक्षा रसालं नलदम्बुकाञ्जिकं मद्यं रसालादधितक्रमार्द्रकम्। कर्क्कोलखर्ज्जूरपि-यालतिन्दुकं पक्कं कपित्थं बदरं विकङ्कतम्। तालास्थिमज्जा हिमवालुका सिता पथ्या यमानी मरिचानि रामठम्। स्वाद्वम्लतिक्तानि च दीपनान्य-न्नानि वर्गोऽयमुक्तोऽरुचिरोगिणो हितः। इति पथ्यम्। कासोद्गारक्षुधानेत्रवायुवेगविधारणम्। अहृद्यान्नम-सृक्स्रावं क्रोधं लोभं भयं शुचम्। दुर्गन्धरूपसेवा च न कुर्य्यादरुचौ नरः॥ इति अपथ्यम्।

अर्कः । पुं। (Calotropis gigantea, Syn, Asclepias gigantea.) स्वनामख्यातोपविष-जातीयक्षुपे। আকন্দ গাছ। हिं मान्दार। मं रुइ। कं अक्के। तें जिल्लेटुचेट्टु। अर्कः श्वेतरक्तभेदेन द्विविधः। तयोर्विशेषाः तत्पर्य्याये मृग्याः। गुणाः —कटुः उष्णः वातजित् दीपनीयः शोफघ्नः व्रण-घ्नः कण्डूकुष्ठक्रमिघ्नश्च। रा.नि.व.१०। सारकः वातघ्नः कुष्ठकण्डूव्रणप्लीहगुल्मार्शःकफोदरमलक्रमि-घ्नश्च। पुष्पं—मधुरं तिक्तं धारकं कुष्ठक्रमिकफा-र्शोविषरक्तपित्तगुल्मशोथघ्नश्च। भा.पू.१भ.। अर्कद्वयं श्लेष्मवातकुष्ठकण्डूक्षयव्रणान्। निहन्ति प्लीहगुल्मार्शो-यकृत्श्लेष्मोदरक्रमीन्। मद.व.१। माषा २-३ र्क्तिः। इति रावणकृतचिकित्साशास्त्रे। ताम्रे। मे. कद्विकं। त्रैलोक्यडम्बररसे। वै.निघ. वा.व्या. चि.चिन्तामणिरसे। स्फटिके। मे.कद्विकं। अरु-णार्के। प.मु.भा.पू.१भ.। आदित्यपत्रक्षुपे। रा. नि.व. ४। "अर्कोरक्तपुष्पः प्रसिद्धः।"सु.सू.३७अ. अर्कादिव.। ३८अ.शिरो.वि.।

अर्ककान्ता । स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। हुड़-हुड़िया। रा.नि.व.४। मद.व.१।

अर्कगन्धिका । स्त्री। क्षीरविदार्य्याम्। कृष्ण भूमिकुष्माण्ड। प.मु.।

अर्कचन्दनम् । क्ली। रक्तचन्दने। रा.नि.व.१२।

अर्कच्छदम् । क्ली । अर्कमूली ।

अर्कतैलम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे । अत्र कटुतैलं पलाष्टकं अर्कपत्ररसस्य पलाष्टकं निशायाः पलं मनःशिलायाश्च पलम् । च.द.कुष्ठ.चि. । सा.कौ. ।

अर्कदलः । पुं । आदित्यपत्रक्षुपे । रा.नि.व.४ । अर्कवृक्षे । [भा. ।

अर्कनामा । पुं । रक्तार्के । लाल आकन्द ।

अर्कपत्रः । पुं । आदित्यपत्रक्षुपे । रा.नि.व.४ । च.द. । अर्कवृक्षे ।

अर्कपत्रा (त्री) (त्रिका) । स्त्री । ईश्वरमूलवृक्षे । ঈশের মূল । प.मु.र.मा. ।

अर्कपर्णः । पुं । रक्तार्कवृक्षे । লাল আকন্দ । मं सूर्य्यमन्दार । भा.पू.१भ. । [माषाणी ।

अर्कपर्णिका (र्णी) । स्त्री । माषपर्ण्याम् ।

अर्कपादः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । निम्बवृक्षे । वै.निघ. । [क्षुपे ।

अर्कपादपः । पुं । निम्बवृक्षे । त्रिका. । अर्क

अर्कपुष्पा । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । ক্ষীর কাঁকলা । See क्षीरकाकोली ।

अर्कपुष्पिका } **अर्कपुष्पी** स्त्री । (Gygandropsis centa-phylla, Syn, Cleome pentaphylla.) सूर्य्यवल्ल्याम् । শ্বেত হুড়হুড়িয়া । अर्कहुलीति भाषा । अर्कसदृशपुष्पीलता । हिं अन्धाहुली दधियार् क्षीरवृक्षम् । मं शिरदोड़ी । भा.४भ.बालरोग चि. । गुणाः—अर्कपुष्पी क्रमिश्लेष्म-मेहपित्तविकारनुत् । मद व.१ । क्रमिकफमेहमनोविकारघ्नी । भा.पू.१भ. । रक्तापराजितायाम् । रत्ना. । क्षीरकाकोल्यां । र.मा. ।

अर्कप्रभागुड़िका । स्त्री । रसायनाधिकारे । अस्याः पाठः यथा—रसं निष्कद्वयं शुद्धं निष्कैकं ताम्रचूर्णकं । चित्रामूलफलक्वाथे यामं खल्ले विमर्द्दयेत् । तद्गोलं बन्धयेद्वस्त्रे दोलायन्त्रेषु तक्रके । चित्राफलयुते पश्चाच्चतुर्यामात्समुद्धरेत् । वटिकार्कप्रभा नाम जरामृत्युविनाशिनी । संवत्सरप्रयोगेषु सूर्य्यतुल्यो भवेन्नरः । पलाशबीजतैलञ्च कर्षमेकं गवां पयः । अनुपानमिदं पाता दशनागबलो भवेत् ॥ प्रयोगा.रसायना. ।

अर्कप्रिया । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া গাছ । जवायाम् । रा.नि.व.१० ।

अर्कभक्ता । स्त्री । ब्राह्म्यां । ब्राह्मीशाक । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া, শুল্টে इति च भाषा । हिं हुलहुल । मं सूर्य्यफुलवल्ली । रा.नि.व. ४ । र.मा. ।

अर्कभूतिः । स्त्री । ताम्रभस्मनि । वै.निघ.२भ. क्षीरताम्ररसे, संग्रहणी-चि. ।

अर्कमूर्त्तिरसः । पुं । रसोऽयं सान्निपातिकज्वरे प्रयोज्यः । द्रव्याणि चास्य रसगन्धकलौहविषाणि । अत्र लौहस्याष्टौ भागाः पारदस्य भागद्वयं, गन्धको द्विगुणः, विषस्य च षोड़शांशो ग्राह्यः । अयमेव त्रिदोषदावानलः कथ्यते यदायं ताम्रपात्रस्थापितः पुनः निम्बुकरसपित्तवर्गकण्टकार्य्यार्द्रकरसैर्भाव्यते । भैष.ज्व.चि. ।

अर्कमूलम् । क्ली । तन्नामकवृक्षमूले । च द. अग्निमा.चि.चारगुड़े ।

अर्कमूला । स्त्री । (Aristolochia Indica.) ईश्वरमूल्याम् । ঈশের মূল । रत्ना. ।

अर्कलवणम् । क्ली । अर्कक्षारे । वै.निघ. ।

अर्कवल्लभः । पुं । बन्धुजीववृक्षे । बान्धुलिवृक्ष, দুপুরে চণ্ডী । मं दुपारी । रा.नि.व.१० ।

अर्कवल्ली स्त्री । आदित्यभक्तायां । হুড়হুড়ে वै.निघ । [मु. । रा.नि.व.

अर्कवेदम् (धम्) । क्ली । तालीशपत्रे । प.

अर्कसुता । स्त्री । कृष्णापराजितायां । वै.निघ. ।

अर्कसुधा । स्त्री । अर्कोत्थसुधायाम् । আকন্দের চূণ । गुणः—गुल्मरोगस्य नाशिनी । वै.निघ. ।

अर्कहिता । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । मं सूर्य्यफुलवल्ली । रा.नि.व.४ ।

अर्कक्षीरम् । क्ली । अर्कवृक्षनिर्यासे । আকন্দের আটা । गुणाः—क्रमिघ्नं व्रणघ्नं कुष्ठार्शोदरेषु च हितम् । राज. । तिक्तलवणमुष्णवीर्य्यं लघु स्निग्धं गुल्मोदरकुष्ठहरं विरेचने हितञ्च । भा.पू. १भ. । च.द.अर्श-चि. ।

अर्कादिगणः । पुं । अर्कालर्कनागदन्तीविशल्याभार्गीरास्नावृश्चिकालीप्रकीर्य्याप्रत्यक्पुष्पीपीत-

तैलोदर्कीर्य्याश्वेतायुग्मतापसहक्षा इति । अर्कालर्क-करञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेता-महाश्वेतावृश्चिकाल्यल्वणतापसवृक्षश्चेति ॥ सु.सू. ३८अ. । गुणाः—कफमेदोविषघ्नः क्रिमिकुष्ठघ्नः वि-शेषाद्व्रणशोधनश्च । वा.सू.१५अ. ।

अर्काश्मा । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । चूनी, पाथ्रा इति च लोके । हला. । [अर्कवृक्षे । अम. ।

अर्काह्नः । पुं । ताम्रीशपत्रे । सूर्य्यकान्तमणौ ।

अर्की । पुं । मयूरे । मयूर । मं मोरी । वै.निघ. ।

अर्केश्वररसः । पुं । रसोऽयं वातव्याध्युपशमनो द्विविधश्च । तृतीयो रक्तपित्ते, चतुर्थश्च कुष्ठाधिकारे । "रसस्य भागाश्चत्वारो गन्धकस्य दशैव तु । ताम्रस्य वाटिकायाञ्च दत्त्वा चैनामधोमुखीम् । सम्यक् निरुध्य तस्याञ्च दद्यादूर्द्धं शरावकं । भाण्डे निरुध्य यत्नेन भस्मनापूर्य्य भाण्डकम् । अग्निं प्रज्वालयेद्यामं सुखं तस्य निरुध्य च । स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य तत्ताम्रं चूर्णयेद्बुधम् । भावयेदर्कदुग्धेन पुटित्वा दशधा पुनः ॥" रसे.चि. । रसेन्द्रसार-संग्रहे अयमेव कुष्ठे उक्तः । विशेषस्तु—तत्र गन्धकस्य ताम्रचक्रिकायाश्च १२ भागा उक्ताः । इति प्रथमः ॥ "रसेन गन्धं द्विगुणं विमर्द्य ताम्रस्य चक्रेण सुतापितेन । आच्छादयित्वाथ ततः प्रयत्नात् चक्रे विलग्नञ्च ततः प्रगृह्य । सञ्चूर्ण्य च द्वादशधार्कदुग्धैः पुटेत वह्निविफलाजलैश्च ।" माषा२र. । इति द्वितीयः ॥ रसे.चि. । "सूतार्कं मृतताम्रञ्च मृताभ्रञ्च समाक्षिकम् । अमृताम्बुरसैर्भाव्यं त्रिसप्तकपुटे पचेत् । वासाक्षीरविदारीभ्यां चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः । भक्षणम् ।" अत्र अर्कः ताम्रम् । अमृता गुडूची । माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकम् । र.सा.सं.रक्तपित्ताधि. । इति तृतीयः ॥ चतुर्थः कुष्ठाधिकारे । "पलानीशस्य चत्वारि बलेर्बादश तावती । ताम्रस्य चक्रिका देया रसस्योर्द्धं शरावकं । दत्त्वा विबद्धभाण्डस्थं पूरयेद्भस्मना दृढ़ं । अग्निं प्रज्वालयेद्यामद्वयं शीतं विचूर्णयेत् । पुटेद्दशधा सूर्य्यदुग्धेनालोड़ितं पुनः । वरापावकभृङ्गानां द्रवैस्त्रिभिर्विभावयेत् । अयमर्केश्वरो नाम्ना रक्तमण्डलकुष्ठजित् ॥" अत्र ईशः पारदः, तस्य चत्वारि पलानि । बलेर्गन्धकस्य च द्वादशपलानि । र.सा.सं. ।

अर्कोत्तमा । स्त्री । वर्बर्य्याम् । वाबुईतुलसी ।

अर्कोपलः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । आतिश पाथर इति लोके । रा.नि.व.१३ ।

अर्गटः । पुं । आर्त्तगल इति प्रसिद्धे कण्टकवृक्षविशेषे । नीलझाँटी । हिं आर्त्तगल । मं एरवणी । गुणाः—शीतः व्रणशोधनरोपणश्च । मद.व.५ । तथा । "अर्गटस्तुवरः शीतवीर्य्यो व्रणविशोधनः । व्रणरोपणकश्चैव पुष्पमस्य मधु स्मृतम् । तिक्तश्च ज्वरपित्तघ्नं कफरक्तरुजापहम् ।" वै.निघ. ।

अर्गलम् । क्ली । मांसे । वै.निघ. ।

अर्घटम् । क्ली । भस्मनि । हारा. ।

अर्घ्यम् । क्ली । आर्घ्यमधुनि । See मधु ।

अर्घ्याटः (लः) । पुं । शुक्लायाम् । ওকড়া, চেঁচ্কো। शुक्ला चालुपत्रः स्यादर्घ्यातोऽर्घ्याटलो मतः, इति द्रव्याभि. ।

अर्घ्यातः । पुं अर्घ्याटे । ওকড়া । द्रव्याभि. ।

अर्घ्यार्हः । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

अर्चिः । स्त्री, क्ली । कान्तौ । अग्निज्वालायाम् ।

अर्जकः । पुं । क्षुद्रतुलसीवृक्षभेदे । বাবুই তুলসী । हिं वावरी । मं आजवला । कं गर्गेर । तें तेल्लगगेरचेट्टु । "वर्बरिकाकारो लघुमञ्जरीकः सूक्ष्मपत्रः निर्गन्धः श्वेतकुठेरकः (বাবুই) ।" सु.सू. ३८अ.सुरसादौ ड. । श्वेतवर्बर्य्याम् । শাদা বাবুই । भा.पू.१भ. । श्वेतपर्णास, তোকমারী इति लोके । सि.यो.विसूची-चि.वमनशान्तौ । अर्जकः श्वेतकृष्णरक्तभेदात्त्रिभेदः तुल्यगुणश्च । गुणाः—कटूष्णः वातकफरोगघ्नः नेत्ररोगहरः रुच्यः सुखप्रसवकरश्च । रा.नि.व.१० । श्वेतपलाशवृक्षे । See वर्वरी । [शाल ।

अर्जकर्जः । पुं । असनवृक्षे । আসনা, পিয়া-

अर्जुनः । पुं । (Tarminalia Arjuna, or Pentaptera arjuna.) स्वनामख्यातवृक्षे । অর্জুন গাছ । हिं काह, कौह । मं अर्जुनसादड़ा । कं सारढ़ोल । तें मद्दिचेट्टु । गुणाः—कषायोष्णः कफघ्नः व्रणशोधनः पित्तश्रमतृष्णाहरः वातकोपनश्च । रा.नि.व.६ । शीतलः हृद्यः क्षतक्षयविषरक्तहरः मेदोमेहव्रणघ्नः तुवरः कफपित्तघ्नश्च । भा.पू.१भ.वटादिव. । वा.सू.१५अ.न्यग्रोधादिः । "अ-

मूढ़याजुंनकपीतनसीमवल्कः ।" माधा २ ती. । नेत्रशुक्लगतरोगे । लक्षणम्—"एको यः शशरुधिरोपमस्य बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ।" मा.नि. । मयूरे । मे.नत्रिकं । त्रि । श्वेतवर्णे ।

अर्जुनम् । क्ली । तृणमात्रे । रत्ना. । सुवर्णे । मे.नत्रिकं । कासतृणे । र.मा. । दर्भभेदे ।

अर्जुनघृतम् । क्ली । हृद्रोगे हितम् । अत्र क्वाथार्थमर्जुनत्वक् ६४ प. पाकार्थं जलं ६४ श. शेषः १६श. कल्कः १ श. घृतं ४ श. । मूर्च्छितघृतं ४श. अर्जुनस्वरसः १६श. अर्जुनत्वक्कल्कः १श. एकत्र पाच्यम् । च.द.हृद्रोग-चि. । "पार्थस्य कल्कस्वरसेन सिद्धं शस्तं घृतं सर्व्वहृदामयेषु ।" घृतं ४ श. अर्जुनस्वरसः ४ श. कल्कार्थं अर्जुनत्वक् १ श. । सा.कौ. । भैष.भा.रस.र. ।

अर्जुनत्वक् । स्त्री । अर्जुनवल्कले । अर्ज्जुनछाल । च.द.श.सा.चि.शशकादिः ।

अर्जुननामाख्यः । पुं । अर्जुनवृक्षे । भा. ।

अर्जुनसुधा । स्त्री । अर्जुनोत्थसुधायां । अर्ज्जुन काटेर चूर्ण । गुणाः—"सुधा त्वर्जुनजा प्रोक्ता कफस्य च विनाशिनी ।" वै.निघ. । द्रव्यगुणे ।

अर्जुनाख्यः । पुं । कासतृणे । र.मा. । अर्जुनवृक्षे ।

अर्जुनादः । त्रि । दर्भकाशखादके । च.चि.२अ. ।

अर्जुनाद्यघृतम् । क्ली । प्रमेहे घृतम् यथा—"अर्जुनपटोलनिम्बैः सवचादीप्यकरसासमञ्जिष्ठैः । भल्लातकागुरुघनैः सगदानलचन्दनोशीरैः । गोक्षुरकसोमवल्कैः नवपटोलैर्हरिद्रया त्रिफलाः । अश्मन्तकार्जुनाभ्यां दीप्यकयुक्तेन चैव लोध्रेण । मञ्जिष्ठातिविषाभ्यां कल्ककषायैः पचेत्तैलम् । कफवातोत्थे मेहे पित्तकृते साधयेत्सर्पिः ॥" भा.म.३भ. मेह-चि. ।

अर्जुनी । स्त्री । गवि । गाई । मे.नत्रिकं ।

अर्जुनोपमः । पुं । शाकद्रुमे । शेगुण गाछ । र.मा. । शालवृक्षे । रत्ना. ।

अर्णः । पुं । शाकवृक्षे । शेगुण । श.च. ।

अर्णः (स्) । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ ।

अर्णभवः । पुं । शङ्खे । वै.निघ. ।

अर्णवः । पुं । समुद्रे । रत्ना. ।

अर्णवजः / **अर्णवजमलः** } पुं । समुद्रफेने । रत्ना. ।

अर्णवफेनः । पुं । समुद्रफेने । च.द. ।

अर्णवमलः । पुं । समुद्रफेने । रत्ना. ।

अर्णवोद्भवः । पुं । अग्निजारवृक्षे । रा.नि.व.६।

अर्णोदः । पुं । मुस्तके । रा.नि.व.६ ।

अर्णोभवः । पुं । शङ्खे । रा.नि.व.१३ ।

अर्त्तगलः । पुं । नीलझिण्ट्याम् । नीलझाँटी । सु.द्रव्यसं.अ. । आगड़ इति ख्याते क्षुपवृक्षे । रत्ना. ।

अर्त्तिः । स्त्री । रोगे । रा.नि.व.२० ।

अर्थः । पुं । विषये । धने । याचने । कारणे । वस्तुनि । अभिधेये । निवृत्तौ । प्रयोजने । मे.थद्विकं ।

अर्थचम्पिका । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । काँकड़ा शृङ्गी । वै.निघ. ।

अर्थप्रसादनी । स्त्री । धामनवृक्षे । वै.निघ. ।

अर्थसाधकः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । पूत्रञ्जी । मद.व.१भा. । [रीठाकरञ्जे । मद.व

अर्थसाधनः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । मद ।

अर्थसिद्धः (कः) । पुं । पुत्रजीववृक्षे [illegible]निर्गुण्ड्यां । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । रा.नि.व.४

अर्थापत्तिः । स्त्री । 'यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते ।' सा.सु.उ.६५अ. ।

अर्थ्यम् । क्ली । शिलाजतुनि । मे.यत्रिकं ।

अर्दनिः । पुं । अग्निरोगे । अ.टी. ।

अर्दितम् । क्ली । तन्नामकवातव्याधौ । पक्षाघात विशेष । तस्य लक्षणम्—"उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च । हसतो जृम्भतो भारात्विषमाच्छयनाशनात् ॥ शिरोनासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः । अर्द्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयेत्ततः ॥ वक्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते । शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् । ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे च वेदना । तमर्दितमिति प्राहुः ।" मा.नि. । अत्र रोगे यस्मिन् पार्श्वे अर्दितं तस्मिन्नेव पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना भवतीति बोध्यम् । त्रिवर्षातीते अतिक्षीणे निमेषशून्ये च रोगिणि तदसाध्यं भवति । अत्रौषधं—तिलक-

स्य गुञ्जारसोनकल्कादिकम्। "स्नेहपानानि नस्यञ्च भोज्यान्यनिलहन्ति च। उपनाहाश्च शस्यन्ते स्वेदनञ्च तथार्द्दिते॥" "तन्नामकाख्यरोगविशेषे। लक्षणं—हनुद्वयस्य विक्षेपात् ग्रीवाभेदाच्च बुद्धिमान्। नासापुटविकाराच्च अर्द्दितं रोगमादिशेत्॥" जयद.५५प.।

अर्द्धम् । क्ली। समांशे। पुं। खण्डे। मे.।

अर्द्धकः । पुं। जलसर्पे। वै.निघ.।

अर्द्धकपाटसन्धिकः । पुं। बाह्यदीर्घैकपालीतराल्पपालिकर्णबन्धनाकृतिविशेषे। सु.सू.१६अ.।

अर्द्धकेशिकी । स्त्री। छेदनार्थं शस्त्रधाराविशेषे। सु.सू.८अ.।

अर्द्धखारी । स्त्री। खारीमानार्द्धे १२८ श.।

अर्द्धचन्द्रः । पुं। मयूरपिच्छे। ময়ূরপুচ্ছের চাঁদ। हे.च.।

अर्द्धचन्द्रम् । क्ली। अङ्गुलितोरणे। हारा.।

अर्द्धचन्द्रा । स्त्री। त्रिवृति। रा.नि.व.६। कृष्णत्रिवृति। কাল তেউড়ী। भा.पू.१भ.।

अर्द्धचन्द्राननः । पुं। अन्तर्मुखनामकविस्रावणास्त्रे। अम.।

अर्द्धचन्द्रिका । स्त्री। कर्णस्फोटालतायां। रा.नि.व.३। कृष्णत्रिवृति। मद.व.१।

अर्द्धचोलकः । पुं। कूर्पासे। কাঁচুলী। हारा.।

अर्द्धतिक्तः । पुं। किराततिक्तके। भा.पू.१भ.।

अर्द्धधारकम् । क्ली। अस्त्रविशेषे। तच्च छेदनभेदनार्थम्। सु.सू.८अ.।

अर्द्धनारीश्वररसः । पुं। रसोऽयं सान्निपातिकज्वरे गुञ्जामात्रं नस्यकर्म्मणि योज्यः। अपरे जीर्णविषमज्वरे नस्यमित्याहुः। तेन तत्क्षणमेव वामाङ्गज्वरो नश्यति। अस्य द्रव्याणि रसगन्धकविषटङ्कणानि समभागानि कज्जलीवत् कृत्वा कृष्णसर्पमुखाभ्यन्तरे स्थापयित्वा तन्मुखं मृदा संलिप्य भाण्डे स्थापयेत्। अधोर्ध्वे लवणदानपूर्व्वकं ततो भाण्डमावृत्य तीव्राग्नौ ४ प्रहरं पचेत्। भैष.। अत्र "हिङ्गं ग्राह्यञ्च तत्समम्"मिति मिलितरसगन्धकयोः समम्। "जैपालं तत्सममिति" विषतुल्यं जैपालं देयम्। "मरिचञ्च चतुर्गुणमिति" एकभागापेक्षया मरिचस्य चातुर्गुण्यम्। श्रीकण्ठः। सोमेश्वरस्तु मिलितरसगन्धकापेक्षया चातुर्गुण्यमित्याह। व्यवहारोऽप्यनेनैव। "रसगन्धौ समौ शुद्धौ विषं याह्यञ्च तत्समं। जैपालं तत्समं ग्राह्यं मरिचञ्च चतुर्गुणम्। त्रिफलाया रसैर्मर्द्यं भावना पञ्चधा कृता॥" र.सा.सं.जीर्ण-विषम-ज्व.चि.। अन्यः पाठः शुद्धसूतं तथा गन्धं विषं ताम्रस्य भस्म च। समभागेन संगृह्य वारिणा पेषयेद्दृढं। चक्राकारसमं कृत्वा सर्पतुण्डेन संन्यसेत्। तत्तुण्डलेपनं कृत्वा रौद्रे दद्याद्दिनत्रयः। स्थाल्यन्ते लवणं किञ्चित्तस्योपरि च गोलकं। ततो लवणकं दत्त्वा सिकताभिः प्रपूरयेत्। चतुर्भिः प्रहरैर्ज्वालामन्दमध्यखरक्रमात्। शीते तद्गोलकं नीत्वा दूरीकृत्य च लेपनं। भस्म संगृह्य यत्नेन खल्ले कुर्याद्विमर्द्दनं। यवमात्रन्तु तच्चूर्णं नस्ये दद्यात्सुरेश्वरि॥" प्रयोगा.ज्व.चि.।

अर्द्धपलम् । क्ली। कर्षद्वये। ४ तो.। स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धपलम्। प.प्र.१ख.।

अर्द्धपादा । स्त्री। भूम्यामलक्याम्। वै.निघ.।

अर्द्धपारावतः । पुं। वनकुक्कुटे। चित्रकण्ठपारावते। মুক্সিপায়রা। তিত্তিরপক্ষিবিশেষ। अत्रि.।

अर्द्धपुष्पा । स्त्री। महाबलायाम्। পীতবেলেড়া। বৈ.নিঘ.। [থাওয়া।

अर्द्धभोजनम् । क्ली। अर्द्धाशने। আদপেটা

अर्द्धमात्रिकः । पुं। निरूहणाधिकारे तन्नामकवस्तौ। "दशमूलीकषायेण शताह्वाञ्च प्रपेषयेत्। सैन्धवाच्च मधुनो द्विपलं द्विपलं तथा। तैलस्य पलमेकन्तु फलस्यैकञ्च योजयेत्। अर्द्धमात्रिकसंज्ञोऽयं वस्तिर्देयो निरूहवत्। न च स्नेहो न च स्वेदः परिहारविधिर्न च। आत्रेयानुमतो ह्येष सर्व्वरोगनिबर्हणः॥ इति च.द.।

अर्द्धमासूरी । स्त्री। लेखनार्थमस्त्रधाराविशेषे। सु.सू.८अ.।

अर्द्धवीरच्छा । स्त्री। कृष्णदूर्व्वायाम्।

अर्द्धश(स)फरः । पुं। दक्षपालाख्यक्षुद्रमत्स्यविशेषे। দাঁড়িকা বা ডানকোণা মাছ। हारा.।

अर्द्धशरावः (कः) । पुं। प्रस्थतिस्रये। ३२ तो. प.प्र.१ख.। भा.। [वै.निघ.।

अर्द्धसहः । पुं। पेचके। প্যাঁচা। ম বুবড়।

अर्द्धाशीनजलम् । क्ली । अर्द्धाशीन हीमे पक्कजले । इदं वातपित्तघ्नम् । रा.नि.व.१४ ।

अर्द्धालिङ्गः । पुं । जलसर्पे । वै.निघ. ।

अर्द्धावभेदकः । पुं । शिरोरोगभेदे । आद् कपाले धरा । निदानलक्षणे—"रूक्षाशनाध्यशनप्राग्वातावश्यायमैथुनैः । वेगसन्धारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः । केवलः सकफो वार्द्धं गृहीत्वा शिरसो बली । मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्द्धेऽतिवेदनां । शस्त्रारणिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्द्धावभेदकः ॥" मा.नि. । अपिच यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तोः सम्भेदतोदभ्रमशूलजुष्टं । पक्षाद्दशाहादथवाप्यकस्मात्तस्यार्द्धभेदं त्रितयाद्व्यवस्येत् ॥ सु.उ.२५अ. ।

अर्द्धाशनम् । क्ली । अर्द्धभोजने । श.च. ।

अर्द्धेन्दुः । पुं । अतिप्रौढ़स्त्रीयोनौ अङ्गुलियोजने । मे.दचिकं ।

अर्द्धेन्दुशकला । स्त्री । नासारोगविशेषे । कपालरोगभेदे । ओष्ठरोगे । अर्ल्वुदरोगे । गलरोगे । तालुरोगे । कर्णरोगे । वै.निघ. ।

अर्द्धोदकक्षीरम् । क्ली । अर्द्धोदकशृतदुग्धे । अर्द्धजले सिद्ध दुग्ध । "अर्द्धोदकं पयः शिष्टमामात्तघुतरं शृतम् ।" हेमाद्रौ चारपाणिः ।

अर्भः (कः) । पुं । बालके । रा.नि.व.१८ । कुशे । मे.कचिकं । पञ्चजातशिशौ । रा.नि.व.१८ ।

अर्भा । स्त्री । गुग्गुलौ । गुग्गुल । "अर्भाचूर्णं सहयुतम् ।" प्रयोगा.भग्न चि. ।

अर्मणः । पुं । द्रोणपरिमाणे (३२ सेर) । प. प्र.१ख. । च.द.श.सा.चि.कुटजावलेहे ।

अर्मन् । क्ली । नेत्ररोगविशेषे । चक्षुरोग । तत्र पञ्चविधम्--प्रस्तार्य्यर्म्म, शुक्लार्म्म, रक्तार्म्म, मांसार्म्म, स्नाय्वर्म्म चेति । लक्षणं स्वस्वपर्य्याये मृग्यम् ।

अर्यमा । पुं । अर्कवृचे । रा.नि.व.१० । सूर्य्ये ।

अर्व्वणः
अर्व्वा (न्) } पुं । अश्वे । भा.पू. ।

अर्व्वती । स्त्री । वड़वायाम् । कुम्भदास्याम् । मे.तचिकं ।

अर्व्वुदः । पुं,क्ली । पुरुषे । दशकोटिपरिमाणे । मे.दचिकं । मांसकीलकाकाररोगविशेषे । आव् हिं रसौली । वातजपित्तजकफजरक्तजमांसजमेदोजाध्यर्व्वुदद्विरर्व्वुदभेदेनाष्टौ । लक्षणं—गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य । वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकं । कुर्व्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्व्वुदं शास्त्रविदो वदन्ति । वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा वा। तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि तदा भवन्ति ॥ मा.नि. । सु.नि. ११अ. । "दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिरास्तु सम्पीड्य सङ्कोच्य गतस्तु पाकम् । संस्रावमुन्नाह्यतिमांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिं । स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ॥" इति दकरोग भेदे । नेत्ररोगभेदे । तालुरोगे तल्लक्षणं—तालुमध्ये रक्तजं पित्तलक्षणं पद्मकर्णिकावत्केसरैरिव पार्श्वतो दीर्घमांसाङ्कुरैर्वेष्टितं शोथं अर्व्वुदं विद्यात् । "पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्व्वुदं पित्तलिङ्गम् ।" भा.म.४भ.मुखरो.चि. ।

अर्व्वुदाकारः । पुं । बहुवारवृचे । चालित गाछ । वै.निघ. ।

अर्व्वुदाद्रिजः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । मेड़ाशिङा । मं सुरदारशिंग । वै.निघ. ।

अर्व्वूरम् । क्ली । आहुल्यनामक्षुपे । काश्मी तड़वड़ इति प्रसिद्धे । मं तड़वड़ । वै.निघ २भ संग्रहणी-चि.तालीशादिचूर्णे ।

अर्शः । क्ली । The piles or hoemorrhoids, स्वनामख्यातगुदरोगविशेषे । लक्षणम्—दोषास्त्वङ्मांसगुदमुखादभ्यन्तरतः सार्द्धचतुरङ्गुलिमिता या नाड़ी गुदमिति कथ्यते । सा गुदमाप शङ्खावर्त्तनिभवलित्रययुक्ता । तस्याः सार्द्धाङ्गुलिमितांशो गुदौष्ठः । गुदौष्ठादङ्गुलिमितोऽंशः सम्वरणीनाम प्रथमा वलिः, तदुपरि सार्द्धाङ्गुलिमितोऽंशो विसर्ज्जनीनाम द्वितीया, तदूर्द्ध्वं सार्द्धाङ्गुलिमितोऽंशः प्रवाहणीनाम तृतीयावलिरुच्यते । तासु मांसांकुरा जायन्ते । तत्रार्शः षड्विधं वातजादिभेदात् । प्रकरणमिदं गुदार्शःपरं बोध्यम् । तदिदानं यथा—"दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् । मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्व्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ।" इति । "पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च । अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्

बलिनये ।" साधारणचिकित्सा — अत्र तथान्नपानौषधादिकं सेव्यं येन वायोरनुलोमः अग्निबलवृद्धिश्च जायते । "दत्त्वाथ वेतनं योऽध्येत्याददायापि च वेतनं । अध्यापयेच्च शुश्रूयाज्यपेदार्शोयुती भवेत् ॥" इति कर्म्मविपाकः । पथ्यं —"विरेचनं लेपनमस्रमोक्षः क्षाराग्निशस्त्राचरितञ्च कर्म्म । पुरातना लोहितशालयश्च सषष्टिकाश्चापि यवाः कुलत्थाः । गोधाखरसर्पाशगजोष्ट्रकूर्म्मश्वाविन्कुलिङ्गाञ्जखरीतुकोशाः । तरक्षुचाषाश्वशृगालकाका येऽन्येऽपि मांसाः प्रसहाश्च तेऽपि ॥ पटोलपत्त्रूरसोनवह्निपुनर्णवाशूरणवास्तुकानि । जीवन्तिका दन्तशठा सुरा च त्रुटिर्वयस्था नवनीतकं । कक्कोलधात्रीरुषकं कपित्थमौष्ट्रादिमूत्राद्यपयांसि चापि । भल्लातकं सर्षपजञ्च तैलं गोमूत्रसौवीरतुषोदकानि । वातापहं यच्च यदग्निकारि तदन्नपानं हितमर्शसेभ्यः ॥" इति । अपथ्यं —आनूपमामिषं मत्स्यं पिण्याकं दधिपिष्टकं । माषान् करीरं निष्पावं विल्वं तुम्बीमुपोदिकां । पक्काम्रं शालुकं सर्व्वं विष्टम्भीनि गुरूणि च । आतपं जलपानानि वमनं वस्तिकर्म्म च । विरुजानि च सर्व्वाणि मारुतं पूर्व्वदिग्भवम् । वेगरोधं स्त्रियं पृष्ठयानमुत्कटकासनं । यथास्वं दोषलञ्चान्नमर्शसः परिवर्ज्जयेत् । यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रक्तपित्तिनां । रक्तार्शोरोगिणां तत्तदपि विद्याद्विशेषतः ॥" इति ।

अर्शःकुठाररसः । पुं । रसोऽयं अर्शसि हितः । पाठः—"शुद्धसूतं पलञ्चैकं द्विपलं शुद्धगन्धकं । मृतताम्रञ्च लौहञ्च प्रत्येकञ्च पलत्रयम् । त्रिकटुं लाङ्गलीं दन्तीं चित्रकं पुष्करं तथा । प्रत्येकं द्विपलं योज्यं यवक्षारञ्च टङ्कणं । उभौ पञ्चपलौ योज्यौ सैन्धवं पलपञ्चकं । द्वात्रिंशच्च गवां मूत्रं स्नुहीक्षीरं तदर्द्धकं । सर्व्वं मृद्वग्निना पाच्यं यावन्नायाति पिण्डताम् ॥" इति मात्रा माषद्वयम् । रस.र.प्रयोगा. । रसेन्द्रचिन्तामणौ रसगन्धौ न धृतौ । स्नुहीक्षीरञ्च गोमूत्रसमं दत्तम् । पुष्करस्थाने पिलुकमिति उक्तम् । अन्यः—"शुद्धसूतं द्विभागन्धं मृतलौहञ्च ताम्रकं । प्रत्येकं द्विपलं दन्ती त्र्यूषणं शूरणं तथा । शुभाटङ्कयवक्षारसैन्धवं पलपञ्चकं । पलाष्टकं स्नुहीक्षीरं द्वात्रिंशच्च गवां जलैः । आपिण्डितं पचेदग्नौ खादेन्माषद्वयं ततः ॥" र.सा.सं. । शुभा वंशलोचना ।

अर्शःसूदनः । पुं । शूरणे । ওল ।

अर्शम् । क्ली । अर्शोरोगे । श.र. ।

अर्शसः । त्रि । अर्शोयुक्ते ।

अर्शी । त्रि । अर्शोयुक्ते । श.र. ।

अर्शोघ्नः । पुं । शूरणे । ওল । रा.नि.व.७ । भल्लातके । ভেলা । सर्जिक्षारे । সাজিমাটী । तेजवने । তেজবল । श्वेतसर्षपे । শ্বেত সরিষা । कटुशूरणे । বুনো ওল । वै.निघ. ।

अर्शोघ्नवर्गः । पुं । कुटजविल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रावचाचव्यानीति । अयं द्वादशदशकः प्रभावादर्शोघ्नः । च.सू.४ ।

अर्शोघ्नवल्कला । स्त्री । तेजवले । তেজবল। वै.निघ. । [कं । भल्लातके । वै.निघ. ।

अर्शोघ्नी । स्त्री । तालमूल्याम् । रत्ना. । मै.नत्रि-

अर्शोजः । पुं । भगन्दररोगे ।

अर्शोयन्त्रम् । क्ली । अर्शोदर्शनार्थं गोस्तनाकारयन्त्रे । "अर्शसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलं । नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षड़ङ्गुलं । द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेः केचिच्छिद्रन्तु कर्म्मणि ।" अत्रि. । जयद.५३श. ।

अर्शोवर्त्मन् । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । नेत्रवर्त्मनि कर्कटीवीजवत् मन्दवेदनमसृणतीक्ष्णा या पिड़का भवति तत् । "एर्वारुवीजप्रमिताः पिड़का मन्दवेदनाः । श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्त्यते ॥" एषा सन्निपातजा । मा.नि. । तदुक्तं—पिड़का सन्निपातेन तदर्शोवर्त्म निर्दिशेत् । इति विजयरक्षिते—निमिः ।

अर्शोहररसः । पुं । रसोऽयं अर्शसि हितः । पाठो यथा—"रसवैक्रान्तशुद्धाभ्रकान्तभस्म सगन्धकं । तुल्यांशं मर्द्दयेच्चार्द्रदाड़िमोत्थैः रसैस्ततः । भक्षयेन्माषमेकन्तु अर्शसां नाशने रसः ॥" रस.र. ।

अर्शोहितः । पुं । भल्लातकवृक्षे । त्रिका. ।

अर्हम् । क्ली । सुवर्णे । সোণা । वै.निघ. ।

अर्हा । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । দলানতা । वै.निघ. ।

अलम् (कम्) । क्ली । हरितालके । रा.नि.व.१३ । सि.यो.श्वास,चि,मनःशिलादिधूमपाने,वृन्द. ।

"मन:शिलालि मरिच" इति । वृश्चिकपुच्छकण्टके । বিছের হুল । वै.च. । कङ्कोलि । वै.निघ.२भ.वा. व्या.प्रत्यक्षीला.चि. । भल्लीयुक्तकेशे ।

अलकप्रियः । पुं । कृष्णभल्लातके । কাল ভেলা । मं विवलाजटा । बीजकवचे । हिं विजय-सार । मद.व.५ ।

अलका । स्त्री । वसायाम् । চর্ব্বি । वै.निघ. ।

अलकाह्वयः । पुं । कटुनिम्बे । কটু নিম্ । वै.निघ. ।

अलक्तः (कः) । पुं, क्ली । Lac, the red animal dye so called. लाक्षायाम् । আলতা, লাহা, জৌ, গালা । हिं लाही । मं अलिता । कं अलतगे । गुणाः—"तिक्तोष्णः कफवातामयघ्नः कच्यो व्रणघ्नश्च । रा.नि.व.६।वर्णकरः हिमः बल्यः स्निग्धः लघुर्ज्वरः अनुष्णः कफपित्त-रक्तहिक्काकासज्वरघ्नः व्रणोरःक्षतवीसर्पकृमिकुष्ठ-हरः । अलक्तको विशेषेण व्यङ्गघ्नः ।" भा.पू.१भ.। अलक्तको रजोरोधी रक्तपित्तजयापहः । प्रदर-श्चाप्यतीसारं सरक्तं क्षपयेद्ध्रुवम् ॥" अत्रि. ।

अलगणः । पुं । नेत्ररोगविशेषे । वै.निघ. ।

अलगर्दः । पुं । सर्पविशेषे । জলঢোঁড়া, জল-বোড়া ।

अलगर्दा । स्त्री । सविषजलायुकायाम् । বিষাক্ত জোঁক । सा रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी च । See जलायुका । सु.सू.१३अ. ।

अलगर्धः । पुं । अलगर्दे । अम. ।

अलङ्कारसुवर्णम् । क्ली। शृङ्गीकनके । हारा.।

अलजी । स्त्री । प्रमेहपिटिकारोगे। लक्षणम्—"रक्ता सिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् । सु.नि.प्रमेहचि.६अ.। नेत्रसन्धिजरोगे । स च नेत्र-सन्धौ प्रमेहाधिकारोक्तालजीलक्षणः शोथः । लक्षणम्—"जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात् तस्मिन्नेव ख्यापिता पूर्व्वलिङ्गैः ।" मा.नि. । शूकदोष-विशेषे । एषापि प्रमेहपिटकाया लक्षणयुक्ता । "अलजीलक्षणैर्युक्तामलजीञ्च वितर्कयेत् ॥" सु. नि.शू.दो.चि.१४अ. । [পাকুল ।

अलम्बमुष्ककः । पुं । मुष्ककवृक्षे । घण्टा-

अलम्बा । स्त्री । तिक्तालाम्बाम् । তিৎলাউ ।

स्थावरविषान्तर्गतपत्रविषे । सु.कल्प.२अ. । See पत्रविषम् ।

अलम्बुजा । स्त्री । गोरक्षमुण्ड्यां । वै.निघ. ।

अलम्बुदम् । क्ली । बालके । বালা । वै.निघ चय.चि.शिवगुटी. ।

अलम्बुषः । पुं । वान्तिरोगे । मे.षचतुष्कं । भू-कदम्बे । কুকশিমে গাছ । र.मा.रत्ना. ।

अलम्बुषा (सा) । स्त्री । A sort of sensitive plant. लज्जालुकाभेदे । ফুল শোলা । गुणाः—मधुरा लघुः क्रमिकफपित्तघ्नी च । भा.पू. १भ.गु.व. । अलम्बुषायाः स्वरसः पीतो द्विपलमात्रया । अपचीगण्डमालानां कामलायाश्च नाशनः । भूकदम्बे । কুকশিমে । महाश्रावण्याम् । বড় থুলকুড়ি । रा.नि.व.५ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.षड्शीति.गुग्गुली, त्र्यूषणाद्यलौह च । लौहमले । মণ্ডুর । च.द.१भ.आमवाते अलम्बुषाचूर्णे ।

अलम्बुषाद्यचूर्णम् । क्ली । आमवाते । पाठः—"अलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूचीं वृद्धदारकम् । पिप्पलीं त्रिवृतां मुस्तं वरुणं सपुनर्णवम् । त्रिफलां नागरञ्चैव श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥" मण्डूरादिचूर्णं प्रत्येकं समभागमादाय एकत्र संमिश्रणीयं। अनुपानं—दधिमण्डं काञ्जिकं दुग्धं तक्रं मांस-रसं वा यथालाभं दद्यात् । च द.आमवा.चि । द्वितीयं यथा—अलम्बुषा गोक्षुरकं त्रिफला नाग-रामृताः । यथोत्तरं भागवृद्ध्या श्यामाचूर्णञ्च तत्स-मम् । इति । अलम्बुषा लौहमलं । मतान्तरे मुण्डी-री । श्यामाचूर्णं वृद्धदारकमूलचूर्णम् । च.द.भा.। तृतीयमपि आमवाते । "अलम्बुषा गोक्षुरकं मूलं वरुणकस्य च । गुडूची नागरञ्चेति समभागानि कारयेत् ॥" भा. । रस.र. ।

अलम्बोर्द्धस्तनी । त्रि । यस्याः स्तनौ न लम्बौ नोर्द्ध्वमुखौ च । सु.शा.१०अ. ।

अलम्बोष्ठी । त्रि । यस्याः ओष्ठी लम्बमानौ न भवति । सु.शा.१०अ. ।

अलमोसः । पुं । मत्स्यभेदे । वै.निघ. ।

अलर्कः । पुं । (Calotropis gigantea or Procera ; अर्क of white flowers.) श्वेतार्के । শ্বেত আকন্দ । हिं मादार । भा.पू.१अ. ।

मे.कचित् । मन्दार इति हेमा.अलर्कादिव. । म-न्दारार्के । रा.नि.व.१० । अलर्कोमन्दारार्कः यस्य चीरं न विनश्यति । सु.सू.३८अ.अर्कादि.ड. । मन्दाराख्यः श्वेतपुष्पः । वा.सू.१५अ.अर्कादिव.अ-दयः। "अर्कालर्कौ नागदन्ती विशल्या।" योगी-आदितकुकुरे । मे.कचित् । कुक्कुरज्वरे । हा.अत्रि. ३स्था.२अ. ।

अलवणा । स्त्री। ज्योतिष्मत्यां । लताफट्‌की । वर्त्तुलपक्वरक्तफला पीततैला काकमर्द्दनिका । सु.सू.३८अर्कादिव.ड. । गुणाः—तीव्रा चालवणा सा स्यात् कफमेदः क्रमिप्रणुत् । अत्रि. । हरीत-क्याम् । मद.व.१ ।

अलसः (कः) । पुं। पादरोगविशेषे । পাঁকুই तल्लक्षणं—"क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुग-न्वितौ । दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विनिर्दिशेत् ॥" सु.नि.१३अ. । विसूचिकाया अवस्थाभेदे । स त्रिधा—विषाजीर्णं रसादैकं दोषैः स्यादलसस्त्रि-धा । शार्ङ्ग. । प्रयाति नोर्द्धं नाधस्तात् आहारो न विपच्यते । आमाशयेऽलसीभूतः तेनासौ लसको मतः ॥ इति निरुक्तिः । वा.सू.८ । तल्लक्षणं यथा —"कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति । निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ॥" See अग्निमा.। क्ली। चुद्रकुष्ठरोगभेदे । लक्षणम्—"क-ण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्।" मा.नि.। व्यालजातिज्वरे । गज-वै. । जिह्वारोगे । वै.निघ. । वृक्षभेदे ।

अलसा । स्त्री। हंसपदीलतायाम्। গোওয়ালে লতা । मे.सचित् । [वै.निघ. ।

अलसी । स्त्री । अतस्याम् । তিসি, মশিনা ।

अलसेलुका । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । फू-ल সোনা । वै.निघ. ।

अलातम् । क्ली । अङ्गारे । कयला । रत्ना. ।

अलाबु । क्ली । (बुः,बूः)। स्त्री । (Cagenaria vulgaris, Syn,Cucurbita lagenaria.) स्वनामख्यातफलशाकलतायाम् । লাউ গাছ । हिं लौका, मिठितुम्बी, लवलौका, गड्डलौका । मं दुध्याभोपला। सा द्विधा दीर्घा वर्त्तुला च । त-त्फलगुणाः—मिष्टं हृद्यं पित्तश्लेष्मघ्नं हृद्यं रुचिकरं धातुपुष्टिविवर्द्धनम् । भा.पू.१भ. । मिष्टतुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु । वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तमि-ति च । द्रव्यगु.। कटुतुम्ब्यां । তিৎলাউ । श.र. ।

अलाबुकः । पुं । अश्वस्य मुखरोगे । अत्र मुख-दौर्गन्ध्यं तालुशोफः ग्रासग्रहणे विद्वेषश्च भवति । ज.द. ।

अलाबुका । स्त्री । कटुदुग्धालाबुनि । भा. ।

अलाबुनी । स्त्री । कटुदुग्धालाबुनि । তেত শ্বেতলাউ । कटुतुम्ब्याम् । তিৎলাউ । मिष्टतु-म्बीलतायाम् । মিষ্টলাউ গাছ । हिं मीठितुम्बी । मद.व.७ ।

अलाबुविधिः । पुं । अलाब्वा रक्तमोक्षणे । "अलाबु कटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् । तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ।" सु.सू. १३अ. ।

अलाबुसुहृत् । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

अलाबूयन्त्रम् । क्ली । यन्त्रविशेषे । लक्षणं— "स्याद्द्वादशाङ्गुलाऽलाबुर्वाहे त्वष्टादशाङ्गुला । चतु-स्त्र्यङ्गुलवक्त्रास्या दीप्ताऽन्तःश्लेष्मरक्तहृत् ॥" कश्चित् अत्रि. ।

अलासः । पुं । जिह्वास्फोटे । जिह्वागतमुखरो-गे । अत्र दुष्टकफशोणितेन जिह्वातले दारुणः शो-थो भवति । वृद्धिं गते जिह्वास्तम्भो जिह्वामूले पा-कश्च भवति । लक्षणं - जिह्वातले यः श्वयथुः प्र-गाढ़ः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥ सु.नि.१६अ. ।

अलिः । पुं । भ्रमरे । रत्ना. । मद्ये । मे.लचित् । वृश्चिके । हारा. । काके । कोकिले । श.र. ।

अलिकः । पुं, क्ली । कपोले । रा.नि,व.१८ । ललाटे । रत्ना. । [तैलभ्रष्टमांसे । पिष्टके ।

अलिकमत्स्यः । पुं । अङ्गारे । भिन्नतिकी ।

अलिकुलप्रिया । स्त्री । काष्ठशेवत्यां । काঠ গোলাপ । वै.निघ. ।

अलिकुलसङ्कुला । स्त्री । कण्टकशेवत्यां । কাঁটাশেউতী । कुब्जकाख्ये । কোকণদেশীয় पुष्पवृक्ष । रा.नि.व.१० । भा.पू.१भ. ।

अलिगर्द्दः । पुं । जलसर्पे । আলাধ, থল্লা, গৌড়িভাঙ্গা इति च लोके । श.र. ।

अलिजिह्वा (ह्विका) । स्त्री । क्षुद्रजिह्विकायाम् । আলজিব इति लोके । श.र. ।

अलिञ्जरम् । क्ली। फलविशेषे । कुटीविशेष । चिरफोटीति महाराष्ट्रे। गुणाः—"अलिञ्जरं तु रुच्यं स्यात्शीतलं भेदकं मतं । तुवरं मधुरं चारं तिक्तं पाके कटु स्मृतं । खादिष्टं वातकफघ्नासकासश्रेष्मविनाशनम् ॥ वै.निघ. ।

अलिता । स्त्री । अलक्तके । আলতা । गुणाः—"अलितोष्णा तिक्तका स्यात्कफवातव्रणापहा । व्यङ्गारुचीकण्डुरुजं व्रणदोषञ्च नाशयेत् । अन्ये गुणाश्च लाक्षावन्मोक्ताः पूर्व्वमहर्षिभिः ।" वै.निघ.।

अलिदूर्व्वा । स्त्री। मालादूर्व्वायां। रा.नि.व.८।

अलिपकः । पुं । भ्रमरे । कोकिले । कुक्कुरे । सर्व्वत्र मे.कचतुष्कं। [रा.नि.व.५ ।

अलिपत्रिका । स्त्री। वृश्चिकाल्यां । বিছাতী।

अलिपर्णिका (र्णी) । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । বিছাতি, বিছুটী । रा.नि.व.९ ।

अलिप्रियम् । क्ली । रक्तोत्पले । त्रिका. । पुं । धाराकदम्बवृक्षे । आम्रवृक्षे । श.र. । कदम्बवृक्षे । भा.पू.१भ. ।

अलिप्रिया । स्त्री । पाटलावृक्षे । পারুল গাছ । प.मु. । भूजम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

अलिमकः । पुं । भेके । कोकिले । भ्रमरे । पद्मकेशरे । मधूकवृक्षे । मे.कचतुष्कं ।

अलिमोदा । स्त्री । गणिकारिकायां । গণিরি । रा.नि.व.९ ।

अलिमोहिनी । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । केविका पश्य ।

अलिम्पकः (म्बकः) । पुं । कोकिले । मधुमक्षिकायाम् । कुक्कुरे । पद्मकेशरे । वै.निघ. ।

अलिवल्लभा । स्त्री। रक्तपाटलायां। भा.पू.१भ.।

अलिवाहिनी । स्त्री । कोकणदेशप्रसिद्धे केरिकावृक्षे । केवेर इति भाषा । रा.नि.व.१० ।

अलिसमाकुलः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । दवणसेवन्तीति महाराष्ट्रादौ । वै.निघ. ।

अली (इन्) । पुं । वृश्चिके । भ्रमरे । मे. ।

अलीकम् । क्ली । ललाटे । हे.च. ।

अलीकमत्स्यः । पुं । भङ्गारखिन्नतिलतैल माषपिष्टके । यथा—"माषपिष्टिकया लिप्तं वल्लीदलैर्म्मृदु । तत्तु संस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्याम रक्तोपरि । ततो निष्काशितं खण्डं तिलतैलेन येत् । अलीकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डि तं वृन्ताकभटित्रेण बालूकेन च भक्षयेत्॥भा.पू.२

अलीनकम् । क्ली । वङ्गे । हे.च. । [निघ

अलीष्टः । पुं । तिलकवृक्षे । তিল গাছ ।

अलुः । पुं, स्त्री । गलन्तिकायाम् । भाव्यौ । लघीवृक्षे । क्ली । मूले । मे.कद्विकं ।

अलुकम् । क्ली । आलुकसाधारणे । আলু गुणाः—"आलुकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधु जडं रुच्यं वृष्यं दुर्जरं बलवर्द्धनं स्तन्यवर्द्धनं मलमू कफवातवृद्धिकरं रक्तपित्तघ्नञ्च । वै.निघ. । एत राजालुरक्तराजालुश्वेतकाष्ठवन्यकांस्यालुभेदेन बहु विधम् । विशेषः पर्य्याये द्रष्टव्यः । आलुबीखा इति प्रसिद्धे काबेलदेशीयफले । आमिषे ।

अलोमशः पुं । मत्स्यविशेषे । तल्लक्षणं—वि तस्तिपरिमितः श्वेताङ्गः सूक्ष्मशल्कश्च । तन्मांसं ब लकरं वीर्य्यकरं पुष्टिकरञ्च । रा.नि.व.१७ ।

अलोमशा । स्त्री । वृक्षविशेषे । मं कांगभाड़ वै.निघ. ।

अलोहितम् । क्ली । रक्तपद्मे । [illegible]पद्मे

अल्कः । पुं। वृक्षविशेषे । शरीरावयवे । वै.निघ.

अल्पकः । पुं । यासवृक्षे, दुरालभायाम् । रा नि.व.४ । भूमिजम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

अल्पकेशिका } स्त्री। भूतकेश्यां। চামরকষা
अल्पकेशी } प.मु. । र.मा.रत्ना. ।

अल्पगन्धम् । क्ली । रक्तकैरवे । रक्तकमले वै.निघ. । [व.१०

अल्पगोधूमः । पुं । वन्यगोधूमे । प.मु. । मद

अल्पघण्टिका । क्ली । क्षुद्रशणपुष्पाम् । शणगाछ । मं लघुताग ।

अल्पतनुः । त्रि । खर्व्वे । श्रम. ।

अल्पनायिकाचूर्णम् । क्ली । औषधविशे

ग्रहण्यां हितम्। पाठः—"त्रिशाणं पञ्चलवणं प्रत्येकं चूर्णं पिबेत्। मध्वकान्याषकानष्टौ चतुरो मायकान् रसात्। इन्द्राशनात्पलं शाणचितयाधिकमिष्यते। खादिन्दिश्रीकृताच्छायामनुपेयश्च काञ्जिकं॥" र.चि.। [वै.निघ.।

अल्पनिद्रता। स्त्री। पित्तजन्यनिद्राल्पतारोगे।

अल्पपत्रः। पुं। क्षुद्रपत्रतुलसीक्षुपे। र.मा.। क्ली। रक्तपर्णे। र.मा.।

अल्पपत्रकः। पुं। गिरिजमधूकवृक्षे। পাহাড়ে মৌল গাছ। रत्ना.। [नि.व.४।

अल्पपत्रिका। स्त्री। रक्तापामार्गक्षुपे। रा.

अल्पपत्री। स्त्री। मिश्रेयायाम्। सुपल्याम्। তালমূলী। वै.निघ.। [निघ.द्रव्यगु.।

अल्पपद्मम्। क्ली। रक्तपद्मे, रक्तोत्पले। वै.

अल्पपर्णिका } स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। মুগানী।
अल्पपर्णी } वै.निघ.।

अल्पपुष्पिका। स्त्री। पीतकरवीरे। পীত-পুষ্প করবী। वै.निघ.।

अल्पप्रमाणकः। पुं। खतापनसे। र.मा.। चेलामके। চেলা তরমুজ, থরমুজ इति भाषा। वै.निघ.।

अल्पमस्तकः। पुं। चित्रकक्षुपे। वै.निघ.।

अल्पमक्षिका। स्त्री। मक्षिकाविशेषे। ছোট মাছী। वै.निघ.।

अल्पमारिषः। पुं। क्षुद्रमारिषे। কাঁটানটিয়া, বা চাঁপানটিয়া। हिं अल्पमरुषा। मं थोरसांडुलजा। अम.। तत्शाकगुणाः—लघुशीतवीर्य्यं रुच्यं पित्तघ्नं कफनाशनं। मलमूत्रनिःसारकं रुच्यं दीपनं विषघ्नञ्च। भा.पू.१भ.। See तण्डुलीयं।

अल्परसा। स्त्री। हैमवत्याम्। रा.नि.व.२३।

अल्पवर्त्तकः। पुं। तित्तिरपक्षिणि। मद. व.१२। [वै.निघ.।

अल्पशुक्रता। स्त्री। पित्तजन्यशुक्राल्पतारोगे।

अल्पशोफः। पुं। सर्व्वाङ्गरोगे। वै.निघ.।

अल्पक्षुपा। स्त्री। क्षुद्रलज्जालुकायां। वै.निघ.।

अल्पास्थि। क्ली। पक्वकफले। फलसा। रा. नि.व.११। भा.पू.१भ.।

अल्पिका। स्त्री। वनमक्षिकाजातौ। हे.च.अ. मुद्गपर्ण्याम्। भा.पू.१भ.।

अल्लकः। पुं। कङ्कोलविशेषे। ककुथल। धान्यके। धने। वै.निघ.।

अल्लका। स्त्री। धान्यके। धने। वै.निघ.।

अल्ला। स्त्री। मातरि। धान्यके। धने।

अल्लु। क्ली। आलुके। আলুবোখারা इति लोके। मद.व.६।

अवकुन्थनम्। क्ली। आर्त्तनादे।

अवकुशः। पुं। गोलाङ्गूलवानरे। अयं पर्णमृगजातीयः। सु.सू.४६अ.।

अवकूलनम्। क्ली। अग्रावुष्णीकरणे। च.द. अतिसा-चि.। "अङ्गारेष्ववकूलयेत्।"

अवकेशी। त्रि। अफलवृक्षे। हे.च.।

अवक्रः। पुं। सरलवृक्षे। সরল গাছ।

अवगण्डः। पुं। गण्डदेशस्थव्रणे। বয়েস ফোঁড়া। मं पुटकुली। चिका.।

अवगथः। पुं। प्रातःस्नाने।

अवगाहः। पुं। स्नाने। स्नानगर्त्ते। [स्नाने।

अवगाहनम्। क्ली। स्नाने। मज्जनपूर्व्वक-

अवगाहस्वेदः। पुं। अवगाहनेन स्वेदे। वा. सू.१७अ.।

अवगीर्णः। पुं। अपानान्निर्गते द्रव्ये।

अवगुण्ठनम्। क्ली। योषित्शिरःप्रावरणे, स्त्रीमुखाच्छादने। [का.

अवगुण्ठितम्। क्ली। चूर्णिते। গুঁড়া। त्रि-

अवग्रहः। पुं। गजललाटदेशे। द्वारा.। [वै.।

अवग्राहः। पुं। अवहारके। হাঙ্গর इति लो-

अवचूर्णम्। क्ली। स्थूलचूर्णे। মোটা গুঁড়া।

अवचूर्णितः। त्रि। चूर्णिते।

अवञ्चकः। पुं। भक्तिमति रोगिणि। वै.निघ.।

अवटः (टी)। पुं। नाडीव्रणे। कूपे। मे.।

अवटीटः। त्रि। नतनासिके। খান্দা। अम.।

अवटुः। स्त्री। ग्रीवापश्चाद्भागे। रत्ना.। रा.नि. व.१८। पुं। वृक्षविशेषे।

अवड़ः । पुं । मन्यापृष्ठभागे । वै.निघ. ।

अवतापः । पुं । भज्ञाविज्वरे । गजवै. ।

अवतारणम् । क्ली । भूतादिग्रहे । वस्त्राञ्चले ।
मे.णपञ्चकं । [पतितगर्भायां गवि । हला. ।

अवतोका (दा) । स्त्री । अवतगर्भायां गवि,

अवदन्तः । पुं । बालके । बाला । वै.निघ. ।

अवदंशः । पुं । सुरापानरुचिजनकभक्ष्यद्रव्ये ।
চাট । हला. । शिग्रुवृक्षे । कृष्णशिग्रौ । সজিনা ।
वै.निघ. ।

अवदानम् । क्ली । उशीरे । ध.टी. ।

अवदान्तः । पुं । शिग्रुवृक्षे । वै.निघ. ।

अवदाहं (कम्) । क्ली । लामज्जकतृणे । বে-
নার স্যায় শাদা তৃণ । भा.पू.१व. । वीरणमूले ।
গন্ধবেণা । मं पिंवलावाला । वै.निघ. ।

अवदाहेष्टम् । क्ली । वीरणमूले । গন্ধবেণা ।
ध.टी. । [टी.भ. ।

अवदाहेष्टकापथम् । क्ली । उशीरे । ध.

अवदोहः । पुं । दुग्धे । त्रिका. । [मे. ।

अवध्वंसः । पुं । अवचूर्णने । গুঁড়া করণ ।

अवध्वस्तः । त्रि । अवचूर्णिते । मे.तचतुष्कं ।

अवना (नी) । स्त्री । त्रायमाणायां । গোও-
য়ালিয়া, বলা লতা । रा.नि.व.५ ।

अवनाटः । त्रि । नतनासिके । থান্দা । अम. ।

अवनीसारा । स्त्री । कदल्याम् । वै.निघ. ।

अवन्ति(न्ती)सोमम् । क्ली । काञ्जिके । प.
मु. । হারা. । रा.नि.व.१५ ।

अवपाटिका । स्त्री । क्षुद्ररोगान्तर्गतशूकरो-
गे । अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बलाद्गच्छेत् स्त्रियं न-
रः । हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात् ।
यस्या वपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकां॥मा.नि.।

अवपीड़ः । पुं । पञ्चविधनस्यकर्म्मान्यतमे शिरो-
नस्ये । स च शोधनस्तम्भनभेदेन द्विविधः । अव-
पीड्यते यस्मात् स अवपीड़ इति । "वपीड्य दीयते
यस्मात् अवपीड़स्ततः स्मृतः । कल्कीकृतादौषधाद्यः
पीड़ितो निसृतोरसः । सोऽवपीड़ः समुद्दिष्टः
तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः । स गलरोगादौ शस्तः ।" प.प्र.
४ख. । "गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
मनोविकारे क्रमिषु युज्यते चावपीड़नम्॥" वै.निघ.
नस्यवि. ।

अवबाहुकः । पुं । See अपबाहुकः ।

अवभासिका (नी) । स्त्री । वर्णच्छायाप्रका-
शिकायां त्वचि । सा च व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा ।
শরীরের বাহিরের চর্ম্ম । सु.शा.५अ. ।

अवभ्रटः । त्रि । नतनासिके । থাঁদা इति लौ-
के । अम. ।

अवमन्थः (कः) । पुं । शूकरोगभेदे । लक्ष-
णम्—"दीर्घा बह्व्यस्तु पिड़का दीर्य्यन्ते मध्यतस्तु
याः । सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्ष-
कृत् ॥ सु.नि.१४अ. । कर्णपालीरोगभेदे । सु.सू.
१६अ. ।

अवमर्दः (नम्) । पुं, क्ली । पीड़ने । अम. ।

अवमोटनम् । क्ली । आमोटने । মোচড়া-
ওন । मा.नि.वा.व्या. ।

अवयवः । पुं । शरीरावयवे । रा.नि.व.१८ ।

अवयवस्थानम् । क्ली । शरीरे । वै.निघ. ।

अवयवी । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

अवरम् । क्ली । गजपश्चाज्जङ्घादौ । अम. ।

अवरदारुकम् । क्ली । तन्नामकस्थावर -
न्तर्गतपत्रविषे । सु.कल्प.२अ. । See पत्रविष ।

अवरिका । स्त्री । धन्याके । ধনে । रा.नि.व.६ ।

अवरोहकः । पुं । अश्वगन्धायां । मद.व.१ ।

अवरोहशाखी । पुं । प्लक्षवृक्षे । পাকুড়
গাছ । रा.नि.व.११ ।

अवरोहिका । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि. ।

अवरोही (हिन्) । पुं । वटवृक्षे । বটগাছ ।
रा.नि.व.११ ।

अवलग्नः । पुं । मध्यप्रदेशे । মাজা ।

अवलम्बनः (कः) । पुं । श्लेष्मविशेषे । तस्य
स्थानं हृदयं, तत्कर्म्म च स्ववीर्य्येण हृदयावलम्बनं
त्रिकसन्धारणञ्च । भा. ।

अवला । स्त्री । नारी । रत्ना. । प्रियङ्गौ । शर्की-
गा, गलगण्डे । "मधुलीभावलासर्ज ।"

अवलुञ्चनम् । क्ली । मुण्डने । शैथिल्ये । सु.सू. २५अ. । [चतुर्थ्ये ।

अवलेपः । पुं । गर्व्वे । लेपने । भूषणे । मे.प

अवलेपनम् । क्ली । लेपने । मर्द्दने । লেপা, মাখান ।

अवलेहः } पुं, स्त्री । लिह्यौषधे । চাটিবার
अवलेहिका } ঔষধ । जिह्वया आस्वादने । सायं स्वादवलेहिका । च.द.ज्वर-चि. । क्वाथादेः पुनः पाकात् घनत्वमवलेहः । "क्वाथादेर्यः पुनः पाकाद्घनत्वं सा रसक्रिया ।" प.प्र.१ख.। मात्रा च तस्य पलमिता । "सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता । सिता चतुर्गुणा कार्य्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुड़ः । द्रवं चतुर्गुणं दद्यात्··· । सुपक्वे तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहोऽप्सु मज्जति । दुग्धमिक्षुरसं यूषं पञ्चमूलकषायजं । वासाक्वाथं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ।" भा.। अयमूर्द्ध्वजत्रुगदहरः सायञ्च प्रयोज्यः । ऊर्द्ध्वजत्रुगदघ्नी या सा सायमवलेहिका। च.।

अवलेहनम् । क्ली । लेहने । চাটা ।

अवल्कः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে, গাড়লশিঙে । वै.निघ. ।

अवल्गुजा । स्त्री । कृष्णसोमराज्याम् । হাকুচ। भैष.भग्ना.गुड़े. ।

अवल्गुजः (जा) । पुं,स्त्री । कृष्णसोमराज्यां । सु.चि.२५अ. । सोमराज्याम् । হাকুচ । भा.पू.१ भ.भैष.कुष्ठ-चि. ।

अवल्गुजवीजम् । क्ली । सोमराजीवीजे ।

अवशकुथिका । स्त्री । जानुदेशे ।

अवश्यः } पुं, स्त्री । तुषारे । भा.म.४भ.शिरो
अवश्या } रोग-अर्द्धावभेदके । प्राग्वातावश्यमैथुनैः । भग्ना.गुड़े. ।

अवश्यायः । पुं । शिशिरे । च.द.पि.ज्व.महौषधादि. । "अवश्यायस्थितं पाक्यम् ।" तुषारे । भा.म.४भ.नासारो. । "अवश्यायकैर्मैथुनवाष्पसेकैः ।"

अवश्याया । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ।

अवष्टम्भः । पुं । स्तम्भे । मे. ।

अवष्वाणम् । क्ली । भक्षणे । हे.च. ।

अवसादः । पुं । अवसन्नतायाम् ।

अवसादनम् । क्ली । उत्सन्नमांस निर्मांसकरणे । सु.चि.१अ. ।

अवसादनी । स्त्री । मत्स्याकरण्डे ।

अवसितम् । क्ली । मर्द्दितधान्ये ।

अवसेकः । पुं । रक्तमोक्षणे । च.चि.३अ. ।

अवसेकिमः । पुं । वटके । বড়া । वै.निघ. ।

अवसेचनम् । क्ली । जलसेचने । सु. ।

अवस्कन्दः । पुं । अवगाहनस्नाने ।

अवस्कयनी । स्त्री । बहुदिनान्तरप्रसूतायां गवि । কেলেন গাই । [चतुर्थ्ये ।

अवस्करः । पुं । विष्ठायाम् । गुह्यदेशे । मे.र-

अवहस्तः । पुं । हस्तपृष्ठे । হস্তোপরিভাগ । हे.च. । [হাতের, জলহস্তী । मे.रचतुर्थ्ये ।

अवहारः (कः) । पुं । ग्राहाख्यजलजन्तौ ।

अवच्छिन्नसन्धिः । पुं । सन्धिविश्लेषे । सन्धिच्युतं सत् नीचसुखेनावस्थानम् । सन्ध्यस्थीरतिक्लान्तताविदना च । सु.नि.१५अ. । [हे.च. ।

अवक्षेपणी । स्त्री । वल्गायाम् । লাগাম ।

अवाक्पुष्पी । स्त्री । शतपुष्पायां । र.मा. । मधुरिकायाम् । মৌরী । रत्ना. । रा.नि.व.४ । शतपुष्पायाम् । শুল্‌ফা । मं वड़ीसोंफ । रा.नि.व. ४ । च.द.अर्श चि.सुनिषण्ण.चाङ्गेरीघृते । चोरपुष्प्याम् । চোরহুলী,চোরথড়্‌কী । रत्ना. ।

अवाचीनः । त्रि । विपर्य्यस्ते । मे.नचतुर्थ्ये ।

अवाच्यदेशः । पुं । योनौ । त्रिका. ।

अवानम् । क्ली । शुष्कफलादौ । श.र. ।

अविः । पुं । मेषे । भा.पू. । मूषिके । कम्बले । मे.। मत्स्यभेदे । स्त्री । कुलत्थिकायां । वनकुलथ । अविः कुलाली चक्षुष्या कुम्भकारी कुलत्थिका । र.मा. । मेष्याम् । त्रिका. । ऋतुमत्यां । अम. ।

अविकम् । क्ली । हीरके । रा.नि. ।

अविकमांसम् । क्ली । मेषमांसे । वै.निघ. ।

अविगन्धनी } स्त्री । अजगन्धायाम् । वन-
अविगन्धिका } যমান । तिलोषीवर्व्वरीतिन लोके रा.नि.व.४ ।
अविगन्धी }

अविघ्नः (घ्नः) । पुं । पानीयामलके । सा.मु.। करमर्द्दवृक्षे । করম্চা গাছ । मं करवंद । अम.।

अवितक्रम् । क्ली । मेषीतक्रे । ভেড়ার দুধের ঘোল । गुणाः—अवितक्रमपथ्यं स्यादम्लं दुर्गन्धकारकं । दीपनं कटुकक्षारं लेखनं लघु पित्तकृत् । रक्तदोषकरश्चैव कफवातविनाशकम् ॥ द्रव्यगु. ।

अवित्यजः । पुं । पारदे । शब्दकल्पद्रुमः । रा.नि.व.१३ । अत्र अचिन्त्यज इत्येवं पाठो राजनिघण्टौ दृश्यते । [नि. ।

अविदग्धः । त्रि । अपक्वे । विजयर.अजीर्ण-

अविदग्धम् } क्ली । मेषीदुग्धे । हला. । See **अविदुग्धम्** } आविकक्षीरम् ।

अविदु(दू)ष्यम् । क्ली । मेषीदुग्धे । ভেড়ার দুধ । हला. ।

अविद्धकर्णा । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি । भ.टी. । सा.कौ. । आलीफलायच्याम् । भृङ्गराजे । ভীমরাজ । भ.टी. ।

अविद्धकर्णिका (र्णी) । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি । भ.टी. । आलीफलावच्याम् ।

अविद्धा । स्त्री । दुष्टशिराव्यधने । "बहुशःक्षता चैवमशस्त्रप्रणिधानेनापविद्धा ।" सु.शा.८अ. ।

अविपक्ति(क्ति)करचूर्णम् । क्ली । अम्लपित्ताधिकारे । पाठः—"त्रिकटु त्रिफला मुस्तं बीजञ्चैव विडङ्गजम् । एलापत्रञ्च सर्व्वञ्च समभागं विचूर्णयेत् । यावन्त्येतानि चूर्णानि लवङ्गं तत्समं भवेत् । सर्व्वचूर्णद्विगुणितं त्रिवृच्चूर्णञ्च दापयेत् । सर्व्वमेकीकृतं यावत्तावच्छर्करयान्वितम् । सर्व्वमेकीकृतं पात्रे स्निग्धभाण्डे निधापयेत् । भोजनादौ ततोऽन्ते च सम्वाज्याभ्यामिदं शुभम् ॥" र.सा.सं.। भैष. । प्रयोगा.सा.कौ. । त्रिकट्वादि प्रत्येकं १ तो. लवङ्गचूर्णं ११ तो. त्रिवृन्मूलचूर्णं ४४ तो. शर्करा ६६ तो. ।

अविपटः । पुं । ऊर्णामयवस्त्रे, कम्बलादौ ।

अविपाकः । पुं । अपरिपाके । [रा.नि.व.१६

अविप्रियः । पुं । श्यामाकतृणे । শামা ঘাস ।

अविप्रिया । स्त्री । श्यामालतायाम् । रा.नि.। श्वेतालतारूपे । रा.नि.व.५ ।

अविभुक् । पुं । व्याघ्रे । मं लांडगा । वै.निघ.।

अविमरीष(स)म् । क्ली । आविक्षीरे । ভেড়ীর দুধ । हला.हे.च. ।

अविमुक्तकः । पुं । माधवीलतायां । वै.निघ.।

अविमुक्तका । स्त्री । तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ । हिं केंदु । मं टेंभुरणी । काकतिन्दुके । वै.निघ. ।

अविमोचम् । क्ली । आविकक्षीरे । र.मा. ।

अविला । स्त्री । मेष्याम् । हे.च. । [वै.निघ. ।

अविवृक्षः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে ।

अविशिरम् । क्ली । सूर्य्यावर्त्तफले । হুড়হুড়ের ফল । वै.निघ. ।

अविश्वासा । स्त्री । चिरप्रसूतगवि । श.च. ।

अविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । रा.नि.व.६ । निर्विषतृणे । নির্বিষী ঘাস । वै.निघ. । [हला.।

अविसोढम् । क्ली । अविक्षीरे । ভেড়ীর দুধ ।

अविस्रम् । त्रि । पूतिगन्धरहिते । च.चि.२अ.।

अवी । स्त्री । [विनकुलत्थे । र.मा. । ऋतुमत्यां स्त्रियाम् । हे.च. । [सु.शा.१अ. ।

अवीजधर्म्मी । त्रि । यो वीजधर्म्मा न भवति।

अवीजा । स्त्री । गोस्तनीसदृशगुणद्राक्षायाम् । কিস্‌মিস্‌ বেদানা इति लोके । "अवीजान्या स्वल्पगुणा गोस्तनीसदृशी गुणैः ।" भा. ।

अवीदुग्धम् । क्ली । मेषीदुग्धे । प.द. ।

अवीमूत्रम् । क्ली । मेषीमूत्रे । च.द. ।

अवुकः । पुं । छागे । श.र. । [निघ. ।

अवृन्तः । पुं । पुष्पवृक्षभेदे । मं पत्थरफुल । वै.

अवेद्यः । पुं । गोवत्से । श.र. । [नि. ।

अवेला । स्त्री । पूगचर्व्विते । চিবন গুপারি ।

अवोदम् । क्ली । आर्द्रके । अटा. ।

अव्यक्तम् । क्ली । प्रकृतौ । "अखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम ।" सु.शा.१अ. । आत्मनि । हे.च. ।

अव्यक्ता । स्त्री । कृष्णगोकर्ण्याम् । কাল অপরাজিতা मं कालीगोकर्णी । वै.निघ. ।

अव्यङ्गः । त्रि । अविकलाङ्गे । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলাকুশী ।

अव्यञ्जनः । त्रि । अञ्जनहीने । हला. ।

अव्यण्डः (ण्डा) । पुं, स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভূঁই আমলা । कपिकच्छ्वां । আলাকুশী । च. चि.३अ. ।

अव्यथा । स्त्री । स्थलकमलिन्याम् । স্থলপদ্ম । भा.पू.१भ. । रा.नि.व.११ । हरीतक्याम् । महाश्रावण्यां । মুণ্ডীরী । भा.पू.१भ.गु.व. । आमलक्यां । लक्ष्मणायां । লক্ষণামূল । [स्था. ।

अव्यथिः (थी) । पुं । अश्वे । वा.सू.४अ.प्रजा-

अव्यथ्या । स्त्री । हरीतक्याम् । भा.पू.१भ. ।

अव्यधा । स्त्री । दुष्टशिरावेधने । "अशस्त्रकृता अव्यधा ।" सु.शा.८अ. ।

अव्यया । स्त्री । गोरक्षमुण्डायां । গোরক্ষচাকুলি । मं गोरखमुंडी । वै.निघ. ।

अव्रणशुक्रः । पुं । नेत्रस्य कृष्णभागगतरोगविशेषे । अयमभिष्यन्दजः ज्वालायुक्तः शशिन्दुकुन्दसदृशवर्णः नभस्थतनुमेघाकृतिश्च सुसाध्यः । लक्षणम्—दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न संस्रवेच्च । अवेदनावन्न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव । सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रुयुक्तं । विहायसीवाभ्रदलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ सु.उ.५अ. । स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोषं शशिन्दुकुन्दप्रतिमावभासं । वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथाव्रणं साध्यतमं वदन्ति । गम्भीरजातं बहलञ्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम् । विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च । द्वित्वागतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्ज्जनीयम् ॥ मा.नि. ।

अशकुम्भी । स्त्री । पानीयोपरिजवृक्षे । পানা । र.मा. ।

अशनम् । क्ली । भोजने । अन्ने । रा.नि.व.२० । पुं । पीतशाले । च.सू.४अ.४३दशकं । चित्रकवृक्षे । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. । [षे । सु.सू.४६अ. ।

अश(स)नकः । पुं । असनपुष्पाकारधान्यविशे-

अशनपर्णी । पुं, स्त्री । विजयसार इति प्रसिद्धे वृक्षे । माराटी इति च पश्चिमदेशे । गोकर्णीलतायां । অপরাজিতা । अम. ।

अशनपुष्पः । पुं । अशनपुष्पाकारशाली । षष्टिक धान्यविशेष । सु.सू.४६अ. ।

अशनमल्लिका । स्त्री । आस्फोतायाम् । হাপরমালী । श.र. ।

अशना (या) । स्त्री । क्षुधायाम् । हला. । शुक्लनिष्पावे । শ্বেত বরবটি বা শিম্ । रा.नि.व.७।

अशनिः । पुं, स्त्री । हीरके । হীরে । वै.निघ. ।

अशाका (खा) । स्त्री । शूलीतृणे । शाखाशून्यलतायाम् । रा.नि.व.८ ।

अशान्तगन्धाढ्या । स्त्री । आम्रहरिद्रायाम् । আম আদা । मं आंबेहलद । वै.निघ. ।

अशितम् । क्ली । भक्षणे । खादने । हे.च. ।

अशितलता । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । নীল দূর্ব্বা । वै.निघ. । [वज्रम् ।

अशिरम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१३ । See

अशिशिम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातशिम्बीविशेषे । শ্বেত শিম্ । मं घोरश्वेतश्रावे । गुणाः—मधुरा कषाया श्लेष्मपित्तघ्नी व्रणदोषघ्नी शीतला रुचिकरी च । रा.नि.व.७ ।

अशिश्विका । स्त्री । अनपत्यायाम् । যে স্ত্রীর সন্তান নাই । श.र. ।

अशीता }
अशुक्ला } स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

अशुक्लजा । स्त्री । वीरीधान्ये । वै.निघ. ।

अशुचिः । त्रि । अपवित्रे । [व.१६ ।

अशूकजः (कः) । पुं । शुक्लशाली । रा.नि.

अशृतम् । क्ली । अपक्वे ।

अशोकः । पुं । (Saraca Indica, Jonesia Aśoka.) स्वनामख्यातवृक्षे । অশোকগাছ । मे. । हिं अशोगी । स लोहितकुसुम इति । सु.सू.३८ लोध्रादिः । अशोकवृक्षगुणाः—शीतलः हृद्यः पित्तदाहघ्नः गुल्मशूलोदराध्मानघ्नः कृमिघ्नश्च । रा.नि.व.१० । तिक्तः ग्राही वर्ण्यः कषायः अपचीतृष्णादाहकृमिशोषविषरक्तघ्नश्च । भा.पू.१भ. । मा-

वा २ ती. । वेतसे । तिनिशे । वै.निघ. । क्ली । पारदे । मे. ।

अशोकघृतम् । क्ली । प्रदराधिकारे प्रयोज्यं । पाठः—अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाढकविपाचितम् । पादशेषेण घृतप्रस्थं जीरकक्वाथसंयुतम् । तण्डुलाम्बु तथाक्षीरं घृततुल्यं प्रदापयेत् । तथैव केशराजस्य प्रस्थमेकं भिषग्वरः । जीवनीयैः पियालैस्तु परुषैः सरसाञ्जनैः । यष्ट्याह्वाशोकमूलञ्च मृद्वीका च शतावरी । तण्डुलीयकमूलञ्च कल्कैरेभिः पलार्द्धकैः । शर्करायाः पलान्यष्टौ सिद्धशीते प्रदापयेत् । जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ सूर्पपर्णिके । जीवन्ती मधुकञ्चेति दशकौ जीवनो गणः ॥ भैष. । प्रयोगा. असृग्दर-चि. । गव्यघृतं ४ श. क्वाथार्थम् अशोकमूलत्वक् २ श. जलं १६ श. शेषः ४ श. । तथा जीरकं २ श. जलं १६ श. शेषः ४ श. केशराजरसः ४श. तण्डुलोदकं ४ श. छागदुग्धं ४ श. । कल्कार्थं जीवकऋषभकं मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवन्ती यष्टिमधु पियालवीज परुषकफलं रसाञ्जनं यष्टिमधु अशोकमूलं द्राक्षा शतावरी तण्डुलीयकमूलश्चैतेषां प्रत्येकं ४ तो.। पाकान्ते शर्करा मिश्रणीया । भैष.। सा.कौ. ।

अशोकरोहिणी । स्त्री । कटुतिक्तायाम् । कटुकी । रा.नि.व.६ । च.सू.४ग्र. संज्ञास्थापने । See कटुकी । लताशोके, स च अशोकदलसदृशदलः । रत्ना. ।

अशोका । स्त्री । कटुरोहिण्याम् । कटकी । मे. । भा.पू.१भ. । [मं कलम्ब । श.च. ।

अशोकारिः । पुं । कदम्बवृक्षे । कदमगाछ ।

अशोथनेत्रपाकः । पुं । विनाशोथं नेत्रपाके। लक्षणम्—शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे । मा.नि.। कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरनिभः संरम्भी च भवति ।

अश्म । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । वै.निघ. ।

अश्मकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । पाहाड़े कला । मं लोखंडकेल । रा.नि.व.११ ।

अश्मकरम् । क्ली । स्वर्णे । रत्ना. ।

अश्मकच्छुरा । स्त्री । वेल्लमरहृच्चे । मं वेलगूर । वै.निघ. ।

अश्मकेतुः । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदक्षुपे । पाथरचूर । रा.नि.व.५ ।

अश्मगर्भः । पुं । हरिन्मणौ । पान्ना इति लोके । भा.पू.१भ. । क्ली । मरकतमणौ । हे.च. ।

अश्मगर्भकः । पुं । तिनिशवृक्षे । मद.व.५ ।

अश्मगर्भजम् । क्ली । मरकतमणौ । पान्ना । रा.नि.व.१३ ।

अश्मघ्नः । पुं । पाषाणभेदक्षुपे । पाथरकुचा । रा.नि.व.५ । भा.पू.१भ. ।

अश्मजम् । क्ली । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ । च.द.पाण्डुचि. । शिलाजतुनि । मद.व.४ । हेमा. । प.मु. । र.मा. । रा.नि.व.१३ । गैरिके ।

अश्मजतु (कम्) । क्ली । शिलाजतुनि । च.द.पाण्डुचि.योगराजे । रा.नि.व.१३ । सि.यो.र. पि.चि.खण्डखाद्ये । "शुभाश्मजतुकं त्वचम् ।"

अश्मन् । पुं । प्रस्तरे ।

अश्मन्तः (कः) । पुं । पाषाणभेदे । च.सू.१अ. । कोविदारवृक्षसदृशेऽम्लपत्रे अस्फोट इति लोकप्रसिद्धे वृक्षे । भा.म.४भ.गर्भ-चि. । "अश्मन्तकस्तिलाः कृष्णाः ।" च.सू.४अ. । उद्दालकवृक्षे । भा.पू.१भ. । कोविदारवृक्षे । भा.पू.२भ. । चुक्रे । चूका । र.मा. । तृणविशेषे । अम्लकुचाई । सु.चि.२५अ. । स्वनामख्यातवृक्षे । आवुटा इति च लोके प्रसिद्धे । मं अश्मर । गुणाः—मधुरकषायः शीतलः पित्तघ्न मेहघ्नः दाहतृष्णाविषमज्वरविषघ्नः भूतनिवारणश्च । रा.नि.व.९ ।

अश्मन्त(क)म् । क्ली । चुल्ल्याम् । मे.नत्रिकं । दीपाधाराच्छादने । आक्कादिशा । मे. ।

अश्मपुष्पम् । क्ली। शैलजे । शिलारस । अम. ।

अश्मभाण्डम् । क्ली । लौहभाण्डविशेषे । हामामदिस्ता । श.च. । खल्ले । थल इति भाषा ।

अश्मभित् । पुं । पाषाणभेदे । पाथरकुचा । प.मु.रत्ना. । कवाटवक्रवृक्षे । कराड़िया इति लोके । र.मा. । कवाटचक्रमिति । रत्ना. ।

अश्मभेदः (कः) । पुं ।(Coleusamboinicus, Syn,Coleus aromaticus.) क्षुपविशेषे । पाथरकुचा, हिमसागर, हाडाजो इति

भाषा । सु.सू.३८,२८अ. । हिं पाथरचुर । संशोधन । वा.सू.१५,२६अ. । "वेल्लन्तरारग्विक-वृकवृषा-श्मभेद ।" गुणा:—शीतल: तुवर: वस्तिशोधन: क्षारक: तिक्त: प्रमेहार्श:कृच्छ्राश्मरीघ्नश्च । मद.व. १ । मधुरस्तिक्त: मेहवृत्थादाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीहर: शीतलश्च । रा.नि.व.५ ।

अश्मयोनि: (नी) । पुं, स्त्री । नीलमणौ । ष.टी. । अश्मन्तकवृत्ते । আপটা । मद.व.१० ।

अश्मरी । स्त्री । Stone or Gravel. वस्तिपाषाणरोगे । ঝিলে, পাথুরী । मं मुतखड़ा । सा चतुर्विधा श्लेष्माधिष्ठाना च—श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति । तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिण: प्रकुपित: श्लेष्मा मूत्रसंपृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरीं जनयति । तासां पूर्व्वरूपाणि वस्तिपीड़ारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति । जतासु नाभिवस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्ग: सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणश्च गोमेदकप्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति । अत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपलिप्याध: परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि । तस्य मूत्रप्रतीघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्तिर्गुरु: शीतश्च भवति । अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डाभा मधूकपुष्पवर्णाभा च भवति । पित्ताश्मरी सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा । वाताश्मरी श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता च भवति । शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति तेन सा मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीड़ितमात्रश्च तत्रैव विलयं गच्छति । प्रतिक्रिया, अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मत: । तरुणो भेषजै: साध्य: प्रवृद्धश्छेदमर्हति । तस्य पूर्व्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते । सु.नि.३अ. ।

अश्मरीकृच्छ्र: । पुं । मूत्रकृच्छ्रे । वै.निघ. ।

अश्मरीघ्न: । पुं । वरुणवृत्ते । বরুণ গাছ । मं वायवरणा । त्रिका. ।

अश्मरीप्रिय: । पुं । महाशालिधान्ये । प.मु. ।

अश्मरीभेद: । पुं । पाषाणभेदवृत्ते । मद.व.१ ।

अश्मरीभेदन: । पुं । पाषाणभेदके । পাথর কুচী । वै.निघ. ।

अश्मरीरिपु: । पुं । वृहद्वणके । বড় চণা । रत्ना. । चिंचेची । জনার । हिं भुट्टा ।

अश्मरीशर्करा । स्त्री । तन्नामकरोगविशेषे । शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम् । अश्मर्या: शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना । पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषत: । सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते । हृत्पीड़ासकथिसदनं कुचिशूल: सवेपथु: । तृष्णोर्द्धगोऽनिल: कार्श्यं दौर्ब्बल्यं पाण्डुगात्रता । अरोचकाविपाकौ तु शर्करातें भवन्ति च । मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्य्यादुपद्रवान् ॥ दौर्ब्बल्यं सदनं कार्श्यं कुत्तिशूलमरोचकं । इत्यादि । सु.नि.३अ. ।

अश्मरीहर: । पुं । देवधान्ये । দেধান । वरुणवृत्ते । मं वायवरणा । र.मा. ।

अश्मर्य्याहरणयन्त्रम् । क्ली । तदाहरणयन्त्रे । अश्मर्य्याहरणं सर्पफणावद्यन्त्रमग्रत: । कश्चिदत्रि: । [रा.नि.व.१३ ।

अश्मलाक्षं (क्षा) । क्ली, स्त्री । शिलाजतुनि ।

अश्मसम्भवम् । क्ली । शिलाजतुनि । र.मा. सं । [धातौ । सारलौहे । ইস্পাৎ ।

अश्मसार: । पुं, क्ली । लौहे । अम. । लौहादि-

अश्मसारा । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । পাহাড়ে কলা । वै.निघ. । [मं पहाड़मूल । वै.निघ. ।

अश्मसुता । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি ।

अश्महा (हन्) । पुं । पाषाणभेदके । পাথর কুচী । [शां । रत्ना. । शिलाजतुनि ।

अश्महृत् । पुं, क्ली । कवाटवक्रवृत्ते । করাড়ি-

अश्मीर: । पुं । मूत्रकृच्छ्रे । उणा. ।

अश्मोत्थम् । क्ली । शिलाजतुनि । रा.नि.व.१३ ।

अश्यामा । स्त्री । श्वेतत्रिवृतायाम् । [दक्षि ।

अश्रम् । क्ली । वधिरे । रक्ते । ष.टी. । मेचो-

अश्रवा । स्त्री । अरोचके । रा.नि.व.२० ।

अश्रु । क्ली । नेत्रजले । চক্ষের জল । अम. ।

अश्रुनाली । स्त्री । भगन्दररोगे । वै.निघ. ।

अश्रुपातः । पुं । अश्वस्य चक्षुषोरधःप्रदेशे । “अश्रुपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः । तत्रावर्त्ती भवेद्यस्य स्वामिनः कुलनाशनः ।” जयद.३अ. ।

अश्वः । पुं । घोटके । (घोड़ा । तन्मांसगुणाः —उष्णं वातघ्नं लघु बलकरं पित्तदाहजनकमतिश्लेष्मनाशकृति । रा.नि.व.१७ । लवणं वह्निकफपित्तकरं वातहृत् बृंहणं बल्यं चक्षुष्यं लघु मधुरञ्च । भा.पू. । “वाग्मी लुब्धो दयालुश्च विप्रः स परिकीर्त्तितः । शूरश्च दृढमन्युश्च क्षत्रियस्तुरगः स्मृतः ॥ पापिनः कल्मषा रूक्षा दुष्टा वैश्याः प्रकीर्त्तिताः । विरूपा विषमाश्चैव शूद्राश्वाः उदाहृताः ॥” “उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे । चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥ ताजिकाः खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा हयाः । गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥ भाण्डजाश्चोत्तमासाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः । गोह्वराः शावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥ अन्यदेशोद्भवा ये च नीच नीचाश्च ते स्मृताः । वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥ समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकमृगजास्तथा । जलोद्भवा द्विजातीयाः क्षत्रिया वह्निसम्भवाः ॥ समीरप्रभवा वैश्या एणोलूकाश्च शूद्रजाः । विवेकी सद्गुणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥ दुष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्वकातरः । ब्राह्मणः सामवाही च भेदवाही च क्षत्रियः ॥ उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दण्डेन ताड़ितः । पुष्पगन्धः सदा विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धकः ॥ घृतगन्धः सदा वैश्यो मीनामोदो च शूद्रकः । विप्रार्हा वाजिनः सर्व्वे क्षत्रियो भूपतेः सदा ॥ द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः । केचिदिच्छन्ति भूपानां सर्व्वेऽश्वा वाहनोचिताः ॥ तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण निर्म्मिताः । ब्राह्मणाः क्षेमकृत्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ॥ क्षत्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा । शूद्राश्चान्येषु कृत्येषु ज्ञात्वैवं वाजिनः सदा ॥ आरोहेत्सर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।” इति अश्वजातिः । नकुल.२अ. । “सप्त वर्णा भवन्तीह सर्व्वेषां वाजिनां ध्रुवं । तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्जातानेकधा ॥ सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च । नीलः कृष्णोऽथ सर्व्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ यद्यार्हो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेतः प्रशस्यते । तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥ श्वेतः प्रालेयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः । हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्व्बुरः स्मृतः ॥ पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्व्वासन्निभः । कृष्णो जम्बूफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥ पीताभः श्वेतपादो यस्तथा स्यात्सितलोचनः । चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः ॥ सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेन्मेचककर्णकः । स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्त्तितः ॥ मुखे चन्द्रकसम्वीतो जम्बूफलसमाकृतिः । श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः ॥” नकुल.३अ. । “सार्द्धं यवत्रयं प्रोक्तमङ्गुलस्य तपोधने । प्रमाणं शालिहोत्राद्यैर्वाजिशास्त्रविशारदैः ॥ हस्तोऽङ्गुलानां त्रिंशत्या चतुरुत्तरया स्मृतः । चतुर्हस्तैस्तु विख्यातः शास्त्रोक्तैरुत्तमो हयः ॥ अर्द्धहस्तेन हीनस्तु भवेन्मध्यस्तुरङ्गमः । मुष्टिशून्येन हस्तेन हीनश्चाप्यधमः स्मृतः ॥ ऊर्द्धमानप्रमाणन्तु परिणाहं विनिर्द्दिशेत् । उत्तमानां च मध्यानां हीनानाञ्चैव वाजिनाम् ॥ अर्द्धसप्तमहस्तन्तु श्रेष्ठं दैर्घ्येण निर्द्दिशेत् । षड्भिर्मुष्टिविहीनैश्च मध्यमश्च विचक्षणः ॥ पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्यः समुदाहृतः । द्वात्रिंशदङ्गुलं वक्त्रमुत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम् ॥ पृष्ठं वक्षः कटिश्चैव मुखतुल्यं समादिशेत् । अङ्गुलद्वयहीनन्तु मुखादि मध्यमाधमम् ॥ निर्द्दिशेन्मतिमांश्चैव वाजिशास्त्रविशारदः । सप्ताङ्गुलखुरश्चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तितं ॥ षडङ्गुलो भवेन्मध्यो जघन्यश्चतुरङ्गुलः । षोड़शाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवोत्तमा स्मृता ॥ चतुर्द्दश तथा मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुलः । एवंविधप्रमाणन्तु निर्द्दिष्टं शास्त्रशालिभिः ॥ अपाङ्गात्पुच्छमूलन्तु दैर्घ्येणाश्वं प्रमाणयेत् । खुरान्तात्ककुदं यावदूर्द्धमानेन बुद्धिमान् ॥” इति परिमाणादि । जयद.३अ. । “अश्वानां जन्मदेशांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः । उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां यत्र सम्भवः ॥ उत्तमास्ताजिकाः प्रोक्तास्तथा पारसिकाश्च ये । केङ्काणाश्चैव ये वाह्याः पृष्ठजा ये च कीर्त्तिताः ॥ तुरौ जाताश्च कीराश्च भूरुष्टाकाश्च जाश्च ये । पार्व्वताः सैन्धवा मध्यास्तथा सारस्वता हयाः ॥ सम्भलाश्चाकुलाश्चैव जटदेशोद्भवाश्च ये । अधमास्त्वङ्गणैः सार्द्धं हये प्राग्दक्षिणोद्भवाः ॥ ह्रस्वदीर्घाश्चितग्रीवा ह्रस्वकर्णा महाजवाः । महाकाया महोरस्का निस्त्रासास्ताजिका मताः ॥ अत्यन्तविनतं येषां निर्मांसञ्च मुखं भवेत् । पीनेन कटिदेशेन सुखराश्च भवन्ति ते । अजन्याश्च महासाराः संवाहि

नैव पूजिताः । अपि शस्त्रहताङ्गाश्च नैव मुञ्चन्ति सादिनम् ॥ पारसीकाः ताजिकाभाः कैङ्गाणाः किञ्चिदुन्नताः । स्थूलाः सन्नशरीराश्च प्रधाना दीर्घपृष्ठकाः ॥ कैङ्गाणादेशजातानां मध्यमानाञ्च वाजिनाम् । ताजिकैः सदृशं वक्त्रं बाहुल्येन विनिर्द्दिशेत् ॥ सुवक्तदेहस्तीक्ष्णश्च सप्रमाणेन मध्यमः । तुरुजातः समुद्दिष्टः किञ्चित्स्थूलो मनागजवः ॥ अतिस्थूलोऽतितीक्ष्णश्च ह्रस्वग्रीवस्तुरुस्तथा । तुरुष्कः कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्त्रमुखश्च यः ॥ कैङ्गाणाकारदेहस्तु भवेन्मागुण्डविको हयः । शान्त्या चैव प्रमाणेन केवलं नैव तत्समः ॥ सिन्धुदेशोद्भवो वाजी पृष्ठन्यश्चारुकीरकः । आननञ्चापि दीर्घञ्च तस्य पृष्ठं प्रकीर्त्तितम् ॥ शान्त्या चैव जवेनापि रणशूरस्त्वजाघनः । सादिमनोऽभिच्छतो याति ताजिकादधिकस्तथा ॥ परिमण्डलदेहास्तु तीक्ष्णकर्णमुखा हयाः । पञ्चदेशोद्भवा दृष्टास्तथा सारस्वताश्च ये ॥ लम्बकर्णोऽजटश्चैव चाकुलः परिकीर्त्तितः । साम्भलः श्लिष्टजानुश्च जटालश्चाकुलोपमः ॥ वर्त्तुलश्चापि ह्रस्वश्च टङ्कणः परिकीर्त्तितः । दाक्षिणात्यो भवेद्रुक्षो योऽधन्यः सर्व्ववाजिनाम् ॥ जवहीना महाद्रुताः पूर्व्वदेशसमुद्भवाः । वाजिवहिशराणाञ्च देशं विन्द्याद्विचक्षणः ॥" इति जन्मदेशः । "काकुदी कृष्णजिह्वश्च कृष्णशेफाख्यतालुकः । करालो हीनदन्तश्च शृङ्गी चाधिकदन्तकः ॥ एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्चुकी त्रिसरी तथा । मार्जारपादो व्याघ्राभस्त्विकर्णो द्विखुरी स्तनी ॥ यमजो वामनश्चैव कुक्कुतित्तिरसन्निभः । (काकतित्तिरसन्निभः । इति वा पाठः) । वानराक्षो विड़ालाक्षो मुषली चेन्द्रवृद्धकः ॥ येषां पृष्ठे हता भर्त्ता जातदन्तस्तथैव च । एते दोषान्विता वाहा न ग्राह्या भूतिमिच्छता ॥ धनप्राणहरा ह्येते बन्धुविग्रहकारकाः । एषां चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति सादिनः ॥ पूर्व्वशास्त्रानुसारेण मुनीनां वचनं यथा । आवर्त्तो यस्य ककुदि काकुदी स उदाहृतः ॥ करालो चाधरे दन्तो जायते यस्य चोत्तरा । चतुर्भिः पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्त्तितः ॥ सप्तभिश्चाष्टभिर्दन्तैः स्यातश्चाधिकदन्तकः । अङ्गुष्ठपर्व्वसङ्काशः छागशृङ्गोपमस्तथा ॥ जम्बूबदररूपश्च तथाचामलकोपमः । आम्रास्थिसदृशश्चापि हरीतक्याः फलोपमः ॥ दग्धचर्म्मनिभश्चापि वालुसंस्थान एव च । कोषः कर्णान्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते ॥ घोरैः सर्व्वपापानां शृङ्गी वाहः स कीर्त्तितः । एवंविधेन शृङ्गेन शृङ्गी राष्ट्रे न वासयेत् ॥ एकेन चाण्डमानेन मुष्केणैकाण्डसंज्ञकः । अत्यन्तरोमशाभ्यान्तु ताभ्यां जाताण्ड उच्यते ॥ स्कन्धे वक्षसि वाहौ च अंसदेशे तथैव च । अन्यवर्णो भवेद्यासौ कञ्चुकी स प्रकीर्त्तितः ॥ यस्यान्यवर्णरेखा स्यात् पादे कूर्च्चे च वाजिनः । मार्जारपादः प्रोक्तोऽसौ न धन्यः कुलनाशनः ॥ अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत् । त्रिसरी नाम सः प्रोक्तः भर्त्तुः कुलविनाशनः ॥" इत्यादि । मुखरोगोऽक्षिरोगश्च शिरोरोगश्च लिङ्गितः । कर्णरोगश्च कासश्च श्वासो हिक्का व्रणस्तथा ॥ ज.द.३अ. ।

अश्वकः । पुं । कुलिङ्गपक्षिणि । वै.निघ. ।

अश्वकन्दकः । पुं । अश्वगन्धायाम् । रत्ना. ।

अश्वकन्दिका । स्त्री । वनस्पतिविशेषे । अश्वगन्धायाम् । र.मा. ।

अश्वकर्णः (कः) (र्णिका) । पुं, स्त्री । (Shorea robusta.) शालवृक्षे । শাল গাছ । सु.सू.३८अ. । च.सू.४अ. । सर्जरसभेदे । সর্জশাল বিশেষ । रा.नि.व.२३ । शाङु इति च लोके । भा.म.४भ.रेवतीचि. । धवाश्वकर्णककुभः । गुणाः—कटुः तिक्तः स्निग्धः रक्तपित्तघ्नः ज्वरोविस्फोटकण्डूघ्नः । रा.नि.व.९ । कषायः व्रणस्वेदकफक्रिमिघ्नः व्रघ्नविद्रधिबाधिर्य्ययोनिकर्णरोगघ्नश्च । भा.पू.१भ. वटादिव. । माचा २ माषा । पलाशभेदे । सु.सू. ३९अ. । शरीरे । लताशाले । শিয়াড়ি লতা । प.सु. ।

अश्वकर्णम् । क्ली । काण्डभग्ननामास्थिभङ्गविशेषे । यत्रास्थि अश्वकर्णवदुन्नतं तिष्ठति । सु.नि. १५अ. । See भग्नम् ।

अश्वकातरा (रिका) }
अश्वकाथरिका } स्त्री । हयकातरायाम् । ঘোড়া কাথরা । मं घोड़ेकाथर । गुणाः—तिक्ता वातघ्नी दीपनी । काथरा हयपर्य्यायैः काथरा वै प्रकीर्त्तिता । रा.नि. । [नि. ।

अश्वखरजः । पुं । अश्वतरे । খচ্চোর । रा.

अश्वखुरः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । रत्ना. । घोटकखुरे । रा.नि. । [रा.नि.व.१ ।

अश्वखुरा (री) । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् ।

अश्वगन्धा (न्धिका) । स्त्री। (Withania somnifera or physalis flexuosa.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे। अश्वगन्धा। हिं असगन्ध, वाराहीगेठी। मं आसंध, आसांदु, अंगुर, आसंधिका। रा.नि.व.४। गुणाः—सा शुक्रवृद्धिकरत्वात् शुक्रला। तथा कटूष्णा तिक्ता बल्या वातहरी कासश्वासक्षयव्रणघ्नी च। रा.नि.व.४। रसायनीवातश्लेष्मश्वित्रशोथघ्नी च। भा.म.ख.१भ.। अश्वगन्धानिलश्लेष्मशोफश्वित्रक्षयापहा। बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्रला॥ मद.व.१। वातकफघ्नी श्वित्रशोथक्षयरोगघ्नी बल्या रसायना तिक्ता कषाया उष्णा अतिशुक्रला च। भा.पू.१भ.। मात्रा १ तो.। तत्शोधनं यथा प्रयोगा.—पञ्चपल्लवतोयेन गन्धानां चालनं तथा। शोषणञ्चापि संस्कारो विशेषश्चात्र वक्ष्यते॥

अश्वगन्धाघृतम् । क्ली। प्रथमं बालरोगाधिकारे। पाठः—"पादकल्केऽश्वगन्धाया क्षीरे दशगुणे पचेत्।" घृतं ४श. अश्वगन्धाकल्कः १श. दुग्धं ४श. जलं१६ श.। सा.कौ.। मतान्तरे दुग्धं ४० श.। भैष.। द्वितीयं वातव्याधौ—"अश्वगन्धाकषाये च कल्के क्षीरे चतुर्गुणे। घृतं पक्वन्तु वातघ्नं।" अश्वगन्धा ६।० श. वारि ६४ श. शेषः १६ श. घृतं ४ श. दुग्धं १६ श. यथाविधि पाच्यम्। च.द.वा.व्या.चि.। मतान्तरे घृतं ४श. आर्द्राश्वगन्धामूलं ६४ प. जलं ६४श.शेषः १६श. दुग्धं १६श. अश्वगन्धाकल्कः ८ प.। प्रयोगा.वा.व्या.चि.। तृतीयचतुर्थे ग्रहदभिधाने वातव्याधौ हृष्ये च उक्ते। पाठौ—"अश्वगन्धापलशतं जलद्रोणे विपाचयेत्। अष्टांशशेषं गृह्णीयात् सुपूतं तं रसं तथा। जलद्रोणद्वये छागमांसात्पलशतद्वयं। पक्त्वैकाहेन कर्त्तव्यः क्वाथः पाकावशेषितः। क्वाथद्वये तथा गव्यक्षीरप्रस्थचतुष्टये। काकोल्यौ मधुकं मेदे जीवन्ती जीवकं बला। एला शतावरी द्राक्षा विदारी कृष्णजीरकं। मुद्गपर्णी शूकशिम्बी पिप्पल्यृषभकं तथा। एतेषां कार्षिकैर्भागैः घृतप्रस्थं विपाचयेत्। सिता चतुष्पलं शीते क्षिपेन्मधु पलाष्टकम्॥" प्रयोगा.। "अश्वगन्धापलशतं शुभदेशसमुत्थितं। पुष्येऽहनि समुद्धृत्य साधयेत् शुष्कक्वथितम्। द्रोणेऽम्भसि शनैस्तावत् यावत्पादावशेषितं। सर्पिःप्रस्थं पचेत्तेन गव्यं क्षीरं चतुर्गुणम्। कषायं छागमांसस्य दद्याच्चतद्वयस च। कल्कानि श्लक्ष्णपिष्टानि कर्षमात्राणि दापयेत्। काकोलीयुग्ममद्धी द्वे द्वे मेदे द्वे च जीरके। स्वयंगुप्ता ऋषभकौ एला मधुकमेव च। कशीकाशूर्पपर्णौ च जीवन्ती चपला बला। नारायणी विदारी च दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत्। सितामाक्षिकयोः शीते गृह्णीयात् कुडवे पृथक्। लिह्यात्पाक्षिकतलम्......॥ अत्र छागमांसशतद्वये जलद्रोणद्वयं, तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वचनात्। घृतं ४ श. अश्वगन्धा १२॥० श. जलं ६४ श. पादशेषः १६ श. छागमांसं २५ श. जलं १२८ श. पादशेषः ३२ श. गव्यदुग्धं १६ श.। कल्कार्थं काकोल्यादिकस्य मिलितस्य शरावः। शूर्पपर्णौ मुद्गपर्णी माषपर्णी च। पाकसिद्धे शीते च शर्करा ॥० श. मधुनश्च शरावः देयः। रस.र.। भैष.।

अश्वगन्धातैलम् । क्ली। प्रथमं वातव्याधौ हितम्। तिलतैलं ४श. क्वाथार्थमश्वगन्धा १२॥०श. वारि ६४श. शेषः १६श. दुग्धं १६श. मृणालादिकल्कद्रव्याणां मिलित्वा १श.यथाविधि पाच्यम्। च.द.प्रयोगा.। मिश्रभावेनेदं कार्श्याधिकारे उक्तम्। द्वितीयं रसायनाधिकारे—अत्र कल्कार्थाश्वगन्धादीनां मिलितशरावमितं, दुग्धं १६ श. तिलतैलं ४ श.। "अश्वगन्धावरीकुष्ठमांसीसिंहीफलान्वितं। चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत्॥" च.द.।

अश्वगन्धाद्यचूर्णम् । क्ली। स्वरभङ्गनाशनमिदं। यथा—"अश्वगन्धाजमोदा च पाठा चिकटुकं चिकं। शतपुष्पं ब्रह्मबीजं सैन्धवञ्च समं समम्। एतदर्द्धं वचा चैव चूर्णितं मधुसर्पिषा। भक्षयेत्कर्षमात्रन्तु जीर्णाग्निः क्षीरभोजनम्॥" अत्र ब्रह्मबीजं पलाशबीजं सर्व्वचूर्णार्द्धं ग्राह्यम्। रस.र.। [वल।

अश्वगोष्ठम् । क्ली। वाजिशालायाम्। आस्ता-

अश्वघ्नः । पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। श्वेतकरवी गाछ। रा.नि.व.१०। [चना। वै.निघ.।

अश्वजीवनः । पुं। चणके। छोला। हिं

अश्वतरः । पुं। अश्वखरजे। स च अश्वायां गर्द्दभाज्जातः। খচ্চোর ঘোড়া। तन्मांसं बल्यं बृंहणं कफपित्तकरञ्च। मद.व.१२।

अश्वत्थः । पुं। (Ficus religiosa, Syn, Urustigmareligiosum.) स्वनामख्यातवृक्षे। আশোথ গাছ। हिं पिपर। मं पिंपल। वृक्ष-

भेद। तें कुसुम्बिभेदु। प.सु.। सु.सू.३८अ. अश्वोधादिव.। गुणा:—मधुर: कषाय: शीतल: कफपित्तघ्न: रक्तदाहशमन: योनिदोषघ्न:। अश्व त्थस्य फलानि पक्वान्यतीव हृद्यानि च शीतलानि। कुर्व्वन्ति पित्तास्रविषार्त्तिदाहं विच्छर्दिशोषारुचिदोषनाशम्॥ रा.नि.व.११। दुर्जर: शीत:। मद.व.५। पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् गुरु: तुवरक: योनिशोधन: वर्ण्यश्च। भा.पू.१भ.वटादिव.।

अश्वत्थकम् । क्ली। मल्लिकापुष्पदले। मल्लिका फुलेर पापड़ा। वै.निघ.।

अश्वत्थफलका (ला) । स्त्री। हनुषायां। हवुष वृक्ष। हिं हाँहवेर। मं लघुशेरणी। भा.पू. १भ.। [वालियापीपर। भा.पू.१भ.वटादिव.।

अश्वत्थभित् (भेद:) । पुं। नन्दीवृक्षे। हिं

अश्वत्थसन्निभा । स्त्री। अश्वत्थिकायाम्। गया अश्वथ। रा.नि.व.११।

अश्वत्था (त्थी) । स्त्री। क्षुद्राश्वत्थवृक्षे। गया अश्वथ। रा.नि.व.११। श्रीवल्लीवृक्षे। रा.नि.व.८।

अश्वत्थिका (त्थी) । स्त्री। क्षुद्रपत्राश्वत्थवृक्षे। गया अश्वथ। हिं पिपली। मं अश्वत्थी। कं हेनरलि। गुणा:—मधुरा कषाया रक्तपित्तघ्नी विषघ्नी दाहघ्नी गर्भिण्यां हिता च। रा.नि.व.११।

अश्वदंष्ट्रक: । पुं। गोक्षुरवृक्षे। वै.निघ.। हिंस्रजन्तुविशेषे। सु.।

अश्वदंष्ट्रा । स्त्री। गोक्षुरके। भा.पू.१भ.।

अश्वनाश: (क:) (न:) । पुं। श्वेतकरवीरे। रा.नि.व.१०।

अश्वपर्णिका (र्णी) । स्त्री। भूमकेशीलतायाम्। [भाष।

अश्वपाल: । पुं। अश्वरक्षके। सहिष इति

अश्वपुच्छक: । पुं। खड्गलतायाम्। श.च.।

अश्वपुच्छा । स्त्री। पृश्निपर्ण्यां। चाकुलिया। माषपर्ण्याम्। रा.नि.व.।

अश्वपुच्छिका (च्छी) । स्त्री। माषपर्णीलतायाम्। माषाणी। रा.नि.व.४।

अश्वपुटभावना । स्त्री। वाजिगन्धफलपरिमितद्रव्यस्य भावनायाम्। वै.निघ.।

अश्वपुत्री । स्त्री। सल्लकीवृक्षे। रवा.। द्रवन्त्यां इन्दुरकाणी। वै.निघ.।

अश्वबला । स्त्री। मेथिकायाम्। नारीशाके। नारीशाक। गुणा:—शाकमात्रबलं वर्च्चं बहुविण्मूत्रमारुतम्। सु.। See नारी।

अश्वबाल: । पुं। काशतृणे। त्रिका.।

अश्वमारक: । पुं। श्वेतकरवीरे। श्वेत करवी। उपोदिकायां। पुँई। पालङ्शाके। सु.चि.१अ.। करवीरे। सु.सू.३८। लाक्षादिव.। भा.पू.१भ.। श्वेतकरवीरमूले। इदञ्च स्थावरविषान्तर्गतमूलविषम्। एवं सुगन्धरोहिषमपि। सु. कल्प.२अ.। See मूलविषम्।

अश्वमाराख्य: । पुं।(Nerium odorum.) श्वेतकरवीरवृक्षे। श्वेतकरवी गाछ। रा.नि.व.१०।

अश्वमाल: । पुं। सर्पविशेषे। वै.निघ.।

अश्वमूत्रम् । क्ली। घोटकमूत्रे। घोड़ारमूत्। गुणा:—तिक्तोष्णं तीक्ष्णं विषघ्नं वातकोपशमनं पित्तकरं दीपनञ्च। रा.नि.व.१५। भेदि कफदद्रुक्रिमिघ्नञ्च। मद.व.८। [जटा।

अश्वमूत्रिका (त्री) । स्त्री। शल्लकीवृक्षे।

अश्वमोहक: । पुं। श्वेतकरवीरे। वै.निघ.।

अश्वयानम् । क्ली। अश्वेन भ्रमणं। घोड़ाय चड़ा। गुणा:—घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमक्लमतं। मेदोवर्णकफघ्नञ्च हितं तद्बलिनां वरम्॥ दिनचर्या।

अश्वयुज: । पुं। आश्विनमासि। सु.सू.६अ.।

अश्वरक्षक: । पुं। अश्वपाले। घोड़ार सहिस।

अश्वरिपु: । पुं। करवीरवृक्षे। महिषे। भा.।

अश्वरोधक: । पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। श्वेत करवी गाछ। रा.नि.व.१०।

अश्वरोहका (हा) । स्त्री। अश्वगन्धायां।

अश्वलम् । क्ली। क्षुद्रतृणविशेषे। घोड़ेसर। "अश्वलञ्च तृणं बल्यं रूच्यं पशुहितावहम्।" वै. निघ.।

अश्वलोमा । पुं। सर्पविशेषे। त्रिका.।

अश्ववराह: । पुं। वाराहीकन्दे। वै.निघ.।

अश्ववह: (वाह:) । पुं। अश्ववाहके । जटा.।

अश्ववारण: । पुं । गवये । हे.च. । [चादी ।

अश्ववैद्य: । पुं । अश्वशास्त्रप्रणेतरि शालिहो-

अश्ववैद्यकम् । क्ली। अश्वचिकित्साशास्त्रे । तच्च बहुविधं शालिहोत्रनकुलभोजजयदत्तादिप्रणीतम्।

अश्वशाला । स्त्री । मन्दुरायाम् । हला. ।

अश्वहन: । पुं । करवीरवृक्षे । रत्ना. । भैष.भ-ग.चि.निशाद्यतैले ।

अश्वहा । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । मद.व.१ ।

अश्वखुरा (रिका) (री) । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । कृष्णापराजितायाम् । वै.निघ. ।

अश्वा । स्त्री । अजमोदायां । अश्वगन्धायां । अपामार्गे । इन्द्रवारुण्यां । রাখালশশা । घोटक्यां ।

अश्वातक्रम् । क्ली । घोटकीतक्रे । ঘোড়ার দুধের ঘোল । गुणा:—अश्वातक्रन्तु तुवरं किञ्चिद्वातकरं मतं । अग्निदीप्तिकरं रुच्यं नेत्रं मूर्च्छाकफापहम् ॥ वै.निघ. ।

अश्वान्तक: । पुं। श्वेतकरवीरे । रा.नि.व.१०।

अश्वारि: । पुं । करवीरवृक्षे । भैष.कुष्ठ-चि. मरिचाद्यतैले । महिषे । जटा. ।

अश्वारोह: (क:) । पुं। अश्वगन्धायां । रत्ना।

अश्वारोहा । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । রাখাল শশা । अश्वगन्धायां । मे. । [नि.व.८ ।

अश्वाल: । पुं । उशीरे । क्षुद्रकासतृणे । रा.

अश्वावरोहक: (हिका) । पुं,स्त्री । अश्वगन्धायां । र.मा. । [निघ. ।

अश्वासना । स्त्री । कङ्गी । घोटक्याम् । वै.

अश्वाह्वा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ.वा. व्या.शतावरीतैले, नारायणतैले ।

अश्वाह्वादिखुरा (री) । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.३ । [भेदे । रा.नि.।

अश्वाच: । पुं । देवसर्षपवृक्षे । अम. । वृक्ष

अश्विजौ । पुं । अश्विनीकुमारौ ।

अश्विनी । स्त्री । जटामांस्याम् । वै.निघ. ।

अश्विनौ । पुं । अश्विनीकुमारद्वये । रत्ना. ।

अश्विभेषजम् । क्ली । लघुभेषज्यां । মেড়াশিঙে । वै.निघ. ।

अश्वीघृतम् । क्ली । घोटकीक्षीरोत्थनवनीतकृते । गुणा:-- कटु मधुरं कषायम् ईषद्दीपनं गुरु मूर्च्छाहरं वाताल्पकरञ्च । रा.नि.व.१५ ।

अश्वीदधि । क्ली । घोटकीदुग्धजातदधनि । ঘোড়ীর দই । मं घोड़ीचेदहि । कं कुदिरेयमोसरु । गुणा:—"मधुरकषायरुच्यं कफरोगमूर्च्छाहरं ईषद्वातलं दीपनं नेत्रदोषघ्नञ्च।"रा.नि.व.१५।

अश्वीनवनीतम् । क्ली । घोटकीदुग्धजातनवनीते । ঘোড়ার দুধের ননী । गुणा:— कषायं वातकफघ्नं चक्षुष्यं कटु उष्णं ईषद्वातलञ्च । रा.नि. व.१५ । [मि.यन्त्रिकां ।

अश्वीयम् । क्ली । अश्वसमूहे । त्रि। अश्वहिते ।

अश्वीक्षीरम् । क्ली । घोटकीदुग्धे । गुणा:—उष्णं रुच्यं बल्यं वातकफघ्नं—एकशफक्षीरमात्रं लवणाम्लं लघु स्वादु च । मद.व.८ ।

अश्वेता । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । कृष्णातिविषायाम् । वै.निघ. । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि. ।

अष्टकट्वरतैलम् । क्ली । तैलमिदं वातरक्ते ऊरुस्तम्भे च हितम् । तैलं ४ श. दधि ४ श. तक्रं ३२ श. पिप्पलीशुण्ठ्यो: प्रत्येकं पलद्वयं (मतान्तरे मिलितपलद्वयम्) । यथाविधि पाच्यम्। च.द.ऊरुस्त.चि. । असत्त्वे दधि अष्टतक्रं ग्राह्यम् । रस.र. ।

अष्टकर्म्म । क्ली । अष्टादशरसकर्म्मणां मध्ये स्वेदनादिदीपनपर्य्यन्ते सूतस्याष्टविधसंस्कारे। स्वेदनं मर्द्दनञ्चैव मूर्च्छनोत्थापनन्तथा । पातनं बोधनञ्चैव नियामनमत:परम् । दीपनञ्चेति संस्कारा: सूतस्याष्टौ प्रकीर्त्तिता: ॥ र.सा.सं. । त्रिकटु त्रिफला चित्रककन्यायुक्ते काञ्जिके चतुर्गुणवस्त्रेण दिनं स्वेदनम् । गृहधूमेष्टकाजाजीदग्धोर्णागुड़सैन्धवै: षोड़शांशै: सकाञ्जिकै: त्रिदिनं मर्द्दयेत् । त्रिफला चित्रककन्या वा मूर्च्छना । इत्यादि ।

अष्टका । स्त्री । वृक्षभेदे । हे.च. । [शरभे ।

अष्टगाध: । पुं । ऊर्णनाभौ । माकड़शा ।

अष्टगुणमण्ड: । पुं । भृष्टमुद्गतण्डुलाम् चतुर्दशगुणे तोये पक्वा, तत्र हिङ्गुसैन्धवधान्यशुण्ठी-

चपिप्पलीचूर्णानि संमिश्य अग्निसूपके द-
। मक्षे। गुणाः—चुधावर्द्धनः बलकरः अग्नि-
।नश्च। वै.निघ.। अत्र तण्डुलस्याष्टभागाः सु-
। च चत्वारः।

:धातुः। पुं। स्वर्णरौप्यताम्रशीषपित्तलरङ्ग-
नलौहमुण्डलौहतीक्ष्णलौहेषु। र.सा.सं.टी.।

:पदी। स्त्री। वेल इति ख्याते पुष्पक्षुपे।
लफुलेर गाछ। गुणाः—शीता लघु कफपित्त-
घ्नी च। मद.व.३। [भा.।

:पलम्। क्ली। शरावमाने। एक सेर।

:पलघृतम्। क्ली। यक्ष्मरोगे। पाकवि-
:—मरिचादि १ प. गुड़ं १ प. घृतं ८ प. वा-
१२ प. एकत्र पाच्यम्। च.द.।

:पात् (दः)। पुं। काश्मीरदेशीयशरभे।
द.व.१२। ऊर्णनाभे। हे.च.४का.।

:पादपः। पुं। वृचभेदे। वै.निघ.।

:पादिका। स्त्री। शारदमल्लिकायाम्।
।छेमल्लिका। रत्ना.। आस्फोतायां। हापर-
।लौ। प.मु.व.११।

:भावः। पुं। स्तम्भ-स्वेद-रोमाञ्च-स्वरभङ्ग-
।स्वर्य-कम्प-वैवर्ण्याश्रुपातेषु। वै.निघ.।

:मङ्गलः। पुं। पुच्छोरःखुरकेशास्यैः शुक्लै
।जिनि। हे.च.। यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं
वचो मुखं तथा। मूर्द्धजाश्च सिता यस्य तं विद्या-
दष्टमङ्गलम्॥ ज.द.३अ.। क्ली। ब्राह्मणगवाग्नि
स्वर्णघृतसूर्य्याम्बनृपचारुचर्य्यासु। वै.निघ.।

अष्टमङ्गलघृतम्। क्ली। बालरोगशमने स-
र्पिषि। तत्राष्टौषधिपक्वं बालानां हितम्। वचाकुष्ठ
ब्राह्मीसर्षपशारिवासैन्धवपिप्पलीकल्केनाष्टमं घृतं
घृतपाकविधिना पाच्यम्। घृतं ४ श. कल्कद्रव्य-
वचादीनां मिलितशरावं दत्त्वा जलाढकेन पाच्यं।
च.द.बाल.चि.। भा. रस.र.।

अष्टमधुजातिः। स्त्री। माक्षिक-भ्रामर-चौ-
द्र-पौत्तिक-छात्रकार्घ्यौद्दालदालेषु। वै.निघ.।

अष्टमानम्। क्ली। प्रसृतिद्वये, ३२ तो.।
आध् सेर। प.प्र.१ख.। [प्र.१ख.।

अष्टमिका। स्त्री। तोलचतुष्टयपरिमाणे। प.

अष्टमी। स्त्री। चीरकाकोल्याम्। वै.निघ.।

अष्टमूत्रम्। क्ली। गोच्छागमेषमहिषाश्वहस्त्युष्ट्र-
गर्द्दभीमूत्रेषु। वै.निघ.।

अष्टमूलम्। त्रि। त्वङ्मांससिरास्नायुस्थिसन्धि-
कोष्ठमर्म्ममूलेषु। सु.चि.१अ.।

अष्टमौक्तिकस्थानम्। क्ली। मत्स्यहस्तिसर्प-
मत्स्यमेघवंशशूकरशुक्तिषु। वै.निघ.।

अष्टलौहकम्। क्ली। स्वर्णरौप्यताम्ररङ्गशीष-
पित्तलकान्तलौहमुण्डलौहतीक्ष्णलौहेषु। पञ्चलौह-
समायुक्तं कान्तमुण्डकतीक्ष्णकम्। कल्पितः कथितो
धीरैरष्टलौहाभिधो गणः॥ रा.नि.व.२२।

अष्टवर्गः। पुं। A class of eight principal medicaments, Rishabhaka &c.
मेदाद्यष्टौषधिगणे। यथा—मेद महामेदाजीवकर्षभकऋद्धिवृद्धिकाकोलीक्षीरकाकोलीषु। प.मु.।
जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यावृद्धिवृद्धिकौ। एकत्र
मिलितैरेतैरष्टवर्गः प्रकीर्त्तितः॥ रा.नि.व.२२।
गुणाः—"शीतलोऽतिशुक्लः बृंहणः दाहपित्तरक्त-
शोषघ्नः स्तन्यकृत् गर्भदायकश्च।" मद.व.१। "रक्त-
पित्तव्रणवायुपित्तनाशकश्च।"राज.। "हिमः स्वादुः
बृंहणः गुरुः भग्नसन्धानकृत् कामबलासबलवर्द्धनः
तृष्णादाहज्वरमेहक्षयहरश्च।" भा.पू.१भ.।

अष्टवर्गप्रतिनिधिः। पुं। मेदादीनामभावे
तत्तुल्यगुणद्रव्यग्रहणे। तत्र मेदामहामेदाभावे श-
तावरी, जीवकर्षभकस्थाने भूमिकुष्माण्डमूलं, का-
कोलीक्षीरकाकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं, ऋद्धिवृद्धि-
स्थाने वाराहीकन्दं तत्तुल्यगुणं क्षिपेत्। भा.पू.
१भ.। "मेदाभावे अश्वगन्धा महामेदे च शारिवा।
जीवकर्षभकाभावे गुडूची वंशलोचना। ऋद्ध्यभावे
बला देया वृद्ध्यभावे महाबला।" इति च मतान्त-
रम्। [भोज्यभक्ष्यलेह्यपेयरूपे भोजनद्रव्ये।

अष्टविधान्नम्। क्ली। चर्व्यचोष्यलेह्यपेयखाद्य-

अष्टाङ्गम्। क्ली। आयुर्व्वेदस्य स्थानाष्टके। त-
द्यथा—शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या,
कौमारभृत्यं, अगदतन्त्रं, रसायनं, वाजीकरण-
मिति। कायबालग्रहोर्द्धाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान्।
अष्टावङ्गानि तस्याहुः। वा.सू.१अ.। द्रव्याभिधानग-
दनिश्चय-शल्य-काय-भूतनिग्रह-विषनिग्रह रसायन-
बालचिकित्सासु च। वैद्यकम्।

अष्टाङ्गघृतम् । क्ली । वाजीकरणमिदं घृतम् ।

अष्टाङ्गधूपः । पुं । ज्वरघ्नोऽयं धूपः गुग्गुलुनिम्बपत्रवचाकुष्ठहरीतकीयवश्वेतसर्षपघृतकृतः । पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः स यवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ च.द. ।

अष्टाङ्गयोगः । पुं । योगविशेषे । तद्यथा—कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी । इति संग्रहः ।

अष्टाङ्गरसः । पुं । अर्शोऽधिकारे । लौहकिट्टं मण्डूरं फलत्रयं त्रिफला । र.सा.सं. । गन्धं रसेन्द्रं मृतलौहकिट्टं पलत्रयं चूर्णणवाङ्गभृङ्गम् । कृत्वा समं शाल्मलिकागुडूचीरसेन याममितयं विमर्द्यः ॥ मात्रा निष्कमिता । र.सा.सं. ।

अष्टाङ्गलवणम् । क्ली । कफजन्यमदात्यये योगविशेषे । यथा—"सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसं । त्वगेलामरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् । एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परं । मदात्यये कफप्राये दद्यात्स्रोतोविशोधनम् ॥" चर.मदात्ययचि. । अजाजी जीरकं वृक्षाम्लं महार्द्रकम् । र.सा.सं. । सौवर्चलकृष्णजीरकाम्लवेतसाम्ललोणिकानां प्र. चूर्णं समं त्वगेलामरिचानां प्रत्येकमर्द्धभागः । शर्कराया भागैकं एकत्र मिश्रयेत् । च.द.मदात्ययचि. ।

अष्टाङ्गवैद्यकम् । क्ली । शालाक्यकायभूतागदबालविषवाजीरसायनेषु अष्टाङ्गवैद्यकेषु ।

अष्टाङ्गहृदयम् । क्ली । वाभट विरचिते वैद्यकग्रन्थे । अष्टौ च तानि अङ्गानि तेषां प्रत्येकं हृदयं सारतरसंग्रहणात् । 'क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयम् ।' वा. सू.१अ. ।

अष्टाङ्गावलेहः (हिका) पुं, स्त्री । सन्निपातज्वरहिक्काश्वासादौ हितः । कट्फलं कुष्ठं कर्कटशृङ्गी शुण्ठी पिप्पली मरिचं दुरालभा कृष्णजीरकं,एषां समभागचूर्णं आर्द्रकरसेन लेह्यं । भैष. ज्वर.चि. लेहो न मधुना तस्य शीतापचारित्वात् । "सन्निपातेषु सर्व्वेषु न चौद्रमवचारयेत् । शीतोपचारि चौद्रं स्याच्छीतश्चात्र विरुध्यते ॥" भा.म.१ भ. । शा.कौ. । च.द. ।

अष्टादशधान्यम् । क्ली । कषायगोधूमाढकीयवयावनालशालिचणकमसूरातसीमुद्गतिलकुलत्थश्यामाकमाषराजमाषवर्त्तुलहरिककङ्गुतैरणीषु । वै. निघ. ।

अष्टादशमूलम् । क्ली । बिल्वाग्निमन्थश्योणाकगाम्भारीपाठापुनर्णवावाट्यालकमाषपर्णीजीवकैरषर्षभकजीवन्तीशतावरीशरेचुदर्भकासशालिक्षान्यमूलेषु । वै.निघ. ।

अष्टादशशतिकमहाप्रसारणीतैलम् । क्ली । वातव्याधौ । समूलपत्रप्रसारणी ३७॥३ श. शतावरी १२॥० श. अश्वगन्धा १२॥० श. केतकी १२॥० श. दशमूलं प्रत्येकं १२॥० श. वाट्यालकं १२॥० श. झिण्टी १२॥० श. एकत्र शतद्रोणे जले पक्त्वा द्रोणावशेषे क्वाथोऽवतार्य्यः । काञ्जिकस्य द्रोणद्वयं । दधिदुग्धशुक्तेक्षुरसच्छागमांसानां प्रत्येकं ८ श. एकत्र कल्केन सह तैलद्रोणं ३२ श. पाच्यम् । कल्कद्रव्यं प्रत्येकं पलत्रयम् । श्रीवासो नवनीतखोटी । कुन्दुरुः कुन्दुरुखोटी । च.द.वा.व्या.चि. ।

अष्टादशाङ्गः । पुं । सन्निपातज्वरे कषायविशेषे । स चतुर्विधः—दशमूल्यादिः भूनिम्बादिः द्राक्षादिः मुस्तकादिश्चेति । तत्र प्रथमः—"दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभा । भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टादशाङ्ग इत्येषः सन्निपातज्वरापहः···॥" द्वितीयः यथा—"भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः । तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासादिरक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥" तृतीयः यथा—"द्राक्षामृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनं । नागरं कटुका पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् । उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका । पुष्करं पिचुमर्दश्च सद्यो जीर्णज्वरापहः ॥" चतुर्थः यथा—"मुस्ता पर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधं । त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् । किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी । मधूकपिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥" च.द. । भैष. ।

अष्टादशाङ्गलौहम् । क्ली । पाण्ड्वधिकारे लौहम् । तस्य पाठः—"किराततिक्ता सुरदारु दार्वी मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् । दुरालभा पर्पटकं सनिम्बं कटुत्रिकं वह्निफलत्रिकञ्च । फलं विडङ्गस्य समांशिकानि सर्वैः समं चूर्णमथायसञ्च । सर्पिः

भा वटिका विधेया तक्रानुपानाद्विषजा प्रयो- । । निहन्ति पाण्डुत्वे''त्यादि । भा.म.२भ. ।

ष्टापद: । पुं । शरभे । मर्कटे । महासिंहे । तूरे । रा.नि.व.१९ । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व. १ । स्त्री (दी) । चन्द्रमल्लिकायां ।

ष्टावक्ररस: । पुं । रसायनाधिकारे रस:— रदस्य १ भ. गन्धकस्य १ भ. स्वर्णस्य १ भ. प्यस्य ॥० भ. शोधकस्य ।० भ. रङ्गस्य ।० भ. मिस्य ।० भ. खर्परस्य च ।० भ. वटाङ्कुररसेन मारीरसेन च प्रहरं मर्द्दयित्वा रससिन्दूरवत् ाच्य: । मात्रा २ र. नागवल्लीरसेन सेव्यम् । भैष. ।

ष्टि: (ष्ठि:) । स्त्री । अष्ठ्यां । आँटी ।

ष्टौषधि: । स्त्री । ब्रह्मसुवर्चलादित्यपर्णीनारी- ाष्ठगोधासर्पासोमपद्माजनोल्य इत्यष्टौ । च.चि. १अ. । इत्यासामष्टानामोषधीनां यां यामेवौषधिं लभेत तस्यास्तस्या: स्वरसस्य सौहित्यं गत्वा स्नेह- भावितायामार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां शयीत । तत्र प्रलीयते षण्मासेन पुन: पुन: सम्भवति । त- स्याजं पय: प्रत्यवस्थापनम् । षण्मासेन देवतानु- कारी भवति वयोवर्णस्वराकृतिबलप्रभाभि: । स्वयं चास्य सर्व्ववाचोगतानि प्रादुर्भवन्ति । दिव्यञ्चास्य चक्षु:श्रोत्रं भवति योजनसहस्रगति दशवर्षसह- स्राण्यायुरनुपद्रवञ्च । च.चि.१अ. ।

अष्ठिला, अष्ठीला, अष्ठीलिका } स्त्री । वायुरोगविशेषे । उत्तरा- पथप्रसिद्धे वर्त्तुलाकारपाषाणख- ण्डे (जेज्जर:) । कर्म्मकारादिर लोहदाण्डि वा (गयदास:) । नाभेरधस्तदाकारग्रन्थिभूतरोगे । स च चलो वाच- लो वा ऊर्द्धं विस्तृतोन्नतश्च । तेन च वातादिरोधो भवति । लक्षणम्—"नाभेरधस्तात्सञ्जात: सञ्चारी यदि वाचल: । अष्ठीलावद्घनो ग्रन्थिरूर्द्धमायत उ- न्नत: । वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गानुरोधि- नीम्.॥" मा नि.वा.व्या. ।

अष्ठि(ष्ठी)वान् । पुं । शूकरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"कठिना विषमैरन्तैर्मारुतस्य प्रकोपत: । शूकैश्च विषसंयुक्तै: पिड़काष्ठीलिका भवेत् ॥" सु. नि.१४अ. । आगुनि । रा.नि.व.१८ ।

असंक्लिन्न: । त्रि । न सम्यगार्द्रे । भा.पू.१अ.। "पिष्टीजलमसंक्लिन्नम् ।"

असन: । पुं । (Termenalia tomentosa Syn. Pentaptera tomentosa.) छागकर्ण- वत्पत्रशालवृक्षविशेषे । पीतशाल इति प्रसिद्धे । प. मु. । विजयसार इति प्रसिद्धे । भा.पू.१भ.वटादि- व. । असन इति प्रसिद्धे । र.मा.रत्ना. । पियाशाल । हिं असना । मं असणा, बड़िलुरिया । "असनोवीजक: कटाख्य: स्वनामख्यात: ।" सु.सू. ३८अ.ड. । गुणा:—कटूष्ण: तिक्त: वातघ्न: सा- रक: गलदोषघ्न: रक्तमण्डलघ्नश्च । रा.नि.व.९।२३ । कुष्ठवीसर्पश्वित्रप्रमेहगुदक्रिमिकफरक्तपित्तघ्न: त्वच्य: केश्य: रसायनश्च । भा.पू.१भ.वटादिव. । सि.यो. रा.य.चि.एलादिमन्थे.वृन्द: । "निम्बासनशालसा- रान् ।" वा.सू.१५अ.असनादिव. । "असनतिनि- शभूर्ज ।" भा.म.४भ.योनिरोग चि.। "खर्जिको- शासनं त्र्यहम् ।" जीवकद्रुमे । मे.नत्रिकं । बक- वृक्षे । वीरतर्व्वादौ । क्ली । क्षेपणे । मे.नत्रिकं ।

असनपर्णिका (र्णी) । स्त्री । अपराजिता- याम् । অপরাজিতা । माराटीति अ.टी.भ: ।

असनपुष्प: (क:) । पुं । षष्टिकधान्यजाति- भेदे । सु.सू.४६अ. ।

असनादिगण: । पुं । असनतिनिशभूर्जश्वेत- वाहप्रकीर्य्यखदिरकदरभण्डीशिंशपामेषशृङ्गीचन्दन- त्रयतालपलाशजोङ्गशाकशालक्रमुकधवकुलिङ्गछाग- कर्णाश्वकर्णात्मको गण: । स श्वित्रकुष्ठकफक्रिमिहर: पाण्डुप्रमेहमेदोघ्नश्च । वा.सू.१५अ. ।

असन्त: । पुं । भूकदम्बे । কুকুরশোঁকা । श.च.।

असलम् । क्ली । लौहे । अस्त्रे । वै.निघ. ।

असात्म्य: । त्रि । प्रकृत्यसुखावहे । क्ली । सात्म्य- वैपरीत्ये ।

असारम् । पुं, क्ली । काष्ठागुरुणि । रा.नि.व. १२ । अगुरुणि । जैपाले । एरण्डवृक्षे । श.च. ।

असारदधि । क्ली । गृहीतनवनीत-दधनि । गुणा:—असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं लघु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् ॥ भा.पू. दधिव. ।

असारा । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

असिकम् । क्ली । चिबुकोष्ठमध्यभागे । वै.च.।

असिक्निका (क्नी)। स्त्री। अवृद्धान्तःपुरप्रेष्यायाम्। मे.नत्रिकं। दास्याम्। जटा.।

असिगण्ड:। पुं। क्षुद्रोपधाने। ছোট বালিস। जटा.।

असित:। पुं। धववृक्षे। ধাওয়া গাছ। र.मा.। रत्ना.। क्ली। काष्ठागुरुणि। वै.निघ.। त्रि। कृष्णवर्णे।

असितजफल:। पुं। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ.।

असिततिल:। पुं। कृष्णतिले। च.द.अर्शचि.।

असितद्रुम:। पुं। कृष्णताले। वै.निघ.।

असितपल्लवा। स्त्री। भूमिजम्ब्वाम्। नदीजम्बूवृक्षे।

असितफल:। पुं। मधुनारिकेले।

असितावलमोटा। स्त्री। कृष्णजयन्त्याम्। কাল জয়ন্তী। गुणा:—असितावलमोटा तु रसायनकरी मता। गुणाश्चान्ये जयन्तीवत्···। वै.निघ.।

असितवल्ली। स्त्री। नीलदूर्व्वायां। वै.निघ.।

असितवेत्रम्। क्ली। श्यामालतायाम्। वा.र.अमृतादिकषाये। [বেঁত গাছ। वै.निघ.।

असितसार: (क:)। पुं। तिन्दुकवृक्षे।

असिता। स्त्री। ह्रस्वनीलीवृक्षे। रा.नि.व.४। See असिक्निका। कालातिविषायाम्।

असिताञ्जनी। स्त्री। कृष्णकार्पास्याम्। रा.नि.व.४। See कालाञ्जनी।

असितानन:। पुं। कपौ। हे.च.। [का.।

असिताभ्रशेखर:। पुं। नीलीवृक्षे। त्रि-

असितालता। स्त्री। नीलदूर्व्वायाम्। श्यामालतायाम्। वै.निघ.।

असितालु:। पुं। नीलालौ। रा.नि.व.७।

असितोत्पलम्। क्ली। नीलोत्पले। নীলশুন্দি। रा.नि.व.१०।

असिदंष्ट्र: (क:)। पुं। मकरे। त्रिका.।

असिदन्त:। पुं। मकरे। कुम्भीरे। वै.निघ.।

असिद्ध:। त्रि। आमे। কাঁচা। अपक्वे। सिद्धकरा नय। रत्ना.। [हे.च.।

असिधेनु: (का)। स्त्री। छुरिकायां। हला.

असिपत्र:। पुं। सेहुण्डवृक्षे। মনসা গাছ। मद.व.१। इक्षौ। আখু। प.मु.। त्रिका.। गुण्डतृणविशेषे। रा.नि.व.८। (क:) श्वेतदर्भे। रा.नि.१४।

असिपत्रतृणम्। क्ली। गुण्डातृणे। তৃণবিশেষ। मं गुण्डागवत। रा.नि.व.८। गुणा:—शीतं मधुरं कफवातनुत्। रक्तदोषातिसाराणां नाशकं दाहनुत्परं। द्विप्रकारं दीर्घलघुभेदैः दीर्घं गुणाधिकम्॥ वै.निघ.। [गुण्डक। हारा.।

असिपुच्छ: (क:)। पुं। जलचरविशेषे।

असिमेद:। पुं। खदिरभेदे। विट्खदिरे। গুয়েবাবলা। मं खैराचेझाड़। श.र.। [भा.वा.।

असीतकम्। क्ली। काष्ठागुरुणि। भा.म.२भ.

असीतका। स्त्री। कृष्णापराजितायाम्। নীল অপরাজিতা। मं कालीगोकर्णी। वै.निघ.।

असीतकादिचूर्णम्। क्ली। आमवाते चूर्णं। पाठ:—"असीतकं मागधिका गुडूची श्यामा वराही गजकर्णगुग्गुली। समा धृताः कुम्भमिदं तु चूर्णं पिबेत्तदुष्णोदकमश्वयूषैः॥" भा.नि.म.२भ.।

असु:। पुं। प्राणे। अम.। क्ली। चित्ते। उणा.।

असुखम्। क्ली। दुःखे। हे.च.। [अम.

असुधारणम्। क्ली। जीवने, जीवनधारणे।

असुभृत्। पुं। प्राणिमात्रे।

असुरम्। क्ली। सामुद्रलवणे। मद.व.२। पुं। देवदारुवृक्षे। वै.निघ.जीर्णज्व.लवङ्गादि.।

असुरग्रह:। पुं। भूतग्रहविशेषे। मा.नि.।

असुरसा। स्त्री। वर्वर्य्याम्। বাবুই তুলসী। र.मा.। [मे.रत्रिकं।

असुरा। स्त्री। रजन्याम्। রাত্রি। हरिद्रायां।

असुराह्वम् (ह्वा)। क्ली,स्त्री। कांस्ये। हे.च.।

असुराह्वपतङ्ग:। पुं। तैलपायिपतङ्गे। তেলা পোকা, আর্শোলা। "असुराह्वपतङ्गस्य विट्चूर्णं मधुसंयुतम्।" वैद्यकम्।

असुराह्वविट्। पुं। कांस्यमले। वै.निघ.२भ.

स्व.असुरायणमें। [अ.टी.भ.।

असुरी । स्त्री। राजिकायां। राईसरिषा।

असुस्थः । त्रि। रोगयुक्ते।

असृक् । क्ली। सप्तानामगन्धद्रव्ये। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२। रक्ते। रा.नि.व.१८।

असृक्करः । पुं। शरीरस्थरसधातौ। हे.च.।

असृक्पः (पा) । पुं, स्त्री। जलौकायाम्। अ.टी.भ.।

असृग्गुल्यः । पुं, क्ली। केसरे।

असृग्मदः । पुं। कोष्ठे। वै.निघ.।

असृग्दरः । पुं। असृग्दार्यते च्यवते अनेनेति भा.रक्तप्रदरे। प्रदररोग। हिं परदल। लक्षणं — "विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च। यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च॥ असृग्दरं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम्। तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा। दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रारोगाश्च वातजाः।" मा.नि.। वातजादिभेदात् स चतुर्विधः। ऋतुकालभिन्नान्यकालेऽपि अधिकार्त्तवस्रावोऽसृग्दर एव। सु.शा.२अ.। यत्पथ्यं यदपथ्यं वा रक्तपित्तेषु कीर्त्तितं। प्रदरेऽपि तथा दोषं तत्तन्नारी भजेत्त्यजेत्॥ इति पथ्यापथ्यम्।

असृग्दरशैलेन्द्ररसः (सर्व्वाङ्गसुन्दरः)। पुं। रक्तप्रदरौषधरसे। पाठो यथा — गगनं शोधितं ग्राह्यं पलैकमिष्टकासमं। टङ्कणं स्याच्चतुर्थांशं शाणार्द्धं त्रिसुगन्धिकं। कर्पूरनलदश्चैव जातीकोषं फलं घनं। नागेश्वरं लवङ्गञ्च कुष्ठं सत्रिफलं तथा। अलेन वटिका कार्या छायायां शोषयेत्तु ताम्। ···प्रदरस्य विनाशाय दृष्टः सर्व्वाङ्गसुन्दरः॥ प्रयोगा.अ.दर-चि.।

असृग्ध(ग्धा)रा । स्त्री। चर्म्मणि। अ.टी.भ.।

असृग्वम् । क्ली। स्वर्णगैरिके। स्वर्ण गिरिमाटी। हिं सोनगेरु। वै.निघ.।

असृतम् । त्रि। असिद्धे। अपक्वे। रत्ना.।

असृपाटी । स्त्री। रक्तधारायाम्। अ.टी,सा.।

अस्त्रम् । क्ली। मस्तौ। हे.च.।

अस्त्रमती । स्त्री। शालपर्ण्याम्। श.र.।

अस्त्रम् । क्ली। आयुधे चापे। करवालै। मे.द्विकं। व्याघ्रनखे।

अस्त्रचिकित्सकः । पुं। अस्त्रवैद्ये। सु.।

अस्त्रचिकित्सा । स्त्री। अस्त्रादिना व्रणच्छेदादिप्रतिकारे। सु.। [इति भाषा। रत्ना.।

अस्त्रजित् । पुं। कवाटवक्रवृक्षे। कवाटवेट्टू

अस्त्रवैद्यः । पुं। अस्त्रचिकित्सके। वै.निघ.।

अस्त्राघातः । पुं। अस्त्रप्रयोगे। अस्त्रकरा। वै.निघ.।

अस्थि (कम्) । क्ली। बीजे। मेदोजधातौ। हाड़। रा.नि.व.१८। अस्थिस्वरूपं — मेदो यत्स्वाग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितम्। तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्व्वविग्रहे॥" तत्कर्म्म च धारणं। तत्संख्या च मानवदेहे ३००। तेषां १२० शाखासु, ११७ श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु, ६३ ग्रीवायां प्रत्यूर्द्ध्वञ्चेति। एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश। तलकूर्च्चगुल्फसंश्रितानि दश। पार्ष्ण्यामेकं, जङ्घायां द्वे, जानुन्येकं, एकमूराविति। त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थिनि भवन्ति। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ। श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि त्रिकसंश्रितमेकं, पार्श्वे षट्त्रिंशत् एवमेकस्मिन्; द्वितीयेऽप्येवं। पृष्ठे त्रिंशत्। अष्टावुरसि। द्वे अक्षकसंज्ञे। ग्रीवायां नवकं। कण्ठनाड्यां चत्वारि, द्वे हन्वोः, दन्ता द्वात्रिंशत्, नासायां त्रीणि, एकं तालुनि, गण्डकर्णशङ्खेषु एकैकं, षट् शिरसि। तच्च पञ्चविधम् — कपाल-रुचक-तरुण-वलय-नलकभेदेन। तत्र जानुनितम्बस्कन्धगण्डतालुशङ्खमस्तकास्थीनि कपालपदवाच्यानि। दन्तास्थि रुचकमिति, नासाग्रीवाकर्णनेत्रास्थीनि तरुणमिति, हस्तपादपार्श्वपृष्ठोदरवर्चोऽस्थीनि वलयमिति, अवशिष्टानि च नलकमिति उच्यते। सु.शा.५अ.।

अस्थिकृत् । पुं। मेदोधातौ। हे.च.।

अस्थिगतज्वरः । पुं। तदाश्रितज्वरे। लक्षणं यथा — "भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च। विक्षेपणञ्च गात्राणां विद्यादस्थिगते ज्वरे।" वै.निघ.। वान्तिश्चौषधं, बस्तिकर्म्म, अभ्यङ्गोद्वर्त्तने च प्रतीकारः।

अस्थिग्रन्थिः । पुं, स्त्री । ग्रन्थिरोगे ।

अस्थिच्छलितम् । क्ली । तन्नामककाण्डभग्न-स्थिविशेषे । ह्रदस्य: चुद्रखण्डच्युती । 'पार्श्वमो रस्थि ह्रीनोद्गतम् ।' सु.नि.१५अ. । See भग्नम् ।

अस्थिजः । पुं । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिजननी । स्त्री । वसाधातौ । मेदोधातौ। वै.निघ. ।

अस्थितुण्डः । पुं । पक्षिविशेषे । अ.मा. ।

अस्थितोदः । पुं । अस्थनि सूचीविद्धवद्वेदनायाम् । अस्थिपीड़ायाम् । वै.निघ. ।

अस्थिपञ्जरः । पुं । कङ्काले । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिफलः । पुं । पनसवृक्षे ।

अस्थिभङ्गः । पुं,क्ली । तन्नामभेयरोगे । अस्थिविश्लेषे । स द्विविध: सन्धिमुक्तकाण्डभग्नभेदेन । तयो: सन्धिमुक्त: षड्विध: । काण्डभग्नञ्च द्वादशविध: । सु.चि.३अ. विशेषा: स्वस्वपर्य्याये मृग्या:। अस्थिसंहारे । हाड़भाङ्गा । See भग्नम् ।

अस्थिभक्षः । पुं । कुक्कुरे । शृगाले । हारा. ।

अस्थिभक्षा । स्त्री । ओषधिविशेषे । घायमारी इति महाराष्ट्रादौ । वै.निघ. ।

अस्थिमर्म्म । क्ली । तदष्टसंख्यकम् । तत्र कटौ तरुणसंज्ञके द्वे, नितम्बे द्वे, अंसफलके द्वे, शङ्खयोश्च द्वे इति । सु.शा.६अ. ।

अस्थिराङ्किकः । पुं । हिन्तालवृक्षे ।

अस्थिशृङ्खला (लिका) । स्त्री । अस्थिसंहारे । हाड़जोड़ा । हिं अस्थिशृङ्खल । गुणा: —वृष्या श्लेष्मला मधुरा पित्तरक्तानिलघ्नी च । मद.व.७,१ ।

अस्थिसङ्घातः । पुं । अस्थिमेलनस्थलेषु । तानि चाष्टादश—"गुल्फे पञ्च जानुन्येकम् वङ्क्षणे कटिदेशे मस्तके चैकैकम् । चतुर्दशाख्यां सङ्घाता: तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु । एतेनेतरसक्थिबाह्व च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैक: ।" सु.शा. ५अ. ।

अस्थिसन्धानकरः । पुं । लशुने । वै.निघ.।

अस्थिसन्धानजनी । स्त्री । अस्थिसंहारे । हाड़जोड़ा । वै.निघ. ।

अस्थिसन्धिः । पुं । अस्थिसंमेलनस्थाने । मर्म्मस्थानेषु । ते द्विधा स्थिरा चलाश्चेति । सु.शा. ५अ. । See सन्धि: ।

अस्थिसन्धिकः । पुं । अस्थिसंहारे । भैष. ।

अस्थिसमुद्भवः । पुं । मज्जनि । वै.निघ. ।

अस्थिसम्बन्धनः । पुं । रालि । धूने । वै. निघ. । [वै.निघ. ।

अस्थिसम्भवः । पुं,क्ली। मज्जनि । शुक्रधातौ।

अस्थिसम्भवस्नेहः । पुं। मज्जनि । वै.निघ.।

अस्थिसंहतिः । पुं । अस्थिसंहारे । मद.व.७।

अस्थिसंहारः (कः) । पुं । (Vitis quadrangularis, Syn. Cissus quadrangularis.) स्वनामख्यातवृक्षे । हाड़ोच.हाड़जोड़ा, हाड़भाङ्गा । हिं हरसङ्करी, हरजोड़ी, हरसङ्गारि । गुणा:—शीतल: वृष्य: वातघ्न: अस्थिसन्धानकृच्च । मद.व.१। अस्थियोजन: वातश्लेष्महर: उष्ण: सर: क्रिमिघ्न: अर्शोघ्न: नेत्ररोगघ्न: रूक्ष: स्वादु: वृष्य: लघु: पित्तलश्च । भा.पू.१भ. । काण्डत्वग्विरहितमस्थिशृङ्खलाया माषार्द्धं विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् । सम्पिष्टं तदनु ततस्तिलस्य तैले सम्पक्कं वटकमतीव वातहारि ॥ भा. । च.द.अ.पि.अम्लशुल्ली । मात्रा शुष्कचूर्णे १८ र. । हस्तिशुण्डाम् । हाडिशुँड़े इति लोके ।

अस्थिसंहारिका (री) । स्त्री । अस्थिसंहारे । भा.पू.१भ. । [भग्न.चि. ।

अस्थिसंहृत् । पुं । अस्थिसंहारे । च.द.। भैष.

अस्थिसारः । पुं । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिसारस्थिता । स्त्री । मज्जायां ।

अस्थिस्नेहः । पुं । मज्जनि । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिस्नेहसंज्ञः । पुं । मज्जायाम् । मगज इति लोके । रा.नि.व.१८ ।

अस्निग्धदारु (कम्) । क्ली । देवदारुणि । देवदारुविशेषे । रा.नि.व.१२ ।

अस्पर्शा । स्त्री । आकाशवल्ल्यां । आलोकलता । रा.नि.व.३. ।

अस्फोतः । पुं । काञ्चनवृक्षे । वै.निघ. ।

अस्रम् । क्ली । कुश्राम् । উনন, আকা ইতি খ্যাতে । मं चुल । श.टी.भ. ।

अस्मित: । त्रि । विकसिते । फूटन्त । वै.निघ.।

अस्रम् । क्ली । शोणिते । रा.नि.व.१८. केशरे । कुम्कुम् । श.द. । नयनजले । रत्ना. । पुं । श-स्रावे । विज.र. । कोणे । केशे । मे. ।

अस्रखदिर: । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । লাল খয়ের । मं रक्तखैर । रा.नि.व.८ ।

अस्रघ्न: । पुं । तेजवल्लि । তেজবল । वै.निघ.।

अस्रजम् । क्ली । मांसे । रा.नि.व.१७ ।

अस्रजित् । पुं । वनस्पतिविशेषे । কপাটি বেটু इति भाषा । र.मा. ।

अस्रप: । पुं । जलौकायाम् । জোঁক । म-ल्कुणे । रा.नि.व.२३ । [व.४ ।

अस्रपत्र: (क:) । पुं । भिण्डावृक्षे । रा.नि.

अस्रपा । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক । मे.।

अस्रफला (ली) । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । শাল-ই গাছ । रा.नि.व.११ ।

अस्रमातृका । स्त्री । रसधातौ । रा.नि.व.१८।

अस्ररेणु: । पुं । सिन्दूरे । मे. ।

अस्ररोधिका (नी) । स्त्री । लज्जालुकाल तायाम् । लज्जावती लता । रा.नि.व.५ ।

अस्रविन्दुच्छदा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । रा. नि.व.५ । [वै.निघ. ।

अस्रशिम्बी । स्त्री । रक्तशिम्ब्यां । রাঙাশিম্।

अस्रस्रुती । स्त्री । रक्तस्रावे । वै.निघ. ।

अस्रार्जक: । पुं । रक्ततुलसीवृक्षे । রাঙা তু-লসী । श्वेततुलस्याम् । শাদা তুলসী । मं पांढरी-तुलस । वै.निघ. ।

अस्राह्व: । पुं., क्ली । कुङ्कुमे । मद.व.३ ।

अस्तु । क्ली । भेषवारिणि । अस्तुनिरोधात्पीनसा-दयोत्पत्ति: । वा.मु.४अ. । [व्रा. ।

अस्तुक: । पुं । अक्षोटवृक्षे । আঁউচ গাছ । र-

अस्तुवाहिनी । स्त्री । अस्तुवाहके धमनीद्वये । सु.शा.८अ. ।

अह: । क्ली । दिवसे । अम. ।

अहङ्कार: । पुं । चेतनपुरुषस्य चेतने, इन्द्रिया-दिनिखिलशरीरव्यापी योऽहंभावस्तद्विशिष्टप्रवृत्ति-रेव । स च त्रिविध: वैकारिकतैजसभूतभेदेन । "तल्लिङ्गाच्च महतस्तल्लिङ्ग एवाहङ्कार उत्पद्यते । तत्र वैकारिकादहङ्कारात् तैजससहायात्तल्लक्षणा-न्येव एकादशेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते । भूतादेरपि तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राणि उत्पद्य-न्ते ।" सु.शा.१अ. ।

अहतम् । क्ली । नूतनवस्त्रे । हला. ।

अहरट्टक् । पुं । गृध्रे । शकुनि । वै.निघ. ।

अहर्पण: । पुं । मांसे । हारा. ।

अहर्बान्धव: । पुं । अर्कवृक्षे । हे.च. । [हे.च.।

अहर्मणि: । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ ।

अहर्मुखम् । क्ली । प्रात:काले ।

अहस्कर: । पुं । अर्कवृक्षे । हे.च. ।

अहस्पति: । पुं । अर्कवृक्षे । सूर्य्ये । अम. ।

अहि: । पुं । शीसके । শীসা । प्रयोगा. वसन्त-कुसुमाकररसे । र.सा.सं.। सर्पे । मद.व.१२। उद-रावर्त्ते । हारा.। वज्रीवृक्षे । মনশা শিজু । हे.च.।

अहिंस्रा । स्त्री । (Capparis sepiaria.) कण्टकपालीवृक्षे । কাঁটা গুড়কাঁটলি । रत्ना. । आमवातप्रलेपे । गुणा:—विषशोथहरत्वं । राज. ।

अहिक: (का) । पुं, स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । শিমুল গাছ । मं सांवरी । श.च. ।

अहिकाण्ड: । पुं । वायौ । हे.च. ।

अहिकुटी । पुं । भारद्वाजपक्षिणि । वै.निघ. ।

अहिगन्धफला । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा.नि. व.११ । [শেষ । मं सापगंध । वै.निघ. ।

अहिगन्धा । स्त्री । सर्पगन्धायाम् । রাস্নাবি-

अहिच्छत्र: । पुं । मेषशृङ्ग्यां । মেড়াশিঙে । हे.च. ।

अहिच्छत्रा । स्त्री । शताह्वाक्षुपे । মৌরী । গুলফা । रा.नि.व.४ । शर्करायाम् । চিনি । रा. नि.व.१४ । [वै.निघ. ।

अहिजाह्वक: । पुं । कृकलासे ।.কাঁকলাস ।

अहिजिह्विका । स्त्री । महाशतावर्य्याम् । बड़ शतमूली । वै.निघ. ।

अहितद्रव्यम् । क्ली । स्वभावत एवाहितद्रव्येषु । यथा—शिम्बीधान्येषु शीम्बे माषकलायः. फलेषु डहुकः, शाकेषु सर्षपशाकम्, मांसेषु गोमांसं, वसासु माहिषी, दुग्धेषु मेषीदुग्धं, तैलेषु कुसुम्भतैलं, इक्षुविकारेषु फाणितञ्च । भा.पू.१भ. ।

अहितपदार्थः । पुं । वृद्धरमण्यां । पूतिमांसे । प्रभातनिद्रायां, मैथुने, दधनि चेत्यादौ ।

अहिताहारः । पुं । अहितकरद्रव्यभक्षणे । गुणः पीड़ाजनकत्वम् । वा.सू.७अ. ।

अहित्थः । पुं । वनमेथिकायाम् । वनमेथि । अहित्थोऽल्पगुणस्तद्वद्वाजिनां स तु पूजितः । मद.व.२ ।

अहिद्विट् । पुं । नकुले । मयूरे । मे.षचतुष्कं ।

अहिनिर्मोकः । पुं । सर्पनिर्मोके । भा. ।

अहिपुत्रकः । पुं । तरालौ । हारा. ।

अहिपुष्पम् । क्ली । नागकेशरपुष्पे । च.द. । कुम्भीकातैले । सु.चि.१७अ. ।

अहिपूतनः (ना) पुं, स्त्री । बालरोगान्यतमे रोगविशेषे । शिशुर गुह्यक्षत । यथा—"शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्विन्ने वा स्नाप्यमाने वा कण्डूरक्तकफोद्भवा ॥ कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनं ॥" मा.नि.क्षुद्ररोगः ।

अहिफलः (ला) पुं, स्त्री । दीर्घकर्कटिकायाम् । लम्बा काँकुड़ । मं टरकाकड़ी ।

अहिफेनम् (कम्) पुं, क्ली । Opium poppy, Papaver somniferum. स्वनामख्यातसारजवर्गीयोपविषे । प.मु.। आफिम् । हिं अफिम् । मं अफूकड़री, अफून । आफम इति मालवे प्रसिद्धं । तें नल्लमंदु । "उक्तं खसफलक्षीरं काफूकमहिफेनकम् ।" भा.पू.१भ. । अहिफेनं चतुर्विधं जारण मारण धारण सारणभेदात् । तत्र श्वेतवर्णं जारणं, कृष्णवर्णं मारणं, पीतवर्णं धारणं, कर्बुरं सारणञ्च । जारणमन्नं जारयेत्. मारणं मृत्युं कारयेत्. धारणं वयस्तम्भं, सारणं मलसारणञ्च करोति । सामान्यतो गुणाः—सन्निपातघ्नं वृष्यं बल्यं मोहदञ्च । रा.नि.व.६ । आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तकरञ्च । मद.व.१ ।

अहिफेनवटिका । स्त्री । योगोऽयं रक्तातिसारे । खर्जरं पिण्डखर्जरम् । र.सा.सं । [थाक्ति ।

अहिफेनवीजम् । क्ली । खसखसे । पुस्तु,

अहिफेनासवः । पुं । आसवोऽयमतीसारविसूच्यार्दितः । मात्रार्द्धमाषकमिता । अत्र मधूकमद्यस्य (मउयार मद) पलशतं (১২॥০ সের) अहिफेनं ४ प. मुस्तकं जातीफलेन्द्रयवैलानां प्रत्येकं पलमेकत्रावृतपात्रे मासमेकं स्थापयेत् । भैष. ।

अहिभयदा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँइ आम्‌ला । रा.नि.व.५ ।

अहिभुक् । पुं । मयूरे । रा.नि.व.१६ तार्क्ष्ये । मे. । क्षुद्रसापसंद इति प्रसिद्धे क्षुपे । नाकुलीनाममहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । गन्धनाकुल्याम् । रा.नि.व.७ । See नाकुली ।

अहिमर्द्दनी । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । রাস্নাবিশেষ । अहिलताविशेषे । सापसंद इति पाश्चात्ये । रा.नि.व.७ । See नाकुली ।

अहिमारः (कः) पुं । विट्खदिरे । গুয়ে বাব্‌লা । मं गन्धीहिंवर । रा.नि.व.८ ।

अहिमेदः (कः) पुं । विट्खदिरे । গুয়ে বাব্‌লা । मं गन्धीहिंवर । रा.नि.व.८ ।

अहिरिपुः । पुं । मयूरे । रत्ना. ।

अहिलता । स्त्री । सापसंद इति ख्यातलतायाम् । गन्धनाकुल्याम् । रा.नि.व.७ । See नाकुली । ताम्बूल्याम् । পান গাছ । रा.नि.व.११ ।

अहिलोकिका । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँइ आम्‌ला । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

अहिल्या । स्त्री । वनमेथिकायां । वनमेति ।

अहिवल्ली । स्त्री । नागवल्ल्यां । भैष.ध्व.भ.चि. ।

अहिविषापहा । स्त्री । अहिलतायाम् । सापसंद । वै.निघ. ।

अहिस्कन्धः । पुं । गुल्फे । পায়ের গুল্ফে ।

अहीन्द्रः । पुं । शारिवायाम् । अनन्तमूल । च.द.यक्ष्म-चि.लवङ्गादिचूर्णे ।

ोरखि: । पुं । विमुखसर्पे । शङ्खिनी इति के । हारा. ।

ेट: । स्त्री । शतमूल्याम् । भम. ।

ोरात्रम् । क्ली । दिवारात्रे । [सु.।

ाट: । पुं । ওকড়া इति प्रसिद्धे क्षुपे । प.

ला । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । ভেলা গাছ । च. ।

ा: । पुं । (Terminalia belerica.) tree bearing a medicinal fruit. भीतकवृक्षे । বয়ড়া গাছ । हिं तिनाश । रा. .व.६ । भा.म.४भ.चक्षुने, "अम्भाचकाष्ठैर्मल- यसन्तु ।" सि.यो.सिद्धमतयोगे कु.काम.इन्द. । ा एलादिमत्थे इन्द. । कर्षपरिमाणे । प.प्र. । न्द्राचे । सर्पे । मे. । रुद्राक्षवृक्षे । भा.भने.व. । ासे । ऋषभके । टैवम्निरीषवृक्षे । शिरीषविशे- । रा.नि.व.८ । क्ली । विषयेन्द्रिये । रा.नि.व. ः । वा.ग्रा.३च. । सौवर्चललवणे । तुत्थके । ंते । मे.षद्विकं । पद्मवीजे । विभीतकफले । .नि.व.११ ।

क्षक: । पुं । विभीतकवृक्षे । भा.पू.१भ. । निम्बवृक्षे । र.मा.। "विश्वमक्षसमं पिबेत् ।" च. ज्वरातिसा.चि.। रुद्राक्षवृक्षे । श.र.। इन्द्राक्षवृक्षे। र्ये । तोलकद्वयपरिमाणे । मे.षद्विकं ।

क्षकारका । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । घृत- मारी । वै.निघ. । [पाण्डु.चि. ।

क्षकाष्ठम् । क्ली । विभीतककाष्ठे । च.द.

क्षगण: । पुं । श्रोत्रादीन्द्रियसङ्घाते ।

क्षगन्धिनी । स्त्री । अतिबलायां । वै.निघ.।

क्षत: । पुं । यवे । (बहु.) आतपतण्डुले । रा. .व.१६ । सस्यमात्रे । भ.टी.भानु: । क्ली । ला- ु । धईे । मे. । यवे । प.मु. । "लाजेषु निस्तुिं- ते । यवेऽपि क्वचित् ।" मे.तत्त्रिकं । केचित्तु ्खण्डतण्डुला अक्षतमित्याहु: । त्रि । चत्रणे । हिंसिते । मे. । अखण्डिते । श.र. । [व.४ ।

क्षतण्डुला । स्त्री । महासमङ्गाक्षुपे । रा.नि.

क्षतरोग: । पुं । उपनखरोगे । আঙুল- ड़ा । लक्षणं —"कुर्य्यात्पित्तानिलं पाकं नख- मांसे सदाह्ज्वरं । चिप्पमक्षतरोगञ्च विद्यादुपन- खञ्च तम् ।।" वा.उ.३१भ. । [प्र.च. ।

अक्षता । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्यां । कांकड़ाशृङ्गी ।

अक्षतैलम् । क्ली । विभीतकतैले । বয়ড়া বীজের তৈল । वा.उ.१३भ. । See विभीतक- तैलम् । [खोटवृक्षे । শেওড়া গাছ । भूरिप्र. ।

अक्षधर: । पुं । (Trophis aspera.) शा-

अक्षधूर्त्त: (र्त्तिल:) । पुं । वृषे । षाँड़ । हिं बैल । हारा. ।

अक्षपाक: । पुं । सञ्चललवणे । वै.निघ. ।

अक्षपिण्ड: । पुं । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. ।

अक्षपीड़: । पुं । श्वेतवुह्नायां । श्वेतवुह्नामूले । रसेन्द्र.चि. । दुरालभायां । सु.चि.८भ. ।

अक्षपीड़का (ड़ा) । स्त्री । श्वेतवुह्नायां । प. मु. । यवतिक्तलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

अक्षम: । पुं । स्थूलमूलके । वनचटके । वै. निघ. । स्त्री (मा) । अक्षान्तौ । ईर्ष्यायाम् । श.र.।

अक्षर: । पुं । अपामार्गे । ई.च. । क्ली । जले ।

अक्षरुचकम् । क्ली । सर्जिकालवणे । সোরা । मं सोरमिट । वै.निघ. ।

अक्षवीर्य्यवान् । पुं । श्वेतकरवीरे । वै.निघ.।

अक्षशिरोधिजा । स्त्री । मन्यास्थशिरायां । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

अक्षसस्यम् । क्ली । कपित्थफले । मं कंविठ ।

अक्षारलवणम् । क्ली । अकृत्रिमसैन्धवादौ । यथा—"गोधौरं गोघृतञ्चैव धान्यं मुद्गाश्लिला यवा: । सामुद्रं सैन्धवञ्चैव अक्षारलवणं स्मृतम् ।" हारलता ।

अक्षि । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

अक्षिक: । पुं । (Dalbergia oujeiniensis.) रञ्जनवृक्षे । আউচ গাছ । रत्ना. ।

अक्षिकूट: (क:) । पुं । Eye-ball. ईक्षि- कायां । চকের তারা । वा.सू.२भ. । गजाक्षिपु- टके । ई.च. ।

अक्षिकूणितम् । क्ली । अपाङ्गदृष्टौ ।

अक्षिगोलः । पुं । The ball or globe of the eye. नेत्रतारके ।

अक्षिच्छादनम् । क्ली । अक्षिवर्त्मनि । रत्ना.।

अक्षिपञ्चकम् । क्ली । श्रोत्रं त्वक् रसना नेत्रं नासा चेति । रा.नि.व.१८ । [eye. नेत्रपटले ।

अक्षिपटलम् । क्ली । A coat of the

अक्षिपक्ष्म । क्ली । The eye-lash. नेत्रलोम्नि । চক্ষের পাতার লোম ।

अक्षिपाकात्ययः । पुं । कृष्णगते अक्षिरोगविशेषे । लक्षणम्—"उष्णाश्रुपातः पिड़का च नेत्रे यस्मिन् भवेत् मुद्गनिभश्च शुक्लम् । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचित् अन्यच्च यत्तिमिरपञ्चतुल्यम् । श्वेतं समाक्रामति सर्व्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलञ्च । तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्व्वात्मकं वर्ज्जयितव्यमाहुः ॥" मा.नि. ।

अक्षिपीलुः । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

अक्षिभेषजम् । क्ली । श्वेतलोध्रे । मद.प.१ । पट्टिकालोध्रे । रा.नि.व.६ ।

अक्षिरोगः । पुं । नेत्ररोगे । See नेत्ररोग ।

अक्षिवः । पुं । (Guilandina or Hyperanthera morunga.) शोभाञ्जनवृक्षे । শজনা । हिं शिग्रु । मरिचे । रा.नि.व.७ । क्ली । समुद्रलवणे । अ.टी.भ. । [च. ।

अक्षिविचूर्णितम् । क्ली । अपाङ्गदृष्टौ । हे.

अक्षिवैराग्यम् । क्ली । नेत्रविरक्ततायां । "चकोरस्याक्षिवैराग्यम् ।" वा.सू.७अ. । [अ. ।

अक्षिसेचनम् । क्ली । नेत्रनिषेकादे । वा.सू.२१

अक्षिहुण्डनम् । क्ली । नेत्रव्युदासे । मा.नि.विज.र. । [के । रत्ना. ।

अक्षीकः । पुं । वृक्षविशेषे आউচ इति लो-

अक्षीवः । पुं । वर्ष्मिरे । वक । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা । मे.वत्रिकं । च.सू.४अ.क्रमिघ्न.व. । चि.२अ. । महानिम्बे । भा.पू.१भ. । त्रि । अमत्ते । मे. । क्ली । सामुद्रलवणे । পাঙা । भा.पू.१भ. । मरिचे ।

अक्षेयः । पुं । रक्तार्के । अर्कमन्दारे । वै.निघ. ।

अक्षोटः (कः) (की) । पुं, स्त्री । (Juglans regia.) गिरिजपीलौ । আক্রোট् इति लोके । आखोट इति हिमवति प्रसिद्धः । प्रा. अक्रोड़ । कों अखोड़ । हिं खरीटनासपाती । गुणाः—मधुरः बल्यः स्निग्धोष्णः वातपित्तघ्नः रक्तदोषहरः शीतलः कफकोपनश्च । रा.नि.व.११ । मधुरं बल्यं गुरु उष्णं सारकं वातघ्नञ्च । मद.व.६ । अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तकृत् । भा.मि. ।

अक्षोटतैलम् । क्ली । अक्षोटफलोत्थतैले । আক্রোটের তেল । गुणाः मूलकतैलवत् ।

अक्षोड़कः । पुं । अक्षोटवृक्षे । र.मा. ।

अक्षोहारः । पुं । मधुखर्जूर्य्याम् । वै [illegible]

अक्ष्यम् । क्ली । सौवर्चललवणे ।

आ

आकरः । पुं । खनौ । খনি । अम. ।

आकरजम् । क्ली । रत्ने । वै.निघ. ।

आकर्णनम् । क्ली । श्रवणे । কাণ, শোনা ।

आकर्षः । पुं । इन्द्रिये । मे.षत्रिकं । [श.मा. ।

आकर्षकः । पुं । शिलाभेदे । চুম্বক পাথর ।

आकली । स्त्री । चटकायां । চড়াই । वै.निघ. ।

आकल्पः । पुं । रोगे । हे.च. ।

आकल्पकः । पुं । तमसि । मोहे । ग्रन्थौ । उत्कलिकायाम् । मे.कचतुष्कं ।

आकल्लः (कः) । पुं । अकर्करायां । আকরকরা । वै.निघ.२भ.अरी.चि.आकल्लकादिचूर्णे ।

आकषः । पुं । निकषप्रस्तरे । श.र. ।

आकारः । पुं । आकृतौ । मूर्त्तौ । अम. ।

आकारकरभः(भा) । पुं,स्त्री । अकरामके । আকরকরা । भा.म.१भ.ज्वरघ्नीवटी.(शार्ङ्ग.) ।

आकाशः । पुं,क्ली । अभ्रधातौ । रा.नि.व.१३ । पञ्चभूतान्यतमभूते । শূন্য, আকাশ । अस्य विशेषगुणः शब्दः, स नित्यः अशरीरी च, तस्येन्द्रियं कर्णः ।

काशपटलम् । क्ली। अभ्रधातौ। वै.निघ.।

काशमांसी । स्त्री । Small variety जटामांसी produced in Kedára ountain. सूक्ष्मजटामांस्याम् । आकाशजटा- ऽसी । अस्या उत्पत्तिः केदारभूमौ । गुणाः— तस्था शोफघ्नी व्रणनाड़ीघ्नी लूतागर्दभजाखादि- गघ्नी वर्णकरी च । रा.नि.व.१२ । प.मु. ।

काशमूली । स्त्री । जलौषधौ । पाना । रा. ।

काशवल्लरी (ल्लिका) (ल्ली) । स्त्री । assayta filiformis. खवल्लीविशेषे । आ- गाक लता, आकाशबेल । कों अमरवेल् । मरवेलि, आकाशवेलि, नलसुदवेलि इति च ख्याते। गुणाः—ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला नेत्र- मघ्नी अग्निवर्द्धनी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी च । भा.पू.१भ. । मद.व.१ । मधुरा कटुः पित्तघ्नी शु- क्रवृद्धिकरी रसायनी बल्या । रा.नि.व.३ ।

आकाशसलिलम् । क्ली । आन्तरिक्षजले । र्षोदके । वृष्टिर जल। मं पावसाचेपाणी । गुणाः —मधुरं रुच्यं दीपनं पथ्यदं तृष्णाघ्नं श्रमघ्नं मेह- घ्न । तथा "सद्यो हृष्टाम्बुभूमिस्थं कलुषं दोष- दायकं । चिरस्थितं लघु स्वच्छं पथ्यं स्वादु सुखाव- हम् ।" रा.नि.व.१४ ।

आकुञ्चनम् क्ली । सङ्कोचने । सु.सू.२५अ. ।

आकुलः । पुं । अश्वभेदे । See अश्वः ।

आकुलकृत् । स्त्री । अकर्करायाम् । आकर- करा । भा.म.१भ.जिह्वाकज्व.चि. । "किरात तिक्ताकुलकृत्-कुलिङ्ग ।"

आकुला । स्त्री । तमापक्वगोधूमादौ । हरा पोड़ा इति भाषा । "तप्तैरपक्वगोधूमैराकुला प्र- रिकीर्त्तिता । आकुला गुरवी हृद्या मधुरा बल- कारिका ।" रा.नि.व.१६ । [तन्त्रिकं ।

आकृतिः । स्त्री । रूपे । शरीरे । लक्षणे । मे.

आकृतिच्छत्रा (त्री) । स्त्री । जलौषधौ । पाना। कोषातकीलतायां। श्वेत घोषा । र.मा.।

आक्रन्दः । पुं । क्रन्दने । आह्वाने । मे.दन्त्यिकं।

आक्रीड़ः । पुं । ग्रामाक्रीड्याने । अम. ।

आक्रोशः (नम्) । पुं,क्ली । अभिषङ्गे । शापे । है.च. । अम. । [च.द.विदग्धाजी-चि. ।

आक्लेदिभावः । पुं । आर्द्रकारित्वगुणवृत्तौ ।

आखनिकः । पुं । शूकरे । मूषिके । मे. ।

आखुकः । पुं । मूषिके । रत्ना. । वन्यमूषिके । मद.व.१२ । शूकरे । हे.च.। देवताड़वृक्षे । र.मा.।

आखुकर्णपर्णिका । स्त्री । क्षुद्रमूषिककर्ण्यां। इन्दुरकाणी, मूषाकाणी । मं लघुउंदीरकाणी। वै.निघ. ।

आखुकर्णी । स्त्री । Salvinia cucullata. जलजमूषिककर्ण्याम् । इन्दुरकाणी पाना, मूषा- काणी इति भाषा हिं मं भोपली । कं वल्लिहक- ई । सा द्विधा ह्रस्वा दीर्घा च । ह्रस्वगुणाः— कटूष्णा कफपित्तहरी आमाहज्वरशूलार्शोहरी पा- चनी च । रा.नि.व.३ । द्रवन्तीक्षुपे । कालदन्ती । रा.नि.व.५ । दन्तीभेदे बड़दन्ती । गुणाः—कटु- तिक्तकषाया शीता लघुः कटुविपाका मूत्रकफकृ- मिघ्नी च । भा.पू.१भ. । कटुका तिक्ता उष्णा शीतला रसायनी सरा लघुः कषाया क्रमिग्रन्थिमू- त्रकृच्छ्रप्रमेहकुष्ठघ्नी च । हृद्यतो शीतला मधुरा रसबन्धनी चक्षुष्या रसायनी शूलघ्नी ज्वरक्रमिव्रणा- खुविषघ्नी च । वै.निघ.। राज. । सि.यो.क्रमि.चि. क्रमिघ्नपूपिकायां श्रीकण्ठ. ।

आखुगन्धा । स्त्री। कर्पूरहरिद्रायां । वै.निघ.।

आखुजित् । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।

आखुपर्णा (र्णिका) (र्णी) । स्त्री । स्थूल- मूषिककर्ण्यां । बड़ इन्दुरकाणी । हिं मूषाकाणी वा उन्दुरकानी । रत्ना. । ह्रस्वदन्त्यां । क्षुद्र दन्ती । कणदन्त्यां । काल दन्ती । र.मा. । इहदन्त्याम् । भा.पू.१भ. । मण्डूकपर्ण्याम् (थुलकुड़ि) । च.द. क्रमि-चि. ।

आखुपाषाणः (कः) । पुं । A kind of mineral, loadstone. लौहचुम्बके । चुम्बक- पाथर। आखुपाषाणनामाऽयं लोहसङ्करकारकः। रा.नि.व.१३।गुणाः—स्निग्धः पारदस्य नियामकः। लौहमेदकश्चैव वीर्य्यकृत्कान्तिवर्द्धनः। त्रिदोषजर्श- व्याधीनां नाशकः परिकीर्त्तितः। अयस्कः स तु विज्ञेयः समधातुविनाशकृत् । दार्ढ्य त्रिविधमस्मैव

giniauus.) शरारिपक्षिणि । শরাল পাখি । मं बगलीपचीया । मद.व.१२ । See आड़ी ।

आटीकरः । पुं । वृषे । वै.निघ. ।

आटीमुखम् (वदनम्) । क्ली । शस्त्रविस्रावणाय शस्त्रविशेषे । सु.सू.८ष. । शरारिचञ्चुवदाकारत्वात् तथाभिधीयते । "कुशाटीवदने स्राव्ये त्र्यङ्गुलं स्यात्तयोः फलम् ।" अचि. ।

आटोपः । पुं । उदरमध्ये सवेदनगुड़गुड़ाशब्दे । स च वायुजन्यो भवति । मा.नि. । "आटोपो गुड़गुड़ाशब्दः प्रोक्तो जठरसम्भवः ।" भा. । [পাতা ।

आड्म्बरः । पुं । Eyelid. नेत्रच्छदे । চকের

आडिः । पुं । शरारिपक्षिणि । শরাল পাখি । मद.व.१२। मत्स्यविशेषे । আড় মাছ । गुणाः—गुरुः स्निग्धः वातश्लेष्मकोपनः बलकरः शुक्रमेधापित्तवर्द्धकश्च । राज. ।

आड़िका (ड़ी) (ड़ीका) । स्त्री । शरालिपक्षिणि । मद.व.१२ । गुणाः—"आड़ी वातविकारकासशमनी बल्या तथा दीपनी ।" अचि. २१ष. ।

आढ़कः । पुं,क्ली । शमीधान्यविशेषे । অরহর । हिं टोर । प.मु. । अष्टशरावमिते धान्यमानविशेषे । আড়ি । मं पायली । प्रस्थचतुष्टये । 'चतुःप्रस्थमथाढकम्' पुष्कलचतुष्टयमिते माने । पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्त्तितः । द्रवद्रोणचतुर्थभागे (৮ বা ১৬ সের) । See आढ़की ।

आढ़किकः (कीनः) । त्रि । आढ़कमितवपनयोग्यक्षेत्रे । अम. ।

आढ़किका । स्त्री । आढ़क्यां । वै.निघ. ।

आढ़की । स्त्री । (Cajanus, indicus, syn cytisus cajan.) शिम्बीधान्यविशेषे । অড়র, আইরি । हिं रहर, टर, तुवरी, टुमुर । इमा.। सा श्वेतरक्तपीतभेदात्त्रिधा । तत्र साधारणाढ़कीगुणाः—कषाया मधुरा कफपित्तजित् ईषद्वातकरी रुच्या गुरुः ग्राहिणी च । इति विदलाढ़कीगुणाः । रा.नि.व.१६ । "आढकी तुवरा रुक्षा मधुरा शीतला लघुः । ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या-पित्तकफास्रजित् ॥" भा.पू.१भ. । "खड्गः कषाया स्तु रक्तपित्तं करं कफं हन्ति सुखप्रदाच । गुल्म-ज्वरारोचककासकुष्ठच्छर्दिहृद्रोगदुर्नामहराढ़की स्यात्"। अचि.१५ष. । श्वेताढ़की दीपकरी । रक्ता—बल्या रुच्या पित्ततापघ्नी च । पीता—दीपनी पित्तदाहघ्नी च । रा.नि.व.१६ । परिमाणभेदे । আড়ি । मै.कचित्कं । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । हे.च. । गोपीचन्दने । तन्नामकगन्धद्रव्ये । अ.टी. ।

आढ़कीयूषः । पुं,क्ली । तुवरीयूषे । অড়্‌রের ঝোল । गुणाः—बल्यम् । रा.नि.व.१६ । "भवेदाढ़क्या मधुरश्च यूषं विशोषणं वातविकारकृच्च । श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां ॥" अचि.१३ष. ।

आढ्यपवनः । पुं । ऊरुस्तम्भरोगे, वा वयाह-रिद्रादौ ।

आढ्यवातः । पुं । वातरक्ते, वातरोगभेदे । लक्षणं—"चलः स्निग्धे मृदुः शीते शोफोऽङ्गेषु मृदुस्तथा । आढ्यवात इति ज्ञेयः सकृच्छ्रो मेदसावृतः ॥ च. । [निघ. ।

आढ्या । स्त्री । अजमोदायाम् । ग्राकुनी । वै

आणिः । पुं, स्त्री । तन्नामकमर्म्मस्थाने । स्नायुमर्म्म । तस्य च स्थानम् जानूर्द्ध्वमुभयपार्श्वेऽङ्गुलित्रयमितम् । सु.शा.६ष. ।

आतङ्कः । पुं । ज्वरे । रोगे । रत्ना. । सन्तापे । शङ्कायाम् । मे.कचिकं ।

आतञ्चनम् । क्ली । तर्पणे । अम. । उपद्रवे । निक्षेपे । सु.,प्रतीवापे ।

आतनम् । क्ली । दर्शने ।

आतपः । पुं । रौद्रे । एतत्सेवनं स्वेदमूर्च्छारक्तकृष्णादाहभ्रमकरं पित्तवैवर्ण्यकरञ्च । मद.व. १३ । कटुः रुक्षः नेत्ररोगप्रकोपनश्च । रा.नि. ।

आतपतण्डुलः । पुं । असिद्धतण्डुले । আ-লো চাল ।

आतपत्रम् (कम्) । क्ली । छत्रे । रत्ना. ।

आतपर्णिका (र्णी) । स्त्री । चीरिकायाम् ।

आतपर्णम् । क्ली । त्रसौ । मे. ।

आतपशुष्कः । त्रि । रौद्रशुष्के ।

आतपाभावः । पुं । छायायाम् ।

आतापिः (पी) । पुं । चिल्लपक्षिणि । चिल्ल पक्षी । मं घारमारी । हला. ।

आतायी । पुं । चिल्लपक्षिणि । चिल । अम. ।

आतिः । पुं । शरारिपक्षिणि । हला. ।

आतुरः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० । भूतिनिर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि वा । ज्ञापकानाञ्च रोगाणामातुरस्य गुणा मताः ॥ भैष. ।

आतृप्यः । पुं । (Annona reticulata.) The custard apple tree. आता इति प्रसिद्धफलवृक्षे । আতা গাছ । हिं सरीफा । मं सिताफलीचेभाड़ । क्ली । तत्फले । फलगुणाः —तृप्तिजनकं रक्तवर्द्धकं स्वादु शीतलं हृद्यं बल्यं मांसकरं दाहरक्तपित्तवातघ्नञ्च । राज. ।

आत्मगन्धकः । पुं । गन्धवीलि । मं रत्नावील । वै.निघ. ।

आत्मगन्धिहरिद्रा । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायाम् । मं कापूरहलदी । वै.निघ. ।

आत्मगुप्ता । स्त्री । (Mucuna pruriens, Carpopogon pruriens.) कपिकच्छ्वाम् । আলকুশী, দয়া, ধুনাতগুড়, শুয়াশিম্বি इति च । हिं कौंच । मं कुहिरी । तें दुलगुंडि । गुणाः —शुक्रवर्द्धनी मधुरतिक्ता मांसंवर्द्धका गुरुः वातघ्नी बल्या कफपित्तरक्तघ्नी च । तद्वीजं – वातघ्नम् अतिशुक्रवर्द्धकञ्च । भा.पू. १भ.मद.व.१। तत्फलं स्त्रीषु हर्षजनकत्वात् वाजीकरणम् । वा.सू. १५अ.दूर्व्वादिव. । स्वादुः वृष्या वातघ्नी शीतपित्तास्रघ्नी व्रणघ्नी च। रा.नि व.३। दूर्व्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्ता । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.३ ।

आत्मग्राही । त्रि । कुक्षिम्भरी, स्वोदरपूरके ।

आत्मघोषः (षा) । पुं,स्त्री । काके । हारा. । कुक्कुटे । श.च. ।

आत्मजः । पुं । पुत्रे । [च.चि.३अ. ।

आत्मजा । स्त्री । कन्यायाम् । शुक्रशिम्ब्याम् ।

आत्मनीनः । पुं । पथ्ये । रा.नि.व.२० । पुं । प्राणधारे । पुत्रे । [श.मा. ।

आत्ममूली । स्त्री । दुरालभायां । मं धामासा ।

आत्मम्भरिः । त्रि । आद्यूने । अम. ।

आत्मरक्षा । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायां । বড় মাকাল ফল লতা । रा.नि.व.३ । मद.व.१ ।

आत्मवत् । त्रि । वश्यवति, धृतिमति ।

आत्मविज्ञानम् । क्ली । योगाभ्याससमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञाने । वा.सू.१अ. । [रा.नि.व.४।

आत्मशल्या । स्त्री । शतावर्य्यां । शतमूली ।

आत्मा । पुं । शरीरे । मे.तत्रिकं । जीवे । वायौ । अग्नौ । हे.च. । मनसि । मे. ।

आत्माशी (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । त्रिका. ।

आत्मोद्भवा । स्त्री । (Glycine debilis.) माषपर्ण्यां । মাষাণী । वनमुद्गे । रा.नि.व.३ । कन्यायाम् ।

आत्यूहः । पुं । वह्नौ ।

आत्यूहः । पुं । Gallinule. दात्यूहपक्षिणि ।

आत्रेयः । पुं । An essential juice of the body. शरीरस्थरसधातौ । हे.च. ।

आत्रेयिका (यी) । स्त्री । ऋतुमत्यां स्त्रियां । हला. । मे.यत्रिकं ।

आदर्शः । पुं । दर्पणे । टीकायां । प्रतिपुस्तके । मे.शत्रिकं । [शेषे । सु.कल्प.५अ. । See सर्पः ।

आदर्शमण्डलः । पुं । मण्डलिजातीयसर्पवि-

आदानम् । क्ली । अश्वालङ्कारविशेषे । हे.च. । निदाने । रोगलक्षणे । रा.नि.व.२० ।

आदाना (नी) । स्त्री । हस्तिघोषायाम् । धुन्दुल । हिं तोरा मनुवा । र.मा. । भैष.क्षुद्रर्रो. चि.महानीलतैले ।

आदिकारणम् । क्ली । निदाने । अम. ।

आदित्यः । पुं । अर्कक्षुपे । श्वेतार्कक्षुपे । আকন্দ গাছ । सूर्य्ये । अम. ।

आदित्यकान्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । वै.निघ. । [क्षीरशाके ।

आदित्यतेजा । स्त्री । आदित्यभक्तायां । आ-

आदित्यपत्रः (कः) (त्रा) । पुं, स्त्री । आदित्यभक्ताभेदे । হুড়হুড়িয়া ভেদ । गुणाः—कटुः उष्णवीर्य्यः कफघ्नः वातरोगघ्नः दीपनः जाठरगुल्मघ्नः अरोचकघ्नश्च । रा.नि.व.४ । अर्कवृक्षे ।

आदित्यपर्णिका (नी) (र्णी) । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । तन्नामकौषधि-

विशेषे। आश्विप्रमि। "या सूर्यकान्तेति भण्यते, क्षीरञ्च यस्या सुवर्णाभं,पुष्पाणि च सूर्यमण्डलाकाराणि।" च.चि.१अ.सु.चि.१५अ.। तथा "सपत्त-कोमलदलहिमाल्यययमूलप्रधानरूपे। सूर्यमुखीति लोके।" सूर्यमुखीलक्षणं यथा—"मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशककोमलैः। आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी। आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये॥" सु.चि.३०अ.।

आदित्यपाक(गुडूची)तैलम् । क्ली। एतत्तैलं कुष्ठहरं। मञ्जिष्ठा लाक्षा त्रिफला हरिद्रा मनःशिला हरिताल गन्धकचूर्णैः समभागैः तैलं पाच्यम्। अत्र जलं विना पाकानुपपत्तेः तैलसमं जलं दत्त्वा जलशोषपर्य्यन्तं सचूर्णं तैलमातपे स्थाप्यम्। तैल १श. द्रव्य।० शरावांशः। च.द.कुष्ठरो.चि.। अन्यत् केशरोपणे हितम्। तैलमिदं वटाङ्कुरभूकेशीचूर्णेन गुडूचीस्वरसेन रौद्रपक्वं करणीयम्। रस.र.कुष्ठरो.चि.।

आदित्यपुष्पा । स्त्री। धातकीपुष्परूपे। धाई फूल। क्षीरकाकोल्यां।

आदित्यपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री। अर्कवृक्षे। लोहितार्करूपे। रक्ताकन्द। मं अर्कपुष्पी। र.मा.। [सूर्य्यावर्त्ते। हुड्हुड़े।

आदित्यबन्धुः (न्ध्या) । पुं, स्त्री। पक्षि।

आदित्यभक्ता । स्त्री।(Cleome viscosa Polanisia icosandra.) स्वनाख्यातरूपे। वन शलुते, शुल्टे, हुड्हुड़े इति भाषा। हिं हुलहुल। मं सूर्य्यफुलवल्ली। आदिता आदित्यभक्तिः इति च देशविशेषभाषा। सा श्वेतपीतभेदेन द्विधा। गुणाः—शीतला तिक्ता कटुः कफघ्नी त्वग्दोषकण्डूव्रणकुष्ठभूतग्रहशीतज्वरघ्नी च। रा.नि.व. ४। तथा स्वादुपाकरसत्वं गुरुत्वं क्षाररसत्वं अपि-च्छिलत्वं विष्टम्भित्वं वातहरत्वञ्च। कर्णशूलघ्नी। च.द.। हिमा रुक्षा स्वादुपाका सरा गुरुः। कटुरपित्तला क्षारा विष्टम्भकफवातघ्नी। अपरा च तिक्ता कषाया उष्णा सरा रुक्षा लघुः कटुः। कफपित्तरक्तश्वासकासारुचिज्वरघ्नी। विस्फोटकुष्ठमेहत्वग्योनिरोगकृमिपाण्डुघ्नी च। भा.।

आदित्यवल्लभा (ल्लिका) (ल्ली) । स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। वै.निघ.।

आदिबलप्रवृत्तः । त्रि। शुक्रशोणितान्वयजे। ये रोगाः शुक्रशोणितान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः। तेऽपि पुनर्द्विविधा मातृजाः पितृजाश्चेति। सु.सू. २४अ.। एते आध्यात्मिकाः इति कथ्यन्ते।

आदिमा । स्त्री। भूमौ। [वै.निघ.।

आदिवृक्षः । पुं। अश्मन्तकवृक्षे। मं आपटा।

आदीनवः । पुं। दोषे। हारा.। क्लेशे। अम.।

आद्यः । पुं। अङ्कुशे। रत्ना.। क्ली। धान्ये। रा.नि.व.१६। त्रि। भक्षणीयद्रव्ये।

आद्यधातुः । पुं। शरीरस्थरसधातौ। वै.निघ.।

आद्यपुष्पम् । क्ली। त्रिभागकुङ्कुमोपेतह्रीवेर-चन्दने। "त्रिभागकुङ्कुमोपेतं तदुक्तमाद्यपुष्पकम्"। रा.नि.व.२२।

आद्यमाषकः । पुं। पञ्चगुञ्जापरिमितमाषमात्रे। ५ रति। अम.। ८० गुञ्जायां वै.निघ.।

आद्यमाषा । स्त्री। माषपर्णीलतायाम्। माषाणी।

आद्या । स्त्री। भूमौ। वै.निघ.।

आद्यूनः । त्रि। औदरिके। अम.।

आर्द्र (कम्) । क्ली। (Zingiber officinale.) Common ginger. मूलविशेषे। आदा। हिं अदरख। तें अल्लं। गुणाः—"कफवातघ्नं स्वरकरं विबन्धानाहशूलघ्नं कटूष्णं रुच्यं हृद्यं वृष्यञ्च"। सु.सू.४५अ.। पुं। जलमार्जारे।

आधमनम् । क्ली। ख्यातौ।

आधानम् । क्ली। गर्भाधाने। [का.।

आधानिकम् । क्ली। गर्भधारणसंस्कारे। त्रि-

आधारः । पुं। अधिकरणे। आलवाले। मे.।

आधिः । पुं। मनोव्यथायां। प्रत्याशायां। मे.।

आधिदैविकः । त्रि। दैवताधिकृते।

आधिभोगः । पुं। अश्वगवाद्युपभोगे।

आधिभौतिकः । त्रि। क्षित्यादिसम्भूते।

आधिमन्थवः । पुं। ज्वरार्त्ते। हारा.।

आधिशमी । स्त्री। शमीभेदे। वै.निघ.।

आधोरणः । पुं। हस्तिपके। हला.।

आध्मातः । पुं । वायुरोगभेदे । मे.तत्रिकं । क्ली । उदरस्फीतौ । च.द.अग्रिमा.चि.पथ्याचिके । त्रि । दग्धे । स्फीते ।

आध्मानः । पुं क्ली । वातव्याधिविशेषे । आना-हे. उदरस्फीतौ । পেট ফোলা, মুদো । स्वरूपं यथा—साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् । आ-ध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजम् । आ-ध्माने लङ्घनं पूर्व्वं दीपनं पाचनं ततः । फलवर्त्ति क्रियां कुर्य्याद्वस्तिकर्म्म च शोधनम् ॥ सु.नि.१अ. ।

आध्मानी । स्त्री। नलिकानामकगन्धद्रव्ये । रा. नि.व.१२ । [याम् । अम.श.र. ।

आध्या (नम्) । स्त्री, क्ली । स्मृतौ । चिन्ता-

आध्यात्मिकः । त्रि । आत्मसम्बन्धीये ।

आनः । पुं । अन्तर्मुखश्वासे । उच्छ्वासे । वहि-र्मुखश्वासे । है.च. । [भा. ।

आनन्दः । पुं । सम्मदे । मद्ये । राजजम्बूवृक्षे ।

आनन्दपटम् । क्ली । नवोढावस्त्रे । হারা. ।

आनन्दप्रभवम् । क्ली। रेतसि। वीर्य्ये । है.च.।

आनन्दभैरवः । पुं । शीताङ्गसन्निपाते रसः । व्योषं त्रिकटु,पिप्पल्या मरिचस्य च पृथग्भागद्वयम् ग्राह्यम् । "हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं मरिचं टङ्गणं तथा । जातीकोषं समं चूर्णं जम्बीरद्रवमर्द्दितम् । रक्तिमात्रां वटीं कुर्य्यात्··· ।" द्वितीयः ज्वराति-सारे । "हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं टङ्गणं गन्धकं समं । जम्बीररससंयुक्तं मर्द्दयेद्यामकद्वयम् ॥" मात्रा १र. । तृतीयः प्रमेहाधिकारे । अत्र रसः पारदभस्म । "वङ्गभस्म मृतं स्वर्णं रसं चौद्रैर्विमर्द्दयेत् । द्विगुञ्जं भक्षयेन्नित्यम्··· ।" र.सा.सं. ।

आनन्दभैरवी(वटी) । स्त्री । शीताङ्गसन्नि-पाते रसः।हिङ्गुलं विषं त्रिकटु मरिचं टङ्गणं (সো-হাগা) पिप्पली जातीकोषं (জয়িত্রী) द्रव्याणि समभागानि । विषं त्रिकटुकं गन्धं टङ्गणं मृत-गु ल्वकं । धुस्तूरस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं स्मृतम्। एतानि समभागानि दिनैकं विजयाद्रवैः । मर्द्दये-च्चणकाभान्तु वटीमानन्दभैरवीं। भक्षयेच्च पिबेच्चानु वरीमूलकषायकं ॥" र.सा.सं. । [वृत्तौ ।

आनन्दमयकोषः । पुं । कारणशरीरे । सु-

आनन्दा । स्त्री । विजयायां । सिद्धि । हिं भाङ् । वार्षिकीपुष्पवृक्षे । বেলফুল । हिं वेला । भा.पू.१भ.पुव. । आरामशीतलायाम् । रा.नि.व. १० । मुद्गपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

आनन्दी । स्त्री । আকন পাতা इति प्रसिद्धे वृक्षे । श.च.। आरामशीतलायाम् । रा.नि.व.१०।

आनन्दोदयरसः । पुं । पाण्डुरोगे रसः । "पारदं गन्धकं लौहमभ्रकं विषमेव च । समांशं मरिचं चाष्ट टङ्गणञ्च चतुर्गुणम् । भृङ्गराजरसैः सप्त भावनाश्चाम्लदाडिमैः । गुञ्जाद्वयं पर्णखण्डे खादेत्सायं ।" भैष.पाण्डु. चि. ।

आननम् । क्ली । मुखे । रा.नि.व.१८ ।

आनयः । पुं । उपनयने ।

आनर्त्तः । पुं । जले । मे.तत्रिकं ।

आनाखुः । पुं । इक्षुतुल्यायाम् । प.मु. ।

आनाहः । पुं। विण्मूत्ररोधकव्याधौ । মুদো । तस्य लक्षणं—"आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन । प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति" । भा. । मा.नि. ।

आनीलः । पुं। नीलवर्णाश्वे। रङ्गे । मं कथिल। है.च. । त्रि । ईषन्नीलवर्णे । [द.अर्श चि. ।

आनुलोमनः । त्रि । अनुलोमकारिणि । च.

आनुलोम्यम् । क्ली । सारल्ये । च.द.अर्शः ।

आनुवासनिकम् । क्ली । अनुवासनवस्तौ । च.चि.३अ. । See अनुवासनवस्तिः ।

आनूपः । पुं । महिषे । জটা. । अमारस इति ख्याते वृक्षे । हिज्जलवृक्षे । হেজলগাছ । प.मु. । अनूपदेशवासिप्राणिमात्रे। देशविशेषे । क्ली । भौम-जलविशेषे । तन्निरुक्तिगुणाः—स्वादुस्निग्धं गुरु वातश्लेष्मामयान्वितः । देशोऽनूप इति ख्यातः आ-नूपं तद्भवं जलम् ॥ इति । See अनूपः । जले । रा.नि.व.१४ । See जलम् ।

आनूपजलम् । क्ली । अनूपदेशस्थजले । तद्गु-णाः—स्वादु स्निग्धं गुरु पित्तहरं पामाकण्डूवात-कफज्वरकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

आनूपजाङ्गलसाधारणमांसम् । क्ली ।

कुरङ्गहरिणकालकीयकाकोलाकानां मांसेषु । तच्च लघु स्वादु बल्यं हृद्यं रुच्यञ्च । रा.नि.व.१७ ।

आनूपपक्षिमांसम् । क्ली । सारसहंसचक्रवाकादिमांसे । गुणाः—शीतलं स्निग्धं वातकफघ्नं गुरु च । रा.नि.व.१७ । [आनूपः ।

आनूपभूमिः । स्त्री । सजलभूमौ । See

आनूपमांसम् । क्ली । कूलेचर-प्लव-कोशस्थ-पादिमत्स्यानां मांसेषु । ते च गवयवराहच्छागक्रोडगण्डकादयः । रा.नि.व.१७ । गुणाः—मधुरं स्निग्धं गुरु वह्निमान्द्यकरं कफकरं मांसपोषकं अभिष्यन्दि प्रायेण हितञ्च । भा.पू.१भ. । चि.प्रो.मा.व्या. भावप्र-भेदः ।

आनूपवर्गः । पुं । तद्देशस्थप्राणिवर्गे । आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । तद्यथा—कूलचराः प्लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयादयः कूलचराः पशवः । तन्मांसं वातहरं वृष्यं मधुरं शीतलं स्निग्धं गुरुकम् । हंससारसादयः प्लवाः सलिलचारिणः—तन्मांसं रक्तपित्तादिहरम् । शङ्खशम्बूकादयः कोशस्थाः—तन्मांसं स्वादुरसपाकं वातादिहरम् । कूर्मकुम्भीरादयः पादिनश्च । सु.सू.४६अ. । आनूपाश्च विशेषाः श्लेष्मला वातनाशनाः । चचि.२०अ. ।

आन्तरि(री)क्षजलम् । क्ली । आकाशसलिले । तच्चतुर्विधं भवति धार-कार-तौषार-हैमभेदात् । तेषु धारं धाराजं, कर्कपतितं कारम्, नीहारतोयं तौषारं, तथा प्रातर्हिमोत्थं हैममिति । धारमपि द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदात्—तयोर्गाङ्गं गुणाढ्यमदोषं पावनञ्च । तदुक्तं आश्विने स्वातिविशाखस्थे रवौ मेघो यद्वर्षति वारि तद्गाङ्गं, तथा मार्गशीर्षादिनक्षत्रेषु मेघो यद्वर्षति तोयं तत्सामुद्रं ज्ञेयम् । तत्परीक्षा दधिलिप्ते रौप्यपात्रे शाल्योदनपिण्डं विन्यस्य वर्षायां धृते न विकारमेति मुहूर्तेन तदा गाङ्गं ज्ञेयम् । तत्र जलं गाङ्गं स्वादु शीतलं रुचिप्रदं कफपित्तघ्नं निर्दोषं स्वच्छं लघु नित्यगुणाधिकञ्च । तथा सामुद्रजलं शीतं गुरु कफवातकरं । यथा चित्रानयने पतितं तद्गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवति, तथोभयविधमेव वारि रसाश्रयवशाद्भुवि पतितं नानारसत्वं याति । रा.नि.व.१४ । See गगनाम्बु ।

आन्त्रम् । क्ली । अन्त्रे ।

आन्त्रिकः । त्रि । अन्त्रसम्बन्धीये ।

आन्दोलनम् । क्ली । कम्पे ।

आन्धसिकः । त्रि । पाचके । अम. ।

आन्ध्रदेश्यपूगम् । क्ली । तद्देशीयपूगफले । गुणाः—पाके मधुरं किञ्चिदम्लं तुवरं वातकफघ्नं मुखजाड्यकरञ्च । वै.निघ. ।

आपः । क्ली(स्) । जलसमूहे । पुं । अष्टवस्वन्यतमे । स्त्री । बालके । वाला । अम. ।

आपक्वम् । त्रि । ईषत्पक्वे कलायादौ । [illegible] । रोटिका इति केचित् ।

आपगाजलं (वारि) (सलिलम्) । क्ली । नदीजले । गुणाः—"नादेयं दीपनं रुच्यं वातलं लघु लेखनं" । मद.व.८ । See नदी ।

आपणः । पुं । हट्टे । पण्यविक्रयस्थाने । अम. ।

आपतिकः । पुं । श्येनपक्षिणि । बाजपक्षी ।

आपनम् । क्ली । मरिचे । श.च. ।

आपनिकः । पुं । इन्द्रनीलमणौ । [व.१८ ।

आपन्नसत्वा । स्त्री । गर्भवतीनार्य्यां । रा.नि.

आपस्तम्भिनी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

आपाकः । पुं । पोयान् इति कुम्भकारस्य भाण्डपाकस्थाने । जटा ।

आपानम् । क्ली । पानभूमौ । हला. ।

आपालिः । पुं । केशकीटे । उकुण । अम. ।

आपिञ्जरम् । क्ली । स्वर्णे । सोणा । रा.नि.व.१३ ।

आपीतः । पुं । तूणीवृक्षे । तुँन गाछ । गुणाः—कटुः कषायो मधुरः लघुः तिक्तः ग्राही हिमो वृष्यः व्रणकुष्ठरक्तपित्तघ्नश्च । भा.पू.१भ. । क्ली । रौप्यमाक्षिकधातौ । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३ । पद्मकेसरे । मद.व.३ ।

आपीनम् । क्ली । ऊधसि । हला. । सुवर्णयूथ्याम् । सोणामूथी । अम. । पुं । कूपे ।

आपूपः (पूपः) । पुं । पिष्टके । रत्ना. ।

आनूपजन्तुमांसे । राज. ।

आपूप्य: । पुं । शष्कुले । चूर्णके । छातु, मयदा, বেসম । चिका. ।

आपूर्य्यमाण: । पुं । शुक्लपक्षे । [११।

आपूषम् । क्ली । रङ्गे । রাং, রঙ্গ । रा.नि.व.

आप्त: । त्रि । विश्वस्तवाचि । "रजस्तमोभ्यां निर्मुक्ता तपोज्ञानबलेन ये । येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा । आप्ता: शिष्टा विबुधास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ॥" चर. ।

आप्ता । स्त्री । जटायाम् । हारा. ।

आप्यम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड़ । च.टी. । भा.पू.१भ. । त्रि । जलविकारजे फेनादौ ।

आप्यायनम् । क्ली। तर्पणे । प्रीणने । रा.नि.

आप्ल(प्ला)व: (प्लुतम्) । पुं, क्ली । स्नाने । अम. । हे.च. ।

आफिङ्गम् । क्ली । अहिफेने । श.चि. ।

आफीनम् । क्ली । अहिफेने । वै.निघ. ।

आफु(फू)कम् । क्ली । अहिफेने । আফিম্ । भा.पू.१भ. ।

आबाधा । स्त्री । पीड़ायाम् ।

आब्दिका । स्त्री । तिन्तिड्याम् । श र. ।

आभा । स्त्री । वब्बूले । বাবলা । मं वाभूल । भा.पू.१भ.वटादिव.। च.द.भग्न.चि.वा.व्या.एरण्डपाके । भा.त्रिकशूल-चि.। महाश्वतावर्य्याम् । See वर्व्वुर: ।

आभागुग्गुलु: । पुं । भग्नाधिकारे, भग्नसन्धाने च हित: । आभावब्बूले । বাবলা । "आभाफलत्रिकव्योषै: सर्व्वैरेभि: समीकृतै: । तुल्यो गुग्गुलुरायोज्यो भग्नसन्धिप्रसाधक: ॥ च.द.भग्न-चि. ।

आभीलम् । क्ली । शरीरपीड़ायाम् । वै.निघ.।

आम: । पुं । व्याधिमात्रे । मे. । मलवैषम्यरोगे। रा.नि.व.२० । अपक्वान्नरसे । सि.यो.अजी.चि. वृन्द:। तल्लक्षणं यथा—"आहारस्य रस: सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् । आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रय: । आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम् । प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते ॥ उष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते" ॥ इति । विज.र.। षट्प्रकाराजीर्णरोगेषु । See अजीर्णम्।

आमक: । पुं । कुष्माण्डे । [गन्धयुक्ते । अम. ।

आमगन्धि: । त्रि । विस्रगन्धयुक्ते । আঁসটে

आमगन्धिहरिद्रा । स्त्री । (Curcuma reclinata.) আম আদা । हिं आमहलदी । वै.निघ. ।

आमघ्नी । स्त्री । कटुकायाम् । रा.नि.व.६ ।

आमचणक: । पुं । अपक्वचणके । কাঁচা ছোলা । मं कांचे घोटे,घोलिहरभरे । कं रद्दिला, हसियवकले । गुणा: – शीतल: वल्य: सन्तर्पण: तृष्णादाहहर: गौल्य: अस्रदोषघ्न: कषाय: ईषत्कटुवीर्य्यश्च । रा.नि.व.१६ ।

आमज्वर: । पुं । अपक्वज्वरे । কাঁচা জ্বর । "लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्धरोचकम् । तन्द्रालस्याविपाकाश्च वैरस्यं गुरुगात्रता"···इत्यादि आमज्वरस्य लिङ्गम् ॥ मा.नि. ।

आमण्ड: (क:) । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । शुक्लैरण्डे । रा.नि.व.८ । भा.पू.१भ. ।

आमण्डवास: । पुं । आसवे । वै.निघ. ।

आमतिन्तिडि:(ड़ी) । स्त्री । अपक्वतिन्तिड्याम् । কাঁচা তেঁতুল । [याम् । अम. ।

आमनस्यम् । क्ली । वैमनस्ये । दु:खे, पीड़ा-

आमपत्रिका । स्त्री। चिल्लीशाके। मं चिविल। वै.निघ. । [সর্দ্দি হওন ।

आमपीनसम् । क्ली । कफे । कफाक्रमणे ।

आमय: । पुं,क्ली । कृष्णागुरुणि । र.मा.। कुष्ठे। কুড় । रा.नि.व.११ । सि.यो.अप.चि. । "शिरोपलग्ननामयै: ।" भा.म.१भ.ज्व.चि.शालूरपर्ण्यादिमूलामयमधुप्लुता । रोगे । उष्ट्रे ।रा.नि.व.२० ।

आमयव्याप्त: । त्रि । रोगिणि ।

आमयावी । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

आमरक्तम् । क्ली । रक्तामाशयरोगे । मा.नि. । See अतिसार: । [श्रीकण्ठ: ।

आमरस: । पुं । अपक्वरसे । सि.यो.अजी.चि.

आमल: (क:) । क्ली । आमलक्यां । আম্লা।

गाछ। वासकड़वे। वासक गाछ। श.च.। काष्ठधात्रीफले। काठ आम्ला। See काष्ठधात्रीफलम्। पद्मकाष्ठे।

आमलकचूर्णम्। क्ली। रसायनाधिकारे। च.चि.१अ.।

आमलकगुण्ठ:। पुं। काष्ठामलके।"मुद्गामलकगुण्ठयो:"। च.द.ज्व.पद्ममुष्टि:।

आमलका (की)। स्त्री। (Phyleanthus emblica, Syn. Emblica officinalis.) स्वनामख्याततरौ। आम्ला गाछ। हिं अमोरा। मं आंवले। कं नेल्लि। उत्. अंडा। आमलकीगुणा:—हरीतकीतुल्या:। विशेषस्तु रक्तपित्तप्रमेहशान्तिकरी स्वास्थ्यकरी रसायनी अम्लरसा च। मद.व.१। भा.पू.१अ.। कषायाम्ला मधुरा शीतला लघु: दाहपित्तवमिमेहशोषघ्नी रसायनी च। रा.नि.व.११। अस्या: फलमपि अम्लत्वाद्वायुं माधुर्य्येण पित्तं रूक्षकषायत्वात् कफञ्च हन्ति इति त्रिदोषघ्नं। मद.व.१। आमलस्य फलं शुष्कं तिक्तमम्लं कटु स्मृतम्। मधुरं तुवरं केश्यं भग्नसन्धानकारकम्। तथा आमलकास्तु वृक्षस्य मज्जा तु तुवरा मधु:। वमिकृच्छ्रास्रपित्तघ्नी चान्ये तु फलवद्गुणा:। वै.निघ.। अम्लमामलकं मृदुशीतवीर्य्यत्वात् पित्तं शमयति। सु.म.४५अ.। तान् गुणांस्तानि कर्म्माणि विद्यादामलकीष्वपि। यान्युक्तानि हरीतक्यां वीर्य्यस्य तु विपर्य्यय:॥ च.चि.१अ.। काष्ठधात्रीफलं स्वादे कषायं कटु शीतपित्तास्रदोषघ्नञ्च। भूम्यामलक्याम्।

आमलकायसम्। क्ली। रसायनविशेषे। इदं ब्रह्मरसायनमपि कथ्यते। आमलकं निरस्थि यथोक्तविधिना शुष्कं ८ श. जीवनीयादिकं मिलितं ८ श. दशगुणवारिणा क्वाथयित्वा पादशेषे पूतं क्वाथं ग्राह्यम्। तेन चूर्णं यथाविहिताग्निना साध्यम्। च.चि.१अ.।

आमलकावलेह:। पुं। रसायनविशेषे। च.चि.१अ.रसायनाधिकारे।

आमलकीपत्रम्। क्ली। तालीशपत्रे। वै.निघ।

आमलक्यादि:। पुं। तदादिवर्गे। आमलकी हरीतकी पिप्पली विभीतकश्चेति। आमलक्यादिरित्येष गण: सर्व्वज्वरापह:। चक्षुष्यो दीपनो वृष्य: कफारोचकनाशन:॥ सु.सू. ३८अ.।

आमलक्यादिचूर्णम्। क्ली। सर्व्वज्वरे हितं भेदि दीपनञ्च। आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा। चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेय: सर्व्वज्वरहर: पर:॥ भा.म.१भ.ज्व.चि.।

आमलच्छद:। पुं। तालीशपत्रे। वै.निघ।

आमलाद्यलौहम्। क्ली। रक्तपित्ते रसविशेष:। अत्र लौहं सर्व्वचूर्णसमं। आमलापिप्पलीचूर्णं तुल्यया सितया सह। रक्तपित्तहरं लौहं योगराजमिदं स्मृतम्॥ र.सा.सं.।

आमली। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। वै.निघ।

आमवात:। पुं। Acute rheumatism. स्वलक्षणविशिष्टवातरोगविशेषे। আম বাত। "अङ्गमर्द्दोऽरुचिस्तृष्णा चालस्यं गौरवं ज्वर:। अपाक: शूनताङ्गानामामवातस्य लक्षणमिति तन्त्रान्तरम्। विरुद्धाहारचेष्टाभ्यां मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च। स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्व्वतस्तथा॥ वायुना प्रेरितो ह्याम: श्लेष्मस्थानं प्रधावति। तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनी: प्रतिपद्यते। वातपित्तकफैर्भूयो दूषित: सोऽन्नजो रस:। स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिल:। जनयत्याशु दौर्व्बल्यं गौरवं हृदयस्य च। व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुण:। युगपत्कुपितावन्तस्त्रिकसन्धिप्रवेशकौ। स्तब्धं वा कुरुतो गात्रं आमवात: स उच्यते। मा.नि.।

आमवातगजसिंहमोदक:। पुं। आमवाते। अत्रादौ खण्डं किञ्चिज्जलञ्च संमिश्र्य मृद्वग्निसन्तापे उष्णीकृतं ततश्चूर्णादि सर्व्वं प्रविश्य मोदकवत्पचेत्। ततो घृत मधु च प्रक्षिपेत्। शुण्ठीचूर्णस्य प्रत्येकं यमान्याय पलाष्टकं। जीरकस्य पलं द्वे च धान्यकञ्च पलद्वयं। पलैकं शतपुष्पाया: लवङ्गस्य पलं तथा। टङ्कणस्य पलं भद्रं मरिचस्य पलानि च। विडङ्गत्रिफलाक्षारपिप्पलीनां पलं तथा। श्रेष्ठेला तेजपत्रञ्च चविकानां पलं तथा। अभ्रं लौहं तथा वङ्गं प्रत्येकञ्च पलं पलम्। एतेषां सर्व्वचूर्णानां खण्डं दद्यात् गुडत्रयं। घृतेन मधुना मिश्रं कर्षमात्रन्तु मोदकं॥ र.सा.सं.।

आमवातारिगुड़िका (वटिका) । स्त्री । आमवाते रसः । रस गन्धक सोहागा सैन्धव लौह ताम्र अभ्र —एषां प्रति १ तो. गुग्गुलोः १४ तो. त्रिफलाचूर्णं ३॥ तो. चित्रकचूर्णं ३॥ तो. सर्व्वं घृतेन विमर्द्य वटी कार्य्या । सा.कौ. । रस.र. । रसगन्धकलौहाभ्रं तुल्यं टङ्गणसैन्धवं । समभागं विचूर्ण्याथ चूर्णाद्द्विगुणगुग्गुलुः ॥ गुग्गुलोः पादिकं देयं चित्रतामूलवल्कलम् । तत्समं चित्रकं देयं घृतेन परिमर्द्दयेत् खादेन्मासद्वयं चास्य त्रिफलाचूर्णयोगतः ॥ इति । रसगन्धौ वराव्रिङ्गगुग्गुलुः क्रमवर्द्धितः । एतद्दैरण्डतैलेन मर्द्दयेदतिचिक्कणम् ॥ इति च । र.सा.सं. । पाठान्तरे—रसगन्धकलौहार्कतुल्यटङ्गणसैन्धवान् इति । तथा—रसगन्धकलौहार्कशङ्खटङ्गणसैन्धवान् इति च ।

आमवातेश्वररसः । पुं । आमवाते रसः । अथ गन्धकादिसर्व्वं द्रव्यं पश्चाङ्गुलरसे इति एरण्डमूलरसे । पुनः पुनरिति सप्तवारं भावयेत् । ततः सञ्चूर्ण्य पञ्चकोलक्वाथैः २० वारान् भावयेत् । ततः टङ्गणादिसर्व्वं योज्यम् । पाठः—शुद्धगन्धं पलार्द्धञ्च मृततामञ्च तत्समं । तामार्द्धं पारदं शुद्धं रसतुल्यं मृतायसं । सर्व्वं पञ्चाङ्गुलेनैव भावयेच्च पुनः पुनः । संचूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः क्वाथैः सर्व्वं विभावयेत् । रौद्रे विंशतिवारांश्च शुद्धचौनां रसैर्दश । भ्रष्टटङ्गणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् । टङ्गणार्द्धं विड़ं देयं मरिचं विड़तुल्यकं । तिन्तिड़ीक्षारतुल्यञ्च सूतमुल्यञ्च दन्तिकं । त्रिकटु त्रिफलञ्चैव लवङ्गं चार्द्धभागिकं । आमवातेश्वरी नाम विष्णुना परिकीर्त्तितः ॥ र.सा.सं. ।

आमशूलः । पुं । The cholic pain arising from indigestion. आमजन्यशूलरोगभेदे । तल्लक्षणं यथा—"आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥" इति निदानम् ।

आमाजीर्णम् । क्ली । आमरसाजीर्णे ।

आमातीसारः । पुं । Dysentery. पक्वातीसाराद्भिन्ने रोगविशेषे । अस्य सम्प्राप्तिः—"अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसङ्घान् मलांश्च । नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥ संसृष्टमेभिर्दोषैश्च न्यस्तमप्स्ववसीदति । पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलञ्चामसंज्ञितम् ।" मा.नि. ।

आमानुबन्धः । पुं । आमसातत्ये । सर्व्वदा आमसञ्चये । च.द.ग्रह चि.शुण्ठ्यादिः ।

आमान्नम् । क्ली । अपक्वान्ने । কাঁচা বা আতপ চাউল ।

आमाम्लम् । क्ली । बालाम्रे । কচি আম্ । गुणाः—"कषायमम्लरसं रुच्यं वातपित्तवर्द्धकञ्च ।" भा.पू.१भ. ।

आमावस्था । स्त्री । अपक्वावस्थायाम् ।

आमाशयः । पुं । आमस्थाने । स च नाभिस्तनयोर्मध्यभागे । "नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशयइति स्मृतः ।" रा.नि.व.१८ । च. । प्रवाहिकारोगे । আমাশা রোগ । See प्रवाहिका ।

आमिषम् । क्ली । मांसधातौ । मांसे । रा.नि.व.१७ । भोग्यवस्तुनि । मे.षत्रिकं । त्रिका. ।

आमिषकरम् । क्ली । शोणिते ।

आमिषगन्धिनी । स्त्री । पूतन्यां । পুদিনা ।

आमिषप्रियः । पुं । कङ्कपक्षिणि । বাজ পক্ষী, কাক পক্ষী । रा.नि.व.१९ । त्रि । मांसभक्षके ।

आमिषभुक्(षाशी) । त्रि । मत्स्यमांसभक्षके ।

आमिषस्नेहः । पुं । वसायाम् ।

आमिषी । स्त्री । जटामांस्याम् । भ.टी.भ. ।

आमि(मी)क्षा । स्त्री । क्षीरसायाम् । छाना इति लोके । तक्रकूर्च्चिकायां । सान्तानिकायाम् । "तप्ते पक्वे च पयसि दधियोगेन जातायां दुग्धविकृतौ । घृते क्षीरे दधि क्षिप्तमामिक्षा कथ्यते बुधैः ।" हला. ।

आमिक्षीयम् । क्ली । दधनि ।

आमुपः । पुं । (Bambusa Spinosa.) वंशविशेषे । বেউড় বাঁশ । श.च. ।

आमोदः । पुं । दूरगामिगन्धे । ग्रताबर्य्याम् ।

आमोदकः । पुं । यमानिकायां । वै.निघ. ।

आमोदजननी । स्त्री । नागवल्ल्यां । পান । वै.निघ. ।

आमोदा । स्त्री । शतावर्य्याम् । गुल्फायाम् ।

आमोदी । त्रि । मुखवासने । कर्पूरादिवटि-काजातमुखगन्धे । अ.टी. ।

आम्बोली । स्त्री । रक्तकुबण्टकभेदे, कोङ्कण-देशे खनाम्ना ख्याते । রক্তকাঁটাবিশেষ। (प्राकृत-शब्दः) । [स्त्रीये ।

आम्भसिकः । पुं । मत्स्ये । त्रि । जलसम्ब

आम्रः । पुं ।(Mangifera indica) Mango tree. स्वनामख्याततरुः। আম্ গাছ। मं आंवाफल । कं माविनफल । तें माविड़ि । आम्रः पञ्चविधः साधारणाम्र कोशाम्र राजाम्र महाराजाम्र रसालाम्राश्च । एषां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये कथ्याः । बालाम्रादिगुणाः यथा—कषायाम्लरसं सुगन्धि कण्ठरोगघ्नम् अग्निकरञ्च । ग्राहि मेहरक्तकफपित्तव्रणघ्नञ्च । मद.व.६। पित्तप्रकोपवातरक्तकरं लवणादिना रुचिकरञ्चेति । बद्धास्थि पित्तानिलकफकरं बालवदेव । पक्वं तत्त्रिदोष-शमनं स्वादु पुष्टिकरं गुरु धातुवृद्धिकरं सन्तर्पणं कान्तिकारि तृष्णाश्रमघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । वा.सू. १५अ.न्यग्रोधादिः । तरुपक्वाम्रं गुरुवातहरं मधुराम्लं पित्तप्रकोपनञ्च । कृत्रिमपक्वं पित्तघ्नम् । पर्य्युषिताम्रं रुच्यं बल्यं वीर्य्यकरं लघु शीतलं वात-पित्तहरं सारकञ्च । गालिताम्ररसः बल्यः गुरुः वातहरः सारकः अहृद्यः अतितर्पणः बृंहणः कफ-वर्द्धनश्च । आम्रखण्डं गुरु अतिरोचनं दुर्जरञ्च। दुग्धाम्रं वृष्यं वर्ण्यं स्वादु गुरुशीतलं रुच्यं बृंहणं बल्यञ्च । आमातियोगे मन्दाग्नित्वं विषमज्वरं रक्ता-मयं बद्धगुदोदरं नेत्रामयञ्च करोति । भा.पु.१भ.। आपक्वमाम्रं फलमेव शस्तं संग्राहि पित्तास्रजि कोपनञ्च। तथा विपक्वं मधुरञ्च चाम्रं भेद्यं सपित्ता-मयनाशनञ्च ॥ अत्रि.१७अ.। क्ली। आम्रफले। पत्नि, ८ ती. । प.म.१ख. ।

आम्रगन्धकः (धूत) । पुं । समष्ठीलक्षुपे । मं कोतुंबा । रा.नि.व.४ ।

आम्रगन्धा । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायाम् । আম্‌ আদা । हिं कर्पूरहर्द्दि । भा.पु.१भ. ।

आम्रगन्धिहरिद्रा । स्त्री । आम्रहरिद्रायां।

आम्रतैलम् । क्ली । आमास्थितैलं । আমের কুশীর তৈল । गुणाः—ईषत्तिक्तं मधुरं मान्धि-पित्तकृत् वातकफहरं रुच्यं सुगन्धं विशदञ्च । मद.व.८ । सहकारतैलमीषत्तिक्तमतिसुगन्धि वात-कफहरं सूक्ष्मं मधुरं कषायमिदंमातिरक्तपित्तकरञ्च । अत्रि:१४अ. ।

आम्रत्वचा । स्त्री । आम्रवल्कले । আমের ছাল । गुणः—कषाया । रा.नि.व.११ ।

आम्रनिशा । स्त्री। आम्रहरिद्रायां । वै.निघ.

आम्रपल्लवः । पुं, क्ली । आम्रकिसलये । च. सू.३अ.। गुणाः – रुच्यः कफपित्तघ्नश्च। भा.पू.१भ.।

आम्रपुष्पम् । क्ली । आम्रमुकुले । আমের বোল । गुणाः—रुच्यं दीपनञ्च । रा.नि.व.११ । अतीसारकफपित्तप्रमेहघ्नं रक्तदुष्टिहरं शीतं वात-लञ्च । भा.पू.१भ. ।

आम्रपेशिका (शी) । स्त्री । शुष्काम्रखण्डे । আমচুর, আমশী । मं आंवोशी । गुणाः -- अम्ल-मधुरा कषायरसा भेदिका वातकफघ्नी च । भा.पू. १भ. ।

आम्रफलम् । क्ली । आम्रे ।

आम्रफलपानकम् । क्ली । आम्रफलकृत-पानकविशेषे । আমের পানা । "आममाम्रं जले स्विन्नं मर्द्दितं दृढ़पाणिना । सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं । प्रपाणकमिदं श्रेष्ठं भीमसे-नेन निर्म्मितं । सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रिय-तर्पणम् ॥" भा.पू.१भ. ।

आम्रमयः । त्रि । आम्रकृते ।

आम्रमूलम् । क्ली । आम्रशिफायां । আমের শিকড় । गुणाः – सुगन्धि रुच्यं संग्राहि शीतलञ्च । रा.नि.व.११ ।

आम्ररसाकृतिः । पुं । रसालाभेदे । किञ्चि-त्कुङ्कुमसंयुक्ता विमलदधिगालिता । सशर्करं भवेत्पीता पक्वाम्ररससन्निभा ॥ पीता शिखरिणी या सा लघ्वी वर्णवती हि सा । सुरुच्या मधुरा बल्या वातपित्तहरापरेति ॥

आम्रलेहः । पुं । आम्रकृतलेहे । हिं रायती । আমের চাটি । "तरुणाम्रं भर्ज्जयित्वा मर्द्दयेत्गुड़-शर्करे । सैन्धवं मरिचं हिङ्गु भर्जितं तत्र निःक्षि-पेत् । रुचिकृद्वाम्रलेहोऽयं मधुरक्षतिकारकः ।

भ्य: स्निग्धो गुरुशीत: पाकविद्याविशारदै: ॥"
वै.निघ.।

आम्रवन्द: । पुं । आम्रवन्दाकाम् । आम गाछेर मान्दता । वै.निघ.२भ.ज्व.चि.।

आम्रव(वा)ट: । पुं । आम्रातके । मद.व.६।

आम्रवीजम् । क्ली । आमास्थिनि । आमेर आँटी वा कुशी । हिं कोइलीया । गुणा:—कषायं छर्दातीसारघ्नं ईषदम्लं मधुरं हृदयदाहघ्नञ्च । भा.।

आम्रवेतस: । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

आम्रहरिद्रा । स्त्री । आमनिशायाम् । आम हलुद । गुणा: —......"तिक्ता चाम्ला रुचिप्रदा। लघुरग्निदीपनी चोष्णा तुवरा च सरा मता । कफश्लीपदवर्णं कासं श्वासं हिक्कां ज्वरं तथा । मुखरोगं रक्तदोषं नाशयेत् ।" वै.निघ.।

आम्रात:(क:) । पुं । The hogplum (Spondias mangifera.) स्वनामप्रसिद्धे वृक्षविशेषे । आमड़ा गाछ । हिं आम्बाड़ा । मं हरमालआंवा, आंवाड़े । फलगुणा:—"आम्रातमल्पवातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत्परं । पक्वन्तु तुवरं स्वादुरसपाकं हिमं स्मृतं । तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं वृष्यं विष्टम्भि बृंहणं । गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयापजित् । आमं फलं कषायाम्लं । पक्वं तत् मधुराम्लं स्निग्धं पित्तकफघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । आमावर्त्ते । आमोट्, आमसत्त्व इति ख्याते । "पक्कस्य सहकारस्य कटे विस्तारितो रस: । घर्मशुष्को मुहुर्दत्तआम्रातक इति स्मृत: ॥" क्ली । आम्रातकफले । आमड़ा । राजाम्रे । भा.पू.१भ.।

आम्रातक: । पुं । पलाशिकायाम् । रा.नि.व.२१ । च.स.४अ.।

आम्रावर्त्त: । पुं । Inspissated mango juice. आम्रातके । आमोट, अमोट, अमावट इति च प्रसिद्धे । हिं अम्बट । मं आंबेरसाचोंपोली । विधि:—पक्वाम्ररस: पटे विस्तारित: सैद्रशुष्क: आम्रावर्त्त उच्यते । गुणा:—तृषाच्छर्दिवातपित्तघ्न: सारक: रुच्य: लघुश्च । भा.पू.१भ.।

आम्रास्थि । क्ली । आम्रवीजमध्ये । आमेर आँटी । च.सू.४अ.।

आम्ल: । पुं । तिन्तिड्याम् । तेँतुल गाछ ।

अम्लवेतसे । मद.व.६ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.प्रक्षीला चि.। त्रि । अम्लरसे । "अम्लन्तु पाचनो रुच्य: लघु: पित्तकफप्रद: । लेखनोष्ण: क्लेदनश्च वातश्लीतलताकर: । स्निग्धोष्ण: सारकश्च भूसङ्कोचनकारक: । विजरीमुखाँ हर्षदश्च वातनाशकरो मत: । अत्यासेवनेनैव तिमिरं दाहतृड्भ्रमा: ॥ ......" वै.निघ.।

आम्लका । स्त्री । नागरदेशप्रसिद्ध-पलाशीलतायाम् । वै.निघ.।

आम्लटक: । पुं । चुक्रक्षुपे । चुक । र.मा.।

आम्लपञ्चकम् । क्ली । अम्लरसयुक्तफलपञ्चके यथा – कोल दाड़िम वृक्षाम्ल-चुक्रिकाम्लवेतसै: पञ्चाम्लफलम् । जम्बीर नारिङ्गाम्लवेतस-तिन्तिड़ीवीजपूरकमिति वा फलाम्लपञ्चकम् । रा.नि.व.२१। पञ्चाम्लं । [वै.निघ.।

आम्लपत्रक: । पुं । चुक्रायां । टक पालङ् ।

आम्लपत्री । स्त्री । पलाशीलतायां । वै.निघ.।

आम्लपित्तम् । क्ली । स्वनामख्यातरोगविशेषे । See अम्लपित्तं ।

आम्लफलम् । क्ली । कपित्थफले । वै.निघ.।

आम्ललोटिका । स्त्री । क्षुद्रचिञ्चायाम् । वै. निघ.। [आमरुल ।

आम्ललोणिका । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् ।

आम्लवक्त्रम् । क्ली । पित्तजन्यरोगविशेषे ।

आम्लवती । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् । मं आंववती । वै.निघ.।

आम्लवर्ग: । पुं । अम्लवर्गे । See अम्लवर्ग: ।

आम्लवल्ली । स्त्री । आंवटवेल इति महाराष्ट्रप्रसिद्धलतायां । गुणा:—"आम्लवल्ली दीपनी स्यात्तीक्ष्णाम्ला रुचिदा मता । कफशूलगुल्मवातश्लीहनाशकरी मता ।" वै.निघ.। [वेतो । वै.निघ.।

आम्लवास्तुक: । पुं । चुक्रिकायां । चुका ।

आम्लवेतस: । पुं । अम्लवेतसे । See अम्लवेतस: ।

आम्ला । स्त्री । तिन्तिड़िकायाम् । क्षिरिणीवृक्षतायाम् । श.र.। शीवल्याम् । रा.नि.व.८ ।

आम्लातकः । पुं । आम्रातके । रत्ना. । [व.४।

आम्लातकी । स्त्री । पलाशीलतायां । रा.नि.

आम्लानीकः । पुं । पीतभिण्टीक्षुपे । र.मा. ।

आम्लि(म्ली)का । स्त्री । आम्लिकायाम् । তেঁতুল গাছ । अम्लोद्गारे । श.मा. ।

आयतः । त्रि । दीर्घे ।

आयतच्छदा । स्त्री । कदलीवृक्षे । मद.व.५।

आयतनम् । क्ली । अधिष्ठाने । आश्रये । हेतौ । भा. । [का. ।

आयतपत्रा (त्री) । स्त्री । कदलीवृक्षे । त्रि-

आयसम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.१३ । लौहसामान्ये । रत्ना. । [रस चि. । लौहमले ।

आयसमलम् । क्ली । मण्डूरलौहे । च.द.पा-

आयस्तः । त्रि । तेजिते । क्षिप्ते । मे.तत्रिकं ।

आयामः । पुं । वातरोगभेदे । स द्विधा अभ्यन्तरायामः बाह्यान्तरायामश्चेति । दैर्घ्ये । अम. । सङ्कुचितादेशस्य व्रणस्य दीर्घीकरणे । सु.चि.१अ. ।

आयामकाञ्जिकम् । क्ली । अहणाधिकारे । निस्तुषदरदलितयवे चतुर्गुणजलसाधितयवमण्डं १६ श. (यवः ८ श. जलं ६४ श. शे. १६ श.) यवशक्तु ८ श. मध्यविधमूलकानि ६४ वारि ६४ श. एकत्र स्थापनीयम् । ततो यवक्षारादिकं प्रत्येकं पलद्वयं (१६ तो.) तथा पिप्पल्यादीनां प्रत्येकं पलमितं (८ तो.) तत्र दत्त्वा विगडघटे पञ्चदशदिनं यावत् स्थापयेत् । च.द.ग्रह चि. । भैष. ।

आयासः । पुं । आर्त्तौ । सु.च. ।

आयुः । पुं,क्ली । जीवितकाले । जटा.। औषधिघृते । रा.नि.व.१५ । वसायाम् । रा.नि.व १८ ।

आयुःशेषः । पुं । मृत्यौ ।

आयुधदीर्घपृष्ठः । पुं । सर्पे । हारा. ।

आयुधधर्म्मिणी । स्त्री । जयन्तीक्षुपे । श.च.

आयुर्द्रव्यम् । क्ली औषधे । र.मा. ।

आयुर्योगः । पुं । औषधे । रा.नि.व.२० ।

आयुर्व्वेदः । पुं । ऋग्वेदस्योपवेदविशेषे, अथर्व्ववेदोपाङ्गे शल्यादिह्यष्टाङ्गसम्पन्ने धन्वन्तर्य्यादिप्रणीतचिकित्साशास्त्रे । "इह खल्वायुर्व्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्व्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च कृतवान् स्वयम्भूः ।" तन्निरुक्तिः यथा—आयुरस्मिन् विद्यते अनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्व्वेद इति । सु.सू.१अ. । आयुर्हिताहितं व्याधिः निदानं शमनं तथा । विद्यते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्व्वेद उच्यते ॥ वैद्यशास्त्रे । हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितं । मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्व्वेदः स उच्यते ॥ च.सू.१अ. ।

आयुर्व्वेदमयः । त्रि । आयुर्व्वेदाभिज्ञे ।

आयुर्व्वेदी । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० ।

आयुष्करः । त्रि । परमायुर्जनके ।

आयुष्मान् । पुं । तृतीययोगे । जीवकमहाक्षुपे । रा.नि.व.५ । त्रि । दीर्घजीविनि । [व.२० ।

आयुष्यम् । त्रि । पथ्ये । आयुर्हितकरे । रा.नि.

आयुस् । क्ली । जीवितकाले । अम. ।

आरः (कः) । पुं । हरिताले । रैफल इति गौडदेशख्याते मधुराम्लफलवृक्षे । र.मा. । क्ली । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३।"आरं कांस्यं मृतं ताम्रं"। मेघनादरसे । पित्तले । भा. ।

आरकूटः । पुं, क्ली । ताम्रयशदयोरूपधातौ पित्तले । পিতল । हिं पीतरो । रा.नि.व.१३ ।

आरक्तम् । क्ली । रक्तचन्दने । त्रि । सम्यक्रक्तवर्णे । [इति लोके ।

आरक्तपुष्पी । स्त्री । बन्धुजीवकवृक्षे । वान्धुली

आरग्वधः । पुं । (Cassia fistula.) आरग्वधवृक्षे । বড় সোন্দাল, সোণালু, রাখালনড়ী, বানরনড়ী । हिं आमलटास, धनबहेड़ा, शोधहाली । मं घोरबाहावा । तें रेलचेट्टु । सुवर्णालुफले, वा पत्रे । तत्रान्तःपरिमार्ज्जने फलं, बहिःपरिमार्ज्जने कुष्ठादौ पत्रं ग्राह्यम् । सि.यो.पित्त. ज्व.द्राक्षादौ श्लोकः । सुवर्णालुफले । च.द.पित्त. ज्व.चि. । "द्राक्षारग्वधयोश्चापि ।" च.द.वात.श्लेष. ज्व.आरग्वधादिः । "आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता ।" आरग्वधः चिरमालकः । ड.। सु.सू.३८अ. । आरग्वधपत्रे । च.सू.३अ.१म.श्लो. । See अरग्वधः ।

आरग्वधपञ्चकम् । क्ली । आतङ्कज्वरे-

भावविशेषे। यथा—आरग्वधशिग्रुकरोहिणी च हरीतकीपिप्पलिमूलमुस्ताः। हा.प्रथ.१स्थानं २अ.

आरग्वधादिः । पुं। आरग्वधेन्द्रयवपाटल-काकतिक्ता-निम्बामृता-मधुरसा-स्रुववृक्षपाठाः।भूनि-म्बसैर्य्येकपटोल-करञ्जयुग्मं सप्तच्छदाग्निसुषवीफल-बाणघोण्टा इत्यात्मको गणः छर्दिकुष्ठविषमज्वरघ्नः कफकण्डूतिप्रमेहदुष्टव्रणशोधनः विशेषतो बलास-घ्नश्च। वा.सू.१५अ.। सु.सू.३८अ.। आरग्वधादि-पञ्चद्रव्यकृतकषाये वातश्लेष्मज्वरे। च.द.। आरग्वध-ग्रन्थिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिः क्वथितः कषायः···।

आरग्वधाद्यतैलम् । क्ली। योनिव्यापदधि-कारे तैलम्। सर्षपतैलं ४श.गर्दभमूत्रं ४श. आर-ग्वधमूलत्वक् १ प. शङ्खचूर्णं २ प. हरितालं १ प. एकत्र पाच्यम्। च.द.योनिव्या.चि.। कुष्ठरोगे च तैलं। आरग्वधत्वक् वटत्वक् कुष्टं हरितालं मनः-शिला हरिद्रा दारुहरिद्रा च, एषां मिलितपादि-ककल्केन तैलप्रस्थं विपचेत्। च.द.कुष्ठ.चि.।

आरट्टजः । पुं। तद्देशीयाश्वे। आरवी घोड़ा। जटा.।

आरणालम् (कम्) । क्ली। काञ्जिके। आ-मानी, काँजि। यव निस्तुषीकृतैः आमैर्गोधूमैः संहितं तदारणालमुच्यते। प.प्र.३ख.। आरणा-लन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः। पक्वैर्वासन्धितं तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः॥ भा.पू.सन्धानव.।

आरणिः । पुं। कुलहण्डके आवर्त्ते। हारा.।

आरण्यगोमयः । पुं। वन्यगोमये। वनघुटे। च.चि.१अ.।

आरण्यपशुः । पुं। वनजपशौ। स सप्तधा,—महिष-मृग-वानर-सरीसृप-रुरु-पृषत-मृगाः।

आरण्यमक्षिका । स्त्री। दंशके। डाँशमा-छि। रत्ना.। [रा.नि.व.३।

आरण्यमुद्गा । स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी।

आरण्यबिम्बिका । स्त्री। तुण्डिकायाम्। बुनो तेलाकुचा। रा.नि.व.१३।

आरण्योपलभस्म । क्ली। वनकरीषभस्मनि। बिलघुँटेर छाइ। वै.निघ.१भ.ज्व.भक्षेश्वररसे।

आरतिः । स्त्री। स्वस्थचित्तत्वे।

आरभः । पुं। उद्यमे। वधे। दर्पे। मे.।

आरम्भम् । क्ली। विस्तारे।

आरवः । पुं। गजकुम्भाधोभागे। हला.।है.च.। गजकुम्भसन्निभागे। त्रिका.।

आरा । स्त्री। चर्म्मभेदकास्त्रे। सा व्यधनप्रयो-जना। लक्षणं—"आराद्धाङ्गुलवृत्ता स्यात्तत्प्रवेशा-नथोर्द्धतः। चतुरस्रा···॥ अ.सु.चि.३अ.। आ-रामुखीनाम शलपविशेषि। अम.।

आराग्रम् । क्ली। अर्द्धचन्द्राग्रशस्त्रमुखे। "आरा-यन्तु मुखं तेषाम्। पुष्पपत्रादिभेदतः॥" हला.।

आराधनम् । क्ली। पचने। मे.नचतुष्कं।

आरामः । पुं। उपवने। "नगरान्नातिदूरेण यः सङ्क्षिप्तपरोपितः। तरुषण्डः स आरामस्तथोप-वनमुच्यते॥" हला.।

आरामघोलिः(लिका) । स्त्री। पत्रशाक-विशेषे, पश्चिमदेशे प्रसिद्धे। गुणाः—"आरामघो-लिका चाम्लरुचा कफानिलापहा। पित्तश्लेष्मकरी चान्या सूक्ष्मा जीर्णज्वरापहा॥" रा.नि.व.७।

आराममल्लिका । स्त्री। मल्लिकाविशेषे। रा.नि.व.२३।

आरामशीतला (ली) । स्त्री। रामशा-लीति महाराष्ट्रख्याते सुगन्धपत्रशाकविशेषे। आ-रामशीतलापि पश्चिमदेशे कथ्यते। वर्वर्य्यादिगणे धृता। गुणाः—तिक्ता शीतला पित्तघ्नी दाहशोष-हरा व्रणविस्फोटकघ्नी च। रा.नि.व.१०। शीता कटुः पित्तकफास्रघ्नी च। मद.व.१। [सु.८अ.।

आरामुखम् । क्ली। व्यधनार्थशस्त्रविशेषे। सु.

आरालिकः । पुं। पाचके। अम.।

आरिः (री) । पुं। कण्टकवृक्षे। खदिरसारे। थयेर। गुणाः—कटुः तिक्तोष्णः कफवातघ्नः व्रण-कण्ठरोगघ्नः रूक्षः दीपनश्च। रा.नि.व.८।

आरुः । पुं। (Lager stroemia rigia.) वृक्षविशेषे। कर्कटे। शूकरे। मे.रद्विकं। कुष्माण्ड-लतायाम्। अलाब्वाम्।

आरुकम् । क्ली। हिमालयदेशजाते स्वनाम-कौषधिविशेषे। आड़ इति भाषा। पत्रपुष्पादि-भेदेन तस्य चातुर्जात्यं सर्व्वाण्येव गुणैः तुल्यानि। गुणाः—"आरुकं वातमेहार्शःकफघ्नञ्च। "मद.व.६।

मधुरं हिमं चार्श:प्रमेहगुल्मरक्तदोषघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । पुं । काबिलदेशे चालुवुखार इति ख्याते खाद्यद्रव्ये । गुणा:—"आरुको वह्निकरो हृद्य: शीतो गुरु: स्मृत: । मलावष्टम्भको याही भेदी चोष्ण: कफापह: । पित्तहृत्पाचकश्चाम्लो मधुरश्च सुखप्रिय: । सुखस्वच्छकरश्चैव मेहगुल्मार्शनुत्पर: । रक्तवातरुजां हन्ता स पक्वो मधुरो गुरु: । कफपित्तकरश्चोष्णो रुच्यो धातुविवर्द्धक: । वै.निघ. ।

आरुष्कर: । पुं । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

आरूटषक: । पुं । वासायां । च.चि.२४. ।

आरेवत: । पुं । स्थूलारग्वधवृक्षे । বড় সোণালু । रा.नि.व.९ । भा.म.१भ चित्तभ्रमज्व.चि. । "पथ्यारेवतरामसेनकरञ्जौ ।" सु.सू.३८श लाक्षादिव.। क्ली। आरेवतवृक्षफले ।খেজুরবিশেষ অম.।

आरोग्यम् । क्ली । रोगनिर्मुक्तौ । आरोग्यं वह्निवर्द्धनं । रा.नि.व.२०। "बलाधिष्ठानमारोग्यं ।" चर. ।

आरोग्यपञ्चकम् । क्ली । पथ्यारग्वधतिक्तात्रिवृदामलकेषु । एतत्सिद्धं पाचनं सामे जीर्णज्वरे हितम् । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

आरोग्यशाला । स्त्री । चिकित्सालये ।

आरोग्यशिम्बी । स्त्री । आरग्वधवृक्षे । সোণাল । हिं धनबहेड़ा। मं लघुवाहावा । मद.व.१।

आरोग्याम्बु । क्ली । पादशेषोष्णजले । "पादशेषन्तु यत्तोयं आरोग्याम्बु तदुच्यते ।" भा. ।

आरोह: । पुं । अवरोहे । वरस्त्रिया: श्रोण्यां । रा.नि.व.१८ । परिमाणविशेषे । हे.च. । गजाद्यारोहके । मे.हचिकं ।

आर्ग्वध: । पुं । आरग्वधवृक्षे ।

आर्घ्यम् । क्ली । तन्नामप्रसिद्धमधुभेदे । "मधूकवृक्षनिर्यासं जरत्कार्व्याश्रमोद्भवा: । स्रवन्त्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे पुन: । तीक्ष्णतुण्डास्तु या पीता मक्षिका: षट्पदोपमा: । आर्घ्यास्तास्तत्कृतं यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगु: ।" गुणा:—"चक्षुष्यं कफपित्तघ्नं कटु कषायं पाके तिक्तं बलपुष्टिकरञ्च । वस्तदोषघ्न"मिति । भा. । मक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा यास्तया षट्पदसन्निभा: । तदुद्भूतं यदार्घ्याह्वं तदार्घ्यं मधु वर्ण्यते । एतत्पिङ्गलवर्णम् । रा.नि.व.१४ ।

आर्घ्यमक्षिका । स्त्री । आर्घ्यमधुस्रावकमक्षिकायां । इयं गुणैरार्घ्यमधुतुल्या । रा.नि.व.१४ ।

आर्घ्या । स्त्री । मधुमक्षिकाविशेषे । सा च पीततुण्डा भ्रमरसदृशा । रा.नि.व.१४। See आर्घ्यं ।

आर्त्त: । त्रि । पीड़िते ।

आर्त्तगल: (ला) । पुं, स्त्री । (Barleria coerulea.) नीलझिण्ट्यां । নীলঝাঁটী । हिं कटसैरया । मं कालाकोराण्टा । रा.नि.व.१० । च.द.चन्द्रम चि.कषायघृते । सु.सू.३८,३९संशोधने । See नीलाम्लान: । गुणा:—"उष्ण: तिक्त: कटु: वातकफघ्न: शोथकण्डूशूलकुष्ठव्रणघ्नश्च ।" वै.निघ.। भैष.मुखरो.चि. । रक्तझिण्टीवृक्षे । भा.पू.१भ. ।

आर्त्तवम् । क्ली । स्त्रीपुष्पे । तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिकाल: द्वादशवर्षादिपञ्चाशद्वर्षमित: । तच्च प्रतिमाससुपचितं वायुर्योनिमुखं नयेत् धमनीद्वयेन । सु.शा.३य. । तत्स्वरूपं—"रसादेव रज: स्त्रीणां मासि मासि त्र्यहं स्रवेत् । तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशत: क्षयं ॥ मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवं । ईषद्विवर्णं कृष्णञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥ शशासृक्प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमं । तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् ॥" इति गर्भार्त्तवलक्षणम् । भा.। पुष्पे । त्रि । ऋतुजे । मे.रत्रिकं ।

आर्त्तवी । स्त्री । घोटक्याम् । रा.नि.व.१९

आर्त्ति: । स्त्री । पीड़ायां,वेदनायां । रा.नि.व.।

आर्द्र: । त्रि । सजले वस्तुनि । ভিজা । हिं गीला । मं ओलें । तच्च सरसनीरसभेदेन द्विधा । तयोर्वालूकाद्यम् आर्द्रम् । नीरसमपि सदुग्धगुप्तरसभेदात् द्विधा । तयो: वटाश्वत्थाद्यं नीरसम् । सदुग्धमपि द्विधा मृदुतीक्ष्णभेदेन । तयो: शातलाद्यास्तीक्ष्णा: दुग्धिकाद्या: मृदव इति । यथा—"आर्द्रं द्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा । सदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते । वालूकं सार्षपं शाकं निर्गुण्डीरक्तमार्षरम् । धत्तूराद्यमिदं सर्व्वमार्द्रं स्वरसमुच्यते । वटाश्वत्थकरीराद्यं आर्द्रंद्रव्यन्तु नीरसम् । सदुग्धन्तु द्विधा प्रोक्तं मृदुतीक्ष्णमिति क्रमात् । शातलावज्रीस्नुहक्षीरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णका: । दुग्धिकाकंचीरिकाद्या मृदुदुग्धा: प्रकीर्त्तिता: ।" प.प्र. । क्लिन्ने । मे. ।

आर्द्रकम् । क्ली । (Zingiber officinale.) Common zinger. स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । आदा । हिं आदरख । मं आलें । कं अल्ल, अदका । गुणाः—गुरुतीक्ष्णगुणं कटुकमपि पाके मधुरं प्राग्भोजनं सलवणं सेवितं अग्निदीपनं रुचिकरं जिह्वाकण्ठशोधनञ्च भवति । ग्रीष्मे शरदि च न सेव्यम् । भा.पू.१भ.,वा. । आर्द्रकं नागरगुणं भेदनं दीपनं गुरु । मद.व.१८ ।

आर्द्रकस्वरसः । पुं । आर्द्रकस्य स्वरसे । আদার রস । च.द.ज्व.चि.कवलधारणे ।

आर्द्रचिक्कणम् । क्ली । आमचिक्कणगुवाके । কাঁচা চিকিণসুপারি । रा.नि.व.२१ ।

आर्द्रजम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

आर्द्रदाड़िमनिर्यासः । पुं । आर्द्रदाड़िमफलस्वरसे । सि.यो अरोच.चि.श्रीकण्ठः ।

आर्द्रमरिचम् । क्ली । आममरिचे । কাঁচা মরিচ । गुणाः—"आर्द्रन्तु मरिचं किञ्चिन्नीक्ष्णं पाके रसे मधु । आपत्तलघु कटुकं गुरु चाग्निप्रदीपनम् । तिक्तञ्च रुचकं स्वादु कफवातहरं परं । हृद्रोगञ्च क्रमींश्चैव नाशयत्··· ।" वै.निघ. ।

आर्द्रमाषा । स्त्री । Leguminus shrub, (Glicine debilis.) वनमुद्गे, माषपर्ण्याम् । रा.नि.व.३ ।

आर्द्रवटकः । पुं । আদাবড়া इति प्रसिद्धे भोज्यद्रव्ये । तत्प्रकरणं यथा—मुद्गपिष्टरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् इलचूर्णितान् कृत्वा तत्र भृष्टहिङ्गुमरिचार्द्रकजीरकचूर्णं निम्बूरसं यवानीञ्च युक्त्या दत्त्वा मिश्रयेत् । अथ तद्द्रव्यसंपूरकं दत्त्वा मुद्गपिष्टानि पचेत् । तानि च पिष्टकानि क्वथितजले निमज्जानि । "मुद्गपिष्ट्या विरचितान् वटांस्तैलेन पाचितान् । इस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिंश्चूर्णं विनिक्षिपेत् । भृष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं सूक्ष्मं मरीचं जीरकं तथा । निम्बूरसं यवानीञ्च युक्त्या सर्व्वं विमिश्रयेत् । मुद्गपिष्टं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामाधारकोपरि । तस्मात् गोलकं कुर्य्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् । तैलेतान् गोलकान् पक्वा क्वथितायां निमज्जयेत् । गुणाः—"गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्तेनार्द्रवटका अपि ।" भा.पू.२भ. ।

आर्द्रशाकम् । क्ली । आर्द्रके । रा.नि.व.६ ।

आर्द्रा । स्त्री । लताविविषायां । षष्ठनक्षत्रे । आर्द्रके । रा.नि.व.६ ।

आर्द्रास्यम् । क्ली । आर्द्रके ।

आर्द्रिका । स्त्री । क्षुद्रार्द्रके । भा.पू.१भ. । आर्द्रधनिकायां । কাঁচা ধনে । गुणाः—"तिक्तमधुरा मूत्रला पित्तञ्च न करोति ।" "आर्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा ।" वा.सू.६अ. ।

आर्षभी । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । আলাকুশী । रा.नि.व.३ । See आत्मगुप्ता । [शार्ङ्ग. ।

आलम् (कम्) क्ली । हरिताले । प.मु. ।

आलगर्द्दः । पुं । Species of cobra. अलगर्द्दे । जलसर्पे । [सु.सू.४६अ. ।

आलदूषकः । पुं । तन्नामकप्रतुदपक्षिणि ।

आलविषः । पुं । यस्य आले (হুল) विषमस्ति । ते च वृश्चिकविश्वम्भरराजीवमत्स्योच्चिचिङ्गाः समुद्रवृश्चिकाश्च । सु.कल्प.३अ. । [कल्प.८अ. ।

आलविषा । स्त्री । कृच्छ्रसाध्यलूतामेदे । सु.

आलस्यम् । क्ली । अलसतायां । सामर्थ्येऽपि कर्म्मण्यनुत्साहे । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "आलस्यं मधुरास्यता ।"

आलातम् । क्ली । अङ्गारे । रा.नि.व.२० ।

आलानम् । क्ली । गजबन्धनस्तम्भे । हला. । रज्जौ । मे. । [গাছ । श.र. ।

आलाबुः (बूः) । स्त्री । अलाब्वाम् । লাউ

आलावर्त्तम् । क्ली । वस्त्रव्यजने । কাপড়ের পাখা । हे.च. ।

आलास्यः । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।

आलिः । पुं । वृश्चिके । भ्रमरे । मे.लक्षिकं ।

आलिङ्गनम् । क्ली । आश्लेषे । रत्ना. ।

आलिञ्जरः । पुं । अलिञ्जरे । জালা । त्रिका. ।

आलिम्पना । स्त्री । दत्ती । त्रिका. ।

आलिवङ्गा । स्त्री । डालिम् इति लोके । आम्रालवीज इति गुर्जरे । वै.निघ.१भ,वा,व्या, कटिवा.चि. ।

आली । स्त्री । कफोणौ । मे.लद्विकं ।

आलीढम् । क्ली । लेहने । भक्षिते ।

आलीनकम् । क्ली । रङ्गे । राङ् । हे.च. ।

आलुः । पुं । कोङ्कणदेशप्रसिद्धकन्दविशेषे । कामालु । मं कांमालु । सूरणे । आलुके । पेचके । रा.नि.व.७ । स्त्री । क्षुद्रजलाधारे । गलन्तिकायां । त्रिका. । क्ली । भेलके । मूले । त्रिका. । গোল আলু इति ख्याते कन्दविशेषे । मे. । गुणाः— रक्तपित्तघ्नं गुरु स्वादु शीतलं स्तन्यं शुक्रकरञ्च । द्रव्याभि. ।

आलु(लू:)कः । पुं. क्ली । An esculent root, (Arum campanulatum.) कन्दशाकविशेषे । আলু গাছ । स बहुधा —काष्ठालुक-शङ्खालु-हस्त्यालु-रक्तालु-पिण्डालु-मध्वालुभेदात् । तत्र काष्ठालुकं काठिन्ययुक्तं (हिं कठारु), शङ्खालुकं श्वेततायुक्तं (शङ्खालु इति लोके), हस्त्यालुकं दीर्घतायुक्तं महाशरीरम्, रक्तालुकञ्च (रक्ताकरतणा), पिण्डालुकं (हिं वर्त्तुलसुथनी), मध्वालुकं मिष्टं रोमयुक्तं (हिं दीर्घसुथनी) इति च । गुणाः —मलमूत्रनिःसारकं रूक्षं दुर्जरं रक्तपित्तघ्नं वातकफघ्नं बल्यं वृष्यं स्तन्यवर्द्धनञ्च । भा.पू.१भ. । आलूकं शीतलं सर्व्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु । राज. ।

आलुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । রাঙা আলু । हिं घरुइ । या दीर्घा कठिना तन्वी च । गुणाः— बलकृत् स्निग्धा गुर्व्वी हृदयकफघ्नी विष्टम्भिनी तैलभर्जितात्यन्तरुचिकरी च । भा.पू.१भ.,शा.व. ।

आलूकम् । क्ली । एलवालुके । आलुके । रा. नि.व.४ । [आदौ यथोक्तौषधलेपे । सु.चि.१च. ।

आलेपः (नम्) । पुं. क्ली । जातमात्रशोथप्र-

आलेयम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

आलेशः । पुं । "अथ मुखरोगे । तत्र जन्तुदन्तो न सम्यगुद्भूतन् यन्त्रणामुत्पादयति, तेनार्त्तोऽस्वस्थः अनिच्छया लोकं खादति भयकासी चौवनवश भवति । "जन्तुदेशे यदा दन्तो भवत्यभ्यन्तराश्रयः । आलेश इति तं विद्यात् श्लेष्मरक्तसमुद्भवम् ॥ रोगार्त्तो दुर्मनाश्चैव मन्दं पिबति खादति । जर्जरं कासते चैव बलाच परिहीयते ॥" अ.द.२८च. ।

आलोकः (नम्) । पुं, क्ली । दर्शने । দেখা । द्योते । मे. ।

आलोचकः । पुं । तन्नामकाग्नौ । तस्य स्थानं नेत्रं । स च रूपादि दर्शयति । सु.सू.२१च. । क्ली । तन्नामकपित्ते । भा. ।

आलोचनम् । क्ली । दर्शने ।

आलोडनम् । क्ली । मिश्रणे । उत्तेजने । [माने ।

आलोलः । पुं । कम्पे । त्रि । कम्पिते । लम्ब-

आल्लकम् । क्ली । आलुके । আলু । हिं अलु, आलुबोखार । गुणाः – रसतः शीतं स्वादम्लं वातपित्तकरञ्च । मद.व.६ । [রস্য ঘোড়া । त्रिका. ।

आवट्टजः । पुं । उत्तमाश्वे । पारसीकाश्वे । पा-

आवपनम् । क्ली । भाण्डे । बीजवपने । अम. ।

आवरकः । त्रि । आच्छादके ।

आवर्त्तः । पुं । भ्रमे । भा.म.३भ.उदा.चि. । राजावर्त्तमणौ । रा.नि.व.१३ । तन्नामकमर्म्मस्थाने । स्थानं च तस्य भ्रुवयोपरि निम्नदेशः । तच्चैव वैकल्यकारमर्म्मद्वयं । सु.शा.६अ. । शुभाशुभसूचकोऽश्वस्य रोमावर्त्तः । ते च षण्णवतिप्रकाराः । तद्यथा— "विंशतिस्तु शुभाः प्रोक्ताः षट्सप्तत्यधिकाः स्मृताः । उत्तरौष्ठे प्रपाणं स्यात् तत्रावर्त्ताः शुभावहाः ॥ स्कन्धयोश्च तथा प्रोक्ताः सर्व्वकामफलप्रदाः । त्रयश्चैवाथ चत्वारो वाजिनो यस्य रोमजाः । द्वौ वा ललाटजौ यस्य स तु धन्यतमः स्मृतः ॥ आनुपूर्व्व्या स्थितावूर्द्ध्वे ललाटे रोमजास्त्रयः । निःश्रेणी नाम सा ख्याता भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधिनी ॥ शिरःकेशान्तयोर्मध्ये शर्वो नामाभिधीयते । तत्रावर्त्तः स्मृतोऽश्वस्य भर्त्तुरैश्वर्यवर्द्धनः ॥ घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्त्तितो बुधैः । तस्मिन्देवमणिर्नाम रोमजः शुभकृत्स्मृतः ॥ कर्णमूले तथा बाह्वोः केशान्ते मस्तके तथा । आवर्त्ताः पूजिता नित्यं विशेषेण तु मस्तके ॥ आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वक्षसि स्थिताः । एकः कण्ठे भवेत्स्पष्टः स धन्यः सर्व्वकामदः ॥ रन्ध्रे चैव यदा भर्त्तुरीप्सितार्थप्रदो भवेत् । उपरन्ध्रे भवेच्चैव रोमजात्यतिपूजितः ॥ शङ्खचक्रगदावज्रपद्मकिपद्मोपमाश्च ये । विशेषेण शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेशजाः ॥ अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि रोमजानविनिन्दितान् ।

भर्त्तुः क्लेशावहान् सर्व्वान् धनप्राणापहारकान् ॥ नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशः प्रोथ उच्यते । तत्र भर्त्तुर्विनाशाय रोमजश्च प्रकीर्त्तितः ॥ ऊर्द्धञ्च नासिकाच्छिद्रात् स्वामिनः क्लेशकारकः । गण्डयोश्चैव भर्त्तारं हन्त्यावर्त्तो दुरासदः ॥ अश्रुपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः । तत्रावर्त्तो भवेद्भीमः स्वामिनः कुलनाशनः ॥ अपाङ्गाद्द्व्यङ्गुले चैव प्रदेशः शङ्ख उच्यते । तस्मिन् भर्त्तुर्विनाशाय भवेद्वाहस्य रोमजः ॥ भ्रूप्रदेशसमुद्भूत आवर्त्तो नैव पूजितः । सुहृद्वियोगकृत् सः स्यादर्थावसादकः ॥ मन्यां ग्रीवां शिरो विन्द्यात्तत्रावर्त्तस्तु कुत्सितः । कन्धर्योश्चापि संग्रामे स्वामिनञ्चाश्व घातयेत् ॥ चिवुकस्य समीपस्थो वामदक्षिणभागतः । प्रदेशस्तु हनुर्नाम तत्रावर्त्तो हि दारुणः ॥ अधरौष्ठस्य वाधस्ताच्चिवुकं हि प्रसिद्धकम् । तस्मिन् पापो भवेद्भर्त्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः ॥ कण्ठस्याथ निगालस्य मध्ये गलक उच्यते । तत्रावर्त्तः स्मृतः पापः स्कन्धसन्धिगतश्च यः ॥ अधस्ताज्जङ्घयोश्चैव ग्रन्थिः कूर्च्च इति स्मृतः तत्रावर्त्तः स्मृतो भर्त्तुः संग्रामे जीवितान्तकृत् ॥ कूर्च्चादष्टाङ्गुले चोर्द्धे पार्श्वयोस्तु कला स्मृता । तत्र भर्त्तुः शराघातैर्जीवितान्तश्च रोमजः ॥ ककुदं वृष भस्येव सुव्यक्तमुपलक्षयेत् । वाजिनो यस्य तत्र स्यादावर्त्तः स्वामिनाशनः ॥ ककुदस्य पुरोभागे समीपे वह उच्यते । भर्त्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन्नाशाय रोमजः ॥ कीकसे तु च यस्य स्यादावर्त्तस्तस्य दारुणः । रणे हतः समं भर्त्रा क्रव्याद्भिः स विलुप्यते ॥ क्रोडे चैवासने चापि हृदये चैव जानुनि । आवर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येव न संशयः ॥ पार्श्वयो रोमजो यस्य स चाश्वो नयति क्षयम् । स पक्षस्याश्व भर्त्तारं नीहाराम्बु यथा रविः ॥ कूर्च्चस्याधःप्रदेशस्तु कुक्षिकः परिकीर्त्तितः । अधन्यस्तत्र वाहस्य जङ्घयोर्जानुनोश्च यः ॥ नाभिजो मुष्कजश्चैव त्रिकजश्च विशेषतः । पुच्छमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्त्तितः ॥ कुक्षौ व्याधिं नियच्छन्ति रोमजाः कुक्षिसम्भवाः । पायुसीवनिमध्यस्था नैव धन्यास्तु कीर्त्तिताः ॥ स्फिक्पिण्डे खूरके चैव यस्यावर्त्ती हि वाजिनः । लिङ्गावर्त्तः स विख्यातो भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशकः ॥ शतपादीति विख्यातस्तथा वै मुकुलोऽपरः । आवर्त्तश्चैव सङ्घातः पादुकश्चार्द्धपादुकः ॥ शुक्तिश्चैवावलीढश्च आवर्त्तः कीर्त्तितोऽष्टधा । वाजिदेहगतः सम्यक् शुभाशुभनिवेदकः ॥ शतपादीसमाकारः शतपादीति कीर्त्तितः । जातीमुकुलसङ्काशो मुकुलः समुदाहृतः ॥ आवर्त्तो भ्रमितैर्बालैः सङ्घातो रोमपुञ्जकैः । शुक्तिश्च शुक्तिसंस्थानैः रोमभिर्व्यक्तलक्षणैः ॥ वत्सावलीढकाकारोऽवलीढः परिकीर्त्तितः । पादुकः पादुकाकारस्तथा चैवार्द्धपादुकः ॥ शालि विशेषसंस्थाने निर्द्दिशेन्मतिमान् भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं विचक्षणैः ॥ एतेषामेव सर्व्वेषामावर्त्तानां तपोधनैः । रोमजेति कृता संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः ॥ शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एको द्वैरा दद्दत्यापं तेन दोषो न दुष्यति ॥ अथवा द्विजमुख्याय वेगादिगुणवान्हयः । दत्त्वा वाह्यः क्रयेणैव दुरावर्त्तस्तु काकुदी ॥ श्रीवत्सो रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च । अक्रन्दी मुषली चैव राज्यरत्नप्रदः सदा ॥ प्रपाणे मारुतं विन्द्याल्ललाटे च हुताशनम् । उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रसूर्य्यौ च मूर्द्धनि ॥ रन्ध्रे स्कन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरो हरिः । इत्येवं पूजिता ह्येते दशावर्त्तास्तु वाजिनः ॥ अप्येकेन विहीनाश्चेद्भवेयुरशुभास्तदा ॥ क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३ ।

आवर्त्तकः । पुं । कीटविशेषे । तद्दष्टे वायुजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८ अ. । राजावर्त्तमणौ । रा.नि.व.१३ । क्ली । स्थलपद्मे । रौप्यमाक्षिके । रा.नि.व.१३ ।

आवर्त्तकी । स्त्री । स्वनामख्यातलतायां कोकणादिदेशे आहुली तलाड़वल्ली भगतवल्ली इति च प्रसिद्धायां । সোণামুখী । गुणाः—कषायोष्णा सरा तिक्ता रसायनी वृष्या वातामवातकफशोथमेहघ्नी । मद.व.१ । कषायाम्ला शीतला पित्तघ्ना । रा.नि. व.३ । वृहद्दन्त्याम्, भद्रदन्त्याम् । रा.नि.व.६ ।

आवर्त्तनम् । क्ली । आलोड़ने दुग्धादीनाम् । আওটান । धातुगालने । अ.टी. ।

आवर्त्तनी । स्त्री । (Helicteres Isora.) आँतमोड़ा इति ख्याते द्रव्ये । আঁতমোড়া । हिं मरफली । धातुगालनपात्रे । श.र. ।

आवर्त्तपूलिका । स्त्री । पूलिकाभेदे ।

आवर्त्तमणिः । पुं । राजावर्त्तनामकोपरत्ने । रा.नि.व.१३ ।

आवर्त्तिनी । स्त्री । अजशृङ्गीवृक्षे । द्र.मा. ।

आवलीकन्दः(कः) । पुं । मालाकन्दे । रा. नि.व.७ ।

आव(ब)ल्यम् । क्ली । दौर्ब्बल्ये ।

आवसथः । पुं, क्ली । गृहे । हे.च. ।

आवसितम् क्ली । निर्वुषीकृतधान्ये । বওলান ধান । हे.च. । परिपक्वमर्द्दितधान्ये । भरत. । [अ. ।

आवश्यिकः । त्रि । अवश्योचिते । सु.चि.३८

आवा(बा)धा । स्त्री । पीड़ायाम् । श.र. ।

आवापः पुं । आलवाले । कल्के । प.प्र.१ख. । निःक्षेपे । सु.चि.१ख. ।

आवारि । क्ली । हट्टगृहे । হাটচালি । उणा. ।

आवासः । पुं । गृहे । हे.च. ।

आविः । पुं । प्रसिवि । वै.निघ. ।

आविकः । पुं । कम्बले । हे.च. । हला. । त्रि । मेषसम्बन्धिनि । क्ली । मेषमांसादौ । मेषीदुग्धे ।

आविकघृतम् । क्ली । मेषीनवनीतजातघृते । ভেড়ার দুধের ঘি । गुणाः—लघुपाकं पित्तकोपनं योनिदोषे कफे वाते शोफे कम्पे च हितम् । रा.नि.व.१५ । पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्व्वरोगविषापहं । दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥ अत्रि.८ख. ।

आविकदधि । क्ली । मेषीदुग्धकृतदधनि । ভেড়ীর দই । हिं मेढ़ीकेदहि । गुणाः—गुरु सुस्निग्धं कफपित्तकरं वाते रक्तवाते च पथ्यं शोफव्रणघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ । मुखरोगे परं हितं, दृष्टफलं । आविकं पित्तकृद्वातशमनं कफकोपनं । गुआर्शःकुष्ठरोगे च रक्तपित्ते न शस्यते । अत्रि.८ख. ।

आविकनवनीतम् । क्ली । मेषीदुग्धजातनवनीते । ভেড়ীর দুধের ননি । गुणाः—पाके हितं लघु सारकं योनिशूले कफे वाते अर्शसि च सदा हितम् । ऐडकं नवनीतं क्लिष्टगन्धं शीतलमेवाहत् गुरु पुष्टिस्थौल्यमन्दाग्निदीपनस्र । रा. नि.व.१५ ।

आविकमांसम् । क्ली । मेषमांसे । ভেড়ার মাস । गुणाः—मधुरं दूंबह्गुरु बलकरञ्च । आजमांसाद्विपरीतगुणं तेन अत्युष्णं स्निग्धं गुरु सदोषं आभिष्यन्दि च । वा.सू.६ख. ।

आविकमूत्रम् । क्ली । मेषीमूत्रे । ভেড়ীর মূৎ । गुणाः—तिक्तं कटुकम् उष्णं कुष्ठघ्नम् अर्शःशूलोदररक्तशोफमेहविषघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ । शोफकुष्ठार्शोमेहवर्चोग्रहघ्नञ्च । मद.व.८ ।

आविकक्षीरम् । क्ली । मेषीदुग्धे । ভেড়ীর দুধ । मं मेंढ़िचेदुध् । गुणाः—स्वादु अम्लपाकं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तकफोल्बणं हृद्यं हिक्काश्वासानिलघ्नञ्च । वा.टी.चारपाणिः । लोमशं गुरु कफपित्तहरं स्थौल्यघ्नं मेहघ्नं वातप्रकोपे पथ्यं अनिलजे कासे हितञ्च । रा.नि.व.१५ । वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्रदञ्च । वा.सू.५ख. । क्षीरमं मधुरं रुक्षमुष्णं वातकफापहं । न शस्तं रक्तपित्तानां वातिकानां हितं भवेत् । अत्रि.८ख. । [वै.निघ. ।

आविकी । स्त्री । कम्बले । শাল । अल्लक्यां ।

आविग्नः । पुं । करमर्द्दवृक्षे । পাণি আম্লা । श.र. । अ.टी.सा. । [टा ।

आविटः । वृक्षविशेषे । हिं आवुटा । मं आप-

आविधः । पुं । वेधनास्त्रे । ভোমর, তুরপুন । अम. । [गर्भ. ।

आविरः । पुं । प्रसववेदनायाम् । मा.नि.मूढ़-

आविलम् । क्ली । काबेलदेशीयफलविशेषे । सेओ इति लोके । मं थोरसेवफल । त्रि । कलुषे ।

आविलकन्दः । पुं । मालाकन्दे । रा.नि.व.१ ।

आविलमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । लक्षणं यथा—शुभाङ्गः ताम्रपक्षः स्थूलाङ्गश्च । गुणाः—अतिरुच्यः मधुरः बल्यः वीर्य्यपुष्टिवर्द्धनः गुणाढ्यश्च । रा.नि.व.१७ ।

आविला । स्त्री । मत्स्ये । चाङ्गेर्य्यां । আমরুল । मं आंबोली । अम. । [वै.निघ. ।

आविशृङ्गः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে ।

आविष्टः । त्रि । प्रेतादिभिर्गृहीते । ভূতে পাওয়া । हारा. ।

आवी । स्त्री । प्रसववेदनायाम् । सु.नि.८ख. । प्रसवलिङ्गे मूत्रकफप्रसेकादौ । विज.र. ।

आवेगी । स्त्री । वृद्धदारकलतायां । বীজতারক । रा.नि.व.२ । र.मा. । मद.व.१४

आवेशः । पुं । अपस्माररोगे । हे.च.। भूतसञ्चारे । रा.नि.व.२० ।

आवेशनम् । क्ली । शिल्पशालायाम् । ज्वला. । भूतावेशे । मे.नचतुष्कं । मन्त्रेण भूतमाकृष्य शिरसि सन्निवेशने । "बन्धावेशनताड़नैः ।" च.द.ज्व.चि. । क्रोधे । धरणिः ।

आवेशनमन्त्रः । पुं । येन मन्त्रेण भूतादयः शरीरे विशन्ति । अचि.३स्था.५ अ. ।

आवेशिकः । त्रि । आगन्तुके । अम. ।

आशनः । पुं । असनवृक्षे । द्विरूपकोषः ।

आशयः । पुं । आधारे । अभिप्राये । पनसवृक्षे । मे. । अजीर्णे । Organs or receptacles. कोष्ठागारे । भजयपालः । आशयाः सप्त — वातपित्त कफ रक्त पक्व मूत्रामाशयाः, स्त्रीणामतिरिक्ता गर्भाशय इत्यष्टौ । सु.शा.५ अ. । वायुः स्वस्थितिहेतोराशयं करोति । आमस्याश्यामाशयोऽमिन कर्मोत्याशयसम्भवम् । सु.शा.४ अ. । तत्र उरो रक्ताशयः, तदधः श्लेष्माशयः,तदधः आमाशयः, तदधः पक्काशयाद्दूर्द्ध ग्रहणी नाम या कला सैव पाचकाशयः । नाभिरूर्द्धमन्याशयः मध्यभागे स्थितः । तस्योपरि तिलं, तदधो वाताशयः । तदधः पक्काशयः स एव मलाशयः । तदधो वस्तिः स एव मूत्राशयः । भा.पू.। वाभटस्तु नार्य्यास्तय आशया अधिका उच्यन्ते, ते च गर्भाशयः स्तनौ च । तत्र गर्भाशयः पित्तपक्काशयान्तरे, प्रवृद्धौ स्तनौ स्तन्याशयौ च ।

आशयफलम् । क्ली । पनसे । विश्वः ।

आशयाशः । पुं । वायौ । अग्नौ । भ.टी. ।

आशा । स्त्री । तृष्णायाम् । अम. ।

आशाढ़ः । पुं । तृतीयमासे । द्विरूप.भ.टी. ।

आशापुरसम्भवः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । आसापुरी धूप इति लोके । रा.नि.व.१२ ।

आशाबन्धः । पुं । मर्कटजालके । माकड़शार जाल । मे.धचतुष्कं । [भोजने ।

आशितः । त्रि । भुक्ते । अशिते । जटा.। क्ली ।

आशितम्भवम् । क्ली । अन्नादौ । पुं । तृप्तौ । मे.

आशिता । त्रि । अतिशयभोक्तरि । हे.च. ।

आशी (शीः) । स्त्री । सर्पदन्ते । मे. । सर्पविषे । श.र. । आशी तालुगता दंष्ट्रा तया दष्टो न जीवति । विषविद्याः । हृद्रिनामकौषधे । रा.नि.व.५ । [पुष्पवृक्षविशेषे । रत्ना. ।

आशीतः (कः) । पुं । अर्हिलक इति ख्याते

आशीविषः । पुं । सर्पे । मद.व.१२ । अम. । दर्वीकरसर्पे । सु.कल्प.४ अ. ।

आशुः । पुं, क्ली । धान्यसामान्ये । र.मा. । वर्षाभवषष्टिकादिव्रीहिविशेषे । আউশ ধান । मे.शद्विकं । "आशुभक्तौदकैः पिष्टम् ।" च.द.अ.पि.चि.अभयगुड़ौ । गुणाः—मधुरः पाकेऽम्लः पित्तकरः गुरुश्च । राज. ।

आशुकारी । पुं । पित्तोल्वणसन्निपातज्वरे । लक्षणं—"अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च । गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते । पित्तोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ॥" भा.म.१ भ. ।

आशुकोपितः । पुं। मध्यदेशजातवक्रकशाखौ। धर्कोढ़ धान इति प्रसिद्धः । रा.नि.व.१६ ।

आशुगः । पुं । वायौ । अम. ।

आशुतीक्ष्णकम् । क्ली । ताम्रे । [च. ।

आशुपः । पुं । वंशविशेषे । বেউড় বাঁশ । श.

आशुपर्णी । स्त्री । शल्लकीलतायां । कुन्दुरुकी लता । रत्ना. ।

आशुमण्डः । पुं । आशुभक्तमण्डं । আউশ চালের মণ্ড । गुणाः—ग्राही मधुरः कफकरः तर्पणः त्रयदोषघ्नः शुक्रवर्द्धनश्च । अचि.१स्थान.१३ अ. । [धान्ये । भ.टी.भ. ।

आशुव्रीहिः । पुं । बोरोधान्ये । रत्ना. । आशु-

आशुशुक्षणिः । पुं । अग्नौ । रत्ना. ।

आश्रिकुटी । पुं । पर्व्वते । श.मा. ।

आश्च्योतनम् । क्ली । नेत्रसेचने । वा.टी.हैमा. चक्षुःपूरणं । प्रयोगः । तस्य लक्षणं—"अथ आश्च्योतनं कार्य्यं निशायां न कथञ्चन । उन्मीलितेऽक्षिद्वयार्थं बिन्दुभिर्द्वाङ्गुलात्रितम् । क्वाथक्षौद्रासवस्नेहविन्दूनां यत् पातनं । यद्द्वाङ्गुलोन्मिते नेत्रे प्रोक्तमाश्च्योतनं हि तत् ।" इति । मात्रा च लेखने ८ बिन्दवः, स्नेहने १० बिन्दवः, रोपणे १२ बि-

न्दव:, शीते चोष्णा ग्रीष्मे च शीता विन्दवो भवेयु:। तत्र वाते तिक्तं, पित्ते स्निग्धं, कफे च तिक्तोष्णकषं हितम्। वै.निघ.।

आस्रय:। पुं। आधारे। जटा। गृहे। हे.च.।

आस्रयाग्र:। पुं। चित्रकवृक्षे। अग्नौ। अम.।

आस्रव:। पुं। क्लेशे। मे.।

आस्लेष:। पुं। आलिङ्गने। रत्ना.।

आश्वत्थम्। क्ली। अश्वत्थफले। अम.।

आश्वयुज: } पुं। षष्ठमासे, आश्विने मासि। **आश्विन:** } अत्र रवे: कन्याराशिस्थिति:। आश्विन मास। अम.।

आश्विनेयौ। पुं। अश्विनीकुमारौ। अम.।

आश्वीनम्। क्ली। एकेनाश्वेन एकदिनगम्ये पथि। अम.।

आषाढ़:। पुं। स्वनामख्याततृतीयमासे। यत्र रवेर्मिथुनराशिस्थिति। अम.। पलाशदण्डे। मे.।

आषाढ़कम्। क्ली। पलाशबीजे। व.१३।

आसङ्गा। स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायां। रा.नि.

आसङ्गिनी। स्त्री। चक्रवायौ। घूर्णि वातास। चिका.।

आसङ्गिम:। पुं। कर्णबन्धनाकृतिविशेषे। स चाभ्यन्तरदीर्घैकपालि:। सु.सू.१६अ.।

आसक्ति:। स्त्री। सङ्गमे। मे.।

आसन:। पुं। जीवकद्रुमे। मे.नत्रिकं। क्ली। गजस्कन्धे। हला.। पीठिकाय। पिंड़ि।

आसनपर्णी। स्त्री। अपराजितायां। सं गी कर्णवल्ली। वै.निघ.।

आसन्द:। पुं। खट्वाभेदे। मे.दत्रिकं।

आसन्दी। स्त्री। लघुखट्विकायाम्। हारा.।

आसन्नकाल:। पुं। मृत्युकाले।

आसव:। पुं। मद्यमात्रवचने। वा.टी.हेमा.। मद्यविशेषे। अपक्वौषधसिद्धमद्यम् आसव उच्यते। "यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसव:।" शीधुरिक्षुरसै: पक्वैरपक्वैरासवो भवेत्। प.प्र.१ख। गणा:—"आसवस्य गुणा: ज्ञेया बीजद्रव्यगुणै: समा:। भा.पू.मद्यव.। द्रवेषु चिरकालस्थं यद्द्रव्यं सन्धितं भवेत्। आसवारिष्टभेदैस्तत्प्रोच्यते भेषजोचितम्॥ वै.निघ.सेहविधि:। धान्याम्ले। वै.निघ.। See अरिष्ट:। [रा.नि.व.१।

आसवद्रु: (म:)। पुं। असनवृक्षे। तालवृक्षे।

आसारण:। पुं। वृक्षभेदे। भैष.।

आसीनप्रचलायितम्। क्ली। निद्राविशेषेणोपविश्य दोलने। ढुलुनि। राज.।

आसुतम्। क्ली। चिरकालस्थिताम्लं कन्दादियुक्तमासुतमुच्यते। तदुक्तं कन्दमूलफलाद्यञ्च लवणोदकसंयुतं। सन्धानाच्चिरकालात्तमासुतं परिकीर्त्तितम्॥ वा.टी.हे.। [हे.च.।

आसुति:। पुं। मद्यसन्धाने। मद চোওয়ান।

आसुतीबल:। पुं। शौण्डिके। हे.च.।

आसुरम्। क्ली। विड़लवणे। रा.नि.व.६। বিট্ লবণ। भा.पू.१भ.। सामुद्रलवणे। मद.व.२।

आसुरी। स्त्री। श्वेतसर्षपे। শ্বেতসরিষা, कृष्ण राई। प.मु.। र.सा.सं.। च.द.ग्रह.चि.आयामकाञ्जिके। रक्तसर्षपे। রাইসরিষা। रा.नि.व. १६। छेदभेदात्मके चिकित्साविशेषे। आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता। श.च.।

आसेक्य:। पुं। नपुंसकविशेषे। तल्लक्षणं— "पित्रोरत्यल्पवीर्य्यत्वादासेक्य: पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम्"।सु.शा.२अ.।

आस्कन्दनम्। क्ली। संशोषणे। मे.नत्रिकं।

आस्कन्दितम् (कम्)। क्ली। अश्वस्य पञ्चमगतिभेदे। हे.च.। सा च गति: सम्यग्गतिरित्यमर:।

आस्तर:। पुं। करिकम्बले। हे.च.।

आस्तरणम्। क्ली। कुथे। हस्तिपृष्ठस्थविचित्रकम्बले। कुल्। हला.।

आस्तिकमति:। पुं। उत्तमवैद्ये।

आस्था। स्त्री। यत्ने। अपेक्षायाम्। आलम्बने। मे.थद्विकं। जले। हे.च.।

आस्थागम:। पुं। जले। हे.च.। [निरूह:।

आस्थापनम्। क्ली। निरूहवस्तौ। भा.। See

आस्थापनोपगवर्ग:। पुं। आस्थापनश्रेष्ठ-

पञ्चविंशमहाकषायवर्गे । यथा—"चित्रकहिङ्गुपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचावत्सकफलशतपुष्पामधुकमदनफलानी"ति दशेमानि आस्थापनोपगानि भवन्ति। ते उड़ी, चिन्न,पिपुल,कुड़, सरिषा, वच, इन्द्रयव शुलफा, यष्टिमधु, मयना फल । च.सू.४ऋ. ।

आस्पदम् । क्ली । स्थाने । हे.च. । प्रतिष्ठायां। अम. ।

आस्पन्दनम् । क्ली । अतिकम्पे । स्पन्दने ।

आस्फालः । पुं । करिकर्णास्फालने । हारा. ।

आस्फालनम् । क्ली । ताड़ने । आटोपे ।

आस्फोटः (कः) । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । गिरिजपीलुनि । आक्रोटविशेष । रा.नि.व.१० । श.र. । [अम. ।

आस्फोटनी । स्त्री । वेधनिकायां । भोमर ।

आस्फोटा । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । रा.नि.व. १० । नेवालि फुल । भा. ।

आस्फोतः (कः) । पुं । स्वनामख्यातलतागुल्मे। शापरमाली । र.मा. । रक्तार्कवृक्षे । भा.पू.१भ.। भैष.नेत्ररो.चि. । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चन । हि कचनार । मद.व.१ । भूपलाशवृक्षे । प.मु. ।

आस्फोतका (ता) । स्त्री। (Clitoria ternatea.) अपराजितासामान्ये। प.मु.। भा.पू.१भ. विषतैले । भा.म.४भ.पूतनायह.चि. । "आस्फोता चैव योज्याः स्युः" । लताविशेषे । हापरमाली इति ख्याते । तैं षड्विमल्लितैोगे । गुणाः—कुष्ठविषरोगघ्नो । राज. । कन्दर्पसार तैले । शारिवायाम् । सु.चि.६,१८ऋ. । वै.निघ.जीर्णज्व.चीरषादितैले । काष्ठमल्लिकायाम् । प.मु. । रा.नि.व. १२ । श्वेतसारिवायाम् । भा.पू.२भ. । नवमल्लिकायाम् । मे.तत्रिकं । [१८ ।

आस्यम् । क्ली । मुखे । मुखाभ्यन्तरे । रा.नि.व.

आस्यदेशः । पुं । मुखमध्ये ।

आस्यपत्रम् । क्ली । पद्मे । श.च. ।

आस्यपुष्पः । पुं । श्वेतकिणिहीवृक्षे । वै.निघ.।

आस्यफलः । पुं । श्वेतधुस्तूरवृक्षे । श्वेत धुतुरा। मं श्वेतधोत्रा । वै.निघ. । [हे.च. ।

आस्यलाङ्गलः । पुं । शूकरे । वनशूकरे ।

आस्यलोम । क्ली। श्मश्रुणि। दाड़ि,गोंप ।मे.।

आस्यवैरस्यम् । क्ली । मुखविरसादे ।

आस्यशाखोटः । पुं । गुल्मविशेषे । आम् श्याओड़ा । गुणाः—"वदद्रुमास्यशाखोटः स पित्तकफनाशनः । वातलश्च क्रमिं हन्ति पाण्डुताज्वरकामलाः ।" पचि. । [अम. ।

आस्या । स्त्री । उपवेशने । निरुद्योगोपवेशने ।

आस्यासवः । पुं। लालायां लाल,थुतु हे.च.।

आस्रवः । पुं । प्रस्रावे ।

आस्रावी । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं —"आस्राविणं विजानीयात् क्लेदस्रवतलं हयम् ।" ज.द.३८ऋ. ।

आस्वादः (नम्) । पुं, क्ली । स्वादग्रहणे ।

आहकः (ज्वरः) । पुं । नासाज्वरे । नासाज्वर । तल्लक्षणं—"तनुना रक्तशोथेन युक्तौ नासापुटान्तरे। गात्रशूलज्वरकरः श्लेष्मणा स्याहकज्वरः॥" वै.निघ. । [तत्रिकं ।

आहतम् । क्ली । पुरातनवस्त्रे । नववस्त्रे । मे.

आहरः । पुं। उच्छ्वासे। अन्तर्मुखनिश्वासे।हे.च.।

आहरणम् । क्ली । सञ्चयकरणे । मे. ।

आहलीवम् । क्ली । आसालवीज इति गुजराटे प्रसिद्धे । गुणाः—आहलीवं मतं चोष्णं तिक्तं त्वग्दोषनाशनं । वातं गुल्मं नाशयतीत्येवं प्रोक्तं चिकित्सकैः ॥ वै.निघ. ।

आहा । स्त्री । वणिग्द्रव्यभेदे । च.द. ।

आहारः । पुं । द्रव्यगलाधःकरणे । गेला, खाओया । भोजनद्रव्ये । द्रवाद्रवत्वात्स द्विधा, पुनश्च त्रिविधः—स्वभावगुरुर्मात्रागुरुः संस्कारगुरुश्चेति । वा. । "प्राणिनां पुनर्मूलमाहारः बलवर्णौजसाञ्च स षट्सु रसेष्वायत्तः ब्रह्मादेरपि च लोकस्याहारः स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुराहारादेवाभिवर्द्धिर्बलमारोग्यं वर्णेन्द्रियप्रसादश्च, तथाहारवैषम्यादस्वास्थ्यम् ।" सु.सू.४६ऋ. । गुणाः—बलकृत् सद्यः प्रीणनः देहधारकः । ओजस्तेजःस्मरीत्साहधृतिस्मृतिमतिप्रदश्च । मद.व.११ । तत्पाकप्रकारः—यात्यामाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः । माधुर्यं फेनभावञ्च षड्रसोऽपि लभेत सः । अथ पाचकपित्तेन

विदग्धभावतां व्रजेत् । ततः समानमरुता यथा-श्रीमभिनीयते ॥ यदूर्ध्वं पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटुः । रसो भवति सम्यक्वादपक्वादामसम्भवः । वह्निर्बलेन माधुर्य्यं स्निग्धतां याति तत्र सः । पुष्णाति धातूनखिलान् सम्यक् पक्वोऽमृतोपमः । मन्दवह्निविदग्धश्च कटुरम्लो भवेद्रसः । विषभावं व्रजेद्वापि कुर्य्याद्वा रोगसङ्करम् ॥ शार्ङ्ग.पू.६अ. । क्ली । भक्ष्ये । प.मु. । भक्ष्याहारे । विन्द्यादभ्याहारमाहारसंज्ञम् । रा.नि.व.२० ।

आहारशोषणः । पुं,क्ली । कृष्णजीरके । [च.]

आहारसम्भवः । पुं । शरीरस्थरसधातौ । हे.

आहारस्थानम् । क्ली । निर्गमनादिदेशे । "आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ।" भा. ।

आहार्य्यः । पुं । अपालिकभयतो यः स आहार्य्यपालिर्नाम । तन्नामककर्णबन्धनाकृतौ । सु.सू.१६अ. । त्रि । आहरणार्हे (कर्णमलादौ) । आगन्तुके । त्रिका. ।

आहावः । पुं । निपानजलाशये । চৌবাচ্চা । हे.च. । अम. ।

आहुली । स्त्री । आहुल्ये ।

आहुल्यम् । क्ली । काश्मीरदेशजे 'तरवट्' इति ख्याते क्षुपविशेषे । हिं भुञ्जितखड़ । मं तरवड़, आवेर । गुणाः—आहुल्यं तिक्तशीतं चक्षुष्यं पित्तदाहघ्नं मुखरोगघ्नं कुष्ठकण्डूतिजन्तु-शूलव्रणघ्नञ्च । रा.नि.व.४ ।

आह्वरफेनम् । क्ली । अहिफेने । भैष.शोथ-चि. लोकनाथरसे ।

आहेयम् । क्ली । विषे । त्रि । अहिसम्बन्धिनि ।

आह्निकम् । क्ली । भोजने । हारा. । मे. ।

आचारणा । स्त्री । मैथुनं प्रत्याक्रोशे । छेनालि अपवाद । अम. ।

आच्चिकः । पुं । आच्छुकवृक्षे । আচ্‌কুলের গাছ । र.मा. । छागज्वरे । गज.वै. ।

आच्चिकशीधुः । पुं । विभीतकगुडकृते धातकीपुष्पकृततीक्ष्णमद्ये । गुणाः—आच्चिकः पाण्डुरोगघ्नः बल्यः संग्राहको लघुः । कषायमधुरः शीधुः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥ सु.सू.४५अ. ।

आच्चिकी(सुरा) । स्त्री । विभीतककल्ककशालितण्डुलकृतसुरायाम् । सा च पाण्डुशोफार्शःपित्तासकफकुष्ठघ्नी किञ्चिद्वातकरी रुच्या दीपनी रेचनी लघुश्च । मद.व.८ । तिनिशकृतसुरेति केचित् ।

आच्चीवः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । अ.टी.रा. ।

आच्चेपः (कः) । पुं । वातरोगविशेषे । कुपितो वायुर्धमनीं प्राप्य मुहुः सञ्चरणाद्देहं चालयन् आक्षेपकं जनयति । लक्षणम्—यदा तु धमनीः सर्व्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु मुहुः मुहुर्देहं मुहुश्चरः । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः ॥ मा.नि.वा.व्या. । स चतुर्धा—वातादिभेदेन । गदाधरस्तु आक्षेपकमेकमेव कारणभेदाच्चतुर्विधं कथयति । पित्तश्लेष्मान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः । कुर्य्यादाक्षेपकं चान्यश्चतुर्थमभिघातजः ॥ आक्षेपके शिरां विध्येत् कुर्य्याद्वातहरीं क्रियां । तीक्ष्णैः प्रधमनैर्नस्यैस्तथा संज्ञां स विन्दति ॥ इति । अश्वस्याक्षेपकलक्षणं यथा—"गत्वा यः पूर्व्वकायेन पुनः पश्चाच्च गच्छति । सन्धाङ्गी वेदनार्त्तश्च तस्याक्षेपकमादिशेत् ॥" अ.द.५५अ. ।

आच्चोटः । पुं । गिरिजाक्षोटवृक्षे । আক্‌রোট্ গাছ इति लोके । श.र. । See अक्षोटः ।

आच्चोड़ः । पुं । आक्षोटवृक्षे । अ.टी.भ. ।

इ

इः । पुं । पुरुषोत्तमे । हला. ।

इकटः । पुं । वंशाङ्कुरे ।

इक्कटः । पुं । तृणविशेषे । ইকড় । प.मु. । बदरवृक्षे । रत्ना. ।

इङ्गः । त्रि । जङ्गमे । हे.च. ।

इङ्गलः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । জিয়াপুতা । हिं गणवेटे । वै.निघ. ।

इङ्गुदः (दी) । पुं,स्त्री । स्वनामख्यातसदसन्नि-

वृचे। জিয়াপুতা, ইঙ্গোট इति च प्रसिद्धे। सु.सू.३८अ.। कफशमने। "पुत्रजीवके पुत्रजीवकफले।" सि.यौ.कास.चि.मन:शिलादिधूमपाने इङ्गुदः। "मुक्तेङ्गुदैः पिबेत्।" इन्दः। गुणाः—मदगन्धिः कटुकस्था फेनिला लघुः रसायनी क्रमिवातकफव्रणघ्नी च। रा.नि.व.८। कुष्ठभूतग्रहव्रणविषक्रमिघ्न उष्णः श्वित्रशूलघ्नः तिक्तः कटुश्च। भा.पू.१भ.वटादिः। मद.व.५। "अस्य पुष्पन्तु मधुरं स्निग्धञ्चोष्णञ्च तिक्तकं। वातं कफं नाशयति च।" वै.निघ.। तरफलं—"स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मघ्नमेदुदम्।" सु.सू.४६अ.। पारावतपद्यां। লতাফট্কী। प.मु.।

इङ्गुदीतैलम् । क्ली। इङ्गुदीफलोत्थतैले। गुणाः—स्निग्धं मधुरं पित्तघ्नं शीतलं वर्ण्यं कान्तिदं कोमलं केशवर्द्धनञ्च। रा.नि.व.१५। [१अ.।

इङ्गुदीचारः । पुं। तन्नामकहृच्चारे। च.चि.

इङ्गुलः (ली) । पुं, स्त्री। इङ्गुदीवृचे। रा.नि.व.८। क्ली। हिङ्गुलं। मा.नि.विभ.र.।

इच्छाभेदी । पुं। भेदकरसविशेषे। "तुल्यं टङ्गणपारदं समरिचं तुल्यांशकं गन्धकं विश्वा च द्विगुणा ततो नवगुणं जैपालचूर्णं चिपेत्। गुञ्जैकप्रमितो रसो हिमजलैः संसेवितो रेचयेत्।" अत्र प्रत्येकमेकभागतुल्यं जैपालचूर्णस्य नवगुणत्वं। द्वितीये पाठे जैपालस्याष्टौ भागाः गन्धकस्य द्वौ भागौ। स यथा—"जैपालाष्टौ द्विकौ गन्धस्त्रिशुण्ठी मरिचं त्रिकं। एकः सूतः सोहगैका गुञ्जा मात्रा वटीकृता" इत्यादि॥ तृतीये गदमुरारीच्छाभेदिरसे बलिर्गन्धके, गगनमभ्रे, अर्कस्ताम्रे, जैपालचूर्णं सर्व्वचूर्णसमं भृङ्गराजरसैः दिनद्वयं मर्द्दम्। पाठो यथा—"रसबलिगगनार्कं शुद्धतालं विषञ्च त्रिकटुत्रिफलमेतत् टङ्कणं भृङ्गभिः। सममिह जयपालीकृतचूर्णं विमर्द्य द्विनिशमनिशमेतद्भृङ्गराजोत्थवारा॥" चतुर्थो यथा—"शुण्ठी मरिचसंयुक्तं रसगन्धकटङ्कणं। जैपालास्त्रिगुणाः प्रोक्ताः सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत्। इच्छाभेदी द्विगुञ्जः स्यात् सितया सह दापयेत्। यावन्मश्चुलुकाः पीतास्तावद्वारान् विरेचयेत्॥" तक्रौदनं खादितव्यम्। र.सा.सं.विरेकाधिकारे।

इच्छाभेदी(गुड़िका) । स्त्री। भेदकारकभेदे। अत्र जैपालचूर्णं सर्व्वतुल्यं ग्राह्यं। "पारदं गन्धकं कुर्य्यात्सौभाग्यं पिप्पलीसमं। समानि जयपालानि क्रियन्ते रेचनाय च। शीतेन रेचयेत्कल्यमुष्णेनैव प्रशाम्यति।" र.सा.सं.। [गोछ। श.च.।

इच्छुकः । पुं। मातुलुङ्गवृचे। টাবা লেবু

इज्जलः । पुं। (Barringtonia acutangula, Syn. Euginia acutangula.) हिज्जलवृचे। হিজল। समुद्रफले इति च लोके। गुणाः—"शीतलः संग्राही वातकोपनः विशेषेण विषघ्नश्च। मद.व.५। कुत्रचित् वातकोपनश्च। भा.पू.१भ.। इज्जलिरिति। है.च.। See हिज्जलः।

इञ्चाकः । पुं।मत्स्यविशेषे। এঁচ্লা মাছ। त्रिका.।

इञ्चुकः । पुं। इञ्चाकमत्स्ये। हारा.।

इट्चरः । पुं। षण्डे। ষাঁড়। अम.।

इड्वः । पुं। गोपतौ। ষাঁড়। है.च.।

इड़ा । स्त्री। शरीरवामभागस्थनाड्यां। वामसुष्काधःस्था धनुर्वक्रा वामनासिकापर्य्यन्तगता या नाड़ी सा इड़ा इत्युच्यते। है.च.।

इड़ाचिका । स्त्री। वरटायाम्। বোল্তা। श.च.। गन्धोल्याम्।

इड़ाजातः । पुं। भूमिजगुग्गुलौ।

इड़िकः (कः) । पुं। वन्यच्छागे। वानरे। हारा.।

इड्वरः । पुं। वृषे। अ.टी.। स्वामी।

इण्डरी । स्त्री। पक्वान्नविशेषे।

इत्कटः (रः) । पुं। स्वनामख्यातचुपविशेषे। ইৎকড়, ওকড়া, ইকড় इति च। र.मा.। च.सू.४अ.।

इत्कटा । स्त्री। सूक्ष्मपत्रिका-दीर्घलोहितयष्टिका-काष्ठविशेषे। वा.सू.१५अ.वेल्लन्तरादिव.। "गोकण्टकेत्कटसहाचरबाणकाशाः।"

इत्किला । स्त्री। गोरोचनाख्यगन्धद्रव्ये। श.च.।

इदङ्कार्य्या । स्त्री। दुरालभायाम्। श.च.।

इदम् । क्ली। रौद्रे। दीप्ते। मे.। [अम.।

इध्मम् । क्ली। अग्निदीपनकाष्ठे। জ্বালানিকাঠ।

इनानी । स्त्री। वटपत्रीवृचे। পাথরকুচাবিশেষ। रा.नि.व.५।

इन्द्मरम् । क्ली । (Nymphaea coerulea.) नीलकमले, नीलपद्मे । श.मा ।

इन्दिन्दिरः । पुं । भ्रमरे । त्रिका. ।

इन्दिरा । स्त्री । लक्ष्म्यां । त्रिका. ।

इन्दिरामन्दिरम् । क्ली । विष्णौ । राज. ।

इन्दिरालयः । पुं । (Nymphaea lotus.) पद्मे । श.र. ।

इन्दिरावरम् । क्ली । नीलपद्मे । प.मु.श.र. ।

इन्दि(न्दी)वरम् । क्ली । नीलपद्मे । नील-शुन्दि । प.मु.श.मा. । एतत् श्वेतपद्मादिगणयुक्तं पर किञ्चिद्धीनगुणम् । भा.पू.१भ. । See नीलोत्पलम् ।

इन्दीवरः । पुं । स्थलपद्मवृक्षे । सु.स.३८अ. । कुरुण्टकभेदे । "कुरुण्टकाभेदः दीर्घपर्णो बहलपुष्पः ।" ङ.सु.चि.७अ. ।

इन्दीवरा (री) । स्त्री । शतमूल्याम् । प.मु. रा.नि.व.१० । भ्रमरश्याम् । ... । प.मु. । इन्द्रचिर्भट्याम् । ... । रा.नि.व.३ । कदलीवृक्षे । वै.निघ. । See इन्द्रवारुणी ।

इन्दीवरिणी । स्त्री । उत्पलिन्याम् । কুমুদের ঝাড় । रा.नि.व.१० ।

इन्दीवारम् । क्ली । नीलपद्मे । मे.राज. ।

इन्दुः । पुं । कर्पूरे । श्रम.रा.नि.व.८ । भा.म.४ भ.नेत्ररोग.चि. । "स्फाटिकशङ्खनाभेन्दवः ।" भा. म.१भ.त.त्व.चि. । "तुरङ्गलालवर्णानमेन्दु । लवङ्गेन्दुसुवासितम् ।" भा.पू.पानकव. ।

इन्दुकः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । रा.नि.व.६ । केमुककन्दे । वै.निघ. ।

इन्दुकमलम् । क्ली । कुमुदे । শ্বেতোৎপল, শ্বেত শুন্দি ফুল । रा.नि.व.१० ।

इन्दुकलिका । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । श्वेतकेतक्याम् । रा.नि.व.१० ।

इन्दुकान्तः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि.व. १३ । स्त्री । रात्रौ । है.च. । [रा.नि.व.६ ।

इन्दुखण्डा । स्त्री। कर्कटशृङ्ग्यां । কাঁকড়াশৃঙ্গী।

इन्दुचन्दनम् । क्ली । हरिचन्दने । वै.निघ. ।

इन्दुपत्रः । पुं । भूर्जवृक्षे । संग्रह: ।

इन्दुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । ঈশলাঙ্গুলে । रा नि.व.३ । [ष रा.नि.व.२३ ।

इन्दुपोदकी । स्त्री । वेल्लिकायां । লতাবিশে

इन्दुफलः । पुं, क्ली । आम्रातके । আমড়া গাছ, আমড়া । वै.निघ. । वै.निघ. ।

इन्दुमुखी । स्त्री । पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড় ।

इन्दुरः । पुं मूषिके । अयं विलेशयः, विलेशयत्वादेतन्मांसं वातघ्नं मधुरं बृंहणं बद्धविण्मूत्रं वीर्यकरञ्च । भा.पू.१भ. ।

इन्दुरकर्णिका (र्णी) । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । ইন্দুরকাণী । हिं मूषाकाणी । [१३।

इन्दुरत्नम् । क्ली । मुक्तायाम् । प.मु.रा.नि.व.

इन्दुरसा । स्त्री । पिष्टकभेदे । আঁদোসা । यथा—"षष्टिकानाञ्च शालीनां पिष्टं द्रवशाच शर्करां । किञ्चिद्दध्ना च संमर्द्य द्वितीये दिवसे ततः । वर्त्तुलान् वटकान् कृत्वा घृते पक्का प्रयत्नतः । गुणाः—तेऽतिशीताश्च हृद्याश्च बलपुष्टिकरा मताः ।" वै.निघ. ।

इन्दुरा । स्त्री । सोमराज्याम् । वै.निघ. ।

इन्दुराजि:(जी) । स्त्री। सोमराज्यां । वै.निघ.।

इन्दुलेखा । स्त्री । (Asclipias acida.) गुडूच्याम् । त्रिका. । सोमराज्याम् । वै.निघ. । सोमलतायाम् मे.खवतुष्कं । यमान्यां । श.मा. ।

इन्दुलोह(कम्) । क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३।

इन्दुवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । सोमलतायाम् । गुडूच्यां । जटा.। सोमराज्यां । यमान्यां । वै.निघ.।

इन्दुशकला । स्त्री । सोमराज्यां । वै.निघ. ।

इन्दुशफरी । स्त्री। अश्मन्तकवृक्षे । रा.नि.व.६।

इन्दूरः । पुं । मूषिके । रा.नि.व.६ ।

इन्द्रः । पुं देवराजे । मे. । कूटजवृक्षे । भा.पू. १भ.। इन्द्रयवे । भैष.भल्लात-गुडे.। च.द.पित्तश्लेष. ज्व.चि.कण्टकार्य्यादिः । "नागरेन्द्रयवासकं ।" भा. म.४भ.मसू.चि. । "त्रिफलेन्द्रयवासकम् ।" चन्द्रे । रत्ना.। योगभेदे । मे.रद्दिकं । अन्तरात्मनि, स्थावरविषभेदे । है.च.। इस्वमहाकालालतायां ।वै.निघ.।

इन्द्रकर्णिकः । पुं। रक्तैरण्डे । লাল ভেরেণ্ডা।

इन्द्रकोषः । पुं। निर्यूहे । निर्यासे । तमङ्गके । গোঁজলা । हे.च.हला. । [टी.भ. ।

इन्द्रगुप्तम् । क्ली । उशीरे । বেণার মূল । श.

इन्द्रगोपः । पुं। (Coccinella of various kinds.) शक्रगोपे । तीज वीरबहुटी इति च प्रसिद्धे । मखमली, ছোট কেন্নুই इति लोके । हारा. । रा.नि.व.१६ । [रा.नि.व १२ ।

इन्द्रचन्दनम् । क्ली । हरिचन्दने । रक्तचन्दने।

इन्द्रचिर्भिटा (टी) । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । युग्मफललतायां । রাখালশশা । मं लघुकांवरल । गुणाः—कटुः शीता पित्तश्लेष्मकासदोषव्रणकृमिघ्नी चक्षुष्या च । रा.नि.व.३ ।

इन्द्रच्छन्दम् ।क्ली । सहस्रगुच्छहारे। हे.च. ।

इन्द्रजः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ.२भ.ज्व.चि.ग न्धादिकषाये । कुटजवृत्ते । वै.निघ.ष.सा.चि. कुटजचूर्णे ।

इन्द्रजतु । क्ली । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

इन्द्रजम्बूकवत्पात्रा । स्त्री । कृष्णसारिवायां । भा.पू.१भ. । See कृष्णसारिवा अनन्ता च ।

इन्द्रजिह्वा । स्त्री । लाङ्गलीवृत्ते । ईशलाङ्गुले।

इन्द्रतरुः । पुं । अर्ज्जुनवृत्ते । वै.निघ. ।

इन्द्रतूल(क)म् । क्ली । आकाशे उड्डीयमानसूत्रे । আকাশবুড়ির সূতা । कार्पासे । अर्कवृत्ततूलके । चिका. । [चि । भा.पू.१भ. ।

इन्द्रदारुः । पुं । देवदारुवृत्ते । तैलदेवदारुव-

इन्द्रद्युति । क्ली । चन्दने । वै.निघ. ।

इन्द्रद्रुः (मः) । पुं । अर्जुनवृत्ते । श.र.। अम. । कुटजवृत्ते । रा.नि.व.६। देवदारुवृत्ते। भा.पू.अने.।

इन्द्रनीलः । पुं । मरकतमणौ । नीलकान्तमणि, পান্না । हे.च. । भा.पू.१भ. । "क्षीरमध्ये क्षिपेद्यस्तं क्षीरस्येनीलतां व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यातम् ।" इति परीक्षा । (कः) श.र. ।

इन्द्रपर्णी । स्त्री। इन्द्रवारुण्यां । রাখালশশা । लाङ्गलिकायां । ईशलाङ्गुले । सु.चि.१७अ. ।

इन्द्रपुष्पम् । क्ली। लवङ्गे । र.सा.सं.पूर्णचन्द्ररसे।

इन्द्रपुष्पा (ष्पिका) (ष्पी) । स्त्री। लाङ्गली वृत्ते । ईशलाङ्गुले । प.मु.रत्ना. । पूतीकरञ्जे । नाटा । कण्टकीकृष्णपुष्पकरञ्जः,कलिकारिकेत्यन्ये । सु.सू.३७अ.अर्कादि.ड. ।

इन्द्रब्रह्मवटी । स्त्री । अपस्माराधिकारे । अभ्र तारं रौप्यम् । ताप्यं स्वर्णमाक्षिकम् । पाठः— "सूतसूताभ्रकं तीक्ष्णं तारं ताप्यं विषं समं । पद्मकेशरसंयुक्तं दिनैकं मर्द्दयेद्द्रवैः । सुद्ध्मसिविजयैरण्डवचाभिष्पावशूरणैः । निर्गुण्ड्याश्च द्रवैर्मर्द्यं तद्गोलं पाचयेत्पुनः । कङ्गुणीसर्षपोत्थेन तैलेन गन्धसंयुतं । ततः पक्वा समुद्धृत्य चणमात्रा वटीकृता ।" अनुपानमार्द्रकरसः । र.सा.सं. । রসসিন্দুর, অভ্র, লৌহ, রূপা, স্বর্ণমাক্ষিক, বিষ, পদ্মকেশর সমভাগ। মর্দ্দনদ্রব্য—মনশাসিজু, চিতে, সিদ্ধি,এরণ্ড,বচ, শিম, ওল এবং ইঙ্গুর রস।

इन्द्रभेषजम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । श.र. ।

इन्द्रमदः । पुं । तरुगुल्मज्वरे । गजवे. ।

इन्द्रमहाकामुकः । पुं । कुकुरे । चिका. ।

इन्द्रयवः (वम्) । पुं, क्ली । (Seed of holarrhena antidysenterica.) कुटजवीजे । ইন্দ্রযব । हिं उत्. इन्द्रयव । मं इन्द्रयव, कुड्याचेंवीं । कं कोड़सिगेयवीज । इन्द्रशब्दपर्य्यायमात्रं कुटजवाचकम् । धन्वन्तरिः । भा.पू.१भ. । वा.सू. १५अ.। "आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता ।" च. द.पित्तज्व.चि. । "तिक्ताब्देन्द्रयवैः कृतम् ।" गुणाः —कटुः तिक्तः शीतलः कफवातरक्तपित्तहरः दाहातीसारघ्नः नानाज्वरघ्नः शूलघ्नश्च । रा.नि.व.६ । त्रिदोषघ्नं धारकं कटुशीतं दीपनं ज्वरातीसाररक्तार्शोवमिवीसर्पकुष्ठवातरक्तकफशूलघ्नञ्च । भा.पू. १भ. । इन्द्रयवा इति राजनिघण्टुः ।

इन्द्रलुप्त(क)म् । क्ली । Baldness. श्मश्रुकेशघ्नरोगे । টাক্ রোগ। मं चाइरोग। तस्य लक्षणम्—"रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं । प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः । रुणद्धि रोमकूपांश्च ततोऽन्येषामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुझ्येति च विभाव्यते। सु.नि.१३अ. । इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति खालित्यं शिरोवर्त्मन्येव रुज्या सर्वदेहेति कार्त्तिककुण्डः । मा.नि.विज.र.। रुझेति । विज.र.भोजः । पुं । रा.नि.व.२० ।

इन्द्रलोहकम् । क्ली । रौप्ये ।

इन्द्रवचा । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.नि.व.९ ।

इन्द्रवटी । स्त्री । प्रमेहाधिकारे । पाठः--"मृतं सूतं मृतं वङ्गमर्जुनस्य त्वचान्वितं । तुल्यांशं मर्द्दयेत्खल्ले शाल्मल्या मूलजद्रवैः । माषा १ मा. । र. सा.सं. । सा.कौ. । রসসিন্দূর, বঙ্গ এবং অর্জ্জুনছাল সমভাগ ।

इन्द्रवल्लरी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । রাখালশশা । रा.नि.व.३ । वै.निघ.२भ.कर्णक.सन्निपात रोहितकादिलेपे । [मिलता । सु. ।

इन्द्रवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । इन्द्रवल्ल्यां । সো-

इन्द्रवस्तिः । पुं । तन्नामकमर्म्मस्थाने । পায়ের ডিম । तस्य स्थानं प्रतिपार्ष्णिजङ्घयोः सन्धिः । सु. शा.६ष. ।

इन्द्रवारुणिका (णी) । स्त्री । (Eucumis madraspatanus, cunnis melo. ऐन्द्री-नामकलतायाम् । प.मु. । রাখাল নাড়ু, রাখাল শশা, কুঁদরুকী । हिं इन्द्रारुण,बड़ी इन्द्रफला । मं इन्द्रवारुणी । गुणाः—तिक्ता कटुः शीता रेचनी गुल्मपित्तोदरश्लेष्मक्रिमिकुष्ठज्वरघ्नी च । रा.नि. व.३ । सा ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विधा । लघुः उष्णा कामलापित्तकफप्लीहोदरश्वासकासकुष्ठगुल्मग्रन्थिव्रणप्रमेहमूढ़गर्भगलगण्डविषघ्नी च । भा.पू.१भ. । "लघ्वीन्द्रवारुणी प्रोक्ता पाके कट्वी च तिक्तका । शीता सरी चावीर्य्या च लघ्वी चैव प्रकीर्त्तिता । ...... । चाप्येन्द्रवारुणी कण्ठकजघ्न शोषदं तथा । नाग्नेयेदिति संप्रोक्ता गुणाश्चान्ये तु पूर्ब्बवत् । रसे वीर्य्ये च पाके चाधिका चोक्ता गुर्व्वरियम् ॥" वै.निघ. । गोरक्षकर्क्याम् । च.द लाक्षातैले ।

इन्द्रवि(द्ध)द्धा । स्त्री । वातपित्तजन्यक्षुद्ररोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषे । लक्षणं—"पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिड़का पिड़काचिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषगिति ॥" मा,नि. । तन्नामकाक्षरोगे । See इन्द्रवृद्धः ।

इन्द्रवीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । च.द.सि यो.सान्निपातिकज्व.चि.अष्टादशाङ्गे । "तिक्तेन्द्रवीजधनिकेभकणाकषायः ।"

इन्द्रवृद्धः । पुं । सुष्कवर्ज्जितकुलक्षणाक्षविशेषे । लक्षणं. यथा—"विरोधं नैव यो याति हयानां सुष्कवर्जितः । इन्द्रवृद्धः स विख्यातो भर्त्तुश्च कुलनाशनः ॥" अ.द.३ष. ।

इन्द्रवृक्षः । पुं । देवदारुवृक्षे । अटा. । श्वेतकुटजवृक्षे । अर्जुनवृक्षे । भा.म.४भ. । "सोमवल्लीमिन्द्रवृक्षम् ।"

इन्द्रसुतः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

इन्द्रसुरसः (सा) । पुं, स्त्री । सिन्धुवारवृक्षे ; নিশিন্দা গাছ । रत्ना. । See निर्गुण्डी ।

इन्द्रसुरा । स्त्री । गोरक्षकर्कटिकायां । রাখালশশা । सु.चि.२७ष. । "गुड़ूचीन्द्रसुरा ।"

इन्द्रसुरिषः (सः) । पुं । निर्गुण्डीवृक्षे । নিশিন্দা গাছ । भौंडी इति काश्याम् । र.मा.षम. ।

इन्द्रसूनुः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

इन्द्रस्वरसः । पुं । कुष्ठिजले । च.द.अर्श.चि. नागार्जुनयोगे ।

इन्द्रा । स्त्री । फणिजम्भकवृक्षे । কাঁটা জামীর । मे.रत्रिकं । भा.म.३भ.मेद-चि. । इन्द्रवारुण्याम् । रा.नि.व.३ ।

इन्द्राग्निधूमः । पुं । हिमे । हारा. ।

इन्द्राणिका । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । प.मु. । नीलसिन्दुवारे । रा.नि.व.४ । जातीफलादिवटिकायां । [जातीफला.वटी. ।

इन्द्राणिकापत्रम् । क्ली । निर्गुण्डीपत्रे ।

इन्द्राणी । स्त्री । (Vitex nigundo.) कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । কাল নিশিন্দা । हिं शम्भालु । स्त्रीन्द्रिये । "इन्द्राणी करणं स्त्रीणां पौलोमीसिन्दुवारयोः ।" मे.णत्रिकं । सूक्ष्मैलायां, स्थूलैलायाम् । रा.नि.व.६ ।

इन्द्राभा । स्त्री । कण्टकिभेदे । वै.निघ. ।

इन्द्रायुधम् । क्ली । वज्रकमणौ । হীরক । रा. नि.व.१३ । स्थावरविषान्तर्गतकन्दविषे । वा.उ.३५ ष. । च.चि.२६ष. । स्त्री । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजि-सविषजलायुकायाम् । सु.सू.१३ष. । See जलायुका ।

इन्द्रार्घपादपः । पुं । क्रमुकवृक्षे । গুবাকি গাছ । रा.नि.व.११ । See चक्रोटः ।

इन्द्राशनः (कः) । पुं । (Abrus precato-

rius.) संविदाङ्गची। সিঙ্কিগাছ। जातीफलादिवर्ग्या। गुञ्जायाम्। কুঁচ। कुष्ठौषधे। কুড়। हारा.। [व.१।

इन्द्राह्वा । स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। मद.

इन्द्राक्षः । पुं। ऋषभकनामलताकन्दे। ঋষভক। भा.पू.१भ.ह.व.मद.व.१।

इन्द्रियम् । क्ली। (Organs of senses.) ज्ञानकर्म्मादिसाधनेषु चक्षुरादिषु। জ্ঞান ও কর্ম্ম-সাধনের উপায়ভূত চক্ষুঃ প্রভৃতি। इन्द्रियाणि त्रिविधानि बुद्धीन्द्रियकर्म्मेन्द्रियान्तरिन्द्रियभेदेन, तेषु श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणाभिधानानि ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपायुपादोपस्थनामानि कर्म्मेन्द्रियाणि, एतदुभयात्मकं मनः, समष्ट्या एकादशेन्द्रियाणि। तथाहि—"वैकारिकादहङ्कारात्तैजससहायात्तल्लक्षणान्येवैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते। तद्यथा—श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवागहस्तोपस्थपायुपादमनांसीति। तत्र पूर्व्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। इतराणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि। उभयात्मकं मनः। भूतादेरपि तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते। तद्यथा—शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति। तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्व्व्यः। एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशतिर्व्याख्याता। तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः। कर्म्मेन्द्रियाणां यथासंख्यं वचनादानानन्दविसर्गविहरणानि। अव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः शेषाः षोड़श विकाराः। स्वः स्वश्चैषां विषयोऽधिभूतं। स्वयमध्यात्ममधिदैवतञ्च। अथ बुद्धेर्ब्रह्मा, अहङ्कारस्येश्वरः, मनसश्चन्द्रमाः, दिशः श्रोत्रस्य, त्वचो वायुः, सूर्य्यश्चक्षुषोः, रसनस्यापः, पृथ्वी घ्राणस्य, वचसोऽग्निः, हस्तयोरिन्द्रः, पादयोर्विष्णुः, पायोर्मित्रं, प्रजापतिरुपस्थस्येति। आयुर्व्वेदे भौतिकानीन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च वर्ण्याः।" सु.शा.१अ.। अन्तरिन्द्रियाणि पुनः चत्वारि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि। मनस्तावदिन्द्रियनियामकं। एवं चतुर्दशेन्द्रियाणां नियन्तारश्चतुर्दशदेवताः। तत्र कर्णस्य देवता दिक्, त्वचो वातः, नेत्रस्य सूर्य्यः, रसनाया वरुणः, घ्राणस्याश्विनौ, वाचो वह्निः, हस्तस्येन्द्रः, पादस्य विष्णुः, पायोर्मित्रः, उपस्थस्य प्रजापतिः, मनसश्चन्द्रः, बुद्धेश्चतुर्मुखः, अहङ्कारस्य शिवः, चित्तस्याच्युतः। इति वेदान्तः। रेतसि। रा.नि.व.१८। मे.यत्रिकं। त्रिका.। भा.म.३भ.छ.व.चि.।

इन्द्रियकर्म्म । क्ली। चक्षुरादीनां शब्दाकर्णनस्पर्शग्रहण रूपदर्शन-रसग्रहण-गन्धग्रहणवचनादानविसर्गगमनानन्दाख्यानि। सु.शा.१अ.।

इन्द्रियगोचरः । त्रि। इन्द्रियविषये।

इन्द्रियग्रामः । पुं। शरीरे। वै.निघ.। इन्द्रियसमूहे। [छानी।

इन्द्रियघ्नः । पुं। चक्षूरोगविशेषे। চক্ষের

इन्द्रियज्ञानम् । क्ली। इन्द्रियजन्यज्ञाने।

इन्द्रियबुद्धिः । स्त्री। इन्द्रियजन्यज्ञाने।

इन्द्रियवर्गः । पुं। एकादशेन्द्रियेषु, इन्द्रियसमूहे। See इन्द्रियम्। [वै.निघ.।

इन्द्रियवैकल्यम् क्ली। इन्द्रियदुर्ब्बलतायां।

इन्द्रियसन्तापः । पुं। इन्द्रियवैकृते।

इन्द्रियस्वापः । पुं। प्रलये। निद्रायाम्। चेष्टानाशे। रा.नि.व.२०।

इन्द्रियागोचरः । त्रि। अतीन्द्रिये।

इन्द्रियायतनम् । क्ली। शरीरे। हे.च.।

इन्द्रियार्थः । पुं। इन्द्रियजन्यज्ञानविषयेषु। यथा—रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः। अम.।

इन्द्रोक्तरसायनम् । क्ली। इन्द्रकथितरसायनवर्गे। ऐन्द्र्यां। ব্রাথালশশা। महाश्रावण्याम्। বড় থুলকুড়ি। च.चि.१अ.।

इन्द्रोपलम् । क्ली। नीलहीरके। प.मु.।

इन्धनम् । क्ली। काष्ठे। अग्निज्वालनार्थतृणकाष्ठे। अम.।

इभः । पुं। हस्तिनि। अम.। नागकेशरे। च.।

इभकणा । स्त्री। (Pothos officinalis.) गजपिप्पल्याम्। र.मा.। भा.पू.१भ.। च.द.सि.यो.सान्निपातिकज्व.अटाङ्गकषाये। 'धनिकेभकणाकषायः।'

इभकृष्णः (ष्णा) । पुं, स्त्री। गजपिप्पल्याम्। भैष.च.द.यक्ष्मी-चि.कल्याणगुडे।

इभकेश(स)रः । पुं। नागकेशरवृक्षे । भैष.। क्ली। नागकेसरपुष्पे । चि.क्र.क.प्रदरचि.। सु.चि.३८ष.।

इभगन्धा (न्धिका) । स्त्री । स्थावरविषान्तर्गततन्नामकफलविषे । सु.कल्प.२ष.।

इभदन्ता । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । हाति-शुँड़े । रत्ना. । नागदन्त्याम् । र.मा. ।

इभदन्ताह्वा । स्त्री । नागदन्त्यां । र.मा.रत्ना.।

इभपत्रिका । स्त्री । चिल्लीशाके । वै.निघ. ।

इभपुष्पम् । क्ली । नागकेशरे । भैष.मु.रो.चि. बृहत्खदिरवट्यां ।

इभपोटा । स्त्री । करिशावके । [वासायष्टते ।

इभबला । स्त्री। नागबलायां। वै.निघ.क्षय चि.

इभमज्जकः । पुं। पुत्रदात्रीलतायां । वै.निघ.।

इभमाचलः । पुं । सिंहे । [वै.निघ. ।

इभमूलकम् । क्ली। हस्तिमूलके । गन्धतर्पणे ।

इभशुण्डी । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । [र.मा. ।

इभषा । स्त्री । स्वर्णक्षीरीवृक्षे । সোণাথিকই ।

इभाख्यः । पुं । (Musaferrea.) नागकेशरवृक्षे । त्रिका. ।

इभावती । स्त्री । वटपत्रीवृक्षे । পাথরকুচা ।

इभी । स्त्री । हस्तिन्याम् । হাতিনী ।

इभोषणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । श.च. ।

इभ्या । स्त्री । (Boswellia thurifera or serrata.) शल्लकीवृक्षे । करिण्यां । मे.यत्रिकं ।

इरणम् । क्ली। ऊषरभूमौ। अ.टी.र.।रा.नि.व.२।

इरा । स्त्री । सुरायाम् । जले । मे. । [त्रिका. ।

इराचरम् । क्ली । करकायाम्। বর্ষার শীল ।

इरावती । स्त्री । वटपत्रीपाषाणभेदे । বড় পাথরকুচা । रा.नि.व.५ । [इरिवेल्लिका ।

इरावेल्लिका । स्त्री । इरिवेल्लिकायाम् । See

इरिकील: । पुं । अङ्कोलवृक्षे । আঁকোড় । वै.निघ. । [अजय. । रा.नि.व.२ ।

इरिणम् । क्ली । ऊषरभूमौ । লোণা ভূমি ।

इरिमेदः (कः) । पुं। अरिमेदे । विट् खदिर । रा.नि.व.८ । भा.पू.४भ.मु.रो.चि. । "कल्के-रनन्ताखदिरेरिमेद··· ।" See अरिमेदः ।

इरिवेल्लिः (का) । स्त्री। सन्निपातजन्ये शिरोजातव्रणजन्यपीड़ाविशेषे । तस्य लक्षणम् —"पिड़कामुन्नमाङ्गस्यां दृत्तामुग्रग्रजाज्वरां । सर्व्वात्मिकां सर्व्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकां ॥" निदानम् ।

इर्म्मं (म्) । क्ली । व्रणे । क्षते । अम ।

इर्व्वारुः । पुं स्त्री । कर्कटीनामफलशाके । কাঁকুড় গাছ । प.मु. । रोमशककर्कटीति । ड. । सु.सू.४२अ.मधुरव. ।

इर्व्वारुशुक्तिः (का) । स्त्री । फुटीतिख्यात निर्भिन्नकर्कट्याम् । फुटी । हारा. । [अ.टी.रा. ।

इर्व्वालुः । पुं,स्त्री । कर्कटिकायाम् । কাঁকুড় ।

इलि(ली)(ल्लि)शः । पुं । मत्स्यविशेषे । ই-লীশ মাছ । हिं हीलसा । हारा.। गुणाः— "इल्लिशो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्द्धनः । पित्तकृत्कफकृत्किञ्चिल्लघुर्वृष्योऽनिलापहः ।" भा.पू.२भ.। पित्तश्लेष्माग्निवर्द्धकः मधुरः हृद्यश्च । राज. ।

इली । स्त्री । करवालिकायाम् । ছুরি, কাটারি । अ.टी.रा. ।

इल्लल: । पुं । पक्षिभेदे । श.च. ।

इल्वलः । पुं । मत्स्यभेदे । मे.लत्रिकं ।

इशि(शी)का । स्त्री । गजाक्षिगोलके । शर-काण्डे । শরকাটী । अ.टी.भ. ।

इषः । पुं । आश्विनमासि । अम. ।

इषिका । स्त्री । गजाक्षिगोलके । अ.टी.रा. ।

इषिरः । पुं । अग्नौ । [अ.टी.भ. ।

इषीका । स्त्री । काशतृणे । हला.। शरकाण्डे ।

इषुः (कः) । पुं । शरतृणे । प.मु. ।

इषुगोलकः । पुं । कोकिलाक्षवृक्षे ।

इषुपत्रिका (त्री) । स्त्री । अर्कमूलायाम् । ঈশের মূল । र.मा. ।

इषुपुङ्खा (ङ्खिका) । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । বন নীল । हिं शरफोंका । रा.नि.व.४ ।

इष्टः । पुं । एरण्डवृक्षे । श.च. । क्ली । संस्कारे । अ.टी.भ. ।

इष्टका । स्त्री । गृहादिनिर्माणार्थदग्धमृत्खण्डे । ইট । संग्रहे । [বেণার মূল । रा.नि.व.१२ ।

इष्टकापथम् । क्ली । लामज्जके, वीरणमूले ।

इष्ट(ष्टि)कापथकम् । क्ली । लामज्जके । भा. पू.१भ. । मद.व.३ । [लुके । मै.धचतुष्कं ।

इष्टगन्धः । त्रि । सुगन्धौ । अम. । क्ली । वा-

इष्टा । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

इक्षवः । पुं । इक्षुसाधारणे । श.र. ।

इक्षुः । पुं । Sugarcane. (Saccharum officinarum.) स्वनामख्यातमधुरवृक्षे । আক গাছ । हिं गाण्डा, ऊख् । तें चेरुकु । प्रा.ऊंस् । स चादशविधः—पौण्ड्रकः, भीरुकः, वंशकः, शतपारकः, कान्तारः, तापसेक्षुः (काण्डेक्षुः), काष्ठेक्षुः, सूचिपत्रकः, नैपालः, दीर्घपत्रकः, नीलकः, कोशकृदिति । भा.पू.२भ. । श्वेतपुण्ड्रकरक्तकषरक्तभेदात्त्रिधा । रा.नि.व.१४ । स वर्णतः षड्भेदः, श्वेतकृष्णताम्ररसालिपरकृष्णमिश्रवर्ण इति । स च पौण्ड्रकानुवासिकशतपर्व्वकान्तारनैपालदीर्घपत्रादिभेदाद्बहुविधः । वा.टी.हेमा. । एतद्विशेषास्तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्याः । अस्य गुणाः—"इक्षुदण्डो रसे पाके मधुरो वातकारकः । स्निग्धो गुरुर्मूत्रलश्च शीतो वृष्यो बलप्रदः । कफपुष्टिकृमिकृमिकान्त्यानन्दकरः सरः । रक्तकृद्वातपित्तानां नाशनो मुनिभिः स्मृतः ॥" वै.निघ. । "अभुक्ते पित्तहाश्चैते भुक्ते वातप्रकोपनाः । भुक्तमध्ये गुरुतरा इतीक्षूणां गुणास्त्रयः ॥ पित्तदाहहरो वृष्यश्लेष्मबलविवर्द्धनः । वृष्यो रक्तास्रपित्तप्रशमनपटुः शीतलः श्लेष्मदोऽस्त्रिग्धो हृद्यश्च वर्ष्यो रचयति च मुदं मूत्रशुद्धिं विधत्ते । कान्तिं देहस्य दत्ते बलमतिकुरुते हंसवत्स्निग्धदायी दन्तैर्निष्पीड्य काण्डं मृदुयति रसितो मोहनश्चेक्षुदण्डः ॥" रा.नि.व.१४ । इक्षुः मूले मध्ये च मधुरः, अग्रे ग्रन्थौ च लवणरसः । बालेक्षुः कफकारी मेदोमेहकरश्च । युवा च वातघ्नः स्वादुः पित्तघ्नः ईषत्तीक्ष्णश्च । भा.राज. । मूलादूर्द्ध्वं मधुरा मध्येऽतिमधुरास्तथा । इक्षवस्तेऽग्रभागेषु क्रमाल्लवणनीरसाः । इति क्षुद्रदण्डमूलमध्याग्रगुणाः । रा.नि. व.१४ कोकिलाक्षवृक्षे । কুলেখাড়া । रा.नि.व.४ ।

इक्षुकः । पुं । इक्षौ । इक्षुगन्धायां । काशतृण । भूमिकुष्माण्डे । काकोल्यां । वै.निघ. ।

इक्षुकाण्डिका । स्त्री । इक्षुकाण्डे । काकोल्यां । भूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. । वा.टी. हेमा. ।

इक्षुकन्दा । स्त्री । श्वेतभूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

इक्षुकाण्डः । पुं । काशतृणे । কেশে । रा.नि. व.८ । मुञ्जायाम् । শরমাঞ্জা । श.च. ।

इक्षुकाशः । पुं । काशतृणे । मद.व.१ ।

इक्षुकीयः । त्रि । इक्षुयुक्तदेशे ।

इक्षुगण्डिका । स्त्री । काशतृणे । वै.निघ. ।

इक्षुगन्धः । पुं । काशतृणे । भा. । क्षुद्रगोक्षुरवृक्षे । रा.नि.व.४ ।

इक्षुगन्धा (न्धिका) । स्त्री । कोकिलाक्षे । কুলেখাড়া । मद.व.१,मै. । गोक्षुरके । प.मु.भा. । क्षीरविदार्य्याम् । ভূঁইকুমড়া । मद.व.१ श.र., रा नि.व.७ वाराहीकन्दे, काशतृणे । भा.पू.१भ., मै. । शृगाल्याम् । भा.अने. । मै.धचतुष्कं । श्वेतभूमिकुष्माण्डे । अम.मै. । भूमिकुष्माण्डे । श.र. ।

इक्षुजटा । स्त्री । इक्षुमूले । चि.क.क.प्रदरचि. ।

इक्षुतुल्या । स्त्री । इक्षुवालिकायां । আনাথ, ইক্ষুবিশেষ, খাগড়া । प.मु. । काशतृणे । र.मा. । यावनाले । যোওয়ার, যনার ।

इक्षुदर्भा । स्त्री । स्वनामख्याततृणविशेषे । नटा । मं आम्बालु । गुणाः—मधुरा स्निग्धा ईषत्कषाया कफपित्तघ्नी रुच्या लघुः सन्तर्पणी च । रा. नि.व.८ ।

इक्षुनेत्रम् । क्ली । इक्षुमूले । येनेक्षुः पुनरुत्पद्यते । আকের মূল, আকের ডগা বা চোক । रा.नि.व.१४ ।

इक्षुपत्रः (कः) । पुं । यावनाल इति शिम्बीधान्ये । জোআরা इति लोके । रा.नि.व.१६ ।

इक्षुपत्री (र्णी) । स्त्री । वचायां । शुक्लभूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

इक्षुपाकः । पुं । गुडे ।

इक्षुपुष्पा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । रा.नि.व.४ ।

इक्षुरः । पुं । शरतृणे । रा.नि.व.८ ।

इक्षुवालिका । स्त्री । खागडिकायां । খাগড়া । रा.नि.व.८,च.सू.४अ.शूल चि. । कोकिलाक्षे ।

कुलेथाड़ा। हिं तालमाखना। भा.पू.१भ.। मद.व.१। इक्षुतुल्यायाम्। र.मा.। काशतृणे। रा.नि.व.८।

इक्षुभक्षिका। स्त्री। इक्षुरसनिष्पन्नान्ने। आक् माड़ा कल। वै.निघ.।

इक्षुमद्यम्। क्ली। इक्षुविकारजमद्ये। "इक्षुदण्डं मरीचञ्च बदरञ्च तथा दधि। शेषे तु लवणं दत्त्वा इक्षुमद्यं प्रकीर्त्तितम्॥" वै.निघ.।

इक्षुमूलम्। क्ली। इक्षोर्मूले। आकेर मूल। राज.। च.सू.४अ.।

इक्षुमेद:। पुं। इक्षुवाटिकायां। आक्वाड़ी।

इक्षुमेह:। पुं। तन्नामककफजमूत्रदोषविशेषे। लक्षणं—"इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरञ्चेक्षुमेहत:।" मा.नि.। [मिची। अयं पुण्ड्रकभेद:। रा.नि.व.१४।

इक्षुयोनि:। पुं। पुण्ड्रकेक्षौ। करङ्कशालिना-

इक्षुर: (**क**:)। पुं। कोकिलाक्षे। कुलेथाड़ा। हिं तालमाखना। र.मा.भा.उ.ख.। "द्राक्षा सेक्षुरगोक्षुराश्च महती।" अत्र तद्बीजं ग्राह्यम्। सा.कौ.महाकामेश्वरमोदके। च.सू.४अ.। इक्षौ। गोक्षुरके। श.र.। काशतृणे। (केसे)। स्थूलशरे। रा.नि.व.८। "श्वयङ्गुमेक्षुरकयो:।" सु.चि.२६अ.। भा.म.१भ.मू.घा.चि.। शरतृणे। काशतृणे। रा.नि.व.८। कृष्णेक्षौ। रा.नि.व.१४। [ध्व.भ.चि.।

इक्षुरबीजम्। क्ली। कोकिलाक्षबीजे। भैष.।

इक्षुरस:। पुं। काशतृणे। भा.पू.१भ.गु.व.। इक्षो:रसे। आकेर रस। तद्गुणा:—स मधुर: वातं वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात् सु.सू.४०अ.। "इक्षो रसो गुरु: स्निग्धो बृंहण: कफमूत्रकृत्। वृष्य: शीतोऽस्रपित्तघ्न: स्वादुपाकरस: सर:।" चारपाणि:। एतदग्रभागरसगुणा:—"सोऽग्रे सलवण:। मध्यकाण्डेषु माधुर्य्यमिक्षोर्मूलाग्रपर्व्वसु। माधुर्य्ये साम्ललवणं विदाही तेन यान्त्रिक:।" हेमाद्रौ.चारपाणि:। दन्तपीड़ितरसगुणा:—दन्तपीड़ित: शर्करासम: दाहघ्नत्वादिभिर्गुणै:। वा.टी.हेमा.। यन्त्रपीड़ितरसगुणा:—"विदाही गुरुर्विष्टम्भी च।" वा.टी.हेमा.। "यन्त्रेण पीड़ितरस: कथितो गुरुश्च वृष्य: कफञ्च कुरुतेऽथ सुशीतलश्च। पाके विदाहिमलकृच्च सुशोभनश्च संसेवितो रुधिरपित्तरुजं निहन्ति॥ दन्तैर्निपीड़ितरसो रुचिकृद्गुरुश्च सन्तर्पणो बलकर: कफकृत्क्रमघ्न:। स्निग्धकारिरुचिरश्च तथैव पित्तदोषं निहन्ति सकलं वमनञ्च शोषम्॥" अथ पर्य्युषितरसगुणा:—रस: पर्य्युषितो नेष्टस्तापहृत्कामतो गुरु:। कफपित्तकर: शोषी भेदनो वाथ मूत्रल:॥ अथ पक्वरसगुणा:—पक्वो गुरुरस: स्निग्ध: सुतीक्ष्णकफवातहा। पित्तघ्नोऽपि विशेषेण गुल्मातीसारकासहा॥ अथ फाणितरसगुणा:—फाणितं गुर्व्वभिष्यन्दि बृंहणं गुरुलञ्च तत्। पित्तघ्नञ्च श्रमहरं रक्तदोषनिसूदनं॥" अत्रि.१०अ.। पीयूषोपमितस्त्रिदोषशमन: स्याद्दन्तनिष्पीड़ित:। यन्त्रजो रस: शीतं वान्तिहर: वातजनन: जाड्यकर: प्रतिश्यायकरश्च। तथा पर्य्युषित: स कफवातकरश्च भवति। पक्व इक्षुरस: स्निग्ध: कफवातघ्न: अतिगुरु: अविपाकेन विदाही। रा.नि.व.१४।

इक्षुरसक्काथ:। पुं। इक्षुगुड़े। हे.च.।

इक्षुरसविकार:। पुं। इक्षुगुड़े। इक्षुरसस्य समलचतुर्थांशाद्ध्निर्मलविकार फाणितगुड़मत्स्यण्डिकाशर्कराभेदात्पञ्चविध:। गुणा: —"यतचोत्तरहिता वृष्या रक्तपित्तानिलापहा:। मत्स्यण्डिका: खण्डसिता: क्रमेण गुणवत्तरा:॥" वा.टी.हेमा.।

इक्षुरसशुक्तम्। क्ली। इक्षुरसेन सतैलेन कन्दशाककफलैराहृतमम्लतां गतमिक्षुरसशुक्तम्।'' ..१ख.। गुणा:—गुरु अनभिष्यन्दि च। सु.सू.४५अ.।

इक्षुरालिका। स्त्री। इक्षुवालिकायाम्। आनाथ्। र्वा.। च.चि.२अ.बृंहणीवट्यां।

इक्षुवल्लकी (री) (ल्ली)। स्त्री। कृष्णक्षीरविदार्य्याम्। काल भूँइकुमड़ा। रा.नि.व.७।

इक्षुवाटिका (टी)। स्त्री। पुण्ड्रकेक्षौ। पूँड़ि आख। करङ्कशालीक्षौ। रा.नि.व.१४।

इक्षुविकृति:। स्त्री। खण्डे। थाँड़। र्वा.।

इक्षुविदारिका (री)। स्त्री। भूमिकुष्माण्डे। [गु.व.। प.मु.।

इक्षुवेष्ट: (**ल**:)। पुं। मुञ्जतृणे। भा.पू.१भ.

इक्षुशाकट(किन)म्। क्ली। इक्षुक्षेत्रे।

इक्षुसार:। पुं। इक्षुगुड़े। आखेर गुड़। रा.नि.व.१८।

…रक(वीज)म् । क्ली । कोकिलाक्षवीजे । …लियाखाड़ार वीज । योगरत्न.कैशरपाके म…ाकामेश्वरमोदके च ।

…क्वाकु: । स्त्री । A bitter gourd emi…c. तिक्ततुम्ब्याम् । তিৎলাউ । प.मु.सु.सू.४२ …। भा.म.४भ.यो.व्या.चि. । 'इक्ष्वाकुवीजदन्ती ।' …ee कटुतुम्बी ।

…क्वाद: । त्रि । इक्षुभक्षके । च.चि.२ष. ।

इक्ष्वारि: (क:) । पुं । काशतृणे । रा.नि.व.८ मद.व.१ ।

इक्ष्वालि: (क:)(का) । पुं,स्त्री । काशतृणे । मद.व.१। र.मा.। वै.निघ.कास.चि.इक्ष्वाद्यवलेहे । इक्षुविशेषे । আনাখু, খাগড়া इति केचित् । वनखड़िकायां । च.द.तथा.सि.यो.यक्ष्म.चि.बला-द्यघृते । 'इक्ष्वालिका विषग्रन्थि ।'

ई

…ज्या । स्त्री । भूमौ । गवि । वै.निघ. ।

…ड़ा । स्त्री । नाड्याम् । নাড়ীবিশেষ ।

…धा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ.ज्व.चि. । "…पीड्यामलकी ।"

…ति: । स्त्री । डिम्बे । मे. । राज्योपद्रवविशेषे । …षड़्विधा—अतिवृष्टिरनावृष्टि: शलभा मूषिका: …का: । अत्यासन्नाश्च राजान: षडेते ईतय: स्मृता:॥

…प्सितफल: । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

…रिणम् । क्ली । ऊषरक्षेत्रे । লোণা জায়গা । "ईरिणं तूषरं ।" मे.णत्रिकं ।

…रित: । त्रि । कम्पिते । क्षिप्ते । अम. ।

ईर्मम् । क्ली । व्रणे । हारा.। अते । घा । अम.।

ईर्वारु: । पुं,स्त्री। कर्कट्याम् । কাঁকুড় গাছ । एर्वारुः? [illegible]

ईर्वारुशुक्तिका । स्त्री । खर्मूज इति प्रसिद्ध-फललतायाम् । वै.निघ. ।

ईर्ष्यक: । पुं। दृष्टियोन्याख्यक्लीबे। लक्षणं—"दृ-ष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये य: प्रवर्त्तते । ईर्ष्यक: स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च स स्मृत: ॥" सु. ।

ईश: । पुं । पारदे । अञ्जनरसे । र.सा.सं. । प-ञ्चवक्त्ररसे । वै.निघ.ज्व.चि. ।

ईशलिङ्गिनी (ङ्गी) । स्त्री । भवलिङ्गीलता-यां । पचगुलि इति पाश्चात्ये । भा.म.४भ.यो.व्या. चि. । "विष्णुकान्तेशलिङ्गिनी ।"

ईशा । स्त्री । लाङ्गलदण्डे । मे.शत्रिकं ।

ईशादन्त: । पुं । हस्तिदन्ते । श.र. । (न्त:,न्ती) ভদ্রদন্তিনি । हे.च. । त्रिका. ।

ईशान: । पुं । शमीवृक्षे । रा.नि.व.२१ ।

ईशानवायु: । पुं । तद्दिग्भववाते । स च क-टुक: । वै.निघ. ।

ईशाना (नी) । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८।

ईशावस: । पुं । कर्पूरभेदे । गुणा:—"भेदी ह-र्ष्यो मदापह: । अतिशुभ्रोन्मादतृषाश्रमकासक्रिमि-क्षयान् । स्वेदश्चैवाङ्गदाहञ्च नाशयेत् ।" वै.निघ. ।

ईशिर: । पुं । अग्नौ । त्रिका. ।

ईश्वर: । पुं । पारदे । भैष.ध्व.भ.चि.चन्द्रोद. मकरध्वजे । पिप्पले । रस.र.एकादशायसे ।

ईश्वरमल्लिका । स्त्री । वकवृक्षे । वै.निघ. ।

ईश्वरमूलक: । पुं,क्ली। तरुभेदे । ঈশের মূল। भैष.कुष्ठ-चि.कन्दर्पसारतैले ।

ईश्वरी । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटकीलतायाम् । वै. निघ.२भ.वा.व्या.महाविषगर्भतैले । लिङ्गिन्याम् । जीवन्त्याम् । नागदमन्याम् । नाकुलीकन्दे । रुद्र-जटायाम् । জটালঙ্কা । रा.नि.व.३ ।

ईष: । पुं । आश्विने मासि । अ.टी.भ. ।

ईषत्पाण्डु: । पुं । धूसरवर्णे । अम. ।

ईषदुष्ण: । त्रि । कवोष्णे । অল্প তপ্ত । हे.च.। वै.निघ. । [वै.निघ. ।

ईषद्दीर्घम् । क्ली । वातामफले । বাদাম ফল ।

ईषद्बीजा । स्त्री । वेदाना इति ख्यातफलवृक्षे ।
ईषादन्तः । पुं । दीर्घदन्तगजे । हे.च. ।
ईषिका । स्त्री । अक्षिकूटे । गजाक्षिगोलके । तूलिकायाम् । हे.च. ।
ईषिकास्त्रम् । क्ली । अस्त्रविशेषे । येन वासवीऽश्वानां पत्रच्छेदः कृतः । "ईषिकास्त्रं समुत्सृज्य पत्रच्छेदं व्यधादयम् ।" नकुलः १५ ।
ईषीका । स्त्री । वीरणादिशलाकायाम् ।
ईषः । पुं । वसन्तकाले । उणा. ।
ईहा । स्त्री । चेष्टायां । वाञ्छायां । चिका. ।
ईहामृगः (वृकः) । पुं । कोकी । रत्ना. । कुकुरवद्वहरिणघातिकपिलवर्णजन्तुविशेषे । शोग । रा.नि.व.१८। (वृकः) । श.र. ।
ईक्षणम् । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । दर्शने । मे.थत्रिकं ।
ईक्षणिकः । पुं, स्त्री । हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभकथनजीविनि । गणक ।
ईचा । स्त्री । दृष्टौ ।

उ

उकनाहः । पुं । पीतरक्तवर्णघोटके । हे.च. । लक्षणं — "रक्तपीतकषायोत्थवर्णजो यस्य दृश्यते । उकनाहः स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः ॥" ज. द.३५ ।
उकुणः । पुं । शिरःकीटे । মাথার উকুন ।
उक्लेदः । पुं । वर्षो ।
उख(ष)रम् । क्ली । चारभूमौ । यत्रोप्तं वीजं न रोहति । चारमृत्तिकायाम् । মোরা । वै.निघ. । रा.नि.व.२ ।
उख(ष)रजम् । क्ली । पांशुलवणे । মোরা । रोमकनाम्नि अयस्कान्तभेदे । लवणे । रा.नि व.२० ।
उखर्व्वलः । पुं । तृणविशेषे । हिं उखल । गुणाः — बलदः रुचिजनकः । पशूनां सदा हितश्च । रा.नि.व.८ ।
उखलः । पुं । उखर्व्वलतृणे । रा.नि.व.८ ।
उखा । स्त्री । रन्धनस्थाल्याम् । রান্ধিবার হাঁড়ী । हिं भरथियाभाण्ड । अम. । [कावाव । अम. ।
उख्यः । त्रि । उखासंस्कृते मांसादौ । हिं हाण्डि-
उग्रम् । क्ली । वत्सनाभनामकविषे । रा नि.व.६। पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । श.च. । वृषदन्त्यौ । त्रि । उत्कटे । कटुके । तीक्ष्णे । रौद्रे । मे. ।
उग्रकाण्ड: (ण्डः) । पुं । कारवेल्लके । करेলা গাছ । रा.नि.व.३, मद.व.७। काण्डवल्ल्यां । See काण्डवल्ली ।
उग्रगन्धः । पुं । शुक्लरसोने । रा.नि.व.७ । कट्फलवृक्षे । रा.नि.व.९ । रक्तरसोने । अर्जकवृक्षे, चुद्रतुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । रसोनमात्रे । भा.पू.१भ.ह.व. । चम्पकवृक्षे । श.च. । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ । त्रि । उत्कटगन्धयुक्ते ।
उग्रगन्धा (न्धिका) (न्धी) । स्त्री । वनयमान्याम् । বনযওয়ান । भा.पू.१भ.,मद.व.२ । अजमोदायाम् । রান্ধুনী । भा.पू.१भ. । वचायां । বচ । प.मु.,रा.नि.व.६,भा.अनो.,वै.निघ.सा.ज्व. अर्कादौ । महाभरीवचायाम् । हिं कुलिञ्जन । भा.पू.१भ.ह.व. । इयं सुगन्धवचाप्युच्यते । छिक्किकायां । হেঁচেতা । मे. । अजगन्धायां । रा.नि. व.४ । (-गन्धिका) अजमोदायां । वन য়ওয়ান । रा नि.व.६। सि.यो.यक्ष्मा-चि.एलादिमन्थे । (-गन्धी) शुक्लरसोने । मद.व.७ । [हे.च. ।
उग्रनासिकः । त्रि । दीर्घनासिके । নেকো ।
उग्रपत्रकः । पुं । महानील्याम् । वै.निघ. ।
उग्रभा । स्त्री । गोपालवल्ल्याम् । वै.निघ. ।
उग्रवीर्य्यम् । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।
उग्रा । स्त्री । धन्याके । ধনে । रत्ना. । यमान्यां । रा.नि.व.४ । संविदामलक्ष्म्याम् । গাঁজা । अत्रि. । वचायाम् । भा.म.१भ.कर्णकज्व.चि. । "कटुत्रिकोषापनकुष्ठलोभिः ।" वै.निघ.उ.चि.वचादिचूर्णे, कुटजलेहे । छिक्किकायाम् । হেঁচেতা । हे.च. ।
उङ्कुणः । पुं । उत्कुणे । উকুণ । श.मा. ।

उचित: । त्रि । अभ्यस्ते । परिमिते । मे.तत्रिकं ।

उच्च: । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ । सरलदेवदारौ । त्रि । उन्नते ।

उच्चट: । पुं । वह्नौ । वै.निघ. ।

उच्चटा । स्त्री । (Abrus precatorius.) स्वनामख्यातक्षुपे । ওকড়া,উচ্চটে মূল,কুঁচ গাছ इति च प्रसिद्धे । तें गुड़तुंगमुस्ते । रत्ना. । महाभल्लातकगुड़े । लशुनभेदे । हे.च.सु.चि.२६अ. । रक्तगुञ्जायाम् । रा.नि.व.३,वै.निघ.२अ.दय त्रि. इत्यादिमोदके । भूधात्र्याम् । ভূঁই আম্লা । रा.नि.व.५ । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । श्वेतगुञ्जायां । "श्वेतगुञ्जोच्चटा प्रोक्ता ।" भा.प्र १भ. गु.व. । तृणविशेषे । নির্বিষী বা চেঁচুয়া । अ. टी.भ.। [क्ली । चिञ्चोटकपत्रे ।

उच्चटापत्र: । पुं । क्षुद्रतालीशपत्रे । वै.निघ. ।

उच्चटाफलम् । क्ली । रक्तगुञ्जायां । লালকুঁচ, ওকড়া ফল । भैष.कुष्ठ-चि.महाभल्लातकगुड़े ।

उच्चटामूलम् । क्ली । चिञ्चोटकमूले । চেঁচকোর মূল, ওকড়ার মূল । सु.चि.२६अ. ।

उच्चतरु: । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

उच्चन्द्र: । पुं । निशाचतुर्थप्रहरे । श.र. ।

उच्चय: । पुं । परिधानवस्त्रग्रन्थौ । हे.च.। राशौ।

उच्चलम् । क्ली । मनसि । हे.च. ।

उच्चललाटा (टिका) । स्त्री । मकरध्वजायां । हारा. । उच्चललाटविशिष्टायाम् । त्रिका. ।

उच्चाटनम् । क्ली । उत्खातने । উদাসকরণ । षट्कर्म्मान्तर्गताभिचारकर्म्मविशेषे । तन्त्रम् ।

उच्चार: । पुं । विष्ठायाम् । रत्ना. ।

उच्चिङ्कट: । पुं । उच्चिटिङ्गनामकीटे । উচ্চিংড়ে । दृषगड़मत्स्ये । मे.टचतुष्कं ।

उच्चिटिङ्ग: । पुं । A sort of cricket. उच्चिङ्कटे । উচ্চিংড়ে । रा.नि.व.१९ । वातप्रकृतिकीटविशेषे । लक्षणम्—"हृष्टलोमोच्चिटिङ्गेन सब्धलिङ्गो भृशार्त्तिमान् । दष्ट: शीतोदकेनैव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥" तद्दष्टे वातजन्यरोगा भवन्ति । सु.कल्प.८अ. ।

उच्चूल: । पुं । ध्वजाग्रीर्द्धमुखकूर्चे । हे.च. ।

उच्चै:श्रवा: । त्रि । बधिरे । पुं । घोटकभेदे ।

उच्छादनम् । क्ली । गन्धद्रव्येण शरीरमार्ज्जने । अ.टी. । [क छाती । भागवते ।

उच्छिलीन्ध्रम् । क्ली । गोमयच्छत्राके । কোঁড়

उच्छिष्टमोदनम् । क्ली । सिक्थके।रा.नि.व.।

उच्छीर्षकम् । क्ली । उपधाने । তাকিয়া । ब्लला. । पुं । शय्यादोषविशेषे । सु.चि.२६अ. ।

उच्छून: । त्रि । स्फीते । वर्द्धिते ।

उच्छेद: । पुं । उन्मूलने ।

उच्छ्र(च्छ्रा)य: । पुं । उच्चतायां । अम. ।

उच्छ्रित: । पुं । सरलदेवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

उच्छ्वसित: । त्रि । प्रफुल्ले, विकसिते । हे.च.।

उच्छ्वास: । पुं । प्राणने । मे.सत्रिकं । अन्तर्मुखश्वासे । हे.च. ।

उज्जासनम् । क्ली । मारणे । अम. । [प्र. ।

उज्जृम्भित: । त्रि । प्रफुल्ले । क्ली। चेष्टायां । अ-

उज्ज्वल(न)म् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । पुं । धान्यभेदे । च. । [त्रि. ।

उज्ज्वला । स्त्री । कुमरिचे । লঙ্কামরিচ । अ-

उज्झटा । स्त्री। भूम्यामलक्यां । ভূঁই আম্লা।

उञ्छ: । पुं । उञ्छशिले । जटा. ।

उट: । पुं । शुष्कतृणे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

उटजा । स्त्री । पानीयशालायां । पर्णशालायां।

उटि:(ड़ि:)का । पुं,स्त्री। नीवारधान्ये । উড়ি ধান । मद.व.१० । गुणा:—"उड़िका तत्र कथिता बल्या श्लेष्मविवर्द्धनी ।" राज. ।

उट्टङ्कम् । क्ली । मूत्रे । अस्त्रभेदे ।

उडु । क्ली । उदके । अ.टी.भ. ।

उडुपति: । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९अ. । See सोम: । चन्द्रे । [ड़ । मद.व.२ ।

उडुपप्रिया । स्त्री । कमलिन्यां । পদ্মের ঝা-

उडुम्बर: । पुं, क्ली । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । अम.। कुष्ठरोगविशेषे । मे. । लक्षणम्—

"उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥" मा. नि.। ताम्रे। प.मु.। कर्षमाने (२ तो.)। प.प्र.।

उडुम्बरदला । स्त्री । दन्तीवृक्षे । रा.नि.व.६।

उडुम्बरपर्णी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । श.च. ।

उड्डामररसः । पुं । पित्तगुल्माधिकारे रसः। पाठः—"शुद्धसूतं समं गन्धं सूतांशं मृतताम्रकं। पञ्चांशं शाकवृक्षस्य द्रवैर्मर्द्यं दिनद्वयम्। सर्पाख्यो-त्थैर्द्रवैश्चापि कृत्वा गजपुटे पचेत्। पञ्चधा भूधरे चाथ चूर्णं जैपालतुल्यकं। त्रिगुञ्जं भक्षयेच्चाज्यैः पित्तगुल्मप्रशान्तये। द्राक्षाहरीतकीक्वाथमनुपानं प्रकल्पयेत् ॥" रस.र.गुल्म चि.। পারা ১ ভ. গন্ধক ১ ভ. তাম্র ।॰ সিকি ভ.। শেগুন বা শিরীষ এবং নাগেশ্বরের রস মর্দনীয় দ্রব্যের পঞ্চমাংশ দ্বারা দুই দিন মর্দনপূর্বক গজপুটে ভূধরযন্ত্রে পাক করিয়া দিবাভাগে চূর্ণ কর। শীতল হইলে পরে ঔষধ সমভাগ জয়পাল চূর্ণের সহিত মিশ্রিত করিয়া ৩ কুঁচ ঘৃতে মাড়িয়া সেবন করিবে।

उड्रः(पुष्पः) । पुं, क्ली । जवापुष्पवृक्षे । जवापुष्पे । वै.निघ. । [চীনদেশীয় গোলাপ । Wil.

उद्रः । पुं, क्ली । जपापुष्पवृक्षे । जवापुष्पे । জবা,

उण्डुकः । पुं । मलाशये । सु.शा.५श. । स चाम्नदेशस्थः शोणितकिट्टप्रभवः । सु.शा.४श. । "फुफ्फुसस्याधरश्चौ द्वे ऊर्द्धतलद्वयं तयोः । उण्डुकः शैशवे मध्ये मध्यान्ते महतां न हि ॥" भनि.।

उत्कटः । पुं । (Sachharum sara.) शरकाण्डे । শর গাছ । रा.नि.व.८। क्षुद्रक्षुपविशेषे । ওকড়া, কালিয়াবিষর । प.मु. । इक्षौ । रक्तेक्षौ । रा.नि.व.१४ । मदे । श.र.,भैष.नै.रो.चि.। मत्तहस्तिनि । द्वारा. । क्ली । Woody cassia or its bark. त्वचभेदे । लताविशेषे। শালসা । Wil. गुड़त्वचि.। দারচিনি । प.मु.,रा.नि.व.६, द्वारा. । गन्धकुसुमे । द्वारा. । तेजपत्रे । ष.टी. भ. । त्रि । उत्ताले । तीव्रे ।

उत्कटा । स्त्री । सिंहलीपिप्पल्याम् । বন পিপুল । हिं सेंहलपुपली । मं रानपिंपलि, उटकटारा । गुणाः—"सैंहली कटुका च अम्लुष्णा दीपनी परा । कफश्वाससमीरार्त्तिशमनी कोष्ठशोधनी ॥" रा.नि.व.६ । "उत्कटा रुचिदा तीक्ष्णा तिक्ता तथाप्युदाहृता । मूत्रकृच्छ्रं पित्तवातं मेहं तृष्णाञ्च हृद्रुजं । विस्फोटकं नाशयति वीजमस्यास्तु शीतलं । बल्यं तृप्तिकरञ्चैव मधुरञ्च प्रकीर्त्तितम् ॥" वै.निघ. । [निरासनस्थितौ । सु.चि.६श. ।

उत्कटा(टुका)सनम् । क्ली । कठिनासने ।

उत्कण्टकम् । क्ली । ওকড়া इति ख्याते वृक्षभेदे । च.चि.१श. । [याः । भ्रम. ।

उत्कण्ठा । स्त्री । इष्टलाभे कालक्षेपासहिष्णुता

उत्कता । स्त्री । (Pothos officinalis.) गजपिप्पल्याम् । श.च. । उत्कण्ठायाम् ।

उत्करः । पुं । रक्तेक्षौ । রক্ত ইক্ষু । रा.नि.व. १४ । धान्यादिराशौ । भ्रम. । उत्कारिकायाम् । পুল্টিশ্ । भैष.शूल.चि. ।

उत्कर्णः । पुं । वायुजन्याश्मरीरोगे । अत्राश्मस्य कर्णपुच्छभागावपि स्तब्धीभवन्ति । "कर्णौ स्तब्धौ तथा पुच्छं तब्धं गात्रमकिञ्चनं । वातात्मकेन चाश्मस्य भवेदुत्कर्णकेन हि ॥" अ.द.५४अ. ।

उत्कर्षणम् । क्ली । अधोगतस्य ऊर्द्धाकर्षणे । सु.चि.१५अ. । [कलिकायाम् । কুঁড়ি । त्रिका. ।

उत्कलिका । स्त्री । उत्कण्ठायाम् । द्वारा. ।

उत्काका । स्त्री। प्रतिवर्षप्रसूतायां गवि । श.च.।

उत्कारिका । स्त्री । रोटिकायां । রুটী । वा. टी.हेमा.। यवमाषैरण्डवीजातसीकुसुम्भवीजादिभिः पिष्टस्विन्नैर्लप्सिकाकृतिर्यः स्वेदनोपायः स उत्कारिका । পুল্টিশ । अरुणः,वा.सू.१७अ. । गुटिकायाम् । বড়ি । सु.चि.२६अ.। लप्सिकायां । কাই, মোহনভোগ । सु.चि.१४अ. । [च.द.यक्ष्म.चि. ।

उत्कासः (नम्) । पुं,क्ली। कासे। উৎকাসি।

उत्कुञ्चिः (का।) । पुं, स्त्री । (Nigela indica.) स्थूलकृष्णजीरके । মোটা কৃষ্ণজীরে । रत्ना. । कुलिञ्जनवृक्षे । মহাভরী বচ ।

उत्कुटम् । क्ली । उत्तानशयने । চিৎ হইয়া শয়ন । द्वारा. ।

उत्कुणः । पुं । केशकीटे । উকুণ । हे.च. ।

उत्कूटः । पुं । छत्रवारणे । द्वारा. ।

उत्कोठः । पुं । कोठरोगभेदे । तल्लक्षणं यथा—"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्निग्रहैः । मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च । सानुबन्धश्च स प्रोक्तैरुत्कोठ इति कथ्यते ।" भा.म.४भ.शी.पि.चि. ।

उत्क्रोशः । पुं । पेचके । वै.निघ. । मत्स्यघातिपक्षिणि । माछराङा पाखी । रत्ना. । गुणाः—रक्तपित्तघ्नः शीतलः स्निग्धः वृष्यः वातकरः रसे पाके च मधुरः । सु.सू.४६अ. । कुररपक्षिणि । कर्कटे पाखी । हला. । [See क्लिष्टवर्त्म ।

उत्क्लिष्टवर्त्म । क्ली । क्लिष्टवर्त्मनामरोगविशेषे ।

उत्क्लेशः (दः) । पुं । शरीरस्थदोषस्य उपस्थितवमनत्वमिव । वमनेच्छायां । च.द.ज्व.चि. । "उत्क्लेशश्चोपशाम्यति ।" वमनोपस्थितिरिव । भा.म.भ.शेष.ज्व.चि । "गौरवं शीतमुत्क्लेशः ।" "उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत्प्रसेकष्ठीवनेरितं । हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ॥" सु.शा.४अ. ।

उत्क्लेशकः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । तेन दष्टे पित्तजव्यरोगा भवन्ति । सु.कल्प.८अ. ।

उत्क्लेशनवस्तिः । पुं, स्त्री । वस्तिभेदे । यः पूर्व्वम् एरण्डवीजादिकल्केन उत्क्लेशनार्थं दीयते । "दद्यादुत्क्लेशनं पूर्व्वम्—एरण्डवीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा । हवुषाफलकल्कश्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ॥" वै.निघ.वस्तिविधिः । [श.च. ।

उत्खला । स्त्री । मुरानामगन्धद्रव्ये । मुरामांसी ।

उत्तः । त्रि । आर्द्रद्रव्ये । भिजा द्रव्य । अम. ।

उत्तप्तम् । क्ली । शुष्कमांसे । त्रि । तप्ते । स्नाते । मे. ।

उत्तमः । त्रि । उत्कृष्टे । पुं । अश्वविशेषे । लक्षणं—"अजन्याश्च महासाराः संग्रामे चैव पूजिताः । अपि शस्त्रहताङ्गाश्च नैव मुञ्चन्ति सादिनं ॥" ज.द.३अ. ।

उत्तमफलिनी । स्त्री । (Aclepias rasea.) दुग्धिकायाम् । ছোট থিরুই । प.मु. ।

उत्तमवारि । क्ली । तण्डुलोदके । च.द.मसूरादौ । उत्कृष्टजले ।

उत्तमवैद्यः । पुं । कृतसाङ्गवेदाध्ययने वैद्ये ।

उत्तमा । स्त्री । दुग्धिकायाम् । ছোটথিরুই । प.मु.,रत्ना. । मनःशिलायाम् । प.मु. । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. । त्रिफलायां । भा.म.१भ.सन्निपातज्व.चि. । "शटीसुरतरूत्तमा ।" सुस्तायां । हे. च. । तन्नामकशूकदोषविशेषे । "मुद्गमाषोपमा रक्ता पिडका रक्तपित्तजा । उत्तमैषा तु विज्ञेया शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥" सु.नि.शू.दो.चि.१४अ. ।

उत्तमाङ्गम् । क्ली । मस्तके । रा.नि.व.१८ । त्रि । उत्कृष्टाङ्गे ।

उत्तमारणी । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । इन्द्रचिर्भिट्यां । रा.नि.व.३ । इन्द्रवारुण्याम् । वा.उ.३७अ. । यौथमल्लिकायां । যূঁই । सु.चि.६अ. ।

उत्तरकालः । पुं । भाविकाले ।

उत्तरङ्गम् । क्ली । द्वारस्योपरितिर्य्यक्काष्ठविशेषे । "उत्तरङ्गं मतं तिर्य्यक् द्वारस्योपरि दारु यत् ।" हला. ।

उत्तरवस्तिः । स्त्री । निरूहोत्तरदेयवस्तौ । নিরূহের পর দেয় পিচ্কিরি । निरूहादुत्तरं दानादुत्तरवस्तिसंज्ञा । तत्र नेत्रपरिमाणं १२ अङ्गुलम् । तच्छिद्रं मालतीवृन्तच्छिद्रपरिमितं । स्नेहमात्रा पञ्चवर्षीये बाले अर्द्ध प. तदूर्द्ध १ प. । स्त्रीणाञ्च कनिष्ठिकास्थूलं दशाङ्गुलं नेत्रं । स्नेहमात्रा च २ प. । तदुक्तं—"द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकं । मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपनिर्गमं । बालानां पञ्चवर्षाणामर्द्धो मात्रार्द्धपालिकी । तदूर्द्धं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः । अथास्थापनशुद्धस्य तृप्तस्य स्नानभोजनैः । स्थितस्य जानुमात्रेण चापि स्निग्धशलाकया । स्निग्धया मेढ्रमार्गञ्च ततो नेत्रं नियोजयेत् । शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं मेढ्ररन्ध्राङ्गुलानि षट् । ततश्च पीडयेद्वस्तिं शनैर्नैवच निर्हरेत् । ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः । स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्य्याद्दशाङ्गुलं । शनैर्निष्कम्पमाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः । योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रां द्विपालिकीं । उत्तानायै स्त्रियै दद्यादूर्द्धजान्वै विचक्षणः । अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंज्ञिते । भूयो वस्तिर्विधातव्यः संयुक्तैः शोधनैर्गणैः । फलवर्त्तिं निदध्याद्वा योनिमार्गे दृढां भिषक् । मूत्रैर्विनिःसृतां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् । दह्यमाने तथा वस्तौ दद्याद्वस्तिविशारद ॥" शार्ङ्ग । पलार्द्धमुत्तरो वस्तिः मात्रावस्तिः पलद्वयं । सुप्रन्नस्नेहवस्ती च द्वावेतौ अष्टपला-

न्विते। पिच्छार्बैलिर्भवेत्प्रश्नः प्राचीनः कीर्त्तितो-ऽपरः॥ वानन्दकोषः।

उत्तरवायुः । पुं। शैहिम्बवमादते। स च शीतः स्निग्धः दोषप्रकोपकरः क्लेदनः प्रकृतिस्थानां बलदः मृदुः चतक्षीणविषार्त्तानां विशेषेण गुणकरश्च। मद.व.२३।

उत्तरवारुणी । स्त्री। इन्द्रवारुण्याम्। ब्राथालम्भणी। र.सा.सं.वैक्रान्तमारणे। भैष.कुष्ठ चि.। "शिवा चोत्तरवारुणी।" ज्व.चि.कुलवधूरसे। उत्तमारणीति वा.उ.१७अ.,वै.निघ.२भ.कास चि. वारुणीपत्रधूमे।

उत्तरायणम् । क्ली। मकरसंक्रान्तितो मिथुनसंक्रान्तिसमाप्तिपर्य्यन्तकाले, सवितुरुत्तरमार्गगतिरूपे वा काले। तच्चादानं जानीयात्, यतस्तदा नृणां प्रतिदिनं सारमादत्ते, आदित्यपवनयोः भुवः सौम्यगुणहरत्वात्। वा.सू.३अ.। [अम.।

उत्तरासङ्गः । पुं। उत्तरीयवस्त्रे। उडूनि।

उत्तरिणी । स्त्री। उत्तमारण्याम्। गुणाः—"उत्तरिणी तु कटुका शीता नेत्र्या लघुः स्मृता। उष्णा स्निग्धा सारका च तुवरा व्रणरोपणी। कासव्रणकृमिश्वासज्वरपित्तप्रमेहकान्। कफकुष्ठप्रलापांश्च वातं तन्द्राञ्च दद्रुकं। चयकासं मूत्रकृच्छ्रं योनिरोगञ्च शोथकं। नाशयेदिति सम्प्रोक्ता सुखप्रसवकारिणी। शाकाख्यस्याश्चोष्णवीर्य्या तिक्ता क्रम्यर्शःकुष्ठहृत्। कफवातहरा प्रोक्ता फलं त्वस्याः पटु स्मृतं। तिक्तमुष्णञ्च कटुकं लघु चाग्निप्रदीपकं। पित्तकोपकरञ्चैव शिवदं विषनाशनम्॥" वै.निघ.।

उत्तानः । त्रि। ऊर्द्ध्वास्यशयिते। मे.नत्रिकं। क्ली। जले। हे.च.।

उत्तानकः । पुं। (Cyperus.) मुस्ताभेदे। नागरमुता। उच्चटायां। চেঁচুয়া, নির্বিষী। र.मा.। रत्ना.।

उत्तानपत्रः (कः) । पुं। रक्तैरण्डे। रा.नि.व.८। भा.पू.१भ.गु.व.। मद.व.१। श्वेतैरण्डे। वै.निघ.। [शौ। अम.।

उत्तानशयः । पुं। स्तन्यपायिशिशौ। अतिशि-

उत्तानशायी । त्रि। उत्तानशयिनि। वै.निघ.।

उत्तापः । पुं। तेजसि। उष्णतायाम्।

उत्तापनम् । क्ली। उष्णताकरणे।

उत्तारः । पुं। वमनौ। [त्क्रिटे।

उत्तालः । पुं। मर्कटे। मे.लत्रिकं। त्रि। उ

उत्तुण्डकी । स्त्री। करञ्जके। वै.निघ.।

उत्तुण्डितः । त्रि। निर्गते। सु.चि.२अ.।

उत्तुषः । पुं। लाजायाम्। थई। ढाना।

उत्तेजि(रि)तम् । क्ली। अश्वस्य मध्यवेगगतिविशेषे। इयं चतुर्थपञ्चमगतिः। "उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाखिलैः पदैः।" हे.च.।

उत्तोलनम् । क्ली। उत्क्षेपणे।

उत्थानम् । क्ली। मलोत्सर्गे। रत्ना.। मलरोगे। पौरुषे। हर्षे। हे.च.मे.नत्रिकं।

उत्थितः । पुं। सरलवृक्षे। रा.नि.व.१२। त्रि। उत्पन्ने। मे.तत्रिकं। [च.।

उत्थिताङ्गुलिः । पुं। चपटे। চাপড়। श

उत्पतः । पुं। पक्षिणि। त्रिका.।

उत्पतनम् (पत्तिः) । क्ली, स्त्री। उत्पत्तौ। ऊर्द्ध्वगमने। मे.नचतुष्कं। जन्मनि।

उत्पल(क)म् । क्ली। Blue lotus. नीलकमले। नीलपद्म। रा.नि.व.१०। सु.सू.३८अ. उत्पलादौ च.। च.सू.४अ.। च.द.र.पि.चि कुष्ठे। कूड़। तें चेंगलिकोष्टु। प.मु.विश्व.। भ.कल्याणमोदके। र.सा.सं.। च.द.पि ज्व.लोधादिः। "लोध्रोत्पलामृतापद्म।" लाक्षादितैले। वै.निघ. अर्शः-चि.क्रौवेरघृते। शालूके। प.मु.। स्वनामख्यातकमलजातीयपुष्पे। শুন্দি ফুল,শেলা ফুল। हिं कोंजि। मं उत्पल। सु.चि.३अ.। गुणाः—कषायं मधुरं शीतलं पित्तकफरक्तघ्नञ्च। राज.। शीतलं स्वादु रक्तपित्तघ्नं दाहश्रमवमिभ्रान्तिकृमिहरञ्च। रा.नि.व.१०। सामान्येनोत्पलं शीतं स्वादु दाहहरं मतं। रक्तदोषं श्रमं वान्तिं भ्रान्तिं जूर्त्तिं कृमीन् जयेत्॥ द्रव्यगुणः। शौलोत्पले। नीलशुन्दि। "वासा सि.यो.र.पि.चि.सिद्धतमयोगी, श्रीकण्ठः। "वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गु।" सि.यो.यक्ष्म-चि.च्यवनप्राशे। वा.स.१५अ.,अञ्जनादि। पद्मकाष्ठे। "प्रपौण्डरीकोत्पलधान्यरोहिणीविश्वैः।" च.द.ज्वराती.चि.घनजनादिः। पुष्पे। मे.। जलजातपुष्पमात्रे। अम.।

उत्पलः । त्रि । मांसशून्ये । हे.च. ।

उत्पलकः । पुं । चोचकरोषे । वनघुंटे । म.र.सा.सं. कृष्णमारणी । नीलोत्पले । नीलशुन्दि । रा.नि.व.१० ।

उत्पलकन्दः । पुं । शालूके । रत्ना. ।

उत्पलकुष्ठकः । पुं । कुष्ठौषधी । वै.निघ ।

उत्पलकेसरम् । क्लो । पद्मकेशरे । भैष.क्षुद्ररो.चि.कनकतैले । [विशेषे । श्र.मा. ।

उत्पलगन्धिकम् । क्लो । अतिसुरभिचन्दन-

उत्पलगोपा । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । श्वेत श्यामालता । वै.निघ. ।

उत्पलदलम् । क्लो । तन्नामकास्त्रविशेषे । तच्च छेदने भेदने च प्रयुज्यते। लक्षणं यथा—"उत्पलाघ्रईधाराख्ये भेदने छेदने तथा ।" अचि. ।

उत्पलपत्र(क)म् । क्लो । वैद्यकास्त्रविशेषे छेदने भेदने च । तत्परिमाणं षड़ङ्गुलम् । सु.सू.८अ. । मद.व.१४अ. । तिलके । धरणिः । कुवलयपत्रे । हे.च. ।

उत्पलभेद्यकः । पुं । हस्तायतसमोभयपालि-कर्णबन्धनाकृतिविशेषे । सु.सू.१६अ.। [र.पि.चि.।

उत्पलसृत् । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । च.द.

उत्पलशारिवा । स्त्री । श्यामालतायाम् । प.सु.। र.मा.। अनन्तमूले । अम. । भैष.ध्व.भ.चि.।

उत्पलषट्कम् । क्लो । योगविशेषे । "उत्पलं धान्यकं शुण्ठी पृश्निपर्णी बलायुतं । बालबिल्वं गवां तक्रेणाप्युष्णेन च पेषयेत्। तेन लाजकृतं मण्डं देयमानीय शीतलम् । ज्वरातिसारशमनं हुताशनबलप्रदम् ॥" हा.अचि.३स्था.३अ. ।

उत्पलादिः । पुं । कषायवर्गविशेषे । उत्पलरक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकानि मधुकञ्चेति । गुणाः—"उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तप्रणाशनः । पिपासाविषहृद्रोगच्छर्द्दिमूर्च्छाहरो गणः" इति । सु.सू.३८अ.। भावप्रकाशे त्वन्यविधः । यथा —"उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा । श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥ सुशीतली हरत्येवं दाहं तृष्णां हृदामयम् । रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्द्दिमरोचकम् ॥" इति ।

उत्पलिनी । स्त्री । कुमुदवत्क्ये । शुन्दिफुलेर झाड़ । लघुकमलिन्यां । हिं कोंभिछोटी । गुणाः —हिमा तिक्ता रक्तामयघ्नी पित्तघ्नी तापकफकासहृत्श्रमवमिघ्नी च । तस्याः बीजगुणाः—स्वादु रुक्षं हिमं गुरु च । रा.नि.व.१० । [मि.खचिकं ।

उत्पली । स्त्री । तुषचर्पट्याम्। तुषेर चापड़ा ।

उत्पाटः (तः) । पुं। कर्णपालीगतरोगे। तल्लक्षणं—"गुर्व्वाभरणसंयोगात्ताड़नाद्घर्षणादपि। शोथः पाल्यां भवेच्छ्यावः दाहपाकरुजान्वितः । रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः ॥" मा.नि. । कर्णपाल्या उपद्रवे । सु.उ.२०अ. ।

उत्पाटनम् । क्लो । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । उन्मूलने । सु.सू.२२अ. ।

उत्पादकः । पुं । शरभे । हे.च. ।

उत्पादशयनः । पुं। टिट्टिभपक्षिणि । हे.च.।

उत्पादिका । स्त्री । उपजिह्विकायाम् । हारा.। हिलमोचिकायाम् । हिञ्चे । उपोदिकायां । पूँई । त्रिका.। देहिकानामकीटविशेषे । श्र.च. ।

उत्पारः । पुं । गुडत्वचे ।

उत्पाली । स्त्री । आरोग्ये । श्र.च. ।

उत्पिञ्जलः । त्रि । भृशमाकुले । हे.च. ।

उत्पिष्टसन्धिः । पुं । सन्धेरुत्पेषणे, अस्थिसन्धौ घर्षणे । तेन सन्धावुभयतः शोफो वेदना च भवति । सु.नि.१५अ. । See भग्नम् ।

उत्पीड़ः । पुं । सुरामण्डे । फेने ।

उत्पुटकः । पुं । कर्णपालीगतरोगविशेषे । सु.सू.१६अ. । कर्णपालीविधोपद्रवे । सु. ।

उत्प्राणः । पुं। श्वासे । वै.निघ.। [न्द्रिये । मे. ।

उत्फुल्लः । त्रि । विकसिते । हे.च.। क्लो । स्त्री-

उत्सङ्गः । पुं। क्रोड़े । रा.नि.व.१८। "क्रोड़मङ्कस्तथोत्सङ्गः प्राग्भागो वपुषः स्मृतः ।" राज.। व्रणवस्तुप्रदेशे । सु.चि.१अ. । पर्व्वतमध्यदेशाकारव्रणबन्धविशेषे । वा.सू.२८अ. ।

उत्सङ्गपिड़का । स्त्री । लक्षणं—नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । नेत्राधोवर्त्मनि सञ्जातपिड़कायां। सा च स्थूला कण्डूमती, अधोवर्त्मनि सोत्सङ्गा वर्त्मा-

अभ्यन्तरमुखी, बहिश्चामान्तःपूया च। "अभ्यन्तरमुखी ताम्रा बाह्यतो वर्त्मनश्च या। सोत्सङ्गोत्सङ्गपिडका सर्वजा स्थूलकण्डुरा॥" मा.नि.।

उत्सङ्गी । पुं। नाडीव्रणविशेषे। नाली घा। सु.।

उत्सर्जनम् । क्ली। दाने। अम.।

उत्सर्जनी । स्त्री। गुदस्य द्वितीयवली। लक्षणं यथा—"उत्सर्जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता।" भा.।

उत्सर्य्या । स्त्री। प्राप्तप्रजननकालायां गवि। পাল লইবার যোগ্য গাভী। जटा.।

उत्सवः । पुं। इच्छाप्रसवे। उत्सेके। उत्साहे। क्रोधे। मे.वत्रिकं।

उत्सादनम् । क्ली। उद्वर्त्तने। भा.म.४भ.मे.रो.चि.। "ताः प्रोक्षणोत्सादनलेपनादीन्।" "उत्सादनाद्भवेत्स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमद्वपुः।" सु.चि.२४अ.। उत्सवे। रत्ना.अने.। समुल्लेखने। मे.नचतुष्कं। निम्नस्य व्रणस्य उन्नतीकरणे। सु.चि.१अ.।

उत्साहः । पुं। मनस उल्लासे। अम.।

उत्साहयुक्तः । पुं। शरभे। मद.व.१२।

उत्साही । पुं। भक्तरोगिणि। [वा.सू.।

उत्सिंहनम् । क्ली। नासया ऊर्द्ध्वश्वासधारणे।

उत्सुकः । त्रि। उत्कण्ठिते। व्यग्रे।

उत्सूरः । पुं। सन्ध्याकाले, दिनावसाने। हे.च.।

उत्सृष्टः । त्रि। त्यक्ते। अम.।

उत्सेधः । पुं। शरीरोन्नत्ये। देहे। अम.।

उत्स्मयः । पुं। मन्दहास्ये। वै.निघ.।

उत्त्विमः । पुं। धुस्तूरफले। श.च.।

उत्स्निमिका । स्त्री। आतङ्कविशेषे। हे.च.।

उत्क्षेपणम् । क्ली। व्यजने। धान्यमर्द्दनवस्तुनि। हे.च.।

उत्क्षेपमर्म्म । क्ली। शङ्खयोपरिकेशप्रान्तस्थमर्म्मणि। तत्र विशल्यमर्म्मणां युगलं तत्रान्मैव तिष्ठति। सु.शा.६अ.।

उद(क)म् । क्ली। जले। श.र.,रा.नि.व.१४। पुं। करिस्कन्धलायाम्। हला.।

उदकप्रक्षेपणम् । क्ली। जलप्रक्षेपेण जलस्य शीतीकरणोपाये। सु.सू.४५अ.।

उदकमक्षिका । स्त्री। जलप्रसाधनार्थमाधारविशेषे। सु.सू.४५अ.।

उदकमञ्जरीरसः । पुं। रसोऽयं निराम ज्वरे देयः। मात्रा २ र. अनुपानं आर्द्रकरसः। अत्र ऊषणं मरिचं शर्करा विषं। मतान्तरे शर्करा सर्व्वद्रव्यसमा। भिरावं २४ प्रहरपर्य्यन्तम्। पाठः—"सूतो गन्धटङ्कणः सोषणः स्यादेतैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः। भूयो भूयो भावयेच्च निरान्तं वल्ली देयः शङ्करेवस्य वारः॥" পারা ১ ভ. গন্ধক ১ ভ. সোহাগার খৈ ১ ভ. মরিচ ১ ভ. বিষ ৪ ভ। কেহ কেহ চিনি ৪ ভাগ বলেন। अत्र शर्करास्थाने मनःशिलादानेन चन्द्रशेखररसो भवति। र.सा.सं.।

उदकमेहः । पुं। कफोत्थमेहविशेषे। लक्षणं —"अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमं। मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम्।" मा.नि.।

उदकवहस्रोतः । क्ली। जलवहनाड्यां। ते च द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च। सु.शा.९अ.।

उदकवहा । स्त्री। मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने धमनीद्वये। तयोर्मूलं तालु क्लोम च। सु.शा.९।

उदकषट्पल(घृत)म् । क्ली। अर्शोरोगे। तिलतैलं ४ श. वारि १२ श. दुग्धं ४ श. यवक्षारादीनां प्रत्येकं पलं कल्कं दत्त्वा पचेत्। पाठः—"सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु पालिकैस्त्रिगुणोदके। समक्षीरं घृतप्रस्थं ज्वरार्शःप्लीहकासहृत्॥" ঘৃত ৪ শ. জল ১২ শ. দুগ্ধ ৪ শ. পঞ্চকোল, যবক্ষার প্রত্যেকে ১ প. (৮ তো.)। ইহা কল্ক। च.द.अर्शः चि.। [रा.नि व.४।

उदकिका । स्त्री। बलानामक्षुपे। বেলেড়া।

उदकी । स्त्री। पाठायाम्। আকনাদি। वै.निघ.यह.चि.२अतिविषादिः।

उदकीर्णः (र्य्यः) । पुं। महाकरञ्जे। ডহরকরঞ্জ। हिं करारि। रा.नि.व.९। र.मा.भा.पू.१भ.गु.व.।

उदकीर्य्या । स्त्री। पूतीकरञ्जे। নাটাকরঞ্জ।

।.टी.हेमा। वा.सू.१५अ.अर्कादि:। "प्रत्यक्पुष्पी तैलैर्वोदकीर्य्या।" च.सू.२अ.वमने, फलिनीव. अ.। सु.सू.३८अ.कफशमने। [दकोदरम्।

दकोदरम्। क्ली। जलोदरनामरोगे। See

दक्या। स्त्री। रजःस्वलायाम्। अम.।

दगयनम्। क्ली। उत्तरायणे। अम.।

दग्रदन्। त्रि। महादन्तकरिणि। है.च.।

दञ्चनम्। क्ली। पिधाने। ढाकनी। हला.।

दण्डपाल:। पुं। मत्स्यविशेषे। दानकोणा माछ। सं.लपञ्चकर्मं। [पड़े। रा.नि.व.१९.।

दद्या। स्त्री। तैलपिपीलिकायाम्। लालपि-

दधि:। पुं। समुद्रे। रत्ना.। [अब्धिकफ:।

दधिकफ:। पुं। समुद्रफेने। च.द.। See

दधिफलम्। क्ली। समुद्रफेने। वै.निघ.।

दधिफेन:। पुं। समुद्रफेने। च.द.रस.र. बाल.चि.। See अब्धिकफ:।

दधिमल:। पुं। समुद्रफेने। राज.।

उदधिलवणम्। क्ली। सामुद्रलवणे। भा.।

उदधिशुक्ति:। स्त्री। मुक्तास्फोटे। समुद्रेर झिनुक। [लवण। भा.पू.१भ.।

उदधिसम्भवम्। क्ली। सामुद्रलवणे। पाङ्गा

उदन्तिका। स्त्री। तृप्तौ। हारा.।

उदन्या। स्त्री। पिपासायाम्। रा.नि.व.२०। See तृष्णा।

उदपर्णी। पुं। कुधान्यविशेषे। सु.सू.३८अ.।

उदपान:। पुं, क्ली। कूपे। अम.।

उदमन्थ:। पुं। उदकप्रधानमन्थे। च.सू.६अ.। जलालोड़ितउष्णशक्तौ। स च ग्रीष्मे सेव्य:। भा.। प.सु.।

उदमानम्। क्ली। वारिमानाढ़के।

उदम्बर:। पुं। शरीरजक्रिमिभेदे। शार्ङ्ग.७अ.। See कृमि:। क्ली। ताम्रे। तामा। अ.टी.।

उदय:। पुं। उत्पत्तौ।

उदयभास्करकर्पूर:। पुं। स्वनामख्यातक-र्पूरे। स च पक्क:। सदलनिर्दलभेदेन द्विभेद:। गुणा:—'पीत: सर: स्वच्छक: सम्भोक्त: कठिन: कटु: समुदित: स्याद्दीपको ऽप्रेलघु:। शीत: पित्तकर: कफक्रमिविषान् वातश्च नासाश्रुतिं लालास्रावगलग्रही च शमयेत् जिह्वाजड़त्वापह:।" वै. निघ.।

उदयभास्कररस:। पुं। कुष्ठाधिकारे रस:। अत्र केवलं गन्धकेन मृतं ताम्रं दशभागम्। अमृतं विषं, तस्य द्वौ भागौ। र.सा.सं.। पाठ:—"गन्धकेन मृतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत्। ऊषणं (णा) पञ्चभागं (गा) स्यादमृतस्य द्विभागिकं। श्लक्ष्णचूर्णीकृतं सर्व्वं रक्तिकैकप्रमाणत:। दातव्यं कुष्ठिने··· ···॥ ऊषणं स्थाने चूर्णमिति। रसे.चि.। "पिप्पली पञ्चभागा स्यादिति।" सा.कौ.। तामा ১০ তো. পিপুল ৫ তো. শৃঙ্গ.বিষ ২ তো. जलेन पिष्टा रक्तिप्रमाणा वटी कार्य्या। মতান্তরে পিপুলমূল ৫ তো. অন্যমতে ত্রিকটু ৫ তো.। अन्य: हिक्काश्वासे। पाठ:—"धान्याभ्रं सूतकं गन्धं श्वेतापामार्गजद्रवै:। तुल्यांशं मर्द्दयेद्यामत्रियन्त्रे पातालके पचेत्। ऊर्द्ध्वलग्नस्तु संग्राह्यो रसो ह्युदयभास्कर:। श्वासं पञ्चविधं हन्ति द्विगुञ्जमनुपानत:॥ रस.र.। অভ্র, পারা, গন্ধক সমানভাগে শ্বেত আপাংরসে মাড়িয়া পাতালযন্ত্রে পাক করিলে যন্ত্রের ঊর্দ্ধভাগে যে বস্তু লাগে, তাহা উদয়ভাস্কর-রস।

उदरम्। क्ली। नाभिस्तनमध्यभागे। পেট। रा.नि.व.१८। तन्नामकरोगे। উদরি রোগ। तदष्टविधम्—वातपित्तकफसन्निपातै: चतुर्विधं प्लीहजन्यं मलसञ्चयजन्यं क्षतजन्यं जलसञ्चयजन्यञ्चेति। अस्य निदानं—अग्निमान्द्याजीर्णमलसञ्चयादिकम्। कुपितवातादिभि: स्वेदवहाम्बुवहस्रोतसि रुद्धे, तथा प्राणापानाभ्यामग्नौ दूषिते तदुत्पद्यते। साधारणलक्षणं—"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता। शोथ: सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयो:। दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि॥" सु.नि.७अ। "सर्व्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं मतं। अतो वातादिशमनी क्रिया सर्व्वा प्रशस्यते॥ वह्निर्मन्दत्वमायाति कुक्षौ दोषप्रपूरिते। अजीर्णाम्लविदाह्यन्नैर्मन्दाग्नौ मलसञ्चयात्॥ रुद्धा: स्वेदा-

स्तु। हिन्ति जनयन्त्युदरं नृणां। आध्मानमामताल्पत्वं गतिरल्पा कृशाङ्गता ॥ शोथ: सदनमङ्गानां दाह-स्तन्द्रा विवर्णता। विड्वातसङ्ग: पादाभ्यां शोथ-स्यागुभलक्षणम् ॥ पूर्व्वरूपम्। औदकानुपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिला:। व्यायामाध्वदिवास्वप्नयान-पानं विवर्ज्जयेत् ॥ तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च। नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानं विव-र्ज्जयेत् ॥ रस.र.।

उदरग्रन्थि: । पुं। अश्मरीरोगे। गुल्मरोगे। हे.च.। अन्त्रे। आँत्‌ड़ी। प्लीह्नि। Wil.

उदरनाड़ी । स्त्री। अन्त्रनाड्याम्।

उदरपरीक्षा । स्त्री। जठरपरीक्षायाम्।

उदरपिशाच: । पुं। सर्व्वान्नभक्षके। हे.च.।

उदरपीड़ा । स्त्री। उदरामये।

उदरभङ्ग: । पुं। अतिसाररोगे।

उदररस: । पुं। उदरस्थपाचकरसे।

उदरव्याधि: । पुं। उदरामये।

उदरस्फुटा । स्त्री। नागवल्ल्याम्। वै.निघ.।

उदराग्नि: । पुं। जठराग्नौ। [निघ.।

उदरानलपत्रक: । पुं। लघुतालीशपत्रे। वै.

उदरामय: । पुं। अतिसाररोगे। See अ-तीसार:।

उदरामयकुम्भकेशरी । पुं। प्लीहाधिकारे रस:। अत्र शुल्वं ताम्रं, कटुकं त्रिकटुकम्, लव-णानि पञ्चलवणानि, कणामूलं पिप्पलीमूलम्। अत्र वृद्धा: चव्यं चित्रकचूर्णञ्च न प्रयच्छन्ति। पाठ:—"रसगन्धकभस्मताम्रकं कटुकक्षारयुतं स-टङ्कणं। कणमूलकचव्यचित्रकं सयमानीलवणानि रामठं। समभागमिदं विभावयेत् खरतापे त्वथ जम्बुशारिणा। उदरामयकुम्भकेशरी रस एष प्रथि-तोऽस्य माषक: ॥सुरवार्थ्यनु दापयेद्भिषक्……। र.सा.सं.। পারা, গন্ধক, তামা, ত্রিকটু, যব-ক্ষার, সোহাগার খৈ, পিপুলমূল, চই, চি-তেরমূল, পঞ্চলবণ,যমান এবং হিং প্রত্যেক সমান ভাগ। লেবুর রসে মর্দ্দন। মাত্রা ১মাষা।

उदरारिरस: । पुं। उदराधिकारे रस:। व-टीचीरेण स्नुहीचीरेण। पाठ:—"पारदं गन्धकं तु-ल्यञ्च जैपालं पिप्पलीसमं। आरग्वधफलान्मज्जा वटीक्षीरेण मर्द्दयेत् ॥ माषमात्रां वटीं खादेत् स्त्री-णां जलोदरं जयेत्। चिञ्चाकस्वरसञ्चानु पथ्यं द-ध्योदनं हितम् ॥" र.सा.सं.।

उदरावर्त्त: । पुं। नाभौ। रा.नि.व.१८।

उदरावेष्ट: । पुं। शारीरकृमिभेदे। পাটাকৃমি। शार्ङ्ग.७अ.। See कृमि:।

उदरिणी । स्त्री। गर्भवत्यां। हे.च.। [हे.च.।

उदरिल: । त्रि। महोदरयुक्ते। ভুঁড়িযুক্ত।

उदरी । त्रि। उदरिले। हे.च.।

उदर्क: । पुं। धुस्तूरवृक्षे। मदनकण्टके। ময়না কাঁটা। मे.कत्रिकं।

उदर्चि: । पुं। अग्नौ। मे.।

उदर्द: । पुं। Erysipelas. रोगविशेषे। तल्ल-क्षणं यथा—"वरटीदष्टसंस्थान: शोथ: सञ्जायते बहि:। सकण्डूलोदबहुल: छर्द्दिज्वरविदाहवान्। उदर्द्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे। वाताधिकं शीतपित्तमुदर्द्दञ्च कफाधिकम् ॥" मा.नि.।

उदर्द्दप्रशमनवर्ग: । पुं। उदर्द्दशमनयोगवि-शेषे। यथा—तिन्दुकपियालबदरखदिरकदरसप्त-पर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमेदा इति दश। তেঁদ, পেয়াল, কুল, খদির, শ্বেতখদির, ছাতিম, শাল, অর্জ্জুন, পীতশাল, বিট্‌খদির। च.सू. ४अ.। [Wil.

उदर्ष: । पुं। Scarlet fever. ज्वरविशेषे।

उदलावणिक: । त्रि। लवणोदकसिद्धव्यञ्जने। हला.।

उदश्वित् । क्ली। अर्द्धजलतक्रे। অর্দ্ধেক জল ঘোল। र.मा.अम.। "दध्नाम्भसी यदि समे तदुद-श्विदाह:।" रा.नि.व.१५। प.प्र.३ख.। गुणा:—लेपेन कुष्ठनाशनं तृष्णादाहमुखशोषघ्नञ्च। राज.। पित्तश्लेष्मघ्नम्। रा.नि.व.१५। [वै निघ.।

उदात्यूह: । पुं। जलकाके। পানকৌড়ী।

उदान: । पुं। कण्ठस्थवायौ। "उदान: कण्ठ-देशस्थ:।" भा.। "उदानस्य पुन: स्थानं नाभ्युर:-कण्ठ एव च। वाक्प्रवृत्ति: प्रयत्नोर्ज्जोबलवर्णादि-कर्म्म च ॥" च.। "उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति

प्रवर्नीतमः । तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रव-र्त्तते । ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशे-षतः ॥" सु.नि.१अ.। "तत्कर्म ऊर्द्ध्वनयनम् ।" वा. सू.११अ.। उदरावर्त्ते । सर्पे । नाभौ । मे.तत्रिकं । षत्मणि । श.र. ।

उदार: । पुं । दीर्घशाली । शस्यविशेष ।

उदावर्त्त: । पुं । नाभौ । सर्पविशेषे । Disease of the bowells, iliac passion. रोगविशेषे । गूदे । मे । हे.च. । रोगेणानेन मल मूत्रवायुरोधो भवति । तस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च । "वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियजतृष्णोक्षु-धानिद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः ॥" क्रमेण लक्षणं यथा — वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गोध्मानं क्लमोरुजा । जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युः वातनिग्रहात् ॥ आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथो-र्द्ध्ववातः । पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभि-हते नरस्य ॥ बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरो-रुजा । विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनि-ग्रहे ॥ मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः । तथाक्षिनासावदनामयाश्च भव-न्ति तीव्राः सहकर्णरोगैः ॥ आनन्दजं वाप्यथ शो-कजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि । शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ मन्या-स्तम्भः शिरःशूलं अर्दितार्द्धावभेदकौ । इन्द्रिया-णाञ्च दौर्ब्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ कण्ठा-स्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः । उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवन-प्रसूताः ॥ कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्व-राः । कुष्ठवीसर्पहृल्लासाः छर्द्दिनिग्रहजा गदाः ॥ मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथोरुजा मूत्रविनिग्र-हश्च । शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहते च शुक्रे ॥ तन्द्राङ्गमर्द्दावरुचिः श्रमश्च क्षु-धाभिघातात् कृशता च दृष्टेः । कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधः तृष्णाभिघातात् हृदये व्यथा च ॥ श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः । जृम्भाङ्गमर्दोऽक्षिशिरोऽतिजाड्यं निद्राभि-घातादथवापि तन्द्रा ॥ वायुः कोष्ठानुगो रुक्षैः कषायकटुतिक्तकैः । भोजनैः कुपितः सद्य उदा-वर्त्तं करोति च ॥ वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि वै । स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं चातिवर्त्तयेत् ॥

ततो हृद्बस्तिशूलार्त्तः हृल्लासारतिपीडितः । वात-मूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ इति । मा.नि. । "विवृत्सुधापत्रतिलादिशाकग्राम्यौदकानूपरसैर्यवा-न्नं । अन्यैश्च सृष्टानिलविड्भिरद्यात् तथा प्रसन्नां गुडशीधुपायी ॥ रस.र. ।

उदावर्त्ता (वृत्ता) । स्त्री । Difficult menstruation. वायुजन्यस्त्रीयोनिरोगविशेषे । सा कष्टेन सफेनिलं रजो मुञ्चति । "सफेनिलमु-दावृत्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ।" भा.म.४भ.यो-रो.चि. ।

उदित: । पुं । नीवारे । उड़िधान । प.मु. ।

उदीच्यम् । क्ली । ह्रीवेरे । सुगन्ध वाला । प. मु. । रा.नि.व.१० । तें कुरुवेर । सि.यो.ज्व.चि. षडङ्गपानीये । "चन्दनोदीच्यनागरैः ।" सि.यो. ज्व.चि.किरातादौ । "चन्दनोदीच्यवत्सकैः ।"

उदीच्यकाष्ठम् । क्ली । तोपचिनीतिख्यातद्रव्ये । वै.निघ. ।

उदीचणम् । क्ली । दर्शने ।

उदु(दू)खलम् । क्ली । गुग्गुलौ । मे. । लौह-भाण्डे । हामानदिस्ते इति लोके । तण्डुलकण्डना-र्थपात्रे । उँथली इति च लोके । अम. ।

उदुम्बर: । पुं । Glomerous fig tree, (Ficus glomerata.) यज्ञाङ्गवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । गुर्ज. हिं गुलार । मं उम्बराचेझाड़ । उत्. उदुम्बर । ज.द. । सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादि । गुणाः—"उदुम्बरः शीतलः स्याद्गर्भसन्धानकारकः । व्रणरोपणकृद्रुक्षो मधुरस्तुवरो गुरुः । अस्थिसन्धान-कृद्वर्ण्यो कफपित्तातिसारकान् । योनिरोगं नाश-यति वल्कश्चैवास्य शीतलं । दुग्धदं तुवरं गर्भ्यं व्रण-नाशकरं स्मृतं । कोमलञ्चास्य च फलं सम्भक्तुवरं मतं । हितकारि तृषापित्तकफरक्तरुजापहं । म-ध्यमं कोमलं स्वादु शीतलं तुवरं मतम् । पित्त-तृषामोदकरं रक्तस्रुतिवमीहरम् ॥ वै.निघ.। व्रणः गुरुः कफपित्तरक्तघ्नश्च । हिमः रूक्षः पित्तकफास्र-जित् मधुरः वर्ण्यः व्रणशोधनरोपणश्च । मद.व.५। भा.पू.१भ.वटादिव. । तथा अस्य पक्वफलगुणाः मधुरं हिमं क्रिमिकरं रक्तपित्ततृषादाहमूर्च्छाघ्नञ्च । सुपक्वफलगुणाः—अतिशीतलं मधुरं पित्तश्रमशो-षघ्नञ्च । अपक्वफलगुणाः—कषायत्वं दीपनत्वं र-

विकारं मोसकरं शीतविकारजनकलच। अस्य वल्कलगुणाः—शीतं कषायं व्रणघ्नं गर्भसंरक्षणं स्तन्यजनकञ्च। रा.नि.व.११। कुष्ठविशेषे। ताम्रे। रा.नि.व.१३। जन्तुफले। भा.पू.चमे.। क्ली। कर्षे, २ तो.। प.प्र.१ख.। ताम्रे। मद.व.७। लोकमाने। वै.निघ.पामा.चि.चिफलादिलेहे। मेढ्रे। चिका.। [व.१।

उदुम्बरच्छदा । स्त्री। क्षुद्रदन्तीवृक्षे। मद.

उदुम्बरदला । स्त्री। क्षुद्रदन्तीवृक्षे। रा.नि.व.६। [भा.। लघुदन्तीवृक्षे। भा.पू.१भ.।

उदुम्बरपर्णी । स्त्री। दन्तीवृक्षे। प.मु.। र.

उदुम्बरमशकः । पुं। मूषिके। वै.निघ.।

उदुम्बरी । स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। मं 'कालाउंबर। रा.नि.व.११।

उदूखलम् । क्ली। तण्डुलादिकण्डनार्थं काष्ठपात्रे। উখ্‌লি। गुग्गुलौ। मे.लत्रिकं।

उदूखलसन्धिः । पुं। उदूखलाकारयोर्वोर्हगतसन्धौ। भा.। कक्षावङ्क्षणदशनसन्धिः। सु.शा.५अ.।

उद्गमः । पुं। वान्तौ। वमि। वै.निघ.।

उद्गमनीयम् । क्ली। धौतवस्त्रे। ধোওয়া কাপড়। अम.।

उद्गारः । पुं। उद्गमने। कण्ठगर्जने। ঢেকুর इति भाषा। जटा.। "ग्लानेरोजःक्षयाद्दुःखादजीर्णाच्च श्रमोद्भवात्। उदानकोपादाहारस्याश्चिरत्वाच्च यद्भवेत्। पवनस्योर्ध्वगमनं तमुद्गारं प्रचक्षते॥" शार्ङ्ग.२८ख.। कर्चाम्। रा.नि.व.२०।

उद्गारकमणिः । पुं। प्रवाले। পলা। मं पोंवले। रा.नि.व.१३।

उद्गारणम् । क्ली। उद्गारकरणे।

उद्गारशुद्धिः । स्त्री। उद्गारानवरोधे, सधूमाद्योद्गाराभावे। [जीरके। भा.पू.१भ.।

उद्गारशोधनः । पुं, क्ली। श्वेतजीरके, कृष्ण-

उद्गारशोधिनी । स्त्री। जीरके। वै.निघ.।

उद्गि(द्गी)रणम् । क्ली। उद्गारे। वमने। विश्व.र.।

उद्गाहः । पुं। उद्गारे। ঢেকুর। वै.निघ.।

उद्घः । पुं। देहस्थवायौ। मे.घद्विकं। हस्तपुटे। हे.च.।

उद्घटम् । क्ली। वार्त्ताकुपुष्पे। वै.निघ.।

उद्घर्षणम् । क्ली। गात्रादिघर्षणे। इष्टकखण्डेनोद्घर्षणे कण्डूकोठनाशः शिरामुखकारकलच। राज.।

उद्घसम् । क्ली। मांसे। हारा.।

उद्घाटकम् । क्ली। घटीयन्त्रे। हे.च.।

उद्घातः । पुं। पादस्खलने। कालभेदे। मे.तत्रिकं। पवनाभ्यासयोगाय कुम्भकादित्रये। विश्व.तत्रिकं। शस्त्रे। चिका.। [कीटे। ডাঁশ।

उद्दंशः । पुं। मत्कुणे। উকুণ। हे.च.। दंश-

उद्दण्डपालः । पुं। मत्स्यविशेषे। দাঁড়িকা মাছ। सर्पविशेषे। मे.।

उद्दानकः । पुं। शिरीषवृक्षे। रा.नि.व.८। तें कोंडगीगुपुव्वु। चुन्नार्। विश्व.।

उद्दन्तुरः । त्रि। उत्कटदन्ते, करालदन्ते। मे.।

उद्दारदा । स्त्री। शाकतरौ। শেগুন। मं साग। वै.निघ.।

उद्दारा (री) । स्त्री। गुडूच्याम्। श.च.।

उद्दालः (कः) । पुं। (Cordia myxa or Latifolia.) बहुवारवृक्षे। চালিতা গাছ। हिं बहुआरि, लसोड़ा। प.मु.। अम.रा.नि.व.११। See बहुवारः। आरण्यकोद्रवे। मद.व.१०।

उद्दाला । स्त्री। बारी इति महाराष्ट्रे।

उद्दिष्टः । पुं। वदरवृक्षे।

उद्दीपः (प्रः) । पुं। गुग्गुलौ। श.टी.भ.।

उद्देशः । पुं। गिरिगर्भकूपे। हारा.। समासकथने। "समासकथनमुद्देशः, यथा शल्यमिति।" सु.उ.६५अ.। उपदेशे। हारा.।

उद्देहिका । स्त्री। उत्पादिकायां। वालवी इति ख्याते महाराष्ट्रीयकीटविशेषे। পেদোপোকা। हारा.।

उद्धमः । पुं। कष्टश्वासे।

उद्धर्षणम् । क्ली। रोमाञ्चे।

उद्दान्तः । पुं । निर्मदकरिणि । चम. ।

उद्दारा । स्त्री । गुडूच्याम् । श्र.च. ।

उद्दूलनम् । क्ली । सतैललवङ्गकर्पूरकस्तूरीमरिचलकचूर्णेषु । पाकराजः ।

उद्दूषणम् । क्ली । रोमाञ्चे । हला. ।

उद्दृतः । त्रि । परिभुक्तोज्झिते । मे.तत्रिकं ।

उद्भटः । पुं । कच्छपे । शूर्पे । मे.टत्रिकं ।

उद्भवः । पुं । उत्पत्तौ । चम. ।

उद्भावः । पुं । उत्पत्ति ।

उद्भिजः । त्रि । उद्भिज्जे । च.टी.र. ।

उद्भिज्जः । त्रि । उद्भिदो जाते । इन्द्रगोपमण्डूकादौ । चम. ।

उद्भित् (द्) । त्रि । गुल्मादौ । तत्र पञ्चधा—वृक्षः गुल्मः लता वल्ली तृणञ्च । चम. ।

उद्भिदम् । क्ली । भूमिमुद्भिद्य उद्गमज्जलस्थाने । च.टी.हेमा. । सामुद्रलवणे । পাঙা লবণ । र.मा. । Culinary salt. साम्बिलवणे । रस.र.अर्शः-चि. । त्रि । तर्वादौ ।

उद्भूतः । त्रि । उत्पन्ने, जाते ।

उद्भेदः । पुं । अङ्कुरे । रा.नि.व.२ ।

उद्भ्रमः । पुं । उद्वेगे । चम. ।

उद्यमः । पुं । उद्योगे ।

उद्यानम् । क्ली । उपवने । उद्यानं स्वयमपरैः समन्तु लोकैरन्येषां विभववताञ्च पुष्पवाटी । हला. ।

उद्यावः । पुं । मिश्रणे । संयोजने ।

उद्योगः । पुं । चेष्टायाम् ।

उद्रः । पुं । जलमार्जारे । উদ্বিড়াল । हारा. । जलनकुले । ধেঁড়ে इति भाषा । त्रिका. ।

उद्रथः । पुं । वृक्षविशेषे । कुकुरशोका । ताम्रचूडे । कुकुड़ा । मे. । पाचके ।

उद्राङ्कः । पुं । रक्तचित्रके । वै.निघ. ।

उद्रिक्तचित्तता । स्त्री । मानसव्ययरोगे । मत्तलायाम् । रा.नि.व.२० ।

उद्रेकः । पुं । रजोगुणे । रा.नि.व.२१ । मद्यातिरेके । मा.म.१म. ।

उद्वत्सरः । पुं । संवत्सरे । हे.च. । [किञ्जा ।

उद्वमनम् । क्ली । उद्गिरणे, वान्तौ । वमि

उद्वर्त्तनम् । क्ली । विलेपने । घर्षणे । मे.नचतुष्कं । तद्गुणाः—"उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोऽनिलापहम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परं । उद्वर्त्तनं हरिद्राद्यैः कण्डूवैवर्ण्यरौक्ष्यजित् । तिलैर्नोद्वर्त्तनं कण्डूरौक्ष्यत्वग्दोषनाशनम् ॥" राज. । "उद्वर्त्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ।" वा.सू.२ग्र. । "उद्वर्त्तनं वातहरं भाजकानलदीपनं । गात्रस्थिरत्वसुखितात्वक्प्रसादमृदुत्वकृत् ॥" मद.व.१२ । मर्द्दने । च.द.विसूचि. । [याम् ।

उद्वहः । पुं । पुत्रे । उदानवायौ । स्त्री । कन्या-

उद्वान्तः । पुं । निर्मदगजे । त्रि । उद्वमिते । मे.तत्रिकं ।

उद्वाहनी । स्त्री । वराटके ।

उद्दिड़ालः । पुं । जलविड़ाले । उद्देताल इति भाषा । ধেঁড়ে इत्यपि क्वचित् ।

उद्वृत्तः । त्रि । उत्थिते । [त्रिका. । चाञ्चल्ये ।

उद्वेगम् । क्ली । गुवाकफले । रा.नि.व.११ ।

उधस् । क्ली । आपीने । গাভীর পালান । हला. ।

उधान(र)म् । क्ली । चुल्लाम् । श्र.टी.भ. ।

उन्दकः । पुं । धवलयावनाले । শাদা জনার, যওয়ারা । रा.नि.व.१६ ।

उन्दरः । पुं । मूषिके ।

उन्दिरमारी । स्त्री । मूषिकाख्यो, नमाला कोङ्कणे प्रसिद्धायां । इन्दुरमारी । गुणाः—"मूषकारी तु कटुका नेत्र्या चाखुविषापहा । व्रणदोषं नेत्ररोगं नाशयेदिति च स्मृतम् ॥" रा.नि.व.४. ।

उन्दुकः । पुं । शरीरैकदेशे । भा. ।

उन्दुरः । पुं । मूषिके । [वा. ।

उन्दुरुः (कः) । पुं । मूषिके । वन्यमूषिके । र-

उन्दुरुकर्णा (र्णिका) (र्णी) । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । इन्दुरकाणी । रा.नि.व.३ । दन्तीभेदे । उन्दुरुकर्णा द्रवन्तीति ड. ।

उन्दुरुपर्णी । स्त्री । आखुकर्ण्यां । रा.नि.व.३।

उन्दूवरम् । क्ली । ताम्रे । भा. ।

उन्द्रः । पुं । कूलचरपशुभेदे । উদ্বিড়াল । सु.
शा.३८ष. । See कूलेचरः ।

उन्नम् । क्ली । सुरते । त्रि । क्लिन्ने । मे.नद्विकं ।

उन्नाहम् । क्ली । काञ्जिके । अम. ।

उन्मत्तः । पुं । श्वेतधुस्तूरे । শ্বেত ধুতুরা । धु-
स्तूरवृत्ते । प.मु. । र.मा.,रा.नि.व.१० । मुचुकुन्द-
वृत्ते । त्रि । उन्मादविशिष्टे । मे. ।

उन्मत्तकारिणी } उन्मत्ता } स्त्री । दुग्धिकायाम् । हिं
दुधियार ।

उन्मत्तरसः । पुं । शीताङ्गसन्निपाते रसः । "र
सगन्धकतुल्यांशं धुस्तूरफलजद्रवैः । मर्द्दयेद्दिनमेकन्तु
तुल्यांशं त्रिकटुं क्षिपेत् ॥" त्रिकटुमिति त्रिकटुचूर्णं
प्रत्येकं रसतुल्यं । र.सा.सं.शीताङ्ग.सान्निपात-ज्व. ।

उन्मनः । पुं । उन्मादवायौ । द्रोणपरिमाणे
(१६ श.) । प.प्र.१भ. । [२०

उन्मनायितम् । क्ली । उन्मादे । रा.नि.व.

उन्मन्थकः । पुं । कर्णपालीगतरोगविशेषे ।
तल्लक्षणं—"कर्णं बलाद्वर्द्धयतः पाल्यां वायुः प्रकु-
प्यति । कफं संगृह्य कुरुते शोथं स्तब्धमवेदनम् ।
उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ॥ मा.
नि. । सु.चि.२५अ. ।

उन्मादः । पुं । (Mania.) वायुरोगे । পাগল
রোগ । स च मानसिको व्याधिः षड्विधश्च वात-
पित्तकफसन्निपातदुःखविषसेवनाद्भवति । सम्प्राप्तिः
—मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गगामिनः ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः ॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः । मान-
सेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ विषा-
द्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजं । स चाप्रवृद्धस्त-
रुणो मदसंज्ञां बिभर्त्ति च ॥ विरुद्धदुष्टाशुचिभोज-
नानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानां । उन्मादहेतुर्भय-
हर्षपूर्व्वो मनोविघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ इति
तद्भेदनिदानम् । भा.नि. । यद्युन्मादः समुद्दिष्टः
श्लेष्मपित्तसमुद्भवः । तथापि न विना वातादुन्मादो
जायते ध्रुवम् ॥ पथ्यं यथा अभ्यञ्जनं स्नापनमास
नञ्च निद्रा सुशीतान्यनुलेपनानि । गोधूममुद्गाश्च
शालयश्च धारोष्णदुग्धं शतधौतसर्पिः ॥ घृतं नवं
नञ्च पुरातनञ्च कूर्म्मामिषं धन्वरसा रसालं । पु-
राणकुष्माण्डफलं पटोलं ब्राह्मीदलं वास्तुकतण्डुली-
यं ॥ खराश्वमूत्रं गगनाम्बु पथ्या सुवर्णचूर्णानि च
नारिकेलं । द्राक्षा कपित्थं पनसञ्च वैद्यैः विधेयमु-
न्मादगदेषु पथ्यम् ॥ राज. । अश्वस्योन्मादरोगे । ल
क्षणं यथा —"प्रकोपकारणैः प्रोक्तैः कुपिते मात-
रिश्वनि । उन्मादो जायतेऽश्वस्य तस्य रूपञ्च वक्ष्य-
ते । यातुमिच्छति यः स्थित्वा रज्जुं दन्तैश्च खा-
दति । खादत्यकस्मादायसं पुनश्चैव न खादति ।
कदाचिद्बुध्यते संज्ञां कदाचिच्च न बुध्यते ॥" ज.
द.५६अ. । उन्मादग्रस्ते । अ.टी. ।

उन्मादगजाङ्कुशः । पुं । उन्मादाधिकारे
रसः । अत्र महाराष्ट्री ब्रह्मयष्टिः । বামুনহাটী ।
विषमुष्टिः । কুচিলা । अर्कचक्रिका, ताम्रचक्रि-
कायां । पाठः—त्रिदिनं कनकद्रावैः महाराष्ट्रीद्रवैः
पुनः । विषमुष्टिजलैः सूतं समुत्थाप्यार्कचक्रिकां ।
कृत्वा तमां सगन्धां तां युक्त्या बन्धनमाचरेत् । तस्मि
मं कानकं वीजमभ्रकं गन्धकं विषं । मर्द्दयेत्त्रिदिनं
सर्व्वं वल्लमात्रं प्रयोजयेत् ॥...... । পারা যথোক্ত
পরিমাণে লইয়া ধুতুরা, বামনহাটী এবং কু-
চিলার রসে এক এক দিন উর্দ্ধপাতন করি
বে। পরে তাহার সহিত সমভাগ গন্ধক
দিয়া বন্ধনার্থ অর্কচক্রিকায় রাখিয়া অগ্নি
পুট দিবে। পরে উহার সহিত সমভাগ ধু-
তুরাবীজ, অভ্র, গন্ধক এবং বিষ দিয়া এক-
ত্র জলে মর্দ্দন করিবে। र.सा.सं. ।

उन्मादपर्पटीरसः । पुं । उन्मादाधिकारे
रसः । अत्र पर्पटीरसः चेत्रपर्पटीरसः । ক্ষেৎ
পাপড়ার রস । "कृष्णधुस्तूरजैर्बीजैः पञ्चभिः प
र्पटीरसः । सम्प्रयोज्यः प्रशान्त्यर्थमुन्मादं भूतसम्भ
वम् ॥" र.सा.सं. ।

उन्मादभञ्जनरसः । पुं । उन्मादाधिकारे ।
अत्र किरातं भूनिम्बं । इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी
রাখালশশা । पाठः—त्रिकटु त्रिफला चैव गज
पिप्पलिका तथा । विड़ङ्गञ्च देवदारु किरात
कटुकी तथा । कण्टकारी च यष्टीन्द्रयवं चित्रक-
मेव च । वचा च पिप्पलीमूलं मूलञ्च वीरणस्य

च। शोभाञ्जनस्य वीजानि त्रिफला चेन्द्रवारुणी। वङ्गं रूप्यमभ्रकञ्च प्रवालं समभागिकं। सर्व्वचूर्णसमं लौहं सलिलेन विमर्द्दयेत् ॥...... । र.सा.सं.।

उन्मादभञ्जिनी। स्त्री। उन्मादाधिकारे रसविशेषे। यथ कटुरोहिणी कटुकी। गिरिमल्लीवीजं कुटजवीजं। पाठः—"शुद्धं मनःशिलाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी। वचा शिरीषवीजञ्च हिङ्गु च श्वेतसर्षपं। करञ्जवीजं त्रिकटु मलं पारावतस्य च। एतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिकां कुरु। गिरिमल्लीवीजसमां छायाशुष्काञ्च कारयेत्। प्रातःसन्ध्यानिशाकाले चक्षुषोरञ्जनं हितम्। मधुरादिरसे चाम्लं रात्रावपि जलेन च ॥"...... । र.सा.सं.।

उन्मादाङ्कुशरसः। पुं। उन्मादे रसः। पाठः—त्रिदिनं कनकद्रावैर्महाराष्ट्रीरसैः पुनः। विषमुष्टिद्रवैः सूतं समुत्थाप्यार्कचक्रिकां। कृत्वा तया सगन्धाल्तां युक्त्या बन्धनमाचरेत्। तत्समं कानकं वीजमभ्रकं गन्धकं विषं। मर्द्दयेत्त्रिदिनं सर्व्वं वल्लमात्रं प्रयोजयेत्। कनकं धुस्तूरवीजं। महाराष्ट्री जलपिप्पली भार्गी वा। विषमुष्टिः कुचेलकं। एभिरूर्द्धपातनं कार्य्यं। पारदादिकं समभागं ग्राह्यम्। उन्मादगजाङ्कुश इति नामान्तरम्। भैष.रसे.चि.।

उन्मादिनी। विजयायाम्। सिद्धि।

उन्मानम्। क्ली। द्रव्यतौलकपरिमाणे। पुं। द्रोणपरिमाणे। प.प्र.१ख.।

उन्मार्गी। पुं। पञ्चविधभगन्दरान्यतमभगन्दररोगविशेषे। अर्शभगन्दर। तस्य लक्षणम्—"मूढ़ेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृतं यदावगाढ़पुरीषोन्मिश्रमपानेनाधःप्रेरितं असम्यगागतं गुदं क्षिणोति, तदा क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते। तस्मिंश्च क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथं भूमाविव जलप्रक्लिन्नायां क्रिमयः सञ्जायन्ते। ते भक्षयन्तो गुदमनेकधा पार्श्वतो दारयन्ति,तस्य तैर्मार्गैः क्रमिकृतैः वातमूत्रपुरीषरेतांसि अतिनिःसरन्ति तं भगन्दरं उन्मार्गिणमित्याचक्षते।" सु.नि.४अ.।

उन्मीलनम्। क्ली। उन्मेषे। हे.च.।

उन्मेषः। पुं। नेत्रोन्मीलने। हे.च.।

उपकण्ठम्। क्ली। अश्वस्याक्रन्दिते। कण्ठसमीपे। हे.च.।

उपकरणम्। क्ली। उपादाने।

उपकर्णिका। स्त्री। मूषकर्णिकायाम्। वै.निघ.२भ.अर्श-चि.विडङ्गादिचूर्णलेहे।

उपकारिका। स्त्री। पिष्टकभेदे। मे.कपञ्चकं।

उपकालिका। स्त्री। जीरकभेदे। श्वेतजीरके। कालीजीरके। मद.व.२। कृष्णजीरके। भा.पू.१भ.। पिप्पल्याम्।

उपकुञ्चः (कः)। पुं। कृष्णजीरके। वै.निघ.।

उपकुञ्चिः (का) (ची)। स्त्री। कालीजीरके। वृहज्जीरके। सूक्ष्मैलायाम्। अम.। कृष्णजीरके। स्वल्पजीरके। छोटि जीरा। भा.पू.१भ.रत्ना.। गुणाः—"तिक्ता कट्वी चोष्णा च दीपनी। वृष्या चाजीर्णशमनी गर्भाशयविशोधिनी। आमानवातगुल्मञ्च रक्तपित्तं क्रमींस्तथा। कफं पित्तं चामदोषं वातं शूलञ्च नाशयेत्॥" वै.निघ.।

उपकुम्भा। स्त्री। दन्तीवृक्षे। वै.निघ.।

उपकुल्या (का)। स्त्री। पिप्पल्याम्। प.सु.,रा.नि.व.६। च.द.अश्म.चि.एलादौ।

उपकुशः। पुं। Gum-boil. तन्नामकदन्तवेष्टजपित्तरक्तजरोगविशेषे। तत्र वेष्टदाहपाकदन्तचलनं आघट्टिते रक्तस्रावदेवने, स्रुते च रक्ते स्फीतिर्मुखपूतिता च जायन्ते। लक्षणं—"वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च। आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनं। आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूतिः च जायते। भा.म.४भ.मु.रो.चि.। अश्वमुखरोगे, तत्र दन्तमांसाद्रुधिरस्रावः दन्तचलनञ्च भवति। अ.द.।

उपकूपः। पुं। दीर्घिकायाम्। हे.च.।

उपकोलिका। स्त्री। कृष्णजीरके। भा.।

उपक्रमः। पुं। चिकित्सायाम्। रा.नि.व.२०। आरम्भे। मे.मचतुष्कं।

उपक्रोष्टा। पुं, स्त्री। गर्दभे।

उपघातः। पुं। रोगे। रा.नि.व.२०।

उपघातकः। पुं। आरग्वधवृक्षे। वै.निघ.।

उपघ्नः। पुं। निकटाश्रये। अम.।

उपचक्रः। पुं। हंसविशेषे। চকোর। "चको-

रानुपचक्रवाकात् ।" च.चि.२अ.। गुणाः—"कषायः स्वादुस्तवणस्तथः केश्यो रुचिप्रदः ।" सु.सू.४६अ.। इदं लघु उष्णवीर्यं कटुपाकि वलाग्निवर्द्धकञ्च । राज.। See चक्रवाकः । [रा.नि.व.२०। इला. ।

उपचर्य्या । स्त्री । चिकित्सायाम् । सेवायाम् ।

उपचक्षुः । क्ली । चक्षुःप्रतिनिधौ । चश्मा इति भाषा । [नि.व.२० । है.च. ।

उपचारः । पुं । चिकित्सायां । सेवायाम् । रा.

उपचार्य्यः । पुं । चिकित्सायाम् । है.च. ।

उपचितः । त्रि । दग्धे । मे. ।

उपचित्रः(त्रा) । पुं, स्त्री । उपचित्रः इति म द.व.१। पृश्निपर्णीक्षुपे। চাকুলিয়া । रा.नि.व.४ । दन्तीवृक्षे । प.मु.। र.मा.। आखुकर्ण्याम् । ইন্দুর-কাণী পানা । मे. । वृहद्दन्त्यां । भा.पू.१भ. । वै. निघ.वा.व्या.विषगर्भतैले ।

उपचित्रका । स्त्री । ह्रस्वदन्त्याम् ।

उपचिल्ली । स्त्री । श्वेतचिल्लीशाके । শ্বেত চিল্লী (বেতোশাক) । रा.नि.व.७ ।

उपजिह्वा (ह्विका) । स्त्री । जिह्वागतमुखरोगे । दुष्टकफरक्ते जिह्वामुन्नमय्य निम्नतो लालास्रावकण्डूदाहशोथानुत्पादयतः । मा.नि.। लक्षणम् —"जिह्वाग्ररूढ़ः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्यजातः कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति॥" सु.नि.१६अ.। कीटविशेषे । পেদো পোকা । है.च. । मूलजिह्वायाम् । আলজিব । रा.नि.व.१८ । अश्वस्य मुखरोगभेदे । अत्र जिह्वाधःस्फीतिः । लक्षणम्—"अधस्ताद्य जिह्वायाः श्वयथुर्यस्य जायते। तं विन्द्यादुपजिह्वाख्यं मुखरोगन्तु वाजिनाम् ॥" ज.द.२९अ. ।

उपतप्ता । पुं । रोगे । अ.टी.भ. ।

उपतापः । पुं । रोगे । उत्तापे । मे.पचतुष्कं ।

उपदग्धः । त्रि। ईषद्दग्धे। আঁকা। सु.सू.४६अ.।

उपदन्तः । पुं । कुलुम्बरी । কাঁচা ধনে ।

उपदंशः । पुं । The venereal disease. समष्ठीलक्षुपे । रा.नि.व.४ । शिग्रौ वृक्षे । সজিনা গাছ। रा.नि.व.७ । चवणे । চাট্‌ । इला. । सि. कौ.मदा.बि.। "स्त्रवी सभक्तं पिशितोपदंशाम् ।" व्यञ्जने । रा.नि.व.२० । मेढ्ररोगे । বাও রোগ । निदानादि—"हस्ताभिघातान्नखदन्तपातादधावनादत्युपसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः॥" स च वातादिभेदात् पञ्चधा। तल्लक्षणं—"सतोदभेदैः स्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंशं। पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तापिपिशितावभासैः। स्फोटैः सकृष्णैः रुधिरं स्रवन्तं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गं । सकण्डुरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन । नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ॥"मा. नि. । "अतिमैथुनादतिब्रह्मचर्य्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढ़रोमामल्पद्वारां महाद्वाराम-प्रियामकामां अचौक्ष्यसलिलप्रक्षालितयोनिमप्रक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविषशूकनिपातनादर्द्दनाद्धस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनादवपीड़नाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमार्गस्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमाचक्षते ।" सु.नि.१२ । विशीर्णमांसं क्रमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्ज्जयेत्तम्...... । असाध्यलक्षणं। पथ्यं यथा—छर्द्दिर्विरेको ध्वजमध्यनाड़ीवेधो जलौका परिपातनञ्च । सेकः प्रलेपो यवशालयश्च धन्वामिषं मुद्गरसो घृतानि । कठिल्लकं शिग्रुफलं पटोलं शालिञ्चशाकं वनमूलकञ्च । तिक्तं कषायं मधु कूपवारि तैलञ्च हन्यादुपदंशरोगम्" इति । अपथ्यं यथा—"दिवानिद्रां मूत्रवेगं गुर्व्वन्नं मैथुनं गुड़म् । आयासमम्लं तक्रञ्च वर्ज्जयेदुपदंशवान् ॥" पथ्यापथ्यम् ।

उपदंशक्षमः । पुं । शिग्रुवृक्षे । वै.निघ. ।

उपदलम् । क्ली । पुष्पदले । ফুলের পাপড়ী ।

उपदी । स्त्री । वन्दाके । মান্দড়া । मं वादांगुल । रा.नि.व.५ ।

उपदीका । स्त्री । उपजिह्वाख्यकीटे । है.च. ।

उपदेवता । स्त्री । यक्षभूतपिशाचादौ ।

उपदेशः । पुं । मुस्तके । है.च. । हितकथने । एवमित्युपदेशः यथा—"तथा न आप्नयाद्धातौ

दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ।" सु.उ.६५अ. । [लिप्त. ।

उपदेहः । पुं । उपलेपे । প্রলেপ, মলম্ । वै.

उपदेहिका । स्त्री । उपजिह्वाकीटे । वै.च. ।

उपद्रवः । पुं । उपसर्गे । तल्लक्षणम्—"रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते । योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इतीरितः ॥" भा. ।

उपधातुः । पुं । Secondary secretion. देहस्थसप्तविधधातुषु । यथा—"स्तन्यं रजो वसा स्वेदो दन्ताः केशास्तथैव च । ओजश्च सप्तधातूनां क्रमात्सप्तोपधातवः ॥" भा. । स्तन्यरजोवसास्वेददन्तकेशौजांसि धातूनां सप्तोपधातव इति शार्ङ्ग. । A semi-metal. स्वर्णमाक्षिकादिगौणधातुषु । ते च सप्तविधाः—स्वर्णमाक्षिकं, तारमाक्षिकं, तुत्थं, कांस्यं, पित्तलं, सिन्दूरं, शिलाजतु चेति । तत्र स्वर्णमाक्षिकं स्वर्णस्य, तारमाक्षिकं रौप्यस्य, तुत्थं ताम्रस्य, कांस्यं ताम्ररङ्गयोः, पित्तलं ताम्रयशदयोः, सिन्दूरं शीषकस्य, शिलाजतु च लौहस्योपधातुः । मतान्तरे तु माक्षिकतुल्यकाभ्रनीलाञ्जनरसाञ्जनमनःशिलाहरितालेषु । गुणाः—"उपधातुषु सर्व्वेषु तद्धातुगुणा अपि । सन्ति किं तेषु तेऽर्व्वाचास्तत्तदंशाल्पभावतः ॥" भा.म.१भ.धातुव. ।

उपधानम् । क्ली । विषे । उपवर्हे । বালিশ । मे.नचतुष्कं । [आसन्नमरणे । मे. ।

उपधूपितः । त्रि । आसन्नात्समये । हारा. ।

उपनखम् । क्ली । चिप्पतुल्यरोगे । আঙুলহাড়া । लक्षणं—"नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च वेदनां । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्। तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि ॥" सु.नि.१३अ. ।

उपनयनम् । क्ली । वर्णत्रयाणां यज्ञसूत्रधारणरूपसंस्कारविशेषे । পৈতে দেওয়া । त्रिका. ।

उपनाहः । पुं । स्वेदविशेषे (शाल्वणादौ) । সেক । वचाकिण्वशताह्वादेवदार्व्वादिभिः यः क्रियते स्वेदः स उपनाहः । वा.टी.हेमा. । लेपे । विश्व.हचतुर्कं । नेत्रसन्धिरोगे । "ग्रन्थिरल्पोऽदृष्टिकृतः सकण्डूः पाकी स्वल्पवेदनः कण्डूवल्लो ग्रन्थिर्नायते ॥ लक्षणम्—"ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिकृत्स्रावपाकी कण्डुप्रायो नीरुजस्तूपनाहः ॥" मा.नि.। हरिद्रायाम् । विश्व. ।

उपनाहनम् । क्ली। लेपने । च.द.वा.व्या.चि. ।

उपनाहस्वेदः । पुं । उपनाहजन्यघर्मे । वातकफजन्यशोफयोरुपक्रमभेदे । "अथोपनाहस्वेदञ्च कुर्य्याद्वातहरौषधैः । प्रदिह्य देहं वातार्त्तं क्षीरमांसरसान्वितैः ॥ अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।" एवमेव महाशाल्वणादिर्ज्ञेयः । सु. चि.१अ. । [हारा. ।

उपपुष्पिका । स्त्री । हाफिकायाम् । हाई ।

उपप्लुता । स्त्री । Morbid sensibility of the uterus. योनिरोगे । लक्षणं यथा—"गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासात् छर्द्दिश्वासविनिग्रहात् । वायुः क्रुद्धः कफं योनिमुपनीय प्रदूषयेत् ॥ पाण्डुं सतोदमास्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम् । कफवातामयव्याप्ता सा स्याद्योनिरुपप्लुता ॥" चर. ।

उपभूती । स्त्री । महानील्यां । वै.निघ. । [म. ।

उपभोगः । पुं । भोगे । भोजनाधिकभोगे । अ.

उपमाता । स्त्री । धात्र्यां । धाई ।

उपमेतः । पुं । शालवृक्षे । श.च. ।

उपयन्त्रम् । क्ली । पञ्चविंशतिविधशल्याहरणोपाययन्त्रभेदेषु । तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति । तानि च रज्जुवेणिकापट्टचर्म्मान्तवल्कललतावस्त्राष्ठीलाश्ममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखबालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि । सु.सू.७अ. । [आनुकूल्ये ।

उपयोगः । पुं । औषधक्रियायां । औषधसेवने।

उपरत्नम् । क्ली । गौणरत्ने । भा. । गोमेद-पद्मराग-वैदूर्य्यप्रवालेषु । प.मु. । काच-स्फटिक-शुक्ति-शङ्खेषु । "उपरत्नानि काचश्च कर्पूराश्मा तथैव च । मुक्ताशुक्तिस्तथा शङ्खः इत्यादीनि बहून्यपि ॥" गुणाः—रत्नतुल्याः किन्तु किञ्चिद्धीनाः । भा.पू.१भ. ।

उपरन्ध्रम् । क्ली । अश्वस्य उदरगह्वरोपरिभागे। ज.द.१अ. ।

उपरसः । पुं । A secondary mineral. गौणरसेषु, उपधातुगणे । ते च हिङ्गुल-लाक्षा-तालक-शिलाजीतोऽञ्जनटङ्कणराजावर्त्तचुम्बक-स्फटिक-शङ्ख-खटी-गैरिक-कासीस-रसक-कपर्द्द-सिकता-बोलाः कङ्कुष्ठं सौराष्ट्री च । गुणे; सूतस्य किञ्चि-

हुषयुता: । भा.पू.१भ.धातुव. । यथा – "खेचराञ्जनकङ्कुष्ठगन्धालं गैरिकं क्षितिः । शैलेयाञ्जनसमिशाः संप्रत्युपरसा बुधाः ॥ कम्पिल्लगौरीचपलाकपर्दसमिलसिन्दूरकवह्निजारान् । पाषाणिनीवादरघङ्ग्युक्तानित्यष्टकं सूतसमानमाहुः ॥ रा.नि.व.१२ । गन्धकं वक्षवैक्रान्तं क्षीरकं दग्धक्षीरकम्) वर्त्तार्भं तालकं शिला । खर्परं शिखितुत्थञ्च विमलं हेममाक्षिकम् । काशीशं कान्तपाषाणं वराटाञ्जनहिङ्गुलम् ॥ गैरिकं शङ्खभूनागं टङ्गणञ्च शिलाजतु । एते चोपरसाः प्रोक्ताः··· । र.सा.सं.।

उपरोधकम् । क्ली । गर्भगृहे । श.च. ।

उपलः । पुं । पाषाणे । रत्ना. । मे. ।

उपलभित् । पुं । पाषाणभेदके । रा.नि.व.५ ।

उपलभेदः (दी) । पुं । करञ्जोड़िपाषाणभेदके । रा.नि.व.५ ।

उपलवीरुत् । स्त्री । गुल्मिन्याम् । हे.च. ।

उपला । स्त्री । शर्करायां । बालुकायाम् । मे. ।

उपलाख्यकः । पुं । दद्रुघ्नवृक्षे । दादमर्दनी ।

उपलालिका । स्त्री । तृष्णायाम् । वै.निघ. ।

उपलासिता । स्त्री । खटीशर्करायां । वै.निघ. ।

उपलिङ्गम् । क्ली । उपद्रवे । अरिष्टे । हे.च. ।

उपलेपः । पुं । चन्दनादिलेपने । मुखलिप्ततायाम् । सु.चि.३३अ. ।

उपलेपनम् । क्ली । गोमयादिलेपने । त्रिका ।

उपलोहम् । क्ली । स्वर्णादिधातुविशेषेषु । यथा –"स्वर्णं तारं ताम्रनागं रसं कान्तञ्च तीक्ष्णकं । मुख्यान्यमष्टधा लौहं कांस्यारं घोषकं तथा । उपलौहाः समाख्याताः··· ॥ वै.संग्रहे ।

उपवटः । पुं । पियालवृक्षे । चारवृक्षे । रा.नि.व.११ । See चखड्ड ।

उपवनम् । क्ली । वहिरुद्याने । अम. ।

उपवमथः । पुं । तुरुष्के ।

उपवल्लिका (क्ली) । स्त्री । अमृतस्रवालतायाम् । रा.नि.व.३ । [लिश, ताकिया । इला. ।

उपवर्हः (र्हम्) । पुं, क्ली । उपधाने । वा-

उपवस्तम् । क्ली । उपवासे । अम. ।

उपवासः । पुं । लङ्घने । भोगादिपरित्यागे । "उपावृत्तस्य पापेभ्यः सहवासो गुणैः हि यः । उपवासः स विज्ञेयो न शरीरस्य शोषणं ॥" प.सू.१अ. ।

उपवाह्यः । पुं । राजवाहकहस्तिनि । हे.च. ।

उपविषम् । क्ली । कृत्रिमविषे । हे.च. । गौणविषमिति । भा. । तच्च अष्टविधं ।

उपविषपञ्चकम् । क्ली । स्नुह्यर्ककरवीरलाङ्गलिकुचिलकेषु । रा.नि.व.१२ । करवीरार्कधुस्तूरलाङ्गलीगुञ्जाहिफेनं वज्रञ्च । प.सु. । अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः । गुञ्जाहिफेनधुस्तूरश्चेति सप्त । भा. । दुग्धपूर्णपात्रे दोलायन्त्रेण तत्सर्व्वं शोधितं भवति । र.सा.सं. । [षायाम् । रा.नि.व.६ ।

उपविषा । स्त्री । रक्तातिविषायाम् । अतिवि-

उपविषाणिका । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । मद.व.१ ।

उपविष्टकः । पुं । गर्भजरोगे ।

उपवीतम् । क्ली । यज्ञसूत्रे । अम. ।

उपवेदः । पुं । आयुर्वेदे ।

उपवेशः । पुं । उपवेशने ।

उपवेशनम् । क्ली । स्थितौ । वसा । गुणाः— मेदोदोषनिद्रासौकुमार्य्यसुखकरम् । राज. ।

उपव्याघ्रः । पुं । चित्रके । চিতে বাঘ । रा.नि.व.१९ ।

उपशमः । पुं । शान्तौ । हे.च. ।

उपशमक्रमः । पुं । साधारणौषधे । वै.निघ. ।

उपशयः । पुं । व्याधिज्ञानहेतौ । लक्षणं— "हेतुव्याधिविपर्य्यस्त-विपर्य्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहं । नृणामुपशयं विद्यात् स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥" मा.नि. ।

उपशान्तिः । स्त्री । आरोग्ये ।

उपशायिता । स्त्री । रोगमुक्तिसाधनभूतपथ्ये ।

उपशीर्षकः । पुं । बालरोगे । कपालरोगे ।

उपसत्रवर्त्तनम् । क्ली । दुष्टव्रणविशेषे । च.

उपसम्पन्नम् । क्ली । हते । हला. । त्रि । निहते । सुसंस्कृते । "उपसम्पन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते ।" मे.नपञ्चकं ।

उपसंव्यानम् । क्ली । परिधानवस्त्रे । अम. ।

उपसत्तिः । स्त्री । सेवायाम् । मे.तचतुष्कं ।

उपसरः । पुं । प्रथमगर्भधारणे । [मे.रचतुष्कं ।

उपसर्गः । पुं । पिशाचादिबाधायां । मिश्ररोगे ।

उपसर्य्या । स्त्री । वर्षप्रसविन्यां गवि । बछर-विउनी गाभी । हला. ।

उपसृष्टम् । क्ली । मैथुने । त्रिका. ।

उपसेकः । पुं । व्यञ्जने । येनौदनं भुज्यते । वा. ।

उपस्कारः । पुं । वेसवारे । वाटना । हला. ।

उपस्थः । पुं । शिश्ने । योनौ । रा.नि.व.१८ । मलद्वारे । अ.र. । क्रोड़े । मे. ।

उपस्थपत्रम् । क्ली । अश्वत्थपत्रके । "पित्तश्लेष्म-णि शस्यन्ते सर्पे वा ।पेषु चेति ।" चर. ।

उपस्थाता । पुं । परिचारके । रत्ना. ।

उपस्नेहः । पुं । उपलेपे । स्नेहयुक्ततायां । स्नेह-युक्तान्नरसे । सु.नि.६,७अ. ।

उपस्पर्शः । पुं । स्नाने । आचमने । मे.शचतुष्कं ।

उपाङ्गः । पुं । चित्रके । जटा. ।

उपाङ्गचिकित्सा । स्त्री । छिन्नादिप्रतीकारे । यथा—"छिन्नं भिन्नं तथा भग्नं क्षतं पिच्चितमेव च । तेषां दग्धप्रतीकारः प्रोक्तश्चोपाङ्गसंज्ञकः ॥" वै.निघ. । अनि.१स्था.२अ. ।

उपाञ्जनम् । क्ली । अनुलेपने ।

उपात्तः । पुं । अमदगजे । हला. ।

उपाधानम् । क्ली । उपधाने । बालिश ।

उपानद्धारणम् । क्ली । चर्म्मादिपादुकाधार-णे । जूता परा । गुणाः—"उपानद्धारणं नेत्र्य-मायुष्यं पादरोगहृत् । सुखप्रचारमोजस्यं वृष्यञ्च परिकीर्त्तितम् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चंक्रमणं नृणां । अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिदम् ॥" वै.निघ. ।

उपाश्रयः । पुं । मनकह्निति । हला. ।

उपासः । पुं । उपवासे । [वै । अ. ।

उपासनम् । क्ली । शुश्रूषायाम् । अम. । बाण-

उपासना । स्त्री । सेवायां । अम. ।

उपास्तिः । स्त्री । सेवायां । हे.च. । [अम. ।

उपास्थि । क्ली । कोमलास्थिनि । কচি হাড় ।

उपेक्षा । स्त्री । त्यागे । अनादरे ।

उपोती (दका) (दकी) । स्त्री । A pot-herb. (Basella rubra or lucida.) पूतीकायाम् । বড় পুঁই শাক । मं रानगिरा, माड़वी, कदवेलि, मयाला खक्कपालकेति च ख्याता । गुणाः—गुर्व्वी सरा मदघ्नी च । वा.सू. ६अ. । कषायोष्णा कटुका मधुरा निद्रालस्यकरी रुच्या विष्टम्भश्लेष्मकरी च । रा.नि.व.७ । स्वादु-पाकरसा हृद्या वातपित्तमदापहा । उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरी हिमा ॥ सु.सू. ४५अ. । उपोदकी त्रिधा सामान्या क्षुद्रपत्रा वनजा चेति । द्वितीया रसवीर्य्यविपाकेषु पूर्व्वसमा । तृतीया तिक्ता कटूष्णा रोचनी च । रा.नि.व.७ । "सारकत्वं स्निग्धत्वं बल्यत्वं श्लेष्मकरत्वं हिमत्वञ्च ।" राज. ।

उपोदि(दी)का । स्त्री । उपोदक्याम् । বড় পুঁই । पुदिनेति च ख्याता । च.सू.२अ. । See उपोदकी ।

उपोदिकातैलम् । क्ली । क्षुद्ररोगे हितं । उपोदकीनां क्षारः २ श. वारि १६ श. एकविंश-तिवारं विस्राव्य क्षारोदकं कार्य्यम् । तैलं ४ श. लवणं १ श. एकत्र पाच्यम् । च.द.क्षुद्ररो.चि. ।

उपोषः । पुं । उपवासे ।

उपोषणम् । क्ली । उपवासे ।

उप्यम् । क्ली । वपनक्षेत्रे । रा.नि.व.२ ।

उप्तः । त्रि । कृतवपने । [भा. ।

उभयकण्टका । स्त्री । बदरवृक्षे । কুলগাছ ।

उभयभागहरम् । क्ली । ऊर्द्ध्वाधोभागहरौष-धे । বামক ও রেচক ঔষধ । सु.सू.४१अ. ।

उभयलिङ्गिनी । स्त्री । लिङ्गिन्याम् । पचगु-ड़ियेति लोके प्रसिद्धा । चि.क्र.क.बन्ध्या.चि. ।

उमा । स्त्री । अतस्याम् । मशिना । रा.नि.व. १६ । हरिद्रायाम् । कान्तौ । मे.मद्विकं ।

उमाकट: । पुं । उमाधूली । मशिनार धूलि ।

उम्या(म्मिका)(शालि:) । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । गुणा:—मधुरा स्निग्धा सुगन्धा कषाया पित्तश्लेष्मघ्नी रूचा वातघ्नी च । रा.नि.व.१६ ।

उम्बर: । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । हे.च. । गुणा:—स्निग्ध: स्वाद्वादिगुणयुक्त: उष्णवीर्य्य: कफपित्तकरो गुरुश्च । वा. ।

उम्बिका (म्बी) । स्त्री । यमान्याम् । अर्द्धपक्वतृणानलसंभृष्टयवगोधूममञ्जर्य्याम् । गुणा:—"कफकरत्वं बलकरत्वं लघुत्वं पित्तानिलापहारित्वञ्च ।" भा. ।

उम्यम् । क्ली । Field of linseed. (Linum utila tissimum.) अतसीक्षेत्रे । हरिद्राक्षेत्रे । भ.द्विरूपाचरकोषश्च ।

उर: । क्ली । वक्षसि । अम. ।

उर:क्षतम् । क्ली । उरोव्रणे । क्षयरोगे ।

उर:क्षतकास: । पुं । क्षयकासरोगे । हृदये क्षत कास । "अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहै: । रुक्षस्योर:क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥" निदानम् ।

उरग: (ङ्ग:) (ङ्गम:) । पुं । सर्पे । क्ली । शीषके । मद.व.१४ । रस.र.व्र.चि.एकादशायसे । नागकेशरवृक्षे ।

उरगगन्धम् । क्ली । सर्पगन्धे ।

उरगारि: । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि ।

उरगाशन: । पुं । गरुडे । जटा. ।

उरगेन्द्रसुमन: । क्ली । नागकेशरे । भा.म.४ भ. । "व्योषाक्षोददलोरगेन्द्रसुमन: ।"

उरच्छद: । पुं । भुजङ्गे । गोंदपटेर इति पाश्चात्यभाषा । भा.पू.१भ. ।

उरण: । पुं । मेषे । अम. । क्ली । रौप्ये ।

उरणा । स्त्री । मेष्याम् । ভেড়ী ।

उरणाख्य:(क्ष:)क: । पुं । दद्रुघ्नवृक्षे । दाद-मर्द्दन । हिं एडांचि । চাকন্দা গাছ इति च केचित् । भ.टी.स्वा. । श.र. । चारग्वधवृक्षे ।

उरभ्र: । पुं । मेषपशौ । प.मु. ।

उरभ्रमारिका । स्त्री । वातप्रकृतिकीटविशेषे । तद्दष्टे वायुजरोगा भवन्ति । सु.कल्प.८ष्ठ. ।

उरसिज: । पुं । स्तने । रा.नि.व.१८ ।

उराह: । पुं । कृष्णजान्वीषत्पाण्डुवर्णाश्वे । लक्षणं —"उराह: कृष्णजानुस्तु मनाक्पाण्डुस्तु यो भवेत् ।" ज.द.३भ. ।

उरीहा । स्त्री । कारवेल्लके । করলা, উচ্ছে ।

उरुकाल: (क:) । पुं । महाकाललतायाम् । মাকালফলের গাছ । त्रिका. ।

उरुमाल: । पुं । फलशाकविशेषे । मायीफल इति पाश्चात्यभाषा । फलगुणा:—"उरुमालं प्रियालञ्च बृंहणं गुरुशीतलं । स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्रकृत् ॥" वा. ।

उरुवुक: } **उरूवूक.** } **उरुवुक:** } पुं । श्वेतैरण्डे । एरण्डवृक्षे । अम. । र.सा.सं. । उदरवृद्धौ । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ ।

उरुस्तम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे ।

उरोग्रह: । पुं । हृदयरोगविशेषे । अग्रश्वास इति भाषा । लक्षणं यथा—"अत्यभिष्यन्दिगुर्व्वन्नशुष्कपूत्यामिषाशनात् । सान्द्रं मांसं यकृत्प्लीहौ: सद्यो वृद्धिर्यदा भवेत् । उरोग्रहं तदा कुर्यौ कुरुत: कफमारुतौ ॥ न वामपार्श्वे न च दक्षिणांशे वुक्कस्य मध्ये परिवृद्धिमेति । उरोग्रहं तं प्रवदन्ति रोगं वुक्कायतस्तस्य शिरातनुत्वं ॥ दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निश्च कार्श्यं मांसाभिकाङ्क्षितम् । जायते कृष्णवर्णत्वं पीतकश्चापि जायते । त्रिजिह्वसदृश: कश्चित् कश्चित्कच्छपसन्निभ: । अरोचकि: पिपासा च शोथश्चातिप्रकोपने ॥" नि. । हृदयवेदनायां ।

उरोज: । पुं । स्तने । हे.च. ।

उरोघात: । पुं । हृद्रोगे । च.द. ।

उर्णनाभ: । पुं । See ऊर्णनाभ: ।

उर्णा । स्त्री । See ऊर्णा ।

उर्णायु: । पुं । See ऊर्णायु: ।

उर्द्द: । पुं । जलविडाले । উদবিড়াল । श.र. ।

उर्व्वीकफः । पुं । समुद्रफेने ।

उर्व्वा । स्त्री । श्रीवके ।

उर्व्वारः । पुं । एर्व्वारुके । काँकुड़ । भरतःहि-रूपकौषध । भा.म.१भ.अश्म.चि.वरुणगुड़े ।

उर्व्वी । स्त्री । तन्नामकमर्म्मस्थाने । तत्र स्थान-मूरुमध्यदेशः । सु.शा.६च. । वैकल्यकारमर्म्मान्य-तममर्म्मद्वये । सु.शा.५च. ।

उल(लु)पः । पुं । प्रतानवत्यां लतायां । सा तु त्रपुषीद्राक्षालाबुक्षीप्रभृतिः । च.टी.सा. । क्ली । तृणविशेषे । উলুখড় । विश्व । मे. ।

उलु(लू)पी । पुं । शिशुके । शुशुक । अम. । तदाकारमीने । श.र.। उपल इति ख्याते मत्स्ये । शिशुमाराकृतिमत्स्यभेदे,स कलिङ्गादिदेशेषु दृश्यते। शोशु इति ख्यातमत्स्ये । भोगल इति च केचित् । शिशुमार इति सर्व्वस्वे । "चुलपः शिशुमारः स्यात् उलुपी शिशुकस्तथा ।" च.टी.भ. ।

उलुम्बा । स्त्री । यमान्याम् । वै.निघ. ।

उलूकः । पुं । पेचके । পেঁচা । मे.कत्रिकं । प.मु. । र.मा. । तन्मांसं—"उलूकजन्तु यन्मांसं पित्तलं भ्रान्तिकारकं । वातप्रकोपनश्चैव...... ।" वै.निघ. । क्ली । स्वनामख्याततृणे । উলুখড় ।

उलूकपादः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं—"कूर्च्चमाहत्य यः शोथो जङ्घायामुपजायते। उलूकपादो विज्ञेयः ।" ज.द.३८अ. ।

उलूखल(क)म् । क्ली । उदूखले । भर. । गुग्गुलौ । अम. । [श्विषु । सु.शा.५च. ।

उलूखलसन्धिः । पुं । कक्षावङ्क्षणदशनस

उल्कामुखी । स्त्री । शृगालीविशेषे । हारा. ।

उल्मुकम् । क्ली । ज्वलदङ्गारे । हारा. ।

उल्लस(नक)म् । पुं,क्ली । रोमाञ्चे । हे.च. ।

उल्लावः । पुं । रोगमुक्तौ । रा.नि.व.२० । मरिचे ।

उल्ली । स्त्री । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

उल्लुप्तम् । त्रि । निरन्तरं छेदनातिशयेनानुपलक्ष्यत्वात् पिष्टमिवोत्सृष्टपिष्टम् । सु.उ.६४अ. ।

उल्लेखनम् । क्ली । वमने । र.मा. ।

उल्लोचः । पुं । चन्द्रातपे । हला. । [शा.१०अ. ।

उल्वम् । क्ली । जरायौ । अम. । कललं । सु.

उल्वणम् । क्ली । वातादिजन्यविकारे ।

उशिक् । पुं । घृते ।

उशीरः (रम्) । पुं, क्ली । The root of a fragrant grass. (Andropogon muricatum.) स्वनामख्यातसुगन्धतृणमूले । वीरणमूले । खस् वा लामज्जक इति पाश्चात्ये । गन्धवेनार मूल । मं वाला । तें वट्टिवेलु । च.सू. । गुणाः—शीतलं तिक्तं दाहहरं श्रमघ्नं पित्तज्वरघ्नं जलशौगन्ध्यकरञ्च । रा.नि.व.१२ । उशीरं स्वेददौर्गन्ध्य-दाहपित्तास्ररोगजित् । राज. । पाचनं शीतलं स्तम्भनं तिक्तं मधुरं ज्वरघ्नं वान्तिघ्नं उन्मत्ताहरं कफपित्ततृष्णाघ्नं रक्तघ्नं विषघ्नं वीसर्पदाहमूत्रकृच्छ्रव्रणघ्नञ्च । भा.पू.१भ. । मद.व.३ । बालके । वाला । मुस्तादष्टादशाङ्गे ।

उशीरादिः । पुं । तृतीयकज्वरे कषायः । "उशीरं चन्दनं मुस्तं गुडूचीधान्यनागरं । अम्भसा क्वथितं पेयं शर्करामधुयोजितं ॥ भैष.जीर्णज्व.चि । द्वितीयः ज्वरातीसारे । तस्य द्रव्याणि—उशीरं बालकं मुस्तं धन्याकं शुण्ठी वराहक्रान्ता धातकी रोध्रं बिल्वपेशी च । सा.कौ. ।

उशीरी । स्त्री । क्षुद्रकाशतृणे । ছোট কেশে। गुणाः—मधुरशीता पित्तदाहक्षयघ्नी च।रा.नि.व.८।

उषः । पुं । गुग्गुलौ । रात्रिशेषे । मे.षत्रिकं । चारमृत्तिकायाम् । श.र. । क्ली । पांशुजलवणे । পাঙা ফুলা লবণ । प.मु. ।

उषकः । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । रत्ना. । मृत्तिकालवणे । प.मु. ।

उषणम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । मरिचे । रत्ना. । भा.पू.१भ. । उदकमञ्जरी । च.द.अ.सा.चि. । "विल्वोषणादिः ।" सि.यो.अग्निमा.चि.ब्रह्म.पुक्तमन्त्रान् । पिप्पलीमूले।रा.नि.व.६।"वर्चोपणकणाः समाः" त्रिकटुके । वै.नि.प.२भ.ज्व.चि.सैन्धवाद्यञ्जने ।

उषणा । स्त्री । पिप्पल्याम् । कणायामुषणा ... स्त्रियाम् । मे.णत्रिकं । शुण्ठ्याम् । चविकायाम् । र.मा. । गजपिप्पलीमूले । अम. । भा.पू.१भ. । कट्फले । मरिचे । सार्निपाज्व., ... ।

गजपिप्पल्याम्। वै.निघ.२भ.जिह्वकसन्निपा.ज्व. चि.। [रत्ना.।

उषरा। स्त्री। चारमृत्तिकायाम्। ক্ষারিমাটী।

उषर्बुधः। पुं। रक्तचित्रके। রাংচিত্রে। श.च.।

उषस्। क्ली, स्त्री। प्रत्यूषे। मे.सत्रिकं।

उषा। स्त्री। गवि। গাই। हे.च.।

उषाकलः। पुं। कुक्कुटे। त्रिका.।

उषाक्षारः। पुं। टङ्कणे। সোহাগা। क्षारमृत्तिकायाम्। रत्ना.।

उषितः। त्रि। दग्धे। व्युषिते। मे.तत्रिकं।

उषीरः। पुं, क्ली। वीरणमूले। श.टी.रा.। च.द.र.पि.चि.दूर्व्वाद्यतैले।

उष्ट्रः। पुं। स्वनामख्यातपशुविशेषे। উট। हिं ऊँट। तन्मांसगुणाः—त्रिदोषशमनं बलपुष्टिप्रदं रुच्यं मधुरं वीर्य्यवर्द्धनञ्च। रा.नि.व.१७। शीतलत्वं लघुत्वं त्रिदोषहरत्वं पुष्टिकरत्वं रुच्यं वीर्य्यवर्द्धनत्वञ्च। रा.नि.व.१५। कटु शोषक्रिमिविषहरं दीपनं वातकफघ्नं कुष्ठगुल्मोदरघ्नञ्च। भा.पू.१भ.।

उष्ट्रकण्टकः। पुं। सकण्टकगुल्मविशेषे। ঠাকুরকাঁটা। च.द.। गोक्षुरे। भैष.मसूवा.चि."उष्ट्रकण्टकमूलं।"

उष्ट्रकाण्डिका (ण्डी)। स्त्री। पुष्पवृक्षविशेषे। ঊঁটাটী इति भाषा। मं उट्कटारा, उटांटी। गुणाः—तिक्ता उष्णा रुच्या हृद्रोगहरी। तद्वीजं मधुरं शीतं हृद्यं सन्तर्पणञ्च। रा.नि.व.१०।

उष्ट्रग्रीवः। पुं,क्ली। पित्तजन्यभगन्दररोगभेदे। "पित्तन्तु प्रकुपितं अनिलेनाधःप्रणुन्नं पूर्व्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिड़कां जनयति। सास्य कच्छ्वादीन् वेदनाविशेषान् जनयति। अप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति। व्रणश्च कठिनः संरम्भी कक्षूप्रायः पिच्छिलमजस्रमास्रावं स्रवति। उपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति। तं भगन्दरं परिस्राविणमित्याचक्षते।" सु.नि.४अ.। प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिड़कां गुदागताम्। तदाशुपाकां हिमपूतिवाहिनीं भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्॥ नि.।

उष्ट्रधूसरपुच्छिका। स्त्री। वृश्चिकाल्याम्। বিছাতি। र.मा.।

उष्ट्रपादिका। स्त्री। मदनमालल्याम्। मदनमाली, शापरमाली च इति लोके। र.मा.।

उष्ट्रप्रमाणः। पुं। काश्मीरदेशीयशरभे। मद.व.१२।

उष्ट्रप्रियः। पुं। मरुभूमिजातकण्टकवृक्षविशेषे। টাকুরকাঁটা গাছ। हिं करील, टाउर। गुणाः करीरशब्दे मृग्याः। भा.पू.१भ.। [नि व ४।

उष्ट्रभक्षिका। स्त्री। क्षुद्रदुरालभायां। रा.

उष्ट्रभक्ष्यः। पुं। वंशकरीरे। বাঁশের কোঁড়। प.मु.।

उष्ट्रमूत्रम्। क्ली। उष्ट्रस्य मूत्रे। गुणाः—कटु तिक्तोष्णं लवणं पित्तकोपनं बल्यम् उदररोगघ्नं वातदोषघ्नञ्च। रा.नि.व.१५।

उष्ट्रशिरोधरम्। क्ली। उष्ट्रग्रीवभगन्दरे।

उष्ट्रिका (ष्ट्री)। स्त्री। वृश्चिकालिक्षुपे। বিছাতি। रा.नि.व.८। मृद्भाण्डविशेषे। झारा.। उष्ट्रभार्य्यायाम्। উটিনী। मे.कत्रिकं। तत्क्षीरगुणाः—कुष्ठशोथपित्तार्शःकफाटोपानाहोदरस्वजन्तुगुल्मश्वासनाशित्वम्, ईषद्रूक्षोष्णलवणं, कुष्ठशोफघ्नं पित्तघ्नं अर्शोघ्नं कफाटोपघ्नं आनाहहरं क्रिमिगुल्मोदरश्वासघ्नञ्च। रा.नि.व.१५। लघु स्वादु लवणं दीपनं तथा क्रिमिकुष्ठकफानाहशोथोदरहरं परम्। भा.पू.१भ.। रुच्यं तथोष्णं लवणं कफस्य निवारणं वातविकारहारि। लघु प्रशस्तं कटुकं। दधिगुणाः—अर्शःकुष्ठक्रिमिशूलोदररोगनाशित्वं कटुत्वं स्वादुत्वञ्च। नवनीतगुणाः—विपाके शीतलत्वं लघुत्वं व्रणक्रिमिकफकासवातविषघ्नत्वञ्च। घृतगुणाः—शीतमधुरत्वं विपाके कटुत्वं क्रिमिकुष्ठगुल्मोदरनाशित्वञ्च। पाके कटु शोषक्रिमिविषघ्नं दीपनं वातकफघ्नं कुष्ठगुल्मोदरघ्नञ्च। अत्रि.८अ.।

उष्ट्रीक्षीरम्। क्ली। उष्ट्रीदुग्धे। See उष्ट्री।

उष्णः। पुं। ग्रीष्मे। त्रि। उष्णस्पर्शे, उष्णवीर्य्ये। पलाण्डौ। रा.नि व.। क्ली। शूरणविशेषे। उष्णं वातकफौ हन्यात्। भा.। [आतुरे। धर.। वै.।

उष्णकः। पुं। पूगवृक्षे। ज्वरे। ग्रीष्मर्त्तौ। त्रि।

उष्णगणः। पुं। भद्रदार्व्वादौ। पिप्पल्यादौ। सु.चि.१७अ.।

उष्णगन्धा । स्त्री । कुलिञ्जनवृक्षे । महाभरी वच । वै.निघ. ।

उष्णजलम् । क्ली । See उष्णोदकं ।

उष्णफला । स्त्री । लताविशेषे । कुन्दुरुकी । मं गोड़ितोंडली । वै.निघ. ।

उष्णमल(मूत्र)त्वम् । क्ली । पित्तजन्यरोगे ।

उष्णरश्मिः । पुं । अर्कवृक्षे । अम. ।

उष्णवल्ली । स्त्री । सारिवाग्राम् । अनन्तमूल ।

उष्णवातः । पुं । मूत्राघातविशेषे । लक्षणं यथा —"व्यायामाध्वातपैः पित्तं बस्तिं प्राप्यानिलावृतं । बस्तिं मेढ्रं गुदञ्चैव प्रदहन् स्रावयेदधः । मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा । कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम् ॥" भा. ।

उष्णवारणम् । क्ली । छत्रे । हारा. ।

उष्णवाष्पः । पुं । नेत्रजले । स्वेदे । वै.निघ. ।

उष्णविदग्धदृष्टिः । पुं । दृष्टिगतरोगविशेषे ।

उष्णवीर्य्यः । पुं । शिशुमारे । हे.च. । क्ली । कटुम्लद्रव्याश्रयधर्म्मे । गुणाः—"लघु कफवातघ्नं पित्तकरं वृष्यं भ्रमतृड्ग्लानिस्वेददाहाशुपाकत्वं करोति । सु.सू.४१अ. । त्रि । तीक्ष्णवीर्य्ये । [तर्के ।

उष्णसुन्दरः । पुं, क्ली । विभीतकवृक्षे । विभी-

उष्णस्निग्धः । त्रि । तत् यद्वातघ्नं वस्तु । सु.सू.४१अ. । [वै.निघ. । रा.नि.व.२० ।

उष्णा(ष्मा) । स्त्री । क्षयरोगे । सन्तापे । पित्ते ।

उष्णा(भि)गमः । पुं । ग्रीष्मकाले । अम. ।

उष्णाङ्गत्वम् । क्ली । पित्तजन्यरोगे ।

उष्णान्नम् । क्ली । उष्णभक्ते । See अन्नम् ।

उष्णाम्बु । क्ली । सुखोदके । "उष्णाम्बु च सुखोदकम् ।" प.प्र.१ख. । See उष्णोदकम् ।

उष्णासहः । पुं । शरत्काले ।

उष्णिका । स्त्री । यवाग्वाम् । याउ । रत्ना. ।

उष्णीषः । पुं, क्ली । शिरस्त्राणे । पागड़ी । हिं पाग । धारणगुणाः—"शुचिदं केश्यं रजोवातातपघ्नञ्च । मद.व.१२ । चक्षुष्यमायुर्वर्द्धकत्वं शीतोष्णादि-निवारणञ्च ॥ राज. ।

उष्णोदकम् । क्ली । अष्टमांशावशिष्टे, चतुर्भागावशिष्टे, अर्द्धशिष्टे वा पक्वजले । प.प्र.१ख. । तच्च त्रिविधं पादहीनार्द्धहीनत्रिभागहीनत्वात् । "तत्पादहीनं वातघ्नमर्द्धहीनन्तु पित्तनुत् । कफघ्नं पादशेषस्थं पानीयं लघु दीपनम् ॥" पादहीनं हेमन्ते, पादार्द्धोनं शरदि, तथार्द्धावशेषितं प्रावृड्वसन्तग्रीष्मेषु हितं पथ्यञ्च । विशेषाः स्वस्वपर्य्यायेषु मृग्याः । गुणाः— सदापथ्यं कासज्वरविबन्धकफवातघ्नं दीपनं वस्तिशोधनञ्च । रात्रौ तप्तं श्लेष्मघ्नत्वं वातकर्षित्वं अजीर्णजारकत्वञ्च । दिवातप्तं वारि नक्तं जाड्यं गच्छति अतस्तन्न रात्रौ पेयं । एवं रात्रितप्तमपि दिवा गुरु स्यात्, अतस्तदपि दिवा न पेयं । तदात्वमेव तप्तं जलं सदा पेयम् । रा.नि.व.१४ ।

उष्णोपगमः । पुं । ग्रीष्मकाले । अम. ।

उष्मः (कः) । पुं । क्षारे । र.मा. । क्षयरोगे । रा.नि.व.२० । ग्रीष्मर्त्तौ । अम । वसन्तकाले । उष्णतायां । आतुरे । मे.कत्रिकं ।

उष्मजम् । क्ली । लवणसाधारणे । रत्ना. ।

उष्मस्वेदः । पुं । उष्मजन्यधर्म्मे । यथा—"उष्मस्वेदः प्रयोक्तव्यः लौहपिण्डेष्टिकादिभिः । प्रतप्तैरम्लसिक्तैश्च कार्य्ये रक्तकवेष्टिते ॥ अथवा वातनिर्णाशी द्रव्यक्वाथरसादिभिः । उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं विधाय च । विमुद्रास्यं त्रिखण्डाञ्च धातुजां काष्ठवंशजाम् । ...... । सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतं । हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥ अत्र वातघ्नद्रव्यभागाः— शालपर्णी १ भ. पृश्निपर्णी २ भ.कण्टकारी ३ भ. बृहती ४ भ. गोक्षुरं ५ भ. बिल्वं ६ भ. गणिकारी ७ भ. श्योणाकः ८ भ. पाटलिः ९ भ. गाम्भारी १० भ. । वै.निघ.स्वेद. ।

उष्मा (ष्मन्) । पुं । सन्तापे । पित्ते । क्षयव्याधौ । रा.नि.व.२० । ग्रीष्मर्त्तौ । भ.टी.नीलकण्ठः ।

उष्मागमः । पुं । ग्रीष्मकाले । उत्तापे ।

उस्रः (स्रा) । पुं, स्त्री । वृषे । अर्ज्जुन्याम् । गाई । उपचित्रायाम् । आखुकर्ण्याम् । इन्दुरकाणी । मे.रत्रिकं ।

उक्षः । त्रि । धौते । सिक्ते ।

उक्षणम् । क्ली । सेचने ।

उषतर: । पुं । महावृषे । हे.च. ।
उषा (न्) । पुं । वृषभे । भा.पू.१भ. । ऋषभकौषधे । रा.नि.व.५ ।
उष्ट्राभद्र: । पुं । वृषे । वै.निघ. ।
उष्टाल: । पुं । वानरे । वै.निघ. ।

ऊ

ऊची । स्त्री । भृष्टद्रव्ये । हुडापोड़ा इति लोके । See ऊम्बी ।

ऊञ्ज: । पुं । बले । चर. ।

ऊध: । क्ली । आपीने । अम. ।

ऊधस्यम् । क्ली । दुग्धे । रा.नि.व.१५ ।

ऊम्बी । स्त्री । यवगोधूमयोरर्द्धपक्वमञ्जरी तृणाग्निना भर्जिता ऊम्बीत्युच्यते । "मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन संभृष्टा बुधैरूम्बीति सा स्मृता ॥" गुणा:—कफदा बल्या लघ्वी पित्तानिलघ्नी च । भा.पू.१भ. ।

ऊरण: । पुं । मेषे । प.मु. । [१८ ।

ऊरु: । पुं । जानूपरिभागे । উরু । रा.नि.व.

ऊरुपर्व्वा । पुं, क्ली । जानौ । হাঁটু । अम. ।

ऊरुमाण: । पुं । मायीफले । सु.सू.४६अ. । See उरुमाल: ।

ऊरुसन्धि: । पुं । जानूपरिस्थसन्धिस्थाने । सु.।

ऊरुस्तम्भ: । पुं । Paralysis of the lower extremities. वायुजन्यस्फोटकरोगविशेषे । आढ्यवात इति केचित् । निदानं सम्प्राप्ति: यथा—"शीतोष्णद्रव्यसंशुष्कगुरुस्निग्धै: निषेवितै: । जीर्णाजीर्णे तथायाससङ्क्षोभस्वप्नजागरै: । —सश्लेष्मेद: पवन: साममत्यर्थसञ्चितम् । अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते । सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्य्यान्त:श्लेष्मणा स्तिमितेन च । तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ इति । परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ । ध्यानाङ्गमर्द्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरै: । संयुक्तौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभि: । तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥" इति रूपम् । मा.नि. । ऊरुस्तम्भे विधि: कार्य्यो वातकोपी कफापह: । युक्त्या जित्वा कफं रुक्षै: पश्चाद्वातं जयेद्भिषक् । पुराणशालिश्यामाकयवकोद्रवमोदनं । अघृतैर्जाङ्गलैर्मांसै: तथाचालवणैर्हितम् । वास्तूकवायसीनिम्बवेत्राग्रकुलकादिभि: । शुष्कमूलकयूषेण पटोलस्य रसेन वा । कफक्षयार्थं व्यायामेष्विनं शक्येषु योजयेत् । स्थानान्याक्रामयेत् प्रात: प्रतिस्रोतो नदीन्तरेत् ॥ पथ्यम् । रस.र. ।

ऊरुस्तम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११।

ऊर्ज्ज: (क:) । पुं । कार्त्तिकमासे । हे.च. । क्ली । जले । श.र. ।

ऊर्ज्जा: । पुं । उत्साहे । वा.सू.२अ. ।

ऊर्णनाभ: । पुं । मर्कटके । মাকড়শা । अम.।

ऊर्णनाभि: । पुं । ऊर्णनाभे । श.र. ।

ऊर्णा । स्त्री । मेषलोम्नि । "ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात् ।" भ्रूमध्यावर्त्ते । "अन्तरावर्त्तके भ्रुवो: ।" मे.णद्विकं । [नाभौ । हे.च.।

ऊर्णायु: । पुं । कम्बले । मेषे । प.मु. । ऊर्ण-

ऊर्द्ध्वकण्टा (ण्टिका) (ण्टी) । स्त्री । महाशतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

ऊर्द्ध्वका । स्त्री । वायुजन्यरोगविशेषे । উর্দ্ধক् ।

ऊर्द्ध्वग: । पुं । अस्थिभङ्गरोगे । [सु.सू.४१अ. ।

ऊर्द्ध्वगुणभूयिष्ठ: । त्रि । वमनद्रव्यमात्रे ।

ऊर्द्ध्वगुद: । पुं । गुदोर्द्ध्वगरोगे ।

ऊर्द्ध्वग्रह: । पुं । अश्वस्य ग्रहदोषजन्यरोगविशेषे। तस्य लक्षणं—जिह्वास्यकृष्णत्वं दर्शनस्मरणनाशश्चेति । "श्यामं जिह्वामुखं यस्य नष्टदृष्टिस्मृतिर्भवेत् । ऊर्द्ध्वग्रहकृतं दोषं तस्य दीनस्य निर्दिशेत् ॥" ज.द.५७अ. ।

ऊर्द्ध्वजत्रु । क्ली । स्कन्धसन्धेरूर्द्ध्वभाग: । स्कन्धसन्धेर उर्द्ध्वभाग । "ऊर्द्ध्वजत्रुगदाघ्नो । तत्र रोगेषु ।" च.द.ज्व.चि. । [जानुके । भा.।

ऊर्द्ध्वजानु: (ज्ञु:) । त्रि । ऊर्द्ध्वज्ञौ । उपविष्ठ-

ऊर्द्धतिक्ताः (क्तः) । पुं । नेपालनिम्बे ।

ऊर्द्धनाडी । स्त्री । नाडीविशेषे ।

ऊर्द्धपातनम् । क्ली । रसस्योर्द्धोत्क्षेपणकर्म्मणि यथा—रस ३ भ. ताम्र १ भ. जम्बीररसेन ताव-न्मर्द्दयेत्, यावन्न पिण्डतां गच्छति । अथ ऊर्द्धपा-तनायन्त्रं विद्याधरयन्त्रं वा परिकल्प्य तं पिण्डं त-दधस्थभाण्डे संस्थाप्य तदुपरिस्थभाण्डे जलं दत्त्वा यन्त्रसन्धिं सम्यक् निरोधयेत् । अथ तदधः वह्निं ज्वालयेत् । "स्थालीमूर्द्ध्नि जलं दत्त्वा वह्निं प्रज्वा-लयेदधः । एतद्विद्याधरं यन्त्रं पातनायन्त्रमित्यपि॥" पातनायन्त्रमित्यूर्द्धपातनायन्त्रम् । "हण्डिकोपरि-तलभागेऽन्यां हण्डिकामूर्द्धमुखीं विन्यस्याधोहण्डि-कान्तरे पाच्यमूतादिकं निवेश्य च द्वयोः सन्धिं निरोधयेत् । तत उपरितलस्थाल्यां जलं दत्त्वा अधो वह्निं प्रज्वालयेदिति ।" र.सा.सं. । একটী হাঁড়ির ভিতর পিণ্ডিত সতাম্র রস রাখিয়া তাহার মুখে আর একটী হাঁড়ি বসাইয়া উভয়ের সন্ধিমুখ উত্তমরূপে লেপিয়া শুষ্ক করিবে। পরে উপরিস্থ হণ্ডিকায় জল পূরণ করিয়া জ্বাল দিবে। সিদ্ধ হইলে নামাইয়া হাঁড়ির গায়ে যে ভুষা লাগিয়াছে,তাহা যত্নে লইয়া তাহা হইতে পারা বাহির করিবে।

ऊर्द्धपादः । पुं । काश्मीरदेशीयशरभमृगे । अष्टपादपशुविशेषे । [See वमनं ।

ऊर्द्धभागहरः । त्रि । वमनद्रव्ये । सु.सू.६अ. ।

ऊर्द्धवर्त्तिः । पुं । तन्नामकाश्वशूलरोगे । लक्षणं यथा—"यवसन्नादनश्चैव यो वाजी खादितं पुनः । मुखेन प्रोद्गिरत्याशु तं विद्यादूर्द्धवर्त्तिनम् ॥" ज.द. ४३अ. ।

ऊर्द्धवातः । पुं । वायुरोगभेदे । उद्गारे । ঢে-কুর । लक्षणं—"अधःप्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च । करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्द्धवातः स उच्य-ते ॥" निदानम् । [श्वासरोगे । भा.व्य.चि. ।

ऊर्द्धवायुः । पुं । ऊर्द्धगतवायौ । उद्गारबाहुल्ये ।

ऊर्द्धशोधनम् । क्ली । अरिष्टकफले । রীঠা ফল । वमने ।

ऊर्द्धश्वासः । पुं । श्वासरोगभेदे । "ऊर्द्धं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः । श्लेष्मावृतमुखस्रोता क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ ऊर्द्धदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताक्ष-इतस्ततः । प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीड़ि-तः । ऊर्द्धश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते । मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्धं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून्॥" मा.नि.। See श्वासः ।

ऊर्द्धस्थितिः । पुं । अश्वस्योर्द्धावर्त्ते । त्रिका. ।

ऊर्द्धासितः । पुं । कारवेल्ले । করলা উচ্ছে । त्रिका. ।

ऊर्म्मणः । पुं । द्रोणपरिमाणे ।

ऊर्म्मिः । पुं, स्त्री । तरङ्गे । दुःखे । वेदनायां । पीड़ायां । वेगे । भङ्गे । मे.मदिनी ।

ऊर्म्मिकः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं —"ऊर्म्मिकश्चोर्म्मिसंस्थानैर्बलिभिः खुरसम्भवैः ।" ज.द.३६अ. ।

ऊर्व्वः । पुं । वाड़वाग्नौ ।

ऊर्व्वी । स्त्री । ऊरुस्थमर्म्मभेदे । सु. ।

ऊर्व्यङ्गम् । क्ली । गोमयच्छत्रिकायाम् । শুবুরে ছাতা । हारा. ।

ऊर्षा । स्त्री । देवताड़कतृणे । श.च. ।

ऊलुपी । पुं । शिशुमारे । भ.टी. ।

ऊलूकः । पुं । पेचके । अयं प्रसहजातीयः । एतन्मांसम् उष्णवीर्य्यम् । एतद्भक्षणात् शोषभस्म-कोन्मादाः चीणशुक्रता च जायन्ते । भा.पु.१भ. । "उलूकपललं भ्रान्तिकरं वातप्रकोपकरञ्च ।" म-द.व. । [रम्भे । मे. । क्ली । प्रभाते । श.र. ।

ऊषः । पुं । क्षारमृत्तिकायां । अम. । सन्ध्यायां ।

ऊषकः । पुं । कल्लर इति प्रसिद्धे द्रव्यकन्दे । वा.सू.१५अ.ऊषकादि. । "ऊषकस्तुत्थकं हिङ्गु ।" क्षारमृत्तिकायाम् । "ऊषकः क्षारमृत्तिका, वारा-णसीसमीपे बभदरदेशे बाहुल्येन भवति । अन्ये तन्नवं द्रव्यान्तरमाहुः ।" सु.सू.३८अ.ड. । क्ली । प्रत्यूषे । श.र. ।

ऊषकादिगणः । पुं । ऊषकतुत्थकहिङ्गुका-सीसद्वयसैन्धवशिलाजतूनीति गणः । गुणाः—मू-त्रकृच्छ्राश्मरीगुल्ममेदःकफघ्नः । "ऊषकस्तुत्थको हिङ्गुकाशीशद्वयसैन्धवं सशिलाजतु ।" वा.सू.१५ अ. । च.द.कषायद्दृते ।

ऊषणम् । क्ली । मरिचे । "ऊषणं मरिचे क्लीबम् ।" मे.णत्रिकं । प.मु.। भा.पू.१भ.ह.व.। पिप्पल्यां । च.द.कफज्व.चि.सिन्दुवारादिः । "सिन्दुवारदलक्वाथः सोषणः कफजे ज्वरे ।" शुण्ठ्याम् । भा.पू.१भ.ह.व.। पिप्पलीमूले । भा.पू.१भ.ह.व.। पुं । चित्रकवृक्षे । भा.पू.१भ.ह.व. ।

ऊषणा । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । भा.पू.१भ.ह.व. । चविकायाम् । प.मु. । See चव्यम् । शुण्ठ्यां । वै.निघ. ।

ऊषरः । पुं । क्षारभूमौ । रा.नि.व.२ ।

ऊषरक(ज)म् । क्ली । औषरके । पांशुलवणे । औषरलवणे। रोमकलवणायस्कान्तभेदे।रा.नि.व.१३।

ऊषरतृणम् । क्ली । स्वनामख्याततृणे, घासविशेषे । गुणाः—बलदं रुच्यं पशूनां हितञ्च । रा. नि.व.८ ।

ऊषवान् । त्रि । ऊषरे । अम. ।

ऊषसूतम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । "ऊषसूतं वालुकैलं शैलमूलाकरोद्भवं । लवणं कटुकं क्लेदि विहितं कटु चोच्यते ॥" सु.सू.४६अ. ।

ऊषक्षारः । पुं । क्षारमृत्तिकायाम् । লোণামাটি । गुणाः—"उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी ऊषक्षारो बलापहः ।" सु.सू.४६अ. ।

ऊषाकरः । पुं । कुक्कुटे । श.र. ।

ऊषापानम् । क्ली । प्रत्यूषजलपाने । तस्य विधिगुणाः—"अम्भसः प्रसृतीरष्टौ रवावनुदिते पिबेत् । वातपित्तकफान् जित्वा जीवेद्वर्षशतं सुखीति ॥ तथा—अर्शःशोथग्रहण्यो ज्वरजठरजराकुष्ठमेदोविकाराः मूत्राघातास्तु पित्तश्रवणगलशिरःश्रोणिशूलाक्षिरोगाः । ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तोस्तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥ विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं पिबति खलु नरो यो नासरन्ध्रेण वारि । स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो वलिपलितविहीनः सर्व्वरोगैर्विमुक्तः॥"भा.।

ऊष्मकः । पुं । पित्ते । रा.नि.व. । ग्रीष्मऋतौ । ज्यैष्ठाषाढौ ग्रीष्मऋतुः ।

ऊष्मा । पुं । उष्णतायाम् । क्षयरोगे । वै.निघ. ।

ऊष्मापहः । पुं । हेमन्तऋतौ । वै.निघ. ।

ऊहः । पुं । तर्के ।

ऊहिनी । स्त्री । सम्मार्ज्जन्याम् । ঝাঁটা ।

ऊह्यम् । क्ली । "यदनिर्द्दिष्टं बुद्धिमता तदूह्यं ।" सु.उ.६५अ. ।

ऋ

ऋक्थम् । क्ली । स्वर्णे । धने । अम. । सु.सू. ३८अ. । [च. ।

ऋची(जी)षम् । क्ली । भ्राष्टे । তাওয়া । है.

ऋजीकः । पुं । धूमे ।

ऋजुश्रेणी । स्त्री । मूर्वायां । रत्ना. ।

ऋजुसर्पः । पुं । सर्पविशेषे । दर्व्वीकरसर्पे । सु.कल्प.४अ. । See सर्पः ।

ऋतम् । क्ली । जले । मे. ।

ऋतुः । पुं । वसन्तादिषड्विधकाले । रवे राशिसंक्रमात् यत्र दोषाणां चयकोपसमा भवन्ति ते ऋतव उच्यन्ते । "चयकोपसमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि । ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवे राशिषु संक्रमात्॥" भा.पू.१भ.ऋतुचर्य्या । ते च शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तसंज्ञाः दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तानि भवन्ति । तदुक्तं—"माघादयो द्वादशमासा द्विमासिकमृतुकृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः, मधुमाधवौ वसन्तः, शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः, नभोनभस्यौ वर्षाः, इषोर्जौ शरत्, सहःसहस्यौ हेमन्तः इति । भाद्रपदाश्वयुजौ शरत्, कार्त्तिकमार्गशीर्षौ हेमन्तः, पौषमाघौ शीतः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः, आषाढ़श्रावणौ प्रावृड़िति" च मतान्तरं । सु.सू.६अ. । ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्तः प्रावृण्मिथुनकर्कटौ । सिंहकन्ये स्मृता वर्षाः तुला वृश्चिकयोः शरत् धनुर्ग्राहौ च हेमन्तौ वसन्तः कुम्भमीनयोः । आ.।

ऋतौ तु तस्य भेदद्वयं स्वीकुर्व्वन्ति यथा—शीत ग्रीष्मवर्षाः। तत्र फाल्गुनादिज्यैष्ठान्ताः ग्रीष्मः, आषाढ़ाद्याश्विनान्ता वर्षाः, कार्त्तिकादिमाघान्ताः शीत इति। ऋतुलक्षणादिकं यथा—"तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्य्या आपश्चाप्रसन्नाः चितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टम्भाग्नीनां विदह्यन्ते, विदाहात्पित्तसञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्क्ककिरणप्रविलापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति। ता एवौषधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्व्यस्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिना मविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयति, स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलापित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति। ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति।···तत्र पूर्व्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्यापराह्णे प्रावृषः प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्द्ध रात्रे प्रत्यूषसि हैमन्तमुपलक्षयेत्। एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात्। ऋतूनामत ऊर्द्धमव्यापन्नानां लक्षणानि यथा—वायुर्व्वात्युत्तरः शीतो रजोधूमाकुला दिशः। छन्नस्तुषारैः सविता हिमानद्धा जलाशयाः॥ दर्पिताध्वाङ्क्षखड्गाह्वमहिषोरभ्रकुञ्जराः। रोध्रप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाह्वये॥ शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः। शेषं हैमन्तवत्सर्व्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः॥ दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः। किंशुकाम्भोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः॥ कोकिलाषट्पदगणैरुपगीता मनोहराः। दक्षिणानिलसंवीताः सुमुखाः पल्लवोज्ज्वलाः॥ ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैरृतोऽसुखः। भूस्तप्ता सरितस्तन्व्यो दिशः प्रज्वलिता इव॥ भ्रान्तचक्राह्वयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः। ध्वस्तवीरुत्तृणलता विपर्णाङ्घ्रिपपादपाः॥ प्रावृष्यम्बरमानद्धं पश्चिमानिलकर्षितैः। अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रस्रुतैस्तुमुलस्वनैः॥ कोमलश्यामशस्याढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही। कदम्बनीपकुटजसर्ज्जकेतकिभूषिता॥ तत्र वर्षासु नद्यम्भःपूरोद्वृत्ततटद्रुमाः। वाप्यः प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिताः॥ भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा बहुशस्योपशोभिता। नातिगर्जत्स्रवन्मेघनिरुद्धार्कग्रहं नभः॥ बभ्रुरुष्णः शरद्यर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः। तथा सरांस्यम्बुरुहैर्भान्ति हंसांसघट्टितैः॥ पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भूः। वाणसप्ताह्वबन्धूककाशासनविराजिता॥ स्वगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः। विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्यृतुषु देहिनां॥ हरेद्वसन्ते श्लेष्माणं पित्तं शरदि निर्हरेत्। वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात्॥" सु.सू.६ अ.। स्त्रीकुसुमे। अम.। See पुष्पं, आर्त्तवञ्च।

ऋतुजन्मा। स्त्री। पुनर्नवायाम्।

ऋतुपरीक्षा। स्त्री। आर्त्तवपरीक्षायाम्। तद्यथा—"ऋतौ कण्डूयनं योनौ क्वचिदङ्गे च वेदना। बाहुल्यं स्वल्पता वापि चानुबन्धित्वमस्य वा। संरोधः सर्व्वथा वापि वेद्यान्येतानि यत्नतः। आमयेष्वखिलेष्वेव भिषग्भिर्योषितां सदा॥" अत्रि.।

ऋतुमती। त्रि। रजःस्वलायां स्त्रियाम्। तल्लक्षणं यथा—"पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजां। नरकाम्यां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम्॥ स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचं। हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति॥ नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा। ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा॥ मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम्। ईषत्कृष्णं विदग्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत्॥ तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्त्तमानमसृक् पुनः। जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम्॥" सु. शा.३ अ.।

ऋतुराजः। पुं। वसन्तऋतौ। रा.नि.व.२१।

ऋतुविपर्य्ययः। पुं। ऋतुव्यापदि। वसन्तादिस्थाने शरदादिधर्म्मप्रवृत्तौ।

ऋतुवैषम्यम्। क्ली। ऋतुचर्य्याविपरीताचरणे। भा.म.४भ.। "क्रोधसंवेदव्यशिरोभितापैः।"

ऋतुशूलम्। क्ली। ऋतुकाले रजोरोधजन्यशूलरोगे। "पुष्पस्य वातादिभिर्न्वतलं तस्य कारणं।

बहुलं पिच्छिलं स्निग्धं घनं भवति शोणितं । योनौ नाभौ तु शूलानि ऋतौ ग्रस्मदारुणम् ॥” रस. स्त्री.व्या.चि. ।

ऋतुषट्कम् । क्ली । हिमशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु । “चयकोपसमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि । ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवेराशिषु संक्रमात् ॥” भा. ।

ऋतुसन्धिः । पुं । ऋतुद्वयसंश्लेषसमये । स च ऋतुद्वयस्याद्यन्तसप्ताहरूपः । तदुक्तं “ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः । तत्र पूर्व्वोविधिस्त्याज्यः सेवनीयः परो विधिरिति ॥” वा. ।

ऋतुसम्मिता । स्त्री । मुनिखर्ज्जूरिकायाम् । वै.निघ. ।

ऋतुस्नाता । स्त्री । रजोदर्शनाच्चतुर्थेऽह्नि स्नातायाम् । “पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत्पुत्रं ततः पश्येत्पतिं प्रियं ॥” सु.शा. २अ. ।

ऋतुहरीतकी । स्त्री । ऋतौ ऋतौ हरीतकीभक्षणविधौ । यथा—“सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणैषिणा॥” च.द. । भट्टारस्तु ग्रीष्ममधिकृत्याह । ग्रीष्मे तुल्यगुडां सुसैन्धवयुतां मेघावनद्धाम्बरे सार्द्धं शर्करया शरद्यमलया शुण्ठ्या तुषारागमे । पिप्पल्या शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजितामित्थं प्राश्य हरीतकीमिव रुजो नश्यन्तु ते शत्रवः ॥ प्रयोगा.वाजी. । [धान्ये । निर्बुषीकृतधान्ये । भ.टी. ।

ऋद्दम् । क्ली । सम्पक्वधान्ये । अम. । पक्वमर्द्दित-

ऋद्धिः । स्त्री । कोशयामलप्रसिद्धे ऋद्धिवृद्धीति च गौड़प्रसिद्धे स्वनामख्यातलताकन्दे । तदुक्तं “ऋद्धिर्वृद्धिश्च द्वौ कन्दौ भवतः कोशयामले । श्वेतरोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः । तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा । प्रयोगेष्वनयोरेकं यथालाभं प्रयोजयेत् ॥ रा.नि.व.५ । गुणाः—ऋद्धिर्गुणतुल्या बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः बलैश्वर्य्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तहरी च । भा.पू. १भ. । महामायायां । वा.सू.१५अ.पद्मकादौ चक्रः । “पद्मकपुण्ड्राह्वर्द्धिवृगर्द्धयः । एतदभावे वाराही देया ।”

ऋश्चिजा । स्त्री । सर्पगन्धायां । गन्धरास्नायां । प.मु. । अस्याः कन्दीवाह्यः । भा.म.१भ. ।

ऋश्यः (ष्यः) । पुं । मृगे । रुरुमृगे । “ऋष्यो नीलाण्डको लोके स रोहः इति कीर्त्तितः ।” भा.म.१भ. । तन्मांसगुणाः—कषायं मधुरं वातघ्नं पित्तघ्नं हृद्यं तीक्ष्णं वस्तिशोधनञ्च । सु.सू.४६अ. ।

ऋषभः । पुं । ऋषभके । कर्णरन्ध्रे । कुम्भीरपुच्छे । मे. । सु.चि.१७अ. बलीवर्द्दे । वृष । मांसगुणाः—अतिगुरु स्निग्धं पित्तश्लेष्मवर्द्धनं बृंहणं वातघ्नं बल्यं पीनसघ्नञ्च । भा.पू.१भ. ।

ऋषभकः । पुं । One of the eight medicaments,carpopogon pruriens. स्वनामख्यातौषधे । ऋषभ इति गौड़े काश्मीरे च प्रसिद्धः । ऋषभक । जीवकर्षभकयोरुत्पत्तिमाह मिश्रभावः—“जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ । रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ । जीवकः कूर्चकाकारः ऋषभो वृषशृङ्गवत् ॥” गुणाः—जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ । एतदभावे विदारीमूलं प्रयोज्यम् । भा.पू.१भ. । मधुरः शीतः पित्तरक्तविरेकनुत् । शुक्रश्लेष्मकरो दाहक्षयज्वरहरश्च सः । रा.नि.व.५ । “ऋषभको वृषभकः ।” सु.चि.८अ. ।

ऋषभी । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । आत्मगुप्ता । आकुशी । र.मा. । नराकारयोषिति । शिरालायाम् । विधवायाम् । मे.भक्तिकं ।

ऋषिः । पुं । गोरोचनायां । वै.निघ. । [प.मु. ।

ऋषिकम् । क्ली । लताविशेषे । सियाड़िलता ।

ऋषिजाङ्गलकः (ला) (लिका,की) । स्त्री । ऋक्षगन्धायाम् । सर्पगन्धा । रत्ना. ।

ऋषिपुत्रकः । पुं । दमनकवृक्षे । वै.निघ. ।

ऋषिप्रोक्ता । स्त्री । माषपर्णीलतायां । प.मु. ।

ऋषिश्रेष्ठः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । ऋद्धौ ।

ऋषिश्रेष्ठा । स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धौ । वै.निघ. ।

ऋषिसृष्टा । स्त्री । ऋद्धौ । मद.व.१ ।

ऋषीकः । पुं । काशवृक्षे । मद.व.१ ।

ऋष्यः । पुं । हरिणे । श्वेतकुष्ठे । बकवृक्षे ।

कीलकहरिषि। एतन्मांसं कफघ्नं पित्तघ्नं किञ्चिदा- नवर्द्धकं लघु बल्यञ्च। भा.पू.१भ.।

ऋष्यगता। स्त्री। माषपर्ण्यां। माषाणी। श.र.।

ऋष्यगन्धा (न्धिका)। स्त्री। ऋषिजाङ्ग- लायां। र.मा.। अतिबलायाम्। क्षीरविदार्य्यां। श.र.। श्वेतशर्करकन्दे, रक्तशर्करकन्दे। वै.निघ.।

ऋष्यजिह्व(क)म्। क्ली। महाकुष्ठभेदे। तस्य लक्षणम्—"ऋष्यजिह्वाप्रकाशखरत्वानि ऋष्यजि- ह्वानि।" सु.नि.५अ.।

ऋष्यपुष्पी। स्त्री। अतिबलायाम्। वै.निघ.।

ऋष्यप्रोक्ता। स्त्री। श्वेतवाट्यालके। प.मु.। शतमूल्याम्। महाशतावर्य्याम्। महाबलायाम्। कपिकच्छुलतायाम्। भा.पू.१भ.गु.व.। पीतवाट्या- लके। र.मा.। माषपर्ण्याम्। च.सू.४अ.। "ऋष्य- प्रोक्ताशतावर्य्यतिबलागुरुकश्चिम्बु।" मे.नत्रतुष्कं।

ऋष्याक्ता। स्त्री। नागबलायाम्। बलायाम्। বেলেড়া। वै.निघ.।

ऋषभः। पुं। भल्लूके। रा.नि.व.१९। तन्मांस- गुणाः—स्निग्धं गुरु हृद्यं स्वादु उष्णं वातघ्नम्। मद.व.१२। हरिणे। हला.। क्षतवेधनी। घोषा लता। मे.षद्विकं। ग्रीवाकाष्ठचे। रा.नि.व.९।

ऋषभगन्धा। स्त्री। वृद्धदारकवृक्षे। बीजताड़क। ऋषिजाङ्गलायां। र.मा.च.सू.४अ.हंसपदी। श्वेतभूमिकुष्माण्डे। वै.निघ.।

ऋषभगन्धिका। स्त्री। क्षत्वभूमिकुष्माण्डे। वृ- द्धदारकलतायां। वै.निघ.।

ऋषभप्रियः। पुं। ऋषभकवृक्षे। रा.नि.व.५।

ऋषभमुखयन्त्रम्। क्ली। सन्दंशतुल्ये यन्त्रविशे- षे। अत्रि.।

ऋषभविट्। स्त्री। तैलपायिविष्ठायाम्। আ- র্শোলার নাদি। वै.निघ.२भ.मर्म:-चि.क्षणशि- रीषलिपे। [व.५।

ऋषभार्द्दी। स्त्री। महामेदालतारूपे। रा.नि.

ए

एककन्दः। पुं। पानीयालुके। पाषशाक इति प्रसिद्धे कन्दशाके। শোলাকচু। प.मु.।

एककुष्ठम्। क्ली। क्षुद्रकुष्ठभेदे। लक्षणम्— अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमं। तदेककु- ष्ठम्। मा.नि.। एककुष्ठं चर्म्मदलमिति केचित्। कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं। तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसा- ध्यम्। सु.नि.५अ.।

एकचरः। पुं। गण्डके। গণ্ডার। त्रिका.।

एकदृक् (ष्टिः)। पुं। काके। हला.। त्रि। काणे। কাণা। हे.च.।

एकपत्रः (त्रः)। पुं। चण्डालकन्दविशेषे। रा.नि.व.७। श्वेततुलस्यां। र.मा.।

एकपत्रा (त्रिका)। स्त्री। सुगन्धशट्याम्। गन्धशटी। मालवे पत्राम इति ख्याते गन्धपत्रवृक्षे। रा.नि.व.६। पाण्डुरतुलसीवृक्षे।

एकपत्री। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। वै.निघ.।

एकमूलः। पुं। पुष्करीकवृक्षे। পুণ্ড্রিয়া। वै.निघ.।

एकमूला। स्त्री। शालपर्ण्याम्। अतस्याम्। मशिना। संग्रहः। [ভেঙ্গরাজ। जटा।

एकरजः। पुं। भृङ्गराजवृक्षे। ভীমরাজ,

एकरन्ध्रः। पुं। नदीवटे। वै.निघ.।

एकवर्षीया। स्त्री। एकहायन्यां गवि। এক বছরের বাছুর। हे.च.।

एकविंशतिगुग्गुलुः। पुं। कुष्ठरोगे। च.द. कुष्ठ-चि.। चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजीं कारवीं वचाम्। सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायावशूकजम्। विडङ्गान्यजमोदाञ्च मुस्तान्यमरदारु च। याव- न्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुं। संकुट्य सर्पिषा सार्द्धं गुड़िकां कारयेद्भिषक्। प्रातर्भोजन- काले च भक्षयेत्तु यथाबलम्......। চিতামূল, ত্রিফলা, ত্রিকটু, জীরে, কৃষ্ণজীরে, বচ, সৈন্ধব, আতইচ, কুড়, চই, এলাইচ, যবক্ষা- র, বিড়ঙ্গ, যমানী, মুতা, দেবদারু প্রত্যেক সমভাগ। সর্ব্বচূর্ণ সমান গুগ্গুল, ঘৃতের সহিত মর্দ্দনপূর্ব্বক গুড়িকা করিবে।

एकवीरः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षविशेषे । এক-বীর । गंडुविनीक । गुणाः—कटुकः तीदवातघ्नः उष्णः गृध्रसीकटिशूलाभिघातघ्नः । रा.नि.व.८ ।

एकवीरा । स्त्री । बन्ध्याकर्कोट्याम् । गुणाः—"एकवीरा स्मृता तिक्ता चात्युष्णा वातहा स्मृता । पक्षाघातं पृष्ठकटीशूलञ्चैव विनाशयेत् ॥" वै.निघ.।

एकवृन्दः । पुं । तन्नामककण्ठरोगविशेषे । येन दुष्टकफशोणिताभ्यां कण्ठे दाहकण्डूमदोषत्पाकी-षत् मृदुकसौ वृत्तश्च शोथो जायते । लक्षणं—"वर्तोन्नतो यः श्वयथुः सदाहः कण्डून्वितोऽपाक्य-मृदुर्गुरुश्च । नाम्नैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ व्याधि र्बलासक्षतजप्रसूतः ॥" सु.नि.१६अ.। मा.नि. ।

एकवृन्दः । पुं । गलरोगे । वै.निघ. ।

एकशफः । पुं । घोटके । चिका । एकखुर-जन्तुमात्रे । यथा—"खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शर-भश्चमरो तथा । एते चैकशफाः ख्याताः ।" भा. ।

एकशफक्षीरम् । क्ली । अद्विभागखुरपशदुग्धे । খুরযোড়া পশুমাত্রের দুধ । गुणाः—उष्णं लि-कमर्फ लघु शाखावातहरं साम्लमीषल्लवणं जड़ता-करमिति । वा.टी.हेमा. । [प.मु. ।

एकशिखा । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি ।

एकशृङ्गः । पुं । गण्डके । গণ্ডার । वै.निघ. ।

एकहस्ती । स्त्री । अश्वस्य शोभनवल्गामिदे । "द्विहस्ती चैकहस्ती च शुभगा शोभना मता ।" ज.द.७अ. ।

एकहायनी । स्त्री । एकवर्षीयायां गवि । अम.।

एकाङ्गम् । क्ली । चन्दने । হারা. ।

एकाङ्गवातः । पुं । पक्षवधरोगे । পক্ষাঘাত । मा.नि. । See पक्षवधः । अश्वस्य वातव्याधिरोग विशेषे । "एकः प्रलम्बते कर्णः शरीरार्द्धञ्च शुष्य-ति । शूनी भवति चाश्वस्य रोगे एकाङ्गसंज्ञके ॥" ज.द.५५अ. ।

एकाङ्गी । स्त्री । मुरामांस्यां । মুরামাংসী নামক গন্ধদ্রব্যবিশেষ । गुणाः—तिक्ता हिमा स्वाद्वी लघुः वातपित्तघ्नी ज्वरभूतरक्तरक्षोघ्नी कुष्ठ-कासघ्नी च । भा.पू.१भ. । कटुः कषाया भ्रमभू-च्छालक्ष्मीविषदाहघ्नी च । रा.नि.व.१२ ।

एकाण्डः । पुं । तन्नामकदोषान्वितावे । "ए-केन लम्बमानेन मुष्कणैकाण्डसंज्ञकः । ज.द.१अ.।

एकादशशतिकमहाप्रसारणीतैलम् । क्ली । वातव्याधौ । "शाखामूलदलैः प्रसारणितुला-मितैः कुरण्टीतुलैः, क्विन्नायाश्च तुले तुले वृबुकतो रास्नाशिरीषात्तुला । द्रोणाश्च सकेतकाद्दशघ्नते निः-क्वाथ्य कुर्याच्छिके, तोये तैलघटं तुषाम्बुकलसौ द-ध्नाढकं मस्तुनः ॥ शुक्ताच्छागरसादथेक्षुरसतः क्षी-रात्त दत्त्वाढकं,पुक्ताकर्कटजीवकाद्यविकषा काकी-लिकाकच्छुराः । सूक्ष्मैला घनसारकुन्दुसरला का-श्मीरमांसीनखैः, कालीयोत्पलपद्मकाह्वयनिशां क-क्कोलकग्रन्थिकैः ॥ चाम्पेयाभयचोचपूगकटुकाजा-तीफलाभीरुभिः, श्रीवासामरदारुचन्दनवचाशैले-यसिन्धूद्भवैः । तैलाम्भोदकटम्भराहिनलिनावश्वीर-कर्चारकैः,कस्तूरीदशमूलकेतकनतश्यामाश्वगन्धाम्बु-भिः । कौन्तीतार्क्ष्यजशल्लकीफललघुश्यामाशताह्वाम-यैः, भल्लातत्रिफलाजकेशरमहाश्यामालवङ्गान्वितैः । सर्वाण्येभिरिति पलैर्मृदीयसि पचेन्मन्देन पावकेऽग्निना ॥" তিলতৈল ৬৪শ. ক্বাথার্থ সমূলপত্রশাখ গন্ধ-ভাদুলিয়া ৩১॥০শ. নীলঝাঁটী, গুলঞ্চ, এরণ্ড-মূল প্রত্যেকে ২৫শ. রাস্না, শিরীষছাল, দে-বদারু, কেয়ার মূল প্রত্যেকে ৬১০ শ. জল ৬৪০০ শ. শে ৬৪ শ. কাঁজি ৬৪ শ. দধিমস্তু ১৬শ. শুক্ত ১৬শ. ছাগমাংস ৮শ. জল ৬৪শ. শে ১৬ শ. ইক্ষুরস ১৬ শ. দুগ্ধ ১৬ শ. । ক-ল্কার্থ পিড়িং ফল, কাঁকড়াশৃঙ্গী, জীবনীয় দ-শক বা অষ্টবর্গ, কাকোলী, মঞ্জিষ্ঠা, ক্ষীর-কাকোলী, আলাকুশীর মূল, ছোট এলাইচ, কর্পূর, কুন্দুরুখোটী, সরলকাষ্ঠ, কুঙ্কুম, জ-টামাংসী, নখী, কৃষ্ণাগুরু, নীলোৎপল, পদ্ম-কাষ্ঠ, হরিদ্রা, কঙ্কোল, গেঁঠেলা চাঁপাকলি বা নাগেশ্বর, বেণার মূল, গুড়ত্বক্, গুপারি, জায়ফল, লতাকস্তুরী, শতমূলী, লবণখোটী, দেবদারু, শ্বেতচন্দন, বচ, শৈলজ, সৈন্ধব, শিলারস, মুতা, গন্ধভাদুলিমূল, পুনর্নবা, নালুকা, গন্ধশটী, মৃগনাভি, দশমূল, ময়না-ফল, প্রিয়ঙ্গু, শাল, কেয়া, তগরমূল, অশ্বগ-ন্ধা, বালা, রেণুকা, রসাঞ্জন, শিমূলমূল, কট্-ফল, অগুরু, শ্যামালতা বা অনন্তমূল, কুড়-ভেলার মুটী,ত্রিফলা, গুলফা, পদ্ম নাগেশ্বর,

लवङ्ग, त्रिकटू प्रत्येके ७पल। प्रयोगा.भैष.। ध्याममिति पाठे गन्धतृणम्।

एकादशायसः । पुं । व्रणशुद्धाधिकारे। पाठः—"क्लतायः पुरुषः शुल्वं खगो दरदगन्धकौ। गगनं पुष्परागश्च शोणितश्चेश्वरोरगौ। विडङ्गत्रिफलाहिङ्गुयमानीजीरकद्वयं। सर्ज्जीफलवचाशृङ्गी मरिचं पिप्पलीद्वयं चवी दुरालभा वह्निः शुण्ठीद्रावैर्विमर्द्दयेत् ॥" पुरुषः रसः। खगः स्वर्णमाक्षिकम्। पुष्परागः तन्नामकमणिः रसाञ्जनं वा। शोणितं कुङ्कुमं। ईश्वरः पित्तलं। रस.र.व्रण-चि.। प्रयोगामृते तु शुल्वस्थाने शुद्धः, शुण्ठीद्रावैर्विमर्द्दयेदित्यत्र 'भावयेदार्द्रकद्रवैः' इति पाठान्तरं। प्रयोगामृते पुरुषः गुग्गुलुः। पुष्परागं रसाञ्जनं। शोणितं ताम्रं। ईश्वरः रसः। जारितलौहं पारदः गन्धः ताम्रं स्वर्णमाक्षिकं अभ्रं हिङ्गुलं कुङ्कुमं पोखराज मणिः शीषं दि··लं विडङ्ग त्रिफला हिङ्गु यमानी जीरकं कृष्णजीरकं पियालफलं वचा कर्कटशृङ्गी मरिचं पिप्पली गजपिप्पली चवी दुरालभा चित्रकमूलं एषां प्रति समभागः। आर्द्रकरसेन भाव्यं।

एकादशेन्द्रियम् । क्ली। श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणवाक्पाणिपायूपस्थपादमनःसु। एषु प्रथमं पञ्चज्ञानेन्द्रियं, अन्यच्च कर्म्मेन्द्रियं। सु.शा.१अ.।

एकादिवीरः । पुं । एकवीरवृक्षे। वै.निघ.।

एकान्तः । पुं । यदवधारणेोच्यते। यथा—"त्रिवृद्विरेचयति मदनफलं वामयतीति।" सु.उ. ६५अ.। [वै.निघ.।

एकाष्ठी । स्त्री । कार्पास्यां। कार्पासबीजकोषे।

एकाष्ठीका । स्त्री । पाठायाम्। আকনাদি, নিমুকা। वै.निघ.।

एकाष्ठीलः (ला) । पुं,स्त्री । वकवृक्षे। अम.। हिं वहदील, सरी। भा.पू.१भ.। (ला) पाठायां। र.मा.। रा.नि.व.६। वनतिक्तिकायाम्। मे.लचतुष्कं पुष्पवृक्षभेदे। भा.पू.१भ.। See अगस्त्यः।

एकाह्ना । स्त्री । एकवर्षायां गवि। अम.।

एकाक्षः । पुं । काके। त्रि। एकनेत्रे। কাণা। श.च.। [—हिमं पित्तघ्नं वातश्लेष्मकृच्च। मद.।

एकैषिकतैलम् । क्ली । तन्नामकतैले। गुणाः

एकैषि(कोषि)का । स्त्री। वकपुष्पवृक्षे। पाठायाम्। আকনাদি। त्रिवृतायाम्। "एकैषिकाजशृङ्गी च"। सु.सू.३६अ.चि.१७,१८अ.। तत्तैलं मधुरम् अतिशीतं पित्तहरं वातकोपनं श्लेष्मवर्द्धनञ्च। सु.सू.४५अ.। [ছাড়মূল। वै.निघ.।

एकैषी । स्त्री । पाठायां। আকনাদি। मं प-

एकोषि(षि)का । स्त्री । पाठायाम्। আকনাদি। र.मा.। वकवृक्षे इति केचित्।

एडः । त्रि । बधिरे। কালা। अम.।

एडकः (काख्यः) । पुं । पृथुशृङ्गमेषे। ভেড়া। प.मु.। वनच्छगले। त्रिका.। "एडकः पृथुशृङ्गः स्यान्मेदः पुच्छस्तु दुम्बकः। एडकस्य पलं ज्ञेयं मेषामिषसमं गुणैः। मेदःपुच्छोद्भवं मांसं हृद्यं वृष्यं श्रमापहम्। पित्तश्लेष्मकरं किञ्चिद्वातव्याधिविनाशनम्। भा.पू.१भ.मांसव.। तृणविशेषे। ছোগলা। सु.चि.७अ.। मञ्जिष्ठायां। च.।

एडकघृतम् । क्ली। एडकनवनीतोत्थघृते। गुणाः—अतिगुरुत्वादहृद्यं सुकुमाराणाम्, बुद्धिपाटवकरं बलकरञ्च। रा.नि.व.१५।

एडका । स्त्री । मेष्यां। ভেড়ী। अ.टी.रा.।

एडगजः (जा) । पुं, स्त्री । चक्रमर्द्दक्षुपे। চাকন্দা গাছ, চাটাকাটা इति च भाषा। रा.नि.व.५। भा.पू.१भ.सोमराजतैले। च.सू. ३अ.। वन्यैलायां। বন এলাচ। च.द.कुष्ठ चि.।

एडमूकः । त्रि । बधिरे। वाक्श्रुतिवर्ज्जिते। কালা বোবা। मे.कचतुष्कं।

एडहस्ती । पुं । चक्रमर्द्दे। চাকন্দা গাছ।

एडुकः । त्रि । बधिरे। मे.।

एणः । पुं। हरिणे। रा.नि.व.१९। कृष्णमृगविशेषे। কৃষ্ণসার হরিণ। हिं करीसाइलहरिण। अयं जङ्गालजातीयः। अस्य मांसगुणाः—कषायं मधुरं हृद्यं रक्तपित्तकफवातघ्नं रुचिकरं धारकं बल्यं। सु.सू.४६अ.। भा.पू.१भ.। विशेषतो ज्वरे प्रशस्तमिति चक्रपाणिः। लघुशीतलं वृष्यं त्रिदोषहरं शुक्रसञ्जं रुच्यञ्च। रा.नि.व.१७। "शृङ्गिणां हरिणः श्रेष्ठः बल्यो रोचनदीपनः। त्रिदोषघ्नो लघुः पाके मधुरो ज्वरिणां हितः॥ चते क्षयार्शसोः पाण्डावरोचकनिपीडिते। कासश्वासातुराणाञ्च एणमांसं सुखावहम्॥" अत्रि.२०अ.।

एणकः । पुं । हरिणे । श.र. । कृष्णसारे ।

एणीदाहः । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं --"परिधावतीव गात्रे रुकपाश्वे भुजङ्गपतङ्गहरिणगणः । वेपथुमतः सदाहस्त्वेणीदाहज्वरार्त्तस्य ।" भा.म.१भ. । [See सर्पः ।

एणीपदः । पुं । मण्डलिसर्पे । सु.कल्प.४अ. ।

एणीपदी । स्त्री । असाध्यलूताभेदे । सु.कल्प. ८अ. । See लूता ।

एतः । पुं । हरिणे । श.र. । घोटके ।

एतनः । पुं । निश्वासे । हे.च. ।

एता । स्त्री । हरिण्याम् । वै.निघ. ।

एधतुः । पुं । पुरुषे । [निघ. । See एरका ।

एरकम् । क्ली । होगलतृणे । হোগলা । वै.

एरका । स्त्री । गुन्द्रातृणे । तृणविशेषे । হোগলা । मं मोथीतृण । च.सू.३अ.। गुणाः—हिमा शुक्रवृद्धिकरी चक्षुष्या वातकोपना। मूत्रकृच्छ्राश्मरी दाहपित्तशोणितघ्नी च । रा.नि.व.८। शीता हृष्या चक्षुष्या वातकोपनी मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितघ्नी च । भा.पू.१भ. ।

एरङ्गः (ङ्गी) । पुं, स्त्री । मत्स्यभेदे । অরঙ্গা মাছ, এলেং মাছ, রামকড়া । हिं अरङ्गा । गुणाः—मधुरः स्निग्धः विष्टम्भी शीतलः गुरुश्च । भा.पू.१भ.मत्स्यव. । मञ्जिष्ठायाम् । च. ।

एरण्डः । पुं । Castor oil plant. (Ricinus communis.) स्वनामख्यातवृक्षविशेषे । ভেরেণ্ডা গাছ । हिं एरण्ड, रेंढ़ि । तें आमिदपुचेट्टु । एरण्डः त्रिविधः स्थूलशुक्लरक्तभेदेन गुणाः—मधुरोष्णः गुरुः शूलशोथकटीशूलबस्तिशूलशिरःशूलोदरज्वरब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठामदोषवातहरश्च । तत्कोमलपत्रं गुल्मबस्तिशूलकफवायुकृमिहृज्जित्रम् । तन्मज्जगुणाः—मलभेदकः वातकफोदरघ्नश्च । भा.पू.१भ.गु.व.। श्वेतैरण्डस्य मूलगुणाः—शूलवायुकफनाशित्वं शुक्रजनकत्वं। आमवातनाशित्वं अतिदीपनत्वं पित्तकोपनत्वञ्च। राज.। श्वेतादीनां गुणाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः ।

एरण्डकः । पुं । एरण्डे । भरतः ।

एरण्डजम् । क्ली । एरण्डतैले । वा. ।

एरण्डतैलम् । क्ली । Castor oil. एरण्डबीजोद्भवतैले । प्रा.एरंतेल । ভেরেণ্ডার তৈল । हिं रेंढ़िका तेल । गुणाः—मधुरगुरुश्लेष्मवर्द्धकत्वं वातरक्तगुल्महृद्रोगाजीर्णज्वरघ्नत्वञ्च । राज. । ईषत्तिक्तं ईषत्कटुकं रेचकं गुल्मानिलकफोदरमुष्कवृद्धिविषमज्वरवध्यादिशोथरुजश्च जयेत् । तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रञ्चेति रक्तैरण्डजतैलगुणाः । वा.टी. हेमा.तैलव. । एरण्डतैलं कृमिदोषनाशनं वातामयघ्नं सर्व्वाङ्गशूलघ्नं । कुष्ठघ्नं स्वादु रसायने श्रेष्ठं पित्तकोपनं अतिदीपनञ्च । रा नि.व.१५। "एरण्डजं यद्यपि शीतमेव सदुक्तं । हृद्बस्तिजङ्घाकट्यूरुशूलानाहविबन्धमुत् ॥ तैलमेरण्डजं बल्यं गुरूष्णं मधुरं तथा । तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रं रक्तमेरण्डसम्भवम् ॥ अत्रि.१४अ. ।

एरण्डतैलमूर्च्छा । स्त्री । मूर्च्छाद्रव्याणि—मञ्जिष्ठा मुस्तकं धान्यं त्रिफला जयन्तीपत्रं बालकं वनखर्ज्जूरी वटशुङ्गा हरिद्रा दारुहरिद्रा नलिका केतकी (কেয়ার নামাল) दधि काञ्जिकञ्च । हरिद्रादिपर्य्यायेण पूर्व्ववत् मूर्च्छा कार्य्या ।

एरण्डपत्रविटपा (त्रिका) (त्री) । स्त्री। क्षुद्रदन्तीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

एरण्डफला । स्त्री । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । रा.नि. व.६ । भा.पू.१भ. ।

एरण्डमूलम् । क्ली । एरण्डशिफायां । च.द. विषमज्व.चि.' एरण्डमूलसिद्धं वा ।"

एरण्डबीजम् । क्ली । एरण्डफले ।

एरण्डशिफा । स्त्री। एरण्डमूले । भा.वा.व्या.।

एरण्डसप्त(द्वादश)कः । पुं । शूलरोगे । अत्र क्षारादीनां माषचतुष्टयं प्रक्षेप्यम् । पाचनादिद्रव्यात्कर्षात्पादिकः । प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात् । तथा माषिकं हिङ्गुसिन्धूत्थं अरणाद्यास्तु शाणिकाः। इति परिभाषानियमात् । पृश्निपर्णीद्वयस्यैका चाकुलिया, अन्या कलस्वीपत्रतुल्यदीर्घपत्रा च । च.द. शूल.चि. । এরণ্ডমূল, বেলছাল, চাকুলিয়া, সিংহপুচ্ছীচাকুলিয়া, ছোলঙ্গমূল, পাথরকুচি, গোক্ষুর প্রত্যেকে ২৩ রতি । যবক্ষার, হিঙ্গু, সৈন্ধব, এরণ্ডতৈল প্রত্যেকে ১ মাষা । इति एरण्डसप्तकः । এরণ্ডবীজ, এরণ্ডমূল, বৃহতী, কণ্টিকারী, গোক্ষুর, শালপানি, চাকুলিয়া,

মৃগানী, মাষাণী, ডানকুনী, সিংহপুচ্ছীচাকুলিয়া, থাগড়ামূল প্রত্যেকে ১৩।০র.। प्रक्षेप যবক্ষার ৪ মা.। एरण्डाद्यष्टकः ।

एरण्डा । स्त्री । वृहद्दन्तीवृक्षे । मद.व.१ । पिप्पल्याम् । श.च. ।

एरण्डादिः । पुं । वद्यादिद्रव्यवर्गे । यथा—"एरण्डद्राक्षाविदारीखा शिरीषश्च प्रसारणी । माषमुद्गाख्यपर्णिन्यौ विदारीकन्दकेतकी । एरण्डादिगणो ह्येष वातपित्तविकारनुत् ॥" रसचन्द्रिका । এরণ্ডমূল, অনন্তমূল, কিস্‌মিস্‌, শিরীষ, গন্ধভাদুলিয়া, মুগানী, মাষাণী, ভুঁইকুমড়া, কেতকীমূল প্রত্যেকে ১৮ র. ।

एर्व्वारुः (रुका) । पुं, स्त्री । कर्कटीलतायां । কাঁকুড় বা ফুটী গাছ । हिं फुट । तें नक्कदोस । ग्रीष्मकर्कटी । चिन्त.र. । सा मध्यस्वुद्रभेदेन द्विविधा । गुणाः—पित्तहरी शीतला मधुरा मूत्ररोधघ्नी रुचिकरी सन्तापमूर्च्छाहरी च । अतिसेवनात् वातकोपकरी च । रा.नि.व.७ । शीतला रुक्षा मधुरा ग्राहिणी गुरुः । आमा सा रुच्या पित्तघ्नी च, पक्वा तृष्णाग्निपित्तकरी च । भा.पू.१भ.शा.व. । कोमलैर्व्वारुकं तिक्तं लघु स्वादुतिमूत्रलम् । शीतं रुच्यं रक्तपित्तमूत्रकृच्छ्रास्रदोषजं । तत्पक्वं पित्तलं चाग्निदीपनञ्च तृषापहं । उष्णं त्रिदोषशमनं कृमिदाहहरं मतम् । गृहे जीर्णन्तु तज्ज्ञेयमुष्णं पित्तकरं मतं । कफवाय्वोर्नाशकरं शीतमायुर्व्विदैर्जनैः । क्षुद्रमैर्व्वारुकं शीतं मधुरं रुचिकारकं । कासपीनसकारि स्यात् पाचकं श्रमपित्तहं । आध्मानवाय्वोः शमनं । वै.निघ. । विलिश्चयमृगी । [र.मा. । भैष.क्षुद्रारी.चि. ।

एर्व्वारुकम् । क्ली । कर्कटिकफले । কাঁকুড় ।

एर्व्वारुतैलम् । क्ली । कर्कटीवीजतैले । কাঁকুড়বীজের তৈল । गुणाः—विभीतकतैलगुणम् । "वातपित्तघ्नं केश्यं श्लेष्मकरं गुरु शीतलञ्च । वा.तैलव. ।

एलः । पुं । एलायां । एलवालुके । चि.यो.च-रोच.चि.शीतकः । "एलैलशिग्रुखचीत्तमानां ।" च.द.वात.व्या.रावादि: ।

एलकः । पुं । मेषे । रा.नि.व.१८ ।

एलङ्गः । पुं । मत्स्यविशेषे । रायकका । ग्राम-थाँड़ा, এলঙ্গা । गुणाः—मधुरो हृद्यः वाजी कफवातघ्नः मेधाग्निपुष्टिकरः शीतलः गुरुश्च । रा.नि.व.१८ ।

एलवालम् । क्ली । एलवालुके । भा.म.४भ. ने.रो.चि.सामान्याञ्जने । "सैन्धवं चैलवालम् ।"

एलवालु (कम्) । क्ली । Name of a perfume, a red powder sold under those names, seed of some plant. स्वनामप्रसिद्धगन्धद्रव्यविशेषे । अम. । श.र. । कर्कोलसदृशं कुष्ठगन्धि । भा.म.१भ. । নালুকা, এলাবালুক । हिं एल्वा । मं कलंगडले । तें कुतुरवुड़मचेट्टु । गुणाः—कटुपाकं कषायं लघु शीतलं कण्डूकुष्ठकृमिघ्नं तृष्णाच्छर्दिकफपित्तरक्तमूत्रहरं । भा.पू.१भ. । मद.व.२ । अगुर्यं कषायं कफवातनुत् मूर्च्छाज्वरदाहघ्नं रोचनञ्च । रा.नि.व.४ । वा.सू.१५अ.रोध्रादि. । कुष्ठघ्नं कृमिघ्नं विषघ्नं हृद्रोगहरञ्च । प.मु. । "सैलवालुपरिपेलवमोचाः ।" তেজবল इति च.सू.४अ. । बालके । বালা । वै.निघ.२भ.र.पि.चि.दूर्व्वाद्यघृते ।

एला । स्त्री । Cardamom, the seed of Elettaria cardamomum. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । এলাইচ । हिं इलाँचीपुरबी । मं एलची । तें यवडुलकि, एलुकचेट्टु । एला द्विधा—सूक्ष्मा स्थूला च । सूक्ष्मा गुजराटी, स्थूला च बड़एलाचि इति भाषा । एतदुभयगुणाः—शीतलतिक्तोष्णसुगन्धि पित्तघ्नं कफघ्नं हृद्रोगकरं मलार्त्तिवान्तिपुंस्त्वघ्नं । रा.नि.व.६ । पित्तकफनाशित्वं शूलकोष्ठवद्धताटृष्णाच्छर्दिवायुनाशित्वम् । राज. । सूक्ष्मैलाविशेषगुणाः—मूत्रकृच्छ्रनाशित्वं कफश्वासकासार्शोहरत्वञ्च । स्थूलैला कटुकी पाके रसे चानललघुः । रुक्षोष्णा श्लेष्मपित्तास्रकण्डूश्वासतृषापहा । हृल्लासविषवस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत् ॥ भा.पू.१भ. । नील्याम् । [व.४ ।

एलागन्धिकम् । क्ली । एलवालुके । रा.नि.

एलादिगुड़िका । स्त्री । रक्तपित्ते हिता । मधुना तोलकद्वयं भक्ष्यं । एलापत्रत्वचोऽर्द्धांशाः पिप्पल्यर्द्धपलं तथा । सितामधुकखर्ज्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः । सञ्चूर्ण्य मधुना युक्ता गुड़िका कारयेद्भिषक् ॥ च.द. । रक्त.र. । এলাবীজ, তেজপত্র,

गुड़त्वक् প্রত্যেকে ১ তো. পিপুল ৪ তো. শর্করা,যষ্টিমধু, পিণ্ডখেজুর, দ্রাক্ষা প্রত্যেকে ৮ তো. सञ्चूर्ण्य मधुना गुड़ी कार्य्या । शा.कौ.।

एलादिगण: । पुं । एलादिद्रव्यवर्ग । स च एलायुग्मतुरुष्क-कुष्ठफलिनी-मांसी जल ध्यामकस्पृक्का-चोरक-चोच-पत्र तगरस्थौलेयजातीरस शुक्ति-व्याघ्रनखामराह्वागुरुश्रीवासककुङ्कुमचण्डा गुग्गुलुदेवधूपखपुरपुन्नागनागाह्वयात्मक: । गुणा:—वातकफघ्नो विषघ्नो वर्णप्रसादन: कण्डूपिटिकाकोठघ्नश्च । वा.सू.१५अ. । वा.टी.हेमा. ।

एलादिचूर्णम् । क्ली । छर्द्यधिकारे । च.द. भैष. । पाठ:—"एलात्वक् मरिचं शुण्ठी पिप्पली नागकेशरं । यथोत्तरं भागवृद्ध्या चूर्णन्तु सितया समं ॥" रस.र.राजयक्ष्म.चि. ।

एलादितैलम् । क्ली । वातव्याधौ । तिलतैलं ४ श. एलादीनां कल्क: मिलितशरावमित: दुग्धं १६ श. दधि १६ श. वाय्यालककाथ: १६ श. वाय्यालकं १२॥०श. जल ६४ श. शे १६श. । एला मुरामांसी सरलकाष्ठं शैलजं देवदारु रेणुकं चोरपुष्पी शटी जटामांसी चम्पकत्वो नागकेसरं ग्रन्थिपर्णं गन्धरस: खट्टासी तेजपत्रम् उशीरमूलं चन्दनं कुन्दुरुखोटी नखी बालक गुड़त्वक् कुष्ठं कालागुरु मुस्तकं सामुद्रकर्कट: श्वेतचन्दनं मञ्जिष्ठा जातीफलं कुङ्कुमं पिड़िङ्गपुष्पं शिलारस: अगुरु एषां प्रति २ तो. । च.द. ।

एलादिमन्थ: । पुं । यक्ष्मरोगे । एलादीनां (एला यमानी आमलकं हरीतकी विभीतकं खदिरसार: निम्ब: पीतशाल: शाल: विडङ्गं भल्लातकास्थि चित्रकमूलं त्रिकटुकं मुस्तकं पङ्कपर्पटी) प्रत्येकं ८ प. एकत्र १५ श. जलेन साधयित्वा ३॥० शरावावशिष्टे क्वाथं वस्त्रपूतं ग्राह्यं । तेन घृतं (३२प.) विपाच्य पाकशेषे शर्करायाः ३०प. वंशलोचनाया ६ प. मधुन: ३२प. प्रक्षिप्य मन्थमदण्डे नालोड़येत् । च.द.रा.य.चि. । इयं वाभटोक्ता प्रक्रिया ज्ञेया । मतान्तरे तु एलादीनां प्रत्येकं २ प. ६ तो. ८ र. जलं ६४ श. ।

एलानम् । क्ली । फलविशेषे । নারেঙ্গা লেবু । नं हिरवेफल । गुणा:—"आममेलानमम्लं स्यात्सरं शीतं गुरु स्मृतम् । वातघ्नञ्चैव सम्प्रोक्तं पक्वं तच्छीतलं मधु । बलकृद्दाहपित्तघ्नमृषिभि: परिकीर्त्तितम् ॥ रा.नि.व.११ ।

एलापर्णी । स्त्री । वृक्षविशेषे । কাঁটা আমরুলী, এলানি । रास्नायाम् । भा.पू.१भ. ।

एलाफलम् । क्ली । एलबालुके । रा.नि.व.४ । पुं । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । वै.निघ. ।

एलाबालुकम् । क्ली । एलबालुके । रा.नि.व.४ । कृष्णगन्धिफलसदृशे । कट्फलसदृशं । सु.सू.३७अ. ।

एलाबू: । स्त्री । अलाब्वाम् । লাউ । अ.टी. ।

एलायुग्मम् । क्ली । एका सूक्ष्मा अन्या स्थूला च । ছোট এলাচ, বড় এলাচ । वा.सू.१५अ. एलादि: । 'एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनी ।"

एलालु (कम्) । क्ली । एलबालुके । रा.नि. व.६ । भा.पू.१भ. ।

एलाह्वम् । क्ली । एलबालुके । रा.नि.व.४ ।

एलीका । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । रा.नि.व.६ ।

एलीय: । पुं । एलबालुके । वै.निघ. ।

एलुकम् (काख्या) । क्ली,स्त्री । एलबालुके । सु.चि.१८अ. ।

एल्वम् । क्ली । एलबालुके । सु.चि.१८अ. ।

एल्वबालु(ल्वालु)कम् । क्ली । एलाबालुके । रा.नि.व.४ । मद.व.३ ।

एषण: । पुं । सप्तकोऌवृक्षे । वै.निघ. ।

एषणिका । स्त्री । स्वर्णादिपरिमाणतुलायाम् । নিক্তি । अम. ।

एषणी । स्त्री । Probe. व्रणमार्गानुसारिशलाकायाम् । सा च गण्डूपदाकारमुखी । गतिरन्वेषणी श्लक्ष्णा गण्डूपदमुखैषिणी । भेदनार्थेऽपरा सूची मुखामूलनिविष्टखा । इति ॥ सु.सू.८अ.। तुलाभिदि । নিক্তি । "एषणीव्रणमार्गानुसारिण्याञ्च तुलाभिदि ।" मे.णत्रिकं ।

एष्य: । त्रि । एषणार्हे । माण्यादौ रोगे ।

एष्या । स्त्री । आमलकीवृक्षे । रत्ना. ।

ऐ

ऐकशफम् । क्ली । गर्दभीदुग्धे । सु. । See गर्दभीदुग्धम् । त्रि । एकखुरसम्बन्धीये ।

ऐकाहिकः । त्रि । एकदिवसस्पन्ने । एकदिनान्तरभवे । [See अन्वेद्युष्कः ।

ऐकाहिकज्वरः । पुं । एकदिनान्तरगतज्वरे ।

ऐङ्गुदः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । क्ली । इङ्गुदीफले । अम. । भैष. ।

ऐणः(णेयः) । त्रि । एणमृगचर्म्मादौ ।

ऐणेयकम् । क्ली । एलवालुके ।

ऐन्दवी । स्त्री । सोमराज्याम् । रा.नि.व.४ ।

ऐन्द्रः । पुं । देवसर्षपवृक्षे । क्ली । मूलविशेषे । बन आदा । गुणाः—कटुत्वं रुचिबलाग्निकरत्व । रा.नि.व.६ ।

ऐन्द्रयवः । पुं । इन्द्रयवे । मद.व.१ ।

ऐन्द्रलुप्तिकः । त्रि । इन्द्रलुप्तरोगविशिष्टे । टেকো । [राथालशशा । मद.व.१ ।

ऐन्द्रवारुणी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् ।

ऐन्द्रिः । पुं । काके । मे.रत्रिकं ।

ऐन्द्री । स्त्री । स्थूलैलायाम् । सूक्ष्मैलायाम् । रा. नि.व.६ । वै.निघ.२भ.तालीशादिचूर्णे । इन्द्रवारुण्याः । राथालशशा । प.मु.रा.नि.व.३,च.सू.४अ. । गोरक्षकर्कट्यां । च.सू.४अ.प्रजास्थापने । भा.भवे. ।

ऐन्द्रीफलम् । क्ली । इन्द्रवारुणीफले । राथालशशाफल । च.द.उ.मा.चि. । "पक्वैन्द्रीफलमूत्रम् ।"

ऐन्द्रीरसायनम् । क्ली । रसायनविशेषे । अत्र ऐन्द्री (গোরক্ষচাকুলে), मत्स्याक्षी (তণ্ডুলীয়-मूल), ब्रह्मसुवर्चला (সুবর্চলা ভেদ), ब्रह्मपुष्पी (ভাণ্ডুনী), ऐन्द्र्यादिविवान्तानां प्रत्येकं यवत्रयं वैवर्णं स्वर्णं यवत्रयं विषस्य तिलं घृतस्य च पलं । च.चि.१अ. ।

ऐभी । स्त्री । हस्तिघोषालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

ऐरावतः । पुं । लकुचवृक्षे । मान्दार । नागरङ्गे । নারাঙ্গা লেবু । मे.तचतुष्कं । रा.नि.व. ११, प.मु. । क्षुद्रद्वीपान्तरखर्ज्जूरे । क्ली । प्रवालाङ्करवीरे । रत्ना. । ऐरावतफले । तत्फलं अस्नरक्तपित्तकफघ्नश्च । सु.सू.४६अ. ।

ऐरावतकः । पुं । हस्तिशुण्ड्या । হাতিশুঁড়ে । च.चि.३अ. । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

ऐरावतपदी । स्त्री । काकजङ्घायाम् । मह्योत्योतिषमतीलतायाम् । বড় লতাফটকী ।

ऐरावती । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदरूपे । বড় পাথরকুচি । रा.नि.व.५ । नागरङ्गवृक्षे । भा. । गुणाः—"ऐरावती रसे पाके लघ्वीषा च सुमन्धिका । वातं कासं श्वासकृत्वं नाशयेदिति कीर्त्तिता ॥" वै.निघ. । [नि.व.५ ।

ऐरिणम् । क्ली । सैन्धवलवणे, पांशुलवणे । रा.

ऐरेयम् । क्ली । मद्ये । वै.निघ. । एलवालुके । अम. ।

ऐर्वारुः । पुं । कर्कटीविशेषे । বড় কাঁকুড় । मद.व.७। च.द.प्रदर.चि.।See एर्वारुः, कर्कटी ।

ऐलवालुकम् । एलवालुके । प्र.र. ।

ऐलेय(क)म् । क्ली । नलुकायाम् । एलवालुके । अम. । "ऐलेयविश्वधान्याकम् ।" सि.यो., च.द.र. पि.चि.वासाखण्डकुष्माण्डे ।

ऐल्वालु । क्ली । एलवालुके । मद.व.३ ।

ऐशमूलम् । क्ली । लाङ्गलीमूले । ঈশলাঙ্গুলিয়ার মূল । रस.र.बाल.चि. ।

ऐशानः । पुं । ईशानकोणभववायौ । स च कटुकः शीतलश्च । भा. ।

ऐश्वर्य्यम् । क्ली । श्वेतभुस्तूरके । वै.निघ. ।

ऐषिका । स्त्री । पाठायाम् । चित्रतायाम् । वै. निघ. । [मद्ये । मटा. ।

ऐक्षवम् । क्ली । इक्षुविकारे, गुड़ादौ । इक्षु-

ऐक्षवी(सुरा) । स्त्री । इक्षुरसकृतमद्ये । तद्गुणाः—शीतलं अतिमादकश्च । रा.नि.व.१५ ।

ओ

ओकः । पुं, क्ली (कस्) । गृहे । आश्रये । अम. ।

ओकणः । पुं । केशकीटे । উকুণ । श.र. ।

ओकणिः (णी) । पुं, स्त्री । उकुणे । श.र. ।

ओकोदनी । स्त्री । यूके । উকুণ । श.र. ।

ओक्षणी । स्त्री । उकुणे । श.र. ।

ओजः (स्) । क्ली । बले । मै. सविर्श्च । तेजसि । रसादिसर्व्वधातुसारभागधातुविशेषे । गुणाः—सर्व्वशरीरस्थितत्वं स्निग्धत्वं शीतलत्वं स्थिरत्वं शुक्लवर्णत्वं कफात्मकत्वं शरीरबलपुष्टिकारित्वञ्च । हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् । ओजः शरीरे सङ्ख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छति । वै.निघ. । अष्टविन्दुप्रमाणं तदीषद्रक्तं सपीतकं । अग्निसोमात्मकत्वेन विकल्पं वर्णितञ्च तत् ॥ चर. । ओजश्च तेजोधातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् । हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ वा. । दीप्तौ । मे. ।

ओजस्कर: । त्रि । ओजोधातुवर्द्धके ।

ओड़िका (ड़ी) । स्त्री । नीवारे । উড়িধান্য । प.मु. । गुणाः—ओषधी रूक्षा कफवायुवर्द्धिकरी पित्तनाशिनी च । राज. । See नीवारः ।

ओड्रः (कः) । पुं । The China rose. (Hibiscus mutabilis.) जवाकुसुमवृक्षे । জবাফুলের গাছ । हिं जीड़हुल । मं जासविन्द । रा.नि.व.१० । गुणाः—संग्राही केशहितश्च । भा.पु.१भ.पुष्पव. । मलमूत्रसञ्जनरञ्जनश्च । राज. । कटुरसः इन्द्रलुप्तहरः विस्फोटजन्तुजनकः सूर्य्याराधनश्च । रा.नि.व.१० । माधा इमा. । [नि.व.१० ।

ओड्र(ड्रा)काख्या । स्त्री । जवापुष्पवृक्षे । रा.

ओड्रपर्य्यायः । पुं । सूर्य्यकान्तपुष्पवृक्षे स्वनामख्याते । जवा । अम. । [फুল । प.मु. । See ओड्रः ।

ओड्रपुष्पम् । क्ली । जवाकुसुमे । রক্তজবা

ओड्रपुष्पा । स्त्री । जवावृक्षे । वै.निघ. ।

ओढ़ापलङ्कषा । स्त्री । गोरक्षदुग्धाम् । वै. निघ. । [वनविड़ालि । वै.निघ. ।

ओतुः । पुं, स्त्री । विड़ाले । বিড়াল । अम. ।

ओदः । पुं । अन्ने ।

ओदनः । पुं । अद्रवे सिक्थे । स च भक्तादिभ्यो गुरुः । वा.टी.हेमा. । क्ली । भक्ते । प.मु. । अन्ने । रा.नि.व.२० । পিটুলি । सा.कौ.ज्व.वस्तिः ।

ओदनपाकी । पुं । नीलझिण्ट्याम् । च.चि. २अ.चन्द.तैले ।

ओदना (निका) (नी) । स्त्री । महासमङ्गायाम् । বেলেড়াবিশেষ । वाट्यालके । বেলেড়া । रा.नि.व.४ ।

ओदनाह्वया (ह्वा) । स्त्री । महासमङ्गायां । रा.नि.व.४ । वाट्यालके । हिं खिरिहिटी । मद.व.१ ।

ओलः (ल्लः) । पुं । स्वनामख्यातकन्दशाके । ওল গাছ । र.मा., भा.पु.१भ. । गुणाः—अग्निकरः कफघ्नः रुचिकरः लघुः अर्शसि पथ्यः । ग्राम्यकन्देषु दोषल इति । राज. । See शूरणः । त्रि । आर्द्रे । मे. लङ्कि ।

ओल(ल्ल)कन्दः । पुं । शूरणे । ওল । र.मा. । वनौले । বুনো ওল । पानीयभक्तवट्याम् ।

ओषः । पुं । दाहे । प्लोषः प्रोषः इति पर्य्यायशब्दः । अम.भरतः ।

ओषणः (णिः) । पुं । कटुरसे । ঝাল । हे.च. । (णी) पुरातिशाके । পুরতিশাক । गुणः—कफवायुनाशित्वम् । राज. । पुनर्नवायाम् ।

ओषधम् । क्ली । औषधे ।

ओषधिः । स्त्री । फलपाकान्तशाली, कदलीधान्यादिके । हे.च. । द्रव्येषु । तासु पुनरोषधयः । ताश्च द्विविधाः स्थावराः जङ्गमाश्च । तासां स्थावराः चतुर्धा यथा—वनस्पतिः द्रुमः, वीरुत्, ओषधिश्चेति । तासु अपुष्पफलवान् वनस्पतिः, पुष्पफलवान् द्रुमः, प्रतानवती लता, फलपाकनिष्ठा च ओषधिः । जङ्गमा अपि चतुर्धा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदेन । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । क्रिमिकीटप्रभृतयः स्वेदजाः । मण्डूकादयः उद्भिज्जा इति । सु.सू.१अ. ।

ओषधिगणः । पुं । रासायनिकौषधिविशेषे । ताः सोमसमवीर्य्या महौषधय इति ख्याताः ।

तासाञ्च सोमवल्लिकादीनां स्तुतयः शास्त्रे कथिताः। तत्राष्टादशधा—अजगरी श्वेतकापोती कृष्णकापोती गोनसी वाराही कन्या छत्रा अतिच्छत्रा करेणुः अ-जा चक्रका आदित्यपर्णिनी ब्रह्मसुवर्चला श्रावणी महाश्रावणी गोलोमी अजलोमी महावेगवती चेति। एताश्चार्बुदगिर्य्यादिषु लभ्याः—“आसाञ्च याः क्षीरवत्यस्तासां क्षीरं कुड़वमितं सकृदेव उपयुञ्जीत। यास्तु अक्षीरा मूलवत्यः तासां प्रदेशिनी-प्रमाणानि त्रीणि काण्डानि प्रमाणमुपयोगे। श्वेत-कापोती समूलपत्रा भक्षयितव्या। गोनस्यजगरीकृ-ष्णकापोतीनां सनखमुष्टिं खण्डशः कल्पयित्वा क्षी-रेण विपाच्य परिस्रावितमभिहुतञ्च सकृदेवोपभु-ञ्जीत। चक्रकायाः पयः सकृदेव। ब्रह्मसुवर्चलाः सप्तरात्रमुपभोक्तव्याः। भक्ष्यकल्पेन शेषाणां पञ्च-पलानि क्षीराढ़कक्वथितानि प्रस्थेऽवशिष्टेऽवतार्य्य परिस्राव्य सकृदेवोपयुञ्जीत। सोमवदाहारविहा-रौ व्याख्यातौ, केवलन्तु नवनीतमभ्यङ्गार्थे शेषं सो-मवदानिर्गमादिति। अथासां पृथग्विज्ञानमुच्यते —मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी। पञ्चारत्निप्रमाणा या विज्ञेयाजगरीबुधैः॥ निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्व्यङ्गुलिसम्मिता। सर्पाकारा लो-हितान्ता श्वेतकापोतिरुच्यते॥ द्विपर्णिनीं मूलभ-वामरुणां कृष्णमण्डलां। द्व्यरत्निमात्रां जानीयाद्गो-नसीं गोनसाकृतिं॥ सक्षीरां रोमशां मृद्वीं रसेने-क्षुसमोपमां। एवं रूपरसाञ्चापि कृष्णकापोतिमा-दिशेत्॥ कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही कन्दसम्भवा। एकपत्रा महावीर्य्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा॥ छत्राति-च्छत्रके विद्यात् रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे। जरामृत्युनि-वारिण्यौ श्वेतकापोतिसंस्थिते॥ कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः। कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी॥ करेणुः सुमहत्क्षीरा कन्देन गज-रूपिणी। हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी॥ अजास्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी। अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा॥ श्वेतां विचि-त्रकुसुमां काकादन्याः समां क्षुपां। चक्रकामौषधिं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम्॥ मूलिनी पञ्चभिः प-त्रैः सुरक्तां शककोमलैः। आदित्यपर्णिनी ज्ञेया स-दादित्यानुवर्त्तिनी॥ कनकाभा जलान्तेषु सर्व्वतः परिसर्पति। सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुव-र्च्चला॥ अरत्निमात्रक्षुपका पत्रैर्द्व्यङ्गुलसम्मितैः। पु-र्णैर्नीलोत्पलाकारैः फलैश्चाञ्जनसन्निभैः। श्रावणी म-हती ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी॥ श्रावणीं पाण्डु-राभासा महाश्रावणिलक्षणा। गोलोमी चाजलोमी च रोमशे कन्दसम्भवे॥ हंसपादीव विच्छिन्नैः प-त्रैर्मूलसमुद्भवैः। अथवा शङ्खपुष्पी च समाना सर्प-रूपतः॥ वेगेन महताविष्टा सर्पनिर्म्मोकसन्निभा। एषा वेगवतीनाम जायते ह्यर्बुदत्रये॥…देवसुन्दे हृदवरे तथा सिन्धौ महानदे। दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मसुवर्च्चला॥ आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमवत्त्रये। दृश्यतेऽजगरी नित्यं गोनसी चाम्बु-दागमे॥ काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमान-सम्। करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रिके तथा॥ गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा। वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी च प्रदृश्यते॥ कौशि-कीं सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्व्वतः। क्षितिप्र-देशो वल्मीकैराचितो योजनत्रयं॥ विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु। मलये नलसेतौ च वेगवत्यौषधी ध्रुवा॥ कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याञ्च भक्ष-येत्तामुपोषितः। सोमवच्चात्र वर्त्तेत फलं तावच्च कीर्त्तितम्॥” इत्यादि। गुणाः—युवानं सिंहवि-क्रान्तं कान्तं श्रुतनिगादिनं। कुर्य्युरेताः क्रमेणैव द्विसहस्रायुषं नरम्॥ अङ्गदी कुण्डली मौली दि-व्यस्रक्चन्दनाम्बरः। चरत्यमोघसङ्कल्पो नभस्य-म्बुददुर्गमे॥ व्रजन्ति पक्षिणो येन जलनम्बाश्च तो-यदाः। गतिः सौषधिसिद्धस्य सोमसिद्धगतिः परा॥ सु.चि.३०अ.। [वै.निघ.।

ओषधी। स्त्री। ओषधी। भरतः। लघुक्रचे।

ओषधीपतिः। पुं। कर्पूरे। हे.च.।

ओषधीशः। पुं। कर्पूरे। अम.। [ब.१८।

ओष्ठः। पुं। दन्तच्छदे। উপরঠোঁট। रा.नि.

ओष्ठधरः। पुं। ओष्ठे। ঠোঁট। [व्रण। मा.नि.।

ओष्ठपाकः। पुं। तन्नामकरोगविशेषे। ওষ্ঠ-

ओष्ठपुष्पः। पुं। बन्धुजीवपुष्पवृक्षे। বান্ধুলী গাছ। रा.नि.व.१०। See बन्धुजीवः।

ओष्ठप्रान्तः। पुं। सृक्कभागे। रत्ना.।

ओष्ठफला (भा)। स्त्री। बिम्बीलतायाम्। তেলাকুচা। मं गोडतोंडली। वै.निघ.।

ओष्ठरञ्जनी। स्त्री। ताम्बूले। পান। प.मु.।

ओष्ठरोगः। पुं। ओष्ठाश्रितरोगविशेषः; ओष्ठ-

अवादी। वातजपित्तजश्लैष्मिकसान्निपातिकरक्तजमांसजमेदोजाभिघातजभेदादष्टविधः। तत्र कर्कशत्वादिलक्षणा वातजाः, पिडकाचितत्वादिलक्षणा पित्तजाः, कण्डूमत्वादिलक्षणा कफजाः, कृष्णपीतश्वेतत्वादिसर्व्वलक्षणयुक्ताः सन्निपातजाः, खर्ज्जूरफलवर्णत्वादिलिङ्गा रक्तजाः, गुरुस्थूलत्वादिलक्षणा मांसजाः, सर्पिर्मण्डसवर्णत्वादिलक्षणा मेदोजाः,क्षतजातत्वादिलक्षणा अभिघातजा इति। भा.म ४भ.मुखरो.चि.। "आनूपपिशितक्षीरदधिमत्स्यातिसेवनात्। मुखमध्ये गदान् कुर्य्युः क्रुद्धा दोषा कफोत्तराः॥ इति। मा.नि.। [प.मु.।

ओष्ठा (ष्ठी) । स्त्री। बिम्बायां। তেলাকুচা।

ओष्ठाधरौ (रं) । पुं, क्ली। ओष्ठद्वये।

ओष्ठोपमफला (लिका) । स्त्री। बिम्बिकायां। তেলাকুচা গাছ। हिं कुन्दुरु। भा.पू.१भ.।

—o<>o<>o—

औ

औड़(डु)म्बरम् । क्ली। कुष्ठरोगविशेषे। मे.। तस्य लक्षणं—"रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरं। औदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत्॥" मा.नि.। ताम्रे। जटा.। उदुम्बरफले। त्रि। उदुम्बरसम्बन्धिनि।

औड्रपुष्पम् । क्ली। जवापुष्पे। हे.च.।

औत्सुक्यम् । क्ली। उत्कण्ठायाम्। हे.च.।

औदनिकः । पुं। सूपकारे। अम.। [पेटुके।

औदरिकः । त्रि। क्षुधिते। उदरमात्रपोषके।

औदर्य्यम् । क्ली। ताम्रे। मदनफले। उदुम्बरफले। [हे.च.।

औदश्वित(त्क)म् । क्ली। अर्द्धजलयुक्तघोले।

औदुम्बरम् । क्ली। ताम्रे। हारा.। महाकुष्ठरोगविशेषे। गुणाः—"पिलेन पक्वोदुम्बरफलाकृतिवर्णानि औदुम्बराणि।" सु.नि.५भ.। उदुम्बरफले। त्रि। उदुम्बरसम्बन्धिनि।

औदुम्बरच्छदः । पुं। दन्तीछदे। वै.निघ.।

औदुम्बरी । स्त्री। कृमिभेदे।

औद्दाल(क)म् । क्ली। स्वर्णवर्णे वल्मीककारिकीटकृतमधुनि। উইমধু। रा.नि.व.१४। गुणाः—कषायम् उष्णं कटु कुष्ठविषनाशि च। राज.। राजनिघण्टुतु भूमेः उद्दलनात् औद्दालकाभिधाः कपिलकीटाः तैः वल्मीकसमीपे सञ्चितं मधु। "औद्दालाः कपिलाः कीटा भूमेरुद्दलनात् स्मृताः। वल्मीकान्तस्तदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्य्यते। कुष्ठादिदोषघ्नं सर्व्वसिद्धिदञ्चेति।" रा.नि.व.१४। "प्रायोवल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्पकीटकाः। कुर्व्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत्स्यादौद्दालकं मधु॥" रूक्षं स्वर्य्यं कुष्ठविषघ्नं कषायं उष्णमम्लं कटुपाकं पित्तकरञ्च। भा.पू.२भ.मधुव.।

औद्दालकशर्करा । स्त्री। औद्दालमधुकृतशर्करायां। सा गुणैरौद्दालमधुसदृशी। रा.नि.व.१४।

औद्भिज्जम् । क्ली। पांशुलवणे। সোরা। रा.नि.व.६। शाम्भरिलवणे। [राज.।

औद्भिदम् । क्ली। औद्भिदलवणे। সোরা।

औद्भिदजलम् । क्ली। उद्भिदो जाते जले। प्रस्रवसलिले। तस्य गुणाः—मधुरं पित्तशमनं अविदाहि च। राज.। लघु। रा.नि.व.१४। "विदार्य्य भूमिं निम्नां यत् महत्या धारया स्रवेत्। तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः॥ औद्भिदं वारि पित्तघ्नं अविदाह्यतिशीतलं। प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु॥" भा.पू.१भ.वारिव.। वर्षासु औद्भिदं पथ्यम्। मद.।

औद्भिदद्रव्यम् । क्ली। उद्भिद्य पृथिवीं जायते इत्युद्भिद्। तच्च वनस्पतिलतावानस्पत्यौषधात्मकम्। See च.सू.१अ.वनस्पत्यादिः।

औद्भिदलवणम् । क्ली। पांशुलवणापरनामधेयलवणे,यद्भूगर्भतः स्वयमुत्पद्यते। সোরা। सि.यो.यक्ष्म.चि.चित्रगुड़िकायां। च.द.महाषट्पलघृते। गुणाः—क्षारयुक्तं गुरु कटु स्निग्धं शीतं वातघ्नञ्च। भा.पू.१भ.ह.व.। रक्तकं सूक्ष्मं लघु वातानुलोमनञ्च। मद.व.२। तीक्ष्णं उत्क्लेदजनकं क्षारयुक्तं कटु तिक्तं कोष्ठबद्धतानाहशूलघ्नञ्च। राज.।

औधस्यम् । क्ली। पयसुग्धे।

औनीतम् । क्ली। चक्षुरोगविशेषे। गुरुभोज-

माभिचन्द्रियाश्रयस्थलाशौसेवावर्ज्जनात् शुक्रं स्वस्थानच्युतं मेहने प्रतिहन्यते,तेन मूत्रकृच्छ्रं भवेत्। ततः शोणितं कुपितं मेहने शूलं जनयति। मेहनस्य छिन्नं पक्वं कण्डूमत्पिडकायुक्तं मक्षिकाश्रितं भवति, स्रवणश्च न प्रविशति। च.द.५१अ.।

औन्दूवरम् । क्ली । ताम्रे । भा.म.१भ.।

औपवस्तम् । क्ली । उपवासे । लङ्घने । हे.च.।

औपसर्गिकः । पुं । सन्निपातादिरोगविशेषे । तस्य लक्षणं —"कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत्। स्वेदशैत्यादिभिर्जुष्टस्तदा भवति मानवः॥ प्रतिलोमः पुनस्तेन स्वास्थ्यमायाति तत्क्षणात्। औपसर्गिक एवाप्यः सन्निपात उदाहृतः॥" वैद्यशास्त्रं।

औपस्थ्यम् । क्ली । उपस्थेन्द्रियसुखे ।

औपीनम् । क्ली । उष्यसेवे । रा.नि.व.२ ।

औमीनम् । क्ली। अतसीक्षेत्रे। मशिनार क्षेत।

औरभ्रः (कः) । पुं । कम्बलमृगे । मेषे । हे.च.। क्ली । मेषमांसे । भाड़ार मांस । मं मेंढ़ीकरमांस । गुणाः—मधुरं शीतलं गुरु विष्टम्भि बृंहणञ्च । मेषसमूहे । ऊर्णावस्त्रे । रा.नि.व.१७ ।

औरिषम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । यवक्षारे । सोरा । वै.निघ.।

औरुवुकम् । क्ली । एरण्डतैले । च.द.।

और्व्वम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । यवक्षारे । पांशुलवणे । रा.नि.व.६ ।

औलम् । क्ली । श्वेतशूरणे । वै.निघ.।

औलूकम् । क्ली । उलूकसमूहे । जटा.।

औशीरम् । क्ली, पुं । बालके । वाला । चामरदण्डे । आसने । त्रि । उशीरजे । मे.रत्निकं ।

औषणम् । क्ली । कटुरसे ।

औषधम् । क्ली । गुण्ठाम् । र.सा.सं.औषधमारणगणे । रोगघ्नद्रव्ये । ঔষধ । "वैद्यो व्याधिं हरेद्येन तद्द्रव्यं प्रोक्तमौषधम्" । अत्रि.। औषधं पञ्चविधम् । यथा—रसचूर्णकषायावलेहकल्काः । "तत्र पञ्चविधं प्रोक्तं रससंयोगविशेषतः । रसचूर्णं कषायश्चावलेहः कल्क इत्यपि॥" तत्र पुनः द्विविधं शोधनशमनलक्षणं । तयोः शोधनरूपं वस्तिविरेकवमनम् । कुपितदोषान् बहिर्निःसार्य रोगोपशमनं करोति । शमनरूपं तैलघृतमधुरूपं स्वस्थानस्थितानामेव साम्यहेतुः । भा.टी. अस्तु । तत्र वातस्य वस्तिः (गुदप्रविधेयस्नेहादि) । पित्तस्य विरेकः (मुखपीतं गुदमार्गेणान्तःस्थितस्य निःसारणं) । कफस्य वमनं (मुखेन पीतं तेनैव दोषस्य निःसारणम्) । शमनं—वातस्य तैलं, पित्तस्य घृतं, कफस्य च मधु । विन्ध्यशैलजानि औषधानि क्रियाविधौ प्रशस्तानि तथा वनोपवनजानि। वल्मीककश्मशानादिजानि न ग्राह्याणि । औषधोद्धरणमन्त्रोऽप्यस्ति स्थानाभावान्नोक्तः । औषधद्रव्याङ्गग्रहणं यथा—खदिरादीनां सारः,निम्बादीनां त्वक्, दाड़िमादीनां फलं,पटोलादेश्च छदः ग्राह्यः। सारः स्यात् खदिरादीनामित्यादि । शार्ङ्गधरमते न्यग्रोधादेः त्वक् वीजकादेः सारः तालीशादेः पत्रं त्रिफलादेश्च फलं ग्राह्यमिति । काष्ठगर्भमहामूलानां वल्कलं क्षुद्रमूलानां सर्व्वशो ग्राह्यमिति । अतिस्थूलजटायास्त्वचः तथा सूक्ष्ममूलानि सर्व्वशो ग्राह्याणि । यत्र द्रव्याङ्गावयवो यादृशो निर्दिष्टः, तत्र तादृश एव ग्राह्यः । यथामृतादिकषाये अमृतादीनां पत्रमेव ग्राह्यम् । अङ्गसामान्योक्तौ मूलवल्कलम्, "अङ्गेऽप्यनुक्ते विहितन्तु मूल"मिति वचनात् । विषयभेदे ऋतुद्रव्यग्रहणम्—शरदि स्वरसौषधं सर्व्वकार्य्यार्थं, विरेकवमनार्थं वसन्ते । शिशिरे मूलं, ग्रीष्मे पत्रं, वर्षावसन्तयोः त्वक्कन्दौ, शरदि क्षीरं यथर्त्तुपुष्पं फलञ्च हेमन्ते सारञ्च ग्राह्यम् । सामान्योक्तौ—मृत्पात्रं, उत्पले नीलोत्पलं, शकृद्रसे गोमयरसः, चन्दने रक्तचन्दनं, सर्षपे सितार्थः, लवणे सैन्धवं मूत्रे गोमूत्रं, घृतदुग्धेषु गव्यमेव, चतुष्पदे स्त्रीः, पक्षिणि पुमान्, वयस्थजाङ्गलानां चर्म्मादि हित्वा ग्राह्यम् । मांसे कथिते छागं क्लीवञ्च प्रतीयात् । अनुक्ते ग्रहणं यथा—कालेऽनुक्ते प्रभातं, अङ्गेऽनुक्ते जटा, भागेऽनुक्ते साम्यं, द्रवेऽनुक्ते जलं । प.प्र.१ख.। चूर्णलेहासवकार्य्ये तु श्वेतचन्दनं क्वाथप्रलेपे रक्तचन्दनं ग्राह्यम् । भक्षणीयौषधविधाने—अजमोदोक्तौ यमानी, वाह्यप्रलेपे तु वचा ग्राह्या । भा.।

औषधकालः । पुं । औषधसेवनस्य समयः । स च दशविधः—"निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुर्ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति । तत्र निर्भक्तं केवलमौषधमुपयुज्यते । प्राग्भक्तं यत्तु प्राग्भक्तस्योपयुज्यते । अधोभक्तं यद्भक्तान्ते

पीयते। मध्येभक्तं यन्मध्ये भक्तस्य पीयते। अन्तराभक्तं नाम यदन्तरा पीयते पूर्व्वापरयोर्भक्तयोः। सभक्तं औषधेषु यत्साध्यते भक्तम्। सामुद्गं नाम यद्भक्तस्यादावन्ते च पीयते। मुहुर्मुहुर्ग्रासं सभक्तम भक्तं वा यदौषधं मुहुर्मुहुरुपयुज्यते। ग्रासान्तरं ग्रस्तिकृग्रासमिश्रम्।" तत्र निर्भक्तगुणाः—"वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीन"मित्यादि। प्राग्भक्तस्य यथा—"शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यादित्यादि।" अधोभक्तस्य यथा—"पीतं यदन्नमुपभुज्य तदूर्द्ध्वकाये हन्यादगदान् बहुविधांश्च बलं ददाति।" मध्येभक्तस्य यथा—"मध्ये तु पीतमुपहन्त्यविसारिभावाद् ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः।" अन्तराभक्तस्य यथा—"हृद्यं मनोबलकरन्त्वतिदीपनीयम्।" सभक्तस्य यथा—"पथ्यं सभक्तमबलाबलयोर्हि नित्यमित्यादि।" सु.उ.६४अ.।

औषधालयः । पुं। औषधगृहे। ঔষধের ঘর।

औषधिः (धी) । स्त्री। गुडूच्यां। रास्नायां। दूर्व्वायाम्। श्वेतदूर्व्वायाम्। हरीतक्याम्। मद्ये। औषधे। रत्ना.। फलपाकान्तद्व्याद्रौ। हे.च.।

औषधिगन्धः । पुं। आघ्राणेन ज्वरादिकरौषधीनां गन्धे। च.द.ज्वरातिसार-चि.।

औषधिप्रतिनिधिः । पुं। यदौषधं न लभ्यते तस्य स्थाने तत्समगुणद्रव्यान्तरग्रहणे। यथा—मेदाभावे अश्वगन्धा महामेदे च शारिवा। जीवकर्षभकाभावे गुडूची वंशलोचना इत्यादि। चित्रकाभावे दन्ती अपामार्गक्षारो वा, धन्वयासाभावे दुरालभा, तगराभावे कुष्ठं, मूर्व्वाभावे जिङ्गिनीत्वक्, अहिंस्रालक्ष्मणाभावे मानकमयूरपुच्छग्रहणं, वकुलाभावे कह्लारोत्पलपद्मग्रहणम्। नीलोत्पलाभावे कुमुदं, जातीपुष्पाभावे लवङ्गं, अर्कादिक्षीराभावे तत्पत्ररसः, पुष्करमूलाभावे कुष्ठं, लाङ्गलकीग्रन्थिपर्णाभावे कुष्ठञ्च ग्राह्यं। भा.पू.१भ.। चविकाभावे गजपिप्पली, पिप्पलीमूलम्, सोमराज्याभावे चक्रमर्द्दफलम्, दार्व्व्यभावे हरिद्रा, रसाञ्जनस्याभावे दार्व्वीक्वाथः, सौराष्ट्रमृदभावे फटिकारी, तालीशाभावे स्वर्णताली, भार्ग्यभावे तालीशं कण्टकारीमूलं वा, वचकस्याभावे पांशुलवणं, यष्टीमध्वभावे धातकीपुष्पम्, अम्लवेतसाभावे चुक्रं। द्राक्षाभावे गाम्भारीफलम्, तदभावे पीतशालपुष्पं, मधाभावे लवङ्गम्, कस्तूर्य्यभावे काकोली, तदभावे जातीपुष्पम्. कर्पूराभावे ग्रन्थिपर्णी (गाँठिया-ला) सुगन्धिमुस्तकं वा, कुङ्कुमाभावे कुसुम्भं, श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरम्, तदुभयाभावे रक्तचन्दनं ग्राह्यं। मध्वभावे जीर्णगुडः, पुरातनाभावे नवचतुष्टयग्रस्तः गुडः, क्षौराभावे मौद्गो मासूरश्च रसः, शर्कराभावे खण्डं, शाल्यभावे षष्टिकं, दाड़िमाभावे वृक्षाम्लं, सौराष्ट्रमृदभावे पङ्कपर्पटी, लौहाभावे तन्मलं, चव्यगजपिप्पल्यभावे पिप्पलीमूलं, मुक्तिकाभावे तालमुस्तं ग्राह्यम्। माजुफलमिति केचित्। प.प्र.१ख.।

औषधिवीर्य्यम् । क्ली। शीतोष्णादिरूपे। तच्च शीतमुष्णं रूक्षं स्निग्धं तीक्ष्णं मृदु पिच्छिलं तीव्रं विशदञ्चेति। तदुक्तं "वीर्य्यं द्विविधमुष्णं शीतञ्चाग्निसौमीयत्वाज्जगतः। केचिदष्टविधमाहुरुष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णञ्चेत्येतानि वीर्य्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकर्म्म कुर्व्वन्तीति।" सु.सू.४०अ.।

औषधीपञ्चामृतम् । क्ली। गुडूचीगोक्षुरमुषलीमुण्डीशतावरीषु।

औषर(क)म् । क्ली। अयस्कान्तभेदे। पांशुलवणे। स्वर्जिकालवणे। খারী নুন্। सैन्धवलवणे। ऊषरदेशजलवणे। गुणाः—क्षारं तिक्तं वातकफघ्नं विदाहि पित्तकृत् ग्राहि मूत्रशोषकञ्च। रा.नि.व.६। क्षारे। मद.व.२।

औष्ट्रकम् । क्ली। उष्ट्रसमूहे।

औष्ट्रतक्रम् । क्ली। उष्ट्रीदुग्धजातघोले। गुणाः—"औष्ट्रं तक्रन्तु विरसं गुरुक्षयञ्च दोषलम्। पीनसश्वासकासेषु प्रशस्तमुक्तम्।" वै.निघ.।

औष्ट्रनवनीतम् । क्ली। उष्ट्रीदुग्धजातनवनीते। गुणाः—लघुपाकं शीतलं व्रणक्रमिकफरक्तदोषघ्नं वातघ्नं विषघ्नञ्च। रा.नि.व.१५।

औष्ट्रमूत्रम् । क्ली। उष्ट्रमूत्रे। गुणाः—उन्मादशोफार्शःक्रमिशूलोदरघ्नञ्च। मद.व.८।

औष्ट्रक्षीरम् । क्ली। उष्ट्रीदुग्धे। See उष्ट्री।

औष्ट्रीघृतम् । क्ली। उष्ट्रीनवनीतजघृते। गुणाः—मधुरं पाके कटु शीतलं क्रमिकुष्ठहरं वातकफगुल्मोदरघ्नञ्च। रा.नि.व.१५।

औष्णम् । क्ली। उष्णतायाम्।

क

कम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । सुखे । मे. । केशे । धर. । [पानपचे । च.टी. ।

कंसः । पुं, क्ली । कंसमाचिके (महाद्रावके) ।

कंसम् । क्ली, पुं । ताम्रवङ्गयोरुपधातौ, कांस्यधातौ । काँसा । प.मु. । आढकपरिमाणे (८श.) । भा. । तैजसपात्रमात्रे । त्रिका. । [हे.च. ।

कंसकम् । क्ली । पुष्पकाशीशे । इदं श्वेतवर्णम् ।

कंसहरीतकी । स्त्री । शोथाधिकारे । हरीतकी १०० शतं, दशमूलं प्रत्येकं ६प. शती. १॥० मात्रा मिलितं ६४प. वारि ५१२ प. (६४श.) शे. १२८ प. (१६ श.) पुरातनगुड़: १०० प. । पक्वा लेहवत्कृते, शुण्ठीचूर्णं ८ तो. मरिचचूर्णं ८ तो. पिप्पलीचूर्णं ८ तो. यवक्षार: ८ तो. गुड़त्वक् २ तो. तेजपत्रं २ तो. एलाचूर्णञ्च २ तो. प्रक्षेपो देय: । मधु २ श. वा १६ प. । मतान्तरे क्वाथ: ८ श. । पाठ: —"द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये कंसेऽभयानाञ्च शतं गुड़ाच्च । लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च । प्रस्थार्द्धमात्रं मधुन: सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात्, एकाभया प्राश्य ततश्च लेहात् शुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्ध"-मित्यादि । शा.कौ. ।

कंसास्थि । क्ली । कांस्यधातौ । काँसा । "कंसे तु कांस्यं कंसास्थि" । त्रिका. । [च. ।

कंसोद्भवा । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । हे.

ककन्द: । पुं । स्वर्णे । उणा. ।

ककरीमुख: । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ ।

ककारपूर्व्वद्रव्यम् । क्ली । ककारपूर्व्वकद्रव्येषु । तानि यथा—कटुक:, कालशाकं, कुष्माण्डं, कर्कटी, कर्कन्धु:, कर्कोटक:, कलिङ्ग:, करमर्द्द:, करीर:, कतक:, कशेरु:, काञ्जिकञ्चेति रक्तपित्ते वर्ज्यम् । भा.म.र.पि.चि. ।

ककुङ्गिनी । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्की । भा.म.१भ. । [राज. ।

ककुण्डल: (ला) । पुं, स्त्री । चातकपक्षिणि ।

ककुण(न)क: । पुं, क्ली । बालरोगविशेषे । See ककूणक: ।

ककुत् (द:) । स्त्री, पुं, क्ली । वृषाङ्के । षाँड़ेर झूँटि । प्राधान्ये । अम. । ध्वजे । मे । दर्व्वीकरसर्पभेदे । सु.कल्प.४अ. । See सर्प: ।

ककुद्मती । स्त्री । कटौ । पाछा, नितम्ब । अम. । त्रि । ककुद्विशिष्टे । [हवे । हे.च. ।

ककुद्मान् । पुं । ऋषभकवृषे । रा.नि.व.५ ।

ककुन्दरम् । क्ली । नितम्बगर्त्ताधिष्ठाने वैकल्यकरे पृष्ठसन्धिमर्म्मद्वये । मेरुदण्डोभयत: पार्श्वजघनयोर्ब्बहिर्भागे ईषदधस्तस्य स्थानम् । तत्र स्पर्शाज्ञानमध:काये चेष्टोपघातश्च । सु.शा.६अ. । ककुन्दरौ तु सर्व्वेषां स्यातां जघनकूपकौ । रा.नि.व.१८ । पुं । वृक्षविशेषे । गुणा:—"ककुन्दर: कटुस्तिक्त: ज्वरघ्नशोथकृन्मत: । रक्तकफदाहानां तृषायाश्च विनाशन: ॥" अस्यार्द्रमूलञ्च मुखे धारितं मुखदोषनुत् । वै.निघ. । [भषिकां ।

ककुप् । स्त्री । चम्पकमालायां । प्रवेशाम् । मे.

ककुभ: । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । प.मु. । हवे ।

ककुभत्वक् । स्त्री । अर्ज्जुनवृक्षवल्कले । च.द. । सि.यो.यक्ष्म.चि.ककुभादौ ।

ककुभशाखा । स्त्री । भार्य्याम् । रत्ना. । [च. ।

ककुभादनी । स्त्री । नलीनामकगन्धद्रव्ये । श.

ककूणक: । पुं, क्ली । शिशोर्नेत्रवर्त्मजरोगे । कठो । हिं कोयुवाइ । लक्षणं यथा—"ककूणक: क्षीरदोषाक्षिशूनामक्षिवर्त्मनि । जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहु: । शिशु: कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणं । शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षम: ॥ मा.बालरो.नि. । ककूणकं क्षीरदोषाक्षिशूनामक्षिवर्त्मनि । जायते सरुजं नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहु:… ॥ भा.म.४भ. ।

ककूल(क)म् । क्ली, पुं । गोशकृदादिपूर्ण्णसन्तापे । वा.टी.भरत: । अपूपपचनार्थं मृण्मयपात्रे । "ककूलं शकृभि: कौर्षे स्वर्गे ना तु तुषानल: । तेन च मृण्मयमुत्तानमपूपपचनपात्रं लक्ष्यते" । वा.टी. हेमा. ।

ककेरुक: । पुं । क्रिमिभेदे । See क्रिमि: ।

वा । नन्दीवृक्षे । परिखाप्रान्ते । কাচা । इ.च. । जलप्रान्ते । अम. ।

कच्छकाण्डनः । पुं । अश्वत्थभेदे । গয়া অশ্বথ । [কাছা, কোঁচা । श्र.र. ।

कच्छ(च्छा,च्छो)टिका । स्त्री । कच्छे ।

कच्छपः । पुं । स्वनामख्यातजन्तुविशेषे । কাছিম, শুন্দি, কাঠা, বারকোল । मं कामव । एतन्मांसगुणाः — वातहरं शुक्रदं चक्षुष्यं बल्यं मेधास्मृतिकरं पथ्यं शोषघ्नञ्च । तच्चर्म पित्तहरं । तत्पादः कफघ्नः । तदण्डं स्वादु वाजीकरञ्च । रा. नि.व.१८ । "कच्छपी मधुरः स्वादुः शुक्रवृद्धिकरी मतः । वातश्लेष्मप्रजननी वृंहणी रुच एव च ।" अत्रि.२२अ. । नन्दीवृक्षे । তুঁদ গাছ । रा.नि.व.१२ । मदिरायन्त्रे । श्र.च. । श्लेष्मजन्यतालुरोगविशेषे । तत्र कूर्म्मवदुत्सन्नोऽवेदनः नातिशीघ्रोऽतिशीघ्रं जायते । "कूर्म्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मारोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मलः स्यात् ।" भा. म.ख.४भ.मुखरो.चि. ।

कच्छपयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकयन्त्रविशेषे। तल्लक्षणं—"जलपूर्णपात्रमध्ये दत्त्वा खर्परन्तु विस्तीर्णं । तदुपरि रसविड्गिः स्थाप्यः सूतो मृदः कच्छ्राम् ॥ लघुलौहकोटरिकया कृतपटुसन्धिलेपमाच्छाद्य देया तदुपरि सिकता चैकाङ्गुलिपरिमाणापि ॥ तत्खर्परं पूर्य्यं चाङ्गारकवनोपलैर्नोपचितम् ॥" अत्रि. । "जलपूर्णपात्रमध्ये कृत्वा पुटकर्परं सुविस्तीर्णं । तदुपरि विड्मध्यगतः सूतः स्थाप्यः कोष्ठ्यां ॥ लघुलौहकटोरिकया कृतपटुसन्धिमाच्छाद्य । पूर्णान्तरपुटखर्परमध्ये अङ्गारैः खदिरकाष्ठभवैः ॥ स्वेदयती मर्द्दनतः कच्छपयन्त्रस्थितो रसो जयति ।" इदमेव कच्छपयन्त्रं आकण्ठभूनिवेशितं जलपत्तनिकासुखस्थितशरावे दत्त्वा रसमन्येन प्रकोर्णवदनेन सर्व्वमाच्छाद्य उपरि सिकताभिरङ्गुलिमानेनाच्छाद्य भूमिभागे कुक्कुटपुटादधः कच्छपयन्त्रोऽयमीरितः ।

कच्छपिः । पुं । क्षुद्ररोगे । तालुरोगे ।

कच्छपिका । स्त्री । विषमुष्टी । महानिम्बे । रा.नि.व.४ । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. । वातश्लेष्मजन्यप्रमेहपिटकानामक्षुद्ररोगविशेषे । "ग्रन्थयः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपोन्नताः । कफानिलाभ्यां पिड़का ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥" इति निदा. । [पिकायाम् । মাদিকাছিম্ । अम. ।

कच्छपी । स्त्री । क्षुद्ररोगे । मे.पत्रिकं । कच्छ-

कच्छपोलिः (का) । स्त्री । जलवेतसे । वै. निघ. ।

कच्छरुहा । स्त्री । दूर्व्वायाम् । जटा. । नागरमुस्तायां । "नागरोत्थाकच्छरुहा ।" रा.नि.व.१२ ।

कच्छा । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । श्वेतदूर्व्वायाम् । चीरि(ड़ि)कायां । ঝিঁঝিঁ পোকা । वाराहीकन्दे । मे.ह्रद्विकं । [दूर्व्वा । रा.नि.व.८ ।

कच्छान्तरुहा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । শ্বেত

कच्छारुहा । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् । वै.निघ. ।

कच्छालङ्कारकः । पुं । काशतृणे ।

कच्छुः (च्छूः) । स्त्री । खर्ज्जूरोगे । চুলকোনা । तल्लक्षणं — "सूक्ष्मा बह्वाः पिड़काः स्राववत्यः पामेत्युक्ताः कण्डुमत्यः सदाहाः । सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्फिचोश्च ।" मा.नि. । [पापलक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

कच्छु(च्छू)घ्ना (घ्नी) । स्त्री । पटोले । हवु-

कच्छु(च्छू)मती । स्त्री । शूकशिम्ब्यां । श्र.च. ।

कच्छु(च्छू)रः । त्रि । कच्छूरोगयुक्ते । খোসরোগী । पुंश्चले । मे.रत्रिकं ।

कच्छु(च्छू)रा । स्त्री । कपिकच्छ्वां । আলাকুশী । रा.नि.व.३ । रक्तदुरालभायां । দুরালভাবিশেষ । कर्पूरशट्याम् । आम्रहरिद्रायाम् । महाबलायाम् ।

कच्छुरालः । पुं । शेलुवृक्षे ।

कच्छुरी । स्त्री । धातक्याम् । ধাই ফুল ।

कच्छेष्टः । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१८ । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् ।

कच्छोत्था । स्त्री । मुस्तायां । रा.नि.व.६ ।

कच्छोरम् । क्ली । शट्याम् । र.मा. ।

कजम् । क्ली । कमले । अमृते । मे.जद्विकं ।

कज्जलम् । क्ली । नीलकमले । अञ्जने । কাজল । हे.च. । त्रिका.सि.यो.कामशा.चि. । पुं । कज्जल्याम् । अत्रि. ।

कज्जला (लिः) (लिका) (ली) । स्त्री। औषधविशेषे। Sulphuret of mercury. (Aethiop's mineral.) मर्द्दितरसगन्धके कज्जलीति लोके। श.र.। "एषा कज्जलिकाख्याता बृंहणी वीर्य्यवर्द्धनी। नानानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी॥" वै.निघ.२भ.। "जपापत्ररसेनाथ वर्द्धमानरसेन च। रसं संशोधयेत्तेन तत्समं शोधयेद्बलिं॥ भृङ्गराजरसैः पिष्ट्वा शोधयेदर्करश्मिभिः। सप्तधा वा त्रिधा वापि पश्चाच्चूर्णञ्च कारयेत्। चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत्। नष्टसूतं यदा चूर्णं भवेत्कज्जलसन्निभम्॥" भा.म.१भ.। "शुद्धसूतं गन्धकञ्च समं सम्मर्द्दयेद्दिनं। निश्चन्द्रं कज्जलीभूतं ततो योगेषु योजयेत्॥ पृथग्योगेषु यत्रोक्तौ समौ पारदगन्धकौ। तत्र भागद्वयं योज्यं कज्जलस्येति निश्चयः॥ यावान् स्यादधिकः सूतात् तावन्तं गन्धकं पुनः। क्षिपेद्योगे विधानज्ञो नात्र कार्य्या विचारणा॥ यत्र सूतोऽधिको योगे गन्धपाषाणतो भवेत्। तत्र तन्मानतः कुर्य्यादादौ[illegible] हि कज्जलं॥" भच्रि.।

कञ्चटः (ड़ः) । पुं, क्ली। गजपि[illegible]। वै.निघ.। जलतण्डुलीयापरनाम-स्वनाम[illegible]शाके। কাঁচড়া দাম। र.मा.। स्त्रिं चवड़ाइभेद। कलोटिवाशाके। च.द.,सि.यो.कञ्चटादिः। चौराइशाकभेदे। भा.म.१भ.अ.सा.चि.। गुणाः— धारकत्वं हिमत्वं पित्तरक्तनाशित्वं लघुत्वञ्च। राज। वातहरत्वं तिक्तत्वञ्च। भा.पु.१भ.शा.व.। कञ्चड़ा हि कञ्चटभेदे। [পাতা। रस.र.ग्रहणीकवाटरसे।

कञ्चटपत्रकम् । क्ली। कञ्चटच्छदे। কাঁচড়া

कञ्चटपल्लवः । पुं। कञ्चटे। सि.यो.ग्रह.चि. जम्बादिः।

कञ्चटादिः । पुं। अतिसारे कषायविशेषे। अत्र कञ्चटादीनां पत्रं ग्राह्यम्। "कञ्चटदाड़िमजम्बूशृङ्गाटकपत्रह्रीवेरं। जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात्॥" च.द.अ.सा.। কাঁচড়া পাতা, দাড়িমপাতা, জামপাতা, শিঙেড়া পাতা, বালা, মুতা, শুঁট, প্রত্যেকে ২৩ র. জল /॥• শ. শে. ৶• আদ পোয়া।

कञ्चटावलेहः । पुं। ग्रहण्यधिकारे—अत्र कञ्चटस्य (কাঁচড়াদাম) १ श. तालमूल्याः १ श. जलं १६ श. शे. ४ श., क्वाथे शर्करा १ श. पक्त्वा पादशिष्टे तत्र वराहक्रान्ताधातकीपाठाबिल्वपेशीपिप्पली भङ्गापत्रातिविषा यवक्षार-सौवर्च्चलरसाञ्जनमोचरसानां प्रत्येकं चूर्णं कर्षमितं दत्त्वा पाकशेषं कुर्य्यात्। शीते मधुनः कुड़वार्द्धं देयम्। च.द.। सा.वी.। কাঁচড়া ১ শ. তালমূলী ১ শ. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ. চিনি ১ শ. পাক করত পাদশেষ হইলে তাহাতে বরাক্রান্তা, ধাইফুল, আকনাদি মূল, বেলশুঁটা, পিপুল, সিদ্ধি, আতইচ, যবক্ষার, সচল লবণ, রসাঞ্জন এবং মোচরস প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তোলা দিয়া পাক শেষ করিবে। শীতল হইলে মধু ১ পোয়া দিবে।

कञ्चनः । पुं। काञ्चनवृक्षे। वै.निघ.।

कञ्चिका । स्त्री। वेणुशाखायां। কঞ্চি। श.च.। घुङ्स्फोटे। रा.नि.व.२०।

कञ्चुः (कः) । पुं। सर्पत्वचि। সাপের খোলশ। हे.च.। उष्ट्रे। चोलके। কাঁচুলি। औषधविशेषे। मे.कत्रिकं।

कञ्चुकशाकः । पुं। शाकविशेषे। गुणाः— "कञ्चुकीशाकवृन्दन्तु वातला ग्राहिणी मता। पुष्टिकरी कफपित्तानां नाशिनी परिकीर्त्तिता॥" वै.निघ.। [वै.निघ.।

कञ्चुका । स्त्री। अश्वगन्धायाम्। कञ्चुकशाके।

कञ्चुकालुः । पुं। सर्पे। कालसर्पे। কেউটে সাপ। श.च.।

कञ्चुकिः । पुं। यवे। रा.नि.व.१६।

कञ्चुकी । पुं। चणकवृक्षे। सर्पे। यवे। रा. नि.व.१८। जीरकवृक्षे। मे.नचतुष्कं। तन्नामकदोषान्वितघोटके। लक्षणं यथा—"स्कन्धे वक्षसि वाह्वोश्च अंसदेशे तथैव च। अन्यवर्णो भवेद्यस्तु कञ्चुकी सः प्रकीर्त्तितः॥" ज.द.१अ.। स्त्री। चौरीवृक्षे। र.मा.। কোঁচড়া। र.सा.सं.। उत, क्षीरसागर। क्षीरकञ्चुकीति रस.र.वह्निभल्लातके, महाभल्लातकगुड़े। शरपुङ्खायाम्। कञ्चुकशाके। औषधिविशेषे। मे.। [भाषा। हे.च.माला.।

कञ्चुलिका । स्त्री। अङ्गरक्षिकायाम्। काँचुलीति

कञ्जः । पुं। केशे। मे.जद्विकं। क्ली। अमृते।

पुष्पे । वै.निघ. । [काञ्जला । श.च. ।

कञ्जकः । पुं । पक्षिविशेषे । मयना पाखि,

कञ्जनः (लः) । पुं । कञ्जकपक्षिणि । श.च. ।

कञ्जमूलम् । क्ली । कमलकन्दे । वै.निघ. ।

कञ्जयोनिः । पुं । ब्रह्मणि । कञ्जस्य पद्मस्य योनिरुत्पत्तिः । श.च. ।

कञ्जरः । पुं । गजे । केशे । स्त्री । धातक्याम् । पाटलायाम् । उदरे । मे.रत्रिकं । [हे.च. ।

कञ्जलिका । स्त्री । मञ्जरविशेषां । काँचुली ।

कञ्जारः । पुं । जठरे । गजे । मे.रत्रिकं ।

कञ्जिकम् । क्ली । काञ्जिके । च.टी.भ. ।

कञ्जिका । स्त्री। भार्ग्यां । वामुनहाटी । श.र. ।

कटः । पुं । करिगण्डस्थले । किलिञ्जके । माछुर, दरमा, मरायेर बड़ । मे.टद्विकं । तृणे । धरणिः । कटिप्रदेशे । शवे । नले । समये । हे.च. । क्ली । अश्वचालनाय रचितभूमौ । ज.द.७अ. ।

कटकः । पुं, क्ली । सामुद्रलवणे । कड़कच रत्ना. । पारिहार्य्ये । हारा. । हस्तिदन्तमण्डने । मे.कत्रिकं ।

कटकी । पुं । गजे । श.र. । [त्रिका. ।

कटकोलः । पुं । निष्ठीवनपात्रे । पिक्‌दानि ।

कटखदिरः । पुं । काके । शृगाले । मे. ।

कटखादकः । पुं। काचलवणे । काचकलसे । बलिपुष्टे । जम्बुके । शेयाल । मे.कपञ्चकं ।

कटङ्कटः । पुं । अग्नौ । दारुहरिद्रायां । भैष. सु.रो.बृहत्खदिरवटी । [गाछ । द्रव्याभि. ।

कटङ्कटा । स्त्री । आच्छुकवृक्षे । आचकुलेर

कटङ्कटी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

कटङ्कटेरी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प.मु. । हरिद्रायाम् । त्रिका. ।

कटपञ्चकम् । क्ली । अश्वचालनाय पञ्चविधभूमिषु । एका मण्डलाकारा, द्वितीया चतुरस्रा, तृतीया गोमूत्रा, चतुर्थी अर्द्धचन्द्रा, पञ्चमी नागपाशा चेति । तदुक्तं नकुलेन । "धनुरष्टादश योज्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् । सङ्कोचयेज्जवं यावदाव-कटपञ्चकम । तदूर्द्ध मण्डली योज्या गोमूत्रा तदनन्तरम् । ऋजुवर्त्मसु वर्त्तौ च गोमूत्रा सर्व्वकर्मसु । युज्यमाना न हस्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ।" ज.द.७अ. ।

कटप्रोथः । पुं । स्फिचि । कट्याम् । श.चि. ।

कटभङ्गः । पुं । हस्तेन शस्यच्छेदे । हारा. । हाते शस्य तोला । नृपात्यां । त्रिका. ।

कटभिः (भी) । स्त्री । कण्टकशिरीषे । काँटाशिरीष । रत्ना. श्वेतापराजिते । श्वेत अपराजिता । प.मु. । लघुज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्‌की । रा.नि.व.३,२३ । वै.निघ.२भ.उन्मा. चि.निम्बादिघृते । मुषल्यां । तालमूली । रा.नि. व.२३ । अपराजितायाम् । अप.चि.स्मृतिसागररसे । किंशालीत्यपरनामधेयवृक्षविशेषे । सा द्विविधा कृष्णश्वेतभेदेन । तयोः श्वेता पुनः महाक्षुद्रभेदेन द्विविधा । कृष्णायाः गुणाः— कटूष्णा गुल्मघ्नी विषाध्मानशूलघ्नी वातकफाजीर्णहरी च । श्वेता ततः अधिकगुणयुक्ता । रा.नि.व.९ । "कटभी कटुका चोष्णा तुवरा तिक्तका मता । नाडीव्रणं रक्तकर्जं प्रमेहञ्च विषं कृमीन् । श्वित्रकुष्ठं कफञ्चैव चिदोषञ्च व्रणन्तथा । शिरोरोगमजीर्णञ्च नाशयेदिति कीर्त्तिता । फलञ्चास्या धातुवृद्धिकरं कफवर्द्धकञ्च । "निर्यासोऽस्या गुरुर्वृष्यो बल्यो वातविनाशनः ।" इति महाश्वेतकटभी-तत्फलनिर्यासगुणाः । "क्षुद्रा च कटभी चोष्णा कटुका कुष्ठहा मता । कफहा रक्तदोषघ्नी मेदोरोगहरा परा । नाडीव्रणं विषं मेहं कृमींश्चैव विनाशयेत् । कटभीवत्फलगुणा ज्ञेयाः···।" क्षुद्रकटभीगुणाः । वै.निघ. । [चि. ।

कटभीत्वक् । स्त्री। कटभीवल्कले। च.द.उन्मा.

कटमालिनी । स्त्री । मदिरायाम् । श.च. ।

कटम्व(म्भ)रा (टुम्भरा) । स्त्री । कटुक्यां। कट्‌की । मे. । र.मा.भा.पू.१भ.गु.व. । कटभी भद्राली च । सि.यो.उन्मा.चि.श्रीकण्ठः । "कटम्भरा द्रविकाली ।" गन्धप्रसारण्यां । गन्धभादुलि। हस्तिवृक्षे । गोधायां। बध्वां । हारा.। श्योणाकवृक्षे। भा.पू.१भ.चने. । करिण्याम् । कलम्बिकायां । मूर्व्वायां । पुनर्णवायां । मे.रचतुष्कं । राजबलायां । भम. । महाबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

कटम्भरः । पुं । श्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.९ । कटभीवृक्षे । वै.निघ. ।

कटशर्करा । स्त्री । गाङ्गेरुकलतायाम् । नटी इति गौड़े । द्वारा. । ओषधिविशेषे ।

कटसारिका स्त्री । झिण्टीसामान्ये । झाँटी इ कटसरैया । भा.पू.१भ. ।

कटाकुः । पुं । पक्षिविशेषे । उणा. ।

कटायनम् । क्ली । वीरणे । বেণা । श.च. ।

कटाहः । पुं । कूर्मकर्परे । मे.हत्रिकं । जायमानविषाणाग्रभागे महिषशिशौ । द्वारा. । तैलपाकपात्रे । কড়া । श.च. । सूपे । त्रिका. ।

कटाहकः । पुं । मातुलुङ्गादिरम्यतरस्याम्लवर्गे । অাতি । चवि.सू.१७अ. । [रा.नि.व.१० ।

कटाह्वयम् । क्ली । पद्मकन्दे । পদ্মের গেঁড়ো ।

कटाक्षः । अपाङ्गदृष्टौ । अम. । चक्षुस्त्र्यङ्गकर्णयोरन्तरभागे । ज.द.२अ. ।

कटिः । पुं, स्त्री । श्रोण्याम् । কাঁকাল । रा.नि.व.१८ । कलत्रे । कायाम् । कटौरे । हे.च. ।

कटितटम् । क्ली । नितम्बे ।

कटित्रम् । क्ली । रसनायाम् । मे.रत्रिकं ।

कटिदेशः । पुं । कठ्याम् । কাঁকাল ।

कटि(टी)प्रोथः । पुं । स्फिचि । रा.नि.व.१८ । कटिदेशस्थमांसपिण्डे । পোঁদের পেলো । अम. । [भा. ।

कटिरोहकः । पुं । करिपश्चाद्भागारोहके । श.

कटिल्लम् । क्ली । कारवेल्लफले । भा.पू.१भ. ।

कटिल्लकः । पुं । कारवेल्लके । করলা । प.मु. । रक्तपुनर्नवायाम् । मे.कचतुष्कं । [हला. ।

कटिशीर्षकः । पुं । कटिदेशे । কাঁকাল ।

कटिशूलः । पुं । कटिदेशस्थे शूलरोगे । कुम्री इति भाषा । [মেরের ঘুঁঘুর । द्वारा. ।

कटिशृङ्खला । स्त्री । कटिकिङ्किण्याम् । কো-

कटी (इन्) । पुं । हस्तिनि । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । स्त्री । श्रोणिफलके । কাঁকাল । अम. । पिप्पल्याम् । मे.टत्रिकं । स्फिक्प्रदेशे । रत्ना. ।

कटीकतरुणम् । क्ली । नितम्बगर्त्तसन्धिमर्म्मणि । तत्स्थानं पृष्ठदण्डोभयतः जघनपार्श्वबहिर्भागे ईषन्नीचैः । पृष्ठवंशोभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डं चक्षिनी । अम. । सु.शा.६अ. ।

कटीकपालम् । क्ली । कटीफलके । त्रिका.ए. ।

कटीग्रहः । पुं । कटीगतवातरोगे । কোমরের বাত । लक्षणं—"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः सामी वा जनयेद्रुजम् । कटिग्रहः स एवोक्तः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥" भा.म.१भ. ।

कटीरः । पुं, क्ली । जघनस्थले । जटा. । कटिदेशे । কাঁকাল । हे.च. । कटिपार्श्वे । भ.टी. ।

कटीरकः । नितम्बस्थले । रा.नि.व.१८ ।

कटुः । स्त्री । लतायाम् । राजिकायाम् । मे.टद्विकं । कटुकायाम् । কট্‌কী । रा.नि.व.६ । कटुवल्ल्यां । লতাবিশেষ । रा.नि.व.३ । प्रियङ्गुवृक्षे । हे.च. । पुं । कटुपटोले । তিৎপলতা । वै.निघ.२भ.उन्मा.चि. । चम्पकवृक्षे । अर्कवृक्षे । श.च. । जलजतृणविशेषे । कुचकविषे । ছাতারিবিষ । श.र. । कुटजतरौ । राजसर्षपे । द्वारा. । चीनकर्पूरे । रा.नि.व.१२ । वायुग्निगुणभूयिष्ठे षड्रसान्यतमरसे । ঝালরস । मं तिखट् । स मरिचादौ व्यक्तः । रा.नि.व.२० । तस्य लक्षणं —"यो जिह्वाग्रं बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकाश्च स्रावयति स कटुकः ।" सु.सू.४२अ. । अपि च "संवेदयेद्यो रसनां निपाते तुदतीव च । विदहन्मुखनासाक्षि संस्रावः स कटुः स्मृतः ॥" चर.। गुणाः—उष्णलघुरूक्षः सुखशोधनः प्राणाक्षिविरेचनः क्रमिहरश्च । तद्विपाकोऽपि कटुः, तद्विपाकगुणाश्च वातला कफपित्तघ्ना वायुग्निगुणभूयिष्टाश्च । सु.सू.४२अ. । कफकण्ठदोषशोफमन्दानिलश्चित्ररोगघ्नः। अतिसेवितश्चेत् चयवीर्य्यबलक्षयञ्च करोति । रा.नि.व.२० । कटुकषाय तीक्ष्णाश्च विशदो वातपित्तकृत् श्लेष्मकृल्लघुरोगेयः क्रमिकण्डूविषापहः । रुक्षत्वन्यहरश्चापि मेदःस्थौल्यापकर्षणः । अमुदो नासिकास्याक्षिजिह्वार्य्यविजको मतः । दीपनः पाचनो रुच्यः नासिकाशोषणो भ्रमम् । क्लेदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषण इति मतान्तरम् । सोऽतियुक्तो भ्रान्तिदाहमुखताल्वौष्ठशोषकृत्... ॥" भा.म.१भ. । त्रि । कटुनि, तिक्तरसे । रत्ना. । सुगन्धे । मे. । दुर्गन्धे । तीक्ष्णे । भ.टी.स्वा. ।

कटुकः । पुं । तन्नामकरक्तपाके । सु.सू.४०अ. ।

कटुरसे। कटुपटोले। वै.निघ.२भ.ज्व.चि.कटुफलादौ। सुगन्धतृणे। श.र.। कुटजवृक्षे। अर्कवृक्षे। श.च.। आर्द्रके। राजसर्षपे। हारा.। लशुने। मे.। क्ली। त्रिकटौ। मे.कत्रिकं। मरिचे। रा.नि.व.६। भा.म.१भ.कण्ठकुब्ज.स.ज्व.चि.। "कटुकट्फलाम्भोधरैः।" कटुक्याम्। च.द.कफज्व.चि.। "कटुकं चित्रकं निम्बम्।"

कटुकण्टकः। शाल्मलीवृक्षे। रा.नि.व.८।

कटुकत्रयम्। क्ली। त्रिकटौ। च.द.ज्व.चि. कवलधारणे। "सैन्धवं कटुकत्रयम्।"

कटुकन्दः। पुं। शिग्रुवृक्षे। সজিনা গাছ। आर्द्रके। আদা। लशुने। मे.दचतुष्कं। क्ली। मूलके। মূলা। प.मु.।

कटुकन्दरी। स्त्री। गोविन्दीति कोङ्कणे प्रसिद्धा। प्रा. वाघंवी। गुणाः—"कटुकन्दरिका चोष्णा तिक्ता वातकफापहा। विसूच्यादीन्नाशयति।" वै.निघ.।

कटुकफलम्। क्ली। कक्कोलके। কাকোল। रा.नि.व.१२। वै.निघ.२भ.वा.व्या.। महाराम्नादौ।

कटुकरसः। पुं। षड्रसान्यतमरसविशेषे। ঝালরস। See कटुः।

कटुकरोहिणी। स्त्री। कटुक्याम्। কট্‌কী। वा.चि.१भ.। पटोलादौ। "पथ्यं कटुकरोहिणी।" च.द.ज्व.चि.मुस्तादिगणे। "बलाकटुकरोहिणी।"

कटुकवर्गः। पुं। कटुकद्रव्यसमूहे। यथा—शिग्रुमधुशिग्रुमूलकलशुनसुमुखासितशिफकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुजफलचण्डागुग्गुलुमुस्तलाङ्गलिकाशुकनासापीलुप्रभृतीनि पिप्पल्यादिगणः सालसारादिगणः सुरसादिगणश्चेति। সজিনা, রক্তসজিনা, মূলা, রশুন, শ্বেততুলসী, মোরা, কুড়, দেবদারু, রেণুক, সোমরাজীবীজ, শঙ্খপুষ্পী, গুগ্‌গুল, মুতা, বিষলাঙ্গুলিয়া, শোণাপাত এবং পীলু প্রভৃতিকে পিপ্পল্যাদি (পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিত্রকমূল, শুঁট, মরিচ, গজপিপ্পলী, রেণুক, এলা, যমানী, ইন্দ্রযব, আকনাদি, জীরক, সর্ষপ, ঘোড়ানিম, মদনফল, হিঙ্গু, বামুনহাটী, মূর্গামূল, আতইচ, বচ, বিড়ঙ্গ এবং কট্‌কী), সুরসাদি (তুলসী, শ্বেত তুলসী, গন্ধপলাশ, বাবুইতুলসী, গন্ধতৃণ, মহাগন্ধতৃণ, রাইসরিষা, বনবাবুই, কাসমর্দ্দ, হেঁচেতা, বনতুলসী, বিড়ঙ্গ, কট্‌ফল, শ্বেতনিশিন্দা, নীলনিশিন্দা, কুকুরশোঁকা, ইন্দুরকাণী পানা, বামুনহাটী, কেউয়াবুঁটী, গুড়কাঁউলী, ঘোড়ানিম্) ও শালসারাদিগণকে (শাল, পিয়াশাল, খদির, শ্বেতখদির, বিট্‌খদির, শুপারি, ভূর্জপত্র, মেষশৃঙ্গী, তিন্দুক, চন্দন, রক্তচন্দন, শিশু, শিরীষ, বক, ধব, অর্জ্জুন, তাল, শেগুন, করঞ্জ, নাটাকরঞ্জ, কৃষ্ণাগুরু, অগুরু, লতাশাল) কটুকবর্গ কহে। सु.सू.४२अ.।

कटुकवल्ली। स्त्री। कटुनामलताविशेषे। कटुका। तें रैमहु। गुणाः—कटुः शीता कफश्वासघ्नी नानाज्वरहरा रुच्या राजयक्ष्मघ्नी। रा.नि.व.३।

कटुकशर्करा। स्त्री। पित्तश्लेष्मज्वरे कटुरोहिणीशर्करायोगे। अत्र प्रत्येकं तोलकमितं। वैद्यप्रसारके कु.टी.। चक्रस्तु कटुरोहिण्या १२ मा. सितायाश्च ४ मा.।

कटुकस्नेहः। पुं। सर्षपवृक्षे। वै.निघ.।

कटुका(की)। स्त्री। (Picrorrhiza kurroa.) कटुक्याम्। কট্‌কী। हिं कुटकी। तें नल्लकोलकर। केदारकटुकीति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धा। रा.नि.व.६। "कटुकामुष्णवारिणा।" च.द. पित्तश्लेष्मज्व.चि.। "सितां कटुकया युक्तां पीत्वा चोष्णेन वारिणा।" आयुर्व्वेदसारे। गुणाः—सारकरूक्षकफघ्नी। राज.। तिक्तातिकटुः शीता पित्तरक्तदाहबलासारोचकघ्नी च। वा.। श्वासज्वरभेदनी (अर्थात्) बद्धमबद्धं वा मलपिण्डितं मलादिकं भित्त्वाधः पातयति। चक्र.द.। कटुः तिक्ता रूक्षा शीता लघुः भेदका दीपनी हृदयग्राही कफपित्तज्वरप्रमेहश्वासकासरक्तदाहकुष्ठकृमिघ्नी च। भा.पू.१भ.ह.व.। कटुतुम्ब्याम्। তিৎলাউ। क्षुद्रचुञ्चुक्षुपे। रा.नि.व.२४। पीतरोहिण्यां। नेपपालाख इति लोके। रत्ना.। लताकस्तूर्याम्। च. द.वा.व्या.चि.।

कटुकाख्या। स्त्री। कटुक्याम्। सु.।

कटुकाद्यलौहम्। क्ली। शोथाधिकारे

पाठः—"कटुकं चूषणं दन्ती विडङ्गं त्रिफला तथा। चित्रको देवदारुश्च त्रिवृद्वारणपिप्पली॥ चूर्णान्येतानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादयोरजः। क्षीरेण तु-ल्यमेतच्च शैलं श्वयथुनाशनं॥ भैष.रस.र.शोथ.चि.। ত্রিকটু, কটকী, দন্তীমূল, বিড়ঙ্গ, ত্রিফলা, চিতারমূল. দেবদারু, তেউড়ীমূল, গজপিপুল সমান ভাগ। সর্ব্বদ্বিগুণ লৌহচূর্ণ।

कटुकापाली । स्त्री। कण्टकपालीवृक्षे। কাঁটাগুড়কাঁডিলী। रत्ना.। प.मु.।

कटुकारोहिणी । स्त्री। कटुकायां। रा.नि.व. ६। च.द.पित्त.ज्व.चि.मृद्वीकादौ। "कटुकारोहिणी समा।" [लाउ। र.मा.।

कटुकालाबुः । पुं। तिक्ततुम्ब्याम्। তিৎ-

कटुकीटः (कः) । पुं। मशके। মশা। जटा.।

कटुकाणः । पुं। टिट्टिभे। তিতির পাখী। रै.च.।

कटुग्रन्थि । क्ली। पिप्पलीमूले। शुण्ठ्याम्। रा.नि.व.६। लशुने। वै.निघ.। [द्वारा.।

कटुङ्गता । स्त्री। नित्यकर्म्मसमाचारनिष्ठुरत्वे।

कटुचातुर्जातकम् । क्ली। समभागत्वगेला-पत्रमरिचेषु। "एलात्वक्पत्रकैस्तुल्यैर्मरिचेन समन्वितैः। कटुपूर्व्वमिदञ्चान्याच्चातुर्जातकमुच्यते॥" रा.नि.व.२२। [र्जके। गन्धतुलसी। वै.निघ.।

कटुच्छदः । पुं। तगरवृक्षे। श.र.। सुगन्धा

कटुजीरकः । पुं। जीरके। रा.नि.व.५।

कटुता (त्वम्) । स्त्री, क्ली। तीक्ष्णतायाम्। ঝাল। दौर्गन्ध्ये।

कटुतिक्तः (कः) । पुं। किराततिक्तके। চিরেতা। भा.पू.१भ.। महाशणवृक्षे। বড় শণ। शणक्षुपे। रा.नि.व.४।

कटुत्रिक्त(क्ति)का । स्त्री। महाशणे। प.मु.। कटुतुम्ब्याम्। তিৎলাউ। श.र.।

कटुतिक्ता । स्त्री। कटुतुम्ब्यां। তিৎলাউ। कटुतुम्ब्याम्। কটুতরুই বা তিৎপল্‌তা। रा.नि.व.३। [श.च.।

कटुतिन्दुकः । पुं। कुचेलके। কুঁচিলা।

कटुतुण्डिका (ण्डी) । स्त्री। तिक्ततुम्ब्यां। কটুতরাই, তিৎপলতা, তেতকুন্দুরুকী। मं कं कडुतोंडली, कडितोंडे, तीतकुंदरु, बनटिंडुराकडुआ। गुणाः—कटुः तिक्ता कफवान्ति-विषघ्नी अरोचककफपित्तघ्नी रोचनी च। रा.नि. व.३। बिम्ब्याम्। তেলাকুচা।

कटुतुम्बि(म्बी)का । स्त्री। Wild variety of lagenaria vulgaris. तिक्तालाब्वाम्। তিৎলাউ। हिं कडुटुभिया, तुम्बी, तीतलौकी। मं कं कडुभोंपला,कडुदुधी, कडिसोरे। तें चेतिआनब। गुणाः - पाण्डुकृमिकफवातनाशित्वं लघुपाकित्वञ्च। राज.। "कटुतुम्बी रसे पाके कटुर्वृद्धा च शीतला। तिक्ता वान्तिकरी श्वासकासहृच्छोधनी मता। वातशोफव्रणविषशूलपित्तज्वरापहा। पक्वं पाके तु मधुरं मूत्रशोधनमुत्तमम्। पित्तशान्तिकरं ज्ञेयं फले पर्णसमा गुणाः॥" वै.निघ.। [व.३।

कटुतुम्बिनी । स्त्री। तिक्तालाब्वां। रा.नि.

कटुतैलम् । क्ली। सार्षपतैले। সরিষার তৈল। हिं कडुयातेल।मं शिरशेल। गुणाः—"कटु तिक्तं तथा ग्राहि उष्णं स्यात्कफवातनुत्। कृमिपाण्डुशोधनं स्यात्पित्तकृत्सार्षपं स्मृतम्। कर्णरोगे कृमिरोगे तथा वातामयेषु च। कण्डूकुष्ठामये चैव कफमेदोगुणेषु च। प्रशस्तं सार्षपञ्चैव रोगाणाञ्च विभावयेत्। वस्तिकर्म्मणि नो शस्तं पित्तदाहकरं महत्।" अत्रि.सू.१४अ.। कटूष्णं तीक्ष्णं लघु कफशुक्रानिलहरं पित्तास्रकोठकुष्ठार्शोव्रणजन्तुजिच्च। वा.टी.हेमा.तैलव.। "सार्षपं तिक्तकटूष्णं वातकफविकारघ्नम्। पित्तास्रदोषदं कृमिकुष्ठघ्नं तिलजवच्च चक्षुष्यम्॥" रा नि.व.१५।

कटुतैलमूर्च्छा । स्त्री। सफेनतामतादिदोषनाशार्थमामतैलस्य पाकेन निष्फेनीकृतस्यावतार्य्य सजलहरिद्रादिवारिप्रक्षेपेण शनैः शनैः शीतलीकरणे। तेन पाककाले स्नेहात्याद्युपद्रवो न जायते। मूर्च्छाद्रव्याणि यथा—आमलकी हरिद्रा मुस्ता बिल्वत्वक् दाड़िमत्वक् नागकेशरं कृष्णजीरकं बालकं नलुका बिभीतकञ्च। "वयस्था रजनीमुस्तबिल्वदाड़िमकेशरैः। कृष्णजीरकह्रीवेरनलिकैः सबिभीतकैः॥ एतैः समांशैः प्रस्थे च कर्षमात्रं प्रयोजयेत्। अक्षयाविपलं तत्र तोयमाढ़कसम्मितम्। कटुतैलं पचेत्तेन आमदोषहरं परम्॥" भैष.ज्व.

वि.। তৈল ৪ শ. পাক করিয়া নিষ্ফেন হইলে, নামাইয়া অগ্রে মঙ্গলহরিদ্রা তাহার পর মঙ্গলমঞ্জিষ্ঠা তৎপরে অন্যান্য দ্রব্য ক্রমে ক্রমে প্রক্ষেপ দ্বারা উক্ত তৈলকে শনৈঃ শনৈঃ শীতল করিবে। পরে ১৬শ. জলে পাক করিবে। মঞ্জিষ্ঠা ২প. ও অন্যান্য দ্রব্য প্রত্যেকে ২ তো. দিবে।

कटुत्रय(त्रिक)म् । क्ली । त्रिकटुके । শুঁট, পিপুল, মরিচ। रा.नि.व.२२ । भा. ।

कटुदला । स्त्री । कर्कटिकायाम् । কাঁকুড় । रा.नि.व.७ ।

कटुदुग्धिका । स्त्री । तिक्तालाम्बां । वै.निघ.।

कटुनिष्पाव: । पुं। नदीनिष्पावधान्ये । श्र.च.।

कटुपत्र: (क:) । पुं । पर्पटे । ক্ষেৎপাবড়া। सितार्जके । শ্বেতপত্র ক্ষুদ্রতুলসী । रा.नि.व.५।

कटुपत्रिका (त्री) । स्त्री । लघुक्षुपे । क्षारीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

कटुपर्णिका (र्णी) । स्त्री। चीरिण्यां । यन्मूलं चोक् इति उच्यते । "कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती । हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते । गुणा:—हेमाह्वा रेचनी तिक्ता भेदिन्युत्क्लेशकारिणी । कृमिकण्डूविषानाहकफपित्तास्रकुष्ठनुत् ॥" भा.म.१भ. ।

कटुफल: । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ । कर्कोटवृक्षे ।[illegible]कर्कटिकायाम् । कारवेल्लके । क्ली । इन्द्रयवे । वै.निघ.२भ.वा.व्या. ।

कटुफला । स्त्री । श्रीवल्लीकण्टकवृक्षे । तिक्तालाम्बाम् । रा.नि.व.३ । वृहत्यां । कण्टकार्य्याम् । चिर्भ्भटके ।

कटुभङ्ग: । पुं । शुण्ठ्याम् । त्रिका. ।

कटुभद्रम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ । आर्द्रके । भा.पू.१भ. ।

कटुमञ्जरिक: (का) । पुं, स्त्री । रक्तापामार्गे । শ্বেত আপাং। रा.नि.व.४ ।

कटुमूलम् । क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ ।

कटुमोदम् । क्ली । गन्धराजे। থাটাসী । रा. नि.व.१२ ।

कटुम्भरा । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া। च.द.वा.व्या.एकादशशतिकप्रसारणीतैले ।

कटुरम् । क्ली । तक्रे । ঘোল । जटा. ।

कटुरव: । पुं । भेके । रा.नि.व.१९ ।

कटुरा । स्त्री। आर्द्रहरिद्रायां । কাঁচা হরিদ্রা।

कटुरुणा । स्त्री । चित्रलतायां । रत्ना. ।

कटुरोहिणी । स्त्री । कटुकाम् । र.मा. । रा.नि.व.६। वा.सू.१५अ.पटोलादि: । च.द.पित्तज्व.चि.दुरालभादि: । "भूनिम्बवासा कटुरोहिणीनाम् ।" च.द.कफज्व.चि.मुस्तादि: । "त्रिफला कटुरोहिणी ।" अष्टाङ्गावलेहकषाये । "पटोलं कटुरोहिणी ।" च.द.ज्व.चि.शठ्यादि: ।

कटुलता । स्त्री । कटुकाम् । কট্‌কী । भैष.।

कटुवार्त्ताकी । स्त्री । तिक्तवार्त्ताक्यां । তেতবেগুন । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४। (किनी) । क्षुद्रवृहत्याम् । वै.निघ. ।

कटुवाष्पिका । स्त्री । महाराष्ट्र्याम् । प.मु. ।

कटुविपाक: । पुं । द्रव्यस्य पाककटुत्वे । तदाश्रयश्च कटुतिक्तकषायरसद्रव्यमात्रम् । कटुविपाकं वस्तु लघु वातलं शुक्रघ्नं कफपित्तघ्नञ्च । सु. सू.४०अ. ।

कटुवीजा । स्त्री । पिप्पल्यां । रा.नि.व.६ ।

कटुवीरा । स्त्री। (Capcici.) Capcicum. कुमरिचे । লঙ্কামরিচ, গাছমরিচ,ঝাল গাছ । हिं लालमरिच । गुणा:—"कटुवीराग्निजननी दाहिनी बलासघ्नी पजीर्णविसूचीश्वयथुक्लेदघ्नी तन्द्रामोहप्रलापस्वरभङ्गारोचकघ्नी । सन्निपातजडीभूतं हृतेन्द्रियञ्च नरं जीवयति ।" पचि. ।

कटुशृङ्गाट(ल)म् । क्ली । चित्रकूटदेशप्रसिद्धगौरसुवर्णशाके । रा.नि.व.७ ।

कटुस्नेह: । पुं । (Sinapis dechotoma.) सर्षपवृक्षे । त्रिका. । कटुतैले । भैष.वाय.चि. । गौरसर्षपे । रा.नि.व.७ । [नि.व.७ । कर्कोट्याम् ।

कटुतुम्बी । स्त्री । कारवेल्ले। উচ্ছে গাছ । रा.

कटूत्कट(क)म् । क्ली । शुण्ठ्याम् । आर्द्रके । आद्र । र.मा. ।

कटूदरी । स्त्री । गोविन्दीति कोङ्कणे ख्याते- क्षुपे । गुणाः—विसूचीघ्नी कटूष्णा कफवातहा । वै.निघ. ।

कटूषणम् (णा) । क्ली,स्त्री । पिप्पलीमूले । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ । पिप्पल्यां । वै.निघ. ।

कटोरम् । क्ली । मृत्पात्रे । कटरा । श.च. ।

कटोरा । स्त्री । स्वनामख्यातपात्रे । टाटी, कटरा । श.च. ।

कटोलः । पुं । कटुरसे । उणा. ।

कट्फरतैलम् । क्ली । ज्वरे विदाहे च हितम् । मूर्च्छिततिलतैलं ४श. कल्कद्रव्याणि समस्तानि १ श. तक्रं २४ श. यथाविधि पाच्यम् । सचलवणं शुण्ठी कुष्ठं मूर्वामूलं लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा चेति द्रव्याणि । "सुवर्चिका नागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः । तैलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुच्च ।" वै.निघ. ।

कट्तृणम् । क्ली । गन्धतृणे । सि.यो.वा.व्या.चि.माषबलादिः । सुगन्धरोहिषतृणे । रामकर्पूर । वा.उ.३९ष. । See कत्तृणम् ।

कट्फलः । पुं । (Myrica sapida.) स्वनामख्यातवृक्षे । कटफल, कटछाल । हिं कायफर । मं कं कायफल, किरुसिवङ्गि । तें पापरवुडुम । प.मु. । र.मा. । गुणाः—कटुः उष्णः कासश्वासज्वरघ्न क्षयदाहहरः रुच्यः मुखरोगाशान्तिकरश्च । रा.नि.व.९ । सु.सू.३८ष.लोध्रादि.ड. । सु.सू.३८सुरसादौ.ड. । वार्त्ताकवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कट्फले । गुणाः—तुवरं तिक्तं कटु वातकफज्वरघ्नं श्वासार्शःप्रमेहकासकण्ठामयारुचिघ्नञ्च । भा. । मद.व.१ । सि.यो.कफज्वरावलेहे । वा.सू.१५ष. । परूषकादौ पठ्यः । "कट्फलं कतकाफलम् ।" वा.सू.१५ष. रोध्रादि.पठ्यः । "जिङ्गिनीसरलकट्फलयुक्ताः ।" वा.सू.१५ष.सुरसादिः । "खरबुसहषकर्यौ कट्फलं कासमर्दः ।" च.द.पित्त.ज्व.कलिङ्गादिः । "कलिङ्ग कट्फलं मुस्तम् ।" कङ्कोले । रा.नि.व.१२ ।

कट्फला । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । र.मा. । रा.नि.व.९ । वृहत्यां । काकमाच्याम् । वार्त्ताक्यां । रा.नि.व.४ । देवदाल्यां । देयाताड़ा । रा.नि.व.३ । कुम्भेर्व्वारुके । रा.नि.व.७ ।

कट्फलादिः । पुं । कासरोगे कषायविशेषे । पाठः—"कट्फलं कत्तृणं भार्गी मुस्तं धान्यं वचाभया । शृङ्गी पर्पटकं शुण्ठी सुराह्वञ्च जले शृतं । मधुहिङ्गुयुतं पेयम्... ॥" अत्र प्रक्षेप्यहिङ्गुमधुनोर्मानः । उत्तमादौ पलांशादिकं देयम् । माषिकं हिङ्गुसिन्धूत्थमित्यादि परिभाषावचनात् । च.द.कास.चि. ।

कट्फलादिपानम् । क्ली । दीर्घकालानुबन्धिज्वरे । गुणाः—त्रिदोषदाहतृष्णाघ्नम् । कट्फलं त्रिफला देवदारु रक्तचन्दनं परूषकफलं (फलसा) कटुकी पद्मकाष्ठं उशीरञ्चेति द्रव्याणि एषां प्र.१६ रक्तिकं वारि २श शे. १ श. । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

कट्वङ्गः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । तेंद गाछ । वा.टी.वत्सकादिगणे.हेमाद्रिः । श्योणाकवृक्षे । शोणापाता । रा.नि.व.९ । भैष.स्त्रीरो.पुष्यानुगचूर्णे । च.सू.४अ.२१दशके । वै.निघ.अप.चि.कटभ्यादितैले । वा.सू.३५ष.अम्बष्ठादौ । "कट्वङ्गः कमलोद्भवं रजः ।" सु.सू.३८अम्बष्ठादिः । क्ली । टुण्टुकफले । शोणा फल । "कट्वङ्गफलाजमोद... ।"

कट्वम्बरा । स्त्री । प्रसारण्याम् । ज.द. ।

कट्वरम् । क्ली । Butter-milk. दधिकेरिका. । दधिसरे । र.मा. । तक्रे । 'तक्रं कट्वरमिष्यते ।' प.प्र.१ख. । व्यञ्जने । उणा. ।

कट्वरतैलम् । क्ली । See कट्फरतैलम् ।

कट्वी । स्त्री । कटुक्यां । कट्की । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.कण्ठकुष्ठज्व.चि. । भैष.कुष्ठ.चि.भल्लातकगुड़े । सु.सू.४०ष. । कटुकवल्लर्यां । कटुकीलताविशेष । रा.नि.व.३ ।

कठरः । त्रि । कठिने । जटा. ।

कठा । स्त्री । करिण्याम् । श.च. ।

कठाकुः । पुं । पक्षिणि ।

कठाहकः । पुं । A gallinule. दात्यूहपक्षिणि । श.र. । [वै.निघ. ।

कठिका । स्त्री । तुलसीवृक्षे । खटिकायाम् ।

कठिञ्जरः । पुं । (Ocymum sanctum.) अर्जकवृक्षे । कृष्णतुलसी वृक्ष । रा.नि.व.१० । पर्णासे । काल तुलसी । भा.पू.१भ.पु.व. ।

कठिनम् । क्ली । यवान्यशालीनिकटभुनिम्बादिद्रव्येषु । श्र.च. । स्थाल्याम् । त्रि । स्तब्धे । मे..।

कठिनपृष्ठ:(क:) । पुं । कूर्मे । रा.नि.व.१८।

कठिनफल: । पुं । कपित्थवृक्षे । रा.नि.व.११।

कठिना । स्त्री । गुड़शर्करायाम् । मे.नत्रिकं । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ । [हारा. ।

कठिनिका । स्त्री । खटिकायाम् । खड़ी ।

कठिनी (का:) । स्त्री, पुं । खटिकायाम् । खड़ी । र.मा. । प.मु.,त्रिका. । मे.नत्रिकं ।

कठिनोपल: । पुं । कोसुम्भीशाली । शालिधान्यविशेष । रा.नि.व.१६ ।

कठिल्ल:(क:) । पुं । कारवेल्लके । करला, उच्छे । प.मु.। भा.पू.१भ.। कर्कटे । कांकरोल, बनकांकरोल । प.मु..च.चि.३अ. । "कर्कटोऽरण्यसम्भूत: कठिल्ल: शठघातक: ।" वै.निघ. । पुनर्नवायाम्। रा.नि.व.५। भैष.मध्यमनारायणतैले । रक्तपुनर्नवायां । भा.पू.१भ.। तुलसीवृक्षे । त्रिका.।

कठिल्ल(ल्लि)का । स्त्री । (Momordica charantia.) कारवेल्लवृक्षे । उच्छे गाछ। तुलस्यां । रक्तपुनर्नवायां । गादापुण्ये । ज.द.१२अ.।

कठोर: (ल:) । त्रि । कठिने । अ.टी.। [मा.।

कड़कम् । क्ली । सामुद्रलवणे । कड़कच । र.

कडङ्गर: । पुं । तुषे । वै.निघ. ।

कडङ्ग: । पुं । सुराविशेषे । उणा. ।

कडङ्कर: । पुं । तुषे । तुष, आगड़ा । वै.च.।

कडम्ब: (क:) । पुं । कलम्बिशाके । शाकनाड़िकायाम् । डाँटा । See कलम्बी ।

कडम्बी(म्बुका) । स्त्री। कलम्बीशाके । श्र.र.।

कड़ार: । पुं। पिङ्गलवर्णे । अम.। [रा.नि.व.७।

कडुच्ची । स्त्री। क्षुद्रकारवेल्ले । छोट उच्छे।

कण: । पुं । पिप्पल्यां । वा.सू.१५अ.शोधनव. । "कणलवणवचैला···।" कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे । मे.चद्विकं। लेशे । वै.च.। वनजीरके । रा.नि.व.६।

कणगुग्गुलु: । पुं । श्वेतजीरके । स्वनामख्यातगुग्गुलौ । गुग्गुलविशेष, कणगुग्गुल । गुणा: —कटूष्ण: सुरभि: वातघ्न: शूलगुल्मोदराध्मानकफघ्न: रसायनश्च । रा.नि.व.१२ ।

कणजिह्विका । स्त्री । महासमङ्गायाम् । बड़ बेलेड़ा । सारिवायाम् । बहुपुत्रिकायाम् । शतमूली वा भूँइ आमला । रा.नि.व.२३ ।

कणजीर: (कम्) । पुं, क्ली । शुक्लजीरके । मद.व.२ । क्षुद्रजीरके । श्र.च. । रा.नि.व.६ ।

कणजीर्णा । स्त्री । श्वेतजीरके । रा.नि.व.६ ।

कणनिर्यास: । पुं । गुग्गुलौ । रत्ना. ।

कणप्रिय: । पुं । मत्स्यचटके । वै.निघ. ।

कणभ: । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । शुनछिँया । रत्ना. । तन्नामककीटे । तद्दष्टलक्षणम्— विसर्प: श्वयथु: शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि च । लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावसीदति ॥ मा.नि. । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । तेन दष्टे पित्तजरोगा भवन्ति । अन्यजातीयकीटे । स चतुर्विध:—"त्रिकण्टक: कुणी हस्तिकक्ष: अपराजितश्चेति । तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दो गुरुता गात्राणां दंश: कृष्णता च भवति । सु.कल्प. ८अ. । [त्रि । बातुइ, भारुइ । रा.नि.व.१९ ।

कणभक्षक: । पुं । श्यामचटके । भारिटपक्षि-

कणमूलम् । क्ली। पिप्पलीमूले। पञ्चतिक्तघृते।

कणाह्वी । स्त्री । लताशिरीषे । प.मु. ।

कणा । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.मु.रा.नि.व.६ । जीरके, शुक्लजीरके, कृष्णजीरके । भा.पू.१भ. । कुम्भीरमक्षिकायाम् । कुमीरे पोका । हारा. । "कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च ।" मे. णद्विकं । [भ.अजीर्णवड़वानलचूर्णे ।

कणाजटा । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ.२

कणाटीन: (र:, क:) । पुं । खञ्जनपक्षिणि । त्रिका. । श्र.र. ।

कणादिगण: । पुं । पिप्पल्यादिगणे । स च —पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरं । मरिचैलाजमोदेन्द्रपाठारेणुकजीरकम् । भार्गीमहानिम्बफलं हिङ्गु रोहिणिसर्षपम् । विड़ङ्गातिविषे मूर्व्वा चेत्ययं कीर्त्तितो गण: ॥ च.द.कफज्व.चि. ।

कणादिवटी । स्त्री। शोथदाधिकारे । "कणावणादावपुनर्नवानां चूर्णं सचित्रं समहद्दारकम् ।

गुल्मर्द्ध चैतस्य निहन्ति बह्न: सकाश्विक: शीपद-गुदवेगम् ॥" পিপুল, বচ, দেবদারু, শ্বেত-গুঞ্জা, বেলছাল, বৃদ্ধদারকবীজ প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ। মাত্রা ৩ রতি। অনুপান কাঁজি। र.सा.सं.।

कणादीप्य: । पु'। श्वेतजीरके। रा.नि.व.६।

कणाद्यलौहम् । क्ली। अतिसाराधिकारे। योगरत्नाकरस्य। अत्र "त्रिवर्गत्रितयेन चेति।" त्रिकटुत्रिमदत्रिफलाभि:। र.सा.सं.। "कणाना-गरपाठाभिस्त्रिवर्गहितयेन च। विल्वचन्दनह्रीवेरै: समं लौहं प्रदापयेत्। सर्व्वातीसारशमन: संग्रह ग्रहणीहर:॥" त्रिवर्गहितयं त्रिमदत्रिफले। পিপুল, শুঁট, পাঠা, আমলা, বহেড়া, হরীতকী, মুতা, চিতে, বিড়ঙ্গ, রক্তচন্দন, বেলশুঁটা, বালা সমভাগ। সমচূর্ণ সমান লৌহ। জলে মর্দ্দন। रस र.। र.चि.८स्त.।

कणाह्वा । स्त्री। श्वेतजीरके। रा.नि.व.६।

कणिक: । पुं। पिप्पल्याम्। शुष्कगोधूमचूर्णे। रा.नि.व.१६।

कणिका । स्त्री। अग्निमन्थवृक्षे। अतिमूक्षवस्तुनि। मे.कत्रिकं। 'शुष्कगोधूमचूर्णन्तु कणिका समुदाहृता।" रा.नि.व.१६ कणायां। तण्डुलविशेषे। अ टी.रा.।

कणितम् । क्ली। आर्त्तनादे। हे.च.।

कणिशम् । क्ली। शस्यमञ्जर्य्याम्। धान्यादির শীষ। अम.। हे.च.। [कायां। अ.टी.भ.।

कणी । स्त्री। द्वयकग्ठलतायाम्। श.र.। कणि

कणीची । स्त्री। गुञ्जायाम्। किरांचीति ख्यातायाम्। पुष्पितलतायाम्। शाटके। मे.चत्रिकं।

कणेर: । पुं। कर्णिकारवृक्षे। কলকে ফুল, চীনের করবী। उणा.।

कणेरा । स्त्री। हस्तिन्याम्। श.च.।

कणेरु: । पुं। कर्णिकारवृक्षे। मे.।

कण्ट: । पुं। वकुलवृक्षे।

कण्टक: । पुं. क्ली। गोक्षुरक्षुपे। रा.नि.व.४। मदनवृक्षे। मयनাকাঁটা। रत्ना.। मत्स्यादिकीकसे। মৎস্যাদির কাঁটা। द्रुमाङ्गे। গাছের কাঁটা।

मे.कत्रिकं। विल्ववृक्षे। इङ्गुदीवृक्षे। वनमुद्गे। भूम्यामलक्याम्। बब्बूरकवृक्षे। বাবলা গাছ। रोमाञ्चे। त्रिका.। पद्मवीजे। वेणौ। हे.च.।

कण्टककरञ्ज: । पु'। करञ्जभेदे। কাঁটাকরঞ্জ, গেঁটেকরঞ্জ। अ.टी.भ.।

कण्टककिंशुक: । पु'। कण्टकीपारिजाते। পালিধামান্দার। मं पाङ्गारा। वै.निघ.।

कण्टकच्छद: । पुं। श्वेतकेतकवृक्षे। वै.निघ.।

कण्टकत्रयम् । क्ली। कण्टकारीत्रये। रा.नि.व.२२। बृहती कण्टिकारी गोक्षुरश्च। गुणा:— "कण्टकत्रितयं प्रोक्तं त्रिर्दोषभ्रमनाशकम्। ज्वरं पित्तञ्च हिक्काञ्च तन्द्रालापञ्च नाशयेत्।" वै.निघ.। See कण्टकारीत्रयम्।

कण्टकदला । स्त्री। केतकीवृक्षे। वै.निघ.।

कण्टकद्रुम: । पु'। शाल्मलीवृक्षे। रा.नि.व.८। खदिरवृक्षे। र.मा.।

कण्टकपञ्चमूलम् । क्ली। स्वल्पमहत्तृणवल्ली-कण्टकसंज्ञकपञ्चमूलेषु। सि.यो.तृष्णा.चि.श्रीकण्ठ:। सु.सू.३८अ.,चि १७अ.विसर्परोगे। एतत्तु पक्वाशयशोधनं वातकफहरञ्च। करमर्द्दगोक्षुरहिंस्राभिण्टीशतावरीषु। "करमर्द्द: श्वदंष्ट्रा च हिंस्रा भिण्टी शतावरी। कण्टकाद्यं पञ्चमूलम्।" प.प्र.श्ख.। हिंस्रा কেলেকড়া। "रक्तपित्तहरं ह्येतच्छोफत्रयविनाशनम्। सर्व्वमेहहरञ्चैव शुक्रदोषविनाशनम्।" सु.सू.३८अ.।

कण्टकपाली । स्त्री। (Caparis sepiaria.) स्वनामख्यातवृक्षे। কালিয়া কড়া। हिं हिन्स्। प.मु.। [नि.व.५। कण्टसेवत्याम्। वै.निघ.।

कण्टकप्रावृता । स्त्री। घृतकुमार्य्याम्। रा.

कण्टकफल: (ला) । पु', स्त्री। पनसवृक्षे। কাঁঠাল গাছ। अ.टी.भ.। गोक्षुरे। र.मा.। कण्टकार्य्याम्। एरण्डवृक्षे। धुस्तूरवृक्षे। देवदाल्याम्। कुसुम्भवृक्षे। शृङ्गाटकीवृक्षे। करञ्जवृक्षे।

कण्टकभुक् । पुं। उष्ट्रे।

कण्टकलता । स्त्री। त्रपुषायां। कर्कटिकायां।

कण्टकवृन्ताकी । स्त्री। वार्त्ताकीवृक्षे। বেগুন গাছ। रा.नि.व.७। [शल्लकीवृक्षे। शल्लकः।

कण्टकश्रेणी । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । श.च. ।

कण्टका । स्त्री । कण्टकारिकायाम् । दुरालभायां । वनमुद्गे । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

कण्टकागारः । पुं । शरटे । गिरगिट । रा.नि.व.१९ । शल्लक्याम् । शजारु ।

कण्टकाढ्यः । पुं । कुब्जकावृक्षे । कौङ्कणदेशख्यातपुष्पवृक्षविशेषे । बेलफूल । हिं बेल । रा नि.व.१०। विल्ववृक्षे । स्त्री। शाल्मलिवृक्षे। वै.निघ.।

कण्टकारिः (का) । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । कण्टिकारी । च.द.विषमज्व.चि. । "विश्वौषधकण्टकारिकाक्वाथः ।" श्वेतकण्टकार्य्याम् ।

कण्टकारित्रयम् । क्ली । कण्टकारीत्रये ।

कण्टकारी । स्त्री। (Solanum xanthocarpum. Syn. solanum Jaquinii.) स्वनामख्याततिक्तशाकक्षुपविशेषे । कण्टिकारी । हिं कंटेलि, रिंगिनी, भटकटैया, नेलगुल्लु । तें ब्राकुडुचेट्टु । उत्. कण्टमारिष । सा द्विधा, सामान्यश्वेतभेदात् । तत्र सामान्यगुणाः—कटूष्णा दीपनी श्वासकासघ्नी प्रतिश्यायघ्नी कफवातज्वरघ्नी च । सरा तिक्ता कटुपाका लघुः रूक्षा पाचनी । पीनसघ्नी पार्श्वपीडाघ्नी क्रमिहृद्रोगका । फलम्—रसे पाके कटुकं शुक्ररेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्नि कृल्लघु कफवातकण्डूकासमेदःक्रमिज्वरघ्नं लघु च । शुक्ला सा गर्भदा च । भा.पू.१भ. । शाल्मलीवृक्षे । जटा. । विकङ्कतवृक्षे । बँइचि गाछ । श.र. ।

कण्टकारीघृतम् । क्ली । स्वरभेदे हितं । "व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्नावाट्यालगोक्षुरव्योषैः । सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात्कासञ्च पञ्चविधम् ॥" घृतं ४ श. स्वरसाभावे क्वाथार्थकण्टकारी १२॥० श. वारि ६४ श. शे. १६ श. रास्नाश्वेतवाट्यालगोक्षुरत्रिकटूनां षट्कल्कद्रव्याणां मिलितं ८ प. । "शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे । वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥" इति वचनात् । च.द.स्व.भे.चि. ।

कण्टकारीत्रयम् । क्ली । बृहतीगणिकारीदुरालभासु। "बृहती चाग्निदमनी दुस्पर्शा चेति तु त्रयम् । कण्टकारीत्रयं प्रोक्तं...॥" रा.नि.व.२२। कण्टकारित्रयं तन्द्राप्रलापभ्रमनाशनम् । पित्तं ज्वरं त्रिदोषञ्च नाशयेत्... ।" वै.निघ. ।

कण्टकारीद्रुः (मः) । पुं । विकङ्कतवृक्षे । बँइची । वै.निघ. । [द्वयम् । भा.म.सान्निपात.ज्व.।

कण्टकारीद्वयम् । क्ली । बृहतीकण्टकारीति

कण्टकारीफलम् । क्ली । कण्टकार्य्याः फले । कण्टिकारीर फल । गुणाः—"कण्टकारीतिक्तं कटुकं दीपनं लघु । रूक्षोष्णं श्वासकासघ्नं ज्वरानिलकफापहम् ।" भा.पू.१भ शाकव. ।

कण्टकार्य्यः । पुं । कुटजवृक्षे ।

कण्टकार्य्या । स्त्री । कण्टकारीवृक्षे । रस.र बाल चि. । "कुसुमैः कण्टकार्य्यायाः... ।"

कण्टकार्य्यादिः । पुं। पित्तश्लेष्मज्वरे कषायः। कण्टकारी अमृता ब्राह्मणयष्टिः शुण्ठी इन्द्रयवः दुरालभा चिराइता रक्तचन्दनं मुस्तं पटोलं कटुकी प्रत्येकं १४ र. वारि ३२ तो. शे. ८ तो. । भैष. । अत्र नागरेन्द्रयवासकमिति नागरं शुण्ठी इन्द्रः इन्द्रयवः यवासकः दुरालभा, द्रव्यं २ तो. वारि कुडवमितम् । च.द.ज्व.चि. ।

कण्टकालः । पुं । पनसवृक्षे । श.च. ।

कण्टकालिका । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । भा. पू.१भ. । [रा.नि.व.४ ।

कण्टकालुकः । पुं । दुरालभायां । यासक्षुपे ।

कण्टकाशनः । पुं । उष्ट्रे । हे.च. ।

कण्टकाष्ठीलः । पुं । कुलिशमत्स्ये । विका.।

कण्टकिन् । पुं । मत्स्ये । श.र. । मदनवृक्षे । काँटामयना । प.मु. । खदिरवृक्षे । श.मा. । गोक्षुरक्षुपे । रा.नि.व.४ । सु.सू.३८अ.। वदरवृक्षे । रा नि.व.११ । वंशविशेषे । वेउड़वाँश । रा. नि.व.७ । विकङ्कतवृक्षे । बँइची गाछ । सु.चि.८ अ.ड. । विटखदिरे । गुयेबाबला । प.मु. । विल्ववृक्षे । पारिभद्रवृक्षे । वै.निघ. ।

कण्टकिनी । स्त्री । वार्त्ताकीक्षुपे । कण्टकारिकायां । रा.नि.व.४ । रक्तझिण्टीवृक्षे । रा.नि. व.१० । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कण्टकि(की)फलः । पुं । वनशृङ्गाटक्षुपे। रा.नि.व.४ । पनसवृक्षे । काँठाल गाछ । श.टी.

कण्टकि(की)फला । स्त्री । कर्कट्यां । কাঁ-কুড় । वै.निघ. । [श्र.च. ।

कण्टकिल: । पुं । वंशविशेषे । বেউড়বাঁশ ।

कण्टकि(की)लता । स्त्री । कर्कट्याम् । কাঁকুড় গাছ । त्रपुषीलतायाम् । শশা গাছ, খীরা লতা । रा.नि.व ७ ।

कण्टकिला । स्त्री । वेणुविशेषे । বেউড়বাঁশ।

कण्टकी । स्त्री । शमीवृक्षे । प.मु. । बृहत्याम् । मद.व. । कण्टकवार्त्ताक्याम् । কাঁটাবেগুণ । गुणा —कटुतिक्तोष्णा रक्तपित्तकोपना कण्डूकच्छूहरी च । राज. ।

कण्टकीद्रुम: । पुं । खदिरवृक्षे । रत्ना. ।

कण्टकीपारिजात: । पुं । पारिभद्रके । পাল্তেমান্দার । हिं पांगारा । वै.निघ. ।

कण्टकीशरपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खाभेदे । इयं कटूष्णा कृमिशूलघ्नी च । वै.निघ. ।

कण्टकी(कि)शुक: । पुं । पारिभद्रवृक्षे । পালিধা গাছ । वै.निघ. ।

कण्टकुरण्ट: । पुं । पीतझिण्ट्याम् । वै.निघ. । झिण्टीवृक्षे । ঝাঁটী গাছ । रा.नि.व.१० । See झिण्टी।

कण्टतनु: । स्त्री । बृहत्यां । रा.नि.व.४ ।

कण्टदला । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा.नि.व.१० । श्वेतकेतक्याम् । वै.निघ. । [श्र.मा.।

कण्टपत्र: । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ ।

कण्टपत्रफला (त्रा) । स्त्री । ब्रह्मदण्डीवृक्षे । रा.नि.व.५ । [व.७ ।

कण्टपत्रिका । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । रा.नि.

कण्टपाद: । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচীগাছ । रा.नि.व.९ ।

कण्टपुङ्खा (ङ्खिका) । स्त्री । कण्टकशरपुङ्खायाम् । गुणा:—"कण्टपुङ्खा कटूष्णा च कृमिशूलविनाशिनी ।" रा.नि.व.४ ।

कण्टफल: । पुं । देवताडवृक्षे । দেয়াতাড়া । रा.नि.व.३।२३ । क्षुद्रगोक्षुरके । रा.नि.व.४ । पनसे । रा.नि.व.११ । धुस्तूरके । रा.नि.व.१० । लताकरञ्जे । रा.नि.व.९ । एरण्डे । मद्यामे । रा.नि.व.४। कुसुम्भवृक्षे । ब्रह्मदण्ड्यां । रा.नि.व.२३ ।

कण्टफला । स्त्री । देवदालीलतायां । रा.नि.व.३ । लघुकारवेल्ल्याम् । रा.नि.व.७ । ब्रह्मदण्डीवृक्षे । रा.नि.व.५ । कर्कोट्याम् । কাঁকরোল । रा.नि.व.७ । बृहत्यां । रा.नि.व.४ । [च.वै.निघ. ।

कण्टल: । पुं । बाबलवृक्षे । বাবলা গাছ । श्र.

कण्टवल्लरी । स्त्री । श्रीवल्लीवृक्षे । वाघेरटीति कोङ्कणे प्रसिद्धलतायां । वै.निघ. [वनमूर्ध्वायाम् ।

कण्टवल्ली । स्त्री । श्रीवल्लीवृक्षे । रा.नि.व.८।

कण्टवार्त्ताकी । स्त्री । कण्टयुक्तवार्त्ताक्यां । কাঁটাবেগুন গাছ रा.नि.व.७ ।

कण्टवृन्त: । पुं । तेज:फलवृक्षे । तेजफल इति पार्व्वतीये । रा.नि.व.११ । [निघ. ।

कण्टसारका । स्त्री । श्वेतझिण्टीवृक्षे । वै.

कण्टाकारी । स्त्री । पनसवृक्षे । वै.निघ. ।

कण्टाकुष्माण्ड: । पुं । कण्टकलताविशेषे । कुमिरके इति भाषा । च.द. ।

कण्टाफल: । पुं । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । रा.नि.व.११ ।

कण्टारवी । स्त्री । वासायाम् ।

कण्टारिका । स्त्री । अग्निदमनीवृक्षे । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

कण्टार्गल: (र्गला) । पुं, स्त्री । नीलझिण्ट्याम् । रा.नि.व.१०। See नीलाम्लान: ।

कण्टार्त्तलता । स्त्री । नीलझिण्ट्याम् ।

कण्टाल: । पुं । मदनवृक्षे । रा.नि.व.८ । पनसवृक्षे । [वै.निघ. ।

कण्टालिका (ली) । स्त्री । कण्टकार्य्याम् ।

कण्टालु: । पुं । वर्वूरकवृक्षे । रा.नि.व.८ । वंशे । रा.नि.व.७ । बृहत्यां । वार्त्ताकीवृक्षे । रा.नि.व.४ । कर्कटीभेदे । रा.नि.व.७ ।

कण्टाह्वयम् । क्ली । पद्मकन्दे । रा.नि.व.१०।

कण्टिका । स्त्री । अतिबलायाम् । वै.निघ. ।

कण्टी । पुं । श्वेतापामार्गे । अपामार्गे । रा.नि.व.८ । गोक्षुरे । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि.व.४। खदिरे ।

कथिका । स्त्री । तक्रादिसाधितखाद्यद्रव्यविशेषे । कढ़ीति महाराष्ट्रे । प्रकरणम् यथा—"नात्यम्लं मधुरं तक्रं सैन्धवेन तथा युतम् । पिष्टं मरीचं चाणकं निःक्षिप्य सुनिधाय च । ततस्त्यात्वां घृतं वाथ तैलं तप्ता च निःक्षिपेत् । तस्मिन्निशां रामठञ्च पश्चात्स्थालीं पिधाय च । तक्राढं निक्षिपेत्तस्यां पिधाय च पुनः क्षिपेत् । बुद्बुदोत्पत्तिपर्य्यन्तं पक्वा सा कथिकाभिधा । कथिका पाचनी रुच्या लघ्वी च वह्निदीपनी । कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिनी ।" वै.निघ. ।

कदनम् । क्ली । मारणे । जटा. ।

कदन्नम् । क्ली । कुत्सितान्ने । कदर्य्यान्ने । जटा. ।

कदम्बः । पुं । (Anthocephalus Kadamba, Syn. Nauclea Kadamba.) स्वनामख्यातवृक्षे । कदम गाछ । मं कलंबु । कं कडेम । तें कड़िमिचेट्टु । र.मा. । साधारणगुणाः—मधुरः शीतः कषायः लवणः गुरुः सरः विष्टम्भकृत् रूक्षः कफस्तन्यानिलप्रदश्च । "कदम्बस्तिक्तकटुकः कषायो वातनाशनः । शीतलः कफपित्तादिनाशनः शुक्रवर्द्धनः ॥ रा.नि.व.९भा.पू.१भ.। कदम्बिका तु मधुरा शीतला तुवरा गुरुः । मलस्तम्भकरी चारा रुक्षास्तन्यकफप्रदा । वातला मुनिभिः प्रोक्ता फलं तस्यास्तु शीतलं । तुवरं मधुरं पित्तकृद्दोषहरं मतम् ॥ वै.निघ. । अत्र सारः—"नीपो महाकदम्बः स्याद्धाराकदम्ब इत्यपि । द्वितीयोऽल्पप्रसारश्च वृत्तपुष्पः कदम्बकः" इति भेदः । तथा रत्नेऽपि "हारिद्रस्तु रजोबलः । धूलीकदम्बको धाराकदम्बः षट्पदप्रियः वृत्तपुष्पः केशराढ्यः प्रावृषेण्यः कदम्बकः । नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बहुफलो मतः ॥" अ.टी.भ. । सु.सू.३८अ. लोध्रादौ । वा.सू.१५अ.न्यग्रोधादौ । सर्षपवृक्षे । मे. देवताड़वृक्षे रत्ना. । क्ली । माचिके । हे.च. ।

कदम्बकः । पुं । कदम्बवृक्षे । त्रिका.वनौ. । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि.व.९. सर्षपवृक्षे । प.मु.है.च. । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं—"कदम्बफलमात्रस्तु मण्डूकीमध्यसंस्थितः । मांसाङ्कुरः कदम्बाख्यः श्लेष्मशोणितसम्भवः ॥" ज.द.३९अ. ।

कादम्बका । स्त्री । कलहंसाम् । वै.निघ. ।

कदम्बनिर्य्यासः । पुं । कदम्बस्य वेष्टके । कदमेर आठा । च.सू.४अ. । [कुसुमे ।

कदम्बपुष्पः । पुं । हरिद्रुवृक्षे । क्ली । कदम्ब-

कदम्बपुष्पगन्धः पुं । कलमशाली । कलमाधान् । रा.नि.व.१६ ।

कदम्बपुष्पा । स्त्री । महाश्रावण्याम् । गोरखमुण्डीति प्रसिद्धा । मुण्डीरी । रा.नि.व.५ ।

कदम्बपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । महाश्रावणिकायां । मुण्डीरी । हिं गोरखमुण्डी । भा.पू. १भ. । सु.चि.१९अ. । "कदम्बपुष्पीं मन्दारीं ।"

कदम्बवायुः । पुं । सुगन्धवायौ ।

कदम्बा (म्बी) । स्त्री । देवदालीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

कदम्बिका । स्त्री । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

कदरः (रा) । पुं, स्त्री । A white sort of mimosa. श्वेतखदिरे । পাপড়িখয়ের । तें तेल्लतुम्मचेट्टु, वेल्लतुम्मचेट्टु । वर्वूरवृक्षे । काँटा बावला गाछ । र.मा. । "खदिराकृतिः श्वेतसारः ।" वा.सू.१५अ.असनादिव. । "खदिरकदरभङ्गी ।" कदरः खदिराकारः श्वेतसारः । सु.सू.३८अ.ड. । च.सू.४अ.४३दशके । क्रकचे । मे. ।

कदरम् । क्ली । व्याधिभेदे । कूलआँटी, कड़ा, आमुड़ा । मे.रचिकं । लक्षणम्—"शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः । ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरं हि तत् ॥" मा.नि.,सु.नि.१३अ. । पायसभेदे । श.मा. । [চাকুলিয়া । मे. । श.र. ।

कदलः (कः) । पुं । कदलीवृक्षे । पृश्निपर्णी ।

कदलम् । क्ली । नराङ्कुरे । कपाली । मे.लचिकं ।

कदला । स्त्री । कदलीवृक्षे । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলে । शाल्मलीवृक्षे । छिम्बिकायां । मे.लचिकं ।

कदलिका (ली) । स्त्री । (Musa sapientum.) स्वनामख्यातवृक्षे । कला गाछ । हिं केरा, मवेज, केलापेड़ । तें अरटिचेट्टु, बुडमचेट्टु, दोंड़तोगे । कदली बहुधा—काष्ठकदली, गिरिकदली, सुवर्णकदली, महेन्द्रकदली, क्षणकदली चेति । "माणिक्यमर्त्यामृतचम्पकाद्या भेदा कदल्या ... सर्वेषि

नर्दोषता स्यात्लघुता च तेषाम्। रा.नि.व.११। अमृतचम्पकमर्त्त्यमाणिक्यादयः इति। भा.। आसां वेशेषाः तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्याः। सामान्यतः कदली- गुणाः —शीतला गुर्व्वी वृष्या स्निग्धा मधुरा पित्त- रक्तविकारयोनिदोषाश्मरीरक्तपित्तघ्नी। कदली- फलं मधुरं शीतं विष्टम्भि कफकरं गुरु स्निग्धं पित्तास्रतृड्दाहक्षतक्षयवातहरञ्च। पक्वफलं—क- षायं मधुरं शीतलं पित्तास्रघ्नं गुरु मन्दाग्नी अपथ्यं शुक्रवर्द्धनं क्लमतृष्णाहरं कान्तिदं दीप्ताग्नौ सुखदं कफरोगकरं दुर्ज्जरं सन्तर्पणञ्चेति। "हृद्यं मनोज्ञं कफवृद्धिकारि श्रान्तञ्च सन्तर्पणमेव बल्यम्। रक्तं सपित्तं श्वसनञ्च दाहं रम्भाफलं हन्ति सदा नरा- णाम्॥ संग्राह्यपक्वञ्च सुशीतलञ्च कषायकं वा- तकरं करोति। विष्टम्भि बल्यं गुरु दुर्ज्जरञ्च आर- ण्यरम्भाफलमेव तद्वत्॥" अत्रि.१७अ.। कदली- भेदे। कृष्णसार। पृश्निपर्ण्यां। চাকুলিয়া। मे.।

कदलि(ली)च्छता। स्त्री। कर्कटीभेदे। वै. निघ.।

कदलीकन्दः। पुं। रम्भामूले। কলার এটে। हिं केराकन्द। तें अरटिदुंप। गुणाः—"शीतलः कदलीकन्दो बल्यः केश्योऽम्लपित्तजित्। वह्निकृ- द्दाहहारी च मधुरो रुचिकारकः॥" मद.व.६।

कदलीकुसुमम्। क्ली। रम्भापुष्पे। কলার মোচা বা ফুল। गुणाः—"कदल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरं तुवरं गुरु। वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्ष- यप्रणुत्॥" वै.निघ.।

कदलीजलम्। क्ली। कदलीरसे। কলার জল। गुणाः—"कदल्यास्तु जलं शीतं ग्राहकं मू- त्रकृच्छ्रहृत्। मेहं तृषां कर्णरोगं चातिसारञ्च ना- शयेत्॥ अस्थिस्रावं रक्तपित्तं विस्फोटं रक्तपित्तकं। योनिदोषञ्च दाहञ्च नाशयेत्॥" "सारः कदल्याः संग्राही चाप्रियो गुरुशीतलः। तृड्दाहमूत्रकृ- च्छ्रातिसारमेहांश्च सोमकम्। अस्थिस्रावं रक्तपित्तं विस्फोटांश्चैव नाशयेत्॥" वै.निघ.।

कदलीदण्डः (नालः)। पुं। थोड़ इति ख्याते मोचावृक्षगर्भस्थकोमलदण्डवद्भागे। श.च.। गुणाः—"योनिदोषहरो दण्डः कादल्योऽसृग्दरं नयेत्। रक्तपित्तहरः शीतः सुरुच्योऽग्निप्रवर्द्धनः॥"

कदलीमूलम्। क्ली। कदलीमूले। गुणाः —बल्यं वातपित्तघ्नं गुरु च।

कदलीमृगः। पुं। शबलमृगे। "सः प्रायशः पूर्व्वदेशे प्रसिद्धः। स तु बृहत्तमबिडालसमानाका- रो विलेशयः।" सु.चि.८अ.।

कदलीवल्कलम्। क्ली। प्रसिद्धायां कदली- त्वचि। কলার পেটো। गुणाः—तिक्तं कटु लघु वातहरञ्च। वै. निघ.।

कदलीसारः। पुं। कदलीरसे।

कदलीच्छ्या। स्त्री। फललताभेदे। শশা গাছ, কাঁকুড় গাছ।

कदश्वः। पुं। कुत्सिताश्वे।

कदाख्यम्। क्ली। कुष्ठौषधौ। কুড়। श.च.।

कदुष्णम्। त्रि। ईषदुष्णे। अम.। क्ली। उष्ण- तायाम्। अम.।

कनकः। पुं, क्ली। कासमर्द्दवृक्षे। रा.नि.व.४। जयपालवृक्षे। रक्तपलाशवृक्षे। च.चि.१अ.। नाग- केशरवृक्षे। काञ्चनारवृक्षे। রক্তকাঞ্চনফুলের গাছ। चम्पकवृक्षे। কাঁটালিচাঁপা বা চাঁপাফুলের গাছ। कृष्णागुरुवृक्षे। मे.कविर्क। धुस्तूर- वृक्षे। प.मु.। "निशाकनककल्काभ्यां।" कनकगुग्- गुलौ। रा.नि.व.१२। लाक्षातरौ। श.मा.। कृष्ण- धुस्तूरे। रा.नि.व.१०। কনকধুৎরো। भैष.वात- रक्तचि.विषतिन्दुतैले।

कनककन्दर्परसः। पुं। वाजीकरणे औष- धम्। अयं हेमाङ्गसुन्दरतुल्य एव केवलमत्र स्वर्णं वैक्रान्तं कान्तलौहञ्च रसपादं देयम्। পারা, গন্ধক প্রত্যেকে সমভাগ। কান্তলৌহ, বৈক্রান্ত এবং স্বর্ণ প্রত্যেকে পারার চতুর্থাংশ। অগ্রে কজ্জলি করিয়া তাম্রপাত্রে কাকডুমুরের রস, সরিষার তৈল, কাল ধুতুরার রস দ্বারা প্রত্যেকে তিন দিন মাড়িবে। শুকাইলে বালুকাযন্ত্রে মন্দ মন্দ পাক করত বালুকা তপ্ত হইলে জ্বাল নিবাইবে। শীতল হইলে নামাইয়া ঔষধ গ্রহণ করিবে। অনুপান ঘি, চিনি ও মধু। रस.र.।

कनकगैरिकम्। क्ली। अत्यन्तरक्तगैरिके। সোণাগেরি। भा.म.४भ.विषचि.। [চাঁপা।

कनकचम्पकः। पुं। चम्पकविशेषे। कनक-

कनकजोद्भवः । पुं । राले । धुनो । रा.नि. व.१२ ।

कनकतैलम् । क्ली । क्षुद्ररोगाधिकारे तैलम् । "मधुकस्य कषायेन तैलस्य कुड़वं पचेत् । कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलकेशरैः । कनकं नाम तत्तैलं मुखकान्तिकरं परम् । अभीरुनीलिकाव्यङ्ग-शोधनं परमार्च्चितम् ॥" च.द. । तिलतैलं १ श. क्वाथार्थं—यष्टीमधु १ श. जलं १६ श. शे. ४ श. । कल्कार्थं—प्रियङ्गुमञ्जिष्ठारक्तचन्दननीलोत्पलनागे-श्वराणां प्र. ४ तो. ।

कनकपरागः । पुं । सुवर्णरेणौ ।

कनकपलः । पुं । स्वर्णादिपरिमापकषोड़श-माषके । ১৬ মাষা । हारा. ।

कनकपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । गणिकारि-कायाम् । द्रुमोत्पले । ওলট কম্বল । वै.निघ. ।

कनकप्रभः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९ अ. । See सोमः ।

कनकप्रभा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড়লতাফট্‌কী । रा.नि.व.३ । पीतयूथिकायां । स्वर्णयूथिकायाम् । যুঁই । रा.नि.व.१० । ज्वराति-सारोक्ते रसविशेषे । अत्र सुवर्णवीजं कृष्णधुस्तूरवी-जम् । मरालपादं थानकुनीति ख्यातं । जयाद्भिः विजयाक्काथैः । "सुवर्णवीजं मरिचं मरालपादं कणा टङ्कणकं विषञ्च । गन्धं जयाद्भिर्दिवसं विमर्द्य गुञ्जाप्रमाणां वटिकां विदध्यात् ॥" কালধুতুরার বীজ, মরিচ, থানকুনী, পিপুল, সোহাগার খৈ, বিষ, গন্ধক সমভাগ । সিদ্ধির রসে মর্দ্দন । र.सा.सं. ।

कनकप्रसवा । स्त्री । स्वर्णकेतकीवृक्षे । रा. [नि.व.१० ।

कनकप्रसूनः । पुं । धूलीकदम्बे । वै.निघ. ।

कनकरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । চাঁপা কলা । रा.नि.व.११ ।

कनकरसः । पुं, क्ली । हरिताले । रा.नि.व. [१३ ।

कनकलोद्भवः । पुं । सर्जरसे । धुना । रा. नि.व.१२ ।

कनकवतीरसः । पुं । अर्शोऽधिकारे रसः । पाठः—"शुद्धसूतं समं गन्धं तालसिन्धूत्थलाङ्गली । फलतुम्बीपलैकैकं लशुनञ्च चतुष्पलं । कारवेल्ल्या द्रवैर्मर्द्यं दिनैकं वटकीकृतं । गुञ्जामात्रं सदा खादेत् पादजस्यापि नाशयेत् । रक्तवातकफोत्थानि अर्शां-सि नाशयेद्ध्रुवम् । वटी कनकवतीनाम अनुपानञ्च कथ्यते । भल्लातत्रिफला दन्ती वह्निचूर्णं समं समं । सैन्धवं सर्व्वतुल्यं स्यान्नर्जयेत्खर्परे चिरं । मृद्वग्निना भवेत्सिद्धं कर्षतक्रं पिबेन्नरः ॥" পারা, গন্ধক, হরিতাল, সৈন্ধবলবণ, ঈশলাঙ্গুলিয়া, ইন্দ্রযব, তিৎলাউ প্রত্যেকে ১ পল, রশুন ৪ পল, উচ্ছেপাতার রসে মর্দ্দন । বটী ১কুঁচ । रस.र. ।

कनकवीजम् । क्ली । धुस्तूरवीजे । कनकसुन्द-ररसे । See कनकसुन्दररसः ।

कनकसङ्कोचरसः । पुं । कुष्ठाधिकारे रसः । পাঠঃ—"मृतस्वर्णाभ्रकं शुल्वं शुद्धसूतं त्रिभिः समं । अम्लैर्मर्द्यन्तु तद्गोलं पिष्ट्वा तुल्यञ्च गन्धकं । कटुतैल-युतं पाच्यं लौहे च मृदुनाग्निना । द्रवे जीर्णे विचू-र्ण्याथ वह्निमूलकटुत्रिकैः । त्वग्विड़ङ्गविषैस्तुल्यै-स्त्रिगुणं त्रिफला विषात् । अजामूत्रे दिनं पिष्ट्वा गुञ्जैकां भक्षयेद्वटीम् ॥" क्रमेण २ गुञ्जा । अनुपानं वाकुचीतैलं निष्कमितं । रस.र. । স্বর্ণ, অভ্র, শুঁট এক এক ভাগ, পারা ৩ ভাগ, গন্ধক ৩ ভাগ, অম্লরসে পেষণ ও গোলকীকরণপূর্ব্বক সেই গোলক লৌহপাত্রে সর্ষপতৈলের সহি-ত পাক করিয়া ভাজা ভাজা হইলে নামা-ইয়া চূর্ণ করিবে ও তাহাতে চিতামূল, ত্রি-কটু, গুড়ত্বক্, বিড়ঙ্গ, বিষ প্রত্যেকে এক এক ভাগ ও ত্রিফলা ৩ ভাগ দিয়া ছাগমূত্রে মাড়িয়া বটী করিবে ।

कनकसुन्दररसः । पुं । ज्वरातिसाराधिकारे रसः । विजयाद्रवैः ग्रन्थायनक्वाथैः । कनकस्य वीजं धुस्तूरवीजम् । अत्र टङ्कणस्थाने अभ्रकं पठन्ति केचित् । "शुद्धसूतं समं गन्धं मरिचं टङ्कणं तथा । स्वर्णवीजं समं सर्व्वैः भार्गीद्रावैर्दिनार्द्धकं । सूततुल्यं मृतस्याभ्रं रसः कनकसुन्दरः ॥" माता २र. । अन्यः —"हिङ्गुलं मरिचं गन्धं पिप्पली टङ्कणं विषं । कनकस्य च वीजानि समांशं विजयाद्रवैः । मर्द्दये-द्याममात्रन्तु चणमात्रा वटीकृता ॥" হিঙ্গুল, মরিচ, গন্ধক, পিপুল, সোহাগার খৈ, বিষ, ধুতুরা বীজ সমান ভাগে সিদ্ধির কাথে মর্দ্দন ক-রিবে । বটী চণকপ্রমাণ । भैष. । कनीयः व

ऽधिकारि । तत्र—क्रमात्: चित्रकः । तुर्य्यभागेन चतुर्थभागेन । पाठः—रसस्य तुर्य्यभागेन हेमभस्म प्रयोजयेत् । मनःशिला गन्धकञ्च तुल्यं माक्षिकतालकं ॥ विषं टङ्कणकं सर्व्वं रसतुल्यं प्रदापयेत् । मर्द्दयेत्सर्व्वमेकत्र खल्लपात्रे च निर्म्मले । जयन्तीभृङ्गराजोत्थैः पाठाया वासकस्य च । अगस्तिलाङ्गलाग्रीनां स्वरसैश्च पृथक् पृथक् । भावयित्वा विशोष्याथ पुनश्चार्द्रकवारिणा । सप्तधा भावयित्वा च रसः कनकसुन्दरः ॥ गुञ्जाद्वयं त्रयं वास्य राजयक्ष्मप्रशान्तये । मधुना पिप्पलीभिर्वा मरिचैर्वा घृतान्वितं ॥ सन्निपाते प्रदातव्यमार्द्रकस्य रसेन वै ॥ जयपालरजोभिर्वा गुल्मिने शूलरोगिणे । अम्लवर्ज्यं भवेत्पथ्यम् .. ॥ र.सा.सं. । पারা, মনছাল, গন্ধক, তুঁতে, স্বর্ণমাক্ষিক, হরিতাল, বিষ, সোহাগা প্রত্যেকে সমান ভাগ, পারার চতুর্থাংশ স্বর্ণ। জয়ন্তী,: চিতে,:বাসক, বক, ঈশলাঙ্গুলি, ভীমরাজ, আকনাদি ইহাদের রসে এক এক ভাবনা । পরে আদার রসে ৭ ভাবনা । [কলা গাছ । रा.नि.व.११ ।

कनकस्तम्भा । स्त्री। सुवर्णकदलीवृक्षे । চাঁপা

कनकक्षारः । पु । टङ्कणक्षारे । সোহাগার খৈ । रा.नि.व.१३ ।

कनकक्षीरी । स्त्री । सुवर्णक्षीर्य्याम् । শেয়াল কাঁটা, সোণাখিরুই । पीतकण्टकधुस्तूरे । सातलायाम् ।

कनकान्त(र)कः । पुं। कोविदारवृक्षे । রক্ত কাঞ্চন বৃক্ষ । रा.नि.व.१० । See काञ्चनारः ।

कनकालुका । स्त्री । सुवर्णभृङ्गारे । हला. ।

कनकासवः । पुं। हिक्काश्वासे आसवः । पाठः "संक्षुद्य कनकं शाखामूलपत्रफलैः सह। ततश्चतुष्पलं ग्राह्यं वृषमूलत्वचस्तथा। मधुकं मागधी व्याघ्री केशरं विश्वभेषजं । भार्गी तालीशपत्रञ्च सञ्चूर्णैषां पलद्वयम् । संग्टह्य धातकीप्रस्थं द्राक्षायाः पलविंशतिम् । जलद्रोणद्वयं दत्त्वा शर्करायास्तुलां तथा । क्षौद्रस्यार्द्धतुलाञ्चापि सर्व्वं संमिश्र्य यत्नतः । भाण्डे निक्षिप्य चाद्रत्य निदध्यान्मासमात्रकम्..."॥ ধুতুরার ফল মূল পত্র শাখা মিলিত ৪প.বাসকমূলের ছাল ৪ প. পিপুল, যষ্টিমধু,কণ্টিকারী, নাগেশ্বর, শুঁট্, বামুনহাটী, তালীশপত্র প্রত্যেকে চূর্ণ ২ প. ধাইফুল ১৬ প. দ্রাক্ষা ২০ প. জল ১২৮ শ. শর্করা ১২॥০ শ. মধু ৬|০ সের একত্র কলসে ১ মাস রাখিয়া ছাঁকিয়া লইবে । भैष. ।

कनकाह्वः (यः) । पुं, क्ली । श्वेतधुस्तूरे । तण्डुलीयशाके । वै.निघ. । जैपालवृक्षे । प.मु. । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । नागकेशरवृक्षे । रा.नि.व.६ । र.मा. ।

कनकोद्भवः । पुं । महासर्जवृक्षे । वै.निघ. ।

कननः । त्रि । काणे । কাণা । श.च. ।

कनिक्या । स्त्री । समितायाम् । श.चि. ।

कनिचिः । स्त्री । शूरणे । ওল । प.मु. । गुञ्जायां । কুঁচ ।

कनिष्ठकम् । क्ली । शूकतृणे । श.च. ।

कनिष्ठा । स्त्री । अङ्गुष्ठात्पञ्चमाङ्गुली । কড়ে আঙুল । रा.नि.व.१८ ।

कनी । स्त्री । कन्यायाम् । हे.च. ।

कनीचिः । स्त्री । गुञ्जालतायां । কুঁচ গাছ । श.र. । सपुष्पलतायां । उणादिकोषः ।

कनीनिका (नी) । स्त्री । अक्षितारके । रा.नि.व.१८ । अक्ष्णस्य नासासमीपभागे । ज.द.२अ. । कनिष्ठाङ्गुली । मे.कचतुष्कं ।

कनीयसम् । क्ली । ताम्रे । हे.च. ।

कनीयान् । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९ अ. । See सोमः । त्रि । अनुजे । त्रिका. । अल्पे । मे. ।

कनीयःपञ्चमूलम् । क्ली । त्रिकण्टककण्टकारीबृहतीद्वयपृथक्पर्णीविदारिगन्धासु । त्रिकण्टकं गोक्षुरे । विदारिगन्धा शालपर्णी । सु.सू.३८अ. ।

कनेरा । स्त्री । हस्तिन्याम् । वै.निघ. ।

कन्तुः । पुं। हृदये । वै.निघ. ।

कन्था । स्त्री । स्यूतकर्पटे । কাঁথা । अम. । चीरे । तूलपूर्णगात्रवस्त्रे । লেপ ।

कन्थारी । स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षे । फणिमनसा। मं कं कांथारी, कांतक, फणीनिवडुंग क्रोड़बी । गुणाः—कटुतिक्तोष्णा वातकफघ्नी शोथघ्नी दीपनी

रुचिकारी रक्तग्रन्थिकजाग्नी ज्वरघ्नी च। रा.नि.व.८।

कान्दः । पुं, क्ली । (Arum campanulatum.) A bulbous or tuberous root. फलहीनौषधिमूले। योनिरोगविशेषे । योनिकन्द रोग । See कन्दरोगः । इन्दीवरे । रा.नि. व.२३ । रक्तमूलके । कासालुके । श्वेतशल्यावहपुटकन्दविशेषे । सर्पच्छत्रकमिति लोके । ड.। सु.सू. ३८अ.पित्तशमने । हस्तिकन्दे । वै.निघ.श्लस. चि.हस्तिकर्णयोग. । शूरणकन्दे । र.सा.सं. । सि. यो.बाहुशालगुड़े । च.द.अ.पि.चि.अभशुद्धिः । आलुके । प.मु. । अलगम इति प्रसिद्धे मूलविशेषे । रसूने । रा.नि.व.७ । सुगन्धितृणविशेषे । रामकर्पूर । प.मु.। गुड़े, शर्करायां । दलो, भुरो । च.द.अर्श:-चि.काङ्कायनमोदके। पिण्डालुके। सुखनीति ख्याते कन्दे । अस्थमूले । मे.दद्विकं ।

कान्दकः । पुं । मुखालौ । रा.नि.व.७ । वनशूरणे । वन ওল । भैष.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले ।

कान्दगुड़ूची । स्त्री । गुड़ूचीविशेषे । गुणाः— "कन्दोद्भवा गुड़ूची च कटूष्णा सन्निपातहा। विषघ्नी ज्वरभूतघ्नी वलीपलितनाशिनी ॥" रा.नि.व.३।

कान्दग्रन्थिः । पुं । पिण्डालुनामकन्दशाके । रा. नि.व.७ । श्वेतराजालुके । वै.निघ. ।

कान्दजविषम् । क्ली । कन्दजातविषे । तच्चाष्टविधम् । यथा—"शक्तुकं मुस्तकं कौर्म्मं दर्व्वीकं सर्षपं तथा । सैकतं वत्सनाभञ्च शृङ्गी चैव विशेषतः ॥ इति । एतानि औषधार्थं ग्राह्याणि । अपराणि च दश नामानुरूपाणि न भेदज्वरसायने प्रयोज्यानि । तच्छुद्धिः—"विषभागांश्चणकवत् स्थूलान् कृत्वा तु भाजने । तत्र गोमूत्रकं चिप्ना प्रत्यहं नित्यनूतनं । शोषयेत्त्रिदिनं पूर्व्वं धृत्वातीवातपे ततः । प्रयोगेषु प्रयुञ्जीत भागमानेन तद्विषम् ॥" इति । [कौंजी इति पश्चिमदेशे । श्र.र. ।

कान्दटम् । क्ली । शुक्लोत्पले । শ্বেতশুন্দি ।

कान्दतृणम् । क्ली । तृणविशेषे । শুণ্ঠতৃণ । वै. निघ. ।

कान्दनालका । स्त्री । गोजिह्वायां । वै.निघ.।

कान्दपञ्चकम् । क्ली । तैलकन्दाहिनेदकन्दसुकन्दक्रोड़कन्दरुदन्तीकन्देषु । गुणाः—"कन्दस्य पञ्चकं प्रोक्तं तामादिरसमारकं । सर्व्वरोगहरं प्रोक्तमेतद्वै स्निग्धपञ्चकम् ॥" वै.निघ. ।

कान्दपत्रः । पुं । महातालीशपत्रे । वै.निघ. ।

कान्दफला । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्लके । উচ্ছে গাছ । विदार्य्यां । ভূঁইকুমড়া । रा.नि.व.७ ।

कान्दबहुला । स्त्री । त्रिपर्णीनामकन्दे । বন কাপাসী । रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.७ ।

कान्दमूलम् । क्ली। मूलके । মূলা । हिं मूलि ।

कान्दरः । पुं । श्वेतखदिरे । क्षुद्ररोगविशेषे । See कदरः । क्ली । आर्द्रके । गुण्ठ्यां । रा.नि.व. ६ । गिरिगुहायाम् ।

कान्दरालः (कः) । पुं । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । गर्द्दभाण्डवृक्षे । गान्धीभाट इति भाषा ।

कान्दरूलः । पुं । कटुशूरणे । वै.निघ. ।

कान्दरोगः । पुं । An affection of the feminine organ considered as a fleshy excrescence, but apparently prolapsus uteri. योनिरोगविशेषे । যোনিকন্দ । स च वातादिभेदेन चतुर्विधः । तस्य निदानलक्षणे—दिवानिद्रातिमैथुनादिकारणैः दोषाः प्रकुपिताः पूयरक्ताभं मन्दारफलसदृशं कन्दमुत्पादयन्ति । "दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात्। क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभं । जनयन्ति तदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः॥ रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्द्दिशेत्। दाहरागज्वरयुतं विद्यात्पित्तात्मकन्तु तम् ॥ नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकं । सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः ॥ मा.नि. ।

कान्दरोद्भवा । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदवृक्षे । পাথরচূর । रा.नि.व.५ । [व.३ ।

कान्दरोहिणी । स्त्री । कन्दगुड़ूच्यां । रा.नि.

कान्दर्पकूपः । पुं । योनौ ।

कान्दर्पजीवः । पुं । कामजवृक्षे । रा.नि.व.५।

कान्दर्पज्वरः । पुं । कामे । [त्रिका.।

कान्दर्पमुशलः । पुं । Membrum virile.

कान्दर्पसारतैलम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे तै-

ণম্। যথা—কটু তৈল ৪ শ.। ক্বাথার্থ—ছাতিমছাল, কালিয়াকড়া, গুলুঞ্চ, নিম্ছাল, শিরীষছাল, ঘোড়ানিম্ বা তিৎপলতা, জয়ন্তীপত্র, তিংলাউ, রাখালশশার মূল বা গোরক্ষচাকুলে, হরিদ্রা প্রত্যেকে ১০ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬শ.। গোমূত্র ১৬ শ. শোণালুপাতা, ভীমরাজ, জয়ন্তীপত্র, ধুতুরাপাতা, হরিদ্রা বা আম্লা, সিদ্ধি, খর্জ্জূরপত্র, গোময়, আকন্দপত্র, সিজুরপাতা প্রত্যেকে স্বরস ৪ শ.। কল্কার্থ—মাকালফল, বচ, ব্রহ্মীশাক, তিংলাউ, চিতামূল, গোয়ালিয়া, কুঁচিলা, মনছাল, আম্লা, খুদে নটে, গেঁটেলা, শোণালি, আকন্দ-আটা, কালকাসন্দা, ঈশের মূল,আউচ, মঞ্জিষ্ঠা, ঘোড়া নিম্ বা তিৎপলতা, রাখালশশামূল, বিছাতিমূল, গন্ধভাদুলিয়া, হাপরমালী, মূর্ব্বা, ছাতিমছাল, কুড়চিছাল, নিম্ছাল, ঘোড়ানিম্, গুলুঞ্চ, সোমরাজীমূল, হাকুচবীজ, চাকন্দাবীজ, ধনে, ভীমরাজ, যষ্টিমধু, কুন্দুরুখোটী (কন্দরুমিতি পাঠঃ) বন ওল, শটী, কট্‌কী, দারুহরিদ্রা, তেউড়ী, পদ্মকাষ্ঠ, পিপুলমূল, অগুরু, কুড়, কট্‌ফল, জটামাংসী, কর্পূর, সিদ্ধির পাতা, এলাচ, গুড়ত্বক্, টুয়রিফল, হরীতকী, বহেড়া প্রত্যেকে ২ তোলা। সা.কৌ.ভৈষ.পাঠঃসংগ্রহে দ্রষ্টব্যঃ।

কন্দলः । পুং। কপালে। কনকে। ধরণিঃ। ক্রব্যসারঙ্গে। হে.চ.। ক্লী। শিলীন্ধ্রপুষ্পে। ত্রিকা.। কমলবীজে। কদলীপুষ্পে। আর্দ্রকে। রা.নি.ব.৬। শূরণে। ভা.পূ.১ভ.শা.ব.। গণ্ডস্থলে। অঙ্কুরে। কোমলশাখায়াম্।

কন্দলতা । স্ত্রী। মালাকন্দে। রা.নি.ব.৭। ক্ষুদ্রকারবল্ল্যাম্। বৈ.নিঘ.।

কন্দলিন্ (লী) । পুং, স্ত্রী। পদ্মবীজে। পদ্মের বীজ। রা.নি.ব.১০। সু.সূ.৩৮অ.পিত্তপ্রশমনে। মৃগবিশেষে। গুল্মভেদে। মে.লত্রিকং।

কন্দলীকুসুমম্ । ক্লী। শিলীন্ধ্রে। কোড়কছাতা। শ.চ.।

কন্দবর্গः । পুং। কন্দজাতিমাত্রে। গেঁড়ো, গেঁড়ু। যথা—বিদারীকন্দশতাবরীমৃণালবিসকশেরুশৃঙ্গাটপিণ্ডালুমধ্বালুহস্ত্যালুকাষ্ঠালুশঙ্খালুরক্তালুকেন্দীবরোৎপলকন্দাদিষু। গুণাঃ—রক্তপিত্তহরাণি শীতানি মধুরাণি গুরূণি বহুশুক্রকরাণি স্তন্যবৃদ্ধিকরাণি চ। সু.সূ.৪৬অ.। "শূরণঃ পিণ্ডপিণ্ডালু পলাণ্ডুর্গৃঞ্জনস্তথা। তাম্বূলপর্ণকন্দঃ স্যাৎ হস্তিকন্দস্তথা পরঃ। বরাহকন্দঃ অপ্যন্যঃ কন্দশাকা ইমে স্মৃতাঃ॥" অত্রি.১৬অ.।

কন্দবর্দ্ধনः । পুং। Esculent root. শূরণে। রা.নি.ব.৭। কটুশূরণে। বৈ.নিঘ.।

কন্দবল্লী । স্ত্রী। বন্ধ্যাকর্কোটক্যাম্। রা.নি.ব.৩। ভূমিকুষ্মাণ্ডে। বৈ.নিঘ.।

কন্দবিষম্ । ক্লী। যস্য কন্দে বিষং বর্ত্ততে। কালকূট-বৎসনাভ সর্ষপ পালক কর্দ্দম-বৈরাটক মুস্তক শৃঙ্গী পুণ্ডরীক-মূলক হলাহল মহাবিষ-কর্কটকানীতি ত্রয়োদশ কন্দবিষাণি। এষু বৎসনাভানি চত্বারি, মুস্তকে দ্বে, সর্ষপাণি ষট্, শিষ্টানি একৈকমেবেতি। "গুণাঃ—কন্দজানি তু তীক্ষ্ণাণি তেষাং বক্ষ্যামি বিস্তরং। স্পর্শাজ্ঞানং কালকূটে বেপথুঃ স্তম্ভ এব চ। গ্রীবাস্তম্ভো বৎসনাভে পীতবিণ্মূত্রনেত্রতা। সর্ষপে বাতবৈগুণ্যমানাহো গ্রন্থিজন্ম চ। গ্রীবাদৌর্ব্বল্যবাক্সঙ্গৌ পালকেঽনুমতাবিহ। প্রসেকঃ কর্দ্দমাখ্যে তু বিড়্ভেদো নেত্রপীততা। বৈরাটকেনাঙ্গদুঃখং শিরোরোগশ্চ জায়তে। গাত্রস্তম্ভো বেপথুশ্চ জায়তে মুস্তকেন তু। শৃঙ্গীবিষেণাঙ্গসাদদাহোদরবিবৃদ্ধয়ঃ। পুণ্ডরীকেণ রক্তত্বমক্ষ্ণোর্বৃদ্ধিস্তথোদরে। বৈবর্ণ্যং মূলকৈশ্ছর্দ্দির্হিক্কাশোফপ্রমূঢতাঃ। চিরেণোচ্ছ্বসিতি শ্যাবো নরো হলাহলেন বৈ। মহাবিষেণ হৃদয়ে গ্রন্থিশূলোদ্গমৌ ভৃশম্। কর্কটেনোৎপতত্যূর্দ্ধং হসন্দন্তান্দশত্যপি। কন্দজান্যুগ্রবীর্য্যাণি প্রযুক্তানি ত্রয়োদশ। কচ্ছসুখং তথা তীক্ষ্ণং সূক্ষ্মমাশুব্যবায়ি চ। বিকাশি বিশদঞ্চৈব লঘ্বপাকি চ তৎস্মৃতং। সর্ব্বাণি কুশলৈর্জ্ঞেয়ান্যেতানি দশভির্গুণৈঃ॥" সু.কল্প.২অ.।

কন্দশাকः । পুং। See কন্দবর্গঃ। বৈ.নিঘ.।

কন্দশালিনী । স্ত্রী। বন্ধ্যাকর্কোটক্যাম্।

কন্দশূরণः । পুং। শূরণকন্দে। ওল, কটুওল। রা.নি.ব.৭।

কন্দসংভ্রমম্ । ক্লী। (Prolapsus uteri.) যোন্যর্শসি। যোনিকন্দরোগ। ত্রিকা.। See

कन्दः and कन्दरोगः ।

कन्दा । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । वै.निघ. ।

कन्दाढ्यः । पुं । वाराहीनामकमहाकन्दशाके । धरणीकन्दे । रा.नि.व.७ । वै.निघ. ।

कन्दामृता । स्त्री । कन्दगुडूच्यां । रा.नि.व.३ ।

कन्दार्हः । पुं । कन्दशूरणे । रा.नि.व.७ ।

कन्दालुः । पुं । विपर्णीलतायां । काष्ठालुके । वाराहीनामकमहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ ।

कन्दिरी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । श.चि. ।

कन्दी । पुं । कटुशूरणे । रा.नि.व.७ ।

कन्दुः । पुं, स्त्री । लौहमयपाकपात्रे । তাওয়া । इत्या. । सुराकरणपात्रे । मेखुके ।

कन्दुकम् । क्ली । पूगफले । मधुरे । वै.निघ. ।

कन्दुपक्वः । त्रि । जलोपसेकं विना केवलपात्रे वह्निना भ्रष्टतण्डुलादौ। यथा —"कन्दुपक्वानि तैलानि पायसं दधि सक्तवः । द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपीति" स्मृतिः ।

कन्देलुः । पुं । कासभेदे । কেশে । वै.निघ. ।

कन्दोटः । पुं, क्ली । शुक्लोत्पले । कुमुदे । नीलोत्पले । श.र. । [र. ।

कन्दोतः । पुं । कुमुदे । त्रिका. । श्वेतपद्मे । श.

कन्दोत्थम् । क्ली । नीलोत्पले । নীলশুন্দি । रा.नि.व.१० ।

कन्दोद्भवा । स्त्री । कन्दगुडूच्यां । रा.नि.व.३ । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

कन्दौषधम् । क्ली । आर्द्रके । वै.निघ. ।

कन्धरः । पुं । मारिषशाके । मेघे । क्ली । मस्तारस दध्नः तक्रं कन्धरमिष्यते । कु.टी. श्रीकण्ठः । सबह दधि कन्धरं । सि.यो.षट्कन्धरतैले ।

कन्धरा । स्त्री । मानविशेषे । वै.निघ. । ग्रीवायाम् । रा.नि.व. १८ ।

कन्धिः । स्त्री । ग्रीवायाम् । हारा. ।

कन्धुकः(कः) । पुं । भूमिबदरे । आरण्यबदरे । बन कुल । वै.निघ. ।

कमम् । क्ली । मूर्च्छायाम् । श.मा. ।

कन्यका । स्त्री । अष्टवर्षायाम् । घृतकुमार्यां । रा.नि.व.५ । कन्यायाम् । हृष्टौ ।

कन्यसा । स्त्री । कनिष्ठाङ्गुली ।

कन्या । स्त्री । घृतकुमार्यां । घृतकुमारी । रा.नि.व.५ । स्थूलैलायाम् । रा.नि.व.६ । वाराहीनामकमहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । कुमार्यां । रा.नि.व.१८ । मार्याम् । महौषधिविशेषे । See औषधिः। वन्ध्याकर्कोटक्यां । रा.नि.व.३ । (Aloes perpoliata.) मुसब्बर इति ख्यातद्रव्ये । वन्दायां । मांसरुहा । कन्दगुडूच्यां । वै.निघ. ।

कन्याटः । पुं । लम्पटे । कामुक । हारा. । आभ्यन्तरगृहे ।

कन्युषम् । क्ली । वक्षपुच्छे । हारा. । वन्ध्याकर्कोटकीफले । भा.पू.१भ. ।

कपटम् । क्ली । चीड़ादेवदारुणि ।

कपटचीड़ा । स्त्री । चीड़ानामदेवदारुविशेषे । रा.नि.व.१२ ।

कपटा । स्त्री । क्षुद्रकण्टक्याम् ।

कपटिनी । स्त्री । चीड़ानामगन्धद्रव्ये देवदारौ वा । रा.नि.व.१२ । [श.र. ।

कपटी । स्त्री । परिमाणभेदे । এক আঁকাড় ।

कपटेश्वरी । स्त्री । श्वेतकण्टकार्यां । रा.नि.व.४ । क्षुद्रकण्टक्याम् । वै.निघ. ।

कपर्दः । पुं । वराटके । কড়ি । तद्भेदा यथा —सुवर्णवर्णा सिंही धूम्रवर्णा व्याघ्री पीतपृष्ठा सितोदरा मृगी श्वेतवर्णा हंसी विदन्ता नातिदीर्घा च । गुणाः —कटुतिक्ता कर्णशूलव्रणगुल्मशूलनेत्ररोगनाशित्वानि । रा.नि.व.१३ । "कपर्दः कटुकस्तीक्ष्णो ह्युष्णश्चाग्निप्रदीपनः । तिक्तः शीतः कर्णशूलव्रणनेत्ररुजापहः । ग्रहणी गुल्मशूलानि परिणामं क्षयं तथा । वातं कफं नाशयतीत्येवं प्रोक्तो मनीषिभिः ॥" वै.निघ. । शोधनं शङ्खशब्दे द्रष्टव्यम् ।

कपर्दकरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रसः । "सूतं वा मूर्च्छितं सूतं कार्पासपुष्पजैर्द्रवैः । मर्दयेद्दिनमेकन्तु तेन पूर्य्या वराटिका। निरुध्य चार्द्रमूषायां भाण्डे कृत्वा पुटे पचेत् । उद्धृत्य चूर्णयि-

ञ्चूर्णं मरिचद्विगुणैः सह । गुडैनैकं ष्टतैर्लेह्यं रक्तपित्तं नियच्छति । कपर्द्दकरसो नाम असाध्यं साधयत्यलम् । उदुम्बरफलं पक्वं ष्टतैः पाच्यं सितायुतं । भक्षयेन्मरिचैर्युक्तमनु स्याद्रक्तपित्तनुत् ॥" रस.र. । কাপাস ফুলের রসে একদিন মর্দ্দিত মূর্চ্ছিত পারদ ২ তো. কড়ির ভিতর ভরিয়া কড়ির মুখ রুদ্ধ করিবে। পরে সেই কড়ি অন্ধমূষাযন্ত্রে রাখিয়া পুটপাক করিবে। শীতল হইলে তুলিয়া ৪ তো. মরিচের সঙ্গে একত্র চূর্ণ করিবে। মাত্রা ১ কুঁচ।

कपर्द्दा । स्त्री । वराटके । वै.निघ. ।

कपर्द्दिः । पुं । कपर्द्दके । रा.नि.व.१३ ।

कपर्द्दिका । स्त्री । वराटिकायाम् । [३ष. ।

कपाटशयनम् । क्ली । उत्तानशयने । सु.चि.

कपाटसन्धिकः । पुं । अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरित्येवं कर्णबन्धनाकृतिविशेषे । सु.सू.१६अ. । [गन्धकाष्ठविशेष । रा.नि.व.१२ ।

कपाटिनी । स्त्री । चीड़ानामदेवदारुभेदे ।

कपालः । पुं, क्ली । मृन्मयघटादिखण्डे । খাপড়া, খোলাকুচি । रा.नि.व.१८ । भा.म.४भ. सु.री.चि. । मस्तकाद्यस्थिषु । तानि च नितम्बतालुशङ्खांसगण्ड-मस्तक-गण्डस्थल जानु-शङ्खवक्षण-शिरोऽस्थीनि । सु.शा.५अ. ।

कपालकुष्ठम् । क्ली । महाकुष्ठभेदे । अस्य लक्षणम्—"कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि ।" सु.नि.५अ. । "कृष्णारुणं कपालाभं यद्रुक्षं परुषं तनु । कपालं तोदबाहुल्यं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥" भा. । [त्रिका. ।

कपालनालिका । स्त्री । तर्कुण्यां । টেকো।

कपालरोगः । पुं । शिरोरोगे ।

कपालास्थि । क्ली । स्वनामख्यातशरीरमध्यास्थि कर्परसदृशास्थिनि । "जानुनितम्बांसतालुगण्डशङ्खशिरोऽस्थीनि तन्नाम्नाभिधीयन्ते" । सु.शा.५अ. ।

कपालिका । स्त्री । दन्तरोगविशेषे । तल्लक्षणं —कपालेष्विव दीर्य्यन्तु दन्तानां सैव शर्करा । कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी ॥ मा.नि. सु.नि.१६ । शवकर्परिकायाम् । सु.चि,१अ. ।

कपाली । स्त्री । विड़ङ्गायाम् । रा.नि.व.६ ।

कपिः । पुं, स्त्री । वानरे । रत्ना. । सिह्लके । শিলারস । रा.नि.व.१२ । आम्रातके । शूकशिम्ब्याम् । करञ्ज विशेषे । श.च. ।

कपिकच्छुः (**च्छूः**) । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলাকুশী । सि.यो.उन्मा.चि, । "कपिकच्छ्वा यवा समम् ।" See आत्मगुप्ता ।

कपिकच्छुफलम् । क्ली । शूकशिम्ब्याः फले। আলাকুশীর বীজ।

कपिकच्छुफलोपमा । स्त्री । जन्तुकार्य्यां । जन्तुकारीति मालवे । रा.नि.व.३ ।

कपिकच्छुरा । स्त्री । शूकशिम्ब्यां । प.मु. । See आत्मगुप्ता । [थुली । श.च. ।

कपिकन्दुकम् । क्ली । शिरोऽस्थिनि । মাথার

कपिका । स्त्री । नीलसिन्धुवारवृक्षे । रा.नि.व. ४ । अर्कवृक्षे । रत्ना. । [য়াকুল । र.मा. ।

कपिकोलिः । पुं । शृगालकोलिकायां । শে-

कपिचूड़ः (**ड़ा**) । पुं, स्त्री । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । रा.नि.व.११ ।

कपिचूतः । पुं । अश्वत्थभेदे । পলাশপিপুল । गजकृष्णसहोरा इति । भा.पू.१भ.वटा.व. । आम्रातकवृक्षे । त्रिका. । [१२ ।

कपिजः । पुं । सिह्लके । শিলারস । रा.नि.व.

कपिजङ्घिका । स्त्री । तैलपिपीलिकायाम् । श.च. ।

कपिञ्जलः । पुं । A bird, the francoline partridge. चातकपक्षिणि । ফটিকজল পাখি । गौरतित्तिरी । পাছানাড়া পাখি । कपिञ्जल इति प्राच्यैः कथितो गौरतित्तिरिः । भा.। मांसगुणाः—शीतलं मधुरं लघु अतएव रक्तपित्ते रक्तश्लेष्मविकारे मन्दवातविकारे च प्रशस्तं । चक्र. द. । तथा एतस्य मांसं चटकमांसाच्छीतलं । हृद्यं रोचकञ्च । रा.नि.व.१७। शिलारसे । শিলারস। कक्कातुया इति ख्याते पक्षिणि । केचित् ।

कपिञ्जला । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा श्लेष्मकरी । चचि,१५अ. ।

कपितैलम् । क्ली । शिलारसे । रत्ना. । तुरु-ष्कनामकगन्धद्रव्ये । भा. ।

कपि(वि)त्थः (कः) । पुं । (Feronia elephantum.) स्वनामख्यातवृक्षे । কয়েৎ গাছ । हिं कैथ् । मं कंविठ । कं बेललु । तें वेलगचेट्टु। प.मु. । गुणाः—मधुराम्लः कषायः तिक्तः शीतलः वृष्यः पित्तानिलघ्नः संग्राही व्रणघ्नः । आमं कपित्थमस्त्रीणां कफघ्नं ग्राहि वातलं। दोषत्रयहरं पक्वं मधुराम्लरसं गुरु । अपिच । आमं जिह्वाजाड्यकरं त्रिदोषवर्द्धनं विषघ्नं रोचकं संग्राहि । पक्वं श्वास-वमिश्रमक्लमहरं हिक्कापनोदनम् । रा.नि.व.११ । "कपित्थमम्लं मधुरं कषायं विशदं गुरु। कासाति-सारहृद्रोगच्छर्दिकफरुजापहम् । कपित्थं मधुरं शीतं कषायं ग्राहकं लघु" ॥ अत्रि.सू.१७अ. । तत्फलमम्लं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्य्यत्वात् । सु. सू.४०अ.। अपिच—"कपित्थमामं संग्राहि कषायं लघु लेखनं । पक्वं गुरु तृषाहिक्काशमनं वातपि-त्तजित् । स्वादम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्ज्ज-रम्" ॥ भा. । अश्वत्थवृक्षे ।

कपित्थतैलम् । क्ली। कपित्थवीजतैले। गुणाः—"कपित्थतैलं तुवरं स्वादु चाखुविषापहम् ।" वै.निघ. ।

कपित्थत्वक् । क्ली । एलवालुके । रा.नि.व.४ ।

कपित्थपत्रा (त्री) । स्त्री । वृक्षविशेषे । क-पित्थालीति कंवटपत्रीति महाराष्ट्रे । গন্ধবিরজার গাছ । रत्ना. । गुणाः—"कपित्थपत्रा तीक्ष्णोष्णा पाके कट्वी च तूवरा । रसे तिक्ता कृमिकफमेदमे-हविषं जयेत् । वायुरोगं नाशयति···।" वै.निघ.

कपित्थानी । स्त्री । कपित्थपत्राम् ।

कपित्थाम्रः । पुं । आम्रभेदे । वै.निघ. ।

कपित्थार्ज्जकः । पुं। श्वेतार्ज्जके । तुलसीभेदे । मद.व.३ : [মুথপোড়া । त्रिका. ।

कपित्थास्यः । पुं । वानरविशेषे, गोलाङ्गूले ।

कपित्थाष्टकचूर्णम् । क्ली । ग्रहण्यधिकारे । अत्र यमान्यादीनां प्रत्येकमेकैकं भागं, मह्लातका-दिदाड़िमान्तानां प्रत्येकं भागत्रयम्, शर्कराया: षड्भागान् कपित्थशुष्कचूर्णस्य चाष्टभागानेकत्र मेल-येत् । शर्कराया अष्टोत्तरशतभागा इति वा.टी. । केचित्तु "षड्गुणसिते कपित्थाष्टगणे" पठन्ति सुतरां तन्मते यमान्यादीनामेकैकभागस्थले कपित्थस्याष्टौ भागाः कपित्थाच्च षड्गुणाः सिता भवन्ति । अपरे च सर्व्वचूर्णापेक्षया षड्गुणसिता अष्टगुणकपित्थचूर्णं ददति । च.द. । अग्निः चित्रके । जलं बालके । যমানী, পিপুলমূল, গুড়ত্বক, তেজপত্র, এলাইচ, নাগেশ্বর, শুঁট, মরিচ, চিতের মূল, বালা, জীরক, ধনে, সৌবর্চললবণ প্রত্যেকে ১ ভাগ, তিন্তিড়ী, ধাইফুল, পিপুল, বেল-শুঁটা, পাটিয়া লোধ, দাড়িমছাল প্রত্যেকে ৩ ভ. চিনি ৬ ভ. কপিত্থচূর্ণ ৮ ভ. ।

कपिनामा । पुं । शिलारसे । रत्ना. ।

कपिपिप्पली । स्त्री । रक्तापामार्गे । भा.पू. १भ. । वानरपिप्पल्यां । वै.निघ.। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे । र.मा. । [श.र. ।

कपिप्रभा । स्त्री । शूकशिम्ब्यां । আলকুশী ।

कपिप्रियः । पुं । आम्रातकवृक्षे । रा.नि.व.११ । कपित्थवृक्षे । भा. ।

कपिभूतः । पुं । पारिशाश्वत्थे । वै.निघ. ।

कपिरसः । पुं । शिलारसे । [व.११ ।

कपिरसाढ्यः । पुं । आम्रातकवृक्षे । रा.नि.

कपिरोमफला । स्त्री । कपिकच्छ्वां । रा.नि. व.३ । [रा.नि.व.६ ।

कपिरोमा । स्त्री । कपिकच्छ्वां । रेणुकायां ।

कपिलः । पुं । शिलारसे । रत्ना. । कुक्कुरे । हारा. । पित्तले । मूषिकभेदे । तद्दष्टे व्रणशोथः ज्वरः ग्रन्थ्युद्भवः । सु.कल्प.६अ.। त्रि । पिङ्गलवर्णे ।

कपिलच्छाया । स्त्री । मृगनाभौ । भा.म. । See कस्तुरिका ।

कपिलद्राक्षा । स्त्री । कपिलवर्णद्राक्षाविशेषे । आङ्गुर इति यस्याः प्रसिद्धिः । আঙুর । गुणाः—मधुरा शीतला हृद्या मदहर्षदा दाहमू-र्च्छाज्वरश्वासतृष्णाहृल्लासघ्नी च । रा.नि.व.३ । अम्ल-तरसे । [श.च. ।

कपिलद्रुमः । पुं । काचीनामसुगन्धकाष्ठे ।

कपिलफला । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । आ-ङ्गुर । रा.नि.व.३ ।

कपिललोहम् । क्ली । पित्तले । इ च.वै.निघ.।

कपिलशिंशपा । स्त्री । Tawny-leaved śisu. (Dalbergia śiśu.) कपिलपत्रशिंशपावृक्षे । कपिलपत्र शिशु गाछ । मं कं.पिवला-शिशव । हिं वीवीज । गुणा:—तिक्ता शीतवीर्य्या श्रमघ्नी वातपित्तज्वरघ्नी छर्दिहिक्कानिवारणी च । रा.नि.व.८ । कटुका तिक्ता कषाया शोषघ्नी उष्णवीर्य्या मेद:कुष्ठश्वित्रवमिक्रमिहरी वस्तिरुक्शोथदाहरक्तवलासघ्नी गर्भपातिनी च । भा.पू.१भ. वटा.व. ।

कपिला । स्त्री । पित्तले । भा.म.१भ. । राजरीतौ । पितलविशेष । गृहकन्यायाम् । रा.नि. व.५ । रेणुकायाम् । रेणुकबीज । रा.नि.व.६ । कपिलशिंशपायां । काल शिशु । रा.नि.व.८ । निर्विषजलायुकायाम् । निर्विषजोंक । सु.सू.१३ ष. । See जलायुका । स्वर्णवर्णकामधेनुभेदे । मे.लत्रिकं । क्षुद्रसाध्यलूताभेदे । See लूता ।

कपिलाधिका । स्त्री। तैलपिपीलिकायाम् ।

कपिलार्ज्जकः । पुं । कपिलवर्णतुलसीवृक्षे । पाण्डुपत्र तुलसीवृक्ष । वै.निघ. ।

कपिलाक्षी । स्त्री । कपिलशिंशपायाम् । रा. नि.व.८ । स्वर्वीरुके । रा.नि.व.७ ।

कपिलिका । स्त्री । शतपदीभेदे । पिपीलिकाविशेषे । सु.कल्प.८ष. । See शतपदी, पिपीलिका । [लाकुशी । रा.नि.व.३ ।

कपिलोमफला । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आ-

कपिलोमा (ला) । स्त्री । रेणुकवीजे । रेणुक । रा.नि.व.६ । [रीतौ । भाल पितल ।

कपिलोहम् । क्ली । पित्तले । इ.च. । राज-

कपिल्लकः । पुं । कम्पिल्लके । कमलागुँड़ि । वै.निघ. ।

कपिल्लिका । स्त्री । औषधिविशेषे । गजपिपुल वा कमलागुँड़ि । र.मा. । [गाछ ।

कपिवक्त्राख्यः । पुं। आम्रातकवृक्षे । आमड़ा-

कपिवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । गजपिप्पल्यां । भा.पू.१भ. । कपित्थवृक्षे । [पुल ।

कपिवासः । पुं । पारिशाखक्षे । पलाशपि-

कपिविरोचनम् (विरोधि) । क्ली। नटिके। रा.नि.व.६ ।

कपिवीजम् । क्ली । शुकशिम्बीवीजे । आलाकुशीवीज । भैष.कामेश्वरमोदके ।

कपिवृक्षः । पुं । पारीशाखक्षे । वै.निघ. ।

कपिशः । पुं । सिह्लकनामगन्धद्रव्ये । शिलारस । द्राक्षाभेदे । वै.निघ. । त्रि । श्यावबर्णे । मे.शत्रिकं । [माधवीलतायाम् । मे.शत्रिकं ।

कपिशा(शी,शिका)। स्त्री। सुरायां। त्रिका.।

कपिशायनम् । क्ली । मद्यविशेषे । त्रिका. ।

कपिशीर्षकम् । क्ली । हिङ्गुले । श.च. ।

कपिहस्तकः । पुं । कपिकच्छौ । रत्न.र. ।

कपीकच्छुः । पुं कपिकच्छुलतायां । आलाकुशी । श.र. ।

कपीज्यः । पुं। क्षीरिकावृक्षे । जटा. ।

कपीतः । पुं । श्वेतकुब्जकवृक्षे । र.मा. ।

कपीतकः । पुं । सप्तवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कपीतनः । पुं। उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर । हिं गुलार । ज.द. । आम्रातके । आमड़ा । वा.सू. १५ष.न्यग्रोधादौ । च.सू.४ष. । शिरीषवृक्षे । रा. नि.व.८ । अश्वत्थवृक्षे । मे.नचतुष्कं । गुवाकवृक्षे । विल्ववृक्षे । श.र. । गण्डसुण्डे । गन्धभाड़ुलि । रत्ना. । सप्तवृक्षे। रा.नि.व.२३ ।

कपीन्द्रः । पुं । हनुमति । श.र. ।

कपीष्टः । पुं । राजादनीवृक्षे । वै.निघ । कपित्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कपोतः । पुं । पारावतपक्षिणि । गृहकपोते । पायरा, कइतर । मं परेवा । हिं कबुतर । तन्मांसगुणा:—बलवीर्य्यवर्द्धनं स्वादुकफपित्तास्रदोषजित् । रा.नि.व.१७। कपोतमांसं पाण्डौ वर्ज्यं । च.द.पाण्डु-चि.योगराजे । पारावती गुरु: स्निग्ध: रक्तपित्तानिलापह: । संग्राही शीतलस्तज्ज्ञै: कथितो वीर्य्यवर्द्धन: ॥ भा.पू.२भ. । रसे पाके च स्वादु कषायं विषदस्य । राज. । कपोतो बृंहणो बल्यो वातपित्तविनाशन: । तर्पण: शुक्रजननो हितो मूर्च्छागुल्मप्रद: ॥ अत्रि.२१ष. । See पारावत: ।

पक्षिविशेषे। घुघु। मे.विश्व.तत्रिकं। मूषिकभेदे। सु.कल्प.६अ.। कपोतसमूहे। पारदे। सर्जिकारे। पक्षिमात्रे। पारावतचे। पलाशपिपुल। भा.।

कपोत(क)म् । क्ली। Antimony. सौवीराञ्जने। रा.नि.व.१३। कपोताञ्जने। मे.तत्रिकं।

कपोतकनिषादी । पुं। अश्वस्य वातव्याधिभेदे। लक्षणं यथा—"कृच्छ्रादुत्थापितश्चापि पुनर्याति मेदिनीं। कपोतकनिषादीति स शेयः कृच्छ्रजीवनः॥" ज.द.५५अ.।

कपोतचक्रः । पुं। कवाटचक्रवृक्षे। रत्ना.।

कपोतचरणा । स्त्री। नलीनामगन्धद्रव्ये। नलूका। जटा। [गाछ। रा.नि.व.१२।

कपोतपर्णी । स्त्री। एलायाम्। एलाइच

कपोतपुटम् । क्ली। औषधपुटविशेषे। लक्षणं यथा—"यत्पुटं दीयते खाते अष्टसंख्यैर्वनोपलैः। कपोतपुटमेतत्तु कथितम्…॥" भा.म.१भ.।

कपोतपुरीषः । पुं। पारावतविष्ठायां। एष व्रणदारणः।

कपोतवङ्का (ङ्का) । स्त्री। काकमाच्याम्। कोजघाउँठी। काइर। च.द.अरो.चि.कष.यतैले।

कपोतवङ्का । स्त्री। ब्राह्म्यां। भा.म.४भ.पूतना.गृह.चि.। "कपोतवङ्काश्शोणाकः।" खताफटकीति प्रसिद्धायां लतायां। सु.सू.३८अ.। "कपोतवङ्कासुवर्चला। अन्ये "शिरीषसदृशपत्रस्वल्पविटपवृक्षे" इति द्रव्यान्तरमाहुः। ड.। सु.चि.७अ.।

कपोतवर्णा (र्णी) । स्त्री। सूक्ष्मैलायां। रा.नि.व.६। [व.१२।

कपोतवाणा । स्त्री। नलुकायाम्। रा.नि.

कपोतविष्ठा । स्त्री। पारावतपुरीषे। इयं व्रणदारणी। सु.सू.३६अ.। [नि.व.५।

कपोतवेगा । स्त्री। ब्राह्मीनाममहाक्षुपे। रा.

कपोतसारम् । क्ली। स्रोतोऽञ्जने। रा.नि.व. १३। [विशेषे। चम.।

कपोताङ्घ्रिः । स्त्री। नलिकायाम्, गन्धद्रव्य-

कपोताञ्जनम् । क्ली। नीलाञ्जने। [वै.निघ.।

कपोताण्डोपमफलम् । क्ली। निम्बूभेदे।

कपोतारिः । पुं। श्येनपक्षिणि। श.र.।

कपोतिका । स्त्री। चाणक्यमूलके। कोमलमूलके। वै.निघ.।

कपोलः । पुं,क्ली। मस्तके। गण्डस्थली। गाल। रा.नि.व.१८। स्त्री (ली)। आस्यभागे।

कपोलफलकम् । क्ली। प्रशस्तगण्डस्थले।

कप्याख्यः । पुं। सिह्लके। शिलारस।

कप्यासः । पुं। वानरगुह्ये।

कफः । पुं। Phlegm. शरीरस्थसौम्यधातुविशेषे। श्लेष्मा। गुणाः—"श्लेष्मा गुरुः शस्त्रमृदुः प्रमत्तकः स्निग्धः पटुः शीतजड्श्च गौल्यवान्। शीते वसन्ते च भृशं निशामुखे पूर्व्वेऽह्नि भुक्तोपरि च प्रकुप्यति॥ रा.नि.व.२१। तत्प्रकोपकारणम् यथा—"गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः। तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः सम्प्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते॥ इति। तत्कर्म्म यथा—स्तैमित्यं मधुरास्यता शिथिरता शौक्ल्यं प्रसेको मलप्राचुर्य्यं स्थिरता रसस्य लवणं कण्डूयतिस्वल्पता। आलस्यं चिरकारिता कठिनता शीयारुचिस्निग्धताः। तन्द्रास्तमुग्रपदेहकासगुरुता एताः कफोत्था रुजः॥ इति। तच्छान्तिहेतुर्यथा—"गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः। श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः॥ इति। माधुर्य्यात्पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च। आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः। श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च। मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः॥ सु.सू.२१अ.। श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा। तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत्॥ इति स्वरूपम्। तस्य स्थानभेदेन तस्य नामानि यथा—क्लेदन आलम्बनो रसनः स्नेहनश्चेति स्थानभेदेन। तानि च स्थानानि यथाक्रमं आमाशयहृदयकण्ठशिरःसन्धयः। तत्स्थानगतानाञ्च तेषां कर्म्माणि यथा—क्लेदनः क्लेदयत्यन्नमन्यानि च श्लेष्मस्थानानि उदककर्म्मणानुग्रह्णाति। रसयुक्तात्मवीर्य्येण हृदयस्यावलम्बनम्। त्रिकसन्धारणञ्चापि विदधात्यवलम्बनः॥ उभावपि ततः सौम्यौ तिष्ठतस्यान्तिके यतः। यतो रसान्विजानीतो रसनारसनौ समौ॥ स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पणः।

श्लेषणः सर्व्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ ॥ भा.म. १ख.। अवलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेषकोऽपरः। बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः इति॥ तेषां लक्षणानि—कफधामान्तु शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनं। ततोऽवलम्बनस्थानं श्लेष्मा माश्रोत्यु-रःस्थितः। आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात्क्लेदकः स्मृतः। श्लेषकः श्लेषणात्सन्धौ स च सन्धौ व्यवस्थितः। रसनावस्थितस्तेषु बोधको रसबोधनात्। शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पकः। वा.टी.। श्लेष्मधाम्नाञ्च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनं। अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा यस्त्वामाशयसंश्रितः। क्लेदकः सोऽन्नसङ्घातक्लेदनाद्रसबोधनात्। बोधको रसनास्थायी शिरःसंस्थोऽक्षितर्पणात्। तर्पकः सन्धिसंश्लेषात् श्लेषकः सन्धिषु स्थितः॥ वा.। कपित्थवृक्षे। रा.नि.व.११। समुद्रफेने। च.द.अर्श.चि.प्रलेपे।

कफकूर्च्चिका। स्त्री। लालायाम्। মুখের লাল, থুতু। है.च.।

कफकेतुरसः। पुं। कफरोगाधिकारे रसः। नागधी पिप्पली। र.सा.सं.। पाठः—"टङ्कणं मागधी शङ्खं वत्सनाभं समं समं। आर्द्रकस्वरसेनाथ दापयेद्भावनात्रयम्। गुञ्जामात्रं प्रदातव्यम्… ॥" द्वितीये यथा—"दग्धशङ्खं त्रिकटुकं टङ्कणं समभागिकं। विषञ्च पञ्चभिस्तुल्यमार्द्रतोयेन मर्द्दयेत्। वारत्रयं रक्तिकाञ्च वटीं कुर्य्याद्विचक्षणः।" सायं प्रातरार्द्रकरसेन देयं। भैष.कफज्व.चि.।

कफगण्डः। पुं। गलरोगे। तस्य लक्षणम्—"स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डूः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु। पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धिपाको मद्बन्धु वा पाकमियात् कदाचित्। वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः॥" मा.नि.।

कफगुल्मः। पुं। श्लेष्मजगुल्मे। तस्य रूपं—"स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवाणि। शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य।" शीतं गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च। गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्व्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य।" च.चि.५ख.।

कफघ्नः। त्रि। श्लेष्मनाशके। [नि.व.४।

कफघ्नी। स्त्री। गुञ्जानामायाम्। क्षुपभेदे। रा.

कफज्वरः। पुं। श्लेष्मजन्यज्वरे। See ज्वरः।

कफ(फो)णिः (णी)। पुं, स्त्री। भुजमध्यग्रन्थौ। कणुइ। रा.नि.व.१८।

कफनाड़ी। स्त्री। दन्तमूलगतरोगविशेषे। দাঁতের গোড়ার কফজন্য নালী। यथा—"दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः। श्लेया कफाद्दुघदकार्जुनपिच्छिलास्रा लम्बा सकण्डुरुजा रजनीप्रवृद्धा।" मा.नि.। [त्वादौ। কফোধাত।

कफप्रकृतिः। स्त्री। स्थिरचित्ततास्निग्धकेश-

कफमन्दिरम्। मत्स्यभेदे। गाड़, फेन।

कफरुहा। स्त्री। नागरमुस्तायाम्।

कफरोगः। पुं। कफजन्यरोगमात्रे।

कफरोहिणी। स्त्री। कफजन्यगलरोगविशेषे। तस्य लक्षणं यथा—"स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका स्थिराङ्कुरा या कफसम्भवा सा। मा.नि.। See गलरोहिणी।

कफवर्द्धकः। त्रि। श्लेष्मवर्द्धके।

कफवर्द्धनः। पुं। पिण्डीतगरवृक्षे। त्रिका.। त्रि। कफवर्द्धके। [त्रि। श्लेष्मरोधके।

कफविरोधि। क्ली। मरिचे। रा.नि.व.६।

कफसंशमनवर्गः। पुं। कफशान्तिकरद्रव्यगणेषु यथा—"रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायाम-निष्ठीवनं धूमाद्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपवासादिकम्। स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागरजलक्रीडाङ्गनासेवनं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत्॥" भा.पू.२भ.।

कफसम्भवः। त्रि। कफोत्थे।

कफस्थानम्। क्ली। कफाश्रयेषु, आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्धिषु। सु.सू. २१ अ.।

कफस्रावः। पुं। नेत्रसन्धिगतरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"पाकः सन्धौ संस्रवेद्यस्तु पूयं पूयास्रावोऽसौ गदः सर्व्वजस्तु। श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं संस्रवेद्धि श्लेष्मास्रावोऽसौ विकारो मतस्तु॥" मा.नि.।

कफातिसारः। पुं। कफजन्यातिसारे। स्य. चिकित्सा—"श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनं। योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः॥" तस्य लक्षणं यथा—शुक्लं सान्द्रं सकफं श्लेष्मयुक्तं

स्निग्धं शीतं प्रकरीषा मधुपः । भा.नि. ।

कफान्तकः । पुं । वर्बूरवृक्षे । बाबला गाछ । रा.नि.व.८ ।

कफापहा । स्त्री । कोरवे ।

कफारिः । पुं । आर्द्रके । शुण्ठ्यां । रा.नि.व.६ ।

कफी (इन्) । त्रि । कफयुक्ते । अम. । पुं । करि । हाती ।

कफेलुः । त्रि । कफयुक्ते । उणा. ।

कफोत्कटः । त्रि । कफप्रधाने । च.द.सान्निपातिकज्व.चि. । "कफया च कफोत्कटे ।"

कफोत्क्लिष्टः । पुं । नेत्ररोगभेदे । लक्षणम्—कफेन पक्ष्मोद्भवानि स्निग्धानि च सितानि च । स स्निग्धाविताजीव परिजायानि मानवः ॥ भा.नि. ।

कफोत्क्लेशः । पुं । कफस्य वमनार्थोपस्थिती ।

कफोदरम् । क्ली । कफजन्योदररोगे । लक्षणं —"यच्छीतलं शुक्लशिरावनद्धं गुरु स्थिरं शुक्लनखाननस्य । स्निग्धं महच्छोफयुतं ससादं कफोदरं तच्च चिराभिवृद्धि ॥" सु.नि.७अ. । [दरे । मे. ।

कबन्धम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । पुं । उ

कवित्थः । पुं । कपित्थवृक्षे । अ.टी. ।

कम् । अव्ययं । मस्तके । श.चि. ।

कमठः । पुं, क्ली । कच्छपे । भाण्डविशेषे । मे. ठत्रिकं । शल्लक्यां । शजारु । धरणिः । वंशे । श.र. ।

कमठी । स्त्री । कच्छप्याम् । अम. ।

कमण्डलुः (तरुः) । पुं । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । प.मु. । करके । सन्न्यासीर पात्र । मे. लत्रयुक्तं । अश्वत्थभेदे । गजहुण्डसहोरा । पलाशपिप्पल । भा.पू.१भ.वटा.व. ।

कमनः । पुं । अशोकवृक्षे । मे.नत्रिकं । मदने । त्रि । कामुके । [क्रौञ्चपक्षिणि ।

कमनच्छदः । पुं । कङ्कपक्षिणि । है.च. ।

कमन्धम् । क्ली । जले । अ.टी.रा. ।

कमलम् । क्ली। Nelumbium speciosum or Nymphaea nelumbo. पद्मसामान्ये । पद्म । तें तामर । तच्च श्वेतरक्तनीलभेदेन त्रिविधम् । कमलगुणाः—शीतलं वर्णकरं मधुरं पित्तकफघ्नं तृष्णादाहरक्तविस्फोटकविषविसर्पहरं । श्वेतं शीतलं मधुरं कफपित्तघ्नम् । रक्तनीले तु तथा-दल्पगुणे भवतः । भा.पू.१भ. । पुं । मृगविशेषे । मे. लत्रिकं । सारसविहङ्गमे । अम. । ताम्रे । क्लोम्नि । भेषजे । मे.लत्रिकं । पद्मकाष्ठे । कुङ्कुमे । मूत्राशये । जले । रा.नि.व.१४ ।

कमलकन्दः । पुं । शालूके । पद्मेर गेंड़ो । गुणाः—"शालूकः कटुकश्शीतः तुवरो मधुरो गुरुः । मलष्टम्भकरो रुच्यो नेत्र्यो हृद्यश्च शीतलः । दुर्जरो ग्राहको रक्तपित्तं दाहं तृषां क्लिष्टं । पित्तवातश्च गुल्मश्च पित्तं कासं क्रमींस्तथा । मुखरोगं रक्तदोषं नाशयेदिति च स्मृतः ।" वै.निघ. ।

कमलकर्णिका । स्त्री । पद्मबीजकोशे । पद्मेर चाकि । गुणाः—"बीजकोशस्तु मधुरः तुवरः शीतलो लघुः । तिक्तो मुखस्वच्छकारी रक्तदोषहरः ॥" वै.निघ. ।

कमलकेसरः । पुं, क्ली । पद्मकिञ्जल्के । पद्मकेसर । गुणाः—"शीतलः ग्राही मधुरः कटुः रुचः गर्भस्थैर्यकरः वृष्यश्च ।" वै.निघ. ।

कमलच्छदः । पुं । कङ्कपक्षिणि । पद्मदले ।

कमलनालम् । क्ली । पद्मनालायाम् । पद्मेर डाँटा । वै.निघ. । See मृणालम् ।

कमला । स्त्री । वरस्त्रियि । मे.लत्रिकं । निम्बुकविशेषे । कमला लेबु, सरबती लेबु । तःस्रारः ।

कमलाक्षः । पुं । कमलबीजे । पद्मबीज । गुणाः—"स्वादुरुच्यः पाचनः कटुकः स्मृतः । शीतलस्तुवरस्तिक्तो गुरुर्विष्टम्भकारकः । गर्भस्थितिकरी रुच्यो हृष्यो वातकरो मतः । कफकृल्लेखनी ग्राही बल्यः पित्तविनाशनः । रक्तरुग्भिदाहाम्लपत्ननाशकरो मतः ।" वै.निघ.छर्दि.चि.वमनामृतयोगे ।

कमलिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । गुणाः—शीतला गुरुः मधुरा लवणा रूक्षा पित्तास्रकफघ्नी वातविष्टम्भकारिणी च । भा.पू.१भ.पुष्पव. । तत्कन्दः—"शीतलस्तुवरो मधुरो मतः । तिक्तः पाकेऽतिकटुकः लघुर्वै ग्राहको मतः । वातश्लेष्मपित्तानां नाशको मुनिभिः स्मृतः ॥" वै.निघ. ।

कमलोत्तरम् । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । हे.च. ।
कमोदपुष्पम् । क्ली । जलपुष्पविशेषे ।
कम्पः । पुं । वेपथौ । रा.नि.व.२० ।
कम्पनः । पुं, क्ली । कम्पे । मे.नत्रिकं । शिशिरकाले । रा.नि.व.२१ । तन्नामकश्लेष्मोल्वणसन्निपातज्वरे । लक्षणम्—"जड़ता गद्गदा वाणी राची निद्रा भवत्यपि । प्रलब्धे नयने चैव सुखमाधुर्य्यमेव च । कफोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।...कम्पनसंज्ञकः ॥" भा.म.ख.१भा. ।
कम्पलक्ष्मा । स्त्री । वायौ । श.र. ।
कम्पवायुः । पुं । वायुरोगविशेषे । "सर्व्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ।" मा.नि. ।
कम्पाकः । पुं । वायौ । हे.च. । [युक्ते ।
कम्पितम् । क्ली । चलने । श.र. । त्रि । कम्प-
कम्पिलः । पुं । श्वेतत्रिवृतायाम् । वै.निघ.२भ.
कम्पिला । स्त्री । कुमार्य्याम् । घृतकुमारी ।
कम्पिल्लः (कः) । पुं । रेणुवद्रक्तचूर्णारोचन्याम् । कमलागुँड़ि । र.मा. । रा.नि.व.१३ । रञ्जनके । वा.सू.१५अ विरेचने । कुङ्कुमे । च.द.ज्व.चि.सुखादिगणे । "नीलीकम्पिल्लकं त्रिवृत् । कम्पिल्लको रोचनिकः स्वनामख्यातः" । ड. ।
कम्पिल्लमालकः । पुं । वकुलभेदे ।
कम्प्रः । त्रि । कम्पयुक्ते । अम. ।
कम्बलः । पुं । लोणिकाशाके । वनशूनिया । प.मु. । मेषादिरोमजातवस्त्रादौ । कम्बल । अम. । सास्नायाम् । रत्ना. । नागराजे । क्रमौ । उत्तरासङ्गे । मे.लत्रिकं । मृगभेदे । जटा. क्ली । जले । मे.लत्रिकं ।
कम्बलिवाह्यकम् । क्ली । वृषवाह्यशकटे । गरुर गाड़ी । अम. ।
कम्बिः । स्त्री । दर्व्व्याम् । श.च. । वंशांशे । बाँशेर पाव । मे.वद्विकं । वंशाङ्कुरे ।
कम्बुः (कः) । पुं, क्ली । शङ्खे । शाँक । रा.नि.व.१३ । शम्बूके । वलये । गजे । मे.वद्विकं । शोणितवहनाड्याम् । ग्रीवायां । नलके । नलि, हाड़ । हे.च. । मानभेदे ।

कम्बुककुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् ।
कम्बुका । स्त्री । अश्वगन्धाक्षुपे । र.मा. ।
कम्बुकाष्ठा । स्त्री । अश्वगन्धाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।
कम्बुग्रीवा स्त्री । शङ्खाकृतिरेखात्रययाक्तग्रीवायाम् । रा.नि.व.१८ । [व.३ ।
कम्बुपुष्पी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायां । रा.नि.
कम्बुमालिनी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।
कम्बूः । स्त्री । शङ्खे । वलये ।
कम्बूपूतः । पुं । शङ्खे । शाँक । रा.नि.व.१३ ।
कम्बोजः । पुं । शङ्खविशेषे । हस्तिविशेषे मे. जत्रिकं ।
कम्बातायी(इन्) । पुं । शङ्खचिल्ले ।
कम्भारी । स्त्री । गाम्भार्य्यां । गामर गाछ । रा.नि.व.६ ।
कम्भु क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।
कम्रः । त्रि । मैथुनेच्छायुक्ते । अम. ।
कयस्था । स्त्री । हरीतक्यां । काकोल्यां । अ.टी.स्वा. । सूक्ष्मैलायां । च.द.उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।
कयाहः । पुं । पक्वतालसदृशवर्णाश्वे । लक्षणं यथा—"पक्वतालनिभो वाजी कयाहः परिकीर्त्तितः ।" ज.द.३अ. ।
करः । पुं । आहुल्यक्षुपे । तवरड़ इति काश्मीरे रा.नि.व.४ । वर्षोपले । रश्मौ । पाणौ । शुण्डादण्डे । मे.रद्विकं । हस्ते । रा.नि.व.१८ ।
करकः । पुं । दाड़िम्बवृक्षे । रा.नि.व.११ । पलाशवृक्षे । हारा. । वकुलवृक्षे । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चनवृक्ष । रा.नि.व.१० । See काञ्चनारः । करवीरवृक्षे । रा.नि.व.८ । नारिकेलास्थिनि । माला । रा.नि.व.११ । नाटा इति प्रसिद्धे करञ्जवृक्षे । हे.च. । कुसुम्भवृक्षे । पक्षिविशेषे । मे.कत्रिकं । क्ली । करङ्के । गोमयच्छत्रे । विका. ।
करकचः । पुं । नखे । वै.निघ. ।
करकटः । पुं । भरद्वाजपक्षिणि । वै.निघ. ।

कारकण्टकः । पुं । नखे । त्रिका. ।

कारकशालिः । पुं । रसालिधौ ।

कारका । स्त्री । कारवल्लयाम् । করলা । रा.नि. व.७ । वर्षोपले । अम. ।

कारकाजलम् । क्ली । दिव्यजलभेदे । "दिव्य-वायुग्निसंयोगात्संहताः खात्पतन्ति याः । पाषाण-खण्डवच्चापस्ताः कारक्योऽमृतोपमाः ॥ कारकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरं । दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवायुकृत् ॥" वैद्यके ।

कारकाम्बु । क्ली । कारकजले । वै.निघ. ।

कारकाम्भाः । पुं । नारिकेलवृक्षे । त्रिका. । क्ली । कारकजले ।

कारकुड्मलम् । क्ली । कराङ्गुली ।

कारकृष्णा । स्त्री । जीरके । वै.निघ. ।

कारग्रहः । पुं । विवाहे । त्रिका. । करग्रहणे ।

कारघर्षणः । पुं । दधिमन्थनदण्डे । श्र.च. ।

कारघर्षी । पुं । क्षुद्रमन्थानदण्डे । ছোট মউ-নি । हिं छोटीरयी ।

कारघाटः । पुं । तन्नामकस्थावरविषभेदे यस्य त्वचि निर्यासे च विषं वर्त्तते । अयं मूलविषोऽप्यु-च्यते । सु.कल्प.२भ. ।

करङ्कः । पुं । मस्तके । विश्व.कचित्कं । अगस्य-नारिकेलफलास्थिनि । নারিকেলের খোল, মা-লা । श्र.च. । कङ्काले । रा.नि.व.१८ ।

करङ्कशालिः । पुं । करङ्कनामेक्षौ । मं रस दालि । कं रसालउंस । गुणाः —मधुरः शीतलः रुचिकृत् मृदुः पित्तघ्नः दाहहरः वृष्यः तेजो-बलवर्द्धनश्च । रा.नि.व.१४ ।

करङ्कीभूतः । त्रि । अस्थिमात्रेण स्थितः । भा. म.४भ.गर्भ.चि. । "करङ्कीभूतगोमूर्द्धा ।"

करच्छदः । पुं । शाखोटवृक्षे । শেওড়া গাছ । हिं सिहोड़ा । भा. । [शाकतरौ ।

करच्छदा । स्त्री । सिन्दूरपुष्प्यां । रा.नि.व.१० ।

करजः । पुं । करञ्जवृक्षे । ডহরকরঞ্জ গাছ । नखे । क्ली । व्याघ्रनखे । नखी । मे.जत्रिकं । [रत्ना. ।

करजाख्यः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी ।

करञ्जोड़िः । पुं । हस्तजोड़िमहाकन्दशाके । হাড়জোড়ী । रा.नि.व.७ । काष्ठपाषाणभेदे ।

करञ्जोड़िकन्दः । पुं । तन्नामकवृक्षकन्दे । एषां गुणः रसबन्धकृद्वश्यकृच्च । रा.नि.व.७ ।

करञ्जः (कः) । पुं । (Pangamia glabra Syn. galedupa Indica.) स्वनामख्यातवृक्षे । বৃহৎ করঞ্জ গাছ, ডহরকরঞ্জ গাছ । हिं करँ-जुवा करोदा । कण्टकरेजी । तें कानुगचेट्टु । स च षड्विधः—तत्रैकः ডহরকরঞ্জ, द्वितीयः নাটা-করঞ্জ. तृतीयः কাঁটা বা গেঁটেকরঞ্জ, चतुर्थः মাকড়াকরঞ্জ, पञ्चमः বিষকরঞ্জ, षष्ठः অম্লক-রঞ্জ इति वङ्गे कथ्यते । कण्टकरेजाकरञ्जः । घी-राकरञ्जः । भा. । तत्र प्रथमस्य पर्य्यायः—चिर-विल्लो नक्तमालः करजश्च करञ्जके । द्वितीयस्य यथा —प्रकीर्य्यः पूतिकरञ्जः पूतिकः कलिकारकः । तृतीयस्य—षड्ग्रन्थः । चतुर्थस्य —मर्कटी । पञ्चमस्य —अङ्गारवल्लरी । षष्ठस्य— करमर्द्दी वनेचुद्रा क-राम्लः करमर्द्दकः इति । गुणाः—कटुकः तीक्ष्णः वीर्य्योष्णः अनिलघ्नः कुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शोव्रणकृमि-कफघ्नः । करञ्जपत्रं कफवातार्शःकृमिशोथहरं भेदनं पाककटुकं वीर्य्योष्णं पित्तलं लघु च । तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शःकृमिकुष्ठघ्नञ्च । घृत-पूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणैः । भा.पू.१भ.गु. व. । तत्पुष्पं—उष्णवीर्य्यं पित्तवातकफघ्नञ्च । तद-ङ्कुराः—अग्निदीपना रसे पाके च कटुकाः पाच-नाः कफवातार्शःकुष्ठकृमिविषघ्नाः शोथहराश्च । वै. निघ. । केचित्तु महाकरञ्जघृतकरञ्जपूतिकरञ्जगु-च्छकरञ्जकराञ्जिकादिभेदानाह । तेषां गुणाः स्व-स्वपर्य्याये ज्ञेयाः । भृङ्गराजे । जटा । करञ्जफले । सि.यो.वृहदग्निमुखचूर्णे ।

करञ्जतैलम् । क्ली । तन्नामकफलोत्थतैले । করঞ্জতৈল । गुणाः—तिक्तं नात्युष्णञ्च । वा.टी. । नेत्ररोगघ्नं वातरोगघ्नं तीक्ष्णमुष्णं कुष्ठकण्डूतिवि-चर्च्चिकाहरं लेपेन नानाविधचर्म्मरोगघ्नञ्च । रा.नि. व.१५ । क्रिमिघ्नं कृमिघ्नं रुचिपित्तदोषकरञ्च । राज. ।

करञ्जद्वय(युग्म)म् । क्ली । ডহরকরঞ্জ, না-টাকরঞ্জ इति द्वये । "एकश्चिरविल्लः, द्वितीयः कण्टकीविटपकरञ्जः ।" द्वयविटपकरञ्जौ । सु.सू.

१८ष.ड.श्यामादि: । सि.यो.उमा.चि. । "करञ्जौ देवदारु च।" (एक: पूतिकरञ्जश्चिरबिल्वाख्य:, द्वितीय: नक्तमालाख्य:।) वा.सू.१५ष.आरग्वधादि:। "भूनिम्बसैर्य्यकपटोलकरञ्जयुग्मम्।" [नि.व.११ ।

करञ्जफल:(क:) । पुं । कपित्थवृक्षे । रा.

करञ्जस्नेह: । पुं । करञ्जतैले । रा.नि.व.९ । See करञ्जतैलम् ।

करञ्जाद्यघृतम् । क्ली । उपदंशे । पाठ:— "करञ्जनिम्बार्जुनशालजम्बूवटादिभि: कल्ककषायसिद्धं । सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं स्रुतिरागयुक्तम् ।" वटादीनां त्वक्कषायेन तेषामेव कल्केन तैलं पाच्यं । तैलं ४ श. क्वाथ्यद्रव्यं ४ श. जलं ६४ श. शे. १६ श. कल्क: १ श. । च.द. ।

करञ्जिका । स्त्री । काँटाकरञ्ज इति लोके । गुणा:—कण्टयुक्त: करञ्जस्तु पाके कटुश्च तूवर: । ग्राहकश्चोष्णवीर्य्य: स्यात्तिक्त: प्रोक्तश्च मेहहा । कुष्ठार्शोव्रणवातानां क्रमीणां नाशन: पर: । पुष्पन्तु वीर्य्यं चोष्णं स्यात्तिक्तं वातकफापहम् ॥ वै.निघ. । नक्तमालफले । सु.चि.२ष.सद्योव्रणे ।

करञ्जी । स्त्री । महाकरञ्जे । श.च. । डहरकरञ्ज । हिं करारि । गुणा:—स्तम्भनी तिक्ता तुवरी कटुपाका वीर्य्योष्णा पित्तार्शोविषक्रिमिकुष्ठप्रमेहघ्नी च । भा.पू.१भ. । करञ्जवर्गाम् ।

करट: (क:) । पुं । कुसुम्भवृक्षे । रत्ना. । करिगण्डस्थले । हला. । वायसे । मे. । [त्रि.चि. ।

करटवी । स्त्री । वृत्तमूषिकायाम् । रस.र.चक्र

करटा । स्त्री । दु:खदोह्यायां गवि । हे.च. ।

करटी(टिनी) । पुं, स्त्री । हस्तिनि । हस्तिन्याम् । हे.च. । [हे.च. ।

करटु: । पुं । कर्करेटुपक्षिणि । कर्कटिया पक्षी।

करण: । पुं । जम्बीरवृक्षे । हला. । क्ली । हेतौ। गात्रे । विषयेन्द्रिये । "क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्लीवम् ।" मे.णत्रिकं ।

करणत्राणम् । क्ली । मस्तके । हे.च. ।

करणाधिप: । पुं । जीवे ।

करण्टक: । पुं । पद्मकन्दे । [सु. ।

करण्टु: । पुं । लोणिकाशाके । वनमूनिया। प.

करण्ड: । पुं । मधुकोषे । মৌচাক । दलाढके। करण्डा। ফুলের সাজি । मे.डत्रिकं । कारण्डवपक्षिणि । हारा. । [नि.व.११ ।

करण्डफल: (क:) । पुं । कपित्थवृक्षे । रा.

करण्डा । स्त्री । यकृति । कालखण्डे ।

करण्डी (इन्) । पुं । मत्स्ये । त्रिका. ।

करतल: । पुं । हस्ततले । হাতের তেলো । हिं हथेली । "ऊर्द्ध्वं करतले स्मृतं।" रा.नि.व.१८।

करतलम् । क्ली । श्वेतकेतके ।

करतोयम् । क्ली। वर्षोपलजले । শীলের জল।

करद्रुम: । पुं । कारस्करवृक्षे । কুঁচিলা । रा. नि.व.९ ।

करपत्रम् । क्ली। क्रकचास्त्रे । করাত, কাঁচি। सु.सू.८ष. । तत्र छेदनलेखनकर्म्मणि प्रयुज्यते । यथा—"भिदेऽस्त्रं करपत्रन्तु खरधारं दशाङ्गुलं । विस्तारे द्व्यङ्गुलं सूक्ष्मदन्तमत्सरुबन्धनम्" ॥ अचि. ।

करपत्रवान् । पुं । तालवृक्षे । श.च ।

करपत्रिका । स्त्री । जलक्रीडायाम् । जटा. । तिलपर्ण्याम् । [खे । रा.नि.व.८ ।

करपर्ण: । पुं । भिण्डावृक्षे । रा.नि.व४। रक्तैर-

करपल्लव: । पुं । अङ्गुलौ । शब्दकल्प. ।

करपात्रम् (त्रिका) । क्ली, स्त्री । जलक्रीडायाम् । हारा. । [च.टी.सा. ।

करपा(वा)लिका । स्त्री । एकधारास्त्रे ।

करबडावल्ली । स्त्री । अत्यम्लपर्ण्याम् । हिं वल्लीपूरण । रा.नि.व.३ ।

करबाल: । पुं । नखे । श.मा. । खड्गे ।

करभ: । पुं । गजपिप्पल्यां । प.मु. । उष्ट्रे । रत्ना । उष्ट्रशावके । सूर्य्यावर्त्ते । गजशिशौ । च.टी. सा.। करिशुण्डे। नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२। Seeनख: । मणिबन्धात् कनिष्ठाङ्गुलिपर्य्यन्तहस्तबहिर्भागे । मे. भत्रिकं । [रा.नि.व.१० ।

करभकाण्डिका । स्त्री । उष्ट्रकाण्डिवृक्षे ।

करभ(ण्डि)(ण्ड)का । स्त्री । महाकरञ्जे । डहरकरञ्ज । हिं करारि । भा.पू.१भ. । स्वताकरञ्जे ।

करभप्रिय: । पुं । क्षुद्रपीलुहृचे ।

करभप्रिया । स्त्री । दुरालभायां । क्षुद्रदुरालभायां । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.११ ।

करभवल्लभ: । पुं। कपित्थवृचे । क्षुद्रपीलुवृचे ।

करभवारुणी । स्त्री। उष्ट्रकाण्टकागुल्मे। "स्थितं करभवारुणी ।" रस.र.वाजी. ।

करभा । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । विछाति गाछ । रा.नि.व.९ । [भार्यां । रा.नि.व.४ ।

करभादनिका (नी) । स्त्री । क्षुद्रदुराल

करभी(इन्)। पुं,स्त्री(भी) । हस्तिनि । उष्ट्रां । भा.म. ३भ.मू.घा.चि. । कृष्णमेषशृङ्गाम् । श्वेतापराजितायां ।

करभीर: । पुं । सिंहे । श.र. ।

करमट: । पुं । गुवाकवृचे । त्रिका. ।

करमध्यम् । क्ली । कर्षे, २ तो. । प.प्र.१ख. ।

करमर्द: । पाणीयामलकवृचे । पाणीग्रामला । भटी.सा.। करम्चा । हिं करौंदा इति च भाषा । मं कं करवन्दे, करिजिगे । रा.नि.व.११ । स द्विविधो महाक्षुद्रभेदेन । गुणा:—"करमर्दफलं ख्यामं तिक्ताग्निप्रदीपकं । गुरु पित्तकरं ग्राहि चाम्लमुष्णं रुचिप्रदं। रक्तपित्तं कफञ्चैव वर्द्धयेत्तृड्विनाशकम् । तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघुशीतञ्च पित्तहं । रक्तपित्तं त्रिदोषञ्च विषं वातञ्च नाशयेत् । तच्छुष्कं पक्वसदृशं गुणैर्ज्ञेयं विचचणै: । अत्यम्लस्य गुणाश्चैव ज्ञेयामकरवन्दवत्" ॥ वै.निघ. । "पिपासाघ्नं गुरु रुचिकरं पित्तकरञ्च" । राज. । 'करमर्द्दद्वयं त्वाममम्लं गुरु तृषापहं । उष्णं रुचिकरम्भीक्तं रक्तपित्तकफप्रदम् । तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित्" ॥ भा. । च.सू.४ष. ।

करमर्दक: (का) । पुं, स्त्री । करमर्दवृचे । लताविशेषे ।

करमर्द्दिका । स्त्री । पर्व्वतजद्राचासदृश्याम् । करौंदौति लोके ख्यातायाम् । द्राचा पर्व्वतजा याहृक् तादृशी करमर्द्दिका । भा.पू.१भ.फलादिव. ।

करमर्द्दी । पुं, स्त्री । करञ्जवृचे । करमर्दवृचे । रत्ना. ।

करमाल: । पुं । ख्यातमाले । धूमे । हे.च. ।

करमूलम् । क्ली । मणिबन्धे । रा.नि.व.१८ ।

करम्बी । स्त्री । कलम्बीशाके। See कलम्बी।

करम्भ: । पुं दधिसक्तुनि । प.मु. उत्तमारणीति । वा.सू.१५ष.वीरतरादि: भरुण: । "भल्लूकमीरटकुरण्टकरम्भपार्था: ।" क्ली । तन्नामकलक्षारनिर्यासस्थावरविषे । प्रियङ्गुफले । इदं स्थावरविषान्तर्गतफलविषं । पुष्पविशेषश्च । सु.कल्प.२ ष. । See फलविषम् । [मिश्रितसक्तुनि । हारा.।

करम्भक: । पुं । श्वेतकिणिह्याम् । क्ली । दधि-

करम्भा । स्त्री । शतावर्य्याम् । प्रियङ्गौ । रा.नि. व.१२ । इन्दीवरायां । रा.नि.व.३ ।

करटी । स्त्री । करिदन्तमूले । हला. ।

कररुह: । पुं । नखे । रा.नि.व.१८ । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखीति भाषा । रा.नि.व.१२ । See नख: । अगर्व्वादिधूपे । वै.निघ.२भ. ।

कररेखा । स्त्री । करस्थरेखायाम् । "रेखा: सामुद्रिके ज्ञेया: शुभाशुभनिवेदका: ।" रा.नि.व. १८ ।

करल: । पुं । कपित्थवृचे ।

करवालिका । स्त्री । करपालिकायाम् ।

करवी । स्त्री । हिङ्गुपत्राम् । तें कौपपु । भा. पू.१भ.गु.व.। यमान्यां। राजिकायां । सु.सू.४६ष.।

करवी(र)भुजा । स्त्री । आढ़कीवृचे । आईरी । रा.नि.व.१६ ।

करवीर: । पुं । (Nerium odorum.) Sweet-scented oleander. उपविषजातीयस्वनामख्यातवृचे । करवी गाछ । हिं कनेली । मं कणेरु, कह्लेर । कं वाफणलिंगे । तें गन्नेरु । स चतुर्धा श्वेतरक्तपीतकृष्णभेदेन । तत्र श्वेतकरवीरगुणा:—कटु: तीक्ष्ण: कुष्ठकण्डूघ्न: व्रणविक्रविस्फोटघ्न: हयवृद्धिप्रदश्च । रा.नि.व.१० । सु.सू.३९ष. शिरोविरेचने । रक्तवर्ण: शोधक: स्यात्कटु: पाके च तिक्तक: । कुष्ठादिनाशको लेपात् इति रक्तगुणा: । निघण्टौ पाटलभेद उक्त:—अथ पाटलवर्णक: । शीर्षपीडां कफं वातं नाशयेदिति कीर्त्तित: । रक्तादिचतुर्भेदगुणा: श्वेतद्वयारिवत् । वै. निघ. । अर्जुनवृचे । भुआढ़कीवृचे । टोडोर

करवीरः … कलार गाछ। प.मु.। हिङ्गुपत्रे। सोमलताभेदे। सु.चि.२९अ.। See सोमः।

करवीरकः। पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। तन्मूलविषे। ई.च.। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.९।

करवीरकन्दसंज्ञः। पुं, क्ली। A species of onion or bulb. तैलकन्दे। पलाण्डुविशेष। रा.नि.व.७।

करवीरका। स्त्री। मनःशिलायां। वै.निघ.।

करवीरणी। स्त्री। करवीरणी ककरखिरणी इति कोङ्कणदेशप्रसिद्धे पुष्पवृक्षविशेषे। या रक्तपुष्पा ग्रीष्मे जायते। गुणाः—"तिक्ता चोष्णा च कटी च कफवातविषापहा। आध्मानवातं छर्दिञ्च ऊर्द्धश्वासक्रमीञ्जयेत्। इत्येवं करवीरण्या गुणाः प्रोक्ताः"… । वै.निघ.। रा.नि.व.१०।

करवीरभुजा। स्त्री। आढक्याम्। हिं रहर। रा.नि.व.१६।

करवीराद्यतैलम्। क्ली। भगन्दराधिकारे तैलम्। पाठः—"करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः। मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेत्तैलं भगन्दरे॥" तिलतैलं ४श. करवीरादिकल्कः १श. वारि १६ श. एकत्र पाच्यम्। च.द., रस.र.। अन्यत् नासारोगे—"रक्तकरवीरपुष्पं जात्यास्तथाशनमल्लिकायाश्च। एतैः समन्तु तैलं नासार्शोनाशनं श्रेष्ठम्॥" च.द.। अशनः पीतशालि (पियाशाल)। पाकः पूर्व्ववत्। [वै.निघ.।

करवीरानुजा। स्त्री। आढक्यां। हिं रहर।

करवीरिका। स्त्री। मनःशिलायां। र.सा.सं.।

करवीर्य्यः। पुं। चिकित्सकविशेषे।

करशाखा। स्त्री। अङ्गुलौ। रा.नि.व.१८।

करशीकरः। पुं। वमने। करिशुण्डनिर्गतजलकणे। हला.।

करशूकः। पुं। नखे। त्रिका.।

करशोथः। पुं। (Oedematous swelling of hand.) हस्तशोथे। हातेर कज्जा फोला। [लवण। रत्ना.।

करसम्भवम्। क्ली। रोमकलवणे। सांभरि

करसादः। पुं। हस्तदौर्बल्ये।

करहाटः (कः)। पुं। मदनवृक्षे। प.मु., रा.नि.व.८। योगरत्न.उ,ख.केशरपाके.सु.कल्प७अ.। महापिण्डीतरौ। रा.नि.व.९। सु.चि.१८अ.। पद्मकन्दे। मे.। अकर्करायां। आकरकरा। श्वेतमदने। वै.निघ.।

कराग्रम्। क्ली। करिपुष्करे। हला.।

कराग्रपल्लवः। पुं। अङ्गुली।

कराघातः। पुं। वज्राङ्गुली।

कराङ्गणम्। क्ली। हट्टे। हारा.।

कराचीनः। पुं। खञ्जने। हिरूपकोषः।

करामर्द्दः। पुं। करमर्द्दकवृक्षे। श.र.।

कराम्बुकः। पुं। पानीयामलकवृक्षे। श.च.।

कराम्लः (कः)। पुं। करमर्द्दकवृक्षे। प.मु.।

करायिका। स्त्री। पक्षिभेदे। क्षुद्रवके। वै.निघ.।

करालः (कः)। पुं,क्ली। पर्णासे। कृष्णतुलसी। प.मु.। भा.पू.१भ.। त्रि। दन्तुरे, तुङ्गे, भीषणे। पुं। सर्ज्जरसतैले। गर्ज्जनतेल। मे.लचिकं। तन्नामकदन्तरोगे दन्तोपरिदन्तोद्भेदनरूपे। दाँतेर उपर दाँत उठा। तल्लक्षणम्—शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः। करालान् विकटान् दन्तान् करालो न च सिध्यति॥ मा.नि.। कस्तूरीमृगे। सु.सू.४६अ.। गुणाः—जङ्गालवत्। क्ली। कृष्णार्जके। कृष्णवर्व्वरके। तैलेन घृतेन वा कृते वेसवारे। इति पाकराजः।

करालकलिकः। पुं। कुन्दपुष्पवृक्षे। प.मु.।

करालाङ्गम्। क्ली। विड़ङ्गे। वै.निघ.।

करालत्रिपुटा। स्त्री। लङ्कानामशिम्बीधान्ये। तेওড়া धान। रा.नि.व.१६।

कराला। स्त्री। अनन्तमूले। अनन्तमूल। प.मु.। विड़ङ्गायाम्।

करालास्यः। त्रि। दन्तुरवदने।

करालिकः। पुं। वृक्षे। ई.च.।

कराली। स्त्री। अग्निजिह्वायाम्। पुं। (लिम्) महादोषान्वितास्थि। यस्य नीचस्त ऊर्द्धं वा एको दन्तुरो दन्तो जायते स करालो। म.द.३अ.।

करिकः। पुं। विट्खदिरे।

करिकणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । भैष. भान्नी.कामेश्वरमोदके । [চই গাছ । रा.नि.व.६ ।

करिकणावल्ली । स्त्री । चविकालतायाम् ।

करिकर्णपलाश: । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । भैष.च.पि.सर्व्वतोभद्ररसे ।

करिकवल: । पुं । विधाने । हारा. ।

करिका । स्त्री । कारीहचे । कণ্টিকারী । रा.नि.व.८ । नखक्षते ।

करिकुम्भ: । पुं । गजकुम्भे ।

करिकुम्भक: । पुं । नागकेशरचूर्णे । हारा. ।

करिकुसुम्भ: । पुं । नागकेशरहचे । नागकेशर-चूर्णे । हारा. ।

करिकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ।

करिकेसरम् । क्ली । नागकेसरे । वै.निघ.श्वास-चि.चन्द्रावलेहे ।

करिचर्म्म । क्ली । गजचर्म्मणि ।

करिज: । पुं । गजशावके । श.मा. ।

करिणी । स्त्री । हस्तिन्याम् । अम. ।

करिदन्त: । पुं । गजदन्ते ।

करिदन्ताभम् । क्ली । मूलके ।

करिदमन: । पुं । नागदमने । নাগদনা । भैष.स्त्रीरोगचि. ।

करिदारक: । पुं । सिंहे । श.र. ।

करिनासिका । स्त्री । यन्त्रविशेषे ;

करिपत्र(क)म् । क्ली । तालीशपत्रे । তালী-শপত্র । रा.नि.व.६ ।

करिपिप्पली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । গজ-*পিঁপুল* । प.मु. । भा.पू.१भ. ।

करिपोत: । पुं । करिशावके । हला. ।

करिभ: । पुं । अश्वत्थहचे । चैत्यहचे । त्रिका. ।

करिमाचल: । पुं । गजमाचले । सिंहे । त्रिका. ।

करियाद: । क्ली । जलहस्तिनि ।

करिर: । पुं,क्ली । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড় । चरुजगुल्मे ।

करिशावक: । पुं । दशवर्षपर्य्यन्तहस्तिशिशौ । श.मा. ।

करिस्कन्ध: । पुं । गजासङ्घले ।

करी (इन्) । पुं । हस्तिनि । रत्ना. ।

करीर: । पुं, क्ली । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড় । गुणा:—कटुतिक्तोष्णं कषायं लघु शीतलं पित्त-रक्तदाहकृच्छ्रं रुचिकृच्च । एतत्पर्व्व निर्गुणं । रा. नि.व.७ । (Capparisaphylla.)मरुजे वृक्षवि-शेषे । करील, कचड़ा इति लोके । मं नेपती । कं निष्पतिमि । तं एतुगदमहमीदतु । रा.नि.व. ८ । गुणा:—"करीरमाध्मानकरं कषायं कटूष्ण-मेतत्कफकारि भूरि । श्वासानिलारोचकसर्व्वशूल-हृदर्शिखर्णूव्रणदोषहारि ।" रा.नि.व.८ । गुरु भेदि श्लेष्मलञ्च । मद.व.७ । श्लेष्मनाशित्वं कषायत्वं दाहजनकत्वञ्च । राज. । घटे । मे. । क्ली । करी-रफले ।

करीरकुण: । पुं । करीरफलकाले । [ख्यातफले ।

करीरफलम् । क्ली । करीरवीजे, टौंट इति

करीरा । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । चीरिकायाम् । ঝিঁঝিঁ পোকা । रत्ना. । मन:शिलायाम् । हे.च. ।

करीरिका । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । त्रिका. ।

करीरी । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । चीरिकायाम् । मे.रत्रिकं ।

करीष: । पुं, क्ली । शुष्कगोमये । वनभवकरीषे वा । বিলঘ্যাটা । सि.यो.मदा.चि. । 'वन्यकरी-षघ्राणात् जलपानात् ।" [গুল । हारा. ।

करीषाग्नि: । पुं । गोमयाग्नौ । ঘুঁটের আ-

करुण: । फलितहचे । करुणस्तु रसे वृक्षे । मे. । मल्लिकाहचे । हे.च. । (Citrus Decumana.) स्वनामख्यातनिम्बुकहचे । করুণালেবুর গাছ । प.मु. । गुणा:—कफवातामभेदघ्नं पित्तकोपनञ्च । राज.४प. ।

करुण(णा)मल्ली । स्त्री । The plant Jasminum Sambac. नवमल्लिकायाम् । श.च. ।

करुणा । स्त्री । दयायाम् । हगमात्रे । वै.निघ. ।

करुणी । स्त्री । यौवपुष्पयाम् । पुष्पहचविशेषे । रा.नि.व.१० । See करवीरणी ।

करूषकम् । क्ली । फलविशेषे ।

करेटः । पुं । नखे । त्रिका. । [त्रिका. ।

करेटव्या । स्त्री । धनच्छूपक्षिणि । धानसपक्षी ।

करेटुः (कः) । पुं । कर्कटेरौ । कर्कटिया पाथी । रत्ना. । नखे । त्रिका. ।

करेडुकः । पुं । करेटुपक्षिणि । कर्कटौ ।

करेणुः(कः) । पुं । गजे । स्त्री । हस्तिन्यां । मे.णत्रिकं । कर्णिकारवृक्षे । विश्व. । महौषधिविशेषे । सक्षौरगजाकारकन्दलताविशेषे । यथा— करेणुः सवहक्षीरा कन्देन गजरूपिणी । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी ॥ सा च सोमरसतुल्यगुणा । सु.चि.३०अ. । See ओषधिः ।

करेणुजन् । क्ली । कर्णिकारफले । तत्र विषमस्तीति ज्ञेयम् ।

करेणुभूः । पुं । पालकाप्यमुनौ । त्रिका. ।

करेणुसुतः । पुं । पालकमुनौ । त्रिका. ।

करेनरः (वरः) । पुं । मूषिके । सिह्लके । शिलारस । वै.निघ. । रा.नि.व.१२ ।

करोटः (टिः,का,टी) । पुं, स्त्री । शिरोऽस्थिनि । रा.नि.व.१८ ।

करोहिजनः । पुं । कृष्णसर्षपे । वै.निघ. ।

कर्कः । पुं । शुक्लवर्णाश्वे । ज.द. । कुलीरके । दर्पणे । घटे । मे.कद्विकं । कर्कटवृक्षे । कौंकरोल । रा.नि.व.११ । कङ्कपक्षिणि । मानभेदे । वृक्षविशेषे । काके । शिरोऽवचालने । हे.च. । कङ्करे । वदरीवृक्षे । विल्ववृक्षे । गन्धके । वै.निघ.२भ.यक्ष्मीकवाटरसे । अग्नौ ।

कर्कचिर्भिटिका (टी) । स्त्री । Small cocumber. चिर्भिटायाम् । कर्कटीभेदे । रा.नि.व.७ । [टकम् ।

कर्कटम् । क्ली । विषभेदे । प.मु. । See कर्क-

कर्कटः । पुं । The Numidian crane. कर्करेटौ । कर्कटि पाथी । गुणाः—वातघ्नः शुक्रप्रदः श्रमघ्नश्च । चरि.२२अ. । स्वनामख्यातवृक्षे । कौंकरोल । तत्फलगुणाः—रुच्यं कषायं अतिदीपनं कफपित्तकरं ग्राहि चक्षुष्यं लघु शीतलञ्च । रा.नि.व.११ । शाल्मलीफले । वालुक्याम् । मे.टत्रिकं । कुलीरके । सामुद्रकर्कटे । च.द.वा.व्या. एलादितैले । सन्निपातविशेषे । See कर्कटकः । पद्मकन्दे । जटा. । विल्ववृक्षे । रस.र.वालचि. । गोक्षुरे । कर्कटशृङ्गे । कौंकड़ाशृङ्गी । च.द.वा.व्या.एकादशशतिकमहाप्रसारणीतैले ।

कर्कटकम् । क्ली । काण्डभग्ननामास्थिभङ्गविशेषे । तत्र "संमूढ़मुभयतोऽस्थि मध्यभग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतम् ।" सु.नि.१५अ. । See भग्नम् । चयोदशविधस्थावरकन्दविषान्यतमविषे । सु.कल्प.२अ. । See कन्दविषम् ।

कर्कटकः । पुं । हंसे । रा.नि.व.१४ । कर्कटे । कौंकड़ा । रत्ना. । गुणाः—कर्कटः सृष्टविण्मूत्रः सन्धातानिलपित्तजित् । राज. । तामिसौ । वै.निघ. २भ.वा.व्या.एलादितैले । पक्षिविशेषे । कर्कटे । काष्ठामलके । मध्यहीनप्रवृद्धवातादिजन्यसन्निपातज्वरे । तेन व्यथावेपथुदिल्लादाहादिगौरवाग्निमान्द्यादिरोगा जायन्ते तथान्तर्दाहवाक्यनिरोधादयश्च भवन्ति । भा.म.१भ. । कर्कटशृङ्गे । कौंकड़ाशृङ्गी । भैष.अ.पि.चि.वृहल्लुधावतीगुड़िकायाम् ।

कर्कटकास्थि । क्ली । कुलीरकास्थिनि । काँकड़ार खोला । [कर्कटस्त्रियाम् ।

कर्कटकी । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । वा.चि.३अ. ।

कर्कटचरणः । पुं । कुलीरकपादे । कौंकड़ार पा । रस.र.वाल.चि. ।

कर्कटच्छदा । स्त्री । पीतघोषायाम् । पीतघोषा । वै.निघ. । [स्त्र्याम् । अपामार्गे । वै.निघ. ।

कर्कटवल्ली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । शुकशि-

कर्कटशृङ्गिका । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । मद. व.१ ।

कर्कटशृङ्गी । स्त्री । (Rhus succedanea. Syn. Acuminata.) स्वनामख्यातकर्कटदंष्ट्राकारौषधौ । कौंकड़ाशृङ्गी । हिं ककड़ाशृंगी, ककरशिंगी । मं काकड़ासिंगी । कं तें कर्काटशृंगी । गुणाः—गुरुरुष्णा तिक्ता वातघ्नी हिक्कातीसारकासघ्नी श्वासरक्तपित्तघ्नी च । रा.नि.व.६ । कषाया वमिघ्नी ज्वरघ्नी तृष्णा क्षयकासघ्नी ऊर्द्ध्ववातघ्नी च । मद.व.१ । तृष्णारुचिघ्नी । भा.पू.१भ. । महाघोषायाम् । वड़ घोषा ।

कर्कटा । स्त्री । कर्कटश्रृङ्ग्याम् । भैष.बालचि. कर्कटादि. ।

कर्कटाख्यः (ख्यः) । पुं । कर्कटिकालतायां ।

कर्कटाख्या (ख्या) । स्त्री । कर्कटिकायां । काँकुड़ । र.मा. । रा.नि.व.६ । सि.यो.क्षि.श्वा. चि.द्राक्षालेहे । वै.निघ.ज्व.चि.कुलत्थाद्यघृते । कर्कटश्रृङ्ग्यां । वै.निघ.क्षय.चि.लघुशिवगुटी. । सु. चि.२अ. । वा.चि.४अ. । भैष.शिलाजतुवटी. ।

कर्कटादिलेहः । पुं । बालरोगे । "कर्कटातिविषाशृङ्गीघातकीविल्वबालकं । मुस्तं मज्जा च कोलस्य मधुना सह लेहयेत् ॥ हन्ति ज्वरमतीसारं दुर्वारं ग्रहणीगदम् ।" रस.र.बाल.चि.भैष. । कर्कटशृङ्गी, आतइच, शुँट, धाइफुल, बेलशुँट, बाला, मुता, कुल आँटिर शस्य चूर्ण समभाग ।

कर्कटाह्वः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कर्कटाह्वा । स्त्री । कर्कटश्रृङ्ग्यां । रा.नि.व.६।

कर्कटिः (का) । स्त्री । A kind of cucumber (Cucumisutilatissimus Rox.) स्वनामख्यातलतायां । काँकुड़ गाछ । तं नक्कदीस । हिं काँकड़ि । उत्. फुटिकाँकड़ी । सा द्विधा ह्रस्वदीर्घभेदेन । गुणाः—स्वादुः गुरुः अजीर्णकरी शीतला च। तत्पक्कफलं दाहच्छर्दितृष्णाक्लान्तिघ्नञ्च । राज.१प. । त्वचायां कटुका तिक्ता पाचकाग्निप्रदीपनी । अवष्ट्या ग्राहिणी प्रोक्ता मूत्रदोषाश्मरीहरा ॥ मूत्रकृच्छ्रं वमिं दाहं श्रमञ्चैव विनाशयेत् । सा पक्का रक्तदोषस्य कारिण्युष्णा बलप्रदा ॥ इति प्रथमा । द्वितीया त्रपुषी कर्कटी (तौंहिकाकड़ी) । गुणाः—रुच्या मधुरा वातकरी शीता मूत्रप्रदा गुर्व्वी कफकृद्दाहनाशिनी । वमिं पित्तं भ्रमं मूत्रकृच्छ्रं मूत्राश्मरीं हरेत् ॥ वै.निघ. । सर्व्वाः कर्कटिका वर्षाशरदि जाता न हिताः । परन्तु हेमन्तजा रुचिकरी पित्तघ्नी च भोज्या । सा चार्द्धपक्का न भक्ष्या तेन पीनसं जनयति । सम्यक्पक्का मधुरा कफघ्नी च । भा.म.१भ.अश्म. चि. । See एर्वारुः । [द्रा । रा.नि.व.६ ।

कर्कटिनी । स्त्री । दारुहरिद्रायां । दारुहरि

कर्कटी । स्त्री । कर्कटस्त्रियाम् । वनकर्कटिकायाम् । रा.नि.व.२३ । कर्कटिकालतायां । रा.नि. व.७ । हे.च. । वालुकीति हला. । वदर्याम् । कुल गाछ । मद.व.५। घण्टावदरे । पद्मकर्णिकायाम् । कोमलशीफले। वै.निघ. । देवदाल्यां । भा.पू.१भ.गु.व. । गौरवकर्कटिकायाम् । र.सा.सं. रसशोधने । शाल्मलीफले । मे. । कर्कटश्रृङ्ग्यां । रा.नि.व.६ । सर्पे । श.र. ।

कर्कटीवीजम् । क्ली । कर्कटीफलवीजे । फुटिर वीज । च.द.अश्म.चि.कुशावलेहे । [श.र. ।

कर्कटुः । पुं । करेटुपक्षिणि । कर्कटि पाखी ।

कर्कड़ः । पुं । खटिकायां । थड़िमाटी । र.मा.।

कर्कन्दुः (न्धुः, न्धूः) । पुं, स्त्री । (Zizyphus jujuba,) क्षुद्रवदरवृक्षे । रा.नि.व.२३ । सि.यो.कास.चि.नवाङ्गयूषे वचादियूषे च । 'यवामलकदाड़िमकर्कन्धुमूलकगुण्ठकैः ।' शृगालकोल्यां । शियाकुल । च.सू.४अ. ।

कर्कन्धु(क)म् । क्ली। वदरीफले । छोट कुल। गुणाः—मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तानिलघ्नं वातपित्तहरञ्च । मद.व.६ । विल्वफले । बेल । वै.निघ. ।

कर्कन्धुकी । स्त्री । वदरीभेदे । मद.व.६ । क्षुद्रवदरवृक्षे । छोट कुल । र.मा.रा.नि.व.२३ ।

कर्कफलः । पुं । कर्कटवृक्षे । काँक्रोल । रा.नि.व.११ ।

कर्करः । पुं। कङ्करे। काँकर । मुद्गरे । हार .। अस्थिनि । क्ली । चूर्णजनकपाषाणखण्डे । घुटिं । दर्पणे । हारा. । तरुणे पद्मे । हला. ।

कर्करटः । पुं । पक्षिविशेषे । कर्कटे ।

कर्कराङ्गः । पुं । कालकण्ठपक्षिणि । श.मा. ।

कर्कराटुः (कः) । पुं । कटाक्षे । जटा. । करेटुपक्षिणि । श.र. ।

कर्करान्ध(न्धु)कः । पुं । अन्धकूपे । त्रिका.।

कर्करालः । पुं । चूर्णकुन्तले । हे.च. ।

कर्कराक्षः । पुं । खञ्जनपक्षिणि । हारा. ।

कर्करिका । स्त्री । चक्षुःखर्व्वाम् । चोक् कर्कर करा ।

कर्करी(रिका) । स्त्री । सनालजलपात्रे ।

झारी। अम.। उखा.। तण्डुलधावनपात्रे। गलन्तिकायां। भाण्डविशेषे। घटी। दर्पणे। मे.रत्रिकं।

कर्करेटुः। पुं। करेटुपक्षिणि। कर्कटे पाखी। रत्ना.। [स्त्राम्। शुकशिम्ब्याम्। वै.निघ.।

कर्कवल्ली। स्त्री। अपामार्गवृक्षे। गजपिप्प-

कर्कशः। पुं। इक्षुभेदे। मे.शत्रिकं। कम्पिल्ले। कमलागुँड़ि। अम.। कासमर्द्दे। पटोले। प.मु. रत्ना.। गुड़त्वचि। वै.निघ.। त्रि। अमसृणे। निर्द्दये। मे.शत्रिकं।

कर्कशच्छदः। पुं। पटोले। रा.नि.व.३। पाटलवृक्षे। पारुल गाछ। शाखोटवृक्षे। त्रिका. वनी.। शाकवृक्षे। कृष्णकुष्माण्डे। वै.निघ.।

कर्कशच्छदा। स्त्री। घोषायां। झिंङा गाछ। हिं तोरइ। दग्धावृक्षे। रा.नि.व.९।

कर्कशदलः। पुं। पटोलफलवृक्षे। र.मा.।

कर्कशदला। स्त्री। दग्धिकायाम्। कोङ्कणे कुरहीति ख्याता। रा.नि.व.९।

कर्कशा। स्त्री। वृश्चिकालीवृक्षे। बिछाति गाछ। रा.नि.व.९। ऋस्वमेषशृङ्ग्याम्। वनवदरे। वै.निघ.। [र.मा.।

कर्कशिका। स्त्री। वनकोल्यां। वुनो कुल।

कर्कसारम्। क्ली। दधिशक्तौ। हारा.।

कर्काकः। पुं। कर्कटिकायाम्। काँकुड़। पथ्यापथ्ये।

कर्कारुः। पुं। (Beninkasa cerifera.) कुष्माण्डभेदे। बिलाति कुम्ड़ा। उत्. कखारु। कुष्माण्डीवीजं कुशावलेहे। कलिङ्गलतायाम्। तरमुज वा थर्मुज। रत्ना.। अतिक्षुद्रकुष्माण्डे। हिं कोहड़ी, कोहण्डी। तें गुम्मडितोगे। कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुः परिकीर्त्तिता। गुणाः— कर्कारुः ग्राहिणी शीतला रक्तपित्तघ्नी गुरुः। पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्। भा.पू.१भ. शाकव.। तैलगुणाः विभीतकतैलवत्। स्त्री। कुष्माण्डीलतायाम्। हला.।

कर्कारुकः। पुं। (Convolvulus Paniculatus.) कालिन्दवृक्षे। तरमूज। मं खड़ुया। रत्ना.। कुष्माण्डे। प.मु.। सु.चि.१८अ.।

कर्कारूः। स्त्री। कुष्माण्डीलतायाम्।

कर्केतनः (रः)। पुं। रत्नविशेषे। "कर्केतनासि परमाः पवित्राः।" गारुड़े। विषशान्त्यर्थ वीर्य्यविषभेदे। "कर्केतनं मरकतं।" वा.उ.३६अ.।

कर्कोधुकी। स्त्री। भूवदर्य्याम्। वै.निघ.।

कर्कोटः (कः)। पुं। विल्ववृक्षे। मे.कचतुष्कं। काँकरोल इति प्रसिद्धफलशाकलतायाम्। च.द.ज्व.चि.शाकविधौ। "कर्कोटकं पर्पटकम्।" एतत्फलञ्च स्थावरविषान्तर्गतफलविषे वर्त्तते। सु. कल्प.२अ.। See फलविषम्। एतदुभयगुणाः— कफपित्तघ्नं शुक्रनाशनं रुचिकरञ्च। "कर्कोटकं फलं ज्ञेयं कारवेल्लकवद्गुणैः।" राज.३प.। कर्कोटकं त्रिदोषघ्नं रुचिकृन्मधुरं तथा। अत्रि.१६अ.। इक्षुदण्डे। रा.नि.व.१४। सर्पविशेषे। मे.।

कर्कोटका (की)। स्त्री। फलशाकविशेषे। गोल कुमड़ा। मं कोहले। गुणाः— मूत्राघातहरं प्रमेहघ्नं कृच्छ्राश्मरीभेदनं विण्मूत्रस्रपनं तृषातिशमनं पुष्टिकरं वृष्यं स्वादु अरोचकघ्नं बल्यं पित्तघ्नञ्च। रा.नि.व.७। कर्कोटकी रुचिकरी कटुः दीपनी तिक्तोष्णा वातकफघ्नी विषपित्तघ्नी च। वै.निघ.। पीतघोषायाम्। पीतघोषा वा झिंङा। मं कर्टोली, काकली। रत्ना.। कोशातक्याम्।

कर्कोटकीफलम्। क्ली। घोषाफले। कृष्णकुष्माण्डे। भिङ्गाफले। वै.निघ.। कर्कोटफले। काँकरोल।

कर्कोटपत्रम्। क्ली। कर्कोटदले। काँकरोलपाता। एतद्वमने हितम्। वा.ज्व.चि.१अ.।

कर्कोटमूलम्। क्ली। कर्कोटकमूले। काँकरोलमूल। सि.यो.कास.चि.। "नस्यं कर्कोटमूलं स्यात्।" च.द.पाण्डु.चि.।

कर्कोटिका। स्त्री। कुष्माण्डीलतायां। बिलातिकुम्ड़ा। कर्कोटकी। काँकरोल। रा.नि.व.७।

कर्कोटिकाकन्दरजः। क्ली। खेकसामूलचूर्णम्। भा.म.१भ.शीतलाङ्ग.सा.ज्व.चि.। "कर्कोटिकाकन्दरजः कुलत्थः।"

कर्कोटी। स्त्री। कर्कोटिकायां। काँकरोल। देवताड़वृक्षे। देशताड़ा। वै.निघ.।

कर्कोलम् । क्ली । कक्कोले । কক্কোল । रा.नि. व.१२ ।

कर्चरिका (री) । स्त्री । कचुड़ीति प्रसिद्धे पिष्टकभेदे । पाकराजः । [तालविशेषे ।

कर्चु(र्चू)रम् । क्ली । सुवर्णे । मे.रत्रिकं । हरि-

कर्चूरः (कः) । पुं । एकाङ्गीनामवणिग्द्रव्ये । একাঙ্গী । हिं कचूरा । तें कीकामोकचेट्टा । मं कं कचोरा । योग.रत्ना.वाजीक. । गुणाः—कटुः तिक्तोष्णः कफकासघ्नः मुखवैशद्यकरः गलगण्डघ्नः । रा.नि.व.६ । दीपनः रुच्यः सुगन्धी कटुपाकः कुष्ठार्शोव्रणकासघ्नः लघुः श्वासगुल्मकृमिघ्नश्च । भा. पू.१भ । कर्चूरकन्दे । (कः) आमहरिद्रायाम् । কাঁচাহলুদ । अ.टी.स्वा. । शव्याम् । मे.रत्रिकं । वै.निघ.२भ.ज्व.चि. । See शटी ।

कर्णः । पुं । स्वनामप्रसिद्धदीर्घपत्रवृक्षे । কানঃ-থোড়া গাছ । च.द.वि.ज्व.चि. । "दीर्घपत्रकक-र्णाख्यनेत्रं खदिरसंयुतम् ।" श्रवणेन्द्रिये । रा.नि. व.१८ । सुवर्णाली । শোণালু । "सुवर्णाली श्रुता-वपि ।" मे.णद्विकं । मधुरत्वचि । দারচিনি । अ-र्कमन्दारे । वै.निघ. ।

कर्णकः । पुं । मत्स्यविशेषे । तन्नामकसन्निपात-विशेषे । কর্ণমূলী । लक्षणं—"दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा ज्वरे भवति तु श्वयथुर्व्यथा च । कण्ठग्रहो वधिरता श्वसनं प्रलाप प्रस्वेदमोहदह-नानि च कर्णिकाख्ये ॥" भा.ज्व.चि. ।

कर्णकण्डु:(ण्डूः) । पुं, स्त्री । कर्णस्रोतोगत-रोगविशेषे । तस्य निदानं यथा—"मारुतः कफ-संयुक्तः कर्णकण्डुं करोति च ।" मा.नि. ।

कर्णकिट्टम् । क्ली । कर्णमले ।

कर्णकीटा (टी) । स्त्री । (Julus cornifex.) कर्णजलौकायाम् । शतपद्याम् । কাণ-কোটারী, কেন্নুই । हिं काणसलाइ । हे.च. ।

कर्णक्ष्वेड़ः । पुं । कर्णरोगविशेषे । কাণের ভিতর সর্ব্বদা ভোঁ ভোঁ শব্দ । तस्य लक्षणं—"वायुः पित्तादिभिर्युक्तः वेणुघोषसमं स्वनम् । करोति कर्णयोः क्ष्वेड़ं कर्णक्ष्वेड़ः स उच्यते ।" मा.नि. । अत्र वायुः पित्तादिसहितः कर्णे वेणु-घोषवच्छब्दमुत्पादयति ।

कर्णगूथः । पुं । कर्णमले । কাণের খোল । हारा. ।

कर्णगूथकः । पुं । कर्णरोगविशेषे । यथा—"पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः ।" मा नि. ।

कर्णच्छिद्रम् । क्ली । कर्णरन्ध्रे ।

कर्णजलूका । स्त्री । (Julus.) कर्णजलौका-याम् । श.र. ।

कर्णजलौका (काः) । स्त्री,पुं । शतपद्याम् । কাণকোটারী । हिं कानखजूरा । हे.च. । अ. टी.भ. ।

कर्णजार्शः । क्ली । कर्णार्शोरोगे । কাণের অর্শ । "प्रकुपिता दोषाः श्रोत्राक्षिघ्राणवदनेषु अ-र्शांस्युपनिवर्त्तयन्ति । तत्र कर्णजेषु वाधिर्य्यं पूतिक-र्णता च ।" सु.नि.२अ. ।

कर्णजाहम् । क्ली । कर्णमूले ।

कर्णजित् । पुं । गुड़ाकेशे ।

कर्णजीरकम् । क्ली । क्षुद्रजीरके । रत्ना. ।

कर्णज्योतिः । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । वै. निघ. । [श.मा. ।

कर्णदुन्दुभिः । स्त्री । शतपद्याम् । কেন্নুই ।

कर्णधारिणी । स्त्री । हस्तिन्यां । হাতিনী ।

कर्णनादः । पुं । कर्णस्रोतोगतरोगे । কাণ শোঁ শোঁ রোগ । कर्णस्रोतोगतवायुः कर्णे भेरी-मृदङ्गशङ्खवन्नादमकर्णनिशमुत्पादयति । मा.नि. । "य-दा तु नाड़ीषु विमार्गमागतः स एव शब्दाभिवहा-सु तिष्ठति । शृणोति शब्दान् विविधान् तदा नरः प्रणादमेनं कथयन्ति चामयम् ॥" सु.उ.२०अ. ।

कर्णपाकः । पुं । कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे । কাণপাকা । "कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेद-कृद्भवेत् ।" मा.नि. । [কাণের পাতা ।

कर्णपात्रकः । पुं । कर्णवाह्यभागविशेषे ।

कर्णपाली । स्त्री । कर्णपालीगतरोगे । কাণের পাতার রোগ । स पञ्चविधः—परिपोटोत्पालोन्म-न्थदुःखवर्द्धनपरिलेहिभेदेन, एषां लक्षणानि स्वस्व-पर्य्याये मृग्याणि । सु.चि.२५अ. ।

कर्णपुच्छिका । स्त्री । कर्णशष्कुल्याम् । मोरट-लतायाम् । [रटे । रा.नि.व.३ ।

कर्ण(कीर्ण)पुष्पः । पुं । नीलझिण्ट्याम् । मो-

कर्णपूरः । पुं । बालयष्टे । र.मा.। शिरीषवृक्षे । नीलोत्पले । मे. । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । नन्दीवृक्षे । त्रिका. ।

कर्णपूरकः । पुं । कदम्बवृक्षे । कदम गाछ । रा.नि.व.६। अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । तिलके । वै.निघ. ।

कर्णपूरणम् । क्ली । तैलादिभिः कर्णपूरणे । काणे तेल देओया । "कर्णं प्रपूरयेत्सम्यक् स्वेदार्थैर्मोचया भिषक् । नोच्चैः श्रुतिर्न वाधिर्य्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ रसाद्यैः पूरणङ्कर्णे भोजनात्प्राक् प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणङ्कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥ स्वेदयेत्कर्णदेशन्तु परिवर्त्तनशायिनः । मूत्रैः स्वरसैः कोष्णैः पूरयेच्च ततो भिषक् ॥ स्वस्थस्य पूरितं रक्षेत् मात्राशतमवेदने । शतपञ्च श्रोत्रगदे शिरोरोगे तथैव च ॥" वैद्यकम् ।

कर्णप्रतिनाहः । पुं । कर्णरोगविशेषे । "स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारो शिरसोऽर्द्धभेदकृत् । मा.नि. ।

कर्णफलः । पुं । (Ophiocephalus kurrawey.) मत्स्यविशेषे । काणलि माछ । गुणाः —अजीर्णकफकरः । राज.४प. ।

कर्णबन्धनाकृतिः । स्त्री । कर्णवेधनानन्तरं तद्बन्धनाकृतौ । सा पञ्चदशविधा । यथा—नेमिसन्धानकः, उत्पलभेद्यकः, वल्लूरकः, आसङ्गिमः, गण्डकर्णः, आहार्य्यः, निर्वेधिमः, व्यायोजिमः, कपाटसन्धिकः, अर्द्धकपाटसन्धिकः, संक्षिप्तः, हीनकर्णः, वल्लीकर्णः, यष्टिकर्णः, काकौष्ठक इति । सु.सू.१६अ. । विशेषाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः ।

कर्णभूषणम् । क्ली, पुं । अशोकवृक्षे । नागकेशरे । प.मु. ।

कर्णमद्गुरः । पुं । (Silurus unitus.) मत्स्यभेदे । काणमाগুর । वै.निघ. ।

कर्णमलम् । क्ली । कर्णगूथे । हारा. ।

कर्णमूलम् । क्ली । कर्णस्य मूलदेशे । कर्णमूली। मा.ज्व.नि. ।

कर्णमोचकः । पुं । कर्णस्फोटायाम् । काणछिड़ा । वै.निघ.२भ.र.पि.चि.दूर्व्वाद्यतैले ।

कर्णमोटा । स्त्री । वर्व्वूरवृक्षे । वै.निघ. ।

कर्णमोरटः । पुं। कर्णस्फोटायां । काणछिड़े, कान्दड़ा । रसेन्द्र.चि.सूर्य्यपातककार्ये । काणछिड़ाद्वयं, "जलस्थलभवः कर्णमोरटः ।" सा.कौ.दूर्व्वाद्यतैले ।

कर्णरोगः । पुं । कर्णजव्याधौ । काणेर रोग । तस्य निदानादि ।—नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात् । शोथः सरागोदरणं विदाहः सपीतपूतिस्रवणञ्च पित्तात् । वैश्रुत्यकण्डुस्थिरशोथशुक्लस्निग्धश्रुतिस्वल्परुजः कफाच्च । सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ।" मा.नि. । कर्णरोगाः साकल्येनाष्टाविंशतिविधाः । यथा—"कर्णशूलं प्रणादश्च वाधिर्य्यं क्ष्वेड एव च । कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च । कृमिकर्णप्रतिनाहौ विद्रधिर्द्विविधस्तथा । कर्णपाकः पूतिकर्णः तथैवार्शश्चतुर्विधम् । तथार्बुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः । एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥" वै.निघ. । [कर्णपाली । काणेर पाता । ह.च. ।

कर्णलतिका । स्त्री । Lobe of the ear.

कर्णवंशः । पुं । मञ्चे । हारा. । [र्णहीने ।

कर्णवर्ज्जितः । पुं । सर्पे । श.च. । त्रि । क-

कर्णवशः । पुं । मत्स्यविशेषे । कालवश । तस्य लक्षणं—ह्रस्तः गोलः कृष्णः शल्कवांश्च । तन्मांसगुणाः—दीपनं पाचनं पथ्यं हृद्यं बलपुष्टिकरञ्च । वैद्यकम् ।

कर्णविद्रधिः । पुं । Ulceration of the ear. कर्णस्रोतोगतस्फोटके । स द्विविधः दोषजागन्तुजभेदेन । तेन तोदधूमनिर्गमवत्पीड़ा दाहसन्तापा अरुणस्रावाश्च भवन्ति । मा.नि. । अपिच "क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिः भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः । सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवं प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् ।" सु.उ.१०अ. ।

कर्णविधिः । पुं । कर्णच्छेदनादौ । तद्विधिः

गामी मलिनः शीतवान् गुरुः । गम्भीरपाकः शाल्योघा स्पष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते । पक्वजम्बूसमांसश्च स्पृष्टस्नायुश्शिरागणः । शवगन्धी च वीसर्पः कर्द्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥'' मा.नि. । [र. ।

कर्द्दमाटकः । पुं । विष्ठादिनिक्षेपस्थाने । श.

कर्द्दमी । स्त्री । मुद्गरवृक्षे । মুগ্দরফুলের গাছ । रा.नि.व.१० । [নেতা, লেকড়া । अम. ।

कर्पटः (कः) । पुं । लक्तके । लता इति लोके ।

कर्परः । पुं । खर्परे । मृद्घटखण्डे । ज्वालातप्तकपाले । তপ্ত কাটখোলা । वा चि.१ष. । "खभाकारमपूपपचनपात्रं न्युब्जं कर्पर इत्युच्यते ।" তাওয়া বা চাটু । वा.टी.हेमा. । कपाले । त्रिका. । शर्करायां । उदुम्बरवृक्षे । श.च. । मस्तकास्थिनि । মাথার খুলি । कटाहे । अस्त्रभेदे । मे.रत्रिकं ।

कर्परांशः । पुं । मृत्कपालखण्डे । খোলাকুচী । श.र. । [खाकरीट इति भाषा । भा. ।

कर्परालः । पुं । अक्षोटवृक्षे, गिरिजपीलुवृक्षे ।

कर्परिकातुत्थम् । क्ली । खर्परे । থাপর । वै.निघ. । तुत्थविशेषे । তুঁতে । हे.च. ।

कर्परी । स्त्री । A collyrium extracted from the Amomum anthorhiza. दार्वीद्रवतुत्थे, तुत्थाञ्जने । দারুহরিদ্রার কাথের তুঁতিয়া ।

कर्परीतुत्थम् । क्ली । खर्परे । कर्परिकातुत्थे, रसके । তুঁতিয়াবিশেষ । हिं खपरियाथोथा । "कर्परीतुत्थकं तुत्थादन्यत् तद्रसकं स्मृतं । ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः ॥" वैद्यकं ।

कर्पासः (कः) । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । কাপাস গাছ । हे.च. । मद.व.१ ।

कर्पासफलम् । क्ली । कार्पासबीजे । কাবাসের বীজ । "कर्पासफलमित्युक्तं कषायं मधुरं गुरु । वातश्लेष्महरं रुच्यं विशेषेणास्थिवर्ज्जितम् ॥"

कर्पासी । स्त्री । कार्पासवृक्षे । मद.व.१ ।

कर्पूरः (कः) । पुं, क्ली । (Cinamomum camphora,) Camphor. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये शुभ्रतरुनिर्यासरूपे । কর্পূর । हिं कापुर । मैं कर्पूरमु । स पक्वापक्वभेदाद्विविधः । तयोरपक्वं गुणवत्तरं भवति । स च पोतास-भीमसेन-सितकर-शङ्करावास-पांशु-पिञ्जा-ब्दसार-हिमवालुक-जूतिक-तुषार-हिम-शीतल-पक्विकाख्य इति बहुभेदः । गुणाः — शीतलः तिक्तः स्निग्धोष्णः कटुः श्लेष्मरक्तपित्तघ्नः तृष्णादाहकण्ठदोषघ्नः । स तिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः । तृष्णायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः ॥ सु.सू.४६अ. । तत्र नूतनकर्पूरः स्निग्धस्तिक्तः उष्णास्रदाहदः । पुरातनः दाहशीतघ्नः । धौतः स शुभदः, इति । स पुनः शिरोमध्यतलजभेदेन त्रिविधः । तत्र शिरोजातः कर्पूरः स्तम्भाग्रजातः । मध्यजः पर्णजातः । तलजः तलजातः । तथा स्तम्भगर्भस्थितः श्रेष्ठः । स्तम्भबाह्यस्थितो मध्यमः । तथा शिरोजो भास्वान् विदग्धपुलकः । मध्यजः सामान्यपुलकः स्वच्छश्च । तलजः गौरवर्णः । यस्त्वमध्यजः स स्वच्छः शुभ-ईषत् हरिद्राभश्च स्यात् । यो बाह्यजातः स सुदृढः शुभरूचः पुलकश्च जनयेत् । इति कर्पूरलक्षणम् । तदुक्तं पोतासो-भीमसेनस्तदनुसितकरः शङ्करावाससंज्ञः, पांशुः पिञ्जोऽब्दसारस्तदनु हिमयुता वालुका जूतिका च । पश्चादस्मात्तुषारस्तदुपरि च हिमः शीतलः पक्विकाख्या (पक्विकान्या) कर्पूरस्येति भेदाः गुणरसमहसा वैद्यहृद्येन दृश्याः ॥ इति कर्पूरभेदः । अपिच कर्पूरो नूतनस्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णास्रदाहदः । चिरस्थो दाहशोषघ्नः स धौतः शुभकृत्परः । शिरो मध्यं तलश्चेति कर्पूरस्त्रिविधं स्मृतम् । शिरस्तम्भाग्रसञ्जातं मध्यं पर्णदले तलं । भास्वद्विदग्धपुलकं शिरोजातन्तु मध्यमं । सामान्यपुलकं स्वच्छं तलं चूर्णन्तु गौरकं । स्तम्भगर्भस्थितं श्रेष्ठं स्तम्भबाह्ये च मध्यमम् । स्वच्छमीषत् हरिद्राभं शुभं तन्मध्यजं स्मृतम् । सुदृढं शुभरूचञ्च पुलकं बाह्यजं वदेत् । अपि च स्वच्छं भङ्गारपत्रं लघुतरविशदं तोलने तिक्तकं चेत्, स्वादे शैत्यं सुहृद्यं बहलपरिमलामोदसौरभ्यदायि । निःस्नेहं दार्ढ्यपत्रं शुभतरमिति चेत् राजयोग्यं प्रशस्तम् । कर्पूरं चान्यथा चेत् बहुतरमशने स्फोटदायि व्रणाय ॥ रा.नि.व.१२ । कर्चूरकन्दे । शठी । आर्द्रहरिद्रायाम् । কাঁচাহলুদ । श.च. ।

कर्पूरतुलसी । स्त्री । कर्पूरगन्धितुलसीभेदे । কর্পূরমালী তুলসী । वै.निघ. ।

कर्पूरतैलम् । क्ली । कर्पूरस्नेहे । কর্পূরের তৈল । गुणाः—कटूष्णं वातरोगघ्नं कफाक्ष-

एवं दलदार्ब्बकरत्वं पित्तहरलघु । रा.नि.व.१५। ह्रीवेरे । বালা ।

कर्पूरनालिका । स्त्री । पक्वान्नविशेषे । क-र्पूरनारी, নেওয়ালা इति च ख्याता । यथा— "घृताक्तया समितया कृत्वा लम्बपुटं ततः । लवङ्गी-मरिचकर्पूरयुतया सितयान्वितं । पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । संयावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका ॥" भा. ।

कर्पूरमणिः । पुं । पाषाणभेदे । প্রস্তরবি-শেষ । गुणाः—"मणिः कर्पूरकालिकः कटुश्चोष्णो व्रणापहः । त्वग्दोषवातदोषादीन् नाशयेत् ।" रा. नि.व.१३ ।

कर्पूररसः । पुं । रसविशेषेऽतिसाराधिकारे । "हिङ्गुलम् अहिफेनञ्च मुस्तकेन्द्रयवं तथा । जाती-फलञ्च कर्पूरं सर्व्वं संमर्द्य यत्नतः । जलेन वटिका कार्य्या द्विगुञ्जापरिमाणतः ॥" इत्यादि । भैष.अ-तिसा.चि. । रसकर्पूरे । রসকর্পূর । तत्करणवि-धिः—"शुद्धसूतसमं कुर्य्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः । पुष्टिकां खटिकां तद्वत् स्फटिकां सिन्धुजन्म च । वल्मीकं क्षारलवणं भाण्डरञ्जकमृत्तिकां । सर्व्वाण्ये-तानि सञ्चूर्ण्य वाससा चापि शोधयेत् । एभिश्चूर्णै-र्युतं सूतं यावद्यामं विमर्द्दयेत् । तच्च चूर्णं ससूतञ्च स्थालीमध्ये परिक्षिपेत् । तस्याः स्थाल्या मुखे स्था-लीमपरां धारयेत्समाम् । सवस्त्रं कुट्टितमृदा मुद्र-येदनयोर्मुखं । संशोष्य मुद्रयेद्भूयो भूयः संशोष्य मुद्रयेत् । सम्यग्विशोष्य मुद्रां तां स्थालीं चुल्ल्यां विधारयेत् । अग्निं निरन्तरं दद्यात् यावद्दिनचतु-ष्टयं । अङ्गारोपरि तदन्वं रचेयद्वादहर्निशं । श-नैरुद्घाटयेद्यत्नमूर्द्धस्थालीगतं रसं । कर्पूरवत्सुविमलं गृह्णीयाद्धवलत्तरम् । तदेव कुसुमचन्दनकस्तूरीकु-ङ्कुमैर्युतं । खादन्हरति फिरङ्गं व्याधिं सोपद्रवं स-पदि । विन्दति वह्निदीप्तिं पुष्टिं वीर्य्यं बलं विपुलं । रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरसेवकः सततम् ॥" भा. । গিরিমাটী, ঝিণুক, ফুলখড়ি, ফট্‌কিরি, সৈন্ধবলবণ, উইমাটী, খারিলবণ, রাঙামাটী প্রত্যেক চূর্ণ এক এক ভাগ, এক ভাগ পা-রার সহিত ১ প্রহর মাড়িয়া স্থালীমধ্যে পাক করিবে ।

कर्पूरहरिद्रा । स्त्री । स्वनामख्यातद्रव्ये । आ-म आदा । हिं कर्पूरहलदी । तैं कर्पूरहरिद्रमके-वस्तुविशेष । गुणाः—शीतला वातला मधुरा पि-त्तघ्नी तिक्ता सर्व्वकण्डुघ्नी च । भा.पू.१भ. ।

कर्पूरा । स्त्री । तरण्यां ।

कर्पूरादितैलम् । क्ली । योनिरोगे हितम् । पाठः "कर्पूरभल्लातकशङ्खचूर्णं क्षारो यवानाञ्च मनःशिला च । तैलं विपक्वं हरितालमिश्रं रोमाणि निर्मूलयति क्षणेन" । कर्पूरादिभिः कल्कः । सिद्धे हरितालचूर्णं पादिकं प्रक्षेप्यम् । তিলতৈল ১ শ. কল্ক—কর্পূর, ভেলার মুটী, শঙ্খচূর্ণ, যবক্ষার এবং মনছাল প্রত্যেকে ৪ তো. জল ৪ শ.; পাক সিদ্ধ হইলে হরিতাল চূর্ণ এক পোয়া বা ২০ তোলা প্রক্ষেপ দিবে ।

कर्पूराश्मा । पुं । उपरत्नविशेषे । हिं कर्पूर-चीनिया । स्फटिके । वै.निघ. ।

कर्बः । पुं । मूषिके ।

कर्बरः । पुं, क्ली । पुण्ड्रकेक्षौ । পুঁড়িইক্ষু । रा. नि.व.१४ । स्वर्णे । धुस्तूरवृक्षे । व्याघ्रे । मे.रत्रिकं ।

कर्बरी । स्त्री । दुर्गायां । व्याघ्र्यां । मे.रत्रिकं । हिङ्गुपत्र्याम् । जटा. ।

कर्बुदारः (कः) । पुं । नीलझिण्ट्याम् । श. च. । श्वेतकाञ्चने । प.मु., च.सू.४अ. । गुणाः— ग्राहित्वं रक्तपित्ते हितत्वं । राज. । श्वेतस्तु काञ्चनो ग्राही तुवरो मधुरः स्मृतः । रुच्यो रुक्षः श्वासकास-पित्तरक्तविकारहा । व्रणप्रदरगुल्मघ्नो गुणाश्चान्ये तु रक्तवत् ॥" वै.निघ. । च. । (कः) श्लेष्मान्तकवृक्षे । চালতাগাছ । सु.सू.४३अ. ।

कर्बुरम् । क्ली, पुं । स्वर्णे । द्वि.च. । हरिताले । अम. । (रः) धुस्तूरवृक्षे । गन्धशट्यां । प.मु. । आं-महरिद्रायां । কাঁচা হলুদ । वै.निघ. । जले । मे. ।

कर्बु(बू)रः (कः) । पुं (Curcuma Zerumbet Rox.) गन्धशट्यां । अम. । आमहरिद्रा-यां । हिं कचूरहलदी । भ.टी.भ.श्र.र. । नदीनि-ष्पावधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

कर्बुरफलः । पुं । साकुरुण्डवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

कर्बुरा । स्त्री । सविषजलायुकाभेदे । सु.सू.१३ अ. । See जलायुका । पाटलावृक्षे । वर्व्वर्य्याम् । বাবুইতুলসী । मे.रत्रिकं ।

कर्वूरम् । क्ली । स्वर्णे । हरिताले । त्रिका. ।

कर्म्म । क्ली । यत् कुर्व्वन्ति, तत्कर्म्म । सु.सू.४१ अ. । तच्च त्रिविधं पूर्व्वकर्म्म प्रधानकर्म्म पश्चात्कर्म्म चेति । सु.सू.५अ. । [कालतायां । मे.रचतुष्कं ।

कर्म्मकरी । स्त्री । मूर्व्वायां । वै.निघ । विम्बि-

कर्म्मजः । पुं । वटवृक्षे । जटा. ।

कर्म्मपुरुषः । पुं । जीवे, "यस्मिन् चिकित्सा वर्त्तते स एव कर्म्मपुरुषश्चिकित्सिताधिकृतः ।" सु.शा.१अ. ।

कर्म्मफलम् । क्ली । कर्म्मरङ्गफले । रत्ना. । कर्म्मविपाके । मे.लचतुष्कं । सुखे । दुःखे । त्रिका. ।

कर्म्ममूलम् । क्ली । कुशे । कुश । श.च. । शरतृणे ।

कर्म्मरङ्गः । पुं । (Averrhoa arambola.) स्वनामख्यातवृक्षे । কামরাঙ্গা গাছ । मं कर्मराचें झाड़ । फलगुणाः—अम्लत्वम् उष्णत्वं वातहरत्वं पित्तजनकत्वं । पक्वस्य मधुराम्लत्वं बलपुष्टिरुचिकरत्वञ्च । रा.नि.व.११ । कटुपाकित्वं अम्लपित्तकारित्वं तीक्ष्णत्वञ्च । राज.१प. । "कर्मारस्य फलं चामं ग्राह्यम्लं वातनाशनं । उष्णं पित्तकरञ्चैव तत्पक्वं मधुरं मतं । अम्लञ्च बलपुष्टीनां रुचेश्चैव तु वर्द्धकम् ॥" वै.निघ. । "कर्म्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातहृत् ।" भा. ।

कर्म्मरी । स्त्री । The manna of the bamboo. वंशलोचनायाम् । वै.निघ. ।

कर्म्मविपाकः । पुं । पूर्व्वजन्मकृतशुभाशुभफलभूते रोगादौ ।

कर्म्मारः । पुं । वंशे । कर्म्मरङ्गे । रा.नि.व.७।११ ।

कर्म्मारकः । पुं । कर्म्मरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

कर्म्मार्हः । पुं । मनुष्ये ।

कर्म्मीरकः । पुं । शाखोटवृक्षे ।

कर्म्मेन्द्रियम् । क्ली । कर्म्मसाधनेन्द्रिये पाय्वादिपञ्चके व्यस्ते समस्ते च ।

कर्वः । पुं । मूषके । कामे । त्रुपा. ।

कर्वरः । पुं । व्याघ्रे । मे. ।

कर्वरी । स्त्री । हिङ्गुपत्राम् ।

कर्व्यः । पुं । कर्पूरे । আম আদা । हिं कचूर । रा.नि.व.६ ।

कर्षः । पुं । औषधभक्षणादौ मागधीमाने । स च षोड़शमाषात्मकः । १६० र. । च. । तोलकद्वयात्मकपरिमाणादिमाने । "तोलद्वयन्तु कर्षः स्यात् ।" प.प्र.१ख. । दशमाषकात्मककालिङ्गमाने । "कर्षः स्याद्दशमाषकः ।" शार्ङ्ग.पू.१अ. । सुश्रुतस्तु पञ्चरक्तिकमाषमुक्त्वा १६माषात्मकं कर्षं कथयति । धरणद्वयात्मकशौण्यादिमाने ८०र. । विभीतकवृक्षे । श.र. । क्ली । सुवर्णे ।

कर्षकः । पुं । अयस्कान्तमणौ ।

कर्षणम् । क्ली । कृशीकरणे । हे. च. ।

कर्षणिः । स्त्री । अतसीवृक्षे । মসিনা গাছ । उमा. । [श्वेतवचायां । वै.निघ. ।

कर्षणी । स्त्री । क्षीरिणीक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

कर्षणीया । स्त्री । कामलताबीजे । वै.निघ. ।

कर्षफलः । पुं । विभीतकवृक्षे । বহেড়া বৃক্ষ । रा.नि.व.११ । भा.पू.१भ. । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

कर्षफला । स्त्री । आमलकवृक्षे । আমলা গাছ । रत्ना. ।

कर्षार्द्धम् । क्ली । तोलकपरिमाणे । प.प्र.१ख. ।

कर्षिका । स्त्री । कामबीजे । वै.निघ. ।

कर्षिणी । स्त्री । क्षीरिणीक्षुपे । ক্ষীরুই গাছ । रा.नि.व.५ । वै.निघ. । [त्रिकं ।

कर्षुः । पुं । करीषाग्नौ । जीविकायाम् । मे.ष-

कर्षूः । स्त्री । अभ्यन्तरप्रशस्ते सङ्कीर्णमुखे खातविशेषे । च.सू.१४अ. । करीषाग्नौ । वै.निघ. ।

कर्षूस्वेदः । स्वेदविशेषे । लक्षणं यथा—"स्थानशेच्छयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित् । दीप्तैरधूमैरङ्गारैः तां कर्षूं पूरयेत्ततः । तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥" च.सू.१४अ. ।

कलः । पुं । शालवृक्षे । শালগাছ । रा.नि.व.६ । क्ली । शुक्रे, रेतसि । मे.लत्रिकं । बदरीगुल्मे । वै.निघ.२भ.संग्रहणी.चि.व्योषादिचूर्णे । त्रि । अजीर्णे । मे. ।

कलकः । पुं । शकुलमत्स्ये । हे.च. । वेतसवृक्षे ।

कलकण्ठः । पुं । हंसे । पारावते । कोकिले । मे.ठचतुष्कं । शुक्रपक्षिणि । টেঁয়া পাখী । प.मु.।

कलकफलः । पुं । दाडिमवृक्षे । [चतुष्कं ।

कलकलः । पुं । सर्ज्जनिर्यासे । धूनो । मे.ल-

कलघण्टिका । स्त्री । कृष्णशारिवायाम् । श्यामा लता । भा.पू.१भ. । See अनन्ता ।

कलघोषः । पुं । कोकिले । श.र. ।

कलङ्कः । पुं । लौहमले । क्रोडे । अपवादे । मे.कत्रिकं । मत्स्यभेदे वै.निघ. ।

कलङ्कषः । पुं । सिंहे । श.मा. ।

कलङ्की । त्रि । लौहमलयुक्ते ।

कलजः । पुं । कुक्कुटे । वै.निघ. ।

कलजातः । पुं । कलमशाली । कलमा धान।

कलञ्जः । पुं । ताम्रकूटे । দোক্তা তামাক, খর্ষান তামাক । हिं तामाकू, सुरती । धूमपर्णी-धूमपानगुणाः—"कलञ्जसंवेष्टनधूमपानात् स्याद् लघुर्हिर्मुखरोगहानिः । कफघ्नमामज्वरहानिकृच्च गान्धर्व्वविद्याप्रवणैकसेव्यम् ॥ इति विष्णुसिद्धान्त-सारावली । संख्याविशेषे यथा —"सच्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रोरूपकं भवेत् । रूपकैर्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ।" युक्तिकल्पद्रुमः । वेत्तल-तायाम् । विषास्त्रहतमृगपक्षिणोः । त्रिका. ।

कलत्रम् । क्ली । श्रोण्यां । रा.नि.व.१८ । भा-र्य्यायाम् । मे.रत्रिकं । भगे । त्रिका. । [१२ ।

कलधूतम् । क्ली । रौप्ये । रूपा । रा.नि.व.

कलधौतम् । क्ली । रजते । रूपा । स्वर्णे । সোণা । रा.नि.व.१३ । [मे.तचतुष्कं ।

कलध्वनिः । पुं । मयूरे । पारावते । कोकिले।

कलनः । पुं। वेतसे । বেতগাছ । रा.नि.व.९। क्ली । एकमासिकगर्भे । गर्भवेष्टने । हला. ।

कलनादः । पुं । कलहंसे । वै.निघ. ।

कलन्धुः । पुं । घोलीशाके । रा.नि.व.७ ।

कलभः । पुं । पञ्चवर्षपर्य्यन्तकरिशावके । उ-ष्ट्रे । हला. । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

कलभवल्लभः । पुं । पीलुवृक्षे । रा.नि.व.११।

कलभवल्लभा । स्त्री । पिक्यां । रा.नि.व.११।

कलभी । स्त्री । चञ्चुपे । रा.नि.व.४ ।

कलमः (शालिः) । पुं । शालिधान्यविशेषे । রোওয়া ধান । रा.नि.व.१६ । मगधादिषु प्रसि-द्धे धान्यविशेषे । কলমা ধান । स एव महातण्डु-ल इति काश्मीरदेशे ख्यातः । "कलमः कालवि-ख्यातः जायते स इहइने । काश्मीरदेश एवोक्तो महातण्डुल एव च ॥" भा. । गुणाः – अयं महतो हीनगुणः स्वादुपाकरसत्वादियुक्तश्च । वा.मू.६अ. हेमाद्रि.धान्यवर्गे । पित्तश्लेष्मकरः वृष्यः मधुरश्च । रा.नि.व.१६ । कलमोऽल्पकञ्चिद्दोषघ्नश्चतुष्यश्च क-षायवान् । राज.३प. ।

कलमा । स्त्री । शालिधान्ये । सा च श्लेष्मपित्त-हा । अन्या च लघुः पथ्या वातश्लेष्मवर्द्धिनी च । अत्रि.१६अ. । [रा.नि.व.१६ ।

कलमोत्तमः (मा) । पुं,स्त्री । सुगन्धशाली।

कलम्बः (कः) पुं। कदम्बवृक्षे । विश्वः । शा-कनाडिकायाम् । अम. । शरे । मे.बत्रिकं । सर्षपे । धाराकदम्बे । কেলিকদম । रा.नि.व.९ ।

कलम्बशालिः । पुं । शालिधान्यविशेषे । क-लमा धान । [वै.निघ. ।

कलम्बिकः । पुं। पक्षिविशेषे । চটক পক্ষী ।

कलम्बिका । स्त्री । कलम्बीशाके । কলমী-শাক । श.र. । ग्रीवापश्चाद्भागायाम् । हे.च. ।

कलम्बिकी । स्त्री । पक्षिणीभेदे ।

कलम्बी । स्त्री । Convolvulus repens. स्वनामख्यातजलजशाकविशेषे । কলমীশাক । हिं करेंबु । तैं तोमिवच्चलिचेट्टु । प.मु. । गुणाः— स्तन्यदुग्धशुक्रश्लेष्मकरत्वं मधुरत्वं कषायत्वं गुरुतर-लघ । राज.३प. । "कलम्बी स्तन्यदा प्रोक्ता म-धुरा शुक्रकारिणी ॥" भा. । उपोदकायाम् । পুঁই-শাক रा.नि.व.७ । [र. । See कलम्बी ।

कलम्बुः (म्बूः) । पुं, स्त्री । कलम्बीशाके । श.

कलम्बुका । स्त्री । जलजशाकविशेषे । কলমী শাক । भैष.शूलचि.शम्बुकादिगुडी । [हारा. ।

कलम्बुटम् । क्ली । हैयङ्गवीने । नवनीते ।

कलयक्षः । पुं । सर्जरसे । धूनो । वै.निघ. ।

कलरवः । पुं । गृहपारावते । अम. । कोकिले । रा.नि.व.१९ । वनकपोते । वै.निघ. ।

कललः । पुं । जरायौ । अम. ।

कललजः । पुं । राले । धुना । रा.नि.व.१२ ।

कललजोद्भवः । पुं । शालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

कलविङ्कः । पुं । चटकपक्षिणि । अम.रत्ना.९। कलिङ्गवृक्षे । पारावते । ग्रामचटके । मे.कचतुष्कं । कृष्णचटके । सु.सू.४६अ. ।

कलशः (सः) । पुं । द्रोणपरिमाणे । ७२सेर। घटे । प.प्र.१ख. । [लिया । रत्ना. ।

कलशिः (शी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकु-

कलसिः (सी) । स्त्री । Hemionitis cordifolia. पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया । प.मु. । रा.नि.व.४सु.सू.३८अ.सि.यो.च.द.ज्व.चि.किराताद्यौ. यक्ष.चि.बलाद्यघृते । वा.चि.१अ. । "कोलमूषा-कलसी ।" [सुरसादिव. ।

कलहः । पुं । सुल्ल्याम् । हिं सुल्डीरी । वा.मू.

कलहंसः । पुं । राजहंसे । कादम्बे । वालिहाँस । रत्ना. । "पक्षैराधूसरैर्हंसाः कलहंसा इति स्मृताः ।" हला. । पीतवर्णहंसे । जलकुक्कुटे । वै.निघ. ।

कलहंसकम् । क्ली । अरोचकाधिकारे कवलमात्रम् । अस्य कवले धृते मुखवैशद्यं रुचिश्च भवति । च.द.अरो.चि. । "अष्टादशशिग्रुपलानि दशमरिचानि विंशतिश्च पिप्पल्यः । आर्द्रकपलं गुडपलं प्रस्थत्रयमारनालस्य । त्रिपलं लवणसहितमेतत् खजाहतं सुरभिगन्धाढ्यं । व्यञ्जनसहस्रघाति श्रेयं श्लेष्मघ्नं सुखशुद्धिकृत् ।" रस.र. ।

कलहनाशनः । पुं । कुटजवृक्षे । पूतीकरञ्जे। नाटा । श.मा. । [पाथौ । रा.नि.व.१९ ।

कलहप्रिया । स्त्री । सारिकायां । शालिक

कलहाकुला । स्त्री । शारिकायाम् । वै.निघ. ।

कला । स्त्री । त्रिंशत्काष्ठात्मके कालपरिमाणे । सु.सू.६अ. । स्त्रीरजसि । Cellular tissue and fascia of the body. शरीरप्रत्यङ्गविशेषे । ताः सप्त—मांसधरा (शिरास्नाय्वादिस्थाने), रक्तधरा (मांसान्तःशिराः यकृत्प्लीहानौ च), मेदोधरा (सूक्ष्मास्थ्युपरिसरकपिच्छिलपदार्थे), श्लेष्मधरा (सन्धिस्थानेषु श्लेष्मवत्पिच्छिलपदार्थेषु), पुरीषधरा (या पक्वाशयस्थाकारजन्यमलरक्षिणी), पित्तधरा (यत्र भुक्तद्रव्याणि आमाशयात्पक्वाशयं प्राप्य तिष्ठति), शुक्रधरा (सर्वकायव्यापिनी) । सु.शा.४अ.। कलास्वरूपं —"स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुना । श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः । धात्वाशयान्तरे धातोर्यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति । देहोष्मणाभिपक्वश्च सा कलेत्यभिधीयते ।" भा.म १अ. । वाजिनो जङ्घापार्श्वभागे । अ.द.२अ. मनःशिलायाम् । चन्द्रचौड़शाखे । वृद्धौ । त्रिका. । अंशे । मे.लद्विकं ।

कलाकुलम् । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ ।

कलाङ्कुरः । पुं । The bird Ardea Sibirica. सारसपक्षिणि । त्रिका. । [२७अ. ।

कलाङ्कुलिः । पुं । शालिधान्यविशेषे । च.सू.

कलाचिका (ची) । स्त्री । प्रकोष्ठे । कफोणेरधो मणिबन्धपर्यन्ते । है.च. । अश्वस्य जानुनोऽधोभागे । अ.द.२अ. ।

कलाजाजी । स्त्री । कारव्याम् । कृष्णजीरके । कालजीरे । हिं कलौंजी मंगरैला ।

कलाटकः । पुं । गरुड़शाखौ । रा.नि.व.१६।

कलाटीनः । पुं । The white water-wagtail. खञ्जनपक्षिणि । हारा. ।

कलादः । पुं । स्वर्णकारे । त्रिका. ।

कलाधिकः । पुं । कुक्कुटे ।

कलानुनादी । पुं । कलविङ्के । चटके । चातके । भ्रमरे । मे.नषट्कं ।

कलापः । पुं । मयूरपुच्छे । हला. । संहतौ । काञ्च्याम् । मे.पत्रिकं । क्ली । पद्मबीजे । वंशबीजे । वै.निघ. ।

कलापकः । पुं । करिकण्ठबन्धे । है.च. ।

कलापिन् (पी) । पुं । मयूरे । हला. । कोकिले । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । मे.नचतुष्कं ।

कलापिनी । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । नागरमुता । रा.नि.व.६ । रात्रौ ।

कलामकः । पुं । कलमधान्ये । है.च. ।

कलायः । पुं। (Pisum sativum.) Name of various leguminous seeds. मटर इति ख्याते शिम्बीधान्ये । र.मा. । माषकापरनामधेये शिम्बीधान्यविशेषे । বাঁটুলা মটর,তেওড়া মটর । हि केराव । तें पेद्दवर्ल्व । स त्रिविधः—त्रिपुटो वर्त्तुलश्च । गुणाः—अतिवातलः । वा.सू. शिम्बीधान्यव. । पित्तदाहकफघ्नः शीतः कषायः रुचिपुष्टिप्रदः आमदोषकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

कलायकः । पुं । कलमशालौ । কলমা ধান । रा.नि.व.१६ । गुणाः—"किञ्चित्कषाया मधुराः प्रदिष्टा रक्तप्रशान्तिं जनयन्ति बल्याः । किञ्चित् सवातं विनिघ्नन्ति पित्तं कलायका मुद्गसमानरूपाः ।" अत्रि.१५अ. । [दूर्व्वायां । वै.निघ. ।

कलायका । स्त्री । मत्स्याक्ष्यां । হিঞ্চে । गण्ड-

कलायखञ्जः(खण्डः) । पुं । वायुरोगभेदे । लक्षणम्—"कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च लक्ष्यते । कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥" सु.नि.१अ. । "क्रमः कलायखञ्जस्य खञ्जपङ्गोरिव स्मृतः । विशेषात्लिङ्घनं कर्म्म कार्य्यमत्र विचक्षणैः॥"

कलायशाकम् । क्ली । शाकविशेषे । हिं केराउशाक । गुणाः—"कलायशाकं भेदि स्याल्लघु तिक्तं त्रिदोषजित्" । भा.पू.१भ.शाकव. । "कलायशाकं पित्तघ्नं कफघ्नं वातलं गुरु । कषायानुरसञ्चैव विपाके मधुरञ्च तत् ॥" सु.सू.४६अ. ।

कलायसूपः । पुं । कलायकृतयूषे । गुणाः—"कलायसूपः कथितो लघु ग्राही सुशीतलः । रूक्षो मेध्यः पाककाले स्वादुरक्तगदपित्तनुत् । अरोचकहरश्चासौ कफनाशकरो मतः ॥ वै.निघ. ।

कलाया । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । श्वेतदूर्व्वायाम् । শ্বেতদূর্বা । रा.नि.व.८ । कृष्णचणके । কাল ছোলা । प.मु. । [व.१० ।

कलारुहा । स्त्री । स्वर्णकेतकीवृक्षे । रा.नि.

कलालापः । पुं । भ्रमरे । रा.नि.व.१९ ।

कलाविकः । पुं । कुक्कुटे । त्रिका. ।

कलाविकलः । पुं । चटके । श.र. ।

कलिः । पुं । विभीतकवृक्षे । भा.म.१भ.मेद. चि. । क्ली । कलिकायाम् । मे.खदिरं । श्वेतधुस्तूरे । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

कलिकः । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । কোঁচবক । वंशधान्यभेदे । বাঁশের ধান ।

कलिका । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । বিছাতিগাছ। रा.नि.व.६ । शरपुङ्खायाम् । पुष्पकोरके । कृष्णनीलिकायाम् । वै.निघ.।पुष्पविशेषे । কলকে ফুল।

कलिकारः । पुं । धूम्याटपक्षिणि । ফিঙে । पीतमस्तकपक्षिणि । करञ्जवृक्षे । मे. । जलपिप्पल्याम् । वै.निघ. । [स्त्री । नाटाकरञ्ज । अम. ।

कलिकारकः । पुं । पूतिकरञ्जे । लटाकर-

कलिकारिका । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । विषलाङ्गलिया । वै.निघ. ।

कलिकोत्तमः । क्ली, पुं । लवङ्गे । गन्धशालौ ।

कलिङ्ग(क)म् । क्ली । इन्द्रयवे । च.द.पि.ज्व. कलिङ्गादि. । "कलिङ्गं कटफलं मुस्तं पाठातिक्तकरोहिणी ।" च.द.ज्वराति.चि.श.र. । "दारुपाठाकलिङ्गकम् ।"

कलिङ्गः (कः)। पुं । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ। कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.६ । इन्द्रयवे । रत्ना.६ । र.सा.सं. सि.यो.रात्रिज्वरे । कलिङ्गकलामलकी । सि.यो.पिप्पल्यादिघृते । पूतिकरञ्जे । पक्षिविशेषे । ফিঙা । मे.गत्रिकं । वा.चि.१अ. । तरम्बुजे । তরমুজ । गुणाः—मधुरः शीतलो वृष्यो बल्यः पित्तदाहघ्नः सन्तर्पणः वीर्य्यकरश्च । रा.नि.व.७ । चातकपक्षिणि । हला. । बिभीतके वृक्षे । त्रिका. ।

कलिङ्गजः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ. ।

कलिङ्गद्रुः । पुं । कुटजवृक्षे । भा.म.१भ.कास. चि. । "कलिङ्गद्रुफलं रजः ।"

कलिङ्गयवः । पुं । इन्द्रयवे । च.द. । सि.यो. लवणोत्तमाद्यचूर्णे ।

कलिङ्गवीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६।

कलिङ्गशुण्ठी । स्त्री। तद्देशज-शुण्ठीविशेषे । गुणाः—तिक्ता बलकरी अग्निदीपनी अजीर्णहरी बालकातिसारघ्नी । सा यवक्षारयुक्ता गर्भिण्या वान्तिं हरेत् । अत्रि. । [चित्रतायां । श.च. ।

कलिङ्गा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । र.मा.। श्वेत-

कलिङ्गाद्रिकषायः । पुं । "कलिङ्गकाः प-

टीलस्य पत्रं कटुकरोहिणी" इत्येतद्द्रव्यकृतकषायि। स च सन्ततादीनां शमनः। वा. चि.१ख.। कषायोऽयं पित्तज्वरघ्नः। च.द.पित्तज्व.चि.।

कलिङ्गाद्यगुड़िका । स्त्री । ज्वरातिसारे। पाठः—"कलिङ्गबिल्व(निम्ब)जम्बाम्रकपित्थं सरसाञ्जनं। लवां हरिद्रे ह्रीबेरं कट्फलं शुकनासिका। लोध्रं मोचरसं शङ्खं धातकी वटशुङ्गकं। पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्। छायाशुष्कान् पिबेत्···॥" इन्द्रयवादीनां प्रत्येकं समभागं गृहीत्वा तण्डुलोदकेन विमर्द्य वटी कार्य्या छायायां शोषणीया च। शुकनासिका श्योणाकलक्। च.द.भैष.। चर्म्मकषेति केचित्। "जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात्। भावयित्वा ततो ग्राह्यं तण्डुलोदककर्म्मणि॥" प.प्र.३प.। [ह्वकज्व.चि.।

कलिञ्जः । पुं । कुलिञ्जने । वै.निघ.२भ.जि-

कलितरुः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ.स्वरभेदचि.।

कलिद्रुः (मः) । पुं । सरलदेवदारौ । भल्लातकवृक्षे विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११,भा.म.१भ. कण्ठकुब्ज.ज्व.चि.। "किराततटुकाकषाः कुटजकटकारीशटीकलिद्रुकिलिमाभयाः।"

कलिन्दः । पुं । सूर्य्ये । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.२३ । भेलकवृक्षे । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।

कलिन्दकः । पुं। कर्कारौ। तरमुजि। वै.निघ.।

कलिप्रदः । पुं । मद्यशालायाम् । वै.निघ. ।

कलिप्रियः । पुं । वानरे । श.र. ।

कलिफलम् । क्ली । विभीतकफले । च.द. ।

कलिमः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. ।

कलिमारः(कः) । पुं । पूतिकरञ्जे । काष्टकवलि करञ्जे । च.टी.र. ।

कलिमालः,(ल्यः)कः । पुं । पूतीकरञ्जे । नाटाकरञ्ज । रा.नि.व.९ । [पू.१भ. ।

कलियुगालयः । पुं । विभीतकवृक्षे । भा.

कलियुगावासः । पुं । विभीतकतरौ । भा.।

कलिवृक्षः । पुं विभीतकवृक्षे । हे.च. ।

कलिहारी । स्त्री । लाङ्गल्याम् । विषलाङ्गलिया । हि कलिहारी । भा.पू.१भ. । वै.निघ.वा. व्या.महाविषगर्भतैले ।

कली । स्त्री । कलिकायाम् । च.टी.भ. ।

कलुः । पुं । गरुडशाली । पक्षिराज धान्य । रा.नि.व.१६ ।

कलुषः(षा) । पुं,स्त्री। महिषे । रा.नि.व.१९। मण्डलिसर्पे । सु.कल्प.४च. । See सर्पः ।

कलुषमञ्जरी । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै.निघ. ।

कलेवरम् । क्ली । शरीरे । रा.नि.व.१८ ।

कलोद्भवः । पुं । कलमशाली । कलमा धान । रा.नि.व.१६ ।

कल्कः (ल्कम्) । पुं, क्ली । रसपिष्टद्रव्यपिण्डे । জলে বাটা দ্রব্য। यत्पिण्डं रसपिष्टानां तत्कल्कं परिकीर्त्तितम्। च । मध्वादिपेषितद्रव्ये। "कल्को मध्वादिपेषितैः।" रा.नि.व.२०। तस्य मात्रा कर्षमिता। तत्र मधुघृततैलमात्रा द्विगुणा, सितागुड़ं समं, द्रवाश्च चतुर्गुणाः ग्राह्याः। प.प्र.१ख.। घृततैलादिशेषे। मै.कहिकं। घृततैलादिपाके दृषदि पेषिते द्रव्ये। "द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितं। तदेव सुरभिः पूर्व्वैः कल्क इत्यभिधीयते॥" प.प्र.१ख.। द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलम्भवेत्। प्रक्षिप्य गालयेद्वस्त्रे तन्माषकर्षसम्मितम्॥ भा.। "यः पिण्डश्चार्द्रपिष्टानां स कल्क इति कीर्त्तितः। ब्रह्मवैद्यवचः साक्षात्कल्को दृषदि पेषितः॥ मात्रा पिचुमिता तत्र द्विगुणं माक्षिकादिकम्। सितां गुड़ं समं दद्याद्द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः॥" इति कल्कविधिः। कर्णमले। श.र.। तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये। शिलारस। रा.नि.व.१२। See किट्टकः। विष्ठायां। किट्टे। मै.कहिकं। करिदन्ते। वै.निघ.।

कल्कफलः । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कल्कवोश्रः । पुं । पट्टिकारोध्रे । रा.नि.व.६ ।

कल्किवृक्षः (धर्म्मघ्नः) पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ । [नि.व.२० ।

कल्पः । पुं । विधौ । रोगमुक्तौ । कल्पवृक्षे । रा.

कल्पकः । पुं । नापिते । श.मा. । कर्च्चूरे । भा. पू.१भ. ।

कल्पतरुः । पुं । कल्पवृक्षे । क्रमुकवृक्षे । रा.नि.व.११। तन्नामकज्वरघ्नरसे । पाठः—"रसं गन्धं विषं ताम्रं समभागं विचूर्णयेत् । भावयेत्पञ्चभिः पित्तैः क्रमशः पञ्चवासरम् ॥ निर्गुण्डी स्वरसेनैव मर्द्दयेत्सप्तवासरम् । चार्द्रकस्य रसेनैव भावयेच्च त्रिधा पुनः ॥ सर्षपाभा वटी कार्य्या छायया परिशोषिता ।" जीर्णज्वरे विषमज्वरे च २१ वट्यः प्रयोज्याः । कज्जलीपिप्पलीयुतमुष्णजलं पाययेत् । शर्करया दधि देयं स्नापयेच्च । भैष.ज्व.चि. ।

कल्पद्रुः (मः) । पुं । कल्पतरौ । आरग्वधवृक्षे । সোণালু গাছ । वै.निघ. ।

कल्पनम् । क्ली । कृमौ । कर्त्तने । त्रिका. ।

कल्पना । स्त्री । हस्तिसज्जायाम् । अम. । रचनायाम् ।

कल्पनी । स्त्री । कर्त्तर्य्याम् । কাঁচী । हे.च. ।

कल्पपादपः । पुं । कल्पवृक्षे । विभीतकवृक्षे ।

कल्पवृक्षः । पुं । विभीतकवृक्षे । कल्पपादपे । अम. । रत्ना. । [मद्ये । वै.निघ. ।

कल्पा । स्त्री । श्वेतजातीवृक्षे । শ্বেতচামিলী ।

कल्पान्तः । पुं । प्रलयकाले । अम. ।

कल्मषम् । क्ली । पापे । करपृष्ठे । त्रिका. ।

कल्माषः । पुं । सुगन्धशालौ । रा.नि.व.१६ ।

कल्यम् । क्ली । सुरायाम् । हला. । प्रभाते । मे.यद्विकं । मधुनि । हे.च. । त्रि । वाक्श्रुतिरहिते । नीरोगे । सु.चि.२६अ. । "कल्यस्योदग्रवयसः ।" दक्षे । मे.यद्विकं ।

कल्यजग्धिः । स्त्री । प्रातर्भोजने । जटा. ।

कल्यद्रुमः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

कल्यवर्त्तः । पुं । प्रातराशे । त्रिका. । [श.र. ।

कल्या । स्त्री । मद्ये । मे.यद्विकं । हरीतक्याम् ।

कल्याङ्गः । पुं । पर्पटक्षुपे । ক্ষেৎপাপড়া । रा.नि.व.५ ।

कल्याणम् । क्ली । सुवर्णे । सुखे । रा.नि.व.१२ । पुं । लघुसर्ज्जवृक्षे । শাল গাছ । [वै.निघ. ।

कल्याणकः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া ।

कल्याणगुड़ः । पुं । ग्रहण्यधिकारे । पाठः—"प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य । चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्यव्योषेभकृष्णाहवुषाजमोदैः । विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायमानीपाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः । दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद्दयथावत् । तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।" पाकनियमः—आमलकीस्वरसाः १२श. इक्षुगुड़ाः ६।०श. यथाविधि एकत्र पचेत् । श्लिष्टप्राये पाके पिप्पलीमूलादीनां प्रत्येकं पलं (৮ तो.), त्रिवृच्चूर्णस्य शरावं (৮ तो.) तैलस्य च शरावं (৮ तो.) प्रक्षिपेत् । तथा त्रिसुगन्धस्य पृथक् पलं मिश्रयेत् । तथा त्रिवृता तैलभर्ज्जिता देया इति वृद्धाः । प्रक्षेपद्रव्याणि—पिप्पलीमूलं जीरकं चव्यं त्रिकटु गजपिप्पली हवुषा वनयमानी विड़ङ्गं सैन्धवं त्रिफला यमानी पाठा चित्रकमूलं धान्यकञ्च । च.द.ग्रह.चि. । रस.र. । भैष. ।

कल्याणघृत(पानीय)म् । क्ली । विषघ्नघृते उन्मादे च। पाठः—"विड़ङ्गत्रिफलादन्तीभद्रदारुहरेणवः । तालीशपत्रमञ्जिष्ठाकेसरोत्पलपद्मकं। दाड़िमं मालतीपुष्पं रजन्यौ शारिवे स्थिरे । प्रियङ्गुस्तगरं कुष्ठं बृहत्यौ चैलवालुकं । सचन्दनगवाक्षीभिरेतैः सिद्धं विषापहं । सर्पिः कल्याणकं··· । রাখালশশা, ত্রিফলা, রেণুক, দেবদারু, এলবালুক, শালপাণি, তগরপাদুকা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, অনন্তমূল, শ্যামালতা, প্রিয়ঙ্গু, নীলোৎপল, এলাচ, মঞ্জিষ্ঠা, দন্তী, দাড়িম, নাগেশ্বর, তালীশপত্র, বৃহতী, মালতীপুষ্প, বিড়ঙ্গ, চাকুলিয়া, কুড়, রক্তচন্দন, পদ্মকাষ্ঠ প্রত্যেকে ২ তো. ঘৃত ৩২ প. জল ১৬ শ. । एतत्र घृतं द्विगुणं जलं चतुर्गुणञ्च दुग्धं दत्त्वा यदा पचेत् तदा क्षीरकल्याणमुच्यते । शा.कौ.उन्मा.चि. । सु.कल्प.७अ. । भैष. । अन्यत् दाहाधिकारे महत् कल्याणकं घृतम् । पाठः—"चतुर्गुणे शतावर्य्या रसे क्षीरं चतुर्गुणं । सर्पिः प्रस्थं बलाजाजी मञ्जिष्ठा पीवरी निशा । काकोल्यौ मधुमेदे द्वे ऋद्धी द्वे देवदारु च । एषामष्टपलैः कल्कैः पचेत्कल्याणकं महत् ॥ ঘৃত ৪ শ. শতমূলীরস ১৬ শ. দুগ্ধ ১৬ শ. কল্ক—জীরা, শ্বেত বেলেড়া, মঞ্জিষ্ঠা, অশ্বগন্ধা, হরিদ্রা, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, যষ্টিমধু, মেদা, মহামেদা, ঋদ্ধি,

वृश्चि, দেবদারু। প্রত্যেকে ৮ তো.। रस.र.।

कल्याणलेह: । पुं । वातव्याध्यधिकारे हिक्का-श्वासे च। পাঠ:—"सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजं । अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवं। एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यह भक्षयेन्नरः। एकविंशदिनान्येव भवेच्छ्रुतिधरो नरः॥" अजाजी जीरके, अजमोदा यमान्याम्, यष्टी यष्टीमधु, मधुकं मधुकपुष्पं। মউল ফুল। च.द.वा.व्या.चि.। रस. र.। भैष.।

कल्याणवीज: । पुं । मसूरवृक्षे। रा.नि.व.१६।

कल्याणसुन्दराभ्रम् । क्ली । राजयक्ष्मणि रसः। পাঠ:—"वज्राभ्रमेकपलिकं पुटनैः सुजीर्णं धात्रीपयोदबृहतीशतमूलकेक्षु। बिल्वाग्निमन्थजलवासककण्टकारीश्योणाकपाटलिवलाश्च रसैर्मोषां। सम्मर्द्दितं पलमितैः पृथगेकशश्च। गुञ्जासमा सुवलिता वटिका कृता च।"······জারিত অভ্র ৮ তোলা, আম্লা, মুতা, বৃহতী, শতমূলী, ইক্ষু, বিল্বপত্র, গণিরি, বালা, বাসকপত্র, কণ্টকারী, শোণা, পারুল, বেলেড়া প্রত্যেকের ১ পলমিত রসে মর্দন। भैष.। [व.१२।

कल्याणिका । स्त्री । मनःशिलायाम्। रा.नि.

कल्याणिनी । स्त्री । बलानामक्षुपे। বেলেড়া। रा.नि.व.४।

कल्याणी । स्त्री। रालवृक्षे। सर्जवृक्षे। वै.निघ.। गवि। रा.नि.व.१९। माषपर्ण्यां। रा.नि.व.३।

कल्ल: । त्रि। बधिरे। त्रिका.। [हे.च.।

कल्लता (त्वम्) । क्ली। बाधिर्य्ये। स्वरभेदे।

कवक: । पुं । घासे। कवले। हे.च.। क्ली। छत्राके।

कवच: । पुं, क्ली। पर्पटके। "कवचः स्यात् पर्पटके।" रा.नि.व.५।२१। वचा कवचकच्छुरा···।" गर्द्दभाण्डवृक्षे। गाछीभाँट इति लोके। त्वचि। দারচিনি। भूर्जवृक्षे। नन्दीवृक्षे। सै.च-चिकं।

कवचपत्रम् । क्ली। भूर्जपत्रे। श्र.च.।

कवचीयन्त्रम् । क्ली। औषधपाकार्थं यन्त्रविशेषे। तद्यथा—"नालिकाख्यां काचकूपीं न चातिमहतीं दृढां। वाससा कर्द्दमाक्तेन परिवेष्ट्य समन्ततः। संलिप्य मृदुमृत्स्नाभिः शोषयेद्भानुरश्मिना। निधाय भेषजं तत्र मुखमाच्छादयेत्ततः। कठिना दृढया वापि पचेयन्ते विधानतः। कवचीयन्त्रमेतद्धि रसादिपचने मतम्॥" चाचेय:।

कवड: । पुं । कवले। গণ্ডূষ। रत्ना.।

कवडग्रह: । पुं । कर्षे। ২ তোলা। प.प्र. १ख.। च.द.खदिरवटी।

कवयि: (यी) । स्त्री। (Coius coboius.) मत्स्यविशेषे। কই মাছ। गुणाः—मधुरा स्निग्धा कषाया रूक्षा ईषत्पित्तकरी बल्या वातघ्नी च। भा.। हारा.।

कवर: । पुं, क्ली। कवर्य्याम्। বনতুলসী। त्रिका.। लवणे। अम्ले। मे.। हे.च.। सामुद्रलवणे। र.मा.।

कवरा (री) । स्त्री। वर्वरायाम्। বাবুই इति भाषा। श्र.र.। वनतुलस्याम्। अम.। वर्वूरकवृक्षे। বাবলা গাছ। रक्तकरवीरे। मनःशिलायाम्। हिङ्गुपत्र्याम्। रा.नि.व.६।

कवरीक: । पुं। सुगन्धपत्त्रवृक्षविशेषे। ফুলাল তুলসী। यथा—"कस्तूरिकाख्योऽङ्गगन्धः कवरीकः स्वनामकः।" इति द्रव्याभिधानम्।

कवरीकला । स्त्री। मनःशिलायाम्।

कवरीकूटक: । पुं। कवर्य्याम्। त्रिका.।

कवल: । पुं। चिलिचिममत्स्ये। বেলে মাছ। श्र.च.। ग्रासे। रत्ना.। गण्डूषकरणे। কুলকুচা, কুল্লি করা। सा मात्रा या मुखे धृता सुखं सञ्चार्य्यते। "सुखं सञ्चार्य्यते या तु सा मात्रा कवले हिता॥" भैष.। See गण्डूषः।

कवलग्रह: । पुं। कर्षपरिमाणे। सु.। मुखे कवलस्य ग्रहो धारणम्। तस्य विधिर्यथा—"तत्र त्रिकटुकवचासर्षपहरीतकीकल्कमालोड्य तैलसुक्तसुरामूत्रक्षारमधूनामन्यतमेन सलवणमभिप्रतप्तमुपस्विन्नमर्द्दितं गलकपोलललाटप्रदेशे धारयेत्। तावच्च धारयितव्योऽनन्यमनसोन्नतदेहेन यावद्दोषपरिपूर्णकपोलत्वं नासास्त्रोतोनयनपरिस्रावश्च भवति; तदा विमोक्तव्यः पुनश्चान्यो ग्रहीतव्य"

ति। सु.चि.४०अ.। गुणाः—"कवलः कुरुते गाढ्यं भवेषु हरते कफम्। तृषां तोषञ्च वैरस्यं दन्तचालञ्च नाशयेत्॥" वै.निघ.। स चतुर्विधः—स्नेही प्रसादी शोधी रोपणश्चेति। तत्र वाते स्नेही स्निग्धोष्णैर्द्रव्यैः, प्रसादनो पित्ते स्वादुशीतैः। शोधनः कफे कट्वम्ललवणैः रूक्षोष्णैश्च। रोपणो व्रणे कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णैश्च। तस्य मात्रा सा या सुखसञ्चारिणी भवेत्। "चतुर्धा कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोपणौ। स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः। पित्ते कट्वम्ललवणैः रूक्षोष्णैः शोधनः कफे। कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णैः रोपणो व्रणे। तथा सुखं सञ्चार्य्यते या तु मात्रा सा कवले स्मृता॥" सु.चि.४०अ.।

कवलिका। स्त्री। Bandage. व्रणबन्धनार्थम् उदुम्बरादिवल्कले। सु.सू.१८अ.। चि.२अ.।

कवली। स्त्री। वदरीवृक्षे। हला.।

कवसः। पुं। कण्टकगुल्मे।

कवाटच(व)क्रम्। क्लीं। स्वनामख्यातवृक्षे। तें कराड़िया, कवाटवेट्टु। वैगटुआ इति च भाषा॥ र.मा.।

कवारम्। क्लीं। पद्मे। त्रिका.। पुं। (Tantalus falcinellus.) पक्षिविशेषे। करार पाखी। वै.निघ.। [हला.।

कविः (कम्)। स्त्री,क्लीं। खलीने। लागाम।

कविका। स्त्री। केविकापुष्पवृक्षे। केरव इति कोङ्कणदेशे प्रसिद्धे। रा.नि.व.१०। तें पुष्पविशेषम्, खलिने। हिं कड़िआली। लागाम। कवयीमत्स्ये। तें मत्स्यविशेषम्। त्रिका.।

कविञ्जुकः। पुं। पक्षिविशेषे।

कवि(गि)त्थः। पुं। कपित्थवृक्षे। अ.टी.।

कवेलम्। क्लीं। उत्पले। नीलपद्म। श.च.।

कवोड़वक्रः। पुं। कवाटवक्रवृक्षे। र.मा.।

कवोष्णम्। त्रि। ईषदुष्णे। अम.। क्लीं। उष्णतायाम्। [सरोष्णाम्। भा.पू.१भ.गु.व.।

कशा। स्त्री। अश्वादिताड़न्याम्। हे.च.। मां-

कशिका। स्त्री। चर्मकषायां। চামরকশা। च.द.शू.चि.लौहामृते।

कशिपुः। पुं। भक्ते। वस्त्रे। रा.नि.व.२०।

कशेरुः(रूः)काः। पुं,क्लीं। पृष्ठकीकसे। पृष्ठास्थिनि। পিঠের দাঁড়া। हला.। स्त्रीं। स्वनामख्यातघासे। কেশুর। र.मा.। See कसेरुः।

कशेरु(रू)कम्। क्लीं। कशेरुणि। কেশুর। प.मु.।

कशेरु(रू)का। स्त्री। पृष्ठास्थिनि। पृष्ठवंशे। रत्ना.। वै.निघ.। कशेरौ। কেশুর। अम.।

कश्मलम्। क्लीं। मूर्च्छायाम्। मोहे। अम.।

कश्मीरजम् (न्म)। क्लीं, पुं। कुङ्कुमे। अ.टी.रा.।

कश्यम्। क्लीं। मद्ये। पुं। अश्वे। मे.यद्विकं। कषार्हेऽश्वे। हे.च.। अश्वमध्यभागे। वै.निघ.।

कश्यपः। पुं। मत्स्यभेदे। विश्वः। मृगविशेषे। मे.। [अपक्के। श.च.।

कषणः। पुं। शलाटौ। क्लीं। कण्डूयने। त्रि।

कषपाषाणः। पुं। स्पर्शमणौ।

कषायः। पुं। कपित्थवृक्षे। महासर्जवृक्षे। वै.निघ.। मण्डलिसर्पे। सु.कल्प.४अ.। Decoction of infusion. क्वथितैर्वस्तुभिः कृते क्वाथमात्रे। षोड़शगुणाम्भसा पक्कः चतुर्भागावशिष्टक्वाथः कषाय उच्यते। र.मा.। "पादशिष्टः कषायः स्याद् यः षोड़शगुणाम्भसा।" भा.। अष्टभागावशिष्ट इति। शार्ङ्ग.१अ.। कषायाः पञ्चविधाः स्वरसकल्कक्वाथहिमफाण्टभेदेन यथोत्तरं लघवश्च भवन्ति। श्योणाकवृक्षे। শোণা গাছ। धर्वाणः। धववृक्षे। ধাওয়া গাছ। लकुचवृक्षे। ডেলো গাছ। रा.नि.व.६। निर्यासे। विलेपने। अङ्गरागे। मे.। पुं, क्लीं। An astringent flavour. षड्रसान्यतमरसविशेषे। कषा। स पूगीफलादौ स्वाद्यः। रा.नि.व.२०। स च भूम्यग्निगुणबहुलः हिमगुरुरूक्षः, स्तम्भी शमनः ग्राही मुखशोषजिह्वास्तम्भादिकृत् तद्विपाकोऽपि कटुः, तद्विपाकगुणश्च वातकृत् कफपित्तघ्नश्च। दीपनः पाचनः शोफरोधकः शैथिल्यकरः अतिसेवितः पाण्डुं करोति च। यो वक्त्रं शोधयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं वध्नाति हृदयं कर्षति पीड़यति स कषायकः। सु.सू.४२अ.। अन्यच्च। कषायः शोषणः स्तम्भी व्रणपाकार्त्तिनाशनः।

कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो गुरुस्तथा ॥ राज.। वैशद्यं स्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः। बध्नातीव च सः कण्ठं कषायः स विकास्यपि ॥ च.। अति-युक्तस्य गुणः--सोऽतियुक्तः शूलाध्मानहृत्पीडाचि-प्याणादिकृत्। भा.। कषायस्य कल्पनं पञ्चविधम् —स्वरसकल्कशृतशीतफाण्टभेदेन। एषाञ्च यथा पूर्व्वं बलाधिक्यम्। च.सू.४अ.। "क्षीररः स्वर-सः प्रोक्तः कल्को दृशादिपेषितः। क्वथितस्तु शृतः शीतः शर्व्वरीमुषितो मतः। चिप्तोष्णतोये म्रदितः फाण्ट इत्यभिधीयते। पञ्चैतास्तु समुद्दिष्टाः कषा-याणां प्रकल्पनाः॥" प.प्र.१ख.। कषायपाकवि-धिः। "तत्र केचिदाहुः त्वक्पत्रमूलादीनां भाग-स्तच्चतुर्गुणजलमावाप्य चतुर्भागावशेषं निःक्वाथ्याप-हरेत्। अथवा तत्तोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य चतुर्भागावशिष्टं निःक्वाथ्यापहरेत्।" सु.चि.३१अ.। त्रि। सुगन्धे। त्रिका.।

कषायकृत् । पुं। रक्तलोध्रे। जटा.।

कषायजलम् । क्ली। अश्वत्थोदुम्बरशिरीष-वटसिद्धे जले।

कषायदन्तः (दशनः) । पुं। मूषिकभेदे। अस्य शुक्रं यत्र पतति तत्र शोथकोथान्वितो जाय-ते। वा.उ.३८अ.। सु.कल्प.६अ.।

कषायनित्यः । त्रि। नित्यमतिमात्रकषायर-ससेविनि। च.।

कषायफलम् । क्ली। पूगफले। वै.निघ.।

कषाययावनालः । पुं। तुवरयावनालधान्ये। জনারবিশেষ। रा.नि.व.१६।

कषाययोनिः । स्त्री। कषायाधिकरणी। सा च पञ्चधा—मधुरकषायः अम्लकषायः कटुकषायः तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति। च.सू.४अ.।

कषायवर्गः । पुं। कषायरसद्रव्यगणे। কষা জিনিষের বর্গ। त्रिफला शल्लकी जम्ब्वाम्रबकुल-तिन्दुकफलानि न्यग्रोधाद्यम्बष्ठादिप्रियङ्ग्वादिलोध्रा-दिशालसारादीनि कतकशाकपाषाणभेदकवनस्प-तिफलानि कुरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लोपाल-ङ्क्यासुनिषण्णादिनीवारकादयः मुद्गादयश्च समासेन कषायवर्गः। सु.सू.४२अ.। [फलत्वचे। च.चि.४अ।

कषायवृक्षः । पुं। वटामलकादिकषायत्वक्-

कषायस्कन्धः । पुं। प्रियङ्ग्वादिकषायद्रव्यकृता-स्थापनविशेषे। च.चि.८अ.।

कषाया । स्त्री। रक्तदुरालभायाम्। चुद्रदुराल-भायाम्। रा.नि.व.४। आम्रातके। खर्जूरीवृक्षे। वै.निघ.।

कषायी (इन्) । पुं। सर्जवृक्षे। ধূনার গাছ। शालवृक्षे। रा.नि.व.६। जटा.। खर्जूरीवृक्षे। (খে-জুর গাছ। लकुचवृक्षे। रा.नि.व.११। शाकवृक्षे। चुद्रपनसे। वै.निघ.।

कषिका । स्त्री। पचिजातौ। उणा.। [टी.रा.।

कषेरुका । स्त्री। कशेरुकायां। पृष्ठास्थि। च.

कष्टम् । क्ली। पीड़ायाम्। हे.च.।

कष्टकारकः । त्रि। पीड़ाकरे। त्रिका.।

कष्टस्थानम् । क्ली। पीड़ाजनकस्थाने। हारा.।

कष्टिः । स्त्री। पीड़ायाम्। वै.निघ.।

कष्ठीरम् । क्ली। रङ्गे। वङ्ग। रत्ना.।

कसका । स्त्री। कासमर्द्दे। वै.निघ.२भ.कल त्यायहृते। [र.पि.चि.।

कसनम् । क्ली। कासे। वेदनाविशेषे। च.द.

कसनमर्द्दनः । पुं। कासमर्द्दवृक्षे। कालका-सन्दा। वै.निघ.। [लूता।

कसना । स्त्री। कृच्छ्रसाध्यलूताविशेषे। See

कसनोत्पाटनः । पुं। वासकवृक्षे। বাকস্ গাছ। श.च.।

कसिपुः । पुं। अन्ने। जटा.।

कसेरुः । पुं,स्त्री। Back bone. पृष्ठास्थिनि। মেরুদণ্ড। रा.नि.व.१८। मुस्तायाम्। 'कसेरुर्भ-द्रमुस्तके'।रा.नि.व.६।२३ (Scirpus kysoor.) स्वनामख्याततृणविशेषे। কেশুর। मं कं कसेरु-वा। सेकिनगड़े। तुंगगड्डु। तें इट्टि, कोति। तच्च द्विविधं राजकसेरुकं चिचोड़श्च। तयोः चिचोड़ मुस्ताकृति लघु च। सा. गुणाः—"कसेरुकद्वयं शीतं मधुरं तुवरं गुरु। पित्तशोणितदाहघ्नं नय-नामयनाशनम्॥" भा.। कषायः अल्पमधुरः क-टुतिक्तकः रक्तपित्तघ्नः शीतः दाहश्रमघ्नः। रा.नि. व.८। पुष्पञ्चास्य कामलाहरं पित्तनाशकरञ्च। वै.

निघ. । गुरु विष्टम्भि शीतलञ्च । राज.१प. । च.
क्र. । [१७श. ।

कसेरुकः । पुं । कसेरौ । नागरमुस्तके । सु.चि.

कसेरुका । स्त्री । कसेरौ । কেশুর । रा.नि.
व.८ । पृश्निपर्णि । पृष्ठदण्ड । रा.नि.व.१८ ।

कस्तीरम् । क्ली । पिच्चटे । पिचुटी । वङ्गे ।
हे.च. ।

कस्तीर्णम् । क्ली । रङ्गे । রাঙ । प.मु. ।

कसु(स्तू)रिका (री) । स्त्री । मृगनाभौ ।
মৃগনাভি । हिं कस्तूरी । तें कस्तूरिपिल्लि । सा
त्रिधा—कामरूपोद्भवा, नैपाली, काश्मीरी च ।
तत्र प्रथमा कृष्णा श्रेष्ठा च, द्वितीया नीलवर्णा म-
ध्यमा च, शेषा अधमा । भा. । गुणाः—"कस्तूरी
छर्द्दिदौर्गन्ध्यरक्तपित्तकफापहा । राज. । कटुः ति-
क्ता उष्णा शुक्रला गुरुः शीतघ्नी वातशोषहा सधा-
रा चेति ।" भा. । "चक्षुष्या मुखदोषघ्नी किला-
सकुष्ठघ्नी च ।" मद. । तथा "कपिला पिङ्गला कृ-
ष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् । नैपालेऽपि च का-
श्मीरे कामरूपे च जायते ॥ साद्येका खरिका त-
तश्च तिलका ज्ञेया कुलित्थापरा पिण्डान्यापि च
नायिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा । सा शुद्धा
मृगनाभितः क्रमवशाद्देशा चितौशोचिता पञ्च
त्वादिदिनत्रयेषु जनिता कस्तूरिका सूयते ॥ चू-
र्णाकृतिस्तु खरिका तिलकानिलाभा कौलित्थवी-
जसदृशी च कुलित्थिका च । स्थूला ततः किय-
दियं किल पिण्डकाख्या तस्याश्च किञ्चिदधिका
यदि नायिका सा ॥" इति कस्तूरीनिकरलक्षणं ।
"स्वादे तिक्ता पिञ्जरा कैतकीनां गन्धं धत्ते लाघवं
तोलने च । यासु न्यस्ता नैव वैवर्ण्यमीयात् कस्तूरी
सा राजभोग्या प्रशस्ता । अपि च या गन्धं कैतकी-
नामपहरति मदं सिन्दुराणाञ्च वर्णे स्वादे तिक्ता
कटुर्वा लघुरथ तुलिता मर्द्दिता चिक्कणा स्यात् ।
दाहं वा नैति वह्नौ शिमिशिमिति चिरं चर्म्मगन्धा
हुताशे सा कस्तूरी प्रशस्ता वरमृगतनुजा राजते
राजभोग्या ।" इति कस्तूरीपरीक्षालक्षणम् । अ-
न्यच्च "बाले अरति च हरिणे चौर्ये रोगिणि च
मन्दमन्धयुता । कामातुरे च तरुणे कस्तूरी बहुल-
परिमला भवति ।" कस्तूरीमृगलक्षणम् । या क्लि-
न्ना धूमगन्धा वहति विनिहिता पीततां पावके-
ऽस्मिन्निःशेषं या निविष्टा भवति हुतवहे भस्मसाद्दैव
सद्यः । या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां
मर्द्दिता रूक्षताञ्च ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलु कृतम-
तिभिः कृत्रिमा नैव सेव्या ॥" कृत्रिमकस्तूरील-
क्षणम् । रा.नि.व.१२ । (री) धुस्तूरवृक्षे । वै.निघ. ।

कस्तूरि(री)कः । पुं । करवीरवृक्षे ।

कस्तूरिमृगाण्डजः । पुं । मृगनाभौ । रत्ना. ।

कस्तूरीभैरवरसः । पुं । शीताङ्गसन्निपाते
रसः । "हिङ्गुलञ्च विषं टङ्गं जातीकोषफलं तथा ।
मरिचं पिप्पली चैव कस्तूरी च समांशिका … ॥
रक्तिद्वयं खादेत् ।" হিঙ্গুল, বিষ, সোহাগার
খৈ, জায়ফল, জয়িত্রী, মরিচ, পিপুল, মৃগ-
নাভি সমভাগ । জলে মর্দন । र.सा.सं. । भैष.
ज्व.चि. । बृहत् यथा—"मृगमदशशिसूर्य्यौ धा-
तकी शूकशिम्बी रजतकनकमुक्ता विद्रुमौ लौह-
पाठाः । कृमिरिपुघनविश्वा वारितालाभयाव्याः
रविदलरसपिष्टं कस्तूरीभैरवोऽयम् । आर्द्रकस्य
रसैः पेयो विषमज्वरनाशनः । মৃগনাভি, ক-
র্পূর, তামা, ধাইফুল, আলকুশীবীজ, রূ-
পা, সোণা, মুক্তা, প্রবাল, লৌহ, আকনাদি
মূল, বিড়ঙ্গ, মুতা, শুঁঠ, বালা, হরিতাল,
অভ্র এবং আমলা সমভাগ । আকন্দপত্ররসে
মর্দ্দন । মাত্রা ১ রতি । र.स.र.ज्व.चि. । भैष. ।

कस्तूरीमल्लिका । स्त्री । मृगनाभौ । वै.नि-
घ. । मल्लिकापुष्पवृक्षभेदे (या मृगमदवासा भवति) ।
गुणैः वार्षिकादितुल्या । रा.नि.व.१० ।

कस्तूरीमृगः । पुं । Musk deer. मृगवि-
शेषे । यस्याण्डे कस्तूरी जायते । वै.निघ. ।

कस्तूरीमोदकः । पुं । प्रमेहाधिकारे । पाठः
—"कस्तूरी वनिता क्षुद्रा त्रिफला जीरकद्वयम् ।
कदलीनां फलं पक्वं खर्जूरं कृष्णतीलकं । कोकि-
लाक्षस्य वीजञ्च माषमात्रं समं समं । यावन्त्येतानि
चूर्णानि द्विगुणा सितशर्करा । धात्रीरसेन पयसा
कुष्माण्डस्वरसेन च । विपचेत्पाकविद्वैद्यो मन्दमन्दे-
न वह्निना ।……… । मात्रा अक्षमिता । अत्र
वनिता प्रियङ्गुः, क्षुद्रा कण्टकारी, जीरकद्वयं जी-
रकं कृष्णजीरकं । सर्व्वचूर्णात् चतुर्गुणेन धात्र्या-
दिरसेन पचेत् । र.सा.सं. । [निघ. ।

कस्तूरीहरिणः । पुं । मृगनाभिहरिणे । वै.

काश्यम् । क्ली । सुरायाम् । इला. ।

कल्लकम् । क्ली । कह्लारे । शुन्दि फुल । भा.पू. १भ.गु व. ।

कह्लारम् । क्ली । (Nymphaea lotus.) कुमुदपुष्पे । श्वेतशुन्दि, शादा नाल, नीलशुन्दि, लालशुन्दि। तें कोह्निगाएरगावुँड़ि वासनगलकलुव । रा.नि.व.१० । चि.क्र.क.केशरपार्के । "कह्लारपद्मोत्पलचन्दनाम्बु ।" गुणाः—शीतलं ग्राहि विष्टम्भि गुरु रूक्षञ्च । भा.पू.१भ.पु.व. । कषायमधुरं शीतलं कफपित्तरक्तघ्नञ्च । राज. । "कह्लारं ग्राहि विष्टम्भि चातिशीतं तथा मतं । गुरु रूक्षं समुद्दिष्टम् ।" वै.निघ.। रक्तोत्पले हृङ्गपचके इति लोके । अन्ये तु सौगन्धिकोत्पलमाहुः। सु.सू.३८अ.। ईषत् श्वेतरक्तकमलं । कमलसाधारणे । वै.निघ. ।

कह्लाराद्यघृतम् । क्ली । हृद्रोगाधिकारे । पाठः —"कह्लारमुत्पलं पद्मं कुमुदं मधुयष्टिका । पक्वाम्बुनाथ तत्क्वाथे जीवनीयोपकल्पिते । घृतं पक्वं नवं पीतं रक्तपित्ताखगुब्जनुत् ।" रस.र. ।

कह्वः । पुं । वकपक्षिणि । अम. ।

कक्षः । पुं । अङ्गाधःकोटरे । काँकवगल् । रत्ना. । महिषे । लतायां । अम. । मे.षद्विकं । गुग्गुलौ । वै.निघ. ।

कक्षधरमर्म्म । क्ली । मर्म्मस्थानविशेषे । यत्र वैकल्यकारमर्म्मणां द्वयमधिवसति । यस्य च स्थानं वक्षःकक्षयोर्मध्यभागः । सु.शा.६अ. ।

कक्षरुहा (चोला) । स्त्री । नागरमुस्तायां । रा.नि.व.६ ।

कक्षशयः । पुं । कुक्कुरे । वै.निघ. ।

कक्षा । स्त्री । वाह्लीमूले । रा.नि.व.१८ । पित्तकोपजन्यक्षुद्ररोगविशेषे । काँकविड़ालि । लक्षणम्—"बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनां । पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्द्दिशेत् ।" मा. नि.क्षुद्ररोग.चि. । तथा यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः पित्तानिलाल्लाजनिभाश्च कक्षाः ।" च. । कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सानिलात् । वा.उ. ३१अ. । [रे । वै.निघ. ।

कक्षाफलः । पुं । कृष्णोदुम्बरफले । काकडुमु-

कक्ष्या । स्त्री । वृहतिकायां । हे.च. । काञ्च्यां । हर्म्म्यप्रकोष्ठे । अम. । मध्ये । करिवन्धने । भ.टी. भ. । मे.यद्विकं । गुञ्जालतायाम् ।

कांश्य(स्य)नील: । पुं । मूषातुत्थे । हे.च. । तुत्थे । तुँते । प.मु. । तुत्याञ्जने ।

कांसपात्रम् । क्ली । आढ़कपरिमाणे । भा. ।

कांसिका । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । रा.नि.व.३ ।

कांसी । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । प.मु. । कांस्यधातौ ।

कांसीयम् । क्ली । कांस्यधातौ । रा.नि.व.१३ ।

कांस्य(क)म् । क्ली । पानपात्रे । मे.यद्विकं । White copper or brass, Queen's metal. ताम्ररङ्गयोरुपधातौ । काँसा । हिं कांसा । मं कं कंसे कंचु । भा. । "ताम्रं त्रपुजमाख्यातं कांस्यं घोषञ्च कंसकम् । उपधातुर्भवेत्कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः । कांस्यस्य तु गुणाः ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः । संयोगजप्रभावेन तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः । कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरं । गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परं ॥" तच्छोधनम्—"पत्तलीकृत्य पत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः सम्प्रजायते ॥" मारणविधिः—"अर्कक्षीरेण सम्पिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत् । समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैः मुहुः । ततो मूषापुटे धृत्वा पचेद्गजपुटेन । एवं पुटद्वयात्कांस्यं रीतिश्च म्रियते ध्रुवम् ॥" भा.पू. १भ. । शुद्धस्य गुणाः—"कांस्यन्तु तिक्तमुष्णञ्चचक्षुष्यं वातकफविकारघ्नं । रुच्यं कषायरूक्षं लघुदीपनपाचनं पथ्यम् ॥ श्वेतं दीप्तं मृदुज्योतिः शब्दाढ्यं स्निग्धनिर्म्मलं । घनाग्निसहसूताङ्गं कांस्यमुत्तममीरितम् ॥" रा.नि.व.१३ ।

कांस्यपिष्टीरसः । पुं । पाण्डुधिकारे । पाठः —"सूतात्पञ्चार्कतश्चैकं कृत्वा पिष्टिं सगन्धकां । सूतांशैः नागवल्लाद्यैः द्रवैः पिष्टा प्रलेपयेत् । ताम्रपत्रौ प्रलिप्यैतां दत्वा गजपुटे पचेत् ।" विशुद्धचूर्णयोगेन सेव्यम् । र.चि.८अ.। पारा ८ भ. ताम्रा १ भ. गन्धक ८ भ. । [लालु ।

कांस्यालुकम् । क्ली । कांसालुके । See का-

काकः । पुं । वायसे । वायसभेदे । ডোমকাক। एतौ प्रसहजातीयौ । तन्मांसगुणाः —स्थैर्यकरं च-क्षुष्यं बृंहणं लघु दीपनञ्च । रा.नि.व.७ । शोषरोगे हितः रसवीर्य्यविपाकेषु सिंहादिभिः समः । सु.सू. ४६अ. । काकजङ्घायां । কাঁটা গুড়কাঁউলী । ज्योतिष्मत्याम् । লতাফট্কী । काकोल्यां । गु-ञ्जायाम् । कोकिले । वै.निघ. । पीठसर्पिणि । খোঁড়া । परिमाणभेदे । शिरःचालने । काको-दुम्बरवृक्षे । क्ली । काकसमूहे । मे.कत्रिकं । का-कमांसन्तु चक्षुष्यं लघु चाग्निप्रदीपनम् । धातुवृ-द्धिकरं बल्यं क्षतरोगं क्षयं हरेत् । कृष्णकाकस्य मांसन्तु ज्ञेयं काकसमं गुणैः ॥ वै.निघ. ।

काककङ्गुः । पुं । चीनक इति प्रसिद्धधान्ये । हे.च. । सर्ज्जरसे । वै.निघ. ।

काककर्कटी । स्त्री । खर्जूरीवृक्षे । भा. ।

काककण्टकः । पुं । जलचरपक्षिविशेषे । পানকৌড়ি । वै.निघ. । ঠেঙা । जटा. ।

काककला । स्त्री । काकजङ्घावृक्षे । কেউয়া

काककुड्मलम् । क्ली । नीलपद्मे । वै.निघ. ।

काककुष्ठम् । क्ली । कङ्कुष्ठे ।

काकघ्नी । स्त्री । महाकरञ्जवृक्षे । रा.नि.व.९।

काकचिञ्चा (ञ्चिः, ञ्ची) । स्त्री । गुञ्जायां। কুঁচ । त्रिका. । रक्तगुञ्जायां । भा.पू.१भ.गु.व. ।

काकच्छदः (दिः, र्दिः) । पुं । खञ्जनप-क्षिणि । श.र. । चाषपक्षिणि । নীলকণ্ঠপাখী । त्रिका. ।

काकजङ्घा । स्त्री । गुञ्जायां । र.मा.। (Leea hirta.) स्वनामख्यातक्षुपे । কেউয়াঠেঙা, কাঁটা গুড়কাঁউলী । मसीति पाश्चात्ये । र.मा. । सा चक्षोपयोगिनी च । गुणाः—तिक्तोष्णा कृमिव्रण-कफामहा वाधिर्य्यघ्नी अजीर्णघ्नी जीर्णविषमज्वर-नाशिनी । रा.नि.व.४ । “काकजङ्घा जटा निद्रां जनयेच्छिरसि स्थिता । हिमा कषाया तिक्ता क-फपित्तघ्नी ज्वरपित्तास्रव्रणकण्डूविषकृमिघ्नी च ।” भा.पू.१भ. । “एतदञ्जनं एकाहिकज्वरे हितम् ।” च.द.ज्व.चि. ।

काकजम्बुः (म्बूः) । स्त्री । (Ardisia solanacea.) स्वनामख्यातजम्बूवृक्षविशेषे । भूमि-जम्बूवृक्षे । ভুঁইজাম, বনজাম, ছোট জাম গাছ । मं नदीतीरजांबू । कं तीरिनेरिलु । गुणाः —कषाया अम्ला गुरुः पाके मधुरा दाहश्रमाति-सारघ्नी वीर्य्यपुष्टिबलदा च । रा.नि.व.११ । र. मा. । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

काकजानुका । स्त्री । काकजङ्घायाम् । भैष. स्त्रीरोग.चि. । रस.र.प्रदरे ।

काकडुम्बुरः । पुं । कृष्णडुम्बुरे । ক্ষুদ্রডুমুর ।

काकणम् । क्ली। A leprosy with black and red spot. महाकुष्ठरोगविशेषे । तल्लक्ष-णं यथा—काकणन्तिकाफलसदृशानि अतीव रक्त-कृष्णानि काकणकानि । त्रोषचोषादीनि सामान्य-लिङ्गानि । त्वक्रोषभेदस्वपनाङ्गसादाश्च भवन्ति । सु.नि.५अ. ।

काकणप्रवटी । स्त्री । कुष्ठघ्नौषधे । पाठः—लौहभस्म विषं वह्निं कटुका त्रिकटुत्रयं । तुल्यांशं चूर्णितं भाव्यं क्वाथेनानेन तद्दिनं । पथ्यानिम्बवि-डङ्गानि खदिरं वासकोऽमृता । जलैरष्टावशेषं त-त्क्वाथं भावने हितं । मासमात्रं लिहेत्क्षौद्रैः का-कणं हन्ति तद्वटी ॥ रस.र. । লৌহ, বিষ, চি-তার মূল বা ভেলা, কট্কী, ত্রিফলা, ত্রিক-টু এবং ত্রিমদ প্রত্যেকে সমান ভাগ । ভা-বনা দ্রব্য—হরীতকী, নিমছাল, বিড়ঙ্গ, খ-দির, বাসাছাল, গুলঞ্চ ।

काकणन्तिका (न्ती) । स्त्री। रक्तगुञ्जायां । गुञ्जायां । सु.चि.१८अ. । प.मु. । रक्तकम्बलवृक्षे । वै.निघ. ।

काकणान्तकः । पुं । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

काकण्डा । स्त्री । काकनासायां । ক্ষুদ্র শ্বে-ত কুঁচ । रा.नि.व.३ ।

काकतिक्तका (क्ता) । स्त्री । लताकरञ्जे । वै.निघ. । वा.सू.१५अ. । काकजङ्घायाम् । भा.पू. १भ. । श्वेतगुञ्जायां । শ্বেত কুঁচ গাছ । र.मा. ।

काकतिन्दुः (कः) । पुं । (Diospyros tomentosa.) तिन्दुकविशेषे । মাকড়া গাব, কুচিলা গাব, তেঁদ, মাকড়া তেঁদ । भा. । फ-लगुणाः—गुरु कषायाम्लं वातविकारघ्नं मधुरम् । पक्वः वमिपित्तघ्नमीषत्कफकृच्च । रा.नि.व.११ ।

काकतुण्डः । पुं । कृष्णागुरुणि । हे.च. । अ-
ल्पपक्षिविशेषे । वै.निघ. । च.सू.२७अ. । ग्रीवोर्द्ध-
गतकफनुत्काकारसन्धौ। स च मर्मशयसन्धिः भा.।

काकतुण्डफला । स्त्री । काकनासायाम् ।
ক্ষুদ্র শ্বেত কুঁচ, শ্বেত কেউয়া ঠুঁটী বা রক্ত-
কম্বল, বড় শ্বেত গুড়কাউলী । भा.पू.१भ. ।

काकतुण्डा (ण्डिका) । स्त्री । श्वेतगुञ्जा-
याम् । শ্বেত কুঁচ । महाश्वेतकाकमाच्याम् । বড়
শ্বেত গুড়কাউলী । वै.निघ. । काकचिञ्चायाम् ।
কুঁচ গাছ । रत्ना. ।

काकतुण्डी । स्त्री । गुञ्जायां । वै.निघ. । रा-
जरीतौ । পিত্তলবিশেষ । रा.नि.व.१३ । लघु-
रक्तकाकमाच्याम् । वै.निघ.२भ.भूतज्व.चि. । स्व-
नामख्यातलतायाम् । কেউয়াঠুঁটী, শ্বেত কুঁচ ।
र.मा.सं. । गुणाः—कटुतिक्तोष्णा रसायनी वात-
दोषघ्नी वन्ध्या पलितघ्नी च । रा.नि.व.३ ।

काकदन्तिका । स्त्री । काकादनीलतायाम् ।
শ্বেত বা রক্তকুঁচ । दन्तीवृक्षे । रक्तकाकमाच्यां ।
রক্ত গুড়কাউলী । वै.निघ. । [र.मा. ।

काकनामा । पुं । बकवृक्षे । বকফুলের গাছ ।

काकनासः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

काकनासा । स्त्री । (Solanum indicum.) महाश्वेतकाकमाच्याम् । বড় শ্বেত গুড়
কাঁউলী । हिं कैवयाठुंटी, कैवयाढोंड़ी । मं ब-
ड़िखिकड़ुलि, ढिड़ियाकागिदोडि । तें वेलुमस-
न्दिचेट्टु, पुसगुखिविन्दचेट्टु, काकिटोंडचेट्टु । गु-
णाः—मधुरा शीतला पित्तघ्नी रसायनी दार्ढ्य-
करी विशेषतः पलितघ्नी । रा.नि.व.३ । कषाया
उष्णा रसपाकयोः कटुः कफघ्नी वान्तिकरी तिक्ता
शोथार्शःश्वित्रकुष्ठहृत् । भा.पू १भ. । (आ) बकवृ
क्षे । रत्ना. । काकजङ्घायाम् । जटा. ।

काकनासिका । स्त्री । रक्तत्रिवृतायाम् । रा.
नि.व.६ । काकजङ्घायाम् । কাঁটা গুড়কাঁউলী ।
अम. । रा.नि.व.४ । गलनाफली । जेम्बटैसु वासा-
फलवदुच्यते । सि.यो.यक्ष्म.चि.च्यवनप्राश. । सा.
कौ. । "काकोलीकाकनासिका ।"

काकनीला । स्त्री । काकजम्बूवृक्षे । বনজাম।
रा.नि.व.११ ।

काकन्ती । स्त्री । कृष्णशिम्ब्याम् । কালশিম্ ।
र.मा. ।

काकन्दी । स्त्री । चिञ्चायाम् । তেঁতুল ।

काकपदम् । क्ली । कपालोपरि शिरःपर्य्यन्तं
मुण्डनं काकपदमुच्यते । "मूर्ध्नि काकपदङ्कृत्वा ।"
सु.कल्प.२अ. ।

काकपर्णी । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । মুগানী । भा.।

काकपक्षः । पुं । शिखण्डके । জুল্পি । बाला-
नाम् शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः । अम.।

काकपीलुः (कः) । पुं । काकादनीलतायां ।
রক্ত গুড়কাঁউলা । श्वेतगुञ्जायाम् । শ্বেত কুঁচ ।
रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायां । भा.पू.१भ. । काकति-
न्दुके । মাকড়া গাব, কুচিলা, মাকড়া কেন্দ ।
भा. । अम. । [हे.च. ।

काकपुच्छः (ष्टः) । पुं । कोकिले । श्र.र. ।

काकपुष्पम् । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । सुगन्धद्रव्ये ।
वै.निघ. ।

काकप्राणा । स्त्री । काकनासायाम् । महा-
श्वेतकाकमाच्याम् । বড় শ্বেতগুড়কাঁউলী । रा.
नि व.३ ।

काकफलः । पुं । निम्बवृक्षे । काकजम्ब्वाम् ।
বনজাম । रा.नि.व.८।११ । [११ ।

काकफला । स्त्री । काकजम्बूवृक्षे । रा.नि.व.

काकवन्ध्या । स्त्री । एकमात्रप्रसवायां नार्य्यां ।

काकभण्डी । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

काकभाण्डी । स्त्री । महाकरञ्जवृक्षे । रा.नि.
व.६ । लघुरक्तमाचिकायां । লাল গুড়কাঁউলী ।
वै.निघ. ।

काकभीरुः । पुं । पेचके । रत्ना. । त्रिका. ।

काकमद्गुः । पुं । दात्यूहपक्षिणि । ডাহুক ।
हारा. । त्रिका. । "काकमद्गुर्जलरङ्कुः ।"

काकमर्दः (कः) । पुं । महाकाललतायाम् ।
মাকালফলের লতা । प.मु. । [कः ।

काकमांसम् । क्ली । वायसमांसे । See का-

काकमाचिका (ची) । स्त्री । स्वनामख्यात-
पत्रशाकविशेषे । কেউয়াঠুঁটী, কাঁটা গুড়কাঁউ-

क्ली। । हारा।] हिं कवैया कावइ। काके। मं कं कवथा। रा.नि.व.४। तिक्ता रसोष्णा कफघ्नी शूलार्शःशोफघ्नी कुष्ठघ्नी कण्डूघ्नी त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरदा शुक्रदा रसायनी शोथगुल्मार्शोज्वरमेहघ्नी कटुः चक्षुष्या हिक्काच्छर्दिहृद्रोगघ्नी च। भा.पू.१भ.। तिक्ता सा पित्तं वर्द्धयति उष्णवीर्य्यत्वात्। सु.सू.४०अ.। काकमाची श्वेतरक्तभेदेन द्विधा। तयोः श्वेता महाश्वेता काकमाची (मं काइंडीखी थोरश्वेतकावळी),द्वितीया लघुरक्तकाकमाची, रक्तकाइन्डली लघुरक्तकावलीति महाराष्ट्रे ख्याता। तयोः श्वेता—"मधुरा च रसायनी। शीता कषाया कट्टी च तिक्ता चोष्णा वमिप्रदा। तर्न्नोदार्ढ्यकरी प्रोक्ता कफशोथार्शनाशिनी। बल्लीपलितपित्तघ्नी श्वेतकुष्ठापहा मता" इति। "तुवरोष्णा रसायनी। कट्टी तिक्ता रुचिकरी वातकुष्ठविनाशिनी। पाण्डुप्रमेहकफहा रुर्दिक्रमिज्वरापहा। पलितस्य च हन्त्री स्यात्...।" रक्तकाकमाचीगुणाः। वै.निघ.। जीवन्ती वातकफघ्न पित्तसंशमनी तथा। त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी॥ चचि.१६अ.। च.द.यक्ष्म. चि.। मष्टफला। सु.सू.३७सुरसादि.ड.। गुडफला। वा.सू.१५अ.। सवकसुरसि भार्गी कासुका काकमाची। कामिछिड़ा इति ख्याते शाके। कागछिड़ा। प.मु.।

काकमाचीतैलम् । क्ली। चक्षुर्विकारादौ हितम्। पाठः—"काकमाचीरसे सिद्धं कटुतैलं चतुष्पलम्। मनःशिलासोमराजीबीजसिन्दूरगन्धकैः। श्यामाचैतद्‌भ्यङ्गाद्धन्त्यवश्यमक्षिविकान्।" रस.र.।

काकमाता । स्त्री। काकमाचीक्षुपे। गुड़कांडली। रा.नि.व.४। [रा.नि.व.३।

काकमुद्गा । स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी।

काकयवः । पुं। शस्यहीनधान्ये। आगड़ा। महाभा.। [नामकद्रव्यविशेषे। वै.निघ.।

काकयानम् । क्ली। कोङ्कणदेशख्याते हासा-

काकरिपुः । पुं। उलूके। पेंचा। [शिका.।

काकरुहा । स्त्री। वन्दाक्षे। परगाछा।

काकरूकः । पुं। उलूके। निम्बवृक्षे। त्रिशीते। कौशिके। मे.कचतुष्कं।

काकलम् । क्ली। कण्ठमणौ। त्रिका.। पुं। द्रोणकाके।

काकलकः । पुं। कण्ठमणौ। ग्रीवाया उन्नतप्रदेशे। षष्टिकधान्यजातिभेदे। गुणाः शालिवत् कड़ुकवच। सु.सू.४६अ.।

काकलीद्राक्षा । स्त्री। द्राक्षाविशेषे। বেদানা, কিস্‌মিস্ প্রভৃতি। गुणाः—मधुरा अम्ला रसाला रुचिकरी श्वासहृल्लासघ्नी। रा.नि.व.११।

काकलीरवः । पुं। कोकिले। रा.नि.व.१६।

काकवल्लभा । स्त्री। काकजम्बूवृक्षे। বনজাম। रा.नि.व.११। [पीतकाञ्चने। वै.निघ.।

काकवल्लरी । स्त्री। स्वर्णवल्ल्यां। भा.पू.१भ.।

काकविष्ठा । स्त्री। काकमले।

काकवृन्ता । स्त्री। रक्तकुलत्थके। वै.निघ.।

काकशालिः । पुं। कृष्णशालिधान्ये। वै.निघ.।

काकशिम्बी । स्त्री। रक्तगुञ्जायाम्। रक्तकाकमाच्याम्। লালগুড়কাঁউলী। रा.नि.व.३।

काकशीर्षः । पुं। बकवृक्षे। বাসনা গাছ। प.मु.। See अगस्तिः। [তুণ্ড পাথী। वै.निघ.।

काकसख्यः । पुं। तन्नामकपक्षिविशेषे। काक-

काकसादी । पुं। अश्वभक्षणाश्वे। चार्षेये।

काकस्फूर्जः । पुं। काकतिन्दुकवृक्षे। মাকড়া গাব। मं कारकेंदुर्णी। वै.निघ.।

काका । स्त्री। श्वेतचिह्नति। काकोदुम्बरिकायाम्। কাকডুমুর। काकोलीवृक्षे। কাঁকলা গাছ। काकजङ्घायां। गुञ्जालतायां। मलपूवृक्षे। निर्म्माल्य। काकमाच्यां। শ্বেত গুড়কাঁউলী। मे.कद्विकं।

काकाङ्गा (ङ्गी) । स्त्री। काकनासायां। কেউয়াঠুঁটী, শ্বেত গুড়কাঁউলী। भा.पू.१भ.। काकजङ्घायाम्। वै.निघ.।

काकाक्षी । स्त्री। काकजङ्घायाम्। श.र.।

काकाण्डः । पुं। काकतिन्दुके। মাকড়া গাব। महानिम्बे। ঘোড়ানিম। रा.नि.व.६।

काकाण्डफलम् । क्ली। शूकरशिम्बीफले।

আলাকুশী ফল। काकतिन्दुकफले। মাকড়া গাব। सु.सू.४६अ.। कपिकच्छुगुणः।

काकाण्डा (ण्डी) । स्त्री। कोलशिम्ब्याम्। रा.नि.व.७। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। বড় লতাফটকী। रा.नि.व.३। असाध्यलूताविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See लूता।

काकाण्डोला । स्त्री। कोलशिम्ब्यां। আলাকুশী। रा.नि.व.७। कटभ्याम्। লতাফটকী। इयञ्च माषवद्गुणविशिष्टा। अरुणः।

काकादनकः (नी) । पुं, स्त्री। (Ardisia solanacca.) श्वेतगुञ्जायां। শ্বেতকুঁচ। भा.म. पूतना.चि.। रक्तगुञ्जायाम्। রক্তকুঁচ। सु.चि. १६अ.। र.मा.। उत्. काउयीप्हिया। मं कां साङ्गोकहुडनि। क्रियिकामेदोड़े। गुणाः—कटूष्णा तिक्ता रसायनी वातदोषहरी वश्या पलितनाशिनी च। रा.नि.व.३। विषरोगघ्नी शोथघ्नी च। राज.। कण्टकपालीलतायाम्। কালিয়াকড়া। कुमिरके इति च भाषा। प.मु.। सु.सू. ३६अ.कफशमने। रक्ताकाकमाच्याम्। লাল গুড়কাঁউলী। रत्ना.। काकतिन्दुकायां। सु.चि. १४।१८अ.। [१भ.।

काकानन्ती । स्त्री। रक्तगुञ्जायाम्। भा.पू.

काकाम्रः । पुं। समष्ठीलरूपे। रा.नि.व.४.।

काकायुः । पुं। स्वर्णवल्ल्याम्। স্বর্ণলতা। भा.पू.१भ.। See स्वर्णवल्ली।

काकारिः । पुं। पेचके। हे.च.।

काकालः । पुं। द्रोणकाके। श.र.। वत्सनाभविषे। हे.च.। [শ্বেত গুড়কাঁউলী। वै.निघ.।

काकाख्या । स्त्री। महाश्वेतकाकमाच्याम्।

काकाह्वा (ह्वाना) । स्त्री। काकमाच्याम्। रा.नि.व.४। सु.चि.६अ.। वनमुद्गे। वै.निघ.।

काकाचा । काकनासायां। रा नि.व.३।

काकिणी । स्त्री। रक्तिकायाम्। কুঁচ। एकवराटिकायाम्। একক ড়া। पणचतुर्थांशे। ৫ গণ্ডা। मानदण्डे। "काकिणी पणतुर्य्यांशे मानदण्डेऽपि दृश्यते। कृष्णलैकवराव्योः स्यात्।" मे.णचिकं।

काकी । स्त्री। वायस्याम्। काकोल्याम्। रा. नि.व.३। श्वेतकाकमाच्याम्। শ্বেত গুড়কাঁউলী। वै.निघ.।

काकुः । स्त्री। जिह्वायां। त्रिका.।

काकुद (दम्) । क्ली। तालुनि। रा.नि.व.१८।

काकुदी । पुं। ककुदावर्त्ते महादोषान्विताश्वे। "आवर्त्तो यस्य ककुदि काकुदी स उदाहृतः।" ज.द.३अ.।

काकुस्तम् । क्ली। विकृतशब्दे। [वै.निघ.।

काकुलीमृगः । पुं। चतुर्विधश्विल्लेशयमृगे।

काकेचि(चु)कः । पुं। इक्षुगन्धतृणे। খাগড়ে। খাগড়া। र.मा.। त्रिका.। काशतृणे। কেশে। रा.नि.व.८। कोकिलाक्षरूपे। भा.पू.१भ.।

काकेन्दुः (कः, की) । पुं। (Diospyros melanoxylon.) काकतिन्दुके। মাকড়া কেন্দ। अम.। कटुतिन्दुके। কুচিলা। प.मु.।

काकेष्टः । पुं। निम्बवृक्षे। रा.नि.व.६।

काकेष्टा । स्त्री। रेणुकायाम्। काकमाच्याम्। वै.निघ.।

काकोचिकः (ची) । पुं, स्त्री। काउचीति प्रसिद्धे मत्स्यविशेषे। কাউচ মাছ। हारा.।

काकोडु(दु)म्बरः । पुं। काकोदुम्बरिकायां। কাকডুমুর। प.मु.।

काकोडु(दु)म्बरिका । स्त्री।(Ficus hispida, opposite-leaved figtree, Syn. Ficus oppositifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे। কাকডুমুর। हिं कटमिला,(गोवडुम्बरा। र.मा.) (कटुम्भरी। भा.।) मं कालाउंब। तें ब्रह्ममेड़िचेट्ट। गुणाः—छिन्नघ्नी उदुम्बरगुणा च। मद.व.५। पक्वफलं शीतलं गौल्यं अम्लं कटु लग्दोषघ्नं रक्तपित्तघ्नञ्च। तद्वल्कलं अतिसारघ्नम्। तथा—उदुम्बरत्वक् शीतला कषाया व्रणघ्नी गर्भरक्षणे हिता स्तन्यदा च। रा.नि.व.११। तिक्ता शीतला तुवरा स्तम्भनकरी कफपित्तव्रणश्वित्रकुष्ठपाण्डुर्शःकामलाहरी च। गुरुः ग्राहिणी शीतला स्वादुः तृप्तिकरी च। राज.। फलगुणाः—विष्टम्भि मधुरं स्निग्धं तर्पणं गुरु च। सु.सू.४६अ.।

काकोदरः । पुं। सर्पे। अम.।

काकोदुम्बरिकाफलम् । क्ली । यज्ञीरे । वै.निघ. । [गुणाः सक्ववत् ।

काकोनालकः । पुं । सवजातीयपचिणि ।

काकोलः । पुं,क्ली । द्रोणकाके । दाँड़काक । इला. । काकोल्याम् । धरणि. । कृष्णवर्णस्थावर-विषभेदे । रवा. । काकोलसुग्रतेजः स्यात् कृष्ण-च्छवि महाविषम् । वै.निघ. । सर्पे । वनशूकरे । श.र. ।

काकोली । स्त्री । Berry of the calculus indicus. It is brought from Napal and Morung. Tizyphus napeca. चीरकाकोलीसदृशकन्दविशेषे कक्कोलतो भिन्ने । भेदस्तु केवलं चीरकाकोल्याः किञ्चित्कृष्णता । कौँकला । मं कद्दवतिगे, काम्उली । तें तेलुमणि-चेट्टु । उत्. कांकोलि । एषा चीरकाकोल्युत्पत्तिस्थान एव जायते । "जायते चीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले । यत्र स्यात् चीरकाकोली काकोली तत्र जायते । पीवरीसदृशः कन्दः स चीरप्रियगन्धवान् । सा प्रोक्ता चीरकाकोली काकोलीलिङ्गमुच्यते । यथा स्यात् चीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् । एषा किञ्चिद्भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ॥ भा. । गुणाः—शीता मधुरा स्निग्धा चयपित्तानिलार्त्तिनुत् । रक्तदाहज्वरघ्नी कफशुक्रवर्द्धिनी च । रा.नि.व.३ । चीरकाकोल्याम् । फलद्दते ।

काकोलीद्वयम् । क्ली । काकोली चीरकाकोली च । "एका काकोली कवड़ीसंज्ञा, अन्या चीरकाकोली पयस्विनीसंज्ञा ।" वा.सू.१५अ.जीवन्त्यादि । जीवन्तीकाकोल्यौ मेदे द्वे सुद्गमाषपर्ण्यौ । एतद्द्वयाभावे अश्वगन्धामूलं द्विगुणं ग्राह्यम् । भा.म. ४भ.कर्णरोग.चि. ।

काकोल्यादिः । पुं । तन्नामकौषधद्रव्यगणे । अयं नाष्टवर्गसंज्ञितः । सि.यो.शाल्वणखेदे । "काकोलीचीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाचीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्च । काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः । जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यः श्लेष्माकरस्तथा॥" सु.सू.३८अ.। अपि च । "काकोली चीरकाकोली जीवकर्षभकौ तथा । ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदा महामेदा गुडूचिका । मुद्गपर्णी माषपर्णी पद्मकं वंशलोचना । शृङ्गी प्रपौण्डरीकञ्च जीवन्ती मधुयष्टिका । द्राक्षा चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिरुदीरितः ॥" गुणाः— "स्तन्यकृद्बृंहणो वृष्यः पित्तरक्तानिलापहः ।" भा. ।

काकोल्यादिघृतम् । क्ली । वातरक्ते घृतम् । काकोलीयुग्ममधुकं सश्रिवा च धात्री जीवन्ती मेदयुगलावपि पृश्निपर्ण्यौ । द्राक्षा सपद्मकतुगा च कुलीरशृङ्गी द्वौ जीरकावपि समलचतुष्पलाख्यां षष्ठीं विचूर्ण्य विपचेत्त शनैर्घटेऽपां प्रस्थं घृतस्य च तथा सरसं गुडूच्याः । घृतस्य पादं पुरमेव दत्त्वा पुनः पचेत् वैद्यवरो विधिज्ञः । रस.र. ।

काको(कौ)ष्ठः (कः) । पुं । कर्णबन्धनाकृतिविशेषे । स च निर्मांससङ्क्षिप्तायाल्पशोणितपालिः । सु.सू.१६अ. ।

कागः । पुं । काके । जटा. । [शब्दपत्रे । কাগচ ।

कागदः । पुं । कागज इत्यारबीयभाषाप्रसिद्धे

काङ्कायनगुड़िका । स्त्री । गुल्मरोगे हृष्टफलौषधे । प्रक्रिया स्पष्टा । अम्लवेतसः अम्ललोणा-मिति केचित् । শটী, কুড়, দন্তী, চিতামূল, টুমুরি, শুঁট, বচ, তেউড়ী প্রত্যেকে ১ প. হিঙ্গু ৩ প. যবক্ষার ২ প. অম্লবেতস বা আমরুল ২ প. ধনে, যমান, জীরা, মরিচ প্রত্যেকে ২ তো. কৃষ্ণজীরা ৪ তো. বনযমান ৪ তো. টাবারসেন कोलास्थिमाना वटी कार्य्या । च.द. । शा.कौ. । रस.र. ।

काङ्कायनमोदकः । पुं । अर्शोरोगे । पथ्यादीनां द्रव्याणां चूर्णानि यथाभागमेकत्र सम्मिश्रयेत् । हरीतकी ५ प. जीरक १ प. मरिच १ प. पिप्पली १ प. पिप्पलीमूल २ प. चविका ३ प. चित्रकमूल ४ प. शुण्ठी ५ प. यवचार २ प. भल्लातक ८ प. गुड़कन्द (ওঁড়)१६ प. (अभावे शर्करा वा मत्स्यण्डी) । सर्व्वचूर्णद्विगुणो गुड़ः । च.द.अर्श.चि. ।

काङ्गा । स्त्री । वचायाम् । श.च. ।

काङ्गुकः । पुं, क्ली । षष्ठिकधान्यभेदे । কাঙনী ধেটে ধানবিশেষ । गुणाः—रसे पाके च मधुरः वातपित्तशमनः शालिवद्गुणश्च । सु.सू.४६अ. ।

काङ्कत् । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । वै.निघ. ।

काङ्क्षा । स्त्री । आहारेच्छायाम् । सु.नि.६अ. ।

काङ्कोकः । पुं । कङ्कपक्षिणि ।

काचः । पुं । Affection of optic nerve or gutta serena. नरास्थयोः तृतीयपटलगत-नेत्ररोगविशेषे। নেত্রে মুক্তার ন্যায় বিন্দু। हिं मोतियाविन्दु। दोषे तृतीयपटलं गते काचसंज्ञको नेत्ररोगः जायते। लक्षणं यथा —"प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते। तेनोर्द्धमीक्षते नाधः तनु चैलावृतोपमं। यथावर्णञ्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात्॥" वा.उ.१२अ.। अभिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे। चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः। निर्म्मलानि च तेजांसि भाजिष्णून्यथ पश्यति। स एव चतुर्थपटलगतः लिङ्गनाशः नीलिकासंज्ञां धत्ते। "स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिका काचसंज्ञितः॥" वातेन चापि रूपाणि भमन्तीव च पश्यति। आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः। पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतड़िद्गुणान्। नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्व्वं नीलञ्च पश्यति। कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च। पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रमेवाभ्रसंप्लवम्॥ इत्यादि। सलिलप्रावृतानीव परिजाड्यानि मानवः। पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च। सलिलान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः। सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानि च पश्यति। बहुधा च द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समन्ततः। हीनाङ्गान्यधिकाङ्गानि ज्योतींष्यपि च पश्यति॥ मा.नि.। शिक्ये। मणौ। मे.चद्विकं। मृत्तिकाविशेषे। কাচ। गुणाः—क्षारसमः उष्णवीर्य्यः अञ्जनात् दृष्टिकरश्च। राज.। अश्वस्य पैत्तिकाक्षिरोगे। "श्लेष्माभिष्यन्दिनोऽश्वस्य शूलं साश्रुविलोचनं। काचः सञ्जायतेऽश्वस्य पाण्डुता चाक्षि चक्षुषः॥" ज.द.३०अ.। कचटभेदे। श.च.। क्षारे। हे.च.। क्ली। सिक्थके। काचलवणे। বিট্‌লবণ। रा.नि.व.२३।

काचकम् । क्ली, पुं । काचलवणे। स्फटिके। काचमणौ। वै.निघ.।

काचकूपी (घटी) । स्त्री। काचनिर्म्मितक्षुद्रघ्याम्। কাচের শিশি। भैष.।

काचजः । पुं। काचलवणे। वै.निघ.।

काचतिन्तिड़ी । स्त्री। आमतिन्तिड्याम्। কাঁচা তেঁতুল। भा.पू.१भ.फलव.। [व.६।

काचतिलकम् । क्ली। काचलवणे। रा.नि.

काचभवः । पुं। काचलवणे। वै.निघ.।

काचभाजनम् । क्ली। काचनिर्म्मितपात्रे। কাচের বাসন। चिका.।

काचमणिः । पुं। काचे। च.शा.८अ.।

काचमलम् । क्ली काचलवणे। কাল লবণ। रा.नि.व.६। काकचलवणे। করকচ লবণ।

काचमालिका । स्त्री। मद्ये। चिका.।

काचलवणम् । क्ली। Black salt, a medicinal salt prepared by calcining fossile salt and the fruit of the emblic myrobalan together. It consists of muriate of soda with a proportion of sulphur, iron and lime. स्वनामख्यातलवणे। काचलवण इति महाराष्ट्रकर्णाटदेशे ख्यातम्। কৃষ্ণ লবণ, কালা লবণ। সোঁচা इति गद.। मं वांगड़खार। गुणाः—रुच्यं ईषत् क्षारं पित्तलं दाहकं कफवातघ्नं दीपनं गुल्मशूलनुच्च। रा.नि.व.६।

काचवक्रयन्त्रम् । क्ली। अर्कादिनिष्काशनार्थं काचनिर्म्मितवक्रयन्त्रे। [च:।

काचविन्दुः । पुं। नेत्ररोगविशेषे। See का-

काचसम्भव(सौवर्चल)म् । क्ली। काचलवणे। रा.नि.व.६।

काचस्थाली । स्त्री। काचपात्रे। पाटलावृक्षे। পারুল গাছ। अम.।प.सु.। श्वेतपाटले। वै.निघ.।

काचा । स्त्री। काचमणौ। "काचा तु सारका लघ्वी व्रणनेत्रहिताबहा लेखनी शूलहृत्प्रोक्ता···।" वै.निघ.। वयोनिरूपिका अश्वस्य दन्तेषु पञ्चदशाब्दादारभ्य सप्तदशपर्य्यन्तं जाताः सर्षपाकाराः शुभ्रा रेखाः। ज.द.४अ.। [अप.चि.।

काचाह्वा । स्त्री। हरिद्रायां। वै.निघ.२भ.

काचाक्षः । पुं। बकवके। गुणाः—बकवत्। पद्मकन्दे। वै.निघ.।

काचि(जि)घः । पुं । काञ्चने । मूषिके । मे. घचिकं । शिम्बीधान्यादौ । वै.निघ. ।

काचिच्चिकः (लिन्दिः) । पुं । काकचिञ्चायाम् । কুঁচ গাছ ।

काचितः । त्रि । शिक्यारोपिते (पदार्थे) । শিকায় তোলা (দ্রব্য) । অম. ।

काचिमः । पुं । देवकुलोद्भववृक्षे । त्रिका. ।

काचोत्थम् । क्ली । काचलवणे । रा.नि.व.६ ।

काजूतः । पुं । जांबीत्तुपे महाराष्ट्रादौ ख्याते । गुणाः—"तुवरः मधुरोष्णो लघुः स्मृतः । धातुवृद्धिकरो वातकफगुल्मोदरज्वरान् । क्रमिव्रणाग्निमान्द्यानि कुष्ठञ्च श्वेतकुष्ठकं । संग्रहण्यर्शमानाहान् नाशयेत्··· ।" वै.निघ. ।

काञ्चजम् । क्ली । काचलवणे । वै.निघ. ।

काञ्चन(क)म् । क्ली । पुन्नागपुष्पे । वै.निघ. । पद्मकेशरे । मे.नत्रिकं । स्वर्णे । नागकेसरपुष्पे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.हिक्का.चि. । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

काञ्चनः (कः) । पुं । (Bauhinia variegata &c.) स्वनामख्यातवृक्षे । কাঞ্চন বৃক্ষ । प.मु.। हिं कचनार । मं कं कांचन,कोचानि । तें देवकांचन । स त्रिविधः पीतरक्तश्वेतभेदेन । गुणाः—ग्राही रक्तपित्ते पथ्यश्च । राज. । See कोविदारः काञ्चनारः कर्वुदारश्च । चम्पकवृक्षे । नागकेशरवृक्षे । उदुम्बरवृक्षे । धुस्तूरवृक्षे । मे. । वै.निघ.शीतज्व.चि.शीतारिरसे । सु.सू.३८अ. । शालिजातिविशेषे । সুবর্ণশালি । भा.पू.१भ.धान्यव. । See शालिः । श्वेतकाञ्चनवृक्षे । रत्ना. । कोविदारवृक्षे । मद.व.१ । शव्यां । सु.सू.३८अ. । पुन्नागवृक्षे । वै.निघ. ।

काञ्चनकदली । स्वर्णकदल्याम् । চাঁপা কলা । मं सोनकेल । कदलीविशेषे । কাঁচ্ কলা । रा.नि.व.११ ।

काञ्चनकारिणी । स्त्री। शतमूल्यां । श.च.।

काञ्चनगुड़िका । स्त्री । गलगण्डाधिकारे । পাঠঃ—"त्रिफलायास्त्रयो भागाः व्योषाञ्च द्विगणो मतः । तस्माच्च द्विगुणं ज्ञेयं काञ्चनारस्य वल्कलम् । एकीकृते तु चूर्णेऽस्मिन् समो देयोऽथ गुग्गुलुः । क्षौद्रं दत्त्वागुणन्दद्याच्चिफलाचूर्णतो भिषक् । सर्व्वासु गण्डमालासु गलगण्डे तथैव च ।" ত্রিফলা প্রত্যেকে ১ তো. করিয়া চূর্ণ ৩ তো., ত্রিকটু প্রত্যেকে ২ তো. করিয়া চূর্ণ ৬ তো., রক্তকাঞ্চনছাল চূর্ণ ১২ তো. গুগ্গুল সর্ব্ব সমান । रस.र. ।

काञ्चनगैरिकम् । क्ली । सुवर्णगैरिकधातौ । সোণা গেরি । सि.यो.हिक्का.श्वास.चि. । "तिक्ता काञ्चनगैरिकम् ।" [निघ. ।

काञ्चनपत्रिका । स्त्री । कृष्णसुषल्याम् । वै.

काञ्चनपुष्पकम् । क्ली । आहल्यत्तुपे । रा.नि.व.४ ।

काञ्चनपुष्पिका । स्त्री । पीताजात्याम् ।

काञ्चनपुष्पी । स्त्री । गणिकारिकायां । गणिकारीपुष्पवृक्षे स्वनाम्ना कोङ्कणे प्रसिद्धे । मं गणेरी। रा.नि.व.१० ।

काञ्चनभूषा । स्त्री । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

काञ्चनमाक्षिकः । पुं । स्वर्णमाक्षिके । महाद्रावके ।

काञ्चनमोहनरसः । पुं । गुल्माधिकारे रसः । পাঠঃ—"मृतं सूतं मृतं ताम्रं काञ्चनं मर्द्दयेत्समं । अर्कवज्रीरसेनैव दिनान्ते वटकीकृतं । गुञ्जैकं गुड़संयुक्तं तथा गन्धसुवर्च्चलं । निष्कैकं गुल्मशान्त्यर्थं रसः काञ्चनमोहनः । विशाला कटुका मुस्तं कुष्ठमिन्द्रयवं समं । चूर्णयेद्देवदारुञ्च कर्षैकं मधुना लिहेत् ॥" রসসিন্দূর, তাম্রভস্ম ও স্বর্ণভস্ম সমভাগ । আকন্দরস ও সিজুর রসে মর্দ্দন । মাত্রা ১ রতি । रस.र. । [गोदन्तम् ।

काञ्चनरसम् । क्ली । हरितालविशेषे । See

काञ्चनसूपः । पुं । काञ्चननामक-द्विदलधान्यसाधितसूपे । तद्धान्यं सार्षपतैलेन उद्वर्त्य उष्णशुष्कात्तस्मात्तण्डुलीनां दालिकामादाय शीतोदकेन मन्दाग्नौ पचेत । वै.निघ. ।

काञ्चनक्षीरी । स्त्री । स्वर्णक्षीरिणीक्षुपे । क्षीरिण्यां । থিরুই, সোণাথিরুই । हिं चौक । मं पिसौरा । रा.नि.व.५ । पीतदुग्धवृहत्पत्रयववतिक्तायां । सु.चि.८अ. । कङ्कुष्ठे । গিরিমাটীবিশেষ । च.द.गुल्म.चि.। "त्रिफला काञ्चनक्षीरी ।"

काञ्चनाभ्ररसः । पुं । यक्ष्माधिकारे रसः । र.सा.सं. । पाठः—काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ्रकं । विद्रुममभया तारं कस्तूरी च मनःशिला । प्रत्येकं बिन्दुमात्रञ्च सर्व्वं मर्द्दं प्रयत्नतः ॥ भार्गिणा वटिका कार्य्या द्विगुञ्जाफलमानतः । अनुपानं प्रयोक्तव्यं यथादोषानुसारतः ॥ नानारोगप्रशमनं सर्व्वोपद्रवसंयुतं । क्षयं हन्ति तथा कासं श्लेष्मपित्तहरं तथा ॥ बिन्दुमात्रं कर्षमितं । স্বর্ণভস্ম, রসসিন্দুর, মুক্তাভস্ম, লৌহ, অভ্র, প্রবাল, হরীতকী, রৌপ্য, মৃগনাভি, মনছাল প্রত্যেকে ২ তোলা । জলে মর্দ্দন । रसा.सं. । बृहत्काञ्चनाभ्रः यथा—काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ्रकं । विद्रुमं मृतवैक्रान्तं तारं ताम्रञ्च रङ्गकम् ॥ कस्तूरिका लवङ्गञ्च जातिकोषैलवालुकाः । प्रत्येकं बिन्दुमात्रञ्च सर्व्वं मर्द्दं प्रयत्नतः ॥ कन्यानीरे तु सम्मर्द्द्य केशराजरसेन च । अजाक्षीरेण सम्भाव्य प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥ चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् । अनुपानं प्रदातव्यं यथादोषानुसारतः ॥ স্বর্ণভস্ম, রসসিন্দুর, মুক্তাভস্ম, লৌহভস্ম, অভ্রভস্ম, প্রবালভস্ম, বৈক্রান্তভস্ম, রৌপ্য, তামা, বঙ্গ, মৃগনাভি, লবঙ্গ, জয়িত্রী, এলবালুক প্রত্যেকে ২তো. । ঘৃতকুমারী, কেশুরের রস, ছাগদুগ্ধ প্রত্যেকে ৩ দিন মর্দ্দন । মাত্রা ৪ রতি । रस.र. ।

काञ्चनारः (कः) । पुं । (Bauhinia variegata &c.) Mountain ebony. रक्तकाञ्चनवृक्षे । हिं कचनार । मं कांचनु । कं कीचालि । गुणाः—कषायः संग्राही व्रणरोपणः दीपनः कफवातघ्नः मूत्रकृच्छ्रघ्नश्च । रा.नि.व.१० । काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् । कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः । पुष्पं लघु स्मृतं, रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत् । भा.पू.१भ. । च.द.र.पि.चि. । See कोविदारः । श्वेतकाञ्चनवृक्षे । रत्ना. ।

काञ्चनारगुग्गुलुः । पुं । गण्डमालागलगण्डापच्यर्व्वुदादौ हितः । पाठः—"काञ्चनारस्य गृह्णीयात् त्वचं पञ्चपलोन्मितां । नागरस्य कणायाश्च मरिचस्य पलं पलं । पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् । वरुणस्याक्षमेकञ्च पत्रकैलात्वचां पुनः । टङ्कं टङ्कं समादाय सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् । यावच्चूर्णमिदं सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः । सङ्कुट्य सर्व्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा विधारयेत् ॥ मात्रा शाणमिता ।" রক্তকাঞ্চনছালচূর্ণ ৫ প. শুঁট, পিপুল, মরিচচূর্ণ প্রত্যেকে ১ প. হরীতকী, আমলা, বহেড়াচূর্ণ প্রত্যেকে ৪ তো. বরুণছালচূর্ণ ২ তো. গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাচূর্ণ প্রত্যেকে ১ তো. । সর্ব্বচূর্ণ সমান গুগ্গুল একত্র মর্দ্দন করিবে । মাত্রা ॥• তো. পর্য্যন্ত । भा. । [आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. ।

काञ्चनालः । पुं । श्वेतकाञ्चनवृक्षे । र.मा. ।

काञ्चनाह्वयः । पुं । नागचम्पकवृक्षे । নাগেশ্বর চাঁপা । नागकेशरवृक्षे । अम. । पद्मकेसरे । वै.निघ. । [स्वा कोङ्कणे प्रसिद्धे । रा.नि.व.१० ।

काञ्चनिका । स्त्री । गणिकारीपुष्पवृक्षे स्वनाम-

काञ्चनी । स्त्री । हरिद्रायां । मे. । वै.निघ. अर्श.चि. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । स्वर्णक्षीरिण्याम् । থিরুই । रा.नि.व.५।२२ ।

काञ्चनीया । स्त्री । हरिताले । श.चि. । गोरोचनायां । रा.नि.व.१२ । [गुञ्जायां । वै.निघ. ।

काञ्चिः । स्त्री । रसनायां । চন্দ্রহার । उणा. ।

काञ्चिकम् । क्ली । काञ्जिके । কাঁজি । हे.च. ।

काञ्ची । स्त्री । गुञ्जायां । हे.च. । रसनायां । अम. ।

काञ्चीपदम् । क्ली । जघनदेशे । हला. ।

काञ्जिकम् । क्ली । Sour gruel, the water of boiled rice in a state of spontaneous fermentation. स्वनामख्यातधान्याम्ले । কাঁজি । हिं मं कांजी । कुल्माषधान्यमण्डादिसंहितं काञ्जिकम् । शार्ङ्ग. । "आमधान्यं सोदितञ्च बालमूलन्तु खण्डशः । कृतं प्रस्थमितं पात्रं जलं तत्राढकं क्षिपेत् । तावत्सन्धाय संरक्षेद्यावदम्लत्वमागतम् । काञ्जिकं तत्तु विज्ञेयमेतत्सर्व्वत्र पूजितम् ॥" चर. । "तुलामितं षष्टिकतण्डुलस्य प्रगृह्य चान्नं विधिवद्विधाय । द्रोणेऽम्भसि क्षिप्तमथ त्रियामन्तत्सम रक्षेत् पिहितं प्रयत्नात् । तत्रैव कल्कं सकलं निरस्येत् तत्काञ्जिकं कथ्यत आरणालम् ।" अत्रि.११अ. । तत्र शुक्तसन्धानतुषोदकसौवीरकसुवीराम्लवर्द्धकगोधूमसौवीरयवसौवीरतुषसौवीरारणालधान्याम्लभेदेन बहुधा । कु-

णा:—भेदकं तीक्ष्णोष्णं पित्तशोधकं वस्तिशोधकं रुचिकरमाग्नेयं स्पर्शशीतलं श्रमक्लमहरञ्च। पुरातनं तत् हृत्पाण्डुकृमिरोगघ्नं दीपनञ्चेति। राज.। तच्च भेदि लघु पाचनञ्च। चचि.११अ.। तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तघ्नत् स्पर्शशीतलं श्रमघ्नं रुच्यं दीपनं वास्तिशूलघ्नं वस्तिशूलघ्नं आस्थापनं हृद्यं लघु वातकफघ्नञ्च। वा.सू.। "काञ्जिकं वातशोफघ्नं पित्तघ्नं ज्वरनाशनं। दाहमूर्च्छाश्रमघ्नञ्च शूलाध्मानविबन्धनुत्॥" रा.नि.व.१५। "काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु। दाहज्वरहरं स्पर्शात्पानाद्वातकफापहं। माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद्गुणाधिकम्। लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परं। शूलाजीर्णविबन्धामनाशनं वस्तिशोधनं। शोषमूर्च्छाभ्रमार्त्तानां मदकण्डूविशोषिणां। कुष्ठिनां रक्तपित्तीनां काञ्जिकं न प्रशस्यते। पाण्डुरोगे यक्ष्मणि च तथा शोषातुरेषु च। चतक्षीणे तथा श्रान्ते मन्दज्वरनिपीड़िते। एतेषान्तु हितं प्रोक्तं काञ्जिकं दोषहारकम्॥" भा.। चचि.।

काञ्जिकवटकः। पुं। खाद्यद्रव्यविशेषे। কাঁজীবড়া। तत्पाकप्रणाली यथा—"मन्थनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता। निर्म्मलेनाम्बुना पूर्य्या तस्यां चूर्णं विनिक्षिपेत्। राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतं। निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत्। ततो दिनत्रयादूर्द्धमम्ला: स्युर्वटका ध्रुवम्।" अयं रुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकरश्च। भा.।

काञ्जिकषट्पलघृतम्। क्ली। आमवाते घृतम्। पाठः—"हिङ्गु त्रिकटुकं चव्यं माणिमन्थं तथैव च। कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत्। आरणालाढ़कं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठरापहं।......। ঘৃত ৪ শ. কাঁজি ১৬শ.। কল্ক—হিং, শুঁট, পিপুল, মরিচ, চই এবং সৈন্ধবলবণ প্রত্যেকে ১ প.। একত্র পাক। च.द.।

काञ्जिका। स्त्री। काञ्जिके। रा.नि.व.१५। लघुजीवन्त्याम्। पलाशीलतायाम्। रा.नि.व.३।

काञ्जितैलम्। क्ली। काञ्जिकविशेषे। गुणाः—"काञ्जिकं काञ्जितैलञ्च पलितं वातकारकं। दाहकं गात्रशैथिल्यं भक्षणान्न च मर्द्दनात्॥" रा.नि.व.१५। [न दण्डी। र.मा.।

काञ्जिपत्रिका। स्त्री। कृष्णदन्तीक्षुपे। का-

काञ्जी। स्त्री। महाद्रोणपुष्प्याम्। বড় ঘলঘসা। रा.नि.व.५। काञ्जिके। अ.टी.। भार्ग्यां। বামুনহাটী। र.मा.।

काटुकम्। क्ली। कटुतायाम्।

काठः। पुं। पाषाणे। त्रिका.।

काठिनः। पुं. खर्ज्जूरवृक्षे। [११।

काठिन्यफलः। पुं। कपित्थवृक्षे। रा.नि.व.

काठोडुम्बरः। पुं। काष्ठोदुम्बरिकायाम्। কাকডুমুর। र.सा.सं.कुष्ठ.चि.।

काणः। पुं। काके। त्रि। एकचक्षुषि। "काणः काकैकचक्षुषि।" मे.णद्विकं।

काणकपोतः। पुं। कपोतभेदे प्रतुदजातीये। गुणाः—"कषायः स्वादुलवणः गुरुः काणकपोतकः।" सु.सू.४६अ.। [रवरसे।

काणभागः। पुं। त्रिभागे। भैष.कालाग्निभै-

काणा। स्त्री। काकोल्याम्। काकिन्याम्। पिप्पल्यां। च.द.दार्व्वादौ। "काणारुष्करकिरात।"

काणु(णू)कः। पुं। करटे। বাবুই। हंसभेदे। कुक्कुटे। वायसे। उणा.। [स्त्रियः पुत्रे।

काणेयः (रः)। त्रि। काणे। पुं। एकनेत्र-

काण्डः। पुं,क्ली। तरुप्रकाण्डे। গাছের গুঁড়ি। रा.नि.व.२। दीर्घास्थिनि। লম্বা হাড়। शरे। प.मु.। जले। मे.डद्विकं। धान्यनाले। हे.च.।

काण्डकः। पुं। बालुककर्कट्याम्। वै.निघ.।

काण्डकटुकः। पुं। कारवेल्लके। উচ্ছেগাছ। रा.नि.व.३। [नि.व.४। श्वेतापामार्गे। वै.निघ.।

काण्डकण्टः (कः) पुं। अपामार्गक्षुपे। रा.

काण्डक(का)ण्डकः। पुं। बदरीवृक्षे। वै.निघ.। काशतृणे। কেশে। रा नि.व.८।

काण्डका। स्त्री।(Cucumis utilissimus.) करालत्रिपुटायाम्। তেওড়া। बालुकीनामकर्कट्याम्। अलाब्वाम्। रा.नि.व.१६।

काण्डका(की)रम्। क्ली। गुवाके। श.मा.।

काण्डकीलकः। पुं। The tree called symplocos Recemosa. लोध्रद्रुमे। रा.नि.व.६।

काण्डखेटः । त्रि । अधमे । इला. ।

काण्डगुड़ः (ण्डः) । पुं । गुण्डतृणे । रा.नि. व.८ । त्रिधारातृणे । वै.निघ. । [२६ष. ।

काण्डचित्रा । स्त्री । सर्पजातिभेदे । अ.उ.

काण्डणी । स्त्री. । सूक्ष्मपर्णीलतायाम् । রামদূতী । श.च. ।

काण्डतिक्तः (कः) । पुं । A kind of gentian. (Gentiana cherayta.) किराततिक्ते । চিরেতা । रा.नि.व.९ । [याम् ।

काण्डनी । स्त्री । रामदूत्याम् । नागवल्लीलता-

काण्डनीलः । पुं । लोध्रे । रा.नि.व.६ ।

काण्डपटः । पुं । तिरस्करिण्याम् । हे.च. ।

काण्डपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । रा.नि.व.४ ।

काण्डपुष्पम् । क्ली । (Artemisia Indica.) दौना इति प्रसिद्धे सुगन्धपुष्पविशेषे । দোনাপুষ্প । श.च. ।

काण्डभग्नः । पुं, क्ली । A fracture or dislocation of the bones or limbs. A fracture of either of the extremities. अस्थिभङ्गविशेषे । तच्चाद्दशविधं — कर्कटकाश्वकर्णचूर्णितपिच्चितास्थिच्छलितकाण्डभग्नमज्जानुगतातिपातितवक्रच्छिन्नपाटितस्फुटितभेदेन । तेषां विशेषं पर्य्याये इष्यम् । 'खल्लेत प्रकम्पमानं काण्डभग्नत्वम् । श्वयथुबाहुल्यं स्पन्दनविवर्त्तनस्पर्शासहिष्णुत्वमवपीड्यमाने शब्दः स्रस्ताङ्गता विविधवेदनाप्रादुर्भावः सर्व्वास्ववस्थासु न शर्म्मलाभश्च ।' सु.नि. १५अ. ।

काण्डभङ्गः । पुं । अस्थिभङ्गे ।

काण्डमध्या । स्त्री । काण्डवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

काण्डरुहा । स्त्री । कटुकायाम् । प.मु. ।

काण्डवः । पुं । केमुकश्वकन्दे । वै.निघ. ।

काण्डवल्ली । स्त्री । कारवेल्लीलतायां । করলা, উচ্ছে গাছ । काण्डवेलि इति महाराष्ट्रादौ ख्याता । हिं काण्डवेल । मं काण्डवेलि, मणिगुडवल्लि । सा त्रिधारा चतुर्धारा चेति द्विभेदा । सा. गुणाः—"कटुका तिक्ता चोष्णा सरा मता । पित्तला च कफं गुल्मं लूतां दुष्टव्रणं तथा । भौदराग्निमान्द्यानि शूलं वातञ्च नाशयेत् । मलसङ्गहरा चैव··· ॥" त्रिधारागुणाः—"सरा लघ्वग्निदीपनी । रुक्षोष्णा मधुरा वातकृच्छ्र्यर्शःकफनाशिनी । गुणास्त्वन्ये तु विज्ञेयाः पूर्व्वोक्तकाण्डवल्लिवत् ॥" चतुर्द्धारगुणाः—"भूतोपद्रवशूलघ्ना । अत्युष्णाध्मानवातञ्च तिमिरं वातरक्तकं । अपस्मारं वातरोगं नाशयेत् ।" वै.निघ. । रा.नि.व.३ । See कारवेल्लः । [व.३ । सोमवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

काण्डशाखा । स्त्री । महिषवल्ल्यां । रा.नि.

काण्डसन्धिः । पुं । ग्रन्थौ । পাব, গিঁট্ । रा.नि.व.७ ।

काण्डहिता । स्त्री । लोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

काण्डहीनः । पुं । लोध्रे । रा.नि.व.६ । क्ली । भद्रमुस्तायाम् । श.च. ।

काण्डा । स्त्री । मुषल्यां । তালমূলী । प.मु. ।

काण्डिकः (का) । पुं, स्त्री । लङ्कानामधान्यविशेषे । তেওড়া । रा.नि.व.१६ । अलाब्वाम् । (का) पलाशीलतायाम् । वै.निघ. ।

काण्डिनी । स्त्री । हस्तिशुण्डीलतायां । হাতিশুঁড়ে । प.मु. ।

काण्डीरः । पुं । अपामार्गे । कारवल्लीलतायां । উচ্ছে লতা । रा.नि.व.३ । च.चि.८अ. ।

काण्डीरा (री) । मञ्जिष्ठायाम् । र.मा. । कारवेल्लके । अम्लतसवायाम् । वै.निघ. ।

काण्डेरः । पुं । तण्डुलीयशाके । নটে, কাঁটানটে । भा.पू.१भ.शाकव. । [লের গাছ । र.मा. ।

काण्डेरी । स्त्री । नागदन्तीवृक्षे । মাকাল ফ-

काण्डेरुहा । स्त्री । कटुकायाम् । र.मा. ।

काण्डेक्षुः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ । अयं तापसेक्षुगुणः वातकोपनश्च । भा. । कृष्णेक्षौ । কাঁজলে ইক্ষু । सु.सू.३८अ. । काशतृणभेदे । र. मा. । खगगड़े । খাগড়া । प.मु. । कोकिलाक्षवृक्षे । কুলেখাড়া । हिं तालमाखना । अम. । लटा इति । च.सू.४अ. ।

काण्डोलः । पुं । उष्ट्रे ।

कातरः (लः) । पुं । (Cyprinus catla.) मत्स्यविशेषे । কাৎলা মাছ । श.र. । गुणाः—

मधुरी गुरुः त्रिदोषघ्नश्च । रा.नि.व.१९ । उष्णो मधुरः गुरुपाकः त्रिदोषघ्नश्च । राज. ।

कातृणम् । क्ली । कत्तृणे । रोहिषतृणे । सु-गन्धतृण, रामकर्पूर । रा.नि.व.८ ।

कातोली । स्त्री । कोहलसुरायां । "यवमाषा-दिपिष्टोत्था कातोली कोहला सुरा।" वाचस्पतिः।

कात्यायनी । स्त्री। काषायवस्त्रे । मे.नचतुष्कं।

कादम्बः । पुं। कदम्बवृक्षे । वै.निघ. । कलहंसे । स च प्लववर्गीयः कृष्णधूसरपक्षः । बालहाँस । हिं करवा । मांसगुणाः--शीतं स्निग्धं रक्तपित्तघ्नं वृष्यं वातघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. । वातरक्तपित्तघ्नं मेदकं मलकृञ्च । राज. । स्थावरविषान्तर्गततन्नामकपुष्प-विषे । सु.कल्प.२अ. । See पुष्पविषम् । क्ली । कदम्बपुष्पे ।

कादम्बकरः । पुं । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

कादम्बरः । पुं,क्ली। नानाद्रव्यकदम्बकृते मद्ये । "नानाद्रव्यकदम्बेन मद्यं कादम्बरं स्मृतं ।" राज.। गुणाः--मधुरं पित्तभ्रममदघ्नञ्च । रा.नि.व.१४ । कदम्बपुष्पोत्थमद्ये । मे.। क्ली । दधिसारे । हे.च. । शीधौ । विश्व. ।

कादम्बरी । स्त्री । नानाद्रव्योत्पन्नमद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ । प्रसन्नायाः सुरायाः घनतरा काद-म्बरी । यथा--"कादम्बरी तु कथिता नानाद्रव्य-कदम्बजा । कादम्बरी सुमधुरा भ्रमपित्तप्रणाशि-नी॥" चक्रि.। "तत्र कादम्बरी घना ।" प.प्र.३अ.। वारुणीसुरायाम् । कोकिलायाम् । शारिकापक्षि-ण्याम्। मे.रचतुष्कं । कदम्बपुष्पोत्थमद्ये । सपुष्पक-दम्बतरुकोटरस्थवृष्टिजले । [मेता । र.मा. ।

कादम्बरीवीजम् । क्ली । सुरावीजे । मदेर

कादम्बर्य्यः । पुं । धाराकदम्बे । वै.निघ. । कदम्बवृक्षे। रा.नि.व.९ । जटा. । क्ली । पद्मे ।

कादम्बा । स्त्री । कदम्बपुष्पाम् । मुण्डीरी । श.च. ।

कादम्बिकः । त्रि । शौण्डिद्रव्यकारके ।

कादिरम् । क्ली । खदिरसारे । रा.नि.व.८ ।

काद्रवेयः । पुं । सर्पे । रक्ते । मे. ।

कानकम् । क्ली । जैपालवीजे । जयपाल । धु-स्तूरवीजे । द्रव्याभिधानम् ।

कानकचूर्णम् । क्ली । मुखरोगे हितं । गृह-धूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनं। तेजोह्वा त्रि-फला लौहं चित्रकञ्चेति चूर्णितं । सक्षौद्रं धारये-दास्ये··· । झुल, यवक्षार, आकनादिमूल, त्रि-कटु, रसाञ्जन, चई, त्रिफला, जारितलौह वा अगुरु, चितामूल समभाग । सा.कौ. ।

काननम् । क्ली । वने ।

काननारिः । शमीवृक्षे । शाँइ गाछ । श.च.।

काननौकाः । पुं । कपौ । वानरे ।

कानीनः । पुं । लोध्रवृक्षे । श.च. ।

कान्तम् । क्ली । कुङ्कुमे । कान्तलौहे । रा.नि. व.१२।१३ । पुं । नन्दीवृक्षे । तुन् गाछ । रा.नि. व.११ । चक्रवाके । रा.नि.व.१९ । चुम्बकलौहे । चुम्बकलोह । भा.। वर्षावसन्तयोः । रा.नि.व.२१। हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.८ । चन्द्रे । श.र. । चन्द्र-कान्तमणौ । सूर्य्यकान्तमणौ । मे. ।

कान्तः । पुं, क्ली । चन्द्रे । श.र. । चन्द्रकान्त-सूर्य्यकान्तायस्कान्तेषु । मे. । कृष्णलौहे । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

कान्तपक्षी (इन्) । पुं । मयूरे । श.च. ।

कान्तपाषाणः । पुं । Load stone. चु-म्बकनामप्रस्तरे । चुम्बक पाथर । गुणाः--शीतो लेखनो विषदोषहा । मेदं पाण्डुं क्षयं कण्डूं मोहं मूर्च्छाञ्च नाशयेत् । वै.निघ. । तच्छुद्धिः यथा--कान्तपाषाणं चूर्णीकृत्य महिषीदुग्धेन गव्यघृतेन च लौहपात्रे पचेत् । विपाच्य लवणे क्षारे शोभाञ्जन-रसे च क्षिपेत् । अथ दोलायन्त्रे महिषीक्षीरादि-भिः वारत्रयं पचेत् । अथाम्लरसेन रौद्रे दिनैकं भावयेत् । "चूर्णितं कान्तपाषाणं महिषीक्षीरसं-युतं । विपचेदायसे पात्रे गोघृतेन समाहितं । ल-वणे च तथा क्षारे शोभाञ्जनरसे क्षिपेत् । अम्ल-वर्गस्य तोयेन दिने घर्म्मे विभावयेत् । तथैव दो-लिकायन्त्रे त्रिवारं पाचयेत्सुधीः । कान्तपाषाणशुद्धौ तु रसकर्म्म उपाचरेत् ॥" चन्द्रिका । र.सा.सं. ।

कान्तपुष्पः । पुं । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्च-न वृक्ष । रा.नि.व.१० । See काञ्चनारः ।

कान्तलकः । पुं । (Cedrela Toona.) तुन्नवृक्षे । तूँद । नन्दीवृक्षे । गन्धा अश्वत्थ । प.मु.।

कान्तलो(ली)हः । पुं, क्ली । स्वनामप्रसिद्धलौहे । कान्तिलोह । तच्च भ्रामकचुम्बककर्षकद्रावकभेदेन चतुर्द्धा । तस्य लक्षणम्—"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्ते हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः । तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलौहं तदुक्तम् ॥" रा.नि.व.१३ । "स्वादुर्यत्र भवेन्निम्बकल्को रात्रिन्दिवोषितः। कान्तं तदुत्तमं यत्र कृष्णेणावर्त्तितं मिलेत् ॥ पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलबिन्दुर्न सिक्तो हिङ्गुर्गन्धं विसृजति निजं कृषितं निम्बकल्कैः । पाच्यं दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत् ॥" इति परीक्षा । सुखबोधः। गुणाः—"गुल्मोदरार्शः शूलाममामवातं भगन्दरं । कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयी हरेत् । प्लीहानमम्लपित्तञ्च यकृच्चापि शिरोरुजम् । सर्व्वान् रोगान् विजयते कान्तलौहं न संशयः । बलं वीर्य्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत् ॥" भा. पू.१भ.धातुव. ।

कान्ता । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । कृष्णकेलि । रा.नि.व.१० । श्वेतदूर्व्वायाम् । वाराहीकन्दे । आकाशवल्ल्याम् । आलोकलता । मूषिकपर्ण्याम् । मूषाकाणी । वै.निघ. । प्रियङ्गौ । मे.तद्विकं । रेणुकायाम् । रेणूक । नागरमुस्तायाम् । स्थूलैलायां । रा.नि.व.६ । नार्य्यां । अम. ।

कान्ताङ्घ्रि(चरण)दोहदः । पुं । अशोकवृक्षे । त्रिका । [रा.नि.व.१३ ।

कान्तायसम् । क्ली । कान्तलौहे । अयस्कान्ते ।

कान्तारः (कः) । पुं, क्ली । रक्तकाञ्चनवृक्षे । रा.नि.व.१० । रक्तेक्षुविशेषे । काजली आख् । हिं कातारि । प.मु. । इक्षुसाधारणे । वंशे । रा.नि.व.१४ । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । विले । छिद्रे । मे. । औपसर्गिकरोगे । पद्मे । हे.च. ।

कान्ताराश्मजम् । क्ली । कान्तलौहे । वै. निघ. ।

कान्तारिः (रिका) (री) । पुं, स्त्री । मक्षिकाविशेषे । सु.कल्प.८अ.। See मक्षिका । इक्षुविशेषे । काजली ईक्षु । राज. ।

कान्तारेक्षुः । पुं। इक्षुविशेषे । काजली ईक्षु । हिं कातारि । तें गोपपयडवि । गुणाः—कषायरसः शतपर्व्वकाद्दीनगुणः । गुरुः हृद्यः शुक्रलः श्लेष्मलः वृंहणः सरश्च । भा. । वंशकेक्षुगुणाः इति । सु.सू.४६अ. । मधुरः लघुः क्षाररसः कफवातकरश्च । राज. । वा. । [अश्वत्थ । वै.निघ. ।

कान्तालकः । पुं । नन्दीवृक्षे । तुन्द, गन्धा

कान्तिः । स्त्री । वाराहीकन्दे । महासर्जवृक्षे । वै.निघ. ।

कान्तिदम् । क्ली । पित्ते । श.च. ।

कान्तिदा । स्त्री । सोमराज्याम् । हाकुच । रा.नि.व.४ । See वाकुची ।

कान्तिदायकम् । क्ली। कालीयकचन्दनवृक्षे । जटा. । त्रि । शोभादायके ।

कान्तिवृक्षः । पुं । महासर्ज्जवृक्षे । वै.निघ. ।

कान्तोली । स्त्री। कुष्माण्डसुरायाम् । वै.निघ.।

कान्दम् । क्ली। पक्वान्नविशेषे । मिठाई । श.च.।

कान्दर्पिकम् । क्ली । वाजीकरणे । श.च. ।

कान्दविकः । त्रि । आपूपिके । अम. ।

कान्दाविषम् । क्ली । विषभेदे । श.चि. ।

कान्यजा । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

कापथम् । क्ली । उशीरे । भ.टी.भ. ।

कापालम् । क्ली । अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिककुष्ठे । See कपालकुष्ठं । पुं । कण्टकलतायाम् । कालियाकड़ा इति लोके । र.मा. । कपालाञ्जनि । कर्कटीभेदे । वै.निघ. ।

कापाला । स्त्री । रक्तत्रिसन्धिकायाम् । लाल दोपाटी । वै.निघ. । [गुड़काँउली । रत्ना. ।

कापालिः । पुं, स्त्री । अहिंस्रायाम् । काँटा

कापालिकम् । क्ली । कुष्ठरोगविशेषे । See कपालकुष्ठं ।

कापाली । स्त्री । विडङ्गे । रा.नि.व.६। कण्टकपाल्याम् । काँटा गुड़काँउली । प.मु. ।

कापिकेक्षणः । पुं। कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेथाड़ा । रा.नि.व.५ ।

कापित्थम् । क्ली । कपित्थफले ।

कापिशम् । क्ली । द्राक्षामद्यविशेषे । हे.च. ।

ापिशायनम् । क्ली । मद्यविशेषे । मधुनि ।
ला. । जटा. । द्राक्षाकृतमद्ये । वै.निघ. ।

ापिशायनः । त्रि । द्राक्षानिर्म्मिते ।

ापिशायनी । स्त्री । द्राक्षायाम् । वै.निघ. ।

ापोतः । पुं । सर्ज्जिकाक्षारे । साचिक्षार । र.
ा.। क्ली । कचकलवणे । सचल लवण । मे.तत्रिकं ।
ौतोऽञ्जने । नीलाञ्जने । सूर्मा । हे.च. ।

ापोतवक्त्रकः । पुं । कपोतवङ्कायां । अयं
शरीषसदृशस्वल्पपत्रः । ब्रह्मीशाक । च.द.वीर
सरादौ ।

ापोताञ्जनम् । क्ली । सौवीराञ्जने । स्रो-
तोऽञ्जने । नीलसूर्मा । भा. । श्रम. । [स्थान.२अ.।

ाफलः । पुं । कट्फलवृक्षे । श.र. । अत्रि.२

ावावशर्करा । स्त्री । विडङ्गवत् फलविशे
षे । कावावचिनि । मुस्तकादिमोदके ।

ामः । पुं । मदने । इच्छायाम् । रत्ना. । द-
मनकवृक्षे । दना । प.मु. । महाराजचूतवृक्षे । रा.
नि.व.११। वनितापरिष्वङ्गादौ । च.सू.१अ.। क्ली ।
शुक्रे । मे.मद्विकं ।

कामकला (वटी) । स्त्री । वातरक्ते हिता ।
पाठः—"अङ्कोलमूलं त्रिफला कुण्डली मरिचं
निशा। सप्तच्छदा कुटी कुष्ठं प्रत्येकं कार्षिकम्भवेत्॥
विडङ्गं मुस्तकं काचं तालकं टङ्गणं त्रिवृत् । रस
गन्धकलौहानां प्रत्येकार्द्धपलं क्षिपेत् ॥ गुग्गुलुं
त्रिपलं दत्त्वा घृतेन परिपेषितम् । वटी कामकला
नाम गहनानन्दभाषिता । चतुर्माषा वटी खाद्या
गोमूत्रेण जडीकृता ॥" अङ्कोलमूलादिचूर्णं प्र. २
तो. विड़ङ्गादिचूर्णं प्र. ४ तो. शोधितगुग्गुलुः
२४ तो. एकत्र घृतेन मर्द्दनम् । कुण्डली गुड़ूची,
कुटी मुरामांसी, काचः कचलवणं । रस.र. ।

कामकलाख्यरसः । पुं । वाजीकरणौषधे ।
पाठः—"मृतसूताभ्रकं स्वर्णं वाजिगन्धामृतारसैः ।
मुषलीकदलीकन्दद्रवैस्तत् मर्द्दयेद्दिनम् । रुद्ध्वा लघु-
पुटेना पच्यात् मर्द्यं पूर्व्वोक्तकैर्द्रवैः । पुनर्देयं पुन-
र्मर्द्यमेवमष्टपुटैः पचेत् । शाल्मलीजातनिर्यासैश्चतु-
र्माषञ्च भक्षयेत् । गोक्षीरैर्मर्कटीबीजैः पलार्द्धं पा-
ययेदनु ॥" रस.र.वाजी.चि. ।

कामकान्ता । स्त्री। राजनैपाल्यां । गनछाल।

मल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिकाविशेष । वै.निघ. ।

कामकाली । स्त्री । जलपक्षिविशेषे । च.सू.
२७अ. । [नि.व.१० ।

कामखड्गदला । स्त्री । सुवर्णकेतक्याम् । रा.

कामगा । स्त्री । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

कामचारिणी । स्त्री । सुगन्धलताविशेषे ।
रास्ना । वै.निघ. ।

कामचारी (इन्) । पुं । कलविङ्के । वै.निघ.।

कामज्वरः । पुं । कामजन्यज्वरे । लक्षणं—
"कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ।" मा.
नि.ज्व. ।

कामजननी । स्त्री । नागवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

कामजा । स्त्री । कर्णाटकान्तःप्रसिद्धमहाक्षुपे ।
तस्या बीजे च । गुणाः—"कामजा मधुरा बल्या
कामवृद्धिकरी मता । इन्द्रियाणां तृप्तिकरी रुच्या
चैव प्रकीर्त्तिता ॥" वै निघ.। तद्बीजमपि तद्गुणम्।
रा.नि.व.५ ।

कामजानः (नि:) । पुं । कोकिले । श.र. ।

कामतरुः । पुं । वन्दाकवृक्षे । परगाछा । वै.
निघ. ।

कामतालः । पुं । कोकिले । त्रिका. ।

कामदा । स्त्री । कामधेनौ । नागवल्लीलता-
याम् । हरीतक्याम् । मे. ।

कामदीपकरसः । पुं । वाजीकरणौषधवि-
शेषे । तस्य पाठः—"सितपुनर्नवामूलं शाल्मलीस-
त्वभावितं । शाल्मलीसत्त्वनिर्यासं दद्यादत्र रसं स-
मं । गन्धकं तत्समं दद्याद्वटयेच्चूर्ण्यमानकं । अनुपानं
प्रकुर्व्वीत गवां क्षीरपलद्वयम् । अयं चाण्डालिको
योगोऽप्यगम्यापि च गम्यते ॥" শ্বেতপুনর্নবার মূল,
মোচরস, পারা, গন্ধক সমভাগ শাল্মলীর
ছালের রসে মাড়িয়া বটী করিবে । रस.र. ।

कामदूतरसः । पुं । वाजीकरणे हितः । पा-
ठः—"सूतं गन्धं कान्तभस्मापि तुल्यं यामं नीरैः
शाल्मलीसम्भवोत्थैः । गोलङ्कृत्वा वेष्टयित्वाम्बुभिः रा-
ज्यं पक्वा काचकूप्यां निधाय । भूकुष्माण्डं नागव-
ल्लीच पिष्ट्वा तोयं दद्याद्रक्तिमेकान्तु यत्नात् । सिद्धः
सूतः कामदेवस्य वश्यं मध्वाज्याभ्यां योजयेत्सन्निपातेः

खण्डं दुग्धञ्चानुपाने च दद्यात् ।''... । रस.र. ।

कामदूता । स्त्री । मनःशिलायाम् । वै.निघ. ।

कामदूतिः (का) (ती) । स्त्री । मनःशिलायां । पाटलवृक्षे । श.र.। कोकिलायाम् । (का) नागदन्तीवृक्षे । प.मु. ।

कामदेवघृतम् । क्ली । रक्तपित्ते । क्वाथ्यद्रव्यं—अश्वगन्धा १००प. गोक्षुरं ५० प. शतावरीभूमिकुष्माण्डशालपर्णीबलाश्वत्थशुङ्गापद्मबीजपुनर्नवागाम्भारीफलमाषबीजानीति नव द्रव्याणि प्रत्येकं१० प. वारि २५६ श. पाकशेषः ६४ श. । पुण्ड्रकेक्षुरसः १६ श. दुग्धं १६ श. । कल्कद्रव्यं—द्राक्षादिजीवनीयान्तानां प्रत्येकं २ तो. शर्करा २ प. एभिर्यथावत् घृतप्रस्थं (४ श.) पाच्यम् । जीवनीयं *जीवनीयदशकम् । यथा*—जीवक-ऋषभक मेदा-महामेदा-काकोली-क्षीरकाकोली जीवन्ती मधुक-ऋद्धि-वृद्धयः । द्राक्षा पद्मकाष्ठ-कुष्ठ-पिप्पली रक्त-*चन्दन-बालक-नागकेसर-शुकशिम्बीबीज नीलोत्पल*-श्यामानन्तमूलानि च । च.द.र.पि.चि. । रस.र. ।

कामदेवरसः । पुं । वाजीकरणौषधे । রস-*সিন্দুর ৩ তো. স্বর্ণভস্ম ১ তো. শিমুলমূলের রস ও কলার এটের রসে এক দিন* মাড়িবে ; পরে উহার সহিত চিনি, দ্রাক্ষা, তালমূলী, গোক্ষুরবীজচূর্ণ প্রত্যেকে ৩ তো. মিশাইয়া মধু, দুগ্ধ ও ইক্ষুরসে মাড়িয়া তাপে শুষ্ক করিবে ; কুলেখড়াবীজচূর্ণ, আমলার রস ও মধু মিলিত ১২ তোলা মিশাইয়া সমস্ত শিমুলের রসে একত্র মর্দ্দন করিবে। মাত্রা ৮ মা.। অনুপান গব্যদুগ্ধ।

कामना । स्त्री । वन्दाके । वै.निघ.। [वै.निघ.।

कामनीड़ा । स्त्री। कस्तूरिकायां । মৃগনাভি ।

कामपर्णिका (र्णी) । स्त्री । भाहुल्यक्षुपे । हिं भाहुल्य । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

कामपा(फ)लः । पुं । महाराजचूते । रा.

कामप्रियकरी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै. निघ. ।

कामफला । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

काममलोलुपः (भः) । पुं । सद्वैद्ये । वै.निघ.।

काममोदी । स्त्री । कस्तूर्याम् । মৃগনাভি । रा.नि.व.१२ । अत्र स्थाने मोदिनीति पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

कामयाना । स्त्री । गर्भिण्याम् ।

कामराजमोदकः । पुं । वाजीकरणौषधे । দুগ্ধ শোধিত সবীজ সিদ্ধিচূর্ণ ॥০ শ. [illegible] শ. মহিষদুগ্ধ ৪ শ. চিনি ২ শ. একত্র পাক করিয়া পাক শেষ হইলে জীরক, শুণ্ঠী, ধনে, গুড়ত্বক্‌, তেজপত্র, এলাইচ, মরিচ, জায়ফল, জয়িত্রী, লবঙ্গ, মউরী, পিপুলচূর্ণ মিলিত ৩২ তো. বিকঙ্কতবীজচূর্ণ ৬ তো. লৌহ, অভ্র, পারা ও গন্ধক (কজ্জলি) প্রত্যেকে ২ তো. প্রক্ষেপ দিয়া মধুর সহিত মাখিয়া রাখিবে। प्रयोगा. ।

कामरूपिणी । स्त्री। अश्वगन्धायां। रा.नि.व.४।

कामरूपी (इन्) । पुं । शूकरे ।

कामरूपोद्भवा । स्त्री। कृष्णकस्तूर्याम्। কাল কস্তুরী । वै.निघ. ।

कामलः (ला) । पुं, स्त्री । A complaint *called jaundice. रोगविशेषे ।* ন্যাবা, কাঁওল । हिं मं कावील । पाण्डुरोगिणोऽतिपित्तकरद्रव्यसेवनं बाहुल्येन कारणम् । नेत्रनखमुखादिहारिद्रं लक्षणञ्च । सा द्विधा कोष्ठाश्रया, रक्तादिधात्वाश्रया च । तन्निदानसम्प्राप्तिलक्षणं—"पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते । हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः । रक्तपित्तशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः । दाहाविपाकदौर्बल्य-सदनारुचिकर्षितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता । कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला ॥" मा.नि. । "यवगोधूमशाल्यन्नैरसैर्जाङ्गलजैर्हितैः । मुद्गाढकीमसूराद्यैर्यूषैः भोजनमिष्यते ॥" पथ्यम् । पुं । वसन्तकाले । मरुदेशे । मे. ।

कामलता । स्त्री। लताविशेषे । शिश्ने। हे.च.।

कामलाव्याधिहन्त्री । स्त्री । नागदन्तीवृक्षे । नागहुलीति लोके । হাতিশুঁড়ে । वै.निघ.।

कामलिका । स्त्री । कङ्गुधान्ये । श.चि. ।

कामली (इन्) । त्रि । कामलारोगवति ।

कामवती । स्त्री। दारुहरिद्रायां । रा.नि.व.६।

कामवल्लभः । पुं । आम्रवृक्षे । আম গাছ । रा.नि.व.११ । सारसपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

कामवल्लभा । स्त्री । ज्योत्स्नायां । रा.नि.व.२१ ।

कामवृक्षः । पुं । वन्दाके । মান্দরা । रा.नि.व.५ ।

कामवृद्धिः । पुं, स्त्री । कामजानामसङ्घाक्षुपे । See कामजा ।

कामवृन्ता । स्त्री । पाटलवृक्षे । श.मा. ।

कामशरः । पुं । आम्रवृक्षे । আম গাছ । रा. नि.व.११ । [आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

कामसखः । पुं । वसन्तकाले । रा.नि.व.२१ ।

कामाग्निसन्दीपनरसः । पुं । वृष्याधिकारे रसः । पाठः—"कर्षौ रसो गन्धकमभ्रकञ्च द्विक्षारचित्रं लवणानि पञ्च । शटीयमानीद्वयकीटहारितालीशपत्राण्यपरं द्विकर्षं । जीरं चतुर्जातलवङ्गजातीफलञ्च कर्षत्रयमेव चान्यत् । सुरदारुं कटुकत्रयञ्च तथा चतुष्कर्षमितं विबोध । धन्याकयष्टीमधुरी कशेरु फलं पृथक् पञ्च वरी विदारी । बलिभकर्णेभबलात्मगुप्ताफलं तथा गोक्षुरकस्य बीजं । सबीजपत्रेन्द्ररजः समानं समा सिता क्षौद्रघृतञ्च तुल्यम् । कर्षैकमिन्दोरपि मोदकञ्च कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम् । वृष्यात्परं वृष्यतमं प्रदिष्टमेतन्निषेव्य मनुजः प्रमदासहस्रं । गच्छेन्न मेढ्रशिथिलत्वमवाप्नुयाच्च नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तं ॥" इत्यादि । রস, গন্ধক, অভ্র, যবক্ষার, সাচিক্ষার, চিতামূল, পঞ্চলবণ, শটী, যমানী, বনযমানী, বিড়ঙ্গ, তালীশপত্র, প্রত্যেকে ২ তো. জীরা, নাগেশ্বর, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, লবঙ্গ, জায়ফল প্রত্যেকে ৪ তো. বীজতাড়কবীজ, ত্রিকটু প্রত্যেকে ৬ তো. ধনে, যষ্টিমধু, মৌরী, কেশুরিয়া, ত্রিফলা প্রত্যেকে ৮ তো. (মতান্তরে ত্রিফলা ১০ তো.) শতমূলী, ভূমিকুষ্মাণ্ড, বেলেড়া, হস্তিকর্ণপলাশ, গোরক্ষচাকুলে, আলাকুশী এবং গোক্ষুরবীজ প্রত্যেকে ১০ তো. সবীজসিদ্ধি চূর্ণ সর্ব্বচূর্ণ সমান । চিনি, ঘৃত ও মধু প্রত্যেকে সর্ব্বচূর্ণ সমান । কর্পূর ২ তো. । कशेरुमूलमिति २यपाठः । प्रयोगा. । सा.कौ. । भैषृ. । रस.र. ।

कामाङ्कुशः । पुं । नखे । शिश्ने । शिखा. ।

कामाङ्गः । पुं । महाराजचूते । जटा. । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ । श्येनपक्षिणि । বাজ পাখী । वै.निघ. ।

कामाङ्गनायकरसः । पुं । वाजीकरणौषधे । "शुद्धसूतं समं गन्धं रक्तोत्पलदलद्रवैः । यामं मर्द्दं पुनर्गर्भं पूर्व्वादर्द्धं विनिक्षिपेत् । पञ्चगुञ्जामितं सार्द्धं रसोऽयं मदनोदयः । समूलं शक्रबीजञ्च मुषली शर्करा समं । गवाक्षीरेण तत्पेयं पलार्द्धमनुपानकं ॥" रस.र. ।

कामाची । स्त्री । लघुकाकमाच्याम् । वै.निघ. ।

कामाता । स्त्री । वन्दायाम् । মান্দড়া । काकमाच्याम् । वै.निघ. ।

कामान्धः । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१९ ।

कामान्धा । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি । रा.नि.व.१२ ।

कामायुः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।

कामायुधः । पुं । महाराजचूतवृक्षे । रा.नि. व.११ । क्ली । शिश्ने ।

कामारिः । पुं । विद्याचीकधातौ । हे.च. ।

कामालिका । स्त्री । मद्ये । वै.निघ. ।

कामालुः । पुं । रक्तकाञ्चने । श.च. ।

कामाह्वः । पुं । राजाम्रे । भा. ।

कामिकः । पुं । कारण्डवपक्षिणि । श.र. ।

कामिनी । स्त्री । स्त्रियाम् । वन्दाकनामक्षुपे । रा.नि.व.५ । दारुहरिद्रायाम् । मदिरायाम् । रा. नि.व.६।१४ ।

कामिनीदर्पघ्नः । पुं । ध्वजभङ्गे रसः । पारदः १ तो. गन्धकः १ तो. कज्जलीकृत्य तथा धुस्तूरबीजचूर्णं १ तो. मिश्रयित्वा धुस्तूरतैलेन मर्द्दयेत् । भैष.ध्वजभ. । [ফুলের গাছ ।

कामिनीपुष्पः । पुं । वृक्षविशेषे । কামিনী

कामिनीप्रिया । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि. व.१४ ।

कामिनीशः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । श.च. ।

कामी (इन्) । पुं । ऋषभकक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

चक्रवाके। पारावते। मे.नत्रिकं। सारसविहङ्गमे। रा.नि.व.१८। माधवीलतायाम्। वै.निघ.। चटकपक्षिणि। श.र.। चन्द्रे। त्रिका.। त्रि। कामुके।

कामीकजीवः । पुं। कामजवृक्षे। वै.निघ.।

कामीनः (लः) । पुं। रामपूगे। त्रिका.।

कामुकः । पुं। अशोकवृक्षे। पुन्नागवृक्षे। माधवीलतायां। मे.। चटके। रा.नि.व.१८। चक्रवाके। कपोते। वै.निघ.। त्रि। कामातुरे।

कामुककान्ता । स्त्री। अतिमुक्तकलतायाम्। মাধবী লতা। रा.नि.व.१०।

कामुका (की) । स्त्री। रक्तमञ्जर्य्यां, अतिमुक्तकलतायाम्। वा.सू.१५अ.। "सवकसरसिभार्गी कामुका काकमाची।" वके। त्रि। हपस्वन्याम्। अम.।

कामुद्गा । स्त्री। मुद्गपर्ण्यां। মুগানী। रवा.।

कामेश्वरमोदकः । पुं। ग्रहण्यधिकारे। पाठः—"धात्रीसैन्धवकुष्ठकटफलकणाशुण्ठीयमानीद्वयं यष्टीजीरकयुग्मधान्यकशठीशृङ्गीवचा (यवा) क्षीरकम्। तालीशं त्रिसुगन्धिकं समरिचं पथ्याक्षमेभिः समं। चूर्णीकृत्य मनाक् स्ववीजसहितं भृष्टा तु शक्राशनं॥ सर्व्वेषां द्विगुणा सिता सुविमला यत्नाग्निपक्वं क्षिपेत्। क्षौद्रस्यापि घृतं प्रशस्तदिवसे कुर्य्यात् शुभान् मोदकान्॥ कर्पूरैरवचूर्णितानपि हितान् दत्वा तिलान् भर्ज्जितान्। गोप्योऽयं चितिमण्डले मितधियां पाषण्डिनामग्रतः।" रसरत्नाकरे अयं वाजीकरणे उक्तः। আমলকী, সৈন্ধব, কুড়, কট্‌ফল, পিপুল, শুঁট, যমানী, বনযমানী, যষ্টিমধু, ধনে, জীরক, কৃষ্ণজীরক, শটী, কাঁকড়াশৃঙ্গী, বচ, নাগেশ্বর, তেজপত্র, এলা, তালিশপত্র, গুড়ত্বক্, মরিচ, হরীতকী, বহেড়া প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ। ভর্জিত বীজ সহিত সিদ্ধি চূর্ণ সর্ব্ব চূর্ণ সমান। ঐ সকলের দ্বিগুণ চিনি। জল পাকযোগ্য দিবে। পাকশেষে ঘৃত ও মধু কিঞ্চিৎ মাখিবে। বটী ॥০ তো.। বাসনার্থ ভাজা তিল চূর্ণ ও কর্পূর দিবে। अन्यः वाजीकरणाधिकारे। "चूर्णाश्म गगनं घनार्द्धविमलं गन्धश्च कुष्ठाश्मना मेथी मोचरसो विदारिमुषलीगोक्षुरकेक्षुरः। भीरुश्चैव कशेरुकं यमानिका (?) तालाङ्कुरं धान्यकं यष्टीनागबलातिला मधुरिका जातीफलं सैन्धवम्॥ भार्गी कर्कटशृङ्गकं त्रिकटुकं जीरद्वयं चित्रकं चातुर्जातपुनर्नवाकरिकणाद्राक्षाशठीकट्फलम्। शाल्मल्यङ्घ्रिफलत्रिकं कपिभवं बीजं समं चूर्णयेत् चूर्णार्द्धा विजया सिता द्विगुणिता मध्वाज्यमिश्रन्तु तत्। कर्षार्द्धा गुडिकाथ कर्षमथवा सेव्या सता सर्व्वदा॥" কুড়, গুলঞ্চ, মেতি, মোচরস, ভূঁইকুমড়া, তালমূলী, গোক্ষুরবীজ, কুলেখাড়াবীজ, শতমূলী, কেশুর, যমানী, তালাঙ্কুর, ধনে, যষ্টিমধু, গোরক্ষচাকুলিয়া, তিলতণ্ডুল, মৌরী, জায়ফল, সৈন্ধব, বামনহাটী, কাঁকড়াশৃঙ্গী, শুঁট, মরিচ, পিপুল, জীরা, কৃষ্ণজীরা, চিতামূল, গুড়ত্বক, তেজপত্র, এলা, নাগেশ্বর, পুনর্নবা, গজপিপুল, দ্রাক্ষা, কট্‌ফল, শটী, শিমুলমূল, ত্রিফলা, আলাকুশীবীজ প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ। সর্ব্বচূর্ণ চতুর্থাংশ অভ্র। অভ্রের অর্দ্ধেক গন্ধক। এই চূর্ণ সমষ্টির অর্দ্ধেক সিদ্ধি চূর্ণ এবং সর্ব্ব দ্বিগুণ চিনি। মাত্রা ১ তো.। भैष.।

कामेश्वररसः । पुं। पाण्डुरोगे। पाठः—"पलं सूतं पलं गन्धं पथ्याचित्रकयोः पलं। मुस्तैलापत्रकाणाञ्च प्रति सार्द्धं पलं क्षिपेत्। त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं विषञ्चैव पलम्पलम्। नागकेसरकर्षैकं एरण्डस्य पलं तथा। पुरातनगुडेनैव तुल्येनैव विमर्द्दयेत्। मर्द्दयेत्कनकद्रावैः यामैकं वा घृतान्वितं। गुड़िकां वदरास्थ्याभां कारयेद्भक्षयेन्निशि। शोथपाण्डुहरः सोऽयं रसः कामेश्वरः स्वयं।" अत्र वह्निः चित्रकः पत्रं तेजपत्रम्। तुल्येन सर्व्वचूर्णसमेन। कनकद्रावैः धुस्तूररसैः। र.सा.सं.। रस.र.।

कामेष्टः । पुं। राजाम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

कामोपजीवः । पुं। कामवृद्धिनामक्षुपे। रा.नि.व.५।

काम्पिल्यः (ल्लः) । पुं, क्ली। (Malotus philippensis.) A perfume called Gundarochani. Syn. Rottlera tinctoria. गुण्डारोचनीनामसुगन्धद्रव्ये। কমলাগুঁড়ি। हिं कंबीला। मं कमिला, कपीला। गुणाः—कफपित्तरक्तदोषकृमिगुल्मोदरव्रणमेहानाहवि-

काश्मरीरीगघ्नः। रेचकः कटुकषायवीर्य्यश्च। भा.पू. १भ.। रेचकः कटुः उष्णः व्रणकफकासघ्नः कृमिघ्नः लघुश्च। रा.नि.व.१३। "गुल्मापित्तास्रदाहघ्नी च लघ्या मूत्रकृच्छ्रजित्।" राज.। तैलं मूलकतैलगुणवत्। सु.सू.४५अ.।

काम्पिल्लकः। पुं, क्ली। गुण्डारोचनिकायां। कमला गुँड़ि। सु.सू.३८अ.। काकमाच्याम्। गुड़कांउँली। ज्व.चि.मुस्तायष्टादशाङ्गपाचने।

काम्पिल्लिका। स्त्री। गुण्डारोचनिकायां। हारा.। [कमलागुँड़ि। श.र.। र.मा.।

काम्पीलः (कः)। पुं। गुण्डारोचन्याम्।

काम्बलिकः (यूषः)। पुं। फलमूलैः तिलकल्काम्लप्राये खड्यूषापरनामधेये सम्धानविशेषे। काँजिविशेष। दधिमस्त्वम्लपिष्टयूषे। "दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः।" सु.सू.४६अ.। अपिच "पिण्डितैन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खलः फलैः। मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः काम्बलिकः स्मृतः॥" च.द.अतीसा.चि.। तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः। सुपक्वं खरयूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः। दध्यम्लो लवणस्नेहतिलमाषसमन्वितः॥ तत्पाकविधानम्—तक्रस्य प्रस्थः (४ श.) कपित्थचाङ्गेरीशाकमरिचकृष्णजीरकचित्रकाणां प्रत्येकं पलं (८ तो.)। एभिर्मुद्गयूषः पाच्यः। एष खड्यूषः। खड्यूषे दध्याम्लीकृते तत्र सैन्धवतिलमाषचूर्णप्रक्षेपेण काम्बलिको भवति।

काम्बुका। स्त्री। अश्वगन्धायाम्। र.मा.।

काम्बोजः। पुं। तद्देशजघोटके। अ.द.। श्वेतखदिरे। पुन्नागवृक्षे। कटफले। मे.जत्रिकं। वरुणवृक्षे। क्ली। पद्मकाष्ठे। वै.निघ.।

काम्बोजिका। स्त्री। श्वेतगुञ्जायां। वै.निघ.।

काम्बो(म्भो)जी। स्त्री। रक्तगुञ्जालतायाम्। वल्कलखदिरे। पापड़ि थयेर। रा.नि.व.८। (-म्भोजी) श्वेतगुञ्जायाम्। वै.निघ.। वाकुच्याम्। सोमराज, हाकुच्। रा.नि.व.३४। विट्खदिरे। माषपर्ण्याम्। अम.। सु.चि.१८अ.। गन्धमुखे। रत्ना.।

काम्यः। पुं। असनवृक्षे। वै.निघ.। [वै.निघ.।

काम्यकम्। क्ली। काष्ठविशेषे। आसन काठ।

काम्लः। त्रि। ईषदम्ले।

कायः। पुं। शरीरे। रा.नि.व.१८। स च सात्विक-राजस-तामसा इति त्रिविधः। तत्र सात्विकः सप्तभेदः—ब्राह्ममाहेन्द्रवारुणकौवेरगान्धर्व्वयाम्यर्षिभेदेन। राजसः षड्भेदः—आसुरसार्पशाकुनराक्षसपैशाचप्रेतभेदात्। तामसाः त्रिविधाः—पाशवमात्स्यवानस्पत्यभेदेन। सु.शा.४अ.। स्वभावे। मूर्त्तौ। मे.। तत्प्रकाण्डे। क्ली। मनुष्यतीर्थे। मेदिनिकं।

कायचिकित्सा। स्त्री। चिकित्साशास्त्राङ्गविशेषे। "कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृष्टानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम्।" सु.सू.१अ.। अपि च "कषायचूर्णगुटिकाः पक्वानां शोधनानि च। कोष्ठामयानां शमनी क्रिया कायचिकित्सितम्॥" अत्रि,२अ.। शारीरचिकित्सायाम्।

कायफलम्। क्ली। कट्फले। वै.निघ.।

कायमानम्। क्ली। तृणकुट्याम्। त्रिका.। देहपरिमाणे।

कायवालः। पुं। कृकलासे। वै.निघ.।

कायसौख्यम्। क्ली। शरीरसुखे।

कायस्था। स्त्री। काकोल्यां। अ.टी.वा.चि.६अ.। आमलक्यां। जटा.। स्थूलैलायाम्। सूक्ष्मैलायाम्। रा.नि.व.६। हरीतक्याम्। भा.ज्व.चि. कायस्थादिधूपे। तुलसीवृक्षे। रा.नि.व.१०। सिन्दुवारवृक्षे। निशिन्दा। सि.यो.उन्मा.चि.अप.चि.महापैशाचघृते। "कायस्थाशूकरीच्छत्रा।"

कायस्थादिधूपनम्। क्ली। शीतज्वरे हितं। हरीतकी रास्ना कटुकी गुडूची गुग्गुलुः चोरकनामगन्धद्रव्यं बाल्यालकं वचा कुष्ठमित्येषां समभागेन धूपः लेपो वा देयः। अथ अनेनैव कल्केन सयवक्षारलवणेन सकाञ्जिकं तैलं यथाविधि पक्वं शीतज्वरघ्नञ्च। भा.म.१भ.ज्व.चि.।

कायस्थाली। स्त्री। रक्तपाटलवृक्षे। वै.निघ.।

कायस्थिका। स्त्री। काकोल्यां। भा.पू.१भ.।

कायाग्निः। पुं। पाचकाग्नौ। वैद्यकम्।

कायिकः। त्रि। शारीरे।

कारः । पुं । हिमशिलायाम् । मे. ।

कारकम् । क्ली । यमान्याम् । वै.निघ.२भ.का-स.चि.पिप्पल्यादिकषाये । वदरे । वै.निघ. । व-र्षोपलोद्भवजले । रा.नि.व.१४ ।

कारजः । पुं । गजबालके । वै.निघ. ।

कारञ्जसुधा । स्त्री । करञ्जचूर्णे । करञ्जेर चूर्ण । गुणाः—कारञ्जा तु रुचिप्रदा । वै.निघ. ।

कारणम् । क्ली । हेतौ । रोगहेतौ । तच्च स-न्निकृष्टविप्रकृष्टभेदेन द्विविधं । तयोः सन्निकृष्टं वा-तादि, विप्रकृष्टं विरुद्धाहारादि । मा.नि. । वधे । इन्द्रिये । देहे । रत्नकोषः। ज्ञानेन्द्रिये । वै.निघ.।

कारणशरीरम् । क्ली । सत्वप्रधाने अज्ञाने ।

कारणा । स्त्री । गाढ़वेदनायां । दुःखे । अम.।

कारण्डवः । पुं । हंसविशेषे । बड़ा हाँस । दीर्घचरणकृष्णवर्णपक्षिणि । जलपिपि । मांस गुणाः शशजातीयपक्षिमांसवत् । सु.सू.४६अ. ।

कारन्धमी (इन्) । त्रि। धातुपरीक्षके। हारा.।

कारमिहिका । स्त्री। कर्पूरे । रा.नि.व.१२।

कारम्भा । स्त्री । प्रियङ्गौ । अम. ।

कारवः । पुं । काके । त्रिका. ।

कारवल्ली । स्त्री । (Momordica,charantia.) क्षुद्रकारवेल्लके । छोट करला, उच्छे । *हिं छोटीकरेली । मं लघुकारली । गुणाः—तिक्ता* उष्णा दीपनी कफवातघ्नी अरोचकघ्नी रक्तदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ । अवृष्या रूक्षा कफपित्तघ्नी च । राज. । फलगुणाः—हिमं भेदि लघु तिक्तं अवा-तलं पित्तरक्तकामलापाण्डुकफमेहकृमिघ्नम् । मद.। लघुः दीपनी च । भा.पू.१भ. । कटुकद्राम् । उच्छे । रा.नि.व.२३ । तद्गुणा कारवल्ली स्वादि-ष्ठिषाद्दीपनी लघुः ।

कारवारि । क्ली। करकाजले । शिलेर जल । गुणाः—"कारोदकन्तु विशदं गुरु रूक्षं स्थिरं घनं । कफकृद्वातलं चातिशीतं पित्तविनाशकं ॥" वै.निघ. ।

कारवी । स्त्री । कृष्णजीरके । रत्ना. । काल जीरा । हिं कलौञ्जीजीरक । भा.पू.१भ.। "औषं यासस्य कारवी ।" च.द,अभिन्वा,ज्व,चि.। मधुरि-कायाम् । मौरी । तेजपत्रे । गुड़त्वचि । मे.व-त्रिकं । शताह्वायाम् । शुल्फा । प.मु. । रा.नि.व.४ । अजमोदायाम् । वनयमानी, राँधुनी । रा.नि.व.२३ । चन्द्रशूरे । भा.पू.१भ. । मेथिका-याम् । सूक्ष्मकृष्णजीरके । च.द.यक्ष्म.चि.भायाम-काञ्जिके । हिङ्गुपत्राम् । च.टी.भ. । क्षुद्रकारव-ल्याम् । रा.नि.व.७ ।

कारवेल्लः (कः) । पुं।(Momordica charantia. Syn. M. muricata.) स्वनामख्या-तफलशाककलतायाम्। बड़ करेला उच्छे गाछ । हिं करेली । तें काकरचेट्टु । उत्. शलरा । तत्फ-लगुणाः—"कारवेल्लञ्चातितिक्तमग्निदीप्तिकरं ल-घु । उष्णं शीतं भेदकञ्च स्वादु पथ्यं समीरितम्। अरुचिञ्च कफं वातं रक्तदोषं ज्वरकृमीन् । पित्तं पाण्डुञ्च कुष्ठञ्च नाशयेत्···। बृहदुक्तं कारवेल्लं कटु तिक्तञ्च दीपकं । अवृष्यं भेदकं स्वादु रूक्षं चारं लघु स्मृतम् । अवातलं पित्तहरं रक्तरुक्पाण्डुरो गहृत्"······ । वै.निघ.। तत्पुष्पे धारके रक्तापित्ते हितं च । "कारवेल्लं हिमं भेदि लघुतिक्तमवातलं । ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेहकृमीन्हरेत् । कारवेल्लस्य वातघ्नः कफघ्नः पित्तहारकः । उष्णो रुचिकरः प्रोक्तो रक्तदोषकरी नृणाम् ॥" अत्रि. १६अ. । [भा.पू.१भ.शाकव. ।

कारवेल्ली । स्त्री। क्षुद्रकारवेल्ले । छोट उच्छे ।

कारव्यादिः । पुं । *कषायभेदे । कषायोऽयम-*भिन्यासज्वरे हितः । "कारवीपुष्करैरण्डत्रायन्ती-नागरामृताः । दशमूलीशटीशृङ्गीयासभार्गीपुनर्न-वाः । तुल्या मूत्रेण निष्काथ्य"··· । भैष. । कृ-ष्णजीरकं कुष्ठं एरण्डमूलं त्रायन्ती (बलाडुमुर) शुण्ठी गुड़ूची दशमूलं शटी कर्कटशृङ्गी दुरालभा भार्गी पुनर्नवा प्र. ८र. गोमूत्रं ३२तो. शे. ८तो.।

कारस्करः । पुं । कुपीलुवृक्षे । विषतिन्दुके । कुँचिला । मं काजिरा । कं काजिवार, मंकरते-टुश, माकडाकेंद । गुणाः—कटुरूक्षः तिक्तः कु-ष्ठघ्नः वातरक्तघ्नः कण्डूतिकफामार्शोव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.९ । "अस्य चामफलं ग्राहि तुवरं वातलं ल-घु । शीतलञ्च समुद्दिष्टं तत्पक्वं विषदं गुरु । पा-के च मधुरं प्रोक्तं कफं वातं प्रमेहकं । पित्तं रक्त-विकारञ्च नाशये‌त् ।" वै.निघ.। त्रिदिनं काञ्जिके

चित्रं गन्धं स्यादिषमिन्द्रकम्। इति शुद्धिः। शीतलस्निग्धः वातमदकरः लघुः वेदनाहरः ग्राही कफपित्तरक्तघ्नश्च। भा.। इक्षुसामान्ये। त्रिका.।

कारस्करटिका। स्त्री। कर्णजलौकायाम्। कानकोटारी, কেন্‌ডাই। त्रिका.।

कारा। स्त्री। पीड़ायाम्। दुःखे। हारा.।

काराग्रिका। स्त्री। सारस्यां। बलाकायाम्। जटा.।

कारिका। स्त्री। यातनायाम्। मे.। हे.च.।

कारिवेल्लः। पुं। कठिल्लकवृक्षे। করলা।

कारी। स्त्री। स्वनामख्यातक्षुपे। कण्टकारी चाक्रर्षकारीति द्विधा। मं कं करीकारि। गुणाः—कषाया मधुरा पित्तघ्नी दीपनी सग्राहिणी कृश्या गुरुः। कण्ठशोधनी। रा.नि.व.८। एतत्फलन्तु तुवरं पटुश्च दीपनञ्च। वै.निघ.।

कारीरम्। क्ली। टींट इति प्रसिद्धे करीरफले, तत्पुष्पे च। गुणाः—"कारीरं कटुकं ग्राहि फलमुष्णं रुचिप्रदं। कफपित्तकरं किञ्चित्कषायं वातहृद्गरम्। कारीरं कुसुमं भेदि कटुकं कफनाशनं। पित्तकृद्रुचिरं भक्ष्यं कषायं पथ्यदं भृशं।" वै.निघ.।

कारुकः। पुं। कर्म्मरङ्गवृक्षे। श.चि.।

कारुकर्म्म। क्ली। सूपकारकर्म्मणि। रन्धन।

कारुजः। पुं। हस्तिशिशौ। वामलूरे। मे.। नागकेशरे। फेने। गैरिके। हे.च.।

कारुण्डिका (ण्डी)। स्त्री। जलौकायाम्। हारा.। श.च.।

कारुण्यसागरः। पुं। ज्वरातिसाराधिकारे रसः। गन्धको द्विगुणः। रसभस्मनोऽभावे शुद्धसूतस्य भागैकम्। विपाचयेत् वालुकायन्त्रे सत्कर्पटे वा पाचयेत्। मार्कवमूलं भृङ्गराजमूलम्। समभागानि चित्रकादिविड़ङ्गान्तानि पञ्चदशद्रव्याणि प्रत्येकं मिलितरसादीनां समानि मिश्रयेदित्यर्थः। পারাভস্ম ১ তো. (অভাবে শুদ্ধপারা ১ তো.) গন্ধক ২ তো. অভ্র ২ তো. সর্ষপতৈলে মর্দ্দন করিয়া ভৃঙ্গরাজরসে পেষণ করিয়া প্রহর কাল পাক করিবে। পরে তাহাতে যবক্ষার, সাচিক্ষার, সোহাগা, বিট, সৈন্ধব, সচল, সাম্ভর, করকচলবণ, ত্রিকটু, চিতের মূল, বিষ, জীরা, বিড়ঙ্গ মিলিত ৫ তো. দিবে। र.सा.सं.।

कारोत(त्त)रः। पुं। सुरामण्डे। अम.।

कार्कटः (कः)। पुं। कर्कटवृक्षे। কাঁকরোল। रा.नि.व.११।

कार्कणः। पुं। वनकुक्कुटे। वै.निघ.।

कार्णम्। क्ली। कर्णमले। त्रि। कर्णसम्बन्धीये।

कार्त्तस्वरम्। क्ली। सुवर्णे। धुस्तूरफले। अम.।

कार्त्तिकः। पुं। स्कन्दे। कृत्तिकायुक्तमासि।

कार्त्तिकशालिः। पुं। कार्त्तिकपक्वे शालिधान्यभेदे। কার্ত্তিকশাল ধান।

कार्त्तिकिकः। पुं। कार्त्तिके मासि। वै.निघ.।

कार्पटः। पुं। Lac. जतुनि। জৌ,গালা। मे.।

कार्पासः (कः)। पुं। कार्पासीक्षुपे। কাপাস গাছ। गुणाः—कार्पासी लघुपाकोष्णः मधुरः वातघ्नः। तत्पलाशं वातघ्नं रक्तकृत् मूत्रवर्द्धनं कर्णपिण्डिकानादपूयस्रावविनाशकृत्। तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं गुरु च। भा.पू.१भ.। वनकार्पास्यां। सु.सू. ३८अ.।

कार्पासकी। स्त्री। कार्पास्यां। भा.पू.१भ.।

कार्पासतैलम्। क्ली। नाड़ीव्रणे हितम्। पाठः—"कार्पासमूलरजनीकल्कं दत्त्वा जले शृतं तैलम्। पूरणमात्राचिरजं नाड़ीव्रणमाशु नाशयति॥" তিলতৈল, ৪ শ. জল ১৬ শ.। কল্ক কাপাসমূল ও হরিদ্রা ১ শ.। रस.र.। भ.र.।

कार्पासनासिका। स्त्री। तर्कौ। টেকো।

कार्पासास्थि। स्त्री। कार्पासवीजे।

कार्पासी (सिका)। स्त्री। (Gossypium, hirsutum, herbaceum.) Cotton plant. रक्तकार्पासक्षुपे। রক্ত কাপাস্। मं रक्तकापुसी। कं हत्ति। तें पत्ति। गुणाः—"कार्पासी मधुरा शीता स्तन्यवृद्धिकरी मता। किञ्चिदुष्णा च बल्या च कषाया च लघुः स्मृता। कफपित्ततृषादाहभ्रमश्रमवमीहरा। मूर्च्छाहरी च सम्प्रोक्ता चायुर्व्वेदविशारदैः। कार्पासिकाफलम्प्रोक्तं मूत्रस्य च विवर्द्धकम्। वातं रक्तकजङ्कर्णपिटिकां कर्णनादकं। कर्णपूयञ्च शमयेत्।" रा.नि.व.४।

कार्म्म(र्म्मु)कः । पुं । श्वेतखदिरे । हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.८ । महानिम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । चीपचिनीतिख्यातद्रव्ये । वै.निघ.। माधवीलतायां। वंशे । मे. । हे.च. । [मे.णचिकं ।

कार्म्मणः । त्रि । मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्म्मठे च ।

कार्म्मरी । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा.नि.व.६।

कार्य्यम् । क्ली । हेतौ । प्रयोजने । मे. ।

कार्य्य(प्र)द्वेषः । पुं । आलस्ये । रा.नि.व.२०।

कार्य्यपुटः (ध्वनिः) । पुं । क्षपणके । त्रि । उन्मत्ते । अनर्थकरे । हारा. ।

कार्य्या । स्त्री । कारीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

कार्श्मरी । स्त्री। काश्मरीवृक्षे । গামার গাছ। अ.टी.भ. ।

कार्श्म(र्ष्म)र्य्यः । पुं । गाम्भारीवृक्षे ।

कार्श्यः (र्ष्यः) । पुं । कर्चूरके । शटी । रा.नि.व.६। गाम्भारीवृक्षे । लकुचवृक्षे । ডেলো, ডহুয়া গাছ । रा.नि.व.९ । क्षुद्रपर्णासे । शालवृक्षे । अ.टी.भ. । शाकवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कृशतारोगे । तल्लक्षणं यथा—"वातो रूक्षान्नपानानि लङ्घनं प्रमिताशनं । क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्रा विनिग्रहः। नित्यं रोगोऽरतिर्नित्यं व्यायामो भोजनाल्पता । भीतिर्धनादिध्वंसश्च कार्श्यकारणमीरितं ॥" भा. ।

कार्श्यहरलौहः । पुं । रसायनाधिकारे । अत्र सर्व्वद्रव्यं समभागं, सर्व्वसमं लौहञ्च । শ্বেতপুঙ্খা, দন্তীমূল, অশ্বগন্ধামূল, ত্রিফলা, ত্রিকটু, ত্রিমদ, শতমূলী, শ্বেতবেলেড়া প্রত্যেকে সমভাগ। সর্ব্ব সমান লৌহ। ভীমরাজরসে মর্দ্দন ও ঔষধ সেবন করিবে। र.सा.सं.।

कार्षापणः । पुं, क्ली । कर्षपरिमाणे । स्वर्णे १६ माषकाः । रौप्ये १६ पलानि । ताम्रे ८० रत्तिकाः । १६ पणे । मे. । [र्म्मणि । वै.निघ. ।

कार्ष्णः । पुं । कृष्णसारमृगे । क्ली । कृष्णमृगच-

कार्ष्णा । स्त्री । लघुशतावर्य्याम् । वै.निघ. ।

कार्ष्णायसम् । क्ली । कृष्णायसो विकारे ।

कार्ष्णी । स्त्री । शतावर्य्यां । रा.नि.व.४ । अम.।

कार्ष्णाग्र(र्ष्णाग्र)म् । क्ली। लौहमले। म... लौह । रा.नि.व.१३ । त्रि । कृष्णसारचर्म्म...ते ।

कार्ष्णायसः । त्रि । कृष्णायसनि...। क्ली। लौहे ।

कार्ष्यवनम् । क्ली । शालवने ।

कार्ष्युः । पुं । (Sohoria robusta.) ...लरौ । अम. । कृष्णसारमृगे ।

कालम् । क्ली । लौहे । अ.टी.भ. । कक्कोल...ले । रा.नि.व.१२ । कृष्णागुरुणि । श.च. ।

कालः । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१९ । रक्तचित्रकक्षुपे । कासमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.६ । व्याघ्रनखे । रा.नि.व.१२ । मृत्यौ । मे. । राले । धूना । द्रोणकाके । कृष्णगोरोचनायाम् । कृष्णाञ्जने । अस्थिपञ्जरे । वै.निघ.। सम्प्राप्तेरौपाधिकभेदे । "नक्तं दिनर्त्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ।" मा.नि. । समये । সময় । क्षणदण्डादौ, द्रव्याणि यदा कुर्व्वन्ति स काल इति । सु.सू.४१अ. । चक्रवल्लमणेनाविरतगमनशीलत्वस्वभावः सर्व्वभावपरिणतिहेतुः कालः। च.द.। अतीतानागतवर्त्तमानरूपस्त्रिविधः, वर्षाहिमोष्णरूपः तथा उदयास्तमध्यमरूपः प्रवर्त्तकरूपः पालकरूपः संहारकरूपश्च कालः। यथा —"यः कर्म्माणि प्रपश्येत प्रकर्षे वर्त्तमानके । कालः कालयते लोकं कालः कालयते जगत् । कालः कालयते विश्वं तेन कालो विधीयते । कालस्य वशगाः सर्व्वे देवर्षिसिद्धकिन्नराः । कालो हि भगवान्देवः स साक्षात्परमेश्वरः । सर्गपालनसंहर्त्ता स कालः सर्व्वतः समः । येन मृत्युवशं याति कृतं येन लयं व्रजेत् । संहर्त्ता सोऽपि विज्ञेयः कालः स्यात्कलनापरः । कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । कालः स्वपिति जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः।.........तथा वर्षाहिमोष्णाख्यास्त्रयः काला इमे मताः । तथा त्रयोऽन्ये विज्ञेया उदयमध्यास्तमेव च ॥" अग्नि.४अ. ।

कालकः । पुं, क्ली । जलसर्पे । জলঢোড়া, জলবোড়া । श.र. । जतुके । জড়ুড় । अम. । क्ली । कालशाके । भा.शाकव. । यकृति । हे.च. । नेत्रतारके । शस्यभेदे । [४२अ. ।

कालकङ्कटः । पुं । गिलोड्यफलवृक्षे । सु.स.

कालकचुः । स्त्री । (Arum colocasia.) कचुभेदे । কালকচু ।

कालकचर्णम् । क्ली । मुखरोगे । पाठः—"गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषरसाञ्जनं । तेजोह्वा त्रिफला लौहश्चित्रकश्चेति चूर्णितं ॥ सक्षौद्रं धारयेदास्ये गलरोगविनाशनम् । कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥" च.द. ।

कालकण्टकरसः । पुं । वातव्याधौ रसः । पाठः—"वज्रमृताभ्रहेमार्कतीक्ष्णमुण्डं क्रमोत्तरं । मारितं मर्द्दयेदम्लवर्गेण दिवसत्रयम् । चिक्षारं पञ्चलवणं मर्द्दितस्य समं मतं । दत्त्वा निर्गुण्डिकाद्रावं मर्द्दयेद्दिवसत्रयं । शुष्कमेतद्विचूर्ण्याथ विषञ्चास्याष्टमांशतः टङ्कणं विषतुल्यांशं दत्त्वा जम्बीरजद्रवैः । भावयेद्दिनमेकन्तु रसोऽयं कालकण्टकः ॥" मात्रा २ गुञ्जा आर्द्रकरसेन पेयः । হীরক ভস্ম ১ ভ. পারা ২ ভ. অভ্র ৩ ভ. স্বর্ণ ৪ ভ. তামা ৫ ভ. তীক্ষ্ণ লৌহকিটু ৬ ভ. অম্লবর্গে ৩দিন মর্দ্দন । যবক্ষার, সর্জিক্ষার, সোহাগা, পঞ্চলবণ উক্ত মর্দ্দিত দ্রব্যের সমান লইয়া ইঙ্গুরার রসে একত্র ৩ দিন মাড়িবে । শুষ্ক হইলে চূর্ণ করিয়া চূর্ণের অষ্টমাংশ বিষচূর্ণ, সোহাগার খৈ বিষের সমান, ইহাতে মিশ্রিত করিয়া লেবুর রসে ১ দিন মর্দ্দন করিবে । र.चि.६अ. ।

कालकण्ठः (कः) । पुं । (Terminalia Tomentosa.) पीतशाले । मयूरे । खञ्जने । कलविङ्के । চড়াই । मे.। जलकुक्कुटे । कासमर्द्दवृचे । अस्वकाके । वै.निघ.। (कः) दात्यूहे । अम.।

कालकन्दः । पुं । महाकन्दे । रवा. ।

कालकन्दकः । पुं । जलसर्पे । জলঢোড়া, জলবোড়া । श.र. ।

कालकन्या । स्त्री । जरायाम् ।

कालकमुष्कः । पुं । कृष्णपुष्पघण्टापाटलिकायाम् । च.द.अर्श.चि.क्षारविधाने ।

कालकर्म्म (क्रिया) । क्ली, स्त्री । मृत्यौ ।

कालकलायः । पुं । (Phaseolus max.) कृष्णकलाये । কালিকলায় ।

कालकस्तूरी । स्त्री । (Hibiscus abelmoschus.) कस्तूरीवृक्षविशेषे । কালকস্তুরী ।

कालकुष्ठम् । क्ली । पार्व्वतीयमृत्तिकाविशेषे । रा.नि.व.१३ । See कङ्कुष्ठम् ।

कालकूटः । पुं । Kind of poison. त्रयोदशविधकन्दविषान्यतमविषे । स मधुवर्णः इति । अचि.३स्था.५६अ. । কাটবিষ । तं कर्कोटकविषम् । प.मु. । सु.कल्प.२अ. । See कन्दविषम् । तत्स्वरूपं यथा—"देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः । दैत्यस्य रुधिराज्जाततरुरश्वत्थसन्निभः । निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः । सोऽहिच्छेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत् ॥" भा. पू.१भ.विषव. । क्ली । विषसामान्ये । वीले । गङ्गरोल । वत्सनाभविषे । हे.च. ।

कालकूटकः । पुं,क्ली । कारस्करवृक्षे फले च । কুচিলা গাছ । रा.नि.व.९ । वै.निघ. ।

कालकूटरजोद्भवः । पुं । राले । রজন ।

कालकृत् (तः) । पुं । सूर्य्ये । चिका । श.र. ।

कालकेशी । स्त्री । नील्याम् । ছোট নীল । भा.पू.१भ. ।

कालकोठः । पुं । पानशाक इति प्रसिद्धे कन्दशाकविशेषे । কোমরভোগ কচু । प.मु. ।

कालक्लीतकः । पुं । नीलीवृचे ।

कालखञ्ज(न)म् । क्ली । यकृति । हे.च. ।

कालखण्डम् । क्ली । यकृति । रा.नि.व.१८ । यकृद्रोगभेदे । वै.निघ. । [capella. सर्पविशेषे ।

कालगन्धः । पुं । Kind of cobra de-

कालग्रन्थिः । पुं । संवत्सरे । हारा. ।

कालङ्कतः । पुं । सुवर्णसुल्याम् । वै.निघ. । कासमर्द्दे । কালকাসন্দা । रवा. ।

कालचक्रम् । क्ली । निमेषादियुगपर्य्यन्तः कालश्चक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यते । अथवा भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः, कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत्, पौषमाघौ हेमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः, आषाढ़श्रावणौ प्रावृडिति च । सु.सू. ६अ. ।

कालज्ञः । पुं । कुक्कुटे । रा.नि.व.१९ ।

कालज्ञानम् । क्ली। चिकित्साशास्त्रविशेषे येन

कालो ज्ञायते । कृषिविनिश्चयशास्त्रविशेषे शम्भुनाथ-कृते ।

कालतालः । पुं । तमालवृक्षे । रा.नि.व.९।

कालतिन्दुकः । पुं । कुपीलौ । কেন্দু বা আবলুষ ।

कालतुण्डम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । वै.निघ. ।

कालत्रयम् । क्ली । वर्त्तमानभूतभविष्येषु ।

कालदोला । स्त्री । नीलीवृक्षे । भा. ।

कालधर्म्मः (र्म्मन्) । पुं । मृत्यौ । अम. ।

कालनिर्यासः । पुं । गुग्गुलौ । গুগ্গুল । रा.नि.व.१२ ।

कालपत्त्री । स्त्री । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

कालपर्णः । पुं । तगरवृक्षे । श.र. ।

कालपर्णिका (र्णी) । स्त्री । कृष्णत्रिवृति । কাল তেউড়ী । भा.पू.१भ. । [रा.नि.व.१३ ।

कालपालकम् । क्ली । कङ्कुष्ठमृत्तिकायाम् ।

कालपाशी । स्त्री । श्यामालतायां । रत्ना ।

कालपीलुकः । पुं । कुपीलौ । भा. ।

कालपुच्छः (कः) । पुं । कूलचरमृगविशेषे । च.चि.१अ. । अयं कूलचरगणः । सु.सू.४६अ. । कृष्णचटके । वै.निघ. ।

कालपुष्पम् । क्ली । कलायवृक्षे ।

कालपृष्ठः । पुं । मृगविशेषे । कृष्णसार हरिण । हे.च. । कङ्कपक्षिणि । मे.ठचतुष्कं ।

कालपेशिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । कृष्णजीरके । वै.निघ. । श्यामालतायाम् । रत्ना. ।

कालपेषी । स्त्री । श्यामालतायाम् । শ্যামা লতা । रत्ना. ।

कालप्रभातम् । क्ली । शरदृतौ । त्रिका. ।

कालप्रिया । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४।

कालबलप्रवृत्तः । पुं । आधिदैविकरोगभावे । ये शीतोष्णवातवर्षादिनिमित्ताः, तेऽपि च द्विधा व्यापन्नर्त्तुकृताः, अव्यापन्नर्त्तुकृताश्च । सु.सू.२४अ. ।

कालबालः(लुकः) । पुं । कङ्कुष्ठे । प.मु. ।

कालभण्डी । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

कालभाण्डिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।

कालभृत् । पुं । सूर्य्ये । [निघ. ।

कालमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । कृष्णार्जके । वै.

कालमानम् । क्ली । कालविषयिणि परिमाणे । यथा — १८ निमे १ का॰ ३० का. १ कला, ३० कलाः १ क्षणः, १२ क्ष. १ मुहूर्त्तम्, ३० मु. १ अहोरात्रः (दिनं), १५ दि. १ पक्षः, २ पक्षौ १ मासः, २ मा. १ ऋतुः, ३ ऋ. १ अयनम्, २ अय. १ वर्षः ।

कालमानः (लः, कः) । पुं । कृष्णपत्रक्षुद्र-तुलस्याम् । কাল পাতা ছোট তুলসী । प.मु. । कृष्णमल्लिकायाम् वर्वरिकेति लोके । বাবুই । सु.सू.३७अ. । भा.पू.१भ. । च.चि.३अ । वा.सुरसादिः ।

कालमारिषः । पुं । बृहत्पत्रतण्डुलीयशाके । क्षुद्रमारिषे । বড় চাঁপানটিয়া, কাঁটানটিয়া, ছোট নটিয়া । भैष. । च.द.अम्लपित्त.चि.अभयु ड़ौ । र.मा. ।

कालमाला । । स्त्री । कृष्णार्ज्जके । वा.सू.१५ अ. । "सुरसयुगफणिज्झकालमालाविड़ङ्गम् ।"

कालमुखः । पुं । वानरे । रा.नि.व.१९ ।

कालमुष्कः (कः) । पुं । (Bignonia indica.) घण्टापाटलवृक्षे । प.मु. । कृष्णपुष्पघण्टा-याम् । च.द.सि.यो.क्षारविधिः । "तीये कालमु-ष्ककस्य विपचेत् ।" श्वेतपुष्पः कृष्णपुष्पः पीतपुष्प-स्तथैव च । पीतो रम्यो वरस्तेषु कालमुष्काः प्रकी-र्त्तिताः ॥" कु.टी. । विश्वामित्रः ।

कालमूलः । पुं । रक्तचित्रके । রক্তচিতে । रा.नि.व.६ । [रा. ।

कालमेशिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । अ.टी.

कालमेषिका (षी) । स्त्री । श्यामात्रिवृता-याम् । भा.पू.१भ. । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ.२भ. उन्मा.चि. । कृष्णजीरके । त्रिवृतायाम् । रा.नि. व.६ । वाकुच्याम् । रा.नि.व.४ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.२३ । श्वेतजीरके । वै.निघ. । श्यामाल-तायाम् । प.मु. । [भिभं मेहति । मा.नि. ।

कालमेही । पुं । तन्नामकमेहरोगे । तेन मषी-

कालरात्रिः । स्त्री । भीमरथिनि । द्दारा. ।

काललवणम् । क्ली । काचलवणे । सचल लवण । रा.नि.व.६ । विड़लवणे । विट्लवण । प.मु. । च.शा.८अ. । [लोह । र.मा. ।

काललौहम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । तीक्षा

कालवङ्गः । पुं । कालियाकड़ा इति ख्याते चुपे । रसेन्द्र.चि.सुधावतीगुडी. ।

कालवस्तिः । पुं । वर्षादौ वाताद्युपशमार्थं वस्तौ । स च पञ्चदशविधः —आदौ स्नेहवस्तिरेकः, ततो निरूहवस्तिरेकः पुनः स्नेहवस्तिः ततः निरूहवस्तिः, एवं द्वादशवस्तीनन्यतरक्रमेण कृत्वा अन्ते त्रयः स्नेहवस्तयः कार्य्याः । च.सिद्धि.१अ. ।

कालवानरः । पुं । कृष्णमुखवानरे । रा.नि.व.१६ ।

कालवाहनः । पुं । महिषे । वै.निघ. ।

कालविध्वंसनरसः । पुं । पाण्डुरोगे हितः । पाठः —"शुद्धमूतं हेम तारं ताम्रं तालञ्च मर्द्दयेत् । जम्बीरनीरसंयुक्तं आतपे मर्द्दयेद्दिनं । सर्व्वतुल्यं पुनः सूतं चिप्त्वा पिष्टिं प्रकल्पयेत् । धुस्तूरफलमध्यस्थं दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत् । धुस्तूराच्छद्रवैरेव भाण्डे चूर्णं प्रपाचयेत् । आदाय बन्धयेदस्त्रे इष्टिकायन्त्रगं पचेत् । जाम्बीरैर्गन्धकं पिष्ट्वा अध ऊर्द्धं प्रदापयेत् । तुल्यं तुल्यं पुनर्देयं रुद्ध्वा लघुपुटे पचेत् । शतधा गन्धके: जीर्णे तदुद्धृत्य विचूर्णयेत् । लौहभस्म समांशञ्च दत्त्वा मर्द्यं द्रवैर्दिनम् । कण्टकार्य्या ब्रह्म्याश्च तथाग्नीनां द्रवैरपि । प्रतिद्रवैर्दिनं मर्द्यं पुटेत्पञ्चभिरुत्पलैः । एवं नवपुटं देयं द्रावे द्रावे त्रिधा त्रिधा । वज्रार्कचित्रविल्वानां द्रवैस्त्रिस्त्रिपुटैः पचेत् । अन्धमूषागतं पश्चात् आदाय चूर्णयेत्पुनः । दशांशेन विषं योज्यं गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत् । कालविध्वंसनो नाम रसः पाण्ड्वामयापहः ॥" शुद्धपारदं स्वर्णं रौप्यं ताम्रं हरितालं समभागं सम्मर्द्य सर्व्वसमं पारदं पुनर्दत्त्वा जम्बीररसैः आतपे दिनं पेषयित्वा पिष्टिं कुरु । पिष्टिञ्च धुस्तूरफलमध्ये संस्थाप्य दोलायां त्र्यहः पक्त्वा चूर्णयेत् । तच्च चूर्णं धुस्तूररसेन भाण्डे पक्त्वा वस्त्रबद्धं कृत्वा पुनरिष्टिकायन्त्रेण पचेत् । ततः जम्बीररसपिष्टं गन्धं प्रतिवारं सर्व्वसमं ऊर्द्धाधो दत्त्वा शतवारं लघुपुटे पचेत् । तथा चूर्णयित्वा सर्व्वसमं लौहभस्म दत्त्वा कण्टिकार्य्यादीनां प्रत्येकं रसेन त्रिधा सम्मर्द्य पञ्चकरीषैः ६ पुटा देयाः । पुनश्च प्रत्येकं चित्रकादिरसेन मर्द्दयित्वा ६ पुटा देयाः । अन्धमूषासमदग्धमांशविषं संमिश्र्य १ गुञ्जां प्रयोजयेत् । रस.र. ।

कालविषाणिके । स्त्री । काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । वा.उ. । [वै.निघ. ।

कालवीजकः । पुं । महानिम्बे । काकतिन्दुके ।

कालवृन्तः (न्तः) । पुं । कुलत्थवृक्षे । कुर्त्ति कलायेर गाछ । "कुलत्थकः कालवृन्तः ।" हे.च. ।

कालवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । रक्तपाटलवृक्षे । राज. । पेटिकायां । पेटारि गाछ । रत्ना. । See कुबेराक्षी ।

कालवृन्ताकः । पुं । पेटिकायां । पेटारि ।

कालवृन्ती । स्त्री । पाटलावृक्षे । पारुल गाछ । रा.नि.व.१० ।

कालवेला । स्त्री । शनैश्चरवेलायाम् ।

कालशाकम् । क्ली, पुं । A sort of potherb. चुञ्चुशाके । हिं नरिचा । तें करिवेपचेट्टु । गुणा —"आग्नेयं गुरु शोथघ्नञ्च । राज.३प. । "कालशाकः कटुस्तिक्तः पटुरग्निप्रदीपनः । पाचको भेदको रुच्यो वातलोष्णः सरः स्मृतः । कफशोषविषार्शानां नाशनः परिकीर्त्तितः ।" शरपुङ्खायाम् । वै.निघ.२अ.उन्मा.चि. । कुलत्थशाके । तुलसीवृक्षे । [रा.नि.व.११ ।

कालशालिः । पुं । कृष्णशाली । काल धान ।

कालशे(से)यम् । क्ली । पादजलेन त्रिभागदधिकृते तक्रे । घोल । रा.नि.व.१५ । काले । हरिताल ।

कालसङ्कर्षा । स्त्री । नववर्षीयकन्यायाम् ।

कालसर्पः । पुं । कृष्णसर्पे । चिका. ।

कालसारम् । क्ली । पीतचन्दने । कलंबक इति लोके । भा.पू.१भ. । पुं । कृष्णसारमृगे । कृष्णागुरुणि । तिन्दुके । वै.निघ. । हरितालके ।

कालस्कन्धः । पुं । (Diospyros embryopteris.) तिन्दुकवृक्षे । गाँद गाछ, गाव गाछ । र.मा. । गुणाः—"कालस्कन्धश्च मधुरो बल्यो हृद्यो गुरुः स्मृतः । धातुवृद्धिकरः शीतः श्रमदाह-

कासापहः। पित्तशोथञ्च विस्फोटं पित्तञ्चैव विनाशयेत्॥" वै.निघ.। विट्खदिरे। गुड़्बावला। उदुम्बरवृक्षे। रा.नि.व.८।११। जीवकद्रुमे। तमालपत्रवृक्षे। तेजपातेर गाछ। वै.निघ.। कालताली। मे.।

कालस्कन्धः । पुं। तिन्दुकवृक्षे। अम.। तमालवृक्षे। तमाल गाछ। रा.नि.व.६।

कालस्थाली । स्त्री। पाटलवृक्षे। भा.पू.१भ.।

कालहीनः । पुं। लोध्रवृक्षे।

काला । स्त्री। त्रिवृति। रा.नि.व.६। कृष्णत्रिवृति। मे.। पिप्पल्याम्। नागबलायाम्। वै.निघ.२भ.वा.व्या.। नील्याम्। च.चि.३अ.। मञ्जिष्ठायाम्। क्षुद्रकृष्णजीरके। सु.सू.मिश्र.अ.। अश्वगन्धायाम्। कालियाकड़ा। रत्ना.। भैष.नाडीव्रणचि.। अश्वगन्धायाम्। पाटलायाम्। भा.।

कालाग(गु)रु । क्ली। कृष्णागुरुणि। रा.नि.व.१२।

कालाग्निभैरवः । पुं। ज्वरे रसः। अत्र पारद १ भ. गन्धक २ भ. कज्जलीं विधाय गोक्षुरक्काथेन भावयेत्। शुष्के चूर्णयित्वा चूर्णसमं ताम्रचूर्णं, ताम्रस्याष्टांशं विषं, हिङ्गुलं १ भ. धुस्तूरवीजं २ भ. हरितालं ५ भ. मनःशिला ३ भ. टङ्कणं ३ भ. खर्परं ३ भ. जैपालं ३ भ. स्वर्णमाक्षिकं ३ भ. लौहं १ भ. वङ्गञ्च १ भ. सर्व्वमर्कक्षीरेण मर्द्दयेत्। पश्चाद्दशमूलपञ्चमूलयोः क्काथेन यथाक्रममष्टैकं सम्मर्द्य चणकाभा वटी कार्य्या। भैष.ज्व.चि.। रस.कौ.।

कालाग्निरसः । पुं। भगन्दरे रसः। पाठः—"शुद्धसूतं समं गन्धं मृतनागं सतुल्यकं। जीरकं सैन्धवं तुल्यं त्रिफलाकोशातकीद्रवैः। पिष्टं तल्लेपमात्रेण भक्षणाच्च भगन्दरम्॥" मात्रा २ गुञ्जा। रस.र.।

कालाग्निरुद्ररसः । पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"सूतकान्ताभ्रतीक्ष्णानां भस्ममाक्षिकगन्धकं। वन्ध्याकर्कोटकीकन्दे क्षिप्त्वा लिप्त्वा मृदा वहिः। भूधराख्ये पुटे पश्चाद्दिनैकं तद्विचूर्णयेत्। दशमांशं विषं योज्यं मासमात्रन्तु भक्षयेत्। रसः कालाग्निरुद्रोऽयं दशाहेन विसर्पनुत्। पिप्पलीमधुसंयुक्तमनुपानं प्रकल्पयेत्॥" अन्यः ज्वरे। यथा—"सरिचं गन्धतुल्यञ्च क्षिप्त्वा पित्तैर्विभावयेत्। मायूरमत्स्यवाराहछागमाहिषजैरपि। समस्तैरथवा व्यस्तैः दिनैकं भावयेद्रसं। संयोज्यं गरलञ्चापि वटिकां कारयेद्बुधः। रसः कालाग्निरुद्रोऽयं द्विगुञ्जं भक्षयेत्ततः॥" स्नानं पथ्यं। रस.र.ज्व.चि.।

कालाजाजी । स्त्री। कृष्णजीरके, मङ्गरैलायां च। भा.म.१.आगन्तुज्व.चि.। "कालाजाजी तु सगड़ा।"

कालाञ्जनी । स्त्री। कृष्णकार्पासक्षुपे। कालाञ्जनीति सर्व्वत्र प्रसिद्धा। काल कापास। गुणाः—कटुः उष्णा अम्ला आमकृमिघ्नी अपानाकर्षशमनी जठरामयघ्नी च। रा.नि.व.४। कृष्णकार्पासिका प्रोक्ता कट्वी हृद्रोगनाशिनी। मलस्तम्भं कृमींश्चैव उदरञ्चार्शकं हरेत्॥" नील्यां। वै.निघ.।

कालाण्डजः । पुं। कोकिले। [२१।

कालादिकः । पुं। वैशाखमासे। रा.नि.व.

कालानुनादी । पुं। कलविङ्के। चड़ाइ। कपिञ्जले। चातके मे.। वनकुक्कुटे। वै.निघ.। वृहत्कृष्णमक्षिकायाम्।

कालानुशा(सा)रिवा । स्त्री। कृष्णशारिवायाम्। सु.चि.२०अ.। तगरपादिके। तगरपादुका। शीतलीजटायां। शिउली छोप। च.द.मूत्राघात.चि.। "बलाकालानुसारिवा।"

कालानुसारकम् । क्ली। तगरपुष्पे। रा.नि.व.१०। पीतचन्दने। भा.पू.१भ.।

कालानुसारिः (री) । पुं। शिंशपावृक्षे। मूषिके। वै.निघ.। शैलजे। रा.नि.व.१२। अगुरुणि। सु.चि.९अ.।

कालानुसारिणी । स्त्री। पिण्डीतगरे। श्वेतशारिवायाम्। कृष्णशारिवायाम्। वै.निघ.।

कालानुसार्य्य(क)म् । क्ली, पुं। शिंशपावृक्षे। शिशु। मे.। कृष्णचन्दने। मे.। च.चि.२।३अ.। (कम्) शैलजे। रा.नि.व.१२। अम.। पीतचन्दने। सु.सू.३६अ.। तगरे। भा.। पिण्डीतगरे। वै.निघ.।

कालानुसार्य्या । स्त्री। तगरे। सु.चि.२अ.।

कालाम्लकरसः । पुं। कासाधिकारे रसः। पाठः—"हिङ्गुलं मरिचं व्योषं टङ्कणं गन्धकं समं। जम्बीररससंयुक्तं मर्द्दयेद्याममात्रकम्।........।

गुञ्जामात्रप्रदानेन सर्व्वं नाशाय तत्क्षणात्॥" इति। द्वितीयः यक्ष्माधिकारे धृतः यथा—"कुर्य्याल्लौहमयी मूषा अर्द्धतो द्वादशाङ्गुला। मर्द्दितं स्वर्णवाराहीगृहकन्यारसैः समम्। लघुनैयामिमात्रञ्च पिण्डं कृत्वा निवेशयेत्। पूर्व्वोक्तायाञ्च मूषायां सूतपादञ्च गन्धकम्। निर्गुण्डीरससम्पिष्टं मूषायां तं विनिक्षिपेत्। आच्छाद्य लौहचक्रेण वकयन्त्रेण जारयेत्। एवमष्टपुटैः जीर्णे समुद्धृत्य विचूर्णयेत्। पञ्चगुञ्जामितं खादेदनुपानं मृगाङ्कवत्। देयः कालान्तको नाम्ना रसोऽयं राजयक्ष्मनुत्॥" रस.र.।

कालान्तरप्राणहरमर्म्म । क्ली। तन्मर्म्मस्थानं यत्राहते पक्षान्ते वा मासान्ते वा मरणं भवेत्। तानि च सौम्याग्नेयानि अग्निगुणेषु आशु क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति। तानि ३३। तेषां वक्षसि ८, (स्तनमूले २, स्तनरोहिते २, अपलापे २, अपस्तम्भे २,) सीमन्ते ५, तलहृदये ४, क्षिप्रे ४, इन्द्रवस्तौ ४, कटितरुणे २, पार्श्वयोः २, बृहत्यां २, नितम्बे च २। सु.शा.६अ.।

कालान्तरविषः । पुं, क्ली। मूषिकादौ। लूतादौ च। हे.च.। [पंफणायाम्। धरणिः।

कालापः । पुं। शिरःकेशे। माथार चुल। स-

कालाम्लम् । क्ली। शुक्ते। वै.निघ.।

कालायसम् । क्ली। कान्तलौहे। प.मु.।

कालाह्वः । पुं। काकतुण्ड्यां। काकतिन्दुके। वै.निघ.।

कालि(ली)कः । पुं। जलकुक्कुटे। पानकौड़ि। (कः) क्रौञ्चपक्षिणि। श.र.। क्ली। कृष्णचन्दने। श.च.।

कालिका । स्त्री। वयोनिरूपके वाजिदन्ताग्ररेखाविशेषे। सा वक्रा कृष्णा च। षष्ठे सप्तमेऽष्टमे वाब्दे क्रमाद्भवति। "वक्रा तु कालिका रेखा कृष्णा दन्ताग्रसंस्थिता। षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात्॥" ज.द.। हिमान्यां। काकोल्याम्। रा.नि.व.३। कर्कटशृङ्ग्याम्। रा.नि.व.६। यकृत्खण्डे। कृष्णजीरके। भा.पू.१भ.। स्वर्णदोषे। जटा। चीरकीटे। रोमावल्याम्। द्वारा। वृश्चिकपत्रवृक्षे। एलायां। वै.निघ.। पटोलशाखायां। मांस्यां। काकायां। शिवायां। मे.। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। कर्कटीलतायाम्। कालशाके। वै.निघ.। मद्यविशेषे। हे.च.। कृष्णचटके। शामा पाखी। रा.नि.व.१९। नीलीवृक्षे। मद.। कुज्झटिकायां। भ.टी.भ.। त्रिशिरोहरीतक्यां। सा गन्धयोगकरणे प्रशस्ता। राज.। कर्णस्रोतोविशेषे।

कालिकाशाकः । पुं। कालशाके। वै.निघ.।

कालिकास्थि । क्ली। नेत्रास्थिविशेषे। वै.निघ.।

कालिङ्कतः । पुं। कासमर्द्दवृक्षे। प.मु.।

कालिङ्गः (ङ्गिन्) । पुं, क्ली। Water melon. कालिङ्गफले। तरमुज। अचि.। इन्द्रयवे। गजे। वै.निघ.। भूमिककारी। बिलाति कुमड़ा। उत्. वैताड़ु। सर्पे। मे.। अङ्कोल्लसारे। हे.च.। कुटजवृक्षे। भा.पू.१भ.। लौहभेदे यथा—"कालिङ्गो लिङ्गवान् यः स्याद्घनः सूक्ष्माङ्गको मतः।" सुखबोधः।

कालिङ्गमानम् । क्ली। कलिङ्गदेशप्रचलिते मागधादपरे औषधादिभक्षणविषयिणि मानभेदे। यथा—१२ सर्षपः १ यवः, २ य. १ गुञ्जा, ३ गु. १ वल्लः, ८ गुञ्जा १ माषः, ४ मा. १ शाणः निष्कः टङ्को वा, ६ मा. १ गद्याणः, १० मा. १ कर्षः, ४ क. १ पलम्। यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः। यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते। माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्क्वचित्। स्याच्चतुर्माषकैः शाणः इत्यादि। भा.पू.१भ.।

सर्षपादिमानम्।

८ सर्षपाः = १ यवः।	२ यवौ = १ रक्तिः।
२ रक्ती = १ वल्लः।	४ वल्लाः = १ माषः।
४ माषाः = १ शाणः।	२ शाणौ = १ कर्षः।
२ कर्षौ = १ शुक्तिः।	२ शुक्ती = १ पलं।
२ पले = १ प्रसृतिः।	२ प्रसृती = १ कुड़वः।
२ कुड़वौ = १ मानिका।	२ मानिके = १ प्रस्थः।
४ प्रस्थाः = १ आढ़कः।	४ आढ़काः = १ द्रोणः।
२ द्रोणौ = १ शूर्पः।	२ शूर्पौ = १ खारिका।
१०० पलानि = १ तुला।	२० तुलाः = १ भारः।

परमाण्वादिमानम्।

३० परमाणवः = १ त्रसरेणुः।	६ त्र. = १ मरीचिः।
६ मरीचयः = १ राजिका।	३ रा. = १ सर्षपः।
८ सर्षपाः = १ यवः।	४ यवाः = १ गुञ्जा।
५ गुञ्जाः = १ पणः।	६ गुञ्जाः = १ माषा।

४ माषा: = १ शाण: = ||० तो. ।
२ शाणौ = १ कोल: = १ तो. ।
२ कोलौ = १ कर्ष: ।
२ कर्षौ = १ अर्द्धप: = २ तो. ।
२ अर्द्धपौ = १ पलं = ४ तो. ।
२ पले = १ प्रसृति: = ८ तो. ।
२ प्रसृती = १ कुडव: = १६ तो. ।
२ कुडवौ = १ मानिका = ३२ तो. ।
२ मानिके = १ प्रस्थ: = ६४ तो. ।
४ प्रस्था: = १ आढक: = २५६ तो. ।
४ आढका: = १ कलस: = १०२४ तो. ।
२ कलसौ = १ शूर्प: = २०४८ शे. ।
२ शूर्पौ = १द्रोणी = ४०९६ शे. ।
४ द्रोण्य: = १ खारी = १६३८४ शे. ।
१०० पलानि = १ तुला = ४०० तो. ।
२००० पलानि = १ भार: = ८००० शे. ।

व्रीह्यादिमानम् ।

४ व्रीहय: = १ गुञ्जा । ५ गुञ्जा: = १ पण: ।
८ पणा: = १ धरण: । २ धरणौ = १ कर्ष: ।
४ कर्षा: = १ पलं । १०० पलानि = १तुला ।
२० तुला: = १भार: ।

कालिङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । त्रिवृति । (ते-उडी । रा.नि.व.६ । राजकर्कट्याम् । मे.गत्रिकं ।

कालिन्द(क)म् । क्ली । (Cucumis utilatissimus) Water melon. कालिङ्गे । कलिंदा इति ख्याते फलविशेषे । तरमूज । हिं तरबूज । उत्. तरपुज । सु.सू.४६अ. । गुणा:—शीतलं ग्राहि स्वादुपाकरसं गुरु विष्टम्भि । मद.। तस्य पक्वस्य गुणा: --पित्तवृद्धिकरम् उष्णं कफवातनाशनं । वै.निघ.। कालिङ्गं ग्राहि कफपित्तशुक्रघ्नञ्च शीतलं गुरु । चचि. । दृष्टिशुक्रपित्तनाशि कफवातकारित्वं । तत्पत्रगुणा:—रुधिरस्थापनं तिक्तञ्च । "पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित् ।" भा. ।

कालिन्दिका (न्दी) । स्त्री । अरुणत्रिवृति । रा.नि.व.६ । श्वेतकटभीवृक्षे । रा.नि.व.९ । See कटभी ।

कालिन्दीसू: । पुं । सूर्ये । त्रिका. ।

कालि(ली)य(क)म् । पुं, क्ली । (य:) कृष्णसर्पविशेषे । (यक:) कृष्णागुरुणि । कालागरु । र.मा. । च.चि.३अ. । पीतचन्दने । कालम्बक इति लोके । गुणा: रक्तचन्दनसदृशगुणम् विशेषेण व्यङ्गनाशनम् । भा.पू.१अ. । रक्तदोषहरं विशेषेण वातघ्नञ्च । मद.व.२ । भा.म.४अ.मौलिकाव्यङ्ग.चि.। दारुहरिद्रायां । श.र. । वै.निघ.२अ.अप.चि.वा.व्या.एलादितैले । मलेन्द्रीकाष्ठे । मलङ्गी (देवदारु । "कालीयकरसोपेतम् ।" सि.यो.,च.द.वा.व्या.एलादितैले । सु.सू.३८अ. । शिलाजतुनि । वै.निघ. । लौहे ।

काली । स्त्री । नीलिन्यां । रात्रौ । पाटलायां । कृष्णत्रिवृतायां । मञ्जिष्ठायां । कृष्णवेत्रे । वै.निघ.। कृष्णकार्पास्याम् । रा.नि.व.४ । कृष्णजीरके । पृथ्वीकायां । त्रिवृति । रा.नि.व.६ । वृश्चिकाल्याम् । रत्ना. । क्षीरकीटे । मे.लत्रिकं । श्वेतजीरके । कण्टकपाल्याम् । (केलेकड़ा । भैष.अम्लपि.चि.वृह.सुधावल्यां.कन्दर्पसारतैले । [वक । श.र. ।

कालीक: । पुं । Heron. क्रौञ्चे । (कौंच

कालीची । स्त्री । यमविचारभूमौ । त्रिका. ।

कालीतनय: । पुं । महिषे । हे.च. ।

कालीयका । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । भैष. ।

कालीयकक्षोद: । पुं । कुङ्कुमे ।

कालीयागुरु । क्ली । कृष्णागुरुणि । कलम्बकटु इति लोके । भा.उ.वाजी.चि.चन्दनादितैले।

कालीरसा । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

कालुष्यम् । क्ली । रजोगुणकर्म्मकलुषतायाम् । रा.नि.व.२१ ।

कालेय(क)म् । क्ली । कुङ्कुमे । पीतचन्दने । मलेगड़ीचन्दनमिति लोके । रा.नि.व.१२ । सु.सू.३८अ. । कृष्णचन्दने । कृष्णागुरु । प.मु. । च.द.पित्तज्व.चि. । यकृति । मे. । हरिचन्दने । रा.नि.व.२३ । पुं । दारुहरिद्रायां । रा.नि.व.६ । कुकुरे । रा.नि.व.१९। कामलरोगभेदे । कृष्णकामला। पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठे । नीलकमले । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

कालोद्यम् । क्ली । कमलबीजे ।

कालोल: । पुं । द्रोणकाके । विषभेदे । मे. ।

काल्पः (ल्यः) (कः) । पुं । (Curcuma zerumbet.) गन्धशट्यां । प.मु. । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ.। आमहरिद्रायां । আম আদা । अम. । श.र. ।

काल्यम् । क्ली । प्रत्यूषे । हे.च. ।

काल्या । स्त्री । गर्भग्रहणप्राप्तकालायां रजःस्वलायां गवि । বাতান গাই । प्रतिवर्षप्रसवशीलायां गवि । বছর বিউনী গাই । हला. ।

कावारम् । क्ली । An aquatic plant. (Vallisnaria) शैवले । শেওলা । हारा. ।

कावारी । स्त्री । छत्रादिच्छत्रे । টোকা । त्रिका. । [क्रौञ्चपक्षिणि । मे.कत्रिकं ।

कावृकः । पुं । कुक्कुटे । पीतमस्तकपक्षिणि ।

कावेरम् । क्ली । कुङ्कुमे । जटा. ।

कावेरी । स्त्री । हरिद्रायां । হলুদ । मे.रत्रिकं। स्वनामप्रसिद्धभारतवर्षीयदाक्षिणात्यनद्याम् । एतज्जलं स्वादु श्रमघ्नं लघु दीपनं दद्रुकुष्ठघ्नं मेधाबुद्धिरुचिप्रदञ्च । रा.नि.व.१४ ।

काशः (कः) । पुं, क्ली । A species of grass. (Saccharum spontaneum.) स्वनामख्याततृणविशेषे । "चामरपुष्पः" इति । सु.सू.३८अ.। "श्वेतचामरकः इति ।" वा.सू.१५अ. । "गोकण्टकोल्कटसहाचरवाणकाशाः ।" কেশে ঘাস । हिं कास । मं कं काउंसु, काजलु । तें रेलु । कों कसाड़ । स द्विविधः, तत्र प्रथमः उशीरोति कशाड़ इति च लोके ख्यातः । गुणाः— मधुरः तिक्तः स्वादुपाकः हिमः सरः मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहरक्तदोषक्षयपित्तरोगघ्नश्च । भा.पू.१भ.। शीतलः गौल्यः रुचिजनकः वृष्यः पित्तदाहघ्नः तृप्तिकरः बल्यः शुक्रलः श्रमशोषकफघ्नश्च । द्वितीयः— मधुरः शीतः पित्तदाहक्षयघ्नश्च । रा.नि.व.८। पुं । कण्ठकण्डूयने । क्षुते । श.र. । रोगविशेषे । See कासः । काशिराजपितरि सुहोत्रे ।

काशनाशनः । पुं । कर्कटशृङ्ग्याम् । रत्ना. ।

काशपुष्पकम् । क्ली । स्थावरविषान्तर्गतकन्दविषे । वा.उ.३५अ. । [अ.टी.रा. ।

काशमर्द्दः । पुं । कासमर्द्दक्षुपे । কালকাসন্দ॥

काशा (शी) । स्त्री । काशतृणे । अ.टी.भ. ।

काशाल्मलिः । स्त्री । A kind of silk cotton tree. (Bombax hepta phyllum.) कूटशाल्मल्याम् । কুশিমূল । जटा. ।

काशिः । पुं । धन्वन्तरिपितरि सुहोत्रे ।

काशिकन्या । स्त्री । काशितनयायाम् ।

काशि(शी)काशियः । पुं । दिवोदासे, धन्वन्तरौ । श.र. ।

काशिग्रहः । पुं । अश्वस्य दुष्टग्रहविशेषे । लक्षणं यथा—"अकस्माद्यस्य लोमानि शीर्य्यन्ते यश्च लङ्गति । शूनपश्चिमपादस्य तस्य काशिग्रहं वदेत् ॥ ज.द.५७अ. ।

काशि(शी)राजः । पुं । धन्वन्तरौ । त्रिका.।

काशिलः । त्रि । काशतृणमये । काशनिर्म्मिते।

काशी । त्रि । कासरोगिणि । राज. ।

काशीश(ष)(स)म् । क्ली । Green sulphate of iron. स्वनामख्यातोपधातुविशेषे । হিরেকস । हिं मांगफूल, कौशीश । प्रयोगा. द्रुहस्त्रिमामणिरसे । काशीषं द्विविधं धातुपुष्पभेदात् । धातुकाशीशं हरितं लोहितञ्च, अन्यत् शुक्लं कृष्णञ्च । र.मा. । पुष्पकाशीषं किञ्चित्पीतं, भस्मवत् मृत्तिकाभं धातुकाशीशं । गुणाः—"काशीशं धातुकाशीसं पांशुकाशीशमित्यपि । तदेव किञ्चित्पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते । काशीशमुष्णमम्लञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम् ॥" भा. । "शीतलं स्निग्धं पित्तनेत्ररुजापहं । पित्तापस्मारशमनं रसवद्गुणकारकम् ॥" संग्रहः। कषायत्वं विषकुष्ठकृमिखर्ज्जूनाशित्वं चक्षुष्यं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व.१३ । तच्छुद्धिश्च भृङ्गराजरसेन सकृत् स्वेदेन भवति । *तच्च निर्म्मलं स्निग्धं चित्तने-*त्ररोगहरं पित्तापस्मारघ्नं रसवद्गुणकरञ्च । र.सा.सं.।

काशीशत्रितयम् । क्ली । काशीशधातु-काशीशपुष्प-काशीशेषु । भैष.लौहचि.महाद्रावके ।

काशीशाद्यतैलम् । क्ली । स्त्रीरोगे हितम् । "काशीशतुरगगन्धाशावरगजपिप्पलीविपक्वेन। तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णवराङ्गलिङ्गानि ।" अम-

शीर्ष (হিরেকস)। तुरगगन्धाश्वगन्धा। शावरी रोध्र:। अत्र तैलस्य शराव:। कल्कस्य च तैलपादांश:। च.द.। [र्व्वतीरसे।

काशीसम्भूत: । पुं। पारदे। र.सा.सं.। पा-

काशूकार: । पुं। गुवाकवृक्षे। वै.निघ.।

काशेरु: । पुं। काशे। भा.पू.१भ.।

काश्मरी । स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। रा.नि.व. ३। मृगनाभौ। মৃগনাভি। भा.। गाम्भारीवृक्षे। रा.नि.व.९। गाम्भारीफले। च.द.वातपित्तज्व.चि.। "काश्मरीपद्मकं लोध्रम्।" पुष्करमूले। वै.निघ.।

काश्मरीफलम् । क्ली। गाम्भारीफलमज्जायां। सि.यो.पित्तज्व.चि.।

काश्मर्य्य: । पुं, क्ली। गाम्भारीवृक्षे। গামার গাছ। रा.नि.व.९। "सारिवोशीरकाश्मर्य्य:।" कायफलवृक्षे। पुष्करमूले। वै.निघ.। क्ली। गाम्भारीफले। গামার ফল। गुणा:—"हृद्यं मूत्रविबन्धघ्नं पित्तासृग्वातनाशनं। केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्य्यं फलमुच्यते॥ सु.सू.४६अ.। सि.यो.वा.ज्व.चि.द्राक्षादौ। "द्राक्षागुडूचीकाश्मर्य्यत्रायमाणा:।" च. सू.४अ.।

काश्मर्य्यफलक्काथ: । पुं। गाम्भारीफलक्काथे। च.द.पि.ज्व.चि.। "काश्मर्य्यक्काथवा पुन:।"

काश्मर्य्या । स्त्री। क्षुद्रगाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

काश्मर्य्योद्भवपर्णिका । स्त्री। क्षुद्रगाम्भारीवृक्षे। ছোট গামার গাছ। वै.निघ.।

काश्मीरम् । क्ली। (Costus speciosus.) कुष्ठभेदे, पुष्करमूले। পদ্মমূল বা কুড়বিশেষ। कुङ्कुमे। च.द.एकादशशती.महाप्रसारणीतैले। कस्तूर्य्याम्। रा.नि.व.१२। पुं। गाम्भारीवृक्षे।

काश्मीरजम् । क्ली। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२। कुष्ठभेदे। मे.जचतुष्कं। पुष्करमूले। विश्व:। अतिविषायाम्। वै.निघ.।

काश्मीरजन्म । क्ली। कुङ्कुमे। प.मु.। [मे.।

काश्मीरजा । स्त्री। अतिविषायां। আতইচ।

काश्मीरजीरकम्(का) । क्ली, स्त्री। शुक्लजीरके। रा.नि.व.६। [चि.२५अ.।

काश्मीरपुष्पम् । क्ली। गाम्भारीकुसुमे। सु.

काश्मीरफलम् । क्ली। गाम्भारीफले। च.द. र.पि.चि.शतावरीघृते।

काश्मीरा । स्त्री। कपिलद्राक्षायां। আঙুর। रा.नि.व.११। अतिविषायां। আতইচ। प.मु.। स्थलपद्मिन्याम्। वै.निघ.।

काश्मीरी । स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। हे.च.। भा.। कपिलमृगनाभौ। वै.निघ.। [चि.१४।

काश्य: । पुं। काशिराजे। क्ली। मद्ये। रा.नि.

काश्यप: । पुं। मृगविशेषे। मे.। मत्स्यविशे-क्ली। मांसे। हे.च.। [षे। भरत:

काश्वरी । स्त्री। क्षुद्रगाम्भारीवृक्षे। विरूपकौ-

काषायवासिक: । पुं। सविषसौम्यकीटभेदे। तेन दष्टे श्लेष्मजन्यरोगा जायन्ते। सु.कल्प.८अ.।

काषायी । स्त्री। सविषमक्षिकाविशेषे। सु.कल्प.८। See मक्षिका। [दारुहरिद्रायां। वै.निघ.।

काष्ठम् । क्ली। दारुणि। কাঠ। मे.ठद्विकं।

काष्ठकम् । क्ली। कृष्णागुरुणि। वै.निघ.। अगुरुणि। काष्ठागुरुणि। रा.नि.व.१२।

काष्ठकदली । स्त्री। Wild plantain, (Musa sapientum.) वन्यकदलीविशेषे। বুনো কলা। मं काष्ठकेलि। गुणा:—कच्चा रक्तपित्तघ्नी शीतला गुरु: मन्दाग्निकरी दुर्ज्जरा अतिमधुरा च। रा.नि.व.११। तृष्णादाहमूत्रकृच्छ्ररक्तपित्तघ्नी विस्फोटकास्थिरोगहरी च। वै.निघ.

काष्ठकीट: । पुं। घुणे। हे.च.।

काष्ठकु(कूट:)टक:(कुट्ट:) । पुं। A sort of woodpecker,(Picus Bengalensis.) पक्षिविशेषे। কাঠঠোকরা পাখী। चिका। गुणा:—"तथा लघुर्वातहर: काष्ठकूटोऽग्निवर्द्धन:। वातश्लेष्माधिको ज्ञेय: शीतल: शुक्रवर्द्धन:।" अश्मरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसतर्पण:॥" अत्रि.२१अ.।

काष्ठगोधा । स्त्री। तन्नामकौषधिविशेषे। काष्ठाकारगोधारूपे। च.चि.१अ.।

काष्ठजम्बु:(म्बू:) । स्त्री। भूमिजम्बूवृक्षे। বনজাম। रा.नि.व.११। [द्वारा.।

काष्ठतन्तु: । पु। काष्ठकृमौ। গুটীপোকা।

काष्ठतक्षकः । पुं । काष्ठतक्षौ । [illegible]र. ।

काष्ठदारुः । पुं, क्ली । The tree Pinus Deodar. (Uvaria longifolia.) देवदारुभेदे । দেবদারুবিশেষ । रा.नि.व.१२ । See देवदारुः ।

काष्ठद्रुः । पुं । A tree called Butea Frondosa. पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

काष्ठधात्री । स्त्री । काष्ठामलकीवृक्षे, क्षुद्रामलकी । भा.पू.१भ. १

काष्ठधात्रीफलम् । क्ली । The fruit of the plant (Emblica officinalis.) क्षुद्रामलकफले । गुणाः—कषायं कटु शीतलं रक्तपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.११ ।

काष्ठपाटला (लिः) । स्त्री । सितपाटलिकायाम् । শ্বেত পারুল গাছ । रा.नि.व.१० ।

काष्ठपुष्पः । पुं । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । प.मु. । [কাঠ মল্লিকা । प.मु. ।

काष्ठमल्लिका । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे ।

काष्ठमार्जारिका । स्त्री । काष्ठविडालिकायाम् । কাটবিড়ালি । भैष. ।

काष्ठरजनी । स्त्री । दारुहरिद्रायां । वै.निघ. ।

काष्ठलेखकः । पुं । घुणे । हारा. ।

काष्ठवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । कटुक्यां । कटुकी । कटुकवल्ल्यां । लताविशेष । रा.नि.व.३ ।

काष्ठवास्तुकः । पुं । वास्तुकशाकभेदे । वै.निघ. ।

काष्ठविवरम् । क्ली । तरुकोटरे । श.चि. ।

काष्ठशारिवा । स्त्री । उत्तरापथप्रसिद्धे शारिवाभेदे, श्वेतशारिवायां, अनन्तायाम् । অনন্তমূল । मद.व.१ । See शारिवा । [रा.नि.व.१६ ।

काष्ठशालिः । पुं । रक्तशालौ । রাঙী ধান ।

काष्ठसारिवा । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । मद. व.१ । [लाः) । मे.ठद्विकं ।

काष्ठा (ष्ठी) । स्त्री । कालपरिमाणे (१० क-

काष्ठागुरु । क्ली । पीतवर्णागुरुणि । পীত অগর । गुणाः—कटूष्णं लेपे रूक्षं कफघ्नञ्च । रा. नि.व.१२ ।

काष्ठामलकी । स्त्री । काष्ठधात्र्यां ।

काष्ठालुः । पुं । शुभ्रालुके । वै.निघ. ।

काष्ठालुकम् । क्ली । काष्ठवत्कठिने कन्दविशेषे । কাট আলু । वै.निघ. ।

काष्ठाशनः । पुं । घुणे । रत्ना. ।

काष्ठिका । स्त्री । काष्ठकदलीवृक्षे । বনকদলী । रा.नि.व.११ ।

काष्ठिरसा । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

काष्ठिला । स्त्री । कदलीवृक्षे । राजार्के । वै. निघ. ।

काष्ठीलः । पुं । राजार्के । রাজাকন্দ । रा. नि.व.१० । See राजार्कः । कुलिशमत्स्ये । चिका. ।

काष्ठीला (लिका) । स्त्री । राजार्के । वै. निघ. । कदलीवृक्षे । কলা গাছ । रा.नि.व.११ ।

काष्ठेक्षुः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ । गुणाः—कान्तारतुल्यगुणः वातकोपनश्च । सु.सू.४५अ. ।

काष्ठोदुम्बरिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायां ।

कासः । पुं । तन्नामकरोगे । কাশি । हिं खाँसि । तस्य निदानलक्षणं—मुखनासिकाधूलिप्रवेशादिना दुष्टोदानवायुनुगतप्राणवायोः कफपित्तेन मेलनम् । स दोषत्रयजः क्षतजः धातुक्षयजश्चेति पञ्चविधः । तदुक्तं "धूमोपघातादजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च । विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव । प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदिष्टः सम्भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः । निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः । पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः । क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरमिति ॥ तेषां भविष्यतां रूपङ्कण्ठे कण्डूररोचकः । शूकपूर्णास्यकण्ठत्वं तत्राधो विहतोऽनिलः । ऊर्द्धं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसृजन् । शिरःस्रोतांसि सम्पूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव च ॥" इत्यादि पूर्व्वरूपम् । भा. । शेषाणां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये स्यान्ति । कफे । काशतृणे । কেশে ঘাস । भ.टी. भ. । शोभाञ्जनवृक्षे । श.च. । [रा.नि.व.७ ।

कासकन्दः । पुं । कोङ्कणप्रसिद्धकासालुके ।

कासघ्नः । पुं । हरीतकीकणाशुण्ठीमरिचगुड़-

इति मोदकविशेषे । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११।
कासमर्दे । कण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

कासघ्नधूमः । पुं । पञ्चविधधूमपानान्यतमे धूमे, येन पीतेन कासो नश्यति। तस्योपकरणं, बृहतीकण्टकारीत्रिकटुकासमर्दहिङ्गुिङ्गुदीलशुनःशिला प्रभृतीनि कासहराणि द्रव्याणि, तैः कल्कीकृतैः धूमपानं । सु.चि.४०अ. । [वंशलोचनायां । प.मु ।

कासघ्नी । स्त्री । भार्ग्याम् । कण्टकार्य्याम् ।

कासजित् । स्त्री । (Clerodendrum siphonanthus.) भार्ग्याम् । बामनहाटी । रा.नि.व.६ ।

कासनाशिका । स्त्री । कर्कटशृङ्गि । लाल ठेउड़ि । रा.नि.व.६ । कर्कटशृङ्ग्याम् । र.मा. ।

कासनाशिनी । स्त्री। कर्कटशृङ्ग्याम् । काँकड़ाशृङ्गी । प.मु. ।

कासन्दीवटिका । स्त्री । कफघ्नौषधे, वेशवारविशेषे । काशुन्दि । गुणाः—हृद्या रुच्याग्निजननी वातमलानुलोमनी वातश्लेष्मघ्नी च । राज.।

कासभञ्जनः । पुं । पटोले । भा.पू.१भ. ।

कासमर्दः (कः) । पुं । (Cassia or senna esculenta. Cassia sophora.) स्वनामख्यातपत्रशाकविशेषे । कालकासन्दा । हिं कसौदी, कासिंदा । मं के कासविंदा । तैं कसिविंदचेट्टु । प्रयोगः—अञ्जनरसे । गुणाः—अग्निदीपनः स्वादुश्च । राज. । तिक्तोष्णः मधुरः कफवातघ्नः अजीर्णघ्नः कासपित्तघ्नः कण्ठशोधनश्च । रा.नि.व.४ । "विविधवातविटह्न्ता मूत्रवातकफे हितः । मधुरः कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः । विशेषतः पित्तहरः इत्युक्तः कासमर्दकः ॥" अत्रि. १६अ.। "मधुरः कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः। विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्दकः ॥" सु.सू. ४६अ. । पर्णं—पाके कटु वृष्यमुष्णं लघु श्वासकासारुचिघ्नं । पुष्पन्तु श्वासकासघ्नमूर्द्ध्ववातविनाशनं ॥ वै.निघ.। वेशवारविशेषे । काशुन्दी । अ.टी.भ. । भा.म.४भ. । पटोले । हारा. । कासघ्नौषधे ।

कासमर्दकपत्रम्
कासमर्ददलम् } क्ली । कासमर्दकदले । कालकासन्दार पाता ।

कासमर्दनः । पुं । पटोलवृक्षे । रा.नि.व.३ ।

कासमर्दिका । स्त्री । कासमर्दे । वै.निघ. ।

कासरः । पुं । महिषे । हारा. ।

कासरोगः । पुं । रोगविशेषे । See कासः ।

कासर्संहारभैरवः । पुं । कासाधिकारे । "रसगन्धकताम्राभ्रशङ्खटङ्कणलौहकं । मरिचं कुष्ठतालीशं जातीफललवङ्गकम् । कार्षिकं चूर्णमादाय द्रवैरेषाञ्च मर्दयेत् । भेकपर्णीकेशराजनिर्गुण्डीकाकमाचिकाः । द्रोणपुष्पी च शालञ्ची ग्रीष्मसुन्दर एव च । भार्गी हरीतकी वासा कार्षिकैः पञ्चजैः रसैः । वटिकां कारयेद्वैद्यः पञ्चगुञ्जाप्रमाणकाम् । .... । वासाशुण्ठीकण्टकारीक्वाथेन पाचयेद्बुधः ॥" रस.र. । अत्र भेकपर्ण्यादीनां स्वरसः प्रत्येकं कर्षपरिमितः । भेकपर्णी=थानकुनि, थूलकुड़ि । र.सा.सं. ।

कासहरवर्गः । पुं । द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशृङ्गीकण्टकारिकावृश्चीरपुनर्नवातामलक्य इति दशद्रव्ये । च.सू.४अ. ।

कासहा । पुं । कण्टकारीकृते पिप्पलीचूर्णसहिते कासहरक्वाथे । तन्नामकधूमपाने । तत्र धूमनाड़ी १६ अङ्गुलिमिता । धूमद्रव्यञ्च क्षुद्रकोषणं भाव्यम् । भा. ।

कासान्तकरसः । पुं । कासाधिकारे । पारदगन्धक-शुद्धविष-शालपर्णी-धान्यकानां चूर्णं प्रत्येकं समभागं, सर्व्वचूर्णसमं मरिचचूर्णम् । ४ गुञ्जा मधुना सेव्यम् । र.सा.सं.। [पुं । सरोवरे । वै.निघ.।

कासारम् । क्ली । स्वनामख्यातपक्वान्नविशेषे ।

कासारिः । पुं । कासमर्दक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

कासालुः । पुं, क्ली । An esculent root, a sort of yam, खंवरे इति कोङ्कणदेशप्रसिद्धे आलुकविशेषे । अस्मदीये च खाम्आलु इति कथ्यते । मं कांसालु । गुणाः—कण्डूघ्नः विषघ्नः श्लेष्मघ्नः अरोचकघ्नः स्वादुः पथ्यः दीपनश्च । रा.नि. व.७ ।

कासिका । स्त्री । कफे । वनमुद्गे । वै.निघ. ।

कासी । त्रि । कासरोगवति । वै.निघ. ।

कासीमृत्तिका । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । पङ्कपर्पटी । रा.नि.व.१३ ।

कासीयम् । क्ली । कासे । কাঁসা । वै.निघ. ।

कासीसम् । क्ली । कासीसे । হিরেকস । मासिकसुराविशेषे । तुत्थके । वै.निघ.। कासीसं भस्मसदृशं किञ्चिदम्लं लवणरसं। ड.। See कासीसम्।

कासीसद्वयम् । क्ली । धातुकासीसपुष्पकासीसयोः । ধাতুকাসীস ও পুষ্পকাসীস । वा.सू. १५अ. । एकं पांशुधातुसंज्ञं, अपरं पुष्पकासीसाख्यम् । एकं भस्मसदृशं किञ्चिदम्लं लवणरसं, द्वितीयं पुष्पकासीसमीषत्पीतं तुवररसम् । ड. ।

कासु(स्क)न्दः । पुं । कासमर्दे । কালকাসন্দা। भैष.कुष्ठचि.कन्दर्पसारतैले ।

कासुम्भी । पुं । कौसुम्भीशाली । रा.नि.व.१६ ।

कासुरः । पुं । महिषे । हला. । [हे.च. ।

कासूः । स्त्री। विकलवाक्ये । मे.सहिकं । रोगे ।

कासेक्षुः । पुं । क्षुद्रकासतृणे । वै.निघ. ।

कासोली । स्त्री । अतिबलायाम् । গোরক্ষচাকুলে । वै.निघ. ।

कास्तीरम् । क्ली। तीक्ष्णलौहे । তীথা। र.मा.।

काहलः । पुं । कुक्कुटे । হারা. । विडाले । श.मा.। क्ली । अव्यक्तवाक्ये । हे.च.। त्रि । शुष्के । मे.।

काहलापुष्पः । पुं । श्वेतधुस्तूरवृक्षे । रा.नि. व.१० ।

काही । स्त्री । कुटजवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

काक्षः । पुं, क्ली । अपाङ्गदर्शने । त्रिका. ।

काक्षी । स्त्री । गोपीचन्दने । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । र.मा. । तुवरिकायाम् । ন্যূত্র । हे.च. ।

काक्षीरी । स्त्री । वंशलोचनाभेदे । रत्ना. ।

काक्षीवः (कः) । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । अम. । श.र. ।

किंशा(सा)रुः । पुं, क्ली । शस्यशूके । শুঁয়া । अम.। रोटके । वाणे । कङ्कपक्षिणि । मे.रत्रिकं ।

किंशुकः । पुं, क्ली । (Butea frondosa.) पलाशवृक्षे । পলাশ গাছ । हिं ढाक । तें मोदुग । रा.नि.व.१० । च.द.गुल्म.चि.। "व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्र ।" नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.१० । शाल्मलीवृक्षे । प.मु. ।

किंशुकतैलम् । क्ली । पिप्पलीमूले पलाशबीजतैले । পলাশবীজের তৈল । वा. ।

किंशुकक्षारः । पुं । पलाशक्षारे । च.चि.१४अ.।

किंशुका । स्त्री । पलाशवृक्षे । ज्योतिष्मत्याम् । नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

किंशुकादिगणः । पुं । त्रिदोषहरद्रव्यसमूहे । यथा—"किंशुकः काश्मरी विश्वमग्निमन्थो विकण्टकः । श्योणाकः शालपर्णी च सिंहपुच्छीद्वयं स्थिरा । पाटला कण्टकारी च बृहती बिल्व एव च॥" रसा.सं.। [नीलकण्ठपक्षिणि । वै.निघ.।

किंशुलुकः । पुं । हलिकर्दपलाशे । श.र. ।

किकिः । पुं । Blue Jay. चाषपक्षिणि । श.मा. । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

किकि(की)दि(दी)वः (विः) । पुं । चाषपक्षिणि । सुवर्णचातके । সোণা চড়া, নীলকণ্ঠ পক্ষী । भरत. । श.मा. । अम. ।

किकिदीधितिः । पुं । कुक्कुटे । हला. ।

किकिरः । पुं । कोकिले । पक्षिणि । अश्वे । वै.निघ. ।

किकी (इन्) । चाषपक्षिणि । वै.निघ. ।

किक्किशः (सः) । पुं । केशादिप्रकीटविशेषे । টাক্ পোকা, দাঁতের পোকা প্রভৃতি । मांसदारणरोगे । च.शा.८अ.। [त्य.४अ.। See सर्पः ।

किक्किसादः । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.क-

किखिः । पुं । वानरे । स्त्री । लघुशृगाले । খ্যাকশিয়ালী । हे.च. । त्रिका. ।

किङ्किनिः (नी) । पुं, स्त्री । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व.९ । भैष.शिरोरोग.चि. किङ्किनीतैले । आम्लद्राक्षायाम् । वै.निघ. ।

किङ्किरः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व.९ । कोकिले । घोटके । क्ली । करिकुम्भे । बृहत्कृष्णमक्षिकायाम् । ভ্রমর । शब्दकल्प. ।

किङ्किरा (री) । स्त्री । रक्ते । सारस्वतः । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ ।

किङ्किराटः । पुं । बर्बूरकवृक्षे । বাবলা গাছ । गुणाः—"किङ्किराटो भवेच्छीतो भेदको ग्राहको

मत:। कफकुष्ठकृमिविषनाशकः समुदाहृतः।" वै.निघ।

किङ्किरातः । पुं।(Barleria prionites) Lin, A species of Amaranth. सकण्टकपीतपुष्पारग्वधिकाख्यौषधे। पीतझाँटी, काँटाझाँटी। इं.व.। वाणपुष्प इति गौड़े। हिं कटसरैया। मं पीवलागोरटा। कं होवणदगोरटे। तै कांड्रगोगु। गुणाः -कषायोष्णः तिक्तः कफवातघ्नः दीपनः शोफकण्डूत्वग्दोषरक्तघ्नश्च। रा.नि. व.१०। हिमः तिक्तः कषायः कफपित्तघ्नः रक्तदोषवातमलशोफान्हन्ति। भा.पू.१भ.। रक्ताम्लाने। लालझाँटी। जटा.। वर्वूरकवृक्षे। बाबला गाछ। भा.। अशोकवृक्षे। अशोक गाछ। रक्तवर्णमिकायाम्। लाल माटी। कोकिले। शुकपक्षिणि। टीया पाखी सारस्वतः।

किङ्किरालः (यः) । पुं। वर्वूरवृक्षे। जटा.।

किङ्किरी । पुं। विकङ्कतवृक्षे। बैंइचि गाछ।

किङ्किलासः । पुं। अशोकवृक्षे। प.मु.।

किञ्चनः । पुं। हस्तिकर्णपलाशे। श.र.। व्यञ्जनि। वै.निघ.। शिवे। पालंशाक। वै निघ.।

किञ्चिन्नीरितपञ्चिका । स्त्री। शाकवृक्षविशेषे।

किञ्चित् । त्रि। चतुर्थांशे। वै.निघ.।

किञ्चित्पाणिः । पुं। कर्षमितमाने। २ तोला। प.प्र १ख.।

किञ्चिदुष्णः । त्रि। ईषदुष्णे।

किञ्चिलिकः
किञ्चुलिकः
किञ्चुलकः
} पुं। Earth worm. गण्डूपदे। केँचो। त्रिका.।

किञ्जम् । क्ली। किञ्जल्के। रा.नि.व.१०। चपाले। नागकेसरपुष्पे। पद्मकेशरे। वै.निघ.।

किञ्जलः । पुं। पद्मकेसरे। श.च.। किञ्जल्क माने।

किञ्जल्कः । पुं, क्ली। कुष्ठे। नागकेशरवृक्षे तत्पुष्पे च। वै.निघ.। च.द.चर्म.चि.चाङ्गेरीघृते। इं.च.। पद्मकेशरे। "किञ्जल्कः केसरः प्रोक्तः।" केशाकारस्वर्णाभवेष्टने, पद्मपराटे। च.द.वा.व्या. चन्दनाद्यतैले। गुणाः—शीतलो रूक्षः कषायी ग्राही कफपित्ततृष्णादाहरक्तार्शोविषशोथघ्नो च। भा.पू.१भ.। मधुरः रूक्षः कटुः मुखव्रणहरः शीतलो रूक्षः पित्ततृष्णादाहहरश्च। रा.नि.व.१०।

किञ्जवालुकम् । क्ली। कङ्कुष्ठे, पर्वतीयमृत्तिकाविशेषे। वै.निघ.। राहीकन्दे। वै.निघ.।

किटिः (टी) । पुं। वनशूकरे। अम.। वा.

किटिदंष्ट्रा । स्त्री। शूकरदंष्ट्रायां। वै.निघ.।

किटिभः । पुं। केशकीटे। निथि। इं.च। कुष्ठरोगभेदे। क्ली। तुत्थके। वै.निघ.।

किटिमः । पुं। सौम्यकीटविशेषे। तेन दष्टे श्लेष्मजन्यरोगा भवन्ति। सु.कल्प.८ष.। क्ली। क्षुद्रकुष्ठभेदे। तल्लक्षणम्—"श्यावकिणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम्।" मा.नि.। "यत्स्रावि वृत्तं घनमुग्रकण्डु तत्स्निग्धकृष्णं किटिमं वदन्ति।" सु. नि.५ष.। न्दे, शूकरकन्दे। वै.निघ.।

किटिमूलकः (लाभः) । पुं। वाराहीक-

किट्ट(क)म् । क्ली। पुरीषे। रा.नि.व.१८। कर्णमले। शुक्रे। लौहमले। मण्डूरे। तत्र किट्टं शतवर्षीयमुत्तमं अशीतिवार्षिकं मध्यमं षष्टिवार्षिकमधमं ततो हीनं विषतुल्यम्। "धायमानस्य लौहस्य मलं मण्डूरमुच्यते। यल्लौहं यद्गुणम्प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्॥" भा.पू.१भ.धातुव.। तस्य शोधनं यथा—किट्टं विभीतककाष्ठानलैः दग्धव्यं। यदाग्निवर्णं भवति तदा गोमूत्रे निर्व्वापयेत्। एवं सप्तवारं कृत्वा शोधयेत्। "अक्षाङ्गारैर्धमेत्किट्टं लौहजं तद्गवां जलैः। स्वेदयेत्तप्ततप्तञ्च सप्तवारं पुनः पुनः॥ चूर्णयित्वा ततः क्वाथे द्विगुणे त्रैफलेऽद्रवे। आलोड्य भर्ज्जयेद्वह्नौ मण्डूरं जायते वरम्॥" सा. कौ.। गुणाः—"ये गुणा मारिते मुण्डे ते गुणाः मुण्डकिट्टके। तस्मात्सर्व्वत्र मण्डूरं रोगशान्त्यै प्रयोजयेत्॥ विचूर्ण्य लौहं मधुना चिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति।" र.सा.सं.। मधुरं कटु उष्णं कृमिवातघ्नं पक्तिशूलवायुशूलमेहगुल्मशोफघ्नञ्च। रा. नि.व.१३।

किट्टवर्ज्जितम् । क्ली। शुक्रे। इं.च.।

किट्टालः । पुं। लौहगृहे। मण्डूरे। ताम्रकलशे। मे.लचिकं। क्ली। ताम्रे। वै.निघ.।

किट्टिमम् । क्ली। द्रवद्रव्यविशेषे।

किण: । पुं । मांसग्रन्थौ । कड़ा, घेँटो । अम. । घुणे । इत्यौ । करीरे । कीशाङ्के । हारा. । मषि-तीपरिस्थफेनाभवस्तुनि । वा.उ.३७ष. । अवस्य बाह्यौरभ्यन्तरभागे । ज.द.२ष. । योनिकन्दरोगे । वै.निघ. ; त्रिका. ।

किणि: । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । श.र. ।

किणिहि: (ही) । स्त्री । Achyranthes aspeaa. श्वेतापामार्गे, अपामार्गे । हिं चिरचटा । रा.नि.व.४ । च.सू.४ष. । कृष्णकटभीवृक्षे । रा.नि.व.९ । सु.सू.३९ष. । श्वेतगोकर्णाम् । श्वेतापराजिता । वै.निघ. ।

किण्व(क)म् । क्ली, पुं । सुराबीजे । मदेर गेजा । प.प्र.३ख. । पक्वो हृतसार: मेदक: किण्व: । सु.सू.३९ष. । भा.म.४भ.योनिरोगे । तथा वशिष्टं तत्प्रोक्तं सुराबीजन्तु किण्वकम् ॥ वैद्यकम् । पिण्याके । रत्ना. ।

किण्वमूलक: । पुं । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

किण्वी । पुं । अश्वे ।

कितव: । पुं । रोचनानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२।२३ । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१०।२३ । ग्रन्थिपर्णे । वै.निघ. । [हेमा.चि. ।

कितवराज: । पुं । धुस्तूरवृक्षे । वै.निघ.२भ.

किनी । स्त्री । कृस्तवृहत्यां । वै.निघ. । [का. ।

किन्तनु: । पुं । ऊर्णनाभे । माकड़शा । त्रि-

किन्दी (न्धी) (इन्) । पुं । घोटके । त्रिका. ।

किम्पाक: । पुं । महाकाललतायां । माकाल लता । र.मा. । विषतिन्दुकवृक्षे । कुचिला । रा.नि.व.९ । See कारस्कर: । रोगे । ज्वरे । मला-दिनिर्गमे । रत्ना. । त्रि । अपक्वे । क्ली । महाका-लफले ।

किम्भरा । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

कियाह: । पुं । शृगाले । रक्तवर्णाश्वे । "पक्व-तालनिभो वाजी कियाह: परिकीर्त्तित: ।" ज.द.३ष. । हे.च. ।

किर: । पुं । वराहे । अम. ।

किरटा । स्त्री । कुसुम्भबीजे । वै.निघ. ।

किरमाल: । पुं । आरग्वधवृक्षे । सु.चि.९ष. ।

किराटिका । स्त्री । सारिकापक्षिणि ।

किरात: (क:)
किराततिक्त: (क:) } पुं, क्ली । The plant Agathotes chirayta. भूनिम्बे । চিরেতা । हिं चि-रायता । तें नेलवेमु । "किराततिक्तममृता ।" च.द.पि.ज्व.चि. । गुणा:—वातिक: तिक्त: कफ-पित्तज्वरघ्न: व्रणरोपण: पथ्य: कुष्ठकण्डूशोषघ्न । रा.नि.व.९ । सारक: रूक्ष: शीतलस्तिक्त: लघु: स-न्निपातज्वरश्वासकफपित्तरक्तदाहकासशोथतृष्णाकु-ष्ठज्वरव्रणकृमिघ्न । भा.पू.१भ. । सि.यो.,च.द.ज्व.चि. । "किरातोऽब्दामृतोदीच्य ।" हारीत. । "कि-रातं विश्वभेषजम् ।" त्रि । अल्पशरीरे । "स्या-त्किरातस्तु भूनिम्बे म्लेच्छे चाल्पतनावपि ।" विश्व. । अश्वरक्षके । [रक्तचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

किरातकान्तम् । क्ली । कोङ्कणप्रसिद्धे भव-

किराततिक्तादि:
किरातादि: } पुं । वातपित्तज्वरे क-षायविशेषे । "किरात-तिक्तममृता द्राक्षामामलकीं शठीं । निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वाथन्तं सगुडम्पिबेत् । अयं चतुर्भद्र-कोऽप्युच्यते ।" भा.म.१भ. । अपिच—"किरातको महानिम्ब: कुटुम्बक: शतावरी । पटोलं चन्दनं पद्मं शाल्मल्योदुम्बरीजटा ॥" रस.च. । अन्य:—"किरातं नागरं मुस्ता गुडूची चेति ।" सि.यो.सा.ज्व.चि. । भा. । "किरातोऽब्दामृतोदीच्य वृहतीद्वय-गोक्षुरं । शालपर्णी पृश्निपर्णी शुण्ठीति ।" कषा-योऽयं वातज्वरे—চিরেতা, মুতা, গুলঞ্চ, বালা, বৃহতী, কণ্টিকারী, গোক্ষুর, শালপানি, চাকু-লে, শুঁট্ প্রত্যেকে ১৬ রতি, জল ৩২তোলা, শেষ ৮ তোলা । अन्यश्च कण्ठकुब्जसन्निपाते हि-त: । किरायिताकटुकीपिप्पलीकुटजकण्टकारीश-टीविभीतकदेवदारुहरीतकीमरिचमुस्ताकट्फला-तिविषामलकीपुष्करमूलचित्रककर्कटशृङ्गीवासानां तोलकद्वयं कषायकृत्वा शुण्ठीचूर्णं ॥० तो. प्रक्षिप्य भक्षयेत् । भा.म.२भ.ज्व.चि. ।

किरातादिचूर्णम् । क्ली । दुर्जलदोषजज्वरे हितम् । किरायिता त्रिवृता वाव्यालकं पिप्पली विडङ्गं कटुकी शुण्ठी चेति द्रव्याणि । एषां सम-भागचूर्णं मधुना लेह्यम् । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

किराताादितैलम् । क्ली । ज्वरे सन्ततसततादौ हितम् । मूर्च्छितकटुतैलं ४ श. दधिमस्तु ४ श. काञ्जिकं ४ श. किराततिक्तक्काथ: (চিরেতার কাথ) ४ श. । कल्कार्थं—मूर्व्वामूलं लाचा हरिद्रा दारुहरिद्रा मञ्जिष्ठा इन्द्रवारुणी (রাথালশশার মূল) कुष्ठं वालकं (বালা) रास्ना गजपिप्पली त्रिकटु पाठा इन्द्रयव: सैन्धवं सचललवणं विट्लवणं वासालक् श्वेतार्कमूलत्वक् श्यामालता देवदारु महाकालफलञ्च (মাকাল ফল) मिलितं १ श. । भैष.ज्व.चि. ।

किरातिनी । स्त्री । जटामांस्यां । श.र. ।

किरि: । पुं । शूकरे । रत्ना. । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

किरिटि: (टी) । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि. व.९ । खर्ज्जूरवृक्षे । शङ्खपुष्प्याम् । অপরাজিতা । क्ली । हिन्तालफले । त्रिका. ।

किरीट: । पुं । कुसुम्भवृक्षे । वै.निघ. ।

किर्म्मी । स्त्री । पलाशवृक्षे । मे.मद्विकं ।

किर्म्मीर: (त्वक्) । पुं । कर्वूरे । नागरङ्गवृक्षे । লেবু গাছ । मे., त्रिका. ।

किर्य्याणी । स्त्री । वनशूकरे । [वै.निघ. ।

किलपादिका । स्त्री । क्षुद्रलज्जालुकायाम् ।

किलाट: । पुं । Inspissated milk. शोषितक्षीरपिण्डे । हारा. । ছানা । गिलरी इति प्रसिद्धे दुग्धविकारे । र.मा. । कूर्चिकाभूतस्य क्षीरस्य घनभागे । सु.सू.४५अ. । कूर्चिकाक्षीरशाकयोर्घनभाग: पृथग्भूत: किलाट: । वा.क्षीरव. । तथा “नष्टदुग्धस्य पक्कस्य पिण्ड: प्रोक्त: किलाटक: । अपक्कमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पय: ॥” भा.। “पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तक्रेण तक्रकूर्चा स्यात्तयो: पिण्ड: किलाटक: । गुरु: किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रद: स्मृत: ॥”

किलाटी (इन्) । पुं । वंशे । বাঁশ । एरण्डवृक्षे । हारा. । स्त्री । क्षीरविक्रेत्री । हे.च. ।

किलात: । त्रि । वामने, ह्रस्वे ।

किलालम् । क्ली । गोमूत्रे । वै.निघ. ।

किलासम् । क्ली,पुं । A blotch, a white leprous spot. क्षुद्रकुष्ठरोगविशेषे । ছুলী, ধবল, লালপাকড় । रा.नि.व.२० । तत्त्रिविधं वातादिभेदेन । लक्षणम्—“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत् । निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं । वाताद्रुक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् । सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥” मा.नि. । [हे.च. ।

किलासघ्न: । पुं । कर्कोटके । কাঁকরোল ।

किलासनाशन: । त्रि । किलासघ्ने । [अम. ।

किलासी (इन्) । त्रि । किलासरोगिणि ।

किलि । व्य । कण्ठकूजिते ।

किलिञ्चम् । क्ली । सूक्ष्मकाष्ठे । जटा. ।

किलिञ्चन: । पुं । राजि । রজন । मीनभेदे । वै.निघ. ।

किलिञ्ज: (क:) । पुं, क्ली । वीरणादिकटे । सूक्ष्मकाष्ठे । त्रिका. । सु.चि.१०अ.महाकुष्ठे ।

किलिम: । पुं, क्ली । A kind of Fir or Pine. देवदारुवृक्षे । দেবদারু গাছ । भा.म. १भ.ज्व.चि. । च.शा.८अ. । “कलिद्रुकिलिमाभया ।” धूनके । वै.निघ. । तैलदेवदारुणि । च.द वा.व्या.प्रसारणीतैले ।

किल्विषम् । क्ली । रोगे । पापे । मे.षत्रिकं

किल्ली । पुं । घोटके । त्रिका. ।

किशरा । स्त्री । कशरायाम् । द्विरूपकोष: ।

किशरोमा । पुं । शुकशिम्ब्याम् । वै.निघ. ।

किशल: (य:) । पुं,क्ली।कोमलपल्लवे। त्रिका.।

किशोर: । पुं । घोटकशिशौ । रत्ना. । तरुणावस्थायाम् । शिशौ । तैलपर्ण्यां । मे.रत्रिकं। सूर्य्ये ।

किष्कु: । पुं, स्त्री । (Arundo Tibialis.) द्वादशाङ्गुलपरिमाणे । हस्ते । वितस्तौ । रत्ना. । प्रकोष्ठे । मे.कद्विकं । शालवृक्षे । वंशे । इक्षुभेदे ।

किष्कुपर्व्वा । पुं । इक्षौ । वंशे । नले । मे. ।

किसरम् । क्ली । सुगन्धिद्रव्यविशेषे ।

किसल: (य:) । पुं,क्ली । कोमलपल्लवे । अम. ।

कीकट: (क:) । पुं । घोटके । विश्व. । तद्देशजाश्वे । विश्व: ।

कीकटी (इन्) । पुं । वन्यवराहे । वै.निघ. ।

कीकशः (सः) । पुं, क्ली । कृमिजातौ । मे. । अस्थनि । रा.नि.व.१८ । [हारा. ।

कीकसमुखः (सास्यः) । पुं । पक्षिणि ।

कीकिः । पुं । चाषपक्षिणि । अ.टी. ।

कीचकः (काह्वयः) । पुं । रन्ध्रवंशे । फाँपा बाँश । नले । नलथागड़ा । रा.नि व.७.८ ।

कीटः (कः) । पुं । लौहकिट्टे । विष्ठायाम् । कृमिजातौ । अ.र. । ते सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशव-पूत्यण्डसम्भवत्वाद्दिविधाः वायुग्न्यम्बुप्रकृतयः । तत्र चतुर्विधाः सुघोराः । "कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः । उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गी मयूरिका । आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिका मुखवैदलौ । शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः । शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः । अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः । इति । कौण्डिल्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः । विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा । वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चःकीटोऽरिमेदकः । पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी । क्लीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः । एते ह्यग्निप्रकृतयः चतुर्विंशः प्रकीर्त्तिताः । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ इति । विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः । सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिमस्तथा । सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः । कीटगर्द्दभकश्चैव तथा चोटक एव च । त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः । इति । तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा । कोष्ठागारी कृमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः । तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा । अग्निकीटश्च घोराः स्युः द्वादश प्राणनाशकाः । तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । सामान्यतो दृष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ।...इति । त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः । चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः । तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति । प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः । तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः ॥" इत्यादि । सु.कल्प. ८अ. ।

कीटगर्द्दभकः । पुं । सौम्यकीटविशेषे । तेन दष्टे श्लेष्मजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ. ।

कीटघ्नः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । [द्रव्ये ।

कीटजम् । क्ली । রেশম্, তসর इति ख्याते

कीटजा । स्त्री । लाक्षायां । লাহা । र.मा. ।

कीटनामा । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । वै. निघ. ।

कीटपादिका (दी) । स्त्री । The plant (Cissus Pedata.) हंसपादीलतायाम् । গোয়ালে লতা । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. । [प्रजापति । खद्योते ।

कीटमणिः । पुं । Butterfly. पतङ्गभेदे ।

कीटमर्द्दरसः । पुं । कृम्यधिकारे रसः । अत्र ब्रह्मदण्डी भार्गी तद्वीजम् । र.सा.सं. । विषमुष्टिः कुचिला । "शुद्धसूतं शुद्धगन्धमजमोदा विड़ङ्गकं । विषमुष्टी ब्रह्मदण्डी यथाक्रमगुणोत्तरं । चूर्णयेत् मधुना मिश्रं निष्कैकं कृमिजिद्भवेत् ॥ मुस्ताक्वाथमनुपिबेत्...... ।" भैष. ।

कीटमाता (री) । स्त्री । हंसपादीलतायां । भा. । रा.नि.व.५ । (री) रक्तलज्जालुकायाम् । वै. निघ. । [अयं नदीतीरे सिकतामध्ये जायते ।

कीटमेषः । पुं । मृगचिरा इति प्रसिद्धे कीटे ।

कीटरिपुः (शत्रुः) (हारिः) (टारिः) । पुं, क्ली । विड़ङ्गे । वै.निघ.संग्रहणी.चि.कल्याणगुड़े ।

कीटारिरसः । पुं । कृमिघ्नौषधि । पाठः—"शुद्धसूतमिन्द्रयवञ्चाजमोदा मनःशिला । पलाशवीजं गन्धञ्च देवदाल्या द्रवैर्दिनं । सम्मर्द्य भक्षयेन्नित्यं मुद्गपर्णीरसैः सह । सितायुक्तं पिबेच्चानु कृमिपाली भवत्यलम् ॥" भैष. ।

कीटारिष्टम् । क्ली । अश्वस्य कीटवेधरोगे । "कीटवेधं प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं समासतः । शरन्निदाघयोश्चैव वाहानां घर्म्मसेवनात् ॥ वाजिनां कीटवेधस्तु भवेन्मिथ्योपचारतः । घनकाले च तोयानां सेवनाच्छालया विना ॥ कीटकाण्डास्तदाश्वानां भवन्ति जठरे स्थिराः । ज्यैष्ठशुक्लद्वितीयायां तेभ्यः

कीटा भवन्ति च ॥" अ.द.२९अ. । [भा. ।

कीडेरः । पुं । तण्डुलीयशाके । কাঁটানটিয়া ।

कीतनिका । स्त्री । यष्टीमधुनि । वै.निघ. ।

कीनम् । क्ली । मांसधात्री । वै.निघ. ।

कीनाशः । पुं । वानरविशेषे । भ.टी.स्वा. ।

कीरम् । क्ली । मांसे । रा.नि.व.१६ । पुं । शुकपक्षिणि । हला. ।

कीरकः । पुं । वृक्षभेदे । धरणिः ।

कीरटः (टा) । पुं,स्त्री । वङ्गधात्री । वै.निघ. ।

कीरतनूफला । स्त्री । तूलकवृक्षे । আকন্দ । वै.निघ. ।

कीरनासा । स्त्री । शुकनासायाम् । वै.निघ. ।

कीरमणिः । पुं । धूम्याटपक्षिणि । ফিঙে । वै.निघ. । [গাঁঠিয়ালা । रा.नि.व.१२ ।

कीरवर्णकम् । क्ली । स्थौणेयकनामगन्धद्रव्ये ।

कीरेष्टः । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । आम्रवृक्षे । आखोटवृक्षे । जलमधूके । रा.नि.व.११ ।

कीर्णपुष्पः । पुं । चीरमोरटे । লতাকড়ার । रा.नि.व.३ ।

कीर्त्तनी । नीलीवृक्षे । वै.निघ. ।

कीर्त्तिः । स्त्री । यशसि । पङ्के । विश्वः ।

कीर्त्तिशेषः । पुं । मरणे । जटा. ।

कीलः (काख्यः) । पुं । योनौ संसक्ते मूढगर्भविशेषे । भा.म.४भ.गर्भ.चि. । "मन्नौ च यो भवति कीलकवत्स कीलः ।" मा.नि. । अस्त्रज्वालायाम् । कफोणौ । शङ्कौ । मे. । भग्नसन्धानार्थे काष्ठफलके ।

कीलकः । पुं । कक्कोले । वै.निघ. । [नि.व.५।

कीलपादिका । स्त्री । हंसपादीक्षुपे । रा.

कीलशायी । पुं । कुक्कुरे । हे.च. । [छ । श.च. ।

कीलसंस्पर्शः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । গাব গা-

कीलाटः । पुं । शोधितक्षीरपिण्डे । हारा. ।

कीलालम् । क्ली, पुं । अमृतक्षीरसे । "कुन्दुरुक्षीरगन्धः स्यात्कीलालः शस्त्रकीरस" इति शब्दार्णवः । मधुनि । श.र. । जले । रक्ते । रा.नि.व.१८ ।

कीशः । पुं । वानरे । हला. । पक्षिणि । श.र. । सूर्य्ये । वै.निघ. । [श.र. । भम. ।

कीशपर्णः (र्णी) । पुं, स्त्री । अपामार्गवृक्षे ।

कीशफलम् । क्ली । कक्कोले । वै.निघ. ।

कीशरोमा । स्त्री । कपिकच्छौ । আলাকুশী । रा.नि.व.३ ।

कुकः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । वै.निघ. ।

कुकभम् । क्ली । मद्यविशेषे । श.च. ।

कुक(कु)रः । पुं । ग्रन्थिपर्णीलतायाम् । त्रि । रोगादिना कुञ्चितहस्ते । त्रिका. । भम. । पुं । (कुरः) । कुकुरे । उणा. ।

कुकाञ्जनम् । क्ली । पित्तले । व.मु. ।

कुकुटः । पुं । (Marsilea quadrifolia.) सितावरक्षुपे । শুষনিশাক । शाल्मलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.८ ।

कुकु(कू)टी । स्त्री । ऋषभके । शाल्मलीवृक्षे ।

कुकु(र)द्रुः । पुं । कुकुरद्रुमे । কুকুরশোঁকা । वै.निघ. ।

कुकुन्दः (रः) । पुं । कुकुरद्रुमे । কুকুরশোঁকা, কুকুরমুতা । हिं कुकुरौंदा । भा.पू.१भ. । क्ली । The cavities of the loins. पार्श्वजघनयोः वहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने मर्म्मद्वये, नितम्बस्थकूपकद्वये, पृष्ठवंशाधो गर्त्तद्वये । सु.शा.६अ. । भम. । [निघ. ।

कुकुन्दनी । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै.

कुकुन्दरमेचकः । पुं । गौरचलक्षुल्यां । গোরক্ষচাকুলিয়া । रस.र.स्तनरोग चि. ।

कुकुभः । पुं । ककुभपक्षिणि । वै.निघ. ।

कुकुरजिह्वा । स्त्री । Acheiris Kookor zibha. मत्स्यविशेषे । [वै.निघ. ।

कुकुरन्दः । पुं । कुकुरद्रुमे । কুকুরশোঁকা ।

कुकुवाक् । पुं । ककुभपक्षिणि । वै.निघ. ।

कुकूटम् । क्ली । मयूरपुच्छे । वै.निघ. ।

कुकूणकः । पुं । Weakness of the eyes in infants. शिशूनां नेत्रवर्त्मगतरोगे । কতো। हिं कोथवाइ । भा.म.४भ. । "कुकूणकः क्षीरदोषा-

च्छिशूनामिव वर्त्मनि। जायते सरुजं नेत्रं कण्डूरं प्रस्रवेदिह। शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासाप्रघर्षणं। शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न चाक्ष्युन्मीलनक्षमः॥" मा.नि.। पादरोगभेदे। [हारा.।

कुकूलः । पुं। तुषानले। रत्ना.। क्लो। श्वभ्रे।

कुकोलम् । क्लो। कोलीवृक्षे। कुर्ल गाछ। श.च.।

कुक्कुटः (कः) । पुं। ताम्रचूड़पक्षिणि। कुकड़ा। हिं मुर्गा। तें कोड़ि, कुक्क। भा.पू.१भ.। See अग्निचूड़ः। कुक्कुभपक्षिणि। कुको पाखी। मे.। श.र.। अग्निकणे। हे.च.। (कः) सुनिषण्णशाके। भा.पू.१भ.शाकव.। सुणसुणा रान्माठ इति कोङ्कणे। प्रा. कुरुडु, दैवकुरुडु। गुणाः— "कुक्कुटश्चोक्तस्तुवरो ग्राहको णरसायनः। मेधारुचिकरः शीतः रूक्षश्चाग्निप्रदीपकः। अविदाही लघुः स्वादुः हृद्यो वृष्यस्त्रिदोषजित्। ज्वरमेहश्वासदाहमेदःकुष्ठभ्रमापहः। अरोचकं नाशयतीत्येवमुक्तं पुरातनैः॥" वै.निघ.। See सुनिषण्णः। शाल्मलिवृक्षे।

कुक्कुटपादपः (पादी) । पुं,स्त्री। देवसर्षपे। गुणाः—"सरा कुक्कुटपादुक्ता मूले रक्ता च रुच्यदा। गन्धे चोग्रा सन्निपातकफवातविनाशिनी॥" वै.निघ.। कटूष्णः कफघ्नः क्रिमिदोषघ्नः रुच्यः मुखरोगघ्नश्च। रा.नि.व.९।

कुक्कुटपुटः । पुं। हस्तप्रमाणखाते दशवनकरीषकृतौषधपुटे। मतान्तरे लक्षणं यथा—"वितस्तिमात्रके खाते कथितङ्कौक्कुटं पुटम्।" मतान्तरे तु, "षोड़शाङ्गुलके खाते कस्यचित्कौक्कुटं पुटम्"इति भा.। अपरे तु, "अधः षड़ङ्गुलं खातं चतुर्दिक्षु च तादृशं। एतत्कुक्कुटनामानं पुटं विद्याद्भिषग्वरैः॥" वैद्यकान्तरं।

कुक्कुटपुटभावना । स्त्री। मिलितपत्रत्रयरसेन भावनां दत्त्वा कुक्कुटपुटेन शोधने। वैद्यकम्।

कुक्कुटपेटकः । पुं। कुक्कुटपिञ्छे। वै.निघ.।

कुक्कुटमञ्जरी । स्त्री। चविकायाम्। चई। रा.नि.व.६। [वै.निघ.।

कुक्कुटमर्द्दका । स्त्री। आरामशीतलायाम्।

कुक्कुटमस्तकम् । क्लो। चव्ये। रा.नि.व.६। मरिचभेदे। वै.निघ.।

कुक्कुटशिखः । पुं। कुसुम्भवृक्षे। श.च.।

कुक्कुटा । स्त्री। पीतझिण्ट्याम्। वै.निघ.।

कुक्कुटाण्डः (कः) । पुं। तदण्डतुल्यतण्डुले व्रीहिधान्ये। कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते। भा.पू.१भ.धान्यव.। क्लो। कुक्कुटडिम्बे।

कुक्कुटाण्डसमः । पुं। तदाकारवर्णवार्त्ताकौ। वै.निघ.।

कुक्कुटाभः (हिः) । पुं। कुक्कुटसदृशवर्णफणसर्पभेदे। कुक्कुटाहिरिति लोके। हे.च.। क्लो। कुक्कुटडिम्बकपाले। কুক্ড়ার ডিমের খোলা। व्रणोत्सादने हितम्। सु.सू.३९अ.।

कुक्कुटी (इन्)। पुं। कुक्कुटे। कुक्कुभपक्षिणि। तदण्डाकारकन्दे। मे.। स्त्री। Silk cotton tree. शाल्मलिवृक्षे। रा.नि.व.८, भा.पू.४भ.मूत्राष्टकतैले। शितिवारके। वा.उ.५अ.। कुक्कुटपत्न्याम्। मूरगी। क्षुद्रगृहगोधिकायाम्। टिकटिकि। श.र.। उत्कटवृक्षे। শ্বেত ওকড়া, কালিয়াবিষর। प.मु.। उच्चटामूले। "उच्चटा बहुलिङ्गी स्यात्सैवोक्ता कुक्कुटी क्वचित्।" रत्ना.।

कुक्कुटीमूलम् । क्लो। शाल्मलिमूले। ज.द.।

कुक्कुटोरगः । पुं। गोनससर्पे।

कुक्कुभः । पुं। A wild cock. (Phasianus Gallus.) पक्षिविशेषे। কুকো পাখী বা পাৎকুকা। अम.। वनकुक्कुटे। हारा.।

कुक्कुरः । पुं। सारमेये। কুকুর। हिं कुत्ता। रत्ना.। क्लो। ग्रन्थिपर्णे। গেঁঠেলা। मे.।

कुक्कुरद्रुः । पुं। वृक्षविशेषे। কুকুরশোঁকা। गुणाः—कटुत्वं तिक्तत्वं ज्वरशोणितकफघ्नत्वं। मद.। तन्मूलमार्द्रं मुखे धृतं मुखशोषघ्नञ्च। भा.।

कुक्कुरमेण्डुका (ण्डुकः) । स्त्री। गोरक्षतण्डुलायाम्। গোরক্ষচাকুলিয়া। भैष.स्त्रीरोग.चि.। "कुक्कुरमेण्डुकमूलम्।"

कुक्कुरी । स्त्री। कुक्कुरपत्न्याम्। श.र.।

कुक्कुवाक् । पुं। सारङ्गमृगे। रा.नि.व.१९।

कुग्रामः । पु। कुत्सितग्रामे। "धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः। पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत्॥"

कुङ्कुमम् । क्ली । Saffron. (Crocus sativus.) तन्नामकद्रव्ये । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । कुङ्कुम् । हिं जाफरान् । मं कुमकुमकेसर । तें कुंकुम । कुङ्कुमं काश्मीरजमेव सूक्ष्मकेशरं रक्तवर्णं पद्मसुगन्धि श्रेष्ठम् । यच्च वाह्लीकदेशजातं तत्पाण्डुवर्णं केतकीगन्धं सुगन्धञ्च तन्मध्यमम् । पारस्यजञ्च मधुगन्धमीषत्पाण्डुवर्णं स्थूलकेशरञ्च तदधमम् । गुणाः—कटुकं तिक्तं स्निग्धं शिरोरोगव्रणकृमिहरं वर्णकरं वमिहरं व्यङ्गघ्नं त्रिदोषघ्नञ्च । भा.पू.१भ.। रेचकं वैवर्ण्यकण्डूघ्नञ्च । राज. । हास्यकरमुष्णं बल्यञ्च । मद.व.३ । सुरभितिक्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरोगघ्नं । शिरःशूलविषदोषघ्नं रोचनं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व.१२ ।

कुङ्कुमरेणुः । पुं, स्त्री । कुङ्कुमगुण्डके ।

कुङ्कुमशालिः । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरः शीतलः रक्तपित्तातिसारघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

कुङ्कुमा । स्त्री । शाअलिद्रव्ये । वै.निघ. ।

कुङ्कुमागुरुकः । पुं । पीतरक्ते हरिचन्दने । गुणाः—"शीतस्तिक्तः पित्तश्रमापहः । शोषञ्च दवथुञ्चैव नाशयेदिति कीर्त्तितः । स्वर्गिभोग्यो मनुष्याणां दुर्लभः परिकीर्त्तितः ।" वै.निघ. ।

कुङ्कुमाद्यतैलम् । क्ली । नीलिकापिड़कादौ हितम् । तैलं १ श. । क्वाथार्थे—कुङ्कुम-रक्तचन्दन-लाक्षा-मञ्जिष्ठा-यष्टिमधु कृष्णागुरु-वीरणमूल पद्म-काष्ठ-नीलोत्पल-वटाङ्कुर-पर्कटीशुङ्गा-पद्मकेशर-दशमूलानां प्रत्येकं पलं, वारि १६ श. शे. ४ श. । क्वाथेन, मञ्जिष्ठायष्टिमधुमधुकलाक्षारक्तचन्दनानां प्रत्येकं कर्षमितेन कल्केन छागदुग्धेन शरावद्वयेन च पचेत् । कषायीकृमपि कुङ्कुमं पाकसिद्धे प्रक्षिपन्ति केचित् । अन्यद्यथा—"कुङ्कुमं किंशुकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनं । कालीयकं पद्मकञ्च मातुलुङ्गस्य केशरम् । कुसुम्भं मधुयष्टी च फलिनी मदयन्तिका । निशे गोरोचना पद्मसुत्पलञ्च मनःशिला । काकोल्यादिसमायुक्तैरेतैरर्द्धमितैर्भिषक् । लाक्षारसपयोभ्याञ्च तैलप्रस्थं विपाचयेत् । कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात्काञ्चनोपमं । करोति… ॥" च.द. । रस.र. ।

कुङ्गनी । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां । बड़ लताफट्‌की । रा.नि.व.३ । [नि.क.१८ ।

कुचः । पुं । स्तने । स्तनाग्रभागे, चूचुके । रा.

कुचखण्डिका (गण्डी) । स्त्री । मूर्वायां । मूर्गा । श.च. ।

कुचतटाग्रम् । क्ली । चूचुके ।

कुचन्दनम् । क्ली । (Pterocarpus santalinus. रक्तचन्दनविशेषे । र.मा. । Sappan or long wood. पत्राङ्गे । बकम् काठ । मे. । कुङ्कुमे । श.च. । Leguminus Pavonina. मलेन्द्रीचन्दने । सु.सू.३८अ. । प्रियङ्ग्वादि ।

कुचफलः । पुं । Pomegranate. कपित्थवृक्षे । दाड़िम्बवृक्षे । रा.नि.व.११। क्ली । तत्फले।

कुचमुख(चाग्र)म् । क्ली । चूचुके । अम. ।

कुचाङ्गेरी । स्त्री । A kind of wood sorrel. (Rumex Vesicarius.) चुक्रे । चुकापालङ् । र.मा. ।

कुचिः । पुं । अष्टमुष्टिपरिमितमाने । वै.निघ. ।

कुचिकः । पुं । (Unibranchapertura cuchiya.) मत्स्यविशेषे । कुँचिया माछ । एतद्दृष्टे गौर्म्रियते ।

कुचिकर्णः । पुं । तन्नामकर्णरोगभेदे । तत्र वातादभ्यन्तरे शष्कुली सङ्कुचिता भवति । वा.उ. १७अ. । [२भ.वा.व्या.समीरगजकेशरीरसे ।

कुचिलम् । क्ली । कुचेले । कुँचले । वै.निघ.

कुचुटकः । पुं । जलशाकविशेषे । वै.निघ. ।

कुचेलः (ला) । पुं, स्त्री । कनकफलवृक्षे । कुँचले गाछ । कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले । त्रि । कुत्सितवस्त्रे । मे. । [नाग्नि । प.मु. । रा.नि.व.६ ।

कुचेलिका (ली) । स्त्री । पाठायाम् । आक्‌-

कुच्छम् । क्ली । कुमुदे । श.च. । श्वेतपद्मे ।

कुच्छायम् । क्ली । शरीरे । वै.निघ. ।

कुच्छुटः । पुं । वब्बूलकवृक्षे । वै.निघ. ।

कुजः । पुं । वृक्षे । रा.नि.व.२ । क्ली । पद्मे ।

कुञ्जि(ञ्झ)शः । पुं । कुड़िशमत्स्ये । कुड़्‌चो माछ । See कुड़िशः ।

कुज्झटिः (का) (टी) } स्त्री। कुज्झटिकायां।
कुज्झिका (ज्झी) } कुय्रा, कुयाशा।
श.र.।

कुञ्चनम्। क्ली। नेत्रवर्त्मजरोगविशेषे। तस्य लक्षणं यथा—"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः। तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः॥" मा.नि.। पादरोगभेदे।

कुञ्चिः। पुं। अष्टमुष्टिपरिमाणे। "अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः।" प.प्र.।

कुञ्चिका। स्त्री। मेथिकायाम्। रा.नि.व.६। वै.निघ.अर्श.चि.हवुषा.तक्रारिष्टे। कृष्णजीरके। जटा.। गुञ्जायाम्। कञ्चिकायाम्। कञ्चि। श.च.। वचायाम्। मत्स्यभेदे। कुँचে মাছ।

कुञ्चितम्। क्ली। तगरपुष्पे। তগরপাতুকা। रा.नि.व.१०। पिण्डीतगरे। त्रि। वक्रे। अम.।

कुञ्ची। स्त्री। जीरके। वृहज्जीरके। भा.पू.१भ.।

कुञ्जः। पुं,क्ली। निकुञ्जे। हनुदेशे। हस्तिदन्ते। मे.जद्विकं।

कुञ्जप्रियः। पुं। जवावृक्षे। वै.निघ.।

कुञ्जरः। पुं। हस्तिनि। कष्टकुचाइ इति विख्याते वृक्षे। रत्ना.। अश्वत्थवृक्षे। त्रिका.। केशे। मे.।

कुञ्जरपादपः। पुं। कुन्दरुकवृक्षे। वै.निघ.।

कुञ्जरपिप्पली। स्त्री। गजपिप्पल्यां। श.मा.।

कुञ्जरपुटः। पुं। गजपुटे। र.सा.सं.।

कुञ्जरक्षारमूलम्। क्ली। मूलके। মূলো। रा.नि.व.७।

कुञ्जरा (री)। स्त्री। धातकीवृक्षे। ধাইফুল গাছ। र.मा.। पाटलवृक्षे। পারুল গাছ। मेदिनिकं। (री) हस्तिन्याम्। श.च.।

कुञ्जरारातिः। पुं। शरभे। हे.च.।

कुञ्जरालुकम्। क्ली। आलुकविशेषे। हस्त्यालू। श.च.।

कुञ्जराशनः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। अम.।

कुञ्जरिका। स्त्री। सल्लकीवृक्षे। वै.निघ.।

कुञ्जलः। पुं। रसुनभेदे। क्ली। काञ्जिके। प.मु.।

कुञ्जवल्लरी। स्त्री। निकुञ्जिकाम्लवृक्षे। रा.नि.व.८।

कुञ्जिका। स्त्री। कृष्णजीरके। जटा.। निकुञ्जिकाम्लवृक्षे। रा.नि.व.८। चिक्कवृक्षे। हे.च.।

कुटः। पुं,क्ली। कोटे। গড়। घटे। मे.। त्रि।

कुटङ्कः (कः)। पुं। गृहाच्छादने। চাল। (कः) कुटीरे। কুঁড়ে। तरुलतागहने। अ.टी.।

कुटचः (जः)। पुं। (Wrightia antidysenterica,) (Holarrhena antidysenterica,) (Echites antidysenterica.) स्वनामख्यातवृक्षे। কুড়চি গাছ। हिं भं कवैश्रा, कुड़ा। कं कोड़सिगेयमरनु। तें अंकुड्चेट्टु, अगिशचेट्टु, तुम्मिकचेट्टु। उत. कुड़िया। श.र.। स द्विविधः सितासितभेदेन। (चः) गुणाः—कटुतिक्तोष्णः कषायः अतिसारघ्नः। तत्र असितः पित्तघ्नः त्वग्दोषार्शोघ्नश्च। रा.नि.व.६। कफघ्न इति। राज.। "कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत्। तत्पुष्पं वातलं शीतं तिक्तं पित्तातिसारजित्।" भा पू.१भ.। तथा, "पुष्पन्तु वत्सकस्योक्तं तुवरञ्चाग्निदीपनम्। तिक्तं शीतं वातलञ्च लघु पित्तातिसारनुत्। रक्तदोषकफं पित्तं कुष्ठञ्चैवातिसारकं। क्रमेणैव हरेदेतदुक्तं पूर्वैश्च सूरिभिः॥ कृष्णस्तु कुटजश्चोक्तो रक्तदोषार्शनाशनः। त्वग्दोषपित्तशमनो गुणास्त्वन्ये तु पूर्ववत्॥" वै.निघ.। तैलं मूलकतैलगुणं। क्ली। इन्द्रयवे। सि.यो.अतिसा.चि.। कमले। वै.निघ.।

कुटजत्वक् (फलम्)। स्त्री, क्ली। कुटजमूलत्वचि। কুড়চির মূলের ছাল। च.द.ज्वरातिसा.चि.। "कुटजत्वक्फलैः श्रृतम्।" इन्द्रयवे। सि.यो.अर्श.चि.कुटजाद्यघृते।

कुटजपुटपाकः। पुं। सन्निपातरक्तातीसारे हितः। कुटजमूलत्वक् ३२ तो. तण्डुलोदकेन सम्पिष्य तद्गोलकं जम्बूपत्रेणावेष्ट्य सूत्रेणावेष्टयेत्। अथ तत्पिष्टगोधूमेनालिप्य तदुपरि मृत्तिकालेपनं दत्त्वा करीषाग्नौ पचेत्। यावल्लेपो रक्तवर्णः तावद्वतार्य्य रसं गालयेत् मधुना च पलमितो रसो हितः। भा.म.१भ.रक्तातिसा.चि.। शा.कौ.। भैष.। "स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्धमादाय

तत्क्षणमतीव च पीषयित्वा । जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्तम् । सुस्विन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् । তাজা কুড়চির মূলের ছাল কুটিয়া চেলুনীর জলে মাথিয়া জামপাতায় কুশ দ্বারা বান্ধিয়া মৃত্তিকা লেপনপূর্ব্বক পাক করিবে। লেপনমৃত্তিকা লাল হইলে পাক শেষ হইবে।

कुटजमल्ली । स्त्री। वृक्षविशेषे। কুড়চিমল্লিকা।

कुटजरसक्रिया । स्त्री । अर्शोरोगे । कुटजत्वक् १०० प. आकाशवारि (अभावे भौमवारि) ६४ श. शे. १६ श. (मतान्तरे अष्टभागशिष्टः) । क्वाथे पुनः पक्त्वा लेहीभूते तत्र मोचरस-वराहक्रान्ता-प्रियङ्ग्विन्द्रयवानां प्रत्येकं चूर्णं त्रिपलिकं दत्त्वा पुनः पचेत्, पक्त्वा च दर्व्वीलेपयोग्ये सञ्जाते पाकशेषमवतारयेत् । কুড়চিছাল ১২॥০ শ. জল ৬৪ শ. শেষ ১৬ শ. বা ৮ শ.। পাক করিয়া লেহবৎ হইলে মোচরস, বরাক্রান্তা, প্রিয়ঙ্গু, ইন্দ্রযব প্রত্যেকে ৩ পল প্রক্ষেপ দিবে।

कुटजलेहः । पुं। अर्शोरोगे। कुटजत्वक् १२॥० श. वारि ६४ श. शे. क्वाथः ८ श.। वस्त्रपूतं क्वाथं सपुराणगुडं (३ प.) पक्त्वा लेहीभूतं, अवतार्य्य तत्र भेलकादीनां चूर्णं प्रत्येकं १ प. प्रक्षिप्य यथाविधि पाकशेषं कुर्य्यात् । चूर्णानि यथा—रक्तचन्दनं विडङ्गं त्रिकटु त्रिफला रसाञ्जनं चित्रकमूलं इन्द्रयवः वचा अतिविषा बिल्वपेशी च । च.द. अर्श.चि. ।

कुटजवीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ ।

कुटजसुधा । स्त्री । कुटजचूर्णे । কুড়চির চূর্ণ। "कौटजा शोफनाशिनी ।" वै.निघ.।

कुटजक्षीरम् । क्ली । रक्तातीसारे प्रशस्तम् । कुट्टितकुटजमूलत्वक् १६ तो. वारि ४ श. शे. १ श. छानयित्वा तत्र क्वाथे छागीपयः पलद्वयं दत्त्वा पक्त्वा च क्षीरशेषमवतारयेत् । भा.म.१भ.अतिसा.चि. । [रा.नि.व.५ ।

कुटजा (भिषम्) । स्त्री, क्ली । इन्द्रयवे ।

कुटजादिक्वाथः । पुं । रक्तातीसारे हितः । "कुटजातिविषा मुस्ता बालकं लोध्रचन्दनं। धातकी दाडिमं पाठा क्वाथमेषां समाक्षिकं । पिबेद्रक्तातिसारेषु दाहशूलप्रशान्तये ।" भा.म.१भ.रक्तातिसारः । द्वितीयः—"कुटजं दाड़िमं मुस्तं धातकी बिल्वबालकं । लोध्रचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिबेत् ॥" কুড়চিছাল, আতইচ, মুতা, বালা, লোধ, রক্তচন্দন, ধাইফুল, দাড়িমছাল, আকনাদিমূল প্রত্যেকে ১৭৫০ রতি। জল ॥০ শ. শে. ৵ অর্দ্ধ পোওয়া। দ্বিতীয় পূর্ব্ববৎ কেবল আতইচ স্থানে বেলশুঁট। ভৈষ.।

कुटजाद्यघृतम् । क्ली । अर्शोरोगे । घृतं ४ श. कल्कद्रव्याणां समष्टिरष्टपलं, वारि ४ श. एकत्र पचेत् । द्रवानुक्तौ जलदानविधानात् । अनुक्ते द्रवकार्य्ये तु सर्व्वत्र सलिलं मतम् । प.प्र.। ঘৃত ৪ শ. জল ৪ শ.। কল্কদ্রব্য কুড়চির ছাল, ইন্দ্রযব, নাগেশ্বর, নীলোৎপল, লোধ্‌কাষ্ঠ, ধাইফুল প্রত্যেকে ১০॥৵ তো. একত্র পাক করিবে। च.द.अर्श.चि.।

कुटजावलेहः । पुं । अतीसारे हितः। कुटजमूलत्वक् पलशतं वारि ६४ श. शे. १६ श. पादशिष्टक्वाथः पुनर्लेहवत् पाच्यः । पाकशेषे जाते अवतार्य्य सौवर्च्चलादीनां चूर्णं पलद्वयं प्रक्षेप्यम् । "शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् । क्वाथे पादावशेषेऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत् । सौवर्च्चलयवक्षारविड़सैन्धवपिप्पली। धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पलद्वयं । लिह्याद्बदरमात्रन्तु शीतं क्षौद्रेण संयुतम् ॥" কুটজত্বক্ ১২॥০ শ. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। ছাঁকিয়া ঐ ক্বাথ পুনঃ পাক করিয়া লেহের মত হইলে, তাহাতে সচল, বিট্, সৈন্ধব, যবক্ষার, পিপুল, ধাইফুল, ইন্দ্রযব ও জীরা উহাদের চূর্ণ একত্র ১৬ তোলা দিয়া নামাইবে। মাত্রা ১তোলা, মধুর সহিত। च.द.अतीसा.चि.।

कुटजाष्टकम् । क्ली । अतिसारे औषधम् । कुटजमूलत्वक् १०० प. वारि ६४ श. शे. १६ श. । अथ शाल्मल्यादीनां प्रत्येकं पलं गृहीत्वा एकत्र सम्पिष्य तत्र क्वाथे दापयेत् । अथ पुनः पक्त्वा पाकशेषः कार्य्यः । केचित्तु शाल्मल्यादीनां चूर्णम्प्रक्षिपन्ति । अन्ये च पाठादिकं दत्त्वा यावद्दर्व्वीलेपं न भवति तावत्पचन्ति । पाकशेषे मोचरसचूर्णं प्रक्षिपन्ति। प्रक्षेप्यद्रव्यं यथा—আকনাদি, বরাক্রান্তা, আতইচ, মুতা, বেলশুঁট, ধাই-

फुल, মোচরস প্রত্যেকে ৮ তোলা। च द.।

कुटजाष्टकावलेहः । पुं । अतिसारे हितः। कुटजत्वक् ५० प. वारि ६४ श. शे. १६ श.। अथ क्वाथं वस्त्रपूतङ्कृत्वा पुनः पचेत्। पाकशेषप्राये अवतार्य लज्जालुका धातकी बिल्वशलाटुः पाठा (आकनाद) मुस्तकमोचरसौ अतिविषा चेति द्रव्याणां चूर्णं प्रत्येकं पलं प्रचेतव्यम्। भा.म.१भ.।

कुटजीवः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । वै.निघ.।

कुटजोद्भवः (वा) । पुं, स्त्री । इन्द्रयवे । वा.टी.। हे.च.।

कुटनी । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । मे.।

कुटवक(ट)म् । क्ली,पुं । भद्रमुस्तायां । नাগরমুতা । प.म.। कैशराजे । কেশুর । अ.टी.। पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । श्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.६ । सु.सू.३८अ.। कैवर्त्तमुस्तके । त्रिपुरकनाम्नो वृक्षविशेषस्य त्वचि (गुडतजी इति लोके)। भा.। स्त्री (टा) । पालङ्कशाके । सु.चि.२०अ.।

कुटपः । पुं । कुडवमानभेदे । गृहसमीपोद्याने । कुड़वाईमाने । हे.च.। क्ली । पद्मे । रा.नि.व.१०।

कुटपिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড় । रा.नि.व.१०।

कुटम्बकम् । क्ली। सुगन्धरोहिषतृणे । वै.निघ।

कुटर(रि)(रु)णा (र(रि)णी) । स्त्री । त्रिवृतायां । তেউড়ী । प.मु.। अरुणमूलत्रिवृति । शुक्लत्रिवृति । वा.सू.१५अ.। "क्रमुककुटरणी शङ्खिनी चर्म्मसाह्वा ।"

कुटरवाहिनी । स्त्री। श्वेतत्रिवृति । वै.निघ.।

कुटरुः । पुं । पटगृहे । कानात् । उणा.।

कुटलम् । क्ली । पटले । घरের চাল । हारा.।

कुटामोदः । पुं । गन्धमार्जाराख्ये । वै.निघ.।

कुटिः । पुं । वृक्षे । श.र.। शरीरे । उणा.। स्त्री । मुरामांस्यां । मद.व.३ । गृहे । अ.टी.भ.।

कटिकः । पुं। सरफल्यां, कुष्ठे । कूड़ । हारा.।

कुटिचरः । पुं । जलशूकरे । শুশুক । श.र.।

कुटि(ठि)ञ्जरः । पुं । पत्रशाकविशेषे, वनवास्तुके । गुणाः—"कुटिञ्जरः स्वादुपाकः क्षारो रूक्षश्च शीतलः । गुरुर्मलसम्भकारी दोषोत्पादनकारकः ॥" वै.निघ.।

कुटि(टी)रम् । क्ली । क्षुद्रगृहे । जटा.।

कुटिलम् । क्ली । धमवालुके । वै.निघ.। पिण्डीतगरे. तगरपादिकायां । তগরপাদুকা । प.मु.। पुं । शङ्खे । शम्बूके । रा.नि.व.१३ ।

कुटिलपुष्पिका । स्त्री। तगरपादिके । प.मु.। सृक्कानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

कुटिला । स्त्री । See कुटिलपुष्पिका ।

कुटी । सुरानामगन्धद्रव्ये । मুরামাংসী । रा.नि.व.१२ । अन्नादिरहितसिक्थके । प.प्र.२ख.। श्वेतकुटजवृक्षे । मरुवकवृक्षे । वै.निघ.।

कुटीका । स्त्री । भूशयमृगे । च.सू.४अ.।

कुटीप्रावेशिकम् । क्ली । कुटी गृहं, तत्प्रवेशयोग्ये (द्विविधरसायनान्यतमे) । च.चि.१अ.। सु.चि.४अ.। वा.उ.३९अ.।

कुटीस्विदः । पुं । स्वेदविशेषे । च.सू.१४अ.।

कुटुम्बकः । पुं । भूतृणे । गन्धतृणविशेष । रा.नि.व.८ ।

कुटुम्बिनी । स्त्री । स्वनामख्यातमहाक्षुपे । गुणाः—मधुरा ग्राहिणी कफपित्तघ्नी व्रणरक्तदोषकण्डूघ्नी रसायनी च । रा.नि.व.५ । [निघ.।

कुट्टकः । पुं । पानीयकाके । পানকৌড়ী । वै.

कुट्टनम् । क्ली । छेदने । কোটা । कुत्सने । तापने । [रा.नि.व.१० ।

कुट्टल(क)म् । क्ली । नीलोत्पले । নীলশুন্দি ।

कुट्टारम् । क्ली। सुरते । मे.। [काबाब् । श.चि.।

कुट्टितमांसम् । क्ली । मांसव्यञ्जनभेदे । মাংস-

कुट्टिमः । पुं । दाडिम्बवृक्षे । দাড়িম গাছ । रा.नि.व.११। बद्धभूमौ। বান্ধান মেজে । हला.।

कुड्मलः । पुं । मुकुले । अम.। कोषे । जटा.।

कुठः । पुं। चित्रकक्षुपे । रा.नि.व.६। वृक्षे। अम.।

कुठरः । पुं । दण्डविष्कम्भे । अम.।

कुठाकुः । पुं। Wild pecker. पक्षिविशेषे । কাঠঠোকরা । हिं खटकबढ़ैया । उणा., विश्व.।

कुठाटङ्कः । पुं । कुठारे । जटा. । [विशेषे ।

कुठारः । पुं । कुठेरकवृक्षे । र.मा.सं. । स्वल-

कुठारकतैलम् । क्ली । शारीरव्रणादौ तैले । पाठः—"कुठारकात्पलशतं क्वाथयेदुल्वणेऽम्भसि । तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । कल्कैः कुठारापामार्गपीष्टिकामञ्चिकासु च । एतत्कुठारकं नाम व्रणशोधनरोपणम् । नाडीषु परमोऽभ्यङ्गः··· ···।" अत्र मञ्चिकेत्यत्र चिङ्गड़ीमत्स्य इति केचिद्वदन्ति। कुञ्चिकामत्स्य इति । श्रीकण्ठ.। रस.र.।

कुठारच्छिन्ना । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । हिं कुरैया । वै.निघ.क्षयरोग.लौहरसायने ।

कुठारिका (री) । स्त्री । कुठारे । কুড়ুল । हिं कुलहाड़ी । शस्त्रकर्मयोग्यव्यधनास्त्रविशेषे । यथा—"पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्द्धाङ्गुलानना । तयोर्दन्तया विध्येदुपर्य्यस्नां शिरां स्थिताम् ॥" सु.शा.,सू.८अ. । [नरे ।

कुठारुः । पुं । कुठेरकवृक्षे । कीशे । मे. । वा-

कुठिः । पुं । वृक्षे । उणा. ।

कुठिकः । पुं । कुष्ठौषधौ । কুড় । हारा. ।

कुठिल्लकः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

कुठेरः (कः) । पुं । A kind of Basilicum. सितार्जकवृक्षे । क्षुद्रपत्र শ্বেত তুলসী, বাবুই তুলসী । रा.नि.व.१०। भैष.अग्निदग्ध.चि. रुद्रतैले । पर्णासे । কাল বাবুই, কাল তুলসী । रा.नि.व.१० । च.सू.२अ. । भा. । नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.२३ । तुलसीवृक्षे । उणा. । अम. ।

कुठेरजः । पुं (Ocimum Gratissicum.) श्वेततुलस्यां । বাবুই তুলসী । श.र. । [त्रिका. ।

कुठेरुः । पुं । चामरवाते । চামরের বাতাস ।

कुडपः (वः) । पुं । परिमाणविशेषे । द्वात्रिंशत्तोलके ८ वा ४ प.। प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः । प.प्र.१ख. । मृद्वृक्षवेणुलौहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलं । विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं स्मृतम्॥ कुडवादूर्द्धं शरावादिमानानां द्वैगुण्यं ग्राह्यम् । निश्चलकरमते तु कुडवस्यापि द्वैगुण्यम् । तत्र दर्ल्लीहृते कुडुमायतैले दृश्यते न नारिकेलखण्डे । "आर्द्रद्रव्यस्य कुडवः पलैरष्टाभिरेव च । शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः ॥" हारीतः ।

कुडली । पुं । काञ्चनारभेदे । मद.व.१ ।

कुड़िः । पुं । देहे । उणा. ।

कुड़िशः । पुं (Cyprinus curchius.) मत्स्यविशेषे । কুড়চী মাছ, বাটা মাছ । गुणाः—मधुरो हृद्यः कषायोऽग्निदीपनः लघुः स्निग्धः वाते पथ्यः रोचनो बल्यः कोष्ठबन्धकरश्च । राज. ।

कुडुञ्ची । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्लके । ছোট উচ্ছে । लताफलगुणाः—कटुः उष्णातिरुच्या दीपनी वातरक्तकरी च । तत्कन्दः अर्शोहरः मलशोधनः योनिदोषघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

कुड्मलः । पुं । मुकुले । मे.। क्ली । नीलोत्पले ।

कुड्यम् । क्ली । विलेपने । मे. ।

कुड्यकीटकः
कुड्यमत्सी (त्स्यः) } पुं,स्त्री। गृहगोधिकायां । টিকৃটিকী । हे.च. । श.र. । च.शा.८अ. ।

कुणकः । पुं । बालके, सद्योजातशिशौ। श.चि.।

कुण(णि)ञ्जः (रः) । पुं । A kind of chenopodium.) अरण्यवास्तुकविशेषे । বনবেতুয়া । म कुणजिरु, गोरजे । गुणाः—मधुरः रुच्यः दीपनः पाचनश्च । रा.नि.व.५ । तच्छाकं त्रिदोषघ्नं मधुरं रुच्यं दीपनं ईषत्कषायं संग्राहि लघु । रा.नि.व.७ । [व.५ ।

कुणञ्जा (ञ्जी) । स्त्री । कुणञ्जरक्षुपे । रा.नि.

कुणटी । स्त्री । मनःशिलाविशेषे । মনছাল-বিশেষ। कुणटी तु मनःशिला। रा.नि.व.१३।२३। धानके । भा.पू.१भ. ।

कुणपः । त्रि । शवगन्धौ । 'मज्जप्रकाशङ्कुणपं त्रिदोषम् ।' भा.म.४भ. । दुर्गन्धे । पुं, क्ली । शुक्रदोषे, आर्त्तवदोषे । मृतशरीरे । अम. ।

कुणपगन्धः । पुं । शवगन्धे ।

कुणपा (पी) । स्त्री । विट्शारिकायां । গুয়ে শালিক, গুয়েল্যাকড়া । हारा. ।

कुणारी । स्त्री । कुष्ठरोगविहितभक्ष्यद्रव्ये, यवपर्पटीति ख्याते । सु.चि.१०अ. । कोयाड़िकेति, कश्चित्पठति ।

कुणाल: । पुं । पक्षिविशेषे ।

कुणि: । पुं । The tree cedrela Toona. तुन्नवृक्षे । তুঁদ গাছ । अम. । मे. । त्रि । कुणि-तकरे । "कुणिस्तुन्नकवृक्षे । कुकरे ।" मे. । तन्ना-मकमर्मस्थाने, कूर्परे । सु.शा.६अ. ।

कुणी । पुं । कणभजातीयकीटे । सु.कल्प.८अ.। See कणभ: ।

कुण्टम् । क्ली । अर्ज्जके । गुण्ठतृणे । वै.निघ. ।

कुण्टक: । त्रि । स्थूले । মোটা । श.मा. ।

कुण्टकुरण्ट: । पुं । झिण्ट्याम् । ঝাঁটী । वै. निघ. ।

कुण्डम् । क्ली । मानभेदे । हला. । जलाशयवि शेषे । ইন্দারা, চৌবাচ্চা । जलगुणा: —कफस-म्पिकरं कफकरं मधुरं लघु च । रा.नि.व.१४ । स्थाल्याम् । থালা । अम. । पुं । कौषे । हला. । जारजपुत्रे । वारिपात्रे । [हे.च. ।

कुण्डगोलकम् । क्ली । काञ्जिके । কাঁজি ।

कुण्डङ्ग: (क:) । पुं । कुञ्जे । हे.च. ।

कुण्डल: । पुं । रक्तकाञ्चनवृक्षे । र.मा. । क्ली । कर्णभूषणे । पाशे । वलये । मे.लनिकं । [निघ. ।

कुण्डलपत्त्र: । पुं । दना इति ख्यातवृक्षे । वै.

कुण्डलिका (नी) । स्त्री। जिलिवी इति ख्याते मिष्टान्ने। तन्निर्म्माणविधि: यथा — "गोधूमप्रस्थद्वि-तयस्य कृत्वा सूक्ष्मा: कणा: प्रस्थमिता: सुनिस्तुषा: । दुग्धेन क्लिन्नास्तु तथैव भाण्डे यावत्सदम्लत्वमुपेयुरी-षत् । उद्धृत्य दुग्धेन द्रवं सुपच्य सच्छिद्रपात्रेण च श्रीफलस्य । धारां घृते कुण्डलिकाकृतिं सृजन् प्र-पचेदथोद्धृत्य सुशर्करायाः । पाके निमज्जितामाहुः सर्व्वे कुण्डलिकाभिधाम् । सा शुक्रला हृद्यतृष्या इन्द्रियाणां सुखप्रदा । पुष्टिकान्तिकरी बल्या द्वितीयास्याकृतिर्मता ॥" वै.निघ.। गुडूच्याम् । रा. नि.व.३ ।

कुण्डलिनायक: । पुं । पिङ्गलसर्पे ।

कुण्डली (इन्) । पुं । सर्पे । हारा. । वरुणे । मयूरे । मे. । मृगविशेषे । इति अजयपाल: । का-ञ्चनवृक्षे । स्त्री (ला, ली) । गुडूच्यां । भा.म.१भ. कर्णकज्व.चि. । "कटुत्रिकीयाचनकुण्डलीभि: ।" काञ्चनवृक्षे । मे.। सर्पिणीवृक्षे । গড়গড়ে শাক । रा.नि.व.५। कपिकच्छ्वां । रा.नि.व.३ । कुमार्य्यां । घृतकुमारी । कुण्डलिकायां । জিলেবী । भा. ।

कुण्डलीचालन: । पुं । सर्पिणीवृक्षे ।

कुण्डिका । स्त्री । कमण्डलौ । हे.च. । पिठ-रे । श.च. । [(इन्) पुं । अश्वे ।

कुण्डी । स्त्री । शुक्लयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

कुण्डीर: । पुं । मनुष्ये । धरणी ।

कुतकम् । क्ली । रसाञ्जने । प.मु. ।

कुतप: । पुं, क्ली । Poa Cynosuroides. दर्भविशेषे । कुश । छागकम्बले । मे. । कृषे । अ-ग्नौ । सूर्य्ये । हे.च. । दिवसस्याष्टममुहूर्त्ते । त्रि । ईषदुष्णे । [भे । ऊर्णावस्त्रे । वै.निघ. ।

कुतपसप्तकम् । क्ली । कृष्णतिले । रौप्ये । द-

कुतित्तिरि: । पुं । तित्तिरपक्षिविशेषे । सु. सू.४६अ. । [अम. ।

कुतु: (प:) । पुं, क्ली । चर्म्मपात्रे । কুপো ।

कुतुम्बा (म्बिका) । स्त्री । द्रोणपुष्पीक्षुपे । रा.नि.व.६ । [श.च. ।

कुतुम्बुरु । क्ली । कुत्सिततिन्दुकीफले । তেঁদ ।

कुतूणक: । पुं । बालरोगविशेषे । See कुकू-णक: । [८ । कुम्भिकायाम् । हारा. ।

कुतृणम् । क्ली । कातृणे । गन्धतृण । रा.नि.व.

कुत्सम् । क्ली, पुं । कुष्ठौषधौ । रा.नि.व.१२ । स्तवके । हारे । चिका. ।

कुत्सला । स्त्री। नीलीवृक्षे । নীল গাছ । श.च.।

कुत्सशिम्बी, कुत्सा । स्त्री । शिम्बीभेदे । ब्र-ह्मशिम्बी । वै.निघ. ।

कुत्सितम् । क्ली । दीर्घरोहिषे । বড় গন্ধতৃণ । वै.निघ. । कुष्ठौषधौ । रा.नि.व.१२ ।

कुत्सितशाल्मली । स्त्री । कृष्णशाल्मल्याम् ।

कुत्सिताम्ब: । पुं। कदम्बवृक्षे । वा.सू.१५अ.।

कुथ: (था) । पुं, स्त्री । कुशतृणे । कुश । प. मु.। शुक्लदर्भे । वै.निघ.। (था) हस्तिपृष्ठस्यकम्बले । হাতির পিঠের ঝুল । अम. । . [अ. ।

कुथित: । त्रि । पूतियुक्ते । পচা । सु.चि.१६

कुद्दलिः } पुं। अश्मन्तकवृक्षे। চালিতা। **कुद्दारः (लः)** } कोविदारवृक्षे। রক্তকাঞ্চন। र.मा.। रा.नि.व.९।१०। आरग्वधवृक्षे। वै.निघ.। कोद्रवधान्ये। কদো ধান। प.मु.। [वै.निघ.।

कुदेहः (कः) । पुं। कुत्सितदेहे। महाशालवृक्षे।

कुद्दलः । पुं। गिरिकाञ्चने। [वै.निघ.।

कुद्रवः (वलः) । पुं। कोद्रवे। কদো ধান।

कुधरः । पुं। पर्व्वते। रा.नि.व.२।

कुधान्यम् । क्ली। तृणधान्ये, क्षुद्रधान्ये। कोद्रदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधुलिकानन्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकवरुकोदपर्णीमुकुन्दवेणुजप्रभृतयस्तृणवर्गाः। गुणाः—उष्णाः कषाया मधुरा रूक्षाः कटुपाकाः श्लेष्मघ्नाः स्तम्भनाः वातपित्तप्रकोपकराश्च। सु.सू.४६अ.। वातात्मकं शीतलञ्च। रा.नि.व.१५।

कुनखः । पुं, क्ली। क्षुद्ररोगविशेषे। तल्लक्षणं यथा—"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्। कुर्व्वाति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्। तदेवाल्पतरैर्दोषैः परुषं कुनखं वदे"दिति॥ मा.नि.। त्रि। कुत्सितनखयुक्ते।

कुनखी । त्रि। कुनखरोगयुक्ते। सङ्कुचितनखे।

कुनटः । पुं। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। বড় শোঁটা শ্যোণা গাছ। रा.नि.व.९। पीतलोध्रे। वै.निघ.।

कुनटी । स्त्री। Red arsenic (Coriandrum Sativum.) मनःशिलायाम्। মনছাল। र.मा.। धान्याके। भा.पू.१भ.। नेपालदेशजमनःशिलायाम्। भरत.। [গাছ। त्रिका.।

कुनली (इन्) । पुं। वकवृक्षे। বড় বাকস

कुनाभिः । पुं। निधौ। हे.च.। वातमण्डल्याम्। त्रिका.।

कुनालः } पुं। कोकिले। **कुनालिकः** }

कुनाशकः । पुं। दुरालभायां, रक्तयवासे। अम.।

कुनासः । पुं। उष्ट्रे। वै.निघ.।

कुनीली । स्त्री। तेरणे। रा.नि.व.४।

कुन्तः । पुं। (Coix Barbata.) गवेधुकायां। গড়গড়ে। मे.। क्षुद्रजन्तौ। विश्व.।

कुन्तलः । पुं। केशे। रा.नि.व.१८। चषके। यवे। मे.लचिकं। ह्रीवेरे। বালা। अम.।

कुन्तलवर्द्धनः । पुं। भृङ्गराजवृक्षे। ভীমরাজ। रा.नि.व.४।

कुन्तलिका (ली) । स्त्री। दध्या[illegible]दन्यां। দৈ কাটা ছুরী। हारा.। वृक्षभेदे। আবুটা। वै.निघ.। [नि.व.१०।

कुन्तलोशीरम् । क्ली। ह्रीवेरे। বালা। रा.

कुन्ती । स्त्री। गुग्गुलुवृक्षे। "गुग्गुलुपृथ्वीश शालुकयाम्।" मे.तद्धिकं। शल्लकीवृक्षे।

कुन्दः (कः) । पुं। (Jasminum Multiflorum.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। কুন্দফুলের গাছ। मं कुन्दे। कं सुरगि। तें मोल्ल। मे.। क्ली। तत्पुष्पे। गुणाः—अतिमधुरः शीतः कषायः केशभावनः कफपित्तघ्नः सरः दीपनः पाचनश्च। रा.नि.व.१०। पुष्पं शीतं लघु श्लेष्मशिरोवेदनाविषपित्तघ्नञ्च। भा.पू.१भ.। [illegible]मलं ग्राहि च। राज.। कुन्दुरुखोट्यां। भा.पू.१भ.। रा.नि.व.१२। श्वेतकरवीरवृक्षे। रा.नि.व.१०। मदनवृक्षविशेषे। কাঁটা ময়না। प.मु.। See पिचुकः। निधिविशेषे। यन्त्रभेदे। मे.। (कः) कुन्दुरुके। रा.नि.व.८।

कुन्दमः । पुं। मार्जारे। त्रिका.।

कुन्दरः । पुं। तन्नामकतृणे। কুন্দরা। गुणाः—"गौल्यकुन्दरमूलञ्च शीतं पित्तातिसारनुत्। प्रशस्तं शोधनानाञ्च बलपुष्टिविवर्द्धनं॥" रा.नि.व.८।

कुन्दरिका । स्त्री। सल्लक्याम्। रा.नि.व.११।

कुन्दसाह्वा, कुन्दा । स्त्री। श्वेतयूथिकायां। वै.निघ.।

कुन्दालः । पुं। महारग्वधवृक्षे। वै.निघ.।

कुन्दिनी । स्त्री। पद्मसमूहे। त्रिका.।

कुन्दुः । स्त्री। कुन्दुरुखोट्याम्, कन्दुरुनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। च.द.वा.व्या.एकादशशतीप्रसारणीतैले। पुं। मूषिके। श.र.।

कुन्दुकुन्दुकः । पुं। कुन्दुरुखोट्यां। रा.नि.व.१२।

कुन्दुखोटी । स्त्री । कुन्दुरुखोट्यां । भैष.ब्रह्म विष्णुतैले ।

कुन्दुरः (रुः, कः) । पुं, स्त्री (की) । सल्लकाम् । धूपभेदे, गुग्गुलभेदे । हिं वेरीजा । वै. निघ. । कुन्दरुतृणे । रा.नि.व.२३ । The resin of the plant (Boswellia thurifera.) स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये, शल्लकीनिर्यासे । कुन्दुरुखोटी । गुणाः—मधुरः तिक्तः कफपित्तदाहघ्नः प्रदरघ्नः पाने लेपे च शीतलः । मधुरतिक्ततीक्ष्णकटुकः त्वच्यः ज्वरस्वेदग्रहदोषमुखरोगकफवातघ्नश्च । भा.पू.१भ. । रा.नि.व.१२ । स्वेदवातश्लेष्मव्रणज्वरहरः । मद.व.३ । [निर्यासे । वै.निघ. ।

कुन्दुरुकी । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । अम.। शल्लकी-

कुन्दुरुखोटी । स्त्री । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये, कुन्दुरौ । प.मु. । सा.कौ शतावरीमोदके ।

कुपः । पुं । भारद्वाजपक्षिणि । वै.निघ. ।

कुपथ्यम् । क्ली । अस्वास्थ्यकरे पथ्ये । [सु. ।

कुपनसः । पुं । पनसवृक्षे । कँठाल गाछ । प.-

कुपाकः । पुं । कुपीलौ । वै.निघ. ।

कुपाणिः । त्रि । कुकरे, वक्रहस्ते । কোপা । हिं टुण्डा । जटा. ।

कुपिनी । स्त्री । खालुइ इति गौड़भाषाप्रसिद्धायां स्वल्पमत्स्यधान्याम् । श.र. ।

कुपिन्दः । पुं । वस्त्रनिर्मातरि । वै.निघ. ।

कुपि(पी)लुः । पुं। काकपीलौ, कारस्करवृक्षे । नाकुड़ा गाव, मधुर गाव, कुचिला । रा.नि.व. ६ । See कारस्करः ।

कुप्य(क)म् । क्ली । Tutenag. सीसरङ्गमिश्रधातौ, अष्टधातुमध्ये दस्ता इति ख्याते धातौ । सुवर्णरजतभिन्नधातौ । रत्ना. ।

कुप्यधौतम् । क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ ।

कुप्यलवणम् । क्ली। लवणविशेषे। च.वि.८अ.।

कुप्यशाला । स्त्री । धातुद्रव्यनिर्म्माणशालायां ।

कुबाहुलः । पुं । उष्ट्रे । श.च. ।

कुबे(वे)रः (कः) । पुं । नन्दिवृक्षे, तूनवृक्षे । तूण वा गछ । अश्वत्थ । अम. । प.मु. । वै.निघ. २अ.वा.व्या.कुवेरपाके । त्रि । कुशरीरे । त्रिका. ।

कुवेरनेत्रः (राक्षः) । पुं। पाटलवृक्षे । लताकरञ्जे । वै.निघ. । [पौ.चि. ।

कुवेराह्वयः । पुं। नन्दीवृक्षे । वै.निघ.२अ.ग्रह-

कुवेराक्षी । स्त्री । पाटलावृक्षे । प.मु. । काष्ठपाटलायाम् । सितपाटलायाम् । শ্বেত পারুল । रा.नि.व.१० । पेटिकायां । পেটারি । रत्ना. । सु.सू.३८अ. । भा.म.४भ.बाल.चि. । "कुवेराक्षी च योज्याः स्युः ।" लताकरञ्जे । वै.निघ. ।

कुब्जः । पुं । वनचटके । (Bola cuja.) मत्स्यविशेषे । अपामार्गे । रा.नि.व.४ । तन्नामकवातव्याधिविशेषे । कूँज । लक्षणं—"हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् । क्रुद्धोवायुर्यदा कुर्यात्तदा तङ्कुब्जमादिशेत् ॥" मा.नि.। "वातघ्नैर्दशमूलाद्यैश्च नरं कुब्जमुपाचरेत् । स्वेहैर्मांसरसैश्चापि प्रवृद्धं तं विवर्ज्जयेत् ॥" त्रि । उन्नतपृष्ठे । कुँजो । है.च. ।

कुब्जकः । पुं । An aquatic plant, (Trapa bispinosa.) कौङ्कणदेशख्यातपुष्पवृक्षविशेषे । শ্বেত গোলাপ । हिं कूजा । मं कांटशेवती । गुणाः—सुरभिः शीतलः रक्तपित्तहरश्च । पुष्पं शीतलं वर्ण्यं दाहघ्नं वातपित्तघ्नञ्च । रा.नि. व.१० । "कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायः सुरसः सरः । त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतहर्त्ता च स स्मृतः ॥" भा. । शृङ्गाटके । त्रिका. । पीतझिण्ट्यां । र.मा. । [श्वेतखदिरे । रा.नि.व.८ ।

कुब्जकण्टकः । पुं । White mimosa.

कुब्जका । स्त्री । कुब्जकवृक्षे । गुलाब । रा.नि. व.१० । मद. ।

कुब्जकिरातः
कुब्जवामनः } पुं । कुब्जे ।

कुब्जत्वम् । क्ली । वायुरोगभेदे । कूँज ।

कुब्जपुष्पः । पुं । पीतझिण्टीक्षुपे । পীতপুষ্প ঝাঁটী । र.मा. ।

कुब्जप्रसारणीतैलम् । क्ली । वातव्याध्यधिकारे । तिलतैलम् १६ श. क्वाथार्थं—प्रसारणीक्वाथः १०० प. जल ६४ श. शे. १६ श. । दधि १६ श. काञ्जिकं १६ श. दुग्धं ३२ श. । कल्कार्थं —चित्रकमूलपिप्पलीमूलयष्टिमधुसैन्धववचाशतपु-

फादेवदारुरास्नागजपिप्पलीगन्धभादुलिमूलजटामांसीभेलक(अभावे)रक्तचन्दनानां प्रत्येकं २ प. । गन्धद्रव्यं यथालाभं देयम् । च.द. ।

कुभा । स्त्री । वनचटकायाम् । वै.निघ. ।

कुभुक्तम् । क्ली । कदर्य्यान्ने ।

कुमरिचः । पुं । (Capsicum.) मरिचवृक्षविशेषे । लङ्कामरिच । हिं लालमिरिच । उत्. नीकोमरिच ।

कुमारः (कः) । पुं । समदशाब्दः विंशवर्षपर्य्यन्तं पुरुषे । रा.नि.व.१८ । पञ्चवर्षीयबालके । हे. च.। (कः) वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । रा.नि.व.९ । समुद्रवृक्षे । महासमुद्रा । रत्ना.। शुकपक्षिणि । अश्वारके । मे.। क्ली । जात्यकाञ्चने । खाँटिसोणा । मे. । नेत्रतारके ।

कुमारकल्याणकघृतम् । क्ली । बालरोगाधिकारे । पाठः—"शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह । द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला । शटी दुरालभा विल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा । मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली । एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्माच्चतुर्गुणे । एतत्कुमारकल्याणम् ॥ घृतं ४ श. कल्कानां शङ्खपुष्प्यादीनां प्रत्येकं २ तो. । कण्टकारी १२॥० श. जलं ६४ श. शे. क्वाथः १६ श. दुग्धं १६ श. । च.द.।

कुमारजीवः (त्जीवसंज्ञः) । पुं । पुत्रञ्जीववृक्षे । पुत्रञ्जिया गाछ । र.मा. ।

कुमारतन्त्रम् । क्ली । रावणकृते बालरोगप्रबन्धे । प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा नन्दा मातृका, द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा सुनन्दा, तृतीये दिवसे मासि वर्षे वा पूतना, चतुर्थे दिवसे मासि वर्षे वा मुखमुण्डितिका, पञ्चमे···कटपूतना, षष्ठे··· शकुनिका, सप्तमे···शुष्करेवती, अष्टमे···आर्य्यका, नवमे···सूतिका, दशमे···निर्ऋता, एकादशे··· पिलिपिच्छिका, द्वादशे च दिने मासि वर्षे वा कामुका नाम मातृका शिशुं गृह्णाति । सर्व्वाभिरेव गृहीतमात्रस्य च ज्वरोदयो भवति । च.द. ।

कुमारभृत्या । स्त्री । गर्भिण्याः परिचर्य्यायां, बालतन्त्रे । चिका. ।

कुमारललिता । स्त्री । शिशुक्रीडायाम् ।

कुमारवाही (इन्) । पुं । मयूरे । श.र. ।

कुमारा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

कुमारिका (री) । स्त्री । अनागतार्त्तवायां कन्यायाम् । रा.नि.व.१८ । घृतकुमार्य्याम् । घृतकुमारी, घिकाञ्चन । हिं घिउकुमारी । मं कुवारि, नोयिसर, घिकुवार । तें पिन्नगोरिंटकलवंद । विरजाजितोगे । गुणाः—हिमा तिक्ता कफघ्नी पित्तकासविषश्वासकुष्ठघ्नी रसायनी च । रा. नि.व.५ । भेदिनी शीतला तिक्तमधुरा चक्षुष्या रसायनी वृंहणी वातविषघ्नी गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरग्रन्थिविस्फोटाग्निदग्धरक्तपित्तचर्म्मरोगघ्नी च । भा.पू.१भ. । (री) जियत्पष्ठीति ख्याते वृक्षे । प. मु. । तरुणीपुष्पवृक्षे । गोलाप । रा.नि.व.१० । अपराजितायाम् । मे. । कृष्णचटकायाम् । श्यामा पाखी । रा.नि.व.१९ । वाराहीकन्दे । स्थूलैलायाम् । बन्ध्याकर्कोट्याम् । रा.नि.व.२३ । नवमल्लिकायाम् । प.मु.। वटपत्रीमल्लिकायां । बेल फुल । सप्तपर्णवृक्षे । महाजम्बूवृक्षे । वै.निघ. । पतङ्गविशेषे । कुमीरे पोका । नेत्रप्रतिफलिते दृष्टवस्तुनः प्रतिबिम्बे । च.इन्द्रिय.७अ. ।

कुमारिकावर्त्तिः । पुं। नेत्ररोगे रोपणीवर्त्तौ। "अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः । जातीकुसुमपञ्चाशत् मरिचानि च षोडश । एषा कुमारिकावर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत्॥" तिलपुष्पं ८० पिप्पलीरोषा ६० जातीपुष्पं ५० मरिच १६ ।

कुमारीकन्दः । पुं । कुमार्य्याः कन्दे । घृतकुमारीमूल । वै.निघ.२भ.कामला.चि.नस्ये ।

कुमुखः । पुं । शूकरे ।

कुमुत (दम्) । क्ली । (*Nymphaea Esculenta.*) (Nymphaea Lotus.) चन्द्रविकाशिनि स्वनामख्यातपुष्पे । हेला फूल, नालि फूल, श्वेत शुन्दि । हिं कोइ । मं पांढरे उत्पल । कं विलियनेद्ददिलु । च.सू.४अ. । गुणाः—शीतलं स्वादु पाके तिक्तं कफघ्नं रक्तदोषहरं दाहश्रमपित्तप्रशमनञ्च । रा.नि.व.१० । पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं शीतवीर्य्यं क्लान्तिनुच्च । भा.पू.१भ.। (Nymphaea Rubra.) रक्तपद्मे । मे. । रक्तोत्पले । चिका. ।

वीर्य्ये । हे.च. । पुं । गाम्भारीवृक्षे । श्राखासृगे । मे. । चत्रि.२०अ. । कुमुदकन्दे । गुग्गुलौ । सर्पभेदे । श्वेतोत्पले । हे.च. । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । कुम्भिकायां । পানা । कट्फलवृक्षे । वै.निघ. ।

कुमुदकः । पुं । प्रपौण्डरीके । পুণ্ডরিয়া । हिं पुण्डरिया । वै.निघ. ।

कुमुदघ्नी । स्त्री । तन्नामकस्थावरविषे । यस्य क्षीरे विषं वर्त्तते । सु.कल्प.२अ. ।

कुमुदप्रियः
कुमुदबान्धवः } पुं । कर्पूरे । चन्द्रे । वै.निघ. ।
कुमुदसुहृत्

कुमुदरागा । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

कुमुदवीजम् । क्ली । कुमुद्वतीवीजे । তেলো বিচি । हिं भेटवेरा । गुणाः—स्वादु गुरु रुच्यं हिमञ्च । भा. ।

कुमुदा । स्त्री । कुम्भिकायां । পানা । गाम्भारीवृक्षे । हे च. । शालपर्ण्याम् । धातक्याम् । धाइ फुल । कट्फलवृक्षे । रा.नि.व.४।६।६ ।

कुमुदाभिख्यम् । क्ली । रूप्ये । हे.च. ।

कुमुदिका । स्त्री । कुमुदिन्याम् । अम. । कट्फलवृक्षे । भा.पू.१भ. ।

कुमुदिनी । स्त्री । चन्द्रप्रियायां । জ্যোৎস্না । उत्पलिन्याम् । শুন্দীঝাড়, ছোট শুন্দী । कुमुदलतायाम् । কুমুদঝাড় । तें कलुवलुंडे कोलिनु । कलुवपुव्वु । रा.नि.व.१० । इयं कमलिनीगुणयुक्ता ज्ञेया । भा.पू.१भ. । कमलिन्याम् । [घ. ।

कुमुदिनीवीजम् । क्ली । कुमुदवीजे । वै.नि

कुमुदी । स्त्री । कट्फलवृक्षे । मद.व.१ । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

कुमुदेश्वररसः । पुं । यक्ष्माधिकारे । पाठः—"हेमभस्मरसभस्मतुल्यकं मौक्तिकन्तु रसपादटङ्कणं । गन्धकं कुरुत सर्व्वतुल्यकं काञ्जिकेन परिमर्द्द्य गोलकं । मृत्स्नया च परिवेष्ट्य शोषितं भाण्डकी सलवणे यथा पचेत् ।" द्वितीयस्तत्राधिकारे । मृततानं १ भ. वङ्गभस्म १ भ. यष्टीमधुक्काथेन भावयित्वा शोषयित्वा च माषार्द्धं सेव्यम् । र.सा.सं. ।

कुमुद्वती । स्त्री । कुमुदिन्याम् । শুন্দী বা কুমুদফুলের ঝাড় । रा.नि.व.१० । कुमुदलतेति प्रसिद्धस्थावरविषान्तर्गतफलविषे । सु.कल्प.२अ. । See फलविषम् ।

कुमुद्वतीवीजम् । क्ली । कुमुदवीजे । "भवेत्कुमुद्वतीवीजं स्वादु रुच्यं हिमं गुरु ।" वैद्यकम् ।

कुमुद्वान् । त्रि । कुमुदविशिष्टे (देशे) । मे. ।

कुम्पः । पुं । बाहुकुब्जे । কোপা । जटा. ।

कुम्भम् । क्ली, पुं । त्रिवृतायां । हे.च. । गुग्गुलौ । अम. । "निकुम्भकुम्भत्रिफला गवाक्षी ।" (चन्द्रप्रभावर्त्त्यां ।) पुं । सूर्पमाने । ৬৪ সের । प.प्र.१ ख. । जैपालवृक्षे । कट्फलवृक्षे । पृश्निपर्ण्यां । पाटलावृक्षे । मे. । कलसे । करिशिरःस्थपिण्डयोः । "मूर्द्धिपिण्डौ स्मृतौ कुम्भौ कुम्भयोरन्तरं विदुः ।" हला. ।

कुम्भकरेचना । स्त्री । जैपालवृक्षे । वै.निघ. ।

कुम्भकामला (पाद्ः) । स्त्री । A sort of Jaundice. कामलाभेदे । कालाधिक्येन कामला खरीभूता कुम्भकामलायां परिणमति । वम्यरोचकज्वरादिकं तदसाध्यलक्षणम् । मा.नि. ।

कुम्भकारः । पुं । कुकुभपक्षिणि । हे.च. ।

कुम्भकारकुक्कुटः । पुं । (Phasianus Gallus.) क्षुद्रकुक्कुटविशेषे ।

कुम्भकारिका (री) । स्त्री । कुलत्थाञ्जने । रा.नि.व.१३ । वनकुलत्थायाम् । प.मु. । मनःशिलायाम् । जटा. ।

कुम्भकालुकम् । क्ली । घोले । वै.निघ. ।

कुम्भजः । पुं । वकवृक्षे । বকফুলের গাছ । प मु. । [१६ ।

कुम्भड़िका । स्त्री । कुष्माण्डशालौ । रा.नि.व.

कुम्भतुम्बी । स्त्री । वृहत्तुम्ब्यां । গোল লাউ । गुणाः—"कुम्भतुम्बी तु मधुरा शीतला तर्पणी गुरुः । रुच्या पुष्टिकरी शुक्रवर्द्धिनी तु बलप्रदा । पित्तनाशकरी गर्भपोषणी पित्तनाशिनी । फले तु वल्लीवल्प्रोक्ता गुणाश्च ।" वै.निघ. । शीतपित्तश्वासकफास्रज्वरकासनाशिका बल्या च । रा.नि.व.७ ।

कुम्भपर्णी । स्त्री । कुष्माण्डीलतायाम् । प.मु. ।

कुम्भपुटा । स्त्री । श्वेतत्रिवृतायाम् । वै.निघ. ।

कुम्भपुष्पी । स्त्री । रक्तपाटलवृक्षे । वै.निघ. ।

कुम्भफला । स्त्री । महाकुम्भाण्ड्याम् । रा. नि. व. ७ ।

कुम्भयोनिः (का) । स्त्री । द्रोणपुष्पीक्षुपे । हलकसा । रा. नि. व. ६ । वकवृक्षे । वै. निघ. ।

कुम्भरेताः । पुं । वह्नौ ।

कुम्भला । स्त्री । मुण्डिर्याम् । मूँडीरी । र.मा. ।

कुम्भराकृणी । स्त्री । मुण्डिरीभेदे । प.मु. ।

कुम्भवीजः (कः) । पुं । अरिष्टफलवृक्षे । रीठा गाछ । रा. नि. व. ६ ।

कुम्भशालिः । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरा स्निग्धा वातपित्तघ्नी च । रा. नि. व. १६ ।

कुम्भसन्धिः । पुं । करिकुम्भद्वयमध्यभागे । त्रिका. ।

कुम्भसर्पिः । क्ली । एकादशोत्तरशतवार्षिके पुराणघृते । गुणाः – रक्षोघ्नम् । सु.सू. ४५अ. ।

कुम्भा । स्त्री । उखायाम् । कट्फलवृक्षे । पृश्निपर्ण्याम् । पाटलावृक्षे । मे. । द्रोणपुष्प्याम् । वै. निघ. । श्वेतत्रिवृतायाम् । तुम्ब्याम् । वै. निघ. ।

कुम्भाख्या । स्त्री । रक्तपाटले । वै. निघ. । [बा. ।

कुम्भाटः । पुं । कुम्भाडुया इति ख्याते वृक्षे । र

कुम्भाण्डी । स्त्री । Pumpkin Gourd. कुष्माण्ड्याम् । कुमड़ा गाछ । रा. नि. व. ७ ।

कुम्भारी (द्री, ड्री) । स्त्री । कुष्माण्ड्याम् । वै. निघ. । [निघ. ।

कुम्भालाबुः । स्त्री । महादुग्धालाब्वाम् । वै.

कुम्भाह्वयः । पुं । कुम्भकामलायाम् । च.द.पाण्डु. चि. ।

कुम्भि(म्भी)कः । पुं । पुन्नागवृक्षे । र.मा. । भैष. नाडीव्रण. चि. कुम्भाद्यतैले । सप्तपर्णवृक्षे । प.मु. । वारिपर्ण्याम् । पाना । भूर्जवृक्षे । भूर्जपत्र गाछ । "रोमशः श्लक्ष्णत्वक् कुम्भीनामा वृक्षो यस्य त्वक् वस्त्राकारा भवति।" सु.सू. ३८अ. प्रियङ्ग्वादि । सु. । See भूर्जः । पाटलवृक्षे । षण्डविशेषे । हिजरे । लक्षणं यथा—"स्वे गुदे ब्रह्मचर्याद् यः स्त्रीषु पुंवत्प्रवर्त्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेयः ॥" सु.चि. १७अ. ।

कुम्भि(म्भी)का । स्त्री । (Pistia stratiotcs,) वारिपर्ण्याम् । टोका पाना । रत्ना. । वा.उ. ८अ. । रक्तपाटलायाम् । रा. नि. व. १० । तन्नामकनेत्रवर्त्मजरोगविशेषे । कुम्भीकावीजसदृशाकारत्वात्तथोच्यते । एषा प्राप्तजा विदीर्णा च स्रवति पुनश्च पूर्णा भवति । लक्षणं यथा—"वर्त्मान्ते पिडका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च । कुम्भीकवीजसदृशा कुम्भिका सन्निपातजा ॥" मा.नि. । कट्फलवृक्षे । वै. निघ. । पाटलवृक्षे । प.मु. । द्रोणपुष्प्याम् । हलकसा । रा. नि. व. ६ । गुग्गुलौ । शूकदोषविशेषे । लक्षणम्—"कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभा शुभा ।" सु.नि.शू.टी. १४अ. ।

कुम्भिकाद्यतैलम् । क्ली । नाडीव्रणाधिकारे । तैलं ४ श. । क्वाथार्थं—कुम्भीका (पानार मूल) खर्जूरीकपित्थविल्वानां तथा उदुम्बराद्यपुष्पफलवृक्षाणां फलशलाटुकल्कं ४ श. वारि ३२ श. शे. ८ श. । उक्तक्वाथेन मुस्तादीनां कल्कं शरावमितं (१ श.) दत्त्वा तैलं पाच्यम् । कल्कद्रव्याणि—मुस्तक-रु एलकाष्ठप्रियङ्गुत्वगेलापत्रनागकेशरमोचरसजातीकोषलोध्रधातकीपुष्पाणि । "कुम्भीकखर्ज्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनान्तु शलाटुवर्गे । कृत्वा कषायं विपचेच्च तैलमावाप्य मुस्तासरलप्रियङ्गूः ॥ सौगन्धिकामोचरसाहिपुष्पलोध्राणि दत्त्वा खलु धातकीञ्च ।" अत्र कुम्भी पद्मी, दुरालभा वा । वनस्पतयो वटाद्याः सर्व्वेषां शलाटु आमफलं । रस.र. ।

कुम्भितित्तिरः । पुं । तित्तिरपक्षिभेदे । वै. निघ. । [रा. नि. व. ९ ।

कुम्भिनीफल(वीज)म् । क्ली । जैपालि ।

कुम्भिपाकी । स्त्री । कट्फलवृक्षे । भा. ।

कुम्भिलः । पुं । शालमत्स्ये । मे. लत्रिकं ।

कुम्भी (इन्) । पुं । हस्तिनि । हला. । गुग्गुलुवृक्षे । जटा. । सविषपतङ्गभेदे । कुम्भीरके । मत्स्यभेदे । बालग्रहविशेषे । कुम्भीरे । हे.च. । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । पाटलायां । मे. । कट्फले । रा. नि. व. ९ । वारिपर्ण्याम् । टोका पाना । रा. नि. व. ६ । दन्तीवृक्षे । रा. नि. व. ५ । पुष्पवृक्षविशेषे कोङ्कणदेशे प्रसिद्धे । गुणाः—कटुः कषाया उष्णा वातकफघ्नी संग्राही च । रा. नि. व. ९ । वातपित्तज्वरदाहकफरक्तातिसारघ्नी योनिदोषविषघ्नी च । वै. निघ. अग्निप्रकृतिकीटभेदे । तेन दष्टे पि-

नजा रोगा भवन्ति । सु.कल्प.८अ.। श्वेतनिवृति । जैपालवृत्ते । वै.निघ.अन्तकसन्निपात.चि. ।

कुम्भीनसः । पुं । क्रूरसर्पे । मे. । वातप्रकृतिकीटभेदे । तेन दष्टे वातनिमित्तजा रोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ. ।

कुम्भीपाकः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षणं यथा—"घोणाविवरभरद्धहृश्योणासितलोहितं सान्द्रं । विलुठन्मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन पीड़ितं विद्यात् ॥" भा.म.१भ. ।

कुम्भीपुटः । पुं । गजपुटे । र.सा.सं. ।

कुम्भीफलः } पुं । जैपालवृत्ते । कुम्भीवृत्ते । वै.निघ. ।
कुम्भीवीजः } क्ली । जैपालवीजे । रा.नि.व.६ ।

कुम्भीरः (लः) । पुं । The crocodile of ganges. जलजन्तुविशेषे । कुमीर । रत्ना. । अ.टी. । तन्मांसं पाके स्वादु वातघ्नं स्निग्धं शीतलं पित्तरोगे हितं मलवर्द्धनं श्लेष्मकरञ्च । सु.। कुम्भीवृत्ते । वै.निघ. । [कुमीरा पोका । हारा. ।

कुम्भीरमक्षिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे ।

कुम्भीरवल्कः । पुं । कायफलवृत्ते । वै.निघ. ।

कुम्भीवृक्षफलम् । क्ली । कायफले । वै.निघ. ।

कुम्भीस्वेदः । पुं । वातहरक्वाथादिभिः काञ्जिकादिभिर्वा घटस्थितैः स्वेदे । भानुदासः । च.सू. १४अ. । [गाछ । भा.म.१भ.चित्तविभ्रम.ज्व.चि. ।

कुम्भोद्भवतरुः । पुं । अगस्तिवृत्ते । बकफुलेर

कुम्भोलुः (लूकः) । पुं । पेचकभेदे ।

कुम्भोलूखलकः । पुं । गुग्गुलौ । वै.निघ. ।

कुयवः । पुं । कुत्सितयवे ।

कुरका । स्त्री । सल्लकीवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

कुरङ्क(ङ्कु)रः । पुं । The Indian crane. सारसपक्षिणि । हे.च. । हारा. । क्रौञ्चपक्षिणि । वै.निघ. ।

कुरङ्गः (कः) । पुं । Indian antilope. स्वल्पहरिणे । रत्ना.। "न कृष्णे न च ताम्रे हरिणविशेषे ।" सु.सू.४६अ.। च.चि.३अ. । (कः) अकर्करायां । वै.निघ. ।

कुरङ्गनाभिः । पुं । मृगनाभौ । रा.नि.व.१२।

कुरङ्गमः । पुं । हरिणविशेषे । कुरङ्ग । त्रिका.।

कुरङ्गमांसम् । क्ली । मृगविशेषस्य मांसे । एतन्मांसं रक्तपित्ते हितम् । तथा कफघ्नं मधुरं पित्तघ्नं मांसवर्द्धकञ्च । सि.यो.र.पि चि.खण्डकाद्यष्टते । [गानी । रा.नि.व.३ ।

कुरङ्गिका (नी) । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मू-

कुरङ्गी । स्त्री । कुरङ्गपत्न्याम् । हरिणी ।

कुरचिल्लः । पुं । कर्कटे । हे.च. ।

कुरण्टः । पुं । सितिवारवृत्ते । शुशुनि शाक। वा.सू.१५अ. । "भल्लूकमीरटकुरण्टकरम्भपार्थाः ।" श्वेतझिण्ट्यां । रा.नि.व.१०। कुटजवृत्ते । वै.निघ.।

कुरण्टकः । पुं । पीतझिण्टीक्षुपे । पीतपुष्प झाँटी गाछ । र.मा. । "पीतपुष्पः कण्टाशेलुया इति प्रसिद्धः ।" सु.सू.३८अ.। ड.। पीतपुष्पाम्लाने, रक्तझिण्ट्याम् । मे. । वै.निघ. ।

कुरण्टमूलम् । क्ली । पीतपुष्पझिण्टीमूले । भा.म.४भ.योनिरो.चि. ।

कुरण्टिका । कुटजवृत्ते । साकरुण्डवृत्ते । रा.नि.व.१० । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

कुरण्टी । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

कुरण्डः । पुं । Hydrocele. मुष्कवृद्धिरोगे । कोरन्द, पोता । हे.च. । तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणं यथा—"कुद्धोऽन्यगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् । मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥ प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः । दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धिः सप्तधा गदः ॥" मा.नि. । अर्च्चाटवृत्ते । वै.निघ. । गुर्ज्जरदेशख्याते साकुरुण्डवृत्ते । रा.नि.व.६ ।

कुरण्डकः । पुं। मदनवृत्ते, श्वेतमदने। वै.निघ.। कुरण्टकवृत्ते । अ.टी. । च.द.माषतैले ।

कुरण्ड(ण्डि)का । स्त्री । वृक्षविशेषे । गुणाः —"सरा रूक्षा गुर्व्वी चाग्निप्रदीपनी । नाशिनी कफवातानां वैद्यैस्तु परिकीर्त्तिता॥ वृहत्कुरण्डिका शीता पाके माध्वी कटुः स्मृता । तिक्ता क्षारा च रूक्षा च सरा रूक्षा जड़ा मता ॥ वातला पित्तला

वल्ली वातकारी कफापहा। रक्तदोषं मूत्रकृच्छ्रं नाशयेदिति कीर्त्तिता॥" वै.निघ.।

कुरवाहुकः । पुं । पक्षिविशेषे । कुर्कुरा पाखी । अयं लघुशीतकषायः । सु.सू.४६अ. ।

कुररः । पुं । An osprey. बकजातीयपक्षिविशेषे स्वनामख्याते, उत्क्रोशपक्षिणि । कुरर, कर्कटिया । हला. । तन्मांसगुणाः—रक्तपित्तघ्नं शीतलं स्निग्धं वृष्यं वातघ्नं रसे पाके च मधुरम् । सु.सू.४६अ. ।

कुररवः । पुं । पारावते । वै.निघ. । [मूलकै ।

कुरराङ्घ्रिः । पुं । देवसर्षपे । रा.नि.व.६। रक्त-

कुररी (री) । स्त्री । मेष्यां । भेड़ी । है.च.। कुररपक्षिस्त्रियां । अम. । (री) सिंहपिप्पल्यां । है.च. । [कुन्तले । धरणी ।

कुरलः । पुं । उत्क्रोशपक्षिणि । हला. । चूर्ण-

कुरवः (कः) । पुं । श्वेतार्कें । रा.नि.व.१० । रक्ताम्लानपुष्पवृक्षे । रक्तझाँटी । श.र. । झिण्टीशाके । कुरुई शाक । रा.नि.व.१० । पीतझिण्ट्याम् । है.च. । षष्टिकधान्यजातिभेदे । सु.सू. ४६अ. । गुणाः कङ्कुवत् । केशे । रा.नि.व.१८ ।

कुरसः । पुं । आसवे । मद्यविशेषे । हारा. । कुत्सितरसे । त्रि । कुरसयुक्ते । [लता । श.च. ।

कुरसा । स्त्री । गोजिह्वालतायाम् । गोजिया

कुरालः } पुं । कुलाहघोटके, ईषत्पाण्डुकृष्णज-
कुराहः } ङ्घघोटके । है.च. ।

कुरी । स्त्री । यमुनातीरप्रसिद्धे तृणधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरं बलप्रदं हरितं वा पक्वं वा वृद्धं वा वाजिपुष्टिदायकञ्च । रा.नि.व.१६ ।

कुरीरम् । क्ली । मैथुने । उणा. ।

कुरुः । पुं, स्त्री । सिद्धौदने । वै.निघ. । कण्टकारिकायाम् । श.च. ।

कुरुकन्दकम् । क्ली । मूलके । मूला । श.मा. ।

कुरुचिल्लः । पुं । कर्कटे । वै.निघ. ।

कुरुटः । पुं। सितावरशाकक्षुपे। शुशुनि शाक। रा.नि.व.४ ।

कुरुटी (इन्) । पुं । अश्वे ।

कुरुण्टः (कः) । पुं। Yellow amaranth, yellow barleria. पीतझिण्ट्याम्। पीत झाँटी । रा.नि.व.१० । च.द.प्रदर.चि.। दारुपत्रयां। अम्लानवृक्षभेदे । झाँटीविशेष । मे. । कुटजवृक्षे ।

कुरुण्टका । स्त्री । पीतझिण्ट्याम् । च.द.अश्मरी.चि. ।

कुरुण्टिका (ण्टी) । स्त्री । साकुरुण्डवृक्षे । रा.नि.व.१० । तथ्यसूक्ष्मफला शिरवालिका इति लोके । सु.सू.३८अ. । ड. । झिण्ट्याम् । झाँटी । हस्तिशुण्डयाम् । हातिशुँड़े । रत्ना. । शेफालिकाभेदे । सु.चि.७अ. ।

कुरुण्डः । पुं । कुरुण्टकवृक्षे ।

कुरुनाशः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. । पीतझिण्ट्याम् । सु.सू.३८अ. । [इति पाश्चात्ये । वै.निघ.।

कुरुबाहुः । पुं पक्षिविशेषे । कुरर । कुरुकुरु

कुरुम्बम् । क्ली, पुं । कुलपालके, नागरङ्गविशेषे । कमलालेबु । श.च. । [नि.व.५ ।

कुरुम्बा (म्बिका) । स्त्री । द्रोणपुष्प्यां । रा.

कुरुम्बी । स्त्री । सैंहलीवृक्षे । रा.नि.व.५ ।

कुरुरी } पुं । कुररपक्षिणि । भालस्थचूर्णकुन्तले ।
कुरुलः } है.च. । वै.निघ. ।

कुरुवकः । पुं । Crimson amaranth, (Barleria cristata.) रक्तझिण्ट्याम् । लाल झाँटी । हिं कटसरैया । अम.। पीतपुष्पझिण्ट्यां । मे. । क्ली । कुरुवकशाके । प.मु. ।

कुरुविन्दः । पुं । कुरुचेत्रजव्रीहिभेदे, कुल्माषे । अयं कुधान्यवर्गीयः । कुलत्थे । सु.सू.४६अ. । भद्रमुस्तायाम् । नागरमुता । ज.द.। मुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । सु.सू.३६अ. । माषे । माषकलाय । प.मु. । रा.नि.व.१६ । सु.सू.४६अ. । क्ली । हिङ्गुले । है.च. । पद्मरागमणौ । माणिक । काचलवणे । रा.नि.व.६ । रत्नभेदे । रा.नि.व.१३ । कृष्णलवणे। "जानीयात्कुरुविन्दकं यदरुणं स्यात् ।" ज.द. ।

कुरुविन्दकः (न्दाख्या) । पुं, स्त्री । A kind of Dolichos Biflorus. वनकुलत्थके । भद्रमुस्तायां। नागरमुता। अम.। ज.द.१९अ.।

कुरुविल्वः (ल्लः, कः) । पुं । नागरमुस्तायाम् । ज.द.१२ष. । पद्मरागमणौ । चिका. । वनकुलत्थे । रत्ना. । [षम. ।

कुरुविस्तः । पुं । सुवर्णपले । ৪ তো.সোণা ।

कुरुवीरकः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि व.९ ।

कुरूप्यम् । क्ली । रङ्गे । रा.नि.व.१३ ।

कुर्कुटः । पुं । कुक्कुटे ।

कुर्कुरः । पुं । ग्राम्यमृगे । कुकुर । भ.टी.रा. ।

कुर्चिका । स्त्री । सूच्याम् । छूँच् । चिका. ।

कुर्णकम् । क्ली । पटोललतायाम् । পটোল গাছ । श.चि. । [व.६ ।

कुर्णजः । पुं । कुलिञ्जनवृक्षे, गन्धमूले । रा.नि.

कुर्परः । पुं । कफोनौ । कुहूई । हे.च. ।

कुर्पासः (कः) । पुं । स्त्रीणां स्तनाच्छादनवस्त्रे । काँचुलि । अम. ।

कुलम् । क्ली । वदरे । देहे । कृष्णाञ्जने । चिका. ।

कु(कू)लकः । पुं, क्ली । रसनामले । हारा. । भोग्यवस्तुनि । चिका. । सा.कौ.ज्व.चि. । सर्पविशेषे । হরিতসর্প । रा.नि.व.२३ । वल्मीके । मे. । कुपीलौ । কুঁচলে । भा.पू.१भ. । च.द.ज्व.चि. शाकविधौ । "कुलककारवेल्लकम् ।" "निम्बकुलकयूषम् ।" मरुवकवृक्षे । मय्ना গাছ । र.मा. । क्ली । पटोललतायाम् । পলতা । मे. । [व.७ ।

कुलककर्कटी । स्त्री । चीनकर्कट्याम् । रा.नि.

कुलका । स्त्री । पटोललतिकायाम् । পলতা । भैष.अम्ल.पि.चि.सुधावलीगुड़ी । मनःशिलायाम् । (कन्दर्पसारतैले ।) [निघ.जिह्नक.ज्व.चि. ।

कुलकृत् । पुं । अकर्करे । আকরকরা । वै.

कुलङ्गः । पुं । कृष्णसर्पविशेषे । वै.निघ. ।

कुलङ्गी । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । काँकड़ाशृङ्गी । वै.निघ. । [प.मु. ।

कुल(लि)ञ्जः । पुं । कुलञ्जनवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

कुल(लि)ञ्जनः । पुं, क्ली । An aromatic plant. (Alpinia Galanga.) स्वनामख्यातद्रव्ये, गन्धमूलके । महाभैरवीवचायाम् । কুড়বিশেষ, মহাভরী বচ । गुणाः—कटुतिक्तोष्णः दीपनः मुखदोषनुत् । रा.नि.व.६ । कुलञ्जनश्च स्वरकृत् हृत्कण्ठमुखशोधनः । चक्र.चि. । "कुलिञ्जनकटु तिक्तमुष्णाग्निप्रदीपनं । रुच्यं स्वर्य्यञ्च हृद्यञ्च मुखकण्ठविशुद्धिकृत् । मुखदोषकफश्चैव कासं वातकफं हरेत् । हृल्लकुष्ठं गुणैर्ज्ञेयं न्यूनमस्मादिति स्मृतम् ॥" वै.निघ. ।

कुलटी । स्त्री । मनःशिलायाम् । र.मा. ।

कुलत्थम् । क्ली । दमनके । নাগদনা । प.मु. ।

कुल(लि)त्थः (कः) । पुं । A sort of pulse. (Dolichos biflorus, Syn. Dolichos uniflorus.) शिम्बिधान्यविशेषे । कुर्त्तिकलाय । हिं कुलथी । तें वौलवलु । कृष्णवन्यभेदेन स द्विविधः । तावन्मितकृष्णगुणाः—कषायः उष्णः रूक्षः वातकफघ्नः रक्तपित्तकरः श्वासकासवीर्य्यबलघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । "उष्णो जयेन्मारुतपीनसांश्च कासप्रतिश्यायविबन्धगुल्मान् । हिक्कां स रक्तास्तु बलासपित्तं निहन्ति मेदश्च कुलत्थकोऽयं ॥" अत्रि.१५ष. । उष्णवीर्य्यः पाकेऽरूक्षः शुक्राश्मरीपीनसघ्नः काशार्शःकफवातघ्नः पित्तासदश्च । वा. । रसतः कषायः विपाके कटुश्च । हेमाद्रि.शिम्बीधान्यवर्गे । कषायः कटुक उष्णवीर्य्यत्वात् वातं शमयेत् । पाकेन कटुत्वं । सु.सू.४०ष. ।

कुलत्थगुड़ः । पुं । हिक्काश्वासाधिकारे । कुलत्थस्य १०० प. दशमूलस्य समस्या १०० प. भार्ग्याः १०० प. एकत्र पृथग्वा वारि म. द्रोणमितं (६४श.)पादशिष्टः क्वाथः कार्य्यः । गुड़स्य ५० प. एकत्र पक्वा लेहभूते, प्रक्षेपः—मधु ८ प. वंशरोचना ६ प. पिप्पली २ प. गुड़त्वक् तेजपत्रं एला म. १ तो. । च.द. । "कुलत्थो दशमूलञ्च तथैव द्विजयष्टिका । शतं शतञ्च संगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् । पादावशेषे तस्मिंश्च गुड़स्यार्द्धतुलाक्षिपेत् । शीतीभूते च पक्वे च मधुनोऽष्टौ पलानि च । षट्पलञ्च तुगाक्षीर्य्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयं । त्रिसुगन्धिसुगन्धं तं खादेदग्निबलं प्रति ॥" रस.र. ।

कुलत्थयूषः । पुं । आमकुलत्थसाधितक्वाथे । प.मु. । गुणाः—वातानुलोमकः गुल्मघ्नस्तूणीघ्नः प्रतूणीघ्नश्च । वा. । "वीर्य्योष्णो मधुरोऽग्निप्रदीपनः । कषायी गुल्मकफहृद्वायुघ्नःश्वासकासहा । वातानु-

शोमनसूलनीमेहमेदविनाशनः।" वै.निघ.। कुलत्थयूषो मधुरः कषायो भवेत् स वातस्य कफस्य हन्ता। मूत्राश्मरीवायुजमेदहन्ता सन्दीपनो मेदविशोषणश्च।" चवि.।

कुलत्थषट्पलघृतम् । क्ली। हिक्काश्वासाकारे। "कुलत्थाहृश्मूलाश्च भार्ग्याः प्रस्थं पृथक् पृथक्। क्वाथयित्वा जलद्रोणे पादशेषे विपाचयेत्। हिक्कीरं सर्पिषः प्रस्थं सचारैः पञ्चकोलकैः। पलिकैर्जयेत्सिद्धं......॥" क्वाथार्थ—कुलथ २ श. दशमूलमिलित २ श. भार्गीमूल २ श. जल ७४ श. शे. १६ श. घृत ४ श. छागदुग्ध ४ श. गव्यदुग्ध ४ श.। कल्कार्थ—पञ्चकोल ও यवक्षार प्रत्येके १ प.। रस.र.।

कुलत्थसूपः । पुं। भृष्टकुलत्थसिद्धयूषे। गुणाः—"कुलत्थसूपो वातघ्नः कटुः पाके कषायकः। कर्फाविरोधी शुक्राश्मकरीश्वासकासनुत्। शुक्राश्मरीहरः पित्तकारकः कथितोबुधैः॥" वै.निघ.।

कुलत्था । स्त्री। कुलत्थाञ्जने। कालशुर्मा। रा.नि.व.१३। वनकुलत्थिकायाम्। वनकुलथ। मं रानकुलित्था। कं काड़हुलिग। गुणाः—कटुः तिक्ता श्मशूलघ्नी विबन्धाध्मानघ्नी चक्षुष्या व्रणरोपणी च। रा.नि.व.५।

कुलत्थाञ्जनम् । क्ली। A blue stone used as a collyrium. स्वनामख्याताञ्जनविशेषे, कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषे। कृत्रिम अञ्जनविशेष। हिं कालाशुर्मा, खापरिया। गुणाः—"कुलत्थिका तु चक्षुष्या कषाया कटुका हिमा। विषविस्फोटकण्डूतिव्रणदोषनिवर्हिणी॥" रा.नि.व.१३।

कुलत्थादिलेपः । पुं। कर्णमूलशोथे हितै लेपे। कुलत्थः कट्फलं शुण्ठी कृष्णजीरकश्च समभागं जलेन पेषयित्वा ईषदुष्णो लेपः। भा.म.१भ. ज्व चि.।

कुलत्थाद्यघृतम् । क्ली। अश्मर्य्यधिकारे। "कुलत्थसिन्धूत्थविडङ्गसारं सशर्कराशीतलियावशूकम्। बीजानि कुष्माण्डकगोक्षुराणां घृतं पचेद्वै वरुणस्य तोये।" घृतं ४ श. वरुणत्वक् १२॥० श. (मतान्तरे ८ श.) वारि ६४ श. पादांशः १६ श. कुलत्थादिकल्क. ८ प. एकत्र पाच्यम्। मतान्तरे—घृत ४ श. वरुणछाल ४ श. जल १६ श. शे. ४ श.। कल्कार्थ—कुलथ, सैन्धव, विड़ङ्ग, चिनि, शिउलिछोप, यवक्षार, कुष्माण्डबीज, गोक्षुरबीज प्रत्येके ৮ তো.। सा.कौ.। च.द.।

कुलत्थान्नम् । क्ली। सत्कृतभक्ते। गुणाः—"कुलत्थान्नन्तु मधुरं तुवरं रूक्षमुष्णकं। लघु रुचिकरं पाके कटुकञ्चाग्निदीपनम्। कफवातकृमिश्वासनाशनं परिकीर्त्तितम्॥" वै.निघ.।

कुलत्थिका । स्त्री। कुलत्थाञ्जने। रा.नि.व. १३। रत्ना.। कुखल्थे। वनकुलत्थे। वनकुर्ति। र.मा.। है.च.। रक्ताकुलत्थे। भा.। शीतलादिव्याम्। वै.निघ.।

कुलनाशः । पुं। उष्ट्रे। है.च.।

कुलपत्रः (कः) । पुं। दमनकवृक्षे। दना। रा.नि.व १०। [श.च.।

कुलपालकम् । क्ली। कुरुन्वे। कमला लेबु।

कुलवधूरसः । पुं। सन्निपातज्वरे। चत्र तुल्यांशं एकभागतुल्यं। यद्यपि नस्यमुक्तं तथाप्यञ्जनव्यवहारः। र.सा.सं.। पारदशोधकताम्रमनःशिलातुल्यकानि द्रव्याणि। इन्द्रवारुणी (রাখালশশা) रसेन चणकाभा वटी कार्य्या। वै.रत्नावली।

कुलभृत्या । स्त्री। गर्भिणीपर्य्युपासनायाम्। जटा.।

कुलयी } स्त्री। वृक्षविशेषे। शीतला स्वादुः वातला

कुली } तद्वत् गुरुश्च। "कुलयी शीतला स्वादुः वातला कफकृद्गुरुः।" वै.निघ.।

कुलराहः (कः) । पुं। सेराहापरनाम्नि पीयूषवर्णाश्वे। "कुलाहः कुलराहस्तु सेराहः सुरराहकः।" ज.द.३ष.।

कुलर्कः । पुं। तालमर्द्दने। हारा.।

कुलवर्णा । स्त्री। रक्तमूलायां त्रिवृति। লাল তেউড়ী। रा.नि.व.६। [श.मा.।

कुलसौरभम् । क्ली। मरुवकवृक्षे। हिं मरुवा।

कुलहरटः (रटकः) । पुं। जलावर्त्ते। हारा।

कुल(ला)हल. । पुं। (Coryza Terebinthina or Celsia Coromandelina.)

भूम्यादक्ये । कुकुशिमा । र.मा. । "कुलहलविषमुष्टी भूस्तकी भूतकेशी ।" वा.सू.१५अ. । महाश्रावणिकायाम् । मुण्डीरी । मद.व.१ ।

कुलहला । स्त्री । गौरचमुण्डीक्षुपे । वै.निघ. ।

कुलचया । स्त्री । कर्पूरशठ्याम् । वै.निघ. । कपिकच्छ्वाम् । श.च. । [शिम्बां ।

कुला । स्त्री । मनःशिलायाम् । वै.निघ. । शुक

कुलाटः । पुं । क्षुद्रमत्स्यविशेषे । श.मा. ।

कुलायः । पुं । पक्षिनीड़े । स्थानमात्रे । मे. । क्ली । शरीरे ।

कुलायस्थः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

कुलायिका । स्त्री । पक्षिशालायाम् । त्रिका. ।

कुलालः । पुं । वनकुक्कुटपक्षिणि । कुकुभपक्षिणि । हारा. । मे. । कुम्भीरे । वै.निघ. ।

कुलालिका (ली) । स्त्री । नीलोत्पलविशेषे । अञ्जनान्तरे, कुलत्थाञ्जनप्रस्तरविशेषे । मे । रा.नि.व.१३ । वनकुलत्थिकायाम् । रा.नि.क.५ ।

कुलासकः । पुं । दुरालभायाम् । प.मु. ।

कुलाहः (कः) । पुं । ईषत्पीतवर्णकृष्णजानुघोटके । हे.च. । "ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुकः ।" ज.द.३अ. । रक्तकोकिलाक्षे । लाल कुलेथाड़ा । गुणाः—आमवातघ्नः रक्तरोगघ्नश्च । राज. । कृकलासे । श.र. ।

कुलाहिका (लुता) । स्त्री । शून्यां । कुक्षि ।

कुलिः (ली) । स्त्री । चविकायां । चइ । रत्ना. । कण्टकार्य्याम् । कण्टिकारी । मे. । पुं । काञ्चनारभेदे । रक्तकाञ्चन । मद.व.१ । हस्ते । हात । त्रिका. । चटकपक्षिणि । वै.निघ. ।

कुलिकः । पुं । कण्टकपालीवृक्षे । केलेकड़ा, काँटा गुड़काँउली । भैष. । अश्वकर्णशाले । लता शाल । रत्ना. । [गाछ, तूण । प.मु. ।

कुलिकच्छः । पुं । नन्दीवृक्षे । गया अश्वथ

कुलिका । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

कुलिङ्गः (कः) । पुं । चटकपक्षिणि । रत्ना. । च.चि.२अ.वृष्ययोगे । गृहकुलिङ्गमांसं रक्तपित्तहरं अतिशीतलञ्च । रा.नि.व.१९ । सविषमूषिकविशेषे । तद्दष्टे कृत्स्नः शोफो राज्यश्च दंशमण्डले भवन्ति । सु.कल्प.६अ. । Fork tailed shrike. फिङ्गकपक्षिणि । फिङ्गा पाखी । हिं गरगैया । तन्मांसगुणाः—कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः । सु.सू.४६अ. । मधुरं स्निग्धं कफपित्तकरञ्च । राज. ।

कुलिङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । कुलिङ्गपक्षिस्त्रियाम् । कर्कटशृङ्गीवृक्षे । काँकड़ाशृङ्गी गाछ । प.मु. । च.सू.४अ. ।

कुलिङ्गाक्षी । स्त्री । पेटिकावृक्षे । पेटारि गाछ । श्वेतोच्चटायाम् । श्वेत ओकड़ा । रत्ना. ।

कुलित्था । स्त्री । रक्तकुलत्थे । वै.निघ. ।

कुलित्थिका । स्त्री । वनकुलत्थे । त्रिवृतायां । मसूरिकादेव्याम् । वै.निघ. ।

कुलिरः । पुं । कर्कटे । काँकड़ा । त्रिका. ।

कुलिशः । पुं । लताशाले । र.मा. । खगङ्कर्णवृक्षे । "हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ।" रसेन्द्र.चि.८अ. । अस्थिसंहारवृक्षे । प.मु. । भैष. अम्लपि.चि. । र.मा.लौहमारणे । हीरकप्रभमत्स्यविशेषे । त्रिका. । मे. । क्ली । वज्रे । हीरे । रा.नि.व.१३ । [लताशाल । रा.नि.व.९ ।

कुलिशतरुः । पुं । अश्वकर्णशाललतायाम् ।

कुलिशद्रुमः । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा वृक्ष । हिं सूहर । वै.निघ. ।

कुलिशमत्स्यः । पुं । कुड़िशमत्स्ये । राज. ।

कुलीनः । पुं । कुनखनामक्षुद्ररोगे । See कुनखः । श्रेष्ठघोटके । हे.च. । [प.मु. ।

कुलीनकः । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । कर्कटे ।

कुलीनसम् । क्ली । जले । हे.च. ।

कुलीयकम् । क्ली । मेचसर्प्पां । वै.निघ. ।

कुलीरः (कः) । पुं । कर्कटशृङ्ग्याम् । वै.निघ. । कर्कटे । क्षुद्रकर्कटे । काँकड़ा । रत्ना. । रस.र.बाल.चि. । कुलीरमांसगुणाः—"कुलीरकस्य मांसन्तु शीतं धातुविवर्द्धकं । हृद्यं रक्तप्रवाहञ्च स्त्रीणां प्रशमयति चणात् ॥" वै.निघ. । सृष्टविण्मूत्रं भग्नसन्धानकृत् वातपित्तघ्नम् । "कुलीरोऽतिबली वृष्यः पाण्डुत्वरविनाशनः । शोफातिसारग्रहणीक्षयविराविस्त्रियां हितः ॥" अत्रि. ।

कुलीरविषाणिका (णी) । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । भा.पू.१भ. ।

कुलीरशृङ्गी, **कुलीरा** } स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । प.मु. । भा.कर्णक.ज्व.चि. । च.सू.४अ. ।

कुलीराद् । पुं । कर्कटशिशौ । কাঁকড়ার বাচ্ছা । त्रिका. ।

कुलुकम् । क्ली । जिह्वामले । हे.च. ।

कुलुकगुञ्जा । स्त्री । उल्काग्नौ । धारा. ।

कुलूलम् । क्ली । तुषानले । मे. ।

कुलेचरः । पुं । चत्रकभेदे । वै.निघ. ।

कुलोत्कटः । पुं । कुलीनघोटके । श.च. ।

कुलोत्थिका । स्त्री । कुलत्थे । वै.निघ. ।

कुल्फः । पुं । गुल्फे । গুল্মে । रोगे । उणा. ।

कुल्माषः । पुं, क्ली । काञ्जिके । रा.नि.व.१३ । कुलत्थे । गन्धशाली । प.मु. । यावके । যাউ । मे. । अर्द्धस्विन्नधान्यगोधूमादौ । घुङ्घुनी । "अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः । कुल्माष इति कथ्यन्ते । कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।" भा.। कीटदष्टमाषे । शूकधान्ये, यवादौ । वै.निघ. । वंशे । रा.नि.व.२३ । जटामांस्यां । वनकुलत्थे । र.मा. । काश्मीरे तुलसीभेदे । क्ली । धान्यविशेषे । বোরো ধান । राजमाषे । वर्वटी । यवौदने । सु.चि.६अ. । यवपिष्टमाषे । सु.चि.१०अ. ।

कुल्माषाभिषवम्, **कुल्माषाभिषुतम्** } क्ली । काञ्जिके । "कुल्माषैर्यवादिभिरर्द्धस्विन्नैरभिषूयते स्म ।" अ.टी.स्वा. ।

कुल्मासम् । क्ली, पुं । कुल्माषे । विश्व. ।

कुल्यम् । क्ली । अस्थ्नि । হাড় । द्रोणाष्टकपरिमाणे । आमिषे । कीकसे । পাঁজর । मे. ।

कुल्या । स्त्री । द्रोणाष्टकमाने । जीवन्त्याम् । मे. । स्थूलवार्त्ताक्याम् । বড় বেগুন । र.मा. ।

कुल्वकम् । क्ली । जिह्वामले । वै.निघ. ।

कुवम् । क्ली । वारिजपुष्पमात्रे । पद्मे । हे.च. ।

कुवकालुका । स्त्री । घोलीशाके । रा.नि.व.७ ।

कुवङ्गम् । क्ली । सीसके । সীসে । रा.नि.व.१३ ।

कुवज्जकम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व.१३ ।

कुवरः । पुं । तुवररसे । ঝালরস । अ.टी. । च.सू.४अ. ।

कुवलः । पुं । (Zizyphus Jujuba.) बदरीवृक्षे । কুল গাছ । र.मा. । क्ली । पद्मे । उत्पले । मे. । बदरफले । কুল । मद.व.६ । वृहद्बदरे च. सू.४अ. । मुक्ताफले । प.मु. ।

कुवलकी । स्त्री । मत्स्यकीवृक्षे । वै.निघ. ।

कुवलकुणः । पुं । कोलिफलकाले ।

कुवलयम् । क्ली । उत्पले । नीलोत्पले । নীল শুন্দি । हिं कोंई । रा.नि.व.१० । श.र. । "ईषन्नीलधवलं कुवलयम् ।" ड. । श्वेतपद्मे । नीलपद्मे । वै.निघ. । श्वेतकुमुदे । भा.पू.१भ. ।

कुवलयिनी । स्त्री । उत्पलिन्याम् । শুন্দি বা কুমুদের ঝাড় । रा.नि.व.१० ।

कुवला । स्त्री । मुक्ताविशेषे ।

कुवली । स्त्री । कोलिवृक्षे । কুল গাছ । हे.च. ।

कुविड्म् । क्ली । विड्लवणे । रा.नि.व.२३ ।

कुवृत्तिकात् । पुं । पूतिकायाम्, करञ्जभेदे काँटा करञ्ज । श.च. । [अम ।

कुवेणी । स्त्री । मत्स्यधानिकायाम् । খালুই ।

कुवेलम् । क्ली । कुवलये । পদ্ম । हे.च. ।

कुवेद्यः । पुं । कुत्सितवैद्ये ।

कुशः । पुं, क्ली । जले । मे. । Sacrificial grass. (Poa cynosuroides.) स्वनामख्याततृणे । কুশ । हिं दभ । कुथदर्भं, उष्णाकुशि । कुशो द्विविधः ह्रस्वदीर्घभेदेन । तयोर्दीर्घपत्रकुश एव सितदर्भ उच्यते । स एवाधिकगुणः । ह्रस्वोऽपि प्रायेण सितदर्भतुल्यगुणः । "दर्भौ द्वौ च गुणै तुल्यौ तथापि च सितोऽधिकः । यदि श्वेतकुशाभावे त्वपरं योजयेद्भिषक् ॥" रा.नि.व.८ । "दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमं । मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥" भा पू.१भ. । "कुशो ह्रस्वदर्भ इति ।" सु.सू.३८अ. । ड. । तृणपञ्चमूले कुशासने च । च.द.प्रमेह.चि. ।

कुशद्वयम् । क्ली । स्थूलसूक्ष्मदर्भद्वये । वा.सू.१५ अ.वीरतरादि.। "इक्षादनीमलकुशद्वयगुच्छगुन्द्राः।"

कुशनामा । पुं । उद्दे । हे.च. ।

कुशपः । पुं । पानपात्रविशेषे । उणा. ।

कुशपत्र(क)म् । क्ली । तदाकारपत्रास्त्रविशेषे । तत्र विस्रावणे प्रयोज्यम् । "कुशाटीवदने स्राव्ये द्व्यङ्गुलं स्यात्तयोः फलमिति ।" सु.सू.८अ. ।

कुशपुष्पम् । क्ली। ग्रन्थिपर्णे। गाँठियाल। प.मु.।

कुशमुत्तोली । स्त्री । कुशमय्यां मुटिकायाम्। कुशानां रचनाविशेषो मुत्तोलीत्युच्यते । वा.कल्प. १अ.चरण. ।

कुशमूढ़ः । पुं। कुशनिर्म्मितपटके। सु.सू.४३अ.।

कुशमूलम् । क्ली । दर्भमूले । गुणाः — हिमं रुच्यं मधुरं पित्तघ्नं रक्तज्वरतृष्णाश्वासकामलाहृच्च । रा.नि.व.८ । [कुत्सितशरीरे ।

कुशरीरः । पुं । महाशालवृक्षे । वै.निघ. । त्रि ।

कुशलः । त्रि । निपुणे । पुं । कुक्कुरे । हे.च. । महाजलवेतसे । मत्स्यभेदे । वै.निघ. । क्ली । पर्य्याप्तौ । अम. ।

कुशली । स्त्री । अश्मन्तकवृक्षे । क्षुद्राम्लिकायां, चाङ्गेर्य्याम् । आमरुल । भा.पू.१भ.शाकव. । कुमार्य्यां । घृतकुमारी । वै.निघ. ।

कुशस्त्रम् । क्ली । कुत्सितास्त्रे । थाराप अस्त्र । यथा — "अज्ञानलोभाहितवाक्ययोगभयप्रमोहैरपरैश्च भावैः । यदा प्रयुञ्जीत भिषक् कुशस्त्रं तदा स शेषान् कुरुते विकारान् ॥" सु. ।

कुशा । स्त्री । रज्ज्वाम् । मे. । मधुकर्कट्याम् । श.च. । वल्गायां । लागाम् । हे.च. ।

कुशादिशालिपर्ण्यः । स्त्री । तृणपञ्चकमूले विदारिगन्धादिगणे च । सि.यो.दाह.चि. ।

कुशाद्यघृतम् । क्ली । अश्मर्य्यधिकारे । कुशादिकाथ्यद्रव्याणां समष्टिः १२॥० श. वारि ६४ श. पादशिष्टः क्वाथः १६ श. शिलाजत्वादीनां कल्कः १ श. घृतप्रस्थं ४ श. पचेत् । क्वाथ्यद्रव्यं यथा — कुशमूलं काशमूलं शरमूलं इत्कटमूलं (ईकड़मूल) इक्षुमूलं पाषाणभेदः उलुमूलं भूमिकुष्माण्डः वाराहीकन्दः वराहक्रान्ता वा शालिधान्यमूलं गोक्षुरं श्योणाकः पाटला पाठा (आकनादि) शालिपर्णी पीतझिण्टी श्वेतपुनर्नवे शिरीषमेवेति । कल्कद्रव्यं यथा — शिलाजतु यष्टिमधु इन्दीवरबीजं (चुणाबीज) त्रपुषबीजं (शशाबीज) कर्कटीबीजं (काँकुड़बीज) । सर्व्वैरेव क्वाथकल्क इत्यन्ये । च.द.अश्मरी.चि. ।

कुशाद्यतैलं (घृतञ्च) । क्ली । दाहाधिकारे । तिलतैलं घृतं वा ४ श. । क्वाथार्थं कुशकाशशरेक्षुशीरशालपर्णीनां मिलितपलशतं वारि ६४ श. शिष्टक्वाथः १६ श. जीवकादीनां मिलितपलाष्टकमितं कल्कं दत्त्वा एकत्र पचेत् । च.द.दाह.चि. । "कुशादिशालपर्ण्यादिजीवकाद्यैन साधितं । तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥" क्वाथार्थं कुशादिपञ्चतृणं स्वल्पपञ्चमूलञ्च मिलित्वा ३२ प., कल्कार्थं जीवकाद्यष्टवर्गः १ श. । रस.र. ।

कुशाल्मलिः (ली) । पुं, स्त्री । (Andersonia Rohitaka.) रक्तरोहीतके । रोहीतकवृक्षे । रोहा वृक्ष । रा.नि.व.८. ।

कुशावलेहः । पुं । प्रमेहाधिकारे औषधविशेषः । पाठः — "वीरणञ्च कुशः काशः कसेरुः खागड़स्तथा । एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । मधुकं कर्कटीबीजं कर्कारु त्रपुषन्तथा । शुभामलकपत्राणि एलात्वङ्नागकेशरं । वरुणामृतप्रियङ्गूनां प्रत्येकमक्षसम्मितम् ॥" सा.कौ. । द्रव्याणि — वीरणमूलं (वेणार मूल) कुशमूलं काशमूलं कसेरुमूलं खगड़मूलञ्च, एषां प्र. १० प. वारि ६४ श. शे. ८ श. । तेन खण्डं २ श. संमिश्र्य पचेत्, लेहभूते प्रक्षेपो देयः । तद्द्रव्यपरिमाणञ्च प्र. २ तो. । प्रक्षेपद्रव्याणि — यष्टीमधुकं कर्कटीबीजं (काँकुड़बीज) कुष्माण्डबीजं त्रपुषबीजं (शशाबीज) वंशलोचना आमलकपत्रं एला त्वक् (दारचिनी) नागकेशरपुष्पं वरुणत्वक् गुडूची प्रियङ्गुश्च । च.द. ।

कुशाश्वः । पुं । वानरे । श.मा. ।

कुशिंशपा । स्त्री । कपिलवर्णशिंशपायाम् । कपिलवर्ण शिशु गाछ । रा.नि.व.९ ।

कुशिकः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । शाल गाछ । मे. । विभीतकवृक्षे । हे.च. । अश्वकर्णवृक्षे । लता शाल । रा.नि.व.९ । तैलशेषे । विश्व. । फाले । फाल ।

भल्लातकवृक्षे । बदरे । वै.निघ. । त्रि । वक्रदृष्टौ । टेरा । श.मा. ।

कुश्रि(षि)तः । त्रि । जलमिश्रिते । उणा. ।

कुशिम्बिः (म्बी) । पुं, स्त्री । शिम्बीविशेषे । गुणाः—"शैया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिवर्हणाश्च ।" वैद्यकं ।

कुशी । स्त्री । फाले । लौहविकारे । मे. ।

कुशीदम् । क्ली । फाले । रक्तचन्दने । मुण्डमालातन्त्रम् ।

कुशीपुः । पुं । अग्नौ । वै.निघ. ।

कुशूलः । पुं । तुषाग्नौ । जटा. । अन्नकोष्ठे, धान्यकोष्ठे । हला. ।

कुशेशयः । पुं, क्ली । पद्मे । प.मु. । कर्णिकारवृक्षे । কক্কেফুলের গাছ । श.च. । सारसपक्षिणि । अम. ।

कुषकः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. । [मे. ।

कुषाकुः । पुं । वानरे । अग्नौ । विश्व. । अर्के ।

कुष्ठः । पुं, क्ली । (Sausurea auriculata. Syn. Aplotaxis auriculata.) स्वनामख्यातमध्यमगन्धभेषजविशेषे । कुड़ । हिं कूठ । तें चेंगलिकोष्ठु, चंगलकोष्ठु । प.मु. । गुणाः—"कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु । हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान् ॥" भा.पू.१भ. । विषकण्डूखर्ज्जूददुहृत्कान्तिकरश्च । रा.नि.व.१२ । वा.सू.१५अ. । कुष्ठरोगे । पुष्करमूले । কুড়বিশেষ । विषभेदे । हे.च. । कुलिञ्जनवृक्षे ।

कुष्ठकण्टकः । पुं । खदिरवृक्षे । वै.निघ. ।

कुष्ठकालानलरसः । पुं । कुष्ठे हितः । पाठः—"गन्धं रसं टङ्कणताम्रलौहं भस्मीकृतं मागधिकासमेतं । पञ्चाङ्गनिम्बेन फलत्रयेण विभावितं राजतरोस्तथैव । नियोजयेद्वल्लकयुग्ममानं कुष्ठेषु सर्व्वेष्वपि रोगहर्त्तृ ॥" र.चि.८अ. ।

कुष्ठकुठाररसः । पुं । कुष्ठाधिकारे । सूतभस्म १ भ. गन्धक. १ भ. लताय:प्रभृति-शिलाजलान्तानां प्रत्येकं १६ भ. करञ्जवीजचूर्णं ६४ भ. अभ्रस्य च ६४ भ. । चूर्णानुरूपघृतमधुभ्यां विलोड़येत् । "भस्मसूतसमो गन्धो लतायस्लाक्षगुग्गुलू । त्रिफला च महानिम्बचित्रकश्च शिलाजतु । इत्येतच्चूर्णितद्रव्यांत्प्रत्येकं शाणषोडश । चतुःषष्टिं करञ्जस्य वीजचूर्णं प्रकल्पयेत् । चतुःषष्टिं मृताभ्रञ्च मध्वाज्याभ्यां विलोड़येत् ॥" रस.र. । र.सा.सं. ।

कुष्ठकेतुः । पुं । भूम्याहुल्यक्षुपे । भूमिशश्वत्था । रा.नि.व.४ । [भा.पू.१भ. ।

कुष्ठगन्धा (न्धिनी) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ।

कुष्ठगन्धि । क्ली । (Feronia Elephantum.) एलबालुके । अम. ।

कुष्ठघ्नः । पुं । पटोललतायाम् । रा.नि.व.३ । हिलावल्ल्याम् । खदिरवृक्षे । वै.निघ. ।

कुष्ठघ्नी । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व. ११ । काकमाच्याम् । वाकुच्याम् । সোমরাজ । हिलावल्ल्याम् । वै.निघ. ।

कुष्ठतोदनः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

कुष्ठदलनरसः । पुं । कुष्ठाधिकारे रसः । पाठः—"गन्धं रसं वाकुचिकोत्थवीजं पलाशवीजञ्च कृशानुशुण्ठ्यौ । सुचूर्णानि मध्वाज्ययुतानि कृत्वा सेवेत कुष्ठी च हिताशनन्तु ॥" গন্ধক, রস, সোমরাজী, পলাশবীজ, চিত্রক, শুণ্ঠী প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ । रस.र. ।

कुष्ठदोषापहा । स्त्री । वाकुच्यां । रा.नि.व.४ ।

कुष्ठनाशनः । पुं । कुष्ठहरवृक्षेषु । गौरसर्षपे । रा.नि.व.१६ । क्षीरीशवृक्षे, चीरकञ्चुकीति लोके । रत्ना. । वाराहीनाममहाकन्दे । रा.नि.व.७ । रक्तखदिरवृक्षे । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. ।

कुष्ठनाशिनी । स्त्री । वाकुच्यां । সোমরাজ । प.मु. । काकमाच्याम् । रा.नि.व.४ ।

कुष्ठनोदनः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । वै.निघ. ।

कुष्ठरोगः । पुं । Leprosy. (Elephantiasis.) महाव्याधिनामरोगविशेषे । মহাব্যাধি, কুষ্ঠব্যাধি । लक्षणादिकं यथा—मिथ्याहारविहारात्स्य विशेषाद्गुरुविरुद्धासात्म्याजीर्णाहिताशिनः स्नेहपीतस्य वान्तस्य वा व्यायामग्राम्यधर्म्मसेविनो ग्राम्यानूपौदकमांसानि वा पयसाभीक्ष्णमश्नतो यो वा मज्जत्यप्सूष्माभितप्तः सहसा छर्द्दिं वा प्रतिहन्ति तस्य पित्तश्लेष्माणौ प्रकुपितौ परिगृह्यानिलः प्रवृद्धस्तिर्य्यग्गाः शिराः सम्प्रतिपद्य समुद्धूय बाह्यं मार्गं प्रति समन्ताद्विक्षिपति, यत्र यत्र च दोषो

विचित्रमी निःसरति, तत्र तत्र मण्डलानि प्रादुर्भवन्ति, एवमुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्र च परिवृद्धिं प्राप्याप्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्यते धातून्दूषयन्। तस्य पूर्व्वरूपाणि त्वक्पारुष्यादीनि। स महाक्षुद्रभेदेन द्विविधः, तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश क्षुद्राणीति अष्टादश। अरुणोदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति महाकुष्ठानि। स्थूलारुष्कमहाकुष्ठैककुष्ठचर्म्मदलविसर्पसिध्मपामाविचर्च्चिकाकिटिमपरिसर्परसकाश्चेति क्षुद्राणि। सु.नि.५ अ.। "पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः। यवादयश्चात्र हिताः पुराणाः घृतानि शाकानि च तिक्तकानि॥" इति पथ्यम्। "अलोमिकां ग्रन्थिमतीं तथा वै व्रणसंयुतां। त्वचङ्कुष्ठमहारोगः करोत्यस्य दारुणाम्॥ गवां मूत्रपुरीषाभ्यां स्वेदस्तु व्रणिनो हितः। कुष्ठरोगेषु सर्व्वेषु समीपे वेधयेच्छिराम्॥" इति अस्य कुष्ठम्। ज.द.४८अ.।

कुष्ठवैरी (इन्) । पुं । वृक्षविशेषे, चालमुगरा इति भाषा। गुणाः—"कुष्ठवैरी शैलरोही महागदमहीरुहः। वैवस्वतद्रुमः स स्याद्दलक्रम रसायनः। पामाविचर्च्चिकाकण्डूसिध्मदद्रुविपादिकाः। हन्त्यामवातं वातामं कुष्ठानि च विशेषतः॥" अत्रि.।

कुष्ठशैलेन्द्रवज्ररसः । पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"तालकं मरिचङ्कुष्ठं काचटङ्कनिशावचाः। निर्गुण्डी निम्बकरलावीजं वा दलमेव वा। प्रत्येकं तोलकं चूर्णं चूर्णतुल्यन्तु गुग्गुलुः। वाकुच्याः पलिकं ग्राह्यं पलं सूतश्च गन्धकं। लौहस्य द्विपलञ्चात्र त्रिफलाजलशोधितं। पणमाषा वटिका कार्य्या गोमूत्रेण निषेविता। कुष्ठशैलेन्द्रवज्राख्यो लौहोऽयमस्तोपमः॥" रस.र.। हरितालं मरिचं कुष्ठ (कुड़) काचलवणं टङ्कणं (সোহাগা) हरिद्रा वचा निर्गुण्डी। निम्बकारवेल्लयोः वीजं पत्रं वा, एषां प्र. १ तो. सर्व्वचूर्णसमं गुग्गुलुचूर्णं सोमराजीचूर्णं ८ तो. पारदगन्धकयोः चूर्णं मिलितं १६ तो. त्रिफलाशुद्धलौहं १६ तो. एकत्र गोमूत्रेण वटी ६ मा. कार्य्या। [रा.नि.व.९।

कुष्ठसूदनः । पुं। आरग्वधे। बड़ সোণালু।

कुष्ठहन्ता । पुं। हस्तिकन्दनाममहाकन्दशाके। रा.नि.व.७।

कुष्ठहन्त्री । स्त्री। वाकुच्याम्। সোমরাজ। हाकुच। रा.नि.व.४।

कुष्ठहरतालेश्वरः । पुं। कुष्ठाधिकारे। रसोऽयं ताम्रकोटरे कृत्वा पुटपाकविधिना प्रहरषट्कं पचनीयम्। शुद्धहरितालं १२ भ. गन्धकं १६ भ. पारदः ३ भ. कृष्णाभ्रभस्म ७ भ. एकत्र अङ्कोटक्वाथेन सेहुण्डक्षीरेण अर्कक्षीरेण करवीरक्वाथेन उदुम्बरक्वाथेन च मर्द्दनीयः। अथ ताम्रपात्रे कृत्वा ६ प्रहरं पाच्यः। र.सा.सं.।

कुष्ठहा । पुं। पटोलवृक्षे। भा.पू.१भ.शाकव.।

कुष्ठहृत् । पुं। खदिरवृक्षे। থয়ের গাছ। त्रिका.।

कुष्ठाद्यतैलम् । क्ली। ऊरुस्तम्भे। कटुतैलं ४ श. कल्कभूतकुष्ठादीनां प्रत्येकं ८ तो. वारि १६ श. तैलपाकविधिना पाच्यम्। श्रीवेष्टः धूपः। अजगन्धा कोफान्दी। अन्यत् कर्णरोगे—"कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वभेषजैः। पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम्॥" शताह्वा शतमूली। तिलतैलं १ श. कुष्ठं (कुड़) हिङ्गु वचा देवदारुः शतमूली शुण्ठी मिलितं १६ तो. छागमूत्रं ४ श.। च.द.।

कुष्ठाद्युद्वर्त्तनम् । क्ली। कुष्ठरोगे उद्वर्त्ते। "कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू। ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डाच चूर्णानि समानि कुर्य्यात्। तैलक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्त्तयितुं यतेत।" सुरसं तुलसी, वन्यं केवर्त्तमुस्तकं, चण्डा चोरपुष्पी (চোরথড়কে) च.द.।

कुष्ठान्तकरसः । पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"शुद्धसूतं द्विधा गन्धं निर्गुण्डीवागुचीरसैः। दिनैकं मर्द्दयेत्पाच्यं यामं लवणयन्त्रके। उद्धृत्य चूर्णयेत्तुल्यैस्त्रिफलावाकुचीफलैः। तुल्यांशं भृङ्गचूर्णञ्च सर्व्वमेकत्र पाचयेत्। पलाशखदिरक्वाथैः गोमूत्रैर्लौहभाजने। दिनैकान्ते वटीं कुर्य्यान्निष्कैकं भक्षयेत्सदा। कुष्ठं विस्फोटकं हन्ति नाम्ना कुष्ठान्तको रसः। मर्द्दनं भानुतैलेन आतपे कारयेत्सदा॥" रस.र.।

कुष्ठारिः । पुं। (Acacia Farnesiana.) विट्खदिरे। रा.नि.व.८। पटोले। रा.नि.व.३।

गन्धके। रा.नि.व.१३। (Acacia Catechae.) खदिरे। आदित्यपत्रक्षुपे। रा.नि.व.४। भ्रमरारि-पुष्पवृत्ते मालवदेशे प्रसिद्धे। रा.नि.व.१०।

कुष्ठारिरसः । पुं । कुष्ठाधिकारे। अत्र बला-त्रयं श्वेतबलापीतबलानागबला ग्राह्याः। ब्रह्मदण्डी (भार्गी)। কাকড়ুমুর, বামুনহাটীমূল, শ্বেত বেলেড়া, পীত বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলে প্র-ত্যেকে চূর্ণ সমভাগ। মধুর সহিত চাটিয়া খাইবে। र.सा.सं.।

कुष्ठिकम् । क्ली। अश्वस्य किणाधो मध्यभागे। "किणं तत्रैव मध्यस्थमधोभागे च कुष्ठिकम्।" ज.द.२अ.।

कुष्ठी । त्रि। कुष्ठरोगयुक्ते।

कुष्णीषः । पुं । सरीसृपज्वरे। गज.वै.।

कुष्मलम् । क्ली। छेदने। उणा.।

कुष्माण्डः (कः) । पुं। A kind of Pump-kin gourd. (Benincasa cerifera.) स्व नामख्यातफलशाके। কুমড়া গাছ। हिं कुंहड़ा। तें गुम्मडि। उत्. कखारु, पानीकखारु। कुष्मा-ण्डं वल्लीफलश्रेष्ठं,तत्फलं त्रिविधं बालमध्योत्तममि-ति। गुणाः—"बालं रोचकं बालं, मध्यमं स्या-त्त्रिदोषहृत्। शोफं वातकफं हन्ति रक्तपित्तनिव-र्हणम्॥" अत्रि.१६अ.। बृंहणं वृष्यं गुरुत्वात् श्ले-ष्मलं पित्तास्रवातघ्नम्। बालं तत्पित्तघ्नं शीतलं, म-ध्यमं कफकरं। वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दी-पनं लघु वस्तिशोधकं चेतोरोगहृत्॥ भा.पू.१भ. शाकव.। तन्मध्यफलं कफकरं गुरुपाकि च। त-त्पक्कफलं—लघु उष्णं क्षाररसं अग्निदीपनं वस्ति-शोधनं हृद्यं चित्तविकारिणाञ्च पथ्यम्। तस्य ल-ताशाकौ—मधुरौ सक्षारौ गुरू रूक्षौ रुचिकारौ वातकफाश्मरीशर्कराहरौ च। तन्मज्ज—शुक्रलं पित्तघ्नं वस्तिशोधनञ्च। राज.३प.। मूत्राघातहरं प्रमेहमूत्रकृच्छ्राश्मरीघ्नं विण्मूत्रग्लपनं शुक्रवृद्धिकरं तृष्णाहरं जीर्णाङ्गपुष्टिकरं स्वादु अरोचकहरं बल्यं पित्तघ्नञ्च। रा.नि.व.७। "कुष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन सहयोजितः। कुष्ठकी द्रवसञ्जातं मदं पा-नादपोहति॥ शार्ङ्ग.म.१भ.।

कुष्माण्डकघृतम् । क्ली। अपस्माराधिकारे। घृतं ४ श. यष्टिमधुकल्कः १ श. कुष्माण्डरसः ७२ श.। च द.अपस्मा.चि.। [निघ.श्वास.चि.।

कुष्माण्डकशिफा । स्त्री। कुष्माण्डमूले। वै.

कुष्माण्डखण्डम् । क्ली। रक्तपित्ताधिकारे घृ-तम्। "कुष्माण्डकं पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतं। पचेत्तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये दृढे। यदा मधुनि-भः पाकः तदा खण्डशतं न्यसेत्। पिप्पलीशृङ्ग-वेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च। त्वगेलापत्रमरिच-धान्यकानां पलार्द्धकं। न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या सङ्घट्टयेत्पुनः। तत्पक्कं स्थापयेद्भाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं घृ-तार्द्धकं। तद्यथाग्निबलं खादेत् रक्तपित्ती क्षतक्ष-यी॥" त्वग्बीजान्तैर्विरहितं निष्कुलीकृतमुच्यते। निष्कुलीकृतकुष्माण्डं १०० प. घृतं ४ श. कुष्माण्ड-जलं १६ श. शर्करा १०० प. पाकसिद्धौ पिप्प-लीचूर्णं १ प. शुण्ठीचूर्णं १ प. जीरकगुडत्वकतेज-पत्रैलामरिचधन्यकचूर्णं प्र. ४ तो. मधु २ श.। सा.कौ.। वा.चि.३अ.।

कुष्माण्डगुडकल्याणकम् । क्ली। ग्रहण्य-धिकारे। रूढानां वत्सरातीतानाम्। निष्कुलत्वचां शुक्लबीजवल्कलरहितानाम्। कुष्माण्डं स्तोकजलेन पिष्ट्वा निष्पीडनेन नीरसङ्कृत्वा रौद्रे शोषयेत्। एवं कुष्माण्डं १०० प. घृतं ३२ प. तिलतैलं ८ प. एकत्र भर्जयेत्। गुडः (पुरातनः) २५ प. आम-लकीरसः १०० प. उक्तरसेन शर्करा गोलयित्वा भर्जितकुष्माण्डेन सह तावत्पचेत् यावत्पाको द-र्व्वीलिप्तो न भवति। पाकशेषे पिप्पल्यादिचूर्ण-प्रक्षेपो देयः। यथा—यमानी जीरकम्। पिप्प-ली पिप्पलीमूलं चित्रकमूलं गजपिप्पली धान्य-कं विडङ्गं मरिचं त्रिफला वनयमानी इन्द्रयवः सैन्धवं एषां प्रति चूर्णं ८ तो. त्रिवृन्मूलचूर्णं ८ प.। च.द.ग्रहणी.चि.।

कुष्माण्डग्रहः । पुं । भूतग्रहविशेषे। लक्षणं —"बहुप्रलापकृष्णास्यं प्रविलम्बितयायिनं। शून-प्रलम्बवृषणं कुष्माण्डाधिष्ठितं वदेत्॥" वा.उ.४अ.।

कुष्माण्डतैलम् । क्ली। कुष्माण्डबीजतैले। কুমড়াবীচির তেল। गुणाः—वातपित्तघ्नं श्ले-ष्मलं गुरु शीतलञ्च। वा.तैलव.।

कुष्माण्डनाडिका (डी) । स्त्री। कुष्माण्डस्य नाले। কুমড়ার ডাঁটা। गुणाः—"कुष्माण्डना-

ড়িকা गुर्व्वी शर्कराश्मरिनाशिनी ।" राज.३प. ।

कुष्माण्डवटकः । पुं । कुष्माण्डकृतवटके । কুমড়াবড়ি । यथा—"कुष्माण्डं कर्त्तयित्वास्य जलं निष्काश्य यत्नतः । कुस्तुम्बुरुनिशामाषचूर्णं सतिलसैन्धवं । निक्षिप्य वटकाः कार्य्या आतपे शोषयेत्ततः । रुचिदा वातहन्तारस्तिलतैले सुपाचिताः ॥" वै.निघ. ।

कुष्माण्डशालिः । पुं स्त्री। स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । , गुणाः—मधुरा गुरुः सुगन्धा पीता दुर्ज्जरा स्थूलतण्डुला कोमला च । रा.नि.व.१६ ।

कुष्माण्डसुरा । स्त्री। कुष्माण्डकृतसुराविशेषे । কুম্‌ড়ার মদ। गुणाः—"कुष्माण्डस्य सुरा गुर्व्वी धातुवर्द्धनकारिणी । अग्निमान्द्यकरी वृष्या प्रोक्ता दृष्टिप्रदा बुधैः ॥" वै.निघ. ।

कुष्माण्डक्षारः । पुं । कुष्माण्डभस्मोत्थक्षारे । "कुष्माण्डं तनु कृत्वा तु छित्त्वा घर्म्मे विशोषयेत् । स्थाल्यां विक्षिप्य तत्सर्व्वं पिधानेन पिधाय च । चुल्ल्यां निवेश्य वह्निञ्च ज्वालयेत्कुशलो जनः । यदा तत्र भवेद्भस्म किन्त्वङ्गारो दृढ़ो भवेत् । तदा निर्वापयेच्छीतं सर्व्वथा चूर्णितन्तु तत् ॥" भा.म. २भ.शूलचि. ।

कुष्माण्डी । स्त्री । कर्कोटकायाम् । বিলাতী কুম্‌ড়া বা কাঁকরোল । कुष्माण्डलतायां । কুম্‌ড়া গাছ । रा.नि.व.७ ।

कुष्माण्डोन्मादः । पुं । भूतोन्मादभेदे । स च कुष्माण्डग्रहजातः । शार्ङ्ग.पू.७अ. । लक्षणं—"बहुप्रलापकृच्चास्यं प्रविलम्बितयायिनं । शूनप्रलम्बवृषणं कुष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ॥" वा.उ.४अ. ।

कुसिम्बी । रक्तशिम्बीलतायाम् । শিম্ গাছ । रा.नि.व.१६ ।

कुसुमम् । क्ली, पुं । पुष्पे । स्त्रीरजसि । Ophthalmia. नेत्ररोगविशेषे । मे. । लवङ्गे । वै. निघ.२भ.चर्म.चि. ।

कुसुमफलम् । क्ली । जातीफले । वै.निघ. ।

कुसुममध्यम् । क्ली। भव्यफले। চালিতা।श.च.।

कुसुमवती । स्त्री । रजःस्वलायाम् ।

कुसुमसारः । पुं । मधुनि । "हृतकुसुमसारक्षौद्रः ।" च.द.यक्ष्म.चि,गर्भाधि. ।

कुसुमा । स्त्री । मालीपुष्पवृक्षे । रक्तपाटलायाम् । जातीपुष्पवृक्षे । रत्ना. ।

कुसुमाकरः । पुं । वसन्तसमये ।

कुसुमाञ्जनम् । क्ली। पुष्पाकाररीतिमलसम्भवे अञ्जने । পুষ্পাঞ্জন । रा.नि.व.१३ ।

कुसुमात्मकम् । क्ली । कुङ्कुमे । हारा. । पुं । केशे । वै.निघ. ।

कुसुमाधिपः । पुं । चम्पकवृक्षे । श.र. ।

कुसुमाधिराजः (राट्) । पुं । महानागकेशरचम्पकवृक्षे । নাগেশ্বরচাঁপা । त्रिका. ।

कुसुमावलिः । स्त्री । वृन्दकृतसिद्धयोगटीकायाम् । [१४ ।

कुसुमासवम् । क्ली, पुं । मधुनि । रा.नि.व.

कुसुमोदरम् । क्ली। भव्यफले। চালিতা।प.मु.।

कुसुम्बः (म्भः) । पुं, क्ली । कुङ्कुमवृक्षे । पूतीकरञ्जे । নাটাকরম্‌চা । सु. । See पूतीकः । (Safflower carthamus tinctorius.) स्वनामप्रसिद्धवृक्षे । কুসুমফুলের গাছ । मं करडईचे झाड़ । तें लत्तुक, लक्क, वंगारसु । स द्विविधः महाकुसुम्भवनकुसुम्भभेदात् । गुणाः—"कुसुम्भो वातलो रूक्षो विदाही कटुकः स्मृतः । मूत्रकृच्छ्रघ्नकं रक्तपित्तञ्चैव विनाशयेत् ॥ कुसुम्भपुष्पं सुस्वादु त्रिदोषघ्नञ्च भेदकं । रूक्षमुष्णं पित्तलञ्च केशरञ्जनकारकं । कफनाशकरञ्चैव लघु प्रोक्तं मनीषिभिः ॥" वै.निघ. । वातलं मूत्रकृच्छ्ररक्तपित्तकफघ्नम् । भा.पू.१भ. । तच्छाकं मधुरं कटूष्णं विण्मूत्रदोषघ्नं दृष्टिप्रसादनं रुच्यमग्निकरञ्च । रा. नि.व.७। "कुसुम्भपत्रं मधुरं नेत्रग्रमुष्णं कटु स्मृतम् । अग्निदीप्तिकरञ्चातिरुच्यं रूक्षं गुरु स्मृतं । सरं पित्तकरञ्चाम्लं गुदरोगकरं मतं । कफविण्मूत्रभेदानां नाशकं परमं मतम् ॥" वै.निघ. । "कुसुम्भं रुचिकृद्वातं हन्ति बल्यं रुचिप्रदं ।·········स्वादु विपाके च कफापहम् ॥ किञ्चिच्चाम्लं भवेत्क्षारमप्रशस्तमग्निमान्द्यके । भेदनं रूक्षमधुरं कषायमतिवातलम् ॥" अत्रि.१६अ. । स्वर्णे । मे. ।

कुसुम्भतैलम् । क्ली । कुसुम्भबीजस्नेहे । কুসুমবীজের তৈল । गुणाः—"कुसुम्भतैलमम्लं स्यादुष्णं गुरु विदाहि च । चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं र-

कपित्तकफापहम् ॥" वै.निघ.। क्रमिघ्नं तेजोबलकरं राजयक्ष्मघ्नं मलघ्नं त्रिदोषकरं पुष्टिनाशनं बलक्षयकरं दृष्टिकण्डुतिजनकञ्च। रा.नि.व.१५। "कुसुम्भतैलमुष्णन्तु विपाके कटुकं गुरु। विदाहकं विशेषेण सर्व्वदोषप्रकोपनं॥" अत्रि.१४.अ.। [भः।

कुसुम्भपत्रम् । क्ली। कुसुम्भशाके। See कुसु-

कुसुम्भवीजम् । क्ली। कुसुम्भवृक्षफले। कुसुमफुलेर वीज। हिं बरे। गुणाः—कटुपाकं हृकण्डुकहरञ्च। वा.पुष्पव.। मधुरं स्निग्धं रक्तपित्तकफघ्नं कषायं शीतलं गुरु रुच्यं वातघ्नञ्च। भा.।

कुसुम्भला । स्त्री। दारुहरिद्रायां। वै.निघ.।

कुसूः । पुं। किचुलुके, गण्डूपदे। हे.च.।

कुस्तुम्ब(म्बु)री(रु:) । स्त्री। A pungent seed used in condiment. धन्याके। रा. नि.व.६। (री) The plant coriander. आर्द्रधन्याके। काँचा धने। मं कोथिम्बीर। "गुडूचीनिम्बकुस्तुम्बुरुपद्मकम्।" सि.यो.अग्निमा. चि.। "चव्यं चित्रकपाठां चौरं कुस्तुम्बुरुणि च।" च.द.चव्यादिघृते। गुणाः—"आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्य्यात्स्वादुदौर्गन्ध्यहृद्यतां। सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशिनी। दोषघ्नी कटुका किञ्चित्तिक्ता स्रोतोविशोधनी॥" सु.सू.४६अ.।

कुस्वप्नः । पुं। कुत्सितस्वप्ने।

कुहम् । क्ली। राजवदरफले। मद.व.६। पद्मे। नीलपद्मे। वै.निघ.।

कुहकः । पुं। मण्डूकजातीयकीटभेदे। सु.कल्प. ८अ.। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। गेँठेला। वै.निघ.।

कुहकस्वनः } पुं। Phasianus Gallus.
कुहकस्वरः } वनकुक्कुटे। हे.च.।

कुहनः । त्रि। ईर्ष्यालौ। हारा.। पुं। मूषिके। सर्पे। हे.च.। क्ली। मृद्भाण्डविशेषे। काचपात्रे। मे.।

कुहरः । पुं। नागविशेषे। कर्णे। कण्ठे। कण्ठशब्दे। अजयपालः। क्ली। छिद्रे। मे.।

कुहलिः । पुं। सज्जितताम्बूले। साजापान। पूगपुष्पिकायाम्। त्रिका.।

कुहा । स्त्री। गोपघोण्टायाम्। शेयाकुल। वै.निघ.। कटुक्यां। श.च.। वदरवृक्षे। भा.।

कुहुकम् । क्ली। ग्रन्थिपर्णे। श.चि.।

कुहूकः (कण्ठः) (मुखः) (रवः) । पुं। कोकिले। त्रिका.। (वा) स्त्री। कोकिलायाम्। वै.निघ.। [टिकायाम्। हारा.। त्रिका.।

कुहेड़िका (ड़ी) (लिका) । स्त्री। कुज्झ-

कूचः । पुं। कुचौ। केँाक्। उणा.।

कुक्षिः । स्त्री। उदरे। रत्ना.।

कुक्षिम्भरिः । त्रि। स्वोदरपूरके। अम.।

कुक्षिरन्ध्रः । पुं। नले। रा.नि.व.८।

कुक्षिशूलम् । क्ली। वातव्याधौ। मा.नि.।

कूकुरः । पुं। कुकुरे। वै.निघ.।

कूचः । पुं। कुचे, स्तने। उणा.।

कूचिका । स्त्री। अम्बाद्दिमन्थेरा। त्रिका.। चुद्रकूचिकायां। दुग्धपाचिते कृतभर्ज्जिततण्डुले। वै.निघ.। [वै.निघ.।

कूची । स्त्री। तक्रकूर्चिकायाम्। दुग्धकूर्चिकायां।

कूजः । पुं। अव्यक्तशब्दे।

कूजनम् । क्ली। कुन्थनम्। भा.म.१भ.ज्व.चि.। "कूजनञ्चातिवैगम्यम्।"

कूटः । पुं। भग्नशृङ्गवृषे। हला.। गृहे। श.र.। अत्रि.२०अ.। वृक्षविशेषे। क्ली। लौहसारे। पिप्पले। प.मु.। वारिपात्रे। वै.निघ.।

कूटकः । पुं, क्ली। सुरानामगन्धद्रव्ये। श.मा.।

कूटगृहम् । क्ली। जेन्ताकगृहे। च.शा.१अ.।

कूटजः । पुं। कुटजवृक्षे। कुड़चि गाछ। भा. पू.१भ.। श्वेतकुटजे। वै.निघ.।

कूटजीवः । पुं। पुत्रजीववृक्षे। रा.नि.व.९।

कूटतुला । स्त्री। कुत्सिततुलायाम्। थाराप निक्ति। [निघ.।

कूटपाकः । पुं। सन्निपाते। पैत्तिकज्वरे। वै.

कूटपाकलः । पुं। हस्तिनः पैत्तिकज्वरे। त्रिदोषोल्वणसन्निपातज्वरे। लक्षणं—"सर्व्वदोषोल्वणो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति। त्रयाणामपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत्।......। कैवल्योत्कृष्टपरमः लम्बाङ्गः स्तब्धलोचनः। त्रिरात्रोपरमे तस्य

न्तोर्हरति जीवितम् ॥··· । सन्निपातमिमम्माहुः भिषजः कूटपाकलम् ॥" भा.म.१भ. ।

कूटपालकः । पुं । पित्तज्वरे । कुलालस्य पवने । कुमारेर पोण । हारा. । [त्रिका. ।

कूटप(पू)र्व्वः । पुं । हस्तिनस्त्रिदोषजज्वरे ।

कूटमानम् । क्ली । कुत्सितमाने ।

कूटलमस्तकः । पुं । चविकायां । वै.निघ. ।

कूटशाल्मलिः । पुं । रक्तरोहितकवृक्षे । रा.नि.व.८ । A species of Simul silk cotton tree. कृष्णशाल्मलीवृक्षे । काशिमाला इति भाषा। गुणाः—"तिक्तः कटुः भेदकरो मलः। उष्णः कफघ्न वातघ्न प्लीहां गुल्मं यकृद्रुजं । विषदोषं भूतबाधां मलस्तम्भं विनाशयेत्। मेदश्च रक्तदोषञ्च शूलञ्चैव विनाशयेत् ॥" वै.निघ. ।

कूटस्थम् । क्ली । नखीनामकगन्धद्रव्ये । व्याघ्रनखी । रा.नि.व.१२ । [निघ. ।

कूटार्थसिद्धिकृत् । पुं । पुत्रञ्जीववृक्षे । वै.

कूणिः । त्रि । रोगादिना कुञ्चितकरे । नुलो । अ.टी. । [याम् । श.चि. ।

कूणिका । स्त्री । पशुशृङ्गे । हे.च. । कलिला-

कूथनम् । क्ली । कुन्थने । वै.निघ. ।

कूद्दालः । पुं । कुद्दालकवृक्षे । अ.टी.र. ।

कूपः (कः) । पुं । गम्भीर-सङ्कीर्णेष्टकादिबद्ध-पुरुषकृतजलाशये । कुया, पातकुया, इन्दारा । वा.टी.हेमा.वारिव. । तस्य लक्षणं—"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः। बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते ॥ जलगुणाः—कौपम्पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु । तत्क्षारङ्कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम् ॥" भा. । लघु पित्तकरं कफघ्नं क्षारकं । रा.नि.व.१४ । वातकफघ्नं दीपनं लघु पित्तकरं सक्षारं लवणरसं काले काले शीतलमुष्णञ्च । राज. ।

कूपकच्छपः । पुं । कूपस्थकच्छपे ।

कूपजः । पुं । केशे, लोम्नि ।

कूपजलम् । क्ली । कूपसलिले । कोयार जल । निर्झरजले । M. Williams.

कूपदर्दुरः
कूपमण्डूकः } पुं । कूपस्थभेके । कोयार बेङ् ।

कूपाङ्गः (ङ्गः) । पुं । रोमाञ्चे । श.र. ।

कूपिका । स्त्री । नदीजलगतोपले । मे. ।

कूपी । स्त्री । पात्रविशेषे । कपिकच्छाम् । आलाकुशी । वै.निघ. ।

कूपोदकम् । क्ली । कूपजले ।

कूप्यम् । क्ली । रौप्ये । माणिक्ये ।

कूभ(म)म् । क्ली । अल्पसरोवरे । जटा. ।

कूरः । पुं । अन्ने, भक्ते । रा.नि.व.२० ।

कूर्चम् । क्ली,पुं । केशादिकृतमार्ज्जन्यां । कुँचि । मे. । इन्द्रलुप्तादिरोगेषु प्रयोज्ये यन्त्रविशेषे, यद्वर्त्तमाने बुरुष् इति भण्यते । "कूर्चं त्वेकप्रभवास्तु सूचयः ताः सुबन्धनाः। संयोज्यं नीलिकाव्यङ्गकेशशातेषु कुट्टने ॥" अचि. । गुच्छे । मस्तके । भ्रुवोर्मध्ये नासिकोपरिभागे । श्मश्रुणि । मे.। "कूर्चाश्च शिरास्नाय्वस्थिमांससम्भवा ज्ञेयाः ।" भा. । तन्नामकवैकल्यकरस्नायुमर्म्मषट्के । तस्य च स्थानं अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्योपरिभागे । हे.च. । क्षिप्रोपर्य्युभयपार्श्वे वा । "क्षिप्रस्योपरिष्टात् उभयतः कूर्चो नाम । कूर्चा हस्तपादयोर्वामेष्वष्ट्, हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेद्र्योरेकैकः ।" सु.शा.६अ. । अश्वस्य पादहस्तयोरग्रतः पश्चाद्भागे । ज.द.२अ. ।

कूर्चकः । पुं । जीवके । जाङ्गलपक्षिविशेषे । अत्रि.२०अ. । मसृण्यादिदेहांशेषु । क्ली । दन्तधावनकूर्चिकायां । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

कूर्चपर्णी । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । मेड़ाशिङे ।

कूर्चभाक् । क्ली । भूर्ज्जपत्रे । वै.निघ. ।

कूर्चमर्म्म । क्ली। तन्नामकस्नायुमर्म्मषट्के । See कूर्चम् ।

कूर्चलः । पुं । प्राणिनां पुनर्दन्तोद्भेदकाले ।

कूर्चशिरः । क्ली । अङ्गिस्कन्धे । गुड़मुड़ा । तन्नामकरुजाकरस्नायुमर्म्मचतुष्टये । तस्य च स्थानं गुल्फसन्धेरधोभागे उभयपार्श्वतः । सु.शा.६अ. ।

कूर्चशीर्षः (कः) । पुं । जीवकौषधौ । र.मा. । ज.द.१२अ. । नारिकेलवृक्षे । भा. ।

कूर्च्चशेखरः । पुं। नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.१०।

कूर्च्चिकः (का) । पुं, स्त्री। क्षीरविकृतौ। क्षीरसा। अम.। "दध्ना तक्रेण वा सह पाकात् पृथग्भूतघनद्रवभागक्षीरं कूर्च्चिकेत्युच्यते।" वा.टी. हेमा.। च.सू.५अ.। सा द्विविधा—"दध्ना सह च यत्पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्च्चिका। तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्च्चिका॥" भरत.। सूचिकायां। सूँच्। वै.निघ.। कुञ्चलि। कुँड़ि। तूलिकायाम्। कुञ्चिकायाम्। कुँचि। हे.च.। मे.। [र.मा.।

कूर्च्चिकापिण्डः । पुं। किलाटे। छाना।

कूर्द्दनम् । क्ली। शिशुक्रीड़ायाम्। अम.।

कूर्पम् । क्ली। भ्रुवोर्मध्यभागे। हे.च.।

कूर्परः (रा) । पुं, स्त्री। भुजमध्यभागे। कनुइ। रा.नि.व.१८। कफोणौ, जानुदेशे। मे.।

कूर्परमर्म्म । क्ली। तत्स्थानस्थिते तन्नामकमर्म्मद्वये। सु.शा.६अ.।

कूर्पासः (कः) । पुं,क्ली। अर्द्धतोलके। चोलि। स्त्रीणां कञ्चुलिकायाम्। Bodice. हे.च.।

कूर्म्मः । पुं। उन्मीलननिमीलनकरे शरीरस्थवायुविशेषे। श.चि.। कच्छपे। रत्ना.। स्त्री (र्म्मी)। कच्छप्याम्।

कूर्म्मपित्तम् । क्ली। कच्छपपित्ते।

कूर्म्मपृष्ठः । पुं। अम्लानवृक्षे। झाँटी। श.च.। क्ली। कूर्म्मपृष्ठदेशे। [कोरा। श.च.।

कूर्म्मपृष्ठकम् । क्ली। शरावे। शरा। हिं स-

कूर्म्मपृष्ठास्थि । क्ली। कच्छपास्थनि। काछिमेर खोला। एतत्स्वेदः वातव्याधिहरः।

कूर्म्ममांसम् । क्ली। कच्छपमांसे। See शङ्क।

कूर्म्मशीर्षकः । पुं। जीवकवृक्षे। रा.नि.व.५।

कूलम् । क्ली। तीरे, तटे। अम.। जलाशये।

कूलकम् । क्ली, पुं। पटोलपत्रे। "निम्बकूलकयूषस्तु।" सि.यो.ज्व.चि.। पटोलें। भा.पू.१भ. शाकव.। वल्मीके। उइहिपि। मे.।

कूला । स्त्री। क्षुद्रदन्तीवृक्षे। वै.निघ.।

कूलालम् । क्ली। एलाकरवीरे। रत्ना.।

कूलिका । स्त्री। ओषधिविशेषे। झाड़योड़ा। तन्मूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति। च.द.।

कूलेचरः । पुं। पञ्चविधानूपालर्गतपशुवर्गे। स च वर्गः लुलापादिपशुपरः। यथा—"ललापगण्डवाराहचमरीवारणादयः। एते कूलेचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यपाम्॥ गुणाः—कुलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः। मधुराः शीतलाः स्निग्धाः मूत्रलाः श्लेष्मवर्द्धना" इति॥ भा.। "गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुवमगवयप्रभृतयः।" "वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः। शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः॥" सु.सू.४६अ.।

कूवरः । पुं। कुब्जके। मे.।

कूष्माण्डः (कः) । पुं। कुष्माण्डलतायाम्। कुमड़ा गाछ। हे.च.। [लतायाम्। वै.निघ.।

कूष्माण्डकी । स्त्री। भूमिकुष्माण्डे। कुष्माण्ड-

कूष्माण्डवटिका । स्त्री। कलायकुष्माण्डग्रस्तकृते वटीविशेषे। कुमड़ावड़ि। "कुष्माण्डवटिका ज्ञेया पूर्व्वोक्तवटिकागुणा। विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः॥" [वै.निघ.।

कूष्माण्डिका (की) । स्त्री। पीतालाव्वाम्।

कूष्माण्डी । स्त्री। कर्कारौ। "कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता।" हे.च.।

कूहा । स्त्री। कुज्झटिकायाम्। कुयासा। हिं कुहासा। श.र.।

कृकः । पुं। गले। गला। हे.च.।

कृकणः । पुं। क्रकरपक्षिणि। कयार इति लोके। अम.। क्रमी। हारा.।

कृकरः (लः) । पुं। चव्यनामक्षुपे। चई। रा. नि.व.६। (Perdix Sylvatica.) पक्षिविशेषे। कर्कटे पाखी। हिं कुवार। मं करढोंक। गुणाः—"लघुश्च क्रकरो ज्ञेयः कायाग्निवर्द्धनो भ्रमम्।" अत्रि.। करवीरवृक्षे। रा.नि.व.१०। (लः) क्षुत्कारे शरीरस्थवायुविशेषे। तन्त्रम्।

कृकरा (ला) । स्त्री। पिप्पल्यां। रा.नि.व.६।

कृक(कु)लासः (सः) । पुं। सरटे। गिरगिटे, काँकलास। रत्ना.। गृहगोधायाम्।

कृकवाकुः । पुं । Gallinaceous fowl. कुक्कुटे । रत्ना. । मयूरे । त्रिका. । सरटे । हारा. । स्त्री । गृहगोधिकायाम् ।

कृकषा । स्त्री । कङ्कणहारिकपक्षिणि ।

कृकाटिका । स्त्री । ग्रीवापश्चाद्भागे । ঘাড় । रा.नि.व.१८ । तत्स्थानस्थतन्नामकवैकल्यकारमर्मद्वये । सु.शा.६अ. ।

कृकालिका । स्त्री । पक्षिभेदे ।

कृकुवत्स्या । स्त्री । मर्कटे । वै.निघ. ।

कृक्करः । पुं । करीरे । रा.नि.व.८ ।

कृच्छ्रम् । क्ली । कष्टे । मूत्रकृच्छ्ररोगे । रा.नि.व.२० । सन्तापे । मे. ।

कृच्छ्रसाध्यः । त्रि । कष्टसाध्ये ।

कृच्छ्रहरः । पुं । पाषाणभेदे । वै.निघ. ।

कृच्छ्रारिः । पुं । विल्वान्तरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

कृच्छ्रोन्मीलः । पुं । चक्षूरोगविशेषे । तस्य लक्षणं यथा —"चलन्तु गरलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः शिराः । सुमीत्थितस्य कुरुते वर्त्मलम्भं सवेदनं । पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च । विमर्दनासह्याश्च समः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥" वा. ।

कृणञ्जः । पुं । कुणञ्जरे ।

कृतम् । क्ली । फले । हे.च. । हिंसिते । मे. ।

कृतक(पटक)म् । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ । विड़लवणे । বিট্‌লবণ । रा.नि.व.६ ।

कृतकः । त्रि । कृत्रिमे । उणा. ।

कृतच्छाया । स्त्री । श्वेतकोषातक्यां । रत्ना. ।

कृतच्छिद्रा । स्त्री । कोषातकीलतायाम् । ঝিঙা, ঘোষালতা । रा.नि.व.३ ।

कृतघ्नः । पुं । कुक्कुरे । मे. ।

कृतत्राणा । स्त्री । त्रायमाणायाम् । গোয়ালে লতা । रा.नि.व.५ । [निघ. ।

कृतपिण्डीतः (कः) । पुं । शिखारसे । वै.

कृतफलम् । क्ली । कक्कोलफले । रा.नि.व.१२ ।

कृतफला । स्त्री । कोलशिम्ब्यां । আলাকুশী । रा.नि.व.७ ।

कृतबन्धनम् । क्ली । कोशातकफले । ঘোষা । भा.म.४भ.प्रसूता.चि. । "कृतबन्धनसर्षपैः ।"

कृतमालः । पुं । कृतारग्वधे, कर्णिकारवृक्षे । সোণালু, সোন্দাল । च.सू.४अ. । तत्फलं स्रंसनं (अर्थात् कोष्ठस्थं श्लिष्टमलादिकमपक्वमेव अधो नयति) । सङ्घातचारिपक्षिविशेषे । सङ्घातचारिमृगेषु । सु.सू.४६अ. ।

कृतयूषः । पुं । प्रमथ्यायाम् । वा.चि.९अ. ।

कृतरसः । पुं । स्नेहगुडाद्यादियुक्ते कृते तद्विपरीते च अकृते मांसरसे । तदुक्तं —"छागलं सक्थिजं मांसं निरस्थि तैत्तिरं तथा । चतुष्पलान्वितं सूक्ष्मं कल्पितं क्षालितं जले । पिप्पलीपिप्पलीमूलशुण्ठीचित्रकधान्यकैः । द्विशाणैः संयुते तोये क्वाथ्यं सार्द्धाढकोन्मिते । मांसेऽस्मिन्द्विपलं तत्र दाडिमान् कुट्टितान् क्षिपेत् । तं रसं मर्द्दितं पूतं हिङ्गुसैन्धवजीरकैः । युक्तं प्रधूपितम्पथ्यं शङ्खानां शङ्खिकाङ्गिणाम् ॥" ना.टी. । [ঘোষা । र.मा. ।

कृतवेधः (कः) । पुं । कोषातक्याम् । শ্বেত

कृतवेधनः । पुं । श्वेतपुष्पकोषातके । শ্বেত ঘোষা । आरग्वधवृक्षे । सु.सू.३९,४५अ. । ज्योत्स्निकायाम् । লতাফট্‌কী । च.सू.२अ. । च.द.गर्भाधि. ।

कृतवेधना । स्त्री । Plant with white flowers, Emitics. राजकोषातकीलतायाम् । ঝিঙা, ঘোষালতা । प.मु । श्वेतघोषायां, कटुघोषायाम् । रत्ना. ।

कृताख्ययूषः । पुं । लवणस्नेहकटुकादिकृतयूषे । अयं गुरुगुणः । वैद्यकम् ।

कृताञ्जलिः । स्त्री । लज्जावतीलतायाम् । धरणि. । "ब्रह्मदण्डीकृताञ्जलिः ।" च.द.ज्व.चि. । एतद्बन्धनं एकाहिकज्वरघ्नम् । "रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बध्वादैकाहिकं जयेत् ।" भैष.स्त्रीरोग.चि. । रस.र.ज्वरी.चि. ।

कृतान्तः । पुं । यमे । अम. । [श.च. ।

कृतान्ता । स्त्री । रेणुकनामगन्धद्रव्ये । রেণুক ।

कृतान्नम् । क्ली । लड्डुकादौ ।

कृतालयः । पुं । भेके, मण्डूके । त्रिका. ।

क्लतिः । स्त्री । करणे । हिंसायाम् । मे. । (का) स्त्री । भूर्ज्जवृक्षे । नकुल.११ष. ।

क्लती (इन्) । त्रि । कुशले ।

क्लत्तम् । क्ली । छिन्ने । वेष्टिते । हे.च. ।

क्लत्तिः (त्ता) । स्त्री । कृष्णसारादिचर्म्मणि । त्वचि । भूर्ज्जे । "क्लत्तिश्चर्म्मत्वचोर्भूर्ज्जे ।" मे. ।

क्लत्तिवासाः । पुं । शिवे । अम. ।

क्लत्या । स्त्री । आभिचारिकदेवतायाम् । सि. यो.उन्मा.चि. । "क्लत्यालक्ष्मीज्वरापहम् ।" क्रियायाम् । मे. । [शार्ङ्ग. ।

क्लत्योन्मादः । पुं । क्लत्याजातभूतोन्मादरोगे ।

क्लत्रिम(क)म् । क्ली । विड्लवणे । रा.नि.व. ६२३ । रसाञ्जने, क्लत्रिमरसाञ्जने । रत्ना. । चीनकर्पूरे । गन्धराजे । कस्तूरिकायां । रा.नि.व.१२ । पुं । सिह्लके । शिलारस । मे. । पीतचन्दने । वै. निघ. ।

क्लत्रिमधूपकः । पुं । षोडशाङ्गधूपे । अम. ।

क्लत्रिमरत्नम् । क्ली । काचे । वै.निघ. ।

क्लत्रिमविषम् । क्ली । विषदोषे । वै.निघ ।

क्लत्स(त्स्न)म् । क्ली । जले । कुक्षौ । मे. ।

क्लन्तनम् । क्ली । छेदने । [मे. ।

क्लपणः । पुं । क्लमौ । "क्लपणस्तु क्लमौ पुंसि ।"

क्लपणा । स्त्री । सविषकीटविशेषे । सु.कल्प.८ष. ।

क्लपाणिका (णी) । स्त्री । कर्त्तर्यां । काতারি । छुरिकायाम् । मे. । [काशि । श.र. ।

क्लपीटम् । क्ली । उदरे । तोये । मे. । वने ।

क्लपीटपालः । पुं । वायौ । श.र. ।

क्लपीटयोनिः । पुं । अग्नौ । हे.च. ।

क्रमिः । पुं । कीटे । কেঁচো, পোকা । अम. । पतङ्गमात्रे । पिपीलिकायाम् । कीटाख्यमे लाक्षायाम् । "क्रमिर्ना क्रमिवत्कीटे लाक्षायां क्रमिले खरे ।" मे. । जर्णनाभे । हे.च. ।

क्रमिकम् । क्ली । पूगफले । पुं । क्षुद्रक्रमौ ।

क्रमिकण्टकम् । क्ली । विडङ्गे । उदुम्बरे । चक्रचूड़ । मे. । चित्रायां । इन्दुरकाणी । हे.च. ।

क्रमिकरः । पुं । सविषकीटभेदे ।

क्रमिकर्णः (कः) । पुं । कीटविशेषे । কাণকোটারি । कर्णरोगविशेषे । কাণে কাণকোটার । "यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः । तदञ्जनत्वाच्छ्रवणे निरुच्यते, भिषग्भिराद्यैः क्रमिकर्णकस्तु सः ॥" सु.उ. २०ष. । वा.उ.१७ष. ।

क्रमिका । स्त्री । ग्रन्थिपर्ण्याम् । राजिकायां । রাই বা কাল সরিষা । शोथे । वै.निघ. ।

क्रमिकालानलरसः । पुं । क्रम्यधिकारे । विड़ङ्ग २ प. विषचूर्ण १ प. लौह ४ तो. पारद २ तो. गन्धक २ तो. छागदुग्धे मर्द्दनं । र.सा.सं. ।

क्रमिकुम्भा । स्त्री । महाकाललतायाम् ।

क्रमिकोशः (षः) । पुं । फलविशेषे । গাজুফল । तच्च संग्राहि तिक्तं रक्तरोधनं ज्वरार्शःप्रदरातीसारघ्नं कफरोगघ्नञ्च । वै.चन्द्रिका ।

क्रमिकोष्ठकः । पुं । अश्वस्य रोगविशेषे । लक्षणं यथा ।—"क्रशस्य यस्य वाहस्य जन्तुभिः परिवेष्टितम् । पुरीषं जायते भिन्नं तं विद्यात् क्रमिकोष्ठकम् ॥" ज.द.४६ष. । [व.१ ।

क्रमिगुहा । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । मद.

क्रमिग्रन्थिः । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगे । लक्षणं —"क्रमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्षणश्च कण्डूं कुर्य्युः क्रमयः सन्धिजाताः । नानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽन्तर्नयनं दूषयन्ति ॥" सु.उ.२ष. ।

क्रमिघातिनी (गुड़ी) । स्त्री । क्रमौ रसे । पाठः—"रसगन्धाजमोदानां क्रमिघ्नब्रह्मबीजयोः । एक द्वि त्रि चतुः पञ्च तिन्दोर्बीजस्य षट् क्रमात् । सञ्चूर्ण्य मधुना सर्व्वं गुड़िकाः क्रमिघातिनीं । खादन् पिपासुस्तोयञ्च मुस्तानां क्रमिशान्तये । आखुपर्णीकषायञ्च पिबेद्वानु सशर्करम् ॥" পারা १ ভ. গন্ধক २ ভ. বনযমানী ३ ভ. বিড়ঙ্গ ४ ভ. পলাশপাবড়া ५ ভ. তেঁদবীজ ६ ভ. । र.चि. ।

क्रमिघाती । पुं । विडङ्गे । त्रि । क्रमिनाशके ।

क्रमिघ्नः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । পালদে মান্দার । रा.नि.व.८ । कटुनिम्बे । पलाण्डौ । कोलकन्दे । वदरमूले । रा.नि.व.७ । भल्लातकवृक्षे । रा.

नि.व.११ । विड़ङ्गे । प.मु. । हरिद्रायाम् । भा. । त्रि । कृमिनाशके ।

कृमिघ्नरसः । पुं ; कृम्यधिकारे रसः । विड़ङ्गं पलाशबीजं निम्बबीजं रससिन्दूरं, एषां चूर्णं समं । र.सा.सं. ।

कृमिघ्ना (घ्नी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । लाक्षायाम् । विड़ङ्गायाम् । वै.निघ. । धूमपत्रायाम् । तामाक । रा.नि.व.५ । सोमराज्याम् । श.च. ।

कृमिज(ग्ध)म् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । अम. । लाक्षायाम् । त्रि । कृमिजाते ।

कृमिजलजः । पुं । कृमिशङ्खे । रा.नि.व.१३।

कृमिजा (जाग्धा) । स्त्री । लाक्षायाम् । लाहा, आलता । र.मा. । [हारावल्यादौ ।

कृमिजित् । क्ली । विड़ङ्गे । वै.निघ.वा.व्या.म-

कृमिदन्तः (कः) । पुं । दन्तरोगविशेषे । लक्षणं—"कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः । अनिमित्तरुजो वातात् ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥" सु.नि.१६अ. । वा.उ.२२अ. ।

कृमिद्रवः । पुं । लाक्षायाम् । वै.निघ. ।

कृमिनाशनम् । क्ली । विड़ङ्गे । वै.निघ. । त्रि । कृमिहरे । [निघ. ।

कृमिनाशिनी । स्त्री । अजमोदायाम् । वै.

कृमिपाना (मा) । स्त्री। लाक्षायां। वै.निघ.।

कृमिफलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । मद.व.५ ।

कृमिमक्षिका । स्त्री। कृमितुल्यमक्षिकायाम् । वै.निघ. ।

कृमिमुद्गरः । पुं । कृमौ रसः । "कृमेण वृद्धं रसगन्धकाजमोदाविड़ङ्गं विषमुष्टिका च । पलाशबीजञ्च विचूर्णमस्य निष्कप्रमाणं मधुनावलीढ़ं ॥" पारा १ भ. गन्धक २ भ. वनयमानी ३ भ. विड़ङ्ग ४ भ. कुचिला वा निम ५ भ. पलाशबीज ७ भ. । मात्रा ४ माषा । भैष. ।

कृमिरिपुः । पुं । विड़ङ्गे । श.र. ।

कृमिरोगः । पुं । उदरजकृमिजन्यरोगे । कृमिरोग । कृमिर्द्विविधः बहिरभ्यन्तरभेदेन । जन्मभेदेन चतुर्धा । नामतो विंशतिः । मा.नि. । एकविंशतिः । शार्ङ्ग. । तदुत्पत्तिकारणं जीर्णभोजनादि । "बाह्यास्तत्राभ्यन्तराः कुक्षिषु यूका बहिश्चराः । लिख्याश्चान्येऽन्तरचराः कफात्ते हृदयादकाः । अन्त्रादा उदरावेष्टाश्चुरवश्च महान्त्रदाः । सुगन्धा दर्भकुसुमास्तथा रक्ताश्च मातरः । सौरसा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः । केशादाश्च तथैवान्ये शकृज्जाता मकेरुकाः । लेलिहाश्च सशूलाश्च सौसुरादाः ककेरुकाः । तथान्यः कफरक्ताभ्यां सञ्जातः स्नायुकः स्मृतः ॥" शार्ङ्ग.पू.७अ. ।

कृमिलकः । त्रि । कृमिविशिष्टे ।

कृमिला । स्त्री । अनेकप्रसवाम्, बहुसन्तानप्रसवायाम् । हे.च. । त्रि । कृमियुक्ते । [व.१३ ।

कृमिवारिरुहः । पुं । कृमिशङ्खे । रा.नि.

कृमिविनाशरसः । पुं। कृम्यधिकारे रसः । पारद-गन्धक-अभ्र-लौह-मनःशिला-भल्लकी-त्रिफला-लोध्र-विड़ङ्ग-हरिद्रा-दारुहरिद्राः, एषां प्रति समभागः आर्द्रकरसेन ७धा भाव्यः । र.सा.सं. ।

कृमिवृक्षः । पुं । कोषाम्रे । कलपाई । भा.।

कृमिशङ्खः । पुं,क्ली। Fish of the conch. जीवशङ्खे । कृमिशङ्ख । अयं रसवीर्य्यादौ शङ्खवद्गुणः । रा.नि.व.१३ ।

कृमिशत्रुः । पुं । विड़ङ्गे । प.मु. । वै.निघ.१ भ.ज्व.चि. । पारिजातवृक्षे । पालिदे मान्दार ।

कृमिशात्रवः । पुं । विट्खदिरे ।

कृमिशुक्तिः (क्तूः) । स्त्री । जलशुक्तौ । झिनूक । रा.नि.व.१३ । मत्स्यभेदे । वै.निघ. ।

कृमिशैलः (कः) । पुं । वल्मीके । श.र. ।

कृमिसरारी । पुं । अग्निप्रकृतिकीटे । तेन दष्टे पित्तजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ.। [निघ.।

कृमिहन्त्री (हा) । स्त्री । विड़ङ्गायाम् । वै.

कृमिहरम् । क्ली । विड़ङ्गे । भा.म.१भ.तन्द्रिज्व.चि. । विड़लवणे । मरिचे । वै.निघ. । त्रि । कृमिघ्ने ।

कृमिहररसः । पुं । कृम्यधिकारे । अत्र देवदाली हस्तिघोषाफलम् । पारद-गन्धक-इन्द्रयव-यमानी-मनःशिला पलाशबीजानि प्र. समभागः इ-

निर्घोषाफलरसेन दिनं सम्मर्द्य वटी कार्य्या। अनुपानं शालपर्णीरसः। र.सा.सं.।

कृमी (इन्) । त्रि। कृमिविशिष्टे।

कृमीलकः । पुं। वनमुद्गे। মুগানী। रा.नि.व.१६। See मकुष्ठकः।

कृशः । त्रि। दुर्ब्बले। सूक्ष्मे। अम.।

कृशरः । पुं। कृसरे तिलतण्डुलमाषकृते मण्डविशेषे। रत्ना.यवाग्वादिव.। तिलमिश्रौदने, तुल्यतिलान्ने। हे.च.।

कृश(स)रा । स्त्री। तिलौदने। हारा.। खिचरान्ने। খিচুড়ি,খরসা। "तिलतण्डुलमाषैश्च कृसरा त्रिसरेति।" प.प्र.२ख.। तल्लक्षणं —"तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। संयुक्ताः सलिलैः सिद्धाः कृशराः कथिता बुधैः॥" भा.। गुणाः— "कृशरा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा। दुर्ज्जरा बुद्धिविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता॥" वै.निघ.। यवागूपाकविधिना पाकः कार्य्यः।

कृशरोमा । स्त्री। शुकशिम्ब्याम्। वै.निघ.।

कृशला । स्त्री। शिरःकेशे। श.च.।

कृशशाकः (खः) । पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাপ্ড়া। रा.नि.व.५।

कृशाकुः । पुं। उष्णकरणे। वै.निघ.।

कृशाङ्गी । स्त्री। प्रियङ्गुलतायाम्। श.च.।

कृशाणुः (नुः) । पुं। चित्रकक्षुपे। रा.नि.व.६।

कृशाश्वः । पुं। ऊर्णनाभौ। वै.निघ.।

कृशि(षि)का । स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। ইন্দুরকাণী। रा.नि.व.३।

कृशीवलः । पुं। काकजङ्घागुल्मे। কেউয়াঠেঙা। र.मा.।
[भ.। See अनन्ता।

कृशोदरी । स्त्री। श्वेतसारिवायाम्। भा.पू.१
[श.च.।

कृषः । पुं। भरद्वाजे। हे.च.।

कृषकः । पुं। फालकर्षके। त्रिका.। वृषे।

कृषिलोहम् । क्ली। मुण्डलोहे। रा.नि.व.१३।

कृष्णम् । क्ली। सौवीराञ्जने। रा.नि.व.१३। मरिचे। प.म.। यवनाले। কাল জনার। नीलाञ्जने। रा नि.व.२३। कृष्णागुरुणि। रा.नि.व.६। भा.। अगुरुणि। रत्ना.। लौहकिट्टे। विड्लवणे। शीसके। सौवर्चललवणे। तुत्थके। वै.निघ.। नेत्रतारके। पुं। राजसर्षपे। কাল সরিষা। रा.नि.व.१६। कृष्णसारमृगे। रत्ना.। वायसे। भै.। मन्दविषवृश्चिके। मण्डूकाख्यकीटभेदे। सु.कल्प.८अ.। कोकिले। विश्व.। करमर्द्दवृक्षे। श.र.। "कृष्णो प्रवरवासन्तहरिमत्यजशिम्बिकाः।" हे.च.।

कृष्णकः । पुं। कृष्णमुद्गे। कृष्णतण्डुलायाम्। वै.निघ.।

कृष्णकञ्चुकः । पुं। कृष्णचणके। वै.निघ.।

कृष्णकदली । स्त्री। महाराष्ट्रप्रसिद्धे कदलीविशेषे। गुणाः—"कृष्णा तु कदली रुच्या तुवरा मधुरा लघुः। वातोर्ध्वातोर्द्धकरी मेहपित्तक्षयापहरा॥" वै.निघ.।
[त्रिका.।

कृष्णकन्दम् । क्ली। रक्तोत्पले। রক্তকমল।

कृष्णकरवीरः । पुं। कृष्णपुष्पकरवीरवृक्षे। কাল করবীর গাছ। गुणैः करवीरतुल्यः। रा.नि.व.१०।

कृष्णकर्कटकः । पुं। कृष्णवर्णकर्कटविशेषे। কাল কাঁকড়া। गुणाः—"कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः। शुक्रः सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनिलपित्तहः॥" सु.सू.४६अ.।

कृष्णकर्म्म । क्ली। शुक्लस्य व्रणरोपणस्थानस्य कृष्णीकरणे। सु.चि.१अ.।

कृष्णक(के)लिः । पुं। (Mirabilis Jalapa.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। কৃষ্ণকলি, সন্ধ্যামণি। গুলালফুল इति गौड़ीयाः। तस्याः शाखा रक्ततण्डुलीयनालवत् ग्रन्थियुक्ता च। पत्रं ताम्बूलवत् परं क्षुद्रं भवति, तत्पुष्पं श्वेतरक्तपाटलपीताभं युक्तपञ्चदलं षट्केसरमध्यमीषद्दीर्घं सायाह्ने विकसति प्रायेण सुलभं। वीजञ्च तस्य कृष्णं मरिचाभञ्च। वै.निघ.।
[प.मु.।

कृष्णका । स्त्री। राजिकायां। রাইসরিষা।

कृष्णकाकः । पुं। द्रोणकाके। हला.।

कृष्णकातरा । स्त्री। रक्तगुञ्जायां। वै.निघ.।

"सतीरं रोमशं मृद्वीं रसेनेचुरसोपमां। एवं रूपरसाचापि कृष्णकापीतिमादिशेत्॥" सु.चि. ३०अ.। See औषधिः।

कृष्णकायः । पुं । महिषे । वै.निघ.।

कृष्णकाष्ठ(क)म् । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२। [निघ.अतिसा.चि.कुटजपुटपाके।

कृष्णकुटजः । पुं । कृष्णपुष्पकुटजवृक्षे । वै.

कृष्णकुलत्थः (कः) । पुं । कुलत्थभेदे । काल कुर्त्तिकलाय। गुणाः—"कृष्णकुलत्थको ग्राही रक्तपित्तकरो मतः। रसे च तुवरः पाके कटुः कफहरो मतः। वातग्रकाश्मरीगुल्मपीनसश्वासकासजित्। आनाहगुदकीलार्शोमेदधातुविनाशकः॥" वै निघ.।

कृष्णकुलत्थिका । स्त्री। वनकुलत्थके। वै.निघ.।

कृष्णकुसुमः । पुं। कृष्णकरवीरे। रा.नि.व.१०।

कृष्णगन्धः (न्धा) । पुं, स्त्री । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ। र.मा.। मद.। च.सू.१,३अ.। वा.चि.५अ.।

कृष्णगर्भः । पुं । कट्फलवृक्षे । रा.नि.व.९।

कृष्णगलः । पुं । कुकुभपचिणि । कुको पाखी। वै.निघ.।

कृष्णगोकर्णी । स्त्री । Black kind of Múrvá. (Sansevieria Zeylanica.) कृष्णकुसुममूर्व्वालतायाम्। काल मूर्व्वा। हिं कालामुरहरा। मं मुपली। गुणाः—"कृष्णा गोकर्णिका तिक्ता रसे स्निग्धा त्रिदोषहा। शीतवीर्य्या वातपित्तज्वरदाहश्रमापहा। पिशाचबाधारक्तातिसारोन्मादमदापहा। अतिकासश्वासकफकुष्ठजन्तुचयापहा। अन्ये गुणास्तु श्वेतगोकर्णीसदृशा मताः॥" वै.निघ.।

कृष्णगोधा । स्त्री । सविषसौम्यकीटभेदे । तद्दष्टस्य श्लेष्मजन्यरोगा जायन्ते। सु.कल्प.८अ.।

कृष्णचणकः । पुं । कृष्णवर्णचणकरूपे । काल छोला। मं करियाचणा। कं करियकड़ले। गुणाः—मधुरः कासपित्तघ्नः पित्तातिसारकासघ्नः बल्यः रसायनश्च। रा.नि.व.१६।

कृष्णचञ्चुकः । पुं । चणकवृक्षे । छोला गाछ।

कृष्णचटकः । पुं । श्यामाकपचिणि । शामा पाखी। [नि। काल चन्दन। प.मु.।

कृष्णचन्दनम् । क्ली । पीतचन्दने । हरिचन्द-

कृष्णचूड़ा । स्त्री । The plant Caesalpinia Pulcherrima. स्वनामप्रसिद्धपुष्पवृक्षे। कृष्णचूड़ गाछ। गुलतुरा इति यवनाः। तत्पुष्पं पीतरक्तवर्णं दीर्घवृन्तं दशदलमीषत्सुगन्धं वर्षास्वेव प्रचुरं भवति। काञ्चनशिम्बीतुल्यमिति। कल्पद्रुमः। रक्तगुञ्जायां। रा.नि.व.३। [व.३।

कृष्णचूड़िका । स्त्री । गुञ्जालतायाम्। रा.नि.

कृष्णचूरकः । पुं । चणकवृक्षे। छोला गाछ। प.मु.। [व.१३।

कृष्णचूर्णम् । क्ली । लौहमले । मण्डूर। रा.नि.

कृष्णजग्धम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । वै.निघ.।

कृष्णजटा । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम्। जटामांसी। रत्ना.। वा.अश्मर्यादिव.।

कृष्णजयन्ती । स्त्री । कृष्णवर्णजयन्तीरूपे। काल जयन्ती। सा रसायनी। रा.नि.व.४।

कृष्णजिह्वः । पुं । अशुभाश्वे । अ.द.३अ.।

कृष्णजीरः (कः) । पुं । (Nigella sativa or Indica.) स्वनामप्रसिद्धे जीरकवृक्षे। काल जीरे। हिं मङ्गरइल। मं कालेजीरें। तें नल्लजीर। तद्द्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदेन। गुणाः—"कृष्णजीरश्च चक्षुष्यं रुच्यश्चोष्णं सुगन्धिकं। ग्राहकं कटुकं रुच्यं दीपकं जीर्णज्वरजित्। कफं शोथं शिरोरोगकुष्ठञ्चैव विनाशयेत्॥" वै.निघ.। "जरणा कटुरुष्णा च कफशोफनिकृन्तनी। रुच्या जीर्णज्वरघ्नी च चक्षुष्या ग्राहिणी परा॥" रा.नि. व.६। तैलं मूलकतैलवत्। जीरकभेदे। हिं साहाजीरा, कलौंजी। भा.म.४भ.नासारो.चि.।

कृष्णतण्डुला । स्त्री। विड़ङ्गायां। वै.निघ.। कर्णस्फोटालतायाम्। रा.नि.व.३। पिप्पल्याम्।

कृष्णताम्बूलवल्ली । स्त्री । कृष्णनागवल्ल्यां। काल पान। गुणाः—"तिक्तोष्णा कटुका मता। कषाया च मलस्तम्भकारिणी दाहकारिणी। मुखजाड्यकरी प्रोक्ता"... ॥ वै.निघ.।

कृष्णतार: । पुं । हरिणे । रा.नि.व.१८ ।

कृष्णतिल: । पुं । Black Sesamum. स्वनामख्यातवृत्ते । কৃষ্ণতিল গাছ । रा.नि.व.१६। See तिल: । [रे.। वै.निघ. ।

कृष्णतीक्ष्णा । स्त्री । कृष्णजीरके । কাল জী-

कृष्णतुण्ड: । पुं । अग्निप्रकृतिकीटे । तेन दष्टस्य पित्तजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ. ।

कृष्णतुलसी । स्त्री । कृष्णपत्रतुलसीवृत्ते । রাম তুলসী বা কাল তুলসী । गुणा:—कासवातकृमिवमिभूतघ्नी । रा.नि.व.१० ।

कृष्णत्रिवृत् (ता) । स्त्री । कृष्णमूलत्रिवृतायां। কাল তেউড়ী । हिं श्यामपनिलर, कालानिसिओर । गुणा: —श्वेताया ईषद्धीनगुणा, विशेषतस्तु तीव्रविरेचनी मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षताजननी च । भा.पू.१भ. ।

कृष्णत्वक् । पुं । वकुलवृत्ते । वै.निघ. ।

कृष्णदन्ता । स्त्री । काश्मरीवृत्ते । গামার গাছ । रा.नि.व.६ ।

कृष्णदेह: । पुं । भ्रमरे ।

कृष्णधान्यम् । क्ली । कृष्णवर्णषष्टिकधान्ये । কালিন্দী ধান । श्यामाके । वै.निघ. । च.सू.२७अ. ।

कृष्णधुत्तूरक: । पुं । (Datura fastuosa.) कृष्णपुष्पधुत्तूरवृत्ते । কাল ধুতুরা, কনক ধুতুরা । मं कालाधत्तूर । कं करियमदकुणिगे । अयं गुणैर्धुत्तूरतुल्य: परं गुणाढ्य: ।…"कटुकष्णश्च कान्तिकारी व्रणार्त्तिनुत् । त्वग्दोषखर्ज्जुकण्डूतिज्वरहारी भ्रमप्रद: ।" रा.नि.व.१० ।

कृष्णपर्णी । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । কাল তুলসী । र.मा. ।

कृष्णपल्लवा । स्त्री । कृष्णकलम्ब्याम् । কাল কলমী । प.मु. । [वृत्ते । করঞ্জা গাছ । प्र.र. ।

कृष्णपाक: (पाकफल:) । पुं । करमर्द्दक-

कृष्णपिण्डार: (क:) । पुं । पियारा इति प्रसिद्धे फलवृत्ते । रत्ना. ।

कृष्णपिण्डीतक: (ण्डीर:) । पुं । कृष्णपिण्डारी । পেয়ারা গাছ । रत्ना. । कृष्णमदनवृत्ते । কাল ময়না গাছ । प.मु. ।

कृष्णपिपीलिका (ली) । स्त्री । कृष्णवर्णपिपीलिकायां । কাল পিঁপড়ে, ডেয়ো । रा.नि.व.१८ ।

कृष्णपुच्छ: । पुं । मत्स्यभेदे हरिणतुल्यवन्यजन्तुविशेषे कोकणप्रसिद्धे । हिं लोमड़ी । वै.निघ. ।

कृष्णपुष्प: । पुं । कृष्णधुत्तूरके । रा.नि.व.१० ।

कृष्णपुष्पी । स्त्री । प्रियङ्गुवृत्ते । प्र.च. ।

कृष्णपूतिफला । स्त्री । सोमराज्यां । रत्ना. ।

कृष्णप्रिय: । पुं । कदम्बवृत्ते । वै.निघ. ।

कृष्णफल: (फलपाक:) । पुं । करमर्द्दवृत्ते । করঞ্জা । हिं करौन्दा । च.टी.अ. । वि.कोष: ।

कृष्णफला । स्त्री । श्वेतगुञ्जाशिम्ब्याम् । শ্বেত আলাকুশী । भा.पू.१भ.शाकव. । सोमराज्याम् । अम. । प.मु. । चुद्रकारवेल्ले । वै.निघ. ।

कृष्णबर्ब्बर: । पुं । कृष्णबर्ब्बरे । কাল বাবুই । रा.नि.व.१० । वैजयन्तीनामतुलसीवृत्ते । वै.निघ. ।

कृष्णबालुकम् । क्ली । कङ्कुष्ठे । वै.निघ. ।

कृष्णभस्म । क्ली । Black sulphide of mercury. पारदस्य भस्मीकरणेन कृष्णतापादने । धान्याभ्रकं १ प. पारद: १ प. मारकद्रव्यरसै: दिनं मर्द्दयित्वा, ततो मारकद्रव्यकल्केन वस्त्रखण्डं लिप्त्वा तेन वर्त्तिं कुर्य्यात् । अथ तां वर्त्तिं एरण्डतैलेनाप्लाव्य पुन: पुन: प्रज्वाल्य च यद्‌ पतति, तद्गतभाण्डे गृह्णीयात् । तदेव कृष्णभस्मोच्यते । तच्च पुनर्नियामकै: गणै: मर्द्दयित्वा कन्दुकाख्ये यन्त्रे दिनैकं पातयेत् । एतत्प्रणाली र.सा.सं. द्रष्टव्या । [भाक्ले । प्र.चि. ।

कृष्णभूकुष्माण्ड: । पुं । कृष्णवर्णपत्रभूमिकु-

कृष्णभूभवा । स्त्री । कारवेल्लिकायाम् । वै.निघ. । [दिशि । ह.च. । रा.नि.व.२ ।

कृष्णभूम: (मि:) । पुं, स्त्री । कृष्णवर्णाया-

कृष्णभूमिजा । स्त्री । गोमूत्रिकावृत्ते । रा.नि.व.८ ।

कृष्णभूषणम् । क्ली । मरिचे । वै.निघ. ।

कृष्णभेदा (दी) । स्त्री । कटुकायाम् । रा.नि.व.६ ।

कृष्णमणिः । पुं । राजावर्त्तमणौ । वै.निघ. ।

कृष्णमत्स्यः । पुं । कण्टकयुक्तमत्स्यभेदे । सु. सू.४६अ. ।

कृष्णमदनः । पुं । कृष्णवर्णमदनवृक्षे । काल मयना गाछ । गुणाः—"कृष्णः श्वेतस्तु मदनः शीतली मधुरः स्मृतः । कटुस्तिक्तश्च तुवरः वान्तिकृत् कफनाशनः । पक्वामाशयशुद्धेश्च कारकः पित्तनाशकः ॥" वै.निघ. । [निघ. ।

कृष्णमधुरज्वरः । पुं । मधुरज्वरभेदे । वै.

कृष्णमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । कृष्णार्ज्जकवृक्षे । कृष्णपत्र क्षुद्र तुलसी । रा.नि.व.१० । See ऋर्ज्जक । पर्णासि । काल बाबुई । भा.पू.१भ. । See बर्वरी । वनवर्व्वर्य्याम् । काल तुलसी । वै. निघ. । [माछि । वै.निघ. ।

कृष्णमक्षिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । काल

कृष्णमालुकः । पुं । कृष्णार्ज्जके । कृष्णपत्र क्षुद्र तुलसी । रा.नि.व.१० ।

कृष्णमाषः । पुं । कृष्णकलाये । कालकलाय । गुणाः—"कृष्णमाषौ बलकरौ रुच्यौ दोषत्रयापहः ।" वै.निघ. । [नि.व.१६ ।

कृष्णमुखः । पुं । वानरे । मुखपोड़ा । रा.

कृष्णमुखा । स्त्री । कृष्णसारिवायां । वै.निघ. ।

कृष्णमुखी । स्त्री । अलगर्दजलौकायाम् । सु. सू.१३अ. ।

कृष्णमुद्गः । पुं । (Phaseolus max.) स्वनामख्यातशिम्बीधान्ये, मुद्गविशेषे । वसन्तज काल मुग । मं करियामुंग । कं करियहेसरु । गुणाः—त्रिदोषघ्नः मधुरः वातघ्नः लघुः दीपनः पथ्यः बलवीर्य्याङ्गपुष्टिदश्च । रा.नि.व.१६ ।

कृष्णमुष्कः । पुं । कृष्णघण्टापाटलिकायाम् । काल घण्टापारुल । गुणाः—"कटुश्चाग्नी रुचिकृत्पाचकः स्मृतः । यकृद्गुल्मोदरहरौ गुणाश्चान्ये च श्वेतवत् ॥" वै.निघ. । [विशेषे । रा.नि.व.१२ ।

कृष्णमूला (ली) । स्त्री । कृष्णमूलसारिवा-

कृष्णमूषिकः । पुं । मूषिकभेदे । "कृष्णेनाखुना हर्षयति दुर्दिनेषु विशेषतः । शिरीषफलकुष्ठम्बु पिबेत्किंशुकभस्मना ॥" सु.कल्प.६अ. ।

कृष्णमृगः । पुं । कृष्णहरिणे । कालसार हरिण । वै.निघ. ।

कृष्णमृत् (त्तिका) (त्स्ना) । स्त्री । कृष्णवर्णसुरभिमृत्तिकायाम् । सुगन्ध काल माटी । हिं करियामाटी । मं कालीमाती । गुणाः—"कृष्णमृत्स्ना रक्तदोषप्रदरक्षतदाहहा । मूत्रकृच्छ्रकफम्लिष्टं नाशयेदिति कीर्त्तितम् ॥" वै.निघ. । "कृष्णमृत्क्षतदाहासृक्प्रदरश्लेष्मपित्तनुत् ।" रा.नि.व.१ । च.चि.१अ. । वा.चि.८अ. । कृष्णभूमौ । वै.निघ. ।

कृष्णमृत्तिकः । पुं । कृष्णभूमौ । हे.च. ।

कृष्णमेहः । पुं । तन्नामकप्रमेहरोगे । "कालमेही मसीनिभम् ।" भा. । मा.नि. ।

कृष्णरङ्गम् । क्ली । शीसधातौ । वै.निघ. ।

कृष्णरम्भा । स्त्री । रम्भाविशेषे । काल कला । वै.निघ. ।

कृष्णरसः । पुं । पारदस्य कृष्णीकरणे । तत्प्रकरणं—"लौहपात्रेऽथवा ताम्रे पलैकं शुद्धगन्धकं । मृद्वग्निना द्रुते तस्मिन् शुद्धसूतं पलत्रयं । क्षिप्त्वा च चालयेत्किञ्चिल्लौहदर्व्व्या पुनः पुनः । गोमये कदलीपत्रं तस्योपरि च ढालयेत् । इत्येवकृष्णबद्धन्तु सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥" अत्रि. । [ना गाछ ।

कृष्णराजः । पुं । कृष्णशिग्रुवृक्षे । काल सज-

कृष्णराजिका । स्त्री । कृष्णसर्षपे । काल सरिषा । वै.निघ. । [व.३ ।

कृष्णरुहा । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि.

कृष्णलः (कः) । पुं । रक्तिकायाम् । रति । घुंघुंटी, चिरमूटी इति च पाश्चात्ये । गुञ्जायाम् । कुँच । कृष्णगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

कृष्णलवणम् । क्ली । Muriate of soda with a proportion of sulphur and iron. काचलवणे । सौवर्च्चललवणे । सचल लवण । रा.नि.व.६ ।

कृष्णला । स्त्री । श्वेतगुञ्जालतायां । भा.पू.१भ. । गुञ्जालतायाम् । रा.नि.व.३ । भुजाढ़क्यां । टोटोर कलाय । प.मु. । कृष्णगुञ्जायां । वै.निघ. ।

कृष्णलो(लौ)हम् । क्ली । कान्तलौहे । रा.नि.व.१३ । तीक्ष्णलौहे । सु.सू.३८अ. ।

कृष्णवक्त्रः । पुं । श्यामसुखे वानरे । हला ।

कृष्णवनालुकम् । क्ली । वनजकृष्णालुकविशेषे । বুনো কাল আলু । गुणाः—"कृष्णं वनालुकं वृष्यं महासिद्धिकरं परं । सुखजाड्यहरम्प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥" वै.निघ. ।

कृष्णवर्णः । पुं । वाराहमदनवृक्षे । কাল ময়না গাছ । रा.नि.व.८ । कस्तूरिकायां । मुस्तायाम् । रौठाकवृक्षे । कालशाके । मत्स्यभेदे । क्ली । शले । लवङ्गे । कृष्णागुरुणि । वै.निघ. । स्त्री(र्णा) असाध्यसविषलूताविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

कृष्णवर्त्मा । पुं । अग्नौ । चित्रकवृक्षे । চিতে গাছ । अम. । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

कृष्णवल्मीकः । पुं, क्ली । कृष्णवर्णवल्मीके । सु.कल्प.८अ. । [नि.व.३ ।

कृष्णवल्लिका । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.

कृष्णवल्ली । स्त्री । (Ocymum pilosum.) कृष्णतुलस्याम् । কাল বাবুই । प.मु. । कृष्णसारिवायाम् । रा.नि.व.१२ ।

कृष्णवानरः । पुं । नीलाङ्गुले वानरे । মুখপোড়া বানর । रा.नि.व.१८ ।

कृष्णवार्त्ताकुः । पुं । कृष्णवर्णवार्त्ताक्यौ । কাল বেগুন । रस.र.ज्वराति.यष्ट.कवाटरसे ।

कृष्णवीजः । पुं । रक्तशिग्रौ । লাল সজনা গাছ । जटा. । क्ली । कालिङ्गे । তরমুজ । रा.नि.व.७ ।

कृष्णवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । पाटलावृक्षे । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.२३ । माषपर्णीलतायाम् । म.मु. । कुवेराचीक्षुपे । পেটারি গাছ । र.मा. ।

कृष्णवेत्रः । पुं । केलिलता इति प्रसिद्धलतायां । भैष.महाभल्लातकगुड़े । "कृष्णवेत्रोग्रटाफलम् ।" रस र.वज्रकच्छले ।

कृष्णवोलः । पुं । कृष्णवर्णविवोलभेदे । মুশব্বর, কাল গন্ধবোল । गुणाः—"कृष्णवोलः कटुः शीतः भेदको रसशोधनः । शूलाध्मानकफान्वातक्रमिगुल्मौ च नाशयेत् ॥" वै.निघ. ।

कृष्णव्रीहिः । पुं । कृष्णवर्णतुषतण्डुले व्रीहिधान्यविशेषे । কাল ধান, আউশকেলে । स च सर्वव्रीहिश्रेष्ठ इति । सु. । "कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः" इति । भा.पू.१भ. ।

कृष्णशठः । पुं । दुर्लभनाम्ने । ज.द. ।

कृष्णशणः । पुं । कृष्णपुष्पशणवृक्षे । কাল শণ । भैष.क्षुद्र.रो.चि.महानीलतैले । च.चि.२७अ. ।

कृष्णशारः । पुं । Black antilope. स्वनामप्रसिद्धे मृगे । কালসার হরিণ । अ.टी.र. ।

कृष्णशारिवा । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । শ্যামা লতা । See कृष्णसारिवा ।

कृष्णशालिः । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्ये, कृष्णधान्ये । কাল হৈমন্ত ধান । गुणाः—मधुरः बलकृत् पुष्टिवीर्य्यवर्द्धनः वर्णदः कान्तिदः त्रिदोषघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

कृष्णशिंशपा । स्त्री । कालागुर्व्वपरनामशिंशपावृक्षे । কাল শিশু গাছ । मं कालासिंसपा । कं करियइवीडु । गुणाः—तिक्ता कटुरुष्णा कफवातघ्नी दीपनी शोथातिसारघ्नी च । रा.नि.व.९ । "तिक्ता कटुः शोथाग्निदीपनी । तुवरा कफवातघ्नी शोफातीसारकुष्ठहा । श्वित्रं मेदकृमीञ्छर्द्दिं वस्तिरोगम्प्रमेहकं । रक्तदोषं त्रिदोषञ्च व्रणपीनसगर्भनुत् । अजीर्णनाशिनी प्रोक्ता"… ॥ वै.निघ. । "शिंशपा कृष्णसारा ।" सु.सू.३८अ. ।

कृष्णशिखिकम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । वै.निघ. ।

कृष्णशिग्रुः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । কাল সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ । [थ । वै.निघ. ।

कृष्णशिम्बा । स्त्री । कुलत्थभेदे । কাল কুল-

कृष्णशिम्बिका (म्बी) । स्त्री । (Dolichos virosus.) कृष्णवर्णायां शिम्बिकायाम् । কাল শীম । र.मा. ।

कृष्णशृङ्गः । पुं । महिषे । हे.च. ।

कृष्णशैरीयकः । पुं । कृष्णपुष्पझिण्टीक्षुपे । কাল ঝাঁটী । भैष.क्षुद्ररोगचि.महानीलतैले ।

कृष्णश्वेता । स्त्री । पाटलवृक्षे । गाम्भारीवृक्षे । वै.निघ. ।

कृष्णसंभवम् । क्ली । नीलवर्णलवणे । वै.निघ. ।

कृष्णसखः । पुं । अर्जुनवृक्षे ।

कृष्णसखी । स्त्री । जीरके । श.च. । [निघ. ।

कृष्णसर्ज्जनः । पुं । अश्वकर्णशालवृक्षे । वै.

कृष्णसर्पः । पुं। दर्व्वीकरसर्पविशेषे । কেউটে সাপ । सु.कल्प.४अ. । See सर्पः ।

कृष्णसर्पा । स्त्री । कृष्णकापोतिकायाम् ।

कृष्णसर्षपः (पा) । पुं, स्त्री । राजसर्षपे, राजिकायाम् । কাল সরিষা । गुणाः—"कृष्णा तु राजिका चातितीक्ष्णा ज्ञेया बुधैः सदा । गुणास्त्वन्ये राजिकावत् ।" वै.निघ. । रा.नि.व.१६ । See राजिका ।

कृष्णसारः । पुं । हरिणविशेषे । কালসার হরিণ । रत्ना. । स्नुहीवृक्षे । शिंशपावृक्षे । मे. । खदिरवृक्षे । श.र. । वृक्षविशेषे । আবলুষ । वै. निघ. ।

कृष्णसारका । स्त्री। कृष्णशिंशपावृक्षे । हारा.।

कृष्णसारथिः । पुं। अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९।

कृष्णसारमांसम् । क्ली । स्वनामख्यातमृग मांसे । কালসার হরিণের মাংস । सि.यो.रक्तपि.चि.खण्डकाद्ये । गुणाः—रक्तपित्ते हितम् । संग्राहि रुचिकरं बलकरं ज्वरघ्नञ्च । राज. ।

कृष्णसारा । स्त्री । कृष्णशिंशपावृक्षे । কাল শিশু গাছ । हिं सीशव । र.मा. ।

कृष्णसारिवा । स्त्री । श्यामालतायां । শ্যামালতা । हिं कारिआसांवा । मं कालीउपलसरी । उत्. शौंआल । छलशैरटापत्रसदृशच्छदा चन्दनगन्धा कालवेलि इति लोके । सु.चि.८अ. । ड. । इन्द्रजम्बूवत्पत्रा कृष्णसारिवेति । भा.पू.१भ. । गुणाः—"कृष्णा तु सारिवा शीता वृष्या तु मधुरा मता । कफघ्नी चैव सम्प्रोक्ता गुणाश्चान्ये तु पूर्व्ववत् ॥" वै.निघ. । See अनन्ता ।

कृष्णसूक्ष्मफला । स्त्री । शारिवाभेदे । गुणाः—स्वादुः स्निग्धा गुरुः शुक्रजननी अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासामविषनाशिनी दोषत्रयघ्नी रक्तदोषप्रदरज्वरातीसारघ्नी च । वै.निघ. । [अ.टी.भ. ।

कृष्णस्कन्धः । पुं। तमालवृक्षे । তমাল গাছ ।

कृष्णस्रोतः । क्ली । रसाञ्जने । रत्ना. ।

कृष्णा । स्त्री । कृष्णवेणी कृष्णगङ्गेति स्वनामप्रसिद्धायां भारतवर्षीयनद्यां । तज्जलगुणाः—आत्यकरं स्वादु पवित्रं पित्तास्रकोपनञ्च । रा.नि.व.१४। सविषजलौकाभेदे । सु.सू.१३अ. । See जलायुका । कृष्णशतपादीभेदे । सु.कल्प.८अ.। सू.१३अ.। See शतपदी । मरिचे । च.द.वातरक्त.चि. । "पिबेत्कृष्णां कफाधिके ।" पिप्पल्याम् । प.मु. । "कृष्णा च मधुना सह ।" "आमलक्यभया कृष्णा ।" च.द.कफज्व.चि.आमलक्यादिः । वृहच्चुक्रे । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । द्राक्षालतायाम् । रा.नि.व.२१ । नीलपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.९ । कृष्णजीरके । कटुकायाम् । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ । राजसर्षपे । रा.नि.व.१६ । सोमराज्याम् । रा.नि.व.२३ । कृष्णशारिवाविशेषे । रा.नि.व.१२ । च.द.यक्ष्मा.चि. । कृष्णतुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । शिरीषवृक्षे । पटोले । पर्पट्याम् । भा. । शतपत्र्यां । সেউতী । भा.पू.१भ. । जटामांस्यां । वै.निघ.अर्शःचि.कृष्णाशिरीषलेपे । कुटजवृक्षे । दूर्व्वायाम् । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वनकुलत्थे । कस्तूर्य्याम्। कृष्णचटकायां । वै.निघ. । काकोल्याम् । जटा. । [व.५ ।

कृष्णाख्या । स्त्री । नीलपुनर्नवाक्षुपे । रा.नि.

कृष्णागुरु । क्ली । स्वनामख्यातकृष्णवर्णसुगन्धिकाष्ठे । কৃষ্ণাগুরু । हिं कालागर । प.मु. । गुणाः—कटूष्णं तिक्तं कषायं लेपे शीतलं पाने पित्तहरं त्रिदोषघ्नं मुखरोगवान्तिवातहरञ्च । रा. नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

कृष्णाङ्गम् । क्ली । जीरकभेदे । हिं कलौञ्जी ।

कृष्णाजटा । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. २भ.वा.व्या.पक्षवध.चि. । [यो.चि. ।

कृष्णाजाजी । स्त्री । कृष्णजीरके । च.द.संग्र

कृष्णाजिनम् । क्ली । कृष्णसारचर्म्मणि ।

कृष्णाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्जनीक्षुपे, कृष्णकार्पासे । रा.नि.व.४ । वै.निघ. ।

कृष्णाढकी । स्त्री । कृष्णपुष्पाढक्याम् । কাল অড়হর । गुणाः—"कृष्णा तु तुवरी बल्या चाग्निदीपिकरी मता । पित्तदाहप्रशमनी ऋषिभिः परिकीर्त्तिता ॥" वै.निघ. ।

कृष्णातण्डुलम् । क्ली । पिप्पलीवीजे । त्रि.

शी.कर्द्दि.चि. । "सकृष्णातण्डुलो लिह्यः ।" [र्षौ ।

कृष्णात्रेयः । पुं । वैद्यकसंहिताप्रणेतरि मह-

कृष्णादिगणः । पुं । पिप्पल्यादिद्रव्यवर्गे । यथा—"कृष्णा चित्रकचव्यङ्ग्या वासकं विकसा घनं । ग्रन्थिकैले चातिविषा रेणुकश्च कटुत्रिकम् । यमानी गोस्तनी ब्राह्मी भूनिम्बं बिल्वचन्दनं । भार्गी श्यामा शिवा धात्री स्थिरा मूर्व्वा सजीरका ॥" वा.।

कृष्णाद्यतैलम् । क्ली । नेत्ररोगे हितम् । "कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजन्मविश्वौषधैः पयसि सिद्धमिदं कल्याः । तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूलपाकात्ययान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ।" तिलतैलं १ श. पिप्पल्यादिकल्कः १० पी. वारि ४ श. छागदुग्धं १ श. । च.द. ।

कृष्णाद्यमोदकः । पुं । श्लीपदाधिकारे । अत्र पिप्पलीमूलचूर्णं २ तो. चित्रकमूलचूर्णं ४ तो. दन्तीमूलचूर्णं ८ तो. हरीतकीचूर्णं २० तो. तच्चूर्णमेकत्र पलद्वयगुडेन मोदकः कार्य्यः । मोदको मधुना लेह्यः । पाठः—"कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलम्पलम् । विंशतिश्च हरीतक्याः गुड़स्य च पलद्वयम् ॥" रस.र. । सा.कौ. ।

कृष्णाद्यलौहम् । क्ली । शूले लौहम् । पाठः—"कृष्णाभयालौहचूर्णं लेहयेन्मधुसर्पिषा । परिणामद्रवं शूलं सर्व्वं हन्ति त्रिदोषजम् ॥" र.चि. ६अ. । रस.र. । रा.नि.व.४ ।

कृष्णाभा । स्त्री । कालाञ्जन्यां, कृष्णकार्पासे ।

कृष्णाभ्रम् । क्ली । नीलाभ्रे । काल अभ्र । See अभ्रकम् ।

कृष्णामिषम् । क्ली । लौहे । हे.च. ।

कृष्णामूलम् । क्ली । पिप्पलीमूले । वै.निघ.।

कृष्णायः । पुं । कान्तलौहे । रा.नि.व.१३ ।

कृष्णायसम् । कृष्णवर्णलौहे, पिण्डीवज्रादिव्यतिरिक्तलौहे । कान्तलोह, इस्पात । रत्ना. । तीक्ष्णलौहे । तीथा लोह । र.मा. । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ ।

कृष्णार्च्चिः । अग्नौ । चित्रकवृक्षे । वै.निघ. ।

कृष्णार्ज्जकः । पुं । कृष्णपत्रक्षुद्रतुलस्यां । कालो तुलसी । मं कालाभाजवला । रा.नि.व.१० ।

कृष्णालुः । पुं । केन्दुवृक्षे । कृष्णवर्णालुके । वै.निघ. ।

कृष्णालुकः । पुं, क्ली । नीलालौ । गुणाः—"कृष्णालुकन्तु मधुरं शीतवीर्य्यं श्रमापहं । पित्तदाहहरश्चैव ऋषिभिः परिकीर्त्तितम् ॥ एतदेव बल्यं रुचिकरं मुखजाड्यहरञ्च ।" वै.निघ. । मधुरः शीतः पित्तदाहश्रमापहश्च । रा.नि.व ७ ।

कृष्णावासः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । हे.च.। [श्म.।

कृष्णिका । स्त्री । राजिकायां । রাইসরিষা ।

कृष्णी । स्त्री । रात्रौ । [दने । सु.चि.१अ. ।

कृष्णीकरणम् । क्ली । श्वेतादेः कृष्णतासम्पा-

कृष्णेन्द्रियम् । क्ली । कदम्बे । वै.निघ. ।

कृष्णेक्षुः । पुं । श्यामेक्षौ । কাজলি আখ্ । मं कालाऊंस । कं करियकबु । गुणाः—पाके मधुरः स्वादुः रसबहुलः कटुकः त्रिदोषघ्नः बलकरः वीर्य्यप्रदश्च । रा.नि.व.१४। "तद्वन्नुकृष्णो भवते गुणानां वृष्यो भवेत्तर्पणदाहहन्ता, क्षारः स किञ्चिन्मधुरो रसेन शोषापहर्त्ता व्रणशोफकारी ।" अत्रि.१०अ. । तच्छर्करागुणाः—वृष्या तृप्तिजननी बलदा श्रमहरा जीवनी च । च.द.प्रमेहचि. ।

कृष्णोदरः । पुं । दर्व्वीकरसर्पे । ফণাযুক্ত সর্প । सु.कल्प.८अ. । See सर्पः ।

कृष्णोदुम्बरः (रिका) । पुं, स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । কাকডুমুর । रा.नि.व.११ ।

कृसरः । पुं । तुल्यतिलान्ने । "तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते ।" हे.च. ।

कृसरा (यवागूः) । स्त्री । यवागूभेदे । যাউ-বিশেষ । लक्षणगुणाः—"तिलतण्डुलमाषाणामथवा तिलतण्डुलात् । षड्गुणञ्च जलं दत्त्वा साधनीया यवागुका ॥ सा जरा दुर्जरा बल्या मदपुष्टिप्रदा मता। कफपित्तमलस्तम्भशुक्रकृद्वातनाशिनी॥" वै.निघ. ।

कृमधूपः । पुं । सिह्लके । শিলারস । जटा. ।

केकरः । पुं। निम्नोन्नताक्षिपुरुषे । টেরা, গঞ্জা। हिं ऐञ्चाताना । अम. ।

केका । स्त्री । मयूरवाण्याम् । अम. । [अश्वः ।

केका(क,का)णः । पुं । सहेमजाताश्वे । See

केकावल: । पुं । मयूरे । श.च. ।

केकिक: (की) । पुं, स्त्री । मयूरे । रत्ना. ।

केकिशिखा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । रा.नि. व.५ । भैष.बाल.चि. ।

केचुक: । पुं,क्ली । (Colocasia Antiquorum.) तन्नामकवृक्षे । कचु गाछ । शाकविशेषे । कचुर शाक । चिका. । केमुके । कैंउ ।

केचुकाकन्द: । पुं । केचुके । कचू । सु.चि.८ अ. । "केचुकाकन्दनिर्यासं ।"

केतक: (की) । पुं, स्त्री । (Pandanus odoratissimus.) स्वनामख्यातसुगन्धपुष्पवृक्षे । केया गाछ । हिं केवड़ा । मं केतकी । तें मोगलिचेट्टु । कं केदगे । केतकी द्विधा श्वेतस्वर्णभेदेन । गुणा:—मधुरत्वं तिक्तत्वं कफघ्नत्वं कटुत्वं लघुत्वञ्च तत्पुष्पं वर्ण्यं केशदौर्गन्ध्यघ्नं । सुवर्णा—तिक्तोष्णा लघु: नेत्रहिता कटु: मधुरा विषरोगकफघ्नी च । तत्पुष्पं सुखकरं कामोद्दीपकं बृंहणं किञ्चिदुष्णं कटुतिक्तं सुगन्धं नेत्रहितञ्च । स्तन:—अतिशीतल: देहदार्ढ्यकर: कटु: रसायनो वर्ण्य: पित्तकफघ्नश्च । रा.नि.व.१० । फलं केशरञ्च पूर्व्वोक्तगुणम् । "श्वेतश्च कटुक: स्वादु: लघु: तिक्त: कफापह: । उष्णा तिक्तरसा ज्ञेया चक्षुष्या हेमकेतकी ॥" भा.पू.१भ. । श्वेतकेतकीफलं किञ्चिदुष्णं स्वादु मेहवातकफघ्नञ्च । वै.नि.घ. । "केतकी वातला हृष्या तन्द्रा निद्राकरी मता ।" अत्रि.१६अ. । जातीपुष्पवृक्षे । চামিলীপুষ্প বৃক্ষ । रा.नि.व.१० ।

केतकफलम् । क्ली । कुचेलके । कुँचिला । च. द.अग्रमरीचि.कषा.छते । केतकीफले । तच्च त्रिदोषविषघ्नम् । च.सू.२७अ. ।

केतकाद्यतैलम् । क्ली । वातव्याध्यधिकारे । तैलं ४ श. क्वाथार्थं—केतकीमूलं वाय्यालकातिबलानां प्र. ४२ प. २ कर्ष १० मा. पाकार्थं जलं १२८ श. शे. १६ श. काञ्जिकं १६ श. यथाविधि तैलं पचेत् । तैलमिदमकल्कत्वात् तुल्येन क्वाथेन तुषोदके साध्यं भवति । च.द.वा.व्या.चि. ।

केतनम् । क्ली । चिह्ने । स्थाने । हे.च. ।

केतु: । पुं । अग्निमल्ले । र.मा. । रोगे । पीड़ायाम् । उत्पाते । चिह्ने । मे. ।

केतुग्रहवल्लभम् । क्ली । वैदूर्य्यरत्ने । भा.पू.१भ. ।

केतुरत्नम् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । प.मु. ।

केदर: त्रि । काणे । टेरके । श.र. । पुं । वनस्पतिविशेषे । अम. ।

केदार: । पुं । भट्टौ । क्षेत्रे । চষা ক্ষেত । मालभूमिविशेषे । आलवाले । मे. । केदारशालौ । আমন । वै.निघ. ।

केदारक: । पुं । केदारजातषष्टिकधान्यजातिभेदे । सु.सू.४६अ. । गुणा:—कङ्गुकवत् । See केदारशालि: ।

केदारकटुका । स्त्री । कटुकां । रा.नि.व.६ ।

केदारजम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

केदारजलम् । क्ली । तद्देशस्थजले । गुणा:—विपाके स्वादु गुरु दोषदञ्च । तदेव बहुसूक्ष्मं विशेषेण दोषदं भवेत् । रा.नि.व.१४ ।

केदारभूमि: । स्त्री । मालक्षेत्रे ।

केदारशालि: । पुं । केदारक्षेत्रजशालिधान्ये । উন্নতভূমিজ শালি ধান্য, আমন ধান, ষেটে ধান । गुणा:—मधुरा वृष्या बल्या: पित्तवर्द्धना: ईषत्कषाया अल्पमला गुरव: कफघ्नाश्च । रा.नि. व.१६ । धान्यं—मधुरं शीतलं रुचिकरं सत्त्ववर्द्धनम् । वै.निघ. । "केदारप्रभवा रुच्या वातपित्तविनाशिन: । रक्तपित्तविकारघ्ना: वातला: कफकारका: ॥" अत्रि.१५अ. ।

केना (नी) । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । गुणा:—मधुरा शीता रुच्या सत्त्ववर्द्धनी च । वै.निघ. ।

केनार: । पुं । शिर:कपोलसन्धिषु । मे. ।

केन्दु: (क:) (र:) । पुं । (Diospyros Glutinosa.) तिन्दुके । তেঁদ, গাব । श.र. । श.च. ।

केमुक: (का) । त्रि । केवुककन्दे उत्तरदेशख्याते । কেঁউ গাছ । हिं कोवी, केमुआ । श. विकट्वायमोदके । गुणा:—मधुरा वृष्या कटुपाका तिक्ता शीता लघु: पाचिका दीपनी ग्राहिणी हृद्या वातला कफपित्तज्वरघ्नी प्रमेहकुष्ठकासघ्नी रक्तरोगघ्नी पित्तभ्रमं पिपासाञ्च नाशयेत् । वै.निघ. । मूलं—"केमुककटुकं पाके तिक्तं ग्राहि हिमं कं-

घ। दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहं। कु-ष्ठकासप्रमेहाश्मनाशनं वातखङ्कटु॥" भा.पू.१भ.। कफपित्तघ्नं रोचनं अग्निदीपनञ्च। राज.। मधुरं कषायकं शीतलं भेदकं ग्राहकं रुच्यं गुरु पित्तक-फघ्नं वातघ्नञ्च। वै.निघ.।

केम्बुकम् । क्ली। पूबे। भा.म.१भ.मू.क्र.चि.।

केलटम् । क्ली। कुसुम्भबीजे। वै.निघ.।

केलटकः । पुं। केसुककन्दे। वै.निघ.।

केलासः । पुं। स्फटिकमणौ वै.निघ.। [घ.।

केलिकः (किलः) । पुं। अशोकवृक्षे। वै.नि

केलिकिणः (कीर्णः) । पुं। उष्ट्रे। वै.निघ.। हे.च.।

केलिपिकः । पुं। कोकिले। [श.र.।

केलिवृक्षः । पुं। केलिकदम्बे। কেলিকদম্ব।

केलूट(क)म् । क्ली, पुं। कन्दशाकविशेषे। কেমুককন্দ। जलोदुम्बरे। वै.निघ.।

केवलद्रव्यम् । क्ली। मरिचे। श.र.।

केवा (विका) । स्त्री। केवार् इति कोङ्कणदेशे ख्याते पुष्पवृक्षविशेषे। गुणाः—मधुरा शीतला दाहपित्तश्रमघ्नी वातश्लेष्मघ्नी छर्दिघ्नी च। रा नि. व.१०।

केवु(वू)कः (का) । पुं,स्त्री। पत्तूरे। शालिञ्चे। सि.यो.क्रमि.चि.। केसुके। কাঁউ, কেউতারা। च.सू.४अ.क्रमिघ्नगणे।

केशः । पुं। ह्रीवेरे। বালা। प.मु.। कुन्तले। मे.। बाले। চুল। रा.नि.व.१८। स तु गर्भस्य शिशोरष्टाभिर्मासैः जायते। सुखबोधः।

केशकारः । पुं। इक्षुविशेषे। हिं कुशियार। गुणाः—गुरुः शीतः रक्तपित्तक्षयघ्नश्च। भा.।

केशकारी । स्त्री। रोहिष्याम्। वै.निघ.।

केशकीटः । पुं। Louse. उकुणे।

केशगर्भकः । पुं। कवर्याम्। त्रिका.।

केशघ्नम् । क्ली। इन्द्रलुप्तरोगे। টাক পোকা। रा.नि.व.२०।

केशच्छित् । पुं। नापिते। श.मा.।

केशटः । पुं। उकुणे। छागे। मे.। शोणाक-वृक्षे। त्रिका.।

केशधृत् । पुं। मस्तके। भूतकेशे। श.च.।

केशनाम । क्ली। ह्रीवेरे। বালা। अम.।

केशपक्षः । पुं। केशसमूहे। अम.।

केशपर्णी । स्त्री। अपामार्गवृक्षे, रक्तापामार्गे। भा.पू.१भ.।

केशपाशः । पुं। केशभारे। अम.। [अम.।

केशपाशी । स्त्री। शिरोमध्यस्थशिखायां। चूड़ा।

केशभूः (भृत्) । स्त्री, पुं। मस्तके। रा.नि. व.१८। [रा.नि.व.८।

केशमथनी । स्त्री। शमीवृक्षे। শাঁই গাছ।

केशमार्ज्जक(न)म् । क्ली। कङ्कतिकायाम्। কাঁকুই, চিরুণী। हला.।

केशमुष्टिः (कः) । पुं। विषमुष्टिनामपत्रशा-कक्षुपे, महानिम्बे। ঘোড়ানিম্ব। मं बकानी-निंब। रा.नि.व.४।६।

केशयन्त्रम् । क्ली। उपविषादिशोधनार्थे यन्त्र-विशेषे। लक्षणं यथा—"धान्यपूरितमुख्याल्यां सु-मुद्रायां सुखोपरि। मृदुग्नैर्नारिकेलस्य खर्परे वि-समर्दयेत्। केशो दुग्धे मृतो यस्मात्केशयन्त्रं तथा स्मृतम्॥" वै.चन्द्रिका।

केशरः । पुं, क्ली। नागकेशरवृक्षे। मे.। च.स. ४भ.। वकुलवृक्षे। सु.सू.२८अ.एलादि.। पुन्नाग-वृक्षे। हारा.। किञ्जल्के। भा.पू.१भ। सिंहकेशे। मे.। हिङ्गुवृक्षे। च.टी.भ.।

केशरङ्गिनी । स्त्री। सहदेवीलतायाम्।

केशरञ्जनः । पुं। भृङ्गराजे। ভীমরাজ। रा. नि.व.४। नीलझिण्टाम्। वै.निघ.।

केशरपाकः । पुं। वाजीकरणपाकविशेषे।

केशरा । स्त्री। नागरमुस्तायाम्। रा.नि.व.६।

केशरागः । पुं। भृङ्गराजवृक्षे। भा.गन्धमा.चि.।

केशराजः । पुं। खञ्जनामख्याते शाकविशेषे। কেশুরে। हिं भँगरिया। तम्. कल्लाकिञ्चदुरा। शा.को.। गुणाः—तिक्तोषः चक्षुष्यः केशरञ्जनः कफामशोथविषघ्नः, अथ नीली रसायनः। रा.नि.

व.४ । आग्नेयः केशः चक्षुर्हितः पाण्डुकफघ्नः र-
सायनश्च । राज. । भृङ्गराजे । ভীমরাজ । र.मा. ।

केश(स)राम्लः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । जटा. ।

केशराम्लयम् । क्ली । बालके । বালা । वृ.चि.
६अ. ।

केश(स)री (इन्) । पुं । पुन्नागवृक्षे । नागके-
शरे । घोटके । मे. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.
२७अ. । रक्तशिग्रौ । रा.नि.व.७ । मातुलुङ्गवृक्षे ।
भट.व.६ । सिंहे । रत्ना. । वानरभेदे । वै.निघ. ।

केशरुहा । स्त्री । भद्रदन्तीवृक्षे । বড় দন্তী গা-
ছ । रा.नि.व.६ । महाबलायाम् । গোরক্ষচাকু-
লিয়া । महानील्याम् । वै.निघ. ।

केशरूढकः । पुं । कासमर्दवृक्षे । वै.निघ. ।

केशरूपा । स्त्री । वन्दाकनामक्षुपे পরগাছা ।
रा.नि.व.५ ।

केशवः । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । वायसे । "वा-
यसे केशवेऽर्जुने ।" मे. । नागकेसरवृक्षे । प.मु. ।

केशवप्रिया । स्त्री । গোরোচনায়াম্ । प.मु. ।

केशवर्द्धिनी । स्त्री । महाबलालतायाम् । रा.
नि.व.४ ।

केशवायुधः । पुं । आम्रवृक्षे । श.मा. ।

केशवालयः (वासः) । पुं । अश्वत्थवृक्षे ।
त्रिका. । जटा. ।

केशशौक्लम् । क्ली । पलिते । रा.नि.व.१८ ।

केशसीमन्तकज्वरः । पुं । असाध्यज्वरवि-
शेषे । यस्मिन् ज्वरे केशाः सीमन्तीकृता भवन्ति स
ज्वरः । "ज्वरः चोषस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रि-
कः । असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकज्वरः ॥"
मा.नि । "केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते
भ्रुवौ । लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृ-
त्यवे ॥" तन्त्रान्तरात् । विज.र. । [वै.निघ. ।

केशहन्त्रि(हृत्)फला । स्त्री । महाशमीवृक्षे ।

केशहन्त्री । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

केशा । स्त्री । जटामांस्याम् । वै.निघ. ।

केशाख्यम् । क्ली । क्लीवेरे । বালা । रत्ना. ।
"भृङ्गकेशाख्यनिर्गुण्डी ।" भैष.अक्षिरोगाधिकारे ।

केशादः । पुं । शमी । वै.निघ. ।

केशापहा । स्त्री । शमीवृक्षे । वै.निघ. ।

केशारिः । पुं । नागकेशरे । वै.निघ. ।

केशारुहा । स्त्री । महाबलाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

केशार्हा । स्त्री । महानीलीक्षुपे । বড় নীল ।
रा.नि.व.४ । [निघ. ।

केशालिः । पुं । भृङ्गराजे । ভীমরাজ । वै.

केशाम्लम् । क्ली । बालके । বালা । वै.निघ. ।

केशिकः । पुं । कशेरौ । কেশুর प.मु. । त्रि ।
प्रशस्तकेशयुक्ते । अम. ।

केशिका । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

केशिनी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ ।
वन्ध्यायाम् । वै.निघ. ।

केशी । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলকুশী । र.
मा. । जटामांस्याम् । ভূকেশ । रा.नि.व.१२ ।
च.द. । सि.यो.महापैशाचघृते । वा.उ.६अ. । म-
हाशतावर्य्याम् । आम्रातके । वै.निघ. । नीलीवृक्षे ।
रा.नि.व.८ । चौरपुष्प्याम् । अम. ।

केश्यः । पुं । मार्कवक्षुपे । ভীমরাজ । रा.नि.
व.४ । असनशालौ । वै.निघ. । क्ली । कृष्णागुरुणि ।
रा.नि.व.१२ । क्लीवेरे । বালা । रा.नि.व.१० ।

केसरम् । क्ली, पुं । नागकेसरपुष्पे । रा.नि.व.
६ । वै.निघ.वा.व्या.षडशीतिगुग्गुलौ । किञ्जल्के ।
পদ্মকেসর । सि.यो.कल्याणघृते । बकुलवृक्षे ।
रा.नि.व.१० । कासीसे । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ ।
पुन्नागवृक्षे । अम. । मातुलुङ्गवृक्षे । লেবু গাছ ।
रा.नि.व.११ । हिङ्गुनि । सिंहच्छटायाम् । मे. ।

केसरवरम् । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

केसरिका । स्त्री । महाबलाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

केसरिसुतः । पुं । हनूमति । हे.च. ।

केसरोच्चटा । स्त्री । मुस्तायां । नागरमुस्तायां ।
वै.निघ. । [গণ্ডা । सु.सू.३६अ. ।

कैङ्गुकः । पुं । गरगण्ड इति ख्याते वृक्षे । गर-

कैटजः । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । भा.
पू.१भ. ।

कैट(ड)र्य्यः । पुं । स्वनामप्रसिद्धे महानिम्बवि-

द्धेदे। फलित महानिम्बविशेष, घोड़ानिम्बी। मं फलितमहानिंब, गीरानिम्ब। कं कयाहिव्बेउ। वै.निघ.अपस्मा.चि.वचाद्यघृते। गुणाः—कटुतिक्त-कषायः शीतलो लघुः तापघ्नः शोषकुष्ठरक्तक्रिमि-भूतविषघ्नश्च। रा.नि.व.९। शीतलस्तिक्तः कटुः तुवरः लघुः दाहार्शःक्रमिशूलघ्नः सन्तापविषघ्नश्च। श्वेतपाटलवृक्षे। वै.निघ.। कटफलवृक्षे। रा.नि.व.९। च.सू.४अ.। भा.म.वाल चि.। मदनवृक्षे। रा.नि.व.८ महाभल्लातकगुड़े। पूतीकरञ्जे। कृष्ण-कटभीवृक्षे रा.नि.व.९। घृतकरञ्जे। कामुके। लघुकाश्मर्य्याम्। रा.नि.व.२३।

कैतकम् । क्ली। केतकीपुष्पे। राज.। शृगाल-कोल्याम्। শেয়াকুল।

कैतवम् । क्ली। कुमुदे। वैदूर्य्यमणौ। रा.नि.व. १३। राजिकायाम्। রাই। चिका.।

कैदारः । पुं। केदारशालिधान्ये। আমন ধান। षष्टिकधान्ये। ছোট ধান। गुणाः—कैदारा म धुरा वृष्या बल्याः पित्तनिवर्हणाः। ईषत्कषाया-ल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः॥ सु.सू.४६अ.। क्ली। पद्मकाष्ठे। प.मु.।

कैपीला । स्त्री। कृष्णत्रिवृतायाम्। वै.निघ।

कैरली । स्त्री। विड़ङ्गायाम्। रा.नि.व.६।

कैरवम् । क्ली। विड़ङ्गे। कुमुदे। হেলা ফুল, শালুক ফুল। रत्ना.। श्वेतपद्मे। हे.च.। श्वेतकु-मुदे। শ্বেত শুন্দি। भा.पू.१भ.। रा.नि.व.१०।

कैरविका । स्त्री। कुमुदिन्यां। ছোট শুন্দীর ঝাড়। भा.पू.१भ.।

कैरविणी । स्त्री। उत्पलिन्याम्। শুন্দী বা কুমুদফুলের ঝাড়। रा.नि.व.१०।

कैरविणीफलम् । क्ली। कुमुदबीजे। ভেলো বীচি, ভেট। हिं भेट। भा.।

कैरवी । स्त्री। मेथिकायाम्। মেতি। प.मु.। चन्द्रिकायाम्। मे.। (विन्) पुं। चन्द्रे।

कैरवीकन्दः । पुं। तैलकन्दे। रा.नि.व.७।

कैराटः (कः) । पुं। करवीरवृक्षे, स्थावरवि-षभेदे। हे.च.।

कैरातः (कः) । पुं। अल्पविषविशिष्टे। च.स. १०अ.। भूनिम्बे। চিরেতা। रा.नि.व.९। बलव-ति पुरुषे। धारा.। क्ली श्वेतचन्दने। रा.नि.व.११।

कैरातचन्दनम् । क्ली, पुं। आसिपीतचन्दने कौड्के ख्याते। শবরচন্দন। गुणाः—"शीतलश्च तिक्तः कान्तिकरो मतः। विषविंकाकुष्ठकण्डूकफ-दद्रुविषापहः। रक्तपित्तक्रिमिध्वंसपित्तहृट्ज्वरदा-हदः॥" वै.नि.व.। See श्वेतचन्दनम्।

कैरालम् । क्ली। विड़ङ्गे। वै.निघ.। नि.व.६।

कैराली । स्त्री। भूनिम्बे। विड़ङ्गायाम्। रा.

कैवर्त्तः । पुं। महानिम्बे। वै.निघ.।

कैवर्त्तम(मु)स्त(क)म् । क्ली। कैवर्त्तिकायां, जलजमुस्ताभेदे। কেওটমুতা,কেশুরমুতা। श.र.। गुणाः—हिमं तिक्तं कषायं कटु कान्तिकरं कफ-घ्नं पित्तघ्नं रक्तदोषवीसर्पकुष्ठकण्डूघ्नञ्च। तदन्तु वि-तुन्नकनाम्नो तृणस्य लक् मुस्ताकाकृतिः। "मुस्ता वत्पेलवपुटं शुक्राभं स्याद्वितुन्नकमिति।" भा.पू.१भ.।

कैवर्त्तिका (र्त्ती) । स्त्री। (Cyperus rotundus.) A kind of fragrant grass. मालवे स्वनामख्यातजलजमुस्तायां। কেওটামুতা, কেশুরমুতা। च.टी.भ.। गुणाः—लघुः वृष्या कषाया कफघ्नी कासश्वासघ्नी मन्दाग्निकरी च। रा.नि.व.३। [कायाम्। भा.पू.१भ.।

कैवर्त्ति(र्त्ती)मुस्त(क)म् । क्ली। कैवर्त्ति-

कैवलम् । क्ली। विड़ङ्गे। र.मा.।

कैशिकी । स्त्री। व्यधनोपयोग्यस्वधारायाम्। सु.सू.८अ.। [वयसि। रा.नि.व.१८।

कैशोरम् । क्ली। एकादशाब्दात्पञ्चदशपर्य्यन्ते

कैशोरको (गुग्गुलुः) । पुं। वातरक्ते हितः। पीड़लीबद्धगुग्गुलुः २ श. त्रिफला २ श. गुडूची ४ श. (एकत्र) वारि ९६श. अर्द्धशिष्टः क्वाथः (४८ श.) कर्त्तव्यः। क्वाथं वस्त्रपूतङ्कृत्वा तेन हस्तमर्द्दित-गुग्गुलुं गालयित्वा पुनः पाकं कुर्य्यात्। घनीभूते पाके अवतार्य्य तत्र त्रिफलाचूर्णं प्र. ४ तो. त्रिक-टुचूर्णं प्र. ४ तो. विड़ङ्गचूर्णं ४ तो. त्रिवृचूर्णं २ तो. दन्तीमूलचूर्णं २ तो. गुडूचीचूर्णं ८ तो. प्रक्षे-प्तो देयः। च.द.। वा.री.। [केचित्। च.चि.१४.।

कैषि(षी)का । स्त्री। बाबातकि। मरकूलमिति

कोकी। स्त्री। पाठायां। आकनादि। वै.निघ.।

कोकः। पुं। खर्जूरीवृक्षे। ज्येष्ठिकायां। भेके। मे.। ईहामृगे। ঘোগ, ঘোষ। रा.नि.व.१९। चक्रवाके। त्रिका.।

कोकाङ्ः
कोकवाचः } पुं। चमरपुच्छे विलेशयमृगे। क इड़वार इति भाषा। तन्मांसगुणाः—श्वासानिलकासहरः पित्तदाहकरश्च। रा.नि.व.१९।

कोकदेवः। पुं। कपोते। रा.नि.व.१९।

कोकनदम्। क्ली। (Nelumbium speciosum.) रक्तपद्मे। रक्तपद्म। रत्ना.। गुणाः—कटु तिक्तं मधुरं शीतलं रक्तदोषघ्नं कफपित्तवातशमनं सन्तर्पणं वृष्यञ्च। रा.नि.व.१०। "कोकनदमुक्तं मधुरं शीतं वर्ण्यं कटुतिक्तकं। वृष्यं तृषः करणं विस्फोटकरक्तदोषदाहहरं। तृट्कफपित्तविसर्पविषसन्तापवातनाशकरम्॥" वै.निघ.।

कोकाहः। पुं। पाण्डुवर्णघोटके। कर्कोत्यपरनामधेये शुक्लाश्वे। "श्वेतः कोकाह इत्युक्तः।" ज.द.३अ.। "सिते तु कर्ककोकाहौ।" हे.च.।

कोकिलः। पुं। (Cuculus Indicus.) स्वनामख्यातपक्षिणि। কোকিল। हिं कोइला। रत्ना.। गुणाः—"कोकिलः श्लेष्मलो ज्ञेयः पित्तसंशमनो मतः।" अत्रि.२१अ.। सविषसौम्यकीटभेदे। तद्दष्टस्य कफनिमित्तजा रोगा भवन्ति। सु.कल्प.८अ.। क्ली। बदरीफले। जटा.।

कोकिलनयनः। पुं। कोकिलाक्षवृक्षे। कुलियाखाड़ा। श.टी.र.। [वै.निघ.।

कोकिला। स्त्री। काकोल्यां। कोकिलस्त्रियां।

कोकिलानन्दः (वासः)। पुं। राजाम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

कोकिलावर्त्तिः (र्त्ती)। स्त्री। नेत्ररोगे वर्त्तिविशेषे। "व्योषायश्चूर्णसिन्धूत्थत्रिफलाञ्जनसंयुता। गुडिका जलपिष्टेयं कोकिला तिमिरापहा॥" चक्र.द.।

कोकिलाक्षः (कः)। पुं। (Hygrophila spinosa. Syn. Ruellia longifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे। কুলেখাড়া, কুলেকাঁটা, भूतमर्दन। हिं कोकिलाक्षिखर, कैलया; तद्बीज तालमाखना। मं कोलिसा। कं कुलगोलिके। तै गोन्निमिडिचेट्ट, गोव्विचेट्ट। उत्. कुइलिरखा, माखरेण। मद.। गुणाः—आमवातरक्तघ्नः। राज.। मधुरः शीतः पित्तातिसारजित् वृष्यः कफघ्नः बल्यः रुच्यः सन्तर्पणश्च। रा.नि.व.५। शीतलः वृष्यः स्वाद्वम्लपित्तलः तिक्तः आमवातशोथाश्मरीतृष्णावातरक्तघ्नश्च। भा.पू.१भ.। तद्बीजगुणाः—शीतलं स्वादु कषायं तिक्तं गुरु गर्भस्थापनं वृष्यञ्च। वै.निघ.।

कोकिलाक्षी। स्त्री। कोकिलाक्षबीजे। কুলেখাড়াবীজ। हिं तालमाखना। श.र.।

कोकिलेष्टा। स्त्री। महाजम्बूवृक्षे। বড় জাম গাছ। रा.नि.व.११।

कोकिलेक्षुः (क्षः)। पुं। कृष्णेक्षौ। কাজলা ইক্ষু। कोकिलाक्षक्षुपे। रा.नि.व.१४।५।

कोकिलोत्सवः। पुं। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

कोकुराहः। पुं। मुखपुण्ड्रयुक्तश्वेताश्वे। "कोकाहः पुण्ड्रकेणाश्वः कोकुराहः।" ज.द.३अ.।

कोङ्क(ङ्का)णः। पुं। कोङ्कणदेशजोत्तमाश्वे। ज.द.६अ.। [चि.पानीयवर्ग्यां।

कोचिला। स्त्री। कुचेलके। কুঁচলে। भैष.ज्व.

कोटः। पुं। कोठरोगे। गुवाकवृक्षे। त्रिका.।

कोटजः। पुं। कुटजवृक्षे। কুড়চি গাছ। रा.नि.व.९। [त्रि। अम.।

कोटरः। पुं, क्ली। वृक्षगह्वरे। গাছের কোটর।

कोट(ठ)रपुष्पी। स्त्री। वृद्धदारकलतायाम्। বীজতারক। रा.नि.व.३। [निघ.।

कोटरवासिनी। स्त्री। श्वेतत्रिवृतायां। वै.

कोट(ट्ट)वी। स्त्री। नग्नस्त्रियां। নেংটা মেয়ে। अम.। [शाक। रा.नि.व.१२।

कोटिः (का)। स्त्री। स्पृक्कायाम्। পিড়িং

कोटिकः। पुं। मण्डूकजातीयसविषकीटभेदे। सु.कल्प.८अ.। See मण्डूकः। इन्द्रगोपकीटे। আষাঢ়ে পোকা। जटा.।

कोटिवालिका। स्त्री। सरटे। वै.निघ.।

कोटिरः। पुं। नकुले। इन्द्रगोपकीटे। मे.।

कोटि(टी)वर्षा । स्त्री । पिड़िङ्गशाके । पिड़िं शाक । श.र. ।

कोटिहृत्वक: । पुं । कुटजवृक्षे । मद.व.१ ।

कोटिश: । पुं । लोष्टभेदने । मैं । भरत. ।

कोटी । स्त्री । कुटजवृक्षे । कुड़चि गाछ । वै.निघ. । सृक्कायाम् । श.र. शस्त्राग्रभागे । भ.टी. ।

कोटीर: । पुं । जटायाम् । त्रिका. । [चि. ।

कोटोडुम्बर: । पुं । यज्ञोदुम्बरे । भैष.स्त्रीरो.

कोट्टार: । पुं । कूपे । द्वारा. । पुष्करिण्या: पाटके । मे. ।

कोठ: । पुं । A species of leprosy. Ringworm. क्षुद्ररोगान्तर्गतचर्म्मरोगविशेषे । तस्य लक्षणं यथा —"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहै: । मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च । उत्कोठ: सानुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ॥" मा.नि. । "वरटीदष्टकण्डूमांल्लोहितोऽस्रकफपित्तात् क्षणिकोत्पादविनाश: कोठ इति निगद्यते ॥" भावप्रकाशात् । [रा.नि.व.८ ।

कोठर: । पुं । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़ गाछ ।

कोण: । पुं । अस्त्राद्यग्रभागे । अम. ।

कोणकुण: । पुं । उत्कुणे । उकुण । हे.च. ।

कोथ: । पुं । पूतीभाव: । पूय । भा.म.४भ.नासारो.चि. । "विक्लेदकोथावथवापि यत्र ।" नेत्ररोगभेदे । कतो । मे. । दुर्गन्धक्लेदे । पाके । सु.नि. ४अ. । त्रि । मथिते । शठिते । हे.च. ।

कोदकार: । पुं । अश्वाकारमृगभेदे । वै.निघ. ।

कोदण्ड: । पुं, क्ली । भुवि । भ्रूः । मे. ।

कोद्दालक: } पुं । (Paspalum scrobiculatum.) कोरदूषकापरनामधेयधान्यविशेषे । कदो धान । मं कोद्रव । कं हारक । देशविशेषे तस्य नाना भेदा: क्षता: । गुणा: —वातलो ग्राही हिम: पित्तकफघ्नश्च । भा. । अतिग्राहि वातलञ्च । राज. । "कोद्रवो रुक्षो ग्राही स्यात् रक्तपित्तविशोधन: । नात्यल्पकफकृच्छीतो रुच्य: स्वादु: प्रकीर्त्तित: ॥" भवि.५अ. । सन्धिबन्धशिथिलकारत्वात् विकाशी ग्राही स्पर्शशीतलो विषापहश्च । वा.धान्यव. । मधुर: तिक्त: व्रणिनां पथ्य: कफपित्तहर: रुक्ष: वातल: गुरु: मोहकश्च । रा.नि.व.१६ । "ग्लानिमूर्च्छाकरं सद्य: कोद्रवं न हितं मतम् ।" भवि.१२अ. ।

कोद्रव:

कोद्रवमण्ड: । पुं, क्ली । कोद्रवधान्यकृतमण्डे । कदो धानेर मण्ड । गुणा:— मूर्च्छाग्लानिजनन: । वै.निघ. ।

कोद्रविकम् । क्ली । सौवर्चललवणे । वै.निघ. ।

कोद्रुभक्त: । पुं, क्ली । कोद्रवान्ने । कदोर भात । मं कोद्राचाभात । गुणा:—"कोद्रुभक्तो रुचिकारी मधुरस्तु प्रमेहहा । मूत्रदोषतृषाच्छर्दिकफवातामदाहनुत् ।" वै.निघ. ।

कोनफलम् । क्ली । रक्तालौ । वै.निघ. ।

कोना(नी)ल: । पुं । वर्त्तिकाख्ये जलपक्षिणि । वै.निघ. । [चि.१०अ. ।

कोनालि: । स्त्री । कुष्ठविहितभक्ष्यद्रव्ये । सु.

कोप: । पुं । क्रोधे । अम. ।

कोपन: । पुं । ग्रन्थिपर्णे । गेंठेला । त्रि । क्रुद्धे । जटा. । वै.निघ. ।

कोपनक: । पुं । चौराख्यगन्धद्रव्ये । गेंठेला । हिं चोरा । रा.नि.व.१२ ।

कोपना । स्त्री । रक्तकरवीरे । वै.निघ. ।

कोपलता । स्त्री । कर्णस्फोटलतायाम् । काणछिड़े, काणफोड़ा । रा.नि.व.३ । [व.११ ।

कोपिन: (**पी**) । पुं । जलकपोते । रा.नि.

कोमम् । क्ली । पिपासास्थाने । भ.टी. ।

कोमलम् । क्ली । जले । मे. ।

कोमलकम् । क्ली । मृणाले । पद्मेर डाँटा । श.र. । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

कोमलकदलम् । क्ली । बालकदलफले । कचि कला । मं कोंवलीकेलें । गुणा:—शीतमधुरकषायरुच्याकं पित्तघ्नञ्च । वै.निघ. ।

कोमलदलम् । क्ली । पद्मे । वै.निघ. ।

कोमलनारिकेलम् । क्ली । बालनारिकेले ।

कोमलपत्रक: । पुं । शिग्री । सजिना गाछ । रा.नि.व.७ ।

कोमलप्रसव: । पुं । श्वेतशिग्रौ । वै.निघ. ।

कोमलवल्कला (ली) । स्त्री । खवलीवृक्षे । লোওয়াড় । भा. ।

कोमला । स्त्री । चीरिकायाम् । थीरुई । अ.च. । चीरिण्यां । थिर्नी । खर्ज्जूरिकायां । वै.निघ. ।

कोमलेक्षुः । पुं । इक्षुविशेषे । কচি ইক্ষু । गुणाः—"कोमलेक्षुर्मेदःकफमेहकारी च कीर्त्तितः। तरुणस्तु मधुः प्रोक्तः किञ्चित्कटुश्च वातहा । पित्तं नाशयतीत्येवं स वृद्धो वीर्य्यवर्द्धकः । रक्तपित्तहरो बल्यो चतनाशकरो मतः ॥" वै.निघ. ।

कोमासिका । स्त्री । जालिकायां । ফলের জালি । हारा. ।

कोयष्टिः (कः) । पुं । जलकुक्कुभे । কোঁড়া পাখী। अयं प्लुतदगुणः। सु.सू.४६अ.। च.सू.२७अ.।

कोरसन्धिः । पुं। गर्त्ते । गर्त्ताकारसन्धौ। "अङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोरसन्धयः।" सु.शा.५अ. ।

कोरकः । पुं, क्ली । काकोल्याम् । কাঁকলা । कुड्मले । কুঁড়ি । अम. । मृणाले । मे. । चकोरपक्षिणि । वै.निघ. । चोरनामगन्धद्रव्ये । जटा. ।

कोरकवृक्षः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

कोरङ्गी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । रा.नि.व.२३ । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । [म्] । वै.निघ. ।

कोरञ्जी । स्त्री । सौराष्ट्रिकायां । কাঁচড়া দা-

कोरण्टी । स्त्री । वदरीवृक्षे । मद.व.६ ।

कोरदूषः (षकः, ष्यः) । पुं । कोद्रवे । रा.नि.व.१६ । च.द.र.पि.चि. । कोद्रवधान्ये । কোদো ধান বা ছোট মটর । रत्ना. । गुणाः—"कोरदूषस्तु मधुरः शीतो ग्राही गुरुर्मतः । तिक्तो ग्रणश्च रुक्षश्च कफपित्तविषापहः । मूत्रकृच्छ्रहरः प्रोक्तो जीर्णश्चायं लघुः स्मृतः ॥" वै.निघ. ।

कोरिमदः । पुं । कासमर्द्दे । प.मु. ।

कोल(क)म् । क्ली। तोलकमाने । ১ তোলা । प.प्र. । "अयस्तिलत्र्यूषणकोलभागैः।" सि.यो.पाण्डु.चि. । मरिचे । चव्ये । रा.नि.व.६ । वदरफले । रत्ना. । क्रोडे । भेलके । चित्रके । कङ्कोले । मे. । रा.नि.व.१२।१६ । वै.निघ.२भ.पाण्डु.चि. लोहादिचूर्णे । अङ्कोले । गजपिप्पल्यां। पिप्पल्यां। राजवदरे । नखे । पुं । वदरवृक्षे । কুল গাছ । र.मा. । वा.चि.१अ. । "कोलसूक्ष्माम्लकलशी ।" वदरास्थिमस्थे । "कोलत्वक् मज्जा ।" रस.र.बाल.चि. । च.द.पाण्डु.चि. । "त्र्यूषणकोलभागैः ।" टङ्कद्वयपरिमाणे । "तद्वयङ्कोल उच्यते।" प.प्र.१ख.। वराहे । रत्ना. । कुलत्थे । सा.कौ.गुदभ्रं.चि.चाङ्गेरीघृते । अङ्कोलवृक्षे । बहुवारवृक्षे । जटा. ।

कोलकन्दः । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्दशाकविशेषे । पुटालुरिति काश्मीरे ख्यातः । শুয়ার আলু । मं पुटगेडु । गुणाः—कटुः उष्णः क्रमिघ्नः वान्तिघ्नः छर्द्दिघ्नः विषदोषघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

कोलकर्कटिका (टी) । स्त्री । मधुखर्ज्जुरिकावृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कोलका । स्त्री । शुक्रशुकाशिम्ब्याम् । वै.निघ ।

कोलगजिनी । स्त्री। गजपिप्पल्यां। वै.निघ.।

कोलङ्कः । पुं । आमलकवृक्षे । वै निघ. ।

कोलतैलम् । क्ली । वदरीवीजतैले । गुणः विभीतकतैलवत् ।

कोलदलम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । अम. ।

कोलनाशिका । स्त्री । वङ्गिनीवृक्षे । हारा. ।

कोलपुच्छः । पुं। कङ्कपक्षिणि । "कोलपुच्छस्तु कङ्कः स्यात् ।" हारा. ।

कोलबालुकः । पुं । कुडुष्ठे । वै.निघ. ।

कोलमज्जा । पुं । वदरास्थिशस्ये । কুলের আটির শাঁস । सि.यो.हि.श्वास.चि. । "कोलमज्जाञ्जनं लाजा ।" गुणाः—"कोलमज्जा तु मधुरः पित्तच्छर्द्दितृषापहः ।" राज. । 'कषायो मधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः । तृष्णाच्छर्द्यनिलघ्नश्च ।" सु.सू.४६अ. ।

कोलमूलम् । क्ली। पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६।

कोलवल्लिका (ल्ली) । स्त्री। (Scindapsus officinalis. Syn. Pothos officinalis.) गजपिप्पल्याम् । प.मु. । चव्ये । रा.नि.व.६ । च.चि.३अ. ।

कोलशिम्बिः (म्बी) । स्त्री । कपिकच्छ्वां । আলকুশী গাছ । हिं सुरवाशिंवि । मद.व.१ । शिम्बीभेदे । শুইয়ারে শিম, কটারা শিম ।

गुणा:—वातघ्नी गुरुरुष्णा वातकफघ्नी शुक्राग्निमान्द्यकृत् बल्या रुचिकृत् । भा.। वातघ्नी गुरुः उष्णा कफपित्तकरी च । रा.नि.व.३ ।

कोला । स्त्री । वदरीवृक्षे । श.र. । पिप्पल्यां । रा.नि.व.६ । महाश्रावण्याम् । গোরক্ষমুণ্ডী । रा.नि.व.५ । चव्ये । भा.पू.१भ. ।

कोलाम्मजः । पुं । वदरफले । वै.निघ. ।

कोलादिमण्डूरम् । क्ली । परिणामशूले हितम् । कोला चविका, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं, चपला पिप्पली, चारो यवक्षारः, सुरभिजलं गोमूत्रं, स्पष्टम् । च.द.परिणामशू.चि.। शोधितमण्डूरं १० तो. शुण्ठीपिप्पलीचव्यपिप्पलीमूलयवक्षाराणां प्र. २ तो. गोमूत्रं ८० तो. (१ श.) ।

कोलास्थि । क्ली । वदरास्थनि । কুলের আঁটি । सि यो.छर्द्दि.चि. । [निघ. ।

कोलाहलः । पुं । भूकदम्बे । কুক্শিমা । वै.

कोलिः (ली) । पुं, स्त्री । वदरीवृक्षे । কুল গাছ । त्रिका. । भ.टी.भ. । [वै.निघ. ।

कोलिका । स्त्री । घण्टावदरे । শেয়াকুল ।

कोविदः । पुं । तिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

कोविदारः (कः) । पुं । (Bauhinia variegata.) A species of ebony. काञ्चनारभेदे, रक्तकाञ्चनभेदे । भा. । রক্ত কাঞ্চন ভেদ । हिं कचनारभेद । मं कं कांचन, कोचाले । तें देवकांचन । गुणाः—"दीपनः स्यात् कषायो व्रणरोपणः । संग्राही सारकः स्वादुः पर्णशाकेषु चोत्तमः । मूत्रकृच्छ्रं त्रिदोषघ्न शोषं दाहं कफं तथा । वातं हरेत्पुष्पगुणा रक्तकाञ्चनपुष्पवत् ॥" वै.निघ.। धारकः रुचिकरः रक्तपित्ते पथ्यश्च । राज.। तैलगुणाः विभीतकतैलवत् । See काञ्चनारः ।

कोशः (कः) । पुं । चर्म्मकोशः । भा.म.४भ. । "मनेरथलात्कोशस्तु ।" कुड्मले । पात्रे । जातिकोषे । वै.निघ.२भ.क्षय.चि.सूर्य्यप्रभागु. । पेश्यां । शब्दसंग्रहे । मे. । स्वर्णे । रूप्ये । अम. । (कः) व्रणबन्धनविशेषे । स च अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्व्वसु विधेयः । सु.सू.१८अ. । "कोशकश्च स विज्ञेयः व्यधैर्बन्धेन वर्ज्जितः ।" "व्यधैः सूचीव्यधनैरहितः बन्धेन वर्ज्जितः कोशकार" इति । ड. । चषके । श.र. ।

कोशकारः । पुं । कोषकारिणी । हिं करिया, कुशिया ।

कोशकाली । स्त्री । जलचरपक्षिभेदे । वै.निघ. । [भा. ।

कोशकृत् । पुं । कोषकारे । वै.निघ.। कर्णवीरे ।

कोशफलम् । क्ली । चपुष्याम् । शशी । देवदाल्याम् । घीण्टायां । শেয়াকুল । रा.नि.व.२३ । कक्कोले । अम. । वदरे । वै.निघ. ।

कोशफला । स्त्री । महाकोषातक्याम् । বড় ঘোষা বা ধুন্দুল । देवदालीलतायाम् । দেয়াতাড়া । रा.नि.व.३ । पीतघोषायाम् । रत्ना. । श्वेतत्रिवृतायां, कृष्णत्रिवृतायाम् । त्रपुष्याम् । শশা গাছ । रा.नि.व.७ । [चि.१८अ. ।

कोशवती । स्त्री । घोषायाम् । ঘোষা । सु.

कोशस्थः । पुं । शङ्खशुक्त्यादौ । सु.सू.४६अ. ।

कोशस्थमांसम् । क्ली । शङ्खशुक्त्यादिमांसे । गुणा.—मधुरं शीतलं स्निग्धं शुक्रकरं वृष्यं विड्वर्द्धकं बलवृद्धिकरं वातपित्तघ्नञ्च । वै.निघ. ।

कोशा । स्त्री । मद्ये । वै.निघ. ।

कोशाङ्गम् । क्ली । इत्कटे । হোগলা । [मे. ।

कोशा(षा)तकः । पुं । घोषके । ঘোষা ।

कोशा(षा)तकी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाके । ঘোষা লতা । हिं करइतरइ । तें बीर, ट्त्तरेणि । मं कड़्दोड़की, काहीरे । श्वेतपीतभेदेन द्विधा । फलगुणः—कफार्शोघ्नं । पक्वफलगुणः—आमाशयशुद्धिकरम् । तैलं मूलकतैलगुणम् । राज. । च.द.अर्शः.चि. । (Luffa pentandra or amara, and L. Acutangula.) अन्यविधफलशाकविशेषे, ज्योत्स्निकायाम् । ঝিঙা । हिं नौकी झिमनी, तरइ, घितरइ । उत्. जनी । गुणाः—शिशिरा कटुः अल्पकषायी वातपित्तकफघ्नी मलाध्मानशोधिनी । रा.नि.व.७। महाकोषातक्याम् । বড় ধুন্দুল । हिं नेनुवा । गुणाः—"महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्तानिलापहा ।" तरफलं स्वादु मधुरं वातपित्तघ्नं पाके कफघ्नं ज्वरे शस्तञ्च । चमि.१६अ. । See राजकोषातकी । तिक्तफललताविशेषे । তিৎপলতা ।

महाकाललतायाम्। श्वेतघोषायाम्। रत्ना। पटोल्याम्। পটল গাছ। मे.। अपामार्गे। वै.निघ.।

कोशा(षा)म्रः। पुं। वनाम्रवृक्षविशेषे. क्षुद्राम्रे। জলপাই, কেওড়া। हिं कोशंभ। मं भाशीआंवा। कं जूरिमाबु। गुणाः—"कोषाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः। तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरुपित्तलं। पक्वन्तु दीपनं रुच्यं लघूष्णङ्कफवातनुत्॥" भा.। फलं—अम्लं वातहरं कफपित्तकरं गुरु विदाहशोफहरञ्च। रा.नि.व.११। विरेचनमिति। सु चि.३१अ.। अम्लो गुरुः विदाही पित्तलः कफकृत्कोष्ठशोधनश्च। फलं ग्राहि उष्णं पित्तलं गुरु अम्लं वातघ्नञ्च। किञ्चित्पक्वं अम्लं रुच्यं दीपनञ्च। पक्वफलरसः स्निग्धो रोचनश्च। वै.निघ.। तन्मज्जगुणाः—स्वादुपाकोऽग्निबलकृत् स्निग्धः पित्तानिलापहः। सु.सू.४६अ.।

कोशा(षा)म्रतैलम्। क्ली। केशोड़ा इति प्रसिद्धतरुफलजतैले। কেওড়ার তৈল। गुणाः—सारकं कृमिकुष्ठव्रणघ्नं तिक्तं अम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनं पाचनञ्च। रा.नि.व.१५। [नि.व.३।

कोशिला। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। মুগানী। रा.

कोशी। स्त्री। व्याघ्रनखे। নখী। रा.नि.व.१२। उपानहि। हारा.। धान्यादिशूकायाम्। है.च.।

कोषः (कः)। पुं, क्ली। जातीकोषे। জায়ফল। पात्रे। मे। कुड्मले। কুঁড়ি। वृषणे। श.र.। शिश्ने। अण्डे। कृताकृतस्वर्णरौप्ये। अम.। योन्यां। शिम्बायाम्। है.च.। पनसादिफलस्यान्ते। धरणि.।

कोषकारः। पुं। इक्षौ। ইক্ষু। श.र.। इक्षुविशेषे। हिं कुषारि, कुशिया, कुसिआर। तें कोल्वरिचेट्टु। भा.म.३भ.मूत्राघात.चि.। गुणाः—गुरुः शीतलः रक्तपित्तक्षयघ्नश्च। राज.। "कोषकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः।" भा.। अयं मूले मध्ये च मधुरः। सु.सू.४५अ.। कीटभेदे। গুটিপোকা। जटा.।

कोषकारजम्। क्ली। कौषेये। রেশম। रत्ना.।

कोषचञ्चुः। पुं। सारसपक्षिणि। श.मा.।

कोषफलम्। क्ली। कर्पूरगन्धिकङ्कोले। भा.पू.१भ.। पुं। घोषकलतायाम्। ঘোষা লতা। जटा.। (ला) स्त्री। पीतदेवताड़वृक्षे। रा.नि.व.३।

पीतघोषायाम्। प.मु.। शिम्बाके। পাতিলেবু।

कोषला (ल्ला)। स्त्री। जीवशाके। प.मु.।

कोषवती। स्त्री। कोषातक्यां। ঘোষা, ঝিঙা। द्विधा घण्टालिका। एका धामार्गवः द्वितीया राजकोशातकी। वा.सू.१५अ.। [र.। See वृद्धिः।

कोषवृद्धिः। स्त्री। कुरण्डे। কোরোন্দ। श.

कोषस्थः। त्रि। कोषवासिप्राणिमात्रे, यथा—शङ्खशुक्तिशङ्खनखशम्बूककर्कटादौ। गुणाः—"शङ्खकूर्म्मादयः स्वादुरसपाका वातघ्ना शीताः स्निग्धा पित्ते हिताः श्लेष्मवर्द्धनाश्च।" सु.सू.४६अ.। "कोषस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः। वृंहणा बहुवर्च्चस्काः वृष्याश्च बलवर्द्धनाः॥" भा.।

कोषा (षिन्)। स्त्री, पुं। पादुकायाम्। श.र.। शूकायां। শুঙা। है.च.। आम्रवृक्षे। श.मा.।

कोषाम्बी। स्त्री। महाकोषातक्याम्। রাম্ভা-কলায়। प.मु.।

कोषातक्याद्यतैलम्। क्ली। उपदंशे तैलं। पाठः—"यस्य लिङ्गस्य मांसञ्च शीर्य्यते कृमिभक्षितम्। तस्य कोषातकीलम्बावीजनागरसाधितं। तैलं हन्त्यचिराद्घोरं दुष्टव्रणभगन्दरं॥" कोषातकी घोषकः (ঘোষা), लम्बा तिक्तालावुः। तैलं ४ श. कोषातक्यादिकल्कः १ श. वारि १६ श.। रस.र.।

कोष्ठम्। क्ली। कुष्ठौषधौ। কুড়। गुणाः—उष्णं कटु तिक्तं स्वादु वृष्यं शुक्रकरं कुष्ठविषविसर्पहरम्। वै.निघ.। See कुष्ठम्। पुं। कुशूले। स्वकुक्षौ हृदयाद्बस्तिपर्य्यन्ते। मे.। Any viscus. आमाग्निमूत्ररुधिरस्थानादौ। यथा—"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुस्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते।" स त्रिविधः मृदुः क्रूरो मध्यमश्चेति। तत्र बहुपित्तो मृदुः सुदुग्धेनापि विरिच्यते। बहुवातश्लेष्मा क्रूरः, स दुर्विरेच्यः। समदोषो मध्यमः स साधारण इति। तत्र मृदौ मात्रा मृद्वी, तीक्ष्णा क्रूरे, मध्ये मध्या च कर्त्तव्येति। सु.चि.३३अ.।

कोष्ठपुष्पः। पुं। चीरमूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

कोष्ठभेदः। पुं। तन्नामकरोगे। वै.निघ.।

कोष्ठसन्तापः। पुं। अन्तर्दाहे। रा.नि.व.२०।

कोष्ठागारिका । स्त्री। मक्षिकाविशेषे। कुमोরে মাটী। वै.निघ.।

कोष्ठागारी (इन्) । पुं। प्राणघातककीटविशेषे। कुমোরে পোকা। तेन दष्टे सान्निपातिकरोगा जायन्ते। सु.कल्प.८अ.। See कीटः।

कोष्ठाग्निः । पुं। पाचकाग्निर्नाम योऽग्निर्जठरेऽन्नं पचति। পাচকাগ্নি। निदानम्।

कोष्ठाङ्गम् । क्ली। नाभिहृदयादिपञ्चदशविधाङ्गे। च.शा.७अ.।

कोष्ठिकायन्त्रम् । क्ली। लौहकारस्य धमनयन्त्रविशेषे। কামারের হাপর। लक्षणं—"षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं हस्तमात्रायतं समम्। धातुसत्त्वनिपातार्थं कोष्ठिकं परिकीर्त्तितं ॥ परिपूर्णं दृढाङ्गारैरधो वातेन कोष्ठके। मात्रया ज्वालमार्गेण ज्वालयेच्च हुताशनम् ॥" श्रचि.।

कोष्णम् । त्रि। ईषदुष्णे। रत्ना.।

कोहलः । पुं। यवसक्तुकृतमद्यविशेषे। যবের মদ। गुणाः—"त्रिदोषघ्नश्च रुच्यश्च कोहलो वदनप्रियः। सु.। कोहलः शक्तुभिर्देशे वाह्लीके क्रियते यवैः।" वाचस्पतिः। [णी गुर्व्वी च। वै.निघ.।

कोहली । स्त्री। कुष्माण्डसुरायां। गुणी—हंह·

कौकिल्यः । पुं। कोकिलाक्षवृक्षे। वै.निघ.।

कौकुटः । त्रि। कुक्कुटसम्बन्धिनि। वा.चि.३अ.।

कौकृत्यम् । क्ली। अनुतापे। त्रिका.।

कौकुटपुटम् । क्ली। पुटविशेषे। "वितस्तिमात्रके खाते कथितङ्कौकुटं पुटम्। षोड़शाङ्गुलके खाते कस्यचित्कौकुटं पुटम् ॥" भा.।

कौकुटिकः । पुं। अदूरप्रेरिताक्षे। मे.। पक्षिविशेषे। হোলা পক্ষী। वै.निघ.।

कौकुटिकन्दलः । पुं। सर्पविशेषे। বোড়া সাপ। त्रिका.।

कौङ्कः (ङ्कणाः) । पुं। कौङ्कणदेशे। श.र.।

कौटः । पुं। कुटजवृक्षे। भा.पू.१भ.।

कौटकिकः । त्रि। मांसविक्रेतरि। श.र.।

कौटजः । पुं। इन्द्रयवे। प.मु.। कुटजवृक्षे।

कौटजलेहः । पुं। अर्शोऽधिकारे लेहः। "कुटजत्वक् पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत्। अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत्। वस्त्रपूतं पचेत्तेन गुड़ात् त्रिंशत्पलानि च। घृतस्य कुड़वं दत्त्वा ततो लेहत्वमागतं। वचाव्योषविड़ङ्गेन्द्रत्रिफलाग्निरसाञ्जनं। भल्लातातिविषाबिल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलं। चूर्णीकृत्य प्रदातव्यं मधुनः कुड़वं तथा। एष लेहः शमयति चार्शो रक्तसमुद्भवं ॥" कुटजत्वक् १०० प. पाकार्थजलं ६४ श. ग्रै. ८ श. पुराणगुड़ः ३० प. घृतं ८ प. प्रक्षेपार्थं वचादीनां चूर्णं प्र. पलं, मधु ८ प. अनुपानं घृतं मधु तक्रं जलं दुग्धञ्च। सा.कौ.। [दिचूर्णे।

कौटजवीजम् । क्ली। इन्द्रयवे। हृद्गलवङ्गा-

कौटिकः । त्रि। मांसविक्रेतरि। কসাই। अम.।

कौटिल्यम् । क्ली। चाणक्यमूलके। रा.नि.व.७।

कौटिल्यकः । पुं। अग्निप्रकृतिकीटविशेषे। तेन दष्टे वातनिमित्तजारोगा जायन्ते। सु.कल्प.८अ.।

कौटी । स्त्री। कुटजवृक्षे। वै.निघ.।

कौड़विकः । त्रि। कुड़वपरिमिते। ४ পল। च.द.यक्ष्म.चि.सर्पिर्गुड़े। कुड़वमितवीजवपनयोग्यक्षेत्रे। भ.टी.रा.।

कौणपः । त्रि। कुणपगन्धौ। च.इ.१२भ.।

कौण्डिन्या । स्त्री। मांसरोहिण्याम्। वै.निघ.।

कौण्यम् । क्ली। कुणित्वे। কুড়ি। सु.नि.५भ.।

कौतुकम् । क्ली। भोजनकाले। द्वि.च.। हर्षे। विवाहसूत्रे। मे.।

कौद्रविकम् । क्ली। Sochal salt. सौवर्चललवणे। সচল লবণ। रा.नि.व.६।

कौन्ती । स्त्री। रेणुकायाम्। রেণুক। भा.म.१भ.ज्व.चि.लाक्षादितैले।

कौन्तेयः । पुं। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.९।

कौप(जल)म् । क्ली। कूपोदके। পাতকোর জল। भा.।

कौपीनम् । क्ली। उपस्थे। गुह्यदेशे। अम.।

कौबे(वे)रः । पुं. क्ली । कुष्ठे । कुड़ । मद. व.१ । (री) उत्तरदिशि ।

कौबेरग्रहः । पुं । अश्वजातिदुष्टग्रहविशेषे । लक्षणं --"खिन्नाङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति । कौवेरग्रहसंजुष्टं तं विद्यात्कटजीविनम् ॥" ज.द.५७अ. ।

कौमारम् । क्ली । पञ्चवर्षपर्य्यन्ते काले । "कौमारं पञ्चमाब्दान्तम् ।" रा.नि.व.१८ ।

कौमारभृत्यम् । क्ली । तन्नामकान्यतमतन्त्रे, बालभृत्यायाम् । शिशुचर्य्या । "कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थं ।" सु.सू.१अ. ।

कौमारी । स्त्री । वाराहीनामकन्दे । रा.नि.व.७ । वंशलोचनभेदे । घृतकुमार्य्यां । वै.निघ.ज्व.चि. ।

कौमुदः । पुं । कार्त्तिकमासे । त्रिका. । [निघ. ।

कौमुदीजीवनः । पुं । चकोरपक्षिणि । वै.

कौमुदीवृक्षः । पुं । दीपवृक्षे । पिलशुज । हारा. ।

कौम्भघृतम् । क्ली । शताब्दिकघृते । वै.निघ. ।

कौलत्थः । त्रि । कुलत्थसम्बन्धिनि । वा.चि.७अ. ।

कौलत्थीनः । त्रि । कुलत्थोत्पादके (क्षेत्रादौ) । भ.टी.भ. ।

कौलीनम् । क्ली । गुह्ये । उपस्थे । मे. ।

कौलीरा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्यां । काँकड़ाशृङ्गी । रा.नि.व.६ ।

कौलेयकः । पुं । कुक्कुरे । हला. ।

कौल्माषीणः । त्रि । कुल्माषोत्पादके (क्षेत्रादौ) । भ.टी.रा. । [त्रिक.कोषः ।

कौवलम् । क्ली । Jujube. कोलीफले । कुल ।

कौशिकः । पुं । गुग्गुलौ । গুগ্গুল । प.मु. । अश्वकर्णशालवृक्षतायाम् । লতাশাল । रा.नि.व.९ । पेचके । रत्ना. । व्याले । याद्दे । नकुले । मे. । कौशकारे । श.र. । मज्जायाम् । हे.च. ।

कौशिकफलः । पुं । नालिकेरवृक्षे । श.र. ।

कौशिका । स्त्री । ग्रन्थिपर्णीक्षुपे । গেঁঠেলা । सुरायाम् । वै.निघ. । पानपात्रे । हे.च. ।

कौशिकारातिः (कारिः) । पुं । काके । रा.नि.व.१९ ।

कौशिक्यः (क्या) । पुं, स्त्री । शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा.नि.व.९ । गुणाः—"पित्तला चोष्णा तिक्ता वातविनाशिनी ।" वै.निघ. ।

कौशीरम् । क्ली, पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये ।

कौशे(षे)य(क)म् । क्ली । कृमिकोशोत्थवस्त्रे । রেশমী কাপড় । रत्ना. । काशतृणे । वै.निघ. ।

कौषम् । क्ली । कमले । पद्म । वै.निघ. ।

कौषिकः । पुं । कौशिके । मे. । आहितुण्डिके । रत्ना. ।

कौसीद्यम् । क्ली । तन्द्रायां । आलस्ये । हे.च. ।

कौसुमम् । क्ली । पुष्पाञ्जने । रा.नि.व.२२ ।

कौसुम्भम् । क्ली, पुं । वनकुसुम्भे । रा.नि.व.४ । कृत्रिमाञ्जने ।

कौसुम्भतैलम् । क्ली । कुसुम्भबीजोद्भवतैले । কুসুমবীজের তেল । तच्च कटु सक्षारं वातघ्नं कफपित्तहरञ्च । वा.टी. । See कुसुम्भतैलम् ।

कौसुम्भशाकम् । क्ली । कुसुम्भशाके । See कुसुम्भपत्रम् ।

कौसुम्भशुण्डिकः } पुं । स्वनामख्यातशालौ ।
कौसुम्भीशालिः } गुणाः—लघुपाकः वातपित्तघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

कौस्तम् । क्ली । दशाब्दिकघृते । रत्ना. ।

क्रकचः । पुं, क्ली । करपत्रे । করাৎ । केतक्याम् । ग्रन्थिलतरौ । গেঁঠেলা । मे. । प्रहङ्कारीनमध्यवातादिजनितसन्निपातज्वरे । लक्षणम्--"प्रलापायाससम्मोहाः कम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः । मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं क्रकचः सम्प्रकीर्त्तितः ॥" भा.म.१भ. ।

क्रकचच्छदः । पुं । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । प.मु. । [रा.नि.व.९ ।

क्रकचपत्रः । पुं । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ ।

क्रकचपात् (पादः) । पुं । Chameleon. कृकलासे । গিরগিটে । हारा. ।

क्रकचपृष्ठी । स्त्री । (Coius cobojinus.) कवयीमत्स्ये । কৈ মাছ । हारा. ।

क्रकचा । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा.नि.व.१० । छोगलवृक्षे । হোগলা । रत्ना. ।

क्रकणः । पुं । तित्तिरपक्षिणि, ककरपक्षिणि । কয়ার পাখী । अम. ।

क्रकरः । पुं । क्रकचे । করাত । वंशकरीरे । বাঁশের কোঁড় । प.मु. । करीरवृक्षे । উট্‌কটার গাছ । अम. । (Perdix sylvatica.) पक्षिविशेषे । কর্কটিয়া । हिं कयार । मं करढौक । गुणाः—"वातपित्तहरा हृद्या मेध्याग्निबलवर्द्धनाः । लघवः क्रकरा हृद्या तथा वै चोपचक्रकाः ॥" सु. सू.४६अ. । तन्मांसगुणाः—लघु हृद्यञ्च । रा.नि.व. १९ । रक्तपित्ते हितं । सि.यो.र.पि.चि.खण्डकाद्यलौहे ।

क्रकराटः । पुं । भरद्वाजपक्षिणि । वै.निघ. ।

क्रकोञ्चः । पुं । पक्षिविशेषे । কর্কটিয়া । वै. *निघ.* ।

क्रतुपशुः । पुं । घोटके । हारा. ।

क्रथनम् । क्ली । मारणे । अम. ।

क्रथनकम् । क्ली । श्वेतागुरुकाष्ठे । श.च. ।

क्रन्दनः । पुं । विड़ाले । श.मा. । क्ली । रोदने । श.र. । [ग्रलौ । कन्दे । आक्रमणे । मे. ।

क्रमः । पुं । पादे । रा.नि.व.१८ । अनुक्रमे ।

क्रमणः । पुं । चरणे । हे.च. ।

क्रमपूरकः । पुं । वकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

क्रमिः । पुं । क्रिमौ । भ.क्रमिरोगे । [ज्वरे । मे. ।

क्र(क्रि)मिकण्टकम् । क्ली । विड़ङ्गे । उदु-

क्रमिघ्नम् । क्ली । विड़ङ्गे । र.मा. ।

क्र(क्रि)मिजम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । अम. ।

क्र(क्रि)मिजा । स्त्री । लाक्षायाम् । र.मा. ।

क्रमिरिपुः (शत्रुः) । पुं । विड़ङ्गे । र.मा. । प्रवालतरौ । वै.निघ. ।

क्रमीलकः । पुं । वनमुद्गे । মুগানী । प.मु. ।

क्रमुः । पुं । गुवाकवृक्षे । भ. ।

क्रमुकम् । क्ली, पुं । पूगफले, वृक्षे च । मे. । रा.नि.व.१२ । भद्रमुस्तके । कार्पासीफले । पट्टिकालोध्रे । गया अश्वत्थ । अम. । तूतवृक्षे फले च । তুঁত গাছ বা ফল । भा. । रा.नि.व.९ ।

क्रमुकप्रसूनः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.९ ।

क्रमुकफलम् । क्ली । गुवाके । रा.नि.व.११ । सन्धिबन्धविश्लेषकरत्वात् विकाशि । शार्ङ्ग. ।

क्रमुकी । स्त्री । गुवाके । श.र. ।

क्रमेलः (कः) । पुं । उष्ट्रे । प.मु. । हला. ।

क्रमोद्वेगः । पुं । वृषे । वै.निघ. ।

क्रयशीर्षम् । क्ली । कपिशीर्षे । त्रिका. ।

क्रयारोहः । पुं । हट्टे । त्रिका. ।

क्रयिकः (क्रयी) । पुं । क्रेतरि । अम. ।

क्रव्यम् । क्ली । मांसे । रा.नि.व १७ ।

क्रव्यघातनः । पुं । मृगे । श.च. ।

क्रव्यात् । पुं । रक्षसि । त्रि । मांसाशिनि । मे. ।

क्रव्यादः । पुं । राक्षसे । अम. । श्येनपक्षिणि । सिंहे । रा.नि.व.१८ ।

क्रव्यादरसः । पुं । अजीर्णाधिकारे रसः । पाठः—"पलं रसस्य द्विपलं बलेः स्यात् शुल्वायसी चार्द्धपलप्रमाणे । सञ्चूर्ण्य सर्व्वं द्रुतमग्नियोगादेरण्डपत्रे विनिवेशनीयं । पिष्टा तथा पर्पटिकां विधाय लौहस्य पात्रे वरपूतमस्मिन् । जम्बीरजं पञ्चक रसं पलानि शतं तलिऽस्याग्निमथाल्पमल्पं । जीर्णे ? . भावितमेतदेतैः सुपञ्चकोलोद्भववारिपूतैः । सवेतसाम्लैः शतमत्र योज्यं समं रजष्टङ्कणं सुभृष्टं । विड़ं तदर्द्धं मरिचं समञ्च तत्समवारं चणकाम्लवारा । क्रव्यादनामा भवति प्रसिद्धो रसस्तु मन्थानकभैरवोक्तः ॥" भोजनान्ते २ मा. सैन्धवतक्रेण पेयम् । रसः १ प. गन्धकः २ प. ताम्रं ४ तो. लौहं ४ तो. सर्व्वं चूर्णयित्वा सर्व्वं लौहपात्रे मृदग्निना द्रुतमेरण्डपत्रे ढालयित्वा पर्पटीवत् कार्य्यं । ततो जम्बीररसस्य पलशतेन शनैः लौहपात्रे पाच्यम् । शुष्के रसे पञ्चकोलक्वाथेन पञ्चाशत् अम्लवेतसरसेन च पञ्चाशत् भावना देयाः । ततः सर्व्वचूर्णसमं भृष्टटङ्कणचूर्णं (४ प.) तदर्द्धं विड़चूर्णं (२ प.) सर्व्वद्रव्यसमं मरिचचूर्णं (१० प.) । ततश्चणकक्षारजलेन ७ भावना दातव्याः । शकलचक्रशिरं चणकजलम् । पञ्चकोलक्वाथो यथा ... समभागम् च-

ष्टगुणजलेन पक्वा चतुर्थावशेषः कार्य्यः । सा.कौ.। अयः रसायनाधिकारे । पाठः—"द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत् । पारदं पलमानेन स्वतशुल्वायसी पुनः । तेन मानेन सम्मिश्र पश्चा-कुसुदले क्षिपेत् । ततो विचूर्ण्य यत्नेन ज्वालये-न्मृदुनानलम् । पात्रमात्रं रसं सम्यक् जम्बीरस्य प्र-योजयेत् । सचूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः कषायैः चाम्ल-वेतसैः । भावना खलु दातव्याः पञ्चाशत्प्रमितास्त-था । भृष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् । तद-र्द्धङ्कणलवणं सर्व्वतुल्यं मरीचकं । समधा भावये-त्पश्चाच्चणकक्षारवारिणा । ततः संशोष्य कूप्यान्तु जठरे न विनिक्षिपेत् ॥" रस.र.। पूर्व्वस्य पाठान्त-रमेव ज्ञेयम् । रसायनाधिकारे उक्तः ।

क्रव्यादा (दी) । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ ।

क्रशिमा । पुं । कृशतायाम् ।

क्रशीयान् । त्रि । अतिकृशे । क्षीणे ।

क्रान्तः । पुं । वैक्रान्तमणौ । घोटके । त्रिका. ।

क्रान्ता । स्त्री । वृहत्याम् । विक्रुतौ । स्थूलैला-याम् । रा.नि.व.५।६ ।

क्रान्तिः । स्त्री । सूर्य्यगत्यर्थं खगोलमध्यस्थति-र्य्यग्गोलरेखायाम् । सूर्य्यसि. ।

क्रान्तुः । पुं । पक्षिणि । उणा. ।

क्रामकः । पुं । क्रमुकमूले । सुपारिमूल । र.सा.सं.लौहपुटपाके । [सं. ।

क्रामणः । पुं । टङ्कणक्षारे । सोहागा । र.सा.

क्रिमिः । पुं । तुणे । रत्ना. । लाक्षायाम् । रो-गविशेषे । कृमौ । कीटे । अ.टी.भ. । [कृम. ।

क्रिमिकरः । पुं । प्राणहरकीटभेदे । सु.कल्प.

क्रिमिकर्णकः । पुं । कर्णस्रोतोगतरोगवि-शेषे । कर्णाभ्यन्तरे मांसशोणितपचनात् क्रिमिक-ल्पयते । मक्षिकाभिर्डिम्बप्रसवेन वा । कानकोटारि । मा.नि. । [कृमिग्रन्थिः ।

क्रिमिग्रन्थिः । पुं । सन्धिजनेत्ररोगे । See

क्रिमिघ्नः । पुं । कोलकन्दो नाम महाकन्द-शाके । रा.नि.व.७ । See कृमिघ्नः । क्ली । विड़-ङ्गे । अ.टी.र. ।

क्रिमिघ्ना (घ्नी) । स्त्री । विड़ङ्गे । हरिद्रा-याम् । लाक्षायाम् वै.निघ. । धूम्रपत्रायाम् । तामाक । रा.नि.व.५ । सोमराज्याम् । श.च. ।

क्रिमिदन्तकः । पुं । कृमिजदन्तरोगविशेषे । यत्र दन्ते कृष्णच्छिद्रं चलत्वं दन्तमूले शोथो वेदना लालास्रावोऽकस्माद्वेदनाधिक्यञ्च भवति । मा.नि. । सु.नि.१६अ. । See कृमिदन्तः ।

क्रिमिरिपुः (शत्रुः) । पुं । विड़ङ्गे । सा.कौ.बाहुशालगुड़े । प्रबाले । पालिधावृक्षे । श.च. ।

क्रिमिशात्रवः । पुं । A fetid mimosa. (M. farnesiana.) विट्खदिरे । श.च. ।

क्रिमिशिरोरोगः । पुं । कृमिजशिरोरोगे । लक्षणम्—"निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भक्ष्य-माणं स्फुरतीव चान्तः । घ्राणाच्च गच्छेत्सलिलं स-पूयं शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः॥" मा.नि.।

क्रिमिशैलः । पुं । वल्मीके । त्रिका. ।

क्रिमिहरम् । क्ली । मरिचे । विड़ङ्गे । कृष्ण-लवणे । वै.निघ. । त्रि । कृमिघ्ने ।

क्रिया । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० । "या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥" भा. । उपाये । चेष्टायाम् । आरम्भे । सम्प्रधारण-कर्म्मणि । मे. ।

क्रियाक्रमः । पुं । चिकित्सोपक्रमे ।

क्रियातियोगः । पुं । वमनाद्यतियोगे । भा.म.३ख.काश.चि. । [योज्यवस्तिषु । च. ।

क्रियावस्तिः । स्त्री । वमनादिपञ्चकर्म्मसु प्र-

क्रियासाधनम् । क्ली । चिकित्सासाधने ।

क्रियेन्द्रियम् । क्ली । कर्म्मेन्द्रिये । वाक्पा-ण्यादिषु । हे.च. ।

क्रीड़ारत्नम् । क्ली । मैथुने । त्रिका. ।

क्रुङ् (ञ्चः) । पुं । वकपक्षिणि । वक । रत्ना.।

क्रुत् (धा) । स्त्री । क्रोधे । राग । अम. ।

क्रुष्वा पुं । शृगाले । उणा. ।

क्रूरः । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । हैंचेता गाछ । रक्त-करवीरवृक्षे । कङ्कपक्षिणि । रा.नि.व.८।१०।१९ ।

क्षणधुस्तूरे । श्वेतपुनर्नवायाम् । भक्ते । ভাত । चिका. ।

क्रूरकः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.६ ।

क्रूरकर्म्मा स्त्री । कटुम्बिनीनाममहाक्षुपे । रा. नि.व.५ । अर्कपुष्पीक्षुपे । भा.पू.१भ. । त्रि । नृशंसाचारिणि ।

क्रूरगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ ।

क्रूरगन्धा । स्त्री । कन्थारिवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

क्रूरदर्शना । स्त्री । श्वेतकाकमाच्यां । वै.निघ. ।

क्रूरधूर्त्तः । पुं । क्षणधुस्तूरे । रा.नि.व.१० ।

क्रूररवः / **क्रूररावी** पुं । काके । कर्करेट पक्षिणि । वै. निघ. । द्रोणकाके । रा.नि.व.१६ ।

क्रूरलोचनः । पुं । शनैश्चरे । हारा. ।

क्रूरवः । पुं । शृगाले । वै.निघ. ।

क्रूरा । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

क्रूरालापी । स्त्री । द्रोणकाके । वै.निघ. ।

क्रोञ्चः । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । वै.निघ. ।

क्रोड़म् । क्ली । उत्सङ्गे । কোল । रा.नि.व.१८ ।

क्रोड़ः (कन्या) । पुं, स्त्री । वाराहीनाम महाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । वनवराहे । रत्ना. ।

क्रोड़कन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

क्रोड़कशे(से)रुः (का:) । पुं । भद्रमुस्तायाम् । वै.निघ. । [কুড়ি । रा.नि.व.५ ।

क्रोड़चूड़ा । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम् । বড় থুলকুড়ি ।

क्रोड़पर्णी । स्त्री । कण्टकारिकायाम् । श.च. ।

क्रोड़पादः । पुं । कच्छपे । हे.च. ।

क्रोड़पुच्छी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

क्रोड़ा (ड़ी) । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

क्रोड़ाङ्घ्रिः । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

क्रोड़ीकन्या । स्त्री । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

क्रोड़ीमुखः । पुं । गण्डके । গণ্ডার । रा.नि. व.१६ ।

क्रोड़ेष्टा । स्त्री । मुस्तायाम् । रा.नि.व.६ ।

क्रोधः । पुं । कोपे । स च वातपित्तयोः प्रकोपनः । "क्रोधशोकौ स्मृतौ वातपित्तरक्तप्रकोपनौ ।" विदेहः ।

क्रोधजः । पुं । मोहे । गीता. ।

क्रोधज्वरः । पुं । क्रोधजन्यज्वरे ।

क्रोधनः । त्रि । क्रोधयुक्ते । हे.च. ।

क्रोधना । स्त्री । ग्रन्थिपर्णीलतायाम् । वै.निघ. ।

क्रोधमूर्च्छितः । पुं । चोराख्यगन्धद्रव्ये । श.र. । त्रि । अतिक्रुद्धे । [द्वि ।

क्रोधी । पुं । महिषे । रा.नि.व.१६ । त्रि । क्रु-

क्रोशः । पुं । ४००० हस्तपरिमाणे । ২ ক্রোশ ।

क्रोष्टपुच्छिका । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां । वै.निघ. ।

क्रोष्टा (ष्टुकः) । पुं । शृगाले । शृगालकोल्यां । শেয়াকুল । प.मु. ।

क्रोष्टुकपुच्छका (च्छिका, च्छी) (मूलिका) (मेखला) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া, রামবাসক । रा.नि.व.४ । गोलोमिकायां । हिं पाथरी गोधूमी । रा.नि.व.५ ।

क्रोष्टु(क)शीर्षः । पुं । तन्नामकवातव्याधिभेदे । लक्षणम्—"वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः । ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥" मा.नि.वा.व्या.चि. । "गुग्गुलं क्रोष्टुशीर्षे तु गुडूची त्रिफलाम्भसा । क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृद्धदारकम् ॥" वै.निघ. । [व.१ ।

क्रोष्टुघण्टिका । स्त्री । अस्थिसंहारके । मद.

क्रोष्टुफलः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

क्रोष्टुविन्ना । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । र.मा. । क्षुपविशेषे । রামবাসক । बिड़ालछाजि, बिड़ालछाँचीति यस्याः प्रसिद्धिः । च.टी.भ. । [ला ।

क्रोष्टुहितः । पुं । चोराख्यगन्धद्रव्ये । গোঁঠে-

क्रोष्टूः । स्त्री । इक्षिकाख्यां । বিছাতী । प.मु ।

क्रोष्टेक्षुः । पुं । पुण्ड्रकेक्षौ, श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

क्रोष्ट्री । स्त्री । श्वेतभूमिकुष्माण्डे । श्म. । लाङ्गलिकायाम् । शृगाल्याम् । पिप्पल्याम् । मे. । वा- ... रा.नि.व.० । वृश्चिकाल्याम । रत्ना. ।

क्रौञ्चः (कः) । पुं । A kind of heron. (Ardea jaculator.) स्वनामख्यातबकपक्षिणि । কোঁচবক । अम. । गुणाः—ज्वरे हितः । च.द. । "क्रौञ्ची वृष्योऽतिरुचिकृद्दश्मरीं हन्ति नित्यशः । शोथमूर्च्छाहरी बल्यो हन्ति कासमरोचकम् ॥" अत्रि.२१अ. । पद्मबीजे । वै.निघ. । कुररपक्षिणि । रा.नि.व.९ ।

क्रौञ्चनायकः । पुं । पद्मबीजे । वै.निघ. ।

क्रौञ्चलोहितम् । क्ली । हिङ्गुलि । वै.निघ. ।

क्रौञ्चा । स्त्री । पद्मबीजे । रा.नि.व.१० । क्रौञ्चस्त्रियाम् । जटा. । गुणः—अश्मरीशुक्रदोषघ्नी । अत्रि.२१अ. ।

क्रौञ्चादनः । पुं,क्ली । मृणाले । हारा. । पिप्पल्याम् । श.र. । घेञ्चुलके । ঘেঁচু । च.चि.३अ. । चिञ्चोटके । চেঁচ্কো । मे. । [रा.नि.व.१० ।

क्रौञ्चादनी । स्त्री । पद्मबीजे । পদ্মের বীজ ।

क्लमः । पुं । क्लान्तौ । लक्षणं—"यो नायासश्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥" वैद्यकम् ।

क्लमथः । पुं । आयासे । अम. ।

क्लान्तः । त्रि । श्रान्ते ।

क्लान्तिः । स्त्री । क्लमे ।

क्लिन्नः । त्रि । आर्द्रे । ভিজে । अम. ।

क्लिन्नवर्त्मा । पुं । क्लिष्टवर्त्मरोगे ।

क्लिन्ना । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

क्लिन्नाक्षः । त्रि । Blear-eyed. श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुषि । পিচুটিচকো । क्ली (त्रि) । क्लिन्ननेत्रे । अम. ।

क्लिशितः (क्लिष्टः) । त्रि । क्लेशयुक्ते । अम. ।

क्लिष्टवर्त्म । पुं,क्ली । Excess of the lachrymal discharge. तन्नामकश्लेष्मरक्तजनेत्रवर्त्मजरोगे । लक्षणं—वर्त्मद्वयम् अकस्मात् यद् अल्पवेदनं ताम्रं रक्तवर्णञ्च भवेत् । "मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च । अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदुः ॥" मा.नि. । "श्लेष्मरक्तेन दुष्टेन क्लिष्टं मांसमिवोन्नतं । बन्धुजीवनिभं वर्त्म क्लिष्टवर्त्म तदुच्यते ॥" विदेहः ।

क्लिष्टिः । स्त्री । क्लेशे । सेवायाम् । धरणि. ।

क्लीतः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटे । तेन दष्टे पित्तजज्वररोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ. ।

क्लीतकम् । क्ली । यष्टिमधुनि । प.मु. । भा.म.४भ.कर्णरोग.चि. । "शिवाक्लीतकं राजवर्त्तम् ।" भा.म.१भ.रक्तष्ठीवीज्व.चि. । "क्लीतकनिम्बयुतं परिपक्कम् ।" A kind of plant with poisonous root. (Glycyrrhiza Glabra.) नीलमूलयष्टिमधुनि । इदं स्थावरविषान्तर्गतमूलविषम् । सु.कल्प.२अ. ।

क्लीत(ति)का (तनी) । स्त्री । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । पृश्निपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

क्लीतन(नीय)(क)म् । क्ली । जलजयष्टिमधुभेदे । वल्ली यष्टिमधु । जलजस्थलजभेदेन सा द्विधा । गुणाः—मधुरं रूक्षं बल्यं वृष्यं व्रणघ्नं शीतलं गुरु चक्षुष्यं रक्तपित्तघ्नम् । रा.नि.व.६ । भा. ।

क्लीवः । त्रि । Impotent. बलहीने । रत्ना. । पुं, क्ली । स्त्रीपुरुषेतरे । নপুংসক, হিজড়ে । लक्षणं—"क्लीवः स्यात्सुरताशक्तः तद्भावः क्लैव्यमुच्यते ।" भा. । [त्रि । आर्द्रे ।

क्लेदः (कः) । पुं । शरीरार्द्रतायाम् । कफे ।

क्लेदनः । पुं । चतुरंशावशिष्टकषाये । "क्लेदनश्चतुरंशस्तु ।" रा.नि.व.२० । कफभेदे । तस्य स्थानमामाशयः तत्कर्म चान्नपाकः श्लेष्मस्थानानामुदककर्म्मणाऽनुग्राहकश्च । भा. । त्रि । क्लेदजनने ।

क्लेदा (दुः) । पुं । चन्द्रे । सन्निपाते । उणा. ।

क्लेशः । पुं । दुःखे । क्रोधे । व्यवसाये । मे ।

क्लैतकिकम् । क्ली । मद्यविशेषे । श.च. ।

क्लैव्यम् । क्ली । Absence of virility. पुरुषकारहीनत्वे, स्त्रीपुंभिन्नत्वे, ओजःप्रभृतिधातुक्षयरूपाधैर्य्ये । तच्च षड्विधं मानसजं, धातुक्षयजं, शुक्रक्षयजं, उपघातजं, सहजं, स्थिरशुक्रजञ्चेति । तत्र रिरंसोरप्रियभावात् द्वेष्यस्त्रीसंयोगाच्च पुंसां मानसम् । कट्वम्ललवणातिसेवनात् सौम्यधातुक्षयरूपं धातुक्षयजम् । वाजीकरणं विनातिस्त्रीसेवाजन्यं शुक्रक्षयजम् । वीर्य्यवाहिशिराच्छेदात् पुंप्रकारव्याघातजन्यम् उपघातजम् । आजन्मक्लै-

थ्यात् सहजम्। अतिबलिष्ठस्य अरविकाराचित्त-विकारे ब्रह्मचर्य्येण वा शुक्रे बद्धे स्थिरशुक्रजं क्लैब्यं भवति। तदुक्तम्—"तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते। ध्वज: पतत्यतो नृणां क्लैब्यं समुपजायते। द्वेष्यस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम्॥ कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः। सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तदपरं स्मृतम्॥ अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः। ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम्॥ महता मेढ्ररोगेण मर्म्मच्छेदेन वा पुनः। क्लैब्यमेतच्चतुर्थं स्यान्नृणां पुंस्त्वोपघातजम्॥ जन्मप्रभृति यः क्लीबः क्लैब्यं तत्सहजं स्मृतम्। बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्य्यतः। षष्ठं क्लैब्यं मतं तत्तु स्थिरशुक्रनिमित्तजम्॥" सु. चि.२६अ.। तत्र उपघातजं सहजञ्चासाध्यं ज्ञेयम्। इतरेषां हेतुविपर्य्ययः वाजीकरणञ्च पथ्यम्।

क्लोमन् । क्ली। Bladder. पिपासास्थाने फुस्फुसे। तच्च हृदयाधो दक्षिणभागस्थम्। (फोकरा, फुलफुस, फुसफुसि। सु.शा.५अ.। भरत.। "अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात्क्लोम तिष्ठति। जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकृन्मतम्॥" भा.। बाहुद्वयमध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वं क्लोम पिपासास्थानमिति वैद्याः। मक्षिका। रा.नि.व.१८।

क्वङ्गुः । पुं। कङ्गौ। हे.च.। [त्रिका.।

क्वणनः । पुं। जलाधारविशेषे। छोट हाँड़ि।

क्वणितक्षणः । पुं। गन्धे। वै.निघ.।

क्वथनम् । क्ली। क्वाथकरणे।

क्वथिका । स्त्री। क्वाथे वै.निघ.।

क्वथितः । त्रि। पक्वे, सृते (पाचनादौ)। प. प्र.। क्ली। माधवीमद्ये। क्वाथे, कषाये।

क्वथितजलम् । क्ली। उष्णोदकमिति पारिभाषिकं नाम। तच्चिविधं—पादावशेषं अर्द्धावशेषं त्रिपादावशेषञ्चेति। गुणाः—पादावशेषं कफघ्नं लघ्वग्नेयं, अर्द्धावशेषं पित्तघ्नं, त्रिभागावशेषञ्च वातघ्नमिति। एवमेव पादावशेषं वसन्ते, अर्द्धावशेषं शरदि ग्रीष्मे च, त्रिपादावशेषं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तं। अष्टभागशिष्टं वर्षायां प्रशस्तं। "क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्म्मलञ्च यत्। तत्तोयं क्वथितं ज्ञेयं दोषघ्नम्पावनं लघु॥" वैद्यकम्।

क्वथितद्रव्यम् । क्ली। अरिष्टे। वै.निघ.।

क्वाथः । पुं। दुःखे। व्यसने। हे.च.। Decoction. कषाये। स सप्तधा—पाचन-शोधन-क्लेदन-संशमन-दीपन-तर्पण-शोषणभेदेन। तेषु अर्द्धावशेषः पाचनः, द्वादशांशकः शोधनः, चतुरंशकः क्लेदनः, अष्टांशकः संशमनः, षडंशको दीपनः, पञ्चमांशकस्तर्पणः, शोषणश्च षोडशांशकः इति। रा.नि.व.२०। शुष्कद्रव्यस्य पलं, वारि (द्रव्यापेक्षया) षोडशगुणं क्वथिते सत्यग्निना अष्टभागावशेषितः क्वाथः। "पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्। मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्। तज्जलम्पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्। शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते॥ क्वाथे क्षिपेत्सितामंशैः चतुरष्टकषोडशैः। वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम्॥" क्वाथे जीरकगुग्गुलुक्षारलवणशिलाजतुहिङ्गुत्रिकटुकानां प्रक्षेप उक्तं शाणमितं (४माषा) ग्राह्यम्। शार्ङ्ग.म.२अ.। तथाचोक्तं—"पाचनो दीपनीयश्च शोधनः शमनस्तथा। तर्पणः क्लेदनः शोषः क्वाथः सप्तविधो मतः॥ पाचनः पचते दोषान्दीपनैर्दीप्यतेऽनलः। शोधनो मलशोधी स्यात् शमनः शमते गदान्॥ तर्पणस्तर्प्पयेत् धातून् क्लेदी हृत्क्लेदकारकः। विशोषी शोषमादत्ते तस्मात् क्वाथान्परीचयेत्॥ विशोषिक्लेदिनौ ज्ञात्वा वमनं कारयेद्बुधः। पाचनोऽर्द्धावशेषः स्याच्छोधनोऽर्द्धरसांशकः। क्लेदनश्चतुरंशश्च शमनोऽष्टावशेषितः। दीपनीयो दशांशस्तु तर्पणस्तु षडंशकः। विशोषी षोडशांशश्च क्वाथभेदाः प्रकीर्त्तिताः॥ पाचयेदातुरं सायं पाचनं सप्तमेऽहनि। शमनेनाथ वा हृष्टा निरामं समुपाचरेत्॥ निशासु पाचनो देयो ज्ञात्वा दोषबलाबलम्। तत्सन्नवज्वरे पीतः दोषकृच्च च दोषहृत्॥ क्वाथपाने क्रमो मूर्च्छा वैकल्यं वा शिरोव्यथा। यदा सञ्जायते चाशु वामयेद्रोगिणं तथा॥ षोडशाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्त्तिषु। चौद्रं कषायदातव्यं विपरीताच शर्करा॥" आत्रेय.। "अरण्योषधयश्चादि शाणिकं हिङ्गु माषिकं। गुडक्षीरसितादीनां कर्षं क्वाथे विनिक्षिपेत्। मस्तेषु च प्रयोक्तव्यं माषिकं हिङ्गुसैन्धवम्॥" काश्यप.। व्योषशिलाजतु क्षारं लवणं हिङ्गु जीरकं। क्षिपेदङ्गमितं क्वाथे तैलक्षीरं घृतं गुडम्॥ पूर्व्वोक्ते शमनो दीपो

ऽपराह्ने दीपनस्तथा। तर्पणश्चैनकोदनश्च कल्ये पानाय दापयेत्॥ निशीथे शोधनो देयः शैशिके प्रथमेऽहनि। दद्यात् सूर्योदयात्पूर्वं शोधनीयं भिषक्तमः॥ वरमाग्नौविषं नैव क्वथितं ताम्रभाजने। पीतैमत्यग्निसन्तप्ता भचिता वा पयोगुडाः॥" सुश्रु.। वमनार्थं ताम्रपात्रं प्रसिद्धं। प्रक्वाथ्य शीतो निर्य्यूहः पुनस्तप्तो भवेद्यदि। पानीयं वा पुनस्तप्तं विषवद्धन्ति मानवम्॥ घृतं तैलञ्च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकं। जलस्नेहौषधानाञ्च प्रमाणं यत्र नोदितं। यत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम्॥ स्नेहाच्चतुर्गुणं द्रव्यमादाय स्नेहसम्विधौ। चतुर्गुणं जलं दत्त्वा क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः॥ स्नेहाच्चतुर्गुणं क्वाथ्यं क्वाथात्तोयं चतुर्गुणम्। क्वाथः क्वाथ्यसमः कार्य्यः कल्कश्च स्नेहपादिकः। इत्येषा स्नेहपाकार्थमुक्ता क्वाथस्य कल्पना॥" चरक.।

क्वाथोद्भवम्। क्ली। कर्परीतुत्थके, कृत्रिमरसाञ्जने, कुलत्थाञ्जने। अम.।

ख

खम्। क्ली। अभ्रधातौ। अभ्र। रा.नि.व.१३। इन्द्रिये। मे.। [टी.रा.।

खक्खटः। पुं। खड़िकायाम्। खड़ीमाटी। अ.

खखासः। पुं। वृक्षभेदे। पोस्त गाछ। प्रयोगा.उ.मा.चि.मदनरसे।

खखोल्कः। पुं। सूर्य्ये। वै.निघ.।

खगः। पुं। पक्षिणि। मे.। चक्रवाकपक्षिणि। पारदे। वै.निघ.। शलभे। अ.टी.भ.।

खगमः। पुं। पक्षिणि।

खगवक्त्रः। पुं। लकुचवृक्षे। श.च.।

खगशत्रुः। पुं। पृश्निपर्ण्याम्। श.च।

खगस्थानम्। क्ली। वृक्षकोटरे। श.च.।

खगान्तकः। पुं। धूम्याटपक्षिणि। फिङे। वै.निघ.। श्येनपक्षिणि। बाज पाखी, शिकरे। रा.नि.व.१९।

खगेन्द्रः। पुं। गरुड़े। वै.निघ.।

खगो(ग्ग)ड़ः। पुं। A kind of reed (Saccharum spontaneum.) स्वनामख्यातृणविशेषे। खागड़ा, कषाड़, কেশে। र.मा.।

खग्गटः। पुं। कोकिलाक्षवृक्षे। कुलेखाड़ा गाछ। वै.निघ.।

खङ्गाहः। पुं। खङ्गाहापरनाम्नि श्वेतपीताश्वे। "खङ्गाहः श्वेतपीतकः।" अ.द.श्व.।

खचमसः। पुं। चन्द्रे। त्रिका.।

खचरः। पुं। पक्षिणि। वायौ। सूर्य्ये। वै.निघ.।

खजः (कः)। पुं। दर्व्व्याम्। হাতা। अ.टी.भ.। मन्थनदण्डे। মউনি। हे.च.। सि.यो.यक्ष्म.चि.।

खजपम्। क्ली। घृते। उणा.।

खजलम्। क्ली। तुषारे। शिशिर। त्रिका.। आकाशजले। तत्तु अगस्त्योदयात्प्राक् न सेव्यम्। यथा—"वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगाः वियति कीटलूताश्च। तद्विषजुष्टमपेयं जलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम्॥" राज.।

खजा (का)। स्त्री। दर्व्व्याम्। হাতা। अम.। मन्थे। মওয়া। हे.च.। मारणे। श.र.।

खजाकः। पुं। पक्षिणि। उणा.।

खज्योतिः। पुं। खद्योते। रा.नि.व.१९।

खञ्जः (कः)। पुं। वायुरोगभेदे। तल्लक्षणं यथा—"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यथा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्॥" मा.नि.। चि। विकलगतौ। খোঁড়া। अम.। [रा.नि.व.१६।

खञ्जकारिः। पुं। सुक्तायाम्। চেঁশারি।

खञ्जखेटः (लः)। पुं। खञ्जनपक्षिणि। श.मा.। त्रिका.।

खञ्जनः (कः)। पुं। A species of wagtail. (Montacilla alba.) स्वनामख्यातपक्षिणि। খঞ্জন পাখী। श.मा.। गुणाः—श्लेष्मपित्तघ्नो लघुः वृष्यः विबन्धघ्नश्च। राज.।

खञ्जना (निका)। स्त्री। क्षुद्रखञ्जनजातौ क्षापुच्छिकायाम्। কাদাখোঁচা। मे.।

खञ्जनाकृतिः । पुं । खञ्जनायाम् । श.च. ।

खञ्जरीटः । पुं । खञ्जनपक्षिणि । अम. ।

खटः । पुं । कफे । कृतूके । तृणे । हे.च. ।

खट(टि)कः । पुं । कुब्जितपाणौ । मुट्ला । श.मा. । [गालि । वै निघ. । त्रि । भक्षके ।

खटखादकः । पुं । काके । काचपात्रे । श-

खटालः । पुं । तन्डुनीयशाके । काँटानटे । वै.निघ. ।

खटिका (टिनी) । स्त्री । कठिन्यां । खड़ि। कर्णरन्ध्रे । गन्धवीरणे । विश्व. । रा.नि.व.१३ । खड़ीत्वचे । वै.निघ. ।

खटी । स्त्री । Chalk. कठिन्याम् । खड़ि, चाखड़ि । हिं खरी, गौरखरी । गुणाः—मधुरा तिक्ता शीतला पित्तदाहव्रणदोषघ्नी कफरक्तनेत्ररोगहरी च । रा.नि.व.१३ । "खटिका दाहजिच्छीता मधुरा विषशोथजित् । लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिकासमा । खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते ॥" भा.पू.१भ. ।

खट्टनः । त्रि । खर्व्वे । हे.च. ।

खट्टा । स्त्री । खट्वायाम् । खाट । श.च. ।

खट्टाशः (शी) (सः) । पुं, स्त्री । The civet or zebet cat. (*Viverra zibetha*) सुगन्धमार्ज्जारे । यस्याङ्गेन तैलं सुवासितं क्रियते । गन्धगोकुल, खटाश । त्रिका. । जटा. । तस्याङ्गं खट्टाशी इति उच्यते । तदङ्गशुद्धिर्यथा —"यथालाभमपामार्गखुद्रादिक्षारलेपितं । बाष्पस्वेदेन संस्वेद्य पूतिं निर्लोमतां नयेत् । दोलापाकं पचेत्पश्चात्पञ्चपल्लववारिणि । खलः साधुभिर्वीर्यौःख्या ततो निःस्नेहतां नयेत् । आजशोभाञ्जनजलैः भावयेच पुनः पुनः । शियमूलेन केतक्याः पुष्पपत्रैः पुटेच तम् । पचेदेवं विशुद्धस्य मृगनाभिसमो भवेत् ॥ स च तथो मांसलश्च प्रशस्तः ।" खट्टाशम् अपामार्गस्य क्षुद्रा वा क्षारेण संलिप्य बाष्पस्वेदेन लोमरहितं कृत्वा आम्रजम्बूकपित्थमातुलुङ्गबिल्वपल्लवजले दोलापाकेन पक्त्वा निःस्नेहं विधाय च छागमूत्रेण शोभाञ्जनक्वाथेन वा पुनः पुनः भावयेत् ततो मृगनाभिसमो भवति । च.द. । भैष वा.व्या. चि. । [मा. । महिषीक्षीरफेने ।

खट्टिकः । पुं । शाकुनिके । पाथीमारा । श.

खट्टिका । स्त्री । क्षुद्रखट्टायाम् । त्रिका. ।

खट्टेरकः । त्रि । खर्व्वे । श.मा. ।

खट्वा । स्त्री । पर्य्यङ्के । तत्र शयनं वातकरमिति राज. । इन्द्रशक्र... ब्रणबन्धनाकृतिविशेषे । सु. सू.१८श. । तृणविशेषे । वै.निघ. । कोलशिम्ब्याम् । आलकुशी । रा.नि.व.३ ।

खट्वाङ्गनाम(मि)का । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदे । बड़ पाथरकुचा । रा.नि.व.५ ।

खट्वाङ्गपादी । स्त्री । कोलशिम्ब्याम् आलकुशी । वै.निघ. ।

खट्वाबन्धः । पुं, क्ली । व्रणबन्धनाकृतिविशेषे तल्लक्षणं—"खट्वा तु चतुष्पादा स्यात्तीराभिर्बहुभिर्हता ।" सु.ड. ।

खड़ः (कः) । पुं । खण्डलवणे । श.र. । खड़यूषे

खड़यूषः । पुं, क्ली । यूषविशेषे । यथा—तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः । सुपक्वं खड़यूषोऽयं ... । च.द.प.सा.चि. । तक्रं ८ तो. जल २४ तो. कपित्थादीनां तोलकद्वयं पादावशिष्टं ...यम् । अन्यत्—"मुद्गयूषरसं तक्रं धान्यजीरकयुतं । सैन्धवं सहितं दद्यात्खड़यूषमिति स्मृतम् ॥ भा. ।

खड़िका (ड़ी) । स्त्री । खटिकायाम् । कूट खड़ि । जटा. । शुक्लमृत्तिकायाम् । खड़िमाटी श.च. ।

खड्डुः । पुं । मृतशय्यायाम् । उणा. ।

खञ्जः (कः) । पुं । गण्डके । गाण्डार । त्रि का. । गण्डकमृगे । खाग । मे. । चोरकनामगन्धद्रव्ये । गेंठेला । रा.नि.व.१२ । असौ । खङ्गकलमे । खागड़ा । र.मा. । क्ली । लौहे । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.१३ ।

खञ्जकोषः (पत्रः) । पुं । (*Scirpus maximus.*) खञ्जलतायाम् । श.प. ।

खञ्जटः । पुं । (*Saccharum spontan...*

खड्गधेनुः । स्त्री । गण्डकस्त्रियाम् । মাদি গণ্ডার । छुरिकायाम् । मे. ।

खड्गमांस(ड्गामिष)म् । क्ली । गण्डकमांसे । গণ্ডারমাংস । See खड्गी ।

खड्गशिम्बी । स्त्री । असिशिम्ब्याम् । रा.नि.व.७।

खड्गिकः । पुं । महिषीक्षीरफेने । মহিষদুগ্ধের ননী । मे. ।

खड्गिमारः । पुं । खड्गकोषलतायां । श.च. ।

खड्गी (इन्) । पुं । गण्डके । গণ্ডার । गुणाः —"कफघ्नः खड्गिपिशितं कषायमनिलापहं । पैत्रं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रनिवारणम् ॥" सु.सू.४६अ. । कफवातघ्नं कषायं पितृतर्पकं पवित्रमायुष्यं मूत्रबन्धकरं रूक्षञ्च । राज. । बलकृत् बृंहणं गुरु च । रा.नि.व.१७ । [प.सु. ।

खड्डकः । पुं । देवताडवृक्षे । দেয়াতাড়া ।

खण्डः (कः) । पुं, क्ली । इक्षुविकारविशेषे । খাঁড়, ভুরো, দোলো, খড়ীসাকর, মালখণ্ড । गुणाः —"खण्डस्तु मधुरो वृष्यश्चक्षुष्यो बृंहणो हिमः । वातपित्तहरः स्निग्धो बल्यो वान्तिहरः परः ।" भा.। वृष्यं चक्षुष्यं वातपित्तहरञ्च । राज. । वातपित्तहरं शीतं स्निग्धं बल्यं मुखप्रियं । चक्षुष्यं श्लेष्मकृत्प्रोक्तं खण्डं वृष्यतमं मतम् ॥ अत्रि.१०अ. । मणिदोषे । मे. । शर्करायाम् । वै.निघ । विड़लवणे । বিট্ লবণ । रा.नि.व.६ । इक्षुजातिभेदे । अंशे । अम. ।

खण्डकर्णः । पुं। Sweet potatos. आलुविशेषे । সকরকন্দ আলু । गुणाः —"कटुपाकी खण्डकर्णः कफपित्तविनाशनः ।" राज.२प. । शाकविशेषे । ঘেঁটকোলশাক । च.द. ।

खण्डका । स्त्री । यवासशर्करायाम् । वै.निघ.।

खण्डकाद्यलौहम् । क्ली । रक्तपित्ते हितं । क्वाथार्थे—शतावरी गुडूची वासा मुण्डीरी बला तालमूली खदिरकाष्ठं त्रिफला भार्गी पुष्करमूलं एषां प्र. ५ प. वारि ६४ श. शे. ८ श. मनःशिलया वा स्वर्णमाक्षिकेण वा जारितलौहचूर्णं १२ प. शर्करा १६ प. घृतं १६ प. गुड़पाके आयसेन ताम्रमयेन वा पात्रेण सिद्धे शिलाजतुत्वक्कर्कटशृङ्गीविड़ङ्गपिप्पलीशुण्ठीजातीफलानां चूर्णं प्र. ८ तो. प्रक्षेप्यः । मधु २ श. त्रिफलाधान्यपत्राणां प्र. २ तो. । শতমূলী, গুলঞ্চ, বাসকছাল, মুণ্ডিরী, বেলেড়া, তালমূলী, খদিরকাষ্ঠ, ত্রিফলা, বামনহাটী, কুড় প্রত্যেকে ৫প. পাকার্থ জল ৬৪ শ. শে. ৮ শ. মনঃশিলা বা স্বর্ণমাক্ষিকযোগে জারিত লৌহ ১২ প. চিনি ১৬ প. ঘৃত ১৬ প. একত্র পাক করিয়া ঘন হইলে শিলাজতু, গুড়ত্বক্, কাঁকড়াশৃঙ্গী, বিড়ঙ্গ, পিপুল, শুঁট্, জায়ফল প্রত্যেকে ১ প. ত্রিফলা, ধনে, তেজপাত প্রত্যেকে ২তো. প্রক্ষেপ দিবে । মধু ২ সে. । রস.র. ।

खण्डकालु(क)म् । क्ली । खण्डकर्णालुके । রাঙা আলু । श.च. ।

खण्डकुष्माण्डम्
खण्डकुष्माण्डावलेहः } क्ली, पुं । रक्तपित्ते हितम् । खण्डशः कृतं निष्कुलीकृतपुराणकुष्माण्डखण्डं १०० प. पाकार्थं वारि २०० प. शे. १०० प. तस्मादुद्धृतकुष्माण्डखण्डानि पेषयित्वा रौद्रे शोषयित्वा च घृतेन २ श. भर्ज्जयितव्यम् । मधुवर्णे तत्र तज्जलं तुल्यामितशर्करया सह (१०० प.) दत्त्वा लेहवत्पचेत् । शीते प्रक्षेपः—पिप्पलीशुण्ठीजीरकाणां प्र. १६ तो. त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां प्र. ४ तो. मधु १ श.। अन्यत् रक्तपित्ताम्लपित्तयोः हितम् ।—कुष्माण्डोदकं १०० प. गव्यदुग्धं १०० प. शर्करा ८ प. एकत्र पक्त्वा लेहभूते तत्र धात्रीचूर्णं ८ प. प्रक्षिप्य अवतारयेत् । अम्लपित्तोक्ते अन्यस्मिन् अवलेहे केवलं घृतस्य पलद्वयमधिकं दीयते । भा. ।

खण्डखर्ज्जूरम् । क्ली । स्वनामख्याते पक्वान्नविशेषे । वैद्यकम् ।

खण्डजः (जा) । पुं, स्त्री । खण्डे । খাঁড় । गुड़े । (जा) यवासशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ ।

खण्डजोद्भवजः । पुं । नवराजोद्भवखण्डे । रा.नि.व.१४ । [मा. ।

खण्डधारा । स्त्री । कर्त्तर्याम् । কাঁচী । श.

खण्डनम् । क्ली । छेदने । भेदने ।

खण्डनालः । पुं । खण्डकर्णालुके । শকরকন্দ আলু । र.मा. । [षड्ज्ये ।

खण्डपरशुः (पर्शुः) । पुं । खण्डामलककै-

खण्डपालः । पुं । मोदके । ময়রা । হালা. ।

खण्डपाम्रः । पुं । धातकीपुष्पशर्कराजाते मद्ये । वै.निघ. ।

खण्डपिप्पली । स्त्री । अम्लपित्ते पिप्पलीखण्डे । कणाचूर्णं ३२ तो. घृतं ४८ तो. शतावरीरसः ६४ तो. ८ श. (५१२ तो.) खण्डं १२८ तो. । पाकसिद्धौ—धान्यशुण्ठीजीरकद्वयहरीतकीमुस्तकवंशरोचना जटामांसी वा आमलकीत्वगेलापत्राणां चूर्णं प्र. १२ मा. नागकेसरखदिरमरिचानाञ्च प्र. चूर्णं ६ मा. प्रक्षेपः । मधु २४ तो.। পিপুলচূর্ণ /॥০ সের বা ৩২ তো. ঘৃত ৪৮ তো. শতমূলীরস ৬৪ তো. দুগ্ধ ৮ শ. খাঁড় ২ শ. একত্র পাক করিয়া পাকসিদ্ধ হইলে ধনিয়া, শুঁট, জীরে, কৃষ্ণজীরে, হরীতকী, মুতা, বংশলোচন বা জটামাংসী, আমলা, গুড়ত্ক্. এলাইচচূর্ণ, তেজপত্র প্রত্যেকে ১২ মা. নাগেশ্বরচূর্ণ, খদিরচূর্ণ এবং মরিচচূর্ণ প্রত্যেকে ৬ মা. প্রক্ষেপ দিবে। মধু ২৪ তো.। रस.र. । मांसीस्थाने वंशीति पाठः । नागकेशरस्य न धृतम् । भैष. । [ष. । See सर्पः ।

खण्डफणः । पुं । दर्व्वीकरसर्पे । सु.कल्प.४

खण्डमोदकः । पुं । यवासशर्करायाम्, नवराजे । रा.नि.व.१४ ।

खण्डरः । पुं । यवासशर्करायाम् ।

खण्डराजी । स्त्री । वाकुच्याम् । वै.निघ. ।

खण्डलवणम् । क्ली । विड्लवणे । रा.नि.व.६।

खण्डवल्ली । स्त्री । काण्डवल्ल्याम् । करला । वै.निघ. ।

खण्डविकारः । पुं । शर्करायाम् । वै निघ. ।

खण्डविन्दुः । पुं । सर्पजातिभेदे । चवि.५६ च.इन्द्रान. । [शर्करायाम् । চিনি । वै.निघ. ।

खण्डशर्करा (सिकता, सिता) । स्त्री ।

खण्डशाखा । स्त्री । महिषवल्ल्याम् । লতাবিশেষ । रा.नि.व.३ ।

खण्डशुण्ठी (शुण्ठीखण्डं) । स्त्री । अम्लपित्ते हिता। शुण्ठीचूर्णं ३२ तो. शर्करा १२८ तो. घृतं ६४ तो. दुग्धं ८ श. । प्रक्षेपः—कणाधात्रीत्वगेलापत्रवंशरोचनजीरकजीरहरीतकीमुस्तधान्यकानां प्र. १२ मा. मरिचचूर्णं ६ मा. नागकेसरचूर्णं ६ मा. मधु २४ तो. । শুঁটচূর্ণ ৩২ তো. চিনি ১২৮ তো. ঘৃত ৬৪ তো. দুগ্ধ ৮ শ. । প্রক্ষেপ—পিপুলচূর্ণ, আমলাচূর্ণ, গুড়ত্ক্, এলাইচ, তেজপত্র, বংশলোচন, জীরে, কৃষ্ণজীরে, হরীতকী, মুতা, ধনিয়াচূর্ণ প্রত্যেকে ১২মা. মরিচচূর্ণ ৬মা. নাগেশ্বরচূর্ণ ৬মা. মধু ৩ প. বা ২৪ তো. । रस.र. । [নি.ব.১৪।

खण्डस(सा)रः । पुं । यवासशर्करायाम् । रा.

खण्डा । स्त्री । खण्डे । খাঁড় इति लोके । वै. निघ.रक्तपि.चि.कुष्माण्डावलेहे ।

खण्डामलकम् (की) । क्ली, स्त्री । आमलकीखण्डे । আমলার মোরব্বা । वै.निघ. । परिणामशूले औषधविशेषे ।—पिष्टनिष्पीडितपुराणकुष्माण्डशस्यं ५० प. घृतं १६ प. एकत्र भर्ज्जयेत् । शर्करा ५० प. आमलकरसः ३२ प. (स्वरसाभावे आमलकी २ श. वारि १६ श. शे. ४ श.) कुष्माण्डरसः ३२ प. अवलेहवत्पचेत् । प्रक्षेपः—पिप्पलीजीरकशुण्ठीनां चूर्णं प्र. २ प. मरिचचूर्णं १ प. तालीशधान्यकत्वगेलापत्रनागकेसरमुस्तकचूर्णं प्र. २ तो. । পিষ্টনিষ্পীড়িত পুরাতন কুষ্মাণ্ডশস্য ৫০ প. ঘৃত ১৬ প. চিনি ৫০ প. আমলকীরস ৪ শ. (৩২ প.) (স্বসাভাবে আমলকী ২ শ. (১৬ প.) জল ১৬ শ. শে. ৪ শ.) । কুষ্মাণ্ডরস ৪ শ । আসন্নপাকে—পিপুল, কৃষ্ণজীরা, শুঁট প্রত্যেকে ২ প. মরিচ ১ প. তালীশপত্র, ধনে, গুড়ত্বক্, এলাইচ, তেজপত্র, নাগেশ্বর, মুতা প্রত্যেকে ২ তো. শীতল হইলে মধু প্রক্ষেপ ২ শ. । ষা.কৌ. ।

खण्डाम्र(क)म् । क्ली । वाजीकरणौषधभेदे । सुपक्वमधुराम्ररसः ६४ श. शर्करा ८ श. घृत ४ श. शुण्ठीचूर्णं ३२ तो. पिप्पलीचूर्णं १६ तो. वारि ८ श. (५१२ तो.) एकत्र पचेत् । खण्डपाकसिद्धे प्रक्षेपः—तेजपत्रचूर्णं ३२ तो. ग्रन्थिपर्णचित्रकमुस्तकधान्यकजीरकद्वयत्रिकटुजातीफलत्वगेलानागकेसरचूर्णानां प्र. ८ तो. शीते मधु ४ श., मा, ४ तो. । वै.निघ. ।

खण्डिकः । पुं । कले । কাঁথ । हे.च. । कलायविशेषे । খেঁসারি । भा.पू.१भ. । गुणाः—"खण्डः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः । पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपे चालेपनादिषु ॥" च.सू.२७अ.।

खण्डाली । स्त्री । तैलमानपात्रे । वै.निघ. ।

खण्डिका । स्त्री । खण्डशर्करायाम् । वै.निघ.।

खण्डितकर्णः । पुं । खण्डकर्णाली । শকরকন্দ । খারকোণ্ ইতি খ্যাতে শাকে । रसेन्द्रगुड़ी.।

खण्डी (इन्) । पुं । वनमुद्गे । মুগানী । हे.च.।

खण्डीरः । पुं । पीतमुद्गे । সোণামুগ । हे.च.।

खण्डोपला । स्त्री । खण्डशर्करायाम् ।

खण्डौष्ठः । पुं । ओष्ठरोगभेदे । लक्षणं—"तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनौष्ठो द्विधा कृतः ।" वा. उ.२१अ. ।

खतमालः । पुं । धूमे । मे. ।

खदनम् । क्ली । भोजने । रा.नि.व.२० ।

खदिका । स्त्री । खधौ । খৈ । त्रिका.।

खदिरः । पुं । (Acacia catechu. Syn. Mimosa catechu.) स्वनामख्याततरुः । খয়ের গাছ । उत्. खैर । तैं चंड़वैग् । स द्विधा श्वेतरक्तविड़्भेदात् । विशेषः तत्तत्पर्याये द्रष्टव्यः । सा. गुणाः—तिक्तः शीतः पित्तकफघ्नः पाचनः कुष्ठकासास्रशोफकण्डूव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.८ । "खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् । तिक्तः कषायो मेदोघ्नः क्रिमिमेहज्वरव्रणान् । श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान्हरेत् ॥" भा. । विसर्पवेदनामेहमेदोघ्नः । राज.३प.। चन्द्रे । मे.। शाकभेदे । লজ্জালুকা, বরাক্রান্তা । अ.टी.भ. ।

खदिरपत्रिका (त्री) । स्त्री । अरिखदिरे । रा.नि.व.८ । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

खदिरवटी । स्त्री । मुखरोगहृद्वटिकायाम् । खदिरः १०० प. पाकार्थजलं ६४ श. शे. ८ श.। पुनः पक्त्वा घनीभूते प्रक्षेपः जयित्रीकर्पूरगुवाककाकोलीजायफलचूर्णानि प्र. ८ तो. । सा.कौ. ।

खदिरवल्लरी । स्त्री । अरिखदिरे । हिं मदिकाफल । (क्ली) दुर्गन्धखदिरे । वै.निघ. ।

खदिरसारः (रोद्भूतः) । पुं । खदिरनिर्यासे । খয়ের । म कात । रस.र. । गुणाः—कटुतिक्तोष्णः कफवातघ्नः व्रणकण्ठरोगघ्नः वृष्यः दीपनश्च । रा.नि.व.८ । [५ ।

खदिरा । स्त्री । लज्जालुकालतायां । रा.नि.व.

खदिराङ्गारः । पुं । खदिरकाष्ठाङ्गारे ।

खदिरादिपञ्चतिक्तकघृतम् । क्ली । कुष्ठे घृतम् । घृतं ४ श. । क्वाथार्थं—पञ्चतिक्तकं प्र. १० प. वारि ६४ श. शे. ८ श. । कल्कार्थं—खदिरारग्वधव्योषचित्रचित्रकदन्तीपटोलत्रिफलानिम्बहरिद्रासोमराजीकटुकातिविषापाठात्रायन्तीदुरालभाकुष्ठकरञ्जवीजश्यारिवाद्वयेन्द्रयवभल्लातकास्थिविडङ्गगुग्गुलूनां प्र. २ तो.। ঘৃত ৪ শ. কাথার্থ—নিমছাল, পটোলপত্র, কণ্টিকারী, গুলঞ্চ, বাসকছাল প্রত্যেকে ১০প. জল ৬৪ শ. শে. ৮শ.। কল্কার্থ—খদিরকাষ্ঠ, সোন্দালের আটা, শুঁট, পিপুল, মরিচ, তেউড়ী, চিতেমূল, দন্তীমূল, পটোলপত্র, আমলা, হরীতকী, বহেড়া, নিমবীজ, হরিদ্রা, বাগুজীবীজ, কটুকী, আতইচ, আকনাদি, গোওয়ালে লতা, দুরালভা, কুড়, করঞ্জবীজ, শ্যামালতা, অনন্তমূল, ইন্দ্রযব, ভেলার মুটী (অভাবে রক্তচন্দন), বিড়ঙ্গ এবং গুগ্‌গুল প্রত্যেকে ২ তো. । रस.र. ।

खदिराष्टकः । पुं । मसूरिकाधिकारे कषायः । "खदिरत्रिफलारिष्टपटोलामृतवासकैः क्वाथोऽष्टकाङ्गो जयति रोमान्तिकमसूरिकाः ॥" च.द. ।

खदिरिका । स्त्री । लाक्षायाम् । रा.नि.व.६। लज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

खदिरी । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । प.मु. । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

खदिरीवीजम् । क्ली । अश्मकवीजे । च.द. "जलेन खदिरीवीजम् ।"

खदिरोपमः । पुं । (Acacia Arabica. बर्ब्बूरकवृक्षे । বাবলা গাছ । वै.निघ. । कदरे শ্বেত খদির । र.मा. ।

खदूरकः । पुं । वामने ।

खद्योतः (तनः) । पुं । ज्योतिरिङ्गणे । आ-

नाकि पोका। हिं पटवीजना। श्रम.। (तम:)
सूर्य्ये। जटा.।

खद्योतकम्। क्ली। तन्नामकसविषफलभेदे।
सु.कल्प.२अ.। See फलविषम्। [वै.निघ.।

खनकः। पुं। मूषिके। त्रिका.। वनमूषिके।

खननम्। क्ली। विदारणे।

खनि: (नी)। स्त्री। स्वर्णाद्याकरे। श्रम.।

खनिजौषधम्। क्ली। Inorganic medicine. रसोपरसधातुलवणरत्नाख्येषु पञ्चविधेषु
खनिजद्रव्येषु। वैद्यकम्। [त्रि। श्रम.।

खनित्रम्। क्ली। अस्त्रविशेषे। কোদাল, থ-

खनिसम्भवः। पुं। स्वर्णे। वै.निघ.। त्रि।
खनिजे।

खपु(पू)टः। पुं। व्याघ्रनखे। नखी। वै.निघ.।

खपुरः। पुं। (Areca catechu.) गुवाक-
वृक्षे। সুপারি গাছ। र.मा.। शल्लकीनिर्यासे।
वा.टी.हेमा.। भद्रमुस्तके। अलसकरोगे। मे.।
बालके। বালা। रसोने। वै.निघ.।

खपुष्पः। पुं। पनसवृक्षे। वै.निघ.।

खभ्रान्तिः। पुं। चिल्लपक्षिणि। त्रिका.।

खमणिः। पुं। सूर्य्ये। वै.निघ.।

खमीलनम्। क्ली। तन्द्रायाम्। श.र.।

खमूलि: (का)। स्त्री। An aquatic plant. (Pistia stratiotes.) कुम्भिकायां।
পানা। श.र.।

खरः। पुं। यासे। দুরালভা। रा नि.व.४।
नखीनामगन्धद्रव्ये। वै.निघ.। कङ्कपक्षिणि। कु-
ररपक्षिणि। काके। रा.नि.व.१९। अश्वतरे।
त्रिका.। गर्द्दभे। त्रि। तीक्ष्णे। श्रम.।

खरकः। पुं। चैत्रपर्य्याम्। रा.नि.व.४।

खरकाष्ठिका। स्त्री। बलायां। रा.नि.व.४।

खरकुटि: (टी)। स्त्री। नापितशालायाम्।
নাপিত বাড়ী। त्रिका.।

खरको(क्का)णः। पुं। तित्तिरपक्षिणि। हे.च.।

खरगन्धनिका (निभा) (गन्धा)। क्ली।
नागबलायाम्। जटा.। रा.नि.व.४। वनतुलस्याम्।
वै.निघ.। [त्रिका.। गेहे। श.र.।

खरगृहं(गेहः)। क्ली, पुं। गर्द्दभशालायाम्।

खरघातनः। पुं। नागकेशरवृक्षे। श.च.।

खरच्छदः। पुं। उलुकनामतृणे। উলুখড়।
इत्कटनामक्षुद्रक्षुपे। ওকড়া, ইকড় ।र.मा.।
कुन्दुरुतृणे। रा.नि.व.८। भूमीसहवृक्षे। भा.।
शाकवृक्षे। শেগুন গাছ। शाखोटवृक्षे। শ্যাও-
ড়া গাছ। रक्तापामार्गे। वै.निघ.।

खरच्छदा। स्त्री। त्रिपुरमल्लिकायाम्। प.मु.।
चिचिल्लिकायाम्। চিল্লী শাক। रा.नि.व.५।

खरटी। स्त्री। रङ्गधातौ। वै.निघ.।

खरतुण्डकः। पुं। लज्जालुकायाम्। भा.।

खरत्वक्। स्त्री। अलम्बुषायाम्, लज्जालुकाभे-
दे। भा.।

खरदंष्ट्रा। स्त्री। गोक्षुरक्षुपे। ज.द.।

खरदण्डम्। क्ली। पद्मे। धरणि.।

खरदला। स्त्री। श्यामालतायाम्। काष्ठोदु-
म्बरे। श.च.। [च.।

खरदूषणः। पुं, क्ली। धुस्तूरवृक्षे फले च। श.

खरधन्विका। स्त्री। गोरक्षतण्डुलायां। গো-
রক্ষচাকুলে। प.मु.।

खरनादिनी। स्त्री। रेणुके। श.च.।

खरपत्रः। पुं। क्षुद्रपत्रतुलसीवृक्षे। शाकत-
रौ। শেগুন গাছ। र.मा.। तामतुलसीवृक्षे।
गन्धतुलसी। भूर्ज्जवृक्षे। वै.निघ.। यावनाले। रा.
नि.व.८। मरुवकवृक्षे। गन्धतुलसी। रा.नि.व.१०।

खरपत्रकः। पुं। तिलवृक्षे। श.च.।

खरपत्री (र्णिनी, र्णी)। स्त्री। गोजिह्वा-
नामक्षुपे। গোজিয়া। रा.नि.व.४। काकोदुम्ब-
रिकायाम्। কাকডুমুর। रा.नि.व.११।

खरपल्लवः। पुं। शाखोटकवृक्षे। শ্যাওড়া
গাছ। प.मु.।

खरपाद्यः। पुं। कपित्थवृक्षे।

खरपात्रम्। क्ली। लौहपात्रे। त्रिका.।

खरपादाव्यः । पुं । कपित्थवृक्षे । श.च. ।

खरपुष्पः । पुं । मरुवकवृक्षे । मरुया गाछ । र.मा. ।

खरपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । वर्ब्बर्य्याम् । बाबुइ । भा.म.४भ. । "कटफलं खरपुष्पा च ।" वनतुलस्याम् । वनबाबुइ तुलसी । सु.सू.३७भ. ।

खरप्रियः । पुं । पारावते । श मा. ।

खरमञ्जरी । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व. ४रसेन्द्र चि.सुधावतीगुड़ी। श्वेतापामार्गे । वै.निघ.।

खरमूत्रम् । क्ली । गर्द्दभमूत्रे । गाधार मूत्र । गुणाः—कटूष्णं क्षारं तिक्तं कफघ्नं महावातघ्नं कम्पोन्मादहरञ्च । रा.नि.व.१५ । "गार्द्दभं नावनं मूत्रं तैलं योज्यं कचिद्भवेत् । सक्षारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगनुत् । कारभं खरमूत्रञ्च तैलं नस्ये विधायकम् ॥" अत्रि. ।

खरयष्टिका । स्त्री । लघुवाय्यालके । वै.निघ. ।

खरराडः । पु । मुखपुण्ड्रकेण युक्ते खञ्जाडाश्वे । "खरराडश्च खञ्जाडः ।" ज.द.३भ. ।

खररोमा । पुं । नागविशेषे ।

खरवल्लिका } स्त्री । गोरक्षतण्डुलायाम् ।
खरवल्लरिका } गोरक्षचाकुलिया । र.मा. ।

खरवुकः (सः) । पुं । मरुवकवृक्षे । "खरवुसहयकर्णौ कटफलं ।" वा.सू.१५भ , हेमा.टी. ।

खरशब्दः । पुं । कुररपक्षिणि । कर्कटिया । रा.नि.व.१९ ।

खरशाकः । पुं । भार्ग्याम् । भा. ।

खरशूकः । पुं । पीतशालौ । वै.निघ. ।

खरसोन्दः । पुं । लौहपात्रभेदे । त्रिका. ।

खरस्कन्धः (न्धा) । पुं, स्त्री । प्रियालवृक्षे । खर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

खरस्पर्शा । स्त्री । पीतदेवदाल्याम् । भा. । See अगरी । त्रि (र्शः) । गोजिह्वादिवत्खरे । भा.नि. ।

खरस्वरा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । र,मा. ।

खरा । स्त्री । पीतदेवताड़े । भा. ।

खरागरी । स्त्री पीतदेवताड़वृक्षे । भ.टी.रा. ।

खराग्निः । पुं । अर्कनिक्षामनार्थे तीक्ष्णाग्निविशेषे । रावण. ।

खराश्वा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । भ टी.भ. । अजमोदायां । क्षेत्रयमानी । भा पू.१भ.। गुणाः —"खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ।" च.सू.२७भ. । च.द.अश्मरीचि. । रा.नि.व.६ ।

खराह्वा । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमानी । ।

खरिका । स्त्री । नेपालजचूर्णाकृतिकस्तूरीभेदे । रा.नि व.१२ । See कस्तूरी ।

खरुः । पुं । घोटके । दन्ते । त्रि । श्वेते । त्रिका. ।

खरुवकः । पुं । श्वेतमरुवकवृक्षे । वै.निघ. ।

खर्ज्जिका । स्त्री । अवदंशे । चाट । श.च. ।

खर्ज्जुः (र्ज्जूः) । पुं । पिण्डीखर्ज्जुरवृक्षे । उणा. । खर्ज्ज्वाम् । रा.नि व.२० ।

खर्ज्जूघ्नः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.४ । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । धुस्तूरवृक्षे । श्वेत धुतुरा । रा.नि.व.१० ।

खर्ज्जु(र्ज्जू)रम् । क्ली, पुं । हरिताले । हे च. । वृश्चिके । खनामकवृक्षे मे. । रौप्ये । रूपा । प. मु.। खर्ज्जूरफले पिण्डीखर्ज्जूरे । च.द.र.पि.चि. ।

खर्ज्जूरपत्रकम् । क्ली । तदाकारव्रणच्छेदविशेषे । सु.चि.८भ. ।

खर्ज्जूरफलम् । क्ली । खर्ज्जूरीफले । तच्च रक्तपित्ते हितम् । सि.यो.रक्तपि.चि.। खर्ज्जूरीफले ।

खर्ज्जूरफलकः । पुं । गोधूमविशेषे । वै.निघ. ।

खर्ज्जूरिका (री) । स्त्री। खर्ज्जूरवृक्षे । प मु.। खेजुर गाछ। मं सिंधी । कं इचिलु । गुणाः— अपक्का कषाया, पक्का गौल्या कषाया पित्तघ्नी कफकरी कृमिजननी वृष्या बृंहणी च । रा.नि. व.११। सा मधु-भू-पिण्ड-राजखर्ज्जूरीभेदेन चतुर्धा भवति । एषां गुणाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । यथा —"भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा । तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥ पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते

पश्चिमे देशे सा क्षोहारेति कीर्त्त्यते ॥” भा. गुणाः —“खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः। स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ॥ तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदं। कोष्ठमारुतजिद्बल्यं वान्तिवातकफापहम्। ज्वरातिसारक्षुत्तृष्णाश्वासकासनिवारकम्। मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत्। खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत्। वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥” भा.। मस्तिष्कगुणाः—स्वादुः तिक्तः कषायः मूत्ररोगघ्नः बलप्राणशुक्रवृद्धिकरश्च। राज। “अपक्वं खर्ज्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम्। पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम् ॥” अत्रि.१७अ। मधुरं शीतलं गुरु क्षयाभिघातदाहवातपित्तेषु हितं बृंहणं शुक्रकरञ्च। च.सू.२७अ.। क्षणमुशल्याम्। वै.निघ.।

खर्पतुत्थम्। क्ली। खर्परीतुत्थे। वै.निघ.।

खर्परम्। क्ली। स्वनामख्यातोपधातुविशेषे। থাপর। हिं खापरिया। मं कलखापरी। प.मु.। तस्य शोधनं यथा—“पुष्पाणां रक्तपीतानां रसैः पिष्टैश्च भावयेत्। नरमूत्रैश्च गोमूत्रैः यवाम्लेन ससैन्धवैः। सप्ताहं त्रिदिनं वापि पश्चाच्छुध्यति खर्परम्। तन्मारणं वङ्गवत् ज्ञेयम्। खर्परं पारदेनैव बालुकायन्त्रगं पचेत्। चूर्णयित्वा दिनं यावत् शोभनं भस्म जायते।” अथवा पत्तलीकृतं खर्परं लवणान्तर्निधाय पचेत् ॥ मतान्तरे गुणाः—खर्परं कटु क्षारं कषायं वामकं लघु लेखनं भेदनं शीतलं चक्षुष्यं रक्तपित्तहरं विषाश्मरीकुष्ठकण्डूघ्नञ्च। भा.। पुं। मृत्पात्रभेदे। থাপরা। प.मु.। खम्भाकारापूपपचनादिपात्रे। তাওয়া, চাটু। बा.टी.हेमा.। कपालास्थनि। মাথার খুলি। रा.नि.व.१८। नेत्राञ्जनभेदे। छत्रे। त्रिका.।

खर्परवटिका। स्त्री। ग्रहण्यधिकारे। “पक्वेष्टका हरिद्राभ्यामागारधूमकेन च। शोधितं पारदश्चैव कर्षार्द्धं तुलया धृतम्। भृङ्गराजरसैः शुद्धगन्धकं रससम्मितं। द्वाभ्यां कज्जलिकाङ्कृत्वा भावयेत्तु भेषजैः। सिन्धुवारदलरसे मण्डूकपर्णिकारसे (मधूकपुष्पजे रसे इति वा पाठः)। केशराजरसे चापि शीषसुन्दरजे रसे। रसेऽपराजितायाश्च सोमराजरसे तथा। रक्तचित्रकपत्रोत्थे रसे च परिभावितम्। रसमानप्रमाणेन छायायां शोषयेद्भिषक् ॥” বটী সর্ষপাভা, অনু. হবিমন্থ। ইষ্টকচূর্ণ, হরিদ্রাচূর্ণ ও ঝুলের সহিত শুদ্ধ পারা ১ তো. ভীমরাজরসে শুদ্ধ গন্ধক ১ তো. কজ্জলি করিবে। পরে নিশিন্দাপাতার রস, থুলকুড়ির রস, বা মৌলফুলের রস বা ক্বাথ, কেশুরের রস, গিমে শাকের রস, অপরাজিতাপাতার রস, সোমরাজক্বাথ এবং রক্তচিত্রকপত্ররস প্রত্যেকে ১ তোলা দ্বারা মাড়িয়া সর্ষপতুল্য বটী করিবে। रस.कौ.। भैष.।

खर्परालः। पुं। अश्वत्थविशेषे। मं लाखोपिंपरी। वै.निघ.।

खर्परिका(री)तुत्थकम्। क्ली। A sort of collyrium. नेत्रप्रसाधनविशेषे। तुत्थाञ्जने, कृत्रिमरसाञ्जने। गुणाः – कटु तिक्तं चक्षुष्यं रसायनं त्वग्दोषघ्नं दीपनं बलपुष्टिकरञ्च। रा नि व. १२। खर्परि। থাপর। मं कलखापरी।

खर्परीयकम्। क्ली। खर्परीतुत्थे। खर्परि। वै.निघ.।

खर्परीरसकम्। क्ली। खर्परीतुत्थे। কৃত্রিম রসাঞ্জন। रा.नि.व.१२। खर्परि। वै निघ.।

खर्व्वः (र्व्वः)। पुं। कुन्दकपुष्पवृक्षे। रा.नि.व. १०। त्रि। ह्रस्वे। अम.।

खर्व्वशाखः। त्रि। वामने। हे.च.।

खर्व्वा। स्त्री। नागबलायाम्। रा.नि.व.४।

खर्व्वु(र्व्वू)रः। पुं, क्ली। नदीनिष्पावे। रा.नि.व.१६।

खर्वु(र्वू)रा। स्त्री। तरदीवृक्षे। रा.नि.व.८।

खर्वूजम्। क्ली। तन्नामकफलविशेषे। খরমুজ। गुणाः—“मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु। स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम्। तेषु यत्स्यादम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत्। रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरम्परम् ॥” भा.।

खर्म्मम्। क्ली। पट्टवस्त्रे। पौरुषे। मे.।

खलम्। क्ली। कल्के। मे.। शस्यस्थाने। त्रिका.।

खलः (कः)। पुं। सूर्य्ये। धुस्तूरवृक्षे। रा.नि.व.१०। नालवे व्यञ्जनविशेषे। “मालुधानीयपुष्पैर्योऽतिगुणः स खल उच्यते। फलमूलैर्घनवाल्कं

व्यञ्जनं पाकतो घनं । लोहवरखल इत्यन्ये दीपसाः खखयोगिवत् । कल्को विलग्रलाटूमां तिलकल्कश्च तलम: । दधः सरोऽम्नः सस्नेहः खली हन्ति प्रवाहिकाम् ॥" श्रीकुकुटः अपराजितश्च नामापरौ खलावपि । वा.चि.१।१२अ.मन्यः । तमालहचे । श.च. । चि । नीचे । अधमे । मे. ।

खलकाम्बलिकः । पुं। तिलकल्के। वै निघ.।

खल(लि)तिः । पुं । इन्द्रलुप्तरोगिणि । টেকো । हे.च. । त्रिका. ।

खलमूर्त्तिः । पुं । पारदे । श.च. ।

खलयूपः । पुं । खड़यूपे ।

खलाधारा । स्त्री । तैलपायिकायाम् । তেলা পোকা । जटा. । [इत्यपि पाठोऽस्ति ।

खलिः । पुं । तिलकिट्टे । रा.नि.व.१६ । खल

खलिद्रुमः । पुं । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।

खलि(ली)नः । पुं, क्ली । खलीने । লাগাম। अ.टी.रा. । [खलसमूहे । अम. ।

खलिनी । स्त्री । कृष्णतालमूल्याम् । वै.निघ. ।

खलिशः / **खलेशयः** । पुं । (Tricopodus colisa.) मत्स्यविशेषे । খলশে মাছ । हारा.। ग्राहित्वं कषायत्वं वायुकोपनत्वं रूक्षत्वं लघुत्वं शूलहरत्वं किञ्चिदामप्रत्वञ्च। राज.३प.। रा.नि.व.१८।

खलुरेषः । पुं । मृगविशेषे । श.च. । [जटा. ।

खलेधानी । स्त्री । खले पशुबन्धनदारुणि ।

खलेवाली । स्त्री । खले गोबन्धनकाष्ठे । মেই কাঠ । हे.च. ।

खल्लः । पुं । वातकपच्चिणि । मे. । चर्मणि । থাল । त्रिका. । औषधमर्द्दनपात्रे । থল । क्ली । वाजिदन्तायस्य निम्नकृष्णत्वे । "निम्नकृष्णश्च दन्तायं खल्लमित्यभिधीयते ।" अ.द.४अ. ।

खल्लकी । स्त्री । शर्करायां । খাঁড় । वै.निघ.।

खल्लिका । स्त्री। पिष्टकादिभर्ज्जनपात्रे । श.च.।

खल्लि(ल्ली)टः । त्रि। खलतौ । श.र.। त्रिका.।

खल्ली । स्त्री । हस्तादौ शिरामोटने । থালধরা। सि.यो.विसूची.चि. । "खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी।" सरलदेवदारौ। वै.निघ.वा.व्या.चि.।

खल्लीवर्द्धनः । पुं । दन्तवेष्टगरोगविशेषे । मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः । खल्लीवर्द्धनसंज्ञोऽसौ सञ्जाते रुक् प्रशाम्यति ॥ भा.म.४भ. मुखरो.चि. । [निघ. ।

खल्वटः । पुं । कासरोगे । মং খোকলা । वै.

खल्वाटः । पुं । खलतौ । हे.च. ।

खल्लुका । स्त्री । नाभिशङ्के । र.सा.सं. ।

खवल्ली । स्त्री । आकाशवल्ल्याम् । रा.नि.व.३ ।

खवारि । क्ली । आन्तरिक्षोदके । रा.नि.व.१४।

खवाष्पः । पुं । हिमे । हारा. । [व.१३ ।

खशब्दाङ्कुरः । पुं, क्ली । वैदूर्य्यमणौ । रा.नि.

खशा । स्त्री । मुरामांस्याम् । मं मरवा । श.च.।

खशेटः । पुं । खलिसमत्स्ये । त्रिका. ।

खश्वासः । पुं । वायौ । त्रिका. ।

खसः । पुं । पामायाम् । খোস্ রোগ । वीरणमूले । वै.निघ.वा.व्या.चि. ।

खसकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. । क्षीरीशवृक्षे । ক্ষীরীশ গাছ । प.मु. । क्षीरकञ्चुकीवृक्षे । र.मा. । [ড়ার । र.मा. ।

खसगन्धः । पुं । क्षीरकञ्चुकायाम् । क्षीरक-

खसतिलः । पुं । खखसे । পোস্তা গাছ । गुणाः—"तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः । स्यात्तद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु । ग्राहि तिक्तकषायञ्च वातकृत्कफकासहृत् । धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् । मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात्पुंस्त्वनाशनम् ॥" भा. ।

खसफलम् । क्ली । खखसे । পোস্ত, ঢেঁড়ি। वै.निघ. । [টামাংসী । रा.नि.व.१२ ।

खसम्भवा । स्त्री । आकाशमांस्याम् । স্থম জ-

खसर्पणवटी । स्त्री । यदृच्छधिकारे । See खर्परवटिका ।

खसवीजम । क्ली । खखसे । পোস্তদানা । हिं खाखसदाना । गुणाः—बल्यं वृष्यं सुगुरु कफकरं वातशमनञ्च । भा. ।

खसखसः । पुं । खसनाम्ना मालवदेशे प्रसिद्धः ।

थाक्नी, পোস্তদানার গাছ। गुणा:—पाके मधुर: कान्तिवीर्य्यबलप्रदश्च। रा.नि.व.४।

खस्खसरस: (सार:) (क्षीरं) । पुं,क्ली। अहिफेने। वै.निघ। [मणौ। वै.निघ.।

खस्फटिक: । पुं। चन्द्रकान्तमणौ। सूर्य्यकान्त-

खाखस: (तिल:) । पुं। खसतिले। থা-ক্সী, পোস্ত গাছ। See खसतिल:।

खाखसतिलोद्भूतम् । क्ली। खस्खसे। পো-স্ত। वै.निघ.।

खाजिक: । पुं। लाजायाम्। খৈ। हारा.।

खाटि: । स्त्री। किणे। मे.।

खाड़(ण्ड)व: । पुं। मधुराम्ललवणनानासुगन्धिद्रव्यकृतखाद्यविशेषे। "खाड़वा: फलमधुराम्ललवणा: सुगन्धिद्रव्यजा: नानाविधा" इति। शिवदास:। द्वीपान्तरखर्ज्जूरे। वै.निघ.।

खात(त्र)म् । क्ली। पुष्करिण्याम्। अम.।

खादन: । पुं। दन्ते। हे.च.। क्ली। आहारे। वै.निघ.। [तभोजनपात्रे। नकु.१८अ.।

खादनकोष्ठकम् । क्ली। अश्वस्य हिहस्तोन्न-

खादिर: । पुं। विट्खदिरे। खदिरसारे। रा.नि.व.१८।

खादिरसार: । पुं। खदिरे। খয়ের। गुणा:—कटुत्वं तिक्तत्वं उष्णत्वं कफवातव्रणकण्ठामयनाशित्वं रुचिकरत्वं दीपनत्वञ्च। रा.नि.व.८।

खाद्यम् । क्ली। अष्टविधाहारान्यतमाहारे। খাবার জিনিষ। रा.नि.व.२०।

खाद्यपत्री । स्त्री। खदिरवृक्षे। रा.नि.व.८।

खानि: । स्त्री। खनौ। हे.च.।

खानिकम् । क्ली। कुड्यच्छेदे। দেওয়ালের গর্ত্ত। त्रिका.। रन्ध्रे। वै.निघ.।

खानिष्कम् । क्ली। अतिसूक्ष्ममांसे। वै.निघ.।

खानोदक: । पुं। नारिकेले। त्रिका.।

खापगा । स्त्री। गङ्गायाम्। हे.च.।

खार: । पुं। खारीपरिमाणे।

खारि: (री) । स्त्री। परिमाणविशेषे। स च द्रोणचतुष्टयपरिमाणे, शताधिकाष्टाविंशतिशरावपरिमाणे वा (१२८ श.)। "चतुराढ़को भवेद्द्रोण: खारी द्रोणचतुष्टयम्।" वै.निघ.।

खारिक: । पुं, क्ली। पुष्करतीर्थसमीपे प्रसिद्धे महापारेवतफले वृक्षे च। বড় খেজুর। रा.नि.व.११।

खार्ज्जूरसुरा । स्त्री। खर्ज्जूरधातकीपुष्पकृतसुराविशेषे। वै.निघ.। खर्ज्जूरमद्ये। খেজুররসের মদ। गुणा:—"मार्द्वीकाल्पान्तरं किञ्चित् खार्ज्जूरं वातकोपनं। तदेव विशदं रुच्यङ्कफघ्नङ्कर्षणं लघु। कषायं मधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्॥" सु.सू.४६अ.। पिण्डखर्ज्जूरविकृतिभवं खार्ज्जूरमुच्यते। मतान्तरम्। "तालसिन्दीलखर्ज्जूरमूर्द्धान्युच्छिद्य गृह्यते। यद्रसं तत्तदाख्यं हि विज्ञेयं तत्परायणै:॥" तोड़.वृद्धशौनक:।

खालित्यम् । क्ली। कपालरोगे। টাকরোগ। लक्षणं यथा—"तेजोऽनिलाद्यै: सह केशभूमिं दग्ध्वाशु कुर्य्यात् खलतिन्नरस्य। किञ्चित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्य्याद्धरिप्रभुमञ्च शिरोरुहाणां॥" च.।

खाश्मरी । स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

खिखि: । पुं। शृगालविशेषे। থ্যাক্শিয়ালী। मं कोङ्का। मे.।

खिङ्कि(ङ्खि)र: । पुं। खिखौ। থ্যাক্শিয়ালী। मे.। खारिखालके। গন্ধদ্রব্যবিশেষ, জলবালা। विश्व.हे.च.।

खिचा । स्त्री। खेचरिकास्त्रे। वै.निघ.।

खिदिर: । पुं। चन्द्रे। वै.निघ.।

खिद्र: । पुं। रोगे। उज्वा.। [नि.व.४।

खिरहिट्टी । पुं। महासमङ्गानामक्षुपे। रा.

खिल: । त्रि। अप्रहते (भूम्यादौ)। रा.नि.व.२।

खिलाह: । पुं। पाण्डुकेसरपुच्छे कपिलवर्णाश्वे। "खिलाह: कपिलो वाजी पाण्डुकेसरबालधि:।" ज.द.१अ.। [श्वेतपीतक:।" ज.द.१अ.।

खुङ्गाह: । पुं। श्वेतपीतवर्णाश्वे। "खुङ्गाह:

खुञ्ज(ञ्जा)क: । पुं। देवताड़वृक्षे। र.मा.।

खुड़: । पुं। वातरक्तरोगे। वै.निघ.।

खुड़कः । पुं । गुल्फे । सु.नि १ऋ. ।

खुड़वातः । पुं । वायुरोगभेदे । वै.निघ. ।

खुड्डाकः । त्रि । क्षुद्रे । ह्रस्वे । कनिष्ठे । च. ।

खुड्डाकपद्मकतैलम् । क्ली। वातरक्ते तैलम्। पाठः—"पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनीक्काथसाधितम् । स्यात्पिष्टैः सर्ज्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः । खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातास्रदाहनुत् ॥" रस.र.। च.चि.२९ऋ. ।

खु(क्षु)रः । पुं । शफे । पश्वादिर खुर । श्मश्रुच्छेदनास्त्रे । क्षुर । श.र.। कोलदले । कुलपाता। नखीनामगन्धद्रव्ये । मे.। खट्वादिपादुके । खुरो । धरणि. ।

खु(क्षु)रकः । पुं । तिलवृक्षे । श.च. । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेखाड़ा । क्ली । उत्तमवङ्गे । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. । [कयुक्त । अम. ।

खुरणसः । त्रि । चिपिटनासिके । চেপ্টা-না-

खुरसाना । स्त्री । खोरासनीयमान्याम् । वै.निघ.। पुं । खोरसानदेशीयोत्तमाश्वे । "ताजिकाः खुरसानाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।" नकुलः ।

खुराकः । पुं । यवनाले । जनार । पशौ । वै.निघ. । [তের ভাঁড় । उपधाने । मे. ।

खुरालिकः । पुं । नापितभण्डाराम् । नापि-

खुरासनी-वचा । स्त्री । तद्देशीयवचायाम् । শ্বেত বচ । मं श्वेतवेखण्ड । वै.निघ. ।

खुरासानी-यमानी । स्त्री । यमानीभेदे,खुरमाण इति महाराष्ट्रादौ । गुणाः—"खुरासानीयमानी तु कटुः रूक्षा च पाचिका । ग्राहिकोष्णा मादिका च गुर्व्वी वातकरी मता । कफनाशकरी प्रोक्ता गुणास्त्वन्ये यमानिवत् ॥" वै.निघ. ।

खुरिकापत्रः । पुं । केनीनामपत्रशाके । मं केनी.। वै.निघ. । [ऋ. ।

खुलकः । पुं । जङ्घापादयोः सन्धौ । सु.चि.१८

खुल(ल्व)का । स्त्री । नाभिशङ्के । र.सा.सं. ।

खुल्लम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

खुल्लकः । त्रि । स्वल्पे । ऋ.टी. ।

खेगमनः । पुं । कालकण्ठपक्षिणि । श.मा. ।

खेचरः । पुं । पारदे । पक्षिणि । क्ली । खेचराञ्जने । वै.निघ. । कासीसे । হিরেকস । र.सा.सं. ।

खेचरा । स्त्री । आकाशवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

खेचराञ्जनम् । क्ली । कासीसे । হিরেকস । वै.निघ. । [पाकराज. ।

खेचरान्नम् । क्ली । खेचरिकायाम् । खिचुड़ी।

खेटः । पुं। कफे । मे.। अश्वे । क्ली । तृणे । श.र.।

खेदिनी । स्त्री । अश्मन्तपर्णीवृक्षे । श.च. ।

खेला । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । কেনা । गुणाः—मधुरा शीता स्तन्यदा रुचिकृच्च। रा.नि.व.५।

खेसरः । पुं। अश्वतरे । খচ্চোর । रा.नि.व.१९।

खोङ्गा(ङ्गा)हः । पुं। श्वेतपिङ्गलवर्णाश्वे। हे.च.।

खोटः (कं) । पुं, क्ली । यमक, फुट इति ख्याते रसजारणद्रव्ये । तल्लक्षणं यथा—"खोटकं स्वर्णसंतुल्यं समावर्त्तञ्च कारयेत् । कुक्कुटाण्डनिभं सूतं पटु भेदि भवेद्यदा । आवर्ज्जितं पुनस्तद्वत् खोटञ्च-ङ्गरसाकृति । अक्षयं कठिनं श्वेतं शिखिना मृदुना पचेत् । श्वेतपीतगुरुत्वञ्च मृदुसिक्थकसन्निभम् । अग्निमध्ये यदा तिष्ठेत्पोटबद्धस्य लक्षणम् । नानावर्णस्तथा स्वच्छो धृतो योऽग्नौ जलौकावत् । वर्द्धते सूतको यस्य जलौकाबद्धलक्षणम् ॥"

खोटिः (टी) । पुं, स्त्री । कन्दुरुखोटी । च.द. वा.व्या.चि. । पालङ्कीवृक्षे । श.च. ।

खोड़ः (रः) (लः) । त्रि । खञ्जे । अम. ।

खोरकः । पुं । गर्द्दभज्वरे । गजवै. ।

खोलकः । पुं । वल्मीके । উইঢিপি । शिरस्त्राणे । পাগড়ী । त्रिका.। पूगकोषे । গুপারির খোলা । मे. ।

खोलिः । स्त्री । तूणे । श.मा. ।

ग

गगनम् । क्ली । अभ्रधातौ । अभ्र । मेघे । रा.नि.व.२३ कनकसुन्दररसे । [See अभ्रम् ।

गगनमारकगणः । पुं । अभ्रमारकद्रव्येषु ।

गगनसुन्दरः । पुं । ग्रहण्यां रसः । रसः १ तो. गन्धकं २ तो. अभ्रं ८ तो. अलिन वटी कार्य्या । मा.२ – ४ र. । र.चि. । अन्यः ज्वरातिसारे—टङ्कणहिङ्गुलगन्धकाभ्रं प्र. समम् । क्षीरिक्षीरसेन (খিরুই) ३ भावनाः । भैष. ।

गगनस्पर्शः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

गगनादिलौहम् । क्ली । सोमरोगे । "गगनं त्रिफला लौहं कुटजङ्कटुकत्रयम् । पारदो गन्धकश्चैव विषटङ्कणसर्जिका: । त्वगेला तेजपत्रञ्च वङ्गं जीरकयुग्मकं । एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् । तदर्द्धं चित्रकं चूर्णं ···॥" অভ্র, ত্রিফলা, লৌহ, কুড়চি, ত্রিকটু, পারা, গন্ধক, বিষ, সোহাগার খৈ, সাজিমাটী, গুড়ত্বক্, এলা, তেজপত্র, বঙ্গ, জীরা, কৃষ্ণজীরা প্রত্যেকে সমভাগ চূর্ণ। সর্ব্বচূর্ণার্দ্ধ চিত্রকমূলচূর্ণ । र.सा.सं. ।

गगनादिवटी । स्त्री । वातरोगे । अभ्रकपारदगन्धकताम्रकमुण्डलौहतीक्ष्णलौहस्वर्णमाक्षिकं एषां प्र. समभागं यष्टीवासकद्राक्षाभूकुष्माण्डक्वाथेन मर्द्दयेत् । मा. २ र. । অভ্র, পারা, গন্ধক, তামা, মুণ্ড ও তীক্ষ্ণলৌহ, স্বর্ণমাক্ষিক প্রত্যেকে সমভাগ ; যষ্টিমধুর কাথ, বাসাকাথ, কিস্মিসের কাথ ও ভূমিকুষ্মাণ্ডকাথে মর্দ্দন। মাত্রা ২রতি। অনুপান ঘৃত ও মধু। र.सा.सं.।

गगनाम्बु (नोदकम्) । क्ली । नीहारजले । आकाशवारिणि । गुणाः—त्रिदोषघ्नं बल्यं रसायनं मेध्यं रक्षोघ्नं शीतलम् आह्लादकं ज्वरदाहविषघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. ।

गङ्कका (ङ्गा, का) । स्त्री । स्वनामख्यातमत्स्याम् । तज्जलगुणाः—शीतं स्वच्छं स्वादु अतिरोचकं पथ्यं पाचकं पावनं तृष्णामोहघ्नं दीपनं प्रज्ञाकरञ्च । रा.नि.व.१४। लज्जालुकायां । वै.निघ.।

गङ्गाचिल्ली । स्त्री । चिल्लविशेषे । গাংচীল। হাড়া. । [चिका. । See चिल्लः ।

गङ्गाटेयः । पुं । चिङ्गटमत्स्ये । চিংড়ি মাছ।

गङ्गाधरक्वाथः । पुं । अतीसारे कच्चटाद्यपरनामकषाये । "कच्चटदाड़िमजम्बूशृङ्गाटकपत्रवह्निःष्ठं । जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात् ॥" কাঁচড়া, দাড়িম, জাম, শিঙ্গাড়া (ইহাদের) পাতা, বালা, মুতা, শুঁট প্রত্যেকে ২২॥০ র. । भा. ।

गङ्गाधरचूर्णम् (बृहत्) । क्ली । अतीसारे औषधम् । मुस्ताश्योणाकशुण्ठीधातकीपुष्पलोध्रबालकबिल्वशलाटुमोचरसपाठेन्द्रयवकुटजत्वगाम्रास्थिवराहक्रान्तातिविषाणां प्र. चूर्णं समभागम् । মুতা, শ্যোণা, শুঁট, ধাইফুল, লোধ, বালা, বেলশুঁটা, মোচরস, আকনাদি, ইন্দ্রযব, কুড়চিছাল, আম্রাস্থি, বরাহক্রান্তা, আতইচ প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ । अन्यद्यथा—मुस्तेन्द्रयवमोचरसबिल्वशलाटुधातकीलोध्राणि प्र. समभागानि । गुडेन सेव्यम् । মুতা, ইন্দ্রযব, মোচরস, বেলশুঁটা, ধাইফুল, লোধচূর্ণ প্রত্যেকে সমভাগ। अपरं यथा—मोचरसमुस्तकशुण्ठीपाठाश्योणाकधातकीपुष्पाणि प्र. समभागानि । दधिमस्तुना सेव्यम् । মোচরস, মুতা, শুঁট, আকনাদি, শ্যোণা, ধাইফুলচূর্ণ প্রত্যেকে সমভাগ। भा.म.१भ. ।

गङ्गापत्री । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाकविशेषे । मं गङ्गावती । कं वहगांधारी । गुणाः—कटुः उष्णा वातघ्नी व्रणरोपणी च । रा.नि.व.१० । र.सा.सं.अभ्रमारणे । लज्जालुकायां । वै.निघ. ।

गच्छः । पुं । वृक्षे । हे.च. ।

गजः । पुं । हस्तिनि । अयं कुलचरत्वात्तद्गुणः । नागकेशरवृक्षे । নাগেশ্বর গাছ । वै.निघ. । गजपिप्पल्याम् । पञ्चतिक्तघृतम् । गजपुटे । प्रयोगा. ।

गजकणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । र.मा. । सा.कौ.वाहुशालगुडे । [रा.नि.व.७ ।

गजकन्दः । पुं । हस्तिकन्दनामकमहाकन्दशाके ।

गजकर्णा (र्णी) । स्त्री । करिकर्णवत्पत्रे कन्दशाकविशेषे । हिं हस्तिकर्णा । मं वह्नस्त्रीकन्द । गुणाः—तिक्ता उष्णा वातकफहरा पाके स्वादुः शीतज्वरघ्नी पाण्डुशोथकृमिप्लीहगुल्मानाहोदरघ्नी वनशूरणवत् ग्रहण्यर्शोघ्नी च । भा.पू.१भ.शाकव.। आखुकर्णीलतायाम् । रा.नि.व.३।

गजकर्णिका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । काँकुड़ । वै.निघ. । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशा । रा.नि.व.३ ।

गजकुसुमः । पुं, क्ली । नागकेशरवृक्षे तत्पुष्पे च । नागेश्वर गाछ वा ताहार फूल । भैष. मुखरी.चि.खरिमेदा.गुड़ी. ।

गजकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । भा.रुद्रतैले । "गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मनुदग्निवर्द्धनी । उष्णा निहन्त्यतीसारं श्वासकण्ठामयक्रिमीन् ॥" भा. ।

गजकेश(स)रः । पुं । नागकेशरे । नागेश्वर । सि.यो.छर्द्दि.चि.एलादिगुड़ी. । "लवङ्गगजकेशरकोलमज्जाः ।"

गजकेश(स)रीरसः । पुं । आमज्वरादौ रसः । "शुद्धसूतं विषङ्गन्धं व्योषं त्रिफलमेव च । जयपालसमङ्कृत्वा भृङ्गतोयेन मर्द्दयेत् ॥" भा. १ रु. । रस.कौ. ।

गजचिर्भ(र्भि)टः (टा) । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा, गोरक्षलाड़ु । प.मु. । रा.नि.व ३। च.द.गुल्म.चि. । (टः) गोडुम्बायां । गोमक । चिका. ।

गजजातिः । स्त्री । हस्तिजातौ । सा त्रिधा भद्रः मन्द्रः मृगश्चेति । रा.नि व.१९ ।

गजदन्तः । पुं । करिदन्ते । हातिर दाँत । वै.निघ. । एतन्मषी श्वित्रघ्नी ।

गजदन्तफला । स्त्री । डङ्गरीनामफलशाकलतायाम् । रा.नि.व.७ ।

गजदन्तवत् । क्ली । मूलके । वै.निघ. ।

गजदन्तिका । स्त्री । हस्तिदन्तायाम् । वा. उ.२६अ.। [अश्वत्थ । हिं वालियापिपल । भा. ।

गजद्रुमः (पादपः) । पुं । नन्दीवृक्षे । गश्रा

गजपिप्पली । स्त्री । (Scindapsus officinalis.) Syn. Pothos officinalis. स्वनामख्यातवृक्षे । गजपिपुल । तें गजपिप्पलु । सा चविकायाः फलमिति केचित् । "चविकायाः फलम्प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली ।" इति । गुणाः—दीपनी पाचनी उष्णत्वाद्रसशोधनी ग्राहिणी कटूष्णा रुच्या स्तन्यविवर्द्धिनी च । रा.नि.व.६ । तत्फलं विष्टम्भि दुर्जरं रुच्यं शीतलं वातकोपनं विपाके मधुरं रक्तपित्तघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. ।

गजपुटम् । क्ली । औषधपुटनार्थं सपादहस्तपरिमितनिम्नायतवृत्तखाते । ऊर्द्ध १।० हात, आयत १।० हात । "सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते । वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत् । पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे । अथार्द्धानि करण्डानि अर्द्धान्युपरि निःक्षिपेत् । एतद्गजपुटम्प्रोक्तं ख्यातं सर्व्वपुटोत्तमम् ॥" भा. । "गजप्रमाणगम्भीरं शुषिरं क्रमशस्ततं । वितस्तिद्वितयमुखं त्रिवितस्तितलं तथा । एवं विधाय यत्नेन विशिरस्ककरीरवत् । तस्य पादत्रयं सम्यक् पूरयित्वा वनोपलैः । भैषज्यकोष्ठिकां तत्र स्थापयित्वा ततः पुनः । वनोपलैः संवृणुयादेतद्गजपुटं स्मृतम् ॥" गभीर २ हात वा १५० हात, ७ विगत तला, २ विगत मुखेर फाँड़ गर्त्त । अत्रि. । हस्तप्रमाणगर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः । इति प्रयोगा. । [हि.च. ।

गजप्रिया । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । शालविशेष ।

गजबला । स्त्री । गोरक्ष्याम् । गोरक्षचाकुलिया । "नयति गजबलामूलं ।" च.द.कास.चि. ।

गजभक्षः (क्ष्यः) (कः) । पुं । तालवृक्षे । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.८।११ ।

गजभक्षा (क्ष्या) । स्त्री । The gum olibanum tree. शल्लकीवृक्षे । प.मु. ।

गजमदः । पुं । हस्तिमदे । वै.निघ. ।

गजमदहरणी । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलतायाम् । वै.निघ. । [रा. । श.मा. ।

गजमाचलः (मोटनः) । पुं । सिंहे । हा-

गजमुक्ता । स्त्री । करिगण्डस्थमुक्तायाम् । वै. निघ. । [नाद । भैष.कुष्ठ.चि. । सु.चि.९अ. ।

गजल(ले)ण्डः । पुं । हस्तिविष्ठायां । हातीर

गजवल्लभा । स्त्री । गिरिकदलीवृक्षे । बूनो कला । शल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गजवाजिप्रिया । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । भूँइकुमड़ा । वै.निघ. । [चिकित्साशास्त्रे । चर. ।

गजवैद्यकम् । क्ली । पालकाप्य(व्य)कृतगज-

गजाख्यः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । चाकन्दा गाछ । रा.नि.व.४ ।

गजाण्डम् । क्ली । पिण्डमूलके । रा.नि.व.७ ।

गजादनः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । र.मा. ।

गजादिनामा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । "गजादिनामाकरहाटकुष्ठैः ।" सु.चि.१८अ. ।

गजारिः । पुं । गजमादनशल्लकीवृक्षे । "गजारिस्तरुसिंहयोः ।" इड्डचन्द्रः ।

गजाशनः । पुं । कमलकन्दे । वै.निघ. । अश्वत्थवृक्षे । मद.व.५ । शालवृक्षे । र.मा. ।

गजाशना । स्त्री । भङ्गायाम् । भाङ, सिद्धि । श.च. । शल्लकीवृक्षे । पद्ममूले । र.मा. । शणवृक्षे । वै.निघ. । [चि.द.अर्श.चि.बहुशालगुड़े ।

गजाह्वः । पुं, क्ली । नागकेशरवृक्षे तत्पुष्पे च ।

गजाह्वया । स्त्री । यूथिकाक्षुपे । श्वेत यूँइ । रा.नि.व.१० । गजपिप्पल्याम् । भा.पू.१भ. ।

गजाह्वा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । "गजाह्वा व्याधिघातका ।" भा.पू.१भ. ।

गजेष्टा । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । रा.नि.व.७ ।

गजोपकुल्या । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. २भ.ग्रहणी.चि. । भैष.कुष्ठचि. । [निघ. ।

गजोपमः । पुं । कुमार्य्यां । घृतकुमारी । वै.

गजोषणा । स्त्री । गजपिप्पल्यां । रा.नि.व.५ ।

गञ्जा (ह्वा) (ञ्जिका) । स्त्री । मद्यभाण्डे । श.र. । मदिरागृहे । अम. । रत्नखनौ । मे. । गाँजा इति प्रसिद्धे वणिग्द्रव्ये । गुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

गञ्जायिका । स्त्री । शक्राशने । सिद्धि, भाङ ।

गठो(ड़ो)त्थम् । क्ली । साम्भरापरपर्य्याये लवणे । सामर लवण । रा.नि.व.६ ।

गडः (कः) । पुं । मत्स्यभेदे । गड़ूइ माछ । मे. । गुणाः—मधुरः रुक्षः कषायः शीतः लघुश्च । राज.१प. । क्ली । साम्भरलवणे । रा.नि.व.६ ।

गड़देशजम् । क्ली । साम्भरलवणे । रा.नि.व.६ ।

गड़लवणम् । क्ली । साम्भरदेशजलवणे । साम्भर लवण । गुणाः—लवणं तूषदर्कं मलघ्नम् उष्णं दीपनं कफवाताशोघ्नं कोष्ठशोधनञ्च । रा.नि.व.६ ।

गड़ाख्य(दिलवण)म् । क्ली । साम्भरलवणे । रा.नि.व.६ । [१८ ।

गड़िः । पुं । तरुणवृषे । युवा षाँड़ । रा.नि.व.

गड़िशः । पुं । तन्नामकमत्स्यविशेषे । गुणाः—गड़िशो मधुरो ग्राही बल्यो वह्निप्रदो गुरुः । राज.१प. ।

गड़ुः (ड़ूः) । पुं । पृष्ठग्रन्थौ । कुँज । रा.नि.व.२० । गलगण्डे । पृष्ठगुड़े, स च घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसवृद्धिः । अ.म. । शल्यास्त्रे । श.र. । किञ्चुलुके । त्रिका. । मन्यास्तम्भरोगे । वै.निघ. । त्रि । कुब्जे । मे. ।

गड़ुरः (लः) । त्रि । कुब्जे । कुँजो । श.र. ।

गड़ु(ण्डू)पदः । पुं । किञ्चुलुके । केंचो । मंदाणा । अम. । [शर्करायाम् । वै.निघ. ।

गड़ोलः । पुं । गुड़े । उणा. । ग्रासे । हे.च. ।

गड्डु(ड्डू)कः । पुं । सौवर्णभृङ्गारे । सोणार गाड़ू । श.र. ।

गद्या(द्या)ण(ल)कम् । क्ली । ४८ अथवा ६४ रक्तिकमाने । लीलावती । वैद्यकम् । शाणषट्के, शताधिकद्विनवतिरक्तिकासु वा । २ तोला । "गद्याणोमाषकैः षड्भिः··· । त्रिभिः शाणैर्भवेत्तोला षड्भिर्गद्याणकं विदुः ॥" तोड़रानन्द. ।

गणः । पुं । अजमोदायाम् । राँधुनी । मं किरमाणीओवा । वै.निघ. । चौरनामगन्धद्रव्ये । मे. ।

गणकर्णिका । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । रा.नि.व.३ ।

गणपीठकम् । क्ली । वक्षसि । श.च. ।

गणरूपः (कः) । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । अम. । श्वेतार्कवृक्षे । र.मा. । मन्दारार्के । रक्तार्के । रा.नि.व.१० । See राजार्कः ।

गणरूपी (इन्) । पुं । श्वेतार्के । श्वेत आक

न्ग । र.मा. । अर्कवृक्षे । वै.निघ. । रक्तार्कै । रा.नि.व.१० ।

गणवतीसुतः । पुं । दिवोदासे । "धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशिराजः सुधीश्वरः । पालिकाख्या गणवती करेणुश्चिरासुतः ।" पालकाप्ये । त्रिका.।

गणहासः (कः) । पुं । चोरनामकगन्धद्रव्ये । चोरा इति पश्चिमदेशे । গেঁঠেলা। मं गटीला । रा.नि.व.१२ । चण्डालकन्दे । अजमोदायाम् । शाकुनी । वै.निघ. ।

गणिका । स्त्री । यूथिकापुष्पवृक्षे । যূঁই ফুলের গাছ । र.मा. । श्वेतयूथिकायाम् । শ্বেত যূঁই গাছ । रा.नि.व.१० । पीतयूथिकायां । वै.निघ.। गणिकारिकायाम् । গণিরি । श.र. । हस्तिन्यां । जटा. ।

गणिकारिका । स्त्री। (Premna serratifolia. Syn. P. Spinosa.) क्षुद्राग्निमन्थे । ছোট গণিরি । तें चिरिनेल्लिचेट्टु । गुणाः —कटूष्णतिक्तवातकफशोफश्लेष्माग्निमान्द्यार्शोमलविष्टम्भश्रमहरी । रा.नि.व.९ । See अग्निमन्थः । गणिकारीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

गणिकारी । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे, कोङ्कणदेशे स्वनाम्ना प्रसिद्धे । বাসন্তীফুলের গাছ । मं गणारी । गुणाः —अतिसुरभिः त्रिदोषघ्नी दाहशोषहरा कामोद्दीपनी च । रा.नि.व.१० । गणिकारिकायाम् ।

गणेरुः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । কনিকাফুলের গাছ । पारिभद्रवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । हस्तिन्यां । मे. । [चे । वै.निघ. ।

गणेरुकः (का) । पुं. स्त्री । गणिकारिपुष्पवृ-

गणेशः (कुसुमः) । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे । रा.नि.व.१० । [मूलानि ।" अर्कप्रकाशः ।

गणेशप्रियः । पुं । रक्तकरवीरे । "गणेशप्रिय-

गणेशभूषणम् । क्ली । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३।

गणोत्साहः । पुं । गण्डके । গণ্ডার । त्रिका.।

गण्डः (कः) । पुं । खड्गिनि । গণ্ডার । मे. । कपोलदेशे । গাল । रा.नि.व.१८ । रोगविशेषे । "निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले । महान्वा यदि वा ह्रस्वं गण्डमिति निर्दिशेत् ॥" सु.नि.११अ. । वारिकापोले । अम. । ग्रन्थौ । चिह्ने । पिटके । मे. । [१६अ. ।

गण्डकर्णः । पुं । बाह्यदीर्घैकपालिकर्णे । सु.सू.

गण्डकारी । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वराक्रान्ता । श्वेतलज्जालुकायाम् । लज्जावती । र.मा. । खदिरीवृक्षे । अम. । श.च. ।

गण्डकाली । स्त्री । खदिरीवृक्षे । अम. । काकजङ्घायां । কেশোঠেঙা । शल्लकीवृक्षे । वै.निघ ।

गण्डकी । स्त्री । इक्षुदण्डे । আখ । नकुल.१२अ. ।

गण्डकुसुमम् । क्ली । गजमदे । हारा. ।

गण्डगात्रम् । क्ली । (Annona squamosa.) आतापिफले । আতা, নোনা । हिं शरीफा । मं शीताफल । गुणाः —"गण्डगात्रं हिमं हृद्यं वातपित्तनिसूदनं । श्लेष्मलं तर्षशमनं वान्त्युत्क्लेशनिपीडनम् ॥" अत्रि. । श.च. ।

गण्डगोपालिका । स्त्री । आम्रवाटिकास्थकीटविशेषे । আমপোকা। हिं गण्डगुयारि। भा. ।

गण्डदूर्वा । स्त्री । जलोपरिजायमानदूर्वाविशेषे । দূর্ব্বাবিশেষ, গেঁটে দূর্ব্বা । हिं गाण्डरि दुविपाच । मं गण्डरदूर्वा गाढ़ीहरियाली । कं मोनगत्ते । गुणाः—मधुरा शीतला वातपित्तज्वरघ्नी द्वन्द्वदोषघ्नी भ्रमतृष्णाश्रमघ्नी च । रा.नि.व.८ । "गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः । तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत्कटुपाकिनी । दाहतृष्णा बलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥" भा. ।

गण्डफलकः । पुं । प्रशस्तगण्डस्थले । প্রশস্ত গাল । वै.निघ. ।

गण्डमाला । स्त्री । Inflamation of the glands of the necks &c. स्वनामख्यातगलरोगविशेषे । গণ্ডমালা । तस्य सम्प्राप्तिरूपे— "कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु । मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः ॥" मा.नि.। "मेदस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षावङ्क्षणगा मलाः । सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान्वार्त्ताकामलकाकृतीन् । अवगाढ़ान् बहून् गण्डान् चिरपाकांश्च कुर्वते । पच्यन्तेऽल्परुजस्त्वन्ये स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुराः । नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घ-

कालानुबन्धिन:। गण्डमालापची चेयं दूर्व्वैव च-यहद्धिभाक्। तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दिपार्श्वरुक्कासपीन-सां ॥" वा.उ.२९अ.। "छर्द्दिर्विरेचनं स्वेदो नस्यं धूम: शिराव्यध:। अग्निकर्म्म चारयोग: प्रलेपो लङ्घनानि च। पुराणघृतपानञ्च जीर्णलोहितशा-लय: ॥" इति पथ्यापथ्यम्।

गण्डमालिका। स्त्री। गण्डमालायाम्। लज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५।

गण्डरोग:। पुं। अश्वस्य मुखरोगभेदे। "ग ण्डाभ्यन्तरगो गण्ड: गण्डरोग इति स्मृत:।" ज. द.२९अ.।

गण्डशैल:। पुं। ललाटे। हे.च.।

गण्डस्थलम्। क्ली। कपोलदेशे। वै.निघ.।

गण्डाङ्ग:। पुं। खड्गिनि। গণ্ডার। श च.।

गण्डारि:। पुं। कोविदारवृक्षे। রক্তকাঞ্চন গাছ। भा.। मत्स्यविशेषे। वै.निघ.।

गण्डालजी। स्त्री। गण्डजरोगे। लक्षणं— "गण्डालजी स्थिर: शोफ: गण्डे दाहज्वरान्वि-त: ॥" वा.उ.२१अ.।

गण्डालिनी (ली)। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८। श्वेतदूर्व्वायाम्। अम.। सर्पाक्ष्याम्। সুগন্ধ রাস্না। भा.। [सु.शा.५अ.।

गण्डास्थि। क्ली। कपोलास्थिद्वये। च.शा.७अ.।

गण्डि:। पुं। वपुषे। कण्ठमणौ। तरुशाखा-याम्। वै.निघ.। तरुकाण्डे। हे.च.।

गण्डीर:। पुं। शाकविशेषे। গণ্ডিনী, শালি-ঞ্চ, শমঠ শাক, গুনঠিয়া। अ टी.भ.। च.सू.४ अ.। मञ्जिष्ठायाम्। सुहीवृक्षे। रा.नि.व.८। कटुशूरणे। वै निघ.।

गण्डीराद्यतैलम्। क्ली। मण्डलकिटिमादि-कुष्ठरोगेषु हितम्। "गण्डीरिकाचित्रकमार्कवार्क-कुष्ठद्रुमत्वग्लवणै: समूत्रै:। तैलम्पचेत्"……। তৈল ৪ শ. গোমূত্র ১৬ শ.। কল্ক—সুহী-ক্ষীর বা মঞ্জিষ্ঠা, চিত্রকমূল, ভৃঙ্গরাজ, আ-কন্দ-আটা, কুড়, কুটজত্বক্ বা সোণালুছাল এবং সৈন্ধব লবণ মিলিত ১ শ.। च.द.।

गण्डीरिका (री)। स्त्री। सुहीवृक्षे। মন-সা সিজুর, তেকাঁটা সিজু। रा.नि.व.८। च. द.गण्डीराद्यतैले। मञ्जिष्ठायाम्। प.मु.। शाक-विशेषे। भा.म.प्रमेह.चि.। दन्त्याम्। रक्तकाञ्चनवृक्षे। वै.निघ.संग्रहणी.चि.चाङ्गेरीघृते। [जटा-।

गण्डु:। पुं, स्त्री। ग्रन्थौ। वै.निघ.। उपधाने।

गण्डूपद:। पुं। किञ्चुलुके। কেঁচো। अम.।

गण्डूपदभवम्। क्ली। शीषके। हे.च.।

गण्डूपदाद्यतैलम्। क्ली। व्रणरोगे हितम्। কটুতৈল ৪ শ. পাকার্থজল ১৬ শ. কল্কার্থগণ্ডূ-পদ: (কেঁচো) ১ শ.। অথবা কটুতৈল ১ শ. কল্কার্থগণ্ডূপদদ্বয়কং (কেঁচো ১০টা)। च.द.।

गण्डूपदी। स्त्री। जलपिप्पल्याम्। वै.निघ.। क्षुद्रकिञ्चुलुकायाम्। अम.।

गण्डूली। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

गण्डूष: (धारणं)। पुं, क्ली। चुलुके। গণ্ডূষ। स्नेहक्षीरकषायादिद्रवैर्मुखापूरणं गण्डूष:। आपूर्य्य च मुखेन धारणं गण्डूषधारणमुच्यते। त-स्य द्रव्यमात्रा द्रवद्रव्यं पलमात्रं सूक्ष्मचूर्णस्य च कोल-परिमाणम्। तद्धारणमात्रा—"आसञ्चर्य्यां तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता।" च.द.। तत्र गण्डूषधारणं तावत्कार्य्यं यावत्कफपूर्णास्यता दोष-च्छेद: नेत्रघ्राणस्रुतिश्च भवेत्। गण्डूषश्चतुर्विध: स्ने-हनशमनशोधनरोपणभेदेन। "स्निग्धोष्णै: स्नैहिको वाते स्वादुशीतै: प्रसादन:। पित्ते कट्वम्ललवणोष्ण-र्णै: संशोधन: कफे। कषायतिक्तमधुरै: कटूष्णै रोपणो व्रणे। इति। दद्याद्द्रवेषु चूर्णञ्च गण्डूषे कोलमात्रकम्। कर्षप्रमाण: कल्कश्च कवले दीयते बुधै:। धार्य्यन्ते पञ्चमाद्वर्षाद्गण्डूषा: कवलादय:। व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवं। इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे विहिते भवेत् ॥" भा.। आसञ्चारी मुखे पूर्णे गण्डूष: कवलोऽन्यथा। द्रवेषु दद्याच्चूर्णं हि गण्डूषे कर्षमात्रकम् ॥ पलमात्रं द्रवं सर्व्वं ग-ण्डूषे दापयेद्बुध:। द्रवेण कार्य्यो गण्डूष: कल्केन कवल: स्मृत:। कल्क: शकलरूप: स्यात्र तु सूक्ष्मं प्रदापयेत् ॥ एकद्वित्रिचतु:पञ्चवारान् कुर्य्यादना-लस:।" करिशुण्डाग्रभागे। प्रसृतिपरिमिते। मे.।

गण्डोल:। पुं, क्ली। गुडे। चिका.। शर्करा-याम्। ग्रासे। वै.निघ.। [रोधादि.।

गतशोक:। पुं। अशोकवृक्षे। वा.सू.१५अ.

गतार्त्तवा । स्त्री । निवृत्तरजस्कायां वृद्धायां स्त्रियाम् । रा.नि.व.१८ ।

गतिः (कः) । स्त्री, पुं । नाड़ीभेदे । नाली । नाड़ीव्रणे । मे. । अश्वस्य गतिविशेषे । ঘোড়ার চাল, কদম । म. । तद्यथा—“सङ्कीर्णा विकटभ्रष्टा वक्रा सौष्ठववर्जिता । अपूर्व्वा वलिता चैव वाजिनां निन्दिता गतिः ॥ पीड़यन्कौटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । शतं त्रिगुणितङ्गत्वा हस्तानां पुनरेति यः ॥ स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यः प्रोधनैः । दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ॥ दूरमुत्क्षिप्य यः पादांस्तप्ताङ्गारान् स्पृशन्निव । पुनर्याति सुसंहृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः ॥ पूजिता वृषमातङ्गसिंहशार्द्दूलगामिनः । अतोऽन्यगतयो नेष्टाः सर्व्वदैव तुरङ्गमाः ॥” ज.द.७अ. । “गतयः षड्विधा धाराः स्कन्दितं रेचितं प्लुतम् । धौरितकं वल्गितञ्च तासां लक्ष्म पृथक् पृथक् ॥” इति शुक्रः । “धौरितं वलितं प्लुत्युत्तेजितोत्तेजितानि च । गतयः पञ्च धाराख्यास्तुरङ्गानां क्रमादिमाः ॥” हे.च. । “गतिः प्लुता चतुष्का च तद्वन्मध्यजवापरा । पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥” “गतिरेका प्लुता चास्य चातुरीया द्वितीयका । वेगसन्धिस्तृतीया च धारा वेगवती तुरी ॥ धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति । सर्व्वकर्म्मकृतो वाजी तस्यान्तां परिवर्ज्जयेत् ॥” नकुल. ।

गदम् । क्ली, पुं । विषे । कुष्ठौषधौ । कुड़ । रा.नि.व.६.१२ । वै.निघ.अन्तकसन्निपात.चि. । रोगे । रा.नि.व.२० ।

गदघ्नः । पुं । नन्दीवृक्षे । वै.निघ. ।

गदनिश्चयः । पुं । माधवीयरोगनिश्चायकग्रन्थे ।

गदमुरारिः । पुं । प्रौढ़ामज्वरे रसः । “रसवलिशिललौहव्योषताम्राणि तुल्यान्यथ सदरदनागं भागमेतत्प्रदिष्टं,भवति गदमुरारिश्चास्य गुञ्जाद्वयं ।” রস, গন্ধক, মনছাল, লৌহ, ত্রিকটু, তাম্র, হিঙ্গুল, সীস প্রত্যেকে সমভাগ । र.सा.सं. ।

गदविनोदनिघण्टुः । पुं । वैद्यकनिघण्टुभेदे ।

गदहरः (रो (इन्)) । पुं । वैद्ये । वै.निघ. ।

गदा । स्त्री । पाटलवृक्षे । श.च. ।

गदाख्यम् । क्ली । कुष्ठे । कुड़ । र.मा. ।

गदागदौ । पुं द्वि. । अश्विनीकुमारौ । त्रिका. ।

गदाग्रणीः । पुं । क्षयरोगे । रा.नि.व.२० ।

गदारातिः । पुं । औषधे । रा.नि.व.२० ।

गदार्त्तिका । स्त्री । गोजिह्वायाम् । পাথরকুচি । वै.निघ. ।

गदाह्व(य)म् । क्ली । कुष्ठे । कुड़ । श.र. ।

गदी (इन्) । त्रि । रोगिणि । वै.निघ. ।

गद्गदः । पुं । वातव्याधिविशेषे । তোৎলা । सु.सू.१अ. । See मिन्मिनः ।

गन्ता । त्रि । संवरणशीले । सु.शा.३अ. ।

गन्धम् । क्ली । अगुरुणि । कृष्णागुरुणि । रा. नि.व.१२ ।

गन्धः (कः) । पुं । Sulphur. स्वनामख्यातखनिजोपधातौ । গন্ধক । हिं गन्धक । फार्सि गोगिर्द । “श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीड़न्त्या रजसाप्लुतं । दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायां क्षीरनीरधौ । प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥” भा. । स च रक्तपीतश्वेतकृष्णत्वात् चतुर्विधः । पीतः औषधेषु, श्वेतः चर्म्मरोगेषु वाह्यप्रयोगेषु च व्यवहार्य्यः । र.सा.सं. । “चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः । रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्वेतौ रसायने । व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥ गुणाः—कटुकः वीर्य्योष्णस्तुवरः सरः । पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् । हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः ॥ अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे । सौख्यञ्च रूपञ्च वलं तथौजः शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम् ॥” भा.पू.१भ. । तच्छुद्धिः—“लौहपात्रे विनिक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् । तप्ते तस्य समानञ्च निःक्षिपेद्गन्धकं रजः । विद्रुतङ्गन्धकं ज्ञात्वा दुग्धमध्ये निधापयेत् । एवं गन्धकशुद्धिः स्यात्सर्व्वकार्य्येषु योजयेत् ॥” एवं त्रिफलाजलभृङ्गराजस्वरसादौ निःक्षिपेदिति मतान्तरम् । सा.कौ. । शुद्धगन्धकगुणाः—“शुद्धगन्धो हरेद्रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरादिकान् । अग्निकारी महागुणो वीर्य्यवृद्धिं करोति

च ॥" र.सा.सं.५ष. । आमोदे । विश्व. । चुद्ररोगे । वै.निघ. । शोभाञ्जनवृचे । श.र. । गन्धरसे । वै.निघ. ।

गन्धककज्जलि: । पुं । सन्निपातज्वरे देयः । पाठः—"कण्टकारी सिन्धुवारस्तथा नाटकरञ्जकं । अमीषां रसमादाय कृत्वा खर्परखण्डके । प्रक्षिप्य गन्धकं तत्र ज्वालां मृदग्निना दहेत् । गन्धके स्नेहवापन्ने पारदं तत्समं क्षिपेत् । मिश्रीकृत्य ततो हाभ्यां द्रवं तमवतारयेत् । आमर्दयेत्तथा तत्तु यथा स्यात्कज्जलप्रभम् । ततस्तु रक्तिकामस्य जीरकस्य च माषकं । माषैकं लवणस्यापि पर्णे कृत्वा प्रदापयेत् । ज्वरे त्रिदोषजे घोरे जलमुष्णं पिबेदनु ॥" रस.र. ।

गन्धकतैलम् । क्ली । कर्णनाड्यां हितम् । "निशागन्धपलं द्वे तु कटुतैलं पलाष्टकं । धूर्त्तपत्ररसे सिद्धं कर्णनाड़ीजिदुत्तमम् ॥" कटुतैलं ८ प. धुस्तूरपत्ररसः ८ प. । कल्कः—हरिद्रा १ प. गन्धकः १ प. एकत्र पचेत् । रस.र. ।

गन्धकन्दकः । पुं । कशेरौ । रा.नि.व.८ ।

गन्धकली । स्त्री । प्रियङ्गौ । च.द.विष.चि. । चम्पककलिकायाम् । [वै.निघ. ।

गन्धकारी । स्त्री । श्वेतलज्जालुके । मल्लकीवृचे ।

गन्धकाष्ठम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । त्रिका. । शवरचन्दने, ईषत्पीतचन्दने । रा.नि.व.१२ । कृष्णागुरुणि वै.निघ. । [व्या.एकादशशती.म.तैले ।

गन्धकी । स्त्री । सल्लक्याम् । शालूई । च.द.वा.

गन्धकुटी । स्त्री । मुरामांस्याम् । रा.नि.व.१२।

गन्धकुसुमा । स्त्री । कोङ्कणादेशे ख्याते गणिकारीपुष्पवृचे । रा.नि.व.१० ।

गन्धकेलिका । स्त्री । कस्तुर्य्याम् । रा.नि.व. १२ । गन्धमालत्याम् । वै.निघ. ।

गन्धकोलिका । स्त्री । गन्धमालतीतुल्ये गन्धद्रव्यविशेषे । गुणाः —"स्निग्धोष्णा कफहृत्तिक्ता सुगन्धा गन्धकोलिका । गन्धकोलिकया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती ॥" भा.क.व. ।

गन्धखेड़(क)म् । क्ली । गन्धवीरणे । गन्ध वेणा । एतत्तु सुगन्धि ईषत्तिक्तं रसायनं स्निग्धं मधुरं शीतलं कफपित्तश्रमहरञ्च । रा.नि.व.८ ।

गन्धगर्भः । पुं । विल्ववृचे । वै.निघ. ।

गन्धगन्धा । स्त्री । मुरामांस्याम् । वै.निघ. ।

गन्धग्राही । स्त्री । नासिकायाम् । वै.निघ. ।

गन्धचेलिका (ली) । स्त्री । लताकस्तुर्य्याम् । प.मु. । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि । त्रिका. । जवादिकस्तूर्य्याम् । थाटोशी । वै.निघ. ।

गन्धजातम् । क्ली । तेजपत्रे । श.र. ।

गन्धज्ञा । स्त्री । नासायाम् । हे.च. ।

गन्धतण्डुलः । पुं । सुगन्धशालौ । रा.नि.व.१६।

गन्धतुलसी । स्त्री । सुगन्धतुलसीक्षुपे । फुलतुलसी, गोनापतुलसी । प.मु. ।

गन्धतृणम् । क्ली । Andropogon schoenanthus.) स्वनामख्याततृणे सुगन्धभूतृणे वा । गन्धतृण, सुगन्धि तृण । गुणाः—सुगन्धि ईषत्तिक्तं रसायनं मधुरं शीतं कफपित्तश्रमघ्नञ्च । रा.नि.व. ८ । वालके । वै.निघ. ।

गन्धतैलम् । क्ली । पक्वतैलविशेषे । आवर्त्तमानदुग्धे गन्धकरजो दत्त्वा तज्जातदधिजं घृतं गन्धतैलमुच्यते । इदं गलत्कुष्ठे लेपनभक्षणाद्धितम् । "आवर्त्तमाने पयसि दत्त्वा गन्धकजं रजः । तज्जातदधिजं सर्पिर्गन्धतैलं वदन्ति हि । गन्धतैलं गलत्कुष्ठं हन्ति लेपाच्च भक्षणात् ॥" चचि. । मतान्तरं यथा—"अर्कक्षीरैः स्नुहीक्षीरैर्वस्त्रं लेप्यन्त सप्तधा । गन्धकं नवनीतेन पिष्ट्वा वस्त्रं प्रलेपयेत् । तद्वर्त्तिर्ज्वालिता दण्डे धृता धार्य्या त्वधोमुखी । तैलं पतत्यधः पात्रे ग्राह्यं योगेषु योजयेत् ॥" भैष. । अन्यत् भग्नरोगे हितम् । सु.चि.३अ.मृग्यं । अपरं सत्रणभग्नाधिकारे । चतुःशरावोचितकृष्णतिलान् गृहीत्वा वस्त्रेण पोट्टलीबद्धान् कृत्वा स्रोतोजले निमज्य रात्रौ स्थापयेत् । ततो दिवसे आतपे शोषयेद्दिनसप्तकं यावत् । तत्तिलतुल्यपरिमाणे गव्यदुग्धे रात्रौ तिलान् प्रक्षिप्य दिवा प्रसार्य्य आतपे शोषयेत् । तदनुभाव्यद्रव्यसमयष्टिमधुक्वाथेन ततः पुनः क्षीरेण विभाव्य शोषयित्वा चूर्णयेत् । अथ काकोल्यादिचूर्णं तिलचूर्णचतुर्थांशं वा समं वा गृहीत्वा तिलचूर्णेन मेलयेत् । ततः एलादिगन्धद्रव्यशृतं क्षीरं तावन्मानं ग्राह्यं यावता पीड़नार्थं समस्तं तिलादिचूर्णम् आर्द्रं भवेत् । (इति तद्वीपदेशः ।)

एवंविधं निष्पीड़ितं तैलं काकोल्यादिशतपुष्पान्तैस्तथा एलादिशृङ्गाटकान्तैः कल्कद्रव्यैः तैलचतुर्गुणजलेन यथाविधि पाच्यं। चीरशुक्ला चीरविदारी, अनन्ता दूर्व्वा, मधूलिकं नर्कटहस्तिलणम्। च.द.।

गन्धत्वक्। स्त्री। एलवालुके। रा.नि.व.४।

गन्धदला। स्त्री। अजमोदायाम्। बनयमानी। रा.नि.व ६।

गन्धद्रव्यम्। क्ली। पक्वतैलसुवासनद्रव्ये। गन्धमशला। तानि यथा—"एलाचन्दनकुङ्कमागुरुकस्तूरकह्रीवेरमांसीशटीश्रीवासच्छदग्रन्थिपर्णांशनभ्रङ्क्षौशीरंग्रोशोरकम्। कर्पूरीनखपूतिगन्धजलमुस्त्रैयीलवङ्गादिकं गन्धद्रव्यमिदं प्रदिष्टमखिलं योविशतैलादिषु॥" च.द.। अयंवा यथा—"कुष्ठञ्च नलिका पूतिकशीरं श्वेतचन्दनं। जटामांसी तेजपत्रं नखी मृगमदः फलं। कङ्कोलकुङ्कुमश्चोचं लताकस्तूरिका वचा। सूच्मैलागुरुमुस्तञ्च कर्पूरं ग्रन्थिपर्णकं। श्रीवासः कुन्दुरुर्देवकुसुमङ्गन्धमातृका। सिह्लकी मिषिका मेथी भद्रमुस्तं तथा शटी। जातीकोषः शैलजञ्च देवदारु सजोवकम्। एतानि गन्धद्रव्याणि॥" तत्कुट्टादिकं पञ्चपल्लवतोयेन भवति। "आमजम्बूकपित्थानां वीजपूरकविल्वयोः। गन्धकर्म्मणि सर्व्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम्॥" भैष.। गुणाः—रुच्यं दीपनं पाचनं सुखदौर्गन्ध्यहरं मेदःश्रमघ्नञ्च। रा.नि.व.।

गन्धद्रावकम्। क्ली। अर्क्कीकृतौषधविशेषे। द्रावकविशेष। साधनविधिः यथा—'काशीशं गन्धकं वापि सन्दह्येत्मलयोगतः। सोरकञ्चापि (সোরা) सन्दह्य द्वयोर्द्धमं विमिश्रयेत्। शीषपात्रेऽम्बुवाष्पेण द्रावकं तेन जायते॥ निर्म्मलं तन्न सेवेत परं दाहकरं हि तत्। चतुर्दशगुणैस्तोयैर्युतं विन्दुमितं पिबेत्॥" अचि.।

गन्धधूमजः। पुं। स्वादुनि अगुरुसारे। स्वाद् अगुरु। रा.नि.व.१२।

गन्धधूलिः (ली)। स्त्री। कस्तूर्य्यां। हे.च.।

गन्धमकुलः। पुं। छुच्छुन्दर्य्याम्। छुँचो। हारा.।

गन्धनाकुली। स्त्री। रास्नायाम्। अम.। (Ophioxylon serpentinum.) नाकुलीनामकन्दशाकभेदे, गन्धरास्नायाम्। सुगन्ध नाकुली, गन्धरास्ना। हिं नाइ। गुणाः—"नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत्। भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्वरक्रमिव्रणान्॥" भा.। कटुतिक्तोष्णा त्रिदोषघ्नी विषघ्नी नाकुल्या ईषच्छ्रेष्ठा च। रा.नि.व ६।

गन्धनाम्नी (म्नी)। पुं। रक्तपुष्पतुलस्याम्। मं सुवासिक औषधिविशेष। र.मा.। स्त्री (म्नी)। तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे। ক্ষুদ্রগত ফোড়া। "तादृशी महती लेका गन्धनामेति कीर्त्तिता।" वा.उ.३१ अ.। लक्षणं यथा—"एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिड़कां स्फोटसन्निभां। त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचचते॥" मा नि.। भा.म.४भ.। [त्रिका.।

गन्धनालिका (ली)। स्त्री। नासिकायाम्।

गन्धनिलया। स्त्री। नवमल्लिकायाम्। मं वटमोगरी। श.च.।

गन्धनिशा। स्त्री। गन्धहरिद्रायाम्। আম-আদা। मं आंबेहलद। रा.नि.व.६।

गन्धपत्र(क)म्। क्ली। तेजपत्रे। वै.निघ.अर्श्शः. चि.कनकार्णवरसे। सुगन्धपत्रविशेषे। পচাপাত। "गन्धाख्या सौरभेयी च गन्धपत्रं नपुंसकं।" गुणाः—गन्धपत्रं वातहरं शीतलं वह्निवर्द्धनम्। रा.नि. व.१०। प्रसारणीपत्रे। গন্ধভাদুলের পাতা। सुदर्शनचूर्ण.ज्व.चि.। पुं। श्वेततुलस्याम्। मरुवकवृत्ते। গন্ধতুলসী, নাগদনা इति केचित्। वर्व्वरे। কাল বাবুই। रा.नि.व.१०। नागरङ्गवृत्ते। विल्ववृत्ते। रा.नि.व.११।

गन्धपत्रा (त्रिका) (त्री)। स्त्री। मालवे प्रसिद्धगन्धपलाश्याम्। पलाशनाश इति दाक्षिणात्याः। শটীবিশেষ, গন্ধশটী, আম আদা। अजमोदायाम्। বনযমানী। रा.नि.व.६। गङ्गापत्र्यां। পত্রশাকবিশেষ। रा.नि.व.१०। अश्वगन्धायां। अम्बष्ठायाम्। আকনাদি। रा.नि.व.४।

गन्धपर्णम्। क्ली। काकपुष्पे।

गन्धपलाशजा (शिनी)। स्त्री। वंशलोचनभेदे। वै.निघ.।

गन्धपलाशिका (शी)। स्त्री। (Curcuma amhaldi zerumbet.) गन्धशठ्याम्,

नामकसुगन्धद्रव्ये । गन्धपलाशीति काश्मीरे प्रसिद्धा । गन्धशटी, आम आदा । मं कापूरकाचरी, कांचेह्लद । गुणाः —"भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः । तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकानुष्णास्यमलनाशिनी । शोथकासव्रणश्वासशूलहिक्काग्रहापहा ॥" भा. । कटुः स्वादुः तीक्ष्णोष्णा वातकफघ्नी कासच्छर्द्दिघ्नी पित्तकोपनी च । रा.नि.व.६ । (का) हरिद्रायां ; हारा. । [भेद । वै.निघ. ।

गन्धपल्लवा । स्त्री । गन्धपलाश्याम् । शटी-

गन्धपाषाणः । पुं । गन्धके । र.मा. । भैष.कुष्ठ.चि. ।

गन्धपिण्डिका । स्त्री । गन्धकजारणमारणार्थं सगन्धकपिष्टी । "शुद्धसूतपलैकन्तु कर्षैकं गन्धकस्य च । खिन्नखल्ले विनिक्षिप्य देवदालीरसप्लुतम् । मर्द्दयेच्च कराङ्गुल्या जायते गन्धपिण्डिका ।" र.चि. ५ अ. ।

गन्धपिण्डीरः । पुं । कृष्णमदनवृक्षे । काल मयना गाछ । मं कालेगेंल । वै.निघ. ।

गन्धपिशाचिका । स्त्री । धूपे । है.च. । कुन्दुरुण्याम् । वै.निघ. ।

गन्धपीता । स्त्री । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व. ६ । गन्धशट्याम् । वै.निघ. ।

गन्धपुष्पः (कः) । पुं । (Calarpus Rotang.) वेतसवृक्षे । বেত গাছ । बहुवारवृक्षे । रा.नि.व.६।११ । अङ्कोटवृक्षे । আঁকোড় গাছ । शटा. । अशोकवृक्षे । नीलीवृक्षे । वै.निघ. ।

गन्धपुष्पा । स्त्री । गणिकारिकापुष्पवृक्षे । केतक्याम् । কেয়া গাছ । रा.नि.व.१० । नील्यां । रा.नि.व.४ ।

गन्धपूतना । स्त्री । पूतनाभेदे ।

गन्धप्रियङ्गुः । पुं, स्त्री । प्रियङ्गुभेदे । প্রিয়ঙ্গু লতা । हिं फुलप्रियङ्गु । मं गव्हला । गुणाः— तीक्ष्णः तिक्तः उष्णः शीतलः केश्यः वान्तिभ्रान्तिदाहपित्तरक्तज्वरमोहस्वेदकुष्ठमुखजाड्यतृष्णाहरः वातं गुल्मं विषं मेदं मेहञ्च नाशयेत् । बीजं — कषायं मधुरं शीतलं रुच्यं ग्राहि गुरु रक्तपित्तघ्नं मलविष्टम्भि बल्यं पित्तघ्नं कफघ्नम् आध्मानकरञ्च । वै.निघ. ।

गन्धफणिज्झकः । पुं । रक्ततुलसीवृक्षे । र.मा. ।

गन्धफलः । पुं । कपित्थवृक्षे । विल्ववृक्षे । तेजःफलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गन्धफला । स्त्री । प्रियङ्गुवृक्षे । श.र. । मेथिकायाम् । शल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.६।११ । मुरामांस्याम् । वै.निघ. । [व.६ ।

गन्धफलिका । स्त्री । स्थूलैलायाम् । रा.नि.

गन्धफली । स्त्री । प्रियङ्गौ । वै.निघ. । चम्पककलिकायाम् । চাঁপার কলি । रा.नि.व.१० ।

गन्धबधूः । स्त्री । शट्याम् । मं कापूरकाचरी, कचोरा । चिरानामगन्धद्रव्ये, चीड़ानामदेवदारुभेदे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धबन्धुः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

गन्धबह(हु)लः । पुं । सुगन्धशालिधान्ये । वै.निघ. । सितार्ज्जकवृक्षे । শ্বেতপত্র ক্ষুদ্র তুলসী । रा.नि.व.१० । स्त्री । श्वेतार्ज्जके । বাবুই । मं श्वेतभाजवला । गोरचचित्रायाम् । रा.नि.व.५ ।

गन्धभद्रा । स्त्री । प्रसारण्यां । গন্ধভাদুলিয়া । मं गंधलीलता । श.च. ।

गन्धभाण्डः । पुं । गर्द्दभाण्डवृक्षे । श.र. । आम्रातके । আমড়া । च.सू.४अ. ।

गन्धभेदकः । पुं । कटके । काचके । लौहे । तिलके । रा.नि.व.२३ ।

गन्धमांसी । स्त्री । A kind of Indian spikenard. सुगन्धजटामांस्याम् । मं कं बहलगन्धजटामांसी । गुणाः—तिक्ता शीता कफघ्नी कण्ठरोगघ्नी रक्तपित्तहरी विषघ्नी भूतज्वरघ्नी । रा.नि.व.१२ ।

गन्धमातृका । स्त्री । गन्धमात्रेति प्रसिद्धे वणिग्द्रव्ये । भैष.स्त्रीरोग.उत्पलादिः ।

गन्धमादनः । पुं । गन्धके । भ्रमरे । वानरविशेषे । मे. । लूतादिकीटविषघ्नागदविशेषे । "मतरीश्रवचाकट्वीपाठैलापत्रकुङ्कुमैः ।" वा.उ.३७अ. ।

गन्धमाद(दि)नी । स्त्री । चीड़ानामदेवदारुभेदे । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.१२।२३। लाक्षायां । रा.नि.व.६ । वन्दाके । मुरामांस्याम् । रा.नि.व. ११ । सुराविशेषे । त्रिका. ।

गन्धमार्ज्जारः । पुं । The civet cat

स्त्रीमश्नमार्ज्जारि। गन्धगोकुल। जटा.। मार्ज्जारीनामौषधी।

गन्धमार्ज्जारवीर्य्यम्। क्ली। गन्धमार्ज्जाराण्डोद्भवकस्तूर्य्याम्। थाटासी। गौरासाखभेदे। हिं खाड़ी। गुणाः—"वीर्य्यकृत्कफवातहृत्। कण्डूकुष्ठहरं नेत्र्यं सुगन्धं स्वेदगन्धनुत्॥" भा.।

गन्धमालती। स्त्री। गन्धकोकिलानामगन्धद्रव्यविशेषे। भा.। [नाम्नी।

गन्धमाला। स्त्री। क्षुद्ररोगभेदे। See गन्ध-

गन्धमालिनी (ल्या)। स्त्री। मुरामांस्याम्। जटा.। सुगन्धशाली। रा.नि.व.१६।

गन्धमुण्डः। पुं। पारीषाश्वत्थे। पलाशपिप्पुल, गन्धभाण्डलिविशेष, गन्धमुণ্ডপৈঁটু। हिं गन्धियाभाँट्. गजहुण्ड। भा.। See पारीषा:।

गन्धमूलः (कः)। पुं। कुलञ्जनवृक्षे। रा.नि.व.६। बालके। वाला। वै.निघ.। शट्याम्। श.र.।

गन्धमूला। स्त्री। शट्याम्। शल्लकीवृक्षे। रा.नि.व.११। स्थलकमलिन्यां। रास्नायां। वै.निघ.।

गन्धमूलिका (ली)। स्त्री। गन्धशट्याम्। माकन्द्याम्। रा.नि.व.६।७। अम.।

गन्धमूषिकः (षिका) (षी)। पुं, स्त्री। छुच्छुन्दरे। छুঁচো। त्रिका.। हे.च.।

गन्धमृगः। पुं। खट्टाशे। गन्धगोकुল, थाटाशी। मं जवादीमांजार। श.मा.। [वै.निघ.।

गन्धमृत्पुष्पः। पुं। कदम्बवृक्षे। কদম গাছ।

गन्धमेदिनी। स्त्री। चम्पककलिकायाम्। চাঁপার কলি। वन्दाके। মান্দরা। रा.नि.व.१०।

गन्धमैथुनः। पुं। वृषभे। ষাঁড়। त्रिका.।

गन्धमोदनः। पुं। गन्धके। रा.नि.व.१३।

गन्धमोहिनी। स्त्री। चम्पककलिकायाम्। वै.निघ.। वन्दायाम्। रा.नि.व.१२।

गन्धरसः। पुं, क्ली। सुगन्धबोले। খুনখারাপি, ফুলসত্ত্ব গন্ধবোল। त्रिका.। खाट्टासिकायाम्। थাটাশী। च.द.वा.व्या.एलादितैले। (सा) स्त्री। सुरामांस्याम्। वै.निघ.।

गन्धराजः (कः)। पुं, क्ली। सुन्दरपुष्पवृक्षे। গন্ধরাজ ফুলের গাছ। रा.नि.व.१०। स्वनामख्यातद्रव्ये। থাটাশী, গন্ধরাজ। See जवादिः। कणगुग्गुलौ। श्रीखण्डचन्दने। শ্বেত চন্দন। कृष्णागुरुणि। रा.नि.व.१२। नखीनामगन्धद्रव्ये। वै.निघ.।

गन्धराजतैलम्। क्ली। वातव्याधौ तैलं। पाठः—"तिलतैलाढके द्विघ्ना तक्रं तत्परिमाणकं। वचायाश्चतुष्पलं दत्त्वा युक्तं तच्च चतुर्गुणम्॥ त्रिफलायाः पलान्यष्टौ मञ्जिष्ठायास्तथैव च। पुनरष्टपलान्यस्या अर्द्धदग्धानि दापयेत्॥ पूगचेलशठीपत्रसरलाम्बुददारुणः। पलान्यष्टौ विनिक्षिप्य घृतस्य तु पलद्वयम्॥ आद्ये पाके पचेदित्थं तैलं यावच्चतुर्गुणं। गालयित्वापरं कुर्य्यात्तत्र पाकत्रयं बुधः॥ चण्डादलमरुच्चवालकपत्रीकं लशीलजं। विषाणवीरणग्रन्थिदेवताकुसुमानि च॥ प्रत्येकमेषाञ्चत्वारि पलान्यादाय गान्धिकः। पाकं द्वितीयं तैलस्य कारयेत्क्रमयोगतः॥ पृक्कामांसी मुरा बालं मदनं कुन्निकामली। नगुरु काष्ठखोटी च चम्पकुन्दप्रियङ्गवः॥ एषां खट्टासिकायाश्च प्रत्येकञ्च पलद्वयम्। आदाय कारयेत्पाकं तृतीयं गन्धकोविदः॥ फणिलावलताकोलफलैलागुरुसिह्लकैः। लवङ्गोषाकेर्द्विपलिकैरिति पाकश्चतुर्थकः॥ वेधः पलयुगेनेन्दोर्मदस्य त्वष्टभिः पलैः। गन्धराजाह्वयं तैलमिदं नृपमनोहरम्॥" তিলতৈল ১৬ শ. তক্র ১৬ শ. কাঁজি ৬০ শ. কল্কার্থ—যথাবিধি বচ ৪ প. ত্রিফলা, মঞ্জিষ্ঠা, অর্দ্ধভৃষ্ট মঞ্জিষ্ঠা প্রত্যেকে ৮ প. গুবাকপুষ্পত্বক্, তেজপত্র, শটী, সরলকাষ্ঠ, মুতা, দেবদারু মিলিত ৮ প. কুন্দুরুখোটী ২ প. ইহা দ্বারা প্রথম গন্ধপাক করিবে। শোধিত চোরহুলী, তেজপত্র, মরু বা মৌরী, গুড়ত্বক্, দনা, শিলারস, এলা, কুড়, দেবহুলী, গেঁঠেলা, উশীর প্রত্যেকে ৪ প. পূর্ব্বকল্ক ছাঁকিয়া ইহা দ্বারা ২য় গন্ধপাক করিবে। শুষ্ক পিড়িং, জটামাংসী, মুরামাংসী, বালা, লবঙ্গ, ছল্লীপুষ্প (ছলনা), ভূঁই আমলা, অগুরু, লবণগোটী, চম্পকপুষ্প, কুন্দপুষ্প, প্রিয়ঙ্গু, খাটাশী প্রত্যেকে ২ প. ৩য় গন্ধপাক। শ্বেত চন্দন, লবঙ্গলতা, কস্তূরী, কক্কোল, জায়ফল, এলা, অগুরু, শিলারস, গুড়ত্বক্, জয়িত্রী, কুঙ্কুম প্রত্যে-

কে ২ প. ৪র্থ গন্ধপাক। ছাঁকিয়া কর্পূর ১৬ তো. মৃগনাভি ৬৪ তো. মিশাইবে। रस.र.।

गन्धराजी । स्त्री । नख्याम् । नखी । श.च.।

गन्धर्व्वः । पुं । श्वेतकरवीरे । श्वेतैरण्डे । च.द. वा.रक्त.चि.अमृताद्यष्टने । कस्तूरीमृगे । अश्वे । अम. । कोकिले । रा.नि.व.२३ ।

गन्धर्व्वगन्धः (न्धा) । पुं,स्त्री । अश्वगन्धायां । भा.म.४भ.स्नायुरोगे । उ.ख.वाजी. ।

गन्धर्व्वग्रहः । पुं । उन्मादविशेषे । "हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियगीतगन्धमाल्यः । नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्व्वग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः ।" मा.नि. ।

गन्धर्व्वतैलम् । क्ली । एरण्डतैले । भा. ।

गन्धर्व्वभूषणम् । क्ली । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

गन्धर्व्वशाका । स्त्री । भार्ग्यां । বামনহাটী । र.मा. ।

गन्धर्व्वहस्तः (कः) । पुं । एरण्डवृक्षे । हारा.।

गन्धर्व्वहस्तकतैलम् । क्ली । व्रध्नवृद्ध्यधिकारे तैलम् । पाठः—"शतमेरण्डमूलस्य पलं शुण्ठ्या यवाढ़कम् । जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितं । तेन पादावशेषेण पयसा तत्समेन च । प्रस्थमेरण्डतैलस्य तन्मूलाच्च चतुष्पलम् । त्रिपलं शृङ्गवेरञ्च सर्व्वं दत्त्वा विपाचयेत् ॥" रस.र. ।

गन्धर्व्वा । स्त्री । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

गन्धलता । स्त्री । प्रियङ्गौ । भा.म.१भ.रक्तष्ठी.चि. ।

गन्धलोलुपा । स्त्री । मक्षिकायाम् । श.र. ।

गन्धवती । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । प.मु.। वनमल्लिकायाम् । সেউতী । र.मा.। सुरामांस्यां । रा.नि.व.१२ । सुरायाम् । मे. । तालीशपत्रे । वनयमान्याम् । वै.निघ. ।

गन्धवर्णा । स्त्री । महाबलायाम् । वै.निघ. ।

गन्धवल्कलम् । क्ली । गुड़त्वङ्नामगन्धद्रव्ये । দারচিনি । रा.नि.व.६ ।

गन्धवल्लरी (वल्ली) । स्त्री । महाबलायाम् । प.मु. । पीतपुष्पदण्डोत्पलायाम् । ডানিপোলা । र.मा.। [चन्दने । है.च.। वायौ । रा.नि.व.२१।

गन्धवहः (वाहः, कः) । पुं । कस्तूरीमृगे ।

गन्धव(वा)हा । स्त्री । नासिकायां । रा.नि. व.१८ । है.च. ।

गन्धवासिनी । स्त्री । मुरामांस्याम् । वै.निघ.।

गन्धवाही (इन्) । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१।

गन्धविह्वलः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

गन्धवीजः । पुं । कुलिञ्जनवृक्षे । वै.निघ. । (जा) स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

गन्धवीरा । स्त्री सल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

गन्धवृक्षः (कः) । पुं । शालवृक्षे । सर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.९ । शाकतरौ । वरुणवृक्षे । वै.निघ. ।

गन्धवेधिका । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । वै.निघ. ।

गन्धव्याकुलम् । क्ली । कक्कोले । श.च. ।

गन्धशटी । स्त्री । स्वनामख्यातौषधौ । गन्धपलाश्याम् । গন্ধশটী, গন্ধপলাশী । श.र. । See गन्धपलाशी । [व.७ ।

गन्धशाकम् । क्ली । गौरसुवर्णशाके । रा.नि.

गन्धशालिः । पुं । सुगन्धशालिधान्यविशेषे । সুগন্ধ ধান, কলমাশালি । प.मु. । गुणाः—मधुरः अतिवृष्यः पित्तदाहारुचिश्रमरक्तशान्तिकरः स्तन्यकरः गर्भस्थिरतादायकः ईषद्वातकरः पुष्टिकरः ईषत्कफकरः बलदश्च । रा.नि.व.१६ ।

गन्धशुण्डिनी । स्त्री । कुच्छुन्दर्य्याम् । रा.नि. व.१९ । [हारा. ।

गन्धशेखरः । पुं । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি ।

गन्धसम्भवा । स्त्री। सुगन्धशालौ। रा.नि.व.१६।

गन्धसारः । पुं । चन्दनसामान्ये । प.मु. । श्रीखण्डचन्दने । শ্বেত চন্দন । रा.नि.व.१२ । "घनसारो गन्धसारः ।" सा.कौ. । गन्धशट्याम् । रा.नि.व.६ । मुद्गरपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । गन्धके । वै.निघ. ।

गन्धसारणः । पुं । हलहस्याम् । र.मा. ।

गन्धसूची । स्त्री । आम्रातके । मं आंवाड़ी । वै.निघ. ।

गन्धसूयी । स्त्री । चुद्रकुच्छुन्दर्य्याम् । वै.निघ. ।

गन्धसेवि । क्ली । रोहिषतृणे । রামকর্পূর ।
वै.निघ. । [कमले । चिका. ।

गन्धसोमम् । क्ली । कुमुदे । নালফুল । श्वेत-

गन्धा । स्त्री । मङ्गल्यागुरुणि । शट्याम् । रा.नि.व.१२ । अजमोदायाम् । रा.नि.व.६ । शालपर्ण्याम् । भ.टी.भ. । वनतुलस्याम् । वंशलोचनाभेदे । छुच्छुन्दर्य्याम् । प्रियङ्गौ । वै.निघ. । सुवर्णचम्पककलिकायाम् । श.र. ।

गन्धाखुः । पुं । छुच्छुन्दर्य्याम् । ছুঁচা । हारा. ।

गन्धागुरु । क्ली । मङ्गल्यागुरुणि । वै.निघ. ।

गन्धाजीवः । पुं । गन्धवणिजि । जटा. ।

गन्धाज्ञता । स्त्री । गन्धाननुभवे । वै.निघ. ।

गन्धाढ्यम् । क्ली । चन्दने । श्रीखण्डचन्दने । শ্বেত চন্দন । गन्धराजे । থাটাশী । रा नि.व.१२ । वकुलपुष्पे । वै.निघ. । पुं । नागरङ्गके । रा.नि.व.११ ।

गन्धाढ्या । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । तरणीपुष्पवृक्षे । आरामशीतलायाम् । পত্রশাকবিশেষ । रा.नि.व.१० । वनबीजपूरवृक्षे । বুনো লেবু । सुरामांस्याम् । रा.नि.व.११।१२ । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ । गन्धाल्याम् । গাঁধালি । श.च. । कस्तूर्य्यां । मृगनाभि । जवादिकस्तूर्य्यां । अरण्यशेवल्यां । ফুলবিশেষ । जातीपत्राम् । वै.निघ. ।

गन्धादि । क्ली । तृणकेशरे । वै.निघ. ।

गन्धाधिकम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धाधि(रि)का । स्त्री । महाशताह्वायाम् । শুল্‌ফা, বড়িশোপ । रा.नि.व.४ ।

गन्धानी । स्त्री । सुगन्धशाली । धूम्रपत्रायाम् । रा.नि.व.१६।१३ ।

गन्धाम्रः । पुं । गन्धशाली । प.मु. ।

गन्धामृतरसः । पुं । वाजीकरणाधिकारे । "भस्मसूतं द्विधा गन्धं चणकक्ष्यां विमर्द्दयेत् । रुद्धा लघुपुटे पच्यान्लेहयेन्मधुसर्पिषा । निष्कमात्रं जरामृत्यू हन्ति गन्धामृतो रसः ॥" रस.र. ।

गन्धारिः (री) । स्त्री । दुरालभायाम् । रक्तदुरालभायाम् । गन्धपलाश्याम् । आमहरिद्रायां । वै.निघ. ।

गन्धालः (लुः) । पुं । गन्धशाली । रा.नि.व.१६। दग्धालुके ।

गन्धाला । स्त्री । अग्निमन्थक्षुपे । वै.निघ. ।

गन्धालिः (लिका) (ली) । स्त्री । गन्धशट्याम् । प.मु. । (ली) प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলে । सा.कौ. । जातीफलायाम् । कीटविशेषे । কুমীরে পোকা । वै.निघ. ।

गन्धालीगर्भः । पुं । सूक्ष्मैलायां । रा.नि.व.१२।

गन्धाश्मा पुं । गन्धके । গন্ধক । रा.नि.व.१३। ग्रहणीकवाटरसे । च.द.रसमण्डूरे ।

गन्धाश्वः । पुं । अश्वगन्धायां । भैष.कुष्ठ.चि. ।

गन्धाष्टकम् । क्ली । सुगन्धाष्टद्रव्यगणे । तच्च नानाविधम् । तत्र मांसादिपूतसुगन्धीकरणार्थं यथा —जातीपत्रलवङ्गलवैलानागकेसरमरिचमृगनाभयः । रावण । देवतादितुष्ट्यर्थं यथा —चन्दन-कर्पूर-नागकेशर बालक नागरमुस्ता देवदारु गोरोचना कुसुमानि । तथा चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुममृगमदचन्दनह्रीवेराणि गणपतिप्रीत्यर्थम् । चन्दनागुरुकर्पूरतमालह्रीवेरकुङ्कुमकुशीदकुष्ठानि शिवस्य । "चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः । जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ॥" "चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः । जटामांसी मुरा चेति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ॥"

गन्धाह्वा । स्त्री । प्रियङ्गौ । सु.चि.८अ. ।

गन्धि । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धिकः । पुं । गन्धके । भा. ।

गन्धिनी । स्त्री । मुरामांस्याम् । अम. । पीतमूल्याम् । रेउचिनीति केचित् । कसीमलुरीति च अन्यः ।

गन्धिपर्णः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धिरसः । पुं । गोपके । নিশাদল ।

गन्धिला । स्त्री । मुस्तायाम् । रा.नि.व.६ ।

गन्धी (इन्) । पुं । कस्तूरीमृगे । वै.निघ. ।

गन्धोग्रा । स्त्री । वचायाम् । च.द.वा.व्या.चि. ।

गन्धोतुः । पुं । सुगन्धमार्ज्जारे । গন্ধ গোকুল । चिका. ।

गन्धोत्कटः (टा) । पुं, स्त्री । दमनकवृक्षे । दना गाछ । रा.नि.व.१०। मुरामांस्यां । वै.निघ.।

गन्धोत्तमा । स्त्री । मदिरायाम् । अम. ।

गन्धोपला । स्त्री । गन्धके । वै.निघ. ।

गन्धोलिः (ली) । स्त्री । शट्याम् । श.र. । वरटायाम् । বোলতা । अम. । मक्षिकाविशेषे । कुमीरा माछि । कर्कटीभेदे । वै.निघ. ।

गन्धौषधम् (धिः) । क्ली, पुं । सुगन्धिद्रव्यरूपौषधौ अगुरुकुष्ठादौ । सि.यो.वा.व्या.चि. । च. सू.३अ. ।

गभोलिकः । पुं । मसूरे । तारा. ।

गमूर्च्छा । स्त्री। मकया इति ख्यातवृणे । र.मा.।

गम्भारिका (री) । स्त्री । वृक्षविशेषे । गा- मार गाछ। गुणाः—कटुत्वं तिक्तत्वं उष्णत्वं गुरुत्वं भ्रमशोथज्वरतृष्णाविषदाहनाशित्वञ्च । रा.नि.व.९। तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषघ्नी तृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरघ्नी च । भा.। फलगुणाः—तिक्तं गुरु मधुरं ग्राहि केश्यं रसायनं मेध्यं शीतलं पित्तदाहघ्नं । राज । बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायणं वातपित्ततृष्णारक्तक्षयमूत्रविबन्धहरं स्वादुपाकं हिमं स्निग्धं तुवराम्लं दाहतृष्णावातरक्तपित्तक्षतक्षयघ्नञ्च । तद्बीजतैलं—मधुरं कषायं कफपित्तघ्नञ्च । सु.सू.४५अ. । मूलं—अत्युष्णं चित्तरोगे हितञ्च । राज. ।

गम्भीरः । पुं । पक्वजम्बीरे । उणा.। शाकुरुण्डवृक्षे । मातुलुङ्गवृक्षे । शिरीषवृक्षे । वै.निघ.। क्ली । पङ्कजे । वत्सनाभविषे ।

गम्भीरकः । पुं । फणिज्भकवृक्षे । वै.निघ. ।

गम्भीरज्वरः । पुं । अन्तर्वेगान्तर्दाहयुक्तज्वरे । "गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया । आनद्धत्वेन दोषाणां श्वासकासोद्गमेन च ॥" निदान. ।

गम्भीरदृष्टिः । पुं। नेत्ररोगविशेषे । वै.निघ. । See गम्भीरिका ।

गम्भीरपाकः । पुं । अन्तःपाके । वै.निघ. ।

गम्भीरा ।·स्त्री । तन्नामकहिक्कायाम् । "नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी । शूलाश्मकण्ठजिह्वा श्वासकासरुजाकरी । अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥" निदान. ।

गम्भीरिका । स्त्री । वातजन्यनेत्ररोगभेदे । लक्षणं यथा—"दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरतः प्रयाति । रुजावगाढ़ा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति धीराः ॥" भा. ।

गरः । पुं । उपविषे । वत्सनाभविषे । रोगे । हे.च. । विषघ्नौषधे । निर्विषद्रव्ययोगजे कृत्रिमविषे । तेनान्तःपाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वराद्दितश्च भवति । वा. । यथा—"संयोगजन्तु द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते । गरः स्यादविषस्तत्र सविषङ्कृत्रिमं यतः ॥" वृद्धकाश्यप. । "दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।" च. । "नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधभस्मनां । विषाणाञ्चाल्पवीर्य्याणां योगो गर इति स्मृतः ॥" वा.उ.३५अ. ।

गरघ्नः । पुं । कृष्णार्ज्जके । কৃষ্ণপত্র ক্ষুদ্র তুলসী । कृष्णपत्रवर्व्वरे । কাল বাবুই । रा.नि.व. १० । टङ्गणक्षारे । वैजयन्तीतुलस्याम् । वै.निघ. ।

गरघ्नी । स्त्री । मत्स्यविशेषे । গরই মাছ । गुणाः—मधुरा कषाया वातपित्तकफघ्नी रुचिबलवीर्य्यकरी दीपनी लघुश्च । भा. ।

गरजध्वजम् । क्ली । अभ्रके । वाचस्पतिः ।

गरणम् । क्ली । निगरणे, वमने ।

गरदम् । क्ली । विषे, गरले । रा.नि.व.६ । त्रि । विषदायिनि । [२अ. ।

गरदिग्धः । त्रि । कृत्रिमविषलिप्ते । च.सि.स्था.

गरद्रुमः । पुं । कारस्करवृक्षे । কুঁচিলা গাছ । रा.नि.व.९ ।

गरनाशिनी । स्त्री । देवदालिकायाम् । দেয়াতাড় । मं. देवडङ्गरी । वै.निघ ।

गरभः । पुं । गर्भे । हे.च. ।

गरलम् । क्ली । अहिफेने । वै.निघ. । विषे । अम. । सर्पविषे । तृणपुलके । ঘাসের আটি । हे.च. । जङ्गमविषे । त्रिका. ।

गरला । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । वै.निघ. ।

गरलारिः । पुं । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३।

गरव्रतः । पुं । मयूरे । श.र. ।

गरहा । पुं । कालशाके । त्रिका. ।
गरा (री) । स्त्री। देवताड़वृक्षे । पीतघोषा। अ.टी.स्वा. । निगरणे । धरणी. । [च । श.च. ।
गरात्मकः । पुं, क्ली । शोभाञ्जनवृक्षे, तद्दीजे
गराधिका । स्त्री। लाक्षायाम् । र.मा. ।
गरारिवटिका । स्त्री । कासे हिता । पाठः —भार्गेकः त्रिफलाचूर्णात् द्विभागस्तु कटुत्रयात् । तालीशस्य त्रिभागः स्यादभयायाश्चतुष्टयः । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावानेव गुड़ो मतः । मधुना वटिका कार्य्या हिमाषा सुखधारिणी ॥ प्रयोगा. कास.चि. ।
गरुड़ः । पुं । स्वनामख्यातपक्षिणि । स्वर्णमाक्षिके । स्वर्णमाक्षिक । र.सा.सं. । गरुड़शाली । रा.नि.व.१६ ।
गरुड़बलिः । पुं । बालरोगशान्त्यर्थं बलिविशेषे । ओँ नमो भगवते गरुड़ाय त्र्यम्बकाय··· स्वाहा । च.द.बाल.चि. ।
गरुड़शालिः । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । पक्षिराज धान । गुणाः --गन्धकारी लघुपाककरः कफपित्तहरः स्वादशूलश्वासनिवारणः ग्रहणी गुल्मकुष्ठघ्नः गुल्मशोधनः ॥ रा.नि.व. १६ । "गरुड़ाख्या च वातघ्नी पित्तमूत्रमदापहा ।" अत्रि.१५अ. । [व.१३ ।
गरुड़ाङ्कितम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.
गरुड़ाश्मा पुं । मरकतमणौ । जटा । [अ.।
गरुड़ाहृतः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२८
गरुड़ी । स्त्री । गुड़ूच्याम् । रस.र.विष.चि. ।
गरुड़ोत्ती(द्गी)र्णम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ ।
गरुत् । पुं । पक्षणि । पाखा । अम. ।
गरुत्मान् । पुं । स्वर्णमाक्षिके । रसकौ. । भैष. वा.रक्त.चि.द्राक्षाद्यायसे । पक्षिणि । मे. । गृध्रे । वै.निघ. ।
गरुद्योधी (इन्) । पुं । भारतीपक्षिणि । भारुई । त्रिका. । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।
गर्गरः । पुं । A kind of fish, (Pimelodus gagora.) मत्स्यविशेषे । गागर माछ । स पीतवर्णः पिच्छिलाङ्गः पृष्ठे बहुरेखायुक्तः शल्कयुक्तः, तथा गर्गरशब्देन वशीकरणीयत्वात् गर्गर इत्युच्यते । गुणाः—शीतलः कफवातकरश्च । रा. नि.व.१७ । मधुरः स्निग्धः वातपित्तघ्नश्च । राज. ३प. । "गर्गरः पित्तलः किञ्चिद्वातजित्कफकोपनः ।" भा. ।
गर्गरकम् । क्ली । स्थावरविषान्तर्गतस्वनामकमूलविषभेदे सु.कल्प.२अ. । [म. । कलसे ।
गर्गरी । स्त्री । मन्थन्याम्, दधिमन्थनपात्रे । अ.
गर्गाटः । पुं । गर्गरमत्स्ये । हारा. ।
गर्ज्जकः । पुं । मत्स्यविशेषे । गजाड़, शाल माछ । श.र. ।
गर्ज्जरम् । क्ली । A carrot. स्वनामख्यातमूलशाके । गाजरमूल । मं कं वाटुलामूला । बहुमूलंगि । गुणाः—मधुरं रुच्यं ईषत्कटु कफघ्नं आध्मानक्रिमिशूलघ्नं दाहपित्ततृषापहञ्च । रा.नि.व. ७ । रक्तरसोने ।
गर्ज्जरी । स्त्री । रक्तलशुने । वै.निघ. ।
गर्ज्जाफलः । पुं। विकङ्कतवृक्षे । रा.नि.व.११।
गर्त्तः । पुं । श्वभ्रे । गाड़ा । जटा. । कुकुन्दरे । मे. । रोगविशेषे । श.र. ।
गर्त्तकलम्बुका । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । मत्स्याक्ष्याम् । वै.निघ. ।
गर्त्ताटकः । पुं । वनमूषिके । वै.निघ. ।
गर्त्तिका । स्त्री । तन्तुशालायाम् । ताँत्घर । हे.च. ।
गर्द्दभः । पुं । स्वनामख्यातपशौ । गाधा । मांसगुणाः—किञ्चिद्गुरु बलप्रदञ्च । वनगर्द्दभमांसं रुच्यं शैत्यकरं बहुवीर्य्यबलकरञ्च । मूत्रगुणाः—कटुत्वं तिक्तत्वम् उष्णत्वं क्षीरत्वं कफमरुद्वातभूतकम्पोन्मादहरत्वञ्च । रा.नि.व.१७। विकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् । "दीपनं गार्द्दभं मूत्रं क्रिमिवातकफापहम् ।" सु.सू.४५अ.। गरमेदोगन्धे । हे.च.। क्ली । कुमुदे । प.मु. । श्वेतकुमुदे । हे.च. । विड़ङ्गे । र.मा. । [च. ।
गर्द्दभकम् । क्ली । श्वेतोत्पले । श्वेत पद्म । हे.

गर्द्दभगदः । पुं । ज्वालागर्द्दभरोगे । लक्षणं नालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् । रा.नि.व.२० ।

गर्द्दभगन्धिका । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । वै.निघ. । [नि.व.१७ ।

गर्द्दभमांसम् । क्ली । गर्द्दभस्य पिशिते । रा.

गर्द्दभमूत्रम् । क्ली । खरमूत्रे । See गर्द्दभः ।

गर्द्दभशाकः (का, खा) । पुं, स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । जटा. । रा.नि.व.६ ।

गर्द्दभाण्डः । पुं । (Thespesia populnea. Syn. Hibiscus populnes.) प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । रा.नि.व.११ । (Thespesia populneoides.) पारीशाश्वत्थे । गया अश्वत्थ, পলাশ পিপুল । अम. । स च पत्रकाण्डफलादिभिरश्वत्थवृक्षाकारः । गन्धपिप्पल इति च केचित् । भः । गर्द्दपिप्पलीति शारसुन्दरी । मं पारसपिंपल पिंपरी । गम्धमुण्ड इति गन्धीभाट इति सा. कौ. ।

गर्द्दभाह्वयः । पुं । कुमुदे । चण्डे । है.च. ।

गर्द्दभिका । स्त्री । वातपित्तजक्षुद्ररोगविशेषे । तल्लक्षणं —"मण्डलं वृत्तमुन्नतं सरक्तं पिड़काचितं । रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजां ॥" भा. ।

गर्द्दभी । स्त्री । कटभ्याम् । रा.नि.व.२३ । श्वेतापराजितायाम् । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व. ३१४ । गर्द्दभस्त्रियाम् । दुग्धगुणाः — बलकरत्वं वातश्वासहरत्वं मधुराम्लरसत्वं रूक्षत्वं दीपनत्वञ्च । दधिगुणाः—रूक्षोष्णत्वं लघुत्वं दीपनत्वं पाचनत्वं मधुराम्लरसत्वं रुचिकरत्वं वातघ्नत्वञ्च । नवनीतगुणाः —कषायत्वं वातकफनाशित्वं बलकरत्वं दीपनत्वं लघुपाकित्वं मूत्रदोषकरत्वम् उष्णत्वञ्च । घृतगुणाः—बल्यं दीपनं मूत्रदोषघ्नं लघुपाकम् उष्णवीर्य्यं कषायं कफघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

गर्द्धः । पुं । गर्द्दभाण्डवृक्षे । श.च. ।

गर्भः । पुं । भ्रूणे । तेजःसंयोगात् शुक्रं तरलीभूतं च्युतं सत् अनिलसंयोगात् योनिमुखं पतितम् आर्त्तवेन युक्तं गर्भसंज्ञां लभते । ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । लक्षणं यथा—"गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकं । प्रकृतिः सविकारा च तत्सर्व्वं गर्भसंज्ञकं । कालेन वर्द्धितो गर्भः यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥" भा. । कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः । गर्भः सञ्जायते नार्य्याः सञ्जातो बाल उच्यते ॥ शार्ङ्ग.६च. । आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत् । नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥ भा. । "प्रथमे मासि द्रवीभूतं शुक्रार्त्तवं तिष्ठति, द्वितीये घनः, तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्ते अङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति, चतुर्थे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति । गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति कस्मात्तस्थानत्वात्तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति, पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति, षष्ठे बुद्धिः, सप्तमे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः, अष्टमेऽस्थिरीभवति ओजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्त्वान्नैर्ऋतभागत्वाच्च, ततो बलिं मांसौदनमस्मै दापयेत्. नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमस्मिन् जायते । अतोऽन्यथा विकारी भवति । मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाड़ी प्रतिबद्धा, सास्य मातुराहाररसवीर्य्यमभिवहति । तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति ।···गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्व्वं शिरः सम्भवतीति शौनकः, हृदयमिति कृतवीर्य्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात् । नाभिरिति पाराशर्य्यस्तत्र हि वर्द्धते देहो देहिनः । पाणिपादमिति मार्कण्डेयः तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात् सर्व्वगात्रसम्भवस्य, तत्तु न सम्यक्सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत्सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवत् चूतफलवच्च । तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति । एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः । तान्येव कालप्रकर्षात्प्रव्यक्तानि भवन्ति ।···गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि । मांसशोणितमेदोमज्जहृन्नाभियकृत्प्लीहान्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि । शरीरोपचयो बलं वर्णः स्थितिर्हानिश्च रसजानि । इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुःखादिकञ्चात्मजानि । वीर्य्यमारोग्यं बलवर्णौ मेधा

च साम्राजानि । तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिमहत्त्वञ्च पूर्व्वञ्च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति बाहुल्याच्च पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिध्यायति । स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्रातकादीनि पुन्नामान्येव प्रसन्नमुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति तद्विपर्य्यये कन्यां । यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणञ्च तस्या नपुंसकमिति विद्यात् । यस्या मध्ये निम्नं द्रोणीप्रभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूयते । सु.शा.३अ. । तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति। तासां प्रथमा अवभासिनी नाम सर्व्ववर्णानवभासयति, द्वितीया लोहिता नाम षोड़शभागप्रमाणा तिलकालकाद्यधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदलाद्यधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्राष्टभागप्रमाणा कुष्ठाद्यधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्याद्यधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दराद्यधिष्ठाना । कलाः खल्वपि सप्त धात्वाशयान्तरमर्य्यादाः । ततश्च गृहीतगर्भाणामार्त्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रतिहतमूर्द्धमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते । शेषञ्चोर्द्धतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते । तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति । गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ शोणितफेनप्रभवः फुपफुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः । असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः । तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति । ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः । उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्मसारवत् । कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते । यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा । मेदसः स्नेहमादाय शिरास्नायुत्वमाप्नुयात् । शिराणाञ्च मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः । आशय्याभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम् ॥ रक्तमेदःप्रसादाद्वृक्कौ, मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः, तस्याधो वामतः प्लीहा फुपफुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च । तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसावृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति । सु.शा.४अ. । सद्यो गृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च योनेः । स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः सम्मील्यन्ते विशेषतः । अकामतश्छर्द्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥ तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनञ्चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥ सु.शा.३अ. । आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः । स योनिं शिरसा याति स्वभावात्प्रसवम्प्रति ॥" सु.शा.५अ.। शिशौ । सन्धौ । पनसकण्टके । कुक्षौ । पेट । मे. । अश्वाया गर्भज्ञानलक्षणं—योन्यां वीजग्रहे तृप्तिः लोचनाविलता तथा । सगर्भा ताड़येदश्वं गर्भस्य परिलक्षणम् ॥ काचिन्मूका जड़ीभूता निर्विकारा त्यजेद्वृषम् । काचित्कण्डूयमानाश्वा गर्भिण्यपि प्रहर्षति ॥ काचिद्रागवशाद्वापि समूत्रा ताड़येद्वृषम् । रुणद्धि परुषा काचित् अश्वा पुच्छेन योनिकाम् ॥ विन्यस्तकर्णौ क्रोधाद्वा पृष्ठं दुष्टापसर्पिणी । शूनाधोयोनिभागा च सदा कान्तिविधारिणी ॥ प्रशस्तरन्ध्रा स्निग्धाङ्गी निविड़ोदरबन्धना । गर्भोपचितपार्श्वा च बड़वा गर्भिणी मता ॥ ज.द.६अ. ।

गर्भकम् । क्ली। रजनीद्वये। दुइ रात्रि । इ.च.।

गर्भकण्टकः । पुं । पनसवृक्षे । वै.निघ. ।

गर्भकरः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । भा. ।

गर्भकोशः (षः) । पुं । गर्भाशये । वै.निघ. ।

गर्भगृहम् । क्ली । अन्तर्गृहे ।

गर्भघातिनी । स्त्री । लाङ्गलीनामक्षुपे । ईशलाङ्गूलि । रा.नि.व.४ ।

गर्भचिन्तामणिः । पुं । गर्भाधिकारे रसः । स चतुर्विधः । १मः—सूतिकाविनोदरसे तुल्यस्थाने स्वर्णदानेन चिन्तामणिर्भवति । र.सा.सं. । २यः- जातीफलं टङ्गणं (सोहागा) त्रिकटु हिङ्गुल प्र. समभागः । जम्बीररसेन वटी कार्य्या । ३यः—रसः रौप्यं लौहं प्र: २ तो. अभ्रं ६ तो. (मतान्तरे ४ तो.) कर्पूरं वङ्गं ताम्रं जाती-

फलं जयित्री गोक्षुरबीजं शतावरी बला (श्वेत-बला) गोरक्षतण्डुला (গোরক্ষচাকুলিয়া) प्र. १ तो. जलेन वटी कार्य्या। भा. २र.। ४र्थः – रसः गन्धकः स्वर्णं लौहं रौप्यमाक्षिकं हरितालं वङ्गं अभ्रं प्र. समभागः। ब्राह्मी-वासा-भृङ्गराज-त्रैवपर्प-टी-दशमूलानां प्रत्येकं रसेन ७ भावना देयाः। वटी १ र.। वृहद्गर्भचिन्तामणिः।

गर्भचर्य्या । स्त्री। गर्भोपचारकर्म्मणि।

गर्भजरोगः । पुं। स्त्रीरोगे। त्रिका.।

गर्भगुडः । पुं। नाभिगुडके। নাড়ের গোঁড়। त्रिका.। [नि.व.६।

गर्भदः (दा) । पुं, स्त्री। पुत्रजीवहृक्षे। रा.

गर्भदात्री । स्त्री। पुष्पदात्रीक्षुपे। गुणाः— मधुरा शीता स्त्रीपुष्पदोषपित्तदाहश्रमघ्नी गर्भदा च। रा.नि.व.४।

गर्भद्रुतिः । स्त्री। वह्निव्यतिरेकेऽपि रसग्रासी-कृतानां लोहानां द्रवत्वे। গ্রাসানন্তর পারার সহিত স্বর্ণাদির দ্রবত্ব। "जम्बीरबीजपूरकचा-ङ्गेरीवेतसाम्लसंयोगात्। चारा भवन्ति सुवरां ग-र्भद्रुतिजारणे शस्ताः॥" र.चि.३स्त।

गर्भध्रुक् । त्रि। गर्भधारिण्याम्। वै.निघ.।

गर्भनाडी । स्त्री। Umbilical cord. ग-र्भप्रणाल्याम्। वै.निघ.।

गर्भनाशः । पुं। गर्भपाते।

गर्भनाशना । स्त्री। अरिष्टकवृक्षे। রিঠা গা-ছ। वै.निघ.। [मं कललावी। भा.।

गर्भनुत् । पुं। लाङ्गलिकायां। বিষলাঙ্গুলি।

गर्भपरिस्रवः । पुं। (Secondines.) गर्भ-वेष्टने। গর্ভপুষ্প। वै.निघ.। [धान। है.च.।

गर्भपाकी (इन्) । पुं। षष्टिकव्रीहौ। ষেটে

गर्भपातः । पुं। गर्भजरोगविशेषे। येन प-ञ्चमषष्ठमासिकगर्भस्य पतनं भवेत्। "ततः स्थि-रशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः।" सु.नि.२७अ.। See गर्भस्रावः।

गर्भपातकः । पुं। रक्तशोभाञ्जनवृक्षे। जटा.।

गर्भपातनः । पुं। रीठाकरञ्जे। রিঠা। भा.।

गर्भपात(ति)नी । स्त्री। कलिकारीवृक्षे। বিষলাঙ্গুলিয়া। रा.नि.व.४।

गर्भपीयूषवल्लीरसः । पुं। स्त्रीरोगाधिका-रे रसः। "सूतो गन्धं तथा स्वर्णं लौहं रजतमा-क्षिकं। हरितालं वङ्गभस्माप्यभ्रकं समभागिकं। भावना खलु दातव्या रसैरेषां पृथक् पृथक्। ब्र-ह्मी वासा भृङ्गराजपर्पटं दशमूलकं। सप्तधा भा-वयेद्वैद्यः गुञ्जामानां वटीञ्चरेत्॥" रौप्यं स्वर्णमा-क्षिकञ्च। भैष.। See वृहद्गर्भचिन्तामणिः।

गर्भपोषणम् । त्रि। गर्भपुष्टिकरणे।

गर्भभाण्डकः । पुं। ग्रन्थवृक्षे। मद.व.५।

गर्भवती । स्त्री। ससत्त्वायां स्त्रियाम्। পোয়াতি স্ত্রী। पुत्रगर्भवतीलक्षणं – पुत्रगर्भयुताया नार्य्या द्वितीये मासि गर्भाशयमध्ये गर्भः पिण्डाका-रो लक्ष्यते, दक्षिणाक्षिमहत्त्वं प्राग्दक्षिणस्तने स्तन्यं प्रसन्नमुखवर्णता दक्षिणोरोः पुष्टिः, निद्रायां पु-न्नामधेयद्रव्येष्वभिलाषः आम्रादिफललाभः इति। कन्यागर्भलक्षणं उक्तविपरीतलक्षणं ज्ञेयम्। नपुं-सकगर्भे गर्भोऽर्व्वुदाकृतिः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्ताच्च महदिति। भा.। See गर्भिणी।

गर्भविच्युतिः । स्त्री। रोगादिना गर्भस्य अ-कालपतने, गर्भस्रावादौ। "कृमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुतं फलं। पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्या-द्गर्भविच्युतिः॥" सु.नि.८अ.।

गर्भविनोदरसः । पुं। सूतिकाधिकारे रसः। त्रिकटु ३ तो. हिङ्गुलं ४ तो. जयित्री लवङ्गञ्च प्र. ३ तो. स्वर्णमाक्षिकं २ तो. जलेन चणकाका-रा वटी कार्य्या। र.सा.सं.।

गर्भविलासतैलम् । क्ली। गर्भाधिकारे ग-र्भस्थापनतैले। तिलतैलं मूर्च्छितं १ श. कल्कार्थं —भूकुष्माण्डं दाडिमपत्रं आमहरिद्रा (কাঁচা হ-লুদ) शृङ्गाटकपत्रं त्रिफला जातीपुष्पं शतावरी नीलोत्पलं पद्मपुष्पञ्च प्र. १॥० तो. (वा मिलितं १६ तो.) पाकार्थं वारि ८ श.। भैष.।

गर्भविलासरसः । पुं। गर्भिणीज्वरे रसः। रसगन्धकतुल्यकानां प्र. समं जम्बीरत्रिकटुरसाभ्यां प्र. दिनत्रयं भावयेत्। পারা, গন্ধক, তুঁতে ভস্ম প্রত্যেকে সমান। জম্বীররসে (গোঁড়া লেবু)

७ দিন ও ত্রিকটুরসে ৭ দিন ভাবনা দিবে। र.चि.१८अ.।

गर्भविस्राविणी । स्त्री । एलायां । वै.निघ.।

गर्भशङ्कुः । पुं । मृतगर्भनिःसारणास्त्रे । वै.निघ.।

गर्भशय्या । स्त्री । Uterus. पक्वाशयमध्यवर्त्तिगर्भोत्पत्त्याशये । ययावेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति । গর্ভাশয় । तस्य रूपम्—"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रकीर्त्तिता । यथा रोहितमत्स्यस्य मुखम्भवति रूपतः । तत्संस्थाञ्च तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥" भा. । [च.शा.८अ. ।

गर्भशल्यम् । क्ली । गर्भवेदनायाम्, गर्भशूले ।

गर्भशातनम् । क्ली । भेषजेन गर्भपातने । পেট খসান । शातनप्रभृतिभिः विशेषैः बन्धनान्मुच्यते गर्भः ।" सु.नि.८अ. ।

गर्भशोषः । पुं । गर्भस्य शुष्कतारोगे ।

गर्भसम्भवा । स्त्री । स्थूलैलायां । वै.निघ. ।

गर्भस्थानम् । क्ली । गर्भाशये । अन्तःपुरे । वै. निघ. । [गर्भरक्षणयोगे । च.शा.८अ. ।

गर्भ(र्भा)स्थापनम् । क्ली । गर्भरक्षणे । ग-

गर्भस्फुरणम् । क्ली । गर्भस्पन्दने सु.शा.१०अ.।

गर्भस्रावः । पुं । Abortion. गर्भविद्रवे । चतुर्थमासपर्य्यन्तं शोणितरूपस्य गर्भस्य विच्युतौ । গা খসা, পেট খসা । स च भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशनसेवनादिभिर्भवति । गर्भस्रावनिदानलक्षणं यथा—"भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनम्भवेत् । ग्राम्यधर्म्माध्वगमनयानायासप्रपीड़नैः । ज्वरोपवासपतनप्रहाराजीर्णधावनैः । वमनाच्च विरेकाच्च कुम्थनाद्गर्भपातनात् । तीक्ष्णक्षारोष्णकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात् । वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्छमनाद्भयात् । आचतुर्थात्ततो मासात्प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः ॥" भा. । [তাল গাছ । रा.नि.व.९ ।

गर्भस्रावी (इन्) । पुं । हिन्तालवृक्षे । হা-

गर्भागारम् । क्ली, पुं । शयनगृहे । अन्तर्गृहे । गर्भाशये । रा.नि.व.१८ ।

गर्भाधानम् । क्ली । प्रथमर्त्तुस्नानादूर्द्ध्वमनुष्ठेये दशसंस्कारान्तर्गतप्रथमसंस्कारे । तत्क्रमः—"अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमावहेत् पित्र्यधर्म्मार्थकामप्रजाः प्राप्स्यतीति । ऊनषोड़शवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिं । यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥ जातो वा न चिरञ्जीवेज्जीवेद्वा दुर्ब्बलेन्द्रियः । तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥" सु.शा.१०अ. । [उ.१अ.।

गर्भाम्भः । पुं । गर्भस्थजले । পানভুক্তি । वा.

गर्भारिः । पुं । सूक्ष्मैलायाम् । रा.नि.व.६ ।

गर्भावक्रान्तिः । स्त्री । गर्भावतरणक्रियायाम् । सु.शा.३अ. । See गर्भः ।

गर्भाशयः । पुं । गर्भशय्यायाम् । जरायौ । See गर्भशय्या । [चिका. ।

गर्भाष्टमः । पुं । गर्भग्रहणमासादष्टममासे ।

गर्भिणी । स्त्री । चीरावीवृक्षे । ক্ষীরুই গাছ । श.च. । गर्भवत्याम् । लिङ्गं यथा—"स्तनयोर्मुखकार्ष्ण्यं स्याद्रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः सम्मीलन्ते विशेषतः । छर्दयेत्पथ्यं भुक्तापि गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥" भा. । See गर्भः । तत्कृत्यं यथा—"गर्भिणी प्रथमदिवसात्प्रभृति नित्यम्प्रहृष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृशेत् दुर्गन्धदुर्द्दर्शनानि परिहरेदुद्वेजनीयाश्च कथाः, शुष्कं पर्य्युषितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत । बहिर्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान् क्रोधभयशङ्करांश्च भावानुच्चैर्भाष्यादिकं परिहरेत् यानि च गर्भं व्यापादयन्ति । न चाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत । न चायसेच्छरीरं पूर्व्वोक्तानि च परिहरेत् । शयनासनं मृद्वास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं विदध्यात् । हृद्यं द्रव्यं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् । सामान्यमेतदाप्रसवात् । विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत, चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोजयेत्, पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टं, षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषो मात्रां पाययेत् यवागूं वा, सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्यादिसिद्धमेवमाप्यायते गर्भः, अष्टमे बदरोदकेन बला-

तिबलाशतपुष्पपललपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थम् अनुलोमनार्थञ्च वायोः, ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनुलोमे हि वायौ सुखमनुपद्रवा प्रसूयते, नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् । प्राप्तप्रसवालक्षणं—"जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने । सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी ॥ ततोऽस्मिन्नुपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठम्प्रति समन्ताद्वेदना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिः मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च ।" सु.शा.१०अ. ।

गर्भिण्यवेक्षणम् । क्ली । कुमारभृत्यायाम् । Midwifery. गर्भिणीपरिचर्य्यायाम् । चिका. ।

गर्भी (इन्) **।** पुं । पुत्रजीवहक्षे । वै.निघ. ।

गर्भपाकणिकः । पुं । षष्टिकधान्ये । रा.नि. व.१६ ।

गर्म्मु(र्म्मो)टिका (टी) । स्त्री । लवणतृणविशेषे । माड़ुया घासविशेष वा धान । हिं जरड़ि । मं गोंड़ालवणतृण । गुणाः—मधुरा शीता सारणी दाहघ्नी रक्तदोषघ्नी रुच्या पशूनां दुग्धदायिनी । रा.नि.व.८ । र.मा. ।

गर्म्मुत् । स्त्री । तृणधान्यविशेषे । गड़गड़, मश्ना । अम. । सुवर्णे, नले । मे. ।

गलः । पुं । कण्ठे । गला । रा.नि.व.१८ । सर्ज्जरसे । धुनो । मे. । गड़कमीने । श.र. ।

गलकः । पुं । गड़कमत्स्ये । श.र. ।

गलकम्बलः । पुं । सास्नायाम् । गरुर गलस्थित कम्बलाकृति मांस । अम. ।

गलकीलः । पुं । गलशुण्डीनामरोगे । वै.निघ. ।

गलगण्डः । पुं । Goitre. गलरोगविशेषे । गलगण्ड । तस्य निदानं—"वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टौ मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः । कुर्व्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समाचितं तं गलगण्डमाहुः ॥ लक्षणं—निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले । महान्वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥" मा.नि. । पक्षिविशेषे । हाड़गिले ।

गलगोड़ि(लि)का (ली) । स्त्री । सविषकीटविशेषे । यस्य दंशनात् दाहस्वेदतोदशोफा भवन्ति । "दाहतोदस्वेदशोफकरी तु गलगोड़िका ।" च. । निर्व्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।

गलग्रहः । पुं । मत्स्यघण्टापरनामधेये व्यञ्जने । माछेर घण्ट । श.च. । गलरोगविशेषे । गलाधरा । "यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिर । आशु सञ्जनयेच्छोफं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥" च.सू.१८अ. । अश्वस्य गलरोगविशेषे । ज.द २९अ. ।

गलग्राहः । पुं । मकरे । वै.निघ. ।

गलत्कुष्ठारिरसः । पुं । तत्कुष्ठे रसः । पारदगन्धकताम्रलौहगुग्गुलुचित्रकशिलाजतुकुचेलावचानां (पाठान्तरे वचास्थाने त्रिफला) प्र. समभागः । अभ्रं ४ भ. करञ्जबीजं ४ भ. घृतमधुभ्यां वटी कार्य्या । पारा, गन्धक, तामा, लौह, गुग्गुल, चितामूलचूर्ण, शिलाजतु, कुचिला, वच (पाठान्तरे त्रिफला) प्रत्येके १ भ. अभ्र ४ भ. करञ्जबीज ४ भ. घृत ओ मधु द्वारा मर्दन । मा. १ तो. । भा. । र.सा.सं. ।

गलन्तिका । स्त्री । कर्कर्य्याम् । वदूखारा । अम. ।

गलमेखला । स्त्री । गलसूत्रे । हारा. ।

गलरोगः (हिणी) । पुं, स्त्री । कण्ठगतसप्तदशरोगभेदे । तत्र वातपित्तकफसन्निपातशोणितजभेदेन रोहिणी पञ्चधा भवति । अपरे गलशालूक तुण्डिकेरिका गलौघ-वलय-गलायुक शतघ्नी-गलविद्रधि गलार्व्वुदाः वहिर्गलगण्डः वातज कफज-मेदोजभेदेन स्वरघ्नश्चेति द्वादश । रोहिण्यः प[illegible] गलौघस्वरघ्नमांसतानविदार्य्य-शोगिलायुगलविद्रधिगलौघस्वरघ्नमांसतानविदार्य्य- इति अष्टादश । लक्षणं—"गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितं । प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान् सासुहरा तु रोहिणी ॥" सु.नि.१६अ. । कण्ठास्यशोषकृद्वातात् सा हनुश्रोत्ररुक्करी । पित्ताज्ज्वरोषातृण्मोह कण्ठधूमायनान्विता । कफेन पिच्छिला पाण्डुः असृजा स्फोटकाचिता । गम्भीरपाकानिचयात्सर्व्वलिङ्गसमन्विता ॥ वा.उ.२१अ. । लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये मृग्याणि ।

गलविद्रधिः । पुं । गलरोगभेदे । कण्ठविद्रधि । लक्षणं—"सर्व्वङ्गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोफो रुजो यत्र वसन्ति सर्व्वाः । स सर्व्वदोषो

गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्व्वजस्य ॥” सु. नि.१६अ. ।

गलव्रतः । पुं । मयूरे । त्रिका.। [अ.द.२८अ.।

गलशालूकः । पुं । अश्वस्य मुखरोगविशेषे ।

गलशुण्डिका (ण्डी) । स्त्री। The uvula. अलिजिह्विकायां । आलजिव, गलार शुँड़ि । रा.नि.व.१८ । च.शा.७अ. । जिह्वाप्रबन्धजाः कण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः । मांसाङ्कुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ॥ कण्ठशुण्डीत्यपरनामधेये तालुजरोगविशेषे । लक्षणं यथा—“श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोथो ध्मातवस्तिप्रकाशः । तृष्णाश्वासकासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीति नाम्ना ॥” भा.म.४भ.मुखरो.चि. ।

गलशोथः । पुं । गलस्फीतौ । गलाफोला । “सनागरं देवदारु चव्यचित्रकपेषितं । प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं गलश्वयथुनाशनम् ॥” भैष.ज्व.चि. ।

गलस्तनः । पुं । गलगण्डरोगे । रा.नि.व.२० । छागगलस्थस्तने । वै.निघ. ।

गल(ले)स्तनी । स्त्री । छाग्याम् । हे.च. ।

गला । स्त्री । अलम्बुषायाम् । भा. ।

गलाङ्कुरः । पुं । A disease of the throat. रोहिणीत्यपरपर्य्याये गलरोगविशेषे । गण्डमालायाम् । गण्डमाला । हे.च. ।

गलानि(वि)लः । पुं । गङ्गाटेयमत्स्ये । गलाचिंगड़ि । त्रिका. ।

गलायुकः । पुं । गलरोगभेदे । लक्षणं—“मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाल्परुक् । कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहृतिः पृथुमूलो गलायुकः ॥” वा.उ. २१अ. ।

गलार्व्बुदम् । क्ली । गलरोगभेदे । गलार आब् । लक्षणम्—“जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः । जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्गलार्व्बुदम् ॥” वा.उ.२१अ. । [rosy. गलत्कुष्ठे ।

गलितकुष्ठम् । क्ली । Incurable lep-

गलितदन्तः । त्रि । दन्तहीने ।

गलेगण्डः । पुं । मर्कटपक्षिणि । त्रिका. । गलगण्डरोगे । रा.नि.व.२० ।

गलोद्भवः । पुं । रोचमानाश्वे । त्रिका. ।

गलौघः । पुं । गलरोगविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—“शोफो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता । कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्त्यतेऽसौ ॥” सु.नि.१६अ. ।

गल्लः (कः) । पुं । गण्डे । गाल । हे.च. ।

गल्लचातुरी । स्त्री । उपधानविशेषे । गालबालिश । जटा. ।

गल्लिरः । पुं । उन्मन्थनामककर्णपालीगतरोगे।

गल्वर्कः । पुं । वैदूर्य्यमणौ । इन्द्रनीलमणौ । त्रिका. । सुरापानपात्रे ।

गवयः । पुं । गलकम्बलशून्ये गोसदृशे कूलचरपशौ । तन्मांसगुणाः—बृंहणं बल्यं रुच्यं वृष्यञ्च । रा.नि.व.१७ । स्निग्धं मधुरं कासघ्नं विपाके मधुरं व्यवायवर्द्धनञ्च । सु.सू.४६अ. । [नि.व.१९ ।

गवयी । स्त्री । गवयपत्न्यां । बुनो गाइ । रा.

गवयोद्भवः । पुं । तवक्षीरे । वै.निघ. ।

गवराजः । पुं । महावृषे । श.च. ।

गवलम् । क्ली । महिषशृङ्गे । अम. । पुं । वनमहिषे । हे.च. ।

गवाची (टी) । स्त्री । (Macrognathus pancalus.) पङ्कालमत्स्ये । पाँकाल माछ । अस्य गुणाः—अजीर्णकारित्वं गुरुत्वं श्लेष्मकोपनत्वञ्च । राज.३प. ।

गवादनम् । क्ली । घासे । श.च. ।

गवादनी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशा । वै.निघ.अपस्मा.चि. । श्वेतापराजितायाम् । अक्षोटवृक्षे । वै.निघ. । अपराजितायाम् । नीलापराजितायाम् । रा.नि.व.३ ।

गवालूकः । पुं । गवये । त्रिका. ।

गवाषिका । स्त्री । लाक्षायाम् । र.मा. ।

गवाक्षः । पुं । गोक्षुरके । वै.निघ. । वातायने । अम. । [ता । र.मा. ।

गवाक्षिका । स्त्री । गवाक्ष्याम् । अपराजि-

गवाक्षितः । त्रि । विरचिते । “व्यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम् ।” भा. ।

गवाक्षी । स्त्री । आखोटवृक्षे । ऑओड़ा गाछ । रा.नि.व.८ । महाबलायाम् । रा.नि.व.२३ । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशार गाछ । सु.कल्प.७अ. । भा.म.१भ.तन्द्रिकज्व.चि. । "निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी ।" गोडुम्बायाम् । राखगोमुक । च.सू.२अ. । गोरक्षकर्कट्यां । राखालशशा । सि.यो.कास.चि. । अपराजितायाम् । प.मु. । सु.सू.३९अ । श्वेतपुष्पेन्द्रवारुण्याम् । सु.सू.३९अ.अधःसंशमने ।

गविनः । पुं । कोकड़नामकविलेशयमृगे । जविन इत्यपि पाठः । रा.नि व.१९ । [अम. ।

गवेडुः । स्त्री। धान्यविशेषे । गड़गड़,देधान ।

गवेधुः (कः) । पुं । क्षुद्रधान्ये । देधान । च.सू.२अ. । गोरक्षतण्डुलायाम् । गोरक्षचाकुलिञा । च.द. । सि.यो.छर्दि.चि.विष्णुतैले, महानारायणतैले । क्ली (कम्) । गैरिके । गिरिमाटी । रा.नि.व.१३ ।

गवेधुका । स्त्री। (Coixbarbata.) गवेडी । देधान । हिं गरहेडुआ । च.सू.२अ.यवाग्वाम् । गुणाः—गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत्कफनाशिनी । भा.पू.१भ.धान्यव. । नागबलायाम् । गोरक्षचाकुले । रा.नि.व.४ । भैष.वा.व्या.चि.स्वल्पविष्णुतैले । कासमूले । वा.व्या.शता.नारायणतैले ।

गवेरि(रु)कम् । क्ली । गैरिके । गिरिमाटी । त्रिका. ।

गवेश्म(श्मि)का । स्त्री । गोरक्षीवृक्षे । श.च. ।

गव्यम् । क्ली । गोघृते । गोरोचनायाम् । गव्यदधि । गोदुग्धे । त्रिका. । त्रि । गोसम्बन्धीये ।

गव्यघृतम् । क्ली । गव्यनवनीतजातघृते । गाओया घि । गुणाः—बुद्धिकान्तिस्मृतिदं बलमेधावर्द्धकं पुष्टिकरं वातश्लेष्मघ्नं श्रमहरं पित्तघ्नं हृद्यम् अग्निकरं पाकमधुरं वृष्यं देहस्थैर्यकरञ्च । रा.नि.व.१५ ।

गव्यतक्रम् । क्ली । गोदुग्धभवघोले । गरुर घोल । गुणाः—"गव्यं त्रिदोषशमनं पथ्ये श्रेष्ठं तदुच्यते । दीपनं रुचिकृन्मेध्यं अर्शोदरविकारजित् ॥" अत्रि.८अ. ।

गव्यदधि । क्ली। गोदुग्धजातदधनि। गुणाः—अतिपवित्रं शीतलं स्निग्धं दीपनं बल्यं मधुरम् अरोचकघ्नं ग्राहि वातरोगघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ । भावप्र स्वादुरसं ग्राहि गुरुष्णं वातरोगजित् । क्षि दःशुक्रबलश्लेष्म रक्तपित्ताग्निशोफकृत् । स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं रुचिवर्द्धनं । वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुजाकरम् ॥" अत्रि.८अ. ।

गव्यनवनीतम् । क्ली । गोदुग्धजनवनीते । गाओया ननी । सर्व्वदोषघ्नं बलकृत् पुष्टिवर्द्धनञ्च । रा.नि.व.१५ ।

गव्यमांसम् । क्ली । गोमांसे । सु.सू.४६अ. ।

गव्या । स्त्री । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ ।

गव्यूतिः । पुं, स्त्री । क्रोशद्वये । हे.च. ।

गहनम् । क्ली । वने । दुःखे । पीड़ायाम् । वै.निघ. ।

गह्वरम् । क्ली, स्त्री । विडङ्गे । प.मु. ।

गाङ्गम् । क्ली । गङ्गोदके । वै.निघ. ।

गाङ्गटः (कः) । पुं । मत्स्यविशेषे । चिंड़ि माछ । श.र. ।

गाङ्गटेयः । पुं । गाङ्गटमत्स्ये । श.र. ।

गाङ्गेयम् । क्ली । भद्रमुस्तायाम् । मुता । सुवर्णे । रा.नि.व.१३। र.चि.६अ.। धुस्तूरे । कशेरौ । अम. । पुं । इल्लीशमत्स्ये । त्रिका. । स्त्री (यी) । मुस्तके । "अथवा तृषगाङ्गेयी ।" वा.चि.१अ. ।

गाङ्गेरिका । स्त्री । नागबलायाम् । गोरक्षचाउली । वै.निघ. ।

गाङ्गेरुः (कः) । पुं। काकाण्डीक्षुपे । लताफट्की, आलाकुशी । वै.निघ. ।

गाङ्गेरुकी । स्त्री । गुड़शर्करके । प.मु. । गोरक्षतण्डुलायां । गोरक्षचाउलि । अम. । "गाङ्गेरुकीमूलरसैर्जायते गतवेदनः।" भा.म.१भ.। तत्फलङ्कषायं हिमं स्वादु कफवातघ्नञ्च । सु.सू.४६अ.।

गाङ्गेष्ठी । स्त्री । काटशर्करालतायाम् । नटा । क्षारा. ।

गाजरम् । क्ली । गृञ्जने । शालगम । भा.पू.१भ.शाकव. । [रा.नि.व.१९ ।

गाञ्जि(ञ्जी)कायः । पुं । वर्त्तिकपक्षिणि ।

गाढ़म् । त्रि । बहुकालजाते । बद्धमूले । सान्द्रे । सु.नि.६अ. । [सम्बर लवण । रा.नि.व.६ ।

गाढ़लवणम् । क्ली । सम्भरदेशजलवणविशेषे ।

गाण्डीरम् । क्ली । शाकविशेषे । शमठ शाक । सु.सू.४६अ. । [६ ।

गाण्डीवी (इन्) । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.

गातुः । पुं । कोकिले । भ्रमरे । मे. ।

गात्रम् । क्ली । देहे, शरीरावयवे । रा.नि.व. १८ । करिणः पूर्व्वजङ्घादिप्रदेशे, अग्रपादादिसम्मुखभागे । मे ।

गात्रघर्षणम् । क्ली । शरीरमार्ज्जने ।

गात्रभङ्गा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । श.च. । गन्धशट्याम् । वै.निघ. । [गामछा ।

गात्रमार्ज्जनी । स्त्री । अङ्गमार्ज्जनार्थवस्त्रे ।

गात्रविक्षेपः । पुं । अङ्गचालने, अङ्गविक्षेपणे । वै निघ. । [पूँये पाओया । वै.निघ. ।

गात्रशोषः । पुं । पूतनामबालरोगविशेषे ।

गात्रसङ्कोची (इन्) । पुं । जाहकजन्तौ । कृष्णकृकलासे । काँकलास, बहुरूपी । रा.नि.व. १९ । गोनससर्पे । वै.निघ. ।

गात्रसम्प्लवः । पुं । प्लवजातीयपक्षिणि, हंसादौ । हे.च. । [वै निघ. ।

गात्रसादः । पुं । शरीरावसादे । पित्तरोगे ।

गात्रानुलेपनी । स्त्री । गात्रानुलेपनयोग्ये छष्टपिष्टे सुगन्धिद्रव्ये । अम. ।

गाधः । पुं । स्थाने । लाभेच्छायाम् । हे.च. ।

गानिनी । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

गान्धारम् । क्ली । गन्धरसे । गन्धबोल । त्रिका. । पुं । सिन्दूरे । मे. ।

गान्धारी । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । वै.निघ. । दुरालभायाम् । भा. । रा.नि.व.४ ।

गान्धिकः । पुं । कीटविशेषे । गाँधि पोका । श.र. । लेखके । नाना. ।

गाम्भारिका (री) । स्त्री । गम्भारीवृक्षे । गांम्भार गाछ । मं कं सीवनी । तें गम्भारि । प.मु. ।

गाम्भीर्य्यम् । क्ली । गम्भीरतायाम् ।

गायत्री (इन्) । पुं, स्त्री । खदिरवृक्षे । भ. । अम. । च.द., सि.यो.रक्त.पि.चि.खण्डकाद्यलौहे । "तालमूली च गायत्री ।" खदिरकाष्ठसारे । च.द.यक्ष्म.चि.एलादिमन्थे ।

गायत्रः । पुं । सोमलताभेदे । "गायत्रस्त्रैष्टुभः ।" सु.चि.२९अ. । [ओदने । उणा. ।

गारित्रम् । क्ली । धान्यविशेषे । वै.निघ. ।

गारुड़म् । क्ली । स्वर्णे । मे. । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ । तन्नामविषमन्त्रे । जटा. ।

गारुड़िकः । पुं । विषवैद्ये । श.र. ।

गारुड़ी । स्त्री । पातालगरुड़ीवृक्षे । रा.नि.व.३ ।

गारुत्मतम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.व. १३ । वै.निघ.चय.चि. । नवरत्नराजमृगाङ्के ।

गारुत्मतपत्रिका । स्त्री । गङ्गापत्र्यां । पाठीलता । रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.७ ।

गार्ज्जरम् । क्ली । गर्जरमूलके । गाजर मूला ।

गार्द्दः । त्रि । आर्द्रके । क्ली (र्द्दं) । आर्द्रतायां ।

गार्भः (र्भिकः) । त्रि । गर्भसम्बन्धिनि ।

गालः । पुं । मदनवृक्षे । प मु. । वा.ज्व.चि.१ अ. । "पिप्पलीभिर्युतान् गालान् ।"

गालनम् । क्ली । वस्त्रपूतकरणे । छाँका ।

गालफलम् । क्ली । मदनफले । वै.निघ. ।

गालवः । पुं । लोध्रवृक्षे । मे. । श्वेतलोध्रे । अ. टी.भ. । केन्दुकवृक्षे । केँद गाछ । श.च. ।

गालोड्यम् । क्ली । पद्मबीजे । रा.नि.व.१० ।

गाहितः । त्रि । कम्पिते । स्नाते । वै.निघ. ।

गाक्षीरी । स्त्री । क्षीरशुक्लायाम् । प.मु. ।

गिरणम् । क्ली । भक्षणे । वै.निघ. ।

गिरिः । पुं । चक्षूरोगविशेषे । मे. । पर्व्वते । रा.नि.व.२ । स्त्री । गिलने । अम. । बालमूषिकायाम् । अ.टी.र. । पारददोषविशेषे । रवा. ।

गिरिकः । पुं । गिरिनिम्बे । महानिम्बे । वै. निघ. । [६ । वा.उ.२अ. ।

गिरिकदम्बः । पुं । धाराकदम्बे । रा.नि.व.

गिरिकदली । स्त्री । पार्व्वतीयकदलीवृक्षे । गुणाः—मधुरा हिमा बल्या वीर्य्यवर्द्धनी रुच्या तृष्णापित्तदाहशोषहरी गुरुः दुर्ज्जरा च । रा.नि. व.११ ।

गिरिकर्णिः (र्णी) । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । रा.नि.व.२३ । पाण्डुरापराजितायाम् । रा.नि.व. ३ । See श्वेतापराजिता । कृष्णापराजितायाम् । काल अपराजिता । गुणाः—शीतला तिक्ता पित्तोपद्रवघ्नी चक्षुष्या विषदोषघ्नी त्रिदोषघ्नी । भा. । अस्फोतायाम् । हापरमाली । र.मा. । दुरालभायाम् । श च. ।

गिरिकर्णिका । स्त्री । अपराजितायाम् । अपराजिता । सु.सू.३८अ. । श्वेतकटभीवृक्षे । रा.नि.व.८। श्वेतकिणिह्याम् । आरग्वधवृक्षे । रा. नि.व.२३ । [अम. ।

गिरिका । स्त्री । बालमूषिकायाम् । छूँचो ।

गिरिकाणः । त्रि । गिरिरोगेणैकचक्षुर्हीने । उणा. । [निघ.२भ.अतिसा.चि.मुक्तादिचूर्णे ।

गिरिकौटजफलम् । क्ली । इन्द्रयवे । वै.

गिरिगोचरः । पुं । श्वेतमर्कटे । वै.निघ. ।

गिरिजम् । क्ली । शिलाजतुनि । भा. । अभ्रधातौ । लौहे । मे. । गैरिके । रा.नि.व.१३ । पुं । गिरिजमधूकवृक्षे । पाहाड़े मौल गाछ । र. मा. । काञ्चनारवृक्षे । रक्त काञ्चन गाछ । रा. नि.व.१० ।

गिरिजतु (त्म) । क्ली। शिलाजतुनि । रा.नि. व.१३। वै.निघ.क्षय.चि.सूर्य्यप्रभागुड़ौ । [वै.निघ.।

गिरिजधातुः । पुं । गैरिके । गिरिमाटी ।

गिरिजा । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिका फूलेर गाछ । रा.नि.व.१० । मातुलुङ्गवृक्षे । प. मु. । श्वेतवृक्षायाम् । त्रायमाणालतायाम् । रा.नि. व.५ । गिरिकदलीवृक्षे । लघुपाषाणभेदे । लौहे । रा.नि.व.२३ । रास्नायां । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ.।

गिरिजातेजः । क्ली । अभ्रधातौ । वै.निघ. ।

गिरिजामलम् । क्ली। अभ्रधातौ। अ.टी.रा.।

गिरिजाबीजम् । क्ली । गन्धके । भैष.ग्रहणीकवाटरसे । अभ्रके ।

गिरिजाह्वयम् । क्ली । शिलाजतुनि । वै. निघ. ।

गिरिज्वरः । पुं । वज्रे । श.र. ।

गिरिधातुः । पुं। गैरिकधातौ। रा.नि.व.१३।

गिरिनिम्बः । पुं । महानिम्बवृक्षे, कैटर्य्यनिम्बे । रा.नि.व.८ । [वकायणनिम्ब । वै.निघ. ।

गिरिपत्रः । पुं । गिरिनिम्बे । महानिम । हिं

गिरिपाटिका । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलाकुशी । मं गोड़ीकुहिड़ी । वै.निघ. ।

गिरिपीलुः । पुं । परुषकवृक्षे । रा.नि.व.११।

गिरिपुष्प(क)म् । क्ली । शैलजे । शैलज । मं दगड़फूल । रा.नि.व.१२ । [१८ ।

गिरिप्रिया । स्त्री । चमरीगव्याम् । रा.नि.व.

गिरिभित् । पुं । पाषाणभेदक्षुपे । भा. ।

गिरिभूः । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । रा.नि.व.५।

गिरिमनोहरः । पुं । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. । [अम. । सि.यो.रक्तातिसा.चि.(कुटजाष्टके) ।

गिरिमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । कुटजवृक्षे ।

गिरिमानः । पुं । गजे । श.र. ।

गिरिमालः । पुं । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. ।

गिरिमालपञ्चकम् । क्ली । आरग्वधाद्यपरनामयोगविशेषे । आरग्वधादि पाचन । "आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिः क्वथितः कषायः ।" सि.यो.वातकफज्व.चि. ।

गिरिमृत् (द्भवम्) । स्त्री, क्ली । गैरिके । चिका. । रा.नि.व.१३ । [भेद इत्यपि पाठः ।

गिरिमेदः । पुं । विट्खदिरे । र.मा. । इरि-

गिरिरम्भा । स्त्री । गिरिकदल्याम् । बीचे कला । रा.नि.व.११ । [णि । वै.निघ. ।

गिरिवर्त्तिका । स्त्री । पार्वततित्तिरिपक्षि-

गिरिवासी (इन्) । पुं । हस्तिकन्दनाममहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । [गवे । र.सा.सं. ।

गिरिशान्तकः । पुं । लौहमारकत्रिफलादि-

गिरिशायी (इन्) । पुं । पार्व्वतपक्षिविशेषे । वै.निघ. ।

गिरिशालाङ्कः । पुं । प्रतुदपक्षिणि । सु.सू. ४६अ. । [पुरायां ।

गिरि(श)शालिनी । स्त्री । अपराजितायां ।

गिरिशेखरः । पुं । महाबकुले । वै.निघ. ।

गिरिसर्पः । पुं । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । See सर्पः । [निघ. ।

गिरिसानुगा । स्त्री । त्रायमाणायाम् । वै.

गिरिसारः । पुं । लौहे वङ्गे । मे. । [निघ.।

गिरिसिन्दु(न्धु)कः । पुं । कृष्णनिर्गुण्ड्यां । वै.

गिरिस्वेदः । पुं । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

गिरिह्वा । स्त्री । वाल्मूषिकायां । अ.टी.र. । सु.कल्प.५अ. ।

गिलः । पुं । जम्बीरवृक्षे । श.च. ।

गिलग्राहः । पुं । नक्रे । वै.निघ. ।

गिलनम् (लिः) । क्ली, स्त्री । गलाधःकरणे, भक्षणे । अ.टी. ।

गिलायुः । पुं । गलरोगे । तल्लक्षणं यथा— "ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक् स्यात्कफरक्तमूर्त्तिः । संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥" सु.नि.१६अ. ।

गिलोड्यः । पुं । शणपत्राकारावयवयुक्तफलविशेषे । गिलोट इति लोके । सु.सू.४२अ. ।

गीर्लता । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ । [१२ ।

गीर्व्वाणकुसुमम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.

गुग्गुलुः । पुं । (Burseraceae. Balsamodendron mukul.) स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । गुग्गुल । तं गुग्गिलमुचेट्ट । वा.सू.१५अ. । स त्रिविधः—साधारणगुग्गुलुः, कणगुग्गुलुः, भूमिजगुग्गुलुश्च । विशेषाः पर्य्याये द्रष्टव्याः । रा.नि.व.१२ । महिषाक्ष-महानील-कुमुद-पद्म हिरण्या इति पञ्चभेदमिच्छन्ति भावमिश्रादयः । तेषु भृङ्गाञ्जनसवर्णः महिषाक्षः, महानीलवर्णो महानीलः, कुमुदाभः कुमुदः, माणिक्यसवर्णः पद्मः, हेमाभश्च हिरण्य इति । तत्र प्रथमो द्वितीयश्च हस्तिनां, कुमुदो हयानां, पद्म आरोग्ये, कनकश्च नरस्य हितः । भा. । शुद्धिः—उष्णे पूते च दशमूलक्वाथे गुग्गुलुं प्रक्षिप्यालोड्य वस्त्रपूतं विधाय पश्चाद्विशोष्य घृतं दत्त्वा पेषितो ग्राह्यः । सा.कौ. । गुणाः—जराव्याधिहरत्वाद्रसायनः । कटुतिक्तोष्णः कफवातकासघ्नः क्रिमिवातोदरप्लीहशोफार्शोघ्नः । रा.नि.व.१२ । नवो वृष्यो बृंहणः सुगन्धः पिच्छलः शुष्को दुर्गन्धः । पुराणश्च अतिलेखनो वीर्य्यहीनश्च । भा.। गुग्गुलुपाकः गुड़पाकवत्। See गुड़पाकः।

गुग्गुलुवटकः (आदित्यपाकः) । पुं । वातव्याधौ । त्रिफलाचूर्णं प्र. ४ तो. पिप्पलीचूर्णं ४ तो. गुड़त्वगेलाचूर्णं प्र. २ तो. शोधितगुग्गुलुः २० तो. एकत्र दशमूलाम्बुना भाव्यम् (दशमूल ४० तो. वारि ६० तो. शे. २० तो.) । "भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यं क्वाथोऽष्टांशस्तु तेन च ।" च.द. । प.प्र. ।

गुच्छः । पुं । स्तवके । त्रिका. । भूतृणे । गुण्डासिनीतृणे । वै.निघ. । मयूरपुच्छे । मे. ।

गुच्छकः । पुं । गुच्छकन्दे । तैलशारु इति लोके । गज.वै. । रीठाकरञ्जवृक्षे । रा.नि.व.९ । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । भा. ।

गुच्छकच्छदः । पुं । ग्रन्थिपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

गुच्छकणिशः । पुं। रागीधान्ये। रा.नि.व.१६।

गुच्छकन्दः । पुं । कन्दशाके । तैलसारु इति लोके । मं कुलीहालु । कं सुकुलियागडडे । गुणाः —मधुरः शीतलः वृष्यः दाहघ्नः तर्पणः । रा.नि.व.७ ।

गुच्छकरञ्जः । पुं । करञ्जवृक्षविशेषे । गुणाः —कटुतिक्तोष्णः विषवातकण्डूविचर्च्चिकाकुष्ठस्पर्शत्वग्दोषघ्नश्च । रा.नि.व.९ ।

गुच्छगुल्मिका । स्त्री । क्षुद्रवृक्षविशेषे । हुश्च फणिमनसाविशेष । वै.निघ. । [व.११ ।

गुच्छदन्तिका । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.

गुच्छपत्रः । पुं । तालवृक्षे । তাল গাছ । रा. नि.व.९ । [नि.व.९ ।

गुच्छपुच्छः (कः) । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.

गुच्छपुष्पः (कः) । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । (कः) रीठाकरञ्जे । रा. नि.व.९ ।

गुच्छपुष्पी । स्त्री । शिगूड़ीनामक्षुपे । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.४।६ ।

गुच्छफलः । पुं । रीठाकरञ्जे । रा.नि.व.६ । कतकवृक्षे । राजादनवृक्षे । क्षीरी वृक्ष । रा नि.व.११ । जलवेतसे । वै.निघ. ।

गुच्छफला । स्त्री । अग्निदमनीनामक्षुपे । काकमाच्याम् । रा.नि.व.४ । द्राक्षायाम् । कदलीवृक्षे । रा.नि व.११ । निष्पाव्याम् । रा.नि.व.७ ।

गुच्छबुध्ना । स्त्री । गुण्डालाक्षुपे । रा.नि.व.५।

गुच्छमूल(लि)का (ला) । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व.८ । गुण्डालाक्षुपे । वै.निघ.।

गुच्छसत्वा । स्त्री । क्षुद्रधातक्याम् । वै.निघ. ।

गुच्छालः । पुं । भूतृणे । रा.नि.व.८ । भूकदम्बे । प.मु. । [व.७ ।

गुच्छाह्वकन्दः । पुं । गुलुच्छकन्दे । रा.नि.

गुच्छी । स्त्री । गुच्छकरञ्जवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

गुञ्जः । पुं । गुच्छे । श.र. ।

गुञ्जकृत् । पुं । भ्रमरे । श.र. ।

गुञ्जरत्नमाला । स्त्री । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

गुञ्जा । स्त्री। (Abrus precatorius.) स्वनामख्यातोपविषजातीयमूलविषलतायाम् । कुँच गाछ । हिं घोंघची इव चिरमिति । मं कं गुलुगुञ्जे, एरडु । उत्. कइन्न । सु.कल्प.२अ. । गुञ्जा द्विधा श्वेतरक्तभेदात् । द्वयगुणाः—फलं तिक्तोष्णं वमकरं शिरोऽर्त्तिनाशनञ्च । शिफा वान्तिकरी । पत्रं शूलघ्नं विषहृत् । वश्ये श्वेतञ्च शस्यते । रा. नि.व.३। "गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्याद्वातपित्तज्वरापहं । मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशिनं । नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् । क्रमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥" भा. । श्वेतगुञ्जायाम् । र.सा.सं. । मुक्तायाम् । रा.नि.व.६ । मद्यशालायां । श.र. । यवचतुष्टयात्मके माने । गुञ्जा स्यात्त्रयतुष्टयम् । प.प्र.१ख. । यवत्रयमाने । क्वचिद्वैद्यके । गोधूमद्वयमाने । रा.नि.व.२१अ. ।

गुञ्जाकिनी । स्त्री । गुञ्जायाम् । भैष.ज्व.चि. पानीयभक्तवट्याम् ।

गुञ्जागर्भरसः । पुं । हृद्रोगे रसः । पाठः— "निष्कत्रयं रसस्य स्याद्गन्धकस्तुर्य्यभागिकः । गन्धकेन जयाचूर्णं निम्बुबीजं समानकम् । गुञ्जाबीजं तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं जयपालकं । निम्बुद्रवेण सम्मर्द्य काकमाच्या दिनान्तकम् । धुस्तूरकजयन्तीभ्यां गुडिकां कारयेत्सुधीः । गुञ्जागर्भरसो नाम्ना दातव्यो घृतसंयुतः । हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं मण्डं पथ्याय दापयेत्॥" পারা ১।৹ তো. গন্ধক, জয়ন্তীবীজ বা হরীতকী, নিম্বুবীজ প্রত্যেকে ৬ তো. কুঁচের বীজ ৩ তো. জয়পাল ১।৷৹ তো. নিম্বু, কাকমাচী, ধুতূরা এবং জয়ন্তী রসে মাড়িয়া বটী করিবে। র.চি. ।

गुञ्जातैलम् । क्ली। कुष्ठे, गण्डमालायां तैलम्। "गुञ्जामूलफलैः तैलं विपक्वं द्विगुणाम्भसा ।" कटुतैलं ४ श. गुञ्जामूलं फलञ्च प्र. ४ प. वारि ८ श. । भा. । अन्यत्—"गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च ।" কটুতৈল ৪ শ. কুঁচফল ৮ প. ভৃঙ্গরাজরস ৮ শ. । ग्रा.कौ. ।

गुञ्जाद्यतैलम् । क्ली । गलगण्डाधिकारे । गुञ्जामूलं करवीरमूलं बीजताड़कमूलं, अर्कमूलं वा निर्यासः, सर्षपं । एषां प्र. ४ तो. तैलं १ श. (८० तो.) गोमूत्रं ८ श.पक्वा शेषयेत् । तत्र पिप्पलीपञ्चलवणमरिचचूर्णं २०तो. प्रक्षेपः । रस.र.।

गुञ्जाभद्ररसः । पुं । जलकल्पे हृद्रोगे च हितः । पारदः १।० तो. गन्धकं ६ तो. गुञ्जबीजं ३ तो. जयन्तीबीजं निम्बुबीजं जैपालबीजं प्र. ष ड्तोलकं । जयन्तीधुस्तूरपत्रजम्बीरकाकमाचीरसेन प्रत्येकं विभाव्य घृतेन मर्द्दयित्वा वटी कार्य्या । भा. ४ र. । र.सा.सं. । भैषज्यरत्नावल्यां जयन्तीनिम्बं नास्ति । [परिमाणे । श.च. ।

गुञ्जिका । स्त्री । गुञ्जायाम् । कुँच । चिबव

गुटिकः । पुं । मत्स्याण्डग्राम् । मिछरि । ज.द. १२अ. । [धाम् । कुँच । ज.द. ।

गुटिका । स्त्री । वटिकायाम् । গুলি । गुञ्जा-

गुटिकाञ्जनम् । क्ली । त्रिविधाञ्जनान्यतमेऽञ्जने । See अञ्जनम् ।

गुण्डः । पुं। तृणविशेषे । केशुर । रा.नि.व.८। सुगन्धरोहिषतृणे । वै.निघ. । दाक्षिणात्याश्वे । "दाक्षिणात्यो भवेद्गुण्डी योऽश्वः सर्व्ववाजिनां ।" ज.द.६अ. ।

गुड़: । पुं । इक्ष्वादिरसविकारे । গুড় । स सामान्यतश्चतुर्भेद: धौताधौतपुराणनवभेदात् । तेषु धौतो नातिश्लेष्मल: मलानुलोमनश्च, अधौत: प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकर:, पुराणो हृद्य: स्वस्थहितश्च, नवश्च श्लेष्माग्निमान्द्यकृत् । वा.टी.हेमा.। सा. गुणा: —वृष्यो गुरु: स्निग्ध: वातघ्न: मूत्रशोधन: नातिपित्तहर: मेद:कफकृमिबलदश्च । भा. । पुरातनस्य गुणा:—अधिकगुण: रक्तपित्तप्रसन्नबलकारी च । राज. । "गुड़ो जीर्णो लघु: पथ्यो नाभिष्यन्द्यग्निपुष्टिकृत् । पित्तघ्नो मधुरो वृष्यो वातघ्नोऽसृक्प्रसादन: ॥" भा. । यावनालगुड़श्च कटु: क्षारी मधुर: वातकफघ्न: पित्तजनक: नित्यसेवनेन कण्डूकुष्ठं जनयति अस्रविदाहञ्च करोति॥ रा.नि.व.१४ । "बल्यो वृष्यो गुरु: स्निग्ध: वातघ्नो मूत्रशोधन: । स पुराणोऽधिकगुणो गुल्मार्शोऽरोचकापह: । क्षये कासे क्षतक्षीणे पाण्डुरोगेऽसृज: क्षये । हितो योग्येन संयुक्तो गुड़: पथ्यतमो मत: ॥" "गुदामये कामलशोषमेहे गुल्मामये पाण्डुहलीमके च । वाते सपित्तासृजि राजरोगे रुचिप्रदो रोगहरो गुरु: स्यात् ॥ कासे शोषे गुड़ो नेष्ट: अन्यत्रापि हितो मत: । योगयुक्तोऽपि सर्व्वत्र हितो गुणगणालय: ॥ क्षामक्षामक्षतरुजाश्वासमूर्च्छानुरोगिणाम् । अध्वश्रान्तिश्रममदविषमूत्रकृच्छ्राश्मरीणाम् । जीर्णक्षामज्वरविषमगे रक्तपित्तप्रकोपे तृष्णादाहक्षयरुधिरगे सर्व्वरोगान् निहन्ति ॥" अत्रि.१०अ. । स्नुहीवृक्षे । মনসাসিজু । प.मु. । कार्पास्याम् । কাপাস । अ.टी. । ग्रासे । हे च. । [प.प्र. ।

गुड़क: । पुं । गुड़पक्वौषधमात्रे । মোদক। ।

गुड़काष्ठ: । पुं । वृक्षे । वै.निघ. ।

गुड़कुष्माण्डकम् । क्ली । वाजीकरणाधिकारे प्रशस्तम् । त्वगादिहीनं किञ्चिज्जलोत्स्विन्नं शिलापिष्टं किञ्चिदातपशोषितं पुष्टकुष्माण्डपलशतं तैलघृतेन भर्ज्जयेत् यथा मधुवर्णं भवति । स्विन्नगालितकुष्माण्डद्रवे पुराणगुड़ं दत्त्वालोड्य पूत्वा च तेन जलेन कुष्माण्डकं पचेत् । बाहुशालोक्तगुड़पाकचिह्नेनावतारिते कोष्णे त्वक्पत्रादिचूर्णं प्रक्षेप्यम् । कुष्माण्डं १०० प. घृत ८ प. तिलतैलं ८ प. गुड़ १०० प. त्वक्तेजपत्रं धान्यं त्रिकटु जीरकद्वयं एलाद्वयं चित्रकं पिप्पलीमूलं चव्यं गजपिप्पली शुण्ठी शृङ्गाटकं कशेरु तालाङ्कुरं तालमस्तकञ्च एषां प्र. चूर्णं ८ प. मधु ८ प. । रस.र. ।

गुड़खण्ड: । पुं । गुड़कृतखण्डे । খাঁড়গুড়, পাটালি । गुणा:—"गुड़खण्डश्च मधुर: सितश्च वातपित्तहा । किञ्चिच्छीतगुणोपेतो बल्यो वृष्यो रुचिप्रद: ॥" [व.१४ ।

गुड़गुड़ा । स्त्री । यवनालशर्करायाम् । रा.नि.

गुड़ची । स्त्री । गुडूच्याम् । अ.टी.भ. ।

गुड़चुक्रम् । क्ली । गुड़कृतचुक्रविशेषे । গুড়কৃত সির্কাম্ল । यथा—"गुड़ाम्बुना सतैलेन कन्दशाकफलैस्तथा । सञ्जितश्चाम्लतां यातङ्गुड़चुक्रं तदुच्यते ॥" भा. । [व.१४ । गुड़तृणे । श.र. ।

गुड़तृण: (त्रिणं) । पुं, क्ली । इक्षौ । रा.नि.

गुड़त्वक् । क्ली । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । দারচিনি । तच्च लघूष्णं स्वादु तिक्तं रुच्यं पित्तवर्द्धकं अरुचिकण्डूहृद्वस्तिवातार्शःकृमिपीनसघ्नञ्च । भा. । कफशुक्रामवातघ्नं मधुरं कटु चेति । राज. ।

गुड़त्वचम् । क्ली । गुड़त्वचि । जातीकोषे । জয়িত্রী । श च. ।

गुड़दारु: । क्ली । इक्षौ । त्रिका. ।

गुड़पाक: । पुं । औषधस्य गुड़पाके । तल्लक्षणम्—"यदा दर्व्वीप्रलेप: स्यात् यदा वा तन्तुलीभवेत् । तोयपूर्णे च पात्रे तु क्षिप्तो न प्लवते गुड़: । क्षिप्तस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्य्यति । एष पाको गुड़ादीनां सर्व्वेषां परिकीर्त्तित: । सुखमर्द्द: सुखस्पर्शो गन्धवर्णरसान्वित: । पीड़ितो भजते मुद्रां गुड़पाक: सुपाकत: । गुड़वद्गुग्गुलो: पाक: रसगन्धविशेषत: । श्रेष्ठमध्यमहीनेषु द्वादशाष्टचतुष्टयै: । माषकै: गुग्गुलोमात्रां व्याधिं वीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ रसक्रियाद्या ये लेहा गुड़ाश्चैव प्रकीर्त्तिता: । तेषां विन्दुर्जले न्यस्तो न शीर्य्येत्पाकलक्षणं ॥" प.प्र.२ख. ।

गुड़पात्रक: । पुं । वृक्षे । वै.निघ. ।

गुड़पिप्पली । स्त्री । पिप्पलीचूर्णं १ भ. गुड़स्य च भागद्वयं जीर्णज्वरे शस्तम् । अन्या यथा—विड़ङ्गं त्रिकटु कुष्ठं हिङ्गु पञ्चलवणं यवक्षार: सर्ज्जिक्षार: टङ्कणक्षार: समुद्रफेन: चित्रकमूलचूर्णं

गजपिप्पली कृष्णजीरकं तालजटाक्षारः कुष्माण्ड-नालभस्म अपामार्गक्षारः तिन्तिड़ीक्षारः प्र, सम-भागः। सर्व्वचूर्णसमं पिप्पलीचूर्णं। पुनः सर्व्व-चूर्णद्विगुणः पुरातनगुड़ः एकत्र सम्मर्द्दम्। मा. ॥० तो.। भैष.। [महुया। र.मा.।

गुड़पुष्पः। पुं। मधूकवृक्षे। मउल गाछ। हिं

गुड़पुष्पसारः। पुं। मधूकपुष्पसारे। च.द.।

गुड़फलः। पुं। पीलुवृक्षे। भा.। वदरवृक्षे। रा.नि.व.११।

गुड़फला। स्त्री। ह्रस्वकाकमाच्यां। वै.निघ.।

गुड़भल्लातकम्। क्ली। अर्शोरोगे। क्वाथार्थ —দশমূল, গুলুঞ্চ, বামনহাটী, গোক্ষুর, চিতা, শটী প্রত্যেকে ১ প. ভল্লাতক ১০০ টা, জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। প্রক্ষেপার্থ—মধু ৮ প. পিপুল ৪ প. এরণ্ডতৈল ৮ প. গুড়ত্বক্, এলা, মরিচ প্রত্যেকে ১ পোওয়া। च.द.।

गुड़मञ्जरी। स्त्री। जिङ्गिन्याम्। वै.निघ.। कृष्णशाल्मल्याम्। एतन्निर्यासनस्येन स्कन्धांसरुक् *नश्यति। वा.उ.४०अ.।*

गुड़मण्डूरम्। क्ली। अन्नद्रवशूले। पुराणगुड़ः १ प. आमलकचूर्णं १ प. हरीतकीचूर्णं १ प. शुद्धमण्डूर ३ प. घृतमधुभ्यां सम्मर्द्य २ तो. भोजनाद्यमध्यावसानेषु सेव्यम्। रस.र.।

गुड़मूलः। पुं। स्वल्पमारिषशाके। श.च.। इचौ। भा.।

गुड़योगफला। स्त्री। मधुरालाब्वां। वै.निघ.।

गुड़लम्। क्ली। गौड़ीमदिरायाम्। श.च.।

गुड़वीजः। पुं। मसूरे। रा.नि.व.१६।

गुड़शर्करा। स्त्री। शर्करायाम्। त्रिका.। गुणाः—"वृष्याः क्षीणक्षतहिताः सस्नेहा गुड़शर्कराः।" च.सू.२७अ.।

गुड़शिग्रुः। पुं। रक्तशोभाञ्जने। श.च.।

गुड़शुक्तम्। क्ली। सतैलगुड़ाम्बुना कन्दशाकादि एकत्र संस्थितमम्लरसं गुड़शुक्तमुच्यते। प.प्र.२ ख.। गुड़ाम्बुना सतैलेन सन्धानङ्काञ्जिकन्तु यत्। कन्दशाकफलैर्युक्तङ्गुड़शुक्तं तदुच्यते॥" शार्ङ्ग.।

गुड़ा। स्त्री। स्नुहीवृक्षे। र.मा.। गुड़िकायां। मी.। उशीर्य्याम्। रा.नि.व.८। गुड़ूच्याम्। वै.निघ.।

गुड़ाका। स्त्री। निद्रायाम्।

गुड़ाख्यः। पुं। स्नुहीवृक्षे। रा.नि.व.८।

गुड़ादिवटिका। स्त्री। शोथे रसः। शुण्ठीचूर्णं ३ प. पिप्पलीचूर्णं ३ प. शुद्धमण्डूरं १ प. तिलं १ प. पलत्रयगुड़ेन वटी कार्य्या। গুড় ৩ প. শুঁটচূর্ণ ৩ প. পিপুলচূর্ণ ৩ প. শুদ্ধমণ্ডূর ১ প. তিল ১ প.। भा.।

गुड़ाम्बु। क्ली। गुड़कृतजले। "गुड़योगाद्गुड़ाम्बु स्याद्गुड़वर्णरसान्वितम्।" प.प्र.२ख.। वा.चि.६अ.।

गुड़ाशयः। पुं। अक्षोटवृक्षे। रा.नि.व.११।

गुड़ाष्टकम्। क्ली। उदावर्त्ते अजीर्णे च। त्रिकटु पिप्पलीमूलं त्रिवृन्मूलं दन्तीमूलं चित्रकमूलं एषां प्रति चूर्णं तुल्यभागं गुड़ेन प्रातर्भक्षयेत्। मात्रा यथाग्निबला देया।

गुड़ासवः। पुं। गुड़कृतासवे। गुणाः—"सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौड़स्तर्पणदीपनः।" च.सू.२७अ.।

गुड़िका। स्त्री। गुटिकायाम्। प.प्र.।

गुड़ी। स्त्री। स्नुहीवृक्षे। गुड़ूच्यां। वै.निघ.।

गुड़ूची। स्त्री। (Tinospora cordifolia, Syn. Menispermum cordifolium.) स्वनामख्यातपत्रशाकलतायाम्। গুলুঞ্চলতা। हिं गुड़च, घड़च। मं गुलवेलि। कं अमरदवेलि। तें तिप्पतीगे। कान्यकुब्जे गुरुच्ची। गुर्जरे गलो। गुणाः—"गुड़ूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी। संग्राहिणी कषायोष्णा लघ्वी बल्याग्निदीपनी। दोषत्रयामतृड्दाहमेदःकासांश्च पाण्डुतां। कामलाकुष्ठवातास्रग्ज्वरकृमिवमीन्हरेत्। प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत्॥" तदुत्पत्तिः—पुरा यदा राक्षसपरिवृतो रामः सीतापहारिणं रावणं जघान तदा हतान् वानरानिन्द्रोऽमृतवर्षेण जीवयामास। तद्गात्रच्युतामृतविन्दवः गुड़ूची जाताः। भा.।

गुड़ूचीघृतम्। क्ली। वातरक्ते। गव्यघृतं ४ श. क्वाथार्थं—गुड़ूची १२॥० श. जलं ६४ श. शे. १६ श. कल्कार्थं—गुड़ूची १ श.। पचेत् आम-

वाते – गव्यघृतं ४ श. क्वाथार्थं—गुडूची ६४ प. जलं ६४ श. शे. १६ श. कल्कार्थं शुण्ठी १ श. । च.द. ।

गुडूचीतैलम् । क्ली । वातरक्ते तैलम् । स्वल्पं यथा—तिलतैलं ४ श. क्वाथार्थं—गुडूची १०० प. जलं ६४ श. शे. १६ श. । मतान्तरे गुडूची ४ श. जल १६ श शे. ४ श. । सा.कौ. । भैष. । मध्यमं यथा – तिलतैलं ४ श. गुडूचीक्वाथ: १६ श. दुग्ध ४ श. । भैष. । वृहत् यथा – तिलतैलं ८ श. क्वाथार्थं—गुडूची १०० प. जलं ६४ श. शे. १६ श. कल्कार्थं - शलफा हरीतकी त्रिकटु रास्ना मुस्ता वनयमानी हरिद्रा दारुहरिद्रा कुष्ठं धान्यं पद्मकाष्ठं विड़ङ्गं तेजपत्रं वचा जटामांसी, एषां प्रति ४ तो. रक्तचन्दनं ८ तो. । अपरं यथा —तिलतैलं १६ श. गुडूची १२॥० श जलं ६४ श. शे. १६ श. दुग्धं ६४ श. कल्कार्थं—यष्टिमधु मञ्जिष्ठा ऋद्धि: (अभावे बला) वृद्धि: (अभावे गोरक्षचाउली) मेदा (अभावे अश्वगन्धा) महामेदा (अभावे अनन्ता) जीवक: (गुडूची) ऋषभक: (अभावे वंशरोचना) काकोली चीरकाकोली जीवन्ती कुष्ठम् एला अगुरु द्राक्षा जटामांसी पद्मनखी शटी रेणुकं विकङ्कतजटा (वइँछिर चुमुरि) शुण्ठी पिप्पली मरिचं शलुफा श्यामालता अनन्तमूलं गुड़त्वक् तेजपत्रं चव्यं वराहक्रान्ता भूम्यामलकी शालपर्णी तगरपादुका नागेश्वरं पद्मकाष्ठं सौगन्दिकं (शुन्दी) रक्तचन्दनं एषां प्रति २ तो. । सा.कौ. ।

गुडूचीपत्रम् । क्ली । पत्रं गुड़्च्या: शाकार्थे । गुणा:—आग्नेयं सर्व्वज्वरहरं लघु कटु कषायं तिक्तं स्वादुपाकं रसायनं बल्यमुष्णं संग्राहि तृष्णाघ्नं प्रमेहघ्नं दाहघ्नं कामलाकुष्ठपाण्डुघ्नञ्च । भा. ।

गुडूचीसत्वम् । क्ली । गुडूचीसारे । गुलुञ्चपाल । भैष. ।

गुडूच्यादिगण: (कषाय:) । पुं । गुडूचीपद्मकारिष्टधान्यकारक्तचन्दनात्मके गणे । स च पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाघ्न: अग्निकृच्च । वा.सू. १५अ. । गुडूचीशारिवाद्राक्षाशतपुष्पापुनर्नवाभि: कृते कषाये । च.द. । अन्य:—"गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दबालकै: । पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकै: । कषाय: शीतल: पेय: ज्वरातीसारशान्तये ॥" भैष. ।

गुडूच्यादिलौह: । पुं । वातरक्ते रस: । पाठ: – गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकत्रययुतन्त्वय: । वातरक्तं निहन्त्याशु··· । गुडूचीसार: (गुलुञ्चपालो) त्रिकटु त्रिफला विड़ङ्गं मुस्ता चित्रकमूलं—एषां प्र. १ तो. लौहं १० तो. माषप्रमाणा वटी कार्य्या । र.चि. ।

गुड़ेर: (क:) । पुं । घासे । ग्रासे । उणा. ।

गुड़ोदकम् । क्ली । गुड़ाम्बुनि ।

गुड़ोद्भवा । स्त्री । शर्करायाम् । रा.नि.व.१४ ।

गुड्डक: । पुं । गरुड़शाली । रा.नि.व.१६ ।

गुण: (क:) । पुं । इन्द्रिये । मे. । लघ्वादौ धर्म्मे । ते च लघुगुरुस्निग्धरूक्षतीक्ष्णा इति यथाक्रमम् आकाशक्षितिजलाग्नीनां गुणा: । तत्र लघु – पथ्यं कफघ्नं क्षिप्रपाकि । गुरु – वातघ्नं पुष्टिश्लेष्मकृच्चिरपाकि च । स्निग्धं – वातघ्नं श्लेष्मकारि वृष्यं बल्यञ्च । रूक्षं वातकरं कफघ्नञ्च । तीक्ष्णं – पित्तकरं लेखनं कफवातघ्नञ्च । सुश्रुतस्तु विंशतिगुणानाह यथा – लघुगुरुस्निग्धरूक्षतीक्ष्णश्लक्ष्णास्थिरसरपिच्छिलविशदशीतोष्णमृदुकर्कशस्थूलसूक्ष्मद्रवशुष्कालमंदा इति । [रा.नि.व.३ ।

गुणकर्णिका । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् ।

गुणत्रयम् । क्ली । सत्वरजस्तम:सु । लक्षणं – "सत्वं रजस्तमश्चेति पुंसामुक्तास्त्रयो गुणा: । तत्र सत्त्वं श्लेष्मा रज: पित्तं तमश्च वायु: । सत्त्वं श्लेष्मा रज: पित्तं तमश्चापि समीरण: । द्रव्यस्य मानसुद्रिक्तं पुंसि पुंस्यनुवर्त्तते ॥" रा.नि.व.२१ ।

गुणमहोदधि: । पुं । कासाधिकारे । पारद: गन्धकं लौहं विषं त्वक् (गुड़त्वक्) ताम्रं वङ्गं अभ्रं – एषां प्रति १ तो. त्रिकटु तेजपत्रं मुस्तकं विड़ङ्गं नागकेशरं रेणुकं एला पिप्पलीमूलञ्च एषां प्र. २ तो. बालकपिप्पलीक्वाथेन जम्बीररसेन च भावना दातव्या । मात्रा चणकाभा । रस.कौ. ।

गुणवतीवर्त्ति: । स्त्री । व्रणरोगे हिता । धूनकं लोध्र सिन्दूरम् अतिविषा हरिद्रा विभीतकफलं कम्पिल्लकं श्रीवास: गुग्गुलुश्च, एषां प्र. समभागं घृततैलाभ्यां सम्पिष्य तं पिण्डं सुत्यसिक्थुकं

ै(मोम) सदृशिना पक्का सम्मिश्रितं माला उद्धरे-त् । रस.र. ।

गुणवत्तरा । स्त्री । जीवन्तीशाके । प.मु. ।

गुणसूः । स्त्री । कार्पासीवृक्षे । रा.नि.व.४ ।

गुणा । स्त्री । दूर्व्वायाम् । मांसरोहिण्याम् । मयसामान्ये । रा.नि.व.८।१२।१४ ।

गुणाढ्यकः । पुं । अङ्कोलवृक्षे । वै.निघ. ।

गुणी (इन्) । पुं । चापवंशाम् । आपटा । वै.निघ. । त्रि । प्रशस्तगुणधारि चाकाशादौ । च. ।

गुणोज्ज्वला । स्त्री । चुद्रश्वेतयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

गुण्ठः । पुं । कृत्तवृक्षे । वा.सू.१५अ. । "कृत्याद-नीमलकुभ्नद्वयगुण्ठगुन्द्राः ।" दाक्षिणात्यघोटकभे-दे । See अश्वः ।

गुण्डः । पुं । (Scirpus kysoor.) कसेरुतृ-णे । अस्य कन्दः कसेरुरिति । কেশুর ঘাস, গেঁড় কেশুর । केउटीति लोके । मं बलहाती-नि । कं मूरगेरु । गुण्डस्त्रिविधः—वृत्तगुण्डः ल-घुस्थूलगुण्डी च । सा. गुणाः—मधुराः शीताः क-फपित्तातिसारघ्नाः दाहरक्तहराश्च । मध्ये स्थूलत-रोऽधिकगुणश्च । रा.नि.व.८ । सुगन्धरोहिषतृणे । वै.निघ. ।

गुण्डकः । पुं । चूर्णे । भैष. । [व.८ ।

गुण्डकन्दः । पुं । कशेरौ । কেশুর । रा.नि.

गुण्डता । स्त्री । यावनालशर्करायां । रा.नि.व. १४ ।

गुण्डसः । पुं । सर्पजातिभेदे । अत्रि.३स्थान. ।

गुण्डा । स्त्री । काशतृणभेदे । ছোট কেশে । रा.नि.व.८ । [वै.निघ. ।

गुण्डाफली । स्त्री । देवदाल्यां । পীতঘোষা ।

गुण्डारोचनिका (नी) । स्त्री । स्वनाम-ख्यातगन्धद्रव्ये । কমলাগুড়ি । र.मा. ।

गुण्डाला । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । गुंड़ा-ला, गौंड़ाल । गुणाः—कटुतिक्तोष्णा शोथव्रणघ्नी च । रा.नि.व.५ । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व.८ ।

गुण्डासिनी । स्त्री । स्वनामख्याततृणविशेषे । गुणाः—स्वादुकटुः तिक्तोष्णा पित्तदाहश्रमघ्नी प-घ्नी व्रणदोषघ्नी च । रा.नि.व.८ ।

गुण्डिकः । पुं । तण्डुलादिचूर्णे । গুঁড়া ।

गुत्थः । पुं । गवेधुकायाम् । र.मा. । भा.प्र. अस्र.चि. । गुड़्च्याम् । च.द. अतिसा.चि. ।

गुत्सकम् । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা । र.मा.

गुत्सः । पुं । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । मे. । गुच्छ ।

गुत्सपुष्पः । पुं । सप्तच्छदवृक्षे । जटा. ।

गुदम् । क्ली । The anus. मलत्यागद्वारे । मलद्वार । जटा. । स्थूलान्त्रप्रतिबद्धसार्द्धपञ्चाङ्गुल-दपरिमाणम् । तत्र वलयः तिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्त-भूताः… । चतुरङ्गुलायताः सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुल-च्छ्रिताः… । सु.नि.२अ. । भावप्रकाशस्तु सार्द्धच-तुरङ्गुलमाह । तल्लक्षणं यथा—"गुदस्य मानं स-र्व्वस्य सार्द्धं स्याच्चतुरङ्गुलं । तत्र स्युर्वलयास्तिस्रः श-ङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः । प्रवाहिणी भवेत्पूर्व्वा सार्द्धा-ङ्गुलमिता मता । उत्सर्ज्जनी तु तदधः सा सार्द्धा-ङ्गुलसम्मिता । तस्याधः सम्वरणी स्यादेकाङ्गुलसम-मिता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणन्तु बुधैर्गुदमुखं मतम् मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्म्मितः ॥" भा. । तदुत्पत्तिरन्त्रशब्दे मृग्या । [व २०

गुदकीलः (कः) । पुं । अर्शोरोगे । रा.नि.

गुदकुट्ट(न्दः)कः । पुं । शिशोर्गुदजात-व्रणविशेषे । लक्षणम्—"मलोपलेपात् स्वेदाद्वा गु-दे रक्तकफोद्भवः । ताम्रवर्णोऽन्तःकण्डूमान् जाय-भूर्य्युपद्रवः । केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्येऽपि पू-तनम् । प्रष्टारुर्गुदकुन्दश्च केचिच्च तमनासिकम् । वा.उ.२अ. । [विदनायाम् । च.इन्द्रिय.१०अ.

गुदग्रहः । पुं । उदावर्त्तरोगे । हे.च. । पा

गुदजघ्नः । पुं । कटुतूरणे । वै.निघ. ।

गुदजारिः । पुं । देवताड़वृक्षे । वै.निघ. ।

गुदपाकः । पुं । गुदकुन्दरोगे । वै.निघ. ।

गुदवलिः । स्त्री । शङ्खावर्त्तवत् गजतालुसवर्णा पायुस्थवलित्रये । See गुदम् ।

गुदभ्रंशः । पुं । (Prolapsus ani.) गुद-निर्गमरोगविशेषे । হারিষ । तस्य लक्षणं यथा—"प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः । क

चदुर्ब्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥" मा.नि. ।

गुदाङ्कुरः । पुं । अर्शरोगे । हे.च. । म.नि. ।

गुदामयः । पुं । अर्शसि । र.सा.सं. ।

गुदामयहरः । पुं । कटुसूरणे । बुनो ओल । वै.निघ. ।

गुदास्थि । क्ली । पायुस्थनि । च.शा.७अ. ।

गुदौष्ठः । पुं । मलद्वारमुखे । "रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धो गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः ।" सु.नि.२अ. ।

गुन्यफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

गुन्दगुच्छकः । पुं । गुच्छकरञ्जे । वै.निघ. ।

गुन्दा(न्द्रा)लः । पुं । जीवञ्जीवपक्षिणि । चकोर । हे.च. ।

गुन्द्रः । पुं । पाटरकाख्यशरे । शर गाछ । हिं गंदपटेर । गुणाः—कषायत्वं मधुरत्वं हिमत्वं रक्तपित्तमूत्रकृच्छ्रनाशित्वं स्तन्यमूत्ररजःशोधकत्वञ्च । भा. । शरतृणे । अम. । मुस्तकतृणे । वै.निघ. ।

गुन्द्रकः । पुं । गुन्द्रशरे । प.मु. । भा.म.अश्मरी.चि. । [तृणे । वै.निघ. ।

गुन्द्रमूला । स्त्री । एरकातृणे । भा. । मुस्तक-

गुन्द्रा । स्त्री । गवेधुकायाम् । पटेरके, गोंदर इति लोके । गड़गड़ । सु.सू.३८अ. । देवधान्ये । र.मा. । रोचनिकायाम् । सि.यो.क्रमि.चि. । भद्रमुस्तके । त्रिका. । प्रियङ्गौ । अम. । गुडूच्याम् । च.सू.४अ. । चि.३अ. । एरण्डवृक्षे । शिरीषवृक्षे । दर्भे । वै.निघ. । एरकातृणे । भा. ।

गुप्तगन्धिः । स्त्री । एलवालुके । रा.नि.व.४ ।

गुप्तपत्रकः । पुं । मध्वालुके । मौ आलू । प.मु. ।

गुप्तपुष्पः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

गुप्तफला । स्त्री । काकजङ्घायाम् । गुड़कोंडे लि । वै.निघ. ।

गुप्तवीजम् । क्ली । तृणे । वै.निघ. ।

गुप्तस्नेहः (ही (हन्)) । पुं । अङ्कोटवृक्षे । आँकोट गाछ । रा.नि.व.११ ।

गुप्ता । स्त्री । कपिकच्छ्वां । रा.नि.व.३ । चन्दनविशेषे । चूर्णा । वै.निघ. ।

गुप्ताफलम् । क्ली । शूकशिम्बीवीजे । आलाकुशीर वीज । सु.चि.२६अ. ।

गुप्तिः । स्त्री । अवकरस्थाने । रक्षणे । मे. । यमे । हे.च. ।

गुमटी । स्त्री । तृणधान्यभेदे । गड़गड़ । गुणाः श्यामाकवत् । च.सू.२७अ. ।

गुम्फः । पुं । श्मश्रुणि । गोंफ । श.र. ।

गुरवकः । पुं । गरुड़शाली । रा.नि.व.१६ ।

गुरुः । पुं । पिण्डालौ । प.मु. । स्त्री । कपिकच्छ्वां । रा.नि.व.३ । त्रि । अलघुद्रव्ये, दुष्पचद्रव्ये पृथिवीसोमगुणभूयिष्ठे । तच्च त्रिविधं—स्वभावगुरु, मात्रागुरु, संस्कारगुरु चेति । स्वभावगुरु तत् यत्प्रकृत्या गुरु तच्च माषादिकं, तन्मात्रागुरु यत् मुद्गादिकं, संस्कारगुरु च पिष्टान्नादि । यथा—"मन्दानलकरं द्रव्यं मात्रागुरु विवर्ज्जयेत्। स्वभावतश्च गुरु यत्तत्तु संस्कारतो गुरु । मात्रागुरु तु मुद्गादि माषादि प्रकृतेर्गुरु । संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ गुरु वातहरं पुष्टिश्लेष्मकृच्चिरपाकि चे"ति भा. । शीसधातौ । वै.निघ. ।

गुरुकोष्ठः । त्रि । गुरुपाकिकोष्ठे ।

गुरुगन्धिकम् । क्ली । अगुरुणि । वै.निघ. ।

गुरुगुणः । त्रि । यच्चिरेण पक्वं तद्गुरुगुणं । वा.टी.हेमा. ।

गुरुघ्नः । पुं । गौरसर्षपे । रा.नि.व.१६ ।

गुरुण्टकः । पुं । तिलमयूरे । त्रिका. । [१६ ।

गुरुतण्डुला । स्त्री । उष्याशाली । रा.नि.व.

गुरुता । स्त्री । गौरवे । आढ्ये । मा.नि. ।

गुरुपञ्चमूली । स्त्री । वृहत्पञ्चमूली, सा विल्वश्योणाक-गाम्भारी-पाटला-गणिकारिका इति पञ्चमूलात्मिका वातकफे हिता । च.द.ज्व.चि. । "पञ्चमूल्या लघीयस्या गुर्व्या ताभ्यां सधान्यया ।"

गुरुपत्रम् । क्ली । वङ्गे । हे.च. ।

गुरुपत्रा । स्त्री । तिन्तिड़ीवृक्षे । श.र. ।

गुरुपाकः । त्रि । यः पक्वः विष्टम्भे सृजति श्लेष्माणञ्च करोति स गुरुपाकः । वा.टी.हेमा. । सृष्टविण्मूत्रतया करीरक्लेशेनानुमेयम् । सु.सू.४१अ. ।

गुरुपुष्पः । पुं । क्रमुकवृक्षे । সুপারি গাছ । वै.निघ. ।

गुरुरत्नम् । क्ली । पुष्परागमणौ । रा.नि.व.१३।

गुरुवर्च्चोघ्नः । पुं । लिम्पाकवृक्षे । কাগজী বা পাতিলেবুর গাছ । ग.च. ।

गुरुवीजः । पुं । मसूरे । रा.नि.व.१६ ।

गुरुशिंशपा । स्त्री । शिंशपावृक्षे । वै.निघ. ।

गुरुश्रेष्ठम् । क्ली । वङ्गधातौ । রঙ্গ । वै.निघ. ।

गुरुसः । पुं । गरुड़शाल्यौ । रा.नि.व.१६ ।

गुरुस्कन्धः । पुं । चौरिणीवृक्षे । वै.निघ. ।

गुरुस्वेदः । पुं । अश्वस्य स्वेदविशेषे । लक्षणं — "यत्र क्वाथेन यः स्वेदः गुरुस्वेदः स उच्यते ।" ज.द.१८अ. ।

गुर्व्वर्च्चनम् । क्ली । पूज्यार्च्चने । गुणाः —"स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यम् अलक्ष्मीकविनाशनम्। धनधान्यकरं नित्यं गुरुदेवद्विजार्च्चनम् ॥" राज.२प. ।

गुर्व्विणी । स्त्री । गर्भवत्याम् । रा.नि.व.१८ ।

गुर्व्वी । स्त्री । गुवाकवृक्षे । गर्भिण्याम् । मे. ।

गुलः । पुं । गुड़े । मे. ।

गुलकः । पुं । गुण्ठतृणे । वै.निघ. ।

गुलञ्चकन्दः । पुं । गुञ्चकन्दे । কুলী । मं कुलीहाल । गुणाः —मधुरत्वं शीतलत्वं वृष्यत्वं तर्पणत्वं दाहघ्नत्वञ्च । रा.नि.व.७ ।

गुला । स्त्री । स्नुहीवृक्षे । मे. ।

गुलालः । पुं । भूतृणे । গন্ধতৃণবিশেষ । रा. [नि.व.८ ।

गुलिका (ली) । स्त्री । गुड़िकायाम् । रोगविशेषे । বসন্ত রোগ । मे. ।

गुलिकालवणम् । क्ली । गुटिकालवणे । वै. [निघ. ।

गुलुच्छः (ञ्छः) । पुं । पुष्पस्तवके । त्रिका. ।

गुलुच्छकन्दः । पुं । गुञ्चकन्दे । वै.निघ. ।

गुलोरिका । स्त्री । गुम्फे । वै.निघ. ।

गुल्फः । पुं । पादग्रन्थौ । পায়ের গুল্ফ, গোড়ালী । हे.च. । "जङ्घाङ्घ्रिसन्धिग्रन्थी तु घुटिका गुल्फ इत्यपि ।" रा.नि.व.१८। जङ्घास्थमर्म्मविशेषे । सु. ।

गुल्फास्थि । क्ली । पादघुटिकास्थनि । গুল্ফের হাড় । च.शा.७अ. ।

गुल्मः । पुं । प्लीहायाम् । रोगविशेषे । स च पञ्चस्थानेषु पञ्चविधः वातादिभेदेन । कारणपूर्व्वकं सा.लक्षणं यथा —"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः । कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणं ॥" सा.लक्षणं —"हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः । वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः । स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः । पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥" आर्त्तवजमाह —"आर्त्तवादपि गुल्मः स्यात् स तु स्त्रीणां प्रजायते । अन्यस्त्वसृग्भवः पुंसां तथा स्त्रीणां प्रजायते । तत्स्थानमाह — तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ।" पूर्व्वरूपं —"उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धतृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि । आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातत्वञ्चान्त्रकूजनं । आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥" भा. । तस्य चापक्वताकारणं सुश्रुतः । "तुल्यदोषसमुत्थानात् विद्रधेर्गुल्मकस्य च । कस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधिः पाकमेति च । गुल्मरूपाः स्वयं दोषा विद्रधिर्मांसशोणिते । तस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधिः पाकमेति च ॥" इति । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । গেঁঠেলা । काण्डशून्यवृक्षजातौ । ঝোপ, ঝাড়িবন । सैन्यभेदे । त्रिका. ।

गुल्मकः । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे । वै.निघ. ।

गुल्मकालानलरसः । पुं । गुल्माधिकारे रसः । पारदं गन्धकं तालं ताम्रकं टङ्कणं यवक्षारं प्र. तोलकद्वयमितं मुस्तकं पिप्पली शुण्ठी हरीतकी वचा कुष्ठं प्र. तोलकं चूर्णयेत् सर्व्वमेकीकृत्य पर्पटमुस्तकशुण्ठ्यपामार्गपाठाक्वाथेन भावयित्वा शुष्कं कृत्वा चूर्णयेत् । मात्रा गुञ्जाचतुष्टयं । भैष. । टङ्कणस्थाने लौहमिति रसेन्द्रसारः । महान् यथा —गन्धकं तालकं ताम्रं तथैव तीक्ष्णलौहकं समांशं गृहीत्वा घृतकुमारीरसेन दृढ़ं मर्द्दयित्वा गजपुटे पचेत् । शीते च समुद्धरेत् । मात्रा. २ र. । र. सा.सं. ।

गुल्मकेतुः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

गुल्मगणः । पुं । गुल्मवृक्षाणां वर्गे । यथा—

"अलाचतुष्टयं पर्णी पञ्चकञ्चाग्निमन्थकः। पाठाय-वासावार्त्ताकी कोकिलाची गणी द्विधा। अपामार्गद्वयं मूर्व्वा चाह्विमान् शरपुङ्खिका। काकनासा काकजङ्घा मेषशृङ्गी च भृङ्गकम्। वन्ध्याकर्क्कोटकी त्रेधा वर्व्वरीतुलसी द्विधा। वज्रदन्ती द्विधा जाली नाम्ना गुल्मगणस्त्वयम्॥" चर्क्कः।

गुल्मगवेधुका। स्त्री। गवेधुकायाम्। গড়গড়ে। प.मु.। देवधान्ये। र.मा.।

गुल्मघ्नम्। क्ली। हिङ्गुनि। रा.नि.व.६।

गुल्ममूलम्। क्ली। आर्द्रके। रा.नि.व.६।

गुल्मवज्रिणी (वटिका)। स्त्री। रक्तगुल्मे हिता। "रसगन्धकतालञ्च कांस्यं टङ्कणतालकं। प्रत्येकं पलिकं ग्राह्यं मर्द्दयेदतियत्नतः। तद्यथाग्निबलं खादेत् रक्तगुल्मप्रशान्तये॥" রস, গন্ধক, তামা, কাঁসা, সোহাগা, হরিতাল প্রত্যেকে ৮ তো. জলে মর্দ্দন। र.सा.सं.।

गुल्मवल्ली। स्त्री। सोमलतायाम्। रा.नि.व.३।

गुल्मशार्दूलरसः। पुं। गुल्मे रसः। रसगन्धकलौहगुग्गुलुत्रिवृतापिप्पलीशुण्ठीशटीधन्याकजीरकानि प्र. ८ तो. जैपालवीज ४ तो. सञ्चूर्ण्य घृतेन वटी कार्य्या। मात्रा २ र.। र.सा.सं.।

गुल्मिकः। पुं। रक्तकरवीरे। वै.निघ.।

गुल्मिनी। स्त्री। उलुपे। উলু। विस्तृतलतायाम्। अम.।

गुल्मी (इन्)। पुं। कण्टकपालीवृचे। प.मु.। स्त्री। आमलक्याम्। एलायाम्। मे.। गन्धनखीवृचे। গুড়কাঁউলী। श.च.।

गुल्यः। त्रि। मधुरे। हे.च.।

गुवाकः। पुं। The betel-nut tree. स्वनामख्यातवृचे। গুয়া গাছ। हिं सुपारि। गुणाः—कषायत्वं शीतलत्वं दीपनत्वं गुरुपाकित्वञ्च। राज.। See चक्कीटः।

गु(गू)ष्टिः। स्त्री। गान्धारीवृचे। वै.निघ.।

गुहः। पुं। चपलघोटके। श.र.। कङ्गुधान्ये। वै.निघ.२भ.अतिसा.चि.गोकण्टकादिकषाये।

गुहा। स्त्री। सिंहपुच्छीनामपृश्निपर्ण्याम्। সিংহপুচ্ছী চাকুলিয়া। रा.नि.व.४। नकुलः१३अ.। वा.सू.२८अ.। शालपर्णीनामक्षुपे। भा.पू.१भ.।

गुहाश्रयः। पुं। गुहाश्रयमृगमात्रे। सिंहव्याघ्रवृकतरचुद्वीपृच्चमार्ज्जारशृगालमृगैर्वारुकप्रभृतिषु। तन्मांसगुणाः—मधुरं गुरु स्निग्धं बल्यं वातघ्नमुष्णवीर्य्यं नेत्रार्शसां हितम्। सु.सू.४६अ.। "सिंहव्याघ्रवृकचतरचुद्वीपिनस्तथा। बभ्रुजम्बूकमार्ज्जारा इत्याद्याः स्मृर्गुहाश्रयाः॥" भा.। वनमूषिके। सप्तपर्णवृचे। चक्रवाके। वै.निघ.। व्याघ्रे। रा.नि.व.१९। त्रि। गुहाशायिनि।

गुहिनम्। क्ली। वने। श.र.।

गुहिलम्। क्ली। धने। उणा.।

गुहेरः। पुं। लौहकारे। उणा.।

गुह्यम्। क्ली, पुं। कमठे। मे.। पायौ। भगे। त्रिका.। लिङ्गे। अम.।

गुह्यदीपकः। पुं। खद्योते। श.च.।

गुह्यनिष्यन्दः। पुं। मूत्रे। रा.नि.व.१८।

गुह्यपत्रः (पुष्पः)। पुं। अश्वत्थवृचे। रा.नि.व.११।

गुह्यरोगः। पुं। शूकदोषापरनामसु उपदंशादित्रयोविंशतिविधरोगेषु। तत्र उपदंशाः पञ्च। सर्षपिकादय अष्टादश। See शूकदोषः। निदानम्—"स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा। दोषाध्युषितसङ्कीर्णमलिनानुरजःपथाम्। अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकां। दूषितं स्पृशन्तस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा। विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः। मुष्टिदन्तनखोत्पीड़ाविषवच्छूकपातनैः। वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः। दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान्। जनयन्त्युपदंशादीन्॥" वा.उ.३३अ.।

गुह्यवीजः। पुं। भूतृणे। গন্ধতৃণবিশেষ। रा.नि.व.८। तृणमात्रे। वै.निघ.।

गूः। पुं। विष्ठायाम्।

गूढ़म्। क्ली। गुह्ये। मे.। त्रि। संवृते। अम.।

गूढ़कामी (इन्)। पुं। काके। वै.निघ.।

गूढ़गर्भकः। पुं। गर्भजरोगविशेषे। वै.निघ.।

गूढ़नीड़ः। पुं। खञ्जरीटपक्षिणि। श.मा.।

गूढ़पत्र: (त्रा) । पुं, स्त्री । अङ्कोलहच्चे । क-रीरहच्चे । रा.नि.व.८ ।

गूढ़पथ: । पुं । अन्तराकाशि । ईं.च. ।

गूढ़पात् (द:) । पुं । सर्पे । अम. । श.र. । कच्छपे । वै.निघ. । [१० ।

गूढ़पुष्प: (क:) । पुं । वकुलहच्चे । रा.नि.व.

गूढ़फला । स्त्री । गृध्रनख्याम् । গুড়কাঁউলী, কালিয়াকড়া । वै.निघ. ।

गूढ़मल्लिका । स्त्री । अङ्कोलहच्चे । "अङ्कोले गूढ़मल्लिका ।" रा.नि.व.२३ ।

गूढ़मैथुन: । पुं । काके । त्रिका. ।

गूढ़वर्चा: । पुं । भेके । त्रिका. । [नि.व.२३ ।

गूढ़वल्लिका (ल्ली) । स्त्री । अङ्कोलहच्चे । रा.

गूढ़ाङ्ग: । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१९ । उपस्थे । वै.निघ. ।

गूढ़ाङ्घ्रि: । पुं । सर्पे । रा.नि.व.१९ ।

गूथम् । क्ली । विष्ठायाम् । अम. । [श.च. ।

गूथलक्त: । पुं । पचिविशेषे । গুয়েশালিক ।

गून: । त्रि । कृतपुरीषोत्सर्गे । अम. ।

गूवाक: । पुं । गुवाके । श.र. ।

गूषणा । स्त्री । मयूरपिच्छचन्द्रके । श.च. ।

गृञ्जन(क)म् । क्ली । रक्तमूलकविशेषे । শালগম । हिं गाजर । मं सेठीमूल । कं चण्डिकेयमूलंगि । गुणा:—कटूष्णं कफवातघ्नं रुच्यं दीपनं हृद्यं दुर्गन्धगुल्मघ्नञ्च । रा.नि.व ७ । विषदिग्धपशोर्मांसे । मे. । वा.वि.४अ. । (कम्) हरीतकीभेदे । वा.चि.८अ. । "यूषं गृञ्जनकस्य वा ।" पुं । Garlic. रसोने । रक्तरसोने । লাল রশুন । हिं लसण । रा.नि.व.७ । गुणा:—रसोनैव उष्णकटुपिच्छिलस्निग्धगुरुस्वादुतिक्तत्वहृष्यत्वं मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरत्वं तीक्ष्णत्वं हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिमूत्रकृच्छ्रघ्नत्वं अर्श:कुष्ठवातक्रिमिकफरोगघ्नत्वञ्च । रा.नि.व.७ । रक्तशिग्रौ । गञ्जायाम् । वै.निघ. ।

गृञ्जर: । पुं । गर्जरे । গাজর । वै.निघ. ।

गृगालीव: । पुं । महाशृगाले । বড় শেয়াল । ईं.च. ।

गृधू: । पुं । अपाने । उणा. ।

गृध्र: । पुं । पचिविशेषे । শকুনি, গৃধিনী । रा.नि.व.१९ । प्रसहवर्गीय: काकसमगुणश्च । सु.सू.४६अ. । त्रि । लोभयुक्ते । त्रिका. ।

गृध्रनखी । स्त्री । कण्टकपालीहच्चे । গুড়কাঁউলী, কেলেকড়া । तें गेद्दगोरचेट्ट । र.मा. । कोलिहच्चे । कुलगाछ । त्रिका. । वै.निघ.२भ.वा.व्या. चि.महारास्नादौ । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

गृध्रनखीद्वयम् । क्ली । श्वेतलोहितपुष्पभेदात् अहिंस्राद्वये, कालीयकद्वये । শ্বেত রক্ত কেলেকড়া, গুড়কাঁউলী । "द्वे गृध्रनख्यौ रास्ना च ।" सि.यो.च.द.वा.व्या.वाजिगन्धादिकषाये । वदरीद्वये, वदरी वनवदरी चेति । त्रिका. । वै.निघ. २भ.ज्व.चि.दशमूलादिकषाये । [नि.व.५ ।

गृध्रपत्रा । स्त्री । धूम्रपत्रानामकक्षुपे । रा.

गृध्रपुरीष: । पुं । गृध्रपचिविष्ठायाम् । गुणा: —व्रणदारुणत्वम् । सु.सू.३६अ. ।

गृध्रसी । स्त्री । Rheumatism, affecting the loins. वातरोगविशेषे । চৌরঙ্গী বাত । तल्लक्षणम्—"स्फिक्पूर्व्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदक्रमात् । गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदै: गृह्णाति स्पन्दते मुहु: । वाताद्वातकफात्तन्द्रागौरवारोचकान्विता ॥" मा.नि. । "वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुन: । वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता । जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशं । वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वह्निवर्द्धनं । तन्द्रामुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥" भा. । "पार्ष्णिप्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्दिता । सक्थ्यो: चेपं निगृह्णीयात् गृध्रसीति हि सा स्मृता ॥" सु.नि.१अ. । गृध्रस्यान्तु नरं सम्यक्‌रोकैश्च वमनेन वा । ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभि: समुपाचरेत् ॥

गृध्राकार: । पुं । भावपच्चिणि । वै.निघ. ।

गृध्राणी । स्त्री । धूम्रपत्रानामकक्षुपे । रा.नि. व.५ ।

गृष्टि: (ष्टिका) । स्त्री । वाराहीनामककन्दे

न्दशाके। গুয়ার আলু। रा.नि.व.७। सुकर्य्यां। सु.चि.२६।१०अ.। सक्रम्प्रसूतायां गवि। हे.च.। गाम्भारीवृक्षे। रा.नि.व.८। वराहक्रान्तायाम्। अम.। शुक्लभूकुष्माण्डे। वै.निघ.। वदरवृक्षे। मे.।

गृष्टिक्षीरम्। क्ली। सकृत्प्रसवादुग्धे।भा.म.३भ.।

गृहम्। क्ली। निकेतने। घर।

गृहकच्छपः। पुं। पेषणशिलायाम्। श.र.।

गृहकन्या। स्त्री। कुमार्य्यां। घृतकुमारी। रा.नि.व.५।' [रा। त्रिका.।

गृहकपोतः (कः)। पुं। पारावते। পায়-

गृहकर्त्ता। पुं। धूसरवर्णेऽतिसूक्ष्मचटके। বা-বুই। रा.नि.व.१८। [পোকা।

गृहकारी (इन्)। पुं। कीटविशेषे। কুমোরা

गृहकुलिङ्गः। पुं। गृहचटके।

गृहकूलकः। पुं। चिचिण्डायाम्। চিচি-ঙ্গা। भा.पू.१भ.।

गृहगोधा (धिका)। स्त्री। ज्येष्ठाम्। টিক্‌টিকি। हिं छिपकली, विषखापरा। र.मा.। तद्विषलक्षणम्—"विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदञ्च गृहगोधिका···जनयेत्।" मा.नि.। (लिका) इति हे.च.।

गृहचटकः। पुं। गृहपालितचटके। গ্রাম্য চড়া। गुणाः—"गृहस्य चटको वृष्यः बलशुक्रविवर्द्धनः। सर्व्वदोषहरश्चापि दीपनो मांसवर्द्धनः॥" अत्रि.२१अ.। "रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः।" सु.सू.४६अ.।

गृहचूल्लिमृत्। स्त्री। चुल्लीमृत्तिकायाम्। উননের মাটী। चि.क्र.क.। [के। त्रिका.।

गृहणी। स्त्री। पलाण्डौ। वै.निघ.। काञ्जि-

गृहद्रुमः। पुं। मेषशृङ्गीनामवृक्षे। प.मु.। शाकवृक्षे। শেগুন গাছ। रा.नि.व.८।

गृहधूमः। पुं। आगारधूमे। ঝুল। सा.कौ. ग्रहणी.चि.।

गृहधूमाद्यतैलम्। क्ली। नासारोगे तैलम्। "गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताह्वसैन्धवैः। सिद्धं शिग्रुहरिवीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम्॥" তিলতৈল ১ শ. ঝুল, পিপুল, দারুহরিদ্রা, যবক্ষার, করঞ্জবীজ, সৈন্ধব, বামুনহাটীবীজ প্রত্যেকে ২ তো. ৪ মা. ৬ র.। सा.कौ.। अन्यत् उपदंशचते—गृहधूमनिशाकिट्टैरेकद्वित्रंशकैः क्रमात्···। ঝুল ১ প. ২ তো. ৫ মা. ৩ র. হরিদ্রা ২ প. ৫ তো. ২ মা. ৩ র. মুরাবীজ ৩ প. ৭ তো. ৭ মা. ৯ র. তৈল ৪ শ. জল চতুর্গুণ। रस.र.। See आगारधूमाद्यतैलं।

गृहनाशनः। पुं। कपोते। रा.नि.व.१८।

गृहनीड़ः। पुं। चटकपक्षिणि। हारा.।

गृहपुत्रिका। स्त्री। घृतकुमार्य्याम्। भैष.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसा.तैले। त्रायमाणायां। গোয়ালে। सा.कौ.।

गृहबलिप्रियः
गृहबलिभुक् } पुं। चटके। काके। वै.निघ.। वके। श.र.।

गृहमणिः। पुं। प्रदीपे। त्रिका.।

गृहमाचिका। स्त्री। चर्म्मचट्याम्। চাম-চিকি। त्रिका.।

गृहमृगः। पुं। कुक्कुरे। हे.च.। [वै.निघ.।

गृहशायी (इन्)। पुं। पारावते। পায়রা।

गृहाम्बु (म्ल)। क्ली। काञ्जिके। त्रिका.। च. द.गर्भ.चि.। [हे.च.।

गृहा(हो)लिका। स्त्री। ज्येष्ठाम्। हारा.।

गृहाशया। स्त्री। ताम्बूलीलतायाम्। श.च.। पूगीवृक्षे। वै.निघ.। [र.।

गृहाश्मा। पुं। पेषणशिलायाम्। শিল। श.

गृहिणी। स्त्री। काञ्जिके। त्रिका.। भार्य्यायाम्। हे.च.।

गृह्यम्। क्ली। गुदे। मे.।

गृह्यकः। पुं। गृहासक्तमृगादौ। अम.।

गेयप्रियः। पुं। मुद्गरपुष्पवृक्षे। গন্ধরাজ গাছ। रा.नि.व.१०।

गेहधूमः। पुं। गृहधूमे। ঝুল। च.द.।

गेहपक्षी। पुं। पारावते। वै.निघ.।

गैरिक(रेय)म्। क्ली। सुवर्णे। रा.नि.व.१३।

वै.निघ.त्रिका.चि। शिलाधातुनि। गिरिमृत्तिकायाम्। গেরিমাটী। हिं गेरु, सुवर्णगेरु। तच्च गैरिकस्वर्णगैरिकभेदेन द्विविधम्। तयोः गैरिकं स्वर्णगैरिकात् रक्ततरं। गुणाः—"गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरं तुवरं हिमं। चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम्॥" भा.पू.१भ.। निर्म्मलं स्निग्धं नेत्रतेजस्करम्। राज.। शोधनं शङ्खशोधनवत्। भा.४भ.पादस्फोट.चि.मधुसिक्थकगैरिकघृत···।

गैरिकाक्षः । पुं । जलमधूकवृक्षे । रा.नि.व.११ । [मा.।

गैरी । स्त्री । लाङ्गलिकावृक्षे । विषलाङ्गुलि । र.

गोकण्टः (कः) । पुं । क्षुद्रगोक्षुरक्षुपे । रा.नि.व.४ । च.द.वा.व्या.माषतैले । विकण्टकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गोकण्टी । स्त्री । गोपघोण्टायाम् । वै.निघ. ।

गोकर्णः । पुं । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । अश्वतरे। मे.। कूलचरमृगभेदे। अम.। गुणाः—गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफघ्नं विपाके मधुरं रक्तपित्तघ्नञ्च। सु.सू.४६अ.। सर्पविशेषे। मे.।

गोकर्णा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. ।

गोकर्णिका (र्णी) । स्त्री । वाजिवल्गाभेदे । अ.द.७अ.। मूर्व्वायाम्। रा.नि.व.३। तृणविशेषे। কাল অপরাজিতাবিশেষ। गुणाः—कटुः शीता तिक्ता बुद्धिदा चक्षुष्या तुवरा सरा विषघ्नी त्रिदोषघ्नी शिरःशूलदाहकुष्ठशूलघ्नी आमं पित्तं गशोथकृमिकफव्रणकफग्रहपीडासर्पविषहरी च। वै.निघ.।

गोकिरा(री)टिका (टी) । स्त्री । सारिकायां। শালিক পাখী। वै.च.। रा.नि.व.१९।

गोकि(की)लः । पुं । मुषले । हारा. ।

गोकुलिकः । स्त्री । काणे । काणा । वै.निघ.।

गोकृतम् । क्ली । गोमये । श.च. ।

गोखरी (खुरः) । पुं । गोक्षुरक्षुपे । श.र. । क्ली । गोशफे । श.च. ।

गोग्रन्थिः । पुं । गोजिह्विकौषधौ । मे. । करीषे, शुष्कगोमये । त्रिका. ।

[illegible]

···वाः—विपाके मधुरं शीतलं वातपित्तविषघ्नं चक्षुष्यं बल्यं मेध्यञ्च। सु.सू.४६अ.। See गव्यघृतम्। वर्णोपधौ। त्रिका.।

गोचन्दना । स्त्री । सविषजलायुकाभेदे। জোঁক। सु.सू.१३अ.। सु.चि.१८अ.।

गोचरविभ्रमः । पुं । रूपस्यायथाग्रहणे। भा.म.४भ.नेत्ररो.चि.।

गोचर्म्म । क्ली । गोत्वचि ।

गोचर्म्मकण्टकः । पुं । पर्पटके । वै.निघ. ।

गोच्छगलः । पुं, क्ली । गोमये । वै.निघ. ।

गोच्छालः । पुं । अलम्बुषक्षुपे । কুকশিমে গাছ । र.मा. ।

गोच्छाला । स्त्री । गोरक्षमुण्डायाम् । वै.निघ.।

गोजलम् । क्ली । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोजा । स्त्री । गोलोमिकायाम् । रा.नि.व.५ । भा म.३भ.मू.घा.चि. ।

गोजागरिकः । पुं । कण्टकारीक्षुपे । मे. ।

गोजापर्णी । स्त्री । दुग्धफेनीवृक्षे । दुग्धिका । रा.नि.व.५ । [सु.चि.१८-२२अ. । भा.।

गोजिः (जी) । स्त्री । गोजिह्वालतायां

गोजिकाणः । पुं । मध्यमाषे । See ··· षः ।

गोजिह्वा । स्त्री । Elephantopus scaber. स्वनामख्यातपत्रशाकक्षुपे। দাড়ি শাক। हिं पाथरी, गोभी, दाड़ीशाक, गोजियालता। तैं ··· । च.द.। "गोजिह्वां बालमूलकम्।" गुणाः—लघुः कुष्ठमेहास्रकृच्छ्रज्वरघ्नी। भा.पू.१भ.शा.व.। कटुका तीव्रा शीतला पित्तघ्नी व्रणरोपणी। सर्व्वदन्तविषापहा च। रा.नि.व.४। "गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत्। हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघुः। कोमला तुवरा तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता॥" सु.। गुन्द्रायाम्। গড়গড়ে। देवधान्ये। দেধান। र.मा.।

गोजिह्विका । स्त्री । गोजिह्वायाम् । श.र. । जिह्वारूपकायमत्स्यविशेषे । च.शा.७अ. । [मे. ।

गोटः । पुं । नाभी संवद्धमांसगुडके । গোঁড়।

गोड़ुम्बी । स्त्री । भल्लातकवीजे । वै.निघ. ।

गोड़वास्तुकः । पुं । वास्तुकशाकविशेषे । वै. निघ. । [गाछ । मे. ।

गोड़ुम्बः । पुं । कालिङ्गलतायाम् । তরমুজ

गोड़ुम्बा (म्बिका) । स्त्री । (Cucumis madraspatanus. Cucumis melo.) फलशाकलताविशेषे । গোমুক, রাজগোমুক । र.मा. ।

गोणा । स्त्री । मनःशिलायाम् । रा.नि.व.१३ ।

गोणी । स्त्री । द्रोणीपरिमाणे । प.प्र. ।

गोण्डः । पुं । गौड़े । গোঁড় । अम. ।

गोतीर्थकः (च्छेदः) । पुं । गोग्रीन्याकार च्छेदने । सु चि.८अ. । काव्यगतगोमूत्रिकाकार-च्छेदे । वा.उ.२८अ. । "पार्श्वादागतशस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।" भा.म.भगन्दरे ।

गोतैलम् । क्ली । गोवसायां । भैष.सुद्दरी.चि.।

गोत्रम् । क्ली । कुले । गव्ये । त्रिका. । शरीरे । क्षेत्रे । वै.निघ. ।

गोत्रद्रुमः (पुष्पः,कः) (विटपी) (वृक्षः) । पुं । धन्वनवृक्षे । भा. । वै.निघ. ।

गोत्रभृत् । पुं । पर्व्वते । रा.नि.व.२ ।

गोत्रेष्टम् । क्ली । शीषके ।

गोदः । पुं । मस्तकस्नेहे, मस्तिष्के । हे.च. ।

गोदधि । क्ली । गव्यदधनि । See गव्यदधि।

गोदन्तम् । क्ली, पुं । हरिताले । रा.नि.व.१३। तन्नामकहरितालविशेषे । গোদন্ত হরিতাল । भैष.ज्व.चि.कालाग्निभै.रसे ।

गोदन्ता । स्त्री । दारुमोचभेदे । দামুজ । प. मु.। तन्नामकहरिताले । भैष.प्लीह.चि.शङ्खद्रावके ।

गोदावरी । स्त्री । विन्ध्यस्य दक्षिणप्रसिद्धभारतीयनद्याम् । तज्जलगुणाः—पित्तरोगहरं रक्तदोषहरं वातहरं पथ्यम् अतिदीपनं पापघ्नं कुष्ठादिदुष्टरोगघ्नं तृषाहरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

गोदुग्धम् । क्ली । गोक्षीरे । গাই দুধ । तत्प्रशस्तता—"निर्वत्साबालवत्सायाः पयो दोषलमीरितं । वत्सैकवर्णयोः शस्तं धवलीकृष्णयोरपि । इक्ष्वादा माषपर्णादा कर्क्कशस्त्री च या भवेत् तासां गवां हितं क्षीरम् ।" राज३प. । गुणाः—पथ्यं च-तिरुच्यं स्वादु स्निग्धं वातपित्तरोगघ्नं कान्तिकरं प्रज्ञाजनकं बुद्धिमेधाङ्गपुष्टिदं वीर्य्यवर्द्धकञ्च । रा. नि.व.१५ । "गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् । आयुःप्रदं रक्तविकारपित्तत्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥" अत्रि.८अ. । गोदुग्धग्रहणकालनिर्णयः—"गव्यं प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्ज्जरं । तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा । समुत्ताप्ये ततो ग्राह्यं तत्पथ्यं दीपनं लघु ॥" राज.३प. । [व.८ ।

गोदुग्धदा । स्त्री । चणिकाख्यतृणे । रा.नि.

गोदुग्धा । स्त्री । गोडुम्बायाम् । রাজগোমক। इन्द्रवारुणीलतायाम् । चिर्भटिकायाम् । वै.निघ ।

गोद्रवः । पुं । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोधजः । पुं । गोधायाम् । वै.निघ. ।

गोधना । स्त्री । ऋद्ध्यौषधौ । वै.निघ. ।

गोधा । स्त्री । स्वनामख्यातजन्तुविशेषे । গোসাপ । हिं गोहो । सा द्विधा जलजस्थलजभेदात् । अस्या मांसगुणाः—वातकासश्वासनाशित्वं । रा.नि.व.१७ । पाकमधुरत्वं कषायत्वं कटुत्वं पित्तघ्नत्वं रक्तशुक्रबलकरत्वञ्च । राज.३प. । "रक्तपित्तहरा वृष्या स्निग्धा मधुरशीतला । श्वासकासहरा प्रोक्ता गोधा चार्शोहिता तथा ॥" अत्रि.२०अ. । च.सू.२अ. । वटपत्रीपाषाणभेदे । वै.निघ. । मनःशिलायाम् । भा. ।

गोधापदिका (दी) । स्त्री । (Vitis pedata. Syn. Cissus pedatus.) हंसपद्यां । গোয়ালে লতা । तें हंसपादिचेट्टु । गुणाः—कटुरुष्णा विषघ्नी भूतघ्नी भ्रान्तिघ्नी अपस्मारहरी रसायनी च । रा.नि.व.५। र.चि.वृह.पानीयभक्तगुडाम् । "हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् । विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणीः॥" भा. । तालमूल्याम् । रा.नि.व.७ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

गोधामांसम् । क्ली । गोधायां मांसे । গোসাপের মাংস। See गोधा ।

गोधावती । स्त्री । वट्टपत्रीनामपाषाणभेदवि-

षे। वै.निघ.। गोधापद्यां। গোয়ালে। च.द.।

गोधावल्ली । स्त्री। हंसपदीलतायाम्। प.मु.।

गोधासुतः । पुं। गौधेरे। अयं चतुष्पात्। वा.उ.३६अ.।

गोधास्कन्दः (न्धः) । पुं। अरिमेदवृचे। বিট্‌খদির। रा.नि.व.८. [याम्। श.र.।

गोधिः । पुं। ललाटे। रा.नि.व.१८। गोधा-

गोधिका । स्त्री। गोधायाम्। अम.।

गोधिकात्मजः (सुतः) । पुं। गोधाशिशु-वदाकारकोटरस्थस्थलगोधायाम्। सा.सु.।

गोधिकासूदनः । पुं। गौधेरके। জলগোধা। वै.निघ.। [नि.व.४।

गोधिनी । स्त्री। चविकानामवृक्ष्याम्। रा.

गोधु(धू)मः । पुं। (Triticum vulgare.) Common wheat. स्वनामख्यातशूकधान्ये। গম। हिं गेँहूं। तें गोधुमलु। स त्रिधा—महागोधूम मधूली-निःशूकभेदेन। "महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात्समागतः। मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा। निःशूकी दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः॥" "मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः। शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः॥" भा.पू.१भ.धान्यव.। गुणाः—वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धः जीवनः वातपित्तघ्नः सन्धानकारी मधुरः स्थैर्यकृत् सरश्च। वा.सू.। मधुरो गुरु विष्टम्भी वृष्यो बल्योऽथ बृंहणः। ईषत्कषायमधुरो गोधूमः स्याच्चिदोषहा॥ अत्रि.१५अ.। सन्धानकृद्वातहरः गोधूमः स्वादु शीतलः। जीवनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः॥ च.सू.२७अ.। पित्तदाहकृत् श्लेष्मामजनकः रुचिकरश्च। रा.नि.व.१६। तत्काञ्जिकगुणाः—"सन्दीपनं शूलहरं रुचिप्रदं गोधूमजातं कथितं कषायं। सन्दीपनं स्याज्जरणं कफघ्नं समीरदोषं हरते ततोऽपि। पीतं जरयते चामं वाह्यदाहश्रमापहं। स्याच्च तत् कुष्ठकण्डूघ्नं तैलयुक्तं समीरजित॥" अत्रि.११अ.। [दा। गोधूमगुणम्।

गोधूमचूर्णम् । क्ली। चूर्णीकृतगोधूमे। मय-

गोधूमकः । पुं। राजिमत्सर्पविशेषे। सु.कल्प. ४अ.। See सर्पः।

गोधूमजः । पुं। तवचीरे। वै.निघ.।

गोधूमफलं । क्ली। गोधूमे। वै.निघ.।

गोधूममण्डः । पुं, क्ली। गोधूमकृतमण्डे। গমের মণ্ড। गुणाः—"तद्वद्गोधूमसम्भूतं मधुरं पित्तवारणम्।" अत्रि.१२अ.। [नि.व.१५।

गोधूमसम्भवम् । क्ली। सौवीरकाञ्जिके। रा.

गोधूमसौवीरम् । क्ली। गोधूमजातकाञ्जिके। वै.निघ.।

गोधूमचीरिका । स्त्री। गोधूँमपायसे। গুজির পায়স। गुणाः—"गोधूमपायसी बल्यः कफमेदकरी गुरुः। शीतलः पित्तशमनी वातकृच्छ्रक्रवर्द्धनः॥" वैद्यकम्।

गोधूमाद्यघृतम् । क्ली। रसायनाधिकारे। घृतं ४ श. दुग्धं १६ श. क्वाथार्थं—गोधूमः १०० प. वारि ३२ श. शे. ८ श.। कल्कार्थं—गोधूमः मुञ्जाफलं (अभावे तालमस्तकं) माषकलायः द्राक्षा परूषफलं काकोली चीरकाकोली जीवन्ती शतमूली अश्वगन्धा पिण्डीखर्ज्जुरं मधूकफलं (মউল) त्रिकटु शर्करा भल्लातकं (अभावे रक्तचन्दनं) आत्मगुप्ताफलं मूलं वा (আলাকুশী) एषां प्रति ३॥० तो. ४॥० र.। प्रचेपद्रव्यं—गुड़त्वक् एला पिप्पली धान्यकं कर्पूरं नागकेसरं एषां प्रति १०।/१० तो. शर्करा ८ प. मधु ८ प. इक्षुकाण्डेन आलोड़येत्। मात्रा १—२ प. च.द.। [रा.नि.व.५।

गोधूमिका (मी) । स्त्री। गोलोमिकायां।

गोधेरकः । पुं। गौधेरके। वै.च.।

गोनन्दी । स्त्री। सारसपक्षिणि। हारा.।

गोनर्द्दम् । क्ली। कैवर्त्तमुस्तके। मे.। परिपेलवे। रा.नि.व.८। पुं। तन्नामकपक्षिणि। मे.। च.मू. २७ अ।

गोन(ना)सः । पुं, क्ली। वैक्रान्तमणौ। रा. नि.व.१३। तन्नामकसर्पे। मण्डलीभेदे। বোড়া সাপ, মণ্ডলী বোড়া। विक्रमादित्यः। मण्डलिसर्पे। গোখুরা সাপ। इति केचित्। [धिः।

गोनसी । स्त्री। महौषधिविशेषे। See औष-

गोनिष्यन्दः (नीरं) । पुं,क्ली। गोमूत्रे। रा. नि.व.१५।

गोपः (कः) । पुं । वणिग्द्रव्यभेदे. रक्तबोले । अम.। शारिवायाम् । वै.निघ. । सारजवर्गीयौषधे नरसारे । নিশাদল । श.र. । त्रि । उपकारके । श.च. ।

गोपकन्या । स्त्री । काष्ठशारिवायाम् । रा.नि. व.१२ । श्वेतशारिवायाम् । भा.पू.१भ. । वा.उ. ३७अ., चि.२अ. ।

गोपकर्कटिका । स्त्री । गोपालकर्कटिलतायाम् । कुन्दूरू, মাঠকাঁকুড় । रा.नि.व.३ ।

गोपघण्टा । स्त्री । गोपघोण्टायां । वै.निघ.।

गोपघोण्टा (ण्टिका) । स्त्री । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ । रा.नि.व.९ । कर्कोट्याम् । শেয়াকুল । জামকোলী । श.र.सु.सू.३८अ. । पूगभेदे । सु.चि.८अ. । [ह्रेषे । मे. ।

गोपतिः । पुं । ऋषभकौषधौ । रा.नि.व.५ ।

गोपदलः । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

गोपनम् । क्ली । तेजपत्रे । ग्रन्थिपर्णे । वै.निघ.।

गोपवधूः । स्त्री । शारिवायाम्, कृष्णशारिवायाम् । भा.पू.१भ. ।

गोपभद्रम् । क्ली । शालूके । श.च. ।

गोपभद्रा (द्रिका) । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । গামার গাছ । प.मु. ।

गोपरसः । पुं । बोले । নিশাদল । श.र. ।

गोपवल्लिः (ल्ली) । स्त्री । मूर्व्वायाम् । अनन्तायाम् । অনন্তমূল । प.मु. । श्यामालतायां । रा.नि.व.११ ।

गोपसुता । स्त्री । सारिवायाम् । वा.सू.१५अ।

गोपा (पी) । स्त्री । श्यामालतायाम् । भैष. कुष्ठ.चि.महाभल्लातगुड़े । अनन्तायाम् । प.मु. । काष्ठशारिवायाम् । नि.व.१२ ।

गोपाङ्गना । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् ।

गोपानीयम् । क्ली । गोमूत्रे । वै.निघ. ।

गोपालकर्कटिका (टी) । स्त्री । स्वनामख्यातारण्यकर्कटीलतायां । कुन्दरुकी, কেঁহুড় । हिं गोरुभा, गोयालकाँकड़ी । गुणाः—शीतला मधुरा पित्तघ्नी मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहशोषघ्नी च । रा.नि.व.३ ।

गोपालप(पु)त्रिका । स्त्री । चिर्भिटायां । "गोपालपत्रिकामूलम्।" वै.निघ.२भ.विषमज्व.चि.।

गोपालिका । स्त्री। इन्द्रगोपकीटभेदे । हे.च.।

गोपाली । स्त्री । गोरचीनाममहाक्षुपे । গো-রক্ষচাকুলে । रा.नि.व.५ । गोपालकर्कटीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

गोपिका । स्त्री । कृष्णशारिवायाम् । वै.निघ.।

गोपित्तम् । क्ली । गोरोचनायाम् । प.मु. ।

गोपित्तजा । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ.।

गोपिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श.च. ।

गोपीचन्दनम् । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । शुभ्रमृत्तिकायाम् । वै.निघ. ।

गोपीजलः । पुं । गुल्माधिकारे रसः । "जैपालाष्टौ द्विकौ गन्धः शुण्ठीमरिचचित्रकं । एकः सूतः ससौभाग्यः गोपीजल इति स्मृतः॥" र.सा.सं.।

गोपीवल्लभः । पुं । प्रवाले । পলা । प.मु. ।

गोपुच्छः । पुं । वानरविशेषे । गवां लाङ्गूले । वै.निघ. ।

गोपुटः । पुं । क्षुद्रमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

गोपुटा (टी) । स्त्री । स्थूलैलायाम् । বড় এলাচ । रा.नि.व.६ ।

गोपुरम् । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । मे. ।

गोपुरकः । पुं । कुन्दुरौ । কুন্দুরুখোটী । रा. नि.व.१२ ।

गोपुरीषम् । क्ली । गोमये । रा.नि.व.१५ ।

गोपुष्टम् । क्ली । परिपेलवगे । रा.नि.व.८ ।

गोप्रियं । क्ली । पलाले । পোয়াল খড় । वै. निघ. । [महाराष्ट्रे । वै.निघ. ।

गोप्रेरकः । पुं । पक्षिविशेषे । कालवट इति

गोफणा । स्त्री । यन्त्रभेदे फिङ्गा इति लोके, यया पाषाणगुड़िका दूरे क्षिप्यन्ते । तदाकारे चिबुकनासौष्ठादिगतव्रणबन्धनविशेषे । सु.सू.१८अ. । चि.२अ.। वा.चि.९अ.। "पाषाणगुड़िकोत्क्षेपकारिणीं गोफणां विदुः ।" इति ।

गोबन्धना (नी) । स्त्री । गोवल्लाम्, पीतपुष्पदण्डोत्पलायाम् । ডানকুনী । र.मा. ।

गोभल्य: । पुं । श्वेतयावनाले । वै.निघ. ।

गोबालधी । स्त्री । चमरीमृगे । वै.निघ. ।

गोभण्डीर: । पुं । जलकुक्कुभपक्षिणि । त्रिका.।

गोभिरामा । स्त्री । रामतरण्याम् । वै.निघ. ।

गोभी । स्त्री । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

गोमतम् । क्ली । रक्तबोले । वै.निघ. ।

गोमतल्लिका । स्त्री । सुशीलायां गवि, गोश्रेष्ठे । हला. । [कतैले ।

गोमती । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ.कन-

गोमत्स्य: । पुं । नादेयगोमीने । See मत्स्य: ।

गोमय: । पुं, क्ली । गोशकृति । গোবর । रा.नि.व.१५ ।

गोमयचूर्णीय: । त्रि । गोमयचूर्णमधिकृत्य कृते चरकोयाध्याये । च.इन्द्रिय.१२अ. ।

गोमयच्छत्रम् । क्ली । करके । কোঁড়ক-ছাতা । त्रिका. । [हारा. ।

गोमयच्छत्रिका । स्त्री । गोमयच्छत्रे ।

गोमयतैलम् । क्ली । नेत्ररोगे तिमिरे च तैलम् । "गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्तत: ।" তিল তৈল ১ শ. গোময়রস ১ শ. । भैष. ।

गोमयप्रियम् । क्ली । भूतृणे । गन्धखड़ । र.मा. । बालके । বালা । वै.नि.घ. ।

गोमयाद्यघृतम् । क्ली । तिमिराख्यनेत्ररोगे घृतम्। पाठ:—"गवां शकृत्क्वाथविपक्वमुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्तत: । घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके छागाजाविकं यन्मधुरैर्विपाचितम् ॥" ছাগঘৃত ৪শ. গোময়রস ৪শ.। কল্কার্থ কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, জীবক, ঋষভক, মুগ্নপর্ণী, মাষাণী, মেদা, মহামেদা, গুলঞ্চ, কাঁকড়াশৃঙ্গী, বংশলোচন, পদ্মকাষ্ঠ, পুণ্ডরিয়া, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, কিস্‌মিস্, জীবন্তী, যষ্টিমধু মিলিত ১ শ. জল ১৬ শ. । रस.र. । [পোকা । इ.च. ।

गोमयोद्भव: । पुं । धारणवे । श.च. ।

गोमर्द: । पुं । सारसपक्षिणि । त्रिका. ।

गोमलम् । क्ली । गोमये । रा.नि.व.१५ ।

गोमक्षिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । ডাঁশমাছী । श.र. ।

गोमांसम् । क्ली । गोभवमांसे । গোরুর মাংস । तत्र पवित्रं गुरु वातकफजनकञ्च । रा.नि.व. १७ । "गव्यं पवित्रमायुष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।" राज.३प. । "गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे । शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत् ॥" च.सू.२७अ. । "कासश्वासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनं । श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥" सु.सू.४६अ. ।

गोमायु: । पुं । शृगाले । শেয়াল । प.मु. । (युस्) क्ली । वंशलोचनायाम् । वै.निघ. ।

गोमाची । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । वै.निघ.

गोमी (इन्) । पुं । शृगाले । मे. ।

गोमीन: । पुं । मत्स्यविशेषे । [त्रिका. ।

गोमुख: । पुं । नक्रे । हे.च. । क्ली । लेपने

गोमूत्रम् । क्ली । गोजले । চোনা । गुण: कटु तिक्तम् उष्णं कफवातहरं लघु पित्तकरं दीपनं त्वग्दोषहरं मेध्यञ्च । रा.नि.व.१५ ।

गोमूत्रबीजक: । पुं । रक्तबीजासनवृक्षे । रा.नि.व.६ । [कल्प.८अ. ।

गोमूत्राभ: । पुं । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु.

गोमूत्रिका । स्त्री । स्वनामख्याततृणे । তাঁবড়ু, गोंढवि इति पश्चिमदेशे । गुणा:—मधुरा वृष्या गोदुग्धदा । रा.नि.व.८ ।

गोमूत्री । स्त्री । रक्तकुलत्थिकायाम् । वै.निघ.।

गोमेद: (क:) । पुं । स्वनामख्यातपीतरत्नविशेषे, लोहितमणौ । গোমেদ । वै.निघ.२भ.नय. चि.नवरत्नराजमृगाङ्के । सु.नि.३अ. । गुणा:—अम्ल उष्ण: वातकोपहर: दीपन: पाचन: धारणे पापघ्नश्च । रा.नि.व.१३. See माणिक्यम् । क्ली । तेजपत्रे । भा.अम्लरोगे । "पत्रं दलाह्वयं वासो गोमेदं ... ।" भावप्रकाश: ।

गोमेदसन्निभा । स्त्री । दुग्धपाषाणे । फुल-थड़ि । प.मु. ।

गोऽम्बु (म्भः) । क्ली । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोरक्तः । पुं । विषधरसर्पविशेषे । सुश्रि.इस्थान ।

गोरङ्कुः । पुं । जलकुक्कुटे । पानकोड़ि । मे. ।

गोरटः । पुं । विट्खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

गोरण्टकः । पुं । कोङ्कणदेशप्रसिद्धविकण्टक-वृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गोरसः । पुं । दुग्धे । चतुर्थांशजलतक्रे । पाद-जल घोल । दधनि । हे.च. ।

गोरसजम् । क्ली । पादजलेन त्रिभागदधिकृते तक्रे । रा.नि.व.१५ । [नागरङ्गवृक्षे । मे. ।

गोरक्षः । पुं । ऋषभकौषधौ । रा.नि.व.५ ।

गोरक्षकर्कटी । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । राखाल शसा । चिर्भटिकायाम् । काँकुड़ । भा. ।

गोरक्षजम्बूः । स्त्री । घोण्टावदरीवृक्षे । शे याकुल । जटा. । बलायाम् । वै.निघ. । गोधूमे । गोरक्षतण्डुलायां । विश्व. ।

गोरक्षतण्डुला । स्त्री । (Hedysarum lagopodioides.) नागबलायां । गोरक्षचाकु-लिया । प.मु. ।

गोरक्षतुम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाक-विशेषे । कुम्भतुम्ब्याम् । गोरवतुम्बी, गोरखदुद्धिके इति च देशविशेषख्याते । गोल लाउ । गुणाः— मधुरा शीतला पित्तघ्ना गुरुः सन्तर्पणी रुच्या वीर्य्यपुष्टिबलदा । रा.नि.व.७ ।

गोरक्षदुग्धा (ग्धी) । स्त्री । गोरक्षीनामक्षुद्र-क्षुपे । गुणाः—मधुरा शीतला हृद्या वश्यकरी रसे सिद्धिदा । रा.नि.व.५ ।

गोरक्षी । स्त्री । स्वनामख्यातमहाक्षुपे । तच्चा-त्रैव मालवदेशे प्रसिद्धा । गुणाः—मधुरा तिक्ता शीता दाहपित्तघ्नी विस्फोटवान्तिज्वरातीसारघ्नी च । रा.नि.व.५ । ऋषभके । कुम्भतुम्ब्याम् । रा. नि.व.७ । गोरक्षदुग्धायां । रा.नि.व.५ ।

गोराटी (ण्टिका) (टिका) । स्त्री । शा-रिकापक्षिणि । शालिक पाखी । हे.च. । रा.नि. व.१६ ।

गोरुची । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ. ।

गोरोचम् । क्ली । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

गोरोचनम् (ना) । क्ली, स्त्री । स्वनामख्या-तसारजवर्गीयद्रव्ये । सा च न गोसाधारणहृदया-धारा गोविशेषेषु कदाचिन्नभ्यते । प.मु.। गोमस्त-कस्थशुष्कपित्तमिति माधवः । गोमूत्रनिर्म्मितमि-ति केचित् । गुणाः—शीतला विषदोषघ्नी रुच्या पाचनी कृमिकुष्ठघ्नी भूतग्रहशान्तिकरी मङ्गलस्-प्रखकरी अलक्ष्मीघ्नी च । रा.नि.व.१२ । "गोरो-चना हिमा तिक्ता वश्या मङ्गलकान्तिदा । विषा-लक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रहृत् ॥" भा. । वै. निघ.१भ.सर्व्वज्व.चि.गोरोचनादिचूर्ण ।

गोर्दम् । क्ली । शिरोमले । मस्तिष्के । माथार घि । अम. ।

गोलः । पुं । सुगन्धबोले । गन्धबोल । जटा. । मदनवृक्षे । र.मा. । मणौ । त्रिका. ।

गोलकः । पुं । कालमुष्ककवृक्षे । घण्टापारुल । मणौ । त्रिका. । रक्तसुगन्धबोले । र.मा. । कलाये । मटर । श.च. । गुड़े । हे.च. । सुगन्धरोहिषतृणे । वै.निघ. । पिण्डे । हे.च. । [रा.नि.व.८ ।

गोलफलः । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ ।

गोलवत् । क्ली । पुष्पप्रियङ्गौ । हिं फुलप्रिय-ङ्गु । वै.निघ. ।

गोला । स्त्री । मनःशिलायाम् । मे. ।

गोलाङ्गूलः । पुं । कपौ । मुखपोड़ा । त्रिका. ।

गोलासः । पुं । गोमयच्छत्रके । कोड़कछा-ता । हारा. । [रा.नि.व.८ ।

गोलिका । स्त्री । घोण्टायाम् । शेयाकुल ।

गोलिहः (लीढ़ः) । पुं । कालमुष्ककवृक्षे । घण्टापारुल । अम. ।

गोली । स्त्री । गोजिह्वायां । गजिया । वै.निघ. ।

गोलोमिका (मी) । स्त्री । (Corydalis govaniana.) स्वनामख्यातमहाक्षुपे । गन्धक । हिं पाथरी । हटगिरि । गुणाः—कटुः तिक्ता हि-मा त्रिदोषघ्नी मूत्रदोषामदोषघ्नी दीपनी ग्राहिणी च । रा.नि.व.५ । वचायाम् । रा.नि.व.६ । श्वेत-दूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । भा.स्कन्दापस्मा.चि. ।

भूतकेश्याम्। भूँइकेश। प.मु.च.मू.४थ.। महौषधिविशेषे। See औषधिः। नीलदूर्व्वायां। जटामांस्याम्। अकर्कर्कटायाम्। वै.निघ.।

गोवत्सादिः । पुं। ईहामृगे। ঘোগ। रा.नि.व.१९।

गोवन्दनी । स्त्री। प्रियङ्गुवृक्षे। अम.। पीतदण्डोत्पलायाम्। पीत ডানকুনী। र.मा.।

गोवरपुटम् । क्ली। औषधस्य पुटविशेषे। "गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णं शुष्कं चूर्णितगोमयम्। गोवरं तत्समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने। वृहद्भाण्डस्थिते यत्र गोवरैर्दीयते पुटम्। तद्गोवरपुटम्प्रोक्तं भिषग्भिः सूतभस्मनि॥" भा.।

गोवर्णी । अश्वगन्धायाम्। वै.निघ.।

गोवशा । स्त्री। वन्ध्यायां गवि। वै.निघ.।

गोवारि । क्ली। गोमूत्रे। वा.उ.३६थ.।

गोविट् । स्त्री। गोमये। अम.।

गोविन्दः । पुं। गोमेदमणौ। वै.निघ.।

गोविन्दिनी । स्त्री। प्रियङ्गौ। रा.नि.व.१२।

गोविराटी । स्त्री। शारिकापक्षिणि। वै.निघ.।

गोविषाणाख्या । स्त्री। वब्बूलवृक्षे। বাবলা গাছ। वै.निघ. हिक्का.चि.धूमे.।

गोविष्ठा । स्त्री। गोमये। रा.नि.व.१५।

गोवृषः । पुं। वृषे। श.र.।

गोवेष्टम् । क्ली। श्रीवके। শীষা। प.मु.।

गोशकृत् । क्ली। गोमये। जटा.। [वै.निघ.।

गोशाड्वलः । पुं। ग्रन्थिपर्ण्याम्। গেঁটেলা।

गोशीर्षः (कः) । पुं। (र्षः) प.मु.। (कः) र.मा.। द्रोणपुष्प्याम्। ঘলঘসিয়া। क्ली। श्रीखण्डचन्दने। শ্বেত চন্দন। प.मु.। गोमस्तके। चन्दने। रा.नि.व.१२।

गोशृङ्गः । पुं। वर्व्वूरकवृक्षे। বাবলা গাছ। रा.नि.व.८। वै.निघ.ग्रहणी.चि.। क्ली। गोशृङ्गे।

गोष्ठकुक्कुटः (गोचरः) । पुं। भासपक्षिणि। काकविशेषे। वै.निघ.।

गोष्ठीश्वरः । पुं। उष्ट्रज्वरे। गज-वै.।

गोसः । पुं। रक्तगन्धबोले। খুন্খারাপী। भै.।

गोसङ्गः (र्गः) । पुं। प्रभाते। हारा.। च.इ.न्द्रिय.८थ.।

गोसदृक्षः । पुं। गवयमृगे। हे.च.।

गोसम्भवा । स्त्री। गोलोमिकायाम्। শ্বেত দূর্ব্বা। रा.नि.व.५। [च.टी.रा.।

गोसश्रः । पुं। रक्तबोले। খুন্খারাপী।

गोस्तना । स्त्री। द्राक्षायाम्। च.टी.च.द सि.स्थी.रक्त.पि.चि.। "पथ्याखर्ज्जूरगोस्तना:।" [निघ.।

गोस्तनाकारा । स्त्री। मधुखर्ज्जूरीवृक्षे। वै.

गोस्तनिका (नी) । स्त्री। द्राक्षायाम्। मनक्का। वै.निघ.२भ.पाण्डु.चि.आमलक्यवलेहे। गुणाः—वृष्या गुर्व्वी कफपित्तघ्नी च। भा.।

गोस्तनीभवः । पुं। द्राक्षासवे। দ্রাক্ষার আসব। वै.निघ.।

गोस्त्रवः । पुं। अनामिकाङ्गुष्ठयुतकरविस्तारे। रा.नि.व.१८। गोमूत्रे। रा.नि.व.१५।

गोहन(स)म् । क्ली। गोमये। र.मा.।

गोहरीतकी । स्त्री। विल्ववृक्षे। प.मु.।

गोहितः । पुं। घोषालतायां। विल्ववृक्षे। श.च.। [क्ली। पादमूले। हे.च.।

गोहिरः । पुं। अधमजातीयाश्वे। नकुल.।

गोक्षीरः । पुं। गोक्षुरके। গোখ্রী। रा.नि.व.४। क्ली। गोदुग्धे।

गोक्षुरः (कः) । पुं। (Zygophylleæ. Tribulus terestris. Syn. T. Lanuginosus.) स्वनामख्यातक्षुपे। গোখ্রী। क्षुद्रक्षुपविशेषे। हिं गोक्षुरशूल। उत्. गोखुरा। बेड़िलीसराटी। गोखरू इति च प्रसिद्धः। स च महाक्षुद्रभेदाद्द्विधा। सा.गुणाः—शीतलं मधुरत्वं बल्यत्वं वृंहणत्वं कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहघ्नत्वं रसायनत्वञ्च। "गोक्षुरः शीतलः स्वादुः बलकृद्वस्तिशोधनः। मधुरो दीपनो वृष्यः पुष्टिदश्चाश्मरीहरः। प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत्॥" भा.। क्षारगुणाः—"क्षारस्तु गोक्षुराणान्तु मधुरः शीतलो मतः। स्रोतोविशोधनश्चैव वातघ्नो वृष्य एव च॥" वै.निघ.। तत्काण्डगुणाः—तिक्तं वृष्यं स्रोतोविशो-

धनञ्च । राज.३प. । वीजगुणा:—वीजं गोक्षुरकं शीतं मूत्रलं श्लेष्मवारणम् । वृष्यमश्मकृत्कर्म शुक्रमेहनुत्कृच्छ्रनाशनं ॥ वै. निघ. ।

गोक्षुरादिगण: । पुं । लौहमारकवर्गभेदे । यथा—"गोक्षुर: क्षुरको व्याघ्री सिंहपुच्छी कुमिल्लिका । गोक्षुरादिरिति प्रोक्तो वातश्लेष्महरो गण: ॥" रस.च. ।

गोक्षुराद्यघृतम् । क्ली । मूत्राघाते घृतम् । "धान्यगोक्षुरकक्वाथकल्कसिद्धं घृतं हितम् ।" घृतं ४श. क्वाथार्थं धन्याकं २श. जलं १६ श. शे.४ श. । कल्कार्थं धन्याकं ४ प. गोक्षुर: ४ प. । घृत ৪ শ. কাথার্থ ধনে ২ শ. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ. কল্কার্থ ধনে ৪ প. গোক্ষুর ৪ প. । सा.कौ. । अन्यत् राजयक्ष्मणि । गव्यघृतं ४ श. क्वाथार्थं दुरालभा गोक्षुर: शालपर्णी पृश्निपर्णी (চাকুলে) मुद्गपर्णी माषपर्णी श्वेतवाट्यालकं चैत्रपर्पटी एषां प्र. १ प. जल ४० श. शे. ४ श. । कल्कार्थं शटी पुष्करमूलं पिप्पली बला भूम्यामलकी चिरायता इन्द्रयव: अनन्तमूलं एषां प्र. २ तो. दुग्धं ८ श. । च.चि.८अ. । [व.४ ।

गोक्षुरी । स्त्री । गोक्षुरे । গোখরী । रा.नि.

गोक्षुर: । पुं । गोक्षुरे । कृकलासे ।

गोखो(ख्ले)ड़: (क:) । पुं । गोनर्द्दपक्षिणि । সারস পাখী । सु.सू.४६अ. ।

गौ: । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातपशौ । गरु । अम. । पुं । स्वर्गे । मे. । चषिकाख्ये । रा.नि.व.८। ऋषभके । रा.नि.व.५ । क्ली । लोम्नि । अ.टी. भानु. । स्त्री । नेत्रे । वाक्ये । रोहिण्यां । जले । मे. । भूमौ । त्रिका. । [पाचनी दीपनश्च । सु. ।

गौड़: । पुं । गुड़विकारे । গুড়ের মদ । स च

गौड़(र)वास्तुक: । पुं, क्ली । चिल्लीशाके । हृष्टपत्ररक्तवालुके । रा.नि.व.७ । লাল বেতো শাক । "तदेव तु हृष्टपत्रं रक्तं स्याद्गौरवालुकं ।" भा.पू.१भ.शाकव. । See वास्तुकम् ।

गौड़सीधु: । पुं । गुड़कृततीक्ष्णमद्ये । गुणा:—"कषायो मधुर: सीधुर्गौड़: पाचनदीपन: ।" सु. सू.४५अ. ।

गौड़ारस: । पुं । शूले रस: । रसमिन्दूरं ५ भ. मृतलौहं ५ भ: शतावरी आमलकी गुड़ूची क्वाथे मर्द्दयेत् । রসসিন্দূর ৫ ভ. মৃতলৌহ ৫ ভ. শতাবরী,আমলকী এবং গুড়ূচীকাথে ৩ দিন ভাবনা দিবে। মাত্রা ৪ র.। অনুপান ঘৃত ও মধু। रस.र. ।

गौड़ासव: । पुं । गुड़कृतासवे । গুড়েমদ । गुणा:—सृष्टमूत्रशकृत् तर्पणो दीपनश्च । वा.टी. हेमाद्रि:। धातकीसगुड़ैर्मद्यभेदे गौड़: प्रकीर्त्तित: । तीड़: द्रव्यगुणमाला ।

गौड़िकम् । क्ली । गुड़कृतमद्यविशेषे । चि । गुड़संस्कृते । भा.उदावर्त्त.चि. ।

गौड़ी । स्त्री । गुड़कृतमद्ये । त्रिका. । धातकीरसगुड़ादिकृतासवमद्ये । गुणा:—तीक्ष्णा उष्णा मधुरा वातघ्नी पित्तजननी बलकरी दीपनी पथ्या कान्तिजननी तर्पणी च । रा.नि.व.१४ । "गौड़ी कषाया मधुराम्लशीता सन्दीपनी शूलमलापहन्त्री। हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णं पाण्ड्वामयार्श:श्वसनं निहन्ति ॥" अत्रि.१८अ. ।

गौणविम्बी । स्त्री । विम्बीभेदे । वै.निघ. ।

गौणी । स्त्री । लोणिकाशाके । নুনিয়াশাক । प.मु । मन:शिलायाम् । र.सा.स. ।

गौण्ड: । पुं । कशेरुके । কেশুর ।

गौतम: । पुं । स्थावरविषभेदे । हे.च. ।

गौतमी । स्त्री । गोरोचनायां । रा.नि.व.१२ ।

गौधार: (धेय:) (धेर:, क:) । पुं । गोधिकात्मजे । गोधा इति ख्याते । स च दर्व्वीकरैर्विषेण तुल्यस्तैरेव जातत्वात् । "गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्व्वीकरै: सम: । चतुष्पात् व्यन्तरान् विद्यादेतेषामेव सङ्करात् ।" वा.उ:३६अ. । स पञ्चविध:—"प्रतिसूर्य: पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिरा: । तथा निरूपमश्चापि पञ्च गौधेरका: स्मृता: । तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणा: ।" सु.कल्प.८अ. । "तदुत्पत्तिर्यथा—कृष्णसर्पेण गोधायां भवेज्जन्तुश्चतुष्पद: । सर्पो गौधेरकोनाम तेन दष्टो न जीवति । सर्पो गौधेरकोनाम गोधाख्य: स्याच्चतुष्पद: । कृष्णसर्पेण तुल्य: स्यात् नाना स्मृमिश्रजातय: ।" च. ।

गौरः । पुं । श्वेतसर्षपे । रा.नि.व.१६ । See सिद्धार्थः । धवद्रचे । धाओयागाछ । रा.नि.व.८ । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । करञ्जवृचे । खदिरे । वै.निघ. । गौरधान्ये । च.सू.२७अ. । क्ली । सौगन्धिकतृणे । रामकर्पूर । रा.नि.व.८। हरिताले । रा.नि.व.१३ । पद्मकेशरे । मे. । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ । गौरसुवर्णशाके । वै.निघ. ।

गौरकः । पुं । गिरिमृत्तिकायां । গেরিমাটী । वै.निघ.ज्व.चि.लाचातैले । लावपचिणि। वै.निघ.।

गौरकदम्बः (कः) । पुं । हारिद्रके । हर्दुआ कदम्ब इति लोके । भा.म.४भ.रेवती.ग्र.चि. ।

गौरखटी । स्त्री । श्वेतखटिकायाम् । শ্বেত খড়ি । वै.निघ. ।

गौरचणकः । पुं । धवलचणकवृचे । শাদা ছোলা । मं श्वेतचणा । कं विलियकडलि । गुणाः —मधुरः बल्यः रोचनः वातकरः पित्तघ्नः शीतलः गुरुश्च । रा.नि.व.१६ ।

गौरजीरकः । पुं । श्वेतजीरके । শাদা জীরে । गुणाः—हिमो रुचिकरः कटुर्मधुरः दीपनः कृमिविषाध्मानहरः चक्षुष्यश्च । रा.नि.व.६ ।

गौरतित्तिरः(रिः) । पुं । तित्तिरपचिणि । তিতির পাখী । वै.निघ. । See तित्तिरिः ।

गौरत्वक् । पुं । इङ्गुदीवृचे । জীয়াপুতা । रा.नि.व.८ ।

गौरद्रुः । पुं । हरिद्रावृचे । वै.निघ. ।

गौरधान्यम् । क्ली । शालिधान्यविशेषे । শাদা ধান । च.सू.२७अ. । [খড়ি । वै.निघ. ।

गौरपाषाणम् । क्ली । श्वेतखटिकायां । ফুল-

गौरमाल्यः । पुं । गिरिजमधूकवृचे । পাহাড়ে মউল গাছ । [কলা । रा.नि.व.११ ।

गौररम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृचे । চাঁপা

गौरवम् । क्ली । कफजरोगे, गुरुत्वे । लक्षणं यथा—"आर्द्रचर्म्मविनद्धं हि यो गात्रमभिमन्यते । तथा गुरुशिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्द्दिशेत् ॥" सु.शा.४अ. ।

गौरवर्णवती । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

गौरवल्ली । स्त्री । प्रियङ्गुलतायां। रा.नि.व.१२।

गौरव्रीहिः । पुं । गौरशाली । वै.निघ. ।

गौरशाकः । पुं । मधूकवृचभेदे । গিরিজ মউলবিশেষ । र.मा. ।

गौरशाखी (खिन्) । पुं । जलमधूके । वै.निघ. ।

गौरषष्टिकः । पुं । षष्टिकशालिधान्यभेदे । শ্বেতবর্ণ ষেটে ধান । गुणाः—रूच्यः शीतलः दोषघ्नः बल्यः पथ्यः दीपनः वीर्य्यवृद्धिकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

गौरसर्षपः । पुं । (Brassica juncea, Syn. Sinapis romasa.) श्वेतसर्षपे । শ্বেত সরিষা । हिं राइ । तें तेल्लावान्नु । प.मु. । गुणाः —कटुतिक्तोष्णः वातरक्तघ्नः ग्रहदोषत्वग्दोषविषभूतव्रणहरः हृद्यस्त्रीष्माकफकण्डूकुष्ठकोठकृमिघ्नः रक्तपित्ताग्निवर्द्धकश्च । भा. ।

गौरसुवर्णशाकः । पुं,क्ली । चित्रकूटदेशे स्वनामप्रसिद्धशाकविशेषे । নটিয়াবিশেষ । गुणाः —शीतलं कफपित्तज्वरघ्नं दाहारुचिभ्रान्तिरक्तश्रमघ्नञ्च । रा.नि.व.७ ।

गौरा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृचे । চাঁপা কলা । रा.नि.व.११ । श्वेतसर्षपवृचे । गोरोचनायाम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.६

गौराङ्गी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । গুজ

गौराजाजी । स्त्री । श्वेतजीरके । শাদা জীরে । रा.नि.व.६ ।

गौराटः । पुं । श्वेतखदिरे । वै.निघ. ।

गौराटिका । स्त्री । शारिकापचिणि । শালিক পাখী । वै.निघ. ।

गौराद्यं घृतं(तैलञ्च) । क्ली । गव्यघृतं तिलतैलं वा ४ श. क्वाथार्थं—अश्वत्थः वटोदुम्बरप्लक्षवेतसानां मिलित्वा त्वक् ६४ प. वारि ६४ श. १६ श. । कल्कार्थं—हरिद्रा दारुहरिद्रा मञ्जिष्ठा पुण्डरीकं जटामांसी यष्टिमधु बालकं लाक्षा रक्तचन्दनं जातीपत्रं निम्बपत्रं पटोलपत्रं रक्तबीजं कटुकी सिक्थकं यष्टिमधु अनन्तमूलं एषां मिलित्वा ८ प. । गव्यघृत वा तिलतैल ४ श, क्वाथार्थ अश्वत्थ, वट, यज्ञडुमुर, प्लक्ष

বেতস মিলিয়া ৬৪ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। কল্কার্থ—হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, মঞ্জিষ্ঠা, পুণ্ডরিয়া, জটামাংসী, যষ্টিমধু, বালা, মুতা, রক্তচন্দন, জাতীপত্র, নিম্বপত্র, পটোলপত্র, করঞ্জবীজ, কট্‌কী, মম, যষ্টিমধু, অনন্তমূল এই সকল মিলিয়া ৮ প.। চ.দ.।

गौरार्द्रकः । पुं । स्थावरविषभेदे । इ.च.।

गौराभः । पुं । हरिद्राद्रुमे । वै.निघ.।

गौरामलकम् । क्ली । परिणतामलकी । পাকা আমলা । रस.र.। प्राचीनामलके । পানি আমলা ।

गौरास्यः । पुं । नीलवानरे । रा.नि.व.१९ ।

गौराहिकः । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.।

गौरिका । स्त्री । जलमधूके । जलज मौउआ । "यवाह्वगौरिकौन्मिश्रैः।" सु.चि.२०अ.अलस.चि.। शारिकापचिषि । वै.निघ.। अष्टवर्षीयकन्यायां । श.र.।

गौरिणी । स्त्री । तेरणक्षुपे । वै.निघ.।

गौरि(री)लः । पुं । राजिकायाम् । শ্বেত সরিষা । लौहकिट्टे, लौहचूर्णे । मे.।

गौरी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.२३ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । सु.चि.१७अ.। प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । दारुहरिद्रायाम् । प.मु। नीलदूर्व्वायां । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८। मल्लिकापुष्पक्षुपे ।रा.नि.व.१०।२३ । तुलसीवृक्षे । रा.नि. व.१० । गौरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । सु.चि. १७अ.। आकाशमांस्यां । सूक्ष्मजटामांस्याम् । रा. नि.व.१२।२३ । अनागतार्त्तवायां कन्यायाम् । रा. नि.व.१८। स्वर्णकदल्याम् । कुङ्कुम्यम् । रा. नि.व.२३ ।

गौरीकेशः । पुं, क्ली । अभ्रधातौ । प.मु.।

गौरीजम् । क्ली । गन्धके । प.मु.। अभ्रकधातौ । रा.नि.व.१३ ।

गौरीजेयम् । क्ली । अभ्रधातौ । रा.नि.व.१३ ।

गौरीतेजः । क्ली । अभ्रधातौ । प.मु.।

गौरीपाषाणम् । क्ली । शुक्लपाषाणे । वै. निघ.२भ.अर्शः-चि.।

गौरीपुष्पः । पुं । प्रियङ्गुवृक्षे । रा.नि.व.१२ । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

गौरीरजः । क्ली । गन्धके । चि.क्र.कल्प.।

गौरीललितं । क्ली। हरिताली। रा.नि.व.१३।

गौर्जरः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । ভেড়াশিঙে । वै.निघ.। [संख्याशतके ।

गौर्य्यम् ।क्ली। तमालपत्रे । वै.निघ अर्कचि.गण.

गौर्य्यश्मा । पुं । शुक्लपाषाणे । ফুলখড়ি । वै. निघ.।

गौर्य्यामलम् । क्ली । अभ्रके । অভ্র । अ.टी. स्वा.। [कुल । रा.नि.व.११ ।

गौलिकः । पुं । कालमुष्ककवृक्षे । ঘণ্টাপা-

गौल्यम् । क्ली । चिक्कणपूगफले । চিকিণ-পারী । हिं चिक्कणीसुपारी । रा.नि.व.११। See अक्रोटः । क्ली । मद्यविशेषे । रा.नि.व.२०। स्त्री । बिम्बीलतायां । তেলাকুচা,কুঁদরুকী । वै.निघ.।

ग्रथितम् । क्ली । लवङ्गे । वै.निघ.जीर्णज्व.चि. लवङ्गादिकषाये । शूकदोषभेदे । लक्षणं—तत्क्षणोत्थितं शश्वत् शूकपूरितश्च भवेत् । सु.नि.१४अ.।

ग्रन्थिः । पुं । वंशादेः सन्धौ । গাঁইট । अम.। भद्रमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । पिण्डालौ । रा.नि. व.७ । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । গেঁটেলা । मे.। पिप्पलीमूले । वै.निघ.२भ.ज्व.चि.ग्रन्थ्यादिकषाये । पादग्रन्थौ । आर्त्तवदोषे । वै.निघ.। तन्नामकशोथरोगे । निदानसम्प्राप्ती यथा—"वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदश्च कफानुविद्धं। वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः॥ आयम्यते व्यथ्यत एति तोदं प्रत्यस्यते कृत्यत एति भेदं । कृष्णो मृदुर्व्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् । दन्दह्यते धूप्यति चातिमात्रं पापच्यते प्रज्वलतीव चापि । रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रं । शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संहननोपपन्नः । चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपात् भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयं । शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डुः । मेदःकृतो गच्छति चातिभिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमन्तु मेदः"। सु.नि. ११अ.। स नवधा भवति दोषासृङ्मांसमेदोऽस्थि-

शिराग्रन्थभवः। वा.उ.२६अ। तेषां रक्तमांसशिराश्थिग्रन्थभवानां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये मृग्याणि। तत्र दोषासमेदोजाः साध्याः। मर्म्मकण्ठोदरस्थाः स्थूलाः खराः चलाश्च न साध्याः।

ग्रन्थि(न्थी)कम्। क्ली। पिप्पलीमूले रा.नि.व.६। च.द कामला.चि.मण्डूरवटके। गुग्गुली। मे.। पुं। कर्णपालीगतरोगे। सु.सू.१६अ.। ग्रन्थिपर्णे। গেঁটেলা। भैष.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले। अर्ज्जुनवृक्षे। त्रिका.। करीरे। मे.।

ग्रन्थिका। स्त्री। ग्रन्थिपर्णे। গেঁটেলা। वचायाम्। वै.निघ.।

ग्रन्थिकोषः। पुं। ग्रन्थिपर्णे। গেঁটেলা। च.द.वा.व्या.चि.। "ग्रन्थिकोषो मरुवकम्।"

ग्रन्थिखेटी। स्त्री। गन्धमात्रायाम्।

ग्रन्थितकः। पुं। शूकरोगे। वै.निघ.। See ग्रथितं। [चोरके, ग्रन्थिपर्णे। वै.निघ.।

ग्रन्थिदला। स्त्री। मालकन्दे। रा.नि.व.७।

ग्रन्थिदूर्व्वा। स्त्री। वल्लीदूर्व्वायां। মালাদূর্ব্বা। रा.नि.व.८। [मुण्डीरी। रा.नि.व.५।

ग्रन्थिनिका। स्त्री। महाश्रावणिकायाम्।

ग्रन्थिनी। स्त्री। कदलीवृक्षे। वै.निघ.।

ग्रन्थिपत्रः। पुं, क्ली। चोरकनामगन्धद्रव्ये। গেঁটেলা। रा.नि.व.१२।

ग्रन्थिपर्णः। पुं, क्ली। चोरकनामगन्धद्रव्ये। গেঁটেলা। रा.नि.व.१२। स्वनामख्यात-वणिग्द्रव्ये। গেঁটেলা। हिं (गठिवन)। मद.। "ग्रन्थिकः पाण्डुरः किञ्चित् कनिष्ठः सर्व्वसम्मतः। उत्तमः कृष्णवर्णो यः स्थूलोऽतीव च निन्दितः॥" भैष.ग्रहणी.चि.शतावरीमोदके। गुणाः—तिक्तं तीक्ष्णं कटूष्णं लघुदीपनं कफवातविषश्वासकण्डूघ्नञ्च। भा.। शोधनं गोमूत्रेण। (र्णा, र्णी) स्त्री। अनुकालतायाम्। रा.नि.व.३। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८। ग्रन्थिपर्णे। वै.निघ.।

ग्रन्थिफलः। पुं। मदनवृक्षे। ময়না গাছ। रा.नि.व.८। कपित्थवृक्षे। কয়েৎ বেলের গাছ। रा.नि.व.११। साकुरुण्डवृक्षे। रा.नि.व.६।

ग्रन्थिभा। स्त्री। अस्थिसंहारवृक्षे। হাড়জোড়া। वै.निघ.।

ग्रन्थिमत्फलः। पुं। क्षुद्रकण्टालिकायाम्। वै.निघ.। लकुचवृक्षे। रा.नि.व.६।

ग्रन्थिमान्। पुं। अस्थिसंहारवृक्षे। হাড়জোড়া। प.मु.। भा.।

ग्रन्थिमूलम्। क्ली। तालमूल्याम्। लशुने। वै.निघ.। गृञ्जने। গাজর। रा.नि.व.७।

ग्रन्थिमूला। स्त्री। वल्लिदूर्व्वायां। মালাদূর্ব্বা। रा.नि.व.८।

ग्रन्थिलः। पुं। विकण्टकवृक्षे। रा.नि.व.११। विकङ्कतवृक्षे। বঁইচি বৃক্ষ। रा.नि.व.६। करीरवृक्षे। अम.। तण्डुलीयक्षुपे। কাঁটানটিয়া। रा.नि.व.५। चोरकनामगन्धद्रव्ये। গেঁটেলা। रा.नि.व.१२। पिण्डालौ। रा.नि.व.७। वंशकरीरे। বাঁশের কোঁড়। प.मु.। क्ली। पिप्पलीमूले। रा.नि.व.६। आर्द्रके। श.च.। करीराख्योद्भिदुग्रियगुल्मे। रा.नि.व.८। गन्धमात्रायाम्। प.मु.। बिल्ववृक्षे। शूकदोषभेदे। वै.निघ.।

ग्रन्थिला। स्त्री। भद्रमुस्तायाम्। रा.नि.व.६। वल्लीदूर्व्वायाम्। গণ্ডদূর্ব্বা। रा.नि.व.८।

ग्रन्थिवर्ह्णी(न्)। पुं। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। श.च.।

ग्रन्थिवि(वी)सर्पः। पुं। विसर्परोगभेदे। लक्षणं यथा—"कफेन रुद्धः पवनो भित्वा तं बहुधा कफं। रक्तञ्च वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगं। दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनां। ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वरां। श्वासकासातिसारास्य शोषहिक्कावमिभ्रमैः। मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतः। इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः॥" मा.नि.।

ग्रन्थिसंहता। स्त्री। नलुकायाम्। वै.निघ.।

ग्रहजित्। पुं। चीड़ानामदेवदारुभेदे। गन्धद्रव्यविशेष। रा.नि.व.१२।

ग्रहणम्। क्ली। नेत्रे। इन्द्रिये। रा.नि.व.१८।

ग्रहणी। स्त्री। अग्निवहधमन्याम्। प.प्र.४ख.। *तस्याः स्थानं यथा*—"षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता। पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता। ग्रहणीबलमग्निर्हि स चापि ग्रहणी मतः। तस्मादग्नौ प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि प्रदुष्यति॥ सु.शा.। तथा—"अन्नाधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी

मता। "नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता। अपक्कं धारयत्यन्नं पक्कं त्यजति चाप्यधः"। च.। तन्नामकोदरामयरोगविशेषे। तस्य सम्प्राप्तिर्यथा —"अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः। भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत्।" सामान्यलक्षणं यथा—"एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः। सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति। पक्कं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवं। ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः। पूर्व्वरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः। विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवं॥" निदानं यथा—कटुतिक्तकषायातिरूक्षसंदुष्टभोजनैः। प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः। मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान्। वातजारूपं यथा—"तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकः खराङ्गता। कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः। पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका। हृत्पीड़ा कार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका। गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनन्तथा। जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च। सवातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः। चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत्। पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात्॥" पित्तजालक्षणं—"कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणं। आप्लावयद्धन्त्यनलं जलमुष्णमिवानलम्। सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवः। पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः। कफजोत्पत्तिः—गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात्। भुक्तमात्रस्य च स्वप्नात् हन्त्यग्निं कुपितः कफः॥" इत्यादि। मा.नि.। "ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत्। लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः"। ग्रहण्याम् आहारो ग्रहणीस्थितपाचकपित्तस्थेन वह्निना पच्यते। पच्यमानः स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य संयोगात् कटुर्भवति।

ग्रहणीकपाटरसः। पुं। रसोऽयं ग्रहण्यां हितः। स षड्विधः। प्रथमो यथा—पारद-गन्धक-टङ्कण-यवक्षार-जातीफल-खदिर-जीरक-धुस्तूरबीज-विल्वशलाटु-वकपुष्पाणां प्र.॥० तो. विल्वपत्र-कार्पास-शालिञ्च-चौरिको-कच्छट-कुटजपत्राणां रसेन मर्द्दयेत्। वटी १र.। पारा, गन्धक, সোহাগা, যবক্ষার, জায়ফল, খদির, জীরা, শ্বেতধুনা, আলাকুশীর বীজ, বেলশুঁটা, বকপুষ্প প্রত্যেকে চূর্ণ ॥০ তোলা, বিল্বপত্র, কাপাসফল, শালিঞ্চশাক, খিরুই, কাঁচড়াপাতা, কুড়্চিছাল বা পত্র ইহাদের রসে মর্দ্দন। বটী ১র.। রস.র.। भैष.। द्वितीयो यथा—पारदगन्धकयोः प्र.१तो. कज्जलिः कार्य्या। कुटजत्वकभस्म ४ तो. सर्व्वमेकत्र आर्द्रकरसेन मर्द्दयेत्। मात्रा ४ गुञ्जा। পারা ১তো. গন্ধক ১ তো. কজ্জলি করিবে। পরে কুড়্চির ছাল ভস্ম ৪ তো. মিশাইয়া আদার রসে মাড়িবে। ছাগদুগ্ধ বা কুড়্চির কাথের সহিত ৪ রতি সেবন করাইবে। तृतीयो यथा—पारदगन्धकजातीफललवङ्गानां चूर्णं प्र. ॥० तोलकं विल्वपत्रसूर्य्यावर्त्तशृङ्गाटकपत्राणां प्र. पलमानरसेन यथाक्रमं मर्द्दयेत्। मात्रा १ गुञ्जा। পারা, গন্ধক, জায়ফল, লবঙ্গ প্র. ॥০ তো. একত্র চূর্ণ করিয়া বিল্বপত্র, হুড়হুড়িয়া, পাণিফল পাতা ইহাদের প্রত্যেকের রস ১ পল দ্বারা যথাক্রমে মর্দ্দন করিবে। মাত্রা ২ রতি। অনুপান দধি। चतुर्थो यथा—शुक्लधूनकरसगन्धकानां प्र. ४ मा. सूर्य्यावर्त्तविल्वशृङ्गाटकपत्ररसेन प्र. पलमितेन यथाक्रमं मर्द्दयेत्। मात्रा १ गुञ्जा। শ্বেতধুনা, পারা, গন্ধক প্রত্যেকে ৪মাষা একত্র চূর্ণকরত হুড়হুড়িয়া, বিল্বপত্র এবং পাণিফল পত্র ইহাদের প্র. ১ পল রসে মর্দ্দন করিবে। মাত্রা ১ রতি। पञ्चमो यथा संग्रहण्यां—मुक्ताभस्म-स्वर्णभस्म-गन्धक-पारद-टङ्कणाभ्रक-कपर्द्दकभस्म-विषाणां प्र.१ तो. शङ्खभस्म ८ तो. अतिविषाक्वाथेन मर्द्दयित्वा गोलकं विधाय पुटपाकेन प्रहरद्वयं पचेत्। उद्धृत्य धुस्तूरचित्रकतालमूलीरसेन भावयेत्। मात्रा २ गुञ्जा। মুক্তাভস্ম, স্বর্ণভস্ম, গন্ধক, পারা, সোহাগা, অভ্র, কড়িভস্ম, বিষ প্র. ১ তো. শঙ্খভস্ম ৮ তো. আতইচের কাথে মাড়িয়া গোলা করিয়া ২ প্রহর পুটপাক করিবে। শীতল হইলে তুলিয়া লোহপাত্রে ধুতুরা, চিতা এবং তালমূলীর রসে ভাবনা দিয়া ২ রতি বটী করিবে। भैष.। षष्ठो यथा—रौप्यभस्म १ भ. मुक्ताभस्म १ भ. स्वर्णभस्म १ भ. गन्धकं २ भ. पारदः ३ भ. सर्व्वं कपित्थरसेन सम्मर्द्य मृगशृङ्गे

ষিত্বা পচেৎ। অথ বলারসৈ ৭, অপামার্গরসৈ ३, লোধ্রাতিবিষামুস্তাধাতকীন্দ্রযবগুড়ূচীনাং রসৈ প্র. ३ ভাবনাঃ দেয়াঃ। রৌপ্যভস্ম ১ ভ. মুক্তাভস্ম ১ ভ. স্বর্ণভস্ম ১ ভ. গন্ধক ২ ভ. পারদ ৩ ভ. কপিত্থরসে মর্দ্দন করিয়া মৃগশৃঙ্গে ভরিয়া পাক করিবে। পরে বলারসে ৭, অপামার্গরসে ৩, লোধ্র, অতিবিষা, মুস্তা, ধাতকী, ইন্দ্রযব, গুড়ূচীর রসে প্র. ৩ ভাবনা দিবে। রস.চি.।

গ্রহণীগজেন্দ্রবটিকা। স্ত্রী। গ্রহণ্যধিকারে রসঃ। রস-গন্ধক-লৌহ-শঙ্খভস্ম-টঙ্কণক্ষার-হিঙ্গু-শটী-তালীশ মুস্ত-ধান্যক জীরক-সৈন্ধব ধাতকী-প্রতিবিষা-শুণ্ঠী-গৃহধূম হরীতকী-ভল্লাতকাস্থি (অভাবে রক্তচন্দনং) তেজপত্র-জাতীফল লবঙ্গ-ত্বগেলা-বালক-বিল্বশলাটু মেথিকা-ভঙ্গানাং প্র. সমভাগঃ। ছাগদুগ্ধেন মর্দ্দনম্। রস, গন্ধক, লৌহ, শঙ্খভস্ম, সোহাগার খই, হিং, শটী, তালীশপত্র, মুতা, ধনে, জীরে, সৈন্ধব লবণ, ধাইফুল, আতইচ, শুঁট, ঝুল, হরীতকী, ভেলারমুটী, (অভাবে রক্তচন্দন) তেজপত্র, জায়ফল, লবঙ্গ, গুড়ত্বক্, এলাইচ, বালা, বেলশুঁটা, মেতি, সিদ্ধি প্রত্যেকে সমভাগ। ছাগদুগ্ধের সহিত মর্দ্দন। রস.র.।

গ্রহণীমিহিরতৈলম্। ক্লী। গ্রহণীরোগে তৈলম্। তিলতৈলং ৪ শ. তক্রং ১৬ শ.। কুটজত্বক্ ২ শ. বারি ১৬ শ. শে. ৪শ.; ধান্যকং ২ শ. বারি ১৬ শ. শে. ৪ শ.। মতান্তরে কুটজত্বক্ ১২॥০ শ. বারি ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ধান্যকং ১২॥০ শ. বারি ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. তক্রং ১৬ শ. এবং গ্রহণীহরদ্রব্যাণামন্যেষাং যথালব্ধং ক্বাথঃ ১৬ শ.। কল্কার্থে—ধান্যক-ধাতকী লোধ্র-বরাহক্রান্তা-অতিবিষা-হরীতকী-বীরণমূল মুস্ত-বালক-মোচরস-রসাঞ্জন-বিল্বশলাটু নীলোৎপলপত্র-নাগকেশর-পদ্মকেশর-গুড়ূচীন্দ্রযব শ্যামালতা-পদ্মকাষ্ঠ-কটুকী-তগর-জটামাংসী-ভৃঙ্গরাজ কেশরাজ-পুনর্নবাম্র-জম্বু-কদম্ব-কুটজত্বক্ যমানী-জীরকাণাং প্র. ২ তো.। তিলতৈল ৪ শ. ঘোল ১৬ শ. কুড়চিছাল ২ শ. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ. ধনে ২ শ. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ.। মতান্তরে কুড়চিছাল ১২॥০ শ. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.; ধনিয়া ১২॥০ শ. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.; ঘোল ১৬ শ. এইরূপ গ্রহণীহর অন্যান্য যে কোন দ্রব্যের কাথ ১৬ শ. দিবে। কল্কার্থ—ধনিয়া, ধাইফুল, লোধ, বরাক্রান্তা, আতইচ, হরীতকী, বেণার মূল, মুতা, বালা, মোচরস, রসাঞ্জন, বেলশুঁটা, নীলোৎপল, তেজপত্র, নাগেশ্বর, পদ্মকেশর, গুলঞ্চ, ইন্দ্রযব, শ্যামালতা, পদ্মকাষ্ঠ, কট্কী, তগর, জটামাংসী, ভীমরাজ (বা দারুচিনি), কেশুত্তে, পুনর্নবা, আমছাল, জামছাল, কদমছাল, কুড়চিছাল, যমানী, জীরা প্রত্যেকে ২ তো.। বৃহতী যথা—তিলতৈলং ৪ শ. তক্রং ১৬ শ.। ক্বাথার্থং—কুটজমূলত্বক্ ধান্যকং প্র. ১০০ প. জলং প্র. ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। কল্কার্থে—ধনীয়কং ধাতকীপুষ্পং লোধ্রং বরাহক্রান্তা অতিবিষা হরীতকী লবঙ্গং বালকং শৃঙ্গাটকপত্রং রসাঞ্জনং নাগকেশরপুষ্পং পদ্মকাষ্ঠং গুড়ূচী ইন্দ্রযবং প্রিয়ঙ্গুকং কটুকী পদ্মকেশরং তগরং শরমূলং ভৃঙ্গরাজঃ কেশরাজঃ পুনর্নবা আম্রত্বক্ জম্বূত্বক্ কদম্বত্বক্ এষাং মিলিত্বা ৫ শ. স্বল্পপাকবিধিনা পাচ্যম্। রস.র.। ভৈষ.।

গ্রহণীরুক্। স্ত্রী। সংগ্রহগ্রহণ্যাম্। অম.।

গ্রহণীবজ্রকবাটঃ। পুং। গ্রহণ্যাং রসঃ। "মৃতসূতাভ্রকং গন্ধং যবক্ষারং সটঙ্কণং। অগ্নিমন্থং বচাং কুর্য্যাৎসূততুল্যানিমান্ সুধীঃ। ততো জয়ন্তী জম্বীরভৃঙ্গদ্রাবৈর্বিমর্দ্দয়েৎ। ত্রিবাসরং ততো গোলং কৃত্বা সংশোষ্য ধারয়েৎ। লৌহপাত্রে শরাবঞ্চ দত্ত্বোপরি বিমুদ্রয়েৎ। অধো বহ্নিং শনৈঃ কুর্য্যাৎ যামার্দ্ধং তত উদ্ধরেৎ। রসতুল্যামতিবিষাং দদ্যান্মোচরসং তথা। কপিত্থবিজয়াদ্রাবৈঃ ভাবয়েৎ সপ্তধা পৃথক্। ধাতকীন্দ্রযবামুস্তালোধ্রপ্রতিবিষামৃতাঃ। এতদ্দ্রবৈর্ভাবয়িত্বা দিনৈকঞ্চ বিশোষয়েৎ। রসং বজ্রকবাটাখ্যং মাষৈকং মধুনা লিহেৎ। বহ্নিং শুণ্ঠীং বিড়ং বিল্বং লবণং চূর্ণয়েৎ সমম্। পিবেদুষ্ণাম্বুনা চানু সর্ব্বজাং গ্রহণীং জয়েৎ॥" র.চি.।

গ্রহণীশার্দ্দূলবটিকা। স্ত্রী। গ্রহণ্যাম্। জাতীফলং লবঙ্গং কুষ্ঠং টঙ্কণং বিড়লবণং জীরকং ত্বক্ এলা ধুস্তূরবীজং অহিফেনঞ্চ প্র. সমভাগং আদায় প্রসারণীরসেন মর্দ্দয়েৎ। জায়ফল, লবঙ্গ, কুড়, সোহাগার খই, বিটলবণ, জীরা,

गुड़त्वक्, এলা, ধুতুরাবীজ, আফিম্ প্র. স-
মভাগ, গন্ধভাদুলিয়ার রসে মর্দন । भैष. ।

ग्रहणीश्वरम् । क्ली । रसवङ्गे । भ.च. । चि ।
ग्रहणीश्वरद्रव्यमात्रे ।

ग्रहद्रुमः । पुं । शाकतरौ । रा.नि.व.६ ।

ग्रहनाशः (शनः) । पुं। सप्तपर्णवृक्षे । र.मा.।

ग्रहपतिः । पु । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ ।
अम. । [द्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

ग्रहभीतिजित् । पुं. क्ली । चौड़ानामगन्ध-

ग्रहागमः । पुं । भूतसञ्चारे । रा.नि.व.२० ।

ग्रहाङ्गम् । क्ली । स्वर्णरजतताम्रत्रपुकृष्णलौहे-
षु । रा.नि व. २२ । See पञ्चलौहम् ।

ग्रहापहा । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ. ।

ग्रहामयः । पुं । ग्रहपीड़ायां । रा.नि.व.२० ।

ग्रहाशी (इन्) । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । भ.र. ।

ग्रहाह्वयः । पुं । भूताङ्कुशवृक्षे । ছেঁচেতা ।
रा.नि.व.६ ।

ग्राम(म्य)कन्दः । पुं । ग्रामजोलि । ওল ।
कचुरिति ख्याते कन्दशाके । কচু । र.मा. ।

ग्रामकोलः । पुं । ग्रामशूकरे । वै.निघ. ।

ग्रामक्रोड़ः । पुं । ग्रामशूकरे । वै.निघ. ।

ग्रामजनिष्पावी । स्त्री । नखनिष्पाव्याम् ।
বরবটী । रा.नि.व.७ ।

ग्रामजा । स्त्री । खर्जूरवृक्षे । प.मु. ।

ग्रामणीः । पुं । नील्यां । নীল গাছ । हे.च. ।

ग्राम(म्य)मद्गुरिका । स्त्री । मद्गीमत्स्ये ।
শিঙি মাছ । मे. । हारा. ।

ग्राम(म्य)मृगः । पुं । कुकुरे । श.र. । ग-
वादिग्रामवासिपशुवर्गे । यथा—अश्वाश्वतरगोख-
रोष्ट्रवस्तोरभमेदःपुच्छप्रभृतयः । तन्मांसं वातसंघ-
ष्णं कफपित्तघ्नं रसे पाके च मधुरकं दीपनं बल-
वर्द्धनञ्च । सु.सू.४६अ. । [जटा. ।

ग्रामिणी । स्त्री । नीलीवृक्षे । নীল গাছ ।

ग्रामीणः । पुं । ग्राम्यशूकरे । रा.नि.व.१६ ।
काके । कुकुरे । मे. ।

ग्रामीणा । स्त्री । नीलीवृक्षे । भा.पू.१भ.।
पालङ्कशाके । रा.नि.व.७ ।

ग्राम्यकर्कटी । स्त्री । कुष्माण्डे । त्रिका. ।

ग्राम्यकुक्कुटः । पुं । प्रतुदजातीयपक्षिविशेषे।
গ্রামকুক্‌ড়া। तन्मांसं स्निग्धं वातघ्नं दीपनं गुरु।
रा.नि.व.१७ । [त्रिका. ।

ग्राम्यकुङ्कुमम् । क्ली । कुसुम्भे । কুসুমফুল ।

ग्राम्यकोशा । स्त्री । इक्ष्वाकोशातक्याम् ।
धुन्दुल । रा.नि.व.७ ।

ग्राम्यधर्म्मः । पुं । मैथुने । अम. ।

ग्राम्यपशुः । पुं । गवादिग्रामवासिपशुषु ।
See ग्राममृगः ।

ग्राम्यवराहः । पुं । ग्रामजशूकरे । গেঁয়ো
শুয়ার । तन्मांसं मेदोबलवीर्य्यवर्द्धकं वनवराहमां-
साद्गुरु च । रा.नि.व.१७ ।

ग्राम्यवल्लभा । स्त्री । पालङ्कशाके । प.मु. ।

ग्राम्यशूकरः । पुं। ग्राम्यवराहे । रा.नि.व.१७।

ग्राम्या । स्त्री । नीलीवृक्षे । নীল গাছ । नि-
ष्पावे । মটর। रा.नि.व.७। तुलसीवृक्षे । वै.निघ.।

ग्राम्याश्वः । पुं । गर्द्दभे । त्रिका. ।

ग्राम्योदकम् । क्ली । ग्राम्यजले । वै.निघ. ।

ग्रावा(न्) । पुं । प्रस्तरे । अम. । [प.मु. ।

ग्रावारिः । पुं । पाषाणभेदे । পাথরকুচি ।

ग्रासः । पुं । घासे । कवले । কল । अम. ।
पारदस्य धातुग्रसनयोग्यजारणे । পারার স্বর্ণ-
গ্রাস । स चतुर्विधः—"चतुःषष्ट्यंशकग्रासात् द-
ण्डधारी भवेद्रसः । जलौका च द्वितीयेन ग्रास-
योगे सुरेश्वरि । ग्रासेन तु तृतीयेन काकविष्ठासमो
भवेत् ।–ग्रासेन तु चतुर्थेन दधिमण्डसमो भवेत् ।"
र.चि.३अ. । (विवरणं पारदशब्दे द्रष्टव्यम्) ।

ग्राहः । पुं । शिशुमारे । শুশোক । रा.नि.व.
१९ । नक्रे । হাঙ্গর, জলহস্তী । भ.टी.भ. ।

ग्राहकः । पुं । सितावरच्छदे । শুশুনি শাক ।
रा.नि.व.४ । घातकपक्षिणि । বাজ পাখী ।
भ.र. । [नि.व.१९ ।

ग्राहलोमशा । स्त्री । वचायाम् । वच । भ.

ग्राहिणी । स्त्री । क्षुद्रदुरालभायाम् । क्षुद्र दुरालभा । प.मु. । क्षीरिण्यां । थिरुइ । र.मा. । शुक्ललज्जालुकायां । শ্বেত লজ্জাবতী । वै.निघ. ।

ग्राहिफलम् । क्ली । कपित्थफले । কয়েৎ বেল । रा.नि.व.११ ।

ग्राहिवस्तिः । पुं । निरूहवस्तिभेदे । পিচকারিবিশেষ । स च अम्बष्ठादिप्रियङ्ग्वादिक्वाथेन क्षौद्रघृतयुक्तेन साध्यते । यथा—"प्रियङ्ग्वादिगणक्वाथे अम्बष्ठाद्येन संयुताः । सक्षौद्राः सघृताश्चैव ग्राहिणो बस्तयः स्मृताः । एतेष्वेव च योगेषु स्नेहाः सिद्धाः पृथक् तथा । समस्तेष्वथवा सम्यक् विज्ञेयाः स्नेहबस्तयः ॥" सु. ।

ग्राही (इन्) । पुं । कपित्थवृक्षे । प.मु. । रक्तकार्पासे । त्रि । सम्बने । वा.टी.हेमा. । धारके । मलबन्धकरे । यद्वह्निदीप्तिकरं पाचकं तत् ग्राहीत्युच्यते । यथा—"दीपनं पाचनं यत्स्यादुष्णत्वाद्द्रवशोषकं । ग्राहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पलीति ॥" भा. ।

ग्राह्यः । पुं । अम्लवेतसे । प.मु. ।

ग्रीवा । स्त्री । कृकाटिकायाम् । ঘাড় । अम. । भा.म.४भ क्षुद्ररोग-चि. । मन्यायाम् । ঘাড়ের শিরা । मे. । [भादौ । च.नि.२अ. ।

ग्रीवारोगः । पुं । ग्रीवाजातरोगे ग्रीवाक्ष-

ग्रीवास्थि । क्ली । कसेरुकोर्द्ध्वस्थतदाकारास्थनि । ঘাড়ের হাড় । रा.नि.१५अ. । च.शा.७अ. ।

ग्रीवी (इन्) । पुं, स्त्री (विनी) । उष्ट्रे । अटा. ।

ग्रीष्मः । पुं । घर्मर्त्तौ । গ্রীষ্মকাল । स वैशाखज्यैष्ठमासयोः भवति । ग्रीष्मो मेघप्रणी ग्रीष्मः । गुणाः—ग्रीष्मोऽत्यौऽतिकटुकः पित्तकृत्कफनाशनः । उष्णतायाम् । मे. । तात्कालिकं जलम् चनभिष्यन्दि । रा.नि.व.१४ । [वै.निघ. ।

ग्रीष्मकर्कटी । स्त्री । ग्रीष्मजकर्कटीविशेषे ।

ग्रीष्मका । स्त्री । पुष्पविशेषे । মল্লিকা, বুনমল্লিকা । वै.निघ. । [ज्ञ.च. ।

ग्रीष्मजा । स्त्री । लवलीवृक्षे । লোণা গাছ ।

ग्रीष्मपुष्पी । स्त्री । कोङ्कणदेशे करवीरणीति प्रसिद्धे पुष्पवृक्षे । रा नि.व.१० ।

ग्रीष्मभ(श्रोद्भ)वा । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । সেউতি । रा नि व.१० ।

ग्रीष्मसुन्दरकः । पुं । सूक्ष्मपत्रशाकविशेषे । গীমা শাক । गुणाः—तिक्तं रुचिकरं कफपित्तदोषघ्नञ्च । राज.३प. ।

ग्रीष्महासा । स्त्री । इन्द्रतूलके । त्रिका. ।

ग्रीष्मा । स्त्री । लोध्रवृक्षे । वै.निघ. । नवमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । [উতি । प.मु. ।

ग्रैष्मिका (ष्मी) । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । সে-

ग्लानः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

ग्लाना । स्त्री । बलदीनतायां । हे.च. । रोगे । राज. ।

ग्लानिः । स्त्री । व्याधौ । रा.नि.व.२० । ओजःक्षयादिजन्यदेहजाड्ये । "ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादजीर्णाच्च श्रमाद्भवेत् ।" शार्ङ्ग.पू.६अ. । "... मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः । नचान्नं रोचते यस्मै ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ।" भा. । सु.शा.४ अ. । [अम. ।

ग्लास्नुः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० । ग्लाने ।

ग्लौः । पुं । कर्पूरे । अम. ।

घ

घटः । पुं । कलसे । अम. । द्रोणपरिमाणे । ६४ श. । प.प. । करिगण्डस्थले । मे. । कुम्भपरिमाणे, द्रोणविंशतौ । [भरादौ ।

घटकः । पुं । विना पुष्पं फलवति वृक्षे, उडु-

घटदेशजम् । क्ली । गडलवणे । रा.नि.व.६ ।

घटा । स्त्री । मधुरकर्कटिकायाम् । মিঠে লেবু । मद.व.६ ।

घटाभिधा । स्त्री । घटाकारशालाबूभेदे, कुम्भतुम्ब्याम् । গোল লাউ । वै.निघ. । [व.७ ।

घटालाबुः (बूः) । स्त्री । कुम्भतुम्ब्यां । रा.नि.

घटालिका। स्त्री। मधुरकर्कट्याम्। মিষ্ট লেবু। मद.व.६।

घटिकम्। क्ली। नितम्बे। श.च.।

घटिका। स्त्री। मुहूर्त्तपरिमाणे। দুইদণ্ড। বটা.। पादग्रन्थौ। श.र.। [वण। वै.निघ.।

घटिकालवणम्। क्ली। विड़लवणे। বিট্‌ল-

घटीयन्त्रग्रहणी। स्त्री। ग्रहणीरोगभेदे। लक्षणं यथा—"प्रसुप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जल-घटीध्वनिः। तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणी-गदम्॥" मा.नि.।

घट्टगा। स्त्री। दाक्षिणात्यनदीविशेषे। एतज्जलं गुणैः कृष्णासदृशम्। स्वादुतरं पथ्यं कान्तिदञ्च। रा.नि.व.१४।

घण्टः। पुं। शाकादिसिद्धव्यञ्जनविशेषे। শাকের ঘণ্ট, নেয়ের ঘণ্ট। गुणाः—बल्यः रुचिकरः वातघ्नश्च। राज.।

घण्टकः। पुं। क्षुद्रक्षुपविशेषे। ঘেটকুল, ঘেঁটু গাছ। ঘেঁটুকাণ। सा.कौ.। तस्य मूलगुणाः—कफघ्नं कटुपाकि पित्तकरञ्च। राज.। घण्टा-पाटलवृक्षे। ज.द.। [भैष.अम्लपित्तचि.।

घण्टकर्णः। पुं। क्षुद्रक्षुपविशेषे। ঘেঁটুকোল।

घण्टा। स्त्री। अतिबलायाम्। रा.नि.व.४। जवापुष्पवृक्षे। জবা গাছ। र.मा.।

घण्टाकः। पुं। घण्टापाटलिवृक्षे। ঘণ্টাপারুল। म.द.। जालिन्याम्। ঝিঙে। वै.निघ.।

घण्टाकर्णः। पुं। घण्टकक्षुपे। ঘেঁটু গাছ। ঘেঁটুকাণ। प.मु.ग्रहणी-चि.नित्यानन्दरसे।

घण्टापाटलिः। स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षे। ঘণ্টাপারুল। हिं मोखा। प.मु.। See मुष्कक:।

घण्टारवा। स्त्री। वनशणवृक्षे। শণ গাছ। हिं झनझनिया। भ.। [नि.व.८।

घण्टालः। पुं। मदनवृक्षे। ময়না গাছ। रा.

घण्टालिका। स्त्री। मधुरमातुलुङ्गवृक्षे। म-द.व.६। [रा.नि.व.३।

घण्टाली। स्त्री। कोषातक्याम्। ঘোষা।

घण्टावीजः। पुं। जैपालवृक्षे। জয়পাল গাছ। रा.नि.व.६। शणवृक्षे। वै.निघ.। क्ली। शणवीजे। [हि.च.।

घण्टाशब्दम्। क्ली। कांस्यधातौ। কাঁসা।

घण्टाशीता। स्त्री। अतिबलायां। रा.नि.व.४।

घण्टाशीला। स्त्री। महाशणवृक्षे। वै.निघ.।

घण्टिकः। पुं। पादिजलजन्तुविशेषे। अर्क.चि.।

घण्टिका। स्त्री। सूक्ष्मजिह्वायाम्। আলজিভ। रा.नि.व.१८। गलशुण्डिकारोगे। रा.नि.व.२०। शणपुष्प्यां। শণকুল। वै.निघ.२भ.अप-स्मा.चि.द्राक्षावलेहे। कुमरिचे। লঙ্কামরীচ। वै.निघ.। [नि.व.६।

घण्टिनीवीजम्। क्ली। जैपालवीजे। रा.

घण्टुः। पुं। करिकण्ठभूषणे। उणा.। उष्ण-तायाम्। वै.निघ.।

घण्डः। पुं। मधुमक्षिकायाम्। भ्रमरे। उणा.।

घनः। पुं। मुस्तायाम्। মুতা। रा.नि.व.२३। सि.यो.कास चि.पथ्यादिगुडी। नागरमुस्तायाम्। च.द.पित्त-चि.विश्वादि। शरीरे। रा.नि.व.१८। अभ्रके। मेघे। रा.नि.व.२३। कफे। रा.नि.व.२१। त्वचि। গুড়ত্বক্। रा.नि.व.१२। वज्रे। गुड़े। वै.निघ.। क्ली। लौहे। हे.च.। वल्कले। रा.नि.व.२। त्रि। निविड़े। अम.।

घनकफः। पुं। करकायाम्। শিল। त्रिका.।

घनकालः। पुं। वर्षर्त्तौ। श.र.।

घनगोलकः। पुं। स्वर्णे, रौप्ये च। संश्लि-ष्टरजतसुवर्णे। हे.च.।

घनचन्दनादिः। पुं। वातपित्तज्वरे कषाये। "घनचन्दनपर्पटकं कटुकं समृणालपटोलदलं स-जलं। शृतशीतसितायुतपित्तहरं ज्वरछर्दितृषा-रुचिदाहहरम्।" মুতা, রক্তচন্দন, ক্ষেৎপাবড়া, কট্‌কী, বেণার মূল, পল্‌তা, বালা প্রত্যেকে ১৪ রতি। জল ॥০ শ. শে. ৵০ পোওয়া। প্রক্ষেপ—চিনি ৪ মাষা। सा.कौ.।

घनच्छदम्। क्ली। तालीशपत्रे। रा.नि.व.६। शिग्रुवृक्षे। সজিনা গাছ। वै.निघ.।

घनजम्बालः। पुं। चुलुके। গণ্ডূষ। त्रिका.।

घनता(ती)ल: । पुं । चातकपक्षिणि । सा-
रङ्गपक्षिणि । जटा. । त्रिका. ।

घनत्वक् । पुं । शुक्लरोध्रे । শ্বেত লোধ । वै.
निघ. । [नियामके ।

घनध्वनि: । पुं । मुस्तायाम् । र.सा.सं.रस-

घनपल्लव: । पुं । शिग्रुवृक्षे । সজিনা গাছ ।
वै.निघ. ।

घनपाषण्ड: । पुं । मयूरे । श.मा. ।

घनपाषाण: । पुं । कान्तपाषाणे । अभ्रके ।
रस.र.महाज्वराङ्कुशे ।

घनप्रभ: । पुं । राजावर्त्तमणौ । वै.निघ. ।

घनप्रिया । स्त्री । काकजम्बूवृक्षे । বনজাম ।
रा.नि.व.११ । नदीजम्बाम् । वै निघ. ।

घनफल: । पुं । विकङ्कतवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
तरम्बुजे । তরমুজ গাছ । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

घनफेनिला । स्त्री।काकमाच्यां। গুড়কামাই।

घनमूल: । पुं । मोरटलतायां । লতাকড়ার।
रा.नि.व.३ । [विशेषे । वै.निघ. ।

घनमूला । स्त्री । काकमाच्याम् । क्षीरमूर्व्वा-

घनरव: । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

घनरस: । पुं । मोरटे । লতাকরাড় । मे. ।
मूर्व्वायां । মুগুরা । र.मा. । जले । कर्पूरे । पी-
लुपर्ण्याम् । कषाये । सान्द्रनिर्यासे । सम्यक्सिद्ध-
रसे । मे. । रा नि.व.१४ । [वै.निघ. ।

घनरूपा । स्त्री । खटीशर्करायां । ফুলখড়ি ।

घनवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । अमृतस्रवालता-
याम् । रा.नि.व.३ ।

घनवास: । पुं । कुष्माण्डे । हारा. ।

घनशृङ्गी । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

घनसंज्ञा । स्त्री । मुस्तायाम् । वै.निघ. ।

घनसार: (क:) । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.
१२ । र.सा.सं. । वसन्ततिलकरसे । भा.ज.वाजी. ।
ज्व.चि.अगर्व्वादिधूपे । वै.निघ.दाह.चि.रसादिगु-
ल्याम् । भा.म.३भ.मू.घा.चि. । जले । धरणौ ।
दक्षिणावर्त्तपारदे । मे. । चन्दने । वै.निघ. ।

घनसून: । पुं । मोरटलतायाम् । লতাকরা-
ড় । रा.नि.व.३ । [ক্যাওড়া । रा.नि.व.११।

घनस्कन्ध: । पुं । कोशाम्रवृक्षे । জলপাই,

घनस्वन: । पुं । तण्डुलीयशाकक्षुपे । কাঁটা-
নটের ঝাড় । रा.नि व.५ । [रा.नि.व.३ ।

घना । स्त्री । मधुपर्णीलतायाम् । रुद्रजटायाम् ।

घनाकर: । पुं । वर्षायाम् । वै निघ. ।

घनाग्निसह्वम् । क्ली। उत्तमकांस्ये । वै.निघ. ।

घनाघटा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । কেউয়া
ঢোঁড়ী । श.च. ।

घनाघन: । पुं । मत्तहस्तिनि । अम. ।

घनाघना । स्त्री । काकमाच्यां । श.च. ।

घनात्यय: । पुं । शरदृतौ । हे.च. ।

घनामय: । पुं । खर्जूरवृक्षे । त्रिका. ।

घनामल: । पुं । पुनर्नवायाम् । चन्दनवटे ।
वै.निघ. । (Chenopodium album.) वा-
स्तूकशाके । त्रिका. ।

घनाराव: । पुं । चातकपक्षिणि । वै.निघ. ।

घनावहा । स्त्री । काकमाच्याम् । कर्णस्फो-
टायां । কাণছিড়া । प.मु. ।

घनाश्रय: । पुं । (Aether.) आकाशे ।

घनाह्वम् । क्ली । अभ्रधातौ । प.मु. ।

घनोद्भवम् । क्ली । लौहकिट्टे । মণ্ডুর । वै.
निघ. ।

घनोपल: । पुं । करकायाम् । हे.च. ।

घरट्ट: । पुं । पेषणयन्त्रे । যাঁতা ।

घर्घट: । पुं (Pimelodus gagora or P.
tengara.) मत्स्यभेदे । ট্যাংরা মাছ । श.र. ।

घर्घर: । पुं । पेचके । পেঁচা । त्रिका. । तुषा-
नले । हे.च. । (क:) नदविशेषे । तज्जलं रुच्यं शी-
तलं दीपनं पथ्यं बल्यं क्षीणाङ्गपुष्टिकरञ्च । रा.
नि.व.१४ । त्रि । स्वरविशेषे । मे. । [हे । हे.च. ।

घर्घरिका । स्त्री । घर्घरनदे । भृष्टधान्ये । थ-

घर्घूषा (षा) । स्त्री । तन्नामककीटे, यमकीटे ।
ঘুরঘুরিয়া পোকা । र.मा. ।

घर्म्मः । पुं । स्वेदे । घाम । रा.नि.व.१८। आतपे । उष्णत्वे । त्रिका । ग्रीष्मर्त्तौ । हे.च. ।

घर्म्मचर्च्चिका । स्त्री । घर्म्मचर्चिकायाम् । घामाचि । यथा—"स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशो कभयैस्तथा । ततः स्वेदः प्रवर्त्तेत दुर्गन्धा घर्म्मचर्च्चिका । राजिकाकृतिरुत्थाय्या यतो घर्म्मविचर्च्चिका ॥" प्रयोगा. । [टीशी । वै.निघ. ।

घर्म्मजः । पुं । जवादिकस्तूरिकायाम् । था-

घर्म्मपयः । क्ली। घर्म्मजले। उष्णोदके। वै.निघ.।

घर्म्मविचर्च्चिका । स्त्री । घर्म्मचर्च्चिकायाम् ।

घर्म्मान्तः । पुं । वर्षर्त्तौ । रा.नि.व.२१ ।

घर्म्मान्तकामुकी । स्त्री । पक्षिविशेषे ।

घर्म्माम्बु (म्भः) । क्ली । घर्म्मे । घाम । रा.नि.व.१८। [च.द.आमशीतने ।

घर्षः । पुं । कर्करिकायाम् । कर्कर् करा ।

घर्षणम् । क्ली । घर्षकर्म्मणि । घसा । "घर्षणादभिघाताद्वा ।" नि. । [त्रिका. ।

घर्षणालः । पुं । मुषले, शिलापुत्रे । नोड़ा ।

घर्षणी । स्त्री । हरिद्रायाम् । त्रिका. ।

घसिः । पुं । अन्ने । आहारे । हे.च. ।

घस्मरः । पुं । अमरे । भक्षक । अम. । [मे. ।

घस्त्रम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. । पुं । दिवसे ।

घाटः । पुं । घाटायाम् । घाड़ । श.र. ।

घाटा । स्त्री । नागबलायाम् । रा.नि.व.४ । शिरःपश्चाद्भागे । घाड़ । रा.नि.व.१८ ।

घाटालः । त्रि । बन्धुरे । सु.नि.१ऋ. ।

घाटिका । स्त्री । घाटायाम् । घाड़ । श.च. ।

घाण्टिकः । पुं । (Datura metel, also fastuosa.) धुस्तूरवृक्षे । द्वारा. ।

घातकच्छम् । क्ली । मूत्रकृच्छ्ररोगे । नि. ।

घात(ति)पक्षी (इन्) । पुं । A hawk or falcon. श्येनपक्षिणि। बाज पाखी। द्वारा.।

घारः । पुं । सेचने । हे.च. ।

घार्त्तिकः । पुं । घृतपूरे । घिओड़ । हे.च. ।

घासः । पुं । तृणे । भक्ष्ये । घास । अम. ।

घुः । स्त्री । नासायाम् । वै.निघ. ।

घुघुकृत् । पुं । वनकपोते । घुघू । वै.निघ. ।

घुघुलारवः । पुं । पारावते । वै.निघ. ।

घुटः । पुं । पादग्रन्थौ । पायेर गाँट । हे.च. ।

घुटिः (टी) (कः, का) । पुं, स्त्री । जङ्घाङ्घ्रिसन्धिग्रन्थौ । गुल्फ । "जङ्घाङ्घ्रिसन्धिग्रन्थौ तु घुटिका गुल्फ इत्यपि ।" हे.च. । रा.नि.व.१८ ।

घुणः । पुं । काष्ठकिमौ । घुण । लिङ्गसंग्रहे भर्त्तः । भ्रमरे । वै.निघ. ।

घुणदयिता । स्त्री । अतिविषायाम् । आतइच । वै.निघ.ज्व.चि.अर्कादिः । "पञ्चोषणघुणदयिता ।"

घुणप्रिया । स्त्री । अतिविषायाम् । कृष्णातिविषायाम् । (अमृतार्णवरसे) । वा.सू.३५अ । "कटुका मरिचं घुणप्रिया च गण्डीरम् ।" च.द. पाण्डु.चि. । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । वै.निघ. ।

घुणवल्लभा । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । काल आतइच । भा. ।

घुणा । स्त्री । कालातिविषायाम् । वै.निघ. ।

घुण्टः (कः) । पुं । गुल्फे । श.मा. । हे.च. ।

घुण्टा । स्त्री । क्षुद्रबदरे । वै.निघ. । [श.च. ।

घुण्टिकम् । क्ली । वनकरीषे । विलघुँटे ।

घुण्डः । पुं । भ्रमरे । उणा. ।

घुर्घुरः (कः) (री) । पुं, स्त्री । भ्रमरे । कीटविशेषे । घुरघुरिया पोका । त्रिका. । (कः) । शब्दविशेषे । गला घड़ घड़ करा । च.इ.१०अ.।

घुलघ्नः । पुं । गवेधुकायां । गड़गड़ । र.मा. ।

घुलघुलारवः । पुं । पारावतभेदे । रा.नि.व. १९ । [वा.व्या.चि. । "घुसृणैः पलाशैः ।"

घुसृणम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका.। सि.यो.च.द.

घूकः । पुं । उलूके । हे.च. ।

घूकारिः । पुं । काके । हे.च. ।

घूकावासः । पुं । शाकभेदे । वै.निघ. । शाखोटवृक्षे । श्याओड़ा गाछ । रा.नि.व.९ ।

घूर्णः । पुं । बीभत्सुन्दरके । गीमा । श.च. ।

घूर्णि: । स्त्री । घूर्णने । घूरुनि । है.च. ।

घृणावास: । पुं । कुष्माण्डे । त्रिका. ।

घृणि:(णी) । पुं । वनशूकरे । वै.निघ. । घ्राण-रोगविशेषे । तेनाख्यस्य नासाभ्यन्तरे व्रणपिड़क-शोफा भवन्ति । "नासिकाभ्यन्तरे यस्य पिड़कानां समुद्भव: । व्रणं वा यदि वा शोथ: तस्य विद्याद्-घृणिरुजम् ॥" अ.द.३९अ. ।

घृतम् । क्ली । नवनीतजपदार्थे । घि,घृत । घृतं दशविधं गव्यमाहिषाजाश्वगार्दभीष्ट्राविकैड़क-मानुष्यहास्तिकभेदेन । तेषां गुणादिकं तत्तत्पर्य्या-येषु सृग्यम् । सा. घृतगुणा:—"आयुर्वर्द्धकं देह-दार्ढ्यकरं सौकुमार्य्यकान्तिबुद्धिस्मृतिबलकरं शीत-घ्नं बाल्ययौवनवार्द्धक्येषु प्रधानबलकरं पथ्यञ्च । रा.नि.व.१५ । पुराणघृतगुणा:—"सर्पिर्जीर्णञ्चैव सम्भुवणे च मूर्च्छाकुष्ठोन्मादकर्णाक्षिशूले । शोफा-र्शसांयोनिदोषव्रणेषु शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव वृणां स्या-त् ॥" नवस्य गुणा:—"बलवये तर्पणभोजनेषु श्र-मे च पित्तास्रजि रेणुयुक्ते । नेत्रामये कामलपाण्डु-रोगे चये नवं सर्पिरुदाहरन्ति ॥ ज्वरे विबन्धेषु विसूचिकायामरोचके वा क्षटिते तथार्थौ । पाना-त्यये वापि मदात्यये वा शस्तं न सर्पिर्बहुमन्यते च ॥" अत्रि.६अ. । पक्वघृतं—वर्षात्परं हीन-वीर्य्यं ॥ भा. । तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुत्पयसा घृतम् । यथा—घृतप्रस्थमग्निपक्वं निष्फेनं स्थिरक्षी-ताय्यं किञ्चित् शीतं हरिद्रामातुलुङ्गरसमुस्तामल-कीहरीतकीविभीतकानां कल्कीकृतानां यथाक्रमं प्रत्येकं पलेन मूर्च्छयेत् । यथा—"धात्रीपथ्याबिभी तैर्जलधररजनीमातुलुङ्गद्रवैस्तु सर्व्वैरेतै: सुपिष्टै: पलकपरिमितैर्मन्दमन्दानलेन । आज्यप्रस्थं निफेनं परिपचनमतं मूर्च्छयेद्वैदविज्ञ: तस्मादामीपदोषं त्यजति च सहसा वीर्य्यवत्सौख्यदायि ॥" भैष. ।

घृतकरञ्ज: । पुं । करञ्जविशेषे । घिन्ना क-रम्चा । गुणा:—कटूष्ण: वातघ्न: व्रणनाशन: त्व-ग्दोषघ्न: अर्शोघ्नश्च । रा.नि.व.९ ।

घृतका । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । वै.निघ. ।

घृतकुमारिका (री) । स्त्री । स्वनामख्या-तक्षुपे । घृतकुमारी । See गृहकन्या ।

घृतपर्णक: । पुं । घृतकरञ्जे । रा.नि.व.९ ।

घृतपश्च: । पुं । घृते । वै.निघ. ।

घृतपूर: (क:) । पुं । घन्दपुलीति पियोड़ इति च ख्याते पिष्टकविशेषे। तत्प्रणाली—"मर्दि-तां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभि: । अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते । घृतपूरो गुरुर्वृष्य: कफकृत् रक्तमांसद: । रक्तपित्तहरो हृद्य: स्वादु: पित्तहरोऽग्निद: ॥" भा. । प्रकारान्तरं यथा— "गोधूमचूर्णं सूक्ष्मञ्च स्वच्छं तस्मिन् घृतं क्षिपेत् । यावत्तत् पिच्छतां गच्छेत् पश्चाद्दुग्धं विमर्दयेत् । फेलयित्वा द्रवीभूते तत: पात्रे घृतं न्यसेत् । सुशुद्धे सुघृते तप्ते तस्य धारामपास्त्रजेत् । यावच्च व्याप्य तत्पात्रं प्रसरेद्घृतपूरक: । यत्किञ्चित्तामतां याति खण्डपङ्के निमज्जयेत् ॥" गुणा:—"स वृष्यो गुरुर्हृ-द्यश्च बलकृद्धातुवर्द्धन: । कफासृङ्मांसलकरो वात-पित्तक्षयं हरेत् ॥" वै.निघ. ।

घृतमण्ड: । पुं । घन्ने, भक्ते । वै.निघ. । सर्पि-र्मण्डे । गुणा:—मधुर: सर: योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्न: वस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते । सु.सू. ४५अ. ।

घृतमण्डलिका । स्त्री । हंसपादीक्षुपे । रा. नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायाम् । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।

घृतमण्डा । स्त्री । मधूली । मालकाँकड़ी, माकड़शाता । र.मा.श.च. । रक्तलज्जालुकायाम् वै.निघ. ।

घृतवर: । पुं । घृतपूरे । मोहनभोगे । है.च. ।

घृतहेतु: । पुं । नवनीते । ननि । वै.निघ. ।

घृता । स्त्री । काकजङ्घायाम् । श.च. । काकतु-ण्डिकायाम् । केयोठुँटी । वै.निघ. । त्रिका. ।

घृताङ्क: । पुं । सरलद्रवे । সরলগাছের আটা ।

घृताची । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

घृताची(गर्भ)सम्भवा । स्त्री । स्थूलैलायां । बड़ एलाइच । रा.नि.व.६ ।

घृताभ्यङ्ग: । पुं । घृतमर्द्दने । घृतमर्द्दन । तद्विधिनिषेधौ—"वाते पित्ते कफे रक्ते सन्निपाते क्षताङ्कके । मदमूर्च्छाप्रलापेषु तृष्णादाहज्वरेषु च, सम्मते सन्तते जीर्णे ह्यध्वश्रान्ते विशेषत: । बाल-मध्यमजीर्णानां घृताभ्यङ्ग: प्रशस्यते ॥ गुरुजीर्णा

ग्रिहदनकामलासातिसारिषु । श्वासकाशोदरच्छ- र्दिपाण्डुसर्व्वाङ्गशोषिषु ॥ विद्रधौ पार्श्वशूलेषु गण्डमालार्व्वुदादिषु । शीतज्वरे प्रमेहे च घृताभ्यङ्गो न शस्यते ॥" इत्यादि ।

घृताह्व: । पुं । हक्कधूपे, कृत्रिमधूपे । त्रिका. ।

घृतिला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । प.मु. । [का । हे.च. ।

घृतेली । स्त्री । तैलपायिकायाम् । তেলাপো-

घृष्टम् । क्ली । सद्योव्रणविशेषे । যেমন লাগিয়া ঘা বা ক্ষত । "विगतत्वक् यदङ्गं हि सङ्घर्षाद- न्यथापि वा । उष्मास्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्युपदि- श्यते ॥" सु.चि.२अ. । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

घृष्टतल: । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"घृष्टं भूमौ तलं यस्य ताम्रीभवति वाजि- न: । तस्य घृष्टतलो नाम पादरोग: प्रकीर्त्तित: ॥" ज.द.३६अ. ।

घृष्टि: । पुं । शूकरे । प.मु. । (ष्टी) स्त्री । वरा- हक्रान्तायां । वाराहीकन्दे । চামর আলু । अम. । घर्षणे । अपराजितायाम् । मे. । [र.मा. ।

घृष्टिला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া ।

घृष्वि: । पुं । वनवराहे । वै.निघ. ।

घेञ्चुलिका । स्त्री । (Arumorinense.) कोषादने । ঘেঁচু । र.मा. ।

घोट: (**क:**) । पुं । अश्वे । प.मु. । See अश्व: ।

घोटकारि: । पुं । महिषे । वै.निघ. ।

घोटकीदुग्धम् । क्ली । अश्वीदुग्धे । ঘুড়ীর দুধ । गुणा:—रूक्षमम्लं लवणं दीपनं लघु देह- स्थैर्य्यकरं बल्यं गौरवकान्तिकृच्च । रा.नि.व.१५ । See अश्वीक्षीरं ।

घोटगल: । पुं । कासतृणे । वै.निघ. ।

घोटिका । स्त्री । वड़वायाम् । हस्वलोणीशाके । বড় লুনী । गुणा:—कटूष्णं मधुरं वातव्रणकण्डू- कुष्ठरक्तशोथघ्नञ्च । रा.नि.व.५ । See लोणी ।

घोटी । स्त्री । घोण्टायाम् । শেয়াকুল । रा. नि.व.८ । क्षुद्रबदरवृक्षे । वै.निघ. ।

घोणक: । पुं । गोनासमर्पे । वै.निघ. ।

घोणसा । स्त्री । लताविशेषे । वै.निघ. ।

घोणा । स्त्री । नासिकायाम् । रा.नि.व.१८ । अश्वस्य नासाच्छिद्राधिमध्यभागे । ज.द.२अ. । छि- च्छिन्याम् । হেঁচেতা । वै.निघ. ।

घोणान्तभेदन: । पुं । आरण्यशूकरे । व- न शूकर । वै.निघ. ।

घोणी (**इन**) । पुं । शूकरे । वनशूकरे । प.मु. ।

घोण्टा । स्त्री । (Zizyphus jujuba.) गो- पघण्टायाम् । শেয়াকুল গাছ । मं कं घोंटी । गोइथी । गुणा:—कटु: उष्णा मधुरा वातघ्नी व्रण- कण्डूतिकुष्ठश्वयथुघ्नी च । रा.नि.व.८ । पूगीवृक्षे । গুপারি গাছ । रा.नि.व.११ । वा.सू.१५अ. । मदनवृक्षे । नागबलायाम् । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । वै.निघ. । [গাছ । रा.नि.व.८ ।

घोण्टाख्य: (**स्थ:**) । पुं । मदनवृक्षे । ময়না

घोण्टाफलम् । क्ली । पूगफले । গুপারি । वै.निघ. । बदरीफले । सु.चि.१७अ. । [च. ।

घोनस: । पुं । गोनससर्पे । तिलित्ससर्पे । हे.

घोरम् । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ । पुं । वत्सि- कुण्डली । নাইকুণ্ডল । त्रि । मारके । भा. ।

घोरकुष्ठहा । स्त्री । हितालीति ख्यातलता- याम् । वै.निघ. ।

घोरघण्ट: । पुं । पूगवृक्षे । গুপারি গাছ । मद. व.६ । [বাঘ । रा.नि.व.१९ ।

घोरदर्शन: । पुं । उलूके । तरक्षौ । তেঁদো

घोरनृसिंहरस: । पुं । सन्निपातज्वरे रस: । "भागैकं मृततास्रस्य द्विभागं मृतलौहकं । त्रिभाग- ञ्च मृतरस: चतुर्भागं मृताभ्रकम् । माक्षिकं रसग- न्धौ च तथा शुद्धा मन:शिला । चत्वार्य्येतानि ता- म्रस्य प्रत्येकं तुल्यमेव च । गरलञ्चाभ्रतुल्यं स्यात् त्रिकटुश्चाभ्रतुल्यक: । एतत्सर्व्वसमं देयं विषमाख्यं तथैव च । एतत्सर्व्वस्य द्रव्यस्य द्विगुणं कालकूटकं । मात्रमाहिषमायुरष्टिपित्तैर्विभावयेत् । चित्रक- स्य द्रवेणैव प्रत्येकं याममात्रकम् । सर्षपाभा वटी कार्य्या…… । दापयेद्वटिकामेकां पय:पेटीरसेन च ॥" भैष. । विषमाख्यं कुचेलकं । [निघ. ।

घोरप्रदा । स्त्री । गोधायाम् । গোসাপ । वै.

घोरदासन:(**रासी**) । पुं । मृगालि । त्रिका. ।

घोरा । स्त्री । देवदाल्याम् । দেবতাড়া । रा. नि व.३ ।

घोलम् । क्ली । सस्नेहजलमथिते दधनि । ঘোল । सु.सू.४५अ. । विजलमथिते दधनि । र. मा.। पादजलचिभागदधिकृते तक्रे। रा.नि.व.१५।

घोलवटकः । पुं । घोलकृतवटके । ঘোলবড়া । वै निघ. ।

घोलिः (ली) । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । শাকবিশেষ । हिं घोली, नोंडघोलि, किरुगोलि । घोली द्विधा चेत्रजारामघोलिभेदात् । गुणाः— चेत्रशाकं लवणं रूक्षम् अम्लं वातकफप्रच । आरामघोलिशाकम् अम्लं रुच्यं रूक्ष्यं वातघ्नं पित्तश्लेष्मकरं जीर्णज्वरापहम् । रा.नि.व.६ ।

घोलिका । स्त्री । घोली । वै.निघ. ।

घोषः । पुं। कांसे । তামা ও দস্তায় নির্ম্মিত ধাতু । प.मु. । घोषालतायाम् । मे. । मशके । पटोले । भ्रमरे । त्रिका. ।

घोषकः । पुं । कोशातक्याम् । हस्तिघोषालतायाम् । ঘোষা, মধুলতা । भा.पू.१भ.शाकव. । See कोशातकी ।

घोषका । स्त्री । घोषालतायाम् । वै.निघ. ।

घोषकाकृतिः । पुं । घोषायाम् । ঘোষা লতা । र.मा. ।

घोषणः । पुं । कोकिले । श.र. ।

घोषपुष्पम् । क्ली । कांस्ये । रा.नि.व.१३ ।

घोषयित्नुः । पुं । कोकिले । त्रिका. । निघ. ।

घोषवती । स्त्री । शताह्वायाम् । গুল্‌ফা । वै.

घोषा । स्त्री । (Anethum sowa.) शताह्वाख्यक्षुपे । মউরী, গুল্‌ফা । रा.नि.व.४ । कर्कटशृङ्ग्यां । रा.नि.व.६। विडङ्गे । वै.निघ. ।

घोषातकी । स्त्री । श्वेतकोशातक्यां । শ্বেত ঘোষা । र.मा. ।

घोषितः । पुं। शिशुमारे। শুশোক । वै.निघ.।

घोषिलः । पुं । वनशूकरे । वै.निघ. ।

घ्राणम् । क्ली । स्वनामख्यातेन्द्रिये । নাসিকা । रा.नि.व.१८ । आघ्राणे । मा.नि. । अम. ।

घ्राणतर्पणः । त्रि । घ्राणेन्द्रियतृप्तिजनके ।

घ्राणदुःखदा । स्त्री । छिक्किन्यां । হেঁচেতা । भा. । नासारोगे । হাঁচি । वै.निघ. ।

घ्राणपाकः । पुं । नासापाके । वा.उ.१९अ. ।

घ्राणेन्द्रियम् । क्ली । नासिकायाम् । वै.निघ ।

घ्राणोदकम् । क्ली । नासारन्ध्रेण प्रातर्निशीथोदकपाने । নাকে জল খাওয়া । गुणाः— तार्क्ष्यनेत्रत्वं स्वर्गाचार्य्यसदृशवक्षशालित्वं बुद्धिमत्त्वमश्विनीकुमारसदृशत्वं शिरोरोगनाशित्वं वलिपलितविहीनत्वञ्च । रा.नि.व.१४ ।

घ्रातिः । स्त्री । नासिकायाम् । श.च. ।

च

चः । पुं । कच्छपे । मे. ।

चकोरः (कः) । पुं । चातकपक्षिणि । চাতক পাখী । रा.नि.व.१९ ।

चक्रम् । क्ली । तगरपादिके । তগরপাদুকা । नकुल.१३अ.।सु.कल्प.५अ.।चनि.१स्थान२अ.। विषभेदे । प.मु. । रक्तकुलत्थे । काञ्जीभेदे । কাঁজি । वै.निघ. पुं। चक्रवाकपक्षिणि । চকাচকি । अम.।

चक्रकः । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ.। See सर्पः । वै.निघ. ।

चक्रकारः । पुं । खलचक्रवाके । चक्रवाक ।

चक्रका । स्त्री । स्वनामख्यातमहौषधौ । सु.चि. ३०अ. । See औषधिगणः ।

चक्रकारकः । पुं, क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । वै.निघ. ।

चक्रकुल्या । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । श.च. । कृष्णतुलस्याम् । वै.निघ. ।

चक्रगजः । पुं । चक्रमर्दक्षुपे । চাকন্দা । रा. नि.व.४ ।

चक्रगुच्छः । पुं । अशोकवृक्षे । श.च. ।

चक्रगुल्मः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

चक्रदन्ता (न्ती) । स्त्री । जैपालवृक्षे । जय-पाल । प.मु. । [पालविचि । रा.नि.व.६ ।

चक्रदन्तीबीजम् । क्ली । जैपालबीजे । जय

चक्रधरः । पुं । सर्पे । त्रिका. ।

चक्रधारम् । क्ली । अर्द्धधारास्त्रविशेषे । तच्चा-ष्टाङ्गुलायतम् उरसि अङ्गुलविस्तारं द्व्यङ्गुलफलच । सु.सू.टी.उ.८अ. । [द्रव्ये । नथी । रा.नि.व.१२ ।

चक्रनखः (नायकः) । पुं । नखीनामगन्ध

चक्रनामा(न्) । पुं । माक्षिकधातौ । स्वर्ण-माक्षिक । नखीभेदे । नथी । प.मु. । [श्.र. ।

चक्रपद्माटः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা ।

चक्रपरिव्याधः । पुं । आरग्वधवृक्षे । শোঁ-দাল গাছ ।

चक्रपर्णा (र्णी) । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । কাল তুলসী । वै.निघ. । पृश्निपर्ण्याम् । চাকু-লিয়া । श.च. ।

चक्रपाणिः । पुं । स्वनामख्यातप्रकृष्टसंग्रहादि-कारे । स गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्ष आसीत् । "गौड़ाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्रम्" । च.द. ।

चक्रबन्धना । स्त्री । वनमल्लिकायां । वै.निघ. ।

चक्रबाला । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । वै.निघ. ।

चक्रबालिकः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । "क्लिद्यन्ते वलयो यस्य खुरसन्धिसमुद्भवाः । अक्लिन्ना वाथ सरुजः तं विद्याच्चक्रबालिकम् ॥" ज.द. ।

चक्रमण्डली (इन्) । पुं । मण्डलिसर्पजाति-भेदे । हे.च. ।

चक्रमर्द्दः (कः) । पुं । (Cassiatora.) स्व-नामख्यातक्षुपे । চাকন্দা, চাট্‌কাটা, এড়াঞ্চী । हिं चकवड़् । मं तरवटा । कं धगचे । तें क्षुपवि-शेषमु । गुणाः—कटुः तीव्रः मेदोवातकफघ्नः व्र-णकण्डूकुष्ठदद्रुपामादिहरश्च । रा.नि.व.४ । लघुः स्वादुः रूक्षः वातपित्तघ्नः हृद्यः हिमः कफश्वास-दद्रुकुष्ठकृमिहरश्च । तत्फलं उष्णं कुष्ठकण्डूदद्रुवि-षवातघ्नं गुल्मकासकृमिश्वासघ्नं कटु च । तत्पत्रम् अम्लं दद्रुघ्नं वातकफघ्नं कण्डूकासकृमिश्वासकुष्ठघ्नञ्च ।

भा. । (दः) कच्चटभेदे । श.च. । स्त्री (मर्द्दिनी) । अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

चक्रमुखः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

चक्रयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रविशेषे । लक्षणं यथा—"गर्त्तवाह्ये भवेद्गर्त्तो मध्यगर्त्ते रसं कुरु । चक्रयन्त्रमिदं सिद्धं वाह्ये गर्त्ते वृहत्पुटम्" ॥ अचि. ।

चक्ररथः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । वै.निघ. ।

चक्ररदः (दंष्ट्रः) । पुं । शूकरे, वनशूकरे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

चक्ररेणुका । स्त्री । रक्तकरवीरे । রক্তকরবী ।

चक्रलः । पुं, क्ली । रक्तकुलत्थे । লাল কুলথ । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

चक्रलताम्रः । पुं । बहुरसालसताम्रे । रा.

चक्रलक्षणा (णिका) । स्त्री । गुडूच्याम् । र.मा. । [नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

चक्रला । स्त्री । उच्चटायाम् । ওকড়া । अम. ।

चक्रवर्त्तिः (र्त्ती, र्त्तिनी) । पुं, स्त्री । वा-स्तुकशाके । বেতো শাক । प.मु. । लाक्षायाम् । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

चक्रवल्लरी । स्त्री । कुहीभेदे । ফণিমনসা ।

चक्रवाकः । पुं । (Anas casarca.) Rudy-goose. स्वनामख्यातजलजातीयपक्षिविशेषे । চ-কাচকী, রামচকা । तन्मांसं लघु स्निग्धं बलदं अग्निकरं सर्व्वशूलघ्नमुष्णं वातरोगघ्नञ्च । रा.नि.व. १९ । कटु हृद्यम् उष्णवीर्य्यं कटुपाकि मलप्रवृद्धि-करञ्च । राज. । अश्वविशेषे । नकुल. । (का, की) स्त्री । चक्रवाकपत्न्याम् । চক্রবাকী । वृहत्याम् । विकृतौ । प.मु. ।

चक्रवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । रा.नि.व.६ ।

चक्रवेधकम् । क्ली । चुक्रनामककाञ्जिके । रि-र्काम्ल । रा.नि.व.१५ । [र.मा. ।

चक्रश्रेणी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । গেড়াশৃঙ্গী ।

चक्रसञ्ज्ञम् । क्ली । वङ्गे । हे.च. ।

चक्रा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । नागरमुस्तायाम् । নাগরমুতা । रा.नि.व.६ ।

चक्राङ्का । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । सुदर्शनायाम् । উরতীপুরতী । पद्मगुड्च्याम् । পদ্মগুলুঞ্চ । वै.निघ. । (ङ्गी) हंसपद्याम् । श्र.र. ।

चक्राङ्गः । पुं । हंसे । अम. ।

चक्राङ्गा (ङ्गी (इन्)) । स्त्री, पुं । सुदर्शनलतायाम् । উরতীপুরতী । हिं दद्दपति । कटुक्यां । কটকী । रा.नि.व.६ । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । प.मु. । हिलमोचिकायाम् । হিঞ্চে । त्रिका. । हंस्याम् । श्र.र. । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ । वालुके । वै.निघ. ।

चक्राटः । पुं । विषवैद्ये । मे. ।

चक्राधिवासी । पुं । नागरङ्गवृक्षे । টাবা বৃক্ষ । त्रिका. । [वै.निघ. ।

चक्रालुः । पुं । मह्वारसालाम्रे । খাস আম ।

चक्राह्वः (य:) । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা । रा.नि.व.४ । भैष.कुष्ठ चि. । चक्रवाकपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

चक्रिकः । पुं । रक्तकुलत्थे । वै.निघ. ।

चक्रिका । स्त्री । जानुनि । হাঁটু । रा.नि.व. १८ । श्वेतगुञ्जायाम् । সাদা কুঁচ । रक्तकार्पास्याम् । লালকাপাস । चक्रमर्द्दे । চাকন্দা । वै.निघ. ।

चक्रिपत्नी । स्त्री । चक्रवाकस्त्रियाम् । চক্রবাকী । श्वेततुलस्याम् । वै.निघ. ।

चक्री (इन्) । पुं । कोकपक्षिणि । চক্রবাক । चक्रमर्द्दे । চাকন্দা । तिनिशवृक्षे । সাদন গাছ । काके । गर्द्दभे । व्याघ्रनखे । নখীবিশেষ । দখনি । रा.नि.व.२३ । स्त्री । त्वचि । দারুচিনি । वै.निघ. ।

चक्रीवान् । पुं । गर्द्दभे । अम. । चक्रवाके । চকা । वै.निघ. ।

चक्रेन्द्रकः । पुं । देवसर्षपवृक्षे । রাই । वै.निघ. ।

चक्रेश्वरी । स्त्री । वत्सनाडिकायां । वै.निघ. ।

चक्रोत्थः । पुं । कुक्कुटपादीलतायां । লতা ফটকী । वै.निघ. ।

चक्र(क्रु)रः । पुं । वृक्षे । मे. ।

चङ्क्रमणम् । क्ली । भ्रमणे । পুনঃপুনর্ভ্রমণ । गुणाः—"चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ चङ्क्रमेदःकफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशनम् ।" राज. २प. । [वै.निघ. ।

Wait—left column continuation: गुणाः—"चङ्क्रमणं रोग्यमनायुष्यं चक्षुर्बोधपघातकृत् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् ॥" सु. चि.२४अ. । "यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ चङ्क्रमेदःकफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशनम् ।" राज. २प. । [वै.निघ. ।

चचण्डी । स्त्री । क्षुद्रजिह्वायाम् । আলজিভ ।

चचेण्डा । स्त्री । चिचिण्डायाम् । চিচিঙ্গা, হোঁপা । गुणाः—शोषरोगे हितं पटोलादीनगुणाश्च । मद ।

चञ्चत्कुठाररसः । पुं । अर्शसि रसः । रसः गन्धकः लौहं प्र. २ भ. । त्रिकटु दन्तीमूलं कुष्ठं प्र. १ भ. विषलाङ्गलिकामूलं ६ भ. यवक्षारः सैन्धवं टङ्कणक्षारः प्र. ५ भ. गोमूत्रं स्नुहीक्षीरं प्र.३२भ. । यावत्पिण्डं मृदग्निना पचेत् । र.सा.सं. ।

चञ्चरी (इन्) । पुं.स्त्री (री) । मधुमक्षिकायां । भ्रमरे । ভ্রমর । वै.निघ. ।

चञ्चरीकः । पुं । भ्रमरे । त्रिका. ।

चञ्चलतैलम् । क्ली । शिलारसे । त्रिका. ।

चञ्चला । स्त्री । पिप्पल्याम् । श्र.च. ।

चञ्चुसूचिः । पुं । कारण्डवपक्षिणि । সারস । থড়া হাঁস । त्रिका. ।

चञ्चुः । पुं, स्त्री । क्षुद्रचुञ्चुक्षुपे । চেচড়া শাক । गोनाडीचे । নাড়ীচ শাক । रा.नि.व.४ । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ । एरण्डसामान्ये । मे. । त्रोटौ श्र.र. । पक्षिणः ओष्ठे । পাখির ঠোঁট । अम. ।

चञ्चुकः (का, की) । पुं, स्त्री । चुञ्चुक्षुपे । চেঁচকো । भा.रा.नि.व.४ । स्त्री (का, की) । पक्षिचञ्चौ । श्र.र. । [न.व.४ ।

चञ्चुपत्रः (पत्राख्यः) । पुं । चुञ्चुशाके । रा.

चञ्चुरः । पुं । चुञ्चुशाके । रा.नि.व.४ ।

चञ्चुलः । पुं । रक्तैरण्डे । वै.निघ. ।

चञ्चुसूचिः (कः) । पुं । पक्षिविशेषे । কাদাখোঁচা । कारण्डवपक्षिणि । त्रिका. । हे.च. ।

चञ्चूः । स्त्री । पक्षितुण्डे । পাখির ঠোঁট । हे.च. ।

चटकः । पुं । Sparrow. क्षुद्रपक्षिविशेषे । চড়াই পাখী । हिं चवुड़ैया । मं चिमणा । स द्विविधः गृहारण्यभेदात् । प्रथमस्य मांसगुणाः—

शीतं लघु हृद्यं बलदञ्च। द्वितीयस्य मांसगुणाः— लघु पथ्यदञ्च। रा.नि.व.१७। तदण्डगुणः—हंसीवत् ज्ञेयः। क्षुद्रचटके। श्यामा पाखी। राज.। स्त्री (का)। पिप्पलीमूले। श.टी.। चटकस्त्रियां। अम.।

चट(कि)का । स्त्री । चटकपत्न्याम् । माद्दि चड़ाइ । हला.। रक्तगुञ्जायाम् । लाल कुँच । च. द.उन्मा.चि.। [रा.नि.व.६ ।

चट(टि)काशि(शी)रः । पुं । पिप्पलीमूले।

चटाफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र.।

चटि(टी)का । स्त्री । चटकस्त्रियाम् । पिप्पलीमूले । वै.निघ.।

चटुः । पुं । उदरे । मे.। [निघ.।

चट्टिका । स्त्री । जलौकायाम् । जोँक । वै.-

चट्टुः । पुं । लौहपात्रविशेषे । चाटु ।

चणः (कः) । पुं । (Cicerariatinum.) Gram or chick pea. स्वनामख्यातशिम्बीधान्ये । छोलार गाछ । हिं चणा, चाणा । मं चणा । कं कड़ले । गुणाः—रक्तपित्ते हितं । सि.यो.र.पि.चि.। "रक्ते कफे पीनसके च कण्ठे गलामये वातकजे सपित्ते । शीतप्रतिश्यायक्रमीन् निहन्ति शुष्कास्तथार्द्रश्चणकः प्रशस्तः।" अत्रि.१५अ.। मधुरः रुचः मेहघ्नः वातपित्तकरः दीप्तिवर्णकरः बलकरः रुच्यः आध्मानकरश्च। तद्यूषगुणाः—मधुरः कषायः कफघ्नः वातविकारकरः श्वासोर्द्धकासपीनसघ्नः बलदीपनश्च। रा.नि. व.१६। कषायः कटुकश्चोष्णो वातघ्नः कफदोषकृत्। रक्तपित्तं निहन्त्याशु चणानां यूष उच्यते॥ अङ्गारभृष्टस्तैलभृष्टश्च तद्गुण एव। आर्द्रभृष्टः बल्यो रुचिकरश्च। शुष्कभृष्टस्तु रुक्षो वातकुष्ठप्रकोपनः। स्विन्नः पित्तघ्नः कफघ्नश्च। तत्सूपः चोभकरः। आर्द्रोऽतिकोमलः रुच्यः पित्तशुक्रहरः शीतलश्च। भा.पू १भ.धान्यव.। तत्शाकं रुच्यं दुर्जरं कफवातकृत् अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तघ्नं दन्तशोथहरञ्च। भा.शाक.व.। पर्य्युषितचणकजलगुणाः— शीतं प्रातः पीतं पित्तरसहरं पुष्टिदं सन्तर्पणञ्च। रा.नि.व.१६।

चणकरोटिका । स्त्री । चणकचूर्णकृतरोटिकायाम् । छोलार रुटी । गुणाः—रुचा विष्टम्भकरी गुरुः श्लेष्मपित्तरक्तघ्नी च । भा.।

चणकलोणी । स्त्री । चणकाम्ले । गाछ छोला । चाणाशाक । वै.निघ.। [छातू।

चणकशक्तुः । पुं । चणककृतशक्तौ । छोलार

चणकचारः । पुं । चणकपुष्पे । रसको.क्रव्यादरसे ।

चणका । स्त्री । अतस्याम् । मशिना । र.सा.सं.।

चणकाम्लकम् । क्ली । पिप्पलीमूले । चणकचारे । छोलार शाक, गाछ छोला । हिं चणकलोणी । गुणाः—"चणकाम्लकमत्यम्लं दीपनं दन्तहर्षणं लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्धनुत्।" भा.र.सा.सं.अम्लवर्गे। [शीतलभले । रत्ना.।

चणकाम्लवाः । क्ली । चैत्रस्यफलवच्चणकपत्र-

चणक्यम् । क्ली । चाणक्यमूलके । वैद्यकम् ।

चणद्रुमः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । छोट गोखुरी । रा.नि.व.४ ।

चणपत्रकः (पत्री) । पुं, स्त्री । रुदन्तीवृक्षे । रोदन्तीति उत्कले । रा.नि.व.५ । गोक्षुरके । गोखुरी । वै.निघ.।

चणिका । स्त्री । तृणविशेषे । चोणार शाक । गुणाः—वृष्या बल्या मधुरा वीर्यस्तम्भे च पथ्यहिता। रा.नि.व.८ ।

चण्डः । पुं । तिन्तिड़ीवृक्षे । मे.। रक्तकरवीरे । आरण्यशूकरे । वै.निघ.। ग्रन्थिपर्णे। गेँठेला । हिं चौरा । रा.नि.व.१२ । [मयूरे । वै.निघ.।

चण्डकः (की (इन्)) । पुं । रक्तकरवीरे ।

चण्डका । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ.।

चण्डचुक्रा । स्त्री । तिन्तिड़्याम् । वै.निघ.।

चण्डचन्द्रिका । स्त्री । रसजारणादिस्थाने । वैद्यकम् ।

चण्डहासा । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.३ ।

चण्डा । स्त्री । (Andropogon aciculatum.) चोरनामगन्धद्रव्ये । चोरा । तैं लिंमिटोंड़ । अम.। अजमोदायाम् । वै.निघ.। शङ्खपुष्प्याम् । चोरपुष्प्याम् । भाटुई, ढ़ानकुनी । मे.। लिङ्गिन्याम् । हिं पचगुड़िया । कपिकच्छ्वाम् ।

…वालाकुली। वाखुकर्णाम्। ईन्दुरकाणी। रा.नि.व.३। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८।

चण्डाख्या। स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। वै.निघ.।

चण्डात: (क:)। पुं। करवीरे। अम.। रक्त-करवीरवृक्षे। वै.निघ.।

चण्डाल: (क:)। पुं। रक्तकरवीरे। तण्डु-लीयशाके। চাঁপানটিয়া,কাঁটানটিয়া। वै.निघ.।

चण्डालकन्द:। पुं। स्वनामख्यातमहाकन्द-शाके। চণ্ডালকন্দ। मं चण्डालकन्द। कं माद-गेगड्डे। स एकपत्रद्विपत्रत्रिपत्रचतुष्पत्रपञ्चपत्रभेदे-न बहुधा। गुणा:—मधुर: कफपित्तरक्तदोषघ्न: विषभूतादिदोषघ्न: रसायनश्च। रा.नि.व.७।

चण्डालिका। स्त्री। करवीरे। चण्डालवल्ल-क्याम्। বনচাঁড়াল। मे.।

चण्डाली। स्त्री। शिवलिङ्गिन्याम्। লিঙ্গিনী লতা। रा.नि.व.१३। रस.र.प्रमेह-चि.मेहद्विर-दसिंहरसे।

चण्डिका। स्त्री। अतस्याम्। মশিনা। त्रिका।

चण्डी। स्त्री। चिड़ादेवदारौ। शिवलिङ्गिन्यां। শিবলিঙ্গিনী লতা। रा.नि.व.३। [नि.व.१०।

चण्डीकुसुम:। पुं। रक्तकरवीरवृक्षे। रा.

चण्डीलता। स्त्री। ग्रन्थिपर्णभेदे। গেঁটেলা। हिं चीरा। वै.निघ.।

चण्डु:। पुं। मूषिके। श.च.।

चण्डेश्वररस:। पुं। नवज्वरे रस:। "रसं गन्धं विषं ताम्रं मर्द्दयेदेकयामकं। आर्द्रकस्वरसेनैव म-र्द्दयेत्सप्तवारकम्। निर्गुण्ड्या: स्वरसे पश्चात् मर्द्दये-त्सप्तवारकम्। गुञ्जैकार्द्ररसेनैव दत्ता हन्ति ज्वरं क्षणात्॥" রস, গন্ধক, বিষ, তাম্র প্রত্যেকে সমভাগ প্রতিদিন আদার রসে ১প্রহর মর্দ্দন করিয়া ৭ ভাবনা দিবে। ঐরূপ নিশিন্দা রসে ৭ ভাবনা দিবে। মাত্রা ১ র. অনুপান আদার রস। रसकौ.।

चतुर:। पुं। काके हे.च.। [निघ.।

चतुरङ्ग:। पुं। कलायभेदे। তেওড়া। वै.

चतुरङ्गा। स्त्री। घोटिकावृक्षे। শেয়াকুল। रा.नि.व.८।

चतुरङ्गावलेह:। पुं। ज्वरे अवलेह:। स च समभागद्राक्षामलकशुण्ठीमधुक्षत:। भा.।

चतुरङ्गुल:। पुं। आरग्वधविशेषे। বড় সোণালু। हिं धनबहेड़ा। प.मु.। पटोलसदृशफुल-लतायाम्। তিৎপলতা। सु.सू.३८ऋ.।

चतुरम्लम्। क्ली। अम्लचतुष्टये। यथा—कोल-दाड़िमवेतसवृक्षाम्लेषु। कपित्थदाड़िमतिन्तिड़ीफ-लवृक्षाम्लेषु। (वृक्षाम्लं आम्रातके।) अम्लवेतसवृक्षा-म्लवृहज्जम्बीरनिम्बुकेषु। অম্লবেতস, আম্ড়া, গোঁড়া লেবু, কাগজী নেবু। भा.।

चतुरूर्द्ध्वपात:। पुं। शरभमृगे। वै.निघ.।

चतुरूषणम्। क्ली। कणामूलसहिते त्र्यूषणे। "त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम्। व्योष-स्येव गुणा: प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे॥" वैद्यकम्।

चतुर्गति:। पुं। कच्छपे। हे.च.।

चतुर्जातम्। क्ली। चातुर्जातके। গুড়ত্বক্ তেজপত্র এলাইচ নাগেশ্বর। वै.निघ,२भ. वा.व्या.लशुनपाके। [দুই দিন অন্তর জ্বর।

चतुर्थक:। पुं। विषमज्वरभेदे, चातुर्थिकज्वरे।

चतुर्थिका। स्त्री। पलमाने ४ वा ८ तो। प.प्र.। [निघ.।

चतुर्दंष्ट्रा। स्त्री। गोक्षुरक्षुपे। গোখ্রী। वै

चतुर्दल:। पुं। सुनिषण्णशाके। শুশুনিশাক। भा.।

चतुर्दशाङ्ग:। पुं। सान्निपातिकज्वरे कषाय-भेदे। सदशमूलकिराततिक्तादिगणे। दशमूलं चिरात्तिक्ता गुड़ूची मुस्ता शुण्ठी मिलित्वा २ तो.। प्रक्षेप: त्रिवृच्चूर्णं ४ माषा। দশমূল, চিরেতা, গুলুঞ্চ, মুতা,শুঁট মিলিত ২ তো.। প্রক্ষেপ তেউড়ীচূর্ণ ৪ মাষা। सा.कौ.।

चतुर्दशी। स्त्री। श्वेतनिर्गुण्ड्याम्। শ্বেত নিশিন্দা। वै.निघ.।

चतुर्द्रव:। पुं। चतुर्गुणद्रवद्रव्ये। सि.यो.।

चतुर्धारी। स्त्री। चतुर्धारकाण्डवल्ल्याम्। क-रलাবিশেষ। वै.निघ.। [তাড়ক। वै.निघ.।

चतुर्भद्रा। स्त्री। यवक्षारदारके। শ্বেতবীজ…

चतुर्भद्रः । पुं । समभागेषु सुस्तकातिविषागुडूची शुण्ठीषु । वैद्यकम् ।

चतुर्भद्रिकावलेहः । पुं । चातुर्भद्रावलेहे ।

चतुर्मुखः । पुं । वातव्याधौ रसविशेषे । रसगन्धकलौहाभाणि प्र. समभागानि स्वर्णभस्म सूततुल्यं कुमारीरसेन मर्द्दयित्वा एरण्डपत्रैः वेष्टयित्वा धान्यराशौ दिनत्रयं स्थापयेत् । र.सा.सं. ।

चतुर्वर्णः । पुं । कलायभेदे । তেওড়া । वै. निघ. ।

चतुर्विंशतिकः । पुं । पुरुषे । च.शा.१अ. ।

चतुर्विधान्नम् । क्ली । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयेषु । See अन्नम् ।

चतुर्वीजम् । क्ली । मेथिकादिवीजचतुष्टये । "मेथिका चन्द्रसूरश्च कालाजाजी यवानिका । एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्वीजमिति स्मृतम् । तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्ति नयनामयं । अजीर्णं शूलमाध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथाम् ॥" भा. ।

चतुश्छदः (दा) । पुं, स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । আমরুল । सुनिषण्णके । শুশুনি । वै.निघ. ।

चतुष्की । स्त्री । मशहर्य्याम् । মশারি । मे. ।

चतुष्कुवलयम् । क्ली । कुवलयस्य नालकन्ददलकेसरेषु । পদ্মের ডাঁটা, মূল, পাতা ও কেসর । वा.उ.३९अ., सिद्धरसायनघृते ।

चतुष्पत्रः (त्री (इन्)) । पुं । चण्डालकन्दे । रा.नि.व.७ । क्षुद्रपाषाणभेदक्षुपे । ছোট পাথরকুচি । रा.नि.व.५ । सुनिषण्णकशाके । শুশুনি শাক । हिं चौपत्तिशाक । "चाङ्गेरीसदृशः पत्रैः चतुर्दल इति स्मृतः । शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥" भिषग्ग्राम् । বাঁটা । च.टी. ।

चतुष्पदः (ष्पात्) । पुं । भिण्डाक्षुपे । रा. नि.व.४ । पशौ गजाश्वादौ । मे. ।

चतुष्पदा । स्त्री । भेण्डायाम् । वै.निघ. । जलजपुष्पविशेषे । अर्कचि. । [रा.नि.व.५ ।

चतुष्पर्णी । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायां । আমরুল ।

चतुष्पादः । पुं । चिकित्सायाः पादचतुष्टये । "भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।" वैद्यकम् ।

चतुष्पुटोदरा । स्त्री । पीतपुष्पकरवीरक्षुपे । वै.निघ. ।

चतुष्पुण्ड्रः । पुं । भिण्डाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

चतुष्फला । स्त्री । नागबलायां । গোরক্ষচাকুলিয়া । रा.नि.व.५ ।

चतुस्समः । पुं । आमज्वरे योगविशेषे । যোগবিশেষ । हरीतकीलवङ्गसैन्धवयवानीसमभागेषु । मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमेषु । हे.च. । जातीफललवङ्गजीरकटङ्कणेषु । गुणाः—"आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं दोषशोषणम् ।" च. । आमातिसारशूले जातीफलं लवङ्गं जीरकं टङ्कणं समभागचूर्णं माक्षिकसितासहितं लिह्यात् ।

चत्वालः । पुं । दर्भभेदे । गर्भाशये । वै निघ. ।

चद्रिः । पुं । हस्तिनि । कर्पूरे । सर्पे । उणा. ।

चनः । क्ली । भक्ते । ভাত । वै.निघ. ।

चन्द्रकः । पुं । मत्स्यविशेषे । চান্দা মাছ । तन्मांसम् अनभिष्यन्दि मधुरं बलकरञ्च । रा.नि. व.१९ ।

चन्दनः । पुं, क्ली । Sandal. (Sirium myrtifolium.) स्वनामख्याततरुः । यस्य काष्ठं परमसुगन्धि । চন্দন গাছ । स सप्तभेदः—श्रीखण्डशवरपीतपत्तङ्गरक्तचन्दनत्वर्वरहरिगन्धभेदेन । श्रेष्ठचन्दनलक्षणं—"स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितं । ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥" भा. । सा. गुणाः—"चन्दनानि च सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः । गन्धेन तु विशिष्येऽस्मि पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः । चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु ॥" रा.नि.व.१२ । "हृद्यं वर्ण्यं विषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहजित् ॥" म.द. । क्ली । रक्तचन्दने । मे. । पुं । वानरविशेषे । हे.च. ।

चन्दनगोपा (पी) । स्त्री । शारिवाविशेषे । কৃষ্ণ শারিবা, শ্যামা লতা । रा.नि.व.१२ ।

चन्दनद्रुमः । पुं । रक्तचन्दनतरौ । सर्ज्जतरौ । वै.निघ. ।

चन्दनपुष्पम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।

चन्दनमूलम् । क्ली । चन्दनतरुमूले । इदं कुङ्कुमविषघ्नम् । नकुल.१६प. ।

चन्दनमूलिका । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । শ্যামালতা । वै.निघ. ।

चन्दनसारिवा । स्त्री । गोपीचन्दने । তিলকমাটী । कृष्णसारिवायाम् । रा.नि.व.१२ ।

चन्दनसारः । पुं । वज्रक्षारे । रा.नि.व.६ ।

चन्दना । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । रा.नि.व. १२ । श्वेतसारिवायाम् । भा. ।

चन्दनादितैलम् । क्ली । राजयक्ष्माधिकारे । तिलतैलं ४ श. दधिमस्तु १६ श. लाक्षारसः ४ श. (लाक्षा १६ प. वारि १६ श. शे. ४ श.) । कल्कार्थं—रक्तचन्दनं बालकं नखी कुष्ठं यष्टिमधु शैलजं पद्मकाष्ठं मञ्जिष्ठा सरलकाष्ठं देवदारु शटी एला खाट्टाशी नागकेशरं तेजपत्रं शिलारसः मुरामांसी जटामांसी काकोली प्रियङ्गुः मुस्ता हरिद्रा दारुहरिद्रा श्यामालता अनन्ता लताकस्तूरी लवङ्गं अगुरु कुङ्कुमं गुड़त्वक् रेणुकं नलुका प्र. २ तो.। তিলতৈল ৪ শ. দধিমস্তু ১৬শ. লাক্ষারস ৪ শ. (লাক্ষা ১৬ প. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ) কল্কার্থ—রক্তচন্দন, বালা, নখী, কুড়, যষ্টিমধু, শৈলজ, পদ্মকাষ্ঠ, মঞ্জিষ্ঠা, সরলকাষ্ঠ, দেবদারু, শটী, এলাইচ, খাটাশী, নাগেশ্বর, তেজপত্র, শিলারস, মুরামাংসী, জটামাংসী, কাকোলী, প্রিয়ঙ্গু, মুতা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, শ্যামালতা, অনন্তমূল, লতাকস্তুরী, লবঙ্গ, অগুরু, কুঙ্কুম, গুড়ত্বক্, রেণুক, নালুকা প্রত্যেকে ২ তোলা । च.द. ।

चन्दनादिलौहम् । क्ली । जीर्णज्वरे । "रक्तचन्दनह्रीवेरपाठोशीरकणाशिवाः । नागरोत्पलधात्रीभिस्त्रिमदैन समन्वितं । लौहं निहन्ति विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥" রক্তচন্দন, বালা, আকনাদিমূল, বেণার মূল, পিপুল, হরীতকী, শুঁট, নীলোৎপল, আমলা, মুতা, চিতার মূল, বিড়ঙ্গ প্রত্যেকে সমভাগ। সর্ব্বসমান লৌহ একত্র জলে মাড়িবে। र.सा.सं. ।

चन्दनाम्बु । क्ली । सुगन्धजलभेदे । वैद्यकम् ।

चन्दिरः । पुं । कर्पूरे । सुधा. । हस्तिनि । मे. ।

चन्द्रः । पुं । निशाकरे । अम. । कर्पूरे । अपि । मे. । काम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । रा.नि.व.१२ । भा.म.१भ.सन्ततज्वर चि. । रौप्ये । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ । रक्तमुक्ताफले । र.चि.३स. । हीरके । भा. । गैरिके । शुक्लचित्रतायाम् । वै.निघ. ।

चन्द्रकः । पुं । मत्स्यविशेषे । চাঁদা মাছ । गुणाः—"चन्द्रकस्तनभिष्यन्दी मधुरो बलवर्द्धनः ।" राज.३प. । मेचके । ময়ূরপুচ্ছের চাঁদ । अम. । नखे । श.च. । क्ली । श्वेतमरीचे । रा.नि.व.६ । चन्दने । स्त्री । मेथिकायां । মেতি । कपिकच्छौ । আলাকুশী । वै.निघ. । [श.र. ।

चन्द्रकला । स्त्री । वाचामत्स्ये । বাচা মাছ ।

चन्द्रकवान् । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

चन्द्रकान्तः । पुं । स्वनामख्यातमणौ । চন্দ্রকান্ত মণি । गुणाः—शीतलः स्निग्धः रक्तपित्ततापहरः शिवप्रीतिकरः ग्रहालक्ष्मीदूरकृत् स्वच्छश्च । तत्परीक्षा—"स्निग्धं श्वेतं पीतमाभासमं तद्धि चित्ते स्वच्छतां यन्मुनीनां । यच्च स्रावं याति चन्द्रांशुसङ्गात्आर्यं रत्नं चन्द्रकान्ताख्यमेतत् ॥" रा नि व.१३ । तदुत्थजलगुणाः—लघु गङ्गाम्बुसदृशं पित्तघ्नं निर्म्मलं मूर्च्छादाहरक्तपित्तकासमदात्ययच्छिदश्च । रा.नि.व.१४ । क्ली । श्रीखण्डचन्दने कैरवे । प.मु. । स्त्री । निर्गुण्ड्यां । वै.निघ. । रात्रौ । श.च. ।

चन्द्रकान्ति । क्ली । रूप्ये । রূপা । वै.निघ. ।

चन्द्रकी (इन्) । पुं । मयूरे । चिका. । लिङ्गनाशरोगे, दृष्ट्युपसर्गविशेषे । यथा—"दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृति ।" वा.उ १४अ. ।

चन्द्रगन्धा । स्त्री । शट्याम् । শটী । वै.निघ. ।

चन्द्रगोलिका । स्त्री । चन्द्रकमीने । চাঁদ মাছ । वै.निघ. । [णि । सु.चि.८अ.

चन्द्रचक्रम् । क्ली । चन्द्रवत्चक्राकारच्छेदकर्म्म

चन्द्रचञ्चलः । पुं । खलिशमत्स्ये । খলশিয় মাছ । चिका. । चन्द्रकमत्स्ये । চাঁদা মাছ । जटा. । [निघ. ।

चन्द्रचन्दनम् । क्ली । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै

चन्द्रजोपलः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि व.१३ ।

चन्द्रटः । पुं । शिष्यच्छीकीव्याख्याकारे ।

चन्द्रतरुः । पुं । महासोमवल्ल्याम् । वै.निघ. ।
चन्द्रद्युति । क्ली । चन्दने । वै.निघ. ।
चन्द्रनामा(न्) । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।
चन्द्रपुष्पम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. । (पा, पी) स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रप्रभा । स्त्री । वाकुच्याम् । সোমরাজ । रा.नि.व.४ । कर्चूरके । शटी । वै.निघ. । पायस विशेषे । পায়স বিশেষ । लक्षणं —"आतप्ततण्डुली धौतौ परिमृष्टौ घृतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् । भृष्टजीरचतुर्जातचन्द्रविन्दुसुरोचनः ॥" राज.३प. । अर्शसि प्रमेहे च औषधविशेषे —विडङ्गं चित्रकमूलं त्रिकटु त्रिफला देवदारु चवी किराततिक्तकं पिप्पलीमूलं मुस्ता शटी वचा शुद्धस्वर्णमाक्षिकं सैन्धवं यवक्षारः सर्ज्जिक्षारः हरिद्रा दार्व्वी धान्यकं गजपिप्पली अतिविषा प्र. २ तो. शुद्धशिलाजतु ८ प. (३२ तो.) शुद्धगुग्गुलुः २ प. शर्करा ४ प. वंशरोचनात्रिवृतादन्तीमूलत्वगेलापत्राणां प्र. १ प. । अत्र पलप्रमाणं रसगन्धकयोरपि केचिद्वदन्ति । मात्रा वदराস্থিসমা । रस र. । [इेच । अम. ।

चन्द्रबाला । स्त्री । स्थूलैलायाम् । বড় এলা-
चन्द्रभस्म । क्ली । कर्पूरे । त्रिका. ।
चन्द्रभा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।
चन्द्रभागा । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्जलगुणाः—सुशीतलं पित्तदाहघ्नं वातकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

चन्द्रभूतिः । स्त्री । रौप्ये । रा.नि.व.१३ ।

चन्द्रमणिः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । हे.च. ।
चन्द्रमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । मल्लिकाभेदे । চন্দ্রমল্লিকা ।
चन्द्रमसी । स्त्री । योनिमध्यस्थनाडीविशेषे । यथा—"या चापरा चान्द्रमसी च नाड़ी कन्दर्पगर्भे भवति प्रधाना । सा सुन्दरी योषितमेव सूते ... ॥" भा. ।
चन्द्रमा । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९अ. ।
चन्द्ररश्मिनः । पुं । चकोरपक्षिणि । वै.निघ. ।

चन्द्रराजी । स्त्री । वाकुच्याम् । হাকুচ । रा. नि.व.४ । [वै.निघ. ।
चन्द्ररुक् । क्ली । चन्द्रकमल्के । চাঁদা মাছ ।
चन्द्ररे(ले)खा । स्त्री । सोमराज्याम् । प.मु. । वाकुचीवीजे । হাকুচ। वा.चि.३अ. कन्दर्पसारतैले।
चन्द्रलता । स्त्री । एलालतायाम् । वै.निघ. ।
चन्द्रलोह(क)म् } क्ली । रौप्ये । रा.नि.व. १३ ।
चन्द्रवपुः
चन्द्रवल्लभा (वल्लरी)(वल्ली) । स्त्री । (री) सोमलतायाम् । रा.नि.व.१३ । ब्राह्मीक्षुपे । ব্রাহ্মী শাক । अ.टी.भ. । (भा, ल्ली) प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলী । माधवीलतायाम् । रा.नि.व.५।१०। चन्द्रमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।
चन्द्रविहङ्गमः । पुं । वकपक्षिणि । त्रिका. । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।
चन्द्रशकला । स्त्री । वाकुच्याम् । হাকুচ । वै.निघ. । [हारा. ।
चन्द्रशालिका । स्त्री । प्रासादशिरोगृहे ।
चन्द्रशू(सू)रम् । क्ली । पशुमेहनकारिकायां । হালিম, চাঁদসুর । वै.निघ.२भ.हिक्का.चि.चन्द्रसूरकषाये । गुणाः—"चन्द्रसूरं हितं हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणाम् । असृग्वातगदद्वेषि वलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥" भा.ह.वर्गः । वनमेथिकायां । वै.निघ. ।

चन्द्रशेखररसः । पुं । शीताङ्गसन्निपातज्वरे रसः । रसगन्धकमरिचटङ्कणानि प्र. समानि सर्व्वतुल्या शुद्धमनःशिला मत्स्यपित्तेन १ दिनं भावयेत् । र.सा.सं. ।
चन्द्रसंज्ञः । पुं । कर्पूरे । अम. ।
चन्द्रसम्भवा । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।
चन्द्रहासम् । क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ ।
चन्द्रहासा । स्त्री । लक्षिकाभेदे । মোহনভোগ । भा. । गुडूच्याम् । रा.नि.व.३। कन्दगुडूच्याम् । प्रसारण्यां । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ.।

चन्द्रा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়া শৃঙ্গী । रा.नि.व.६ । एलायाम् । श.र. । गुडूच्याम् । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা। श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ.

चन्द्रापुरपूगम् । क्ली । तत्स्थानजातपूगफले । চন্দ্রাপুরী গুপারি । रा.नि.व.११ ।

चन्द्राब्जम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । শ্বেত শুন্দি, শ্বেতোৎপল । रा.नि.व.१० ।

चन्द्राभिधा । स्त्री । वाकुच्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रामृतरसः (लौहञ्च) । पुं । राजयक्ष्माधिकारे रसः । पारदः १ भ. गन्धकः २ भ. सैन्धवं १ भ. शमीश्वेतापराजितापत्ररसेन एकत्र सम्मर्द्य गोलकीकृत्य नागवल्लीदलैर्वेष्टयित्वा पातालयन्त्रे पचेत् । दिनान्ते च उद्धृत्य यन्त्रोद्धृतम् औषधं ग्राह्यम् । मात्रा ३ रक्तिः । अनु. मृगाङ्कवत् । अन्यः कासे—रसः गन्धकः लौहं प्र. २ तो टङ्कणक्षारः ४ वा ८ तो. मरिचचूर्णं २ वा ४ तो. त्रिकटु त्रिफला धान्यकं जीरकं सैन्धवलवणं चविका एषां प्र. चूर्णं १ तो. छागीदुग्धेन पेषयेत् । मात्रा ६ र. । र.सा.सं. । अन्यः वृहच्चन्द्रामृतरसः राजयक्ष्मणि—रसः १ तो. गन्धकः १ तो. अभ्रं २ तो. (मतान्तरे ४ तो.) कर्पूरं ॥० तो. स्वर्णभस्म १ तो. ताम्रभस्म १ तो. लौहभस्म २ तो. वृद्धदारकवीजं जीरकं भूकुष्माण्डः शतमूली कोकिलाक्षवीजं वला कपिकच्छुमूलं गोरक्षतण्डुलीमूलं जातीफलं जयित्री लवङ्गं सिद्धिवीजं श्वेतधूनकं प्र. ॥० तो. मधुना मर्दयेत् । र.सा.सं. ।

चन्द्रार्द्धम् । क्ली । भगन्दरस्य अर्द्धचन्द्राकारच्छेदने । सु.चि.८अ. ।

चन्द्रालोकः । पुं । कर्पूरे । वै.निघ. ।

चन्द्राश्मा (न्द्रिकाद्रावः) । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ ।

चन्द्रिका । स्त्री । स्थूलैलायाम् । कर्णस्फोटायां । কাণছিড়া । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रिकापायी (इन्) । पुं । चकोरे । रा.नि.व.१९ ।

चन्द्रिकाम्बुजम् । क्ली । कुमुदे । শ্বেতোৎপল বা শ্বেত শুন্দি । रा.नि.व.१० ।

चन्द्रिलः । पुं । नापिते । वास्तुकशाके । मे. ।

चन्द्री । स्त्री । वाकुच्याम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रेष्टम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । वै.निघ. ।

चन्द्रेष्टा । स्त्री । उत्पलिन्याम् । कुमुदिनी । रा.नि.व.१० ।

चन्द्रोदयमकरध्वजः (रसः) । पुं । रसायनाधिकारे रसः । शुद्धकण्टकवेध्यसुवर्णपत्रं १ प. शुद्धरसः ८ प. शुद्धगन्धकः १६ प. एतानि रक्तकार्पाससपुष्पैः मर्द्दयित्वा पुनः घृतकुमारीरसेन मर्द्दयेत् ततो दृढकाचकूप्यां स्थापयेत् । अथ तां कूपीं मृत्तिकावस्त्रखण्डेन लेपयित्वा इष्टकादिना मुखं रोधयेत् । ततो मन्दमध्यातिशयवह्निना यथाक्रमं दिनत्रयं वालुकायन्त्रेण पचेत् । तत उद्धृत्य कूपिकोर्द्ध्वलग्नसिन्दूरस्य १ प. कर्पूरं ४ प. जातीफलं पिप्पली लवङ्गं कस्तूरी (मृगनाभिः) एषां प्रति ४ मा. एकत्र मर्द्दयित्वा माषकप्रमाणा वटिका कार्य्या पर्णानुपानतो भोक्तव्या च । रस.र. । तद्वत्—ध्वजभङ्गाधिकारे । शुद्धसूक्ष्मस्वर्णदलं १ प. शुद्धपारदः ८ प. एकत्र सम्यक्सम्मर्द्य १६ प. शुद्धगन्धकेन एकत्र कज्जली कार्य्या । अथ रक्तकार्पासपुष्परसेन कुमारीरसेन च उक्तां कज्जलिकां सुभाव्य शुष्कीकृत्य समतलविलेपितकाचकूपिकायां स्थापयित्वा खटिकया कूपीमुखं निरोधयेत् । ततस्तां कूपीं तलमध्ये सच्छिद्रहण्डिकाभ्यन्तरे संस्थाप्य वालुकायन्त्रयोगेन दिवसत्रयं पचेत् । शीते अवतार्य्य कूपीकण्ठलग्नमौषधं गृहीत्वा तस्य १ प. कर्पूरस्य च ४ प. तथा जातीफललवङ्गमरिचकस्तूरीमृगनाभीनां प्रत्येकं ४ मा. गृहीत्वा एकत्र मर्द्दयेत् । मात्रा २ र. पर्णेन भक्षणीयम् । स्वल्पः—ध्वजभङ्गे रसः । तस्य प्रणाली यथा—कर्पूरजातीफलमरिचलवङ्गानां प्र. १ तो. मृगनाभिः स्वर्णं प्र. तोलकाष्टमभागं (१ मा.) रससिन्दूरं सर्व्वसमं गृहीत्वा एकत्र मर्द्दयेत् । मात्रा ४ र. अनु. पर्णरसः । भैष. ।

चन्द्रोदयवर्त्तिः । स्त्री । नेत्ररोगे हिता । हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचं विभीतकास्थिमज्जा शुद्धं शङ्खनाभिः शुद्धमनःशिला एषां प्र. समभागः छागदुग्धेन एकत्र मर्दयेत् ।

चन्द्रोपलः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । हे.च. ।

चप(व)लः । पुं । पारदे । चिका. । र.सा.सं. माक्षिकरसे । राजमाषे । रा.नि.व.१६ । चोरकनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । शब्दविशेषे । दण्डे । वै.निघ. । मूषिकभेदे । तद्दष्टे छर्दिः मूर्च्छा

तृष्णा च भवेत् । सु.कल्प.६अ. । वा.उ.३८अ. ।

चपलतामयः । पुं । अजीर्णरोगे । निदा. ।

चपला । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । भा. म.४भ.योनिरोग.चि.। विजयायां । सिद्धि । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ । जिह्वायां । भा । पिप्पलीमूले । ग्रहणी.चि.पानीयभक्तवट्याम् ।

चपलाजटा (मूलम्) । स्त्री। पिप्पलीमूले। वै.निघ.२भ.कास चि.मञ्जिष्ठाद्यचूर्णे ।

चपेटः । पुं । तले । চাপড় । रा.नि.व.१८ ।

चमटः । पुं । स्थूलगोधूमे । বড়গম । वै.निघ.।

चमत्कारः । पुं । अपामार्गे । श.र. ।

च(चा)मरम् । क्ली । चामरे । बालव्यजने । চামর । मे. । तद्वायुगुणाः—ओजस्करः मक्षिकादिनाशकश्च । राज. ।

चमरः (री) । पुं, स्त्री । चमरीमृगे । চমরী, চমরী গাভি । मं चवरीगाय । कं ... । तन्मांसं स्निग्धं मधुरं कासघ्नं विपाके मधुरं वातपित्तघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. । (री) स्त्री। मञ्जर्याम् । मे.। चमरस्त्रियाम् ।

चमरपुच्छः । पुं । कोकड़मृगे । रा.नि.व.१६।

चमरिकः । पुं । कोविदारवृक्षे । কাঞ্চন গাছ । अम. ।

चमसः । पुं । पर्पटे । পাঁপর । पिष्टकभेदे । लड्डुके । (अजयपाल.) । (सी) स्त्री । मुद्गमसूरादिपिष्टके तच्चूर्णे च । "चूर्णं यच्चणकमाषाणां चमसी साभिधीयते ।" भा. ।

चमूरुः । पुं । हरिणभेदे । अम. । [श.मा. ।

चम्पः । पुं । कोविदारवृक्षे । কাঞ্চন গাছ ।

चम्पकः । पुं । (Michelia champaca.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । চাঁপাফুলের গাছ । प.मु.। हिं मं चंपा । कं संपगे । गुणाः—कटुः तिक्तः शीतलः दाहघ्नः कण्डूकुष्ठव्रणघ्नः राजचम्पकाद्गुणाढ्यश्च । रा.नि.व.१० । "चम्पकः कटुकस्तिक्तः कषायो मधुरो हिमः । विषक्रिमिहरः कृच्छ्रकफवातास्रपित्तजित् ॥" भा. । पनसवृक्षे । नागकेसरचम्पके । वै.निघ. । क्ली । चम्पकपुष्पे । स्वर्णकदल्याम् । চাঁপাকলা ।

चम्पककदली (रम्भा) । स्त्री । सुवर्णकदल्यां । চাঁপাকলা । गुणाः—वातपित्तहरं गुरु वीर्यकरम् अतिशीतं रसे पाके च मधुरम् । रा.नि व.११ । वातपित्तघ्नं गुरु वीर्यकरं अतिशीतलं रसे पाके च मधुरम् । राज. ।

चम्पककलिका । स्त्री। चम्पककोरके । চাঁপার কলি । रा.नि.व.१० ।

चम्पकागदः । पुं । लूताकीटादिविषहरागदभेदे । यथा—"हरिद्राद्वयपत्तङ्गमञ्जिष्ठानतकेसरैः । सक्षौद्रासर्पिः ।" वा.उ.३७अ. ।

चम्पकालुः (लुः) / **चम्पालुः** } पुं । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । श.र. ।

चम्पकुन्दः । पुं । मत्स्यविशेषे । চাপিলা মাছ, চাঁদকড়া । गुणाः—"चम्पकुन्दो गुरुर्बल्यः मधुरो वातपित्तजित्। शुक्रलो बलकृत्प्रोक्तः स्नेहनः श्लेष्मकोपनः ॥" राज.३प. । [গাছ । त्रिका. ।

चम्पकोलः (षः) । पुं । पनसवृक्षे । কাঁঠাল-

चम्पलः । पुं । महानागकेशरचम्पके । নাগেশ্বর চাঁপা । त्रिका. ।

चयः । पुं । विष्ठायाम् । रोगवृद्धौ । वै.निघ. ।

चरः । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । খঞ্জন পাখী । श.मा. । कपर्दके । কড়ি । रा.नि.व.१२ ।

चरकः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাঁবড়া । प.मु.। तन्नामकवैद्यकसंहितायाम् । स्वनामख्याते अग्निवेशकृततन्त्रप्रतिसंस्कर्त्तरि वैद्यकसंहिताकारे । চরক মুনি । आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् । संहितोत्पत्तिः यथा—"मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् । तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता । चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥" तत्प्रादुर्भावः—"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गं समाप्तवान् । अथर्वान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदञ्च लब्धवान् । एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः । तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीड़ितान् । स्थलेषु बहुषु व्ययान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् । तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तः तेषां दुःखेन दुःखितः । अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् । संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव

तु । प्रक्षिप्य विषवत् पेट्संदाहविदिनः । चलबर द्रवाघातः न ग्रातः केनचिद्यतः । तत्राबरकमान्माली विख्यातः क्षितिमण्डले ॥” भा. ।

चरटः । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । थञ्जन पाखी। श.मा. । [रा.नि.व.२ । क्ली । भक्षणे । हे.च. ।

चरणः । पुं । पादे । रा.नि.व.१८ । तन्मूले ।

चरणग्रन्थिः । पुं । पदगुल्फे । हे.च. ।

चरणायुधः । पुं । कुक्कुटे । कुक्ड़ा । अम. ।

चरतिपञ्चिका । स्त्री । राजायां । वै.निघ. ।

चरप्रियम् । क्ली । मरिचे । वै.निघ. ।

चराचरः । पुं । कपर्द्दके । रा.नि.व१३ ।

चरिका । स्त्री । तिन्तिड़ीवृक्षे । श.र. । [मे. ।

चरुः । पुं । अन्ने । हव्यान्ने । हव्यान्नपाकभाण्डे ।

चरुका । स्त्री । तृणधान्यभेदे । गुणाः – श्यामाकवत् । च.सू.२७अ. ।

चरुव्रणः । पुं । चित्रपुपे, रोटिकायाम् । চিতাই পিঠা । चिका. ।

चर्च्चरीकः । पुं । शाके । महाकाले । मे. ।

चर्च्चा । स्त्री । नियमापरित्यागे ।

चर्पटी । स्त्री। पूपालिकायाम् । পুলিবিশেষ । चिका. । [गाछ । इला. ।

चर्भटः । पुं । कर्कटिकालतायाम् । কাঁকুড়

चर्म्मः (कण्टकः) । पुं । त्वचि । চাম্ড়া । रा.नि.व.१८ । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. जिह्वक.ज्व.चि. ।

चर्म्मकषा (सा) । स्त्री । The plant Chámara ghása, स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । চামরকষা, চামরঘাস । र.मा.अ.टी.भ. । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.व.१२ ।

चर्म्मकारतरुः । पुं। शुक्लमदनवृक्षे । वै.निघ.।

चर्म्मकारालुः (कः) । पुं । वाराहीकन्दे । শুয়ার আলু । वै.निघ. ।

चर्म्मकारिका (री) । स्त्री। चर्म्मकषायाम्। চামরঘাস । मे.ज.द. ।

चर्म्मकी (इन्) । स्त्री, पुं । चर्म्मपक्षिणि । চামচিকে । रा.नि.व.१९ ।

चर्म्मकीलः । पुं । तन्नामकक्षुद्ररोगे । আঁচিল । “वहुत्वानमिद्वाबाध्या चर्म्मकीलः प्रकीर्त्तितः ।” सु.नि.१३अ. । “मांसेभ्यस्तूनततरान् चर्म्मकीलान् विलाक्षितान् ।” वा.उ.३१अ. । मांसार्शोभेदे । अर्श, হাশ্রিশ । सम्प्राप्तिः—“व्यानस्तु प्रकुपितः श्लेष्माणं परिगृह्य बहिः खराणि कीलवदर्शांसि निर्वर्त्तयन्ति तानि चर्म्मकीलान्यर्शांसि भाष्यन्ते ॥” सु.नि.२अ. । “वातेन तोदपारुष्ये पित्तादसितरक्तता। श्लेष्मणा स्निग्धता चास्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥” भा.नि. । [वै.निघ. ।

चर्म्मघटिका । स्त्री । जलौकायां । জোঁক্ ।

चर्म्मचट(टि)का (टी) । स्त्री । चर्म्मचव्यां। চামচিকে । चिका. । हे.च.श.र. ।

चर्म्मचित्रकम् । क्ली । श्वित्रकुष्ठे । ধবল । रा.नि.व.२० । [व.१८ ।

चर्म्मजम् । क्ली । रक्तधातौ । लोम्नि । रा.नि.

चर्म्मजा । स्त्री । मसूरिकाभेदे । चामरगोटीति लोके । “स्फोटानां मिलनादेषा बहुस्फोटापि दृश्यते । एकस्फोटा च कृष्णा च बोद्धव्या चर्म्मजाभिधा ॥” भा. ।

चर्म्मटी । स्त्री। जलौकायां । জোঁক্ । वै.निघ.

चर्म्मण्वती । स्त्री । कदलीवृक्षे । मे. ।

चर्म्मतरङ्गः । पुं । त्वक्सङ्कोचे । মাংসচেতা । रा.नि.व.१८ । चर्म्मकीलरोगे । আঁচিল। वै.निघ. ।

चर्म्मदलम् । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । लक्षणं— “रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि । तच्चर्म्मदलमाख्यातं स्पर्शासहमथ यत् ॥” भा. । अन्यच्च—“स्पर्शेन कण्डुव्यथनोषचोषासलिषु तच्चर्म्मदलं वदन्ति ।” सु.नि.५अ. ।

चर्म्मदूषिका । स्त्री । चर्म्मरोगविशेषे । কোঠ রোগ । रा.नि.व.२० । स्वक्वाम् । চুলকুনি । वै.निघ. ।

चर्म्मद्रुमः । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

चर्म्मनाशकः । पुं। चन्द्रशूरे । হালিম । भा.।

चर्म्मन् । क्ली । त्वचत्कले । গাছের ছাল । त्वगिन्द्रिये, यत् असृग्धरानामकलेति । वङ्गिलाष्व्यातम् । চাম্ড়া । रा.नि.व.१८ ।

चर्म्मपत्रा (त्री) । स्त्री, पुं (त्र:, त्त्र:) । चर्म्म-चटिकायां । চামচিকা । जटा. । रा.नि.व.१६ ।

चर्म्मपिड़का । स्त्री । मसूरिकारोगभेदे । চর্ম্ম-দল বসন্ত । तल्लक्षणं—"कण्ठरोधारुचिस्तम्भप्रला-पारतिसंयुता: । दुश्चिकित्स्या: समुद्दिष्टा: पिड़का चर्म्मसंज्ञिता: ॥" मा.नि. । [পোড় । अम. ।

चर्म्मप्रभेदिका । स्त्री । चर्म्मप्रभेदनास्त्रे ।

चर्म्मबन्धनम् । क्ली । मरिचे । वै.निघ. ।

चर्म्मरङ्गा । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । আং-গোড়া । रा.नि.व.३ ।

चर्म्मरी । स्त्री । तन्नामकफलविषभेदे । सु.कल्प. २अ. । See फलविषम् । [गेषु । वै.निघ ।

चर्म्मविन्दुका । स्त्री । शीतपित्तोदर्द्दकोठरो-

चर्म्म(र्म्मि)वृक्ष: । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । सु.कल्प. ५अ । चर्म्मलोहे । सु.चि.११अ. । [वै.निघ. ।

चर्म्मव्रण: । पुं । चर्म्मरोगभेदे, लूतारोगादौ ।

चर्म्मसम्भवा । स्त्री । एलायाम् । द्वारा. ।

चर्म्मसा । स्त्री । जलौकायाम् । वै.निघ. ।

चर्म्मसार: । पुं । शरीरस्थरसधातौ । अन्नर-स । रा.नि.व.१८ ।

चर्म्महन्त्री । स्त्री । चन्द्रशूरे । হালিম । भा. ।

चर्म्माख्यम् । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । "अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमं । तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलं गजचर्म्मवत् ॥" भा. । (ख्या) स्त्री । सप्त-लायाम् । চামরঘাস । प.मु. ।

चर्म्मानुरञ्जनम् । क्ली । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

चर्म्माभ: । पुं । रसधातौ । रा.नि.व१८ ।

चर्म्मारक: । पुं । शुक्लहिङ्गुले । वै.निघ. ।

चर्म्माह्वय: । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. ।

चर्म्मा(र्म्मसा)ह्वा । स्त्री । सप्तलायां । চামর-কষা । चा.सू.१५अ. । श्यामादिगणे । हैमा. । आम्रायां । वा.टी.अरुण. ।

चर्म्मी (र्म्मन्) । पुं । भूर्जपत्रवृक्षे । अम. । भङ्ग-रीटौ । মোচা । प्र.र. । चर्म्मचटके । वै.निघ. ।

चर्व्वणम् । क्ली । षड्विधान्यतमे अन्ने । कु-र्य्याद्य । रा.नि.व.२० । भक्षणे । दन्तैर्भक्षणे । চি-বান । है.च. ।

चर्व्वित: । त्रि । दन्तै: भक्षिते । अम. ।

चर्षणि: । पुं । मनुष्ये । वै.निघ. ।

चल: । पुं । शिलारसे । र.मा. । च.द.वा.व्या. महाराज.प्र.तैले । सुवर्णचम्पके । नखे । नखौ । वै.निघ. । वायुरोगे । কাঁপা । मे. ।

चलघ्नी । स्त्री । सुक्तायां । পিড়িং । वै.निघ. ।

चलचञ्चु: । पुं । चकोरपक्षिणि । है.च. ।

चलत्पूर्णिमा । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये । চাঁদা মাছ । त्रिका. ।

चलदङ्ग: (क:) । पुं । मत्स्यभेदे । চেঙ্গমাছ । गुणा:—"चलदङ्गोऽनभिष्यन्दी हितो वाते च रो-चन: ।" राज.३प. । [५ । रा.नि.व.११ ।

चलदल: (पत्र:) । पुं । अश्वत्थवृक्षे । मद.व.

चलद्रुम: । पुं । गोक्षुरक्षुपे । वै.निघ. ।

चलनम् । क्ली । कम्पने । भ्रमणे । मे. । पुं । हरिणे । जटा. । पादे । है.च. ।

चलपुच्छ: । पुं । खञ्जरीटे । वै.निघ ।

चला । स्त्री । सिह्लके । শিলারস । र.मा. ।

चलाचल: । काके । रा.नि.व.१९ । त्रि । च-ञ्चले । अम. ।

चलातङ्क: । पुं । वातव्याधौ । रा.नि.व.२० ।

चलापङ्ग: । पुं । वरुणवृक्षे । বরুণ গাছ । रक्तकुलत्थे । লাল কুর্ত্তি । वै.निघ. ।

चलु: । पुं । गण्डूषे । है.च. ।

चलुक: । पुं । प्रसृतिमाने । मे. । [र. ।

चवि: (वी) । स्त्री । चविकायाम् । চই । प्र.

चविकम् । क्ली । चविकायाम् । भ.कद्र: ।

चविका । स्त्री । चव्ये । চই । रा.नि.व.६ । गजपिप्पल्याम् । तण्डूले । वै.निघ. ।

चविकाशिर: । क्ली । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

चव्य(क)म् । क्ली । (Piper chaba. Syn. Chavica officinarum.) स्वनामख्यातक-

दुलतायाम् । চই গাছ । তঁ ভৈৱানু । गुणा:— उष्णं कटुकं लघु दीपनं रुच्यं श्वासकासशूलघ्नम् । रा.नि.व.६ । पिप्पलीमूलसदृशं गुदजरोगे हितं । भा.पू.१भ. । भेदकं कफघ्नञ्च । राज. । हस्तिपिप्पलीमूले । सु.सू.३८ष. । कार्पासे । गजपिप्पल्यां । गुञ्जायां । कुँच । वै.निघ. ।

चव्यजा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

चव्यफलम् (ली) । क्ली, स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

चव्या । स्त्री । कार्पास्याम् । কাপাস । रा.नि.व.४ । चव्ये । চই । रा.नि.व.६ । वचायां । मे. । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

चषकम् । क्ली, पुं । सुराभेदे । मधुविशेषे । मे. । सुरापानपात्रे । हे.च. ।

चषतिः । पुं । जीर्णतायाम् । भक्षणे । उणा. ।

चषणम् । क्ली । अवदंशे । চাট্ । हे.च. ।

चक्षुः । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । मेषशृङ्गीवृक्षे । र.मा. । [प.मु. ।

चक्षुःपुष्पः । पुं । पाठायाम् । আকনাদি ।

चक्षुकः । पुं । तिनिशवृक्षे । সাদন । प.मु. ।

चक्षुर्धावनम् । क्ली । नेत्रधावने । চক্ষু ধোওয়া । [শিঙে, জিওল । र.मा. ।

चक्षुर्बहुलः । पुं, क्ली । मेषशृङ्गीवृक्षे । মেড়া-

चक्षुष्यम् । खर्परधातौ । খাপর । प.मु. । प्रपौण्डरीकविशेषे । পুণ্ডরিয়াবিশেষ । र.मा. । खर्परीतुत्थे । তুঁতে । स्थलपद्मे । सौवीराञ्जने । নীল সুর্ম্মা । रा.नि.व.१३ । निर्म्मलीवीजे । निर्म्माल्य । पद्मे । वै.निघ. । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ । केतकवृक्षे । मे. । रसाञ्जने । हे.च. । त्रि । चक्षुर्हितकरे ।

चक्षुष्या । स्त्री । कुलत्थिकायाम् । কুলথ কলায় । मे. । अरण्यकुलत्थिकायाम् । বন কুলথ । रा.नि.व.५ । अजशृङ्ग्यां, मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে । रा.नि.व.९ । नीलाञ्जने । क्षीरकमण्यौ । केतकवृक्षे । त्रिका. । कुलत्थाञ्जने । अञ्जनविशेष । रा.नि.व.१३ । [ण । र.मा. ।

चाकचिचा । स्त्री । श्वेतगुञ्जायां । শ্বেত বো-

चाङ्गः । पुं । चाङ्गेर्याम् । श्टी.रा. ।

चाङ्गेरी । स्त्री । Wood sorrel, (Oxalis monadelpha.) अम्ललोणिकायाम् । আমরুল শাক । हिं चौपतिया । मं आंबवती । कं पुल्लुसुरिसे । शाकगुणा:—कटु रोचनं पाचनं रुक्षम् अत्युष्णं दीपनं कफवातार्शोग्रहण्यतिसारघ्नम् । रा.नि.व.७ । च.सू.२७अ. । पित्तला अम्ला कुष्ठघ्नी च । भा.पू.१भ.शाकव. । उष्णा कषाया मधुरा अग्निदीपनी च । अत्रि.१६अ. । र.सा.सं.चाङ्गेरीघृते । भा.अतिसा.चि. । निम्बुकवृक्षे । भैष.क्षुद्ररोग-चि. । पालङ्क्शाके । পালংশাক ।

चाङ्गेरीघृतम् । क्ली । क्षुद्ररोगाधिकारे गुदभ्रंशे च । गव्यघृतं ४ श. चाङ्गेरीकुलत्थदध्नां रस: प्र. १० प. ५ तो. ३ मा. । कल्कार्थे—शुण्ठीयवक्षारयो: प्र. ४ प. । ঘৃত ৪ শ. আমরুলের রস, কুলত্থের রস এবং অম্ল দধি প্রত্যেকে ১০ প. ৫ তো. ৩ মা. । কল্কার্থ—শুঁঠ ও যবক্ষার প্রত্যেকে ৪ প. । सा.कौ. । च.चि. द्वितीयो यथा—शुण्ठी पिप्पलीमूलं चित्रकमूलं चविका गोक्षुर: पिप्पली धान्यकं विल्वमूलं पाठामूलं यमानी एषां मिलित्वा १ श. घृतं ४ श. अम्लदधिमस्तु १६ श. चाङ्गेरीरस: १६श. । च.द. ।

चाङ्गेरीसदृशपत्रः । पुं । सुनिषण्णकशाके । শুশুনি শাক । भा.पू.१भ.शाकव. ।

चाटकैरः । पुं । चटकशिशौ । वै.निघ. ।

चाटुकर्त्ता । पुं । पारावते । वै.निघ. ।

चाणक्य(मूलक)म् । क्ली । चणकमूलीति ख्याते मूलकभेदे । মূলাবিশেষ । मं थोरमूला कं दोड्डमूलङ्गि । गुणा:—उष्णं कटुकं रुच्यं दीपनं गुरु ग्राहि कफवातक्रिमिगुल्मघ्नं । रा.नि.व.७

चाण्डाला (लिनी) । स्त्री । लिङ्गिन्याम् । रा.नि.व.३ । र.सा.सं.रसमारकवर्गे ।

चातकः । पुं । तन्नामकपक्षिणि । ফটিকজল পাখী । हिं तोका । तन्मांसं लघु शीतलं रक्तपित्तकफघ्नम् अग्निकरञ्च । राज. । वृष्यं बलपुष्टिदञ्च रा.नि.व.१६ ।

चातुर्जातकम् । क्ली । समभागलवैलापत्रकेशरेषु । গুড়ত্বক্, এলাচ, তেজপত্র, নাগেশ্বর

समभाग। गुणाः—"चातुर्जातमिदं वर्ण्यं वह्निकृ च विषापहम्।" रा.नि.व.२१।

चातुर्थ(र्थि)कः। पुं। चतुर्थदिनभवविषमज्वरभेदे। ২দিন অন্তর জ্বর। "चातुर्थिको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरसोऽनिलसम्भवः॥" मा.नि.। "चातुर्थिको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः। शोषणः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः। त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः। कुपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैवं स्वकालतः। शीतदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालमनुवर्त्तते। स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः। ऊर्द्धं कायस्य गृह्णाति यः पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः। पूर्व्वं गृह्णात्यधःकायं श्लेष्मपूर्व्वज्वरश्च सः॥" हारीत.।

चातुर्भद्र(क)म्। क्ली। कफाधिकपित्तश्लेष्मज्वरे योगभेदे। शुण्ठी अतिविषा मुस्ता गुडूची चेति चतुष्टये। "नागरातिविषा मुस्ता त्र्यमेतत्त्रिकार्षिकं। गुडूच्या मिलितं तच्च चातुर्भद्रकमुच्यते॥" रा.नि.व.२२।

चातुर्भद्रकपञ्चमूलम्। क्ली। तत्पञ्चमूलीकिरातादिगणकृते सान्निपातिकज्वरे योगविशेषे। सि.यो.।

चातुर्भद्रावलेहिका। स्त्री। कासश्वासहरे कफघ्नेऽवलेहभेदे। "कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह।" "घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतं। शिशोर्ज्वरातिसारघ्नम्।" च.द.।

चान्द्रम्। क्ली। रौप्ये। पुं। चन्द्रकान्तमणौ। हे.च.।

चान्द्रकम्। क्ली। शुण्ठ्याम्। रा.नि.व.६।

चान्द्रा। स्त्री। अतिविषायाम्। আতইচ। रा.नि.व.६। [नि.व.६।

चान्द्राख्यम्। क्ली। आर्द्रके। আদা। रा.

चान्द्री। स्त्री। सोमराज्याम्। সোমরাজ। श्वेतकण्टकार्य्याम्। रा.नि.व.४। [अटा.।

चाप(व)पटः। पुं। पियालवृक्षे। পেয়াশাল।

चामरः। पुं। चमरीमृगे। गण्डस्थले। गाल। मे.। ग्रन्थिपर्णे। वै.निघ.। चमरीलोमव्यजने। तद्वायुगुणाः—"ओजस्करः मक्षिकादिवारकश्च। राज.।

चामरपुष्पः (कः)। पुं। गुवाकवृक्षे। काशवृक्षे। केतकवृक्षे। কেয়া গাছ। (कः) काशे। কেশে ঘাস। मे.।

चामरा (री)। स्त्री। चामरे। भ.टी.भ.। (री इन्) पुं। अश्वे। त्रिका.।

चामली। स्त्री। अम्लमण्डे। प.मु.।

चामीकरम्। क्ली। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। धुस्तूरे। अम.। नागकेशरपुष्पे। प.मु.।

चाम्पेयः। पुं. क्ली। नागकेशरवृक्षे। নাগেশ্বর গাছ। रा.नि.व.६। चम्पकवृक्षे। চাঁপার গাছ। प.मु.। च.द.वा.व्या.चि.। पद्मकेशरे। भा.। सुवर्णचम्पके, नागचम्पके। নাগেশ্বর চাঁপা। वै.निघ.। क्ली। स्वर्णे। त्रिका.।

चाम्पेयकम्। क्ली। किञ्जल्के। পদ্মকেসর। रा.नि.व.१०।

चारम्। क्ली। कृत्रिमविषे। हे.च.।

चारः (कः)। पुं। पियालवृक्षे। अस्य बीजं 'चारदाना' इत्युच्यते। পেয়াশাল। ইহার বীজকে চারদানা, পেয়ালবীজ কহে। सं चारली। कं चारबीज। गुणाः—पक्वं फलं हृद्यं गौल्यं गुरु। तद्बीजं मधुरं हृद्यं पित्तदाहघ्नञ्च। रा.नि.व.११।

चारटिका (टी)। स्त्री। नीलीनामक्षुपे। নীল গাছ। रा.नि.व.४, पैशाचघ्नते। नलीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। गुञ्जायाम्। वा.उ.३६अ.। भा.उपदंश चि.। (टी) स्थलपद्मिन्याम्। স্থলপদ্ম। वा.उ.६अ., च.द.उन्मा.चि.महापैशाचघ्नते। भूम्यामलक्याम्। रा.नि.व.५।

चारणी। स्त्री। करवीरपुष्पवृक्षे। स्थलपद्मिन्यां। স্থলপদ্ম। वै.निघ.।

चारवायुः। पुं। शीतलसुरभिवाते। त्रिका.।

चारबीजम्। क्ली। पियालबीजे। পেয়ালবিচি। हिं चारदाना। रा.नि.व.११।

चारिणी। स्त्री। करुणीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

चारिचा। स्त्री। तिन्तिड़ीवृक्षे। श.र.।

चारिलः। पुं। शशघातिनि। .শশারি। सु.सू.७अ.।

चारिपाक् । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

चारी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । শিকে । भा.पू.१भ.शाकव. । [शालतरौ । वै.निघ. ।

चारु । क्ली । पद्मकाष्ठे । केशरे । कुङ्कुमे । पुं ।

चारुक: । पुं । शरबीजे । गुणा:—"चारुको मधुरो रुच्यो रक्तपित्तकफापह: । शीतलो लघुर्वृष्यश्च कषायो वातकोपन: ॥" भा.पू.१भ.धान्यव. । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ. ।

चारुकेश(स)रा । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । तरुणीपुष्पे । रा.नि.व.१० ।

चारुकेशा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

चारुदर्शन: । पुं । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । मद.व.५ ।

चारुदारु: । पुं । प्लक्षवृक्षे । वै.निघ. ।

चारुधाम । क्ली । आम्रहरिद्रायां । वै.निघ. ।

चारुनालकम् । क्ली । रक्तपद्मे ।

चारुपत्रिका (त्री) (र्णी) । स्त्री । प्रसारिण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া । रा.नि.व.५ । मद.व.१ ।

चारुफला । स्त्री । द्राक्षालतायां । रा.नि.व.११ ।

चारुमोदा । स्त्री । पीतयूथिकायां । वै.निघ. ।

चारुयूथी । स्त्री । शुक्लयूथिकायां । वै.निघ. ।

चारुरत्नम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

चारुलोचन: । पुं । हरिणे । त्रिका. ।

चारुवर्त्तिनी । स्त्री । लाक्षायाम् । वै.निघ. ।

चारुवृक्ष: । पुं । प्लक्षवृक्षे । मद.व.५ ।

चारुशिला । स्त्री । रत्ने । त्रिका. ।

चाल: । पुं । स्वर्णचूड़पक्षिणि । वै.निघ. । दन्तचालरोगे । [स्थानान्तरनयने । सु.सू.७भ. ।

चालनम् । क्ली । पित्ते । वै.निघ. । स्थानात्

चाष: (स:) । पुं । तन्नामकपक्षिणि । ফিঙে । (पथ्यापथ्ये) । च. । स्वर्णचातके । সোণাচড়া বা নীলকণ্ঠ পাখী । अ.टी.भ. । (स:) इक्षौ । मे. ।

चाशुक: । पुं । दिनिशवृक्षे । प.मु. ।

चिक: (क:) । पुं । छुछुन्दर्य्याम् । ছুঁচো । त्रिका. । (कम्) क्ली । गुवाके । চিকি সুপারি । वै.निघ. । [चर्मभेदे । त्रिका. ।

चिक(कु)र: । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ । ह-

चिकित्सक: । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० । स द्विविध:—एक: प्राणाभिसर: रोगहन्ता, अन्य: रोगाभिसर: प्राणहन्ता च ।

चिकित्सा । स्त्री । रोगनिदानप्रतिकारे । "चिकित्सा तत्प्रतीकार: ।" रा.नि.व.२० । "या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते । याभि: क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातव: समा: । सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ॥" भा. । सा त्रिधा यथा—"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता । शस्त्रै: कषायैर्लौहाद्यै: क्रमेणान्त्या सुपूजिता ॥" भैष. । सा च पुनरष्टधा—"क्वचिद्धर्म्म: क्वचिन्मैत्रं क्वचिदर्थ: क्वचिद्यश: । कर्म्माभ्यास: क्वचिच्चापि चिकित्सा नास्ति निष्फला ।" वैद्यकसर्व्वस्वे १अ. । [शेषे ।

चिकित्साकलिका । स्त्री । वैद्यकसंग्रहवि-

चिकित्साङ्गम् । क्ली । चिकित्साया अङ्गसमके, रोगी दूतो भिषक् आयु: द्रव्यं सेवक: सदौषधश्चेति । भा. । [द्यापतिकृते ।

चिकित्साञ्जनम् । क्ली । वैद्यकग्रन्थभेदे वि-

चिकित्सादीपक: । पुं । धन्वन्तरिकृतचिकित्साग्रन्थे । [कित्सासंग्रहे ।

चिकित्सादीपिका । स्त्री । वङ्गसेनकृतचि-

चिकित्साप्राभृत: । पुं । वैद्ये । च.सू.१६अ. । चिकित्सा प्राभृतमुपायनं यस्येति विग्रह: ।

चिकित्सामृतम् । क्ली । चिकित्सासंग्रहभेदे

चिकित्सार्णव: । पुं । सदानन्दशुक्लकृतचिकित्साशास्त्रे ।

चिकित्सितम् । क्ली । चिकित्सायां । र.मा.

चिकित्स्य: । त्रि । चिकित्सार्हे । চিকিৎসা যোগ্য । तद्गुणा:—"निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्त: सत्वेन चक्षुषा । चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रिय: ॥" भा. ।

चिकूल: । पुं । दन्तीवृक्षे । वै.निघ. ।

चिक्कण: (पूग:) । पुं । पूगवृक्षे । সুপারি

गाछ। क्ली। पूगफले। रा.नि.व.११। चिक्कण्य-जनादौ। চিক্‌ণ। अम.।

चिक्कणा (णी) । स्त्री। पूगफले। চিকি শু-পারি। रा.नि.व.११। श.र.। [वै.निघ.।

चिक्कसः । पुं। यवचूर्णे। हे.च.। यवपिष्टके।

चिक्का । स्त्री। पूगफले। रा.नि.व.११। See अक्षोटः।

चिक्किणा । स्त्री। पूगवृक्षे। वै.नि.घ.।

चिक्किरः । पुं। मूषिकविशेषे। तद्दष्टे—"चिक्किरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्कावमी तथा।" सु.कल्प.६अ.।

चिङ्गटः (ड़ः) । पुं। मत्स्यभेदे। গোচাচিংড়ী, গল্লা চিংড়ী। गुणाः—"चिङ्गटस्तु गुरुर्ग्राही मधुरो बलवर्द्धनः। मेदःपित्तास्रजिद्‌धृष्यो रोचनः कफवातलः॥" राज.३प.। श.मा.।

चिङ्गटी । स्त्री। क्षुद्रचिङ्गटे। ঘুষচিংড়ী। गुणाः—मधुरा हृद्या वातघ्नी गुरुः श्लेष्मकरी च। राज.३प.।

चिचण्डः (ण्डा) (ण्डिका) । पुं, स्त्री। (Trichosanthes anguinae.)फलशाकविशेषे। চিচিঙ্গা, চিচিণ্ডা। गुणाः—वातपित्तघ्नः बल्यः पथ्यः रुचिप्रदः शोषे हितः गुणैः पटोलात् ईषद्धीनश्च। भा.पू.१भ.शाकव.। शोषरोगे हितं पटोलाद्यूनगुणः। मद.।

चिचिः । पुं। चिचकवृक्षे। गुणाः—दीपनः पाचनः आमपाचनश्च। शार्ङ्ग.।

चिचिटिङ्गः । पुं। वायव्यकीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See कीटः।

चिञ्चा (ञ्चिका) । स्त्री। (Tamarindus Indica.) Tamarind tree. तिन्तिड़ीवृक्षे। তেঁতুল গাছ। रा.नि.व.११। मद.व.६। नाड़ीचवल्पत्रशाके, चुञ्चुशाके। চেঁচড়া। वै.निघ.।

चिञ्चातैलम् । क्ली। तिन्तिड़ीवीजभवतैले। কাঁইবীজের তেল। गुणाः—कटुपाकं लेखनं वातकफघ्नं रुच्यं नातिशीतलं कषायञ्च। रा.नि.व.१५।

चिञ्चाम्लम् । क्ली। (Rumex vesicatorius.) अम्लशाके। চুকা শাক। चिञ्चासारे। তেঁতুলের অম্বল। रा.नि.व.११।

चिञ्चासारः । पुं। (Rumex vesicatorius.) अम्लशाके। চুকা শাক। अम्लसारे। তেঁতুলের সার, শরবৎ বা অম্বল। गुणाः—अत्यम्लः वातघ्नः कफदाहघ्नः। शर्करामिश्रः स पित्तदाहकफघ्नश्च। रा.नि.व.११। [२७अ.।

चिञ्चिनिका । स्त्री। तिन्तिड़ीवृक्षे। च.सू.

चिञ्ची । स्त्री। गुञ्जायाम्। কুঁচ। [निघ.।

चिञ्चुका । स्त्री। चिञ्चोटके। চেঁচ্‌কো। वै.

चिञ्चोट(कः) पुं। (Marsilea dentata.) चुञ्चुक्षुपे, मुस्ताकृतिलघुकसेरौ मूलशाकविशेषे। চেঁচড়া। गुणैः कसेरुतुल्यः। भा.पू.१भ.शाकव.। गुणाः—गुरुत्वम् अजीर्णकरत्वं शीतलत्वञ्च। राज.३प.। See चुञ्चुः।

चिटिका । स्त्री। आरामशीतलायां। वै.निघ.।

चिड़ा । स्त्री। स्वनामकदेवदारौ। वै.निघ.।

चित्तम् । क्ली। मनसि। रा.नि.व.१८।

चित्तभ्रमसन्निपातः । पुं। स्वनामख्यातसन्निपातज्वरविशेषे। यथा—"गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं निरीक्षते मुह्येत्। दाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तविभ्रमे ज्वरे भवति॥" भा.म.१भ.। [च.। अम.।

चित्तविप्लवः (भ्रमः) । पुं। उन्मादे। हे.

चित्रः । पुं। एरण्डवृक्षे। ভেরেণ্ডা গাছ। प.मु। सा.कौ.सिंहनादगुग्गुलौ। अशोकवृक्षे। रा.नि.व.१०। श्वेतैरण्डे। रा.नि.व.८। तरम्बुजे। তরমুজ। लावपक्षिणि। वै.निघ.। चित्रकवृक्षे। रा.नि.व.६। वृश्चिकविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See वृश्चिकः।

चित्र(क)म् । क्ली। चित्रके। तिलके। मे.।

चित्रकः । पुं। (Plumbago Zeylanica.) स्वनामख्यातक्षुपे। চিতে গাছ। हिं चिता। मं चित्रक। तें चित्रमूलम्। उत्. रक्तचिता, धुवचिता। स द्विधा पुष्पवर्णभेदेन। तयोः रक्तएव प्रशस्तः। वाग्भटस्तु त्रिविधं चित्रकमाह श्वेतपीतकृष्णभेदेन। "यथाक्रमं चित्रकः कृष्णो

श्वेय: पीतसितासितै: । यथोत्तरं स गुणवान् बो-
धनाय रसायनम् ॥" वा.उ.३९अ. । गुणा:—
कासश्वयथुशोफकफशोषघ्न: रुच्य: उष्ण: कुष्ठशोथार्श:-
क्रमिघ्न: वातश्लेष्महर: श्लेष्मपित्तघ्न: पाके कटुक:
अग्निकर: पाचन: लघुश्च । भा.पू.१भ. । एरण्ड-
वृक्षे । हे.च. । श्वेतैरण्डे । अम. । तित्तिरपक्षि-
णि । तितिर पाखी । मुचुकुन्दवृक्षे । मूच्कुन्द ।
वै.निघ. । चित्रवर्णोपव्याघ्रे । चिंतिबाघ । मण्ड-
लिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । See सर्प: । शर-
णे । शरणमोदके ।

चित्रकजीवी । पुं । जीवके । वै.निघ. ।

चित्रकण्टक: । पुं । गोक्षुरके । वै निघ. ।

चित्रकण्ठ: । पुं । पारावते । जटा. । सारस-
पक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रकन्धर: । पुं । पक्षिविशेषे । वै.निघ. ।

चित्रकर्म्मा । पुं । तिनिशवृक्षे । श.च. ।

चित्रकाण्डाली । स्त्री । गोनसवल्लयाम् ।
वै.निघ. ।

चित्रकाद्यलौहम् । क्ली । शोथाधिकारे ।
चित्रकमूलशुण्ठीवासाशालपर्णीत्रिवृगुडूचीतालपु-
ष्पाणां प्र. ६ तो. जारितलौहं यवक्षार: सौवर्च-
ललवणं पिप्पली विट् एषां प्र. चूर्णं ४ तो. गो-
मूत्रं २ श. एकत्र पचेत् । प्रक्षेप: मधु ३ प. ।
मा. १ तो. । सा.कौ. । [रा.नि.व.१९ ।

चित्रकाय: । पुं। चित्रकव्याघ्रे । चिंतिबाग ।

चित्रकूला । स्त्री । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । वै.निघ. ।

चित्रकृत् । पुं । तिनिशवृक्षे । अम. ।

चित्रकोल: । पुं। आञ्जनेये। आञ्जनी। त्रिका.।

चित्रगन्धम् । क्ली । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

चित्रगन्धा । स्त्री । शुकनासायाम्। गोमाद्र ।
वै.निघ. ।

चित्रगुड़िका । स्त्री । वातग्रहण्याम् । "चि-
त्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च । व्योषं
हिङ्गजमोदाश्च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत् । गुड़िका मा-
तुलुङ्गस्य दाड़िमस्य रसेन वा ॥" च.द. । भा. ।

चित्रग्रीव: । पुं । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रघटम् । क्ली । वङ्गे । वै.निघ. ।

चित्रतण्डुलम् । क्ली । विड़ङ्गे । प.मु. ।

चित्रतण्डुला । स्त्री। विड़ङ्गक्षुपे । रा.नि.व.६।

चित्रतनु: । पुं । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रत्वक् । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

चित्रदण्डक: । पुं । शूरणक्षुपे । ओल गाछ ।
र.सा.सं. । वनशूरणे । कार्पासवृक्षे । वै.निघ. ।

चित्रदेवी । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् ।
बड़ माकाल । रा.नि.व.३ ।

चित्रदेह: । पुं । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रनेत्रा । स्त्री । सारिकायाम् । शालिक
पाखी । हारा. ।

चित्रपत्र: । पुं । भूर्जवृक्षे । वै.निघ. ।

चित्रपत्रक: । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

चित्रपत्रिका । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम्। धल्-
घसा । रा.नि.व.५ । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुलिया ।
वै.निघ. । कपित्थपर्णीवृक्षे । र.मा. ।

चित्रपत्री । स्त्री । महाराष्ट्रीनामक्षुपे, जलपि-
प्पल्याम् । काँचड़ा । रा.नि.व.४ । पृश्निपर्ण्याम् ।
वै.निघ. ।

चित्रपदा । स्त्री । गोधापदीलतायां । श.मा. ।

चित्रपर्णिका (र्णी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम्
चाकुलिया । जलपिप्पल्याम् । र.मा. । रा.नि.व.
४ । कर्णस्फोटालतायां । काणफोड़ा । रा.नि.
व.३ । मञ्जिष्ठायाम् । प.मु. ।

चित्रपक्ष: । पुं । वनकुक्कुटे । तित्तिरपक्षिणि
तितिर पाखी । त्रिका. । जटा. ।

चित्रपाठी (ली) । पुं । चित्रके । वै.निघ. ।

चित्रपादा । स्त्री । शारिकायाम् । हारा. ।

चित्रपिच्छ: (क:) । पुं । मयूरे । त्रिका.
च.चि.२७अ. ।

चित्रपुङ्ख: । पुं । शरे । त्रिका. ।

चित्रपुष्पी । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । रा.नि.व.४
पुं । आम्रातकवृक्षे । वै.निघ. ।

चित्रपृष्ठ: । पुं । चटकपक्षिणि । हारा. ।

चित्रप्रिया । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

चित्रफलः (कः) । पुं । तरम्बुजवृक्षे । चि-का । (Mystus chitala.) चितलमत्स्ये । চিতল মাছ । गुणाः —गुरुः स्वादुः स्निग्धः हृद्यः बल्यश्च । राज.३प. ।

चित्रफला । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । বড় মাকাল । लिङ्गिन्याम् । हिं पचगुड़िया । रा.नि.व. ३ । चिर्भिटायाम् । कण्टकार्य्याम् । भा.४भ.पूलबायह चि. । वार्त्ताकौ । रा.नि.व.४ । पटोले । मत्स्यभेदे । ফলুই মাছ । श.र. । [चर्कवृक्षे । श.र. ।

चित्रभानुः । पुं । चित्रकवृक्षे । भल्लातकवृक्षे ।

चित्रभेषजम् (जा) । क्ली, स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ । मद.व.५ ।

चित्रमण्डलः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु. कल्प.४अ. । See मण्डली ।

चित्रमृगः । पुं । चित्रवर्णमृगे । च. ।

चित्रमेखलः । पुं । मयूरे । चिका. ।

चित्रयोधी (इन्) पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि. व.९ । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्ररञ्जकम् । क्ली । वङ्गे । वै.निघ. ।

चित्रलता । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।

चित्रला । स्त्री । गोरक्ष्याम् । रा.नि.व५ । राजिकायाम् । রাই । वै.निघ. ।

चित्रलेखिनी । स्त्री । तूलिकायाम् । हारा. ।

चित्रलोचना । स्त्री । शारिकापक्षिणि । जटा. ।

चित्रवदालः । पुं । मत्स्यभेदे । চিতল মাছ । जटा. ।

चित्रवर्त्तिनी । स्त्री । रेणुकबीजे । वै.निघ. ।

चित्रवल्लिकम् । क्ली । तरम्बुजफले । তরমুজ । पुं । वदालमत्स्ये । हे.च. ।

चित्रवल्ली । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । বড় মাকাল । रा.नि.व.३ ।

चित्रबीजः । पुं । रक्तैरण्डे । (जा) स्त्री । विडङ्गे । रा.नि.व.८ ।

चित्रवीर्य्यः । पुं । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ ।

चित्रव्याघ्रः । पुं । चित्रकव्याघ्रे । रा.नि.व.१९ ।

चित्रशीर्षः । पुं । वायव्यकीटविशेषे । सु.कल्प. ८अ. । See कीटः ।

चित्रशोकः । पुं । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

चित्रसर्पः । मालुधानसर्पे । श.र. ।

चित्रसारा । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

चित्रस्तुपः । पुं । द्रोणपुष्प्याम् । ঘলঘসিয়া । रा.नि.व.५ ।

चित्रांशुः । पुं । गुग्गुलौ । ज.द.१२अ. ।

चित्रा । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । রাখালশশা । दन्त्याम् । दन्तीमूले । च.द.अपस्मा.चि. । च.सू.४अ । विडङ्गायाम् । বিড়ঙ্গ । मञ्जिष्ठायाम् । गोडुम्बायाम् । রাজ গোমক । प.मु. । इन्द्रवल्याम् । भा. । आखुकर्णीलतायाम् । মূষাকাণী । रा.नि.व.३ । वा.सू.१५अ. । सुतश्रेण्याम् । रा.नि. व.४ । द्रवन्त्याम् । रा.नि.व.५ । गण्डदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । [नि.व.१३ ।

चित्राङ्गम् । क्ली । हरिताले । हिङ्गुले । रा.

चित्राङ्गः । पुं । चित्रकवृक्षे । रक्तचित्रके । रा. नि.व.६ । सर्पविशेषे । চিতিসাপ । रा.नि.व.१९ । हरिणविशेषे । गुणाः—"चित्राङ्गो वातशमनो बृंहणो बलकृन्मतः । श्लेष्मलः कथितो वापि दुर्जरो मेदवर्द्धनः ॥" अत्रि.२० । वृश्चिके । বিছা । वै. निघ. ।

चित्राङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा. नि.व.६ । राजसुषव्याम् । গঙ্গা করলা । प.मु. । कर्णजलौकायाम् । रा.नि.व.१९ ।

चित्रान्नम् । क्ली । खेचरान्ने । वै.निघ. ।

चित्रापूपः । पुं । अपूपविशेषे । চিতাই পিঠা । चिका. ।

चित्राम्बररसः । पुं । ग्रहण्यधिकारे । पारदः १भ. तानं १भ. गन्धकः १भ. दिनं मर्दयेत् । अथ घृताभ्यक्ते लौहपात्रे मृदग्निना प्रहरं पचेत् लौहदण्डेन चालयेच । अवतार्य्य जीरकक्काथेन दिनत्रयं भावयेत । मात्रा १ माषा ।

चित्रायसम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.१३ ।

चित्राली । स्त्री । तिलकुसुमे । [चिका. ।

चित्राक्षी । स्त्री । शारिकायां । শালিকপাখী ।

चित्रिकः । पुं । चैत्रमासि । श.र. ।
चित्रौदनम् । क्ली । विचित्रान्ने । খেচরান্ন ।
चिन्तामणिचतुर्मुखः । पुं । वातव्याधौ रसः । रससिन्दूरं २ तो. लौहं १ तो. अभ्रं १ तो. स्वर्णं ॥० तो. घृतकुमारीरसेन सम्मर्द्य एरण्डपत्रेरावेष्ट्य धान्यमध्ये ३ दिनं स्थापयेत् । भैष. ।
चिन्तामणिरसः । पुं । जीर्णज्वरे रसः । हरितालं शुक्तिचूर्णं (वा ताम्रचूर्णं) तुल्यकं समभागं जलेन पिष्टा चक्रिका कार्य्या । अथ शरावसंपुटे गजपुटेन रात्रौ पचेत् । र.सा.सं. । [कोषः ।
चिन्तिड़ा (ड़ी) । स्त्री । तिन्तिड्यां । त्रि.
चिनः । पुं । चीनधान्ये । চীনা ধান । श.च. ।
चिपिटः । पुं । चक्षुस्रैकरोगविशेषे । চক্ষের পিচুটী রোগ । ज.द.३०अ. । चिपीटके । চিঁড়া । हे.च. ।
चिपिटकः । पुं । पृथुके । চিড়ে । हिं चूड़ा त्रिका. । गुणाः—गुरुः स्निग्धः हृद्यः कफवर्द्धनश्च । राज. । See पृथुकः ।
चिपिटा । स्त्री । गुण्ठासिनीवृक्षे । रा.नि.व. ८ । वनकुलत्थे । वै.निघ. ।
चिपुटः । पुं । चिपिटके । रुद्रकोषः ।
चिप्पटम् । क्ली । वज्रे । वै.निघ. ।
चिप्यः । पुं । नखमांसाश्रितक्षुद्ररोगे । আঙুল হাড়া । बेड़वा इति भा.म.४भ. । चिप्यलक्षणं —"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत्॥" सु.नि.१३अ. ।
चिमः । पुं । पट्टशाके । পাটশাক । श मा. ।
चिमिः (कः) । पुं । तिमिमत्स्ये । पट्टशाके । श.मा. । शुकपक्षिणि । श.र. ।
चिमिचिमिः । स्त्री । वातजपीडायाम् । झिनझिनीति लोके ।
चिरम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. । [जटा. ।
चिरजीवकः । पुं । असनवृक्षे । जीवकवृक्षे ।
चिरजीविनी । स्त्री । ग्राम्यजीवन्त्याम् । वै.निघ. ।
चिरजी(ञ्जी)वी । पुं । जीवके । रा.नि.व. ५ । ग्राम्यजीवन्त्यां । रा.नि.व.८ । काके । मै. । हे.च. । स्वक्षायाम् । पিড়িং ।
चिरज्वरः । पुं । दीर्घकालानुबन्धिज्वरे । वा. चि.१अ. । वक्षः । [नि.व.१८ ।
चिरण्टी । स्त्री । प्रागरजस्कायां स्त्रियि । रा.
चिरतिक्तः । पुं । किरातत्तिक्तके । চিরেতা । श.र. । (क्ता) स्त्री । तिक्तकर्कटिकायाम् । তিৎ-কাঁকড়ী । वै.निघ. ।
चिरन्तनम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।
चिरपत्रकः । पुं । क्षुद्रसर्ज्जवृक्षे, लघुशालवृक्षे । वै.निघ. । [ज्ञाम । वै.निघ. ।
चिरपत्रा (त्री) । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वन
चिरपत्रिका । स्त्री । चुचुशाके । वै.निघ. ।
चिरपर्णः । पुं । सर्जवृक्षे । শাল গাছ । वै. निघ. । [त्रि । चिरकालिन पक्के रोगे ।
चिरपाकी । पुं । कपित्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
चिरपुष्पः । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
चिरपोटा । स्त्री । वास्तूकभेदे । বেতুয়াবিশেষ । वै.निघ. ।
चिरमेही । पुं । गर्दभे । त्रिका. । हे.च. ।
चिरश्रवः । पुं । चिल्लपक्षिणि । চিল পাখী । त्रिका. ।
चिरविल्वः (कः) । पुं । करञ्जवृक्षे । ডহর করঞ্জ । रा.नि.व.८ । च.सू.४अ. । सु चि.२अ. ।
चिरा । स्त्री । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । চিড়া দেবদারু । जलौकायाम् । জোঁক । वै निघ. ।
चिराटिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । শ্বেত পুণ্যা । रा.नि.व.५ । लौहचटकायाम् । भैष.शूलचि.विद्याधराभ्रे । चटिकायाम् । পাতাড়ী । वैद्यकसंग्रहः ।
चिरातपच्छदा । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।
चिरातिक्तः । पुं । चिरतिक्तके । চিরাতা । श.र. । [वै.निघ. ।
चिरायुः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.५ । काके ।
चिरिः । पुं । चिल्लपक्षिणि । চিল পাখী । वै.निघ. । शुकपक्षिणि । টিয়া পাখী । त्रिका. ।

चिरिटी । स्त्री। मधुरदपक्षिविशेषे। च.सू.२७अ.।

चिरिण्टी । स्त्री । अक्षपुष्पाम् । रा.नि.व.१ । युवत्यां । मे. ।

चिरिपत्त्रः । पुं । क्षुद्रकारवेल्ले । वै.निघ. ।

चिरिल्लः । पुं । महामत्स्यभेदे । वै.निघ. ।

चिरिविल्वः । पुं । करञ्जवृक्षे । डहर करञ्ज । भ.टी.भ. ।

चिरु । क्ली । बाहुसन्धौ । श.च. ।

चिर्भटी । स्त्री । राजसुषव्याम् । गङ्गा करला। प.सु. । फलशाकविशेषे । काँकुड़, गोमुक, फुटी । हिं सुकर । मं वेलवेंधाक भरमेके । गुणाः—बाल्ये तिक्ता ईषदम्ला च, पाके दीपनी । शुष्का रुक्षा श्लेष्मवातारुचिघ्नी जाड्यघ्नी रोचनी दीपनी च । रा.नि.व.७ । "चिर्भिटं मधुरं रुक्षं गुरु पित्तकफापहम् । अनुष्णं ग्राहि विष्टम्भि पक्वन्तूष्णञ्च पित्तलम् ॥" भा.पू.१भ.आम्रव. । पुष्पञ्च चिर्भटञ्चैव दोषत्रयकरं स्मृतं । अपक्वं शीर्णकफकृत् पक्वं किञ्चिद्विशिष्यते ॥" अत्रि.१६अ. ।

चिर्भिटः । पुं क्ली । चिर्भटिकायाम् । फुटी । रा.नि.व.७ ।

चिर्भिटा (टिका) (टी) । स्त्री । चिर्भट्याम्, कर्कटिकायाम् । फुटी, काँकुड़ । रा.नि.व.७।

चिलमीलिका । स्त्री । खद्योते । मे. ।

चिलि(ली)चि(ची)मः (मिः) पुं । मत्स्यभेदे । ननी चेला, बेले गुड़ गुड़ि माछ । स लघुः रुक्षः अनभिष्यन्दी वातकरः कफघ्नश्च । चेङ्गमीने । च्याং माछ । गुणाः –लघुः रुक्षः अनभिष्यन्दी वातवर्द्धकः कफघ्नश्च । राज.१प. । भ.टी.भ. । इञ्चाके । एँচला माछ । भ. ।

चिलिमीलकः (लिका) । पुं. स्त्री । चिलिचिममत्स्ये । भ.टी.भ. । [वै.निघ. ।

चिलिम्बः । पुं । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ ।

चिल्लः । पुं । तन्नामकपक्षिणि । चिल पाखी । अयं प्रसहजातीयः काकसमगुणः । सु.सू.४६अ. । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. । क्लिन्ननेत्ररोगे । अम. ।

चिल्लका । स्त्री । झिल्लिकायाम् । श.च. ।

चिल्लभक्ष्या । स्त्री । नखीनामकद्रव्ये । श.र. ।

चिल्लिः (ल्लि(ल्ली)का) (ल्ली) । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाके, लघुपत्रगौरवास्तूके । शालौ बेतो शाक । हिं चिलारी । सा त्रिधा श्वेतरक्तशुनकभेदेन । श्वेतचिल्लीगुणाः—मधुरा क्षारा शीतला त्रिदोषघ्नी पथ्या ज्वरघ्नी च । इयं भागीरथीतीरे स्याता । रक्तचिल्लीगुणाः—वास्तूकतुल्या सलवणा श्लेष्मपित्तघ्नी प्रमेहमूत्रकृच्छ्रघ्नी पथ्या रुचिरा च । शुनकचिल्लीगुणाः—कटुः तीक्ष्णा कण्डूघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.७ लघुपत्री तु चिल्ली या सा वास्तूकसमा मता । च.द. । "तद्वच्चिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् ।" अत्रि.१६अ. । लोध्रवृक्षे । चिल्लपक्षिणि । गोदा चिल, शङ्ख चिल । वै.निघ. । झिल्लिकायाम् । श.र. । भुवि । रा.नि.व.१८ ।

चिविः (बुः) । पुं । चिबुके । जटा. । भ. ।

चिविटः । पुं । चिपिटे । भ.टी. ।

चिविल्लिका । स्त्री । शाकपत्रविशेषे । मं र्का चिविलि । किद्गोलि । गुणाः—कटुः कषाया ज्वरे अतिसारे च हिता रसायनी च । रा.नि.व.५।

चिवुकः । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । रा.नि.व.१० । क्ली । ओष्ठाधरभागे । थूँति । रा.नि.व.१८ ।

चिह्नम् । क्ली । रूपे, लक्ष्मणि । भ.टी.भ. । "सुवर्णं चिह्नमाकृतिः ।" मा.नि. ।

चिह्नधारिणी । स्त्री । श्यामालतायां । श.च.।

चिह्नः (कः) । पुं । वृक्षविशेषे । चिह्ला । हिं चिलह । गुणाः—"चिह्नको वातनिर्हारः श्लेष्मघ्नो धातुपुष्टिकृत् । आग्नेयो विषवद्यस्य फलं भस्मनिसूदनम् ॥" भा. ।

चीड़ा । स्त्री । स्वनामख्यातदेवदारुविशेषे । सा पश्चाद्देशीया अतिसुगन्धिः । चीड़ा देवदारु, गन्धद्रव्यविशेष । गुणः :—कटूष्णा कासघ्नी दीपनी, अतिसेविता पित्तभ्रमहरा । रा.नि.व.१२ ।

चीड़ागन्धः । पुं । श्रीवेष्टनामकगन्धद्रव्ये । रा. नि.व.१२ ।

चीनम् । क्ली । अंशुके । पुं । लौहविशेषे । तीक्ष्ण लोह । हरिणभेदे । मे. । षष्टिकाद्वीनगुणे

शालिधान्यविशेषे। চীনাধান্য। च.सू.२७अ.। अपाङ्गव्रणबन्धनभेदे। सु.सू.१८अ.।

चीनकः । पुं। काककङ्गौ। কাংণী ধানবিশেষ। गुणाः—शोषणं वायुवर्द्धनं पित्तश्लेष्मघ्नं कषायञ्च। रा.नि.व.१६। कङ्गुसमगुणः। भा.। धूनके। चीनकर्पूरे। চীনের কর্পূর। रा.नि.व.१२

चीनकर्कटिका (टी) । स्त्री। कर्कटीविशेषे। চীনা কাঁকুড়। वै.निघ.।

चीनकर्पूरः । पुं। स्वनामख्यातकर्पूरे। চীনের কর্পূর। गुणाः—तिक्तः कफचयकुष्ठकण्डूवमिहरः कटुतिक्त ईषच्छीतः पाचनश्च। रा.नि.व.१२।

चीनजम् । क्ली। तीक्ष्णलौहे। रा.नि.व.१३।

चीनपिष्टम् । क्ली। सीसके। रा.नि.व.१३। सिन्दूरे। हे.च.।

चीनबन्धः । पुं। अपाङ्गव्रणबन्धनविशेषे। চীরা কাছা। बहुभिश्चीराभिर्हती यन्थिबन्धनरहितश्चीराभिरेव वेष्टिताभिर्बन्धनयुक्तश्चीनबन्धः। ड.। "चीनबन्धं विजानीयात् चीराभिर्बहुभिर्हतं" इति लक्षणम्। [व.१३।

चीनवङ्गम् । क्ली। सीसके। সিসা। रा.नि

चीना (का) । स्त्री, पुं। चीनकर्कट्याम्। सर्ज्जरसे। धूना। वै.निघ.।

चीनाकर्कटी । स्त्री। चित्रकूटदेशप्रसिद्धस्वनामख्यातकर्कटिकायाम्। চীনা কাঁকুড়। गुणाः—रुच्यं शीतलं पित्तदाहशोषघ्नं मधुरं रुचिदं हृद्यञ्च। रा.नि.व.७। [शिम्ब्यां। भैष.वाजी.।

चीनीचोपः । पुं। तोपचीनी इति ख्याते व-

चीरम् । क्ली। वल्कले। গাছের ছাল। जीर्णवस्त्रखण्डे। (सुभूतिः) सीसके। हे.च.। गोस्तने। मे.। [चुञ्चुशाके। रा.नि.व.७।

चीरपत्रा (त्रिका) । स्त्री। चिल्लीशाके।

चीरपर्णः । पुं। सर्ज्जवृक्षे। শাল গাছ। रा.नि.व.८।

चीरि । स्त्री। नेत्राशुके। श.र.।

चीरिका (री) । स्त्री। झिल्ल्याम्। हे.च.।

चीरितच्छदा (पत्रिका) । स्त्री। पालङ्कशाके। পালং শাক। भा.।

चीरुकम् । क्ली। पैंउर इति ख्याते फले। गुणाः—रुचिकरं दाहकरं कफकरं पित्तकरं अम्लञ्च। राज.३प.।

चीर्णपर्णः । पुं। निम्बवृक्षे। खर्जूरवृक्षे। मे.।

चीलिका । स्त्री। चीरिकायाम्। श.र.।

चील्लका । स्त्री। झिल्ल्यां। श.र.।

चील्लिका । स्त्री। चिल्लीशाके। वै.निघ.।

चीवरम् । क्ली। शाकविशेषे। उणा.।

चुक्रम् । क्ली। Distilled vinegar. अम्लकाञ्जिकविशेषे। সির্কা। "विनष्टमम्लं मद्यं वा मधुरद्रवः पुनः संहितश्चुक्रम्।" शार्ङ्ग.। गुणाः—तिक्ताम्लं स्वादु कफपित्तघ्नं नासारोगशिरोरोगदुर्गन्धघ्नञ्च। रा.नि.व.१५। सन्धानविशेषे। मधुशुक्त। "यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम्। धान्यराशिस्थं सुक्तं चुक्रं तदुच्यते॥" प.प्र.३ख.। "गुडमाक्षिकधान्याम्लमस्त्वम्बुद्विगुणं क्रमात्। संश्लिष्टं चुक्रसिद्ध्यर्थं किञ्चिन्निमधुकान्वितम्॥" तोड.। वृक्षाम्ले, महार्द्रके। মহা আদা। रा.नि.व.६। अटा.। चुक्रवास्तूकनामपत्रशाके। চুকা বেতো। मं चुकावडिलि। आंववती, हुलिकक्कीत इति कर्णाटादौ ख्यातम्। गुणाः—अम्लपत्रं लघु उष्णं वातगुल्मघ्नं रुच्यं दीपनं पथ्यम् ईषत्पित्तकरञ्च। रा.नि.व.७। अम्लवेतसे। भा.

चुक्रः । पुं। अम्लरसे। अम्लपालङ्के। টক পালং। प.मु.। अम्लवेतसे। मद.व.६।

चुक्रकम् । क्ली। चुक्रे। চুকা পালং। प.मु.। गुणाः—दुर्जरं भेदि वातघ्नं पित्तकरं गुरु च। राज.३प.। पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.।

चुक्रकेतुः । पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.। [६।

चुक्रचण्डिका । स्त्री। तिन्तिड़ीवृक्षे। मद.व

चुक्रफलम् । क्ली। वृक्षाम्ले। আমড়া। रा.नि.व.६। [পালঙ। भा.

चुक्रवास्तूकम् । क्ली। महाम्लवास्तूके। চুকা

चुक्रवेतसः । पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.।

चुक्रवेधकम् । क्ली। काञ्जीविशेषे। সির্কা। रा.नि.व.१०। [वै.निघ.

चुक्रशाकः । पुं। चुक्रपालङ्के। চুকা পালং

चुक्रा (क्री) । स्त्री । Indian sorrel. (Rumex vesicarius.) चाङ्गेर्य्याम् । आमरुल । रा.नि.व.५ । अम्लपालङ्के । চুকা পালঙ । हिं चुका । गुणाः—"चुक्रा त्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरा पाके हृल्लाके नातिरोचनी ॥" भा.पू.१भ.शाकव. । तिन्तिड्यां । रा.नि.व.११ ।

चुक्राम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । रा.नि.व.६ । चिञ्चाम्ले । তেঁতুলের অম্বল । रा.नि.व.११ । अम्लकाञ्जिके । सिर्काम्ल ।

चुक्राम्ला । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् । See चाङ्गेरी । चिञ्चायाम् । काञ्जिकभेदे । सिर्काम्ल । वै.निघ. ।

चुक्रि(क्री)का । स्त्री । चुक्रनामककाञ्जिके । सिर्काम्ल । रा.नि.व.१५ । अम्ललोणिकायाम् । रा.नि.व.५ । भा.पू.१भ.शाकव. । कुठारिया इति च.द.तृष्णा.चि. । "चुक्रीका चुक्रिकारसः ।" चुक्रपालङ्के । চুকা পালং । र.मा. । भा.पू.१भ.शाकव. । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.११ । मद.व.६ । आम्रातकफले । वै.निघ. ।

चुचु(चू)कम् । क्ली । स्तनाग्रभागे । रा.नि.व.१८ । श.र. ।

चुचुन्दरः । पुं । कुकुन्दरे । ছুঁচো । वै.निघ. ।

चुचूः । पुं । सुनिषण्णकशाके । त्रिका. । पत्रशाकभेदे । गुणाः—पाके लघुः जन्तुघ्नः पिच्छिलो ग्रहिणीनां हितः कषायः मधुरो ग्राही त्रिदोषहा च । सु.सू.४६अ. ।

चुचुः । पुं, स्त्री । (Marsilea dentata.) पत्रशाकविशेषे । চেঁচকো । हिं चेंचुना । तें चिन्तचेट्टु । सा द्विधा क्षुद्रचुचुमहाचुचुभेदेन । सा. गुणाः—मधुरा तीक्ष्णा कषाया मलशोधनी गुल्मोदरविबन्धार्शोग्रहणीहरी च । महाचुचुः कटूष्णा कषाया मलरोधनी गुल्मशूलोदरार्शोविषघ्नी रसायनी च । क्षुद्रचुचुः मधुरा कटूष्णा कषाया दीपनी शूलगुल्मार्शोघ्नी विबन्धकृच्च । महाचुचुबीजं कटूष्णं गुल्मशूलोदरघ्नं विषघ्नं त्वग्दोषघ्नं कण्डुघ्नं कुष्ठघ्नम् आखुविषघ्नं च । रा.नि.व.४ । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ । कुकुन्दर्य्याम् । हारा. ।

चुचुपत्रः । पुं । चुचुक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

चुञ्चुरः । पुं । चुचुक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

चुण्टा (ण्टी) । स्त्री । कूपे । कृत्रिमजलाशयभेदे । हे.च. । कूपे । त्रिका. । [श.र. ।

चुतः (तिः) । पुं,स्त्री । अपानद्वारे । मलद्वार ।

चुम्बकः । पुं,क्ली । कान्तलौहविशेषे । চুম্বক । हिं चुम्बक । रा.नि.व.१३ । गुणाः—शीतलो लेखनो मेदोविषगरघ्नश्च । भा.पू.१भ.उपरस.व. ।

चुम्बला । स्त्री । मुण्ड्यां । মুণ্ডীরী । वै.निघ. ।

चुरवः । पुं । कमौ । वै.निघ. ।

चुरी । स्त्री । उपकूपे । स्वल्पजलाशये । हे.च. ।

चुलुकः । पुं । प्रसृतिपरिमाणे । हे.च. । गण्डूषे । घनपङ्के । त्रिका. । क्ली । माषमज्जनजले ।

चुलुकी (इन्) । पुं । गोधामत्स्ये । ঘড়িয়াল মাছ । श.र. ।

चुलुम्पः । पुं । बाललालने । जटा. ।

चुलुम्पा । स्त्री । छाग्याम् । त्रिका. । [श.र. ।

चुलुम्पी । पुं । शिशुमाराकृतिमत्स्ये,उत्पलमत्स्ये ।

चुल्लः । पुं । क्लिन्ननेत्ररोगे । अम. । [श.र. ।

चुल्लकी । स्त्री । शिशुमारे । कौलीभेदे । मे. ।

चुल्लिः । स्त्री । पाकार्थमग्निस्थाने । উনান । अ.टी. । [वै.निघ. ।

चुल्लिका । स्त्री । शिशुमारविशेषे । শুশুক ।

चुल्लिकालवणम् । क्ली । लवणविशेषे । वै.निघ. । [राजम.तैलि. । चिताग्याम् । मे. ।

चुल्ली । स्त्री । गुवाकपुष्पे । च.द.वा.व्या.महा-

चुवुकः । पुं । अधरोष्ठाधोभागे । मुखे । वै.निघ. ।

चुस्तः । पुं, क्ली । स्थालीपक्कमांसे । पनसफलस्यासारभागे । ভুঁতি । लिङ्गसं.भ. । कूपे । त्रिका. । मयूरशिखायाम् । अम. ।

चूचुकम् । क्ली । स्तनाग्रभागे । रा.नि.व.१८ ।

चूड़ा । स्त्री । मस्तके । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

चूड़ामणिः । पुं । गुञ्जालतायाम् । रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

चूडाम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । रा.नि.व.६ ।

चूडालम् । क्ली । मस्तके । श.र. । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । रा.नि.व.३ । उच्चटायां । अम. । ब. द.१२ख. । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ ।

चूतः (कः) । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ । पायौ । श.र. । कूपे । मे. ।

चूर्णः । पुं, क्ली । क्षुद्रवस्तुनि । गुँड़ा । "चूर्णन्तु वस्तुभिः क्षुद्रैः ।" अम. । रा.नि.व.२० । लक्षणं —"अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् । तत्स्याच्चूर्णं रजः चोदस्तन्मात्राकर्षसम्मिता । चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत् । चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् । लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्वैः घृताद्यैः द्विगुणोन्मितैः । पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोड़ितं द्रवैः ॥" शार्ङ्ग.६ख. । चारविशेषे । चून् । गुणाः—वातश्लेष्मघ्नः मेदोघ्नः । शङ्खचूर्णगुणाः—कटुः चारः उष्णः कृमिघ्नश्च । राज. । चूर्णजलगुणाः—"सद्यश्च चूर्णसलिलं मधुमेहे हितं मतं । अम्लपित्ते च शूले च पथ्यमप्यौषधञ्च तत् ॥" तत्करणविधिः—"चतुःकर्षमिते चूर्णे तोयपञ्चशरावके । चिप्ते चूर्णोदकं तस्मात् प्रहरद्वयसंस्थितम् ॥" अत्रिः ।

चूर्णकः । पुं । भृष्टतण्डुलकृतपिष्टे । वै.निघ. । षष्टिकधान्यभेदे । स व्रीहेर्हीनगुणः । सु.सू.४६ अ. । च.सू.२७अ. । धान्यज्वरे । गजवैद्यकम् । सक्ली । छातू । त्रिका. । क्ली । गुञ्जायां । गुँड़ा । च.द.१०अ. ।

चूर्णकीलः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । "सूक्ष्मचूर्णतलश्चैव चूर्णकीलः ।" ज.द.३९अ. ।

चूर्णकुन्तलः । पुं । अलके । अम. ।

चूर्णखण्डः । पुं, क्ली । कङ्करे । काँकर । घुसिम् । हारा । [१३ । भा. ।

चूर्णपारदः । पुं, क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.

चूर्णवज्रम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व.१३ ।

चूर्णमषी । स्त्री । मषीविशेषे । कृष्णसर्पो दृश्यमानो यदा कृष्णत्वं गच्छति तदा चूर्णमषीत्युच्यते । सु.चि.८अ. । [नि.व.७ ।

चूर्णमाकाङ्कः । पुं । गौरसुवर्णशाके । रा.

चूर्णाञ्जनम् । क्ली । त्रिविधाञ्जनान्यतमे अञ्जने । गुँड़ा काजल । भा. ।

चूर्णिः (र्णी) । स्त्री । कपर्दके । उणा. । मे. ।

चूर्णिका । स्त्री । सक्तौ । छातू ।

चूर्णितम् । क्ली । तन्नामककाण्डभग्नेऽस्थिभङ्गरोगे । See भग्नम् ।

चूर्धरः । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.५ ।

चूलः (कः) । पुं । केशे ।

चूलिकम् । क्ली । लोचिकायाम् । लूची । श. च. । गुणाः—ग्राहि वातश्लेष्मघ्नं पाके किञ्चिदम्लकारि रुच्यम् आमयहृत्पीनासघ्नञ्च । वैद्यचन्द्रिका ।

चूलिका । स्त्री । हस्तिकर्णमूले । अम. ।

चूलिकालवणम् (चारः) । क्ली । चुल्लिकालवणे । नकुल.१३अ. । वै.निघ.२भ.अर्श.चि. राजवल्लभरसे ।

चूषणम् । क्ली । चोषणे, पाने । रा.नि.व.२० ।

चूषा । स्त्री । चूषणे । कक्ष्यायां । काछ दड़ि । अम. ।

चेउलपूगम् । क्ली । कोङ्कणदेशख्याते पूगफलविशेषे । रा.नि.व.११ । See अकोटः ।

चेतः । क्ली । चित्ते । अम. ।

चेत(न)की । स्त्री । हिमालयजत्रिशिरहरीतक्याम् । प.मु. । भा. । See हरीतकी । जात्याम् । जाती फूल । रा.नि.व.१० ।

चेतनः । पुं । मनुष्ये । आत्मनि । रा.नि.व.१८ । स्त्री । त्रिशिरहरीतक्यां । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

चेतनाधिष्ठा(स्था)नम् । क्ली । हृदये । च. शा.७अ. । [नि.व.११ ।

चेतनिका । स्त्री । चेतकीहरीतक्याम् । रा.

चेतनीया । स्त्री । ऋद्धौ । शक्ति । रा.नि.व.५ ।

चेतिका । क्ली । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

चेदारः । पुं । सरटे । वै.निघ. ।

चेलकल्वक् । स्त्री । गुवाकपुष्पत्वचि । सुपारि फुलेर बाकड़ा । च.द.वा.व्या.चि. । "व्याघ्रीवचाचेलकल्वक् ॥"

चेलान: (ल:) । पुं । लतापणसे । তরমুজ । चिका. । गुणा:—गुरु मधुरं विष्टम्भि कफवातकरञ्च । राज.२प. ।

चेलीम: । पुं । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. । [श.च.।

चेष्टक: । पुं । तपस्विमत्स्ये । তপ্সি মাছ ।

चेष्टा । स्त्री । कायिकव्यापारे । आयासे । वाक्मन:शरीरप्रवृत्तौ । [नि.व.२० ।

चेष्टानाश: । पुं । इन्द्रियस्वापे । प्रलये । रा.

चेष्टितम् । क्ली । चेष्टायाम् । मे. । [व.२० ।

चैतन्यम् । क्ली । चेतनायाम् । प्रकृतौ । रा.नि.

चैतसघृतम् । क्ली । उन्मादे घृतविशेषे । पाठ:—“पञ्चमूल्यावकाश्मर्यौ व्याघ्रैरण्डनिदिग्धला: । मूर्व्वा शतावरी चेति क्वाथैर्द्विपलिकैरिमै:। कल्याणकस्य चाङ्गेन तद्घृतं चैतसं स्मृतम् । सर्व्वचेतोविकाराणां शमनं परमं मतम् ॥” क्वाथार्थ—কণ্টকারী, শালপাণি, বৃহতী চাকুলে, গোক্ষুর, বেলছাল, শোণাছাল, পারুলছাল, গণিরিছাল, রাস্না, এরণ্ডমূল, তেউড়ী, বেলেড়া, মূর্ব্বা, শতমূলী, প্রত্যেকে ২ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ঘৃত ৪ শ. । কল্কার্থ—রাখালশশা, ত্রিফলা, রেণুক, দেবদারু, এলবালুক, শালপাণী, তগরপাদুকা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, অনন্তমূল, শ্যামালতা, প্রিয়ঙ্গু, নীলোৎপল, এলাইচ, মঞ্জিষ্ঠা, দন্তী, দাড়িম, নাগেশ্বর, তালীশপত্র, মালতীফুল, বিড়ঙ্গ, চাকুলে, কুড়, রক্তচন্দন, পদ্মকাষ্ঠ প্রত্যেকে ২তো. ২মা. ৪র. । सा.कौ । भैष. । च.द. । भा. ।

चैत्यद्रु: (म:) (वृक्ष:) । पुं । अश्वत्थवृक्षे । प.मु. । रा.नि.व.११ । र.मा. ।

चैत्र: (क:) । पुं । चित्रानक्षत्रयुक्तमासे । अम. ।

चैत्रवृक्ष: । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

चोक(च)म् । क्ली । स्वर्णक्षीरीमूले । শেয়ালকাঁটার মূল । “कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती । हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते ॥” भा. ।

चोचम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । र.मा. । (सर्व्वतोभद्ररसे) । कदलीफले । (क्षारसुन्दरी) । नारिकेले । भा. । तालफले । भ. । पत्रे । তেজপত্র । चर्म्मणि । धरणि: वल्कले । लवङ्गे । द्वीपखर्ज्जूरे । वै.निघ. । भुक्तफलाद्यवशेषे । চিবা, চোঁচা ।

चोचकम् । क्ली । वल्कले । श.र. ।

चोदनी । स्त्री । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

चोर: । पुं । चोरके । গেঁটেলা । क्षणशल्याम् । (हुडचन्द्र:) । पारसीकयमान्याम् । वै.निघ.कृमि.चि.निम्बादिचूर्णे । शिरोरोगविशेषे । लक्षणं—“हत्वैकदातिशरणं वमनं तथैव आध्मानघूर्णनरुजश्च शिरोविधाय । य: श्वासमात्रपरिरक्षितजीवयोगो रोगी बधूभिरुदित: स हि चोरनामा ॥” र.स.र.बाल चि. ।

चोरक: । पुं । पृक्कायाम् । प.मु. । चण्डायां । চোরকাঁচকি । वा.उ.६अ. । च.सू.४अ. । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदे, भटेउर इति नेपालदेशे, गाठिवना इति महाराष्ट्रादौ, चौरा इति पार्व्वतीयदेशादौ प्रसिद्धे । वा.उ.२अ. महालाक्षादितैले । गुणा:—तीव्रगन्ध: उष्ण: तिक्त: वातकफघ्न: नासारोगमुखरोगघ्न: अजीर्णकृमिघ्नश्च । रा.नि.व.१२ ।

चोरकण्टक: । पुं । शङ्खिनीवृक्षे । वै.निघ. ।

चोरकपत्र: । पुं । लाक्षावृक्षे । सु.सू.३८अ. ।

चोरका । स्त्री । चोरपुष्प्याम् । চোরহুলী । च.द.उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।

चोरपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । शङ्खिन्याम् । চোরহুলী । श.र. । वा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले ।

चोरभण्ट(ण्ड)का । स्त्री । वार्त्ताकौ । वै.निघ. ।

चोरशुण्ठी । स्त्री । श्वेतकिणिह्याम् । वै.निघ. ।

चोरस्नायु: । स्त्री । श्वेतकाकजङ्घायाम् । काकनासायाम् । रा.नि.व.३ ।

चोरा । स्त्री । चोरपुष्प्याम् । श.च. ।

चोलकम् । क्ली । वल्कले । श.र. ।

चोलकी । पुं । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. । करीरे । नारङ्गे । किष्कुपर्व्वणि । मे. ।

चोलखण्डक: । पुं । शिरोवेष्टने । चिका. ।

चोलीपूगम् । क्ली । चालदेशभवपूगफले । मं चोलीपीफल । कं चीलियभड़के । रा.नि.व.११ ।
See चकीट: । [याम् । भा. ।

चोष: । पुं । चूषणवत्पीड़ायाम् । पार्श्वज्वाला-

चोष्यम् । क्ली । षड्विधान्नान्यतमे अन्ने । रा.नि. व.२० ।

चौक्ष(ट्टा,ड्डा)म् । क्ली । जलाशयविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—"शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकं । लतावितानसम्पन्नं चौक्षमित्यभिधीयते ॥" भा. ।

चौर: (क:) । पुं । खर्परे । वै.निघ. । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । रा.नि.व.२० । वै.निघ.अपस्मा. चि वचाद्यघृते ।

चौरिक: । पुं । चोरनामगन्धद्रव्ये । चोरपुष्प्याम् । চোরহুলী । च.द.वा.व्या.चि.अष्टादशशतीप्र.तैले ।

चौरी । स्त्री । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

च्यवनप्राश: । पुं । राजयक्ष्माधिकारे । दशमूलं बला मुद्गपर्णी माषपर्णी पिप्पली कर्कटशृङ्गी भूम्यामलकी द्राक्षा जीवन्ती कुष्ठं अगुरु हरीतकी ऋद्धि: (अभावे बला) वृद्धि: (अभावे महाबला) जीवक: ऋषभक: (अभावे गुडूची वंशरोचना) शटी मुस्ता पुनर्नवा मेदा (अभावे अश्वगन्धा) सूक्ष्मैला उत्पलं रक्तचन्दनं भूकुष्माण्डं वासामूलं काकोली काकजङ्घा प्र. १ प. पोटलीबद्धा आमलकी ५०० शतं, क्वाथार्थं जलं ६४ श. शे. १६ श. । अथ क्वाथं गालयेत् । आमलकानि निष्कुलीकृतपिष्टानि कारयेत् । आमलकभर्ज्जनार्थं तिलतैलं ६ प. घृतं ६ प. सिता ५० प. एकत्र पक्वा लेहपाके सिद्धे शीतले च प्रक्षेप: मधु ६ प. वंशलोचना ४ प. पिप्पलीचूर्णं २ प. त्वगेलापत्रनागकेशराणां चूर्णं प्र. २ तो. । দশমূল, বেলেড়া, মুগানী, মাষাণী, পিপুল, কাঁকড়াশৃঙ্গী, ভুঁই আমলা, দ্রাক্ষা, জীবন্তী, কুড়, অগুরু, হরীতকী, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, জীবক, ঋষভক, শটী, মুতা, পুনর্নবা, মেদা, ছোট এলাচ, উৎপল, রক্তচন্দন, ভূমিকুষ্মাণ্ড, বাসকমূল, কাকোলী, কাকজুঁটী প্রত্যেকে ১ প. পোটলীবদ্ধ আমলকী ৫০০ শত, কাথার্থ জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. । ছাঁকিয়া কাথ লইবে। এবং পোটলীবদ্ধ আমলকী আঁটী ফেলাইয়া দিয়া শস্য বাটিয়া লইবে। আমলকী ভর্জনার্থ তিলতৈল ৬ প. ঘৃত ৬ প. মিছরি ৫০ প. একত্র পাক করিয়া লেহপাক সিদ্ধ হইলে এবং শীতল হইলে প্রক্ষেপ মধু ৬ প. বংশলোচন ৪প. পিপুল ২প. গুড়ত্বক্, এলাচ, তেজপত্র, নাগেশ্বর প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তো. । च. । सा.कौ. । [शं.र. ।

च्युति: । स्त्री । भगे । हे.च. । पायौ । मलद्वारे

च्युरव: । पुं । कफजक्रिमिभेदे । च.वि.७अ. ।

छ

छग: । पुं । छागे । त्रिका. ।

छगण: । पुं, क्ली । करीषे । त्रिका. ।

छगल: (क:) । पुं, स्त्री । छागे । अम. । मे. ।

छगला । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । বীজতাড়ক । श.र. ।

छगलाण्ड्री (ण्डी) । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । र.मा. । सु.सू.३९अ. । छगलाण्त्रीलतायाम् । ছাগলবেঁটে । श.टी.र. ।

छगलान्त्रिका (न्त्री) । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । रा.नि.व.३ । नीलवृक्षायाम् । प.मु. । सु.सू.३८अ. । गुणा:—कषाया तिक्ता स्वादु: रक्तपित्तघ्नी लघु: कफघ्नी बालवर्द्धनी संग्राहिणी च । सु.सू.४६अ. । [मिश्र. ।

छगली । स्त्री । वृद्धदारके । प.मु. । छाग्याम् ।

छच्छिका । स्त्री । समनवनीततक्रे । ননি তুলিবার ঘোল । वै.निघ. ।

छटाफल: । पुं । नारिकेलवृक्षे । तालवृक्षे । वै.निघ. । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

छत्रम् । क्ली । आतपत्रे । ছাতা । तस्य कर्माद

पनिवारणार्थं व्यवह्रियते। छत्रधारणगुणाः—छ-त्र्यातपधूलिवायुहिमनाशि वर्णकरं चक्षुष्यं गुप्तत्रा-णकरणमङ्गलकारि च। राज.२प.। "वर्षानिलरजो-घर्म्महिमादीनां निवारणम्। बल्यं चक्षुष्यमोजस्यं शर्म्मदं छत्रधारणम्॥" सु.चि.२४अ.।

छत्रः (त्रकः) । पुं। रक्तकोकिलाक्षवृक्षे। लाल कुलियाखाड़ा। मूलेन पत्रेण च छत्राकारवृक्षे। छा-ताविया विष। र.मा.। जलकाके। मत्स्यरङ्गप-क्षिणि। माछराङा पाखी। श.च.। भूतृणे। ग-न्धतृण। रा.नि.व.८।

छत्रकी । स्त्री। लिङ्गनाशरोगे, दृष्ट्युपसर्गविशे-षे। यथा—"छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका।" वा.उ.१४अ.। [नि.व.८।

छत्रगुच्छः । पुं। गुच्छतृणे। हिं बलहा। रा.

छत्रधान्यम् । क्ली। धन्याके। धनिया। वै.निघ.।

छत्रपत्र(क)म् । क्ली। स्थलपद्मे। त्रिका.। पुं। भूर्ज्जपत्रवृक्षे। भूर्जपत्र गाछ। र.मा.। स-प्तपर्णवृक्षे। मानके। कश्चित्।

छत्रपर्णः । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। रा.नि.व.११।

छत्रपर्पटी । स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायां। पङ्क-पर्पटी। प.मु.।

छत्रपुष्प(क)म् । क्ली। तिलकपुष्पे। वै.निघ.।

छत्रपुष्पी । स्त्री। स्थूलशतावर्यां। वै.निघ.।

छत्रवृक्षः । पुं। स्वनामख्यातवृक्षे। छाताविया विष। र.मा.।

छत्रा । स्त्री। स्वनामप्रसिद्धौषधौ। सु.चि.३० अ.। See ओषधिगणः। शताह्वाख्यक्षुपे। शुल्-फा। रा.नि.व.४। वा.सू.२८अ.। अजाज्यां। मधु-रिकायाम्। मौरी। रा.नि.व.४। च.वि.८अ.। "अजाजी मधुरिका वा।" च.द.। सि.यो.उन्मा. चि.महापैशाचघृते। "कायस्था शूकरी छत्रा।" भूतृणे। गन्धतृण। शिलीन्ध्रे। कौँड़कछाता। मे.। धन्याके। धनिया। "छत्रा धान्यं वितुन्न-कम्।" मद.व.२। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६। आमलक्यां। वै.निघ.२भ.अरोच.चि.छत्रादिचूर्णे।

छत्राकः । पुं। जालवर्व्वुरकवृक्षे। बाबलावि-शेष। रा.नि.व.८। आमलकवृक्षे। वै.निघ.।

छत्राकी (ची) । स्त्री। रास्नायाम्। अम.।

छत्राङ्गम् । क्ली। हरितालविशेषे। गोदन्त हरिताल। प.मु.। See गोदन्तम्।

छत्रातिच्छत्रः (त्रा) । पुं, स्त्री। सुगन्धा-ख्यतृणविशेषे। स जलजः छत्राकारश्च भवति काश्मीरस्थदिव्यसरसि दृश्यते। श.र.। (त्रे) द्वी-षपुष्पीद्वये। छोट बड़ घलघसिया। सि.यो. उन्मा.चि.पैशाचघृते। श्रीकण्ठः।

छत्रिका । स्त्री। शिलीन्ध्रे। कौँड़कछाता, पातालफोड़, भूँइ फोड़। सा नानास्थानज-भेदेन बहुधा। सा. गुणाः—शीता कषाया स्वादुः पिच्छिला छर्द्यतीसारज्वरकफरोगकरी गुरुश्च। पलालजा तु स्वादुपाका रुचा च। तथा वेणुज-गोष्ठजशुचिस्थानजकाष्ठजश्वेतछत्रिकाश्च दोषकर्य्यः निन्दिताश्च। राज.।

छत्री (त्रिन्) । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। वै.निघ.। ना-पिते। श.र.। त्रि। छत्रविशिष्टे।

छदः । पुं। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। गेँठेला। तमाल-वृक्षे। पत्रे। पाता। मे.। तेजपत्रवृक्षे। भैष.वा. व्या.गन्धकयते।

छदनम् । क्ली। तमालपत्रे। तेजपत्र। रा. नि.व.६। त्वचि। गुड़त्वक्। वै.निघ.। पत्रे। पक्षे। मे.।

छदपत्रः । पुं। भूर्ज्जवृक्षे। र.मा.।

छदवल्लभः । पुं। ग्रन्थिपर्णमूले। गेँठेलार मूल। वै.निघ.। [मे.।

छद्मद्विजः । पुं। कङ्कपक्षिणि। काँक पक्षी।

छद्मा । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६।

छद्मिका । स्त्री। गुड़ूच्याम्। रा.नि.व.३। म-ञ्जिष्ठायाम्। वै.निघ.।

छद्वरः । पुं। दले। वै.निघ.।

छन्दः । पुं। विषे। श.र.।

छमिः । पुं। ऊर्णनाभौ। माकड़शा। वै.निघ.।

छरिषा । स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। वै.निघ.।

छर्दम् । क्ली। वमनवेगे, वमने। ह.च.।

छर्दनः । पुं। निम्बवृक्षे। मदनवृक्षे। मयना गाछ। प.मु.। क्ली। वान्ती। मा.नि.।

छर्द्दिः (र्द्दी) । स्त्री, क्ली । वान्ती । वमन । रा.नि.व.२० । सा पञ्चधा । यथा—"दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैः बीभत्सालोकनादिभिः । छर्द्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते । अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि । अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्म्यैश्च भोजनैः । श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रमिदोषतः । नार्य्याश्चापन्नसत्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः । बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् । छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः । निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः । हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः । द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ॥" मा.नि. ।

छर्द्दिका । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् । अपराजिता । रा.नि.व.५ । वान्ती ।

छर्द्दिकारिपुः } पुं । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।
छर्द्दिघ्नरिपुः } वै.निघ. ।

छर्द्दिघ्नः । पुं । निम्बवृक्षे । र.मा. ।

छर्द्दायनिका (नी) । स्त्री । कर्कटिकायां । काँकुड़ । वै.निघ. ।

छल्लिः (ल्ली) । स्त्री । चर्म्मणि । छाल । श.र. । द्रव्यविशेषे । भवरछाली इति महाराष्ट्रे । वै.निघ.२भ. अतिसा.चि.जम्ब्वादिचूर्णे । पुष्पविशेषे । मे. ।

छविपत्रकः । पुं । छत्रिकाख्याम् । विछाति । भैष.कुष्ठ-चि.कन्दर्पसारतैले ।

छागः । पुं । स्वनामख्यातपशौ । छागल । गुणाः—"नातिशीतो गुरुः स्निग्धः मन्दपित्तकफः स्मृतः । छागलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥" सु.सू.४६अ. ।

छागकर्णः । पुं । सर्ज्जतरौ । शाल गाछ । शाकतरौ । शेगुन गाछ । वै.निघ. ।

छागघृतम् । क्ली । छागीनवनीतजघृते । छागघृत । गुणाः—चक्षुष्यं दीपनं बलवर्द्धनं कासश्वासक्षयरोगराजयक्ष्मसु हितञ्च । रा.नि.व.१५ ।

छागणः । पुं । करीषाग्नौ । घुँटेर आगुन । चिका. ।

छागदधि । क्ली । छागीदुग्धकृतदधनि । छागदुधेर दइ । गुणाः—वातकफघ्नं लघु उष्णं नेत्ररोगे हितं अर्शःश्वासकासघ्नं रुच्यं दीपनं पाचनञ्च । रा.नि.व.१५ । "आजं दधि भवेच्छ्रेष्ठं क्षयवातविनाशनम् । दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्निप्रदीपनम् ॥ विपाके मधुरं हृद्यं रक्तपित्तप्रसादनं । अस्य प्राभातिकं प्रोक्तं वातपित्तनिबर्हणम् ॥" अत्रि,८अ. ।

छागदुग्धम् । क्ली । अजादुग्धे । छागलदुध । मं शेलीदुध । कं पुट्टआडिनहालु । गुणाः—कषायं मधुरं शीतं ग्राहि लघु पित्तक्षयापहारि कासज्वरघ्नं रुधिरातिसारे हितं त्रिदोषघ्नञ्च । अत्रि,८अ. । लघुकायत्वात् नानाद्रव्यनिषेवणात् नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं छागाजदुग्धं गोदुग्धवीर्य्यादधिकगुणं क्षीणदेहेषु पथ्यतमञ्च । स्थूलाजदुग्धं गुणैः किञ्चिदूनम् । रा.नि.व.१५ ।

छागनवनीतम् । क्ली । छागीदुग्धोत्थनवनीते । छागलदुधेर ननी । गुणाः—लघु मधुरं कषायं त्रिदोषघ्नं चक्षुष्यं दीपनं बल्यं सदाहितञ्च । प्रत्यग्रनवनीतं क्षयकासनेत्ररोगकफघ्नं बल्यम् अतिदीपनञ्च । रा.नि.व.१५ ।

छागभोजी (इन्) । पुं । ईहामृगे । वृके । रा.नि.व.१९ । त्रि । छागभक्षके ।

छागमांसम् । क्ली । छागलमांसे । शि.यो. गुणाः—लघु स्निग्धं नातिशीतं रुचिप्रदं निर्द्दोषं वातपित्तघ्नं मधुरं बलदं पुष्टिदञ्च । छागपोतमांसं लघु शीतलं प्रमेहघ्नञ्च । तृणचारिच्छागपोतमांसम् ईषल्लघु बलदञ्च । रा.नि.व.१७ । "छागमांसं परं हृद्यं बृंहणं बलवर्द्धनं । स्निग्धं मधुरमभिष्यन्दि नात्युष्णं धातुसाम्यकृत् ॥" राज. । निघण्टुसिताख्यछागमांसगुणाः—कफकृत् गुरु शीतः शुक्रकरं बलकरं मांसवर्द्धकं वातपित्तघ्नञ्च । छागमांसगुणाः—वातलं रूक्षञ्च । तद्वत्सं रुचिप्रदम् । भा. । शुक्रवर्द्धकमिति हष्टफलम् ।

छागलः (कः) । पुं । छागे । रा.नि.व.१९ मत्स्यविशेषे । आड़ माछ । तस्य लक्षणं—"श्वेतकायं समदीर्घकर्णं निःशल्कं छागलकं वदन्ति गले विकटः किल तस्य पृष्ठे कण्टः ।" तन्मांसगुणाः—सुपथ्यः रुचिदः बलप्रदश्च । रा.नि.व.१९

छागला (लिका, ली) । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । म.सु. । रा.नि.व.३ । [व.१...

छागलान्त्रः (न्त्रिः) । पुं । ईहामृगे । रा....

छागलाद्यः । पुं । मल्लिकाकुसुमवृक्षे । प.ह

ছাগশকৃৎ। ক্লী। ছাগবিষ্ঠায়াম্। ছাগলনাদি।

ছাগশত্রু:। পুং। দ্বীপিশি। বৈ.নিঘ.।

ছাগশৃঙ্গী। স্ত্রী। অজশৃঙ্গ্যাম্। ভা.ম.৪ভ.। সুবক্কত্ব দ্রি.।

ছাগাদ্যঘৃতম্। ক্লী। যক্ষ্মরোগে হিতম্। পাঠ: —"ছাগমাংসতুলাং গৃহ্য সাধয়েন্নল্বণতোয়ত:। পাদশেষেণ তেনৈব সর্পি:প্রস্থং বিপাচয়েৎ। ঋদ্ধির্বৃদ্ধিশ্চ মেদে দ্বে জীবকর্ষভকৌ তথা। কাকোলী ক্ষীরকাকোলী পৃথক্ কল্কৈ: পলোন্মিতৈ:। সম্যক্ সিদ্ধে চাবতার্য্য শীতে তস্মিন্ প্রদাপয়েৎ। শর্করায়া: পলান্যষ্টৌ মধুন: কুড়বং ক্ষিপেৎ॥" ছাগমাংস ১০০ প. বারি ৫৪ শ. শে. ১৬ শ. ঘৃতং ৩২ প.। কল্কার্থং—ঋদ্ধি: বৃদ্ধি: মেদা মহামেদা জীবক: ঋষভক: (উক্তদ্রব্যাণামভাবে বলা গোরক্ষতণ্ডুলা অশ্বগন্ধা অনন্তমূলং গুড়ুচী বংশরোচনা) কাকোলী ক্ষীরকাকোলী প্র. ১ প.। ছাগমাংস ১০০ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ঘৃত ৩২ প.। কল্কার্থ—ঋদ্ধি (অভাবে বেলেড়া), বৃদ্ধি (অভাবে গোরক্ষ চাকুলিয়া), মেদ, মহামেদ (অভাবে অশ্বগন্ধা, অনন্তমূল), জীবক, ঋষভক (অভাবে গুলুঞ্চ, বংশলোচন), কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী প্রত্যেকে ১ প.। সা. কৌ.। চ.দ.। বৃহদ্যথা—"ছাগমাংসতুলাঞ্চৈব দশমূল্যা: শতং পলং। অশ্বগন্ধাপলশতং বাট্যালকশতন্তথা। জলদ্রোণে বিপক্তব্যং প্রত্যেকং পাদশেষিতং। ঘৃতাঢ়কং পচেত্তেন ক্ষীরং সর্পি:সমং তত:। শতাবরীরসঞ্চৈব দাতব্যো ঘৃততুল্যক:। তাম্রপাত্রে দৃঢ়ে চৈব শনৈর্মৃদ্বগ্নিনা পচেৎ। অস্যৌষধস্য সিদ্ধস্য কল্ক: স্যাচ্ছুক্তিসম্মিত:। জীবন্তী মধুকং দ্রাক্ষা কাকোল্যৌ নীলমুৎপলং। মুস্তঞ্চ চন্দনং রাস্না পর্ণিন্যৌ দ্বয়শারিবে। মেদে দ্বে চ তথা কুষ্ঠং জীবকর্ষভকৌ শটী। দার্ব্বী প্রিয়ঙ্গু: ত্রিফলা নতং তালীশপত্রকৌ। এলা পত্রং বরী নাগং জাতীকুসুমধান্যকে। মঞ্জিষ্ঠা দাড়িমং দারু এলবালুকরেণুকে। বিড়ঙ্গং জীরকঞ্চৈব পেষয়িত্বা বিনিক্ষিপেৎ। বস্ত্রপূতে সুশীতে চ শর্করাপ্রস্থসংযুতম্॥"......। মূর্চ্ছিত গব্য ঘৃত ১৬ শ. নপুংসক ছাগের মাংস ১০০ প. ক্বাথার্থ দশমূল প্রত্যেকে ১০ প. অশ্বগন্ধা ১০০ প. বেলেড়া ১০০ প. জল প্র. ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। উক্ত ছাগমাংসাদির প্রত্যেক ক্বাথ ঘৃতের সঙ্গে পাক করিবে। দুগ্ধ ১৬ শ. শতমূলীরস ১৬ শ.। কল্কার্থ—জীবন্তী, যষ্টিমধু, দ্রাক্ষা, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, নীলোৎপল, মুতা, রক্তচন্দন, রাস্না, শালপাণি, চাকুলে, শ্যামা লতা, অনন্তমূল, মেদ, মহামেদ (অভাবে অশ্বগন্ধা, অনন্তমূল), কুড়, জীবক, ঋষভক (অভাবে গুলুঞ্চ, বংশলোচন), শটী, দারুহরিদ্রা, প্রিয়ঙ্গু, ত্রিফলা, তগরপাদুকা, তালীশপত্র, পদ্মকাষ্ঠ, এলাইচ, তেজপত্র, শতমূলী, নাগেশ্বর, জাতীপুষ্প, ধনিয়া, মঞ্জিষ্ঠা, দাড়িম, দেবদারু, এলবালুক, রেণুক, বিড়ঙ্গ, জীরা প্রত্যেকে চূর্ণ ৪ তো. বস্ত্রে ছাঁকিয়া প্রক্ষেপ শর্করা ১৬ প.। সা.কৌ.। রস.র.। অন্যৎ বাতব্যাধৌ। "আজং চর্ম্মবিনির্ম্মুক্তং ত্যক্তশৃঙ্গখুরাদিকম্। পঞ্চমূলীদ্বয়ঞ্চৈব জলদ্রোণে বিপাচয়েৎ। তেন পাদাবশেষেণ ঘৃতপ্রস্থং বিপাচয়েৎ। জীবনীয়ৈ: সযষ্ট্যাহ্বৈ: ক্ষীরঞ্চৈব শতাবরীং। ছাগলাদ্যমিদং নাম্না সর্ব্ববাতবিকারনুৎ। দ্রোণী দ্রব্যতুলা জ্ঞেয়া স্যাচ্ছাগদশমূলয়ো:। পৃথক্ তুলার্দ্ধং যষ্ট্যাহ্বয়ং দেয়ং দ্বিধোদিত:॥" ছাগমাংস ৫০ প. দশমূল ৫০ প. জীবনীয়াদি দশক প্র. ৪ তো. ১ মা. ১ র. যষ্টিমধু ১০ তো. ১ মা. ১৩ র.। চ.দ.বা.ব্যা.। ছাগলক্ষণং যথা—"নাতিবালা ন সূতাশ্চ ন বৃদ্ধা ন চ রোগিণ:। মধ্যস্থাস্তরুণা গ্রাহ্যা ক্লব্যা বৃষ্যা বিশেষত:॥ তুলাদ্রব্যে জলদ্রোণ ইতি বাক্যবলাদিহ। পৃথক্ তুলার্দ্ধং চক্রেষ্টং দশমূলাজমাংসয়ো:॥" তুলার্দ্ধং পঞ্চাশৎপলানি। ছাগমাংসং ৫০ প. দশমূলং ৫০ প. জলং ৫৪ শ. শে. ১৬ শ.। "ক্বাথ্যাচ্চতুর্গুণং বারীত্যাদিবাক্যবলাৎ পুন:। চতু:ষষ্টিপলং ক্বাথ্যং বৃন্দকুণ্ডস্য সম্মতম্॥" এতন্মতেন ছাগমাংসং ৩২ শ.। এতচ্চাক্রতিলাভাদিতি বকুল:। দশমূলস্য প্রত্যেকমষ্টরক্তিকোপেতদ্বাদশমাষাধিকপলত্রয়ম্। যথ দশমূলস্য প্র. ৩ প. ১২ মা. ৮ র.। জলং পূর্ব্ববৎ। অস্মন্মতেন প্রায়: প্রচার:। পৃথগেব জলদ্রোণার্দ্ধেন মাংসক্বাথমেকাহেন কৃত্বা ব্যবহরন্তি বৃদ্ধা:। দশমূলেন সহ ক্বাথকরণে তু ব্যুষিতোঽপি মাংসক্বাথো ন দোষল:। যদুক্তং "কেবলস্তৌদ্ভিদাদ্যস্তক্বা-

णो व्युष्टस्तु दीपन'' इति । चीरं घृतसमं । चीर-साहचर्य्यात् शतावर्य्या रसोऽपि घृतसमः । जीव-नीयं जीवनीयदशकं । अत्र प्रविष्टमपि यष्टिमधु पुनरुक्तं भागद्वयग्रहणार्थं । यदुक्तं "घृततैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते । तज्ज्ञातव्यमिहार्थेन भागतो द्विगुणेन च ॥" इति । जलस्थलजभेदात् यष्टिमधुद्वयग्रहणमिति तु चक्रः । र.स.र. ।

छागिका (गी) । स्त्री। छागस्त्रियाम् । धाड़ि छागल। मांसगुणाः—मधुरं शीतलं ग्राहि दीपनं रक्तपित्तहरं चयकासहरं कषायं लघु अतिसार-ज्वरघ्न । अप्रसूतामांसं पीनसघ्नं शुष्ककासेऽरुचौ शोषे च हितम् अग्निदीपनञ्च । भा. ।

छागीतक्रम् । क्ली। छागीघोलि । छागलदुधेर घोल । गुणाः—"छागलं लघु सस्निग्धं त्रिदोष-शमनं परं । गुल्मार्शोग्रहणीशूलपाण्डुामयविनाश-नम् ॥" अत्रि.८अ. । See अजातक्रम् ।

छागीमूत्रम् । क्ली । अजामूत्रे । See अजा-मूत्रम् । [शुओड़ा गाछ । वै.निघ. ।

छागीचीरविनाशनः । पुं । शाखोटवृचे ।

छात्र(क)म् । क्ली । सरघाभिः वरटाभिर्वा कृते छत्राकारपटलसञ्चिते मधुनि । बोलताचाकेर मधु । तच्च आपीतवर्णम् । "छत्राकारन्तु पटलं स-रघाः पीतपिङ्गलाः। यत्कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु छा-त्रकमीरितम् ॥" गुणाः—विविधमेहकृमिहरं गु णोत्तरञ्च पौत्तिकात् । रा.नि.व.१४ । कृमिश्वित्र-रक्तपित्तहरं गुरु च । राज. । "वरटाः कपिलाः शीताः प्रायो हिमवती वने । कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रमधु स्मृतम् । छात्रकं स्याच्च कपिलं पि-च्छिलं शीतलं गुरु । स्वादुपाकं कृमिश्वित्ररक्तपि-त्तप्रमेहजित् । भ्रमतृण्मोहविषकृत् तर्पणञ्च गुणा-धिकम् ॥" भा. । [ति । टाट्का घृत । श.च. ।

छात्रदर्शनम् । क्ली । प्रत्यग्रघृते, हैयङ्गवीनघृ-

छात्रशर्करा । स्त्री । छात्रमधुकृतशर्करायाम् । गुणैश्छात्रमधुसदृशा । रा.नि.व.१४ ।

छादनम् । क्ली । पत्रे । अ.टी.भ. । पुं । नीला-म्लानवृचे । नील झाँटी । रा.नि.व.१० ।

छाया । स्त्री । प्रभायाम् । वर्णप्रभाश्रिता या सा छाया । सा चित्याद्याश्रयभेदेन पञ्च भवति । च. इ.७अ. । छायाः श्यावलोहितनीलपीतादयो री-गिणां मरणसूचकाः भवन्ति । सु.सू.३१अ. । रौद्र-शून्यतायां । छाया । सा. गुणाः—शीतला मधुरा दाहश्रमहरा । वा. । श्रमभ्रममूर्च्छासन्तापघ्नीति मेघच्छाया । राज.२प. । वटच्छाया बलवर्णप्रसा-दनी । च. । [त्रिका. ।

छायातरुः । पुं । छायाप्रधानवृचे, वटादौ ।

छायामित्रम् । क्ली । छत्रे । श.र. ।

छायावृक्षः । पुं । अश्वत्थवृचे । वै.निघ. ।

छिक्क(ण)म् (क्का) । क्ली, स्त्री । चवथौ । हाँचि । वै.निघ. । [भा. ।

छिक्कणी । स्त्री। छिक्किन्याम् । हेँचेता गाछ ।

छिक्करः । पुं । आरण्यजीवविशेषे । गुणाः— "छिक्करो लघु रुक्षो च मधुरो दीपनाशनः । तुल्यो हरिणमांसेन ज्वरेष्वपि प्रशस्यते ॥" अत्रि.२०अ.

छिक्किका (नी) । स्त्री । (Artemisia sternutatoria.)स्वनामख्यातलतायां । हेँचे-ता गाछ । हिं नाकछिकनी । गुणाः—कटुका रुच्या तीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत् वातरक्तहरी कुष्ठ कृमिवातकफापहा च । भा । [वै.निघ.

छिक्किपत्रा । स्त्री । छिक्किन्याम् । हेँचेता

छित्तिः । पुं । करञ्जवृचे । श.च. ।

छिद्रम् । क्ली । कीतसि । रा.नि.व.१८। २०अ

छिद्रवैदेही । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । गजपि पुल । रा.नि.व.६ ।

छिद्रान्तः । पुं। नले। नल गाछ । रा.नि.व.

छिद्राफलः । पुं । मायाफलवृचे । वै.निघ.

छिद्रोदरम् । क्ली । चतोदररोगे । क्षत उदरौ । तस्य लक्षणं चरके यथा—"तदधो व्याः प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदकोदरस्य च.यथा स्वं दोषाणां रूपाणि दर्शयति । अपिचात् सलोहितपीतपिच्छिलकुणपगन्धमवर्चं उपवे हिक्काश्वासकासतृष्णाप्रमेहारोचकाविपाकदौर्ब्ब परीतश्च भवति । एतच्छिद्रोदरं विद्यात् ।''

छिन्नम् । क्ली । सद्योव्रणविशेषे । "तिरश्चं ऋजुर्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत् । गात्रस्य प पातितं छिन्नमित्युपदिश्यते ॥'' सु.चि.२अ.

भाव्यभप्राश्रिनामभङ्गरोगभेदे। अन्यतरपार्श्ववि-श्लिष्टमिति तल्लक्षणम्। सुनि.१५अ.। तच द्विधा एकं विदीर्णं संलग्नञ्च। अन्यत् विदीर्णं द्विधाभूतञ्च। भा.म.४भ.।

छिन्नग्रन्थिनिका। स्त्री। चिपर्णिकायाम्। रा.नि.व.७। गोरचमुण्डाम्। वै.निघ.।

छिन्नपत्रा (त्री)। स्त्री। अम्बष्ठायाम्। पू-दिना। रा.नि.व.४। [वै.निघ.।

छिन्नपत्रिका (त्री)। स्त्री। आम्रातकवृक्षे।

छिन्नपुष्पा। स्त्री। तिलकवृक्षे। তিল গাছ। वै.निघ.।

छिन्नरुहः। पुं। तिलकक्षुपे। रा.नि.व.१०।

छिन्नरुहा। सल्लकीवृक्षे। रा.नि.व.११। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३। "छिन्नरुहातिक्तरोहिण्यौ।" सि.यो.कफज्व.चि.। स्वर्णकेतकीवृक्षे। रा.नि.व. १०। [ওগ্না ধান। See शालिः।

छिन्नरूढ़शालिः। पुं। रोपितशाली। রো-

छिन्नरोहा। स्त्री। गुडूच्याम्। वा.सू.श्यामा-द्य.व.। [काशचि.त्रिकटुकादिचूर्णे।

छिन्नलता। स्त्री। गुडूच्याम्। वै.निघ.२भ.

छिन्नवेशिका। स्त्री। पाठायाम्। আক-নাদি। श.च.।

छिन्नश्वासः। पुं। पञ्चविधश्वासान्यतमे श्वास-रोगे। ছিন্ন শ্বাসরোগ। लक्षणं—"यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्व्वप्राणेन पीड़ितः। न वा श्वसिति दुः-खार्त्तो मर्म्मच्छेदरुगर्द्दितः। आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना। विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः। विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्र-लपन्नरः। छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विज-हात्यसून्॥" मा.नि.।

छिन्नांशुका। स्त्री। क्षिप्तनामशरीगे, क्षुद्रपस-र्गविशेषे। "विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक् छिन्नांशुका स्मृता।" वा.उ.१४अ.।

छिन्ना। स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३। महा-नीलकण्ठरसे। महाश्रावणिकायाम्। रा.नि.व.५। सल्लकीवृक्षे। रा.नि.व.११। कन्दगुडूच्याम्। वै. निघ.।

छिन्नाङ्गी। स्त्री। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

छिन्नोद्भवा। स्त्री। गुडूच्याम्। रा नि.व.३। सि.यो.जीर्णज्वरे।

छिन्नोन्नतकुक्षिः। स्त्री। सविषजलौकाभेदे। ছিনে জোঁক। सु.सू.१३अ.।

छिलिहिण्टः (ण्डः) (ण्टी)। पुं, स्त्री। पातालगरुड़ीलतायाम्। हिं छिरिहिटा। मद.। भा.।

छिल्ली। स्त्री। छिलिहिण्टायाम्। वै.निघ.।

छुछुन्दरः (री)। पुं, स्त्री। चुचुन्दर्य्याम्। ছুঁচো। हिं छुछुन्दर। तद्दृष्टे विद्रेदः ग्रीवास्तम्भो जृम्भनञ्च भवति। सु.कल्प.६अ.। [मूल। वै.निघ।

छुरम्। क्ली। कपिकच्छुमूले। আলাকুশীর

छुरा। स्त्री। सुधायाम्। চূণ। हारा.।

छुरिकः। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। प.मु.।

छुरिका। स्त्री। वन्ध्यायां गवि। पालङ्क्याशाके। भा.। अस्त्रभेदे। ছুরি। [व.५।

छुरिकापत्री। स्त्री। श्वेतानामक्षुपे। रा.नि.

छेकः। पुं। गृहासक्तपक्षिणि। मृगे। मे.।

छेदः। पुं। खण्डे। त्रिका.। व्रणादिच्छेदने। स चतुर्व्विधः गोतीर्थकः सर्व्वतोभद्रः दललाङ्गलकः लाङ्गलकाख्यश्च। "पार्श्वे गतेन शस्त्रेण छेदो गो-तीर्थको मतः। सर्व्वतः सर्व्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदो-ऽर्द्धलाङ्गलः। पार्श्वद्वये लाङ्गलकः॥" तत्र गोती-र्थकः काव्यगत-गोमूत्रिकाकारः। सर्व्वतोभद्रः भद्रकाव्याकारः। य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स द-ललाङ्गलकः। कुटासञ्जितहलाकारः पार्श्वद्वये य-श्छेदः स लाङ्गलकाख्यः सम्पूर्णहलाकारः। वा, उ.२८अ.अरुणः।

छेदकम्। क्ली। कान्तलौहे। रा.नि.व.१३।

छेदनम्। क्ली। द्विधाकरणे, कर्त्तने। वायुज-न्यव्रणवेदनायाम्। सु.सू.२२अ.। कफादिनाशकौ-षधवर्गे। यथा त्रिकटु। [नि.व.११।

छेदनीयः। पुं। कतकवृक्षे। निर्म्माल्य। रा.

छेदी। त्रि। विश्लेषकरे। वा.सू.टी.हेमा.। पुं। कतकवृक्षे। वै.निघ.।

छिद्र: । त्रि । नि:शेषं छेदार्हे । ते च भगन्दरादयो रोगाः । सु.सू.५ अ. ।
छेलुः । पुं । सोमराज्याम् । अ.च. ।
छोटिका । स्त्री । अङ्गुलिध्वनौ । तुड़ि । छिंचुटकी । भा. । [नच्छोदवारिणा ।"
छोदः । पुं । चूर्णे । सि.यो.दाह.चि. । "चन्द-
छोलङ्गः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । टाबा नेबू । प.मु. ।
छोहारा । स्त्री । शुष्कमहाखर्ज्जूरे । "खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्त्यते ॥" भा. । See खर्ज्जूरी ।

ज

जः । पुं । मृत्युञ्जये । मे. । विषे । तेजसि । अ.र. ।
जकुटम् । क्ली । वार्त्ताकुपुष्पे । বেগুনফুল । भ्रवि.३स्थान.५६अ. । पुं । कुक्कुरे । मे. ।
जगत् । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । पञ्च पर्पटी । भैष.ज्व.चि.प्राणेश्वररसे ।
जगदुन्मादका । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।
जगन्नुः । पुं । अग्नौ । कीटभेदे । विश्व. । अ.र. ।
जगलः । पुं । कादम्बर्य्याः सुराया घनतरभागे । ভেতো বা পাঁচী মদ । शार्ङ्ग. । गुणाः —पाचनो ग्राही रूक्षः मेदःकृत् विष्टम्भी दोषपाचनश्च । वा.टी.हेमा. । सुराकल्के । মদের মেতা । गुणाः— "ग्राह्युष्णो जगलः शोफो रूक्षस्तृट्कफशोफहृत् । हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत् ॥" सु.सू.४६अ. । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । पिष्टकसुरायाम् । मे. । क्ली । गोमये । र.मा. ।
जग्धिः । स्त्री । भोजने । रा.नि.व.२० ।
जघनः । पुं । शरीरावयवे, कटिप्रदेशे । "नितम्बपरमं श्रोणिः स्त्रीणां जघनमग्रतः ।" रा.नि.व.१८ । कट्यधःस्थाने । वै.निघ. ।
जघनकूपकौ । पुं । सन्धिस्थलद्वये । डला. ।
जघनेफला । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । काकडुमुर । अम. । ज.द.११अ. ।
जघन्यम् । क्ली । शिश्ने । मे. ।
जङ्गमकुटी । स्त्री । तृणादिच्छत्रे । त्रिका. ।
जङ्गमविषम् । क्ली । सर्पादिविषे । तच्चाश्रयभेदेन षोडशधा । ते चाश्रयाः दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धितगुदास्थिपित्तशूकशवादयः । तत्र दृष्टिनिःश्वासविषाः दिव्याः सर्पाः, भौमा दंष्ट्राविषाः, मार्ज्जारश्ववानरादयो दंष्ट्रानखविषाः, चिपिटाद्यो मूत्रविषाः, मूषिकाः शुक्रविषाः, लूताश्च लालामूत्रपुरीषमुखार्त्तवादिविषाः, वृश्चिकादय आलविषाः, विषश्वताखिसर्पकण्टकवरटामत्स्यास्थीनि चेति अस्थिविषाणि, शकुलीमत्स्यादयः पित्तविषाः । सु.कल्प.३अ. ।
जङ्गलम् । क्ली । मांसे । निर्ज्जनदेशे । त्रिका. ।
जङ्गालम् । क्ली । रञ्जनद्रव्यभेदे । জাঙ্গাল রং । अर्क चि. ६शतकं । [अ.र. ।
जङ्गुलम् । क्ली । विषे । त्रिका. । जाङ्गुलीफले ।
जङ्घा । स्त्री । गुल्फोर्द्धजान्वधोभागे । জাং । रा.नि.व.१८ । काकजङ्घायाम् । च.चि.६अ. ।
जङ्घापर्व्व । क्ली । ऊरुमध्यस्थपर्व्वणि । वै.निघ.
जङ्घापिण्डिका । स्त्री । जङ्घाद्वये । উভয় জঙ্ঘা । च.शा.७अ. । इन्द्रवल्लौ । পায়ের ডিম্ ।
जङ्घालः । पुं । जाङ्गलमृगभेदे, एणहरिणर्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रपृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतिषु मृगेषु । तन्मांसञ्च कषायं मधुरं लघु वातपित्तघ्नं तीक्ष्णं हृद्यं वस्तिशोधनञ्च । सु.सू.४६अ. ।
जङ्घाशूलम् । क्ली । वातव्याधिभेदे । नि. ।
जङ्घास्थि । क्ली । जङ्घानलकास्थनि, ते च द्वे । জঙ্ঘার নলা । च.शा.७अ. ।
जटरः । पुं । उदरे । द्वि.कोषः ।
जटा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ । रुद्रजटालतायाम् । रा.नि.व.३ । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । वा.उ.५अ. । तरुमूले । वै.निघ. । कपिकच्छ्वाम् । र.मा.

जटान्ता । स्त्री । जटामांस्यां । भूम्यामलक्यां । वै.निघ. ।

जटामांसी । स्त्री । (Valeriana jatámámsí.) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यविशेषे । জটামাংসী । सा त्रिधा — साधारणजटामांसी सुगन्धजटामांसी सूक्ष्मजटामांसी चेति । विशेषाः पर्य्याये मृग्याः । सा. गुणाः — सुरभिः कषाया कटुः शीतला कफहृत् भूतघ्नी दाहघ्नी पित्तघ्नी च । रा.नि. व.१२ । तदनुलेपनं ज्वरघ्नं कचताघ्नञ्च । राज. । तिक्ता कषाया मेध्या कान्तिदा बल्या स्वादुर्हिमा त्रिदोषरक्तदाहवीसर्पकुष्ठघ्नी च । भा. । रूपं यथा —"ससूक्ष्मकेसरा स्निग्धा मांसी पिङ्गजटाकृतिः ।" भैष. ।

जटामांस्यादिः । पुं । कफरोगे तदादिसुरभिद्रव्यगणे । जटामांसी-नखी-पत्री-लवङ्ग-तगर-शिलारस-गन्धपाषाणेषु । रा.नि.व. ।

जटामूला । स्त्री । शतमूल्याम् । শতমূলী । रा.नि.व.४ ।

जटायुः । पुं । गुग्गुलौ । গুগ্গুল । प.मु. ।

जटारुद्रा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ । सुगन्धजटामांस्याम् । গন্ধমাংসী । रा.नि.व.१२ ।

जटालः । पुं । कर्चूरे । गुग्गुलौ । रा.नि.व. १२ । मुष्कवृक्षे । ঘণ্টাপারুল । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

जटाला । स्त्री । जटामांस्याम्, गन्धमांस्याम् । সুগন্ধ জটামাংসী । रा.नि.व.१२ ।

जटावती । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ ।

जटावल्ली । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ ।

जटिः (टी (इन्)) । स्त्री, पुं । प्लक्षद्रुमे । পাকুড় গাছ । श.र. । मतुदपर्च्चविशेषे । জটায়ু । च.सू.२७अ. । स्त्री । जटामांस्याम् । प.मु. ।

जटिका । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । वै.निघ. ।

जटिलः । पुं । वटवृक्षे । प्लक्षवृक्षे । गुग्गुलौ । वै.निघ. । कर्चूरे । रा.नि.व.६ । दमनकवृक्षे । रा.नि.व.१० । सिंहे । रा.नि.व.१६ । सिंहे । श.च. । स्त्री । पिप्पल्याम् । मे. । रुद्रजटायाम् । र.मा. । श्वेतवचायाम् । वचायाम् । रा.नि.व.६ । श्वेतपुनर्नवायाम् । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.निघ. । जटा-मांस्याम् । रा.नि.व.१२ । वा.उ.६अ.महापैशाच घृते । च.सू.४अ. । [च. ।

जटु(डु)लः । पुं । पिप्लौ । জড়ুল । अम. । हे.

जठरः । पुं, क्ली । कुक्षौ, उदरे । रा.नि.व.१८ । कर्कटे । मे. । उदररोगे । त्रि । वृद्धे । मे. ।

जठरघ्नः । पुं । अलोदरे । रा.नि.व.२० ।

जठरज्वाला । स्त्री । उदरशूले । পেটজ্বালা । वै.निघ. । [छ । श.च. ।

जठरगुत् । पुं । आरग्वधवृक्षे । শোন্দাল গাঁ-

जठरव्यथा । स्त्री । उदरशूले । উদর-বেদনা । वै.निघ. । [জল উদরী, উদরী । रा.नि.व.२० ।

जठरामयः । पुं । जलोदररोगे उदररोगे ।

जठ(ड)री । स्त्री । गर्म्मोटिकावृक्षे । तृणविशेष । रा.नि.व.८ ।

जडम् । क्ली । शीषके । रा.नि.व.१३ । अलौ । अ.टी.रा. । पुं । शरदि । वै.निघ. ।

जडता । स्त्री । जाड्ये । रा.नि.व.२० ।

जडसम्भवम् । क्ली । शीतलजले । वै.निघ. ।

जडा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলাকুশী । प.मु. । भूम्यामलक्याम् । र.मा. ।

जतु(क)म् । क्ली । जतुके । জৌ । लाक्षायाम् । লাহা । मे. । वै.निघ.२भ.क्षय.चि लक्ष्मीविलासतैले । शिलाजतुनि । (कम्) हिङ्गुनि । হিং । भा. ।

जतुका । स्त्री । लाक्षायाम् । हारा. । वालुके । वै.निघ. । चर्म्मचट्याम् । চামচিকা । श.र. । च.द.अपस्मा.चि. । जनीनामगन्धद्रव्ये । अ.टी. । पर्पटीनामगन्धद्रव्ये । भा. । मालवे प्रसिद्धलताविशेषे । रा.नि.व.३ । See जतुका । [निघ. ।

जतुकाजननी । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । वै.

जतुकारी । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि. व.३ । अलक्तके । আলতা । वै.निघ. ।

जतुकाश्मीरम् । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

जतुकाह्वा । स्त्री । लाक्षायाम् । वै.निघ. ।

जतु(न्तु)कृत् । स्त्री । जनीनामगन्धद्रव्ये । अम. । लाक्षायाम् । वै.निघ. । [कालुतायाम् । भा. ।

जतुकृष्णा । स्त्री । पर्पटीनामगन्धद्रव्ये, जतु-

जतुनी । स्त्री । चर्म्मचटिकायाम् । चिका. ।

जतुपत्रिका । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । क्षुद्रपाषाणभेदे । वै.निघ. ।

जतु(न्तु)मणिः । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे । জতুক, জড়ুল । लक्षणं यथा—"नीरुजं सममुत्पन्नं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं रक्तमीषच्च श्लक्ष्णं जतुमणिं विदुः ॥" सु.नि.१३अ. ।

जतुमुखः । पुं । रक्तमुखशालिधान्यविशेषे । लक्षणं यथा—"लाक्षावर्णं मुखं यस्य शेयो जतुमुखस्तु सः ।" भा.पू.१भ.धान्यव. । अयं व्रीहिर्हीनगुणः । [व.६ ।

जतुरसः । पुं । अलक्तके । আলতা । रा.नि.

जतुशिला । स्त्री । शिलाजतुनि । वै.निघ.२भ. क्रमि चि.विड़ङ्गादितैले । [पाथी ।

जतूकर्णः । पुं । तन्त्रकारभेदे ।

जतूका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । চামচিকা श.र. । जनीद्रव्ये । अम. । वालुकभेदे । वै.निघ. ।

जत्रु(क)म् । क्ली । स्कन्धकक्षयोः सन्धौ । পাঁজরা । रा.नि.व.१८ ।

जत्र्वस्थि । क्ली । स्कन्धकक्षासन्ध्यस्थनि । পাঁজরার হাড় । तै च हि । च.शा.७अ. ।

जत्वश्मक(ज)म् । क्ली । शिलाजतुनि । रा.नि.व.१३ । मनःशिलायाम् । वै.निघ. ।

जनः । पुं । लोके । मनुष्ये । अम. ।

जनकम् । क्ली । पत्राङ्गचन्दने । বকমভেদ । रा.नि.व.१२ ।

जनकारी (इन्) । पुं । अलक्तके । रा.नि.व.६।

जनता । स्त्री । छत्रे । वै.निघ. ।

जननम् । क्ली । जन्मनि, उत्पत्तौ । मे. ।

जननिः (नी) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । कटुकायाम् । अलक्तके । रा.नि.व.६ । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.३ । जनीनामकगन्धद्रव्ये, पर्पटीनामकगन्धद्रव्ये, पपरीति उत्तरदेशे । जटा. । श.र. । चर्म्मचट्याम् । চামচিকা । चिका. । वालुके । मल्लिकायाम् । वै.निघ । गणिकायाम । যুঁই ফলের গাছ । श.च. ।

जनप्रियः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ । गोधूमे । नागरङ्गवृक्षे । নারঙ্গালেবু । वै.निघ. । धान्यके । ধনে । रा.नि.व.६ ।

जनप्रिया । स्त्री । कुस्तुम्बुर्य्याम् । কাঁচা ধনে । हिं कोथम्बीर । रा.नि.व.२३ ।

जनरञ्जकः । पुं । वनवालुके । वै.निघ. ।

जनरञ्जनी । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । जनीनामसुगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

जनवल्लभः । पुं । श्वेतरोहितकवृक्षे । শ্বেত রোড়া । रा.नि.व.८ ।

जनाश्रनः । पुं । ईहामृगे, वृके । रा.नि.व.१८।

जनिः (नी) । स्त्री । वालुके । বেতো । वै.निघ. । उत्पत्तौ । अम. । खनामख्यातगन्धद्रव्ये । अ.टी.रा. । जन्तुकायाम् । कटुकायाम् । কটুকী । रा.नि.व.६ । (नी) सातलायाम् । वै.निघ. ।

जनिनीलिका । स्त्री । महानील्याम् । বড় নীল । रा.नि.व.४ ।

जनिष्ठा (ष्टा) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । कदल्यौ । रा.नि.व.५ । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

जनेष्टः । पुं । गन्धराजपुष्पवृक्षे । গন্ধরাজ ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० ।

जनोत्तमः । पुं । शाकवृक्षे । শেগুন । प.मु. ।

जन्तवम् । क्ली । विड़ङ्गे । वै.निघ.२भ.अर्शः-चि. ।

जन्तुः । पुं । वाह्याभ्यन्तरक्रिमौ । वा.टी.हेमा. । प्राणिमात्रे । अम. । [याम् । वै.निघ. ।

जन्तुकः । पुं । हिङ्गौ । अ.द.१२अ. । जन्तुका-

जन्तुकम्बुः (कः) । पुं । क्रमिशङ्खे । रा.नि.व.१८ ।

जन्तुका । स्त्री । लाक्षायाम् । रा.नि.व.६ । मालवदेशप्रसिद्धस्वनामख्यातलतायाम् । हिं पापड़ी । गुणाः—शिशिरा तिक्ता रक्तपित्तकफघ्नी दाहतृष्णावमिहरा रुचिकृत् दीपनी च । रा.नि.व.३ । नाड़ीहिङ्गौ । पर्वदाश्राम् । भ्रमर्य्याम् । लचि । रा.नि.व.२३ ।

जन्तुकारी । क्ली । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.३ । नाड़ीहिङ्गौ । अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

जन्तुघ्नम् । क्ली । हिङ्गुनि । विड़ङ्गे । प.मु. । पुं । बीजपूरवृक्षे । टाबा गाछ । रा.नि.व.११ । (घ्नी) स्त्री । विड़ङ्गायाम् । रा.नि.व.६ । अन्तुका-लतायाम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.११ ।

जन्तुजित् । पुं । जम्बीरवृक्षे । जामीर गाछ ।

जन्तुतन्तुः । पुं । शणवीजे । वै.निघ. ।

जन्तुनाशनम् । क्ली । हिङ्गुनि । शि° । रा. नि.व.६ । विड़ङ्गे । पारसीकयमान्याम् । वै.निघ.।

जन्तुपादपः । पुं । कोषाम्रवृक्षे । जलपाई । रा.नि.व.११ ।

जन्तुफलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुम्बुर । रा.नि.व.११ । क्ली । उदुम्बरफले । चि.क्र.क. अष्टावमेद चि. । [वै.निघ. ।

जन्तुमत्फलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुम्बुर ।

जन्तुमाता । स्त्री । लाचायाम् । वै.निघ. । रक्तजक्रमिभेदे । च.वि.७अ. ।

जन्तुमारी । स्त्री । निम्बुकवृक्षे । गोँड़ालेबु गाछ । रा.नि.व.११ । [व.६ ।

जन्तुरसः । पुं । अलक्तके । आलता । रा.नि.

जन्तुला । स्त्री । जन्तुकालतायां । जनीलता । वै.निघ. । काशतृणे । त्रिका. ।

जन्तुवृक्षः । पुं । कोषाम्रवृक्षे । जलपाई । उदुम्बरवृक्षे । वै.निघ. ।

जन्तुशत्रुः । पुं । विड़ङ्गे । चि.क्र.क.केशरञ्जने।

जन्तुहनन(रण)म् । क्ली। विड़ङ्गे । वै.निघ.।

जन्तुहन्त्री । स्त्री । विड़ङ्गायाम् । रा.नि.व.६।

जन्मबलप्रवृत्तः । पुं । असौ रोगविशेषो यो मातुरपचारात्पङ्ग्वात्यन्धवधिरमूकमिन्मिणवामन-प्रभृतयो जायन्ते । स पुनर्द्विविधो रसकृतो दौहृ-दापचारकृतश्चेति । सु.सू.२४अ. । एष आध्या-त्मिकः ।

जन्मवर्त्म । क्ली । भगे । त्रिका. ।

जपा (व्या) । स्त्री । ओड्रपुष्पवृक्षे । जवा फूलेर गाछ । सा द्विधा श्वेतरक्तभेदेन । गुणाः —कटूष्णा इन्द्रलुप्तघ्नी क्रमिच्छर्दिकरी च । रा. नि.व.१० ।

जपाकुसुमसन्निभम् । क्ली । हिङ्गुले । वै. निघ. ।

जपापुष्प(प्रसून)म् । क्ली । जवायाम् । जवा फूल । तच्च अगर्भसम्पादनगुणं । चि.क्र.क.गर्भ-चि.।

जपारक्तम् । क्ली । जवापुष्पे । पुं । जपावृक्षे ।

जमनम् । क्ली । भोजने । अ.टी.भ. ।

जम्बः । पुं । जम्बीरवृक्षे । जामीर गाछ । र. सा.सं. ।

जम्बा । स्त्री । जम्बूफले । जाम । अम. ।

जम्बालः । पुं । केतकवृक्षे । श.र. । शैवाले । पङ्के । त्रिका. । हारा. । क्ली । सुगन्धतृणे । वै.निघ.।

जम्बि(म्बी,म्भी)रः (कः) । पुं । (Citrus medica. Citrus acida.) स्वनाम-ख्यातफलवृक्षे । गोँड़ालेबु गाछ, जामीर । हिं जम्बीरी, निम्बू । मं इड़ । कं कंचिलि । तैं निम्मचेट्टु । मद.व.६ । स द्विविधः जम्बीरस्वल्प-जम्बीरभेदेन । गुणाः—"जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः क्रमिवातकफापहः । सुरभिर्दीपनो रूच्यः मुखवै-शद्यकारकः । कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यना-शनः । पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृ-तः ॥" सु.सू.४६अ. । "स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृ-ष्णाच्छर्दिनिवारणी।" भा.। तत्फलमम्लमधुरं वातघ्नं पित्तकृत् पथ्यं पाचनं रोचनं बल्यमाग्नेयं । पक्वं तत् मधुरं कफदमनं पित्तरक्तदोषघ्नं वर्ण्यं वीर्य्य-वर्द्धनं रूचिकृत् पुष्टिकृत् तर्पणञ्च । रा.नि.व.११ । अत्यम्लं गुरु सुगन्धि दुर्ज्जरञ्च । राज. । मरुवकवृ-क्षे । गन्ध तुलसी, नागदना । अर्ज्जकवृक्षे । क्षुद्र तुलसी । सितार्ज्जके । श्वेतपत्र क्षुद्र तुलसी । रा.नि.व.१० । च.द.बाल.चि. ।

जम्बुः । पुं, स्त्री । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । क्षु-द्रजम्बूवृक्षे । वन जाम गाछ । र.सा.सं. । नाग-दमन्याम् । 'गोलापजाम' इति ख्याते वृक्षे । वै. निघ. । क्ली । जम्बूफले । जाम । अम. ।

जम्बुकः । पुं । 'गोलापजाम' इति ख्याते वृक्षे । श.र. । केतकवृक्षे । प.मु. । शृगाले । रा.नि.व. १९ । श्योणाकभेदे । रा.नि.व.९ । [तत्रैव ।

जम्बुड़िका । स्त्री । खिन्नमाषे । रावणकुमार-

जम्बु(म्बू)लः । पुं । केतकवृक्षे । केया गाछ ।

ए.मा. । जम्बूवृक्षे । जामरुल । ष्ठी. । कर्णपाली-गतरोगविशेषे । सु.सू.१६ष. ।

जम्बुवनजम् । क्ली । श्वेतजवापुष्पे ।

जम्बूः । पुं. स्त्री । (Ugenia jambolana. Syn. Syzigium jambolanum.) स्वनामख्यातमहातरौ । जाम गाछ । हिं जामूं । मं जाम्बुक । कं नेरिलुसा । तें नेरडचेट्टु । राजजम्बूकाकजम्बूभूमिजम्बूभेदेन त्रिधा । तासां विशेषास्तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्याः । सा. गुणाः—कषायमधुरा श्रमपित्तदाहकण्ठशोषघ्नी क्रमिघ्नी श्वासातिसारकफकासघ्नी विष्टम्भिनी पाचनी च । रा.नि.व. ११ । तत्फलगुणाः—"अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ।" सु.सू.४६ष. । गुरु स्वादु शीतलम् अग्निदुष्टिकरं रुचं वातलञ्च । राज. । "जम्बूर्ग्राही मधुरकफहा रोचनी वातहारी ।" अत्रि.१७ष. । च.द.ज्वरातीसा.चि.कलिङ्गाद्य गु. जम्बुस्थिशस्ये । पृथुशिम्बशोणाकवृक्षे । बड़शोणा गाछ । रा.नि.व.१० । नागदमन्याम् । रा.नि.व.५ ।

जम्बूकः । पुं । शृगाले । श्यामाकां । ब्रह्मीशाक । मसूराख्यां । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.२२ । पीतलोध्रे । वै.निघ. । (का) स्त्री । कपिलद्राक्षायां । रा.नि.व.११ ।

जम्बूद्वयम् । क्ली । महाजम्बूः राजजम्बूरितिख्याते । अपरास्तु एका जम्बूर्ह्रस्वफला अन्या कृष्णफला काकजम्बूश्च । "जम्बूद्वयार्ज्जुनकपीतनसोमवल्काः ।" वा.सू.१५ष. । सु.सू.३८ष.न्यग्रोधादिः ।

जम्भः (कः) । पुं । जम्बीरवृक्षे । जामीर गाछ । रा.नि.व.११ । श.च. । वै.निघ.कास चि. शोकनाथपोटलीरसे । शक्रमरुवके । हनुदेशे । हे. च. । दन्ते । त्रिका. । मे. । क्ली । अंशे । पुं (कः) शीतलोध्रे । वै.निघ. । [रा.नि.व.२० ।

जम्भका । स्त्री । जृम्भायाम् । हाइ तोला ।

जम्भनः (लः) । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । रा.नि व.१० । मरुवकवृक्षे । तुलसीभेद । वै. निघ. । (लः) जम्बीरवृक्षविशेषे । प.मु. । त्रिका. । मद. । रा.नि.व.११ ।

जम्भला । स्त्री । सुखप्रसवकारणराक्षसीविशेषे । यथा—"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ।" राजमार्त्तण्डः । मूत्रकी । तुला । वै.निघ. ।

जम्भा । स्त्री । जृम्भायाम् । हाइ तोला । क्वथित् । रा.नि.व.११ ।

जम्भी (इन्) । पुं । जम्बीरवृक्षे । श.च. ।

जयः । पुं । अग्निमन्थक्षुपे । गणिरि । भा. पीतमुद्गे । सोणा मुग । वै.निघ. ।

जयकारिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जावती लता । वै.निघ. ।

जयतरुः । पुं । नन्दीवृक्षे । वै.निघ. ।

जयदेवः । पुं । रसामृतसंग्रहकारे ।

जयद्रुमः । पुं । वन्दायां । मन्दड़ । वै.निघ

जयनालः । पुं । यावनाले । जनार । वै.निघ

जयन्तिका । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.

जयन्ती । स्त्री । (Eachynomene sesban or Sesbania aculeatis.) स्वनामख्याततिक्तशाकौषधिक्षुपे । जन्तिर गाछ, धन् गाछ । मं कं सोरिरि, सीगरसी । गुणाः – गलगण्डानिलभूतघ्नी तिक्ता कटुः उष्णा च । रा.नि. ४ । तत्पत्रं गरदोषघ्नं चक्षुष्यं मधुरं हिमञ्च । राज ३प. । See बलमोटा । (कन्दर्पसारतैले, मह भवन्याम्) । सा.कौ. । कपिकच्छ्वां । आलकुशी रा.नि.व.२ । हरिद्रायाम् । जयायाम् । वि याम् । रा.नि.व.१२ । अग्निमन्थे । आ गणु भा. । श्वेतरक्तकाञ्चनद्वये । वचायां । मञ्जिष्ठायां काञ्जिके । हरीतक्यां । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । श्वेतजयन्तीमूलस्य शिरसि धारणात् सर्व्वज्वरनाशो भवति । च.द.ज्वर.चि. । "मूलं जयन्त्याः शिरसि धृतं सर्व्वज्वरापहम् ।"

जयपालः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । जयपाल वृक्ष । जैपाल, जामालगोटा इति च भाषा बीजगुणाः—तीक्ष्णमुष्णं सारकम् उत्क्लेदकारम् कटूष्णः क्रमिघ्नः विरेचनः दीपनः कफवातघ्न उदरामयघ्नश्च । रा.नि.व.६ । "जयपालबीजम तप्ते शुष्कगोमयस्वरसे च । सम्भावितमुच्छून्नं ि स्यादनवद्यतां तदैवास्य ।" अनवद्यतां ग्राह्यत उच्छूनं सिद्धमित्यर्थः । सा.कौ. । अपि च । "हि मं गोमयतोये वा दुग्धे वा जयपालकं । स्वर्पि मृदु भृष्टं तत् निःक्षेप्तं गुणमृच्छति ।" अपि

जयपाल तैलं निस्तुषं द्विधाकृत्य बीजमध्यस्थपत्रञ्च परित्यज्य अष्टमांशटङ्कणचूर्णेन विमिश्र्य च कोश-यन्त्रेण दुग्धसंयुतं त्रिवारं भाव्यम्। तत्तैलं सार्षपादितैलवत् तैलपीडनयन्त्रे निष्काश्यम्। गुणाः—अत्युग्ररेचकम् आनाहोदरघ्नं धनुस्तम्भसंन्यासशिरोरोगघ्नं ज्वरघ्नमुन्मादहरमामवातशोथमेकाङ्गरोगञ्च मर्दनात् हन्ति कासञ्च हरति। अत्रि.। एरण्डवृक्षे।

जयमङ्गलरसः। पुं। विषमज्वरघ्ने औषधविशेषे। पाठः—हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा। ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा। एतत्समासमाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकं। तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्म च तत्समं। एतत्सर्व्वं विचूर्ण्याथ भावयेत्कनकद्रवैः। शेफालिकादलैर्वापि दशमूलरसेन च। किराततिक्तकैः क्वाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः। भावयित्वा ततः पश्चात् गुञ्जाद्वयवटीकृता। अनु.मधु जीरकचूर्णञ्च। सा.कौ.। अन्यः—हिङ्गुलोत्थपारदः गन्धकः टङ्कणक्षारः ताम्रं वङ्गं स्वर्णमाक्षिकं सैन्धवलवणं मरिचचूर्णं प्र. समं, स्वर्णभस्म एतत्सर्व्वद्विगुणं स्वर्णभस्मार्द्धं कान्तलौहं तदर्द्धं रौप्यञ्च। एकत्र धुस्तूरपत्ररसेन शेफालिकापत्ररसेन दशमूलक्वाथेन किराततिक्तकादिगणक्वाथेन च प्र. वारत्रयं भावयेत्। दशमूलं भाव्यद्रव्यपारदादिसमं वारि अष्टगुणम् अष्टमांशशिष्टं ग्राह्यम्। एवं किराततिक्तकादेरपि। अपरः—रससिन्दूरं अभ्रं रौप्यं मुण्डलौहं तीक्ष्णलौहं हरितालं स्वर्णमाक्षिकं चित्रकमूलं टङ्कणक्षारं त्रिकटुकं प्र. समभागं। पाठानिर्गुण्डीयष्टिमधुबिल्वमूलक्वाथेन दिनं मर्दयित्वा मूषया भूधरे पुटे पचेत्। अनु. दशमूलक्वाथः। अस्याञ्जनं नस्यमपि हितम्। र.चि.रस.कौ.।

जया। स्त्री। विजयायाम्। सिद्धि। भा.नासारोगचि. जवापुष्पवृक्षे। ब्राह्म्यां। महादन्तीवृक्षे। कपिकच्छाम्। वै.निघ.। अग्निमन्थवृक्षे। रा.नि.व.९। भा.कर्णकण्डू.चि.। वा.उ.६अ.। शमीवृक्षे। रा.नि.व.८। नीलदूर्व्वायाम्। जयन्तीवृक्षे। रा.नि.व.४। भैष.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले। च.द.अम्ल.चि.रसेन्द्रगुड़ी। हरीतक्याम्। रा.नि.व.११। वै.निघ.संग्रहणी.चि.ताम्रभस्मचूर्णे। अपराजिता-याम्। मद.व.१। माषकीवृक्षे। वै.निघ.१४.कच्छ.चि.कनकसिन्दूरे।

जयाञ्जन(मल)म्। क्ली। स्रोतोऽञ्जनविशेषे। जहरपाथर इति पश्चिमदेशे। "स्रोतोऽञ्जनं नदीजञ्च कृष्णस्रोतो जयाञ्जनम्।" प.मु.।

जयाद्वयम्। क्ली। तकारी हरीतकी चेति द्वये। वा.सू.१५अ.।

जयापुष्पम्। क्ली। जपापुष्पे। वै.निघ.।

जयावटी। स्त्री ज्वराधिकारे। "विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्रकं। विड़ङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्रैः समं समम्। चणकाभा वटी कार्य्या स्याज्जया योगवाहिका॥" अत्र जयन्तीमूलचूर्णं तुल्यांशं देयं योगवाहिकत्वात्। र.सा.सं.।

जयावहा। स्त्री। नीलदूर्व्वायां। रा.नि.व.८। भद्रदन्तीवृक्षे। दन्ती। रा.नि.व.६।

जयाश्रया। स्त्री। गर्म्मूटिकातृणे। रा.नि.व.८।

जयाह्वा। स्त्री। भद्रदन्तीवृक्षे। रा.नि.व.६।

जरकम्। क्ली, पुं। हिङ्गुनि। वै.निघ.।

जरठः। त्रि। पाण्डौ। कठिने। मे.। जीर्णे। हे.च.। [हिं जड़]। रा.नि.व.८।

जरड़ी। स्त्री। गर्म्मूटिकातृणं। घासविशेष।

जरणः। पुं, क्ली। स्थूलजीरके। बड़ जीरा। रा.नि.व.६। च.द.वातरक्ताम्ल.चि.। कृष्णजीरके। कासमर्द्दे। कालकासन्दा। हिङ्गुनि। रा.नि.व.२३। सौवर्च्चललवणे। सचल लवण। श.र.। कुष्ठौषधौ। कुड़। र.मा.। पीतजीरके। च.द.अम्ल.चि.। स्त्री। कृष्णजीरके। रा.नि.व.६।

जरणद्रुमः। पुं। अश्वकर्णनामकशाले। लता शाल। रा.नि.व.९।

जरती। स्त्री। वृद्धायाम्। रा.नि.व.१८।

जरत्पित्तशूलम्। क्ली। परिणामशूले। "वातात्मके जरत्पित्ते शूलमाशु प्रशाम्यति।" रस.र.।

जरन्तः। पुं। महिषे। त्रिका.।

जरमानः। पुं। मनुष्ये। उणा.।

जरा। स्त्री। वार्द्धक्ये। अम.।

जराक्लैव्यम्। क्ली। जराजन्यक्लैव्यरोगविशेषे।

तस्य निदानलक्षणं यथा—"वय प्रवयसां सर्व्व प्रायशः क्षीयते नृणां। रसादीनां यथामेव तथैवा-हारस्य सेवनात्। बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परि-क्षयात्। परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहाराक्रमात्क्रमा-त्। जरासम्भवजं क्लैव्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम्। जा-यते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः। विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते॥" च.।

जरायुः। पुं। अग्निजारवृक्षे। रा.नि.व.६। गर्भाशये। गर्भथलि वा आँवल। रा.नि.व १८। स चर्म्माकारः सूक्ष्मश्च। तस्य स्थानञ्च गुदमूत्राशय-मध्यभागः। यथा—"गुदमूत्राशयान्तःस्थो जरायु गर्भमन्दिरं। जरायुपार्श्वे नाड्यौ द्वे डिम्बनाड्यौ प्रकीर्त्तिते॥" भवि.। "या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते।" तन्त्रान्तरम्।

जरायुजः। त्रि। जरायुजाते प्राणिमात्रे, प-शुमनुष्यव्यालादौ। अम.। "शुक्रशोणितयोर्योगे त-स्मिन् सञ्जायते यतः। तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रो-क्तो जरायुजः॥" तन्त्रान्तरम्।

जरायुदोषः। पुं। गर्भजरोगभेदे। वै.निघ.।

जरालक्ष्म। क्ली। पलिते। रा.नि.व.१८।

जराशोषः। पुं। वार्द्धक्यजन्यक्षीणतारोगे। लक्षणं—"जराशोषी कृशो मन्दवीर्य्यबुद्धिबलेन्द्रि-यः। कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः। ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः। सम्प्र-स्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः॥" मा.नि.।

जरूथम्। क्ली। मांसे। त्रिका.।

जर्ज्जरः। पुं। रक्तरसोने। मद.व.७। क्ली। शैवाले। शेलजे। मे। त्रि। वृद्धे। रा.नि.व.१८।

जर्ज्जरीकः। त्रि। बहुच्छिद्रद्रव्ये। झाँझरी। मे.।

जर्णः। त्रि। जीर्णे। हे.च.।

जर्त्तः (र्त्तुः)। पुं। करिणि। योनौ। उणा.।

जर्त्ति(र्हि)लः। पुं। आरण्यतिलके। वूनो तिल। हे.च.। रा.नि.व.२३।

जलम्। क्ली। वालके। वाला। च.सू.४अ.। भा.बालज्व.चि.। वा.सू.१५अ.एलादौ। जलवेत-से। उदके। जल। जलस्य षड्दोषा भवन्ति—स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-वीर्य्य विपाकाख्याः। तत्र स्पर्श-दोषे खरता वैच्छिल्यमुष्णता, रूपदोषे पङ्किलता शैवालबहुवर्णता च, रसदोषे व्यक्तरसता, गन्धदोषे अनिष्टगन्धता, वीर्य्यदोषे तृष्णादिकं सेवनात्, विपाकदोषे च विष्टम्भादिकं जनयति। जलस्य कलुषता-नाशकं यथा—कतक-गोमेद विसग्रन्थि-शैवालमूल-वस्त्र-मुक्ता-मणय इति। जलस्य निक्षे-पणं यथा। फलादिशीतीकरणञ्च यथा प्रवातस्थाप-नादि। सु.सू.४५अ.। सा. गुणाः—मधुरं शीतलं तृष्णाघ्नं शोषमोहभ्रान्तिघ्नं भुक्तान्नपाचकं निद्रा लस्यहरं विषघ्नं श्रमहरं रुचिजनकं धीवलवीर्य्य तुष्टिपुष्टिकरणञ्च। "साधारणं जलं रुच्यं दीपन पाचनं लघु। श्रमतृष्णापहं वातकफमेदघ्नपुष्टि दम्॥ पात्रदेशादिभेदेन जलगुणाः यथा—"जा तासमृदलदैव सलिलं वातादिदोषप्रदं देशा ज्जाड्यकरञ्च दुर्ज्जरतरं दोषावहं धूसरम्। वातघ्र न्तु शिलाशिरोत्थममलं पथ्यं लघु स्वादु च श्र्या श्यामसृदम्बिदोषशमनं सर्व्वामयघ्नं पयः।" रा. नि.व.१४। "तत्रादौ द्विविधमान्तरीक्षमौद्भिदं तयोरान्तरिक्षं जलमनिर्द्देश्यरसम् एकान्ततः पथ तमञ्च। तदेवावनिपतितमन्यतमं रसमधलभ स्थानविशेषाद्व्यादिषु व्यवस्थितमिति। तत्र स पृथि व्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसः भवत्यल् पोपकर्षेण, तत्र स्वगुणभूयिष्ठायां भूमौ लवण म्लञ्च भवति, अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं, ते भूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च, वायुगुणभूयिष्ठायां क षायं, आकाशगुणभूयिष्ठायाम् [illegible] ति।" सु.सू.४५अ.। अन्तरीक्षोद्भवं जलं पुनः धारं कार तौषारं हैममिति चतुर्धा। तत्र धारमष्टविधम्- "धारं पृथिव्यां पतितं पयस्तु तत्रैव जातं मृ दभिन्नं। नानाविधैर्भेदगुणैश्च सम्यक् जातं ज चाष्टविधं वदन्ति। नद्यौद्भिदं प्रास्त्रवणञ्च चौण्ड कौपं तड़ागं सरसीभवञ्च वाप्युद्भवं तत्प्रवदन्ति [illegible] राः।" नदीजलम् चौद्भिदादिकञ्च पर्य्यायि द्रष्ट तत्र कारं जलं यथा—"स्वर्ण्याः शीतवातेन घविकूर्च्चसङ्कुलम्। शीताम्बु कठिनं भूत्वा [illegible] जातं हिमेन तु। पश्चात् सुसूर्य्यसन्तापात्किं द्रवते जलम्। वमन्ति मेघाः सलिलं शकलं शी लं मतम्॥ गुणाः—कारं शीतगुणैः श्रमोपश शोषार्त्तिनिर्नाशनम् मूर्च्छामोहशिरोऽर्त्तिनाशन हिक्कावमीवारणं। शोकानां व्रणिनाञ्च दोषश पित्तास्त्रिकानां हितं संसक्तु प्रवरं गुणैः प्रति

तस्मान्न दूरे क्वतम् ॥" इति । "तौषारं लघु शीतलं श्रमहरं पित्तार्त्तिशान्तिप्रदं दोषाणां शमनं जलातिहननं सर्व्वामयघ्नं परं । कुष्ठश्लीपदवर्त्तिकाविघहरं पामाविसर्पापहं चीणानां चतशोषिणां हितकरं संसेव्यते मानवैः ॥" हैमजलगुणाः—"हैमं घनञ्च मधुरञ्च कफात्मकञ्च मूर्च्छार्त्तिसंभ्रमभ्रमामविनाशनञ्च । पित्तास्रजः प्रशमनं रुधिरञ्च तच्च शान्तङ्करोति हिमसम्भववारि सद्यः ॥" भूमिविशेषे जलगुणाः—"भूमिः पञ्चविधा ज्ञेया क्वणा रक्ता तथा सिता । पीता नीला भवेदन्या गुणास्तासां प्रकीर्त्तिताः । सघनं मधुरं नीरं क्वणाभूमिपरिश्रुतं । पीताश्रितङ्कषायञ्च रक्तायाः चारमाधुरम् । सितायामम्लमधुरं भूमिभागेन लचयेत् ॥" गुणाः—"ताड़ागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च । कौप्यञ्चाग्निकं रुच्यं मधुरं कफकारकं । नैर्झरं लघुपाकञ्च दीपनं कफनाशनं । सारसं लघु तृष्णाघ्नं बल्यं स्वादु कषायवत् । पाल्वलं गुर्व्वभिष्यन्दि विष्टम्भि दोषलं परं ॥" इति । अथ स्वच्छजलगुणाः—लघु हृद्यं गुणवच्च । अथाविलजलगुणाः—पिच्छिलं क्रमिलं विवर्णं क्लिन्नं सान्द्रं विरसं दुर्गन्धं अहितञ्च । अथ शरदादिजलगुणाः—शारदं लघु अनभिष्यन्दि च । हैमन्तं स्निग्धं वृष्यं बल्यं गुरु हितञ्च । शैशिरं वातकफघ्नं हैमन्तादौ षल्लघु च । वासन्तं मधुरं कषायं बल्यं रुचञ्च । ग्रैष्मञ्च अनभिष्यन्दीति । सुगन्धजलगुणाः—तृष्णाघ्नं सुशीतलम् अव्यक्तरसञ्च । शीतलजलगुणाः—मदघ्नं मूर्च्छाहरं छर्द्दिनाशनं पित्तज्वरश्रमक्लमतृष्णादाहमदात्ययविषघ्नञ्च । शृतशीतजलगुणाः—त्रिदोषघ्नम् । सुवासितमृत्पात्रस्थितजलं रुचिकरं अजीर्णे औषधतुल्यं जीर्णे बलदं भोजनकाले आयुष्यम् । रात्रौ च भुक्तान्नोपरि अहितम् । राज. । हैमन्तादौ जलपानविधिः—हेमन्ते ताड़ागं सारसं वा हितं । इदमेव शिशिरे प्रशस्तम् । ग्रीष्मवसन्तयोः वाप्यं वा कौपं वा नैर्झरं वा प्रशस्तम्. नादेयञ्च साक्षात्यतो वर्ज्यम् । औद्भिदं चालरौचं वा कौपं वा प्रावृट्काले । शरदि नादेयम् अंशूदकञ्च हितम्, तथागस्त्योदयात् स्वच्छं जलं प्रशस्तम् । "पौषे वारि सरो जातं माघे तत्तु तड़ागजं । फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ट्यं हितं मतम् । वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदं । आषाढ़े शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च । भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ट्यमेव च । कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥" वारिग्रहणकालः—शीतामामन्त्रसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते । शीतलं निर्मलत्वञ्च यतस्तेषां महान् गुणः ॥ इक्षुसुतः । पुनश्च जलं चतुर्विधम् । पापोदकं रोगोदकम् अंशूदकम् आरोग्योदकञ्च । पापोदकं यथा—"विष्ठायुक्तं याद्धि नीरङ्क्रमिकीटसमाकुलम् । समलं नीलशैवालं पापन्तु नद्धितञ्च यत् । स्नाने पाने च तत्कुर्त्तं नराणां वाहवेषु च । स्नानेन त्वग्भवान् रोगान् कण्डूकुष्ठविसर्पकान् । पानेन कफगुल्मानां क्रमीणां वरसम्भवान् । करोति विविधान् रोगान् तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ॥" रोगोदकं—"बहुवृच्चलताकुञ्जे छायाकूपोऽथवा सरः । अव्यक्तेदर्थोऽप्येवं क्रमिशैवालसंयुतम् । क्लिन्नं सर्पिच्छिलक्वष्णं हृचमूलाश्रितं भवेत् । बहुवृचपर्णयुक्तं दुर्गन्धं मूत्रगन्धवत् । रोगोदकं विजानीयात्करोति विषमान् गदान् । शूलकुष्ठञ्च कण्डूञ्च सेवितेन करोति हि ॥" अंशूदकं पर्य्याये दृश्यम् । आरोग्योदकं—"पादशेषन्तु क्वथितं तच्चारोग्यजलं विदुः । कासश्वासहरं पथ्यं मारुतञ्चापकर्षति । सद्योज्वरं हरत्याशु सभेदकफनाशनम् । प्रतिश्यायं पाचयति शूलगुल्मार्शोनाशनम् । दीपनञ्च हुताशस्य पाण्डुशोफोदरापहम् । अजीर्णञ्च जरत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥" अचि.७अ. । गर्भगर्भाशये । वै.निघ. ।

जलकण्टकः । पुं । शृङ्गाटके । पाणिफल । प.मु. । कुम्भीरे । हारा. ।

जलकदली । स्त्री । स्वनामख्यातजलजकन्दविशेषे । जलकदली । प.मु. ।

जलकन्दः । पुं । शृङ्गाटके । पाणिफल । वै. निघ. । (न्दा) स्त्री । जलकदल्याम् । प.मु. ।

जलकपिः । पुं । शिशुमारे । शुशुक । हारा. ।

जलकपोतः (कः) । पुं । जलपचिविशेषे । जलपिपि । वै.निघ. ।

जलकरङ्कः । पुं । नारिकेलफले । पद्मे । शङ्खे । चिका. । हारा. । जललतायाम् । मे. ।

जलकर्णा । स्त्री । कर्णमोटायां । काणछिड़ा, कान्द. ड्र्या । च.द.अश.चि.रसेन्द्रमुड़ौ ।

जलकस्कः । पुं । नल्याले । शेओला, झाँजि । हाप. ।

जलकाक: । पुं । जलपक्षिविशेषे । পানকৌড়ী । तन्मांसगुणा:—स्निग्धं गुरु हिमं वातहरम् । रा.नि.व.१७ ।

जलकाङ्क्षः (ङ्क्षि:) । पुं । स्त्री । हस्तिनि । [हारा. ।

जलकाम: । पुं । जलवेतसे । श.द.१२च. ।

जलकामा । स्त्री । चम्पाकुल्याम् । वै.निघ ।

जलकामुक: । पुं, स्त्री (का, की) । कुटुम्बिनीनामक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

जलकिराट: । पुं । नक्रे । शिशुमारे । हारा. ।

जलकुक्कुट: । पुं । कङ्के । ডাক পাখী । कारण्डवे । वै.निघ. । [खी । है.च. ।

जलकुक्कुभ: । पुं जलकुक्कुटे । কোড়া পা

जलकुक्कुटी । स्त्री । गङ्गाचिल्लीपक्षिणि । গাংচীল । हारा. ।

जलकुण्डल: । पुं । शैवाले । भूरिप्र. ।

जलकुब्जका । स्त्री । शृङ्गाटके । পানিফল । कुम्भीरे । वै.निघ. ।

जलकूपी । स्त्री । पुष्करिण्यां । हारा. ।

जलकूर्म: । पुं । शिशुमारे শুশুক । त्रिका. ।

जलकेश: । पुं । शैवाले । हारा. । [हारा. ।

जलगुल्म: । पुं । क्षुद्रसरोवरे । मे. । कच्छपे ।

जलगोजकम् । क्ली । पिस्ता इति ख्याते कावेलदेशजफले । वै.निघ. ।

जलङ्क: । पुं । महाकाले । रा.नि.व. ।

जलचर: (चारी (इन्)) । पुं । शङ्खे । मत्स्ये । श.च. । पुं, स्त्री । जलचरप्राणिमात्रे हंससारसकादम्बवकक्रौञ्चादौ । प.मु. । "कुररवकमकरा: कङ्कचटकपिकभृङ्गसारसा: । आड़िदात्यूहहंसा जलकरटिकपिङ्गटिट्टिभाद्याश्च । जले चराविहङ्गाले ॥" अत्रि.२०अ. । मांसगुणा:—गुरूष्णं स्निग्धं मधुरं वातघ्नं शुक्रलञ्च । रा.नि.व.१७ ।

जलज: । त्रि । जलवासिजन्तुमात्रे । पुं । हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.८ । मत्स्ये । श.च. । शैवाले । जलवेतसे । कुचिलके । काकतिन्दुके । जलमधूके । रा.नि.व.११ । क्ली । मौक्तिके । चारि । लवणे । शङ्खे । दिव्याख्ये । वै.निघ. । पद्मे । शङ्खे । नवरत्नराजमृगाङ्के । वै.निघ.१म.क्षय.चि. ।

जलजन्तु: । पुं । जलवासिप्राणिमात्रे । अम. ।

जलजन्तुका । स्त्री । जलौकायां । भ. ।

जलजन्म । क्ली । पद्मे । है.च. ।

जलजम्बूका । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । বনজাম । भा. । See क्षुद्रजम्बू: ।

जलजसुमना: । स्त्री । शङ्खपुष्प्यां । वै.निघ. ।

जलजा । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । सोमराज्याम् । वै.निघ. ।

जलजात: । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

जलजाता । स्त्री । कुङ्कुमशालौ । শালিধান্য বিশেষ । रा.नि.व.१६ ।

जलजिह्व: । पुं । शिशुमारे । कुम्भीरे । [illegible]

जलजीविनी । स्त्री । जलौकायां । জোঁক । वै.निघ. । [শামুক । [illegible]

जलडिम्ब: । पुं । शम्बूकौ । ঝিনুক । [illegible] ।

जलतण्डुलीयम् । क्ली । कञ्चटे । বেঁচড়াদাম । भा. ।

जलतापिक: (तापी) । पुं । मत्स्यविशेषे । ইলিশ মাছ । काचकमत्स्ये । श.र. ।

जलताल: । पुं । इल्लीशमत्स्ये । त्रिका. ।

जलतिक्त(क्ति)का । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । रा. नि.व.११ ।

जलत्रा । स्त्री छत्रे । ছাতা । हारा. ।

जलद: । पुं । मुस्तके । च.द.वा.व्या.चि.एलादितैले । पीतवालके । পীত বালা । कारस्करवृक्षे কুচিলা গাছ । भा. ।

जलदागम: । पुं । वर्षाकाले । रा.नि.व.२१ ।

जलदाशन: । पुं । शाके । शालवृक्षे । श.च. ।

जलधर: । पुं । मुस्तायां । अम. । च.द.अतिसा.चि.कञ्चटादि: । तिनिशवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

जलधराधार: । पुं । पीतौशीरे । वै.निघ. ।

जलनकुल: । पुं । जलमार्जारे । উদবিড়াল । त्रिका. ।

जलनीलिका (ली) । स्त्री । शैवाले । रा. नि.व.८ । भा.४भ.नाड़ीव्रणे ।

जलनेत्र: । पुं । जलमधूके । वै.निघ. ।

जलपत्रिका । स्त्री । पद्मिन्याम् । पद्मेर झाड़ । वै.निघ. ।

जलपक्षी । पुं। हंसादिजलचरपक्षिषु । तन्मांसं स्निग्धं हिमं गुरु वृष्यं वातहरञ्च । रा.नि.व.१७ ।

जलपाक: । पुं । वारिपाके । सिद्ध जल । "कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य क्वाथयेत्प्रास्थिकेऽम्भसि । अर्द्ध शृतं प्रयोक्तव्यं जलपाके लयं विधि: ॥" वा. चि.२अ. ।

जलपादप: । पुं । हंसे । वै.निघ. । [१८ ।

जलपारावत: । पुं । जलकपोते । रा.नि.व.

जलपिप्पली । स्त्री । महाराष्ट्रीक्षुपे । कँाचड़ा घास । हिं पाणिसगा, जलपिपरी । रा.नि.व.४ । गुणा:—जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघु: । संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा । कटुपाकरसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥" भा पू.गुणव. । कटु: तीक्ष्णा कषाया मलशुद्धिकरी व्रणकीटादिदोषरसदोषघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

जलपुष्पम् । क्ली । जलजातपुष्पे । यथा—"षष्ठधा कमलानि स्युर्जलवासी चतुष्पदा । जलऔवी च कुम्भीका जलपुष्पगणस्त्वयम् ॥" चर्क. ।

जलपृष्ठजा । स्त्री । शैवाले । श.च. ।

जलप्रद: । पुं,क्ली । पीतवालके । वै.निघ. ।

जलप्राणी । पुं । जलजन्तौ । वै.निघ. ।

जलप्रायम् । क्ली । अनूपदेशे । अम. ।

जलप्रिय: । पुं । धन्याके । रा.नि.व.६ । चातकपक्षिणि । श.र. । मत्स्ये । श.च. । स्त्री । हिलमोचिकायां । हिञ्चे । प.मु. । [द्वारा. ।

जलप्लव: । पुं । जलमार्ज्जारे । उद्विड़ाल ।

जलफलम् । क्ली। शृङ्गाटके । पाणिफल । भा. ।

जलफेन: । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

जलबन्ध: (बन्धु:) । पुं । मत्स्ये । श.च. ।

जलब्राह्मी । स्त्री । वाकुच्याम् । सोमराज । वै.निघ. । हिलमोचिकायां । हिञ्चे । त्रिका. । द्वारा. ।

जलभू: । पुं, स्त्री । कच्चटे । कँाचड़ा । श.च. ।

जलमण्डपिका (पी) । स्त्री । शैवाले । वै. निघ. । वारिपर्ण्याम् । पाणा । रस.कौ.ज्वालामुखरसे । [द्वारा. ।

जलमद्गु: । पुं । मत्स्यरङ्कपक्षिणि । माछराङा ।

जलमधु(धू)क: । पुं । जलजातमधूकवृक्षे । जलमउया । गुणा:—मधुर: व्रणघ्न: वान्तिघ्न: बलशुक्रवर्द्धन: रसायन: शीतलश्च । रा.नि.व.११। "मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणं । बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् । फलगुणा:—शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत् । अहृद्यं हन्ति पित्तास्रदाहश्वासक्षतक्षयान् ॥" भा. ।

जलमक्षिका । स्त्री । वारिमक्षिकायाम् । जलकमी । त्रिका. । [त्रिका. ।

जलमार्जार: । जलविड़ाले । उद्विड़ाल ।

जलमूर्त्तिका । स्त्री । करकायाम् । श.च. ।

जलमीन: । पुं । मत्स्यभेदे । वै.निघ. ।

जलमुस्तम् । क्ली । जलजमुस्तायाम् । वै.निघ.।

जलमोदम् । क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।

जलयष्टि: । पुं । वल्लीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

जलरङ्क: (ङ्ग:) । पुं । वकपक्षिणि । वक पाखी । हे.च. ।

जलरङ्कु: । पुं । हरिणे । वै.निघ. । दात्यूहपक्षिणि । डाक पाखी । द्वारा. ।

जलरण्ड: । पुं । जलसर्पभेदे । जलविन्दौ । हे.च. । श.र. । [वर्षे । चारलवणे । द्वारा. ।

जलरस: । पुं । लवणे । द्वारा. । सौवर्चलल-

जलरुट् (हम्) । क्ली । पद्मे । हे.च. ।

जलरुहा । स्त्री । कुङ्कुमशाली । हैमन्तिक धान्यविशेष । रा.नि.व.१६ ।

जलरूप: । पुं । मकरे । त्रिका. ।

जलवरण्ट: । पुं । जलवसन्तरोगे । पानवसन्त । द्वारा. । [द्वारा. ।

जलवल्कल: । पुं । कुम्भिकायां । पाना ।

जलवल्ली । स्त्री । शृङ्गाटके । पाणिफल । रा. नि.व.७ ।

जलवायस: । पुं । जलकाके। পানকোড়ি। है.च. ।

जलवास: (सा:) । पुं । विष्णुकन्दे । रा.नि.व.७ । गुण्डासिनीतृणे। रा.नि.व.८ । क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ । [११ ।

जलविक्रमा । स्त्री । सप्तकीडवे । रा.नि.व.

जलविड़ाल: । पुं। जलमार्ज्जारे। উদ্বিড়াল। हारा. । [रा.नि.व.१४ ।

जलविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् ।

जलविल्व: । पुं । कर्कटे । पद्माङ्के । जलवल्कले । পানা । हारा. । [माछ । हारा. ।

जलवृश्चिक: । पुं । हस्वाकमत्स्ये। এঁচলা

जलवेतस: । पुं । जलजातवेतसविशेषे । जलবেত । मं वञ्जालु । कं वैसियमरणु । प.मु.। गुणा:—तिक्तशीतल: व्रणशोधन: कफरक्तपित्तघ्न: संग्राही कषायी रुचीघ्नश्च । रा.नि.व.९ ।

जलव्यध: । पुं । कङ्कोटमत्स्यभेदे । কাঁকিলা মাছ বা গান্দাড়া । हारा. ।

जलव्याल: । पुं । जलसर्पे । अम. ।

जलशिरीष: (षिका) । पुं, स्त्री । शिरीषभेदे । हिं टिंटिनी । "त्रिदोषविषकुष्ठार्शोहरी वारिशिरीषिका ।" भा. ।

जलशुक्ति: । स्त्री । शम्बूके । শামুক, ঝিনুক। जलसिंपी इति च ख्याते । गुणा:—"कटु: स्निग्धा दीपनी गुल्मशूलविषदोषहरी रुच्या पाचनी बल्या च ।" रा.नि.व.१३ ।

जलशुचि: । पुं। शृङ्गाटके । পাণিফল ।

जलशूकम् । क्ली । शैवाले । है.च. ।

जलशूकर: । पुं । शिशुमारे । শুশুক । हारा. । कुम्भीरे । है.च. । [—श्यामाकवत् ।

जलश्यामाक: । पुं। तृणधान्यविशेषे । गुणा:

जलसर्पिणी । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক। है.च. । [येन जलं दृष्टा त्रस्यति । वा.चि. ।

जलसन्त्रास: । पुं । कुकुरदंशजरोगविशेषे ।

जलसम्भव: । पुं । जलवेतसे । रा नि.व.९ ।

जलसूचि: । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । कङ्कोटमत्स्ये । जटा. । शृङ्गाटके । शिशुमारे । मे. । काके । है.च. । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক ।

जलस्था । स्त्री । गण्डदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ ।

जलहास: । पुं । समुद्रफेने । त्रिका. । [श.र. ।

जलाका । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক ।

जलाखु: । पुं । जलमूषके । त्रिका. ।

जलाख्या । स्त्री । जलमधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

जलाञ्चलम् । क्ली । शैवाले । শেওলা । मे. ।

जलाटन: । पुं। कङ्कपक्षिणि । কাঁক পাখী । स्त्री (नी) । जलौकायाम् । मे. । रा. ।

जलाण्टक: । पुं। शिशुमारे । नक्रराजे । हा-

जलाण्डकम् । क्ली। रोहितादिशिशौ । মাছের পোণা । हारा. ।

जलात्मिका । स्त्री । जलौकायाम् । श.र. ।

जलाधारम् । क्ली, पुं । पीतोशीरे । वै.निघ. । जलाशये । अम. ।

जलाबु(म्बु)का । स्त्री। जलौकायां । वै.निघ. ।

जलामोदम् । क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।

जलायु(वु)का । स्त्री । जलमस्या आयुरिति जलौकायाम् । জোঁক । मं जलू । सु.सू.१३अ सा द्वादशविधा । सविषा: षट्, तावत्य एव निर्व्विषा: । तत्र सविषा: कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तासु अञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिरा: कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षि: कर्व्वुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी अलगर्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृति: अणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे श्वयथुरादिर्भवति । निर्व्विषा:—कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति तत्र मन:शिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृतिवर्णा अनि

पुण्डरीकमुखी। स्निग्धा पद्मपत्रवर्णोर्द्धादशाङ्गुलप्र-माणा सावरिका पश्यर्थे। सु.सू.१३अ.।

जलार्द्रः (र्द्रा) । पुं. स्त्री । आर्द्रवस्त्रे । भिजे कापड़ । त्रिका.। हे.च.। आर्द्रतालवृन्ते । माघ.।

जलार्व्वुदः । पुं । वातकफजौष्ठरोगे । "जलवु-द्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्व्वुदम् ।" वा.उ.२१अ.।

जलालुः । पुं । पानीयालुके । रा.नि.व.७।

जलालुकम् । क्ली । पद्मकन्दे । भा.पू.१भ.शा-कव.। [भ.टी.भ.।

जलालु(लो)का । स्त्री । जलौकायाम् । श.र.।

जलाशयः । पुं । सरोवरे । शृङ्गाटके । क्ली । उशीरे । अम.। लामज्जके । गन्ध देणा । रा.नि.व.८। स्त्री । गुण्डालायाम् । रा.नि.व.५।

जलाश्रयः । पुं । शृङ्गाटके । रा.नि.व.७। गुण्डतृणे । रा.नि.व.८। ईहामृगे । रा.नि.व.१६। स्त्री । गर्भोटिकातृणे शूलीतृणे । रा.नि.व.८। क्ली । लामज्जके । रा.नि.व.१२।

जलाष्ठीला । स्त्री । पुष्करिण्याम् । हारा.।

जलाह्व(य)म् । क्ली । वालके । वाला । उत्प-ले। सुन्दि फूल । रा.नि.व.१०। [श.र.।

जलाञ्ची । स्त्री । जलपिप्पल्याम् । पाणिसगा।

जलिः (का) । स्त्री । जलौकायां । भ.टी.भ.।

जलु(लू)का । स्त्री । जलौकायाम् । श.र.। हे. च.। चर्म्मचटिकायाम् । वा.उ.६अ.।

जलेच्छया । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । श.र.।

जलेजात(रुह)म् । क्ली । पद्मे । श.र.।

जलेरुहा । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि.व.५।

जलेवाहः । पुं । जलकुक्कुटे । वै.निघ.।

जलेशयः । पुं । जलचारिमत्स्यादौ ।

जलोका । स्त्री । जलायुकायां । हारा.। अम.।

जलोदरः । पुं, क्ली । तन्नामकोदररोगभेदे । जल उदरी । निदानलक्षणं यथा—"यः स्नेहपी-तोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरू-ढ़ः। पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दूष्यन्ति हि तद्वहानि। स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषूदकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति। स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाम्बुना च। यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतं। वलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥" इति । मा.नि.।

जलोदरारिरसः । पुं । जलोदराधिकारे र-सः। रसगन्धकौ प्र. २ तो. (मतान्तरे गन्धकः ४ तो.) मनःशिला हरिद्रा जयपालबीजं त्रिफला त्रिकटु चित्रकमूलं एषां प्रति १ तो. दन्तीरसेन स्नुहीक्षीरेण (सिजूर आठा) भृङ्गराजरसेन च पृ-थक् ७ भावयित्वा संशोष्य च वटीं कुर्य्यात्। मात्रा २ र.।

जलोद्भवः । पुं । शङ्खे । शाँक । वै.निघ.। स्त्री। लघुब्राह्मीशाके । कुङ्कुमशाखी । रा.नि.व.५।१६।

जलोद्भूता । स्त्री । गुण्डालायाम् । रा.नि.व.५।

जलोरगी । स्त्री । जलौकायाम् । जोँक । भ.टी.।

जलोलूका । स्त्री । पद्मबीजे । रा.नि.व.१०।

जलौकः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ.। स्त्री (का)। जलायुकायाम् । हारा.।

जलौकाविधिः । पुं । तया रक्तमोक्षणका-र्य्ये । जोँक धरान । "अथ जलौकावसेकसाध्य-व्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमव-काशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिल-रसकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी-रोगं ग्राहयेत् । सूक्ष्मशुक्लार्द्रपिचुप्लोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृण्यादगृह्णन्त्यै क्षीरविन्दुं शोणितवि-न्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत । यद्येवमपि न गृह्णीयात् तदान्यां ग्राहयेत् । यदा च निवि-शतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नमय्य च स्कन्धं तदा जा-नीयात् गृह्णातीति गृह्णन्तीञ्चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धार-येत् सेचयेच्च ।" इत्यादि । तस्य गुणाः—"शीता-धिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा। तस्मात्पि-त्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ॥" सु.सू.१३अ.।

जलौदनम् । क्ली । सजलान्ने । भा.कुष्ठ चि.।

जवनः । पुं । अश्वे । शीकारिहरिणे । रा.नि. व.१९।

जवनालः । पुं, क्ली । धान्यविशेषे । जनार।

तद्बीजगुणाः—स्वादु शीतलं वातलं कफपित्तघ्नञ्च। राज.।

जवली। स्त्री। कषायफलवृक्षे। জওয়ার। तस्याः फलगुणाः—"कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम्। हृद्यं सुगन्धि विशदं जवलीफलमुच्यते॥" सु.।

जवसम्। क्ली। तृणे। घासि। श.र.।

जवसाह्वा। स्त्री। यमान्याम्। मद.व.२।

जवा। स्त्री। ओड्रपुष्पवृक्षे। জবাফুলের গাছ। रा.नि.व.१०। घृतभर्ज्जितजवापुष्पम् आर्त्तवकरम्। च.द.।

जवादि। क्ली। गन्धराजे। গন্ধরাজ, খাটাশী। मं जवादीकस्तूरी। गुणाः—स्निग्धमुष्णं सुखकरं वातहितञ्च। तल्लक्षणं—"जवादि नीलं सुस्निग्धमीषत्पीतं सुगन्धिदं। आतपे बहुलामोदं राज्ञां योग्यं न चान्यथा॥" रा.नि.व.१२।

जवानी। स्त्री। यमान्याम्। मद.व.२।

जवापुष्पम्। क्ली। ओड्रपुष्पे। জবা ফুল। श.र.।

जवाह्वा। स्त्री। यमान्याम्। मद.व.२।

जविनः। पुं। विलेशयमृगविशेषे, कोकड़मृगे। रा.नि.व.१९।

जवी (इन्)। पुं। अश्वे। उष्ट्रे। रा.नि.व.१९।

जसदम्। क्ली। यशदे। দস্তা। वै.निघ.।

जहा। स्त्री। मुण्डितिकायां। মুণ্ডীরী। श.च.।

जक्षणम्। क्ली। भक्षणे। रा.नि.व.२०।

जक्ष्मः (क्ष्मा (न्))। पुं। क्षयरोगे। যক্ষ্মা রোগ। भ.टी.भ.। See यक्ष्मा।

जागतः। पुं। सोमलताभेदे। सु.चि.२९अ.।

जागरः (णम्) (री)। पुं, क्ली, स्त्री। निद्राभावे। জাগিয়া থাকা। अम.।

जागुड़म्। क्ली। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२।

जाघनी। स्त्री। ऊरौ। त्रिका.।

जाङ्गमद्रव्यम्। क्ली। जङ्गमजातद्रव्यगणेषु, मधुगोमूत्रपित्तवसामज्जास्रग्मांसविण्मूत्रचर्म्मरेतोऽस्थि-स्नाय्वादिषु ……… । च.स.१अ.।

जाङ्गलः। पुं। कपिञ्जलपक्षिणि। গৌর তিত্তির পাখী। मे.। मरुप्रायवातलदेशे। মরু-প্রায় বেতো দেশ। "मरुप्रायस्तु यो देशः स चोक्तो जाङ्गलाभिधः।" रा.नि.व.२। "अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः। ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशः॥" गुणाः—वातपित्तकरः उग्रः रूक्षश्च। राज.। अपिच—"आकाशशुभ्र उच्चश्च तनुश्च स्वल्पपादपः। शमीकरीरविल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः। हरिणैणर्क्षपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः। सुस्वादुफलवान्देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः॥" भा.। तज्जलगुणाः—स्वादु त्रिदोषघ्नं हृद्यं पथ्यम् आयुर्बलवीर्य्यपुष्टिकान्तिकरञ्च। रा.नि.व.१४। स्थलजपशुवर्गे सोऽष्टविधः यथा—जङ्गाला विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा विलेशया ग्राम्याश्च तत्र जङ्गालविष्किरौ प्रधानतमौ तावेणहरिणर्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करस्मरमातृकाप्रभृतयो जङ्गालाः कषाया मधुरा लघवश्च "शशलावकवाताटा गोधा हरिणकुटकाः किञ्चरादाश्चथाचान्ये तित्तिरादाश्च कूर्चकाः। भारद्वाजास्तथा श्येना मूषका बरवारणाः। इत्येते जाङ्गला जीवा ये जलेन विना स्थिताः॥" अत्रि.२अ.। क्ली। मांसे। रा.नि.व.१७।

जाङ्गलमांसम्। क्ली। शिखिखरादिजन्तुमांसे। रा.नि.व.१७।

जाङ्गलयकृत्। क्ली। जाङ्गलपशुयकृति। रक्तपित्तहरम्। वा.चि.२अ.। [ना]कुली। मे

जाङ्गला (ली)। स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। उ

जाङ्गुड़म्। क्ली। कुङ्कुमे। त्रिका.।

जाङ्गुलिः। पुं। विषवैद्ये। সাপুড়ে। श.र. (ली) स्त्री। विषविद्यायाम्। हे.च.।

जाङ्घिकः (काह्वयः)। पुं। शीघ्रगामिनि। उष्ट्रे। रा.नि.व.१९। त्रि। जङ्घाजीविनि

जाजी। स्त्री। जीरके। भा.म.४भ.प्रद.चि "दध्ना सौवर्चलं जाजी।"

जाटलिः। पुं। पटोललतायाम्। अम.।

जाठरः। पुं। जठरानले। वै.निघ.।

जाठरग्रन्थिः। पुं। गुल्मरोगे। रा.नि.व.

जाड्यम्। क्ली। अङ्गजड़तायाम्। रा.नि.व

जाम्बीरि: । पुं । जम्बीरवृक्षे । গোঁড়া নেবুর গাছ। रा.नि.व.११ ।

जातकध्वनि: । पुं । जलौकायाम् । वै.निघ.।

जातकर्म्म । क्ली । शिशौ भूमिष्ठे कर्त्तव्ये कर्म्मणि । नाड़ीच्छेदन । सूतिकापूजादौ ।

जातघ्नी । स्त्री । पुत्रघ्नीनामयोनिदोषे । वा.उ. ३३अ. । See पुत्रघ्नी । [शूरे । अम. ।

जातरूपम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । धु-

जातरूपप्रभम् । क्ली । हरिताले । वै.निघ. ।

जातवेदा: । पुं । अग्नौ । चित्रकवृक्षे । अम. ।

जातसारा । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै.निघ. ।

जातापत्या । स्त्री । प्रसूतायां स्त्रियि । अम.।

जाति: । स्त्री । जन्मनि । आमलक्याम् । मालतीपुष्पलतायाम् । जातीफले । मे. । च.चि.३अ. गुण्डारोचन्याम् । काम्पिल्लके । कमलागुँड़ि । विश्व. । रोगसम्प्राप्तौ । मा.नि. । जातीपुष्पवृक्षे । च.द.वा.व्या.चि. ।

जातिकोश(ष)म् । क्ली । जातीपत्रयां । जयित्री । जातीफले । भा. । सु.सू.४६अ. । हे.च. ।

जाति(ती)कोशा (षी) । स्त्री । जातीपत्राम् । जयित्री । रा.नि.व.१२ । वै.निघ.२भ. सुदर्शनचूर्णे ।

जातिजम् । क्ली । जातीफले । वै.निघ. ।

जाति(ती)पत्र(क)म् । क्ली । जातीफले । "जातीपत्रसुपत्रपत्रकयुतं ।" भा.उ.वाजी.चि. । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.एरण्डपाके । जातीवृक्षपत्रे । চামিলীর পাতা । रस.र.बाल.चि. ।

जातिपत्रिका (त्री) (र्णी) । स्त्री । जातीफलत्वचि । जयित्री । हिं जावत्री । कं जाइपत्री । गुणा: – कटुतिक्तसुरभि: कफजाड्यहरी सुखवैशद्यजननी च । रा.नि.व.११ । दुर्गन्धहरी । राज. । "जातीफलस्य त्वक् प्रोक्ता जातीपत्री भिषग्वरै: । जातीपत्री लघु: स्वादु: कटूष्णा रुचिवर्णकृत् । कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा ॥" भा. ।

जाति(ती)प्रवाल: । पुं । जातिकिसलये । जातिपाता । च.सू.४अ. ।

जातिफलम् । क्ली । जातीफले । जायफल । हे.च. ।

जाति(ती)फलत्वक् । स्त्री । जातीपत्राम् । जयित्री । वै.निघ. । [ल । वै.निघ. ।

जाति(ती)रस: । पुं । रक्तबोले । निशाम-

जाति(ती)शस्यम् । क्ली । जातीफले । जायफल । रा.नि.व.१२ । वै.निघ.१भ.अतिसा.चि. मोचरसपुटपाके । [नि.व.१२ ।

जाति(ती)सारम् । क्ली । जातीफले । रा.

जाति(ती)सुत: । पुं । जातीफले । वै.निघ.।

जातिहिङ्गुलकम् । क्ली । हिङ्गुले । वै.निघ.।

जाती । स्त्री । (Jasminum Grandiflorum.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । জাতি বা চামিলী ফুলের গাছ । हिं चम्बेली, स्वर्णजाती । मं जाइ । कं जाजि । गुणा: – शीता तिक्ता कफघ्नी मुखपाकघ्नी च । तत्कुड्मलं नेत्ररोगघ्नं व्रणविस्फोटकघ्नं कुष्ठघ्नञ्च । रा.नि.व.१० । "जातीयुगं तिक्तमुष्णं तुवरं लघु दोषजित् । शिरोऽक्षिमुखदन्तार्त्तिविषकुष्ठानिलास्रजित् ॥" भा. । मालत्याम् । सु.सू.३८अ. । जातीफलवृक्षे । वै.निघ. ।

जातीकन्द: । पुं । जातीमूले । सु.सू.मिश्र.अ.।

जातीको(श)षम् । क्ली । जातीफले । हे.च.।

जातीकोषफलम् । क्ली । जातीपत्राम् जातीफले च । জৈত্রী, জায়ফল । वै.निघ.अजीर्णचि.वह्निरसे । [निघ. ।

जातीजातम् । क्ली । जातीकोषफले । वै.

जातीतैलम् । क्ली । कर्णरोगाधिकारे । "जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ।" कटुतैलं ४ श. जातीपत्ररस: १६ श. (वृद्धोपदेशात्, कल्कार्थं जातीपत्रं १ श. । सा.कौ. ।

जातीदलम् । क्ली । जातीकोषे । জৈত্রী । वै.निघ.२भ.रक्तपि.चि.कर्पूरादिचूर्णे । जातीपत्रे ।

जातीद्वयम् । क्ली । जातीकोषफले । জায়ফল, জয়িত্রী । जीवकद्वयमिति तालीशादिचूर्णे वृद्धोपदेश: । [कोषे । भा.उ.वाजीकरणे

जातीपत्रिका (त्री) (र्णी) । स्त्री । जाती

जातीफलम् । क्ली । खनामख्यातसुगन्धफले । जायफल। "जातीफलं सशब्दश्च स्निग्धं गुरु च प्रसूते । लघुकं मन्दहीनञ्च दन्ताङ्गमतिनिन्दितम् ॥" भैष. । गुणाः—तिक्तं कटु कफघ्नं लघु तृष्णाघ्नं मुखक्लेददौर्गन्ध्यघ्नञ्च । सु.सू.४६अ.। कषायोष्णं कटु वक्त्रामयघ्नं वातातिसारमेहघ्नं वृष्यं लघु दीपनञ्च । रा.नि.व.१२ । तृष्णाशूलघ्नम् । राज. । रसे तिक्तं तीक्ष्णं रोचनं ग्राहि स्वरकरं श्लेष्मवातमुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यघ्नं कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रोगहरञ्च । भा. । "तैलं जातीफलोद्भूतं ससुतेज ममग्निदम् । जीर्णातिसारशमनम् आध्मानाचेपशूलहृत् । आमवातहरं बल्यं दन्तवेष्टव्रणान्जितुत् ॥" अत्रि. । जातीकोषवद्गुणम् । सु.सू ४६अ. ।

जातीफला । स्त्री । आमलकीवृक्षे । आमला गाछ । रा.नि.व.११ ।

जातीफलादिवटी । स्त्री । अजीर्णे वटी । जातीफलं लवङ्गं पिप्पली निर्गुण्डी (निशिन्दा) विषं शुण्ठी धुस्तूरबीजं हिङ्गुलं टङ्कणक्षारः (सोहागार खई) एषां प्र. समभागः जम्बीररसेन वटी कार्य्या । मा. २।३ रक्तिः । र.सा.सं. ।

जातीफलाद्या (वटिका) । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे। शुद्धपारदः ४मा. गन्धकः ४मा. कज्जली कार्य्या । जातीफलं मोचरसः मुस्तकं टङ्कणक्षारः (सोहागार खई) अतिविषा जीरकं मरिचं एषां प्र. ४ मा. विषं १ मा. एकत्र सञ्चूर्ण्य, वंश आम्रः कचटः(काँचड़ा) प्रसारणी (गन्धभादुलि) निर्गुण्डी विजया (सिद्धि) जम्बू (जाम) जयन्ती (जन्ति) दाड़िमः केशराजः(केशुटे) पाठा(आकनादि) भृङ्गराजः एषां पत्ररसैर्भावयित्वा सम्मर्द्य च कोलास्थिमात्रा वटी कार्य्या । अन्या यथा—जातीफलं टङ्कणक्षारः अभ्रं धुस्तूरबीजं एषां प्र. १ तो. अहिफेनं २ तो. प्रसारणीरसेन सम्मर्द्य वटी चणकाभा कार्य्या । प्रथमे अभ्रकस्यापि माषचतुष्टयं दीयते । र.सा.सं. ।

जातुकम् । क्ली । हिङ्गौ । श.च. ।

जात्यन्धः । त्रि । जन्मान्धे । जन्मकाणा ।

जात्युत्पलम् । क्ली । श्वेतरक्तकमले । वै.निघ.।

जानु । क्लीं । अङ्गोरुमध्यभागे, चक्रिकायां, अष्ठीवद्भागे वा । हाँटु । "जान्वष्ठीवश्च चक्रिका ।" रा.नि.व.१८ । [हाड़ । ते च द्वे । च.शा.७अ. ।

जान्वस्थि । क्ली । जानुदेशास्थनि । हाँटुर

जामाता । पुं । गजपिप्पल्याम् । प.मु. । सूर्य्यावर्त्ते । हुड़हुड़े । मे. । भैष.अम्लपि.चि.सुधावत्यां ।

जाम्बवम् । क्ली । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ । जम्बूफले । जाम फल । अम. । पुं । जम्ब्वासवे । जामेर आसव । "जाम्बवः चौद्रसहितो जम्बूरसगुड़ोद्भवः ।" तोड़.छद्मसु. । गुणाः—"जाम्बवो बद्धनिस्यन्दस्तुवरो वातकोपनः ।" सु. ।

जाम्बवती (वी) । स्त्री । नागदमन्याम् । नागदना । रा.नि.व.५ ।

जाम्बवौष्ठम् । क्ली । चतविशोधनशलाकाविशेषे । "जम्बूफलाग्रसदृशमुखायाशष्टपाषाणरचितवर्त्ती ।" सु.सू.५अ. ।

जाम्बौष्ठम् । क्ली । जाम्बवौष्ठे । सु.चि.१६अ.।

जाम्बूनदम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । धुस्तूरे । रा.नि.व.१० । [स्विचन्दने । अम. ।

जायकम् । क्ली । कलिया इति ख्यातपीतसुग-

जाया । स्त्री । शमीवृक्षे । वै.निघ.२भ.कर्णज्व.चि. ।

जायाघ्नम् । क्ली । तिलकालके । वै.निघ. ।

जायानुजीवी (इन्) । बकपक्षिणि । मे. ।

जायुः । पुं । औषधे । रा.नि.व.२० ।

जारगर्भा । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे । वै.निघ. ।

जारणः । पुं । कासमर्दक्षुपे । कालकासन्दा । रा.नि.व.४ । जीरके । वै.निघ. । स्त्री । स्थूलजीरके । मोटा जीरे । रा.नि.व.६ ।

जारणबीजम् । क्ली । रसजारणार्थे बीजद्रव्यभेदे । र.चि. । [झाड़ि । मे. ।

जारी । स्त्री । आड़ीतिख्याते औषधविशेषे ।

जालः । पुं । कदम्बवृक्षे । मे. । (कः) शुक्लगतनेत्ररोगभेदे । See जालसंचितः । सु.उ.४अ. । क्ली । लावकपित्ते । शरीरस्यजालवत् पदार्थे तानि च सिरास्नायुस्थिमांसेभ्यः सम्भवन्ति । तथ

प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि संख्यया षोडश भवन्ति । भा. । चारके । জালি কুনী । मे. ।

जालकम् । क्ली । कृष्णाकारयतिक्षुद्रफले । জালি । सा.सु. । कुटुम्बिनीक्षुपे । वै.निघ. । मो-चकफले । मे. । [हे.च. ।

जालकारकः । पुं । मर्कटे । মাকড়শা ।

जालकिनी । स्त्री । मेष्याम् । त्रिका. ।

जालगर्द्दभः । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे । অগ্নি-বাত । तस्य लक्षणं यथा—"विसर्पवत्सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः । अपाकः श्वयथुः पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्द्दभः ॥" सु. ।

जालपात् । पुं । हंसे । त्रिका. ।

जालमोटा । स्त्री । शुक्लयूथिकायां । वै.निघ.।

जालवर्व्वूरकः । पुं । वर्व्वूरकवृक्षभेदे । বাব্‌লা বিশেষ । पुलइ, जालि । गुणाः—कच्च वा तरोगघ्नः पित्तक्लत्कषायोष्णः कफहृत् दाहकरश्च । रा.नि.व.८ । [निघ. ।

जालवव्वूलिका । स्त्री । वव्वूलविशेषे । वै.

जालविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करायां । रा.नि.व.१४ ।

जालसंज्ञकः । पुं । शुक्लगतनेत्ररोगविशेषे । চক্ষে জালি পড়া । लक्षणं —"जालाभः कठिन-शिरोमहान् सरक्तः सन्तानः स्मृत इह जालसंज्ञि-तस्तु ।" सु.उ.४अ. ।

जालक्षीरम् । क्ली । तन्नामकवृक्षस्य क्षीररूप-विषे । सु.कल्प.२अ । See क्षीरविषं ।

जालिः । स्त्री । खाद्यद्रव्यविशेषे । জালি । हिं जारी । "आममाम्रफलं पिष्टं राजिकालवणान्वि-तं । भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलितं जालिरुच्यते ॥" गुणाः—जिह्वाकण्डूघ्नी कण्ठशोधनी रोचनी दीप-नी च । भा. । [शा । हे.च. ।

जालिकः (कारः) । पुं । मर्कटे । মাকড়-

जालिका (की) । स्त्री । कोषातक्यां । ঝি-ঙা । रा.नि.व.३ । जलौकायां । लौहे । वस्त्र-भेदे । मे. ।

जालिनी । स्त्री । महाकोषातक्यां । ঝিঙা । रा.नि.व.३ । वै.निघ.कामला-चि. । घोषालता-याम् । ঘোষালতা । र.मा. । सु.चि.२अ. । देव-दाल्याम् । দেয়াতাড়া । दारुहरिद्रायाम् । वै. निघ. । प्रमेहपिटिकाभेदे । लक्षणं—"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ।" सु.नि.६अ. । असाध्यलूताभेदे । सु.कल्प.८अ. । See लूता ।

जालिनीफलम् । क्ली । घोषाफले । ঘো-ষাফলের বীচি বা ঝিঙের বীচি । च.द.पाण्डु-चि. । गुणाः—शिरोरोगपाण्डुरोगहरं वमकरञ्च । अत्रि. ।

जाली । स्त्री । पटोललतायाम् । रा.नि.व.७ । घोषायाम् । प.मु. । ज्योत्स्नाम् । ঝিঙা । अम. ।

जावकः । पुं । अलक्तके । वै.निघ. ।

जापकम् । क्ली । कालीयचन्दने । পীত চন্দ-ন । अ.टी.सा. ।

जाहकः । पुं । कृष्णसरटे । কাল গিরগিট্ । रा.नि.व.१६ । गौरसर्षपे । जलौकायाम् । वै. निघ. । विडाले । श.र. । त्रिका. । घोङ्गे । ঘো-গ্ । मे. । [कायां । জোঁক । हारा. ।

जाहकध्वनिः । पुं । घोङ्गे । ঘোগ । जलौ-

जिगतुः । पुं । उच्छ्वासे । प्राणवायौ । उणा. ।

जिघत्सा । स्त्री । क्षुधायाम् । हे.च. ।

जिङ्गिनी । स्त्री । गुडमञ्जनिकायाम्, गुल-दुली इति ख्याता । भैष.योनिव्यापच्चि. । सु.सू. लोध्रादि. । "जिङ्गिनी कृष्णशाल्मली ।" वा.सू.१५ अ.रोध्रादिः, च.वि.८अ. । गुणाः—"मधुरा सी-ता कषाया योनिशोधनी । कटुका व्रणहृद्रोगवा-तातीसारहृत्पटुः । तमालशालवद्वेद्यो दाहविस्फो-टहृत् पुनः ॥" भा.वटादिः ।

जिङ्गिः (ङ्गी) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । प.ह कन्दर्पसारतैले । च.द.मेह.चि. । गुडमञ्जनिका याम् । सु.सू.३८अ. ।

जिज्ञासा । स्त्री । परीक्षायां । यथा—"भे-जपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।" च.वि.८अ. ।

जितेन्द्रियाह्वः । पुं । कामवृद्धिनामक्षुपे रा.नि.व.४ ।

जिनयोनिः । पुं । हरिणे । श.र. ।

जिष्णुमोहनः । पुं । भेके । श.र. ।

जिभग्रख्य: । पुं । खदिरे । रा.नि.व.८ ।

जिम्भा (म्भिका) । स्त्री । जृम्भिकायाम् । हाइ । रा.नि.व.२० ।

जिवाजिव: । पुं । जीवञ्जीवपक्षिणि । श.र. ।

जिव्रि: । पुं । पक्षिणि । उणा. ।

जिह्मम् । क्ली । तगरपादुके । प.मु. । रा.नि.व.१० । ज.द.१२श. । पिण्डीतगरे । वै.निघ. । पुं, स्त्री । जिह्वायाम् । श्टी.भ. ।

जिह्मग: । पुं । सर्पे । जिह्मकसन्निपाते ।

जिह्मक: । पुं । तन्नामकसन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणम्—"श्वसनकासपरितापविह्वल: कठिनकण्टकवतोऽतिजिह्मक: । बधिरमूकबलहीनलक्षणो भवति कष्टतरसाध्य एव वै ।" वै.निघ. । अस्य तन्त्रान्तरोक्तलक्षणं भावप्रकाशे मृग्यम् ।

जिह्वा । स्त्री । रसनेन्द्रिये । जिभ् । रा.नि.व. १८ सा च उदरे पच्यमानकफशोणितमांससारभूता । सु.शा.४श. । तत्परीक्षा यथा—वातेन—शाकपत्रनिभा रूक्षा स्फुटना च । पित्तेन—रक्ता श्यावा च । कफेन लिप्ता आर्द्रा धवला च । त्रिदोषेण—परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा च । दोषद्वयाधिक्येन—दोषद्वितयलक्षणा च । भा. ।

जिह्वानिर्लेखनम् । क्ली । जिह्वामलहरदशाङ्गुलकष्ठिकायाम् । चियड़ि जिह्वछोला इति लोके । "जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च । तन्मलापहरं शस्तं मृदुश्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ॥" सु.चि.२४श. । "निघ्नन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् । आरोग्यं रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥" राज.१प. ।

जिह्वाप: । पुं । विड़ाले । कुक्कुरे । भल्लूके । श.र. । चित्रकव्याघ्रे । त्रिका. ।

जिह्वाप्रबन्ध: । पुं । जिह्वामूले । वा.उ.२१श. ।

जिह्वामलम् । क्ली । रसनामले । त्रिका. ।

जिह्वारद: । पुं । पक्षिणि । हारा. ।

जिह्वारोग: । पुं । जिह्वागतरोगे । जिवेर घा प्रभृति । नि. । स पञ्चधा—"वातज: पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञक: । उपजिह्विका च गदा जिह्वाया: पञ्च कीर्त्तिता: ॥ जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा । पित्तात्सदाहैरुपचीयते च दीर्घै: सरक्तैरपि कण्टकैश्च । कफेन गुर्वी बहुलाचिता च मांसोच्छ्रयै: शाल्मलिकण्टकाभै: । जिह्वातले य: श्वयथु: प्रगाढ़: सोऽलाससंज्ञ: कफरक्तमूर्त्ति: ॥" इत्यादि । मा.नि. । अधिजिह्विकोऽपीति षड़िधमाह वाभट: । यथा—"शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता । जिह्वा पित्तात्सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता: । शाल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहुला गुरु: । कफपित्तादध:शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नत: । मत्स्यगन्धिर्भवेत्पक्व: सोऽलसो मांसशातन: । प्रबन्धनेऽधो जिह्वाया: शोफो जिह्वाग्रसन्निभ: । साङ्कुर: कफपित्तास्रै: लालोषास्तम्भवान् खर: । अधिजिह्व: सरुक्कण्डूर्वाक्याहारविघातकृत् । तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरिस्थित: ॥" वा.उ.२१श. ।

जिह्वालिट् । पुं । कुक्कुरे । वै.निघ. ।

जिह्वास्तम्भ: । पुं । स्वनामख्यातवातव्याधौ । जिभ् एड़ाइया याओया । "वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिल: । जिह्वास्तम्भ: स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता जिह्वास्तम्भे यथावस्थं वातव्याधिचिकित्सितम् । सामान्योक्ता: क्रियाश्चाहितस्यापि हिता मता: ॥" अयस्य मुखरोगे । ज.द.२८श. । See मुखरोग: ।

जीन: । पुं । वृद्धे । रा.नि.व.१८ ।

जीमूत: (क:) । पुं । मुस्तायाम् । मुता । रा.नि.व.६ । पीतदेवदाल्याम् । भा. । देवताड़ायाम् । देयाताड़ा । रा.नि.व.३ । घोषकलतायाम् । घोषा लता । हे.च. । क्ली । घोषाफले । च.सू.२श. ।

जीमूतकतैलम् । क्ली । कोशातकीतैले ।

जीमूतमूलम् । क्ली । शट्याम् । प.मु. ।

जीमूताह्वा । स्त्री । देवदाल्याम् । देयाताड़ा । जलमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

जीर: (क:) (ण:) । पुं,क्ली । (Cuminum cyminum.) Cumin seed. स्वनामख्यातक्षुपे । बड़ जीरे, शादा जीरे । हिं जीरा । तें जीलकर्र । गुणा:—कटुरुष्ण: वातघ्न: दीपन: गुल्माध्मानातिसारघ्न: ग्रहणीकृमिहृच्च । रा.नि.व.६ । जीरका: पञ्च तत्र श्वेतकृष्णस्थूलसूक्ष्मभेदाच्चतुर्धा, वनजीरकश्च इति पञ्च । भावप्रकाशस्तु

निभेदानाह शुक्लकृष्णकालौजीभेदेन। गुणाः—दीपनं पाचनम् उष्णत्वाद्दृक्शोधकं ग्राहि च। शार्ङ्ग.। लघु संग्राहि गर्भाशयशुद्धिकरं ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफघ्नं चक्षुष्यमतिसारघ्नञ्च। भा.। विशेषाः पर्य्याये द्रष्टव्याः। एतत्तैलं मिषितैलगुणं ज्ञेयम्। अत्रि.।

जीरकद्वयम्। क्ली। शुक्लपीतजीरके। गुणाः—"तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम्। कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकद्वयम्॥" सु.सू. ४६अ.। [वातपित्तघ्नी। अत्रि.१५।

जीरका। स्त्री। शालिधान्यविशेषे। सा च

जीरकादिमोदकः। पुं। ग्रहण्यधिकारे। जीरकचूर्णं ८ प. घृतभर्जितसिद्धिवीजचूर्णं ४ प. लौहम् अभ्रं वङ्गं मधुरिका तालीशपत्रं जयित्री जातीफलं धान्यकं आमलकी हरीतकी विभीतकं गुड़त्वक् तेजपत्रम् एला नागकेशरं लवङ्गं शैलजं सारचन्दनं रक्तचन्दनं जटामांसी द्राक्षा शटी टङ्कणक्षारः कुन्दुरुखोटी यष्टिमधु वंशरोचना काकोली वालकं गोरक्षी शुण्ठी पिप्पली मरिचं धातकीपुष्पं विल्वपेशी अर्ज्जुनत्वक् शुलुफा देवदारु कर्पूरं प्रियङ्गुः जीरकं मोचरसः कटुकी पद्मकाष्ठं नलिका एषां प्रतिचूर्णं २ तो. सर्व्वचूर्णद्विगुणा शर्करा एकत्र पचेत्। मात्रा १ तो.।

जीरकाद्यघृतम्। क्ली। व्रणशोथाधिकारे। "जीरकपक्वं पञ्चात्सिक्थसर्ज्जरसमिश्रितं हन्ति। घृतमभ्यङ्गात्पावकदग्धजदुःखं क्षणार्द्धेन॥" गव्यघृतं ४ श. पाकार्थजलं १६ श.। कल्कार्थजीरकं ८ प.। सिद्धे सिक्थसर्ज्जरसयोः (मम ও धुना) ४ प. प्रक्षेपः। अन्यत् अम्लपित्ताधिकारे—"पित्ताजाजीं सधान्याकां घृतप्रस्थं विपाचयेत्।" गव्यघृतं ४ श. कल्कः १ श. जलं १६ श.। च.द.।

जीरिका। स्त्री। वंशपत्रीतृणे। रा.नि.व.८।

जीर्णः। पुं। जीरके। रा.नि.व.६। क्ली। शैलजे। रा.नि.व.१२। त्रि। वृद्धे। पक्वे। रा.नि.व.१८।

जीर्णज्वरः। पुं। पुरातनज्वरे। পুরাতন জ্বর। द्वादशदिवसातीते वा तद्द्विगुणातीते वा एकविंशदिवसातीते वा तनुभावं गतो यो ज्वरः काये तिष्ठति। तत्र द्वादशदिवसातीते ज्वरः जीर्णः इति आत्रेयः। एकविंशदिवसातीते इति सियो.। र.सा.सं.। "त्रिसप्ताहे व्यतीते तु ज्वरो यस्तनुतां गतः। प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते॥" "यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं दोषत्रयस्तद्द्विगुणेभ्य ऊर्द्ध्वं। तृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः॥" भा.।

जीर्णदारुः। पुं। वृद्धदारकविशेषे। কাল বিচতাড়ক। वीजगुणाः—गौल्यं पिच्छिलं कफवातकासामदोषघ्नं बल्यञ्च। रा.नि व.३।

जीर्णपत्रः। पुं। पट्टिकारोध्रे। रा.नि.व.६।

जीर्णपत्रिका। स्त्री। वंशपत्रीतृणे। रा.नि.व.८। [त्रिका.। पुरातनपत्रे।

जीर्णपर्णः। पुं। पट्टिकारोध्रे। कदम्बवृक्षे।

जीर्णफञ्जी। स्त्री। कृष्णवृद्धदारके। रा.नि.व.३।

जीर्णवालः (लुकः)। पुं। कृष्णवृद्धदारके। रा.नि.व३। स्थूलजीरके। रा.नि.व.६।

जीर्णबु(ब्र)ध्नः। पुं। पट्टिकारोध्रे। পাটিয়ালালোধ। रा.नि.व.६। मुस्तायाम्। वै.निघ.।

जीर्णबुध्नकम्। क्ली। परिपेलतृणे। কেওট মুতা। रा.नि.व.८।

जीर्णवज्रम्। क्ली। वैक्रान्तमणौ। रा.नि.व.१३।

जीर्णा। स्त्री। स्थूलजीरके। रा.नि.व.६।

जीर्णाहारः। पुं। आहारस्य जीर्णावस्थायां। আহার পরিপাক অবস্থা। लक्षणं—"उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः। लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम्॥" भा.।

जीर्विः। पुं। शरीरे, काये। सङ्क्षिप्त-उणा.।

जीवः। पुं। जीवकक्षुपे। জিয়ৎবৃক্ষ। प.मु.। प्राणिनि, जन्तौ। त्रिका.। कर्णे। भरणिः। जीविते। मे.।

जीवकः। पुं। (Pentaptera tomentosa.) A medicinal plant, commonly called jívaka. अष्टवर्गान्तर्गतस्वनामख्यातक्षुपे। জীবক। हिं जीवक। तें वेगिसपुचेट्टु। गुणाः—मधुरः शीतः रक्तपित्तघ्नः वातघ्नः क्षयदाहज्वरघ्नः शुक्रश्लेष्मवर्द्धनश्च। रा.नि.व.५। See ऋषभकः। एतदभावे गुडूची ग्राह्या। असनवृक्षे। পেয়াশাল। सप्तरक्तपर्णवृक्षे। मे.।

जीवकद्रुमः । पुं । जियत्पष्टीतिख्याते द्रुमे । प.मु. ।

जीवकादिः । पुं । जीवनीयगणे । स च जीवकर्षभकमेदामहामेदर्द्धिवृद्धिकाकोलीचीरकाकोलीमुद्गपर्णीद्वयात्मकः । रा.नि.व.२२ । जीवकर्षभककाकोलीचीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहाजटिलाकुलिङ्गाः । एतानि शुक्रजननानि प्रभावात् । च.सू.४अ. ।

जीवजी(ञ्जी)वः । पुं । भवजातीये चकोरपक्षिणि । त्रिका. । वृक्षभेदे । मे. ।

जीवत्तोका । स्त्री । जीवत्पुत्रिकायाम् । हे.च. ।

जीवथः । पुं । मयूरे । कच्छपे । प्राणे । उणा. ।

जीवदः । पुं । वैद्ये । जीवके । वै.निघ. ।

जीवदा (न्ती) । स्त्री । जीवन्त्याम् । रा.नि.व. ३ । ऋद्धौ । रा.नि.व.५ ।

जीवद्वन्द्वम् । क्ली । जीवके ऋषभके च । "जीवद्वन्द्वविश्वमूषणम् ।" । भैष.वाजी. ।

जीवनः । पुं । वाते । जीवकक्षुपे । रा.नि.व. ४ । वैद्ये । क्ली । अन्ने । रा.नि.व.२० । जले । प्राणधारणे । मे. । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ । सद्योघृते । श.च. । दुग्धे । शरीरजीवयोः संयोगे । त्रि । आयुर्वर्द्धने ।

जीवनकम् । क्ली । अन्ने । हे.च. ।

जीवनदशकम् । क्ली । जीवनीयगणोक्तदशद्रव्येषु । वा.सू.१५अ. ।

जीवनपञ्चमूलम् । क्ली । अभीरुवीरा जीवन्ती जीवकर्षभकौ चेति । वा.सू.१५अ. ।

जीवना । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । मेदायाम् । मे. । जीवन्तीलतायाम् । जिय़ाती । अम. । [च. ।

जीवनाघातम् । क्ली । वत्सनाभे विषे । श.

जीवनार्हम् । क्ली । दुग्धे । धान्ये । वै.निघ. ।

जीवनिका । स्त्री । जीवन्त्याम् । हरीतक्यां । काकोल्याम् । रा.नि.व.११ ।

जीव(वि)नी । स्त्री । मेदायां । मेदा । महामेदायां । महामेदा । रा.नि.व.५ । काकोल्याम् । जीवन्तीशाके । रा.नि.व.३ । डोड़ीक्षुपे । रा.नि. व.४ । यूथिकायां । यूँइ । श.च. ।

जीवनीयम् । क्ली । घृते । जले । हे.च. । त्रि । प्राणधारणे । वा.टी.हे. ।

जीवनीयगणः । पुं । जीवन्त्यादिगणे । स च जीवन्ती काकोली चीरकाकोली मेदा महामेदा मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवकः ऋषभकः मधुकश्चेति । च.सू.४अ. । "अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकं तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनश्च पुनस्ततः ॥" प.प्र.३ख. । गुणाः—स्वादुः गर्भसन्धानकृत् गुरुः सन्धकृत् बृंहणः वृष्यः स्निग्धः शीतः तृष्णाघ्नः रक्तपित्तक्षयशोषज्वरदाहवातघ्नश्च । शार्ङ्ग.म.६अ. ।

जीवनीया । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व. ३ । हरीतक्याम् । मद.व.१ । [रा.नि.व.६ ।

जीवनेत्रा (त्री) । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्याम् ।

जीवनौषधम् । क्ली । जीवनीयौषधे । अम. । अन्ने । वै.निघ. । [औषधे । प्राणे । उणा. ।

जीवन्तः (कः) । पुं । शाकविशेषे मालवदेशप्रसिद्धे । गुणाः—मधुरः बृंहणः वस्तिशोधनः दीपनः पाचनः बल्यः वृष्यः पित्तहरश्च । रा.नि.व.७ ।

जीवन्तिका । स्त्री । वृक्षोपरिजातवृक्षे । मान्दड़ा । गुडूच्याम् । जीवशाके । मे. । भा.शिरोरोग चि. । हरीतकीभेदे । रा.नि.व.११ । "जीवन्तिका स्यादथ जीर्णरोगजित् ।"

जीवन्ती । स्त्री । स्वनामख्यातशाकविशेषे, जीवशाक इति लोके । या शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिः, "जियत्पष्टी" सा रक्तपित्ते वर्ज्या इति । भा. । स्वर्णनाड़ इति चक्रपाणिः । सन्मते मधुरामधुरभेदेन द्विविधा, तत्र मधुरायाः त्रिदोषहन्तृत्वम् अमधुरायाः सञ्जातपित्तहरत्वम् । आद्यस्य रसो मधुरः वीर्यं शीतलं तथा पाकोऽपि मधुर एव । प्रभावश्चक्षुष्यः सर्व्वदोषघ्नश्च । एषा शाकेषु श्रेष्ठा 'वरा शाकेषु जीवन्ती' इति । वा.सू.१५अ. । वै.निघ.श्वास.चि.पुष्करादिचूर्णे । गुडूच्यां । रा. नि.व.३।२३ । वन्दायाम् । हरीतक्यां । भा. । डोड़ीशाकक्षुपे । रा.नि.व.४ । मेदायां । काकोल्यां । हरिद्रायां । रा.नि.व.२३ । मधूकवृक्षे । शमीवृक्षे । वै.निघ. । (Celtis orientalis.) लताविशेषे ।

जीवन्ती, जीवई, जियाती। मं के लाहानिह-रिणवेलि, किरियहाले। सा हस्वदीर्घस्वर्णवर्ण-भेदेन विधा। "जीवन्ती स्वर्णवर्णाभा सुराष्ट्रजा च। जीवनीयोगात् जीवन्ती नाम।" मद.व१.। गुणाः—मधुरा शीता रक्तपित्तवातक्षयदाहज्वरघ्नी कफवर्द्धनी वीर्य्यवर्द्धनी च। अन्या रसवीर्य्योः स्व-स्वतुल्या भूतविद्रावणी रसनियामिका च। स्वर्ण-वर्णा वृष्या चक्षुष्या मधुरा शीतला वातपित्तरक्त-दाहघ्नी बलवर्द्धनी च। रा.नि.व.३। अपिच श्वास-कासधातुक्षयघ्नी स्वरकरी च। राज.। "जीवन्ती शीतला स्वादुः स्निग्धा दोषत्रयापहा। रसायना बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः।" भा.। "चक्षुष्या सर्व्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा।" अत्रि.१६ अ.। तैलगुणः विभीतकतैलवत्। जीवनीयाख्ये गणे। वा.सू.१५अ.। See जीवनीयगणः।

जीवन्त्यादिवर्गः । पुं। जीवनीयगणे। वा.सू.१५अ.। [द्रुवृक्षे। वै.निघ.।

जीवपुत्रकः । पुं। इङ्गुदीवृक्षे। श.र.। हि-

जीवपुष्पा । स्त्री। वृहज्जीवन्त्यां। रा.नि.व.७।

जीवपृष्ठा । स्त्री। जीवन्तीशाके। वृहज्जीवन्त्यां। रा.नि.व.३।

जीवप्रिया । स्त्री। हरीतक्याम्। रा.नि.व.१२।

जीवभद्रा । स्त्री। ऋद्धयौषधौ। रा.नि.व.५। जीवशाके, जीवन्तीलतायाम्। रा.नि.व.३।

जीवमन्दिरम् । क्ली। शरीरे। श.र.।

जीवरत्नम् । क्ली। पुष्परागमणौ। प.मु.।

जीववती । स्त्री। चीरकाकोल्याम्। वै.निघ.।

जीववत्सा । त्रि। जीवत्पुत्रायाम्। च.शा.८अ.।

जीववर्द्धिनी । स्त्री। ऋद्धौ। ऋद्धि। वै.निघ.।

जीववल्ली । स्त्री। चीरकाकोल्याम्। रा.नि.व.३। काकोल्याम्। वै.निघ.।

जीववृक्षः* । पुं। जीवकवृक्षे। जियापुता इति लोके। द्रव्याभिधानम्।

जीवशाकः । पुं। शाकविशेषे। खीषरा इति लोके। प.मु.। जीवशाक इति मालवदेशे। गुणाः—बल्यः मधुरः दीपनः पाचनः वृंहणः व-स्तिशोधनः पित्तघ्नश्च। रा.नि.व.७।

जीवशुक्ला । स्त्री। चीरकाकोल्यां। रा.नि.व.३।

जीवशोणितम् । क्ली। जीवनपोषकशुद्धशो-णिते। जीवनपोषक विशुद्ध रक्त। जीवशो-णितरक्तपित्तयोः जिज्ञासार्थं पिचुप्लोतं वा क्षिपे-त्, यद्युष्णोदकप्रक्षालितमपि वस्त्रं रञ्जयति त-ज्जीवशोणितमवगन्तव्यम्। सभक्तञ्च शुने दद्यात् शक्तुमिश्रं वा, स यद्युपभुञ्जीत तज्जीवशोणितमव-गन्तव्यम्। सु.।

जीवश्रेष्ठा । स्त्री। ऋद्धौ। रा.नि.व.५।

जीवसंज्ञः । पुं। कामवृद्धिक्षुपे। रा.नि.व.४।

जीवसाधनम् । क्ली। धान्ये। धनियां। रा.नि.व.६। [रा नि.व.१८। हृदये। वै.निघ.।

जीवस्थानम् । क्ली। मर्म्मणि। मर्म्मस्थान।

जीवा । स्त्री। जीवन्तीलतायां। रा.नि.व.३। ऋद्धौ। प.मु.। वचायां। मे.। जीवके। रा.नि.व.२३। हरीतक्याम्। वै.निघ.।

जीवागारम् । क्ली। मर्म्मस्थाने। रा.नि.व.१८।

जीवातुः । पुं। जीवनीयौषधे। अन्ने। मे.।

जीवात्मा । पुं। देहिनि। हे.च.।

जीवादानम् । क्ली। जीवशोणितनिर्गमे। च.सू.१५अ.।

जीवाधारः । पुं। चित्ते। हे.च.। [४अ.।

जीवापगमः । पुं। षड्धातुविभागे। च.शा.

जीवाला । स्त्री। सैंहलीपिप्पल्यां। रा.नि.व.५।

जीविका । स्त्री। जीवन्त्यां। मे.।

जीवितम् । क्ली। जीवने। प्राणधारणे। हे.च.। च.सू.१अ.।

जीवितकालः । पुं। आयुषि। अम.।

जीवितज्ञा । स्त्री। शरीरान्तःस्थनाड्यां, शि-रायाम्। रा.नि.व.१८।

जीविता । स्त्री। जलपिप्पल्याम्। वै.निघ.।

जीविताभिसरः । त्रि। जीवनरक्षाकर्त्तरि (वैद्ये)। च.सू.११अ.। [डोड़ीक्षुपे। रा.नि.व.४।

जीविनी । स्त्री। काकोल्यां। रा.नि.व.३।

जीव्यः । पुं । जीवकौषधौ । रा.नि.व.५ ।

जीव्या । स्त्री । जीवन्त्यां । रा.नि व.३ । हरीतक्याम् । गोरक्षदुग्धायाम् । रा.नि.व.११।५ ।

जुगुप्सितम् । क्ली । श्वेतलशुने । वै.निघ. ।

जुग्धम् । पुं,क्ली । यवनाले । जनार । वै.निघ.।

जुङ्गः (कः) । पुं । वृद्धदारकलतायां । रा.नि.व.३ ।

जुङ्गा । स्त्री । वृद्धदारकलतायां । प.मु. ।

जुष्ककः । पुं । यूषे । ঝোল । श.च. ।

जूटिका । स्त्री । कर्पूरविशेषे । ভীমসেনী । रा.नि.व.१२ । [न्धे । দেধান । रा.नि.व.१६ ।

जून(र्णू)लः । पुं । धवलयावनालाख्यशिम्बीधा-

जूनाख्यः । पुं । उलूकतृणे । উলূ । प.मु. ।

जूर्णाह्वः (यः) । पुं । धवलयावनाले । দেধান । रा.नि.व.१६ । है.च. । च.सू.२७अ. ।

जूर्णिः (र्त्तिः) । पुं । शरीरे । उणा. । ज्वरे । अम. ।

जूषः । पुं, क्ली । क्वाथे । भ. ।

जूषणम् । क्ली । धातकीपुष्पे । श.च. ।

जृम्भः (णम्) । पुं, क्ली । जृम्भायाम् । হাই । श.र. । मा.ज्व.नि. ।

जृम्भा (म्भिका, नी) । स्त्री । जृम्भकायां । হাই । रा.नि.व.२० । "चैतन्यशिथिलत्वाद्यत्पीत्वैकं श्वासमुद्वमेत् । विदीर्णवदनः श्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ॥" शार्ङ्ग.पू.६अ. । "पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन् विवृताननः । यन्मुञ्चति सनेत्रास्रं सा जृम्भा इति संज्ञितः ॥" सु.शा.४अ. । एलापर्ण्यां । श.च. ।

जेन्ताकः । पुं । स्वेदविशेषे । च.सू.१४अ. ।

जेमनम् । क्ली । लेपे । वै.निघ. । आहारे । अम. ।

जैत्रः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ । क्ली । औषधे । रा.नि.व.२० ।

जैत्री । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । श.र. ।

जैपालः । पुं । जयपालवृक्षे । द्विरूपकोषः ।

जैवातृकः । पुं । कर्पूरे । चन्द्रे । अम. । दर्भे । औषधे । है.च. । त्रि । कृशे । दीर्घायुषि । त्रिका. ।

जोङ्गकम् । क्ली । अगुरुणि । त्रिका. । वा.चि. ६अ. । काकमाच्याम् । च.चि.१अ. ।

जोङ्गटः । पुं । गर्भिण्यभिलाषे । সাধ । हारा. ।

जोङ्गलः । पुं । कृष्णवृद्धदारके । वै.निघ. ।

जोत्ताला । स्त्री,पुं(लः)। देवधान्ये । দেধান । है.च. । [लिकायाम् । कसि, জালি । श.र. ।

जोषिका । स्त्री । नवाङ्कुरे । वै.निघ. । जा-

ज्ञानेन्द्रियम् । क्ली । नेत्रादिषड्बुद्धीन्द्रिये ।

ज्येष्ठतोयाम्लम् । क्ली । काञ्जिके ।

ज्येष्ठबला । स्त्री । महाबलायाम्, सहदेव्याम् । रा.नि.व.४ ।

ज्येष्ठा । स्त्री । कदलीवृक्षे । गृहगोधिकायाम् । টিকটিকি । त्रिका. । तर्ज्जन्याम् । वै.निघ. ।

ज्येष्ठामलकः । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

ज्येष्ठामूलीयः । पुं । ज्येष्ठमासे । वै.निघ. ।

ज्येष्ठाम्बु (म्भः) । क्ली । तण्डुलोदके । চেলুনির জল । च.द.उन्मा.चि. । "श्वेताज्येष्ठाम्बुनिर्म्मितम् ।" मण्डे । त्रिका. । वा.उ.३६अ. ।

ज्येष्ठी । स्त्री । गृहगोधायां । টিকটিকি । त्रिका. ।

ज्येष्ठीमधु । क्ली । यष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

ज्योतिः (स्) । पुं । चित्रकवृक्षे । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ. । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

ज्योतिःसोमम् । क्ली । रक्तचन्दने । मद. ।

ज्योतिरिङ्गः (णः) । पुं । खद्योते । श.र. । धूम्याटपक्षिणि । वै.निघ. ।

ज्योतिर्लता । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাফট্‌কী । रा.नि.व.३ ।

ज्योतिर्वीजम् । क्ली । खद्योते । त्रिका. ।

ज्योतिष्कः । पुं । अग्निमन्थे । গণিরি । र.मा. । चित्रकवृक्षे । मेथिकावीजे । रा.नि.व.६ । स्त्री (का) । ज्योतिष्मत्याम् । अ.टी.स्वा. । सु.चि.६अ. । वचायाम् । वै.निघ. ।

ज्योतिष्मती । स्त्री । (Cardiospermum halicacabum.) स्वनामख्यातलतायाम् । न-

লতাফট্কী, বন উচ্ছে। तें वैकङ्कुडुलीगे। हिं मं मालकंगुणी, काकुमर्द्दनिका। ककुन्दलीति च:। सु.सू.३८अ.। सा द्विधा लघुदीर्घभेदेन। सा. गुणा:—अतितिक्ता किञ्चित्कटु: रूचा वातकफघ्नी दाहप्रदा दीपनी च। विशेषेण द्वितीया मेधाप्रज्ञाबुद्धिकरी। रा.नि.व.७। तीक्ष्णा व्रणविस्फोटघ्नी। राज.। "ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित्। अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा॥" भा.।

ज्योतिष्मतीतैलम् । क्ली। तत्फलोत्थतैले। লতাফট্কীর তৈল। गुणा:—तिक्तोष्णं वातघ्नं पित्तघ्नं मेधाप्रज्ञाबुद्धिवर्द्धनञ्च। रा.नि.व.१५।

ज्योतीरथ: । पुं। निर्विषसर्पविशेषे। सु.कल्प. ४अ.। See सर्प:।

ज्योत्स्ना (त्स्निका) (त्स्नी) । स्त्री। ज्योतिष्मत्याम्। লতাফট্কী। रेणुकबीजे। श.च.। चन्द्रिकायाम्। চন্দ্রকিরণ। गुणा:—त्रिदोषघ्नी दाहास्रकपित्तनाशिनी। राज.। कोषातक्याम्। শ্বেত ঘোষা। र.मा.। पटोलिकायां। ঝিঙ্গা। अम.।

ज्योत्स्नाप्रिय: । पुं। चकोरे। हे.च.।

ज्वर: । पुं। सर्व्वरोगप्रधानरोगविशेषे। জ্বর। हिं बोखार, ज्वर। ज्वरोत्पत्ति:—दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनि:श्वासेन सम्भूतत्वात् ज्वर: स्वभावात् पैत्तिक इति बोद्धव्य:, यत उक्तं चरकेण। "क्रोधात्पित्त"मित्यादि। तेन सर्व्वज्वरेषु पित्तोपशमनी चिकित्सा कर्त्तव्या। भा.। ज्वरस्य मूर्त्ति:—सर्व्वभूततापन: त्रिपात् त्रिशिरा: महोदर: कपिलवर्णो व्याघ्रचर्म्मवासा माल्यधारी पिङ्गलनेत्र: क्षुद्रतरजङ्घ:] विकृताकारी [भस्मभूषिताङ्गो महाबलवान् लोकनाशाय लोकेऽवतिष्ठते। सु.। तस्य प्रकृति:—"तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषा: शारीरमानसा:। देहिनं न हि निर्द्दोषं ज्वर: समुपसेवते॥" ज्वरस्य संख्यारूपसम्प्राप्ति:—ज्वरोऽष्टधा, वातिक: पैत्तिक: श्लैष्मिकश्चेति त्रय:, द्वन्द्वजाश्च त्रय:—वातपैत्तिक: वातश्लैष्मिक: पित्तश्लैष्मिकश्चेति, सान्निपातिक: आगन्तुकश्चेति साकल्येन अष्टधा। सान्निपातिकज्वर: त्रयोदशविध इति। चर.। See सन्निपातज्वर:। शार्ङ्गधरस्तु पञ्चविंशतिभेदानाह यथा—पृथग्दोषैस्त्रिधा, द्वन्द्वभेदेन च तथा, सन्निपातेन चैक:; विषमज्वर: पञ्चधा—सन्ततसततान्येद्युष्कतृतीयकचातुर्थकभेदेन; आगन्तुरेक एवेति त्रयोदशविध:; आगन्तु: पुनस्त्रिधा, अभिघातज: चतुर्धा, अभिषङ्गजश्च पञ्चविध इति पञ्चविंशतिधा। शार्ङ्ग.पू.ख.७अ.। ज्वरस्य विप्रकृष्टकारणं—मिथ्याहारविहारादि—तेन वातादय: आमाशयगता ज्वरं जनयन्तीति सम्प्राप्ति:। तस्य रूपं—श्रमारतिविवर्णतामुखवैरस्यनेत्रस्रवताजृम्भाङ्गमर्द्दगुरुतारोमहर्षारुचितमोऽप्रहर्षशीतादिकं शीतवातातपेषु मुहुरिच्छाद्वेषौ च भवन्ति। तस्य सामान्यलक्षणं—स्वेदावरोधादि। सामान्यतो ज्वरचिकित्सा—सामान्यतो ज्वरे पूर्व्वं निवातनिलये वास:। व्यजनानिल: तालपत्रवात: वंशव्यजनजवायु: चामरवस्त्र-मयूरपुच्छ-वेतसव्यजनवायुश्च। तथा गुरुप्रावसनावरणं यथर्त्तु पक्वपानीयव्यवहारश्च। ज्वरे वर्ज्यं स्नानप्रदेहादिकम्। भा.म.१भ.। ज्वरादौ लङ्घनं मध्ये पाचनं अन्ते च भेषजं प्रयोक्तव्यम्। प्राणिभेदे तदसाध्यता—"असाध्योऽयं ज्वरो व्याधि: गोमहिषाश्वकुञ्जरे। किञ्चित्कृच्छ्रतमो नृणामन्येषां जीवघातक:॥ यथा मृगाणां मृगधुर्य्यलिह: तथा गदानां प्रबलो ज्वरोऽयम्। नान्योऽपि शक्तो मनुजं विहाय सोढुं भुवि प्राणभृत: सुराद्या:॥" नरस्य ज्वरसहत्वे कारणं—"कर्म्मणा लभते यज्ञाद्देवत्वं मानुषो दिवि। ततश्चैवाच्युत: स्वर्गान्मानुष्यमभिवर्त्तते। तस्मात्स दैवभावात्तु सहते मानुषो ज्वरमिति॥" अत्रि.। प्राणिविशेषे ज्वरनाम यथा—"पाकल: स तु नागानामभितापस्तु वाजिनाम्। गवामीश्वरसंज्ञस्तु मानवानां ज्वरो मत:। दारिद्रो महिषाणाञ्च मृगरोगो मृगेषु च। अजावीनां प्रलापाख्य: करभेष्वलसो भवेत्। शुनोऽलर्क: समाख्यातो मत्स्येष्विन्द्रमदो मत:। पक्षिणामभिघातस्तु व्यालेष्वेवितसंज्ञित:। गुल्मस्य नलिका प्रायो भूमेरूषरनामत:। वृक्षस्य कोटराख्यस्तु ज्वर: सर्व्वत्र दृश्यते॥" अ.चि.२स्थान.२अ.।

ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररस: । पुं। विषमज्वरे रस:। यथा—"मूर्च्छितं रसकर्षैकं तदर्द्धं जारिताभ्रकं। तारं ताप्यञ्च रजतं स्वर्णं तामकं तथा। मौक्तिकं विद्रुमं लौहं गिरिजं गैरिकं शिला।

गन्धर्वं हिमसारञ्च पलार्द्धञ्च पृथक् पृथक्। चीरायी सुरवल्ली च श्रीथघ्नी गणिकारिका। भूम्यामलका ज्योतिष्मिका च सतिक्ता च सुदर्शना। अग्निजिह्वा पूतितैला सूर्पपर्णी प्रसारणी। प्रत्येकं स्वरसं दत्त्वा मर्द्दयेत्त्रिदिनावधि। भक्षयेत्पर्णखण्डेन चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः॥”……। মূর্চ্ছিত রস ২ তো. জারিত অভ্র ১ তো. স্বর্ণমাক্ষিক, স্বর্ণ, রৌপ্য, খাপর, তাম্র, মুক্তাভস্ম, প্রবালভস্ম, লৌহভস্ম, শিলাজতু, গিরিমাটী, মনছাল, গন্ধক, তুঁতেভস্ম প্র. ২ তো.। থিরুই. তুলসী, শ্বেতপুন্যা, গণিরি, ভুঁই আমলা চিরাতা, পদ্মগুলঞ্চ, ঈশলাঙ্গুলিয়া, লতাফট্কী, পটোল, মুগানী, গন্ধভাদুলিয়া প্রত্যেকের রসে ৩ দিন মাড়িবে। র.সা.সং.।

ज्वरघ्नः । पुं। वास्तूकभेदे। स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.७।२३। मञ्जिष्ठायां। वास्तूके। वै.निघ।

ज्वरघ्नी(वटिका) । स्त्री। ज्वरे रसः। शुद्धजैपालबीजं १ तो. कटुकी २ तो. गैरिकं १ तो. घृतकुमारीरसेन मर्द्दयेत्। শুদ্ধ জয়পালবীজ ১ তো. কট্‌কী ২ তো. গেরিমাটী ১ তো. ঘৃতকুমারীরসে মর্দ্দন। বটী ১ কলায়। ভা.। अन्या—रसः १ तो. शिलाजतु पिप्पली हरीतकी अकर्करा(वचा) कटुतैलशुद्धगन्धकं इन्द्रवारुणीफलं प्र. ४ तो. इन्द्रवारुणीरसेन मर्द्दयेत्। পারা ১ তো. শিলাজতু, পিপুল, হরীতকী, আকরকরা বচ, কটুতৈলে শুদ্ধ গন্ধক এবং রাখালশশার ফল প্রত্যেকে ৪ তো. রাখালশশামূলের রসে মর্দ্দন। বটী ১ মাষকড়াই। शार्ङ्ग.। अपरा—पारदः १ तो. गन्धकः २ तो. हिङ्गुलं ३ तो. जैपालबीजं ४ तो. दन्तीक्वाथेन मर्द्दयेत्। পারা ১ তো. গন্ধক ২ তো. হিঙ্গুল ৩ তো. জয়পালবীজ ৪ তো. দন্তীকাথে মর্দ্দন। रस.र.। [यहि शार्ङ्गधरकृते।

ज्वरत्रिंशती । स्त्री। ज्वरनिदानचिकित्सासं-

ज्वरनाशनः । पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। स्त्री (शिनी)। मञ्जिष्ठायाम्। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

ज्वरहन्त्री । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६।

ज्वराङ्गी । स्त्री। भद्रदन्त्याम्। দন্তী। रा.नि.व.६।

ज्वरातङ्कः । पुं। ज्वररोगे। रा.नि.व.२०।

ज्वराधिष्ठानम् । क्ली। शरीरे मनसि च। “केवलं समनस्कञ्च ज्वराधिष्ठानमुच्यते।” च.चि. ३अ.।

ज्वरान्तकः । पुं। किरातत्तिक्ते। চিরেতা। आरग्वधवृक्षे। रा.नि.व.६।

ज्वरान्तकरसः । पुं। ज्वरे रसः। ताम्रं गन्धकः पारदः सौराष्ट्रमृत् (পঙ্কপর্পটী) लौहं स्वर्णमाक्षिकं हिङ्गुलं टङ्कणक्षारः (সোহাগার খৈ) रसाञ्जनं स्वर्णभस्म प्र. समभागं चित्रकादीनां (चित्रक-गुडूची-मुस्ता-शुण्ठीनां प्र ॥० तोलं वारि ॥० श.) पादावशिष्टेन क्वाथेन मर्द्दयेत्। रस.कौ.।

ज्वरारिः । पुं। गुडूच्याम्। रा.नि.व.२३। ज्वरे रसविशेषः। पारदः गन्धकः हिङ्गुलं ताम्रं शीषं टङ्कणं (সোহাগার খই) विड़लवणं मनःशिला एषां प्र. समभागः। आरग्वधपत्ररसेन १० भावना देया। भैष.। अन्यः—पारदः १ भ. गन्धकः २ भ. हिङ्गुलं ३ भ. धुस्तूरबीजं ४ भ. दन्तीक्वाथेन मर्द्दयेत्। रस.कौ.।

ज्वरारि (अभ्रम्) । क्ली। जीर्णज्वरे रसः। अभ्रं ताम्रं पारदः गन्धकः विषं, एषां समभागः। धुस्तूरबीजम् एकभागापेक्षया द्विगुणं त्रिकटु मिलित पञ्चगुणं। जलेन वटी कार्य्या। অভ্র, তাম্র পারা, গন্ধক, বিষ প্রত্যেকে সমভাগ ধুতুরার বীজ ২ ভ. ত্রিকটু মিলিত ৫ ভ. জলে মাড়িবে। र.सा.सं.।

ज्वराशनिः । पुं। विषमज्वरे रसः। रसः गन्धकः सैन्धवं विषं ताम्रं प्र. समभागः,सर्व्वसमं लौहचूर्णं लौहसमम् अभ्रम्। लौहपात्रे लौहदण्डेन निर्गुण्डीरसेन सम्मर्द्य तेन सह पारदसमभागं मरिचचूर्णं मिश्रयेत्। রস, গন্ধক, সৈন্ধব, বিষ, তামা প্রত্যেকে সমভাগ। সর্ব্বসমান লৌহচূর্ণ, লৌহসমান অভ্রভস্ম। লৌহপাত্রে লৌহদণ্ডে নিশিন্দারসে মাড়িয়া তাহার সহিত পারার সমান মরিচচূর্ণ মিশ্রিত করিবে। र.सा.सं.।

ज्वरी (रिन्) । त्रि। ज्वरयुक्ते। [निघ.।

ज्वलत्प्रभा (त्नी) । स्त्री। कृष्णसर्षपे। वै.

ज्वलनः । पुं । चित्रकवृक्षे । अम. । भा.४भ. नाड़ीव्रण-चि. । [प.मु. । रा.नि.व.१२ ।

ज्वलनाश्मा (श्मा) । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ ।

ज्वलनाभः । पुं । गन्धतृणे । वै.निघ. ।

ज्वल(लि)नी । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्गा । रा. नि.व.३ । [निघ. । दग्धायां । श.च. ।

ज्वाला । स्त्री । धातकीवृक्षे । चित्रकवृक्षे । वै.

ज्वालाखरगदः । पुं । जालगर्द्दभकरोगे । रा.नि.व.२० ।

ज्वालागर्द्दभकः । पुं । जालगर्द्दभकरोगे ।

ज्वालानलरसः । पुं । अजीर्णाधिकारे । सर्ज्जिक्षारः यवक्षारः पारदः गन्धकः पञ्चकोलम् इति नवद्रव्यं प्र. समं, सर्व्वतुल्या जया (सिद्धि) जयार्द्धं शिग्रुत्वक् (सजिनार छाल) चूर्णं। जया शिग्रुचित्रकभृङ्गराजरसेन प्र. दिनत्रयं भावयित्वा शुष्कः लघुपुटेन पाच्यः। उद्धृत्य आर्द्रकरसेन ७ भावना देयाः । र.सा.सं. । मतान्तरे टङ्कणमपि ग्राह्यम् । भावप्रकाशे क्षारत्रयं पाठः ।

ज्वालामरिचकः । पुं । कटुवीरायां । गाछ मरिच । See कटुवीरा ।

ज्वालामुखरसः । पुं । ग्रहण्यधिकारे । "शुद्धसूतं समगन्धं सुवर्णं मरिचं समं । रक्तचित्रकजैर्द्रावैः जलमण्डपिकाद्रवैः । दिनैकं मर्द्दयेत् खल्वे चतुर्गुञ्जाञ्च भक्षयेत् ॥" পারা, গন্ধক, স্বর্ণ, মরিচ প্রত্যেকে সমভাগ রক্তচিতের রস ও পানার রসে ১ দিন মর্দ্দন করিবে । रस.कौ. ।

ज्वालारासभकः । पुं । जालगर्द्दभकरोगे । रा.नि.व.२० ।

झ

झटा (आमला) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভূঁই আমলা । भा.नि. । वै.निघ. ।

झण्टी । स्त्री । कुन्दतृणे । वै.निघ. ।

झम्पाकः (रुः) । पुं । वानरे । मर्कटे । वै. निघ. । श.र. ।

झम्पाशी (इन्) । पुं । जलकाके । পানকৌড়ী । वै.निघ. । मत्स्यरङ्के । जटा. ।

झम्पी (इन्) । पुं । वानरे । श.र. ।

झर्झरिका । स्त्री । धूमस्याम् । দালে রুটী । गुणाः धूमसीशब्दे द्रष्टव्याः ।

झर्झरीकः । पुं । शरीरे । उणा. ।

झला । स्त्री । झिल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

झलिः । स्त्री । क्रमुके । গুপারি । वै.निघ. ।

झल्लकण्ठः । पुं । पारावते । हारा. ।

झल्लिका । स्त्री । उद्वर्त्तनपटे मले च । मे. ।

झषः । पुं । मत्स्ये । अम. । जलचरभेदे । वा. उ.५ अ. ।

झषलोचना । स्त्री । मत्स्याक्ष्याम् । वै.निघ. ।

झषा (सा) । स्त्री । गौरचतण्डुलायाम्, नागबलायाम् । प.मु. । अम. ।

झषाशनः । पुं । शिशुमारे । त्रिका. ।

झाटः । पुं । व्रणमार्ज्जने । मे. । [ल । अम. ।

झाटलः । पुं । घण्टापाटलायाम् । ঘণ্টাপারু-

झाटा (आमला) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । अम. । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे द्रष्टव्या । यूथिकायां । যূঁই । श.च. ।

झाटिका (टी) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । श.च. । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. । [टि । हारा. ।

झामकम् । क्ली । दग्धेष्टकायाम् । ঝামা ইঁ-

झालिः । स्त्री । व्यञ्जनभेदे, झारीति भाषा । तत्साधनं यथा—"आममाम्रफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितं । भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते । झालिर्हरति जिह्वाया कुण्ठत्वं कण्ठशोधनी । मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निबोधनी ॥" भा. । [ঝাউ গাছ । श.र. ।

झावुः (कः, का) । पुं, स्त्री । वृक्षविशेषे ।

झिङ्गाकम् । क्ली । कर्कटीभेदे । फलशाकवि-

शेषे । झिंटा गाछ । खटर, झिमनीति पाश्चात्ये । गुणाः—तिक्तं मधुरम् आमवातमन्दाग्निकरञ्च । राज.३प. । [झिंटे । भा. । वै.निघ. ।

झिङ्गिनी (ङ्गी) (ङ्खी) । स्त्री । जिङ्गिन्यां ।

झिञ्झिनी । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । झिंटे । वै.निघ. ।

झिञ्झिरिण्टिका (ण्टा) (रीटा) । स्त्री स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । झिंझिरीटा इति लोके । गुणाः—शीता कषाया रक्तातिसारघ्नी सन्तर्पणी हृष्या बल्या महिषीदुग्धवर्द्धनी च । रा.नि.व.४ ।

झिण्टिका (ण्टी) (रीटिका) । स्त्री । (Barlaria cristata, or B. Prionitis.) पुष्पवृक्षविशेषे । झाँटी गाछ, कुलझाँटी । हिं कटसरैया । सा. गुणाः—कटुका: तिक्ता दन्तरोगघ्नाः शूलघ्नाः वातकफशोफकासत्वग्दोषशमन्यश्च । रा.नि.व.१० । "सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः । तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥" भा. । तृणधान्यभेदे । गुणाः श्यामाकवत् । च.सू.२७अ. ।

झिल्लिकण्ठः । पुं । पारावते । त्रिका. ।

झूनिः । पुं । क्रमुके । शुपारि गाछ । मे. ।

झोङ्गूः । स्त्री । तन्नामकक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

झोड़ः । पुं । क्रमुकवृक्षे । शुपारि गाछ । भूरिप्र. ।

ट

टगरः । पुं । टङ्कणक्षारे । सोहागा । त्रि । केकराक्षे । मे. ।

टङ्कः (कः) । पुं । धरणे, शाणमाने, २४ रक्तिके वा । प.प्र.१ख. । क्ली । नीलकपित्थे । मे. । गुणाः—"शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृत्तु ।" सु.सू.४६अ. । टङ्कणक्षारे । मे. । ज्व.चि.पञ्चवक्त्ररसे । जङ्घायाम् । हे.च. । राजाम्रे । थास आम । भा. । रजतमुद्रायाम् । पाषाणदारणे ।

टङ्कणः । पुं । टङ्कणक्षारे । सोहागा । हे.च. । वै.निघ.ज्व.चि.मृतसञ्जीवन्याम् ।

टङ्कदेशजः (शीयः) । पुं, क्ली । वालुकशाकविशेषे । ऐदेशीय वेतो । प.मु. ।

टङ्कनलः । पुं । ताम्रे । वै.निघ. ।

टङ्का । स्त्री । जङ्घायाम् । मे. ।

टङ्कानकः । पुं । वृक्षविशेषे । अश्मदारुवृक्षे । तूंद गाछ । श.च. ।

टङ्कारी । स्त्री । स्वनाम्नैव प्रसिद्धे क्षुपविशेषे टेकारीति भाषा । गुणाः—"टङ्कारी वातजित्तिक्ता श्लेष्मघ्नी दीपनी लघुः । शोथोदरव्यथाध्मानी हिता पीठविसर्पिणाम् ॥" भा. ।

टङ्कणः (नः) । पुं, क्ली । खनिजोपरसविशेषे । सोहागा । हिं मं टङ्कणखार । रस.र.यह्णीकवाटरसे । स द्विविधः साधारणश्वेतभेदेन । प्रथमगुणाः—अग्निकरो रूक्षः कफघ्नः वातपित्तकृच्च । भा.पू.१भ.धातुव. । कटुः उष्णः कफघ्नः स्थावरादिविषघ्नः कासश्वासघ्नश्च । द्वितीयगुणाः—स्निग्धः कटुरुष्णः वातकफघ्नः आमचयहरः श्वासविषकासमलहरश्च । रा.नि.व.६ । श्लेष्मवातघ्नः क्षाररसः तीक्ष्णः उष्णः अग्निवर्द्धकः रूक्षः भेदकः बलवर्द्धनश्च । "टङ्कणः क्रामणष्टङ्कः सम्यक् क्षारश्च पाचनः । सुभगो मालतीजातो द्रवो लौहविशुद्धिदः ॥" तच्छुद्धिः—"आदौ टङ्कणमादाय काञ्जिकाम्ले विनिःक्षिपेत् । एकरात्रात् समुद्धृत्य रौद्रयन्त्रे विभावयेत् । नरमूत्रगतं टङ्कं गवां मूत्रगतं तथा । दिनान्ते तत्समुद्धृत्य जम्बीराम्बुगतं ततः । जम्बीराम्लात्समुद्धृत्य नारिकेलस्य पात्रके । मरीचचूर्णसंयुक्तं क्षालयेच्छीतलाम्बुना ॥" र.सा.सं. ।

टङ्काणः (कः) । पुं । वृक्षविशेषे । तुन्द गाछ । श.र. ।

टङ्गिणी । स्त्री । पाठायाम् । श.चं. । [त्रिका. ।

टट्टनी । स्त्री । गृहगोधिकायाम् । टिकटिकि ।

टण्टुकः । पुं । पीतलोध्रे । वै.निघ. ।

टलनम् । क्ली । हृद्रोगे । वै.निघ. ।

टारः । पुं । अश्वे । हे.च. ।

टिटि(ट्टि)भः (कः) । पुं । पक्षिविशेषे । তিতির পাখী । अ.टी. । [भा. ।

टिण्टिनिका (नी) । स्त्री । अलम्बिरोषे ।

टिण्टुकः । पुं । श्योणाकवृक्षे । भा.उ.३७अ. । पीतलोधे । वै.निघ. । [ढेड़शी । भा. ।

टिण्डिशः । पुं । डिण्डिशे । ঢেঁড়শ । धिं

टीटिभकः । पुं । टिट्टिभपक्षिणि । श.र. ।

टुण्टु(ण्ठु)कः । पुं । श्योणाकवृक्षे । अम. । श्योणाकभेदे । रा.नि.व.२३ । अ.द.१२अ. । च.द.माषतैले । स्वर्णजीवृक्षे । সোণালু । वै.निघ. । पक्षिविशेषे । টুনটুনী পাখী । श.र. । कृष्णखदिरे । श.च. । [ज्ञिणीवृक्षे । श.च. ।

टुण्टुका । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি । ट-

टुनाका । स्त्री । तालमूल्याम् । श.च. ।

टेन्टुकः । पुं । श्योणाकवृक्षे । শোণা, সোণালু । वैद्यकम् । [श.र. ।

टेरः (कः) । त्रि । काणे । वक्रनेत्रे । টেরা ।

टोलाफलः । पुं । मधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

ठ

ठः । पुं । शिवे ।

ठक्कदेशीयः । पुं । वास्तूके । त्रिका. ।

ड

डङ्ग(ङ्गा)रिः (री) । स्त्री । फलशाकलताविशेषे । ঢেঁপা, চিচিঙ্গা । मं डांगर । कं डंगर । गुणाः—शीतला रुच्या वातपित्तरक्तदोषघ्नी शोषघ्नी जाड्यमूत्ररोधहरी तर्पणी गौल्या । बालफलगुणाः—सुमधुरं शीतलं पित्तघ्नं तृष्णादाहघ्नं रुच्यं सन्तर्पणं पुष्टिकरं वीर्य्यवृद्धिकरं बलकरं भ्रमघ्नं श्रमहरं । पक्कं तत् गुरु तृष्णादाहरक्तञ्च कुरुते । रा.नि.व.७ । See चिचिण्डः ।

डण्डमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । দাঁড়িকা মাছ । वै.निघ. । [कारयन्त्रविशेषे ।

डमरुयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थं डमरुका-

डल्लकम् । क्ली । वंशनिर्म्मितपात्रे । ডালা ।

डल्वणः । पुं । निबन्धसंग्रहकारे ।

डहुः (हूः) । पुं । लकुचवृक्षे । ডেহুয়া ফল, ডেলো মান্দার । श.र. । फलगुणाः—गुरु विष्टम्भि त्रिदोषघ्नकदोषकरञ्च । राज. ।

डाङ्गरः (री) । पुं, स्त्री । अलाबूविशेषे । वै. निघ. । डङ्गरीफले । ঢেঁপা । रा.नि.व.७ ।

डालिमः । पुं । दालिम्बवृक्षे । দাড়িম গাছ । अ.टी.भ. । [व्यूहपक्षिणि । जटा. ।

डाहुकः । पुं । हरिणविशेषे । वै.निघ. । दा-

डिडि(ण्डि)माणकः । पुं । प्रतुदपक्षिजातौ । सु.सू.४६अ. । च.सू.२७अ. ।

डिण्डः (ण्डिकः) । पुं । रक्तैरण्डे । वै.निघ. ।

डिण्डिमः । पुं । करञ्जवृक्षे । वै.निघ. ।

डिण्डि(ण्डी)रः । पुं । समुद्रफेने । हं.च. । नकुल.१२अ. ।

डिण्डिशः । पुं । फलशाकविशेषे । ঢেঁড়শ । मं ढेड़शीफल । वै निघ.२भ.अतिसा.पथ्य. । गुणाः—रुचिकृत् भेदनः पित्तश्लेष्मघ्नः शीतलो वातलः मूत्रलः अश्मरीहरो रुच्यश्च । भा.पू.१भ.शाकव. ।

डिण्डीरमोदकम् । क्ली । गृञ्जने । গাজর । रा.नि.व.७ । लशुने । रक्तमूलके । वै.निघ. ।

डितिका । स्त्री । बालरोगे । वै.निघ. ।

डिम्बः (म्भः) । पुं । प्लीह्नि । रा.नि.व.१८ । उदररोगे । मूत्राशये । गर्भाशये । वै.निघ. । क्ली । फुस्फुसे । द्वारा. । अण्डे । सौश्रि । পিলে । मि. ।

डिम्बिका । स्त्री । जलमक्षिकायां । वै.निघ. । शोणाकवृक्षे । कामुक्याम् । श.र. ।

डिम्भा । स्त्री । अतिबालिकायां । रा.नि.व.१८ ।

डुङ्गरी । स्त्री । अलाबूभेदे । ঢেঁড়শ । वै.निघ. ।

डुण्डुः । पुं । द्विमुखसर्पे । शिक्षा. ।

डुण्डुभः । पुं । जलसर्पे । ढोंड़ा साप । अम. ।

डुण्डुलः । पुं । क्षुद्रपेचके । रा.नि.व.१९ ।

डुन्दुकः । पुं । हरिणभेदे । पक्षिभेदे । डाक पाखी । वै.निघ. ।

डुलिः । स्त्री । कच्छप्याम् । अम. । जटा. ।

डुलिका । स्त्री । खञ्जरीटाकारपक्षिविशेषे ।

डुली । स्त्री । चिल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

डोडी । स्त्री । जीवन्तीक्षुपे । गुणाः—मलबद्धकरी वातला रुच्या दुर्जरा च । राज. ।

डोडि(ण्डि)का । स्त्री । फलशाकविशेषे । हिं करेरुका । मं हरणदोडी । गुणाः—पुष्टिकरी रुच्या दीपनी लघुः पित्तकफार्शोघ्नी क्रिमिगुल्मघ्नी च । भा.पू.१भ.शाकव. ।

डोरडी । स्त्री । बृहत्याम् । रा.नि.व.४ ।

डोलाफलम् । क्ली । फलविशेषे । वै.निघ.२ भ.वा.व्या. ।

ढ

ढक्कः । पुं । अभिलाषे । वै.निघ. ।

ढक्कणम् । क्ली । शैवाले । वै.निघ. ।

ढ(ढा)मरा । स्त्री । हंसे ।

ढिण्ढिणिका (णी) । स्त्री । जलशिरीषे । वै.निघ. ।

ढोलसमुद्रिका । स्त्री । ढोलसमुद्र इति ख्याते वृक्षविशेषे । सा कीटादिविषहरी । अत्रि. ।

त

तकिलम् (ला) । क्ली, स्त्री । औषधे । वै. निघ. । उणा. ।

तक्कोलम् । क्ली । कक्कोले । कँकला । वै.निघ. ।

तक्रम् । क्ली । पादजलघोले । र.मा. । प.प्र.३ ख. । रा.नि.व.१५ । घोलसामान्ये । घोल । तक्रं चतुर्विधं मस्तुमथितोदश्विद्घोलभेदेन । कूर्चिका चेति पञ्च । तेषां नामगुणाः—"ससरं निर्ज्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकं । तक्रं पादजलम्प्रोक्तमुदश्विदर्द्धवारिकं । कूर्चिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका ॥" तक्रगुणाः—"तक्रं त्रिदोषशमनं रुचिदीपनीयं रुच्यं वमिश्रमहरं क्रमहारि मस्तु । वर्णप्रदं पवननाशमुदश्विदाख्यं शस्तं कफश्रमसरहमनेषु घोलम् । अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं कफं कषायेण निहन्ति सद्यः । आमातिसारे च विसूचिकायां वातज्वरे पाण्डुषु कामलेषु । प्रमेहगुल्मोदरवातशूले नित्यं पिबेत्तक्रमरोचके च ॥ शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफे पाण्डामयेषु च । मार्गोपरोधे कुष्ठादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते । वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितं ।' शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् । यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरे । सन्निपातोदरे तक्रं त्रिकटु क्षारसैन्धवम् ॥ इति तक्रसेवनस्थानम् । तक्रं दद्यान्न क्षते नोष्णकाले नो दौर्ब्बल्ये नो तृषामूर्च्छिते च । नैव भ्रान्तौ नैव पित्तास्रदोषे नैतद्दद्यात् सूतिकायां विशेषात् इति वर्ज्यस्थानम् । "तक्रं स्नेहान्वितं तुन्दनिद्रा जाड्यप्रदं गुरु । अर्द्धावशिष्टं सामान्यं निःशेषं लघु पथ्यदम् ॥" रा.नि.व.१५ । "समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः । बल्यं स्तोकोद्धृतघृतं गुरु वृष्यं कफावहम् । अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥" इति उद्धृतानुद्धृतस्वल्पोद्धृतघृततक्रगुणाः । आमपक्वतक्रगुणाः—"तक्रमामङ्कफङ्कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥" गव्यादितक्रविशिष्टगुणाः—"यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ।" भा. ।

तक्रकूर्चिका (र्ची) । स्त्री । दुग्धविकारविशेषे । छाना । गुणाः—ग्राहिणी वातला रुक्षा दुर्जरा च । सु.सू.४५अ.दधिव. । "तक्रेण पक्वं यत्क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका ।" प.प्र.१ख. ।

तक्रजननी । स्त्री । घोले । वै.निघ. ।

तक्रजम् । क्ली । दधनि । वै.निघ. ।

तक्रपर्य्याया । स्त्री । तक्राह्वये । रा.नि.व.४ ।

तक्रपिण्डः (ण्डका) । पुं, स्त्री । तक्रकूर्च्चिकायाम् । छाना । नष्टदधिपिण्डे । नष्ट दुध इति देशीदे । लक्षणं यथा—"दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा । द्रवभावेन रहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥" गुणाः—हृद्यः बृंहणः बलवर्द्धनश्च । भा. ।

तक्रभक्ष्या । स्त्री । तक्राह्वाम् । रा.नि.व.४ ।

तक्रभित् । पुं । कपित्थवृक्षे । वै.निघ. ।

तक्रमांसम् । क्ली । यवनदेशप्रसिद्धव्यञ्जनविशेषे । 'एसनी' इति पारस्यभाषा । तत्साधनविधिः—"पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्ज्जयेत् । छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यष्टौ च भर्ज्जयेत् । सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा । जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत् ॥" गुणाः—"तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदं । कफघ्नं पित्तलङ्किञ्चित्सर्व्वाहारस्य पाचनम् ॥" भा. ।

तक्रा । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । गुणाः—कटुः क्रिमिघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

तक्रारिष्टम् । क्ली । ग्रहण्यामरिष्टौषधम् । "यमानी आमलकं हरीतकी मरिचानि प्र. त्रिपलांशकानि पञ्चलवणानि पलांशानि एकत्र चूर्णयित्वा तक्राढकयुतानि तक्रारिष्टं भवति ।" च.द. ।

तक्राह्वा । स्त्री । तक्राक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

तगर(पादिक)म् । क्ली, पुं । (Tabernaemontana coronaria.) जलजातद्रव्यक्षुपे । তগরপাদুকা, শিউলি ছোপ । हिं तगरचण्डी । तें नन्दिवर्द्धनचेट्टु, बंधितगरपुचेट्टु । उत्. पाथिफूलरा । तच्च द्विविधं तगरं पिण्डीतगरश्च । पिण्डीतगरं कोङ्कणदेशे प्रसिद्धम् । गुणाः—उष्णं स्निग्धं स्वादु लघु विषापस्मारमूर्च्छाशिरोगत्रिदोषघ्नञ्च । शीतलं तिक्तं दृष्टिदोषघ्नं पथ्यञ्च । रा.नि.व.१०। तगराभावे कुष्ठं ग्राह्यम् । च.सू.४ अ. । च.द.एलादितैले । वा.सू.१५अ. । आहुल्यक्षुपे । मदनवृक्षे । रा.नि.व.४।८ । पुष्पवृक्षविशेषे । টগর গাছ । श.र. ।

तन्वी । स्त्री । हिङ्गुपत्राम् । रा.नि.व.६ ।

तड़ाकः (गः) । पुं, क्ली । पुष्करभ्रजसरोवरे । श.र. । लक्षणं—"प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुवर्षावरोपितः । अलाञ्छयसतड़ागः स्यात् ताड़ागं तज्जलं स्मृतम् ॥" भा. । जलं स्वादु कषायं वातकरञ्च । रा.नि.व.१४ । पाके कटु शीतलं हेमन्ते प्रशस्तञ्च । राज. । यज्ञकूटके । मे. । [कटु । प.मु. ।

तड़ागजः । पुं । कालकोठे । কোমরভোগ

तड़िल्लान् । पुं । मुस्तके । मुथा । च.म. ।

तण्डकः । पुं । फेने । खञ्जनपक्षिणि । मे. । रीगे । वै.निघ. । [तण्डुलजले । मे. ।

तण्डुरीयः । पुं । कीटसामान्ये । वै.निघ. ।

तण्डु(न्दु)लः (कः) । पुं । तण्डुलीयशाके । কাঁটানটে । श.र. । भा.म.४भ.प्रद.चि. । विड़ङ्गे । मे. । (Oryza sativa.) Rice. धान्यनिकरे । চাল । हिं चावल । मं तान्दुल । तें बियमु । गु. चोखा । दा. चकोयल । ता. अविशि । गुणाः—मेहघ्नः क्रमिघ्नः । नवः सोऽतिदुर्ज्जरश्च । भा. । भृष्टं तत् सुस्निग्धं कफघ्नं रुचं पित्तकरञ्च । राज. । अष्टसर्षपमितमाने । च.कल्प.१२अ. ।

तण्डु(न्दु)लधावनम् । क्ली । तण्डुलोदके । চেলুনিজল । रा.नि.व.१५ । वै.निघ. ।

तण्डु(न्दु)ला । स्त्री । विड़ङ्गायाम् । रा.नि. व.६ । महासमङ्गायाम् । [व.१५ ।

तण्डु(न्दु)लाम्बु । क्ली । तण्डुलोदके । रा.नि.

तण्डु(न्दु)ली । स्त्री । तण्डुलीयशाके । চাঁপা নটিয়া । रा.नि.व.५ । यवतिक्तायाम् । यवेची इति लोके । रा.नि.व.३ । शशाण्डुलीकर्कट्याम् । रा.नि.व.७ ।

तण्डु(न्दु)लीयः (कः) । पुं, क्ली । विड़ङ्गे । मे. । (Amarantus(thus) spinosus or Amblogina polygonoides) Prickly Amaranth. स्वनामख्यातपत्रशाकक्षुपे । वनतण्डुलीयके । কাঁটানটে, গোয়াল নটে, ক্ষুদে নটে । हिं अल्पमरसा, चवड़ाइ । मं तांदुलिजा । कं किरुकुशाले । दा. काण्टेमाट । ता. मुलुक्किरइ । गुणाः—शिशिरमधुरविषघ्नः रुचिकृद्दीपनः पित्तदाहभ्रमघ्नश्च । रा.नि.व.५ । सृष्टमलमूत्री विषहारकश्च । भा.पू.१भ.शाकव. । रसे मधुरः, वीर्य्ये शीतपाकौ मधुरः, प्रभावश्च रक्तपित्त-

विषहरः । च.द. । "मधुरो रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः । तेषां शीततमो रूक्षस्तण्डुलीयो विषापहः ॥" सु.सू.४६अ. । तन्मूलगुणाः—"तण्डुलीयकमूलं स्वादुष्णं श्लेष्मविनाशनं । रजोरोधकरं रक्तपित्तप्रदरसंहरम् ॥" अत्रि. । विशेषतः शूलघ्नम् । तच्छाकगुणाः—हिमम् अर्शःपित्तरक्तविषकासघ्नं ग्राहि मधुरं दाहशोषघ्नं रुच्यञ्च । रा.नि.व.७ । "स्वादुपाकमसृक्पित्तविषघ्नं तण्डुलीयकम् ।" अत्रि.१६अ. । [ड़ङ्ग । रा.नि.व.६ ।

तण्डु(न्दु)लीयका । स्त्री । विडङ्गायाम् । वि-

तण्डुलीयदलम् । क्ली । तण्डुलीयशाके । रा.नि.व.७ । [काँटानटेर शिकड़ । अत्रि. ।

तण्डुलीयमूलम् । क्ली । तण्डुलीयकजटायां ।

तण्डु(न्दु)लीवीजः । पुं । तण्डुलीयशाके । भा.पू.शाकव. ।

तण्डुलीयशाकम् । क्ली । शाकभेदे । काँटानटियार शाक । रा.नि.व.७ । सि.यो.र.पि.चि. ।

तण्डुलुः । स्त्री । विडङ्गे । श.र. ।

तण्डु(न्दु)लेरः (कः) । पुं । तण्डुलीयशाके । भा.पू.१भ.शाकव. ।

तण्डु(न्दु)लोत्थ(दक)म् । क्ली । प्रक्षालित-तण्डुलजले । चेलुनिर जल । तस्य विधिः—तण्डुलपलं कणशः कृत्वा चतुर्गुणजलेन चाल्यम् । प.प्र.१ख. । शीतकषायमानेन वा तण्डुलोदककल्पना इति केचित् । अष्टगुणजलमिति शार्ङ्ग. । "कुट्टितं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत् । भावयित्वा जलं ग्राह्यम् ।" "जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्म्मणि ।" तत्रान्तरम् । गुणाः—कषायं मधुरं लघु संग्राहि विषच्छर्दितृड्दाहनाशनम् । रा.नि.व.५ । [श.च. ।

तण्डुलौघः । पुं । वेष्टकवंशे । बेउड़ बाँश ।

ततः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

ततपत्री । स्त्री । कदलीवृक्षे । श.च. । [निघ. ।

तत्कालखवणम् । क्ली । सौवर्चललवणे । वै.

तत्पदः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

तत्फलः । पुं । श्वेतपद्मे । कुष्ठे । कुड़ । चोरानामगन्धद्रव्ये । धरणि. । रोहितवृक्षे । वै.निघ. ।

तत्त्वम् । क्ली । परमात्मनि । स्वरूपे । वस्तुनि-विका. । चित्ते । धरणि. । [रा.नि.व.१५ ।

तद्दूध्यम् । क्ली । अम्लदधनि । पातला दई ।

तद्विद्यसम्भाषा । स्त्री । विजिगीषुणा सुहृद्या सार्द्धंवारपूर्व्वं गुह्यार्थप्रकटने । च.वि.८अ. ।

तनयः । पुं । पुत्रे । स्त्री । कन्यायाम् । कृष्णतुलस्याम् । श.च. । पृश्निपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

तनुः (नूः) । स्त्री । त्वचि । त्वक् । नार्याम् । मे. । शरीरे । रा.नि.व.१८ । (स) क्ली । शरीरे । त्रि । अल्पे । कृशे । मे. ।

तनुकम् । क्ली । धातकीपुष्पे । विभीतके । त्वचि । दारुचिनि । वै.निघ. ।

तनुकूपः । पुं । रोमकूपे । वै.निघ. ।

तनुच्छायः । पुं । ज्वालावर्व्वूरकवृक्षे । कुमे बाबला । रा.नि.व.८ ।

तनुत्वक् । पुं । तेलागाक इति ख्याते वृक्षे । प.मु. । सूक्ष्मत्वचि । दारुचिनि । वै.निघ. ।

तनुत्वचा । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे । छोट गणिरि । रा.नि.व.९ ।

तनुपत्त्रः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ । क्ली । वंशपत्रहरिताले । वै.निघ. ।

तनुभस्त्रा । स्त्री । नासिकायाम् । श.र. ।

तनुरसः । पुं । स्वेदे । घाम । हारा. ।

तनु(नू)रुट्(हम्) । क्ली । रोम्णि । केशे । श.र. । मे. । [रा.नि.व.११ ।

तनुवीजः । पुं । राजबदरे । नारकुले कुल ।

तनुव्रणः । पुं । वल्मीकनामरोगे । श.र. ।

तनु(नू)च्छदः । पुं । पायौ, गुदे । मलद्वार । त्रिका. । [छ । रा.नि.व.११ ।

तनुक्षीरः । पुं । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गा-

तनूनः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

तनूनपम् । क्ली । घृते । श.च. ।

तनूनपात् । पुं । चित्रकवृक्षे । अग्नौ । अम. ।

तनोकः । पुं । षष्टिकशाली । षेटे धानविशेष । वै.निघ. ।

तन्तुः (कः) । पुं । वनशूकरे । वायुरोगे । भा.म.४भ. । जलजन्तौ । हे.च. । सन्ततौ । सूत्रे । अम. । मण्डलिसर्पभेदे । सु.कल्प.४भ. । सर्पपक्षे । भ.टी.रा. ।

तन्तुकी । स्त्री । शिरायाम् । शरीरान्तर्नाड्यां । रा.नि.व.१८।१६ । नाडीशाकभेदे । राजिकायां । राई । वै.निघ. । [जटा. ।

तन्तुकीटः । पुं । कीटविशेषे । गुटीपोका ।

तन्तुणः (नागः) । पुं । ग्राहे । हाङ्गर । हे.च. ।

तन्तुनाभः । पुं । ऊर्णनाभौ । माकड़शा ।

तन्तुनिर्यासः । पुं । तालवृक्षे । श.र. ।

तन्तुभः । पुं । श्वेतसर्षपक्षुपे । प.मु. ।

तन्तुर(ल)म् । क्ली । मृणाले । श.र. । हे.च. ।

तन्तुवापः (यः) । पुं । लूतायां । माकड़शा । अम. ।

तन्तुविग्रहा । स्त्री । कदलीवृक्षे । त्रिका. ।

तन्तुसारः । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

तन्त्रम् । क्ली । औषधे । मे. । द्रव्ये । अग्निवेशादिकृतषट्संख्यवैद्यकशास्त्रभेदे । च.सू.१भ । वस्त्रे । पुं । ऊर्णनाभौ । पुत्रे । वै.निघ. ।

तन्त्रकारः । पुं । अग्निवेशादिषट्संख्यतन्त्रकारेषु । यथा—"अग्निवेशश्च भेडश्च जतूकर्णः पराशरः । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः । तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् । अथ भेडादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रकृतानि च । श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः ॥" च.सू.१भ. ।

तन्त्रयुक्तिः । स्त्री । असद्वादिप्रयुक्तवाक्यप्रतिषेधनेन स्ववाक्यपोषकशास्त्रयुक्तौ । तस्याः प्रयोजनं वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च । "असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् । स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः॥ व्यक्ता नोक्तास्तु ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्मलाः । लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥ यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा । प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥" सु.उ.६५भ. । [टी. ।

तन्त्रवायः । पुं । लूतायाम् । माकड़शा । च.

तन्त्रिका (न्त्री) । स्त्री । गुडूच्याम् । अ.हृ. १२भ. । र.सा.सं.पुटपाकप्रकरणे । कर्णपालीगतरोगविशेषे । लक्षणं—"कृशा दृढा च तन्वी च पाली वातेन तन्त्रिका ।" वा.उ.१७भ. । सैंहली-पिप्पल्यां । वै.निघ. । शोणितवाहिशिरायां । मे. ।

तन्द्रा । स्त्री । विषयाज्ञाने । रा.नि.व.२० । सा च श्लेष्मतमोऽनिलसम्भूता । "तन्द्रा श्लेष्मतमोऽनिलैः ।" शार्ङ्ग.पू.६भ. । लक्षणं—"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिः गौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत् ॥ मा.नि. । निद्रावत्क्लान्तौ । च.सू.१६भ. । [निदानम् ।

तन्द्राकफः । पुं । तज्जनकश्लैष्मिकरोगभेदे ।

तन्द्रालुः । पुं । निद्रालौ ।

तन्द्रिः (का) । स्त्री । निद्रायां । आलस्ये । उणा. । च.सू.१६भ. ।

तन्द्रिकः । पुं । तन्नामकसन्निपातज्वरे । लक्षणं—"प्रभूता तन्द्रार्त्तिज्वरकफपिपासाकुलतरा भवेच्छ्यामा जिह्वा पृथुलकठिना कण्टकवृता । अतीसारः श्वासः क्लमथुपरितापौ श्रुतिरुजौ भृशं कण्ठे जाड्यं शयनमनिशं तन्द्रिकगदे ॥" ज्वरे प्रथममुत्पन्ने चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति । निदा. ।

तन्त्रिः (न्त्रिः) । स्त्री । चक्रकुल्यावनस्पतौ । कालतुलसी । र.मा. ।

तन्वी । स्त्री । शालपर्ण्यां । शालपाणि । हिङ्गुपत्र्यां । रा.नि.व.४।६ । त्रि । कृशाङ्ग्याम् ।

तपः । पुं । ग्रीष्मर्त्तौ । ग्रीष्मे । अम. । [श.र. ।

तपःकरः । पुं । तपस्विमत्स्ये । तपसी माछ ।

तपनः । पुं । शुक्लार्कवृक्षे । श्वेत आकन्द । रा.नि.व.१० । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ । सूर्यकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ । ग्रीष्मर्त्तौ । हे.च. ।

तपनकः । पुं । शालिधान्यभेदे । वा.सू.६भ. । See शालिः । [ढ़े । रा.नि.व.४ ।

तपनच्छदः । पुं । आदित्यपत्रक्षुपे । हुड़हु-

तपनतनया (येष्टा) । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ । वै.निघ. । [१३ ।

तपनमणिः । पुं । सूर्यकान्तमणौ । रा.नि.व.

तपना । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे । ছোট গণিরি । रा.नि.व.९ ।

तपनी । स्त्री । पाठायाम् । वै.निघ. ।

तपनीय(क)म् । क्ली । स्वर्णे । अम. । रा.नि.व.१३ । अग्नौ । पुं । शालिधान्यभेदे । च.सू.२७अ. ।

तपनेष्टम् । क्ली । ताम्रे । रा.नि.व.१३ । (ष्टा) स्त्री । शमीभेदे । कुष्ण शमी । वै.निघ. ।

तपस्यः । पुं, क्ली । कुन्दपुष्पवृक्षे । श.च. । पुं । फाल्गुने मासि । अम. ।

तपस्वी । पुं । घृतकरञ्जे । रा.नि.व.९ । मत्स्यभेदे । তপসী মাছ । श.च. । हिङ्गुपत्र्यां । दमनकवृक्षे । वै.निघ. ।

तपस्विनी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व. २२ । कटुक्यां । हे.च. । मुण्डीर्य्यां । মুণ্ডীরী । भा. । जिङ्गिण्यां । ঝিঙ্গা । वै.निघ. ।

तपस्विपत्त्रः । पुं । मदनकवृक्षे । দনা । रा. नि.व.१० । [मे. । शरदि । च.सू.१अ. । च.द. ।

तपाः । पुं । शीषर्त्तौ । अ.टी. । माघमासे ।

तपात्ययः । पुं । वर्षाकाले । हे.च. ।

तपोधनः । पुं । श्रावणीनामममहाक्षुपे । मदनकवृक्षे । रा.नि.व.५।१० । स्त्री (ना) । मुण्डीर्य्यां । মুণ্ডীরী । मे. ।

तप्त(क)म् । क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ । माक्षिकनामोपधातौ । স্বর্ণমাক্ষিকাদি । र.सा.सं. ।

तप्तखल्लः । पुं । छागशकृद्भिस्तुषाग्नौ उष्णीकृतखल्ले । গরম খল । तद्यथा—"अजाशकृत्तुषाग्निञ्च चालयित्वा भुवि क्षिपेत् । तस्योपरिस्थितः खल्लस्तप्तखल्ल इति स्मृतः ॥" अचि. ।

तप्तराजतैलम् । क्ली । शिरोरोगे तैलम् । सर्षपतैलं ४ श. गोमूत्रं १६ श. । क्वाथार्थं—धुस्तूर-करञ्ज-भिण्टी-जयन्ती निर्गुण्डी-शिरीष-हिज्जलबीज-शिग्रु-दशमूलानां प्र. २ श. जलं ६४ श. शे. १६ श. । कल्कद्रव्यं—मयनफल-त्रिकटु-कुष्ठ-कृष्णजीरक-शुण्ठी-कट्फल-वरुणत्वक्-मुस्ता-हिज्जल-बिल्व-हरिताल-जवापुष्प-विष-मन.शिला-कर्कटशृङ्गी-रक्तचन्दन-शिग्रु-यमानी-विकङ्कतत्वचां प्र. २ तो. । भैष. ।

तप्तरूप(क)म् । क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ ।

तप्तलोमशः । पुं । काशीशे । হিরাকস্ वै.निघ. ।

तप्ताम्भः । क्ली । उष्णसलिले ।

तभः । पुं । छागे । अ.टी. ।

तमः । पुं । तमालवृक्षे । श.च. । अन्धकारे अन्धकारदर्शने । सु.चि.२२अ. । क्ली । वातकफजे प्रकृतेरन्यतमगुणे । वै.निघ. । चित्तोन्मेषहृदयावरणे । विमोहने । रा.नि.व.२१ । काथौ । रा.नि.व.२० । [विलौ । मा.नि. ।

तमःप्रवेशनम् । क्ली । अन्धकारप्रविष्टस्येवासं-

तमकश्वासः । पुं । श्वासरोगभेदे । তমক শ্বাস । लक्षणं—"प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते । ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य्य च । करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा । अतीव तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीडकं । प्रताम्यति सवेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते । प्रमोहकासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः । श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः । तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखं । तथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् । न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीडितः । पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः । आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति । उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्त्तिमान् । विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी मुहुश्चैवावधम्यते । मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते । स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥" मा.नि. ।

तमका । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

तमरम् । क्ली । शीषधातौ । वङ्गे । हे.च. ।

तमराजः । पुं । शर्कराजिकारे । "नबात् गुड़" इति भाषा । गुणाः—तृष्णाज्वरदाहरक्तपित्तघ्नः । राज. । [अम. ।

तमस्विनी । स्त्री । निशायाम् । हरिद्रायाम् ।

तमा । स्त्री । भूधात्र्याम् । ভুঁই আমলা । काकोल्यां । কাঁকলা । रात्रौ । हे.च. । तमालवृक्षे । श.च. ।

तमालः (कः) । पुं । (Xanthochymus

Pictorius.) स्वनामख्यातवृक्षे । তমাল গাছ। मं तमालु। कं कदालउ। गुणाः—मधुरः बल्यः वृष्यः शीतलः गुरुः तृष्णादाहकरः कफपित्तकरः श्रमशान्तिकरश्च। वरुणवृक्षे। বরুণ গাছ। रा. नि.व.९। कृष्णखदिरे। श.च.। स्थलपद्मे। कृष्णतिले। त्रिका.। वंशत्वचि। বাঁশের ত্বক্। अम.। श.र.। यवासशर्करायाम्। खड्गे। तापिञ्छे। त्रिका.। क्ली। श्वेतसुनिषण्णकशाके। तेजपत्रे। रा.नि.व ६। मे.। सु.सू.३९अ.शिरीविरेके। त्वचि। গুড়ত্বক্। वै.निघ.।

तमालका (की) । स्त्री। भूधात्र्याम्। ভূঁই আমলা। वै.निघ.।

तमालच्छदम् । क्ली। तेजपत्रे। वै.निघ।

तमालपत्र(क)म् । क्ली। तेजपत्रे। रा.नि. व.६। च.चि.३अ.। तमालवृक्षे, दारुचिनीति ख्याते। तिलके। मे.।

तमालिका (नी) (ली) । स्त्री। भूम्यामलक्याम्। रा.नि.व.५। ताम्रवल्ल्याम्। मञ्जिष्ठा। रा.नि.व.३। "भूधात्र्यान्तु तमालिनी।" रा.नि. व.२३। (ली) वरुणवृक्षे। रा.नि.व.९।

तमाह्वयम् । क्ली। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

तमिः (मी) । स्त्री। हरिद्रायाम्। रात्रौ। अम.।

तमिस्रा । स्त्री। हरिद्रायाम्।

तमोज्योतिः (भित्) । पुं। खद्योते। জোনাকি পোকা। वै.निघ.। श.र.।

तमोदर्शनम् । क्ली। पित्तजरोगे अन्धकारदर्शने। भा.। [द्योते। त्रिका.।

तमोमणिः । पुं। गोमेदरत्ने। प.मु.। ख-

तमोविकारः । पुं। रोगे। रा.नि.व.२०।

तमोव्रणः । पुं। वल्मीके। त्रिका.।

तम्मा । स्त्री। गवि। हे.च.। [नि.व.११।

तम्बुकः । पुं। तुम्बुरौ। নেপালি ধনে। रा.

तरः । पुं। वृक्षे। भूरिम.। [वै.निघ.।

तरटः । पुं। चक्रमर्द्दक्षुपे। চাকন্দা গাছ।

तरटी । स्त्री। शीलापुरादौ स्वनामख्यातवल्ली-बीजकण्टकवृक्षे। मं तरड़ि। कं रैवड़े। गुणाः—तिक्ता मधुरा गुरुः बल्या कफघ्नी। रा.नि.व.८।

तरणिः । पुं। अर्कपत्रवृक्षे। আকন্দ গাছ। अम.। ताम्रे। स्त्री। कण्टकसेवत्याम्। সেউতী গোলাপ। रा.नि.व.१०। घृतकुमार्य्याम्। अम.।

तरणिरत्नम् । क्ली। माणिक्ये। रा.नि.व.१३।

तरणी । स्त्री। घृतकुमार्य्यां। प.मु.। कृष्णदन्तीक्षुपे। रा.नि.व.६। पद्मचारिण्यां। श.च.। स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। मं तरणी। कं चेंवड़े। সেউতী গোলাপ। गुणाः—शीतला स्निग्धा पित्तदाहज्वरघ्नी मधुरा सुखपाकहरी तृष्णाच्छर्दिघ्नी च। राजतरणी कषाया कफकरी चक्षुष्या कृश्या सुगन्धिश्च। रा.नि.व.१०।

तरणीवल्ली । स्त्री। कण्टकशतपत्रीपुष्पवृक्षे। বুনো গোলাপ। वै.निघ.।

तरन् । पुं। कारण्डवपक्षिणि। मे.।

तरक्षलः । पुं। तृणाग्नौ। वै.निघ.।

तरट्टी । स्त्री। तरट्याम्। रा.नि.व.८।

तरन्तः । पुं। पक्षिविशेषे। भेके।

तरम्बुजम् । क्ली, पुं। (Lupinus albus or Citrullus vulgaris. Syn. Cucurbita citrallus.) तरमुज इति ख्यातफले। हिं तरमूजा। प.मु.। तद्वृक्षे। वै.निघ.। बीजं शैत्यकरम्।

तरलः । पुं। माणिक्ये। रा.नि.व.१३। श्वेतधुस्तूरके। हारमध्यमणौ। वै.निघ.। (ला) स्त्री। यवाग्वाम्। त्रिका.। काञ्जिके। मद्यविशेषे। मे.। मधुमक्षिकायाम्। हे.च.। [नि.व.४।

तरवटः । पुं। आहुल्याख्यक्षुपे। हिं रग। रा.

तरसं (तरः,स्) । क्ली। मांसे। बले। वेगे। त्रिका.।

तरक्षः (क्षुः) । पुं। मृगजातीयमृगादनव्याघ्रे। ভেঁদো বাঘ, নেকড়ে বাঘ। हिं तरख। रा.नि.व.१९।

तरिता । स्त्री। रसोने। तर्ज्जन्याम्। श.च.। गञ्जने। গাঁজা। "तारिका तरिता तथा।" कुलार्णवतन्त्रे।

तरी । स्त्री । धूमे । त्रिका. ।

तरुः । पुं । वृक्षे । अम. ।

तरुकूणिः । पुं । वागुदपक्षिणि । त्रिका. ।

तरुजः । पुं । श्वेतखदिरे । प.मु. ।

तरुजीवनम् । क्ली । तरुमूले । अ.च. ।

तरुटः । पुं । नीलोत्पलमूले । राज.३प. । च. सू.२७अ. ।

तरुणः । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । श्वेतैरण्डवृक्षे । भा. । रा.नि.व.८ । स्थूलजीरके । মোটা জীরা । रा.नि.व.६ । युवके । रा.नि.व.१८ । चीड़ादेवदारौ । क्ली । कुब्जकपुष्पे, कुन्दपुष्पे । मे. । घ्राणनेत्रग्रीवास्थनि । वै.निघ. ।

तरुणज्वरः । पुं । नवज्वरे । নব জ্বর, নূতন জ্বর । "आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।" च.द. ।

तरुणज्वरारिरसः । पुं । ज्वरे मलशुद्धिकरज्वरलाघवकररसविशेषे । पारदगन्धकविषजैपालबीजानि समभागानि कुमारीरसेन एकत्र मर्द्दानि । পারা, গন্ধক, বিষ, জয়পালবীজ প্রত্যেকে সমান । सा.कौ. ।

तरुणदधि । क्ली । पञ्चदिनातीतदधनि ।

तरुणदारुः । पुं । वृद्धदारौ । বীজতাড়ক । वै.निघ.सन्धिकज्व.चि. । [निघ. ।

तरुणपीतिका । स्त्री । मनःशिलायाम् । वै.

तरुणाभासः । पुं । कर्कट्यां । কাঁকুড় । वै. निघ. । [लास्थिषु । सु. । भा. ।

तरुणास्थि । क्ली । घ्राणकर्णाक्षिगुदेषु कोम-

तरुणिः (णी) । स्त्री । स्थूलकृष्णजीरके । घृद्रदन्त्याम् । रा.नि.व.६ । चीड़ादेवदारुणि । रा. नि.व.१२ । तरणीपुष्पवृक्षे । শেউতী গোলাপ ফুলের গাছ । सु.सू.४६अ. । रा.नि.व.१० । घृतकुमार्य्याम् । रा.नि.व.५ ।

तरुणीकटाक्षमालः । पुं । तिलकक्षुपे । তিল গাছ । रा.नि.व.१० । [हारा. ।

तरुतू(तू)लिका । स्त्री । बादुली । বাদুড় ।

तरुनखः । पुं । कण्टके । কাঁটা । हारा. ।

तरुभुक् । पुं । वन्दाके । পরগাছা । वै.निघ. ।

तरुमालिनी । स्त्री । भूम्यामलक्यां । वै.निघ. ।

तरुमृगः । पुं । वानरे । वै.निघ. ।

तरुरागम् । क्ली । कोमलपल्लवे । हारा. ।

तरुराजः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

तरुरुट् (हा) (रोहिणी) । स्त्री । वन्दाके । মন্দরা । रा.नि.व.५ ।

तरुवल्ली । स्त्री । जतुकालतायाम् । জনীনাম গন্ধপ্রবা । रा.नि.व.३ ।

तरुशायी (इन्) । पुं । पक्षिणि । हारा. ।

तरुसारः । पुं । कर्पूरे । हारा. । [व.५ ।

तरुस्था । स्त्री । वन्दाके । পরগাছা । रा.नि.

तरूटः । पुं । कमलमूले । उत्पलकन्दे । गुणाः —गुरुः विष्टम्भिः शीतलश्च । राज. ।

तर्कारी । स्त्री । (Sesbania aculeata) जयन्तीवृक्षे । ধনিচা গাছ । হিং বৃহদক্রুম্বদ । মং রান্‌শেবরি । তৈং তক্কেডুচেট্টু । তা. এরাজিলগনা । देवताड़वृक्षे । रा.नि.व.३ । अग्निमन्थ । भा.म.१ भ.ज्व.चि. । रा.नि.व.८।२३ । क्षुद्राग्निमन्थे । जीमूते । रा.नि.व.२३ । वै.निघ.सा.ज्व.चि.अर्कादि । शिंशपावृक्षे । वनकर्कट्याम् । वै.निघ.। चक्रमर्द्दक्षुपे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

तर्किणः (लः) । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা গাছ । प.मु. । वै.निघ. । [ल । त्रिका. ।

तर्कुपीठी । स्त्री । वर्त्तन्यां । টেকোর বাঁটি

तर्कुशाणः । पुं । शाणके । টেকোর শাণ । त्रिका. । [सा तु गर्भस्य चतुर्थे मासि भवति ।

तर्जनी । स्त्री। प्रदेशिन्यामङ्गुली । रा.नि.व.१८

तर्णः (कः) । पुं । शालिधान्यविशेषे, काश्मीरे आजव इति प्रसिद्धे । तूर्णक इति अरुणदत्तः । स कलमाद्गीनगुणः स्वादुपाकरसत्वादियुक्तः । वा. सू.टी.६।२अ.हेमा । "तर्णकः प्रकुमाहतः ।" गीवत्से । কমলে বাছুর । अम. ।

तर्दकः । पुं । काष्ठदर्व्याम् । ज.द.१३अ. ।

तर्दूः । स्त्री । काष्ठदर्व्याम् । কাঠের হাতা । अम. ।

तर्पणम् । क्ली । तृप्तौ । अम. । तीक्ष्णमुतसक्तुषु । सि.यौ.छर्दि.चि. । आहारविशेषे । स च द्राक्षादाडिमखर्जूरादिज्वरघ्नफलरसैः समधुशर्करं लाजाचूर्णं मिश्रयित्वालोड्य कृतः मदात्ययादिज्वरे ज्वरागूस्थले देयः हितश्च । "तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजशक्तुभिः । ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करं । द्रवेणालोडिताम्ने सुस्तर्पणं लाजसक्तवः ।" जल २ সে. দ্রাক্ষারস ১ ছ. দাড়িমাদিরস /॥০ শে. খইচূর্ণ ৪ তো. । च.द.ज्व.चि. । नेत्रतर्पणानुष्ठाने । यथा—"वाततापरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिनः । अभितो माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिपिच्छितौ । समौ दृढौ च सम्बोधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः । पूरयेद्धृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकैः । सर्पिषा शतधौतेन क्षीरजेन घृतेन वा । निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि यावत्स्युस्तावदेव हि । पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः । भिषग्भिरेव विख्यातस्तर्पणस्यैदितीविधिः ॥" भा.पू.२भ. । त्रि । नेत्रपूरणे । तृप्तिजनने । वा.टी. ।

तर्पणकषायः । पुं । पञ्चमांशावशिष्टकषाये । "तर्पणपञ्चमांशके ।" रा.नि.व.२० । यत्र यत्र तर्पणकषायविधिस्तत्र तत्रैवं कल्पनीयम् ।

तर्पणी । स्त्री। पिष्टान्नेषु लाजयवधान्यकृतान्नेषु । "लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणी पिष्टनाशिनी ।" रा.नि.व.१६। गुरुस्कन्धवृक्षे, श्लेष्मणावृक्षे । श.मा.।

तर्पिणी । स्त्री । पद्मचारिण्याम् । स्थलपद्म । श.च. । [२१ ।

तर्व्वटः । पुं । चक्रमर्द्दे । চাকন্দা । रा.नि.व.

तर्षः । पुं । तृष्णायां । लिप्सायां । त्रिका. ।

तर्षणम् । क्ली । पिपासायाम् । जटा. ।

तर्क्षुः । पुं । तरक्षुमृगे । श.र. ।

तर्क्ष्यः । पुं । यवक्षारे । र.मा. ।

तलः । पुं । तालवृक्षे । मे. । वै.निघ.१भ.वा. व्या.चि. । त्सरौ । खड्गस्याधोभागे । अ.द.२च. । चपेटे । रा.नि.व.१८ । मूले । गर्त्ते । त्रिका. । आधारे । हे.च. । [वै.निघ. ।

तलकम् । क्ली । पुष्करिण्यां । हिं ताड़ाव ।

तलसारकम् । क्ली । अश्वस्य वक्षःस्थलरज्जौ । तङ्ग इति भाषा । हे.च. ।

तलहृदयम् । क्ली। मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण पादतलस्य मध्ये । हे.च. । तन्नामकसन्धिमर्म्मणि । सु.शा.६अ. ।

तला । स्त्री । गोधायाम् । अम. ।

तलामणिः । पुं । प्रवाले । त्रिका. ।

तलाङ्कम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ ।

तलिका । स्त्री । तलसारके । हे.च. ।

तलित(मांस)म् । क्ली । सन्तलितमांसे । ভাজা মাংস । यथा—"शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥" गुणाः—"तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ॥" भा. ।

तलिन(म)म् । क्ली । शय्यायां । त्रि । तुच्छे । स्वारा. । दुर्बले । हे.च. । मे. ।

तलेक्षणः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

तल्पः । पुं, क्ली । शय्यायां । अम. ।

तल्पकीटः । पुं । कीटभेदे । ছারপোকা ।

तल्पनम् । क्ली । पृष्ठवंशमांसे । মেরুদণ্ডের মাংস । स्वारा. । हस्तिपृष्ठे । वै निघ. ।

तल्लः । पुं । तड़ागे । वै.निघ. ।

तवराजः । पुं । यवासशर्करायां । मैना इति भाषा । रा.नि.व.१४ । वै.निघ.क्षय.चि.तवराजचूर्णे ।

तवराजखण्डः । पुं । यवासशर्कराजातखण्डे । মালখণ্ডবিশেষ । मं खण्डतवराज, मैनार खाँड़ । गुणाः—दाहहरः तापशान्तिकरः तृप्तिजनकः मूर्च्छामोहहरः श्वासघ्नः इन्द्रियतर्पणः शीतलः सुमधुरश्च । रा.नि.व.१४ ।

तवराजोद्भवः । पुं । तवराजखण्डे, नवात् इति ख्याते मिष्टान्ने । वै.निघ. ।

तवराजोद्भवखण्डः । पुं । तवराजखण्डे । रा.नि.व.१४ ।

तवर्ष्कृत् । पुं । शरटे । গিরগিটি । वै.निघ.।

तवक्षीरम् । क्ली । स्वनामख्यातपिष्टकविशेषे । तत्तु यवजं गवयक्षीरपकं क्षीरजलं । हिं तीषा-

चीरे। गुणाः—मधुरं शिशिरं दाहपित्तघ्नं चय-कासकफश्वासघ्नं रक्तदोषहरञ्च। रा.नि.व.६। गन्धपत्रायाम्। वै.निघ.अर्शः चि.चन्द्रप्रभायां।

तवक्षीरी । स्त्री । गन्धपत्रायां रा.नि.व.४।६। १०। तवक्षीरे। वै.निघ.। [र्यां। वै.निघ.।

तवक्षीर्य्यैकपत्रिका । स्त्री । आम्रहरिद्रा-

तवीषः । पुं । सुवर्णे। मे.।

तसरः । पुं । सूत्रवेष्टने। उज्वा.।

तस्करः । पुं । स्पृक्कायां। पिड़िং शाक। प.मु.। मदनवृत्ते। मयनार गाछ। जटा.। चोरके। চোরানামক গন্ধ দ্রব্য। वै.निघ.। [व.३।

तस्करस्नायुः । पुं । काकनासायां। रा.नि.

तस्करी । स्त्री । काकनासालतायां। ग्रन्थिपर्ण्यां। श्वेतलज्जालुकायां। वै.निघ.।

तत्तकः । पुं । सर्पविशेषे। सु.कल्प.५अ.। वृक्षभेदे। हे.च.।

तत्तणम् । क्ली । कृशीकरणे। [त्रिका.।

तत्तणी । स्त्री । अस्त्रविशेषे। বাইস প্রভৃতি।

ताड़ः । पुं। कृष्णताले। তমাল গাছ। हिन्ताले। হেঁতাল। श्रीताले। कण्टकताले। वै.निघ.।

ताड़कम् । क्ली । इन्द्रदारकबीजे। भैष.शिरोरोग-चि.महादशमूलतैले।

ताड़का । स्त्री । देवदाल्यां। দেয়াতাড়া। वै.निघ.। र.चि.८अ.।

ताड़काफलम् । क्ली । स्थूलैलायां। प.मु.।

ताड़नम् । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे। सु.सू.२१अ.। मारणे।

ताड़िः (ड़ी) । स्त्री । तालरसे। তাড়ী। गुणाः—"तालजं तरुणं तोयमतीवमदकृन्मतं। अम्लीभूतं तदा तु स्यात्पित्तकृद्वातदोषहृत्॥" भा.आसव.। वृक्षविशेषे। তেড়েং গাছ। शटी.भ.।

ताण्डवम् । क्ली । तृणविशेषे। मे.।

तातनः । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि। त्रिका.।

तातलः । पुं । रोगे। पाके। मे.।

तामीयकः । पुं। वायनालवृत्ते। अनारगाछ। वै.निघ.।

तामूरः । पुं । बहुवारवृत्ते। চালতা গাছ। वै.निघ.।

ताम्बिकः । पुं । तन्नामकसन्निपाते।

तापः । पुं । अग्निसन्तापैर्वस्त्रादिभिः कृते स्वेदे। वा.टी.हेमा.। सन्तापे। रा.नि.व.२०। कृच्छ्रे। मे.।

तापकः । पुं । ज्वरे। श.र.।

तापनः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ। रा.नि.व.१३।

तापसम् । क्ली । तेजपत्रे। তেজপাত। रा.नि.व.६। त्वचि। দারুচিনি। वै.निघ.।

तापसः । पुं । मदनकवृत्ते। बकपक्षिणि। रा.नि.व.१९।

तापसजम् । क्ली । तेजपत्रे। वै.निघ.।

तापसतरुः । पुं । इङ्गुदीवृत्ते। अम.। हिं इङ्गुआ। पुत्रञ्जीवकवृत्ते। सु.सू.३८अ.।

तापसद्रुमः । पुं । इङ्गुदीवृत्ते। জিয়াপুতা। रा.नि.व.८। स्वर्णमाक्षिके। र.सा.सं.मेहवज्ररसे। वकवृत्तवर्ये। वै.निघ.। [रा.नि.व.४।

तापसद्रुमसन्निभा । स्त्री । पुत्रदात्रीक्षुपे।

तापसपत्रः । पुं । दमनकक्षुपे। দনা। रा.नि.व.१०।

तापसप्रियः । पुं । इङ्गुदीवृत्ते। प.मु.। रमा.। चारवृत्ते। পেয়াল গাছ। स्त्री। द्राक्षे। स्त्री। द्राक्षालतायाम्। रा.नि.व.११।

तापसवृक्षः । पुं । इङ्गुदीवृत्ते। सु.सू.३७अ., चि.१८अ., वा.सू१५अ.अर्कादिः। "श्वेतायुग्मं तापसानाञ्च वृक्षः।"

तापसा । स्त्री । द्राक्षायाम्। वै.निघ.।

ताप(म)सी । स्त्री । जटामांस्यां। आम्रहरिद्रायां। আম আদা। वै.निघ.।

तापसेष्टः । पुं । प्रियालवृत्ते। 'পেয়াশাল গাছ। रा.नि.व.११।

तापसेक्षुः । पुं । इक्षुविशेषे। गुणाः—"तापसेक्षुर्भवेन्मृद्वी मधुरा श्लेष्मकोपनी। तर्पणी रुचिकृच्चापि हृद्या च बलकारिणी॥" भा.। काम्भारेक्षुगुणश्च। सु.सू.४५अ.।

तापस्वेदः । पुं । स्वेदविशेषे । वस्त्रवेष्टिते काये अम्लसिक्तैः खदिराङ्गारप्रतप्तैर्वालुकावस्त्रकांस्यकन्दुककपालपाणिभिः शयानस्य बहुशोऽङ्गतापे । भा. । सु.चि.३२अ. ।

तापहरी । स्त्री । व्यञ्जनविशेषे । ताहड़ी, ताहीरी इति भाषा । तत्साधनविधिः—"घृते हरिद्रासंयुक्ते माषजा मज्जयेद्वटीः । तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिभर्ज्जयेत् । सिद्धयोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलैः पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रायां तत्र निक्षिपेत् । एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः । भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् । बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्व्वी पित्तहरी स्मृता ॥" भा. ।

तापिञ्छः (च्छः) (ञ्जः) । पुं । तमालवृक्षे । श.टी.भ. । (ञ्ज) क्ली । स्वर्णमाक्षिके, धातुमाक्षिके । रा.नि.व.१३ ।

तापिनी । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा च पश्चिमदेशे प्रसिद्धा । तज्जलं नैत्रवतीजलतुल्यगुणम् । रा.नि.व.१४ ।

तापि(पी)समुद्भवम् । क्ली । माक्षिकनामोपधातौ । स्वर्णमाक्षिक । र.सा.सं. ।

तापीजम् । क्ली। स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३।

ताप्य(क,ज)म् । क्ली । धातुमाक्षिके, स्वर्णमाक्षिके । हे.च. । र.मा. । तुत्थके । तूँतिया । रा.नि.व.१३ । सि.यो.यक्ष्म.चि. ।

ताप्युत्थसंज्ञकम् । क्ली। माक्षिकधातौ । स्वर्णमाक्षिक । र.मा. ।

तामरम् । क्ली । घृते । जले । भ.रुद्रः ।

तामरसम् । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० । नीलपद्मे । वै.निघ. । स्वर्णे । चिका. । ताम्रे । मे. । सारसपक्षिणि । अम. ।

तामलकी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँइ आमला । च.द.सि.यो.यक्ष्म.चि.च्यवनप्राशे ।

तामसः । पुं । पेचके । रा.नि.व.१९ । सर्पे । मे. । तमोगुणे । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि.व.११।

ताम्बूलम् । क्ली । (Piper Betle. Syn. Chavica Betle.) नागवल्लीदले, पर्णे । पान । हिं पान । तें तामलपाकु । ता. वेट्रिली । वम्. नागवेल । गुणाः—"ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरं । वश्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु ॥ बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् । मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् । हन्दन्तमलध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनं । नवं तदेव मधुरकषायानुरसं गुरु । बलासजननं प्रायः पत्रशाकगुणं स्मृतम् । बङ्गदेशोद्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजननमुष्णं कफहरं स्मृतं ॥ पर्णं पुराणमकटु स्थूलकं तनु पाण्डुरम् । विशेषाकुणवद्दैयमन्यहीनगुणं स्मृतम् ॥" भा. । "शिरा पर्णस्य शैथिल्यं कुर्यात्तस्यास्तद्रसः । शीर्णं लग्दोषदन्तास्यभक्षिते तु सितासिते । अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः । मतिभ्रंशी दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥ कृष्णपर्णस्य गुणाः—तिक्तोष्णं कषायं दाहमुखजाड्यमलनाशनम् । शुभ्रपर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं पथ्यं रुच्यं पाचनन्दीपनञ्च । सद्यस्त्रोटितस्य गुणाः—मुखजाड्यारोचककरम् ।" रा.नि.व.११ । ताम्बूलभक्षणनिषिद्धता यथा—"ताम्बूलमहितम्प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्ब्बले । ज्वरास्यशोषपित्तास्रमदमूर्च्छाचिरोगिषु ॥" तदनुपयोगगुणाः—"ताम्बूलानुपयोगात्स्यात् श्लेष्मपित्तानिलान्वितः । दृढदन्तशदन्ताग्निस्रोत्रवर्णबलचयः ॥" राज.३प. । गुवाके । चिका. । [बाटा । हे.च. ।

ताम्बूलकरङ्कः । पुं । ताम्बूलपात्रे । पानेर

ताम्बूलपत्रः । पुं । नागवल्लीलतायाम् । वै. निघ. । पिण्डालौ । रा.नि.व.७ ।

ताम्बूलपत्र(र्ण)कन्दः । पुं । कन्दशाके, पिण्डालौ । थाम आलु, चुवड़ि आलु । रा.नि. व.७ । गुणाः—शुक्रलो विशदः लघुश्च । अत्रि. ।

ताम्बूलपर्णिका (र्णी) । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पानेर गाछ । वै.निघ. ।

ताम्बूलरागः । पुं । मसूरे । हारा. ।

ताम्बूलवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पानेर गाछ । श.र. ।

ताम्र(क)म् । क्ली। (Cuprum.) Copper. स्वनामख्यातधातौ । र.मा. । तामा । हिं ताँबा । तें रागि । ता. सेम्बु । ताम्रलक्षणम्—"जवाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमं । लौहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥" इति । तत्र-

दोषा अष्टौ—भ्रमी मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेदः शोषवान्तयः। अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमाः ॥” र.सा.सं.। ताम्रोत्पत्तिः—“शुक्रं यत्कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले। तस्मात्ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥” गुणाः—“ताम्रं कषायं मधुरञ्च तिक्तमम्लञ्च पाके कटु सारकञ्च। पित्तापहं श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनञ्च। पाण्डूदरार्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसमम्लपित्तं। शोथं क्रिमिं शूलमपाकरोति प्राहुः परे बृंहणमल्पमेतत् ॥” भा.पू.१म.धातुव.। “ताम्रं सुपक्वं मधुरं कषायं तिक्तं विपाके कटु शीतलञ्च। कफापहं पित्तहरं विबन्धशूलघ्नपाण्डूदरगुल्मनाशि ॥” इति शोधितताम्रगुणाः। “घनघातसहं स्निग्धं रक्तपत्रामलं मृदु। शुद्धाकरसमुत्पन्नं ताम्रं शुभमसंस्कृतम् ॥” तस्य लक्षणम्। ताम्रमारणम्—“गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना। शुध्यते नात्र सन्देहो विषदोषनिवृत्तये। जम्बीररससंमृष्टं रसगन्धकलेपितम्। ताम्रपत्रं शरावस्थं त्रिपुटे म्रियते ध्रुवम्। सूताराभि भिषग्युक्त्या चात्र विक्षु समर्पयेत् ॥” इति। यथैवं मारितं ताम्रं ताम्रमलेन मर्द्दयेत्। तद्गोलं शूरणस्यान्ते कृत्वा बहिः प्रलेपयेत्। शुष्के गजपुटे पाच्यं सर्व्वदोषहरं भवेत्। पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा॥ एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः सम्प्रजायते। तथा—“गोमूत्रे च पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना। शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चात्र कथ्यते ॥” इति अन्यविधशोधनं। “सूतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्द्यन्तु कन्यया। द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं क्षिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत्। सम्यक् शूरणजैः सार्द्धं पार्श्वे भस्म निधापयेत्। चतुर्यामं पचेच्चुल्ल्यां पात्रपृष्ठे सगोमये। जलं पुनः-पुनर्देयं स्वाङ्गशीतं विमर्द्दयेत्। म्रियते नात्र सन्देहः सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥ जम्बूाम्भसा सैन्धवसंयुतेन सगन्धकं स्थापय शुल्वपत्रम्। पक्वायमानं पुटयेत् सुयुक्त्या वान्त्यादिकं यावदुपैति शान्तिम् ॥” इति अन्यविधमारणम्। र.सा.सं.। अम्लपिष्टं मृतं ताम्रं शूरणस्थं बहिर्मृदा। पुटेत् पञ्चामृतेऽपि त्रिधा वान्त्यादिशान्तये ॥” र.चि.६ष.। रक्तचन्दने। त्रि। ताम्रवर्णे। पुं। कुष्ठरोगभेदे। वै.निघ.।

ताम्रकण्टकः । पुं। रक्तखदिरवृक्षे। रा.नि.व.८।

ताम्रकल्पः । पुं। शोधाधिकारे कल्पविशेषः “अथ पारदगन्धञ्च कर्षत्रयमितं पृथक्। सर्व्वैः समवेत्ताम्रं जम्बीरस्वेन मर्द्दयेत्। सूर्य्यावर्त्तरसैः स्यात् कच्छामोचरसेन च। योजयेत्तीव्रघर्म्मे तु यवत्सर्व्वन्तु जीर्य्यति। जम्बीरस्य रसैर्भूयो रसं दत्त्वा न चालयेत्। दृढे शिलामये पात्रे चूर्णयेदतिश्लक्ष्णम् ॥” मात्रा २ रत्तिः। विभीतक-पारद-गन्धकाः प्र. २ तो. जारितताम्रं ६ तो. जम्बीररसे मर्द्दयेत्। अथ सूर्य्यावर्त्तरसेन कच्छामोचरसकाञ्च संमिश्र्य यावज्जरणं रौद्रे धारयेत्। पुनश्च जम्बीररसेन सम्मर्द्य शुष्के सति चूर्णयेत्। मा. २ र.सा.सं.। [टि। आषाढ़े पोका। इारा

ताम्रकिलिः (क्रिमिः) । पुं। इन्द्रगोपक

ताम्रकुट्टकः (कूटः) । पुं। (Nicotiana rustica or tabacum. Latakia tobacco.) Tobacco. बङ्गे, ताम्रकूट। एमाक। पं, हिं तमाकु, चिलासीतमाकु। तें। तमाकु, धूम्रपत्रम्। ता. पुगइ इलइ। वम्. तम्बाकु। तम्नम्।

ताम्रगर्भम् । क्ली। तुत्थे। रा.नि.व.१३।

ताम्रचक्षुः । पुं। कपोते। वै.निघ.।

ताम्रचूड़ः । पुं। कुक्कुटे। प.मु.। च.सू.२७अ। कुक्कुरद्रुवे। कुक्शिमा। रा.नि.व.५।

ताम्रतुण्डः । पुं। श्वेतमर्कटे। वै.निघ.।

ताम्रत्रपुजम् । क्ली। कांस्यधातौ। भा.।

ताम्रदुग्धा । स्त्री। गोरक्षदुग्धीनामक्षुपे। रा.नि.व.५।

ताम्रद्रुः । पुं। रक्तचन्दनवृक्षे। वै.निघ.।

ताम्रधातुः । पुं। गिरिमृत्तिकायां। वै.निघ.।

ताम्रपत्रः । पुं। जीवशाके। रा.नि.व.७। क्ली। ताम्रस्य पत्रे। তামার পাত।

ताम्रपत्रकः । पुं। आवर्त्तकीलतायाम्। আঁ- ৎমোড়া। वै.निघ.।

ताम्रपर्णी । स्त्री। हंसपादीनामक्षुपे। लज्जा- विशेषे। रा.नि.व.५।

ताम्रपर्णी । स्त्री । गन्धमुख्डे । गन्धभाङ्गलि विशेष । प.मु. । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

ताम्रपल्लवः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१०।

ताम्रपाकी (इन्) । पुं । प्लक्षवृक्षे, गर्दभाण्ड वृक्षे । र.मा. । [पिप्पलाम् । रा.नि.व.३ ।

ताम्रपाटी । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम्, हंस

ताम्रपुष्पः (कः) । पुं । आरग्वधवृक्षे । रक्तकाञ्चने । वै.निघ. । काञ्चनवृक्षे । जटा. । भूचम्पके । भुँई चाँपा । श.च. ।

ताम्रपुष्पा (ष्पिका) (ष्पी) । स्त्री । रक्तपाटलवृक्षे । पारुल गाछ । रा.नि.व.१० । (ष्पिका, ष्पी) रक्तत्रिवृति । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६। प.मु.चय.चि.खर्ज्जूरासवे । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्गा । ज.द.१२श. ।

ताम्रप्रयोगः । पुं । उदराधिकारे । "केवलं जारितं ताम्रं शृङ्गवेररसैः सह । द्विगुञ्जं भक्षयेत्प्रातः...... ॥" रस.चि. । अन्यः शृङ्गग्याद्यौ । शोधितपारदगन्धकयोः प्र. २ तो. कज्जलीकृत्य अतिसूक्ष्मताम्रपत्रेण तोलकद्वयेन एकत्र सम्मिश्र मृत्पात्रे संस्थाप्य यावता मारितं भवेत् तावत्परिमाणं पक्वजम्बीररसं दत्त्वा तावत्कालं आतपे स्थापयेत् यावत्ता औषधं पङ्कभूतं भवेत् । अथ हस्तेन मर्द्दयित्वा वटी कार्य्या । रस.र. ।

ताम्रफलः । पुं । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़ गाछ । रा.नि.व.९ ।

ताम्रमूला (लिका) (ली) । स्त्री । लज्जालुकालतायां । रा.नि.व.५ । क्षीरिणीभेदे । थिरुई । र.मा. । मञ्जिष्ठायां । दुरालभायां । रा.नि.व.४ । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "सिंही व्याघ्री ताम्रमूली ।" रक्तदुरालभायां । प.मु. ।

ताम्रमृगः । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।

ताम्ररसायनी । स्त्री। दुग्धिकायां । वै.निघ.।

ताम्रवर्णः (कः) । पुं । पल्लीवाहरणे । रा.नि.व.८। गोधूमभेदे । हरिणे । गिरिमल्लिकायां । वै.निघ. ।

ताम्रवर्णा । स्त्री । जपावृक्षे । श.च. ।

ताम्रवल्ली । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । प.मु. । चित्रकूटदेशे प्रसिद्धाय, स्वनामख्यातलतायां । सु.सू. १०अ. । गुणाः — कषाया कफघ्नी मुखकण्ठदोषघ्नी श्लेष्मशोधनी च । रा.नि.व.३ ।

ताम्रवीजः । पुं । कुलत्थे । प.मु. ।

ताम्रवृन्तः । पुं, स्त्री (न्ता) । रक्तकुलत्थे । त्रिका. । है.च. ।

ताम्रवृक्षः । पुं । कुलत्थे । रक्तचन्दने । र.मा. ।

ताम्रशालिः । पुं । रक्तशाली । दादथानि । प.मु. । [कुक्‌ड़ा । जटा. ।

ताम्रशिखी (इन्) । पुं, स्त्री । ताम्रचूड़े ।

ताम्रसार(क)म् । क्ली । रक्तचन्दने । प.मु. । (कम्) रक्तखदिरे । रा.नि.व.८ ।

ताम्रा । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । सैंहलीलतायां । रा.नि.व.३।६ । मञ्जिष्ठायां । रक्तगुञ्जायां । मद. । देहाभ्यन्तरचतुर्थीकलायाम् । या व्रीहिरष्टभागप्रमाणा कुष्ठाद्यधिष्ठाना । सु.शा.४अ. ।

ताम्राभम् । क्ली । रक्तचन्दने । श.च. ।

ताम्रार्द्धम् । क्ली । कांस्ये । काँसा । त्रिका. । वै.निघ. ।

ताम्राक्षः । पुं । कोकिले । त्रिका. । रा.नि.व.१९ । चकोरपक्षिणि । (क्षी) कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

ताम्रिका (म्री) । स्त्री । गुञ्जायाम् । रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ.।

ताम्रोपधातुः । पुं । तुत्थके । तुँते । भा.।

तारम् । क्ली । कर्पूरे । वै.निघ. । रौप्ये । मौक्तिके । रा.नि.व.१३ । शुद्धमौक्तिके । पुं । वानरविशेषे । त्रि । निर्म्मले । धरणिः । अत्युच्चस्वरे । त्रिका. ।

तारकम् । क्ली । नेत्रे । मे. ।

तारका । स्त्री । देवताड़वृक्षे । मद. । पत्रचारे । र.सा.सं. । इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.व.३ । कनीनिकायां । मे. । त्रिका. । मुक्तायां । नक्षत्रे । वै.निघ. ।

तारकेश्वररसः । पुं । प्रमेहाधिकारे रसः । रससिन्दूरं वङ्गं लौहम् अभ्रकं प्रत्येकं समं मधुना मर्दयित्वा मधुना बहुमूत्रे लेहयेत् । अनुपानं पक्को-

दुम्बरवीजचूर्णं यथाबलमात्रं मधुना लेह्यम् । रस. र. । अन्यः सूत्रकाञ्चे रसः । गन्धकः लौहं वङ्गम् अभ्रं दुरालभा यवक्षारः गोक्षुरवीजं हरीतकी एषां प्रति समभागः । कुष्माण्डसलिलैनैकत्र मर्द्दयित्वा कुशादित्तणपञ्चमूलगोक्षुरयोः क्काथेन च भावयित्वा रक्तिद्वया वटी कार्य्या । उदुम्बरवीजचूर्णस्य लेहः ।

तारजम् । क्ली । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ. ।

तारटी (टी) । स्त्री । तरटीवृक्षे । रा.नि.व.८।

तारतण्डुलः । पुं । धवलयावनाले । শ্বেত জবার বা জওয়ারা । रा.नि.व.१६ ।

तारतालकीवीजम् । क्ली । रसजारणार्थं वीजभेदे । र.चि.३अ. ।

तारपुष्पः । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

तारमाक्षिकम् । क्ली । Iron pyrites. रूप्यमाक्षिके, रूप्यस्योपधातौ । রৌপ্যমাক্ষি । प.मु.। रूप्याभावे तन्माक्षिकं ग्राह्यम् । लक्षणम्—"तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम् । किञ्चिद्रजतसाहित्यात्तारमाक्षिकमीरितम् । अनुकल्पतया तस्य ततो हीनगुणाः स्मृताः । न केवलं रूप्यगुणाः वर्त्तन्ते तारमाक्षिके । द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यतः ॥" गुणाः—"स्यात्तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम् । चक्षुष्यं वस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरान् । अर्शः शोथं चयक्ष्मं त्रिदोषमपि नाशयेत् । अशुद्धं तत् स्वर्णमाक्षिकवद्दोषान् करोति च ॥" तच्छोधनं यथा—"कर्कटीमेषशृङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनं । भावयेदातपे तीव्रे विमला शुध्यति ध्रुवम् ॥" तन्मारणं यथा—"कुलत्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत् । तैलेन वाजमूत्रेण तारमाक्षिकमृच्छति ॥" भा. ।

तारविमला । स्त्री । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ.।

तारवीजम् । क्ली । रौप्यादिजातरसनिबन्धनवीजे । "कुटिलं विमला तीक्ष्णं समचूर्णन्तु कल्पयेत् । पुटितम्पञ्चवारन्तु तारे वाह्यं शनैर्धमन् । यावद्वगुणं तत्तु तावद्वीजम्भवेच्छुभम् ॥" र.चि.३अ. ।

तारशुद्धिकरम् । क्ली । सीसके । रा.नि.व.१३।

तारा । स्त्री । चीडानामदेवदारुभेदे । नेत्रकनीनिकायाम् । रा.नि.व.१२।१८ ।

ताराभः । पुं । पारदभेदे । पक्षाविशेष । का- रदे । वै.निघ. ।

ताराभ्रः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

तारारिः । पुं । माक्षिकधातौ । স্বর্ণমাক্ষি । विड्माक्षिके । हे.च. ।

तारारिष्टम् । क्ली । रौप्यारिष्टे । र.चि.३अ. ।

तारिका । स्त्री । ताड्यां । তাড়ি । मद्यम् ।

तारिणी । स्त्री । मातरि । अक्षिमध्यभागे । त्रिका. ।

तारीपम् । क्ली, पुं । स्वर्णे । वै.निघ. । मे. ।

तारुण्यम् । क्ली । यौवने । अम. ।

तारुण्यजनवल्लभा । स्त्री । उम्पाशाली । रा.नि.व.१६ ।

तारुण्यपिड़का । स्त्री । मुखदूषिकायाम् । ব্রণফোড়া । भैष.क्षुद्ररोग.चि. ।

तारेश्वररसः । पुं । राजयक्ष्मणि रसः । पारदः १ तो. रौप्यं १० तो. मनःशिला गन्धकः प्र. ४ तो. गोक्षुररसेन प्रहरद्वयं सम्मर्द्य वालुकायन्त्रेण प्रहरद्वयं पचेत् । शीते सति चूर्णयेत् । मात्रा २ र. । रस.कौ. ।

तार्क्षी । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । পাতাল গরুড়ী লতা, শিলিন্দা । रा.नि.व.३ ।

तार्क्ष्य(क,ज)म् । क्ली । रसाञ्जने । भा.म.४भ नेत्रविड़ालरो.चि. । सि.यो.अपस्मा.चि.सिद्धतम योगे । See माणिक्यम् । पुं । अश्वकर्णलतायाम् लताशाले । শিয়াড়ি লতা । र.मा. । वा.उ.३८ भ. । सर्ज्जतरौ । अश्वे । सर्पे । मे. । स्वर्णे । श.र.

तार्क्ष्यनायकः । पुं । गरुड़े । रा.नि.व.१८ ।

तार्क्ष्यप्रसवः । पुं । अश्वकर्णनामकलताशाले । লতাশাল । रा.नि.व.९ ।

तार्क्ष्यशैलम् । क्ली । रसाञ्जने । र.मा. ।

तालः । पुं । (Borassus flabelliformis. The Palmyra tree. स्वनामख्यातवृक्षे । তাল গাছ । प.मु. । र.मा. । हिं ताल, ताड़ उत्. তাড় । गुर्ज. तड़ । ता. पनम । खरतेति अम्बुप्रदेशे । सु.सू.३७अ. । गुणाः—स्वादुरि

कषाय: मूत्ररोगघ्न: बलप्राणायुकृतद्विकारश्च । राज. । "पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनं । दुर्जरं बहुमूत्रञ्च तन्द्राभिष्यन्दशुक्रदम् ॥ तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः । श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहो मधुरः सरः ॥" भा.आसव. । तालमूलस्य गुणाः—रुच्य: रक्तरोगघ्नश्च । तालास्थिमज्ज- (कल-आँटी-शाँस्)गुणाः—मधुरं शीतं मूत्रलं गुरु च । तालाम्बुगुणाः—पित्तघ्नं शुक्रलं स्तन्यवर्द्धनं गुरु च । तालफलं शीतलं बल्यं स्निग्धं स्वादुरसं गुरु विष्टम्भि वातपित्तरक्तक्षतदाहक्षयघ्नञ्च । रा.नि. व.६ । तालरसगुणाः—तरुणो रसो मदकारी । अम्लीभूतः स पित्तकृत् वातदोषहरश्च । भा. । क्ली । हरितालि । लौहे । त्रिका. । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ । तालफली । तुवरिकायां । श.र. । मत्स्यशल्के । सु.सू.७अ. ।

तालकः । पुं । प्राणनाशककीटविशेषे । सु. कल्प.८अ. । See कीटः ।

तालकन्दः । पुं । तालवृक्षस्य कन्दे । चि.क. क.सोमरी.चि. । [सारलौहे ।

तालकरीरः । पुं । तालाङ्कुरे । च द.अमृत-

तालकाफलम् । क्ली । स्थूलैलायां । ज.द. १२अ. ।

तालकाभम् । क्ली । नीलरङ्गे । वै.निघ. ।

तालकी । स्त्री । ताड्याम् । তাড়ী । त्रिका. ।

तालजटा । स्त्री । तालवृक्षस्य जटायां । তালের জটা । चि.क्र.क.सोमरी.चि. ।

तालती । स्त्री । तालसुरायां । त्रिका. ।

तालद्रुमः । पुं अन्ध्रदेशे खरताल इति ख्याते वृक्षे । रा.नि.व.६ । [वै.निघ. ।

तालपत्रम् । क्ली । तालच्छदे । मेथिकायाम् ।

तालपत्रा (त्री) । स्त्री । मिश्रेयानामक्षुपे । মউরী গাছ । रा.नि.व.४ । तालमूल्यां । सु.सू. ३६अ. । चि.११।२५अ. । वा.उ.१२अ. । कृष्णमुसल्यां । कृष्ण তালমূলী । सु.चि.१८अ. । मूषकपर्ण्याम् । मे. । वनशताह्वायाम् । वै.निघ. ।

तालपत्रिका । स्त्री । तालमूल्यां । रा.नि. व.७ ।

तालपर्णम् । क्ली । मुरानामगन्धद्रव्ये । मूर्रा मांसी । श.च. ।

तालपर्णी । स्त्री । मधुरिकायाम् । रा.नि.व. ४ । मुषल्यां । তালমূলী । मुरामांस्यां । अम. । वृहच्छताह्वायाम् । वै.निघ. ।

तालपुष्प(क)म् । क्ली । तालजटायाम् । তালের মোচ । (कम्) प्रपौण्डरीके । श.र. ।

तालप्रलम्बम् । क्ली । तालजटायाम् । गुणाः —"तथा तालप्रलम्बञ्च रुच्यं क्षतरुजापहम् ।" राज.३प. ।

तालमण्डिका । स्त्री । तालरसमद्ये । তালের মদ, তাড়ী । गुणाः—"श्लेष्मदोषकरी वृष्या वातला श्लेष्मवर्द्धनी । कासहृल्लासविध्वंसकरणी तालमण्डिका ॥ पूर्वे कषायपित्ते च योगयुक्ता सुरा हिता । बहुदोषहरा चैव श्लेष्मरोगे विशेषतः ॥" अत्रि.१६अ. ।

तालमस्तकम् । क्ली । कटुश्रृङ्गे । বুনো ওল । वै.निघ. । तालवृक्षमस्तके । তালের মাতি ।

तालमूलिका । स्त्री । तालमूल्यां । अम. ।

तालमूली । स्त्री । (Curculigo orchioides or Hypoxis orchioides. Syn. Curculigo orchioides.) स्वनामख्यातकन्दशाके । তালমূলী, তলুর । दा. हिं कालीमुषली । तें निलपतलिगड्डलु, नेलतारि । मुषलीकन्द इति भाषा । सा श्वेतकृष्णभेदाद्द्विधा । श्वेता स्वल्पगुणा, अन्या रसायनी च । श्वेता शफेदमुषली, कृष्णा कालीमुषली । सा. गुणाः—मधुरा शीतला वृष्या बलपुष्टिदा पिच्छिला कफकरी पित्तदाहश्रमघ्नी च । रा.नि.व.७ । अपिच—"तालमूली च विष्टम्भी मुषली परिकीर्त्तिता । मुषली मधुरा वृष्या वीर्य्योष्णा वृंहणी गुरुः । तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजाननिलांस्तथा ॥" भा. ।

तालर(ल)ङ्कः । पुं । तालजटायां । তালের মোচ । र.सा.सं. ।

तालवृन्त(क)म् । क्ली । तालव्यजने । তাল পাতার পাখা । तच्च त्रिदोषशमनं लघु । राज. १प. । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२६अ. । See सोमः ।

तालमस्थम् । क्ली । तालास्थिमज्जायां । তাল-শাঁস । गुणा:—बृंहणं स्निग्धं शीतलं बल्यं मधुरञ्च । च.सू.२७अ. । [चि. ।

तालसत्त्वम् । क्ली । हरितालभस्मनि । रस.

तालक्षीर(क)म् । क्ली । तालजातक्षीरे । रा.नि.व.६ ।

तालाख्या । स्त्री । मुरामांस्यां । श.च. ।

तालाङ्कः । पुं । शाकभेदे । हे.च. ।

तालिः । स्त्री । तालभेदे । তেড়ের । वै.निघ.। भूम्यामलक्यां । र.मा. ।

तालिकः । पुं । प्रसारिताङ्गुलिपाणौ । हे.च.।

तालिका (ली) । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायाम् । रा.नि.व.३ । तालमूल्याम् । प.मु.। सु.चि.१७अ.। भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ । तालवृक्षभेदे । তাড়িগাছ । अम. । मनःशिलायाम् । तालीशपत्रे । वै.निघ. । तुवरिकायाम् । श.र. ।

तालिश(स)(पत्र)म् । क्ली । तालीशपत्रे । भूरिप्र. । [सु.चि.१७अ. । ड. ।

तालीतलम् । क्ली । मुषलीकन्दे । তালমূলী ।

तालीपत्रम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६।

तालीश(क)म् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि. व.६ ।

तालीश(स)पत्रम् । क्ली । (Abies webbiana or Pinus webbiana or Flacourtia cataphracta.) भूम्यामलकीसदृशे स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । তালীশপত্র । भा. । दा. हिं तालिष्पत्रि, तालिशपत्र । तें ता. तालिशपत्रि । दा. पनिअल । बम्. ताल्वठ । तदभावे कण्टकारीजटा ग्राह्या । गुणा:—तिक्तोष्णं मधुरं कफवातघ्नं हिक्काश्वासक्षयकासच्छर्दिघ्नञ्च । रा.नि. व.६ । लघु अरुचिघ्नं गुल्मामाग्निमान्द्यहरञ्च । भा.। भूम्यामलक्यां । मे. ।

तालीशादिमोदकः । पुं । यक्ष्माधिकारे । तालीशपत्रं १ तो. मरिचं २ तो. शुण्ठी ३ तो. पिप्पली ४ तो. गुड़त्वक् ॥० तो. एला ॥० तो. वंशलोचना ५ तो. शर्करा ३२ तो. । सा.कौ. । च.द. ।

तालु (कम्) । क्ली । जिह्वाधिष्ठानभूतप्रदे[illegible] তালু, টাকরা । रा.नि.व.१८ ।

तालुकण्टकः । पुं । तालुगतरोगभेदे । ([illegible]লোওলা । अयञ्च प्रायः शिशोरेव भवति । ल[illegible] णं यथा—"तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालु कण्टकम् । तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्द्धि ज[illegible] ते । तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रव त्तृड्वमिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥" भ[illegible]

तालुजिह्वः । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।

तालुपाकः । पुं । पित्तजन्यतालुरोगविशे[illegible] তেলো পাকা । तत्र पित्तम् अतिघोरं तालु[illegible] जनयति । "पित्तं कुर्यात्पाकमत्यन्तघोरं तालु[illegible] तालुपाकं वदन्ति ।" भा.म.४भ.मुखरो.चि.

तालुपातः (पीड़कः) । पुं । तालुरोगं[illegible] तालुकण्टके । তেলো ওলা ।

तालुपुप्पुटः । पुं । तालुदेशे मेदःकफ[illegible] रोगविशेषे । तत्रावेदनः स्थायी केवलमात्रः श[illegible] जायते । लक्षणम्—"नीरुक् स्थायी कोल[illegible] कफात्स्यात् मेदोयुक्तः पुप्पुटस्तालुदेशे ।" भा.म. मुखरो.चि. ।

तालुयन्त्रम् । क्ली । कर्णनासानाड़ीशल्य माहरणार्थयन्त्रविशेषे । तच्च मीनतात्वाकारं [illegible] शाङ्गुलपरिमितम् । तद्द्विधा—तयोरेकं स[illegible] वदेकतालं नाम, अन्यत् द्वितालं नाम । [illegible] ७अ. ।

तालुरोगः । पुं । मुखरोगभेदे. तालुदेश रोगे । स नवधा यथा—गलशुण्डी तुण्डिकेरी [illegible]ध्रुषः कच्छपः तात्वर्बुदः मांससङ्घातः तालुपु[illegible] तालुशोषः तालुपाकश्चेति । भा.म.४भ.मुख[illegible] चि. । एषां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः ।

तालुविद्रधिः (धी) । स्त्री । तालुशो[illegible] "स्यात्तालुविद्रध्यपि दाहरागयुता भवेत्तालुनि त्रिदोषात् ।" च. ।

तालुशोषः । पुं । तालुदेशे वायुजन्यरो[illegible] शेषे । तत्र तालुदेशे विदारणवत्पीड़ा श्वासश्च [illegible] यते । "शोषोऽत्यर्थं दीर्य्यते चापि तालु श्वासो तातालुशोषोऽयमुक्तः ।" भा.म.मुखरो.चि.

तालुसंहतिः । स्त्री । तालुरोगविशेषे ।

सुमध्ये निरुद्धमांसं संहतं तालुसंहतिः।” मा.उ. २१अ.।

तालेश्वररसः । पुं। कासरोगे रसः। रसः २ तो. लौहं २ तो. गन्धकः ४ तो. अभ्रं ८ तो. हरितालं १ तो. मनःशिला ॥० तो. जयन्ती (ज-न्ती) एरण्डः चाङ्गेरी (आमरुल) तण्डुलीयं (काँ-टानटे) केशराजः (केशुत्ते) भृङ्गराजः (भीम-राज) पत्ररसेन प्र. त्रिधा भावयेत्। रस.कौ.।

तात्वर्बुदम् । क्ली, पुं। तालुशोथरोगे। टा-कराफोला। लक्षणं—पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्याद्रक्तादर्बुदं पित्तलिङ्गम्। भा.।

ताल्वस्थि । क्ली। तालुदेशस्थे अस्थनि। ते च द्वे। च.शा.७अ.।

तिक्तः (कः) । पुं। पटोललतायां। पल्ता नति। प.सु.। भा.। वरुणवृक्षे। बरुण गाछ। श.मा.। कुटजवृक्षे। कुड़ची गाछ। श.च.। किरातत्तिक्ते। चिरेता। श.र.। मा.उ.२अ.। कुरवकशाके। कुरुया शाक। पर्पटकक्षुपे। क्षेत्पापड़ा। प.सु.। हे.च.। वायुकाशभूयिष्ठषड्रसान्यतमरसे। तेतो रस। “यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिमुत्पादयति हर्षञ्च स तिक्तः।” सु.सू.४२अ.। स निम्बादौ स्वाद्यते। गुणाः—क्रमिघ्नः कुष्ठघ्नः अतिसेवनात् राजयक्ष्माणं करोति। रा.नि.व.२०। शीतलघुरूक्षः दीपनः पाचनः शोधनः अरोचकविषघ्नश्च। तद्विपाकोऽपि कटुः। स च विपाकी वातकृत् कफपित्तघ्नश्च। सु.सू.४२अ.। “प्रतिहन्ति निपाते यो वमनं स्वदते न च। स तिक्तो मुखवैशद्यशोषप्रह्लादकारकः॥” चर.। स चातियुक्तः शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमान् जनयति। तथा कम्पमूर्च्छातृषाबलशुक्रक्षयकरश्च भवति। इङ्गुदीवृक्षे। भा.। निम्बवृक्षे। वै.निघ.। क्ली। वेजीन्नायाम्। तेजबल। वै.निघ.चयरी.चि.गोक्षुरघृते। पित्ते। विड़लवणे। कृष्णखदिरे। श.मा.।

तिक्तकघृतम् । क्ली। कुष्ठे घृतम्। गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थं त्रिफला हरिद्रा दारुहरिद्रा वासा दुरालभा त्रेवपर्पटी पटोलपत्रं त्रायमाणा कटुकी निम्बत्वक् एषां प्र. २ प. वारि ६४ श. शे. १६ श.। कल्कार्थं—पिप्पली मुस्तकं रक्तचन्दनं त्रायमाणा (बला लता) इन्द्रयवः भूनिम्बः एषां प्र. ४ तो. मतान्तरे ६ तो.। सु.चि.९अ.। च.द.। घृतं ४ श.। कल्कार्थं – सप्तपर्णत्वक् अतिविषा सम्पाकः (सोन्दाल) कटुकी पाठा मुस्तकम् उशीरं त्रिफला पटोलपत्रं निम्बत्वक् त्रेवपर्पटी दुरालभा रक्तचन्दनं पिप्पली गजपिप्पली पद्मकाष्ठं हरिद्रा दारुहरिद्रा वचा इन्द्रवारुणी (राखालशशा) सुरा वा शतावरी श्यामालता अनन्ता इन्द्रयवः वासा मूर्वा गुडूची भूनिम्बः (चिरेता) यष्टिमधु त्रायमाणा एषां मिलित्वा १ शरावः (१ सेर)। जलं ३२ श. आमलकफलरसः ४ श.। च.द.। रस.र.। महातिक्तकमिदम्।

तिक्तकन्द(न्दि)का । स्त्री। आम्रहरिद्रायां। मालवे पलाश इति ख्याते गन्धपत्रवृक्षे। रा.नि.व. ६। तिक्तदलकापीति क्वचित् निघण्टौ पाठः।

तिक्तकरोहिणी । स्त्री। कटुक्याम्। कट्-की। च.द.पित्तज्व.चि.कलिङ्गादौ।

तिक्तकर्कोटकी । स्त्री। तिक्तकर्कटिकायां। तित्काँकड़ी, काँकरोल। श.चि.।

तिक्तका । स्त्री। तुम्ब्यां, कटुतुम्ब्याम्। तित् लाउ। प.सु.। काकजङ्घायाम्। करञ्जलतायां। चुचुशाके। वै.निघ.।

तिक्तकोषातकी । स्त्री। तिक्तघोषायाम्। तित्पल्ता। भैष.कुष्ठ चि.। [निघ.।

तिक्तगन्धा । स्त्री। राजिकायाम्। राइ। वै.

तिक्तगन्धिका । स्त्री। वराहक्रान्तायाम्। वराक्रान्ता। श.मा.।

तिक्तगुञ्जा । स्त्री। करञ्जवृक्षे। हारा.।

तिक्ततण्डुला । स्त्री। पिप्पल्यां। रा.नि.व.६।

तिक्ततुण्डी । स्त्री। कटुतुण्डीलतायाम्। तित् कुन्दरु, तेलाकुचा। हिं कटुतराइ। रा.नि.व.३।

तिक्ततुम्बी । स्त्री। कटुतुम्ब्यां। तित् लाउ। प.सु.। [काँकड़ाशृङ्गी। रा.नि.व.५।९।

तिक्तदुग्धा । स्त्री। क्षीरिण्याम्। अजशृङ्ग्याम्।

तिक्तधातुः । पुं। पित्ते। रा.नि.व.२१।

तिक्तनित्यः । त्रि। नित्यं तिक्तभक्षणशीले। च.द.।

तिक्तगन्धः (न्धी) । पुं, स्त्री । कर्कोटकवृक्षे । काँकरोल लता । हे.च. । भैष.उपदं.चि. ।

तिक्तपर्व्वा । स्त्री । गुडूच्याम् । यष्टिमधुनि । हिलमोचिकायां । मे. । ब्राह्मीभेदे । दूर्व्वायाम् । जटा. ।

तिक्तपुष्पा । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

तिक्तफलः (ला) । पुं, स्त्री । कतकवृक्षे । निर्म्माल्य वृक्ष । रा.नि.व.११ । (ला) कतकबीजे । वै.निघ. । यवतिक्तालतायां । रा.नि.व.३ । वार्त्ताक्यां । वप्रुजायां । তরমুজ । रा.नि.व.७ ।

तिक्तभद्रः (कः) । पुं । पटोललतायां । श.च. ।

तिक्तमरिचः । पुं । कतकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

तिक्तयवा । स्त्री । यवतिक्तालतायां । रा.नि.व.३ । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. ।

तिक्तरोहिणिका (णी) । स्त्री । कटुक्यां । কট্‌কী । रा.नि.व.६ । र.मा. । सि.यो.कफज्व.चि. । च.द.कफज्व.चि. । [द्र.१२ष. ।

तिक्तला । स्त्री । शङ्खिन्यां । नवमालिका । ज.

तिक्तवर्गः । पुं । तिक्तरसद्रव्यगणे । तद्यथा—मण्डूकपर्णी (থুলকুড়ি) वेत्रकरीर(বেতের কোঁড়) हरिद्राद्वय (হরিদ্রা দারুহরিদ্রা) इन्द्रयव वरुणस्वादुकण्टक (বঁইচী) सप्तपर्णबृहतीद्वय (বৃহতী, কণ্টকারী) शङ्खिनी (শাঁকিনী) द्रवन्ती (ইন্দুরকাণী) त्रिवृत् कृतवेधन (ঘোষা) कारवेल्ल (উচ্ছে) वार्त्ताकु करीर (বংশাঙ্কুর) सुमनः (নাটা) शङ्खपुष्पी (ডানকুনী) अपामार्ग त्रायमाणा (গোহালিয়া) रोहिणी (কটুকী) वैजयन्ती (জন্তী) सुवर्चला (হুড়হুড়ে) पुनर्नवा वृश्चिकाली (বিছাতী) ज्योतिष्मती(লতাফট্‌কী)—प्रभृतीनि द्रव्याणि । सु.सू.४६ष. ।

तिक्तवल्ली । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्गा । र.मा. ।

तिक्तवार्त्ताकुः । पुं । The egg plant, the fruit of which is bitter. वार्त्ताकुभेदे । তেত বেগুন । हिं तीत् भण्टा । ज.द.१२ष. ।

तिक्तवीजा । स्त्री । कटुतुम्ब्यां । रा.नि.व.३ ।

तिक्तशाकः । पुं । वरुणवृक्षे । प.मु. । पत्रसुन्दरवृक्षे । मे. । खदिरवृक्षे । त्रिका. ।

तिक्तशाकद्रुमः । पुं । वरुणवृक्षे । वै.निघ. ।

तिक्तषट्पलकं (घृतम्) । क्ली । कुष्ठाधिकारे । क्वाथार्थं—निम्बत्वक् पटोलपत्रं दार्वी दुरालभा कटुकी त्रिफला पर्पटकः त्रायमाणा प्र. ४ तो. जलं ३२ श. शे. ४ श. । कल्कार्थं – रक्तचन्दनं भूनिम्बः पिप्पली त्रायमाणा (বলা লক্ষা) मुस्तकम् इन्द्रयवः प्र. १ तो. । च.चि.७ष. ।

तिक्तसारः । पुं । विटखदिरवृक्षे । प.मु. See अरिमेदः । क्ली । दीर्घरोहिषे । বড় রাম কর্পূর । रा.नि.व.८ ।

तिक्तस्कन्धः । पुं । षड्‌विधास्थापनस्कन्धेषु तिक्तवर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषे । च.चि.८ष. ।

तिक्ता । स्त्री । लताकस्तूरिकायाम् । লতাকস্তুরিকা । सि.यो.यक्ष्मा.चि.चन्दनादितैले । "हरिशारिवे तिक्ता ।" कटुक्यां । रा.नि.व.६ । सि.यो.हिक्काश्वासलेहे । च.द.शूल चि. । वा.उ.२ष. "तिक्ताकाञ्चनगैरिकम् ।" छिक्किन्यां । भा. । व्यायाम् । मूर्गा । रा.नि.व.३ । सि.यो.काम चि कटुरोहिण्यां । पाठायाम् । रा.नि.व.६ । यवतिक्तायां । कटुतुम्ब्यां । रा.नि.व.३ ।

तिक्ताख्या । स्त्री । कटुतुम्बीलतायाम् । ব তরাই । रा.नि.व.३ । [निन्दा । रा.नि.व.

तिक्ताङ्गा । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् ।

तिक्ताद्वयम् । क्ली । एका कटुका अन्या का तिक्ता च । वा.सू.१५ष. ।

तिक्तामृता । स्त्री । गुडूच्याम् । वै.निघ. ।

तिक्तालाबूः । स्त्री । तिक्ततुम्ब्यां । তিৎলা ज.द.१२ष. । [नि

तिक्तास्यता । स्त्री । पित्तजन्यमुखरोगे

तिक्तिका । स्त्री । कटुतुम्ब्यां । श.र. । व माच्यां । रा.नि.व.४ । तिक्तपटोल्यां । তিৎ তা । सा.कौ.अश्मार्य्यां ।

तिक्तोत्तमा । स्त्री । पटोले । वै.निघ. ।

तिक्कुदः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

तिग्मटी । स्त्री । स्त्रीपाके । त्रिवृतायां । श्र.

तितिभः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । हे.च. ।

तितिलम् । क्ली । तिलपिष्टे । वै.निघ.

तित्तिड़ीकः (रीका) । पुं, स्त्री । अम्लवेतसे । तिन्तिड्यां । वै.निघ. ।

तित्तिरः (रिः) । पुं । पक्षिविशेषे । তিতির পাখী । तें तीतुकपिट्ट । वसन्तगौर इति च । गौरकृष्णभेदेन तित्तिरी द्विविधः । तयोः कृष्णः तित्तिरिरिति, गौरः प्रशस्तः कपिञ्जल इति कथ्यते । मांसगुणाः—वर्णदं ग्राहि हिक्काघ्नं त्रिदोषघ्नं श्वासकासज्वरघ्नम् । भा.मांसव. । रक्तपित्ते हितम् । सि.यो.र.पि.चि. । स्निग्धं लघु बलवीर्य्यकरं कषायं मधुरं शीतलं त्रिदोषघ्नञ्च । रा.नि.व.१७ । "तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्याच्चित्रोऽन्यो गौरतित्तिरिः । तित्तिरिर्बलदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः । श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः ॥" अपिच "तित्तिरिः सर्व्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः । हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः ॥" सु.सू.४६अ. । "तथैव तित्तिरो ह्यग्नेः मेधाग्निबलवर्द्धनः । सर्व्वदोषहरो बल्यो बलाकासमता गुणैः ॥ गौरतित्तिरभेदश्च श्रेष्ठो गौरश्च तित्तिरः । तृतीयतित्तिरोऽन्योऽपि सामान्यगुणलक्षणैः । स वातलोऽतिबलकृद्बलः किञ्चिद्रसायनः ॥" अचि.२१ अ. । सारसपक्षिणि । जैपालवृक्षे । वै.निघ. ।

तित्तिरीफलम् । क्ली । जैपालवीजे । वै.निघ. ।

तिन्दिशः । पुं । डिण्डिशे । ঢেড়শ । वै.निघ. ।

तिनाशकः । पुं । तिनिशवृक्षे । জারুল গাছ । श.र. ।

तिनिः । पुं । तिनिशवृक्षे । জারুল গাছ । "कट्फलं तिनिसैन्धवम् ।" सु.चि.१६अ. ।

तिनिका । स्त्री । यवनालवृक्षे । জনার গাছ । वै.निघ. ।

तिनिशः । पुं । (Lagerstroemia flos-Reginae or Dalbergia oujcineisis.) स्वनामख्यातवृक्षे । জারুল গাছ, সাদন গাছ । प.मु. । हिं तिरिच्छ । स्यन्दन इति महाराष्ट्रे कर्णाटे अनूपदेशे च प्रसिद्धः । च.चि.१अ. । गुणाः—कषायः उष्णः कफरक्तातिसारघ्नः ग्राहकः दाहजनकः वातरोगे हितश्च । रा.नि.व.९ । "तिनिशः श्लेष्मपित्तास्रमेदःकुष्ठप्रमेहजित् । तुवरः श्वित्रदाहघ्नो व्रणपाण्डुकृमिप्रणुत् ॥" भा. ।

तिन्तिड़ः । पुं । वृक्षाम्ले । विश्व. ।

तिन्तिड़ि(ड़ी)कः (कम्) (का) । पुं,क्ली, स्त्री । The tamarind tree or its fruit. (Tamarindus Indica.) स्वनामख्याताम्लफलवृक्षे । তেঁতুল গাছ, তেঁতুল । हिं अमली, इमली । मं इमली, चिञ्चा । कं हुनिसे । तें चिन्ट । उ.্. কঁষাঁ । ता. पुलि । वम्. टिन्टज् । गुणाः—आमा (কাঁচা) गुरुर्वातहरा पित्तकफरक्तघ्नी । पक्वा (পাকা বা গোবরা) सरा रुच्या वह्निकृत् वस्तिशोधनी । शुष्का (শুক্না) हृद्या लघुः श्रमभ्रान्तितृष्णाहरी च । मद.व.६ । अम्ला वातघ्नी गुरुः पित्तकफास्रकृत्, पक्वा दीपनी रुच्या सरा उष्णा वातकफघ्नी च । भा.पू.१भ. । आमं वातघ्नम् उष्णम् अतिगुरु च । पक्वं लघु संग्राहि ग्रहणी कफवातजिच्च । मद.व.६ । आमतिन्तिड़ी (কাঁচা তেঁতুল) अत्यम्ला । पक्वा (পাকা তেঁতুল) मधुराम्ला वातघ्नी पित्तदाहरक्तकफप्रकोपकरी । तिन्तिड़ीकम् आममत्यम्लं लघु पित्तकृत् । पक्वं फलं मधुराम्लं भेदनं विष्टम्भवातघ्नञ्च । अम्लं कटु कषायं कफार्शोघ्नमुष्णं वातोदरतृष्णाहृद्रोगयक्ष्मातिसारव्रणघ्नञ्च । रा.नि.व.६ । पक्वचिञ्चाफलरसः मधुराम्लः रुचिदः शोथपाककरलेपः व्रणदोषघ्नश्च । चिञ्चापत्रं (তেঁতুলপাতা) शोफघ्नं रक्तदोषव्यथाहरञ्च । तस्य शुष्कत्वक्क्षारः (শুষ্ক তেঁতুলছালের ক্ষার) शूलाग्निमान्द्यहरः । रा.नि.व.११ ।

तिन्तिड़ीकम् । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । अम. । सि.यो.स्वरभेद-चि.चव्यादिलेहे । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

तिन्तिड़ी(ली)फलम् । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । মহা আদা । रा.नि.व.६ । जैपालवीजे । प.मु. ।

तिन्तिणी (ला) (लि(ली)का) (ली) । तिन्तिड्यां । अ.टी. । श.र. । वै.निघ.ग्रहणी चि. यमान्यादिचूर्णे ।

तिन्दिशः । पुं । टिण्डिशवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

तिन्दुः (कः) । पुं,क्ली (कम्) । (Diospyros glutinosa or D. Cordifolia or D. Embryoptoris.) स्वनामप्रसिद्धवृक्षे तत्फले

च। গাব, টেঁদ, মাকড়া কেঁদু। हिं तेंद, माकड़ाकेंद, गाब्। मं टेम्बरुयणि। कं कुंबुरु। तें तमिक्। ता. तुम्बिक। वम्. तिम्बोरी। च. सू.४ ऋ.। सु.सू.३८ऋ.न्यग्रोधादिः। फलगुणाः— "स्वादामं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु। पक्कं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु॥ भा.आम्र व.। अन्नीयं लघु संग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निवर्द्धनं। आमं कषायं संग्राहि तिन्दुं वातप्रकोपनम्॥ सु.सू.४६ ऋ.। "तिन्दुकामं कषायं स्यात् संग्राहि वातकृत्परं। पक्कन्तु मधुरं स्निग्धं दुर्ज्जरं श्लेष्मलं गुरु॥" रा.नि.व.११। (Diospyros melanoxylon.) Ebony tree. काकतिन्दुके। तिन्दुकभेदे। কেঁদ, আবলুশ। हिं केन्दु, तेन्दु। तें तुमि, तुमकि। ता. तुम्बि। कुचेलके। तिक्तिडी। টেঁড়শ। वै.निघ.। क्ली। कर्षे, १ तो.। प.प्र. १ ख.।

तिन्दुकाकृतिफलः | **तिन्दुकाभफलः** । पुं। द्वीपान्तरखर्ज्जूरीवृक्षे। পিণ্ডীখেজুর। वै.निघ.। [লের বীজ।

तिन्दुकास्थि। क्ली। तिन्दुकबीजे। টেঁদ ফ-

तिन्दुकिः। स्त्री। तिन्दुकवृक्षे। श.र.।

तिन्दुकिनी। स्त्री। आवर्त्तकीलतायां। আঁৎমোড়া। रा.नि.व.३। [छ। र.मा.। श.र.।

तिन्दुकी (इन्)। पुं। तिन्दुकवृक्षे। গাব গা-

तिन्दुजः (कः)। पुं। लोध्रवृक्षे। प.मु.। च. द.परिणामशूले।

तिन्दुलः। पुं। तिन्दुकवृक्षे। श.र.।

तिन्दुवीजम्। क्ली। केन्दुकबीजे। কেঁউ বীজ। र.चि.कृमि.चि.।

तिमिः। पुं। सागरजमहामत्स्ये। তিমি মাছ। गुणाः—"सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः। उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः॥ बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात्समुद्रजाः॥" सु.सू.४६ऋ.।

तिमिङ्गिलः। पुं। सागरजे तिमितोऽपि महति मत्स्ये। अयन्तिमिभक्षकः तद्गुणश्च। अम.।

तिमिङ्गिलगिलः। पुं। राघवमत्स्ये। अयं तिमिङ्गिलभक्षकः। রাঘব বোয়াল। हे.च.।

तिमिरः (रोगः)। पुं, क्ली। लिङ्गनाशापरनामधेये नेत्ररोगविशेषे। রাতকাণা। हिं अन्धला। तच्च षड्विधं वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातभेदेन। निदानादि यथा—दोषाश्चतुर्थपटलमाश्रित्य तिमिरमुत्पादयन्ति। तेन साकल्येन दृष्टिरोधो भवति। गाढे च तस्मिन् तेजःपदार्थमपि न दृश्यते। "तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः। रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम्। अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे। चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतं। निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति॥ शिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते। अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः। प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति। भूतन्तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मञ्च नेक्षते। दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्य्यासेन मन्यते। दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति। द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते। दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्य्ययम्। नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरिस्थितं। पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः॥" वातजे यथा—"…वाते तु सङ्कुचयति हृक्शिराः। हृश्यखलं विभ्रमत्यन्तो गम्भीरं दृगसो मता॥" पित्तजे यथा—"पित्तजे तिमिविद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम्। शिखितित्तिरिपक्षाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति॥" कफजे यथा "कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति। शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम्। रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति। संसर्गसन्निपाविद्यात्सङ्कीर्णलक्षणम्॥" वा.उ.१२ऋ.। अन्नेत्ररोगविशेषे। ঝাপ্সা। लक्षणं—"कदाचित्पश्यते रूपं कदाचिच्च न वीक्ष्यते। तिमिरं तं जानीयात् लिङ्गेनानेन बुद्धिमान्॥" अ.द.३० लौहकिट्टे। ताम्रे। त्रिका.। [चि.विषतिन्दुकं

तिमिरा। स्त्री। हरिद्रायाम्। भैष.वात

तिमिरिः। पुं। मत्स्यभेदे। वै.निघ.।

तिमिरी (इन्)। पुं। इन्द्रगोपकीटे। वै.

तिमिषः। पुं। कुष्माण्डलतायाम्। तु गाछ। त्रिका.। ग्राम्यकर्कटिकायाम्। चितरम्बुजलतायाम्, माटामे। हारा.।

तिमी । स्त्री । तिमिमत्स्ये । त्रिरूपकोषः ।

तिमीरकः । पुं । नखरञ्जकवृक्षे । মেহেদি গাছ । प.मु. ।

तिरश्ची । स्त्री । पशुपक्षिस्त्रियाम् । शब्दमा ।

तिरिजिह्विकः । पुं । पारिजातवृक्षे । পালিতে । वै.निघ. ।

तिरिटः । पुं । इक्षुदण्डे । वै.निघ. ।

तिरिटिः । पुं । इक्षुग्रन्थौ । श.मा. ।

तिरिणीकण्टः । पुं । पारिजातवृक्षे । পালিতে মান্দার । वै निघ. ।

तिरिमः (रियः) । पुं । शालिधान्यभेदे । गुणाः मधुरः स्निग्धः शीतलः दाहपित्तघ्नः त्रिदोषघ्नः रुच्यः पथ्यश्च । रा.नि व.१६ ।

तिरीटः । पुं.क्ली । लोध्रवृक्षे । प.मु. । रा.नि व.६ । भैष.नेत्ररो.चि. ।

तिरीटकः । पुं । पट्टिकालोध्रे । सि.यो.रक्तार्शःचि. । भा.म.४भ. । [त्रिभेदे । वै.निघ. ।

तिरीपशालिः ! पुं । मासत्रयपक्वे शालिधा-

तिर्य्यक् । पुं । चञ्चलधातौ । পারা । पक्षिजातौ । वै.निघ. ।

तिर्य्यक्पातनम् । क्ली । पारदस्य पातनक्रियाविशेषे । तत्साधनविधिः—"घटे रसं विनिःक्षिप्य सजलं घटमन्यकम् । तिर्य्यङ्मुखं द्वयोः कृत्वा तन्मुखं रोधयेत् सुधीः । रसाधो ज्वालयेदग्निं यावत् सूतोजलं विशेत् । तिर्य्यक्पातनमित्युक्तं सिद्धैर्नागार्जुनादिभिः ॥" र.सा.सं. ।

तिर्य्यक्फला । स्त्री । जतुकालतायाम् । আঁৎমোড়া । रा.नि.व.३ । [See भग्नम् ।

तिर्य्यक्च्छिन्नम् । क्ली । अस्थिभङ्गविशेषे ।

तिर्य्यग्गतः । त्रि । सन्धिस्थानं त्यक्त्वा वक्रं गते । भा.म.३भ.भग्न.चि. ।

तिर्य्यग्गा । स्त्री। पूतनीशाके। पूदिना । प.मु.।

तिर्य्यग्गामी (इन्) । पुं । कर्कटे । वै.निघ. ।

तिर्य्यग्यन्त्रम् । क्ली । पारदस्य तिर्य्यक्पातनार्थं यन्त्रविशेषे । "अधःपाते लघीभाण्डे विभागजलपूरिते । तीयमन्यद्भाण्डस्य तन्नाण्डघोर्द्धनिरुद्धं । विपिटं ज्वालयेदग्निं तस्योपरि च गोमयैः । तिर्य्यक्कृतश्च तद्यन्त्रं तिर्य्यग्यन्त्रमुदीरितम् ॥" रस.चि. ।

तिर्य्यग्यवोदरम् । क्ली । यवधान्ये । वै.निघ.।

तिर्य्यग्यानः । पुं । कर्कटे । त्रिका. ।

तिलः (कः) । पुं, क्ली । (Sesamum Indicum.) स्वनामख्यातक्षुपे । তিল গাছ । प.मु. । हिं मिठातिल । मं तिल । कं एलु । तें नुव्वुलु, नच्चिनूने नुव्वुलु । ता. वाल्लेन्नेय । फा. कुञ्जद । दा. वारिक तिल । श्वेतकृष्णरक्तवन्यभेदेन चतुर्धा । स.गुणाः—स्निग्धः वर्णबलाग्निवृद्धिकरः स्तन्यघ्नः वातघ्नः गुरुः उष्णः पित्तकरः मूत्रलाघवकरः व्रणे हितः पथ्यः । संग्राही मधुरः कषायः तिक्तः कटुविपाकः पथ्यतमश्च । इति कृष्णतिलगुणाः । सितः अल्पगुणदः । रा.नि.व. १६ । "कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः । अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञैः रक्तादयस्तिलाः ॥" भा.पू.१भ.धान्यव. । "तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो व्रणालेपनपथ्य उक्तः । बल्योऽग्निमेधाजननो वरेण्यो मूत्रस्य दोषाहरणो गुरुश्च । तिलेषु सर्व्वेष्वसितः प्रधानो मध्यः सितो हीनतरास्तथान्ये ॥" अत्रि.१५अ. । तच्छाकगुणाः—"शाकलं कटु तिक्तास्त्रमधोमार्गप्रवर्त्तकम् ।" च.सू.२७अ. । (कः) लोध्रवृक्षे । লোধ গাছ । रा.नि.व.६ । मरुवकवृक्षे । মরুয়া ফুলের গাছ । गुणाः—मधुरः शीतः वातपित्तकफघ्नः बलपुष्टिकरः हृद्यः लघुः मेदोवृद्धिकरश्च । रा.नि.व.१० । कटुपाकः उष्णः रसायनः कफकुष्ठकृमिघ्नः वस्तिदन्तमुखरोगघ्नश्च । भा. । केतकीवृक्षे । गुडूच्याम् । सुवर्च्याम् । উচ্ছে । रा.नि.व.२३ । मूत्राशये । अश्वविशेषे । मे. । तिलकालकरोगे । अम. । (कम्) क्ली । सौवर्चललवणे । रा.नि.व.६ । कालखौहे । गुडे । कृष्णतिले । वै.निघ. । नक्लिके । क्लोम्नि । रा.नि.व.१८ । कृष्णसौवर्चललवणे । काचलवणे । चित्रके । त्रिका. । [वै.निघ. ।

तिलकटः । पुं । तिलपुष्परेणौ । तिलचूर्णे ।

तिलकणः । पुं । मार्ज्जिततिले । মাজা তিল । च.सू.४अ. ।

तिलकल्कः । स्त्री । तिलवल्कले । তিলে

च्छाले। गुणाः—कषाया उष्णा पुंस्त्वघ्नी दन्तदोषहरी क्रमिशोफव्रणघ्नी रक्तदोषघ्नी। रा.नि.व.१०।

तिलकन्दः। पुं। चिपर्णीकन्दे। रा.नि.व.७।

तिलकल्कः (ज:)। पुं, क्ली। पीड़िततिलपिण्याके। তিলের খোল। रा.नि.व.१६।

तिलकालकः। पुं। क्षुद्ररोगभेदे। তিল। लक्षणं—"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान्॥" मा.नि.। शूकरोगभेदे। "कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि च। पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः॥ कालानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः। सन्निपातसमुत्थानं तं विद्यात्तिलकालकम्॥" सु.नि.१४अ.।

तिलकाश्रयः। पुं। ललाटे। ললাট। शब्दार्थकल्पतरुः।

तिलकिट्टम्। क्ली। तिलकल्के। তিলের খইল। गुणाः—लेखनं रूक्षं विष्टम्भि दृष्टिदोषकरञ्च। भा.पू.१भ.।

तिलकी (इन्)। त्रि। तिलकालकयुक्ते।

तिलचित्रपत्रकः। पुं। तैलकन्दनामककन्दशाके। रा.नि.व.७।

तिलचूर्णम्। क्ली। तिलकल्के। তিলকুটো। गुणाः—मधुरं रूक्षं रक्तपित्तबलपुष्टिकरञ्च। रा.नि.व.१६।

तिलच्छकः। पुं। ईहामृगे। वै.निघ.।

तिलजम्। क्ली। तैले। वै.निघ.।

तिलजटा। स्त्री। तिलमञ्जर्य्याम्। दुग्धेन तत्क्वाथः आखुविषहरः। वा.उ.३८अ.।

तिलजा। स्त्री। तिलवासिनीशालौ। হৈমন্তিকধান্য বিশেষ। रा.नि.व.१६।

तिलतण्डुलकम्। क्ली। आलिङ्गने। श.मा.।

तिलतैलम्। क्ली। तिलभवतैले। তিলের তেল। गुणाः—तीक्ष्णं त्वग्दोषहृत् चक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृत् बद्धविट्कं क्रमिघ्नं स्रोतःशोधकं क्रमस्थ धातुपुष्टिकरञ्च। वा.तैलव.। केश्यं मधुरं तिक्तं कषायम् उष्णं तीक्ष्णं बल्यं कफवातजन्तुखर्ज्जूव्रणकण्डूतिहरं कान्तिकरञ्च। रा.नि.व.१५। "कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च। पित्तकृद्वातश्लेष्मघ्नं श्लेष्मरोगादिवर्द्धनं। बल्यं रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठविकारकृत्। द्रव्यं श्रमापहं श्रेयं तिलतैलं विदुर्बुधाः। छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे भग्नेऽग्निदाहके,पि च। वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम्। विषे व्यालभुजः सर्पे भेकेऽभ्यङ्गावगाहने। पाने वस्तौ बलाक्ते च तिलतैलं विधीयते। तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्व्वरोगनिवारणे॥" अत्रि.१४अ.।

तिलनामा। स्त्री। तिलवासिनीशालौ। रा.नि.व.१६।

तिलनालभूतिः। स्त्री। तिलनालक्षारे। তিলের ক্ষার। गुणः—अश्मरीघ्नः। च द.अश्मचि.। [व.१६

तिलनी। स्त्री। तिलवासिनीशालौ। रा.नि

तिलपर्णः। पुं, क्ली। श्रीवेष्टे। দেবদারুনির্যাস। रा.नि.व.१२।

तिलपर्ण(क)म्। क्ली। रक्तचन्दने। भा. श्रीखण्डचन्दने। শ্বেতচন্দন। रा.नि.व.१२।

तिलपर्णिका। स्त्री। श्रीखण्डचन्दने, श्रीवेष्टके। अजगन्धायाम्। রাক্ষুনি। रा.नि.व.२ रक्तचन्दनवृक्षे। हे.च.।

तिलपर्णी। स्त्री। रक्तचन्दने। प.मु.। निघ.२भ.ज्व.भैरवीगुट्याम्। तिलवासिनीशाल रा.नि.व १६। "तिलौनी"नामकशाकभे भा.सं.रत्नमालायां। गुणाः—लघुः कफशोथघ्न च। सु.सू.४६अ.। चन्दने। वै.निघ.।

तिलपिच्चटम्। क्ली। तिलपिष्टके। তিলকুটো। कश्चित्।

तिलपिञ्जः। पुं। श्वेततिलकवृक्षे। শতিল। निष्फलतिलवृक्षे। अम.। वन्यतिलकाटতিল। वै.निघ.। [ल। प.ह

तिलपिण्डी। स्त्री। तिलकल्के। তিল

तिलपिष्टकम्। क्ली। पललो, कुट्टिततिलकृतपिष्टके। তিলকুটো, তিলে সন্দেশ। गु—"पललन्तु समाख्यातं सैवयं तिलपिष्टकं पललं मलकृद्बल्यं वातघ्नं कफपित्तकृत्। बृंहणं गुरु स्निग्धं मूत्रनिवर्त्तकम्॥" भा.।

तिलपुष्पकः। पुं। विभीतकवृक्षे। वै.नि

तिलपेजः । पुं । तिलपिञ्जे । শ্বেত তিল, নিষ্ফল তিল । वै.निघ. । [नि.व.१० ।

तिलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । रा.

तिलभेदः । पुं । खाखसवृक्षे । পোস্ত গাছ । वै.निघ. । [त्रिका. ।

तिलमयूरः । पुं । पक्षिभेदे । তিলে ময়ূর ।

तिलमोदकः । पुं । तिललड्डुके । वै.निघ. ।

तिलरसः । पुं । तिलतैले । वै.निघ. ।

तिलवासिनी (सी) । स्त्री,पुं । स्वनामख्याततशालिधान्यविशेषे । হৈমন্তিক ধান্যবিশেষ । गुणाः – पित्तकफघ्नी स्निग्धा कासश्वासहरा शीघ्रपाककारी लघुः हृद्या शुक्रवर्द्धना महागुणा पाण्डुशूलामवातेषु प्रशस्ता च । रा.नि.व.१६ ।

तिलशालिः । पुं, स्त्री । तिलवासिशालौ । रा.नि.व.१६ । [प.मु. ।

तिलश्यामा । स्त्री । कृष्णरायाम् । থিরসা ।

तिलसम्भवम् । क्ली । तैले । वै.निघ. ।

तिलस्नेहः । पुं । तिलतैले । (शब्दकल्पतरुः)।

तिलाङ्कितदलः । पुं । तैलकन्दे । रा.नि. व.७ ।

तिलापत्या । स्त्री । कृष्णजीरके । श.च. ।

तिलित्सः । पुं । गोनाससर्पे । अम. ।

तिलौदनम् । क्ली । तिलान्ने । हारा. ।

तिल्यम् । क्ली । तिलक्षेत्रे । रा.नि.व.२ ।

तिल्वः (ल्वः) (कः) । पुं । मरुवकवृक्षे । মরুয়া ফুলের গাছ । र.मा. । रोध्रवृक्षे । अम. । श्वेतरोध्रे । रक्तरोध्रे । अ.टी.सभूति.स्वा. । रोध्राकारे वृहत्पत्रे रक्तविरेचनिकवृक्षे । सु.सू.३८अ. श्यामादिः ड. । वा.सू.१५अ. । स्वल्परोध्रे । सु.सू. ३८अ. । अधःसंस्रमने । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ.विषमज्व.कोलादिघृते ।

तिल्वकतरुः । पुं । लोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

तिल्वनी । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । কাণছিড়া । वै.निघ. ।

तिष्यः (कः) । पुं । पौषमासे । श.र. । आमलकवृक्षे । अमनवृक्षे । वै.निघ. ।

तिष्यपुष्पा (फला) । स्त्री । आमलकीवृक्षे । श.च. । अम. ।

तिष्या । स्त्री । आमलकीवृक्षे । श.र. ।

तिस्रा । स्त्री । गङ्गपुष्पीलतायाम् । वै.निघ. ।

तिह्वा(न्) । पुं । तण्डुले । त्रि । रोगिणि । उणा. ।

तीरः । पुं, क्ली । वङ्गे । मे. ।

तीरणः । पुं । करञ्जिकायाम् । वै.निघ. ।

तीर्णपदी । स्त्री । मुषलीकन्दे । তালমূলী । श.च. ।

तीर्थम् । क्ली । स्त्रीरजसि । मे. । योनौ । हे. च. । अग्नौ । निदाने । उणा. । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

तीर्थवाकः । पुं । केशे । हे.च. । [व.१६ ।

तीर्थसेवी (इन्) । पुं । वकपक्षिणि । रा.नि.

तीव्रम् । क्ली । लौहे । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व. १३ । वङ्गे । उणा. । त्रि । तीक्ष्णे । कटुनि । त्रिका. । [বুনো ওল । रा.नि.व.७ ।

तीव्रकन्दः । पुं । शूरणे । ওল । कटुशूरणे ।

तीव्रगन्धा । स्त्री । यमान्याम् । रा.नि.व.६ ।

तीव्रज्वाला । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

तीव्रवेदना । स्त्री । अतिवेदनायाम् ।

तीव्रसन्तापः । पुं । श्येनपक्षिणि । বাজ পাখী । वै.निघ. ।

तीव्रा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাফট্কী । तरटीवृक्षे । तुलसीवृक्षे । रा.नि. व.६।८।१० । धातकीवृक्षे । पाण्डुशिंशपायाम् । वै. निघ. । गण्डदूर्वायाम् । राजिकायाम् । রাই । कटुकायाम् । मे. ।

तीक्ष्णः । पुं । कृष्णसर्षपे । विषे । अम. । तिक्तायाम् । यवक्षारे । चाणक्यमूलके । रेचनधूमपानविशेषे । तत्र धूमनाड़ी २४अङ्गुलयः, धूपद्रव्याणि च तीक्ष्णानि भाव्यानि । शल्लकीवृक्षे । श्वेतशिग्रौ । छिक्किन्यां । श्वेतमरुवके । कृष्णशिंशपायां । पुंदरीये वै.निघ. । सितदर्भे । कुन्दुरौ । कुन्दुरुकथोटी. रा.नि.व.८।१२ । क्ली । मत्तिकालवणे । तीक्ष्णरसुनि । हीरकादौ । खर्परधातौ । वै.निघ. । लौ

ष्टे । लौहे । प.मु.। तीक्ष्णलौहे । र.मा. । लवणे । मुष्कके । मे. । मरिचे । वै.निघ.२भ.अतिसा.चि. ईश्वदार्व्यादिः । चविकायां । रा.नि.व.६। मूलके । अम. । त्रि । तीव्रगुणभूयिष्ठे । तदाश्रयद्रव्यं पित्तकरं वातकफघ्नं लेखनञ्च । सु. । [नि.व.१६ ।

तीक्ष्णकः । पुं । सिद्धार्थे । শ্বেত সরিষা । रा.

तीक्ष्णकण्टः (कः) । पुं । यासवृक्षे । क्षुद्र দুরালভা । रा.नि.व.४। इङ्गुदीवृक्षे । करीरवृक्षे । बर्बूरकवृक्षे । रा.नि.व.८ । धुस्तूरवृक्षे । जटा. । स्नुहीवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । धुस्तूरफले ।

तीक्ष्णकण्टका । स्त्री । कन्थारीवृक्षे । रा.नि. व.८ । फणवज्जीवृक्षे । फणिमनसा । वै.निघ. ।

तीक्ष्णकन्दः । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

तीक्ष्णकल्कः । पुं । रैवनाख्यचूर्णपानकल्के । स च चूर्णादिः । भा. । कुस्तुम्बुरुवृक्षे । তাম্বূল ফল, নেপালি ধনে । रा.नि.व.६ ।

तीक्ष्णकील: (कः) । पुं । अकर्करे । शुक्लम दनवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णगन्धः (कः) । पुं । पलाण्डौ । श्वेती वचायां । शोभाञ्जनवृक्षे । गन्धतुलस्यां । प.मु. । चवकवृक्षे । হেঁচেতা । रा.नि.व.९ । कृष्णशियौ । एलायां । कृष्णार्ज्जके । फणिज्झकवृक्षे । वै. निघ. । कुन्दुरुखोटी । शब्दार्णवः । महाराजप्र सा.तैले ।

तीक्ष्णगन्धा । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । र.मा. । श्वेतवचायां । कन्यारिवृक्षे । रक्तसर्षपे । রাই । रा. नि.व.६।८।१६ । वचायां । मे.। भा.म.४भ.चुद्ररी. चि.। जीवन्त्याम् । श.च. । श्वेतजीरके । वै.निघ.।

तीक्ष्णगन्धोग्रा । स्त्री । शुक्लवचायां । वै.निघ.।

तीक्ष्णगुणकर्म्म । क्ली । तीक्ष्णद्रव्यगुणक्रियायाम् । तत् दाहपाककरं स्रावणं मृदु च । सु. ।

तीक्ष्णतण्डुला । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.मु. । रा.नि.व.६ । भा.पू.१भ. ।

तीक्ष्णतरुः । पुं । पीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णतैलम् । क्ली । मद्ये । सर्जरसे । स्नुहीक्षीरे । श.र. । ज्योतिष्मतीतैले । শতাফট্কীর তৈল । रस.र. ।

तीक्ष्णत्वक् । पुं । तुम्बुरौ । নেপালি ধনে । वै.निघ. ।

तीक्ष्णदंष्ट्रः (कः) । पुं । व्याघ्रे, चित्रकव्याघ्रे । रा.नि.व.१९ । [लिङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णदुग्धा । स्त्री । कोङ्कणे ख्याते यावना-

तीक्ष्णद्रुः । पुं । पीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णपत्रः । पुं । कुमरिचे । লঙ্কামরিচ । प.मु. । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ । रक्तोचौ । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णपुष्पम् (ष्पा) । क्ली.स्त्री । लवङ्गे । रा. नि.व.१२ । (ष्पा) श्वेतकेतकीवृक्षे । रा.नि.व.१०।

तीक्ष्णप्रियः । पुं । यवे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णफलः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११। क्ली । तेजःफले । वै.निघ. ।

तीक्ष्णफला । स्त्री । राजसर्षपे । কাল সরিষা । रा.नि.व.१६ ।

तीक्ष्णमञ्जरी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । পানের গাছ । वै.निघ. ।

तीक्ष्णमूलः । पुं । कुलञ्जनवृक्षे । रा.नि.व.६। शियुवृक्षे । সজিনে গাছ । रा.नि.व.७ ।

तीक्ष्णरसः । पुं । यवक्षारे । र.मा. ।

तीक्ष्णलौहम् । क्ली । कृष्णलौहे । इस्पात, विदरीति भाषा । गुणाः—रूक्षम् उष्णं तिक्तं वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलघ्नं सुखाधिकगुणञ्च । रा. नि.व.१३ ।

तीक्ष्णवल्कः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११।

तीक्ष्णवृक्षः । पुं । पीलुवृक्षे । वा.टी.हेमा., अरुणश्च । सू.१५अ.श्यामादिः ।

तीक्ष्णशूकः । पुं । यवे । प.मु.। रा.नि.व.१६।

तीक्ष्णसारः । पुं । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । कृष्णशिंशपायाम् । घण्टापाटलायाम् । ঘণ্টাপারুল । लौहे । वै.निघ. । स्त्री । कृष्णशिंशपायां । কাল শিশু বা অগুরু । रा.नि.व.९ ।

तीक्ष्णा । स्त्री । अत्यम्लपर्ण्याम् । वचायाम् । सर्पकङ्कालिकालतायाम् । प.मु. । चविकायाम् । रा.नि.व.६ । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । শতাফ-

टकी। कपिकच्छ्वाम्। आलाकुशी। रा.नि.व.३। छिक्किण्याम्। হেঁচেতা। वै.निघ.।

तीक्ष्णाग्निः। पुं। जाठराग्न्यन्यतमे अग्नौ। পাচক অগ্নিবিশেষ। "मात्रातिमात्राप्यशिता तीक्ष्णाग्नेः पच्यते सुखं। अतएव हि केनापि मतस्तीक्ष्णाग्निरुत्तमः॥" भा.। See अग्निः।

तीक्ष्णायसम्। क्ली। तीक्ष्णलौहे। তিখা বা ইস্পাৎ। रा.नि.व.१३।

तुका(गा)क्षीरी। स्त्री। वंशलोचनायाम्। हे.च.। रा.नि.व.६। च.द.यक्ष्म.चि.सितोपलादिचूर्णे।

तुगा (क्ष्या)। स्त्री। वंशलोचनायाम्। বংশলোচন। रा.नि.व.६। च.द.सि.यौ.स्व.मे.चि.। वा.सू.१५अ.।

तुङ्गः। पुं। पुन्नागवृक्षे। পুন্নাগ গাছ। र.मा.। च.सू.४अ.। वृद्धदारकवृक्षे। सु.कल्प.८अ.। नारिकेलवृक्षे। भा.। गण्डके। গণ্ডার। रा.नि.व.१९। पद्मकेसरे। वै.निघ.। त्रि। उग्रे। प्रधाने। उच्चे।

तुङ्गकः। पुं। पुन्नागवृक्षे। श.र.। वृद्धदारकवृक्षे। पद्मकेसरे। वै.निघ.।

तुङ्गकेशरः। पुं। पुन्नागवृक्षे। प.मु.।

तुङ्गभद्रा। स्त्री। दक्षिणदेशप्रसिद्धनद्यां। तज्जलं स्निग्धं निर्मलं स्वादु गुरु कण्डूपित्तजनकं सात्म्य पथ्यकरञ्च। रा.नि.व.१४।

तुङ्गवृक्षः। पुं। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ.।

तुङ्गस्कन्धफलः। पुं। नारिकेलवृक्षे। भा.आम्रवर्गे।

तुङ्गा। स्त्री। वंशलोचनायाम्। रा.नि.व.६। वै.निघ.च.सा.चि.वृहल्लवङ्गादिचूर्णे। शमीवृक्षे। रा.नि.व.८। अल्पशमीवृक्षे। च.वि.८अ.।

तुङ्गाक्षीरी। स्त्री। वंशलोचनायां। वै.निघ.।

तुङ्गिनी। स्त्री। महाशतावर्य्यां। रा.नि.व.४।

तुङ्गी। स्त्री। कर्णस्फोटायां। কাণছিড়া। वै.निघ.। वनतुलस्यां। हरिद्रायाम्। मे.।

तुङ्गीनसः। पुं। प्राणनाशककीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.।

तुच्छम्। क्ली। पुलाकजे, तुषे। ভূষি। उणा.।

तुच्छद्रुः। पुं। एरण्डवृक्षे। श.च.।

तुच्छधान्यकम्। क्ली। नीवारधान्ये। উড়িধান। पुलाके। আগড়া। र.मा.।

तुच्छ्या। स्त्री। नीलीवृक्षे। तुत्थके। भा.।

तुटुमः। पुं। मूषके। त्रिका.।

तुड़ी। स्त्री। আঢ়ক্যাং। অরহর। र.मा.।

तुणः (णिः) कः। पुं। नन्दिवृक्षे। তুণ গাছ। अ.टी.स्वा.।

तुण्डम्। क्ली। मुखे। रा.नि.व.१८।

तुण्डकी। स्त्री। करञ्जवल्ल्यां। वै निघ.।

तुण्ड(ण्डि)केरिः (रिका) (री)। स्त्री, पुं। कार्पास्याम्। কাপাস গাছ। विम्बिकायां। তেলাকুচা। अ.टी.स्वा.। रा.नि.व.४। वनकार्पासीफले। (कः, का) तन्नामकतालुरोगविशेषे, शिशोर्गलरोगभेदे। लक्षणम्—"शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाको श्लेष्मासृग्भ्यां कीर्त्तिता तुण्डिकेरी।" भा.। सु.। "हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः। पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनस्तुण्डिकेरिकः॥" वा.उ.२१अ.। वायव्यकीटविशेषे। तद्दष्टे वातजन्यरोगा भवन्ति। सु.कल्प.८अ.।

तुण्डाहतदष्टकम्। क्ली। अदंष्ट्राकृतदंशे। ছোবলান। "यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते। न तु दंष्ट्राकृतो दंशः तत्तुण्डाहतमादिशेत्॥" वा.उ.३६अ.।

तुण्डिः (ण्डी)। पुं, स्त्री। मुखे। पक्षिचञ्च्वां। পাখীর ঠোঁট। उणा.। स्त्री। शिशोर्नाभिगण्डरोगे। গোঁড়। लक्षणं यथा—"वातेनाध्मापिता नाभिः सरुजा तुण्डिरुच्यते।" भा.। सु.शा.१०अ.। नाभौ। श.र.। अरण्यविम्बिकायाम्। रा.नि.व.२३। देवधान्ये। वै.निघ.।

तुण्डिका। स्त्री। पीलुपर्ण्याम्। रा.नि.व.३। विम्बिकायाम्। তেলাকুচা। नाभौ। श.र.। कार्पास्याम्। काकजङ्घायाम्। कुन्दुरुलतायाम्। कुन्दूरुकी। वै.निघ.।

तुण्डिकेरि(री)फला। स्त्री। कुन्दुरुलतायाम्, मधुरविम्ब्याम्। कुन्दूरुकी। वै.निघ.।

तुण्डिकेरफला । स्त्री । तन्नामगन्धरीविशेषे । वै.निघ. ।

तुण्डिकेरी । स्त्री । बिम्बिकायां । भ.टी. ।

तुण्डिभः (लः) । त्रि । पुष्टे । वृद्धनाभियुक्ते । अम. ।

तुत्थ(क)म् । क्ली । Sulphate of copper. ताम्रस्योपधातौ स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । तूँतिया । र.मा. । तुत्थं द्विविधं मयूरं खर्परीतुत्थञ्च । गुणाः —"तुत्थं कटु कषायोष्णं श्वित्रनेत्रामयापहं । विषदोषेषु सर्व्वेषु प्रशस्तं वान्तिकारकं । खर्परी कटुका तिक्ता चक्षुष्या च रसायनी । लघ्वी शमनी कृष्या दीप्या पुष्टिविवर्द्धनी ॥" रा.नि.व. १३। "तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं तस्मात् वक्ष्यमाणगुणञ्च तत् ॥" भा.पू.१भ. । क्षारं निर्म्मलं लघु भेदकं क्रमिकण्डूकुष्ठकफपित्तघ्नम् । राज. । "गन्धकेन पचेत्तुत्थं तुल्यार्द्धेनार्द्रयामकं । वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तः तदा शुद्धिं विनिर्द्दिशेत् ॥" इति शुद्धिः । सा.कौ. । अन्यच्च—"विष्ठया मर्द्दयेत्तुत्थं मार्ज्जारककपोतयोः । दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटे ततः । पुटं दध्ना पुटक्षौद्रैः देयं तुत्थविशुद्धये ॥" भा. । क्वचि मरसाञ्जने । उषा. ।

तुत्थखर्परिका (री) । स्त्री । खर्परिकायां । थापर । वै.निघ. । [निघ. ।

तुत्थनी । स्त्री । एलायां । शिवलिङ्गिन्यां । वै.

तुत्था । स्त्री । नीलीवृक्षे, महानील्यां । रा.नि.व.४ । क्षुद्रैलायां । अम. ।

तुत्थाञ्जनम् । क्ली । तुत्थे । अम. ।

तुन्तुभः । पुं । सर्षपवृक्षे । भा.पू.१भ.धान्यव. ।

तुन्दम् । क्ली । उदरे । रा.नि.व.१८ । [त्रिका. ।

तुन्दः । पुं । स्थविरे । रा.नि.व.२० । नाभौ ।

तुन्दकूपिका (पी) । स्त्री । नाभ्याम् । हे.च. । त्रिका. । [भ.टी.र. ।

तुन्दपरिमार्जः (मृजः) । त्रि । अलसे ।

तुन्दि । क्ली । उदरे । हे.च. । स्त्री । नाभौ त्रिका. । [श.र. ।

तुन्दिकः । पुं । ... । स्त्री । नाभौ ।

तुन्दिकरः । पुं । नाभौ । त्रिका. । [श.र. ।

तुन्दिभः (लः) । त्रि । हृष्टपुष्टे । भुँड़ो ।

तुन्दिलफला । स्त्री । त्रपुषीलतायाम् । रा.नि.व.७ ।

तुन्दी । स्त्री । नाभौ । श.र. ।

तुन्नः (कः) । पुं । (Cedrela Toona.) वृक्षविशेषे, तूणीवृक्षे । तुन्द गाछ । हिं महानिम्, तुन् । उत्. महालिम्बु । पं. द्रावी । अ.म. । त्रि । पीड़िते ।

तुन्नकारिका । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. । [पु । सु.शा.५अ. ।

तुन्नसेवनी । स्त्री । शिरःकटीकपालसन्धिदेशे-

तुभः । पुं । वर्करे । বোকা ছাগল । वै.निघ. ।

तुमुलः । पुं । विभीतकवृक्षे । मे. । [श.र. ।

तुम्बः (कः) । पुं । अलाब्वाम् । লাউ । प.मु. ।

तुम्बकम् । क्ली । धन्याके । धनिया । कन्दर्पसा. तैले । [निघ. ।

तुम्बरुः । पुं । तुम्बुरौ । নেপালি ধনে । वै.

तुम्बा । स्त्री । अलाब्वाम् । प.मु. । तिक्ततुम्ब्याम् । वै.निघ. । [श.र. ।

तुम्बिः । स्त्री । तिक्ततुम्ब्याम् । अलाब्वाम् ।

तुम्बिका । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा.नि.व.३ ।

तुम्बिनी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा.नि.व.३ ।

तुम्बी । स्त्री । अलाब्वाम् । प.मु. । कटुतुम्ब्यां । তিৎলাউ । भा. । पुं (इन्) । सरलवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

तुम्बीतैलम् । क्ली । गलगण्डाधिकारे तैलम् । कटुतैलं ४ श. पुराणतिक्तालाबूरसः १६ श. । कल्कार्थं—विड़ङ्गं यवक्षारः सैन्धवं वचा रास्ना चित्रकमूलं त्रिकटु देवदारु एषां प्रति ८ तो: । भैष. । च.द. । [हारा. ।

तुम्बीपुष्पम् । क्ली । अलाबुपुष्पे । लताम्बुजे ।

तुम्बुकः । पुं,क्ली । अलाब्वाम् । লাউ । इत्युज्ज्वलदत्तः ।

तुम्बुरः (री) । पुं, स्त्री । तुम्बुरुवृक्षे । र.मा. । पार्श्वधान्यके । त्रिका. । कुक्कुरस्त्रियां । मे. ।

तुम्बुरुः । पुं, क्ली । (Xanthoxylon alatum. Syn. Z. hostile.) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषे । তেজবলের গাছ, নেপালি ধনে, তাম্বুল ফল । हिं तेजबल. तुम्रु । मं तेन्दु । कं तुम्बुरु । तत्फलं मरिचवत् । च.सू.२७. । एतदभावे धान्यकं ग्राह्यम् । गुणाः—मधुरः तिक्तः कटूष्णः वातकफघ्नः शूलगुल्मोदराध्मानक्रमिघ्नः वह्निदीपनश्च । रा.नि.व.११ । "तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत्कटु । रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च । वातश्लेष्माक्षिकर्णोष्ठशिरोरुग्गुरुताक्रमीन् । कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥" भा. ।

तुर(ग,ङ्ग)गन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायां । प.मु. ।

तुरग(ङ्ग)द्विष(द्वेषि)णी । स्त्री । महिष्यां । रा.नि.व.१९ । वै.निघ. ।

तुरग(ङ्ग)प्रियः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६ ।

तुरगशिफा । स्त्री । अश्वगन्धामूले । च.द.वा.व्या.चि. ।

तुरगाह्वा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । घोण्टायां । শেয়াকুল । रा.नि.व.८ ।

तुरगी (इन्) । त्रि । अश्वारोहे । हे.च. । स्त्री । अश्वगन्धायां । घोण्टायां । रा.नि.व.४।८ । अश्वायां ।

तुरङ्गः (मः) । पुं । घोटके । अम. । चित्ते । श.र. । क्ली । गन्धके । र.सा.सं. ।

तुरङ्गकः । पुं । हस्तिघोषायां । र.मा. ।

तुरङ्गरिपुः (ङ्गारिः) । पुं । करवीरवृक्षे । र.मा. । वै.निघ.२भ.विषमज्व.चि. । महिषे ।

तुरङ्गा (ङ्गा) (ङ्गी) । स्त्री । अश्वगन्धायां । वै.निघ. । मद.व.१ । प.मु. । घोण्टायाम् । ঘোণ্টাবদর । रा.नि.व.८ ।

तुरङ्गिका । स्त्री । देवदालीलतायां । দেয়াতাড়া । रा.नि.व.३ । See अगरी ।

तुरुष्कः । पुं । शिह्लके । शिलारस । प.मु. । सु.सू.३८अ. । वा.टी.हेमा. । अरुणस्तु कृमिमनिर्यासविशेषमाह । वै.निघ.शतावरीनारायणतैले । च.द.वा.व्या.चि.१८श्च.प्रतिकुमकारासप्रसारणीतैले । तद्देशीयाश्वे । अ.द.६ष. । घण्टापाटलावृक्षे । घণ্টাপারুল গাছ । श्रीवासे । তার্পিন তেলের গাছ । माधवश्रे । त्रिका. ।

तुलसी । स्त्री । (Oci(y)mum sanctum.) Holy basil. स्वनामख्यातक्षुपे । তুলসী গাছ । हिं. बरबरा, तुलसी । मं तुलसीचेझाड़ । तें कृष्ण, गग्गेरचेट्टु, इयुलसी, तुलसीचेट्टु । ता. तुलशी । द्रा. तुलसी । बम्. तुलस । अन्या—(O. gratissimum.) রামতুলসী । हिं रामतुलसी । तें निम्मतुलसी । ता. एलुमिच्छमतोलसी । द्रा. रामतुलसी । अपरा—(Ocimum Basilicum.) See विश्वतुलसी । चुद्रपत्रतुलसी-गन्धतुलसी-कृष्णतुलसी-विल्व(श्व)गन्धतुलसी-श्वेततुलसी-वर्व्वरीतुलस्य इति षड्भेदा तुलसी । सा. गुणाः—कटुः तिक्तोष्णा वातश्लेष्मघ्नी सुरभिः क्रिमिघ्नी भूतघ्नी रुच्या वातशान्तिकरी । "तुलसी उभया च कासवातक्रमिवमिभूतापहारिणी पूता ।" इति श्वेतकृष्णगुणाः । रा.नि.व.१० । "तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् । दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् ॥" श्वेतकृष्णगुणाः—"शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्त्तिता ।" भा. ।

तुलसीच्छद(पत्र)म् । क्ली । तुलसीपत्रे । वै.निघ. । [सौ । र.मा. ।

तुलसीद्वेषा । स्त्री । वर्व्वर्याम् । বাবুই তুল-

तुला । स्त्री । ४०० तोलकपरिमाणे, पलशतमाने । तुलामाने । निरुक्ति । मे. । सादृश्ये । त्रिका. ।

तुलाकोटिः (टी) । स्त्री । परिमाणभेदे । अर्व्वुदे । हे.च. । कोटिसंख्यायाम् । वै.निघ. ।

तुलावीजम् । क्ली । गुञ्जायाम् । त्रिका. ।

तुलिका । स्त्री । स्वापुत्रिकापक्षिणि । খঞ্জন পাখী । त्रिका. । [तायां । च.सू.१५. ।

तुल्यार्थता । स्त्री । एकसामान्यरूपार्थानुयोगि-

तुवरः (कः) । पुं । तुवरयवनाले । লাল কাল জনার । रा.नि.व.१६ । आढ़काम् । অড়হর । (कः) क्षुधान्यभेदे । "पत्रैस्तु केशराकारैः कशाग्रसदृशैः फलैः । ह्रस्वस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरजः ॥ आरुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकि च । उष्णं क्रिमिज्वरानाहमेहोदावर्त्तनाशनम् ॥". सु.सू.

तुण्डिकेरफला। स्त्री। तन्नामगन्धरीभवि-शेषे। वै.निघ.।

तुण्डिकेशी। स्त्री। विम्बिकायां। च.टी.।

तुण्डिभः (लः)। त्रि। पुष्टे। वृन्दनाभियुक्ते। अम.।

तुत्थ(क)म्। क्ली। Sulphate of copper. ताम्रस्योपधातौ स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये। तूँतिया। र.मा.। तुत्थं द्विविधं मयूरं खर्परीतुत्थञ्च। गुणाः—"तुत्थं कटु कषायोष्णं श्वित्रनेत्रामयाप हं। विषदोषेषु सर्व्वेषु प्रशस्तं वान्तिकारकं। खर्परी कटुका तिक्ता चक्षुष्या च रसायनी। लघ्वी श्रममनी हृद्या दीप्या पुष्टिविवर्द्धनी॥" रा.नि.व. १३। "तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत्। किञ्चित्ताम्रगुणं तस्मात् वक्ष्यमाणगुणञ्च तत्॥" भा.पू.१भ.। क्षारं निर्म्मलं लघु भेदकं क्रिमिकण्डू कुष्ठकफपित्तघ्नम्। राज.। "गन्धकेन पचेत्तुत्थं तुल्यार्द्धेनार्द्दयामकं। वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तः तदा शुद्धिं विनिर्द्दिशेत्॥" इति शुद्धिः। सा.कौ.। अन्यच्च—"विष्ठया मर्द्दयेत्तुत्थं मार्ज्जारककपोतयोः। दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटे ततः। पुटं दध्ना पुटक्षौद्रैः देयं तुत्थविशुद्धये॥" भा.। क्वचित् भरसाञ्जने। उणा.।

तुत्थखर्परिका (री)। स्त्री। खर्परिकायां। थापर। वै.निघ.। [निघ.।

तुत्थनी। स्त्री। एलायां। शिवलिङ्गिन्यां। वै.

तुत्था। स्त्री। नीलीवृक्षे, महानील्यां। रा.नि.व.४। सूक्ष्मैलायां। अम.।

तुत्थाञ्जनम्। क्ली। तुत्थे। अम.।

तुन्तुभः। पुं। सर्षपवृक्षे। भा.पू.१भ.धान्यव.।

तुन्दम्। क्ली। उदरे। रा.नि.व.१८। [त्रिका.।

तुन्दः। पुं। स्थविरे। रा.नि.व.२०। नाभौ।

तुन्दकूपिका (पी)। स्त्री। नाभ्याम्। है.च.। त्रिका.। [अ.टी.र.।

तुन्दपरिमार्जः (मृजः)। त्रि। अलसे।

तुन्दिः। क्ली। उदरे। हे.च.। स्त्री। नाभौ। त्रिका.। [श.र.।

तुन्दिकः। पुं। पृथूदरमानुषे। स्त्री। नाभौ।

तुन्दिकरः। पुं। नाभौ। त्रिका.। [श.र.।

तुन्दिभः (लः)। त्रि। हृष्टपुष्टे। भुँड़ो।

तुन्दिलफला। स्त्री। त्रपुषीलतायाम्। रा. नि.व.७।

तुन्दी। स्त्री। नाभौ। श.र.।

तुन्नः (कः)। पुं। (Cedrela Toona.) वृक्षविशेषे, तूणीवृक्षे। तुन्द गाछ। हिं महानिम्, तुन्। उत्. महालिम्बु। पं. द्रावी। अ.म.। त्रि। पीड़िते।

तुन्नकारिका। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। वै. निघ.। [सु। सु.शा.५अ.।

तुन्नसेवनी। स्त्री। शिरःकटीकपालसन्धिदेशे।

तुभः। पुं। वर्करे। बोका छागल। वै.निघ.।

तुमुलः। पुं। विभीतकवृक्षे। मे.। [श.र.।

तुम्बः (कः)। पुं। अलाब्वाम्। लाउ। प.मु.।

तुम्बकम्। क्ली। धन्याके। धनिया। कन्दर्पसा. तैले। [निघ.।

तुम्बरुः। पुं। तुम्बुरौ। नेपालि धने। वै.

तुम्बा। स्त्री। अलाब्वाम्। प.मु.। तिक्ततुम्ब्याम्। वै.निघ.। [श.र.।

तुम्बिः। स्त्री। तिक्ततुम्ब्याम्। अलाब्वाम्।

तुम्बिका। स्त्री। कटुतुम्ब्याम्। रा.नि.व.३।

तुम्बिनी। स्त्री। कटुतुम्ब्याम्। रा.नि.व.३।

तुम्बी। स्त्री। अलाब्वाम्। प.मु.। कटुतुम्ब्यां। तितलाउ। भा.। पुं (इन्)। सरलवृक्षे। रा.नि. व.१२।

तुम्बीतैलम्। क्ली। गलगण्डाधिकारे तैलम्। कटुतैलं ४ श. पुराणतिक्तालाबूरसः १६ श.। कल्कार्थे—विड़ङ्गं यवक्षारः सैन्धवं वचा रास्ना चित्रकमूलं त्रिकटु देवदारु एषां प्रति ८ तोः। भैष.। च.द.। [हारा.।

तुम्बीपुष्पम्। क्ली। अलाबुपुष्पे। लताम्बुजे।

तुम्बुकः। पुं,क्ली। अलाब्वाम्। लाउ। इन्दु-चन्द्रः।

तुम्बुरः (री)। पुं, स्त्री। तुम्बुरुवृक्षे। र.मा.। आर्द्रधान्यके। त्रिका.। कुक्कुरस्त्रियां। मे.।

तुम्बुरु: । पुं, क्ली । (Xanthoxylon alatum. Syn. Z. hostile.) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषे । তেজবলের গাছ, নেপালি ধনে, তুম্বুরু ফল । হিং তেজবল, তুমরু । मं तेन्दु । कं तुम्बुरु । तत्फलं मरिचवत् । च.सू.२५. । एतदभावे धान्यकं ग्राह्यम् । गुणा:—मधुर: तिक्त: कटूष्ण: वातकफघ्न: शूलगुल्मोदराध्मानक्रिमिघ्न: अग्निदीपनश्च । रा.नि.व.११ । "तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत्कटु । रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च । वातश्लेष्मक्षिकर्णौष्ठशिरोरुग्गुरुताक्रिमीन् । कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥" भा. ।

तुर(ग,ङ्ग)गन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायां । प.मु.।

तुरग(ङ्ग)द्विष(द्वेषि)णी । स्त्री । महिष्यां । रा.नि.व.१९ । वै.निघ. ।

तुरग(ङ्ग)प्रिय: । पुं । यवे । रा.नि.व.१६ ।

तुरगशिफा । स्त्री । अश्वगन्धामूले । च.द.वा.व्या.चि. ।

तुरगाह्वा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । घोटायां । শেয়াকুল । रा.नि.व.८ ।

तुरगी (इन्) । त्रि । अश्वारोहे । हे.च.। स्त्री । अश्वगन्धायां । घोटायां । रा.नि.व.४।८ । अश्वायां।

तुरङ्ग: (म:) । पुं । घोटके । अम. । चित्ते । श.र. । क्ली । गन्धके । र.सा.सं. ।

तुरङ्गक: । पुं । हस्तिघोषायां । र.मा. ।

तुरङ्गरिपु: (ङ्गारि:) । पुं । करवीरवृक्षे । र.मा. । वै.निघ.२भ.विषमज्व.चि. । महिषे ।

तुरङ्गा (ङ्गा) (ङ्गी) । स्त्री । अश्वगन्धायां । वै.निघ. । मद.व.१ । प.मु. । घोण्टायाम् । ঘোণ্টাবদর । रा.नि.व.८ ।

तुरङ्गिका । स्त्री । देवदालीलतायां । দেয়াতাড় । रा.नि.व.३ । See अगरी ।

तुरुष्क: । पुं । शिल्हके । শিলারস । प.मु. । सु.सू.३८अ. । वा.टी.हेमा. । अरुणस्तु क्रमिमनिर्यासविशेषमाह । वै.निघ.शतावरीनारायणतैले । च.द.वा.व्या.चि.१८ग्र.अतिकुमकाराजप्रसारणीतैले । तद्देशीयाश्वे । ज.द.६५. । घण्टापाटलवृक्षे । घण्टापारुल गाछ । श्रीवासे । তার্পিন তেলের গাছ । प्राणदके । त्रिका. ।

तुलसी । स्त्री । (Oci(y)mum sanctum.) Holy basil. स्वनामख्यातक्षुपे । তুলসী গাছ । हिं बरवा, तुलसी । मं तुलसीचेझाड़ । तें कृष्ण, गग्गेरचेट्टु, इयुलसी, तुलसीचेट्टु । ता. तुलशी । द्रा. तुलसी । बम्. तुलस । अन्या—(O. gratissimum.) রামতুলসী । हिं रामतुलसी । तें निम्मतुलसी । ता. एलुमिच्छम्तोलसी । द्रा. रामतुलसी । अपरा—(Ocimum Basilicum.) See विश्वतुलसी । सुद्रपत्रतुलसी-गन्धतुलसी-कृष्णतुलसी-विल्व(श्व)गन्धतुलसी-श्वेततुलसी-वर्व्वरीतुलस्य इति षड्भेदा तुलसी । सा. गुणा:—कटु: तिक्तोष्णा वातश्लेष्मघ्नी सुरभि: क्रिमिघ्नी भूतघ्नी रुच्या वातशान्तिकारी । "तुलसी उभया च कासवातक्रमिवमिभूतापहारिणी पूता ।" इति श्वेतकृष्णगुणा: । रा.नि.व.१० । "तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् । दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् ॥" श्वेतकृष्णगुणा:—"शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्त्तिता ।" भा. ।

तुलसीच्छद(पत्र)म् । क्ली । वृहन्मालीश्रपत्रे । वै.निघ. । [सी । र.मा. ।

तुलसीद्वेषा । स्त्री । वर्व्वर्य्याम् । বাবুই তুলसी । र.मा. ।

तुला । स्त्री । ४०० तोलकपरिमाणे, पलशतमाने । तुलामाने । निक्ति । मी.। साहश्ये । त्रिका.।

तुलाकोटि: (टी) । स्त्री । परिमाणभेदे । अर्व्वुदे । हे.च. । कोटिसंख्यायाम् । वै.निघ. ।

तुलावीजम् । क्ली । गुञ्जायाम् । त्रिका. ।

तुलिका । स्त्री । क्षुपुत्रिकापक्षिणि । খঞ্জন পাখী । त्रिका. । [तायां । च.सू.१अ. ।

तुल्यार्थता । स्त्री । एकसामान्यरूपार्थानुयोगि-

तुवर: (क:) । पुं। तुवरयवनाले । লাল কাল জনার । रा.नि.व.१६ । आढ़क्याम् । অরহর । (क:) कुधान्यभेदे । "पत्रैस्तु केशराकारै: कषायसहशै: फलै: । वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरज: ॥ आरुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकि च । उष्णक्रमिज्वरानाहमेहोदावर्त्तनाशनम् ॥" सु.सू.

४६अ. । वा.उ.२६अ. । अग्रमधुपुरुषे । খোষা । अजातशृङ्गगवि । अम.। चि । कषाये । मे. । लि-ङ्गे । सु.सू.४५अ. ।

तुवरयावनाल: । पुं । स्वनामख्यातरक्तकृष्ण-शिम्बीधान्ये । रक्त कृष्ण जनार । मं तूरीनोंधले । कं चोङ्गरजाल । गुणा:—कषाय: उष्ण: श्लेष्म: संग्राही वातशमन: विदाही श्लेष्मजनकश्च । रा. नि.व.१६ ।

तु(तू)वरिका (री) । स्त्री । (Cajanus Indicus.) आढ़क्याम् । अरहर । रा.नि.व.१६। भुजाढ़क्याम् । तोरिसेति लोके । টোঙোর ক-লায় । हिं तोरी । प.मु. । गुणा:—कटुतिक्तक-षाया उष्णा ग्राहिणी चक्षुष्या छर्द्दिपित्तशूलाना-शिनी च । रा.नि.व.१६। ग्राहिणी लघु: कफवि-षरक्तघ्नी तीक्ष्णा उष्णा दीपनी कण्डूकुष्ठकोष्ठक्रमि-हरी च । भा.पू.१भ.धा.व. । A kind of lentil (Cytisus Cajan.) मसूरकलाये । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । मे. । गोपीचन्दने । তিলক-মাটী । भा. । राजिकायाम् । শ্বেত সরিষা । वै.निघ. ।

तुवरीमृत् । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । ति-लकमाटी । पङ्कपर्पटी । रा.नि.व.१३ ।

तुवरीशिम्ब: । पुं । चक्रमर्दवृक्षे । श.च. ।

तुवि: । स्त्री । तुम्ब्याम् । লাউ । श.मा. ।

तुष: । पुं । विभीतकवृक्षे । तुसे । তুষ । अम. ।

तुषजलम् । क्ली । तुषोदके । কাঁজিবিশেষ । अभावे काञ्जिकम् । सि.यो.वृहच्छुक्रसन्धाने ।

तुषधान्यम् । क्ली । तुषे । তুষ । र.मा. । र-क्तशाल्यादौ । वै.निघ. । कङ्ग्वादिकुधान्यवर्गे । य-था—"कङ्गुश्चीन: कोद्रवश्च श्यामाको वनकोद्रव: । शणबीजं वंशबीजं गवेधुश्च प्रसाधिका । तावन्त्ये-तानि चोक्तानि तुषधान्यानि वै नव ॥"

तुषसौवीरकम् । क्ली । सतुषयवकाञ्जिके, तुषोदके । वै.निघ. ।

तुषस्वेद: । पुं। वातव्याधौ अश्वस्य स्वेदविशेषे । "सुतप्तकाञ्जिकै: स्विन्नं तुषं बद्ध्वा पु(पू)तं भिषक् । तुषस्वेदं तुरङ्गस्य धान्यैर्वापि प्रदापयेत् ॥" ज.द. ५८अ. ।

तुषानल: । पुं । तुषाग्नौ । हे.च. ।

तुषाम्बु । क्ली । तुषोदके । विदलितामयवै: संहिते अम्लतां गते तुषाम्बुनि । "तुषाम्बु सन्धितं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवै: । भ्रकः. ।

तुषाम्बुवटम् । क्ली । तुषाम्बुपक्वान्ने । वै.निघ.।

तुषाम्भ: । क्ली । तुषाम्बुनि । भैष.र.पि.शूल-चि. । "अम्लतुषाम्भसा ।"

तुषार: । पुं । कर्पूरे । चीनकर्पूरे । रा.नि.व. १२ । जलकणायां । मे. । "अपि नद्या: समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्भवा: । धूमावयवनिर्मुक्ता: तुषारा-ख्यास्तु ता: स्मृता: ॥" भा. । त्रि । शीतले । हि-मे । मे. ।

तुषारकाल: । पुं । शरत्काले । वै.निघ. ।

तुषारगौर: । पुं । कर्पूरे । भीमसेनीकर्पूरे । चीनकर्पूरे । वै.निघ. ।

तुषाराम्बु । क्ली । नीहारजले ।

तुषोत्थम् । क्ली । तुषोदके । सौवीरकाञ्जिके । रा.नि.व.१५ ।

तुषोदकम् । क्ली । सतुषयवकाञ्जिके । हारा. । सौवीरकाञ्जिके । रा.नि.व.१५ । च.सू.२अ. । त-ल्लक्षणं—"भ्रष्टान् माषतुषान् सिद्धान् यवांस्तु चू-र्णसंयुतान् । आप्लुतानम्भसा तज्जातं तच्च तुषो-दकम् ॥" च. । "तुषोदकं यवैरामै: सतुषै: श-कलीकृतै: ।" गुणा:—"तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डु-क्रिमिगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृत् वस्तिशूलनुत् ॥" भा.। "तुषोदकं वातपित्ताहरन्तु प्रभेदकं रक्तपित्ताहरञ्च । विपाचकं स्यात्सरणं क्र-मिघ्नम् अजीर्णहन्तृ कटुकं विपाके ॥" अत्रि.११ अ. । "तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुपार्श्वरोगनुत् । ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा ॥" सु. ।

तुष्टि: । स्त्री । वृद्ध्यौषधे । वै.निघ. ।

तुस: । पुं । तुषे । भ.टी.र. ।

तुहिन: । पुं । कर्पूरे । क्ली । हिमे । अम.। स्त्री । शुकनासायाम् । শোণা । वै.निघ. ।

तुहिनांशु: । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

तुहिनांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि. व.१५ ।

तूणः । पुं । तूणीकवृक्षे । तून गाछ ।

तूणि(णी)कः । पुं । (Cedrela Toona.) कोङ्कणे नन्दीवृक्ष इति ख्याते वृक्षे । तून गाछ । हिं तूणि, महानिम् । उत्. महालिम्ब । पं द्र-वी । गुणाः—कटुः तिक्तः पीतः रक्तपित्तदाहघ्नः शिरोवेदनाघ्नः श्वेतकुष्ठघ्नः सुगन्धिः पुष्टिकरः वी-र्य्यकरश्च । रा.नि.व.१२ ।

तूणी (इन्) । पुं । नन्दीवृक्षे । तून गाछ । रा. नि.व.१२ । "तूणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधु-रो लघुः । तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्र-पित्तजित् ॥" भा. । नीलीवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं यथा—"अधो या वेद-ना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता । भिन्दतीव गुदो-पस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥" सु.नि.१अ. ।

तूतः (दः) । पुं,क्ली । तूलकाष्ठे । गुणाः—"तूतं पक्कं गुरु स्वादु हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवामं गुरु सरमम्लोष्णं रक्तपित्तकृत् ॥" भा.आम्रव. । मूचवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

तूतकम् । क्ली । तुत्थे । श.च. ।

तूरी । स्त्री । शुक्लधुस्तूरके । भा. ।

तूर्णकः । पुं । शालिधान्यविशेषे । काश्मीरे आ-जव इति प्रसिद्धे । वा.सू.६अ. । [निघ. ।

तूर्णिः । स्त्री । विशायां । उषा. । मनसि । वै.

तूलः । पुं, क्ली । (Morus Indica or Morus Nigra.) स्वनामख्यातकाष्ठविशेषे । तूँत, पलाश पिपुल, आवलुष इति कश्चित् । हिं तूतरी, साहुड । मं पारिसपिंपलु, वंगरलि । तें कम्बलिचेट्टु । ता. मधुकट्टइचेड़ि । गुणाः—मधुराम्लं वातपित्तघ्नं सरं दाहघ्नं कषायं वृष्यं कफघ्नञ्च । रा.नि.व.९ । मधुराम्लं वृष्यं दाहघ्नं क-षायं कफघ्नं गुरु सारकम् आमम् उष्णं रक्तपित्त-करञ्च । भा. । कार्पासे । श्वेतधुस्तूरके । गयाशल्ये । अम. ।

तूलकम् । क्ली । कार्पासे । वै.च. ।

तूलग्रन्थिसमा । स्त्री । ऋद्धिनामकौषधौ । वै.निघ. । [पोइस । त्रिका. ।

तूलनालिका (ली) । स्त्री । पिचुिकायां ।

तूलपिचुः । पुं । कार्पासे, तूले । तुला । अ-टी.भ. । [रा.नि.व.१० ।

तूलफलः । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ ।

तूल(लि)फला । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । र.मा. ।

तूलवती (शय्या) । स्त्री । तूलशय्यायाम् । তোষক । भा. ।

तूलवृक्षः । पुं । शाल्मलीवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

तूलशर्करा । स्त्री । कार्पासवीजे । श.मा. ।

तूला (ली) । स्त्री । रक्तकार्पास्याम् । रा.नि. व.४ । नीलीवृक्षे । भा. । वर्त्याम् । श.र. ।

तूलिः (लि(ली)का) । स्त्री । नील्यां । र-क्तकार्पास्यां । वै.निघ. । चित्रलिखन्यां । तुलि । अम. । वीरणादिशलाकायां । शय्योपकरणे । তোষক । मे. । वर्त्तौ । श.र. ।

तूल(लि)नी (फला) । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । शिमूल गाछ । प.मु. । र.मा. । भा. । लक्ष्मणा-कन्दे । रा.नि.व.७ ।

तूवरः । See तुवरः । [श.र. ।

तूस्तम् । क्ली । धूलौ । धूलो । मे. । सूक्ष्मे ।

तृक्षम् । क्ली । जातीफले । श.च. ।

तृट् । स्त्री । तृष्णायां । इच्छायां । मे. ।

तृणम् । क्ली । कत्तृणे । गन्धतृण । रा.नि.व.८ । खटे । नड़ादौ तृणवर्गे । "त्रिधा वंशः कुशः का-सश्चिधा......नलः । गुन्द्रो मुञ्जो दर्भमेथीचणा-कादिगणस्तृणम् ॥" अर्क. ।

तृणकतैलम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे तैलम् । पा-ठः—"मञ्जिष्ठाकृमिशाचक्रमर्दारग्वधपल्लवैः । तृ-णकस्वरसे सिद्धं तैलं कुष्ठहरं कटु ॥" कटुतैलं ४ श. चीनघासस्वरसः ४ श. जलं१६ श. । कल्का-र्थं—मञ्जिष्ठा कुष्ठं (कुड़) हरिद्रा चक्रमर्दपत्रं (চাকন্দার পাতা) सोनालुपत्रं (সোন্দালপাতা) एषां मिलिला शरावः (১ সের) । रस.र. ।

तृणकुङ्कुमम् । क्ली । काश्मीरदेशे स्वनामा-प्रसिद्धे सुगन्धवृक्षे । कुङ्कुमघास इति भाषा । मं तृणकेशर । गुणाः—कटूष्णं वातकफशोषघ्नं क-ण्डूतिपामाकुष्ठामदोषघ्नं दीप्तिकरञ्च । रा.नि.व. १३ ।

तृणकूर्म्मः । पुं। श्वेतालाब्वां । वै.निघ.। श.मा.।

तृणकेतकी । स्त्री। वंशलोचनविशेषे । वै.निघ.। [व.७ ।

तृणकेतुः (कः) । पुं । वंशे। বাঁশ । रा.नि.

तृणकेसरम् । क्ली। तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२।

तृणगन्धा । स्त्री । वृद्धदारकलतायां । वै.निघ.।

तृणगोधा । स्त्री । सरटे । গিরগিটে । कृकलासे । मे. । तृणजलौकायाम् । शब्दकल्प. ।

तृणगोधूमः । पुं । स्वनामख्यातगोधूमे । ঘাসি গম । प.मु. ।

तृणगौरम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

तृणग्रन्थिः । पुं । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व.३ ।

तृणग्राही (इन्) । पुं, क्ली । नीलहीरके । प.मु. । नीलमणौ । কাফুরদানা । रा.नि.व.१३ ।

तृणचरः । पुं । गोमेदमणौ । वै.निघ. ।

तृणद्रुमः । पुं । तालवृक्षे । केतकीवृक्षे । पूगवृक्षे । खर्ज्जूरीवृक्षे । ताड़ीद्रुमे । তেড়েৎ গাছ । नारिकेलवृक्षे । हिन्तालवृक्षे । হেঁতাল গাছ । एषां मज्जनिर्यासाः लघवः शीतला बल्या मोहना हृद्या तृषातापहराश्च । रा.नि.व.९ ।

तृणधान्यम् । क्ली । तृणोद्भवश्यामाकादौ । শ্যামা ধান প্রভৃতি । गुणाः—"श्यामाकः शोषणो रूक्षः वातलः श्लेष्मपित्तहा । ऊड़िका कोद्रवश्चैव हस्तिश्यामाकचीनकौ । पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठगदान् जयेत् । कङ्गुकांश्चापि जानीयात् एतान् श्यामाकवद्गुणैः । ऊड़िका तत्र कथिता बलासस्य विवर्द्धिनी । कोद्रवश्च परं ग्राही वातलः कफनाशनः ॥" राज.२प. । See कुधान्यम् ।

तृणध्वजः । पुं । वल्वजायां । উলু । रा.नि.व.८ । वंशे । अम. । [रा.नि.व.९ ।

तृणनिम्बः । पुं । नेपालनिम्बे । চিরেতা ।

तृणपञ्चमूलम् (ली) । क्ली, स्त्री । कुशकाशशरेक्षुदर्भेषु । दर्भ उलपः । शरेक्षुदर्भकाशशालय इति चरकः । "श्वतक्षीरं पिबेद्वापि पञ्चमूल्या तृणाख्यया ।" सि.यो.र.पि.चि.। गुणाः—तृणाख्यर्द्दपित्तरक्तमूत्रसङ्गहरी । "कुशः काशः शरो दर्भइक्षुश्चेति तृणोद्भवं । पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम् ॥" भा.मू.कृ.चि. ।

तृणपञ्चमूलाद्यघृतम् । क्ली । अश्मर्य्यधिकारे घृतम् । गव्यघृतं ४ श. । क्वाथार्थं—कुशः काशः शरः इक्षुः दर्भमूलं गोक्षुरः एषां प्र. १० प. वारि ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थं—गुड़गोक्षुरवीजे प्र. ४ प. । भा. ।

तृणपत्रिका (त्री) । स्त्री । इक्षुदर्भायाम् । ইক্ষুদর্ভা তৃণ । (त्री) गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व.८ । [तृणे । रस.र.मल्लभल्लातकगुड़े ।

तृणपर्णम् । क्ली, पुं । चीनाखड़ इति प्रसिद्ध

तृणपुष्पम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

तृणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पीवृक्षे । रा.नि.व.१० । [चि.२अ. ।

तृणपूली । स्त्री । चञ्चाम् । চাঁচ । हारा. । च.

तृणमणिः । पुं । नीलहीरके । हारा. ।

तृणमुद्गः । पुं । श्यामाकधान्ये । শ্যামা ধান । प.मु. । [रस.र.रसमारणे ।

तृणमुस्तिका । स्त्री । मुस्ततृणे । मुस्तायाम् ।

तृणमूलम् । क्ली । गन्धतृणमूले । भा.म.३भ.मू.कृ.चि. ।

तृणराजः (कः) । पुं । तालवृक्षे । তাল গাছ । नारिकेलवृक्षे । वंशे । रा.नि.व.९।११।२८ । इक्षुवृक्षे । वल्वजायाम् । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

तृणराजाह्वः (यः) । पुं । तालवृक्षे । रा.

तृणवल्व(ल्व)जा । स्त्री । वल्वजायां । উলু । रा.नि.व.८ । [শামা ঘাস । र.मा. ।

तृणवीजः (जोत्तमः) । पुं । श्यामाकतृणे ।

तृणवृक्षः । पुं । नारिकेलवृक्षे । तालवृक्षे । पूगवृक्षे । केतकीवृक्षे । खर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.९ । वै.निघ. । [प.मु. ।

तृणशिम्बी । स्त्री । निष्पावे । শীম গাছ ।

तृणशीतः । पुं । दैवताड़वृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कतृणे । गन्धतृणे । र.मा. । स्त्री । महाराष्ट्रीलतायां, जलपिप्पल्यां । কাঁচড়া । रा.नि.व.४।

तृणशून्यम् । क्ली, पुं । नागदमनपुष्पे । प.मु.।

स चि.३अ. । सु.चि.१८अ. । श्वेतकेतक्यां । च.सू. २५अ. । मल्लिकायां । केतकीफले । मे. । [१२ ।

तृणशोणितम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.

तृणशोषकः । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.कल्प. ४अ. । See सर्पः । [गरुल । त्रिका. ।

तृणषट्पदः । पुं । कीटविशेषे, वरोले । भौ-

तृणसारा । स्त्री । कदल्यां । हारा. । [व.८ ।

तृणाख्य(ध्य)म् । क्ली । पर्व्वततृणे । रा.नि.

तृणाग्निपः । पुं । मन्थानकतृणे । रा.नि.व.८।

तृणाञ्जनः । पुं । कृकलासे । কাঁকলাস । त्रिका. ।

तृणाधिपः । पुं । मन्थानकतृणे । रा.नि.व.८।

तृणान्नम् । क्ली । देवधान्ये । नीवारधान्ये । भा. पू.१भ.धा.व. ।

तृणाम्लम् । क्ली । लवणतृणे । रा.नि.व.८ ।

तृणारिः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া । वै. निघ. ।

तृणावर्त्तः । पुं । गुच्छासिनीतृणे । वै.निघ. ।

तृणाह्वक् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

तृणी । स्त्री । आम्रहरिद्रायाम् । वै.निघ.

तृणेक्षुः । पुं । वल्वजायाम् । উলু । रा.नि.व.८।

तृणोत्तमः । पुं । ऊषरतृणे । रा.नि.व.८ ।

तृणोत्थम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । । रा.नि.व.१२ ।

तृणोद्भवः । पुं । नीवारे । বোরো ধান । रा. नि.व.१६ । [वा.उ.३७अ. ।

तृणोलुपम् । क्ली । उलपतृणे । উলুখড় ।

तृणौकः । पुं । तृणच्छादितगृहे । খড়ুয়া ঘর । हे.च. ।

तृणौषधम् । क्ली । एलवालुके । श.च. ।

तृणमान् । त्रि । तृष्णायुक्ते । वा.चि.६अ. ।

तृतीयकः । पुं । विषमज्वरविशेषे । একদিন অন্তর জ্বর । "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः ।" भा. । "कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः । वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्मृतस्तृतीयकः ।" मा.नि.ज्व. ।

तृतीयकविपर्य्ययः । पुं । तृतीयकस्य ज्वरस्य भेदे । প্রথম ও শেষ দিনে ছাড়িয়া দ্বিতীয় দিনের জ্বর । यथा—"आदावन्ते च मुञ्चति मध्ये एकं दिनं ज्वरयति । भा. ।

तृतीय(या)प्रकृतिः । पुं । नपुंसके । अ.टी. ।

तृप(फ)ला । स्त्री । लतायाम् । त्रिफलायाम् । उणा. । त्रिका. ।

तृप्तिः । स्त्री । सत्यपि भोजनसामर्थ्ये अनन्नाभिलाषे । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "सन्तर्प्तिरथापि वा ।"

तृप्तिघ्नः । त्रि । तृप्तिजनके । ক্ষুধামান্দ্যকরে ।

तृप्तिघ्नवर्गः । पुं । नागरचित्रकचव्यविडङ्गमूर्व्वागुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपटोलेषु । च.सू.४अ. ।

तृप्रः । पुं । घृते । उणा. ।

तृफुः । पुं । सर्पे । उणा. ।

तृवृता । स्त्री । त्रिवृति । তেউড়ী । शुक्लत्रिवृतायां । শ্বেত তেউড়ী । वा.चि.२अ. । [प.मु ।

तृषती । स्त्री । शुकशिम्ब्याम् । আলকুশী ।

तृषा । स्त्री । तृष्णायाम् । रा.नि.व.२० । लाङ्गलिकलतायाम् । श.च. ।

तृषाभूः । स्त्री । मूत्राशये । क्लोम्नि । श.च. ।

तृषाह(हा)म् । क्ली । जले । श.च. । वै.निघ. ।

तृषाह्वा । स्त्री । शताह्वायाम्, मधुरिकायाम् । श.च. ।

तृषितोत्तरा । स्त्री । गोकर्णीनामवल्ल्याम् । वै.निघ. । अश्मनपर्णीलतायाम् । श.च. ।

तृष्णक् । त्रि । तृष्णावति । वा.ज्व.चि.१अ. । लुब्धे । अम. ।

तृष्णा । स्त्री । पानेच्छायां । পিপাসা । मे. । तर्षणे । जटा. । पिपासारोगे । रा.नि.व.२० । "भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्द्ध्वचितं पित्तविवर्द्धनैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् ॥" "सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति । पुनः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्त्तमादिशेत् ॥" "स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः । तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथाऽन्यामसमुद्भवा च भक्तोद्भवा सप्त-

भिरेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु । क्षामास्यता मारुतसम्भवायां तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि । स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति । मूर्च्छाभ्रविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः । शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिदूयनञ्च । वाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्तथा तु । निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम् । क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु । रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाभिभूतश्च निशादिनेषु । पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥" इत्यादि । मा.नि.। पथ्यं—"शोधनं वमनं निद्रा स्नानं कवलधारणं । कोद्रवाः शालयः पेया विलेपी लाजसक्तवः । अन्नमण्डो धन्वरसाः सितामुद्गादिजा रसाः । खर्ज्जूरं दाडिमं धात्री कक्कोलं नलदम्बु च । जम्बीरं करमर्द्दञ्च बीजपूरं गवां पयः । मधूकपुष्पं तिक्तानि मधुराणि विशेषतः । बालतालकशीताम्बु माधिकं सरसीजलं । घनसारो गन्धसारः कौमुदी शिशिराणि च । एला जातीकपत्रञ्च कुस्तुम्बुरु च टङ्कणम् । चन्दनार्द्रप्रियाश्लेषो रत्नाभरणधारणं । हिमानुलेपनञ्च स्यात्पथ्यमेतत् तृषातुरे ॥" पथ्यापथ्यम् । [नि.व.५ ।

तृष्णारिः । पुं । पर्पटके । (क्षेत्‌पापड़ा । रा.

तेजः । क्ली । मज्जायां । रा.नि.व.१८ गुणाः—हृट्क्षुधानिद्रालस्यमैथुनेषु । रस.र.ज्व.चि.। पित्ते । रा.नि.व.२१ । घृते । कान्तौ । स्वर्णे । रा.नि.व. १३ । शुक्रे । मे. । नवनीते । चर्ग्गौ । हे.च. ।

तेजःफलः । पुं । तेजफलवृक्षे । (तेजबल । रा.नि.व.११ ।

तेजनः (कः) । पुं । शरे । प.मु. । वंशे । भा.। मुञ्जतृणे । उलपतृणे । अ.द.११ श. । रा.नि.व. ८ । क्ली । भोजने । रा.नि.व.२० । [व.८ ।

तेजनाह्वयः । पुं । मुञ्जतृणे । मूञ । रा.नि.

तेजनी । स्त्री । मूर्वायां । श्रम.। क्षीरमूर्व्वायां । कटुधान्ये । वै.निघ. । वचायां । भैष.मु.रो.चि. । ज्योतिष्मतीलतायां । श.र. ।

तेजपत्रम् । क्ली । स्वनामख्यातपत्रे । (तेजपाता । प.मु. । See पत्रकम् ।

तेजफलः । पुं । हिमालयादौ ख्याते स्वनामख्याततरौ । मं काइफल । कं गावटे । गुणाः—कटुः तीक्ष्णः सुगन्धः दीपनः वातश्लेष्मारुचिघ्नः बालरक्षाकारकः । "तेजफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनः परः । वातश्लेष्मारुचिघ्नश्च बालरक्षाकरः परः ॥" रा.नि.व.११ ।

तेजलः । पुं । कपिञ्जलपक्षिणि । तितिर पाखी । रा.नि.व.१९ ।

तेजवती । स्त्री । जलपिप्पल्यां । कँाचड़ा । वै.निघ.२भ.श्व.च.चि. । गजपिप्पल्यां । श.र. । तेजवल्कल, तेजबल इति च ख्याते द्रव्ये । गुणाः—"तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् । पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥" भा. । वचायां । वच । भैष.क्षुद्ररो.चि. ।

तेजसाह्वयः । क्ली । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

तेजस्करः । त्रि । तेजोवर्द्धके ।

तेजस्विनी (जिनी) । स्त्री । मूर्वायाम् । चविकायाम् । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि. व.३ । च.वि.८श्र. । तेजोबलवृक्षे । वै.निघ. । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्‌की । श.र. ।

तेजोद्विषः । पुं । पित्तज्वरोगे । भा. ।

तेजोधातुः । पुं । पित्ते । वै.निघ. ।

तेजोमन्थः । पुं । क्षुद्राग्निमन्थक्षुपे । (छोटो गणिरि । प.मु. । गुणाः—"तेजोमन्थगुणाः प्रोक्ताश्चाग्निमन्थसमा बुधैः । विशेषाद्वातशोफे च प्रोक्ताः पूर्व्वैश्च सूरिभिः ॥" वै.निघ. ।

तेजोमयम् । क्ली । पित्ते । वै.निघ. ।

तेजोवती । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड़ लताफट्‌की । हिं लमिजिनि । भैष.कुष्ठ. चि.पञ्चतिक्तघृते । वै.निघ.२भ.अजीर्ण.चि. । चविकायाम् । चई । प.मु. । भा. । सा.कौ.चर्म-चि.बाहुशालगुड़े । गजपिप्पल्यां । श.र. । वचायां । सि.यो.हि.श्वास.चि.बाहुशालगुड़े । "हृषे तेजोवती दन्ती ।" यत्र चवी तेजोवती चास्ति तत्र तेजोवती ज्योतिष्मती ग्राह्या । श्रीकण्ठः । तेजोवल्कले । (तेजबल । स्वर्णजीवन्त्याम् । भा.म.४भ. मु.रो.चि. । सु.चि.२२श्र. । मरिचे । वै.निघ. ।

तेजीवीजम् । क्ली । मज्जायाम् । मज्जा । वै.निघ. ।

तेजोह्वः । पुं । क्षुद्राग्निमन्थे । छोट गणिरि । सु.नि.व.६ ।

तेजोह्वा । स्त्री । तेजोवत्याम् । तेजबल । भा.म.४भ.मु.रो.चि. । सु.चि.२अ. । वै.निघ.अर्शः-चि.वाहुशालगुड़े । वचायाम् । वच । चुद्ररो.चि.कालकचूर्णे ।

तेमनम् । क्ली । आर्द्रीकरणे । मे. । व्यञ्जने । "व्यञ्जनं सूपशाकादिमिष्टान्नं तेमनं स्मृतम् ।" रा.नि.व.२० ।

तेमनी । स्त्री । चुल्लीभेदे । हे.च. ।

तेरः (रणः) । पुं । स्वनामख्यातक्षुपे । तेरड़ा गाछ । मं तेरणा । कं वेवत्तिगे । गुणाः—शीतलः तिक्तः व्रणघ्नः अरुणरङ्गदः । रा.नि.व.४ ।

तैजवल्ली । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

तैजसम् । क्ली । घृते । रा.नि.व.१५ ।

तैजसावर्त्तिनी । स्त्री । स्वर्णादिपाकमूषायां । मूचि । अम. ।

तैजसी । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

तैतिलः । पुं । खड्गिनि । गण्डार । मे. ।

तैत्तिरः । पुं । तित्तिरपक्षिणि । रा.नि.व.१९ । गण्डके । गण्डार । मे. ।

तैरणी(रिणी) । स्त्री । तेरणक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

तैलम् । क्ली । सिह्लके । शिलारस । च.द. । सि.यो.रा.य.चि.चन्दनादितैले । तिलादिसम्भूत स्नेहे, तैलसामान्ये । तेल । तच्चाष्टादशविधम् । तद्यथा—तिलजं सार्षपं कौसुम्भम् अतसीजं धान्यजम् एरण्डजं कारञ्जम् ऐङ्गुदं नैम्बं विभीतकजं निर्गुण्डीजं ज्योतिष्मतीजम् अभयाजं मधुरिकोत्थं कोशाम्रजं चित्राभवं कर्पूरजं त्रपुषवीजजञ्चेति । एषां विशेषगुणाः स्वस्वपर्य्यायेषु ज्ञेयाः । "तैलं न सेवयेद्धीमान् यस्य कस्य च यद्भवेत् । विषसाम्यगुणत्वाच्च योगे तन्न प्रयोजयेत् । उक्तञ्च, विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं मृतस्य सुप्तस्य न किञ्चिदन्तरम् ।" रा.नि.व.१५ । तैलसामान्यगुणाः स्वरूपञ्च । "तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् । तत्तु वातहरं सर्व्वं विशेषात्तिलसम्भवम् । तैलं स्वयोनिगुणकृत् वाग्भटेनाखिलं मतं । अतः शेषस्य तैलस्य गुणाः ज्ञेयाः स्वयोनिवत् । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकं ॥" भा.पू.२भ तैलव. । "आनाहाष्ठीलवातासृक्प्लीहोदावर्त्तशूलिनां । हन्ति वातविकाराणां विदध्याच्च प्रशान्तये । यावन्तः स्थावराः स्नेहाः समासेन प्रकीर्त्तिताः । सर्व्वे तैलगुणाः ज्ञेयाः सर्व्वे चानिलनाशनाः ॥" अत्रि.१४अ. । तैलन्त्वाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं बृंहणं प्रीणनं व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकाशि वृष्यं त्वक्प्रसादनं मेधामार्दवमांसस्थैर्य्यवर्णबलकरं चक्षुष्यं बद्धमूत्रं लेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचनमनिलबलासक्षयकरं क्रिमिघ्नमशीतपित्तजननं योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं गर्भाशयशोधनञ्च । सु.सू.४५अ. । कटाहपक्वतैलगुणाः —"तैलद्रोणी प्रशस्ता विविधगदभये वातरोगादितेषु व्याकुल्ये पङ्गुभूते सविषमवधिरे मिन्मिने पदगदे च । धन्वङ्गे लग्नपृष्ठे प्रचलितपवने गात्रकम्पे कपाल्यां ग्रीवाभङ्गेऽपतन्त्रे क्षयरुधिरभवे मूत्रकृच्छ्रे च वस्ती ।" राज.२प. । सर्व्वदा शिरस्तैलदानगुणाः—शिरःशूलखालित्यपालित्यहरं केशदार्ढ्यकरं केशश्यापतनदीर्घतासान्द्रताकरम्, इन्द्रियप्रसादकं वह्निशुद्धिकरञ्चेति । सदाकर्णपूरणगुणाः—मन्याहनुसंग्रहोच्चैःश्रुतिवाधिर्य्यकर्णवातनरोगाजनकञ्च । "सौवर्चलेङ्गुदीपीलुशिंशपासारसम्भवं । सरलागुरुदेवादिपादपैः सम्भवन्तु यत् । तुम्बुरूत्थं करञ्जोत्थं ज्योतिषत्युद्भवं तथा । अर्शःकुष्ठक्रिमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम् । करञ्जारिष्टकौ तिक्तौ नात्युष्णे च विनिर्दिशेत् । कषायं मधुरं तिक्तं सारणं व्रणशोधनं । अच्छातिमुक्तकाक्षोड़नारिकेरमधूकजम् । त्रपुषैर्वारुकुष्माण्डश्लेष्मान्तकपिलूद्भवं । वातपित्तघ्नदर्शोघ्नं श्लेष्मलं गुरु शीतलं । पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवम् ।" अत्रि.१४अ. ।

तैलकम् । क्ली । अल्पपरिमाणतैले ।

तैलकन्दः । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्दशाके । तैलकन्द इति भाषा । मं कं सूजिमुदिगड्डे । गुणाः—कटुरुष्णः वातापस्मारघ्नः विषघ्नः लौहद्रावी शोफघ्नः रसबन्धकारी च । तल्लक्षणं यथा—"अम्बारिपत्रसङ्काशः तिलबिन्दुसमन्वितः । सच्छि-

श्यावस्थभूमिस्थितिलकन्दोऽतितिक्तकः ॥" रा.नि.
ब.७ । [व.१६ ।

तैलकल्कजः । पुं । तैलकिट्टे । खल । रा.नि.

तैलकिट्टम् । क्ली । पिण्याके । खल । गुणाः—कटुकं गौल्यं कफवातप्रमेहघ्नञ्च । रा.नि.व.१६ ।

तैलचो(चौ)रिका । स्त्री । तैलपायिकायां । श.र. ।

तैलद्रोणी । स्त्री । तैलमानपात्रे । তেলের দোণা । तैलपूर्णकाष्ठपात्रे । आकण्ठमज्जनार्थं तैलपूर्णकाष्ठादिपात्रे । তেলের ডুনী । तत्र स्थितिगुणाः—वातव्याकुलरोगपङ्गुवाधिर्य्यैर्मिरिन्मितग्नदधनवङ्कलभ्यप्रवचलितपवनगात्रकम्पयोवाभङ्गापतनकचयरुधिरजमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु प्रशस्ता । राज. ।

तैलधान्यम् । क्ली । तिलादिवीजवर्गे । यथा—तिलातसी च तोरी च विविधश्चापि सर्षपः । द्विधा राजी खाखसञ्च बीजं कौसुम्भसम्भवम् । एतानि तैलधान्यानि पठितानि च पूर्व्ववत् ॥ चर्कः।

तैलनिर्यासः । पुं । गन्धराजे । रा.नि.व.१२।

तैलनी । स्त्री । तिलकिट्टे । वै.निघ. ।

तैलपञ्चकम् । क्ली । द्रव्यपञ्चकसिद्धतैले । यथा—"तैलं प्रसन्नागोमूत्रमारणालं यवाग्रजः । गुल्मजाठरमानाहपीतमेकत्र साधयेत् ॥" च. ।

तैलपर्णः (कः) । पुं, क्ली । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । গেঁটেলা । भा. । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. ।

तैलपर्णिकम् । क्ली । तैलचन्दने । तत्तु शीतलं धवलं तिलपर्णतरुजातञ्च । भ. । हरिचन्दने । अम. ।

तैलपर्णी । स्त्री । लवणखोव्याम्, देवदारुनिर्यासे । प.मु. । रक्तचन्दने । चन्दने । शिलारसे । मे. । [পোকা । रा.नि.व.१९ ।

तैलपा । स्त्री । पेचके । तैलपायिनि । তেলা-

तैलपाकः । पुं । तैलसाधने । তৈল পাক করা । See स्नेहपाकविधिः ।

तैलपातनम् । क्ली। सर्व्वबीजात्तैलनिःसारणे। यथा—"सुपक्वतालपत्राणां रसमादाय भावयेत्। समस्तबीजचूर्णं यद्युक्तायुक्तं पृथक् पृथक् । आतपे मुञ्चते तैलं साध्यासाध्यं न संशयः ॥" र.चि.७अ.।

तैलपायिका । स्त्री । तैलपायाम् । তেলা-পোকা, আরশোলা । अम. ।

तैलपिञ्जः । पुं । श्वेततिलकवृक्षे । वै.निघ.।

तैलपिपीलिका । स्त्री । तैलपायिपिपीलिकाभेदे । रा.नि.व.११ ।

तैलपोतः । पुं । तैलपिची । च.द. ।

तैलफलः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८। विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ । तिलवृक्षे । वै.निघ.।

तैलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [श.मा. ।

तैलमाली । स्त्री । वर्त्त्याम् । শল্তে,বাতি ।

तैलमूर्च्छा । स्त्री । तैलस्य मूर्च्छनायां । তেল মূর্চ্ছা করা । यथा—"तैलं कृत्वा कटाहे दृढतरविमले मन्दमन्दानलैस्तत् तैलं निष्फेनभावं गतमिह हि यदा शैत्ययुक्तं तदैव । मञ्जिष्ठारात्रिलोध्रैर्जलधरनलिकैः सामलैःसाक्षपथ्यैः, सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरैरुपहितमथितैर्गन्धयोगं जहाति ॥ तथा—तैलस्येन्दुकलांशिकी विकसिकाभागस्तु मूर्च्छाविधौ ये चान्ये त्रिफलापयोदरजनीह्रीवेरलोध्रान्विताः । सूचीपुष्पवटावरोहनलिकास्तस्याश्च पादांशिका दुर्गन्धं विनिहन्ति तैलमकवं सौरभ्यमाकुर्व्वते ॥" भैष. । मूर्च्छाद्रव्यमानं यथा—मञ्जिष्ठा ५ तो. अन्येषाञ्च मात्रा मञ्जिष्ठाचतुर्थांशा इति ।

तैलवीजः । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११।

तैलसाधनम् । क्ली । कस्तूरिकायां । वै.निघ. । काकोल्यां । কাঁকলা । श.च. ।

तैलस्फटिकः । पुं । तृणमणौ । हे.च. ।

तैलस्यन्दा । स्त्री। भूमिकुष्माण्डे । काकोल्यां । श्वेतापराजितायाम् । वै.निघ. । [व.१२ ।

तैलाग(गु)रु । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.

तैलाङ्गः । पुं । वकुलवृक्षे । प.मु. ।

तैलाटी । स्त्री । वनषट्पदे । वरटायां । বোলতা । हे.च. । [শোলা । जटा. ।

तैलाम्बुका । स्त्री । तैलचोरिकायां । আর্-

तैलिनी । स्त्री । तैलपायिकायाम् । रा.नि.व. १९ । दशावर्त्त्याम् । श.मा. ।

तैलिग्याला । स्त्री । तैलिकगृहे । पानिघण्ट । इ.च. ।

तैलीनम् । क्ली । तिलक्षेत्रे । रा.नि.व.२ ।

तैलु(ल्व)कः । पुं । लोध्रे । च.द.पाण्डु-चि. । वा.चि.१७ । ।

तैलणपूगम् । क्ली । पूगफलविशेषे । मैल्लवत् इति भाषा । रा.नि.व.११ । See चक्कोटः ।

तैषः । पुं । पौषमासे । अम. ।

तोकः । पुं । बालके । त्रिका. ।

तोककः । पुं । चातकपक्षिणि । नीलकण्ठे । वै. निघ. । चातकपक्षिणि । अ.म. ।

तोक्मः (क्म:) । पुं । अपक्वयवे । हरितनिः-शूकयवद्रव्ये । जई । "तोक्मस्तु यवस्त्वहरितः ततः स्वल्पस्य कीर्त्तितः ।" सोऽतियवाद्धीनगुणः । भा. पू.१भ.धा.व. । पल्लवाद्यङ्कुरे । आगवतम् ।

तोड्मत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । ताऊई मा-छ । वै.निघ. ।

तोदः (नम्) । पुं, क्ली । सूचीव्यधनेनेव शूली-नेव वा व्यथायाम् । र.मा. । भा.म.१भ.वातरक्त. । तीव्रवेदनायाम् । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

तोदनः । पुं । फलशाकविशेषे । तत्फलं कषायं रूक्षं वातकफघ्नं । सु.सू.४६अ. । पक्वोर्वा लघु सं-ग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निकरञ्च । च.सू.२७अ. ।

तोदपर्णी । स्त्री । तोयपर्ण्याम् । पाना । कु-थान्यमिदं । सु.सू.४६अ. ।

तोमरधरः । पुं । अग्नौ । वै.निघ. ।

तोमरिका । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । श.र. ।

तोयम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । बालके । बाला । वै.निघ. ।

तोयकामः । पुं । जलवेतसे । मद.व.५ ।

तोयकुम्भा । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयगर्भः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

तोयजः । पुं । उशीरे । लामज्जके । वै.निघ. ।

तोयडिम्बः । पुं । घनोपले । धारा. ।

तोयदः । पुं । उशीरे । नागरमुस्तायाम् । वै. निघ. । मेघे । क्ली । घृते । मे. ।

तोयधरः । पुं । मुस्तायां । नागरमुस्तायाम् । सुनिषण्णकशाके । मेघे । मे. ।

तोयधिप्रियम् । क्ली । लवङ्गे । श.च. ।

तोयपर्णी । स्त्री । तृणधान्यविशेषे । गुणाः श्यामाकवत् । च.सू.२७अ. । वारिपर्ण्यां । पाना ।

तोयपाषाणजमलम् । क्ली । खर्परे । थ-पर । वै.निघ. । [नि.व.४ ।

तोयपिप्पली । स्त्री । कचटे । कँचड़ा । रा.

तोयपुष्पी । स्त्री । पाटलवृक्षे । श.मा. ।

तोयप्रष्ठा । स्त्री । पाटलवृक्षे । वै.निघ. ।

तोयप्रसादन(फल)म् । क्ली । कतकफले । निर्म्माल्य । र.मा. । [कुड़ । रा.नि.व.७ ।

तोयफला । स्त्री । वालुककर्कटिकायाम् । कँ-

तोयमञ्जरी । स्त्री । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

तोयमलम् । क्ली । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

तोयवती । स्त्री । अमृतवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

तोयवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । अमृतस्रवाल-तायाम् । चित्रकूटे रुदन्तीति ख्यातायाम् । अमृ-तवल्ली लता । कारवेल्लके । उच्छे । रा.नि.व.३ । महादुग्धायाम् । रा.नि.व.२३ ।

तोयवल्लिः । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

तोयवृक्षः । पुं । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयशाला । स्त्री । वारिशालायाम् ।

तोयशुक्तिका । स्त्री । जलशुक्तौ । जल का-टोई । रा.नि.व.१९ ।

तोयशूकः । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयसर्पिका । स्त्री । भेक्याम् । वै.निघ. ।

तोयसूचकः । पुं । मण्डूके । शब्दार्थकल्प. ।

तोयस्रावः । पुं । अपस्य नेत्रतो जलस्रावरो-गे । "अजलं पश्यतां व्यक्तं स्वच्छं स्रवति चक्षुषः । तोयस्रावीति तं विद्याद्विकारं मारुतात्मकम् ॥" अ.ह.३०अ. । जलस्रावे ।

तोयाधिवासिनी । स्त्री । पाटलवृक्षे । प.मु. ।

तोयापामार्गः । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

तोयोद्भवा । स्त्री । जलापामार्गे । वै.निघ.

तोदयम् । क्ली । शीतायाम् । रा.नि. ।

तोलः (कः) । पुं, क्ली । टङ्कपरिमाणे । १ তোলা । अशीतिरक्तिकमाने । ९६ रक्तिकमाने । प.प्र. । माषद्वयमाने । प्र.मा. ।

तोचम् । क्ली । वर्णमले । चिका. ।

तौतिकः । पुं, क्ली । शुक्तौ । ঝিনুক । प.मु. । मुक्तायाम् । रा.नि.व.१३ ।

तौषारम् । क्ली । तुषारजले । रा.नि.व.१४ ।

त्रपुकर्कटी । स्त्री । कर्कटिकाभेदे, त्रपुष्याम् । শশা । रा.नि.व.७ । [र.मा. ।

त्रपुटी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ছোট এলাচ ।

त्रपुलम् । क्ली । वङ्गे । रङ्गे । भ.हि. ।

त्रपुष(स)म् । क्ली । कर्कट्याम् । কাঁকুড় । प.मु. । क्षचिद्गति । কাল তেউড়ী । र.मा. । वङ्गे । रा.नि.व.१३ । त्रपुषीफले । শশা । भा. ।

त्रपुषतैलम् । क्ली । त्रपुषबीजोत्थतैले । শশা-বীজের তৈল । गुणाः—वातपित्तहरं केश्यं स्निग्धं गुरु शीतलञ्च । वा.टी.हेमा. । मधुरं गुरु शीतलं केश्यं कफपित्तघ्नं कान्तिजनकञ्च । रा.नि.व.१५ ।

त्रपुषा (षी, (सा, सी) । स्त्री । (Cucumis sativus. Syn. C. Hardwickii.) The cucumber. स्वनामख्यातफलशाकविशेषे । শশা গাছ । हिं खीरे, लघुखीरा, बालमखीरा । मं तौसीकर्कटी । कं तसेयकाथि । तें दोसकाय । उत्. काकुडि । ता. म. ... कोडवी । फलगुणाः—रुच्यं मधुरं शीतलं गुरु श्रमपित्तविदाहवान्तिघ्नं बहुमूत्रकरम् । रा.नि.व.७ । "त्रपुषं लघु नीलञ्च नवलट्तमदाहहृत् । स्वादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम् । तत्पाक्वं कफलं शीर्णं ... वातकफापहम् । तत्पक्वमम्लमुष्णं स्यात्पित्तलं कफवातनुत् । तद्वीजं मूत्रलं शीतं रुक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित् ॥" भा.भावप्र. । क्षचिद्गति । কাল তেউড়ী । र.मा. । महेन्द्रवारुण्याम् । रा.नि.व.३ । कर्कटिकायाम् । हे.च. ।

त्रपुसिनी । कर्कटिकायां । वै.निघ. ।

त्रपुस् । क्ली । वङ्गे । भा.म.४भ.कर्पुरी.चि.सु.सू. ३८ष.त्रप्वादिः । शीशके । रा.नि.व.१३ । मे. । प.मु. । पुं । त्रपुषलतायां । শশা গাছ ।

त्रप्वादिः । पुं । रङ्गादिसप्तधातुषु । त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलौहसुवर्णलौहमलानि । गुणाः:—गरक्रिमिहरः तृष्णाविषहृद्रोगपाण्डुमेहघ्नश्च । सु.सू. ३८ष. ।

त्रयी । स्त्री । सोमराज्यां । प्र.च. ।

त्र्यादिशाङ्गगुग्गुलुः । पुं । वातव्याधौ । भाङ्ग(भा)वा इति ख्यातं वस्तिद्रव्यं (अभावे सुला लशुनं बिल्वफलं वा) अश्वगन्धा हबुषा (হবুষফল) गुडूची (গুলঞ্চ) शतावरी गोक्षुरबीजं बीजताड़कबीजं रास्ना मुसली शटी यमानी शुण्ठी एषां प्र. चूर्णं १ प. शुद्धगुग्गुलुः १२ प. घृतं ६ प. । रस.र. । सा.कौ. । "भाङ्ग्य लशुने प्रोक्तः क्वापि बिल्वफले तथा ।" विश्व. ।

त्रसरेणुः । पुं । त्रिंशत्परमाणुात्मकमानभमाने । स जालान्तरगतरविकिरणेषु दृश्यते । "त्रसरेणुश्च विज्ञेयः त्रिंशता परमाणुभिः ।" प.प्र.१ख. ।

त्रायम् । क्ली । त्रायमाणालतायाम् । मे. ।

त्राया (यी) । स्त्री । त्रायमाणालतायां । বলা লতা বা ডুমুর । रा.नि.व.५ । मे. ।

त्रायन्ती । स्त्री । त्रायमाणायां । বলা ডুমুর । বন ভাঃলিয়া । रा.नि.व.५ । भैष.कुष्ठ चि.महाभल्लातकगुडे । सि.यो.सुर्व्याद्युते । "त्रायन्ती तु वरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा । ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥" भा. । च.द.रक्ता.ऋ.चि. । सि.यो.च.द.यक्ष्म.चि.जीवन्त्याद्युते । वात.ज्व.द्राक्षादिः । च.द.ज्वर.चि.पिप्पल्यादिघृते । मङ्गलमक्के । मेडुदोति लोके । वै.निघ.च्यवरी.चि.शलायाद्युते । च.द.शूल चि. ।

त्रायमाणा (णिका) । स्त्री । हिमवत्प्रसिद्धस्वनामख्यातमक्षुपे । বলাডুমুর, বলা লতা, বহুলা, বন ভাঃলিয়া । हिं त्रायमाणा । गुणाः—शीतमधुरा गुल्मज्वरकफरक्तघ्नी । भ्रमतृष्णाक्षयविषच्छर्दिघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

त्रायमाणादिः । पुं । पित्तज्वरघ्नविद्धकषायभेदे । च.द.ज्व.चि. । "त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च । किराततिक्तकं मुस्तं मधुकं सविभीतकम् ॥"

त्रासदष्टः । पुं । कुक्कुरदष्टरोगभेदे । यथा— "योऽकस्मात्त्रसते दष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः । जल-सन्त्राससन्नामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥" वा.उ.३८ अ. । [अ.मा. ।

त्रिंशत्पत्रम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । शालि फूल ।

त्रिकम् । क्ली । त्रिफलायां । त्रिकटुनि । त्रिम दे । (मुग्धबोधः) । कटिप्रान्तभागे । रा नि.व.१८। "स्फिक्कयोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं स-तम् ।" पुं । गोक्षुरके । शृङ्गाटके वै.निघ. ।

त्रिकग्रहः । पुं । वातरोगभेदे । त्रिकवेदना । च सू.२०अ. । [मा.नि. ।

त्रिकव्यापिनी । त्रि । वेदनया त्रिकव्यापिनि ।

त्रिकटः । पुं । शृङ्गाटके । गोक्षुरके । श.र. ।

त्रिकटु । क्ली । शुण्ठीपिप्पलीमरिचेषु । तें शु-ण्ठि पिप्पलि मिरियालु । गुणाः—दीपनं श्वास-कासघ्नं चर्मरोगगुल्मसेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीन-सादिकं हन्ति । भा. ।

त्रिकटुगुड़िका । स्त्री । प्रमेहपिड़कायाम् । त्रिकटु त्रिफला गुग्गुलु प्रत्येकं समभागः । गोक्षु-रक्वाथेन मर्द्या ।

त्रिकट्वादिवर्त्तिः । स्त्री । नेत्ररोगाधिकारे वर्त्तिः । "त्रीणि कटूनि करञ्जफलानि द्वे रजनी सह सैन्धवञ्च । बिल्वतरोर्वरुणस्य च मूलं वारिचरं दश्मं वदन्ति ॥" वारिचरः शङ्खनाभिः । रस.र. ।

त्रिकण्ट(क)म् । क्ली । कण्टकारी दुरालभा गोक्षुरकश्चेति द्रव्यत्रये । सि यो.सन्निपातज्वरे । ह-स्तीगन्धिकारीदुरालभासु । रा.नि.व.२२ । गुणाः —"त्रिकण्टकानां क्वाथः स्यात्पित्तज्वरविनाशनः । नेत्ररोगं वमिश्चैव मस्तकस्य रुजं तथा ॥" वै. निघ. । पुं । मत्स्यविशेषे । টাংরা মাছ, গাগর মাছ । चिकि. । गुणाः—पित्तघ्नः कफघ्नः रुच्यः लघुः दीपनश्च । राज.३प. । गोक्षुरके । र.मा. । च.द.ज्व.चि.यत्त्र.चि.नागबलाघृते । शृङ्गाटके । गुडूच्याम् । कण्टकार्य्याम् । शृङ्ग्याम् । वै.निघ. । स्नुहीवृक्षे । তেকাঁটা সিজ্‌ । श.च. । कण्टभ-जातीयकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

त्रिकण्टका । स्त्री । त्रिवृतायां । তেউড়ী । च.द.११अ. ।

त्रिकण्टकादिघृतम् । क्ली । मूत्रकृच्छ्राधि-कारे घृतम् । गोक्षुरः एरण्डमूलं कुशमूलं काश-मूलं शरमूलं इक्षुमूलं उलुपमूलं शतमूली कर्क-टिबीजं एषां प्र. स्वरसः ४ श. । स्वरसाभावे गो-क्षुरैरण्डमूलकुशादिपञ्चमूलं प्र. १४ प. ५ तो. २ मा. ७ र. । जलं ४४ श. शे. ११ श. । शतमू-लीरसः कर्कटीरसः इक्षुरसः प्र. १३ प. २ तो. ५ मा. ३ र. घृतं ४ श. । पाके सिद्धे प्रक्षेपः पु-रातनगुड़ः । सा.कौ. । त्रिकण्टकादीनां मिलित्वा ४४ प. वारि ४४ श. शे ११ श. शतावर्य्यादीनां रसः मिलितः ५ श. । रस.र. । भा. । गव्यघृतं ४ श. गोक्षुरादीनां प्र. २ श. क्वाथार्थजलं प्र. १६ श. शे. ४ श. । शतावरीक्षुकुष्माण्डानां स्वरसः प्र. ४ श. । प्रक्षेपः शर्करा २ श. । भैष. । [निघ. ।

त्रिकण्टाख्यः (कः) । पुं । शृङ्गाटके । वै.

त्रिकत्रयम् । क्ली । समत्रिकटुत्रिफलात्रिमदे ।

त्रिकत्रयादिलौहम् । क्ली । पाण्डुरोगे हि-तम् । शोधितमण्डूरं १ प. गव्यघृतं १ प. शर्करा १ प. मधु १ प. कान्तलौहं १ तो. त्रिकटु त्रिफ-ला मुस्तं चित्रकमूलं विड़ङ्गं एषां प्र. १ तो. एषां क्वाथेन लौहपात्रे ताम्रपात्रे वा सप्त भावयित्वा ततः घृतेन च सप्त भावयित्वा रौद्रे शिशिरे च स्थाप्यम् । सा.कौ. ।

त्रिकर्ष(र्षिक)म् । क्ली । नागरातिविषामु-स्तासु । শুঁট, আতইচ, মুতা । "नागरातिवि-षामुस्ता त्रयमेतत्त्रिकार्षिकम् ।" रा.नि.व.२१ ।

त्रिकशूलम् । क्ली । वातव्याधिभेदे । কটি-প্রান্তে শূল । लक्षणं—"स्फिक्कयोः पृष्ठवंशा-स्थ्नोर्यः सन्धिस्त्रिकं स्मृतं । तत्र वातेन या पीड़ा त्रिकशूलं तदुच्यते ॥ कारयेद्वालुकास्वेदं त्रिकशू-ली प्रयत्नतः । खट्वाधस्तात्करीषाग्निं धारयेत्सततं नरः ॥" भा.म.२भ. ।

त्रिकसन्धिः । पुं । स्फिक्कयोपृष्ठवंशास्थ्नोः स-न्धिस्थाने । च.शा.७अ. । [७अ. ।

त्रिकसन्ध्यस्थि । क्ली । त्रिकास्थीनि । च.शा.

त्रिकूट(लवण)म् । क्ली । सामुद्रलवणे । क-रकच लवण । प सु । र.मा. । द्रोणीलवणे । रा. नि.व.६ ।

त्रिकूटाञ्जयम् । क्ली । कासलवणे । वै.निघ. ।

त्रिकूर्च्चकम् । क्ली । व्रणविस्रावणार्थम् षडङ्गुलशस्त्रविशेषे । सु.सू.८अ. । "षडङ्गुलानि तथाष्टैव शस्त्राङ्गार्य्यं त्रिकूर्च्चकं । फलैरन्तर्मुखाकारैरङ्गुलैरन्वितं त्रिभिः । एकैकस्य फलस्यैषामन्तरं व्रीहिसम्मितं । वृन्तं पञ्चाङ्गुलायामङ्गार्य्यं रुचकभूषितं ॥" सु.टी.ड. । [त्रिधारक्षणे । वै.निघ. ।

त्रिकोणम् । क्ली । योनौ । शृङ्गाटके । पुं ।

त्रिकोणकः । पुं । गुण्ड्रक्षणे । रा.नि.व.८ ।

त्रिकोणफलम् । क्ली । शृङ्गाटके । पाणिफले । भा. पुं । त्रिधारक्षणे । वै.निघ. ।

त्रिकोणा । स्त्री । योनौ । शृङ्गाटकवृक्षे । वै.निघ. । [पुष्पे । श.च. ।

त्रिखम् । क्ली । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. । त्र-

त्रिगन्ध(क)म् । क्ली । त्वगेलापत्रेषु । वै.निघ. २भ.यह.चि.दाड़िमाष्टके । [रिकायां । मे. ।

त्रिगर्त्ता । स्त्री । मुक्तायाम् । वै.निघ. । घुघु-

त्रिगुणम् । क्ली । सत्त्वरजस्तमःसु ।

त्रिगुणाख्यरसः । पुं । वातव्याधौ रसः । गन्धकः १ भ. पारदः ८ भ. (मतान्तरे गन्धकः १ भ. पारदः २ भ.) मृद्वग्निना पक्वावतार्य्य सञ्चूर्ण्य च तेन समभागं हरीतकीचूर्णं मिश्रयेत् । रस. कौ. । अन्यः शूले—टङ्कणं (সোহাগার খই) मृगशृङ्गस्वर्णगन्धकरससिन्दूरं समभागं आर्द्रकरसेन पिष्ट्वा रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् । मात्रा १ मा. अनु. मधु । र.सा.सं. ।

त्रिजटा । स्त्री । बिल्ववृक्षे । तन्त्रम् ।

त्रिजात(क)म् । क्ली । मिलिततुल्यत्वगेलापत्रेषु । দারুচিনি, এলাচ, তেজপত্র সমভাগ । रा.नि.व.२२ । तें दालचीनीचक्क, एलक्कुलु, आकुपचेक । "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥" प.प्र.३ख. । गुणाः—"तद्द्वयं रोचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् । लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥" भा. ।

त्रिणम् । क्ली । तृणे । श.र. । [रोरी,चि. ।

त्रितयम् । क्ली । सन्निपाते । भा.म.४भ.त्रि-

त्रिदशा । स्त्री । गोधापदीलतायाम् । গোঁ-য়ালিয়া লতা । क.मु. । रक्तालुकाकालुकायाम् । वै.निघ. । यष्टिमधुनि । ग.द.१२ख. । [च. ।

त्रिद(दा)लिका । स्त्री । चर्म्मकषायाम् । श्र.

त्रिदशगोपः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ. ।

त्रिदशदारु । क्ली । देवदारुकाष्ठे । चि.क.कं. स्त्रीरो.चि. । [व.१० ।

त्रिदशमञ्जरी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.

त्रिदशवरभोज्यम् । क्ली । अमृते । चि.क. क.केशररसे ।

त्रिदशसर्षपः । पुं । देवसर्षपवृक्षे । वै.निघ. ।

त्रिदशाहारः । पुं । अमृते । हला. ।

त्रिदिवा । स्त्री । एलायां । गङ्गायां । वै.निघ. ।

त्रिदिवोद्भवा । स्त्री । स्थूलैलायाम् । বড় এলাচ । रा.नि.व.६ ।

त्रिदिवोद्भूता । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । वै.निघ. ।

त्रिदीप्यम् । क्ली । यमानीत्रये, यमानी खोरासानी अजमोदा च । वै.निघ.२भ.अर्शः चि.भल्लातकवट्याम् ।

त्रिदोषजः । त्रि । त्रिदोषजनिते ।

त्रिदोषदावानलकालमेघः । पुं । सन्निपातज्वरे रसः । हरितालपुटितवङ्गं मनःशिलापुटितशीषं शीषपुटितस्वर्णरौप्यताम्राणि प्रत्येकं पुनः हिङ्गुलपुटितानि कृत्वा प्र. समभागो ग्राह्यः एतत्समष्टितुल्यः पारदः गन्धकः तुल्यकश्च त्रियुक्तः (मतान्तरे उक्तद्रव्याणां प्र. एकैको भागः, गन्धकतुल्ययोः द्वौ भागौ) एकत्र निम्बुकरसेन सम्मर्द्य गोलकञ्च कृत्वा यथाविधि पुटेत् । अथ तत्र तुल्यभागं पुनः गन्धकं दत्त्वा चित्रकरसेन मर्दयेत् । तदनु षोडशांशं विषं सम्मिश्र्य पुनः तद्रससिक्तं कृत्वा पचेत् । अथ रोहितमत्स्यपित्तेन भावयित्वा रक्तिद्वयमिता वटी कार्य्या ।

त्रिदोषदावानलरसः । पुं । ज्वराधिकारे रसः । अर्कमूर्त्तिरसः यदि ताम्रपात्रे जम्बीरादिरसैः पुनरपि भावितः स्यात् तदा त्रिदोषदावानलो भवति । भैष. । [त्रिशिरे । वै.निघ. ।

त्रिदोषरोहिणी । स्त्री । वैद्योक्तिकगन्धे-

त्रिदोषसमम् । क्ली । समदोषत्रये । रा.नि.व.२२ ।

त्रिदोषसम्भव: । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।

त्रिदोषहारी (रस:) । पुं। ज्वराधिकारे रस: । "बलिशिलातालताम्रतुल्योदधिमलटङ्कनिकुम्भजाम्रताम्रं । दलितं मस्तिषपित्तस्त्रिधा स्याद्रुधिरगत: शिरसि त्रिदोषहारी ॥" र.चि.९स्त. ।

त्रिधातु: । पुं । गणपती । त्रिका. । क्ली । धातुत्रये ।

त्रिधारक: । पुं । स्नुहीभेदे । তেকাঁটা মনসা । गुणा:—स्नुहीसमो विशेषात् रसशिद्धिकर: । गुल्महरश्च । रा.नि.व.८ ।

त्रिधारकाण्डवल्ली । स्त्री । त्रिधारकाण्डवेल्लयाम् । তেশিরে উচ্ছে । वै.निघ. ।

त्रिधारस्नुही । स्त्री । त्रिधारवज्रीवृक्षे । তেকাঁটা সিজু । रा.नि.व.८ ।

त्रिनेत्ररस: । पुं। पित्तकासे रस: । ताम्रभस्म अभ्रभस्म तीक्ष्णलौहभस्म समभागम् । कासमर्दतालाम्लवेतसरसै: दिनैकं मर्द्दयित्वा द्विगुञ्जा वटी कार्य्या । रस.र. । अपर: परिणामशूले—टङ्कणं (সোহাগার খই) मृगशृङ्गं स्वर्णं रससिन्दूरम् एषां प्र. समभागं दिवा आर्द्रकरसेन पिष्टा गजपुटेन पचेत् । घृतमधुभ्यां सेव्यम् । रस.र. । अन्य: शोथे—पारद: गन्धक: भृष्टटङ्कणं ताम्रं लौहम् एषां प्र. समभागं आर्द्रकरसेन मर्दयित्वा लघुपुटे पचेत् । अनुपानं—एरण्डरस: अपामार्गरस: । अन्य: ज्वराधिकारे—पारदगन्धकताम्राणि समभागानि निर्गुण्डीरसै: दिनैकं मर्दयित्वा शुष्कीकृत्य मूषामध्यगतं वालुकायन्त्रे प्रहरत्रयं पचेत् । पर्णखण्डेन सेव्य: । र.चि.९स्त. । अपर: सन्निपातज्वरे—पारदगन्धकताम्राणि समभागानि द्रव्यत्रयतुल्यै: गव्यदुग्धै: शिग्रुरसैश्च दिनं सम्मर्द्य गोलकं कृत्वा खरातपे शुष्कीकृत्य च अन्धमूषागतं वालुकायन्त्रे प्रहरत्रयं पचेत् । र.चि.९स्त. । अन्यश्च सन्निपातज्वरे—रस: १ भ. गन्धक: १ भ. ताम्रं चतुर्थांशं सर्व्वतुल्येन गव्यदुग्धेन निर्गुण्डीरसेन शिग्रुरसेन च खरातपे दिनैकं मर्दयित्वा शोषयेत् । भा. । अपर: ज्वरघ्ने—जारितस्वर्णमाक्षिकं त्रिगुणं लौहं पारद: वङ्गं गन्धक: ताम्रम् अभ्रं समुद्रफेन: मिरिसलिका स्वर्णं शीषं चित्रकमूलं त्रिवृत् त्रिकटु त्रिफला शिग्रुबीजम् अजमोदा (রাঁধুনী) यमानी पिप्पलीमूलं भार्गी (বামনহাটি) कटुकं जीरकद्वयं जीरके एषां प्र. समभाग: आर्द्रकरसेन मर्द्य: । रस.र. । अपर: मूत्रकृच्छ्रे रसगन्धकवङ्गानां प्र. समभाग: । दूर्व्वायष्टिमधुगोक्षुरशाल्मलिरसैर्भावयित्वा भूधरयन्त्रे पक्वा च पुनस्तैर्भावयेत् । भा. २ र. । र.सा.सं. ।

त्रिनेत्रा (त्री) । स्त्री । वाराहीनामकन्दशाके । रा.नि.व.७ ।

त्रिपटु । क्ली। विड़सैन्धवकाचलवणेषु । वै.निघ. ।

त्रिपत्र: । पुं । कच्चालकन्दभेदे । रा.नि.व.७ । त्रिदलविल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ । क्ली । त्रिदलविल्वपत्रे ।

त्रिपत्रक: । पुं । पलाशवृक्षे । हे.च. ।

त्रिपदा । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

त्रिपदी । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । ছোট গোয়ালিয়া লতা । प.मु. । रा.नि.व.५ ।

त्रिपर्ण: । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

त्रिपर्णा । स्त्री । वनकार्पास्याम् । বন কাপাস । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । र.मा. । वनगञ्जायाम् । वै.निघ. । तिलपर्णिकाकन्दे । रा.नि.व.७ । शालपर्ण्याम् । भा.म.ख.१भ. ।

त्रिपर्णिका । स्त्री । यासक्षुपे । দুরালভা । रा.नि.व.४ । स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । तिलपर्णी मूरिङ्गल इति कोङ्कणदेशे अनूपदेशे च प्रसिद्धा । তিলকন্দ । तल्लक्षणं यथा—"अश्मारिपत्रसङ्काश: तिलविन्दुसमन्वित: । सक्षिग्धाधस्त्वभूमिस्थ: तिलकन्दोऽतिविस्तृत: ॥" गुणा:—मधुरा शीता श्वासकासघ्नी पित्तशमनी विषघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.७ । तच्छाकगुणा:—शार्कं गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति । मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥ च.सू.२७अ. ।

त्रिपर्णी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । भा. । वनकार्पास्याम् । प.मु. । "त्रिपर्णी कासशीविल्वै: ।" सूर्व्यायाम् । रा.नि.व.३ । आखुकर्णिकायाम् । वै.

निघ. । त्रिपर्णीकन्दे । তিনকন্দ । रा.नि.व.७ ।

त्रिपला । स्त्री । त्रिफलायाम् । भ.चि. ।

त्रिपात् । पुं । ज्वरे । वैद्यकम् ।

त्रिपादः । पुं । ग्रन्थिपर्णमूले । वै.निघ. ।

त्रिपादिका । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा. नि.व.५ ।

त्रिपादी । स्त्री । हंसपादीलतायां, कीटमारिकायाम् । वा.सू.१५अ.विदार्यादिः । "द्वे पञ्चके गोपसुता त्रिपादी ।" रक्तलज्जालुकायां । वै निघ. ।

त्रिपिबा (न्) । पुं । लम्बकर्णे छागे । वै.निघ. ।

त्रिपुटः (कः) । पुं । तालके । श.र. । गोक्षुरक्षुपे । प.मु. । मटर इति ख्यातद्विदलक्षुपे । र.मा. । शिम्बीधान्यभेदे । খেসারি-কলাই । हिं खेसारि । गुणाः—"त्रिपुटी मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् । कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा । किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥" भ.पू.१भ.धा.व । "रूक्षो विशोषी मधुरः प्रदिष्टः खायुं करोत्यस्थिगतं बलिष्ठं । विबन्धशूलभ्रमशोफकर्त्ता दाहार्शहृद्रोगविकारकारी ॥" च-चि.१५अ. । तत्सूपगुणाः—"त्रिपुटानां कलायानां सूपः स्वादुश्च वातलः । आध्मानशूलजनकः पित्तासृक्चिवान्निहा ॥" द्रव्यगुणः ।

त्रिपुटकी । स्त्री । श्वेतत्रिवृति । वै.निघ. ।

त्रिपुटा । स्त्री । अरुणत्रिवृति । रा.नि.व.६ । कर्णस्फोटालतायाम् । रा.नि.व.३ । त्रिकण्टके । लघुचणके । प.मु. । स्थूलैलायाम् । सूक्ष्मैलायाम् । रा.नि.व.६।२२ । वार्षिकमल्लिकायाम् । মল্লিকা বিশেষ । रा.नि.व.१०।२२ । जातीवृक्षे । गोक्षुरके । कुलत्थिकायाम् । वै.निघ. ।

त्रिपुटी (इन्) । पुं । एरण्डे । श.मा. । स्त्री । त्रिवृति । তেউড়ি । अ.टी.भ. ।

त्रिपुटीफलः । पुं । एरण्डवृक्षे । हारा. ।

त्रिपुरभण्डिका । स्त्री । रुद्रजटायाम् । भांट् इति भाषा । शैव.पानीयभक्तवध्याम् ।

त्रिपुरभैरवरसः । पुं । ज्वरे रसः । शुद्धविषं १ भ. टङ्कणक्षारः (সোহাগার খই) २ भ. गन्धकः ३ भ. हिङ्गुल (মত্যামরী নাম) ४ भ. दन्तीबीजं ५ भ. । दन्तीक्वाथेन मर्द्दयेत् । मात्रा १ र. । अनु. आर्द्रकरसः । रस.र. । रस.की. । अन्यः यथा—विषं १ भ. पिप्पली २ भ. मरिचं ४ भ. ताम्रं ५ भ. हिङ्गुलं ६ भ. आर्द्रकरसेन मर्द्दयेत् । मात्रा ॥० र. । भै.र.ज्व.चि. ।

त्रिपुरमल्लिका (मालिका) । स्त्री । क्षुद्रमल्लिकायाम् । रा.नि व.१० । त्रिका. ।

त्रिपुषा । स्त्री । त्रपुषायाम् । कृष्णत्रिवृति । श. च. । क्ली । त्रपुषफले । त्रपुषीबीजे । कुष्माण्डबीजे ।

त्रिपुष्पा । स्त्री । अतिबलायाम् । वै.निघ. ।

त्रिफला (ली) । स्त्री । Three myrobalans. फलत्रये । ত্রিফলা । सा चतुर्धा महती ह्रस्वा सुगन्धा मधुरा च । तयोर्महती आमलकादीनां प्रत्येकमत्रभागाः । तदुक्तं—"पथ्या विभीतकं धात्री त्रिफला महती स्मृता ।" सि.यो.पानीयकल्याणघृते । आमलकहरीतकीविभीतकेषु । रा.नि. व.२२ । द्वितीया—काश्मर्य्यमृद्वीकापरूषकफलेषु । গাম্ভার ফল, কিস্মিস্, পরুষ ফল । "ह्रस्वा काश्मर्य्यमृद्वीकापरूषकफलानि च ।" श्रीकण्ठः । त्रिफलायां द्रव्यत्रयं समभागं देयम् । एषा योगेषु प्रधाना । गुणाः—दीपनी पित्तकफघ्नी दृष्टिवर्द्धनी रुच्या मलशोधनी मेहकुष्ठविषमज्वरनाशिनी च । भा.पू.१भ. । महाकुष्ठविषमज्वरपित्तघ्नी च । रावणः । सुगन्धत्रिफला यथा—जातीफललवङ्गपूगेषु । मधुरत्रिफला यथा—द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरेषु ।

त्रिफलाघृतम् । क्ली । पाण्डुरोगे । गव्यघृतं ४ श. । पाकार्थं गोमूत्रं १६ श. । कल्कार्थं त्रिफला दन्तीत्रिवृत्मूलवचाकम्पिल्ल (কম্লাগুঁড়ি) मिलित शरावः । रस.र. । इदं स्वल्पम् ।

त्रिफलाद्यघृतम् । क्ली । नेत्ररोगाधिकारे घृतम् । गव्यघृतं ४ श. । क्वाथार्थं—त्रिफलारसः १२ श. स्वरसाभावे त्रिफला २ श. जलं ४८ श. शे. १२ श. । दुग्धं ४ श. । कल्कार्थं—त्रिफला त्रिकटु यष्टिमधु कटुकी पुण्डरीकं क्षुद्रैला विडङ्गं नागेश्वरं नीलोत्पलम् अनन्तमूलं श्यामालता रक्तचन्दनं हरिद्रा दारुहरिद्रा एषां प्र. २तो. । शा.कौ. भा. । इदं मध्यमम् । अपरं—गव्यघृतं ४ श. । क्वाथार्थं—त्रिफला २ श. वारि १६ श. शे. ४श । भृङ्गराजरसः ४ श. वासारसः ४ श. । छागदुग्धे

वासामूलं २ श. वारि १६ श. शे. ४ श.। शतमूलीरसः ४ श. छागदुग्धं ४ श. गुडूचीरसः ४ श. अभावे क्वाथः आमलकीरसः ४ श.। कल्कार्थं— पिप्पली शर्करा द्राक्षा हरीतकी आमलकी विभीतकं नीलोत्पलं यष्टिमधु काकोली गाम्भारीत्वक् कण्टकारी एषां मिलित्वा शरावः (১ সের)। भैष.। रस र.। इदं बृहत्। स्वल्पं यथा—घृतं ४ श.। क्वाथार्थं—त्रिफला ८ श. वारि ६४ श. शे. १६ श.। गव्यदुग्धं ४ श.। सन्ध्यायां तिमिरनाशार्थं पेयम्। अन्यत्—घृतं ४ श. शतावरीक्वाथः १६ श.। कल्कार्थं—त्रिफला यष्टिमधु १ श.। पाकशेषे मधु प्रक्षेपः १ श.। अन्यत् योनिरोगे— घृतं ४ श.। कल्कार्थं—त्रिफला झिण्टीद्वयं गुडूची पुनर्नवा श्योणाकः हरिद्रा दार्वी रास्ना अश्वगन्धा शतावरी एषां मिलितशरावः (১ সের)। गव्यदुग्धं १६ श.। भा.। [वृ.। भूरिप्र.।

त्रिबलिः । स्त्री । जठरावयवविशेषे। পেটের

त्रिबलीकम् । क्ली । गुदद्वारे, पायौ । हे.च.।

त्रिभङ्गी (ण्टी) (ण्डी) । स्त्री। त्रिवृतायां । তেউড়ী। प.मु.। "सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी हिता।" सि.यो.कास-चि.। अ.द.कास-चि.। सु.सू.४४अ.। चि.१७अ.।

त्रिभण्ड(द्र)म् । क्ली । मैथुने, सुरते । त्रिका.।

त्रिमण्डला । स्त्री । कृष्णसाध्यलूताविशेषे ।

त्रिमदः । पुं । विडङ्गमुस्तचित्रकेषु । "विडङ्गमुस्तचित्रैस्त्रिमदः।" प.प्र.२ख.त्रिकत्रयलौहे ।

त्रिमदहितयम् । क्ली । त्रिमदस्त्रिफला चेति द्वये । प्रयोगा.यक्ष.चि.कथादिलौहे ।

त्रिमधु । क्ली । मधुरत्रये, मधुघृतशर्करासु । रा.नि.व.२२। गुणाः—"मधुरत्रितयश्चाग्निदीपनं कान्तिदायकं। विषदोषं रक्तपित्तं तृष्णाञ्चैव विनाशयेत्॥" वै.निघ.।

त्रिमल्लभट्टः । पुं । योगतरङ्गिणीकारे । [मु.।

त्रियष्टिः । स्त्री । पर्पटे । ক্ষেৎপাবড়া । प.

त्रियामा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६। नील्यां। कृष्णत्रिवृति। उज्ज्वा.।

त्रिलवणम् । क्ली । सौवर्च्चलसैन्धवविडानीति लवणत्रये । चि.दी.सान्निपातिकज्व.। "मातुलुङ्गाद्रकरसं त्रिचित्रिलवणान्वितम्।" अ.द.ज्व.चि. नस्ये । रा.नि.व.२२ ।

त्रिलिङ्गगतिः । स्त्री । त्रिदोषजनाड्यां । भा.म.४भ.मु.रो.चि.। "त्रिलिङ्गगतिसौषिरी।"

त्रिलोहकम् । क्ली । स्वर्णरजततामेषु। सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रयमेतत्त्रिलोहकं। रा.नि.व.२२। गुणाः—त्रिलोहस्य गुणाः प्रोक्ताः पञ्चलोहसमा गुणैः। वै.निघ.। [च। सु.चि.२अ.।

त्रिवर्गः । पुं । त्रिकटुनि, त्रिफलायां, त्रिमदे

त्रिवर्गद्वितयम् । क्ली । त्रिफलात्रिमदे। ত্রিফলা ও ত্রিমদ। रस.र.कषायलौहे ।

त्रिवर्णकम् । क्ली । गोक्षुरके । त्रिफलायां । त्रिकटुके मे.। त्रिजातके। सु.सू.४४अ.।

त्रिवर्णकृत् । पुं। शरटे। কাঁকলাস। वै.निघ.।

त्रिवल्ली । स्त्री । इन्दीवरायां । वै.निघ.।

त्रिविक्रमरसः । पुं । अश्मर्य्यधिकारे रसः । ताम्रभस्म तुल्येन छागदुग्धेन पक्वा, छागदुग्धपक्वताम्रभस्म १ तो. पारदः १ तो. गन्धकः १ तो. निर्गुण्डी(নিশিন্দা)रसेन दिनं मर्द्दयित्वा गोलकं कृत्वा वालुकायन्त्रे दिनैकं पचेत्। शीते उद्धृत्य द्विगुञ्जा मात्रा देया। रस.र.।

त्रिविधायतनम् । क्ली । इन्द्रियार्थातियोगकर्म्मातियोगकालातियोगरूपेषु रोगाणां त्रिविधकारणेषु । च.सू.११अ.। [नि.व.१६।

त्रिवीजः । पुं । श्यामाके । শ্যামা ধান। रा.

त्रिवृतादिगणः । पुं । तदोषधीभागद्रव्यसमूहे । यथा—"त्रिवृता श्यामा दन्ती द्रवन्ती (ইন্দুরকাণী) सप्तला (চামরকষা) शङ्खिनी (শ্বেত বুহ্‌া) विषाणिका (কর্কটশৃঙ্গী, মেড়াশিঙে) गवाक्षी (গোমুক, রাখালশশা) छगलाण्डी (বিক্সতাড়ক) स्नुक् (মনসা সিজু) सुवर्णक्षीरी (ওষধিবিশেষ বা শিয়ালকাঁটা) चित्रकः किण्विही (আপাং) कुशः काशः तिल्वकः कम्पिल्लकः (কমলাগুঁড়ী) पाटला पूगः हरीतक्यामलकी विभीतकं नीलिनी (নীল) चतुरङ्गुलः (সোন্দাল) एरण्डः पूतिकः (করঞ্জ) महावृक्षः (তেকাঁটা সিজু) सप्तच्छदार्कज्योतिष्मत्यश्चेति अधोभागहराणि।" सु.सू.३८अ.।

त्रिवृतिका । स्त्री । त्रिवृतायां । रा.नि.व.६ ।

त्रिवृत् (ता, द्या) । स्त्री । (Ipomœa turpethum. Syn. Convolvulus turpethum.) Turpeth Root. स्वनामख्यातलतायाम् । তেউড়ী । हिं तरवद, निशोत, नकपतर, पिथोरी । मं तियड । कं तिगडे । तें ताखतेगड । ता. शिवदइ । वम्. फुट्कुरी, निशोथीर । सौ. गुणाः —कटुरुष्णा क्रमिश्लेष्मोदरार्त्तिकुष्ठकण्डूव्रणघ्नी विरेचने प्रशस्ता च । रा.नि.व.६। अरुणागुणाः—स्वादुः कषाया मृदुः रेचनी रूक्षा कटुका पित्तकफापहा च । राज. । च.द.विरज्व.चि. । कृष्णागुणाः—श्वेतायाः हीनगुणा विरेचनी तीव्रा मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षकारिणी च । श्वेतागुणाः—विरेचनी स्वादुः उष्णा वातघ्ना रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोफोदरघ्नी च । भा. । रेचनी अर्थात् विपक्वमविपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत् रेचयति च । शार्ङ्ग. । एषा रक्तमूलैव ग्राह्या । सु.सू.३८।३९अ. । त्रि.यो.सु.द.र.पि.त्रि. । त्रिवृतामोदके ।

त्रिवृत्पत्नम् । क्ली । वटपत्रे । रस.र. । वङ्गभल्लातके ।

त्रिवृत्पर्णी । स्त्री । हिलमोचिकायां । श.च. ।

त्रिवृन्तः । पुं । पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

त्रिवेला (ली) । स्त्री । त्रिवृतायां । তেউড়ী । रा.नि.व.६ ।

त्रिशङ्कुः । पुं । चातकपक्षिणि । त्रिका. । सुगन्धमार्ज्जारे । गन्धनकुले । वै.निघ. । विडाले । शलभे । मे. । खद्योते । श.मा. । [निघ. ।

त्रिशतपत्रम् । क्ली । पुण्डरीके । पद्म । वै.

त्रिशर्करा । स्त्री । गुडोत्पन्ना हिमोत्था मधुरा चेति मिलितशर्करायाम् । "गुडोत्पन्ना हिमोत्पन्ना मधुरा चेति मिश्रिता, त्रिशर्करा ।" रा.नि.व.२२।

त्रिशाखपत्रः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११।

त्रिशिखः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

त्रिशिखिदला । स्त्री । मालाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

त्रिशिरा । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

त्रिशूली (इन्) । पुं । पारदे । रस.र.कुष्ठ.चि.चण्डभैरवरसे । [द्र । शब्दकल्पद्रुमः ।

त्रिशृङ्गी (इन्) । पुं । रोहितमत्स्ये । রুই মা-

त्रिसन्धिः । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । कृष्ण কেলি । मं त्रिसन्धि । कं त्रिसञ्जि । यस्य कुसुमानि सन्धिकाले एव विकसन्ति । सा रक्तसितासितकुसुमभेदात् त्रिधा । परन्तु गुणैस्तुल्या । गुणाः—कफकासहरा रुच्या त्वग्दोषघ्नी च । रा.नि.व.१०।

त्रिसन्धिपुष्पदा । स्त्री। त्रिसन्धिवृक्षे । वै.निघ.।

त्रिसन्धी । स्त्री । शुक्लत्रिसन्धी । वै.निघ. ।

त्रिसन्ध्यम् । क्ली । त्रिसन्धिपुष्पे ।

त्रिसन्ध्यकुसुमा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

त्रिसन्ध्या । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

त्रिसमम् । क्ली । समभागा हरीतकी शुण्ठी गुडूची च । रा.नि.व.२२ । गुणाः—"समत्रयं रुचिकरं चक्षुष्यं मलशोधनम् । वातं पित्तं नाशयति ॥" वै.निघ. ।

त्रिसरः । पुं । तिलौदने । वै.निघ. । हे.च. ।

त्रिसरा । स्त्री । कृसरायाम् । "तिलतण्डुलमाषैश्च कृसरा त्रिसरेति ।" प.प्र.३ख. ।

त्रिसरी । पुं । यस्याश्वस्य सर्व्वाङ्गं भिन्नवर्णं बलं शिरः कृष्णं स त्रिसरी । "अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत् । त्रिसरी नाम स प्रोक्तः भर्त्तुः कुलविनाशनः ॥" ज.द.२अ. ।

त्रिसवनम् । क्ली। त्रिसन्ध्यस्नाने । च,शा.५अ.।

त्रिसिता । स्त्री । त्रिशर्करायां । रा.नि.व.२२।

त्रिसुगन्धम् (न्धि) । क्ली । मिलितसमभागत्वगेलापत्रेषु । रा.नि.व.२२ । च.द.वासावलेहे। गुणाः—"तदर्कैः मुखदुर्गन्धच्छेदघ्नी मलभि-ट्क्र: ।" भर्क्क: ।

त्रिसूत्रः (स्कन्धः) । त्रि । हेतुलिङ्गौषधज्ञानरूपे (आयुर्व्वेदे) । त्रीणि हेत्वादीनि सूत्राणि अस्मिन् । त्रयो हेत्वादयः स्कन्धा यस्य इति । च.सू.१अ. ।

त्रिधारम् । क्ली । धारकाले । रा.नि.व.२२ ।

समयवक्षारसर्जिक्षारटङ्गणक्षारेषु । कामाग्निसन्दी-
पनरसे । च.द. । [(लेथाड़ा गाछ । र.मा. ।

त्रिक्षुरः । पुं । श्वेतकोकिलाक्षवृक्षे । श्वेत कु-

त्रिक्षुरी । स्त्री । गोक्षुरे । वै.निघ.२भ.र.वि.
चि.कुष्माण्डावलेहे ।

त्रुटिः (टी) । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । छोट ए-
लाइच । रा.नि.व.६। वा.सू.१५अ.मुस्तादिः । "कुष्ठं
त्रुटी हैमवती ।" चि.क्र.क.चर्द्वी.चि. । च.द.रा.
य.चि.खदिराद्यचूर्णे । "त्रुटिसक्षणा ।" कट्फले ।
वै.निघ. । [मा. ।

त्रुटिवीजः । पुं । कच्वीवृक्षे । कचु गाछ । श.

त्रुटीद्वयम् । क्ली । सूक्ष्मैलायां स्थूलैलायाञ्च ।
वा.सू.१५अ. शिरोविरेचने । "त्रुट्यौ पृथ्वीका
शोधयन्तुत्तमाङ्गम् ।" [क्षतशूले ।

त्रैकटु । क्ली । त्रिकटुके । चि.क्र.क.स्त्री.चि.म

त्रैफलम् । क्ली । त्रिफलायाम् । श.चि. ।

त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः । पुं । ज्वराधिका-
रे रसः । पारदः हीरकं स्वर्णं रौप्यं ताम्रं लौहम्
अभ्रं मुक्ता गन्धकः शङ्खभस्म प्रवालं हरितालं मनः-
शिला प्र. समभागं चित्रकमूलक्वाथेन ७ दिनानि
भावयेत् । अर्कनिर्यासेन (आकन्देर आठा) नि-
र्गुण्डीरसेन श्वेतरसेन स्नुहीक्षीरेण (मनसार
आठा) च प्र. ३ दिनानि भावयित्वा पीतकपर्द-
काभ्यन्तरे दत्वा अर्कक्षीरेण टङ्कनं सम्मर्द्य तेन क-
पर्दकमुखानि संलिप्य अथ कपर्दकानि भाण्डमध्ये
संस्थाप्य भाण्डमुखं रुद्ध्वा बालुकायन्त्रेण पचेत् ।
शीते सचूर्णं चूर्णतुल्यं रससिन्दूरं तच्चतुर्थांशं वै-
क्रान्तञ्च सम्मिश्र्य त्रिवृद्रसेन ७ चित्रकमूलरसेन
च भावयेदयं देयम् । मात्रा ४ र. । भैष. ।

त्रैलोक्यडम्बररसः । पुं । नवज्वरे हितः ।
पारदः गन्धकः ताम्रं पिप्पली जैपालं कटुकी ह-
रीतकी त्रिवृत् मधुरतिन्दुकफलं, एषां प्र. समभागं
स्नुहीक्षीरेण मर्दयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । अनुपानं
मधु । अन्यः—रसः २ भ. गन्धकः ४ भ. अभ्रचि-
त्रकविडङ्गगुडूचीसारशोषकक्षारजीरकत्रिकटुसैन्धव
यवक्षाराणां प्र. १भ. निर्गुण्डीवीजपूररसेन मर्द-
येत् । मात्रा १ र. । घृतेन देयः । अन्यः वातव्या-
धौ—हीरकभस्म स्वर्णं विषं ताम्रकं कान्तलौहं

एषां प्र. १ तो. अभ्रभस्म ४ तो. रससिन्दूरं ७
तो. कुमारीरसेन मर्द्यः । र.सा.सं. ।

त्रैलोक्यविजया । स्त्री । भङ्गावृक्षे । सि-
द्धि गाछ । श.च. ।

त्रैलोक्यविजयापत्रम् । क्ली । विजयापत्रे ।
सिद्धि । (मदनमोदके, लक्ष्मीविलासरसे) ।

त्रैलोक्यसुन्दररसः । पुं । उदररोगे रसः ।
पारदः १ तो. गन्धकः २ तो. अभ्रं सैन्धवं विषं
कृष्णजीरकं विडङ्गं गुडूचीसारः वचा यवक्षारः प्र-
त्येकं ॥० तो. निर्गुण्डीरसेन वीजपूररसेन च दिनं
मर्दयित्वा शोषयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । घृतेन से-
व्यः । रस.चि.८अ. । अन्यः—रसः १ मा. गन्धकः
२ मा. कज्जलीकृत्य कुटजतालमूलीधुस्तूरकेशराज
(केशुठे)हस्तिघोषक(धुन्दुल)जयन्तीमण्डूकपर्णी-
नां (थुलकुड़ि) प्र. शाणमितपत्ररसेन खल्लयेत् ।
र.सा.सं. । [See सोमः ।

त्रैष्टुभः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९अ. ।

त्रोटकः । पुं । श्लेष्मप्रकृतिकीटविशेषे । See
कीटः । सु.कल्प.८अ. ।

त्रोटिः (टी) । स्त्री । पक्षिचञ्चौ । कट्फले ।
पचिपि । मत्स्यभेदे । मे. । [रा.नि.व.२२ ।

त्राञ्जनम् । क्ली । अञ्जनत्रितये । सूर्माद्यम् ।

त्राम्बकम् । क्ली । ताम्रे । तामा । रा.नि.व.
१३ । [व.११ ।

त्राम्बकफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.

त्राष्टकम् । क्ली । प्रसाधनार्थं जलरक्षणाधार-
विशेषे । सु.सू.४५अ. । पुं । राजिकायाम् । श्वेत
सरिषा । रस.र.सू.चि. ।

त्रासः । पुं । त्रिपुटक्षुपे । मटर गाछ । र.मा. ।
व्याघ्रनखे । नखीविशेष । रा.नि.व.१२ । स्त्री ।
शुक्लत्रिवृति । वै.निघ. । वार्षिकमल्लिकायाम् । म-
ल्लिका । रा.नि.व.१० ।

त्रासफला । स्त्री । मल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

त्र्याह्निकः । पुं । ज्वरविशेषे । यो ज्वरः तृतीये
दिने भवति । "तृतीयेऽह्नि तृतीयकः" इति । मा.
नि. । [वै.निघ. ।

त्र्यूषफलः (ला) । पुं स्त्री । ...

त्र्यूषर: । पुं । मागवीटे । त्रिका. ।

त्र्यू(त्र्यू)ष(ण)म् । क्ली । त्रिकटुनि । शुंठि पिप्पल मरिच । रा.नि.व.२२ । "पिप्पली शृङ्गबेरञ्च मरिचं त्र्यूषणं विदु: ।" प.प्र.१ख. ।

त्र्यूषणाद्यघृतम् । क्ली । यक्ष्मणां घृतम् । ग. व्यघृतं ८ प. । कल्कार्थं—त्रिकटु-त्रिफला-मिलितं पलं गुड़पलं जलं ३२ प. । "त्र्यूषणत्रिफलाकल्कं बिल्वमात्रे गुड़ात् पलं । सर्पिषोऽष्टपलं पक्वा मात्रां मन्दानिल: पिबेत् ॥" च.चि.१८अ. । अन्यत्कासे—"त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि च कषकम् । द्वे पाठे सरलं व्याघ्रीं स्वगुप्तां चित्रकं शटीं । ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीं । त्रिकण्टकां विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृताम् । प्रस्थं चतुर्गुणक्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ॥" कल्कार्थं--त्रिकट्वादीनां प्र.२ तो.दुग्धं १६श.घृतं ४ श. । च.चि.२२अ. ।

त्र्यूषणाद्यमण्डुरम् । क्ली । पाण्डुरोगे । त्रिकटु त्रिफला मुस्ता विड़ङ्ग चवी (चई) चित्रकमूलं दारुहरिद्रा गुड़त्वक् स्वर्णमाक्षी पिप्पलीमूलं देवदारु, एषां प्र.चूर्णं २ प. चूर्णसमष्टिद्विगुणं शुद्धमण्डुरं गोमूत्रं मण्डुरात् ८ गुणम् । गोमूत्रे मण्डुरं पक्वा घनीभूते चूर्णप्रक्षेपो देय: । भैष. ।

त्र्यूषणाद्यलौहम् । क्ली । स्थौल्याधिकारे । त्रिकटु त्रिफला चव्यं काचलवणं (कर्कच) सैन्धवलवणं विटलवणं सौवर्च्चललवणम् (सचल) अभ्रं सोमराजी लौहभस्म, एषां प्र.समभाग: । रस.र. ।

त्र्यूष्णम् । क्ली । त्र्यूषणे । वै.निघ. ।

त्वक् । स्त्री । वल्कले । छाल । मे. । इन्द्रियविशेषे । स्पर्शेन्द्रिय । गुड़त्वचि । दारुचिनि । रा.नि.व.६ । तालीशपत्रे । वै.निघ. । चर्म्मणि । चामड़ा । यथा—"क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा सन्तानिका भवेत् । पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसस्तथा त्वच: । पूर्व्वावभासिनी तासां सिध्मस्थानञ्च सा स्मृता ॥ शरीरे षट् त्वच:—तद्यथा—उदकधरा असृग्धरा सिध्मकिलाससम्भवाधिष्ठाना कुष्ठसम्भवाधिष्ठाना चर्म्मकीलविद्रधिसम्भवाधिष्ठाना यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तम: प्रविशति यां चाप्यधिष्ठाय अरूंषि जायन्ते पर्व्वसन्धिषु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानीति षट् त्वच: एता: षडङ्गं शरीरमवतत्य तिष्ठन्ति ।" च.शा.७अ. । सुश्रुतस्तु सप्त त्वच आह । १म्अवभासिनी २ लोहिता ३ श्वेता ४ ताम्रा ५ वेदिनी ६ रोहिणी ७ मांसधरा चेति । तत्र १मा सर्व्ववर्णानवभासयति, व्रीहे: अष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकाधिष्ठाना । २या व्रीहे: षोड़शभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना । ३या द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदलाधिष्ठाना । ४र्थी अष्टभागप्रमाणा किलासकुष्ठाद्यधिष्ठाना । ५मी पञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना । ६ष्ठी व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्याद्यधिष्ठाना । ७मी व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यधिष्ठाना च । सु.शा.४अ. ।

त्वक्खदुर: । पुं । व्रणे । द्वारा. । [यह.चि. ।

त्वक्कन्द: । पुं । वनशूरणे । बुनो ओल । भैष.

त्वक्छद: । पुं । क्षीरीशवृक्षे । क्षीरकञ्चुकी । र.मा. । [चर्म्मकीले । वै.निघ. ।

त्वक्तरङ्ग: (क:) । पुं । वल्याम् । रा.नि.व.१८ ।

त्वक्पञ्चकम् । क्ली । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलेषु । रा.नि.व.२२ ।

त्वक्पत्रम् । क्ली । दारुचिनीविशेषे । कलमि दारुचिनि । तेजपत्रे । मे. । पुं । हिङ्गुवृक्षे । वै. निघ. ।

त्वक्पत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । हिङ्गुवृक्षे । तमालपत्रे । वै.निघ. । कारव्याम् । कृष्णजीरा । मे. ।

त्वक्पाक: । पुं । शुक्ररोगे । तल्लक्षणं यथा— "पित्तरक्तकृतो ज्ञेय: त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।" सु.नि.१४अ. । [सि । फूलो । है.च. ।

त्वक्पुष्पम् । क्ली । रोमाञ्चे । त्रिका. । किला-

त्वक्पुष्पिका । स्त्री । सिध्मायाम् । छिम् । श्वित्रकुष्ठे । किलासे । धवल, फूलो । त्रिका. ।

त्वक्पुष्पी । स्त्री । श्वित्ररोगे । किलासे । धवल, फूलो । जटा. ।

त्वक्शून्यता । स्त्री । स्पर्शाज्ञतायाम् । "स्पृश्यमाना त्वचा या तु शीतोष्णं मृदु कर्कशं । न जानाति बुधैस्त्वक्सा शून्येति परिकीर्त्यते ॥" निदा. ।

त्वक्सार: । पुं । वंशवृक्षे । भगगाछ । रा.नि.

व.४। रक्तवंशे। रा.नि.व.७। वंशलोचनायाम्। বংশলোচন। गुड़त्वचि। सु.सू.४४ष.। वंशे। अम.।

त्वक्सारनिर्यासविषम् । क्ली। स्थावरविषभेदे। यस्य त्वक्सार: निर्यासश्च विषम्। तानि सप्त यथा—अन्त्रपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भनन्दनवराटकानीति। "त्वक्सारनिर्यासविषैः कपयुक्तैर्भवन्ति हि। आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवा: ॥" सु.कल्प.२ष.। [नि.व.४।

त्वक्सारभेदिनी । स्त्री। क्षुद्रचुञ्चुक्षुपे। रा.

त्वक्सारा । स्त्री। वंशरोचनायाम्। रा.नि.व.६। [লেবুর গাছ। भा.।

त्वक्सुगन्धः । पुं। नागरङ्गवृक्षे। নারাঙ্গা।

त्वक्सुगन्धा (न्धिका) । स्त्री। सूक्ष्मैलायाम्। एलवालुके। वै.निघ.। जटा.। [निघ.।

त्वक्स्वाद्वी । स्त्री। त्वक्सारे। দারুচিনি। वै.

त्वक्स्वापः । पुं। स्पर्शज्ञतायाम्। निदा.।

त्वक्चीरम् । क्ली। तवक्षीरे, वंशलोचनायां। वै.निघ.२भ.कास-चि.। [याम्। रा.नि.व.६।

त्वक्चीरी । स्त्री। चीरशुक्लायां, वंशरोचना-

त्वगङ्कुरः । पुं। रोमाञ्चे। त्रिका.।

त्वगाचीरा (री) । स्त्री। वंशलोचनायाम्। जटा.। अम.। [रा.नि.व.१८।

त्वगूर्म्मिः । स्त्री। वल्याम्, मांसलोलतायाम्।

त्वग्गन्धः । पुं। नागरङ्गवृक्षे। নারেঙ্গা। रा.नि.व.११। [त्वि। रा.नि.व.१८।

त्वग्जम् । क्ली। रक्तधातौ। রক্ত। केशे, रो-

त्वग्दोषः । पुं। चर्म्मरोगे, शीतपित्तोदर्दकुष्ठकोठादौ। চর্ম্ম রোগ, কোঠাদি। निदा.।

त्वग्दोषापहा । स्त्री। सोमराज्याम्। रा.नि.व.४।

त्वग्दोषारिः । पुं। हस्तिकन्दे। रा.नि.व.७।

त्वग्भी । स्त्री। चर्म्मचटके। চামচিকি। वै.निघ.।

त्वग्भेदः । पुं। व्रणे। वै.निघ.।

त्वचम् । क्ली। गुड़त्वचि। দারুচিনি। गुणा: —गुरु शीतं कफकासघ्नं शुक्रामशमनं कण्ठशोषनघ्न। रा.नि.व.६। सि.यो.र.पि.चि.खण्डखाद्यलौहे।

त्वचा । स्त्री। मिष्टवल्कले। দারুচিনি। श.र.।

त्वचाङ्गः । पुं। नागरङ्गवृक्षे। रा.नि.व.११।

त्वचापत्रः । पुं। हिङ्गुवृक्षे। क्ली। त्वचायाम्। দারুচিনি। श.र.।

त्वचिसारः । पुं। वंशे। मद.व.७।

त्वचिसुगन्धा । स्त्री। क्षुद्रैलायाम्। हारा.।

त्वच्यगणः । पुं। त्वक्प्रसाधनवर्गे तैलादौ। यथा—"तैलन्तु नवधा प्रोक्तं वाकुची चक्रमर्दकं। स्थौणेयं पर्पटी सूक्ष्मा त्वच्योऽयं गण उच्यते ॥" धर्क.।

त्वरारोहः । पुं। पारावते। वै.निघ.।

त्वरितका । स्त्री, पुं (क:)। शीघ्रपाकिशालिधान्यभेदे। सु.सू.४६ष.।

त्वष्ट(ष्ट्र)म् । क्ली। ताम्रे। वै.निघ.।

त्वष्टा (ष्ट्री) । स्त्री। ब्राह्मीशाके। वै.निघ.।

त्वाचम् । क्ली। त्वक्तैले। দারুচিনির তেল। गुणा:—"वह्निमदानिलहरमाध्मानाक्षेपनाशनम्। वान्त्युत्क्लेशप्रशमनं संग्राहि दशनार्त्तिभित्। त्वाचं तैलं रज:स्रावि तोये क्षिप्रं निमज्जति।" धचि.।

थ

थः । पुं। पर्व्वते। ली.। रोगविशेषे। भक्षणे। श.र.।

थुत्कारः । पुं। निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दे।

थुथुकृत् । पुं। पक्षिविशेषे। ধুকুলি পাখী। वै.निघ.।

थोड़नम् । क्ली। आच्छादने। वै.निघ.।

थौनेयकः । पुं। ग्रन्थिपर्णे। গাঁটিয়ালা। च.चि.१४ष.अणुतैले। च.द.विष.चि.।

द

दंशः । पुं । दन्ते । इ.च. । मक्षिकाविशेषे । ডাঁশ । অম. । शीभाञ्जनवृक्षे । मदिषे । सर्पचते । मर्म्मणि । विश्व. । त्रिका. । वै.निघ. । दंशने । मे.।

दंशकः । पुं । कर्कटे । कुकुरे । वै.निघ. । मक्षिकायाम् । ডাঁশ । হারা. ।

दंशनम् । क्ली । दन्तेन कर्त्तने । কামড়ান । इ.च. ।

दंशनाशिनी । स्त्री । तैलकीटे । वै.निघ. ।

दंशभीरुः (कः) । पुं, स्त्री । मत्कुणे । महिषे । त्रिका. । [रा नि.व.७ ।

दंशमूलः । पुं । शियुवृक्षे । সজিনা গাছ ।

दंशवदनः । पुं । कङ्कपक्षिणि । वै.निघ. ।

दंशिका । स्त्री । वनमक्षिकाविशेषे । ডাঁশ মাছি, রোঁয়ানী । वै.निघ. ।

दंशी (इन्) । पुं, स्त्री । कुकुरे । वै.निघ. । वनमक्षिकायाम् । क्षुद्रदंशी । রোঁয়ানী । অম. ।

दंष्टः । पुं । शूकरे । प.मु. ।

दंष्टकम् । क्ली । सर्पदंशविशेषे ।

दंष्ट्रा । स्त्री । दृढ़दन्ते । দাঁড়া । इ.च. । विषदन्ते । वै.निघ. । [निघ. ।

दंष्ट्रायुधः (ष्ट्रास्त्रः) । पुं । वनशूकरे । वै.

दंष्ट्रिका । स्त्री । दाढ़िकायाम् । इ.च. ।

दंष्ट्री (इन्) । पुं,स्त्री । वन्यशूकरे । अम. । सर्पे । श.र. ।

दकम् । क्ली । जले । त्रिका. । वा.चि.१अ. ।

दकलावणिकः । पुं । यूषविशेषे । "मातिमांसाल्पनुवसा दकलावणिकाः स्मृताः" । अन्यच्च "अल्पमांसपटुस्नेहा दकलावणिकाः स्मृताः ।" वा. टी.१अ.अरुण: ।

दकोदरम् । क्ली । उदररोगभेदे । जलोदरी । "यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढ़ः । पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि । स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं महत् सम्परिवृत्तनाभि भृशोन्नतं पूर्णमिवाम्बुना च । यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥" सु.नि.७अ. ।

दग्धकः । पुं । महाशतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

दग्धकाकः । पुं । डोमकाके । ডোম কাক । इ.च. ।

दग्धभूमिजशालिः । पुं । दग्धक्षेत्रजशाली । गुणाः—"दग्धायामवनौ जाताः शाल्मयो लघुपाकिनः । किञ्चित्सतिक्ता मधुराः पाचना बलवर्द्धनाः ॥" रा.नि.व.१६ । "दग्धग्रामाचले जाताः शालयो लघुपाकिनः । सुपथ्या बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षिणः ॥" अत्रि.१५अ. ।

दग्धमत्स्यः । पुं । अग्निदग्धमीने । পোড়া মাছ । तस्य विवरणम् । "पलाशैर्वेष्टितो मत्स्यः कर्द्दमेन च लेपितः । दग्धोऽङ्गारैः सलवणो दग्धमत्स्यः प्रकीर्त्तितः ॥" वैद्यकम् । गुणाः—"दग्धमत्स्यो गुरुर्वृष्यो बृंहणः प्राणवर्द्धनः । क्षीणशुक्राश्च ये केचित् भग्नजर्ज्जरिताश्च ये । नित्यं स्त्रीसेविनो ये च क्षीणतेजस एव च । दग्धमत्स्यो हितस्तेषां सतैललवणान्वितः । तस्माद्धीनगुणः किञ्चिद्भृष्टमत्स्य उदाहृतः ॥" राज. । [रा.नि.व.१० ।

दग्धरुहः । पुं । तिलकवृक्षे । তিল গাছ ।

दग्धरुहा । स्त्री । दग्धावृक्षे । हिं कुकरौंधा रा.नि.व.६ । [वै.निघ. ।

दग्धवर्णकः । पुं । रोहिषतृणे । রামকর্পূর ।

दग्धक्षीरम् । क्ली । वैकाल्पमणौ । भैष.ज्व.पानीयभक्तवट्याम् ।

दग्धा । स्त्री । कुकरौंधा इति ख्याते प्रसिद्धे वृक्षविशेषे । गुणाः—कषाया उष्णा वातकफघ्नी अग्निदीपनी पित्तकोपनी च । रा.नि.व.६ ।

दग्धास्यः (ख्याङ्गः) । पुं । कुमारिवृक्षे । লঙ্কামরিচ গাছ । प.मु. ।

दग्धाङ्गः । पुं । तिलकपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

दग्धिका । स्त्री । दग्धायाम् । कुकरौंधा इति ख्याते । रा.नि.व.६ । दग्धान्ने । धरः वा আঁকাভাত । চাঁচী इति केचित् । भ. ।

दंष्ट्रिका । स्त्री । अग्निदग्धेष्टकायाम् । पाका इट, झामा । हारा. ।

दण्डः । पुं । ४ हस्तमाने । अश्वे । यष्टिकायाम् । लाठी, छड़ि ।

दण्डकः । पुं । वातव्याधिविशेषे । तल्लक्षणं – "पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणिस्तम्भातिमारुतः । दण्डवत् स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥" भा. । मरे । सु.कल्प.७अ. । वा.उ.५.अ. ।

दण्डकन्दः (कः) । पुं । धरणीकन्दे । रा.नि.व.७ । [काक । हे.च. ।

दण्डकाकः । पुं । स्वनामख्यातकाके । दाँड़

दण्डधारणम् । क्ली । यष्टिधारणे । गुणाः – "श्वनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहं । श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते । सत्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनं । अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नम् ॥" सु.चि.२४अ. । स्खलतः सम्प्रतिष्ठानम् अवष्टम्भनं शत्रुवारणं भयघ्नमायुष्यञ्च । राज. ।

दण्डपातः (ती) (इन्) । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं –"नक्तं दिवा न निद्रामुपैति गृह्णाति मूढ़धीर्नभसः । उत्थाय दण्डपाती भ्रमातुरः सर्व्वतो भ्रमति ॥" भा.म.१म. ।

दण्डपालः । पुं । अर्द्धशफरमत्स्यविशेषे । डान्‌कोणा माछ । हारा. ।

दण्डपालकः । पुं । दण्डमत्स्ये । डानकोणा माछ । शकुलमत्स्ये । शउल माछ । हारा. ।

दण्डपाली । स्त्री । तुलायन्त्रे । दाँड़िपाल्ला । च.सू.१५अ. ।

दण्डबालाधः । पुं । हस्तिनि । श.र. ।

दण्डमत्स्यः । पुं । स्वनामख्यातमत्स्ये । दाँड़िका माछ । हिं दण्डारी । गुणाः –"दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तकफं हरेत् । वातसाधारणः शीतः शुक्रलो बलवर्द्धनः ॥" भा. । कफवायुपित्तघ्नः तिक्तः लघुश्च । राज.१५. । [वै.निघ. ।

दण्डमातङ्गः । पुं । तगरे, पिण्डीतगरे ।

दण्डयामः । पुं । दिवसे । वै.निघ. ।

दण्डवृक्षः (कः) । पुं । स्नुहीवृक्षे । सिजू गाछ । रा.नि.व.८. ।

दण्डहस्तः (स्ती) (इन्) । पुं । तगरपुष्पे । टगर फूल । रा.नि.व.१०।१२ । पिण्डीतगरे । तगरपादिका । वै.निघ. ।

दण्डा । स्त्री । नागबलायाम् । वै.निघ. ।

दण्डापतानकः । पुं । वातव्याधिभेदे । लक्षणम् – "कफान्वितो यदा वायुर्धमनीष्वेव तिष्ठति । स दण्डवत्स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः ॥" सु.नि.१अ. ।

दण्डालुः । पुं । स्वनामख्यातालुविशेषे । थाम आलू । प.मु. । "ताम्बूलपाचा दण्डालु"रिति । द्रव्याभिधानम् । [क्लीवे तत्रै । रा.नि.व.१५ ।

दण्डाहतम् । क्ली । पादजलेन त्रिभागदधि-

दण्डिकः । पुं । दण्डमत्स्ये । डानकोणा माछ ।

दण्डिका । स्त्री । श्योणाकवृक्षे । वै.निघ. ।

दण्डी (इन्) । पुं । दमनकक्षुपे । दना । रा.नि.व.१० ।

दण्डोत्पलम् । क्ली । वृक्षविशेषे । दण्डकलस, डानकुनि, डानपोला । हिं डानिकुहड़े । सं सहदेवी । तच्च पीतश्वेतरक्तपुष्पभेदेन त्रिधा भवति । र.मा. । गुणाः—श्वासकासक्षयघ्नम् अग्निदीप्तिकरञ्च । राज. ।

दण्डोत्पला । स्त्री । पीतपुष्पदण्डोत्पले । डानपाला, डानकुनी । र.मा. । भैष.अ.पि.चि.वृहत् कुवलीगुड्याम् । "दण्डोत्पलाया मूलानि ।" सा.कौ.दूर्व्वाद्यतैले । वै.निघ.अजी.चि.भल्लातकलेहे ।

दत् । पुं । दन्ते । श.च. ।

दद्रुः (कः) । पुं । क्षुद्रकुष्ठभेदे । दाद । लक्षणं यथा—"सकण्डूरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ।" मा.नि. । (कः) कच्छपे । श.र. ।

दद्रु(द्रू)घ्नः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । चाकन्दा गाछ । रा.नि.व.४ । भा.कुष्ठ.चि. ।

दद्रुघ्नपत्रम् । क्ली । दद्रुमर्द्दपत्रे । श.चि. ।

दद्रु(द्रू)णः । त्रि । दद्रुरोगिणि । अम. । भ.टी.र. । [नी । तैलिनीकीटे । रा.नि.व.१९ ।

दद्रुनाशिनी । स्त्री । वृक्षविशेषे । शाकमर्द्द-

दद्रुमर्द्दी (इन्) । पुं । (Cassia alata.)

दद्रुरुजचविशेषे। दादमर्द्दनी ओषधिविशेष। हिं दादमर्दन। तैं सिमचविसि। उत्. आदुमारि। मा. सिनदश्चगति। "चगदी दद्रुमर्दी स्यात् कौठारिश्चाङ्गसुन्दर:।" इति विश्वित्तव्यम्।

दद्रुरोगी (इन्)। त्रि। दद्रुरोगयुक्ते।

दद्रू:। पुं। दद्रुरोगे। च.टी.भ.।

दधि। क्ली। श्रीवासे। सरल निर्यास। वसने। भ.र.। कपित्थे। वै.निघ.। दुग्धविकारे। महे। हिं दही। मं दहिं। कं मोसरु। तद्भेदा: —मन्दकदधि मधुरदधि मधुराम्लदधि अम्लदधि अत्यम्लदधि चेति। "चादौ मन्दं तत: स्वादु स्वाद्वम्लञ्च तत: परं। अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा॥" तत्स्वरूपगुणा:—"मन्दं दुग्धं यदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्। मन्दं स्यात्सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत्। यत्सम्यक् घनतां यातं व्यक्तस्वादुरसं भवेत्। अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विज्ञेयदाहृतम्। स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेद:कफापहं। वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनं। स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत्। स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेया: सामान्यदधिवर्जनै:। यत्तिरोहितमाधुर्य्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम्। अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनं। तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत्। अत्यम्लं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम्॥" इति। नि:सारदुग्धदधिगुणा:—"असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं गुरु। विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम्। दधि पक्वं दुग्धभवं रुच्यं स्निग्धं गुणोत्तमं। पित्तानिलापहं सर्व्वधात्वग्निबलवर्द्धनम्। सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित्। सगुडं वातनुद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु॥" भा.पू.२भ.द.व.। भा.। "न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यधिकशर्करं (अघृतशर्करम्)। नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना।" इति। रात्रिदधिसेवननिषेधविधौ। भा. पू.२भ.। चर.। सु.। "पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे। अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते। रक्तपित्तविकारेषु कफोत्थेषु न तद्धितं। ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयान् क्रमात्। प्राप्नुयात् कामलाञ्चापि विधिं हित्वा दधिप्रिय:॥" राज.२प.। दधिविशेषगुणा:—स्वस्वपर्य्यायेषु मन्तव्या:। सुश्रुतात्वम्लमन्दजातभेदेन त्रिविधं ... दासकृतभेदा:। सा. गुणा: —अम्लविपाकं संग्राहि गुरु उष्णगुणं वातघ्नं शुक्रमेदोबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निवर्द्धकं मुखरोचकं शोथकरम् अरुचिघ्नं विषमज्वरमूत्रकृच्छ्रपीनसघ्नञ्च। मन्दकम् अनभिव्यक्ताम्लं दधि, मलमूत्रनि:सारकं विदग्धपाकं त्रिदोषवर्द्धकञ्च। मधुरदधि कफकरं बलकरं मेदोवर्द्धकञ्च। तृतीयं दधिसामान्यगुणम्। चतुर्थमाग्नेयं पित्तरक्तकफवर्द्धकञ्च। पञ्चमं दन्तहर्षरोमाञ्चकण्ठदाहकरञ्च। वा.सू.५भ.। शारददधिगुणा:—"शारदं दधि गुर्व्वम्लं रक्तपित्तविवर्द्धनं। शोफतृष्णाज्वरार्त्तानां करोति विषमज्वरम्।" हेमन्तदधिगुणा: —"गुरु स्निग्धं सुमधुरं कफकृद्बलवर्द्धनं। वृष्यं शैत्यञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिवृद्धिदम्॥" वसन्तदधिगुणा:—"वातलं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदम्लं कफात्मकं। बलकृद्वीर्य्यकृच्छीतं वसन्ते न प्रशस्यते॥" ग्रीष्मदधिगुणा:—"लघु चाम्लं भवेद्ग्रीष्मे चात्युष्णं रक्तपित्तकृत्। शोषभ्रमपिपासाकृत् दधि प्रोक्तं न ग्रैष्मिके॥" तथा—"दध्यम्लं गुरुवातदोषशमनं संग्राहि मूत्रावहं बल्यं शोफकरञ्च रुच्यशमनं वह्नेश्च शान्तिप्रदं। कासे श्वास अपीनसेषु विषमे शीतज्वरे स्याद्धितं रक्तोद्रेककरं करोति सततं शुक्रस्य वृद्धिं पराम्॥" रा.नि.व.१५। स्वादु हृद्यं रोचनं माङ्गल्यञ्च। राज.। दधिसर:। दद्येर माथा। "दध्नस्तूपरि यो भागो घन: स्नेहसमन्वित:। स लोके सर इत्युक्त:......। सर: स्वादुगुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशन:। साम्लो वस्तिप्रशमन पित्तश्लेष्मविवर्द्धन:॥" भा.। दधि नवधा गव्यादिभेदेन—अग्निमान्द्यकरं कासश्वासशीतज्वरेषु हितञ्च। लवणमरिचघृतशर्करामुद्गामलकपुष्परसहीनं न नित्यमश्नीयात्। तथा शरदि वसन्ते ग्रीष्मे रात्रौ कफविकारे पित्तदोषे च नाद्यात्। इति दधिवर्ज्यस्थानम्। त्रिकटुयुतं सर्षपचूर्णमिश्रं दधि कफघ्नं वातघ्नमग्निदीपनञ्च। तुहिनशिशिरकाले चातिपथ्यं देहदार्ढ्यं कान्तिञ्च करोति। इति संयोगदधिसेवनकाल:। "दधि मधुरमीषदम्लं मधुराम्लं का हितं न चातुराणां। यावद्यावन्मधुरं दोषहरं तावदुक्तमिदम्।" रा.नि.व.१५।

दधिक:। पुं। श्रीवेष्टकद्रवे। सरल,शालाई। हिं शालाइ। अ.द.१२भ.।

दधिकूर्चिका। स्त्री। दध्ना सह पक्वे पयसि।

छाना। र.मा.। "दध्ना सह पयः पक्वं सा भवेद्दधिकूर्चिका।" प.प्र.२ख.। अत्र दधि दुग्धं समानं भाव्यम्। गुणाः—"वातघ्नी ग्राहिणी वल्या दुर्जरा दधिकूर्चिका।" राज.।

दधिचारः । पुं। दधिमन्थनदण्डे। द्वारा.।

दधिजम् । क्ली। दधनि। नवनीते। रा.नि.व.१५। [रा.नि.व.१५।

दधिजलम् । क्ली। मस्तुनि। दयेर माठ।

दधित्थः । पुं। कपित्थवृक्षे। र.मा.। च.सू.४अ.। क्ली। कपित्थफले। ज.द.१२अ.। सि.यो.सुतदाह-चि.। च.द.विदार्यादिलिपे। "दधित्थं बीजपूरकम्।"

दधित्थाख्यः (ख्यः) । पुं। धूपविशेषे, सरलद्रवे। लोवान् इति लोके। र.मा.।

दधिनाम (कम्) । क्ली। कपित्थफले। कयेत् बेल। सि.यो.हिक्काश्वास-चि.। "काश्मीर्यं दधिनाम च।" पुं (मा)। कपित्थवृक्षे। च.द.।

दधिपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री। कटभीवृक्षे। कटुम्ब्याम्। रा.नि.व.२३। श्वेतापराजितायाम्। रा.नि.व.३। शुकशिम्ब्याम्। आलाकुशी। वै.निघ.। तन्नामकफलशाकविशेषे। চিচিঙা, হেঁ'পা। हिं कुडिरी। मं गोडीकुडिली। कं काकवल्लीला, कुगरी। गुणाः—कटुः मधुरा शीतला सन्तापपित्तघ्नी वातकरी गुरुः अरोचकघ्नी च। रा.नि.व.७। बीजगुणाः—गुरु हृद्यं बल्यं मलस्तम्भकं कफाग्निमान्द्यकरणं वातपित्तहरञ्च। वै.निघ.।

दधिपूपः (कः) । पुं। दधिवटके। दयेर बड़ा। वै.निघ.।

दधिफलः । पुं। कपित्थवृक्षे। रा.नि.व.११।

दधिभवम् । क्ली। नवनीते। ननि। वै.निघ.।

दधिमण्डः (ण्डम्) । पुं, क्ली। दधिजले। दधिर माठ। र.मा.। गुणाः—"मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत्। स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहं। अवृष्यमौषनं शीघ्रभिनत्ति मलसञ्चयम्॥" भा.। "दधिमण्डं दधिपक्तिदं क्लमहरं बल्यं कषायं सरं भुक्तिच्छेदकरं तृषोदरगदप्लीहाऽर्शसां नाशनं। शीतःशुद्धिकरं कफानिलहरं विष्टम्भशूलापहं पाण्डुश्वासविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघु॥" रा.नि.व.१५।

दधिमण्डातकम् । क्ली। दधिमस्तुनि। च.चि.१८अ.पञ्चकोलष्टते। [वै.निघ.।

दधिमण्डोद्भवम् । क्ली। नवनीते। ननि।

दधिलेहः । पुं। दधिसरे। দয়ের সর, মাথা। र.मा.।

दधिवटी । स्त्री। औषधे। ইটের গুঁড়া, হরিদ্রার গুঁড়া, ও ঝুলে পারা, ভীমরাজরসে গন্ধক, শোধন করিবে। পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. ইহার কজ্জলি, হরিতাল, বিষ, তুঁতে, এলবালুক, অভ্র, খাপর, স্বর্ণমাক্ষী, কান্তলোহ প্রত্যেকে ॥০ তো. নিসিন্দা, লতাফট্‌কী, অপরাজিতা, জয়ন্তী ও চিতার মূল, ইহাদের রসে ভাবনা। বটী ১ সরিষা। भैष.। कज्जलिः २तो. हरितालं, विषं तुल्यम् एलवालुकम्, अभ्रकम्, खर्परं स्वर्णमाक्षिकं लौहं एषां प्रति ॥० तो.। निर्गुण्डीजयन्तीज्योतिष्मतीचित्रकरसेन क्वाथेन वा भावयेत्।

दधिवासुका । स्त्री। गोदन्तहरिताले। दुरालभाभेदे। वै.निघ.।

दधिशोणः । पुं। शुक्रवानरे। दर्वीकरसर्पविशेषे। सु.कल्प.४अ.। See सर्पः। गोलाङ्गूलवानरे। মুখ পোড়া। चिका.।

दधिसक्तवः । पुं (बहु)। दध्युपसिक्तसक्तुषु। দইমাথা ছাতু বা রসালা। अम.।

दधिसक्तुः । पुं। रसालायाम्। प.मु.।

दधिसरः । पुं। दध्यग्रभागे। দধির সর। वै.निघ.। See दधि।

दधिसारम् । क्ली। नवनीते। हे.च.।

दधिस्नेहः । पुं। दध्नः स्नेहभागे, दधिसरे। चिका.। [See तैलपर्णी।

दधिस्वादा । स्त्री। लवणक्षीर्याम्। प्र.चि.।

दधिस्वेदः । पुं। तक्रे। ঘোল। अटा.।

दधीचा(च्य)स्थि । क्ली। हीरके। चिका.।

दध्यग्रम् । क्ली। दधिसरे। वै.निघ.।

दध्यङ्गः । पुं। सरलद्रवे। चिका.।

दध्यानी । स्त्री । कटुकायां । कट्‌की । वै.निघ. ।

दध्याली । स्त्री । सुदर्शनालतायाम् । দয়েথয়ে, উরতিপুরতি । हिं मदनमस्तु । र.मा. ।

दध्याह्व: । पुं । कपित्थवृक्षे । वै.निघ. ।

दध्युत्तर(क)म् । क्ली । दधिसारे । र.मा. । सु.सू.४२अ. ।

दन्त: । पुं । तरुप्रकाण्डे । रा.नि.व.२ । चर्व्वण-साधनास्थनि, दशने । দাঁত । स च शिशो: षष्ठे मासि जायते । मुग्धबोध: ।

दन्तकड़मड़ि: । पुं । तन्नामकबालरोगे । यत्र बालक: निद्रितोऽपि दन्तशब्दं करोति । रस.र.बाल.चि. ।

दन्तकराल: । पुं । दन्तरोगभेदे । "कराल: सुकुमाराणां दशनानां समुद्भव: ।" वा.उ २१अ. ।

दन्तकर्षण: । पुं । निम्बूवृक्षे । লেবুগাছ । श.र. ।

दन्तकाष्ठ: । पुं । अर्कवृक्षे । खदिरवृक्षे । अर्ज्जुनवृक्षे । करञ्जवृक्षे । वै.निघ. । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ । रा.नि.व.९ । क्ली । दन्तधावनकाष्ठे । দাঁতন কাঠি । तच्च द्वादशाङ्गुल कनिष्ठाङ्गुलिस्थूलम् ऋजु अग्रन्थि कीटाद्यक्षतं ग्राह्यम् । तदुक्तं —"द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रथितमव्रणम् । निम्बखदिरयष्टिमधुकरञ्जभवम् ऋतुवीर्य्यरसदोषविशेषेषु प्रशस्तम् । अवेक्ष्य र्त्तुञ्च दोषञ्च रसं वीर्य्यञ्च योजयेत् ।" सु.चि.२४अ. । "कषायं मधुरं तिक्तं कटुकम्प्रातरुत्थित: । निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठ: कषाये खादिरस्तथा । मधुको मधुरे श्रेष्ठ: करञ्ज: कटुके तथा ।" च.सू.५अ. । "केऽप्यत्र करवीराम्रकरञ्जबकुलासनान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽभ्यधु: । गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरै: केतकीयुतै: । नारिकेलेन ताड्या च न कुर्य्याद्दन्तधावनम् । अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी । शोथी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज्जयेत् ।" राज.१प. ।

दन्तकाष्ठकम् । क्ली । काष्ठस्वरूपे । रा.नि.व.४ । दन्तधावनकाष्ठे । वै.निघ. ।

दन्तकेतु: । पुं । वनजनिम्बूवृक्षे । লেবুর গাছ ।

दन्तघर्षणम् । क्ली । दन्तमार्ज्जने । দাঁতমাজা ।

दन्तघात: । पुं । निम्बूवृक्षे । शिशोर्दन्तकड़मड़िरोगे । वै.निघ. ।

दन्तचाल: (न:) । पुं । दन्तरोगविशेषे । দাঁত নড়া । "चालश्चलद्भिर्दशनै: भक्षणादधिकव्यथै: ।" वा.उ.२१अ. ।

दन्तच्छद: । पुं । ओष्ठे । हला. ।

दन्तच्छदा । स्त्री । मधुरविम्बायां । विम्बाराम् । কুন্দুরু । তেলাকুচা । वै.निघ. ।

दन्तच्छदोपमा । स्त्री । कुन्दुरी । विम्बाराम् । रा.नि.व.७ ।

दन्तध(धा,प)वनम् । क्ली । दन्तमार्ज्जने । দাঁত মাজা বা দাঁতন করা । दन्तधावनकाष्ठे । দাঁতন কাঠি । दन्तधावनविधि:—"प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् । भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् । केऽप्यत्र करवीराम्रकरञ्जबकुलासनान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽभ्यधु: । निषिद्धं यथा—गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरै: केतकीयुतै: । नारिकेलेन ताड्या च न कुर्य्याद्दन्तधावनम् ॥ इति । दन्तधावने दिक्—"मृत्यु: स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामय: । पूर्व्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात् ॥" इति । दन्तकाष्ठव्यवहारे निषिद्धजना: यथा—"अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी । शोथी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज्जयेत् ॥" इति । राज.१प. ।

दन्तधावन: । पुं । खदिरवृक्षे । अ.ह.१२अ. । रा.नि.व.८ । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.९ । बकुलवृक्षे । श.च. ।

दन्तनाड़ी । स्त्री । दन्तमूलगतनाडीनामकरोगे । দন্তনালী । सा पञ्चविधा वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजनिमित्ता । "दन्तमूलगता नाड्य: पञ्च ज्ञेया यथेरिता: ।" भा.म.४भ.मु.रो.चि. ।

दन्तपत्रकम् । क्ली । कुन्दपुष्पे । श.च. ।

दन्तपातनयन्त्रम् । क्ली । दन्तोत्पाटनयन्त्रे । দাঁততোলা শাঁড়াশি । "शरपुङ्खमुखं यन्त्रं दन्तपातनमुच्यते ।" सचि. ।

दन्तपाली । स्त्री । शिशोर्दन्तरोगे । शा.च.अ. ।

दन्तपीठकम् । क्ली । दन्तवेष्टे । দাঁতের মাড়ি । ज.द.२अ. ।

दन्तपुप्पुटः (कः) । पुं । दन्तरोगविशेषे । দাঁতের মাড়ি ফোলা বা দাঁতের গোড়া ফোলা । "दन्तयोस्त्रिषु वाप्यत्र श्वयथुर्ज्जायते महान् । दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ।" भा.म.४भ.मु.रो.चि. । "दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः सरुजो महान् । दन्तपुप्पुटको ज्ञेयः कफमारुतपित्तजः ।" सु. । "दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो वदरास्थिनिभो घनः । कफास्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुप्पुटः ॥" वा.उ.२१अ. ।

दन्तपुष्पः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कतकफले । श.च. ।

दन्त(न्ता)फलः । पुं । पिप्पल्याम् । "दन्तफलस्तु पिप्पल्याम् ।" रा.नि.व.२३ । क्ली । कतकफले । निर्म्मल्य फल । श.च. ।

दन्त(न्ता)फला । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । अश्मन्तिकावृक्षे । वै.निघ. ।

दन्तभागः । पुं । हस्त्यग्रभागे । अम. ।

दन्तभेदः । पुं । दन्तरोगविशेषे । लक्षणम्— "दन्तभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ।" वा.उ.२अ. ।

दन्तमलम् । क्ली । दशनमले । দাঁতের ময়লা বা পাথুরি । हारा. ।

दन्तमूलम् । क्ली । दन्तार्व्वुदरोगे । रा.नि.व.२० ।

दन्तमूलिका । स्त्री । दन्तीवृक्षे । श.र. ।

दन्तरञ्जनम् । क्ली । काशीषे । হিরেকস্ । र.सा.सं. ।

दन्तरोगः । पुं । दन्तगतमुखरोगे । स अष्टविधः । यथा—दालनः कृमिदन्तः भञ्जनकः दन्तहर्षः दन्तविद्रधिः दन्तशर्करा कपालिका श्यावदन्तकश्चेति । भा. । दन्तविद्रधिमगणय्य हनुमोक्षमाह सु.नि.१६अ. । अन्यस्य दन्तगतरोगे । ज.द.२६अ. । See मुखरोगः ।

दन्तरोगी (इन्) । त्रि । दन्तरोगयुक्ते ।

दन्तलेखनम् । क्ली । अस्त्रविशेषे । দাঁতের পাথুরি ছোলা । यथा—"एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः । दन्तलेखनकं तेन शोधयेद्दन्तशर्करान् ॥" अत्रि. ।

दन्तवलः । पुं । हस्तिनि । वै.निघ. ।

दन्तवस्त्रम् (वासः) । क्ली, पुं । ओष्ठे । रा.नि.व.१८ ।

दन्तविद्रधिः । पुं । दन्तवेष्टगतरोगविशेषे । দাঁতের গোড়া ফোলা, দাঁৎকড়া । यत्र दन्तवेष्टगतदोषेण सरक्तेन हेतुना वाह्यतो दाहरुजायुक्तः महान् श्वयथुः भिन्नः पूयं स्रवेत् स दन्तविद्रधिः । "दन्तमांसमलैः सास्रैः वाह्यतः श्वयथुर्महान् । सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥" भा.म.४भ.मु.रो.चि. ।

दन्तवीजः (कः) (जा) । पुं, स्त्री । दाडिम्ववृक्षे । भा. । रा.नि.व.११ । (जा) अलाव्वाम् । वै.निघ. ।

दन्तवेष्टः । पुं । दन्तवेष्टनमांसे, दन्तमाड़िकायाम् । দাঁতের মাড়ি । दुष्टशोणितजे तन्नामकदन्तवेष्टजरोगे । यदि पूयरुधिरं स्रवेत् दन्ताश्च चला भवन्ति तदा दन्तवेष्ट इत्यभिधीयते । "स्रवन्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥" भा.म.४भ.मु.रो.चि. ।

दन्तवेष्टजरोगः । पुं । दन्तवेष्टनमांसगतमुखरोगे । स षोड़शविधः (দাঁতের মাড়ির ১৬ রোগ) यथा—दन्तवेष्टः सौषिरः महासौषिरः परिदरोपकुशौ वैदर्भः खलि(ल्ली)वर्द्धनः (আক্কেল দন্ত) अधिमांसकः करालकः, पञ्चदन्तनाड्यः वातादिभेदेन, शीतादः दन्तपुप्पुट इति । "शीतादो गदितः पूर्व्वं दन्तपुप्पुटकस्तथा । स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा । दन्तवेष्टः सौषिरश्च महासौषिर एव च । ततः परिदरः प्रोक्तस्ततस्तूपकुशः स्मृतः । वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलि(ल्ली)वर्द्धन एव च । अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च । दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोड़श ॥" भा.म.४भ.मु.रो.चि. । मा.नि.। करालस्थाने दन्तविद्रधिमाह भावमिश्रः । सुश्रुतस्तु करालकं न गणयति । एषां लक्षणानि तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्यानि ।

दन्तवैदर्भः । पुं । दन्तमूलगतमुखरोगे । See वैदर्भः ।

दन्तशङ्कुः । पुं । तीक्ष्णाग्रटङ्कप्रथमयवपत्रमुखे दन्ताहरणार्थं शस्त्रभेदे । "शङ्कुवत्र मुखं तस्य कार्यमर्द्धाङ्गुलायतम् । चतुरस्रं समश्चैव तीक्ष्णधारं समाहितम् । दन्तार्थं तस्य कर्त्तव्यं शस्त्रं व्रीहिमुखाकृति । कपालिकां शर्कराञ्च दन्तानां तेन शोधयेत् ॥" सु.सू.८अ. । सु.टी.ड. ।

दन्तशटः । पुं । दन्तशठे । च.टी.म. ।

दन्तशठः । पुं । कपित्थवृक्षे । जम्बीरवृक्षे । रा.नि.व.११।२३ । चाङ्गेर्याम् । आम्रातकवृक्षे । कर्म्मरङ्गवृक्षे । मे. । तिन्तिड़ीवृक्षे । वै.निघ. ।

दन्तशठा (ठी) । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । आम्रूल । रा.नि.व.५ । तिन्तिड्याम् । भा. ।

दन्तशब्दः । पुं । वङ्कुष्टवाहकस्य दन्तपीड़नरोगे । दाँत कड़मड़ रोग । लक्षणम्—"ऊर्द्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत्कूजति जृम्भते ।" मा.नि. ।

दन्तशर्करा । स्त्री । दन्तगतमुखरोगे । दाँतेर पाथुरि । लक्षणं यथा—"मलो दन्तगतो यस्तु पित्तमारुतशोषितः । शर्करेव खरस्पर्शो सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥" मा.नि. ।

दन्तशाणम् । क्ली । दन्तघर्षणे, दन्तनिशुक्लचाद्रव्ये । माजन, मिषि । चिका. । [श्र.र. ।

दन्तशिरा । स्त्री । दन्तवेष्टे । दाँतेर माड़ि ।

दन्तशूलम् । क्ली । दन्ततोदे । दन्तार्व्वुदे । दाँतेर शूलुनि । रा.नि.व.२० ।

दन्तशैथिल्यम् । क्ली । वातजदन्तरोगविशेषे । दाँत आलगा । च.सू.२०अ. ।

दन्तशोफः । पुं । दन्तार्व्वुदरोगे । रा.नि.व.२० ।

दन्तहर्षः । पुं । दन्तगतमुखरोगे । दाँत शिहरा, टका । लक्षणं—"शीतरुक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः । पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥" मा.नि. । "दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च । यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात् समीरणात् ॥" सु. । "शीतरुक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः । तत्र सुर्शांतपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्त्तितः ॥" भा. । [का. । जटा. ।

दन्तहर्षकः (णः) । पुं । जम्बीरवृक्षे । चि-

दन्ताघातः । पुं । निम्बूकवृक्षे । गौंड़ा लेबुर गाछ । रा.नि.व.११ ।

दन्तायुधः । पुं । वनशूकरे । चिका. ।

दन्तार्व्वुदः । पुं,क्ली । दन्तरोगविशेषे । दाँतेर गोड़ार आब् । रा.नि.व.२० ।

दन्तावलः । पुं । करिणि । अम. । [श्र.र. ।

दन्तिका (जा) । स्त्री । दन्तीवृक्षे । अम. ।

दन्तिनी । स्त्री । दन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.कृमि-चि.चित्रकादितैले ।

दन्तिनीवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । जयपाल । रा.नि.व.६ । [सु.सू.३७अ. ।

दन्तिला । स्त्री । नागदन्त्यां । हातिशुँड़े ।

दन्ती । स्त्री । (Baliospermum montanum. Syn. Croton polyandrum.) स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । दन्ती गाछ । हिं दन्तम् । मं दान्ति । कं दन्ति । तें दन्तिचेट्टु, कोण्डआमदुम् । वम्. जामालगोटा । क्षुद्रदीर्घभेदेन दन्ती द्विधा । तयोर्क्षुद्रा उदुम्बरदलाकारा, अन्या एरण्डदला । सा. गुणाः—कटूष्णा शूलघ्नी अर्शोव्रणाश्मरीघ्नी दीपनी च । अन्या कटूष्णा रोचनी कृमिघ्नी शूलकुष्ठामघ्नी गुदामयघ्नी च । रा.नि.व. ६ । "दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनं । गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डूकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रिमीन् । क्षुद्रदन्तीफलं तु स्यात् मधुरं रसपाकयोः । शीतलं सृष्टविण्मूत्रगरशोथकफापहम् ॥" भा. । वा.सू.१५अ.श्यामादिः । "श्यामा दन्ती द्रवन्ती ।" सु.सू.३९अ. । च.सू.२अ.वमने । जैपालवीजे । वै.निघ.२भ.शीतज्व.चि. । "क्वाथेन दन्तीत्रिवृतीद्भवेन ।" वा. व्या.चि.महानाराचरसे । ४र्थ विषगर्भतैले । पुं (इन्) । हस्तिनि । प.मु. । [वै.निघ. ।

दन्तीफलम् । क्ली । पिप्पल्याम् । दन्तीवीजे ।

दन्तीफलसमाकृतिः । पुं । पिस्ताकवृक्षे । पेस्ता गाछ । वै.निघ. ।

दन्तीवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.अर्श.चि.मद्दोदधिवट्याम् । वा.व्या. मृतसञ्जीवनीरसे, वातगजकेशरीरसे ।

दन्तीहरीतकीगुड़ः । पुं । गुड़ाधिकारे । पाठः—"जलद्रोणे विपक्तव्यं विंशतिः पञ्च चाभयाः । दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव

च। तैलाष्टभागशेषेण पचेद्दन्तीसमं गुड़ं। तच्चीभ-र्य त्रिवृच्चूर्णतैलाद्यापि चतुष्पलं। पलमेकं कणा-शुण्ठ्योः सिद्धे लेहे च शीतले। चौद्रं तैलसमं द-द्याचातुर्जातपलन्तथा॥ ततो लेहपलं लिढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम्॥" पोटलीबद्धहरीतकी २५, दन्तीमूलं २५ प. चित्रकमूलं २५ प. जलं ६४ श. शे. ८ श.। पुरातनगुड़स्य २५ प. क्वाथेन गुड़ं गोलयित्वा पचेत्। पाके सिद्धे अवतार्य्य स्निग्धे सति त्रिवृच्चूर्णं ४ प. कणाशुण्ठ्योः प्र. पलं तिल-तैलं ४ प. प्रक्षेप्यम्। शीते मधु ४ प. गुड़त्वक् एलातेजपत्रनागकेसराणां प्र. २ तो. मिश्रणीयम्। मात्रा २ तो. हरीतकी १० श.। रस.र.।

दन्तुरः । त्रि। उच्चदन्ते। नतानते। मे.।

दन्तुरच्छदः (त्वक्) । पुं। मातुलुङ्गवृत्ते। टाबा गाछ। रा.नि.व.११। [निघ.।

दन्तोज्ज्वला । स्त्री। श्वेतजातीपुष्पवृत्ते। वै.

दन्तोद्भेदः । पुं। बालदन्तोद्गमे। दाँत उठा। "दन्तोद्भेदः शिशोः सर्व्वरोगाणां कारणं स्मृतं। विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्द्दिशिरोरुजाम्। अभि-ष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते॥" भा.म. ख.४भ.। [तानि २०। च.शा.७अ.।

दन्तोलूखलम् । क्ली। दन्ताधिष्ठानास्थनि।

दन्दशः । पुं। दन्ते। वै.निघ.।

दन्दशूकः । पुं। सर्पे। वै.निघ.।

दमः । पुं। दमनकक्षुपे। वै.निघ.।

दमनम् । क्ली। दमनपुष्पे। दना फूल। सि. यो.च.द.वा.व्या.चि.महाराजप्र.तैले। पुं। कुन्दपु-ष्पवृत्ते। कुँदफुलेर गाछ। रा.नि.व.१०। दम-नकवृत्ते। चिका.। "दमनस्तुवरस्तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः। ग्रहणात् विषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदो-षजित्॥" भा.।

दमनकः । पुं। (Artemisia Scoparia or A. Indica.) दना इति ख्याते पुष्पक्षुपे। दना गाछ। प.मु.। हिं दवणा। पं दौणा। गु-णाः—शीतलः तिक्तः कषायः कटुकः द्वन्द्वदोष-त्रिदोषघ्नः विषविस्फोटघ्नश्च। अन्यच्च वन्यदमनः वीर्य्यस्तम्भनकारी बलदायी कामदोषहारी च। रा.नि.व.१०।

दमनी । स्त्री। अग्निदमनीनामक्षुपे। শোমা। रा.नि.व.४। नागदमन्याम्। নাগদনা। वै.निघ.।

दमयन्ती । स्त्री। भद्रमल्लिकापुष्पवृत्ते। मल्लि-का फुलेर गाछ। रा.नि.व.१०। कर्कटिका-याम्। वै.निघ.।

दम्पती । पुं (द्वि.)। जायापत्योः। वै.निघ.।

दम्भः । पुं। अतीसाररोगे दाहकर्म्मविशेषे। "नाभेर्द्व्यङ्गुलकादधोर्ध्वशशिवद्दंशाग्निमूले तथा। दाहः प्रज्वलितायसस्य कथितो दम्भो ग्रहण्यातु-रे॥" तन्त्रान्तरम्।

दम्भफलः । पुं। सेववृत्ते। সেও। वै.निघ.।

दम्भीरः । पुं। लावमपक्षिणि। (भक्तः) महिषे। वै.निघ.।

दम्यः । पुं। पण्डे। वृषे। वै.निघ.।

दरः । पुं। शङ्खे। वै.निघ.२भ.मधुरज्व.विश्व-चिकादिकषाये। विषे। वै.निघ.। [४।

दरकण्टिका । स्त्री। शतावर्य्याम्। रा.नि.व.

दरदः । पुं। हस्तपत्रशाके। নটে শাক। प. मु.। क्ली। हिङ्गुलधातौ। रा.नि.व.१३। र मा।

दर्द्दरास्रः । पुं। मीनास्त्रीने, वाजनविशेषे। श.मा.।

दर्द्दरीकः । पुं। भेके। मेघे। उणा.।

दर्द्दुरः । पुं। पुनर्नवायाम्। इन्द्रगोपकीटे। वर्षाभ्वाम्। रा.नि.व.२३। कृष्णाभ्रे। नीलाभ्रभेदे। रा.नि.व.१३। र.चि.३भ.। "वलिदर्द्दुरपुत्तिलौह-तापम्।" भेके। मे.। शालिधान्यभेदे। अयं ष-ष्टिकाद्दीनगुणः। च.सू.२७अ.।

दर्द्दुरच्छदा । स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

दर्द्दुरदला । स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्, सा च ब्रा-ह्मी, ब्रह्मी, वरस्त्रीति महाराष्ट्रे ख्याता। থুলকুড়ি-ভেদ। भा.म.१भ.चित्तभ्रम.ज्व.चि.। "इन्दुश्रि-तस्त्रीऽथ दर्द्दुरदला।"

दर्द्दुरपर्णी । स्त्री। ब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

दर्द्रुः (द्रूः) । पुं। लकुचवृत्ते। ডেলো গাছ। रा.नि.व.८। महाकुष्ठभेदे। दाद। मा.नि.। स्त्री। दद्रुरोगे। उणा.।

दर्द्रुघ्नः । पुं । चक्रमर्दवृक्षे । চাকন্দা গাছ । श.र. ।

दर्द्रुघ्नपत्रम् । क्ली । पत्रशाकविशेषे । দাদমর্দ্দিনী । चक्रमर्द्दपत्रे । চাকন্দা পাতা । हिं चकवड़ । गुणाः—दोषहरम् अम्लं वातकफघ्नं कण्डूकासकृमिश्वासदद्रुकुष्ठघ्नं लघु च । भा.पू.१भ. शा.व. । See दद्रुघ्नी ।

दर्द्रु(द्रू)णः । त्रि । दद्रुरोगिणि । च.टी.भ. ।

दर्द्रु(द्रू)रोगी (इन्) । त्रि । दद्रुरोगयुक्ते । च.टी.भ. ।

दर्पः । पुं । कस्तूरिकावृक्षे । मे. । उष्मणि । [त्रिका.

दर्पणम् । क्ली, पुं । नेत्रे । जटा. । आदर्शे । আর্শি । गुणाः—आयुःश्रीकारित्वं पापशमनत्वञ्च । राज.२प. ।

दर्पपत्रकः । पुं । काशतृणे । वै.निघ. ।

दर्पा । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । वै.निघ. ।

दर्भः । पुं । (Poa cynosuroides. Syn. Eragrostis cynosuroides.) कुशतृणे । কুশ তৃণ । हिं दाभ् । तें दुभ । अम. । सु.सू. ३८अ. । (Imperata cylindrica. Syn. Saccharum cylindricum.) उलुके । উলু, থাগড়া । प.मु. । वा.सू.१५अ. वरुणादिः । "बहलपल्लवदर्भरुजाकराः ।" च.सू ४अ. । काशतृणे । श.र. ।

दर्भकः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं —"मण्डूक्या विवरं यस्य दर्भमुञ्जकरं भवेत् । तस्य दर्भक इत्युक्तो व्याधिः कष्टचिकित्सितः ॥" ज.द.३९अ. । [कृमिजाति । वै.निघ. ।

दर्भकुसुमः । पुं । कृमिजातौ । তদাকার

दर्भपत्रः । पुं । कासतृणे । रा.नि.व.८ ।

दर्भपुष्पः । पुं । तन्नामकदर्वीकरसर्पविशेषे । राजिमत्सर्पविशेषे । वैकरञ्जजातीयसर्पे । सु.कल्प. ४अ. । See सर्पः । कफजकृमिभेदे । च.वि.७अ. ।

दर्भमूलम् । क्ली । कुशमूले । उलुमूले । च.द.छर्द्दी.चि. ।

दर्भरः । पुं । लाङ्गलिन्याम् । वै.निघ. ।

दर्भवटम् । क्ली । अन्तर्गृहे । त्रिका. ।

दर्भाह्वयः । पुं । मुञ्जतृणे । মুঞ্জ । रा.नि.व.८ ।

दर्व्विः (र्व्वी) (कः) । स्त्री । सर्पफणायाम् । दर्व्विकायाम् । হাতা । अम. । श.र. ।

दर्व्विका । स्त्री । दर्व्याम् । হাতা । अ.टी. रा. । कज्जलभेदे । কাজল । तत्र सौवीरजाञ्जनतुल्यमयूरग्रीवरदर्विकासेव्यानीलभेदेन षट् भवन्ति । तल्लक्षणम् अञ्जनशब्दे द्रष्टव्यम् । पुराणम् । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

दर्व्विपत्रिका । स्त्री । गोजिह्वायां । দাড়িয়া শাক । ज.द.१२अ. ।

दर्वीकरः । पुं । सर्पजातिविशेषे । ফণধর সর্প । लक्षणं यथा—"रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः । फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्व्वीकरा मताः ॥" वा.उ.३६अ. । दर्वीकरभेदाः—कृष्णसर्पमहाकृष्णकृष्णोदरश्वेतकपोतवलाहकमहासर्पशङ्खपाललोहिताक्षगवेधुकपरिसर्पखण्डफणककुदपद्ममहापद्मदर्भपुष्पदधिमुखपुण्डरीकभ्रुकुटीमुखविष्किरपुष्पाभिकीर्णगिरिसर्पऋतुसर्पश्वेतोदरमहाशिरालगर्दाशीविषाश्चेति । दर्वीकरस्य प्रथमे विषवेगे श्याववर्णं दुष्टञ्च रक्तं स्यात् । तथा मुखादौ श्यावता स्यात् । द्वितीये ग्रन्थयः, तृतीये शिरोगुरुत्वादयः, चतुर्थे ष्ठीवनादयः, पञ्चमे सन्धिविश्लेषणं तन्द्रा पर्व्वभेदः दाहः हिक्का च, षष्ठे हृत्पीडाद्याः, सप्तमे च शुक्रं प्राप्य स्कन्धादिभङ्गः सर्व्वचेष्टानिवृत्तिश्च स्यात् । वा.टी.अरुणः ।

दर्शः । पुं । अवलोकने । मे. ।

दर्शतः । पुं । सूर्य्ये । चन्द्रे । उणा. ।

दर्शनम् । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व१८ । दर्पणे । स्वप्ने । मे. ।

दर्शनी । स्त्री । तैलकीटके । वै.निघ. ।

दर्शनीयः । पुं । अर्कवृक्षे । श्वेतार्के । वै.निघ. ।

दर्शनोज्ज्वला । स्त्री । श्वेतजातीवृक्षे । वै.निघ. ।

दर्शविपत् । पुं । चन्द्रे । हारा. ।

दलम् । क्ली । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । वा.उ.५अ. । च.द.सि.यो,समशर्करचूर्णे । "शुण्ठीकणा-

मरिचनागदललतिका।'' पचे। পাতা। चिका।

दलकोमलम् । क्ली। पद्मे। वै.निघ.।

दलकोषः । पुं। मल्लिकापुष्पवृत्ते। वै.निघ.। कुन्दपुष्पवृत्ते। श.चा.।

दलनिर्म्मोकः । पुं। भूर्जवृत्ते। श.मा.।

दलपः । पुं। सुवर्णे। उणा.।

दलपुष्पा । स्त्री। केतकीवृत्ते। কেয়া গাছ। रा.नि.व.१०। श्वेतकेतक्याम्। শ্বেত কেয়া। वै.निघ.।

दल(अर्द्ध)लाङ्गलकः । पुं। तदाकारच्छेदविशेषे। य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स दललाङ्गलकाख्यः। वा.उ.२८श.। "इस्वमेकतरं यच सोऽर्द्धलाङ्गलकः स्मृतः॥'' सु.चि.८श.।

दलशालिनी । स्त्री। कच्चुकशाके। কচু শাক। वै.निघ.।

दलसायसी । स्त्री। श्वेततुलसीवृत्ते। वै.निघ.।

दलसारिणी । स्त्री। केमुकवृत्ते। কেউ গাছ। र.मा.। [कण्टके। কাঁটা। द्वारा.।

दलसूचिः । पुं। कण्टकवृत्ते। কাঁটা গাছ।

दलस्नसा । स्त्री। पत्रशिरायाम्। পাতার শিরা। है.च.। [भा.।

दलहीनफला । स्त्री। सुलेमानीखर्जूर्य्याम्।

दला । स्त्री। नगवल्ल्याम्। নালিতা। प.मु.। अजमोदायाम्। রাঙ্গুনী, বনযমানী। रा.नि.व.६।

दलाग्रलोहिता । स्त्री। चिल्लीनामपत्रशाके। रा.नि.व.७। पलाग्रलोहितापि पठ्यते।

दलाढकः । पुं। नागकेशरवृत्ते। নাগেশ্বর গাছ। गैरिके। গেরিমাটী। समुद्रफेने। आरण्यतिलकवृत्ते। বন তিল। काके। पृश्निपर्ण्यां। চাকুলে। चक्रवाके। मे.। करिकर्णे। कुन्दवृत्ते। शिरीषवृत्ते। है.च.।

दलाढकी । स्त्री। फणिज्झकवृत्ते। वै.निघ.। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলে। मे.।

दलाढ्यः (कः) । पुं। कुन्दपुष्पवृत्ते। वै.निघ.। पङ्ककर्दमे। দলদলিয়া কাদা। चिका.।

दलामलम् । क्ली। मूर्व्वायाम्। মূর্গা। मरुवकवृत्ते। মরুয়া। दमनकवृत्ते। দনা। मे.। मदनवृत्ते। ময়না গাছ। श.र.।

दलाम्लम् । क्ली। चुक्रनामपत्रशाके। চুকা শাক। रा.नि.व.७। [व.६।

दलाह्वम् । क्ली। तमालपत्रे। তেজপত্র। मद.

दलिकम् । क्ली। काष्ठे। है.च.। [चिका.।

दलेगन्धः । पुं। सप्तपर्णवृत्ते। ছাতিম গাছ।

दवः । पुं। अग्नौ। अ.टी.नी.। उपतापे। दवथौ, मुखतालोष्ठानां दाहे। वै.निघ.।

दवदग्धकम् । क्ली। कत्तृणे। গন্ধতৃণ বা রামকর্পূর। रा.नि.व.८।

दवथुः । पुं। दवे, चक्षुरादिभ्यस्तीव्रोष्मप्रवृत्तौ। वा.ज्व.चि.१श.। "उद्रिक्तपित्ते दवथुः।''

दशजटा । स्त्री। दशमूले। वै.निघ.२भ.वा. व्या.चि.रास्नादिचूर्णे।

दशनः । पुं। दन्ते। अ.टी.भ.।

दशनवासः । क्ली। ओष्ठे। अम.।

दशनवीजः । पुं। दाडिम्बवृत्ते। वै.निघ.।

दशनाढ्या । स्त्री। चाङ्गेर्य्याम्। আমরুল। चुक्रशाके। চুকাপালং। श.च.।

दशनोच्छिष्टः । पुं। निःश्वासे। मे.।

दशपु(पू)रम् । क्ली। जलमुस्तायाम्, कैवर्त्तमुस्तके। अम.। अ.टी.भ.।

दशमूत्रकम् । क्ली। दशविधमूत्रे। हस्तिमहिषोष्ट्रगवाजमेषाश्वगर्दभनरनारीणां मूत्रे। रा.नि.व.२२।

दशमूलम् । क्ली। विल्वादिदशविधवृक्षमूले, पञ्चमूलीद्वये वा। "विल्वश्योनाकगाम्भारीपाटलाग्निमन्थिकारिकाः। शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहतीद्वयगोक्षुरम्॥'' रा.नि.व.१२। वर्गोऽयं वातघ्नः। वा.सू.१५श.भद्रदार्व्वादौ। गुणाः—दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वासकासशिरोरुजः। तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीड़ारुचीर्हरेत्॥" भा.। सूतिकारोगहरम्। चक्र.।

दशमूलघृतम् । क्ली। गुल्मे घृतम्। यवक्षघृतं

श म. । क्वाथार्थे—दशमूलं ६४ प. वारि ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थे—शुण्ठी पिप्पली मरिचं यवक्षारः सैन्धवलवणम्, एषां प्र. २ प. । च. चि.५च. ।

दशमूलतैलम् । क्ली । कर्णरोगे तैलम् । पाठः—"दशमूलीकषायेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतत्कल्कं प्रदायैव बाधिर्य्ये परमौषधम् ॥" तिलतैलं ४ श. दशमूलं ४ श. वारि १६ श. शे. ४ श. । क्वाथार्थे—दशमूलं १ श. । च.द. । सा.कौ. । अन्यत् शिरोरोगे—दशमूलं प्र. ६ प. करञ्जनिर्गुण्डी जयन्ती धुस्तूराणां प्र. ६ प. जलं ६४ श. शे. १६ श. । कटुतैलं ४ श. । कल्कार्थे—दशमूलधुस्तूरकरञ्जनिर्गुण्डीजयन्तीनां प्र. ६ तो. । अर्धावभेदाङ्गावलीढकल्कमपि ददति वृद्धाः । सा.कौ. ।

दशरथः । पुं । शरीरे । वै.निघ. ।

दशशतकरदुग्धम् । क्ली । अर्कक्षीरे । आकन्द आटा । वै.निघ.२भ.कर्णक.ज्व.चि. ।

दशशताङ्घ्रिः । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली । वै.निघ. । [पिकपिकच्छूपर्पटककुमारीषु ।

दशशाकः । पुं । त्वक्पत्रमूलफलदण्डाङ्कुरपु-

दशसारवटी । स्त्री । वातव्याधौ वटी । "यष्टि धात्री बला द्राक्षा एला चन्दनवालुकं । मधूकपुष्पं खर्ज्जूरं दाडिमं पेषयेत्समं । सर्व्वतुल्या सिता योज्या पलार्द्धं भक्षयेत्सदा । दशसारवटी ख्याता……।" र.सा.सं. ।

दशा । स्त्री । बाल्याद्यवस्थायाम्, बाल्ययौवनप्रौढवार्द्धक्येषु । ग्रहस्य चैत्रफलदशविधकालपरिमाणे । सा च समादयं सहादशदिनं वर्षत्रयं ज्ञेयम् । "वासराः सप्ततिः द्वौ च वर्षाणाञ्च तथात्रयं । दशाप्रमाणं बालानां शालिहोत्रेण कीर्त्तितम् ॥" अ.द.५च. ।

दशाङ्गगुग्गुलुः । पुं । मेदोरोगे । त्रिकटु चित्रकमूलं त्रिफला मुस्ता विडङ्गं एषां प्र. चूर्णं १ तो. गुग्गुलु ८ तो. । भा. ।

दशाङ्गधूपः । पुं । दशविधद्रव्याकृतधूपविशेषे । यथा—"पञ्चाशद्गन्धपाषाणानामाहिषगुग्गुलुः । चतुरंशं चन्दनञ्च जटामांसी च तावती । त्रिभागः सार्ज्जकः सारः तावदेव हि बालकं । उशीरन्तु त्रिभागं स्यात्तुल्यमस्य समम् । कर्पूरी मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ ॥" अन्यः—"वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली । पाठा प्रतिविषा व्योषं दशाङ्गः काश्यपोदितः ॥" अयं धूपः सर्व्वग्रहजित् । वा.उ.३च. । [गाछ । भा. ।

दशाङ्गुलः । पुं, क्ली । खर्ब्बूजाख्याम् । थर्मुज

दशाङ्घ्रिः । पुं । दशमूले । वा.व्या.मञ्जादाक्षादौ ।

दशानिकः । पुं । दन्तीवृक्षे । श.च. ।

दशारुहा । स्त्री । कैवर्त्तमुस्तायां । रा.नि.व.६ ।

दष्टपीडितम् । क्ली । दंशनविशेषे । "दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्दष्टनिपीडितम् ।" वा.उ.३५ च. । [तुण्डिने । छाग ।

दस्रः । पुं । अश्विनीकुमारे । गर्दभे । मे. । क्ली ।

दस्रौ । पुं (द्वि.) । अश्विनीकुमारौ । अम. ।

दहनः । पुं । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६।२३ । वा.सू.१५च. । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ । सि. यो.श्ल.मे.चि.चव्यादिलिहे । "तालीशजीरकतुगादहनैः ।" वा.सू.१५च,वरुणादिः । "दहनसीरटविल्वविषाणिका ।" च.द.श.च.चि. । कृषिकाख्याम् । विछाती । रा.नि.व.२१ । गुग्गुलौ । पक्षिविशेषे । पायरा । रा.नि.व.१९ । क्ली । दाहे । अगुरुणि । काञ्जिकभेदे । वै.निघ. ।

दहनकेतनः । पुं । धूमे । हे.च. । [व.१२ ।

दहनाग(गु)रु । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.

दहनारातिः । पुं । जले । रा.नि.व.१४ ।

दहनी । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्गा । रा.नि.व.३ ।

दहनोपलः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । हे.च. ।

दहरः । पुं । कुकुटे । बालके । मूषिके । मे. ।

दाक्षः । पुं । कुकुटे । त्रिका. । श्वि.यो.कास-चि. दशमूलघृते । वृक्षभेदे । विश्व. ।

दाक्षाण्डत्वक् । स्त्री । कुकुटाण्डत्वचि । कुक्ड़ार डिमेर खोला । मेध.नेत्र.चि. । भा.म.४भ. कर्णरो.चि. । "दाक्षाण्डत्वक् च वा ॥"

दाक्ष्यः । पुं । गरुडे । वै.निघ. ।

दक्षिणदेशजा । स्त्री । लताकस्तूर्य्याम् । लताकस्तूरी । भ.वि. ।

दक्षिणवायुः । पुं । मलयमारुते । दक्षिणदा-यु । गुणाः—"मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः । दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठः चक्षुष्यो बलवर्द्धनः । रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपनः ॥" सु.सू. ।

दक्षिणायनम् । क्ली । रवेर्दक्षिणदिशि गतौ । यदा रविः कर्कटराश्यवस्थितो भवति तदा तदा-रभते । तच्च श्रावणादिमासषट्के भवति । "कर्क-टावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।" सु.सू. ।

दक्षिणावर्त्तकी । स्त्री । वृश्चिकाख्यां । वि-छाति गाछ । रा.नि.व.६ । मेषशृङ्ग्यां । वै.निघ. ।

दक्षिणावर्त्तफला । स्त्री । वृद्धौषधे । वै. निघ. ।

दक्षिणावर्त्ता । स्त्री । मेषशृङ्ग्यां । रा.नि.व.६ ।

दक्षेयः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।

दाड़कः । पुं । दन्ते । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दाड़िमः । पुं । एलायाम् । मे. । (Punica Granatum.) The Pomegranate. स्व-नामख्यातफलवृक्षे । दाड़िम गाछ । हिं आनार । मं दाड़िम । कं दाड़िम्ब । तैं डानिम्मचेट्टु । उत्. दालिम्ब । ता. मादलइचेड्डि । गुर्ज. डाडम । फलगुणाः—मधुराम्लकषायं कासवातकफपित्तघ्नं ग्राहि दीपनं लघूष्णं शीतलं श्रमघ्नं रुचिकरम् । दाड़िमम् अम्लमधुरभेदेन द्विविधं, तयोः प्रथमं वातकफहारि, द्वितीयं तापहारि लघु पथ्यञ्च । रा.नि.व.११ । स्वादुस्वाद्वम्लकेवलाम्लभेदेन त्रिभेद-मिच्छति भावप्रकाशः—स्वादु तत्त्रिदोषघ्नं तृष्णा-दाहज्वरघ्नं हृत्कण्ठमुखदुर्गन्धघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम् । स्वाद्व-म्लं—दीपनं रुच्यं लघु किञ्चित्पित्तकरञ्च । अम्लन्तु —पित्तजनकं वातकफघ्नञ्च । तन्मूलञ्च क्रिमिहरम् । भा. । त्वग्रसम् अपि श्वासरुचिवृद्धाहरं कण्ठशोधनं पित्तकफविशोधकम् । राज. । "श्रेष्ठं वातादिकव-अहरं दाड़िमवामयघ्नम् ।" अत्रि.१७अ. । क्ली । दाड़िमपुष्पे । सि.यो.हृद्रोगज्व.चि. ।

दाड़िमत्वक् । क्ली । दाड़िमफलवल्कले । दा-ड़िमेर खोसा । सि.यो.अ.सा.चि.उत्पलादि: ।

दाड़िमपत्र(पुष्प:)कः । पुं । रोहितकवृक्षे । रोहा, रक्तना गाछ । रा.नि.व.८ ।

दाड़िमप्रियः । पुं । कीरे । शुक पक्षी । श.र. ।

दाड़िमभक्षणः । पुं । शुकपक्षिणि । श.च. ।

दाड़िमाष्टकम् । क्ली । चूर्णौषधविशेषे । "कर्षो-न्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् । य-मानीधान्यकाजाजीग्रन्थिव्योषं पलांशिकं । पला-नि दाड़िमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतम् ॥" च.द. ।

दाड़िमी । स्त्री । दाड़िमवृक्षे । वै.निघ. ।

दाड़िमीरसः । पुं । दाड़िमाम्बुनि । च.द. ।

दाड़िमीविषम् । क्ली । दारुमीचनामकविष-भेदे । दार्मुज । प.मु. । [११ ।

दाड़िमीसारः । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व.

दाड़ि(ड़ी)म्बः । पुं । दाड़िमवृक्षे । प.मु. ।

दाढ़ा । स्त्री । दंष्ट्राभेदे । दाढ़ा । है.च. ।

दाढ़िका । स्त्री । दाढ़ी इति ख्याते मुखाव-यवे । है.च. ।

दात्यूहः । पुं । शुकपक्षिणि । प.मु. । डाहुक-पक्षिणि । डाक पाखी । गुणाः—वातघ्नः वृष्यः बलदः शुक्रदः श्रमघ्नश्च । अत्रि.२१अ. । चातक-पक्षिणि । चिका. ।

दात्यौहः । पुं । जलकाके, दातूहे । श.र. ।

दात्रम् । क्ली । अस्त्रविशेषे । दा ।

दाधिकः । त्रि । दधिसम्बन्धिनि । क्ली । दधि-संस्कृतभक्ते । भा.म.१भ.अग्निद्र.मू.चि. ।

दानम् । क्ली । कुङ्कुमे । च.द.वा.व्या.चि.१८अ-शती.प्रसारणीतैले । गजमदे । मे. । नवकीटजम-धुनि । कुटुरे मधु । गुणाः—रुच्यं दीपनं कफ-च्छर्दिमेहघ्नञ्च । राज. । [निघ. ।

दानवप्रिया । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.

दान्तः । पुं । दमनकक्षुपे । दना गाछ । रा. नि.व.१० ।

दामनः । पुं । दमनकवृक्षे । वै.निघ. ।

दामबन्धः (नः) । क्ली । व्रणबन्धनविशेषे । लक्षणं—"दामाकृतिश्चतुष्पादो बन्धः स्याद्दामसं-ज्ञितः ।" इति । सु.सू.१८अ. । दाम अनेकगोव-ध्नमिच्छुः । दौंका । तदाकारः अनुपादयुक्तः दामबन्धः । च.द. ।

दामाचलम् । क्ली । अश्वादेः पादबन्धनरज्जौ । हे.च. ।

दामोदरः । पुं । व्याध्यगंलाख्यवैद्यकग्रन्थप्रणेतरि । [नि.व.१६ ।

दाम्भिकः । त्रि । वाचाले । पुं । बके । रा.

दायकः । पुं । बालके । मे. । पुत्रे । हे.च. ।

दारकः । पुं । ग्राम्यशूकरे । रा.नि.व.१८ । त्रि । विदारके । वै.निघ. । हरिदर्णस्थावरविषभेदे । अत्रि.३स्थान ५६अ. ।

दारकर्म्म । क्ली । विवाहे । त्रिका. ।

दारणम् । क्ली । कतकफले । निर्म्मील्य । अ. प्र. । व्रणविदारणद्रव्ये । ফোড়া গলান দ্রব্য । यथा—"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः । कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् । क्षारद्रव्याणि यानीह क्षारो वा दारणम्परम् ॥" सु. । पुं । कतकवृक्षे । वै.निघ. ।

दारदः । पुं । हिङ्गुले । त्रिका. । पारदे । मे. । दरददेशीयविषे । विषमात्रे । अम. । [१६ ।

दारबलिभुक् । पुं । बकपक्षिणि । रा.नि.व.

दारी । स्त्री । पाददारिनामक्षुद्ररोगे । "परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥" सु.नि.१३अ. ।

दारु । पुं,क्ली । काष्ठे । अम. । क्ली । दार्व्याम् । দারুহরিদ্রা । र.सा.सं.मेहमुद्गररसे । च.द.पाण्डु.चि. । वै.निघ.२भ.अ.सा.चि.पाठादिकषाये । वा.ग्रा.स्वल्पनारायणतैले । देवदारुणि । प.मु. । सि.यो.सा.ज्व.चि.अष्टादशाङ्गे । "भूनिम्बदारुदशमूल··· ।" च.द.ज्व.चि.अपराजिताधूपे । वा.ज्व. रास्नादिः । "रास्नाश्वादनीदारु ।" दारुमूषे । দার্মুজ । र.सा.सं. । पित्तले । मे. ।

दारुकम् । क्ली । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ । वा.श्वा.चि. । तैलदेवदारुणि । श्वेतपित्तले । वै. निघ. । [कला । रा.नि.व.११ ।

दारुकदली । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । वन

दारुगन्धा । स्त्री । चीड़ानामकदेवदारुभेदे । रा.नि.व.१२ । [दारुणकरोगे ।

दारुणः । पुं । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६।२३ ।

दारुणकः । पुं । क्षुद्ररोगभेदे । वक्ष्यते । वै. निघ.२भ.मूर्च्छा-चि. । क्ली । तन्नामकक्षुद्ररोगे । রুসী খুসকী । लक्षणं यथा—"दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते । कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तम् ॥" सु.नि.१३अ. । [सु. ।

दारुणकर्म्म । क्ली । मृदुव्रणानां कठिनीकरणे ।

दारुनिशा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । দারুহরিদ্রা । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.मध्यमलाक्षातैले । च.द.वा.र.चि., मेह.चि. । "वत्सादनीदारुनिशा ।"

दारुपत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा.नि.व.६ ।

दारुपीता । स्त्री । दारुहरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

दारुफलम् । क्ली । पेस्ता इति ख्याते फले । वै.निघ. । [গোমাপ । रा.नि.व.१८ ।

दारुमत्स्या (ह्वया,ह्वा) । स्त्री । गोधायाम् ।

दारुमूषा । स्त्री । दार्मुज इति प्रसिद्धे स्थावरविषभेदे । দার্মুজ । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

दारुमोचः । पुं । स्वनामख्यातविषभेदे । দার্মুজ । प.मु. ।

दारुविषम् । क्ली । दारुमोचविषे । "अथैदारुविषं दारुविषं पाषाणसंज्ञकम् । तद्भेदाः शृङ्गीदन्तदाड़िमीस्फटिकादयः ॥" प.मु. ।

दारुसिता । स्त्री । (Cinnamomum zeylanicum.) दारुचिनीतिख्यातायां मधुरत्वचि । দারুচিনি । हिं डालचिनि । तें सनलिंगु । ता. करुवा । गुणाः—"उक्ता दारुसिता स्वादी तिक्ता चानिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषापहा ॥" भा.उ.वाजी.चि. ।

दारुहरिद्रा । स्त्री । (Coscinium fenestratum. [Berberideae] Berberis Asiatica and other species.) स्वनामख्यातपीतकाष्ठविशेषे । দারুহরিদ্রা । हिं दारुहलदि, झारकेहलदि । कं मरमरिसिन । तें मनिपसुपु । ता. मरमञ्जल । गुणाः—तिक्ता कटूष्णा व्रणमेहघ्नी कण्डूविसर्पत्वग्दोषवर्णविषहारी गन्ध्री च । रा.नि.व.६ । "दार्व्वीनिशागुणाः किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ।" भा. । वातपित्तश्लेष्म विशेषेण कर्णाक्षिमुखरोगहरी च । दारु. ।

दारुहस्तकः । पुं । दर्व्वी । काठের হাতা । सु.सू.७अ. । [अर्थे । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दार्दुरः । पुं । दक्षिणमुखशङ्खे । खाचायाम् ।

दार्व्वेखण्डः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

दार्व्वाघाटः (तः) । पुं । काष्ठकुट्टपक्षिणि । काठ्ठोकरा पाखी । अम. । श.र. ।

दार्व्विका । स्त्री । खर्परधातौ । खापर । प. मु. । गोजिह्वाक्षुपे । रा.नि.व.४ । रसाञ्जने । वै. निघ. । [গিয়া শাক । र.मा. ।

दार्व्विपत्रिका । स्त्री । दार्व्वीशाके । গো-

दार्व्वी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प.मु. ।

दार्व्वीक्वाथसमुद्भवम् । क्ली । कृत्रिमरसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

दार्व्वीक्वाथोद्भवम् । क्ली । कृत्रिमाञ्जने । रसोत् इति पारस्यभाषा । प.मु. ।

दार्व्वीत्वक् । स्त्री । दारुहरिद्रात्वचि । सि.यो. आम.चि.मधुरवटके । "दार्व्वीत्वक्त्रिफलाव्योष ।" त्वच एव प्राशस्त्यम् । अभावे काष्ठम् । श्रीकण्ठः ।

दार्व्वम् । क्ली । रसाञ्जने । वै.निघ. ।

दार्व्यादिः । पुं । कषायविशेषे । "दार्व्वीरसाञ्जनकिराततवाब्दबिल्वसक्षौद्रचन्दनदिनेशभवप्रसूनैः । क्वाथः कृतो मधुयुतो विधिना विनीवः रक्तं सितंवत्र सरुजं प्रदरं निहन्ति ।" भा. । "दार्व्वी रसाञ्जनवृषाब्दकिराततिल्वभल्लातकैरवकृतो मधुना कषायः ।" च.द. ।

दारुम् । क्ली । षट्प्रकारमध्यवर्त्तनममधुविशेषे । कुट्टिরে মধু । एतदापीतवर्णं सूक्ष्ममक्षिकाभिः इन्द्रनीलवर्णाभिः तरुकोटरादौ उत्पाद्यते । "इन्द्रनीलदलाकाराः सूक्ष्मास्तिष्ठन्ति मक्षिकाः । यद्वत्कोटरान्तःस्थं मधु दालमिदं स्मृतम् ॥" गुणाः — कटु कषायमम्लं मधुरं पित्तकरञ्च । रा.नि.व.१४ । पुं । कोद्रवे । है.च. ।

दालकशर्करा । स्त्री । दालकमधूत्थशर्करायाम् । दालमधुর চিনি । सा तन्मधुतुल्यगुणा । रा.नि.व.१४ ।

दालनः । पुं । वायुजन्यदन्तगतमुखरोगे । "शैत्यमात्रेण्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते । दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥" मा. नि. । तथा "दाल्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिन् तीव्ररुगन्विताः । दालनः स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः ॥" सु.सू.४५अ. ।

दालवः । पुं । स्थावरविषभेदे । है.च. ।

दाला । स्त्री । आरिखदिरे । रा.नि.व.८ । इन्द्रवारुण्याम् । वै.निघ. । महाकाले । মাকাল । भा. ।

दालिः । स्त्री । द्विदले । দাল । "स्फोटस्तु चणकादीनां दालिस्तु परिकीर्त्तिता ।" रा.नि.व.१६ ।

दालिका । स्त्री । दाल्याम् । ডাল । महाकाले । মাকাল । भा. ।

दालिमः । पुं । दाड़िम्बवृक्षे । अ.टी.भ. ।

दाली । स्त्री । देवदालीलतायाम् । পীত ঘো-ষালতা । हिं घघरवेल । रा.नि.व.३ । See अगरी । द्विदले । দাল । "दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे ।" तत्पाकविधिः — "दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात्कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । सूपो विष्टम्भको रुचः शीतलस्तु स विशेषतः । निस्तुषो भृष्टसंसिद्धो लाघवं सुतरां व्रजेत् ॥" भा. । विट्खदिरवृक्षे । গুয়েবাবলা । रा.नि.व.८ ।

दासः । पुं । नीलझिण्ट्याम् । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

दासपु(पू)रम् । क्ली । जलमुस्तके, परिपेलवे । নাগরমুতা । श.र. । रा.नि.व.८ ।

दासिका । स्त्री । दासीकुरुण्टके । নীলপুষ্প ঝাঁটি । श.चि. ।

दासी । स्त्री । पीतपुष्पझिण्टीक्षुपे । পীতঝাঁটি । नीलझिण्ट्यां । कुलखुटी, नीलझाँटी । रा.नि.व. १० । काकजङ्घायाम् । কেওয়াকা । रा.नि.व.४ । See नीलाम्लानः ।

दासीकुरुण्टकः । पुं । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । নীলঝাঁটি । सु.सू.३८अ. । See नीलाम्लानः । "नीलपुष्पः स एव दासीकुरुण्टकः ।" डल्लणः ।

दासेरः (कः) । पुं । उष्ट्रे । मे. ।

दास्यादिः । पुं । विषमज्वरे कषायभेदे । "दासीदारुकलिङ्गतिक्तहिलतास्यामाकपाठाशठीप-

खुशीरकिरातकुष्ठरकणात्रायन्तिकापद्मकैः । व चीधान्यकनागराब्दसरलैः शिग्रुब्बुसिंहीशिवाव्याघ्री मर्पटदर्भमूलकटुकाभल्लातापुष्करैः । घातुस्थं विषमं त्रिदोषजनितं ...... ।” भैष. ।

दाहः । पुं । भस्मीकरणे । “सर्व्वाङ्गीणस्तीव्र उष्मा दाहः ।” भरत: । वा.ज्व.चि.१भ. । तन्नामकपित्तजरोगे । জ্বলুনি রোগ । “त्वचं प्राप्य समानीषा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः । दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥” दाहः तृष्णारोधजरक्तपूर्णकोष्टजधातुक्षयजपित्तजक्षतजरक्तजभेदेन षड्विधः, मर्म्माभिघातजश्चैक इति सप्तविधः । [नि.व.६ ।

दाहकः । पुं । चित्रके । रक्तचित्रकवृक्षे । रा.

दाहकर्षितः । त्रि । दाहपीडिते ।

दाहकाष्ठम् । क्ली । दाहागुरुणि । वै.निघ. ।

दाहग(गु)रु । क्ली । अगुरुविशेषे गुर्जरदेशप्रसिद्धे । অগুরুবিশেষ । गुणाः – दाहागुरु कटुकोष्णं केशवर्द्धनं वर्णकरं केशदोषघ्नं सौगन्ध्यप्रदञ्च । रा.नि.व.१२ ।

दाहज्वरः । पुं । दाहपूर्व्वके ज्वरे । দাহপূর্ব্বক জ্বর । “करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥” मा.नि. ।

दाहदा । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ. ।

दाहनिःश्वासः । पुं । सुगन्धार्जकवृक्षे । वै. निघ. ।

दाहसरः । क्ली । श्मशाने । त्रिका. ।

दाहहरणम् । क्ली । उशीरे । श.च. ।

दाक्षायणम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

दाक्षाय(या)णी । स्त्री । दन्तीक्षुपे । र.मा. ।

दाक्षिणात्यः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व. ११ ।

दिक् । स्त्री । रीतौ । পিতল । सु.सू.४३अ. ।

दिक्कः । पुं । करिशावके । श.र. ।

दिक्पालसङ्ख्या । स्त्री । अष्टसंख्यायाम् । আট । भा.ज्व.कल्पतरौ । [विष.चि. ।

दिग्धविद्धः । त्रि । विषाक्तवाणविद्धे । च.द.

दिक्षुः । पुं । लिख्यायां । ४ वा ८ त्रसरेणु । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दितः । त्रि । छिन्ने । अम. ।

दिनम् । क्ली । दिवसे । रा.नि.व.२१ ।

दिनकरः । पुं । सूर्य्ये । हे.च. ।

दिनकेशान्तकः । पुं । वटपत्रपाषाणभेदे । বড় পাথরকুচা । वै.निघ. ।

दिनचर्य्या । स्त्री । दिवसे योविधिः स्वास्थ्यकरस्तथाचरणे । तत्र ब्राह्ममुहूर्त्तोत्थानाभीष्टदेवतास्मरणम्, दध्याज्यादर्शविल्वमोरोचनादिदर्शनस्पर्शनादि, इति स्वमुखदर्शनम्, उषसि मलादिविसर्ज्जनम्, दन्तधावनजिह्वानिर्लेखनमुखप्रक्षालनतैलाभ्यङ्गस्नानभोजनादि च । भा.च.द. ।

दिनदुःखितः । पुं । चक्रवाके । स्त्री । तत्पत्न्याम् । श.र. ।

दिनमणिः । पुं । सूर्य्ये । त्रिका. ।

दिनादिः । पुं । प्रभाते । रा.नि.व.२१ ।

दिनान्तः । पुं । सायंकाले । अम. ।

दिनान्धः । पुं । पेचके । वै.निघ. ।

दिनेशः । पुं । सूर्य्ये । अर्कवृक्षे । वै.निघ.२भ. वा.व्या.चि.शतपुष्पालेपे ।

दिनेशपुष्पम् । क्ली । कैरवपुष्पे । নীলশুন্দী পুষ্প । चि.क्र.क.प्रदरचि. ।

दिलीरम् । क्ली । शिलीन्ध्रे । কোঁড়ক ছাতা । हारा. ।

दिवसः । पुं, क्ली । दिने ।

दिवसमुखम् । क्ली । प्रभाते । हला. ।

दिवा । व्य, पुं (न) । दिवसे । अम. ।

दिवाकरः । पुं । काके । सूर्य्यपर्णे । श.च. । अर्कवृक्षे । अम. ।

दिवाकीर्त्तिः । पुं । पेचके । नापिते । हे.च. ।

दिवाटनः । पुं । काके । शब्दार्थकल्प. ।

दिवान्धः । पुं । पेचके । रा.नि.व.२१ । त्रि । दृष्टिरोगयुक्ते । দিনকাণা । लक्षणं—“प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येत् निशि वीक्षते

सः। रात्रौ स शीतानुग्रहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥” मा.नि.। (न्था) स्त्री। वल्गुलापक्षिणि। रा.नि.व.१८।

दिवान्धकी (न्धिका) । स्त्री। छुछुन्दर्य्याम्। छुँचो। वै.निघ.।

दिवाभीतः (तिः) । पुं। पेचके। त्रिका। श.र.। क्ली। श्वेतपद्मे। वै.निघ.।

दिवामध्यम् । क्ली। मध्याह्ने। हे.च.।

दिवास्वापः । पुं। दिवानिद्रायाम्। दिने घुमान। तस्य विधिः—“सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धः अन्यत्र ग्रीष्मात्।” सु.शा.४अ.। “दिवा सात्मीकृतं येन्तु रात्रौ वा यदि वा दिवा। न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥” “दिवास्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः। ग्रीष्मवर्षासु कालेषु दिवास्वप्नो निषिध्यति ॥” भा.।

दिवास्वापा । स्त्री। पक्षिविशेषे, वल्गुला इति लोके। रा.नि.व.१८।

दिविः । पुं। चाषपक्षिणि। श.मा.।

दिविजम् । क्ली। कुङ्कुमागुरुचन्दने। वै.निघ.।

दिवी । स्त्री। उपजिह्विकाकीटे। हारा.।

दिवौकाः । पुं। चातके। मे.। हरिणे। वै.निघ.।

दिवोदासः । पुं। काशीराजधन्वन्तरौ। यः चन्द्रवंशीयभीमरथनरपतेः पुत्र आसीत्। त्रिका.।

दिवोद्भवा । स्त्री। एलायां। शब्दार्थकल्पतरुः।

दिव्यः । गुग्गुलौ। रा.नि.व.१२। यवे। रा.नि.व.१६। अर्ज्जुनवृक्षे। वै.निघ.। क्ली। कान्तलौहे। प.मु.। लवङ्गे। रा.नि.व.१२। चन्दने। वै.निघ.। बालके। वाला। ज.द.१२अ.। [४अ.।

दिव्यकः । पुं। निर्व्विषसर्पविशेषे। सु.कल्प.

दिव्यगन्धः । पुं। गन्धके। रा.नि.व.१३। क्ली। लवङ्गे। रा.नि.व.१२।

दिव्यगन्धा । स्त्री। स्थूलैलायाम्। बड़ एलाइँच। रा.नि.व.६। महाचुञ्चुक्षुपे। रा.नि.व.४। लवङ्गलतायाम्। श.चि.। [वै.निघ.।

दिव्यचन्दनम् । क्ली। हरिचन्दने। लवङ्गे।

दिव्यचक्षुः । पुं। वानरे। श.मा.। उपचक्षुषि। चशमा। सुगन्धभेदे। मे.।

दिव्यतुम्बी । स्त्री। अलाबूभेदे। वै.निघ.।

दिव्यतेजाः । स्त्री। ब्राह्मीनाममहाक्षुपे। रा.नि.व.५।

दिव्यपञ्चामृतम् । क्ली। समभागगव्यघृतदधिदुग्धमधुशर्करासु। “गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम्। एकत्र मिलितम्।” रा.नि.व.२२। [व.१०।

दिव्यपुष्पः । पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। रा.नि.

दिव्यपुष्पा (ष्पी) । स्त्री। देवद्रोणयाम्। बड़ घलघसा। रा.नि.व.५।

दिव्यपुष्पिका । स्त्री। देवद्रोणक्षुपे, महाद्रोणयाम्। बड़ घलघसा। वै.निघ.। रक्तार्कवृक्षे। र.मा.।

दिव्यरसः । पुं। पारदे। रा.नि.व.१३।

दिव्यलता । स्त्री। मूर्व्वायाम्। रा.नि.व.३।

दिव्यसारः । पुं। सर्ज्जवृक्षे। शाल वा धूनार गाछ। रा.नि.व.६।

दिव्या । स्त्री। महामेदायाम्। ब्राह्म्याम्। विंश्री शाक। बन्ध्याकर्कोटक्यां। शतावर्य्यां। स्थूलजीरके। बड़ जीरा। रा.नि.व.५। श्वेतदूर्व्वायां। रा.नि.व.८। आमलक्यां। मे.। हरीतक्याम्। रा.नि.व.११।

दिव्यान्नम् । क्ली। उत्तमान्ने। वै.निघ.।

दिव्येलकः । पुं। राजिलवैकरञ्जसर्पविशेषे। सु.कल्प.४अ.।

दिव्यौषधिः (धी) । स्त्री। मनःशिलायां। च.द.। मृतलौहे। भा.। च.द.सि.यो.र.पि.चि. खल्वखायलौहे। “दिव्यौषधिहतस्यापि।” अर्शोमूले।

दिष्टम् । क्ली। दारुहरिद्रायाम्। श.मा.।

दिष्टान्तः । पुं। मृत्यौ। अम.।

दिष्टिः । स्त्री। परिमाणे। मे.।

दीर्घिका । स्त्री। त्रिंशतधनुःपरिमितजलाश्रये। दिघि। “पल्वलं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोधिका।” त्रिका.।

दीदिवि । क्ली । अन्ने । प.मु. ।

दीनम् । क्ली । तगरपादिके । रा.नि.क१० ।

दीना । स्त्री । कुकुन्दर्य्याम् । वै.निघ. । मूषिकायां । त्रिका. ।

दीनारः । पुं । माषचतुष्टयमाने । ४ माषा अम. । स्वर्णमुद्रायां । মোহর । स्वर्णकर्षद्वये । अ.टी.सा. ।

दीपकः । पुं । कासमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা । रा.नि.व.४ । चित्रकवृक्षे । वै.निघ.२भ.वा.व्या. । यमान्यां । र.मा. । अजमोदायाम् । जीरके । वै.निघ. । श्येनपक्षिणि । বাজ পাখী । वै.च. । क्ली । कुङ्कुमे । अर. ।

दीपकर्पूरजः । पुं । कर्पूरे । वै.निघ. ।

दीपकिट्टम् । क्ली । दीपकज्जले । श.मा. ।

दीपकूपी (खोरी) । स्त्री । दीपवर्त्त्याम् । সলতে । श.मा. । [रा.नि.व.१२ ।

दीपतरुः । पुं । सरलतरौ, सरलदेवदारौ ।

दीपध्वजः । पुं । कज्जले । जटा. ।

दीपनम् । क्ली । रसस्य संस्कारविशेषे । तन्नामकरससाधनकार्य्यविशेषे । तद्यथा—"कासीसं पञ्चलवणं राजिका मरिचानि च । भूशिग्रुवीजमेकन्तु टङ्कणेन समन्वितं । आलोड्य काञ्जिके दीलायन्त्रे पाकाद्दिनैस्त्रिभिः । दीपनं जायते सम्यक् सूतराजस्य जारणे ॥" अथवा चित्रकद्रावैः काञ्जिके त्रिदिनं पचेत् । र.सा.सं । मत्स्योदके । त्रिका. । See पारदः । कुङ्कुमे । त्रिका. । तगरमूले । र.मा. । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व.१७ । शालिशाके । নালিতে শাক । श.च. । षष्ठांशावशिष्टकषाये । "दीपनस्तु षडंशस्य ।" रा.नि.व.२० । चक्रमर्द्दवृक्षे । कासमर्दवृक्षे । रा.नि.व.४ । अग्निगुणभूयिष्ठे द्रव्यमात्रे । "पचेन्नामं वह्निकृद्दीपनं तद्यथा मिसिः ।" भा. । त्रि । पाचके । अग्निगुणभूयिष्ठे । सु.सू.४१अ. ।

दीपनी । स्त्री । मेथिकायां । মেথি । पाठायां । আকনাদি । यमान्याम् । रा.नि.व.६ । कर्कटिकायाम् । কাঁকড়ী । वै.निघ. ।

दीपनीयः । पुं । यमान्याम् । रा.नि.व.६ । हरितपलाण्डौ । वै.निघ. । त्रि । अग्निदीप्तिकरे ।

दीपनीयवर्गः । पुं । तन्नामकलपेयमकाकषायवर्गे । यथा—"पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति ।" পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিতা, শুঁট, অম্লবেতস বা থৈকল, মরিচ, যমানী, ভেলার মুটি, হিঙ্গু । च.सू.४अ. । "हिविधश्चित्रकोधान्यमजमोदा च जीरकम् । चतुर्ग्रा ह्युषा देधा गणोऽयं दीपनः स्मृतः ॥" अर्क.चि. ।

दीपनीया । स्त्री । यमान्याम् । मद.व.२ ।

दीपनीयौषधम् । क्ली । आग्नेयौषधे, पञ्चकोलादौ । सि यो.मदा.चि । च.द. ।

दीपपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

दीपवृक्षः (कः) । पुं । सरलदेवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

दीपशिखा । स्त्री । कज्जले । शब्दार्थकल्प. ।

दीपसंज्ञः । पुं । चित्रकवृक्षे । वै.निघ. ।

दीपास्यभस्म । क्ली । दग्धदीपशिखायाम् । প্রদীপের পোড়া শীষ । रस.र.समरी.चि. ।

दीपिका । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

दीप्त(क)म् । क्ली । हिङ्गुनि । হিং । रा.नि.व.६ । कांस्यधातौ । কাঁসা । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । जम्बीरे । वै.निघ. । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ । नासारोगविशेषे । নাকজ্বালা । लक्षणं यथा—"घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः । नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥" सु. । निम्बूकवृक्षे । रा.नि.व.११ । [কাঁসা । रा.नि.व.१३ ।

दीप्तकंसम् । क्ली । शुद्धकांस्यधातौ । খাঁটী

दीप्तजिह्वा । स्त्री । उल्कामुखीश्रमाख्याम् । त्रिका. ।

दीप्तपिङ्गलः । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ ।

दीप्तपुष्पा । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । विषलाङ्गलियां । वै.निघ. ।

दीप्तरसः । पुं । किञ्चुलुके । কেঁচো । श.मु. ।

दीप्तलोचनः । पुं । विडाले । रा.नि.व.१९ ।

दीप्तलोहम् । क्ली । कांस्यधातौ । प.मु. ।

दीप्ता (प्ति:) । स्त्री । लाङ्गलिकाक्षुपे । विष-लाङ्गलिया । रा.नि.व.४। ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफटकी । रा.नि.व.३ । लाक्षायाम् । रा.नि. व.६ । मन:शिलायाम् । वै.निघ. । कांस्यधातौ । रा.नि.व.१३ । दीप्तनामनासारोगभेदे । वा.उ. १८च. । See दीप्त: ।

दीप्ताग्नि: । त्रि । दीप्तजठराग्नौ । मा.नि. ।

दीप्ताङ्ग: (ङ्ग:) । पुं । मयूरे । श.र. । विडाले । श.र. ।

दीप्तानलम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ ।

दीप्ताक्ष: । पुं । विडाले । त्रिका. । मयूरे । वै.निघ. । [निघ. ।

दीप्तिक: । पुं । दुग्धपाषाणे । फुल थड़ि । वै.

दीप्तोपल: । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । प.मु. ।

दीप्य: (क:) । पुं,क्ली । मयूरशिखायां । रुद्र-जटायाम् । अम. । रक्तचित्रके । कुङ्कुमे । तगरे । निम्बूकवृक्षे । श्येनपक्षिणि । भ. । जीरके । रा. नि.व.६ । रस.र.सूतिका.चि.पञ्चजीरकगुड़े । भैष. कुष्ठ.चि. । च.द.पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलौ । उन्मा.चि. लशुनाद्यघृते । अजमोदायाम् । राँधुनि । भा.पू. १भ. । यमान्यां । च.द.सि.यो.कास.चि.दशमूल षट्पलकघृते । "तालीशवह्निदीप्यकम् ।"

दीप्यका । स्त्री । यमान्याम् । अजमोदायाम् । राँधुनि । भा.पू.१भ. ।

दीप्यवल्ली । स्त्री । अजमोदायाम् । वै.निघ. ।

दीप्या । स्त्री । कृष्णजीरकभेदे । মোটা কৃষ্ণ জীরে । रा.नि.व.६ । यमान्याम् । भा. ।

दीर्घ: । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८। लताशाले । र.मा. । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे साड़वृक्षे । रा.नि.व. ८ । रक्तकशालौ । रा.नि.व.१६। इत्कटे । र.मा.। उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ । त्रि । आयते ।

दीर्घकम् । क्ली, पुं । कृष्णजीरके । मद.व.२ । शरवृक्षे । शैलजीरके । उशीरे । उष्ट्रे । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । वै.निघ. ।

दीर्घकणा । स्त्री । श्वेतजीरके । शाद। जी-रा । रा.नि.व.६ ।

दीर्घकण्ट: (क:) । पुं । बर्बूरवृक्षे । বাবলা गाछ । रा.नि.व.८ ।

दीर्घकण्ठ: (क:) । पुं । बकपक्षिणि । श.च. ।

दीर्घकन्द: (क:) । पुं । मालाकन्दे । वै. निघ. । मुखालौ । মৌ আলু । (कम्) क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ ।

दीर्घकन्दिका । स्त्री । तालमूल्याम् । रा.नि. व.७ । कृष्णतालमूल्याम् । वै.निघ. ।

दीर्घकन्धर: । पुं । बकपक्षिणि । रा.नि.व. १९ । स्त्री । बकस्त्रियाम् । वै निघ. ।

दीर्घकाण्ड: । पुं । गुण्डतृणे । रा.नि.व.८ ।

दीर्घकाण्डा । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । পাতাল গরুড়ী । रा.नि.व.३ ।

दीर्घकील: (क:) । पुं । अङ्कोल्लवृक्षे । ধলা আঁকোড় আঁকোড় গাছ । रा नि.व.९ । जटा. । "अङ्कोले दीर्घकीलक: ।" रा.नि.व.२३ ।

दीर्घकूरकम् । क्ली । नृपान्ननामकशालिधान्यभेदे । রাজ অন্ন । रा.नि.व.१६ । [नि.व.१६ ।

दीर्घकृष्णा । स्त्री । तिलवासिनीशालौ । रा.

दीर्घकेश: (शी) । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.१९।

दीर्घकोशा (षा) । स्त्री । पङ्कशुक्तौ । গুগলি, ঝিণুক । हारा. । गण्डूपद्याम् । কেঁচো । वै.निघ.।

दीर्घकोशि(षि)का (शी) । स्त्री । पङ्कशुक्तौ । हारा. । गण्डूपद्यां । वै.निघ. । [प्र.मु. ।

दीर्घखरच्छद: । पुं । इत्कटे । ইৎকড় ।

दीर्घगति: । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ ।

दीर्घगोधूम: । पुं । महागोधूमे । वै.निघ. ।

दीर्घग्रन्थि: । पुं । गजपिप्पल्यां । रा.नि.व.६।

दीर्घग्रीव: । पुं । उष्ट्रे । हे.च. । नीलक्रौञ्च-पक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

दीर्घघाटिक: । पुं । उष्ट्रे । बके । वै.निघ. ।

दीर्घचञ्चु: । पुं । पक्षिविशेषे । बम्. बखौड़ा । वै.निघ. । [इची । भा. ।

दीर्घच्छद: । पुं । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ ।

दीर्घजङ्गल: । पुं । मत्स्यविशेषे । ভাঙ্গন মা-ছ । श.मा. ।

दीर्घजङ्घः । पुं । उष्ट्रे । जटा. । बकपक्षिवि-
विका. ।

दीर्घजिह्वः । पुं । सर्पे । है.च. ।

दीर्घजीरकः । पुं । स्थूलजीरके । भा.पू.१भ. ।

दीर्घतन्वी । स्त्री । आलुकभेदे । वै.निघं. ।

दीर्घतरुः । पुं । तालवृक्षे । शब्दार्थकल्प. ।

दीर्घतिमिषा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । कूड़
তেতো কাঁকুড় । श.मा. । [कुँचो । वै.निघ. ।

दीर्घतुण्डा (ण्डी) । स्त्री । छुछुन्दर्य्याम् ।

दीर्घतृणः । पुं । पल्लिवाहतृणे । वम्. पीकल
तृण । रा.नि.व.८ ।

दीर्घदण्डः (कः) । पुं । श्वेतैरण्डे । रा.नि.व.
८। जटा. । तालवृक्षे । रोहीतकविशेषे । वै.निघ. ।

दीर्घदण्डी । स्त्री । गोरक्ष्यां । গোরক্ষ চা-
কুলে । रा.नि.व.५ । [निघ. ।

दीर्घदलः । पुं । मालाकन्दे । श्यामाके । वै.

दीर्घदर्शी (दृष्टिः) । पुं । गृध्रे । श.र. ।
भल्लूके । रा.नि.व.१९ ।

दीर्घद्रुः । पुं । तालवृक्षे । श.च. ।

दीर्घद्रुमः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । শিমুল গাছ ।
रा.नि.व.८ । [१९ ।

दीर्घनादः । पुं । शङ्खे । শাঁক । रा.नि.व.

दीर्घनालः । पुं । दीर्घरोहिषे । বড় গন্ধ-
তৃণ । गुण्डतृणे । रा.नि.व.८ । आलुके । शालि-
धान्यभेदे । वै.निघ. । यावनालनामशिम्बीधान्ये ।
रा.नि.व.१६ ।

दीर्घनिस्वनः । पुं । शङ्खे । वै.निघ. ।

दीर्घपटोलिका । स्त्री । पटोलाकारदीर्घफ-
लशाकविशेषे । धुन्दुल । वम्. गोड़परवल । गु-
णाः—गुरु स्निग्धं विष्टम्भि कटुकं मधुरं शीतलं
वातपित्तश्लेष्मारुचिकारकं च । राज.३प. ।

दीर्घपत्रः (कः) । पुं । पुनर्नवायाम् । শ্বেত
পুন্না । रा.नि.व.५ । राजपलाण्डौ । विष्णुकन्दे ।
रा.नि.व.७ । शरपत्रदर्भे । कुन्दुरुतृणे । रा.नि.व.
८ । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ । हरितकुशे । रक्तपु-
नर्नवायाम् । सर्ज्जवृक्षे । मिश्रवर्णेक्षौ । हिं बड़ी-

या । गुणाः—सुकठिनः सक्षारश्च । भा. । वातघ्न-
ः कफपित्तघ्नः कषायः विदाही च । सु.सू.४५
अ. । कुपीलौ । কুঁচিলা । भा. । मधूकवृक्षे । वै.
निघ. । (कः) वेतसवृक्षे । मद.व.५ । रक्तरसोने ।
লাল রশুন । रा.नि.व.७ । एरण्डवृक्षे । चिञ्चली-
वृक्षे । रा.नि.व.८ । शुक्लरसोने । শ্বেত রশুন ।
है.च. । जलमधूके । जटा. । करीरवृक्षे । श.च. ।

दीर्घपत्रा । स्त्री । वृहतीक्षुपे । द्रोणपुष्प्याम् ।
ঘলঘসা । रा.नि व.४।५ । शालपर्ण्याम् । भा. ।
क्षुद्रजम्बूवृक्षे । বন জাম গাছ । र.मा. । केतकी-
वृक्षे । रा.नि.व.१० । घृतकुमार्य्याम् । श्वेतपुनर्न-
वायाम् । आम्रहरिद्रायां । कदलीवृक्षे । श्रीफल-
कवृक्षे । कुम्भतुम्ब्यां । গোল লাউ । वै.निघ. ।
चिञ्चायां । চেঁচড়া । भा.पू.१भ.शा.व. ।

दीर्घपत्रिका । स्त्री । श्वेतवचायाम् । শ্বেত
বচ । रा.नि.व.६ । घृतकुमार्य्याम् । घृतकुमारी ।
रा.नि.व.५।२३ । शालपर्ण्याम् । শালপাণি । रा.
नि.व.४ । भा. । केतक्यां । रा.नि.व.२३ । आट-
रूषके । বাসক । मातुलुङ्गवृक्षे । ছোলঙ্গ লেবু ।
कृष्णतालमूल्याम् । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

दीर्घपत्री । स्त्री । पलाशीलतायाम् । হাপর-
মালী । रा.नि.व.३ । महाचुञ्चुक्षुपे । চুঞ্চু শাক ।
रा.नि व.४ ।

दीर्घपर्णः । पुं । अश्वकर्णनामकशाले । লতা-
শাল । रा.नि.व.९ । 'तोपचिनी'इतिख्याते द्रव्ये ।
वै.निघ. ।

दीर्घपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া ।
रा.नि.व.४ । शालपर्ण्याम् । শালপানি । वै.निघ. ।

दीर्घपर्व्वा । पुं । इक्षौ । वै निघ. ।

दीर्घपलाण्डुः । पुं । विष्णुकन्दे । राजपला-
ण्डौ । तालवृक्षे । रा.नि.व.७।९ । हरितकुशतृणे ।
कुचेलवृक्षे । কুঁচিলা গাছ । भा. । [नि.व.४ ।

दीर्घपल्लवः । पुं । शणक्षुपे । শণ গাছ । रा.

दीर्घपत्रः । पुं । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. ।

दीर्घपात् (दः) । पुं । क्रौञ्चके । কোঁচ ব-
ক । कङ्कपक्षिणि । কাঁক পাখী । त्रिका. । है.च. ।

दीर्घपादपः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।
गुवाकवृक्षे । रा.नि.व.११ । See गवाक्षः ।

दीर्घपुष्पः । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । मूचकुन्द । प.मु. । श्वेतमन्दारार्के । रा.नि.व.१० ।

दीर्घपृष्ठः । पुं । सर्पे । अम. ।

दीर्घफलः (कः) । पुं । स्थूलारग्वधवृक्षे । बड़ सोणालू । रा.नि.व.६ । पलाशवृक्षे । अर्कवृक्षे । वै.निघ. । (कः) अगस्तिपुष्पवृक्षे । बासना फुलेर गाछ । रा.नि.व.१० ।

दीर्घफला । स्त्री । कोषातक्याम् । झिंगे प्रभृति । रा.नि.व.७। जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ । कपिलद्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ । मेषशृङ्ग्याम् । तिक्तालाब्वाम् । वै.निघ. ।

दीर्घबाला । स्त्री । चमरीमृगे । वै.निघ. ।

दीर्घबालुकः । पुं । वृद्धदारकलतायाम् । बीजताड़क । रा.नि.व.३ ।

दीर्घमारुतः । पुं । हस्तिनि । त्रिका. ।

दीर्घमूलः । पुं । मोरटलतायाम् । रा.नि.व.३ । यासक्षुपे । दुरालभा । रा.नि.व.४।२३ । बेल्लन्तरवृक्षे । रा.नि.व.८।२३ । बिल्ववृक्षे । लज्जालुकायाम् । लामज्जके । रा.नि.व.१२। २३ । विभीतकवृक्षे । देवसर्षपे । इन्द्रयवे । क्ली । मूलके । वै.निघ. ।

दीर्घमूलकम् । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ । पुं । स्थूलशरे । रा.नि.व.८ ।

दीर्घमूला (लिका) । स्त्री । शालपर्णीक्षुपे । वै.निघ. । श्यामालतायाम् । प.मु. । (ला) दुरालभायाम् । सु.सू.३८अ. । शरवणे । शर गाछ । क्षीरमूर्व्यायां । मेषशृङ्ग्यां । बेल्लन्तरवृक्षे । वै.निघ. ।

दीर्घमूली । स्त्री । दुरालभायाम् । श मा. । काकमाच्याम् । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।

दीर्घरङ्गा । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

दीर्घरतः (दः) । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

दीर्घरसनः । पुं । सर्पे । श.च. ।

दीर्घरागा । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

दीर्घरोमा । पुं । भल्लूके । वै.निघ. ।

दीर्घरोहिष(क)म् । क्ली । रोहिषभेदे । बड़ गन्धतृण । गुणाः—तिक्तं कटूष्णं कफवातजित् अश्वतरीप्रवाय । रा.नि.व.८ ।

दीर्घलता । स्त्री । व्याघ्रघण्टायाम् । शियालि लता । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

दीर्घलोहितयष्टिका । स्त्री । रक्तेक्षौ ।

दीर्घवंशः । पुं । नले । नल । रा.नि.व.८ ।

दीर्घवक्त्रः । पुं । हस्तिनि । श.मा. ।

दीर्घवच्छिका । स्त्री । कुम्भीरे । शब्दार्थकल्प. ।

दीर्घवर्षाभूः । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायां । वै.निघ. ।

दीर्घवल्ली । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायां । बड़ माकाल । वत्सादनीलतायां । पाताल गरुड़ी । पलाशीलतायां । हापरमाली । रा.नि.व.३ । [प.मु. ।

दीर्घबीजा । स्त्री । अलाब्वाम् । शिम्बीभेदे ।

दीर्घवृन्तः (कः) । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । शोणापाठा । प.मु. । पीतलोध्रे । वै.निघ. ।

दीर्घवृन्तफला । स्त्री । दुग्धालाब्वां । वै.निघ. ।

दीर्घवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । इन्दीवरालतायां । ईन्द्रचिर्भिटी । रा.नि.व.३ । कपर्दकभेदे । र.सा.सं. । एलापर्ण्यां । श.च. । [वै.निघ. ।

दीर्घवृक्षः । पुं । तालवृक्षे । लताशालवृक्षे ।

दीर्घशरः । पुं । यावनालनामकशिम्बीधान्ये । जनार गाछ । रा.नि.व १६ ।

दीर्घशाखः । पुं । शणवृक्षे । शण गाछ । रा.नि.व.४ । शाकतरौ । शेगुन गाछ । वै.निघ. । शालवृक्षे । श.च. । [लाक्षीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

दीर्घशाखिका । स्त्री । कृष्णपीठीजीववृक्षे, नौ-

दीर्घशिम्बा । स्त्री । शिम्बीविशेषे । प.मु. ।

दीर्घशिम्बिकः । पुं । राजमाषे । बरबटी । रा.नि.व.१६ ।

दीर्घशूकः (कः) । पुं,क्ली । शूकाकारशालिधान्यविशेषे । स सारामुखाद्दीनगुणः स्वादुपाकरसत्वादियुक्तः । च.सू.२७अ. । राजान्ने । रा.नि.व.२३ ।

दीर्घसमुच्छ्रयः । पुं । नलवणे । प.मु. ।

दीर्घसस्यः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । टेंदु गाछ । वै.निघ. ।

दीर्घसुरतः । पुं । कुक्कुरे । शूकरे । त्रिका. ।

दीर्घस्कन्धः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

दीर्घा । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ ।

दीर्घाङ्कुरः । पुं । राजशाली । राज अन्न । वै.निघ. ।

दीर्घाङ्गी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । भा.पू.१भ. ।

दीर्घाङ्घ्रिः । स्त्री । शालपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

दीर्घाध्वगः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. ।

दीर्घायुः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । शिमुल गाछ । रा.नि.व.८ । जीवकौषधौ । काके । मे. । रा.नि.व.५ । त्रिका. ।

दीर्घायुधः । पुं । वनशूकरे । श.मा. ।

दीर्घायुष्यः । पुं । जीवके । मे. । श्वेतमन्दारार्के । रा.नि.व.१० । [१० ।

दीर्घालर्कः । पुं । महाश्वेतार्कवृक्षे । रा.नि.व.

दीर्घिका । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा.नि.व.६ । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. । त्रिंशतधनुःपरिमितजलाशये । तज्जलं गुरु कटु क्षारं पित्तकरं कफवातघ्नञ्च । रा.नि.व.१४ ।

दीर्घवारुः । पुं । महाचाव्याम् । दीर्घकर्कटिकायाम् । रा.नि.व.७ ।

दीविः । पुं । चाषपक्षिणि । श.मा. । [१२ ।

दुःकूलः । पुं । चोरनामकगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.

दुःखम् । क्ली । रोगे । मानसधर्मभेदे । दुःख । तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । सु.सू.२४अ. । See व्याधिः ।

दुःखकोद्भवा । स्त्री । मसूरिकाभेदे । “किञ्चिदुष्णनिमित्तेन जायते राजिकाकृतिः । एषा भवति बालानां सुखं शुष्यति च स्वयम् ॥” भा. ।

दुःखत्रयम् । क्ली । आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्चेति त्रिविधदुःखे । सु.सू.२४अ. ।

दुःखदग्धनः । पुं । गृध्रपक्षिणि । शकुनि । वै.निघ. ।

दुःखदिरः । पुं । विट्खदिरे । रा.नि.व.८ ।

दुःखवर्द्धनः । पुं । कर्णपालीरोगे । लक्षणम् —“वर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डूदाहरुजान्वितः । शोफो भवति पाकश्च तत्क्षीरोऽसौ दुःखवर्द्धनः ॥” सु.चि.२५अ. ।

दुःसहा । स्त्री । नागदमन्याम् । रा.नि.व.५ ।

दुकू(गू)लम् । क्ली । क्षौमवस्त्रे । त्रिका. । हे.च. ।

दुग्धम् । क्ली । कस्तूरी । रामकर्पूर । र.मा. । क्षीरे । दुध । रा.नि.व.१५ । तद्गुणादि—“क्षीरं स्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतं । रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् । क्षीरनाडी कुमारीणां वन्ध्यानाञ्च कथं भवेत् । अल्पधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते । वन्ध्यानां क्षीरनाड्यस्तु वातेन परिपूरिताः । क्षीरञ्च न भवेत्तस्मात् आर्त्तवस्याधिकं यतः । प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते । तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते । तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः । तेन कठिनतां याति तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् । स्रोतोविशुद्धिकरणं बलकृद्दीपनाशनं । पयस्विदोषशमनं वृष्यत्वाग्निप्रवर्द्धनम् ॥” तत्र श्वेतादुग्धं श्लेष्मकरं, रक्ताया वातलं, पीताया: पित्तसंशमनं विशिष्टं, कृष्णायाश्च पित्तलम् । अत्रि.८अ. । दुग्धं बहुविधं गव्यादिभेदात् यथा—गावस्तु दशधा काली त्रिधाजी त्रिविधा मता । मन्य एडास्त्रिधा मेषी त्रिधोष्ट्री दशधा हयी । पञ्चधा करिणी नारी दशधा शूकरी द्विधा । व्याघ्री शुनी श्वदंष्ट्री च रासभी पञ्चधा पृथक् । त्रिधा क्वष्टधा मत्स्यी गवयी खड्गिनी कडी । दुग्धं र तक्रञ्च दधि ताभ्यः प्रजायते ॥ अर्क. । गवादिदुग्धगुणा: स्वस्वपर्य्यायेषु मृग्याः । दुग्धमात्रगुणाः—आमं गुरु कासश्वासप्रकोपकं रोगजनकञ्च । तप्तमावर्त्तितञ्च तत् पथ्यम् । नारीक्षीरन्तु आममेव रोगघ्नं भवति । धारोष्णं गव्यादिदुग्धम् अमृतोपमं सर्व्वरोगघ्नं । चिरसंस्थं दोषदञ्च । तथा—“केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीतमाहुः । दोषान्तशीतं महिषीपयश्च गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥” पूर्व्वाह्णपीतं दुग्धं शुष्यं बृंहणमाग्नेयञ्च, मध्याह्नपीतं बलदं कफघ्नं लघु घ्नञ्च । बाल्ये अग्निकरं यौवने बल्यं वीर्य्यदञ्च वार्द्धके भवति । रात्रौ नानादोषशमनं अतः क्षीरं सदा सेव्यम् । मुहूर्त्तत्रयपर्य्युषितमतत्तं न सेवेत । अत्तोषितं दोषकरं तदूर्द्धञ्च विषोपमं ज्ञेयम् । ज्वरे तद्गुणाः—“जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्याद्मृती-

चमम्। तदेव तप्ते पीतं विषवद्धन्ति मानवम्। चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्यदावर्त्तितमुत्तमं तत्। सर्व्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्य्यप्रदं चीरमतिप्रशस्तम्।" इति दुग्धक्वाथः। "मध्याह्नपूर्व्वाह्नकाले च्याद्यपराह्ने तु माहिषम्। चीरं सशर्करं पथ्यं सदा सात्म्येन च सर्व्वदा। पित्तघ्नं घृतशीतलं कफहरं पक्वं तदुष्णं भवेच्छीतं यत्तु न पाचितं तदखिलं विष्टम्भदोषप्रदं। धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं हृद्यं · बृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम्॥" घृतशीतादिचीरगुणाः—"चीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं तप्तं न चैतल्लवणेन सार्द्धम्। पिष्टान्नमत्स्यामकमाषमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च।" तथाच "मत्स्यमांसगुड़मुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः। शाकजाम्बवरसैस्तु सेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत्॥" इति चीरवर्ज्जनस्थानम्। "स्निग्धं शीतं गुरु चीरं सर्व्वकालं न सेवयेत्। दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च। नित्यं तीव्राग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः। पुष्यन्ति धातवः सर्व्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम्॥" इति चीरसेवनस्थानम्। "चीरं गवाजकादेर्मधुरं चारं नवप्रसूतानाम्। रूचं न पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते॥ मधुरं त्रिदोषशमनं चीरं मध्यप्रसूतानाम्। लवणं मधुरं चीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम्॥ गुणहीनं निःसारं चीरं प्रथमप्रसूतानां। मध्यस्य रसायनमुक्तमिदं दुर्व्वलन्तु हृद्यानाम्॥ तासां मासत्रयादूर्द्ध्वं गुर्व्विणीनाञ्च यत्पयः। यद्वाहि लवणं चीरं मधुरं पित्तदोषकृत्॥ गवादीनां वर्णभेदाद्गुणा दुग्धादिके पृथक्। कैश्चिदुक्तो विशेषाच्च विशेषो देशभेदतः॥" तथा उक्तञ्च। देशेषु देशेषु च तेषु तेषु तृणाम्बुनी याहशदोषयुक्ते। तत्सेवनादेव गवादिकानां गुणा हि दुग्धादिषु ताहशत्वम्। शीतं स्निग्धं गुरु गौल्यं हृद्यं पित्तापहं परं। श्रेयश्चैवाभिधीतस्य कोलाटन्तु पयस्स्मृतः॥" रा.नि.व.१५। प्रभातदुग्धं—"निशाशीतांशुसंशीतं निद्रालस्यश्रमानुगं। सघनं शीतकफकृत् चीरं प्राभातिकं भवेत्॥" भावि.प्र.।

दुग्धकन्दगणः। पुं। दुग्धप्रधाने अश्वगन्धादिद्रव्यगणे। यथा—"अश्वगन्धा च मुषली विदारी च शतावरी। चीरवाराहिका चेति दुग्धकन्दगणस्मृतम्॥" गुणाः—"बालको वर्द्धते वीर्य्यैरिरं सुवर्णलया सह। एतद्वर्गस्य पानेन कर्षा पौड़मवर्षिकी॥" चर्क.।

दुग्धकूपिका। स्त्री। घृतदुग्धमिश्रिततण्डुलचूर्णकृतपिष्टकविशेषे। तन्निर्माणविधिः यथा—"तण्डुलचूर्णविमिश्रितनष्टचीरेण सान्द्रमिष्टेन। दृढकूपिका विदध्यात्ताञ्च पचेत् सर्पिषा सम्यक्। अथ तां कोरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च। सद्दकमुद्रितवदनां सर्पिषि सपक्ववदनाञ्च। अथ पाण्डुखण्डपाके स्नापयेत् कर्पूरवासिते कुशलः॥" गुणाः—"अथ दुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहा। हृष्या शीता गुर्व्वी शुक्रकरी बृंहणी रुच्या। विदधाति कायपुष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचिरम्॥" भा.।

दुग्धतालीयम्। क्ली। दुग्धसारे। हे.च.। दुग्धाग्रे। चीरफेने। मे.।

दुग्धतुम्बी। स्त्री। चीरालाब्वाम्। वै.निघ.।

दुग्धत्रयम्। क्ली। गोमहिषच्छागदुग्धेषु। र.सा.सं.।

दुग्धदा। स्त्री। चणिकाटघे। रा.नि.व.८।

दुग्धनिका। स्त्री। रक्तापामार्गे। अर्कवृचे। वै.निघ.। दुग्धपाकपात्रे। हारा.।

दुग्धपाचनः। त्रि। दुग्धपाककरे। क्ली। दुग्धपाकपात्रे। हारा.।

दुग्धपाषाणः (कः)। पुं। खटिकाविशेषे। फूलथड़ि, थड़िमाटी। हिं खिरगोला। गुणाः—रुच्य ईषदुष्णः ज्वरपित्तहृद्रोगकासशूलाध्मानहरश्च। रा.नि.व.१३। [दुग्धपाषाणिका। स्त्री। दुग्धपाषाणे। फूलथड़ि। रा.नि.व.३।

दुग्धपाषाणिका। स्त्री। दुग्धपाषाणे। फू-

दुग्धपुच्छी। स्त्री। वृचविशेषे। दुधपेड़ा। श.च.।

दुग्धफेनः (कः)। पुं,क्ली। चीरफेने। दुधेर फेना। रा.नि.व.१५। गुणाः—"क्षयरोगेऽस्य पयःफेनमजानां वेति शस्यते। मन्दाग्नीनाङ्गशानाञ्च विशेषादतिसारिणां। उत्साहदीपनम्बल्यं मधुरं वातनाशनं। सद्यो बलकरश्चैव तच्च चीरविलोड़ितं। चीणज्वरातिसारे च सामे च विषमज्वरे। मन्दाग्नौ कफमाश्रित्य पयःफेनम्प्रशस्यते। चीरं गवाञ्चीरफेनं तक्रं वा हितमेव च। पक्वामभचणाद्दापि यक्ष्मी तस्य नश्यति। ताम्बूलं नैव सेवेत चीरम्पीत्वा तु मानवः। यावत्तन्न द्रवेत्चीरं भुक्तान्नादपि शस्यते॥" अचि.।

दुग्धफेनी । स्त्री । वनस्पतिविशेषे । बं दुधफेनी, दुग्धीवनि । गुणा:—कटुः तिक्ता तिक्ता विपाकी शमनी रुच्या । रा.नि.व.५ । पत्रा-रुचिरीत । वै.निघ. ।

दुग्धवटी । स्त्री । औषधवटी । विषं हिंगुलं धुस्तूरबीजं समभागं षट्गुणा धुस्तूरपत्ररसेन मर्दनं मर्दयित्वा गुञ्जमाना वटी कार्य्या । भैष. ।

दुग्धबीजः (जा) । पुं,स्त्री । यावनालादिक-तचिपीटके । जनार वा जोयारेर चिँड़े । "ये चार्द्धे यावनालाद्याश्चिपिटास्तमतन्दुलाः । च-तसतन्दुलास्ते तु दुग्धबीजाः प्रकीर्त्तिताः ॥" गुणाः —"दुग्धबीजा सुमधुरा दुर्ज्जरा वीर्य्यपुष्टिदा । शालेययावनालाद्याः चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः ॥" रा.नि.व.१६ ।

दुग्धसन्तानिका । स्त्री । दुग्धसरे । वै.निघ. ।

दुग्धहरणी । स्त्री । दुग्धवहनाड्याम् । रस.र. स्तनरो.चि. ।

दुग्धक्षीरिका । स्त्री । दुग्धतण्डुलघृतशर्करा-कृतपायसे । यथा—"दुग्धाष्टमांशभागेन तण्डुलान् घृतसंस्कृतान् । गुडेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु चिप्ता सिद्धा हि क्षीरिका । पायसं शर्करायुक्तघृतप्रचेपणाद्भवे-त् ॥" गुणाः—"सा गुरुर्वातकृद्बल्या मलावष्टम्भका तथा । अरुचिं मेदवृद्धिञ्च कफमग्नेश्च मन्दताम् । कृत्वा च रक्तपित्तं हि वातपित्तञ्च नाशयेत् ॥" द्रव्यगुणः ।

दुग्धा (ग्धी) । स्त्री । क्षीरिकायां । क्षिराइ । र.मा. । भैष.ज्वरी.चि. । काकोल्याम् । पला-शीलतायाम् । शारिवायाम् । वै.निघ. । दुग्धपा-षाणे । फुलखड़ि । रा.नि.व.१३ ।

दुग्धाम्रम् । क्ली । दुग्धतालीये । आँबेर सङ्गे दुध । गुणाः—"दुग्धाम्रं शीतलं स्वादु हृष्यं वर्ण्य-करं गुरु । वातपित्तापहं रुच्यं वृंहणं बलवर्द्धनम् ॥" रा.नि.व.१५ । [रा.नि.व.१३ ।

दुग्धाश्मा । पुं । दुग्धपाषाणे । फुलखड़ि ।

दुग्धाक्षः । पुं । क्षीरस्फटिके । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दुग्धिका । स्त्री । क्षुद्रक्षीरिकायाम् । छोट क्षिराइ । मं दुधि । कं दुधलि । तें पिन्नपालचेट्टु । गुणाः—"दुग्धिकोष्णा गुरु रुक्षा वातला गर्भका-रिणी । स्वादुक्षीरा कटुस्तिक्ता सृष्टमूत्रमलापहा । स्वादुर्विष्टम्भिनी हृद्या कफकुष्ठकृमिप्रणुत् ॥" भा.। चि.म.स.प्रदर-चि. । रस.र.ज्वराति.चि. । इन्द्री-वराख्याम् । हैम चिर्कटी । एककटुकाख्याम् । डिर् नाड । वै.निघ. । हयमेदे । थिर्णी गाछ । र.मा. ।

दुग्धिनि(नी)का (नी) । स्त्री । रक्तापा-मार्गक्षुपे । रा.नि.व.४ । एकदुग्धाख्याम् । वा. सू.१७म. । [त्रि । वै.निघ. ।

दुच्छकः । पुं । मुरामांस्याम् । मे. । तालीशप-

दुड़िः (लिः) । स्त्री । कच्छपिकायां । श.टी. रा. । मे. ।

दुण्डुभः । पुं । सर्पभेदे । ढोँड़ा साप । उज्ज्व. ।

दुण्डुभा । स्त्री । सर्पपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

दुद्रुमः । पुं । कन्दविशेषे, हरितपलाण्डौ । अम. ।

दुन्दुभिः । पुं । सर्पदंष्ट्रेन्दुरादौ, दन्दुर इति लोके । सु.कल्प.७अ. । मत्तुदर्पाचिविशेषे । च.सू. १७अ. । विषे । हे.च. ।

दुन्दुमारः । पुं । विड़ाले । वै.निघ. ।

दुम्बकः । पुं । स्वनामख्यातमेषे । दुम्बा । वै.निघ.

दुरभिग्रहः । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.

दुरभिग्रहा । स्त्री । दुरालभायां । कपिकच्छ्वां । अपामार्गे । रा.नि.व.२३ । कलाव्यां । वै.निघ. ।

दुराधर्षः (र्षा) । पुं, स्त्री । सिद्धार्थे । श्वेत सरिषा । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

दुरारुहः । पुं । नारिकेलवृक्षे । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

दुरारुहा । स्त्री । खर्ज्जूरीवृक्षे । खेजुर गाछ । नारिकेलवृक्षे । तालवृक्षे । वंशे । रा.नि.व.२३ ।

दुरारोहः । पुं । तालवृक्षे । शाल्मलीवृक्षे । खर्ज्जूरीवृक्षे । वै.निघ. । शरटे । रा.नि.व.१८ ।

दुरारोहा । स्त्री । शीवल्लीवृक्षे । रा.नि.व.८ । शरटे । गिरगिटे । रा.नि.व.२३ । पिण्डीखर्ज्जू-र्य्याम् । भा. । शाल्मलीवृक्षे । विका. ।

दुरालभा (लम्भा) । स्त्री । (Alhagi maurorum. Syn, Hedysarum Al-

hagi.) स्वनामख्यातक्षुपे । छिकुया इति ख्याता। कुराल(ला)भा । क्लिं वम्. जवासा दुरालभा, धमासा । मं वेलिक्कामूली । कं बल्लिदुरबे । तें पिल्लदेगटि टुलगोंड़ि । सा द्विधा स्थूलसूक्ष्मभेदात् । गुणाः कटुः तिक्ता उष्णा चाराम्लिका मधुरा वातपित्तघ्नी ज्वरगुल्मप्रमेहघ्नी च । रा.नि.व.४। "यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा।" भा. । वा.चि.१अ.। सि.यो.कास.चि. । "दुरालभासवेतसैः।" कार्पासक्षुपे । स्पृक्कायां । पिड़िं शाक । श.चि. ।

दुरालभादिः । पुं । दुरालभामृतामुस्तानागरकृतः कषायः वातज्वरे हितः । दुरालभादिरयं पित्तज्वरतृष्णारक्तपित्तदाहघ्नः । वा.चि.१अ.। "दुरालभापर्पटकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम्। जलं पिबेत् शर्करयावगाढम् ।" च.द.पि.ज्व.चि.।

दुरितद(घ्र)मनी । स्त्री। शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

दुरिष्टकृत् । पुं । अभिचारकर्त्तरि ।

दुरूराहः । पुं । पण्डकभेदः कुलाहाख्ये । "दुकुलाहो दुरूराहः पुण्ड्रकेणैव कीर्त्तितः।" अ.ह. ३अ. ।

दुरोहः । पुं । नागकेशरवृक्षे । वै.निघ. ।

दुर्गः । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

दुर्गकारकः । पुं । तरुभेदे । श.मा. ।

दुर्गन्धम् । क्ली । सौवर्चललवणे । हे.च. ।

दुर्गन्धः । पुं । आम्रवृक्षे । श.च. । पलाण्डौ । भा. । त्रि । पूतिगन्धयुक्ते ।

दुर्गन्धा । स्त्री । वाकुच्याम् । सोमराज । वै.निघ. ।

दुर्गन्धास्यः । पुं । मुखरोगभेदे । मुखे दुर्गन्ध हओया ।

दुर्गन्धिः । पुं । आम्रवृक्षे । दुर्गन्धे । क्ली । सौवर्चललवणे । वै.निघ. ।

दुर्गपुष्पी (ष्पन्) । पुं । वनस्पतिभेदे । केशपुष्टा इति लोके । श.च. ।

दुर्गलङ्घनः । पुं । उष्ट्रे । हे.च. ।

दुर्गा । स्त्री । श्यामपक्षिणि । शामापाखि । रा.नि.व.२१ । क्षणचटके । कृष्णअपराजितायाम् । श्यामा लता । नील्यां । मे. । कोकिलायाम् । वै.निघ. । अपराजितायां । श.च. ।

दुर्गाह्लादः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । वै.निघ. ।

दुर्गाह्वः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

दुर्ग्रहः । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व.४।२३ ।

दुर्ग्रहा । स्त्री । मुस्तायाम् । रा.नि.व.१३ । अपामार्गे । भा.पू.१भ. ।

दुर्घटा । स्त्री । पुष्टग्रन्थौ । वै.निघ. ।

दुर्घोषः । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.१९ ।

दुर्जरः । त्रि । दुष्पचे । वै.निघ. ।

दुर्जरफलम् । क्ली । कर्कटिकायाम् । वै.निघ.।

दुर्जरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्की । रा.नि.व.३ । घोले । वै.निघ. ।

दुर्जलजेता (रसः) । पुं । ज्वरे रसः । पाठः—"विषं भागद्वयं दग्धं कपर्दं पञ्चभागकं। मरिचं नागरञ्चैव चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत् । आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्यान्मुद्गनिभां वटीं । वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ॥" विषं २ भ. वराटकभस्म मरिचचूर्णं शुण्ठीचूर्णं प्र. ५ भ.। भा. म.१भ. ।

दुर्दग्धम् । क्ली । अग्निदग्धरोगे ।

दुर्दर्पः । पुं । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

दुर्द्रिता । स्त्री । लताभेदे । जटा. ।

दुर्द्रुमः । पुं । हरित्पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

दुर्द्धरः । पुं । ऋषभकौषधौ । मे. । भल्लातकवृक्षे । अनडुहि । रा.नि.व.२३ । पारदे । वै.निघ.।

दुर्द्धर्षा । स्त्री । नागदमन्याम् । नागदना । रा.नि.व.५। कन्यारीवृक्षे । फणिमनशा। रा.नि.व.८।

दुर्नाम(क)म् (मा) । क्ली,स्त्री । अर्शोरोगे । रा.नि.व.२०। स्त्री । पद्मशुक्तौ । झिनुक । हारा.। गण्डूपदे । वै.निघ. ।

दुर्नामारिः । पुं। शूरणे । ओल । रा.नि.व.७।

दुर्नाम्नी । स्त्री । अर्शोरोगे । श.र. ।

दुर्न्यासः । पुं । असम्यक्स्थापने । भा.म.३भ.।

दुर्ब्बला । स्त्री । अलम्बुषायाम् । भा. ।

दुर्भरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै.निघ. ।

दुर्भिक्षा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।

दुर्मना: । स्त्री । लताकस्तूर्याम् । रा.नि.व.४ ।

दुर्मर: । पुं । पिप्पलवृक्षे । अश्वत्थ गाछ । वै.निघ. ।

दुर्मरा । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ । श्वेतदुर्वायां । रा.नि.व.८ । दूर्वायां । जटा ।

दुर्मोचा । स्त्री । शुक्लगुञ्जायाम् । मद.व.२ ।

दुर्मुख: । पुं । वानरे । घोटके । सर्पे । विका. ।

दुर्मुखा । स्त्री । शुक्लगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

दुर्मोका । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

दुर्मोहा । स्त्री । काकादनीलतायाम् । श्वेत कुंच । रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

दुर्लभ: । पुं । कर्चूरे । शठी । बम्. कर्चोरा । रा.नि.व.६ । वै.निघ. । श्वास.रा.चि.श्वासकालेश्वरे । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

दुर्लभा । स्त्री । जीवन्त्याम् । प.मु. । श्वेतकण्टकार्याम् । रा.नि.व.४ । रक्तदुरालभायाम् । वै.निघ.२भ.मधुरज्व.चि.मधुकादि: । शठ्याम् ।

दुर्वर्ण(क)म् । क्ली । रौप्ये । प.मु. । एलवालुके । रा.नि.व.४ । [दा । वै.निघ. ।

दुर्विधेया । स्त्री । कर्पूरशठ्याम् । आम आ-

दुश्चक्रम: । पुं । गोक्षुरके । रा.नि.व.४ ।

दुश्च(ष्क)र: । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.१९ । शल्लूके । छारा. ।

दुश्चर्मा । पुं । त्वग्दोषरोगे । त्वक्‌दोष । ते च शीतपित्तोदर्दकोठरोगा: । रा.नि.व.२० ।

दुष्कुल: (लीन:) । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । श.र. ।

दुष्खदिर: । पुं । अरिमेदे । विट्‌खदिर । गुणा:—कटुतिक्तोष्ण: रक्तव्रणकण्डूविषवीसर्पज्वरकुष्ठोन्मादभूतघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

दुष्टम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । कूड़ । श.च. ।

दुष्टपीनस: । पुं । पीनसरोगे । वै.निघ. ।

दुष्टप्रतिश्याय: । पुं । नासारोगविशेषे । "प्रक्लिद्यति पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति । पुनरानह्यते चापि पुनर्विव्रियते तथा । निश्वासो वापि दुर्गन्धो नरो गन्धं न वेत्ति च । एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ॥" मा.नि. । [चि चि. ।

दुष्टान्नम् । क्ली । विषादिदुष्टे अन्ने । भा.च.

दुष्टाम्बु । क्ली । दुष्टजले । मे. ।

दुष्पत्र: । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । चोरा इति पार्श्वता: । रा.नि.व.१२।२३ । चण्डालकन्दे । ग्रामणीभेदे । वै.निघ. ।

दुष्प्रधर्ष(र्षि)णी । स्त्री । कण्टकार्याम् । रा.नि.व.४ । वार्ताक्याम् । प.मु. । वृहत्यां । भा. ।

दुष्प्रधर्षा । स्त्री । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४। खर्जूरीवृक्षे । खेजूर गाछ । रा.नि.व.११ ।

दुष्प्रवेशा । स्त्री । कन्थारिवृक्षे । फणिमनसा । रा.नि.व.८ । कण्टकार्यां । वै.निघ. ।

दुस्पर्श: । पुं । दुरालभायाम् । च.टी.भ. । सि.यो.वातकासलेहे । च.द.वातकफ.ज्व. । "व्याघ्री दुस्पर्शगोक्षुरै: ।" भा. । लताकरञ्जे । रा.नि.व.८।

दुस्पर्शा । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आलकुशी । रा.नि.व.३ । रक्तदुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । पाटलवृक्षे । आकाशवल्लीलतायाम् । आलोकलता । वनवदरे । वै.निघ. । कण्टकार्याम् । रा.नि.व.४।२३ ।

दुस्फोट: । पुं । दुष्टव्रणे । शस्त्रभेदे । है.च ।

दू: । पुं । रोगे । वै.निघ. ।

दूत: । पुं । वैद्यानेतरि । गमनाय प्रश्नाय वा गते पुरुषे । सु.सू.१०अ. । तल्लक्षणम्—"यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूत: स कथ्यते । दूता: सजातयोऽव्यङ्गा: पटवो निर्मलाम्बरा: । सुखिनोऽश्ववृषारूढा: शुभपुष्पफलैर्युता: । सजातय: सुचेष्टाश्च सजीवदिशि सङ्गता: । भिषजं समये प्राप्ता रोगिण: सुखहेतवे ॥" भा. ।

दूतघ्नी । स्त्री । कदम्बपुष्प्याम् । श.च. ।

दूति(ती)का । स्त्री । सारिकायाम् । शालिक । रा.नि.व.१९ । श्वेतकण्टकार्यां । वै.निघ. ।

दूती । स्त्री । रक्तपाटलायाम् । शारिकापक्षिणि । रा.नि.व.१९ । वै.निघ. ।

दूरगः (मः) । पुं । उष्ट्रे । गर्द्दभे । रा.नि.व.१९ । वै.निघ. ।

दूरजम् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । भा. ।

दूरदर्शी (र्शिन्) । पुं । गृध्रे । त्रिका. । पण्डिते । हे.च. । [वै.निघ. ।

दूरमूला । स्त्री । मुञ्जे । मूञ्ज । दुरालभायाम् ।

दूरेरितेक्षणः । त्रि । केकरे । (टेरा, गञा) । श.मा. ।

दूर्य्यम् । क्ली । विष्ठायाम् । श.र. ।

दूर्वा । स्त्री । (Cynodon dactylon, Syn. Agrostis cynosurioides, or Panicum dactylon.) स्वनामख्यातघासविशेषे । दूर्बा । हिं उस्. दुब् । तें गरिकेगड्ड, गरिककसुव । ता. अरुगम् पुल्लु । दूर्वा बहुधा श्वेतनीलमालागण्डभेदेन । तासां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । सा. गुणाः—कषायाः मधुराः शीतपित्ततृष्णारोचकवमिघ्नाः दाहमूर्च्छाग्रहभूतश्रान्तिश्लेष्मश्वासनिस्सरणः(?) । रा.नि.व.८ । वा.सू.१५ अ. । "दूर्वानन्तानिम्बवासाः ।" श्वेतदूर्वायां । भा.४भ.बालरो.चि. । "श्वेता दूर्वा घृतं मधु ।" शङ्खाम् । रा.नि.व.६ ।

दूर्वादिवर्गः । पुं । दूर्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्तागुन्द्राभीरुशीतपाकीप्रियङ्गुवश्चेति वर्गे । गुन्द्रः शरः, अभीरुः शतावरी मुस्तृणं वा, शीतपाकी गुञ्जा । अयञ्च वर्गः पित्तघ्नः न्यग्रोधपद्मकादिवत् । वा.सू.१५अ. ।

दूर्वाद्यघृतम् । क्ली । रक्तपित्ते घृतम् । छागघृतं ४ श. । कल्कार्थे—दूर्वामूलं उत्पलमूलं कुङ्कुमं मञ्जिष्ठा एलवालुकम् उशीरं मुस्ता रक्तचन्दनम् एषां प्र. २ तो. । पाकार्थे—आतपतण्डुलजलं १६ श. छागदुग्धं १६ श. । (तण्डुलोदकार्थे तण्डुलं जलं १६ श.) । भैष. । आ. । [च. ।

दूर्वासोमः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९

दूलकम् । क्ली । तूलके । तूला । रस.र.वाज.वि. । [श.र. ।

दूलि(ली)का । स्त्री । नील्यां । नील गाछ ।

दूषकः । पुं । शालिधान्यभेदे । गुणाः शालिवत् । सु.सू.४६अ. । भा.पू.१भ.धा.व. ।

दूषिः (षि[षी]का) । स्त्री । नेत्रमले । चक्षुर पिचुटी । रा.नि.व.१८ । अ.टी.भ. । श.र. । मुखदूषिकारोगे । वा.उ.३१अ. । तूलिकायां । मे. ।

दूषीविषम् । क्ली । औषधादिकृतावीर्य्यविषे । भोजनादिदोषेण निद्रया वा दूषितं वीर्यविषं धातूनपि काये दूषयत् दूषीविषमित्युच्यते । "दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः । यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥" तस्य चि. अजेयघृतादौ । सु.कल्प.२अ. । तत्र विषं प्राणहरम् । यथा—दूषीविषं प्राणहरमिति सक्षेपतो मतम् । लक्षणं—"गात्रं रक्तं सितं रक्तं श्यावं वा पिडकान्वितं । सकण्डूदाहवीसर्पपाकि स्यात् कोथनं तथा ॥" च. । गुणाः—"उदरगुल्मकुष्ठप्रमेहघ्नम् ।" राज. ।

दूषीविषारिः । पुं । दूषीविषविषघ्ने अगदविशेषे । "पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका । कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टीचन्दनगैरिकम् । दूषीविषारिनामायं न चान्यत्रापि वार्य्यते ॥" वा.उ.३५अ. । सु.कल्प.१अ. । [च. । वस्ते । मे. ।

दूष्यम् । क्ली । रक्ते । वा.सू.२५अ. । पूये । हे.

दूष्यजलम् । क्ली । विण्मूत्रादिदुष्टवारिणि । विष्ठादिदुष्टं जल । यथा—"विण्मूत्रारुणनीलिकाविषहतं तप्तं घनम्फेनिलं दन्तग्राह्यमनार्त्तवं सलवणं शैवालकैः संवृतम् । जन्तुव्रातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविलं चन्द्रार्कांशुतिरोहितं च न पिबेत् नीरं जडं दूषितम् ॥" रा.नि.व.१४ ।

दूष्युदरम् । क्ली । त्रिदोषजोदररोगे । निदानलक्षणं यथा—"स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः । यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा । तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्वन्ति घोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।…प्रकीर्त्तितं दूष्युदरन्तु घोरम् ॥" सु.नि.७अ. ।

दृक् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

दृकम् । क्ली । छिद्रे । उणा. ।

दृक्कटः । पुं । दृक्कटे । त्रिका. ।

दृक्कर्णः । पुं । सर्पे । हे.च. ।

दृक्प्रदम् । क्ली । सौवीराञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

दृक्प्रसादः । पुं,स्त्री । कुलत्थायाम् । बनदौ-लता । रा.नि.व.५ । कुलत्थाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

दृक्श्रुतिः । पुं । सर्पे । हला. ।

दृक्शोकः । पुं । श्वाघ्रीतके । वै.निघ. ।

दृग्योनिः । पुं । दूर्व्यकक्षीवे । मिदा. ।

दृग्विषः । पुं । सर्पे । हे.च. ।

दृग्व्याधिहृतम् । क्ली । रक्ताञ्जने । वै.निघ. ।

दृढ़ः । पुं,क्ली । एलवालुके । रा.नि.व.४ । श्राऽऽलीवृक्षे । धववृक्षे । लौहे । श.च. । हीरके । वै. निघ. ।

दृढ़कण्टकः (का) । पुं, स्त्री । खर्ज्जूरवृक्षे । वै.निघ. । अङ्कोटवृक्षे । धल आँकड़ गाछ । श.च. ।

दृढ़काण्डम् । क्ली । दीर्घरोहिषतृणे । बड़ गन्ध तृण । रा.नि.व.८ । पुं । वंशे । बाँश । रा. नि.व.७ । [ताल गरूड़ी । रा.नि.व.३ ।

दृढ़काण्डा । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । पा-

दृढ़गर्भम् । क्ली । हीरके । प.मु. ।

दृढ़ग्रन्थिः । पुं । वंशे । बाँश । रा.नि.व.७ ।

दृढ़च्छदः । पुं,क्ली । तालवृक्षे । रा.नि.व.६ । दीर्घरोहिषे । बड़ गन्ध तृण । रा.नि.व.८ ।

दृढ़तरुः । पुं । धववृक्षे । धाओया गाछ । रा. नि.व.६ । [बल्वजायां । उलू । रा.नि.व.८ ।

दृढ़तृणः । पुं,स्त्री । मुञ्जतृणे । मूज । (णा) ब-

दृढ़त्वक् । पुं । यावनालशरे । रा.नि.व.८ । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

दृढ़दंशकः । पुं । जलचरविशेषे । हाङ्गर । वै.निघ. । शब्दार्थकल्पतरुः । [नि.व.११ ।

दृढ़नीरः (लः) । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.

दृढ़पत्रः । पुं । वंशे । बाँश गाछ । रा.नि.व. ७ । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

दृढ़पत्री । स्त्री । बल्वजायां । उलू । रा.नि.व.८ ।

दृढ़प(पा)दा (पादी) । स्त्री । भूम्यामल-क्याम् । यवतिक्तायाम् । रा.नि.व.३।५ । [व.५ ।

दृढ़पदी । स्त्री । वन्दाके । परगाछा । रा.नि.

दृढ़पुष्पा । स्त्री । गुलुच्छकन्दे । वै.निघ. ।

दृढ़पृष्ठकः । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१९ ।

दृढ़प्ररोहः । पुं । प्लक्षवृक्षे । पाँकुड़ गाछ । रा.नि.व.११ ।

दृढ़फलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । गुवाकवृक्षे । रा.नि.व.११ । कतकवृक्षे । निर्म्माल्य । वै.निघ. ।

दृढ़बन्धिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श.च. ।

दृढ़बालुकम् । क्ली । एलबालुके । रा.नि.व.४। वै.निघ. । [See वज्रम् ।

दृढ़भार्गवकम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१३ ।

दृढ़माला । स्त्री । मूषाचयां । वै.निघ. । भा. ।

दृढ़मूलः । पुं । मुञ्जतृणे । मूज । मन्थानकतृ-णे । रा.नि.व.८ । नारिकेलवृक्षे । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दृढ़रङ्गदा (ङ्गा) । स्त्री । स्फटिकारिकायां । भा. । रा.नि.व.१३ ।

दृढ़रजाः । स्त्री । प्रौढ़स्त्रियाम् । वै.निघ. ।

दृढ़लता । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । पाताल गरुड़ी । रा.नि.व.३ ।

दृढ़लोमा (न्) । पुं, स्त्री । शूकरे । श.च. ।

दृढ़वल्कः (लः) । पुं । क्रमुकवृक्षे । रा.नि. व.११ । लकुचवृक्षे । डहुया गाछ । रा.नि.व.६ । (ल्का) स्त्री । अम्बष्ठायां । रा.नि.व.४ ।

दृढ़वल्लः । पुं । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

दृढ़वीजः । पुं । बर्व्बूरवृक्षे । चक्रमर्द्दे । रा.नि. व.८ । नारिकेलवृक्षे । बदरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

दृढ़वृन्तः (न्तः) । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै. निघ. । [घ. ।

दृढ़सूत्रिका । स्त्री । मूर्व्वायाम् । मूर्गा । श.

दृढ़स्कन्धः (न्धा) । पुं, स्त्री । राजादनवृक्षे । क्षीर्णी । जटा. । रा.नि.व.११ । [११ ।

दृढ़स्थितिः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.

दृढ़(ढ़े)क्षुरा । स्त्री । बल्वजायां । उलू । रा. नि.व.८ ।

दृढ़ेक्षुरः । पुं । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

दृढ़ा । स्त्री । मुषल्यां । तालमूली । प.मु. । मूषाचयां । वै.निघ. ।

दृढ़ाङ्गम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१३ ।

दृढ़ारङ्गा । स्त्री । स्फटिकारिकायां । भा. ।

दृतम् (ता) । क्ली, स्त्री । हीरके । वै.निघ. । [मत्स्यविशेषे । मे. । श.च. ।

दृतिः । पुं । भस्त्रायां, चर्मपुटके । सु.सू.८५. ।

दृतिधारकः । पुं । तरुभेदे । आकनपाता गाछ । श.च. ।

दृतिहरिः । पुं । कुक्कुरे । व्याक. । [हे.च. ।

दृभूः (म्फूः) । स्त्री । सर्पे । मे. । वज्रे । सूर्ये ।

दृश(ष)त् । स्त्री । प्रस्तरे । भम. । पेषणशिला यां । शिल । मे. ।

दृशा । स्त्री । चक्षुषि । श.च. ।

दृशाकाङ्क्षम् । क्ली । पद्मे । श.च. ।

दृशिः (शी) । क्ली । लोचने । श.र. ।

दृशोपमम् । क्ली । श्वेतपद्मे । श.च. ।

दृश्या । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलाकुशी । वै. निघ. । [शिगुडति । रा.नि.व.४ ।

दृषत्पत्री । स्त्री । शिग(गु)डाम् । वम्. सिगुड़ी,

दृषत्सारम् । क्ली । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ ।

दृष(द्वि)दः । पुं । करञ्जोडिपाषाणभेदे । हाड़-जोड़ा । हिं हाथाजोड़ी । वै.निघ. ।

दृष्टरजाः । स्त्री । प्राप्तवयस्कायां, मध्यमायां स्त्रियां । रा.नि.व.१८ ।

दृष्टान्तः । पुं । दृष्टान्तोनाम "मूर्खविदुषाम्बुद्धि-साम्यं यो वर्ण्यं वर्णयति – यथाग्निरुष्णो द्रवमुदकं स्थिरा पृथिवी आदित्यः प्रकाशक इति । यथादित्यः प्रकाशकः, तथा साङ्ख्यवचनं प्रकाशकमिति ।" च.वि.८अ. । मरणे । मे. । [शास्त्रे । मे. ।

दृष्टिः । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । ज्ञाने । द-

दृष्टिकृत् (तम्) । क्ली । स्थलपद्मे । श.च. । श.र. । [चक्षुपूतनायाम् । वा.उ.३अ. ।

दृष्टिपूतना । स्त्री । बालानां ग्रहविशेषे,

दृष्टिप्रदा (वर्त्तिः) । स्त्री । नेत्ररोगे वर्त्तिः । त्रिफला, कुक्कुटाण्डत्वक् (कुकुड़ार डिमेर खोसा) कासीसं (हिराकस) लौहं नीलोत्पलं विडङ्गं समुद्रफेनं च. समं पेषयित्वा ताम्रपात्रे छागदुग्धेन सप्ताहं भावयेत् । अथ पुनश्छागदुग्धेन संमिश्र वर्त्तिः कार्या । भा. ।

दृष्टिबन्धुः । पुं । खद्योते । श.र. ।

दृष्टिमण्डलम् । क्ली । दर्शने । वै.निघ. ।

दृष्टियोनि । पुं । दूर्धकजीवे । सु. ।

दृष्टिरोगः । पुं । नेत्ररोगे ।

दृष्टिवर्त्म । क्ली । नेत्रवर्त्मनि ।

दृष्टिविषः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

दृष्टिसन्धिः । पुं । नेत्रकोणे । वै.निघ. । [मे. ।

देवः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३। क्ली। इन्द्रिये ।

देवकर्दमः । पुं । पञ्चसुगन्धौ । समभागश्रीखण्डचन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमेषु । रा.नि.व.२२ ।

देवकाष्ठम् । क्ली । देवदारुणि । प.मु. । काष्ठदारुणि । सि.यो.काम.चि.मल्लुरवटके । गुणाः —तीक्ष्णोष्णं रुक्षं श्लेष्मवातघ्नञ्च । रा.नि.व.१२ ।

देवकुक्कुटकः । पुं । सुनिषण्णकशाकभेदे । कुक्कुनि शाक । वम्. कुरडु । गुणाः—शीतो वृष्यः मूत्ररोगहरः अश्मरीनाशकः । वै.निघ. ।

देवकुतुम्बकः । पुं । महाद्रोणपुष्प्याम् । बड़ घलघसिया । वै.निघ. ।

देवकुम्भः (म्भा) (म्भी) । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातवृक्षविशेषे । हिं तुम्बा, दणहला । गन्धप्रसारणी कुम्बेति कोङ्कणे । वम्.शेतवड़ । गुणाः—कटुः तिक्तः मेध्यः पारदशोधकः पिशाचबाधाकफघ्नः वाताग्निमान्द्यघ्नः द्रोणपुष्पीगुणाश्च । वै.निघ. ।

देवकुरुम्बा । स्त्री। महाद्रोणपुष्प्याम् । रा.नि. व.५ ।

देवकुसुमम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.११ ।

देवगन्धकम् । क्ली । रोहिषतृणे । गन्धतृण । वै.निघ. । [आरामशीतलायाम् । वै.निघ. ।

देवगन्धा । स्त्री । महामेदायाम् । रा.नि.व.५।

देवग्रहः । पुं । भूतग्रहविशेषे । उन्मादभेदे । तल्लक्षणं यथा—"सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्तन्द्री ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी । तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स दैवजु-

ष्टः। संक्लेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माची वि-
ज्ञतभयो विमार्गदृष्टिः। सन्तुष्टो न भवति चान्न
पानजातैः दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः॥"
निदा.।

देवचिकित्सकौ। पुं। अश्विनीकुमारौ। हला.।

देवजग्ध(क)म्। क्ली। रोहिषतृणे, कत्तृणे। সুগন্ধতৃণ। अम.। [हारा.।

देवट्टी। स्त्री। चिल्लपचिविशेषे। গাংচিল।

देवतरणी। स्त्री। राजतरणीपुष्पवृक्षे। वै. निघ.।

देवतरुः। पुं। अश्वत्थवृक्षे, चैत्यवृक्षे। त्रिका.। विकङ्कतवृक्षे। वै.निघ.। मन्दारवृक्षे। पारिजात-वृक्षे। हरिचन्दने। अम.।

देवता। स्त्री। धुस्तूरवृक्षे। वै.निघ.।

देवताकुसुमम्। क्ली। लवङ्गे। देवकुसुम इति ख्याते गन्धद्रव्ये। च.द.।

देवताड़ः (कः)। पुं। देवदालीवृक्षे। দেয়া-তাড়া। घोषालतायाम्। प.मु.। विश्व.।

देवताण्डः। पुं। देवदालीवृक्षे। मद.व.१।

देवतामणिः। पुं। महामेदे। वै.निघ.।

देवदग्धम्। क्ली। रोहिषतृणे। श.चि.। रो-हीतकभेदे। वै.निघ.।

देवदण्डा। स्त्री। नागबलायाम्। रा.नि.व.४।

देवदण्डोत्पला। स्त्री। नागबलायाम्। वै. निघ.। [গুলুচঘোষা। र.मा.।

देवदानी। स्त्री। देवदाल्यां। पीतघोषायां।

देवदारु। क्ली। (Cedrus deodara, Syn. Pinus deodara.) स्वनामख्यातसुगन्धिकाष्ठवि-शेषे। দেবদারু। हिं देवदार। तच्च द्विविधं स्निग्धदारुकाष्ठदारुभेदेन। तयोः स्निग्धदारु ति-क्तं स्निग्धोष्णं वातश्लेष्मघ्नम् आमदोषविबन्धार्शःप्रमे-हज्वरघ्नञ्च। काष्ठदारु तिक्तोष्णं श्लेष्मवातघ्नं भूत-दोषघ्नञ्च। रा.नि.व.१२। "सुगन्धि लघु चक्षुष्यं सुरदारु प्रकीर्त्तितम्।" भैष.।

देवदालिका (ली)। स्त्री। (Andropogon serratus.) मूषिकविषघ्नपीतदेवताड़ाख्य-लताविशेषे। अस्याः स्वगुणासवत् फलपुष्पकला, फलञ्च कर्कोटकीवत्। পীত ঘোষা, দেয়াতাড়া। हिं घघरबेल सनैया। भा.पू.१भ.। मं देवदाली कं देवडंगरो। तें डामरगडि, लताविशेषम्। देवलि इति। सु.टी.३८अ.ड.। गुणाः— तिक्तोष्णा कटुका पाण्डुकफघ्नी अर्शःश्वासकासघ्ना मलाभूतघ्नी च। रा.नि.व.३। तत्फलं मलसञ्चयं स्वस्थानात् ऊर्द्धम् अधो वा बहिर्नयेत्। र.सा.सं. वा.सू.१५अ.। त्रायमाणायाम्। वै.निघ.।

देवदासी। स्त्री। वनवीजपूरवृक्षे। रा.नि.व.११।

देवदीपः। पुं। नेत्रे। वै.निघ.।

देवदुन्दुभिः। पुं। रक्ततुलस्याम्। र.मा.। कृष्णतुलस्याम्। वै.निघ. [नि.व.११।

देवदूता (ती)। स्त्री। वनवीजपूरवृक्षे। रा.

देवद्रुमः। पुं। देवदारुवृक्षे। भा.म.१भ.दा-ভিংশৎকাথে। [व.५।

देवद्रोणी। स्त्री। महाद्रोणपुष्पीक्षुपे। रा.नि.

देवधान्यम्। क्ली। धवलयावनालाख्यशिम्बी-धान्ये। দেধান। हिं पोनरी, जुहल। रा.नि.व. १६। गुणाः—हिमं स्वादु श्लेष्मपित्तघ्नम् अवृष्यं तुवरं रुच्यं क्लेदनं लघु च। भा.। [निघ.।

देवधूपः। पुं। गुग्गुलौ। प.मु.। राले। वै.

देवनम्। क्ली। पद्मे। श.च.। तेजसि। वै. निघ.।

देवन(ना)लः। पुं। महानले। বড় নল গাছ। हिं नर्कट। मं थोरदेवनलु, हिरियदेना ल। गुणाः—अतिमधुरः हृद्य ईषत्कषायः रस-कार्य्ये शस्तः नलादधिकगुणश्च। रा.नि.व.८।

देवनिर्म्मिता। स्त्री। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

देवपत्नी। स्त्री। रक्तालौ। मध्वालौ। त्रिका.।

देवप(पु)त्रिका (त्री)। स्त्री। सूक्ष्मायां। वै. निघ.।

देवपर्णम्। क्ली, पुं। सुरपर्णाभिधपुष्पशाके। सूक्ष्मायाम्। পিড়িং শাক। रा.नि.व.१०।

देवपुष्पम्। क्ली। लवङ्गे। वै.निघ.जीर्णज्व.चि. लवङ्गादिकषाये।

देवपुष्पी। स्त्री। वृक्षविशेषे। देवकुली इति लोके। च.द.वा.व्या.चि.। "देवपुष्पी वीजपत्रम्।"

देवप्रियः । पुं । पीतभृङ्गराजे । रा.नि.व.४ । See मार्कवः । काके । त्रिका. । पीतझिण्टीवृक्षे । अम्लिकावृक्षे । (आ) स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ.।

देवबला । स्त्री । महाबलायाम् । मायमाषाख्यलतायाम् । रा.नि.व.४।५ ।

देवभवनम् । क्ली । अश्वत्थवृक्षे । श.च. ।

देवमणिः । पुं । महामेदायाम् । प.मु. । रा.नि.व.५ । मेदायाम् । वै.निघ. । अश्वस्य निगालावर्त्ते । हारा. ।

देवमत्स्यी । स्त्री । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

देवमातृकः । पुं । वृष्ट्यम्बुपालिते देशे । रा.नि व.२ ।

देवमानकः । पुं । कौस्तुभमणौ । श.र. ।

देवमासः (कः) । पुं । गर्भाष्टमे मासि । त्रिका. ।

देवमित्रः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

देवराजाभ्रनाख्यः । पुं । संविदायां । सिद्धि । रस.र. ।

देवरातः । पुं । सारसपक्षिभेदे । शब्दार्थकल्प.।

देवलता । स्त्री । वटपत्रमल्लिकायां । नवमल्लिका । श.च. ।

देवलाङ्गुलिका । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । বিছাতি গাছ । रा.नि.व.८ । क्षुद्रमेषशृङ्ग्यां । ছোট মেড়াশিঙে । वै.निघ. ।

देववल्लभः । पुं । पुन्नागवृक्षे । अम. ।

देववृक्षः । पुं । गुग्गुलुवृक्षे । मे. । गोपघोण्टायां । শেয়াকুল । वै.निघ. । सप्तपर्णवृक्षे । त्रिका. । मन्दारवृक्षे । মন্দার গাছ । मे. ।

देवशालिः । पुं । शालिधान्यविशेषे । वै.निघ.।

देवशेखरः । पुं । दमनकक्षुपे । দনা । रा.नि.व.१० ।

देवश्रेणी । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३ ।

देवसर्षपः । पुं । कुक्कुटपाद्यां । সরিষাবিশেষ । मं देवसिरस । कं देवसिरसभेद । गुणाः— कटूष्णः कफघ्नः कृमिदोषघ्नः रुच्यः सुखरोगघ्नश्च । रा.नि.व.८ । रुचके । मातुलुङ्गवृक्षे । विभीतके । कलिङ्गके । देवधव । रा.नि.व.२३ ।

देवसहा । स्त्री । सहदेवायाम्, महाबलायां । रा.नि.व.४ । दण्डोत्पलायां । विश्व. । मायमाषायां । रा.नि.व.५ ।

देवसृष्टा । स्त्री । मदिरायां । हे.च. ।

देवा । स्त्री । अशनपर्ण्यां । पद्मचारिण्यां । श.च.।

देवात्मा । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श.च. ।

देवाह्वयम् । क्ली । एका सहदेवा (মহাবলা) द्वितीया विश्वेदेवा (নাগবলা) । वा.सू.१५अ.विदार्य्यादौ । देवाह्वयमिति पाठदर्शनात् । अरुणः ।

देवानाम्प्रियः । पुं । छागे । त्रिका. ।

देवाभीष्टा । स्त्री । पूगवृक्षे । वै.निघ. । ताम्बूल्यां । পান । श.च. ।

देवार्हम् । क्ली । सुरपर्णनामपत्रशाके । रा.नि. [व.१० ।

देवार्हा । स्त्री । महाबलायाम् । পীত বেড়েলা । रा.नि.व.४ ।

देवावासः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । चैत्यवृक्षे । त्रिका.।

देवाह्वः (यः) । पुं,क्ली । देवदारुवृक्षे । वा.सू.१५अ.वचादि,विदार्य्यादिः । वै.निघ.२भ.चय चि. सूर्य्यप्रभागुड्याम् । च.द.उ.स्त.चि. । वा.उ.२अ. ।

देविता । पुं । धुस्तूरवृक्षे । भा. ।

देवी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायां । वन्ध्याकर्कोटक्यां । मूर्व्वायां । रा.नि.व.३ । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । পঙ্কপর্পটী । र.सा.सं. । रस.कौ.ज्वरान्तकरसे । पृक्कायां । পিড়িং শাক । रा.नि.व.१२ । शालपर्ण्याम् । पाठायाम् । रा.नि.व.४।६ । आदित्यभक्तायां । হুড়হুড়িয়া । बलायां । বেলেড়া । महाद्रोणायां । বড় দ্রোণপুষ্পী । नागरमुस्तायां । रा.नि.व.२३ । अतसीवृक्षे । हरीतक्यां । पक्षिविशेषे । শ্যামা পাখী । रा.नि.व.११।१६।१८ ।

देवीलता । स्त्री । अनन्तमूले । ज.द.१४अ. ।

देवीवीजम् । क्ली । गन्धके । भैष.ज्व.चि.चक्रीरसे ।

देवेष्टः (ष्टा) । पुं, स्त्री । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । सर्ज्जवृक्षे । वै.निघ. । महामेदायां । रा.नि.व. । वनवीजपूरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

देवोन्मादः । पुं । देवकृतोन्मादरोगे । तल्लक्षणं —"अमर्त्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टकी ज्ञानादिविज्ञान-

बलादियुक्तः । प्रकोपकाली नियतश्च यस्य देवा दिजन्मा मनसो विकारः ॥'' भा. ।

देश्या । स्त्री। सुरामांस्यां । ब्राह्मीरूपे । वै.निघ.।

देशः । पुं । स्थाने । स त्रिविधः, आनूपजाङ्गल-मिश्रभेदेन । विशेषाः पर्य्याये द्रष्टव्याः । [निघ. ।

देशसमाख्यबीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । वै.

देशिकी । स्त्री । तर्ज्जन्याम् । श.र. ।

देहः (कः) । पुं.क्ली । लेपने । शरीरे । रा.नि. व.१८। स स्थूलकृशमध्य इति त्रिविधः—"कर्षये-द्बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरः। रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्व्वीत सततं भिषक्। यस्माद्बलवतः सर्व्वक्रियाप्रवृ-त्तिस्तस्माद्बलम्प्रधानमधिकरणानाम् । केचित्कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः। तस्मात् स्थिरत्व-व्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ॥'' सु.सू.३५अ. ।

देहकोषः (चर्म्म) । पुं । त्वचि । চাম্ড়া, त्वक् । वै.निघ. । पथ्ये । পাঁথা । श.च. ।

देहत्वक् । स्त्री । चर्म्मणि । वै.निघ. ।

देहदः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

देहदुर्गन्धता । स्त्री । शरीरदौर्गन्ध्ये । গায়ে দুর্গন্ধ । तन्नाशकौषधं यथा—अर्ज्जुनपुष्पं जम्बूपत्रं लोध्रञ्चेति समभागं लिपेत् । पुराणम् ।

देहधारक(ण)म् । क्ली । अस्थनि । है.च. । आहारे । वै.निघ. ।

देहधिः । पुं । पथ्ये । পাথা । श.च. ।

देहधृक् । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

देहभृत् । पुं । जीवे, प्राणिनि । वै.निघ. ।

देहयात्रा । स्त्री । मृत्यौ । अन्ने । भोजने । त्रिका. ।

देहला । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

देहवल्कलम् । क्ली । वसायाम् । চর্ব্বি । रा. नि.व.१८ ।

देहसारः । पुं । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ ।

देहक्षयः । पुं । रोगे । श.च. ।

देहिका । स्त्री । उपजिह्विकाकीटे । পেদো পোকা । त्रिका. ।

देही (हन्) । त्रि । शरीरिणि । त्रिका. ।

दैत्यः । पुं । जीरे । रस र.प्रथमखण्डे ।

दैत्यग्रहः (त्योन्मादः) । पुं । असुरग्रहे । लक्षणं यथा—"जिह्मदृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषं । निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनं । रुद्रः स्क-न्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनं । सुरामां-सरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥" वा.उ.४. अ.चि. । दैत्यावेशजन्योन्मादरोगे । लक्षणं— "संस्वेदी द्विजगुरुदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः । सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातैः दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः ॥" भा. ।

दैत्यमेदजः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । महिषा-क्षगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

दैत्यरक्तकम् । क्ली । हिङ्गुले । र.सा.सं. ।

दैत्या । स्त्री । सुरामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । म-द्ये । त्रिका. । यमानीभेदे । वै.निघ. ।

दैत्येन्द्रः । पुं । गन्धके । भैष.पञ्चाननरसे ।

दैत्येन्द्ररक्तम् । क्ली । हिङ्गुले । सा.कौ.त्रि-दोषनीहाररसे ।

दैन्यम् । क्ली । क्लीवचित्ततायाम् । भा. ।

दैर्घरात्रिकः । त्रि । मारात्मके । च.चि.६अ. ।

दैवम् । क्ली । पूर्व्वकृतकर्म्मणि । "दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तु ।'' च.शा.२अ. ।

दैवच्छिद्रम् । क्ली। कर्म्मच्छिद्रे । वा.उ.१४अ. ।

दैवदारु । क्ली । देवदारुणि । र.मा. ।

दैवदीपः । पुं । लोचने । त्रिका. ।

दैवबलप्रवृत्तः । पुं । आधिदैविकरोगेषु । ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताः । तेऽपि द्विधा,विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च । सु.सू.२४अ. ।

दैवव्यपाश्रयः । त्रि । मणिमन्त्रौषधपूजोप-हाररूपौषधवाचके । च.वि.८अ. ।

दैवी । स्त्री । बलिपूजादिरूपे चिकित्साविशेषे । यथा—"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता ।'' वैद्यकम् ।

दैवोदासिः । पुं । दिवोदासापत्ये । श.चि. ।

दोः । पुं । बाहौ । रा.नि.व.१८ ।

दोःशिखरम् । पुं । स्कन्धे । रा.नि.व.१८ ।

दोग्धिका (ग्धी) । स्त्री । तरदोलतायाम् । कोषातक्याम् । वै.निघं. ।

दोग्धः । पुं । गोवत्से । (छन्दःशास्त्रम्) ।

दोर्गड़ः । त्रि । बाहुकुब्जे । सुलो । त्रिका. ।

दोर्दण्डः । पुं । बाहौ । भूरिप्र. ।

दोर्मध्यन् । क्ली । बाहुमध्यभागे । हातेर बाजू । शब्दार्थकल्प. ।

दोर्मूलम् । क्ली । बाहुमूले । बगल । वै.निघ. ।

दोला (लिका) । स्त्री । नीलीवृक्षे । वै.निघ. । क्रीडार्थं काष्ठादिमये हिन्दोलके । ठेंदला । तद्गमणगुणाः—वातकोपनत्वम् भङ्गस्थैर्य्यवलाधिकारित्वञ्च । राज. ।

दोलायन्त्रम् । क्ली । रसस्वेदनार्थं यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणम् —"निवद्धमौषधं गर्त भूर्जे तन्त्रिगुणे वरे । रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुणेन हि । सन्धानपूर्णकुम्भान्तः स्वावलम्बनसंस्थितम् । अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि । दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि ॥" भा. । "द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पूरिताद्धोदरस्य च । मुखे तिर्य्यकृते दण्डे द्रव्यं सूत्रेण लम्बयेत् । स्वेदयेदन्तरगतं दोलायन्त्रमुदीरितम् ॥" चचि. ।

दोषः (कः) । पुं । वातपित्तकफरजस्तमोरूपेषु । श.च. । तत्र आद्यास्त्रयः शारीरदोषाः । द्वितीयौ मानसौ तत्र त एव धातुमलपदवाच्याः । "तेषु क्रमादमी दोषाः कफपित्तानिलाः स्थिताः ।" रा.नि.व.२१ । "मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ।" च.सू.४अ. । तन्निरुक्तिः—"धातवश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः । वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृताः । ते धातवोऽपि विद्वद्भिर्गदिता देहधारणात् । मलाश्च ते रसादीनां मलिनीकरणान्मताः ॥" भा. । उक्तञ्च यथा—"दोषधातुमलमूलं हि शरीरम्…। तत्र प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति । सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्य्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मणानुग्रहं करोति । रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत्पित्तं पञ्चधा विभक्तम् अग्निकर्म्मणानुग्रहं करोतीति । एषां विकृतम् प्रतिविधानं कुर्वीत ॥ एषां त्रयो मन्दचेष्टता मन्दोत्साहता-क्षयतादिरिद्वहानिरायाति । तत्र स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याश्रयेण प्रतीकारः । एषां वृद्धौ लक्षणादिकं भवति । तेषां यथास्वं संशोधनं क्षपणञ्च चयादविरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत ॥" सु.सू.१५अ. । गोवत्से । श. र. । [प.मु. ।

दोषकरः । पुं । लकुचवृक्षे । मान्दार गाछ । [प.मु. ।

दोषघ्नः । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । हे.च. । त्रि । दोषवैतरि । [कफेषु । रा.नि.व.२१ ।

दोषत्र(त्रित)यम् । क्ली । मिलितवातपित्त-

दोषपाचनः । पुं । कपित्थवृक्षे । प.मु. । त्रि । दोषपाचके ।

दोषप्रकृतिः । स्त्री । दोषाणां स्वमार्गसञ्चारे । भा.ज्व.चि. । वातादीनां यथाक्रमं वर्षाशरद्वसन्तप्रकोपे वसन्तशरत्कोपे वा । "यथर्त्तुकुपितो दोषो दोषप्रकृतिरुच्यते ।" वि.र. ।

दोषबलप्रवृत्तः । पुं । रोगविशेषे । ते च ते रोगा ये आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च । तेऽपि पुनः द्विधा आमाशयोत्थाः पक्वाशयोत्थाश्च । एतएवाध्यात्मिकरोगाः कथ्यन्ते । सु.सू.२४अ. ।

दोषलः । त्रि । दोषयुक्ते ।

दोषशमनवस्तिः । पुं । निरूहवस्तिभेदे । यथा—"प्रियङ्गु मधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् । सक्षीरं शस्यते वस्तिः दोषाणां शमनः परम् ॥" भा. ।

दोषहरवस्तिः । पुं । तन्नामकनिरूहवस्तौ । "शताह्वा मधुकं विल्वं कौटजं फलमेव च । सकाञ्जिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥" भा. ।

दोषा । स्त्री । बाह्वौ । रा.नि.व.१८ ।

दोषा(षात)क्लेशी । स्त्री । वनवर्व्वरिकायाम् । वन बाबुई । रा.नि.व.१० ।

दोषातिलकः । पुं । दीपे । त्रिका. ।

दोषान्धः । पुं । दृष्टिरोगभेदे । लक्षणं—"अकेऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः । स्थगयन्ति दृशं दोषाः दोषान्धः स गदोऽपरः ॥ दिवाकरकरस्पृष्टाः भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः । विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राक्षि दर्शनम् ॥" अत्र रोगिणो दिवारूपं पश्यन्ति । वा.उ.१२अ. ।

दौग्धिकः । पुं । दोग्धि । प्र.च. । [निघ. ।
दोहः । पुं । दोहने । दोहनपात्रे । दुग्धे । वै.
दोहजम् । क्ली । दुग्धे । शब्दार्थकल्पतरुः ।
दोहदः (लः) । पुं । गर्भिणीदोहदे । माध । हे.च. । गर्भचिह्ने । भरतधृतकोषान्तरम् ।
दोहदलक्षणम् । क्ली । गर्भधारणे । गर्भे । वयःसन्धौ । मे. ।
दोहदवती । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियां । हे.च. ।
दोहनम् । क्ली । स्तनाद्दुग्धनिःसारणे । दे.-श्री. । [नभाखे । त्रिका. ।
दोहनी । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. । दोह-
दोहलवती । स्त्री । दोहदवत्यां शब्दार्थकल्प. ।
दोहली । स्त्री । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
दोहापनयः (पयनम्) । पुं,क्ली । गव्यदुग्धे । त्रिका. । वै.निघ. । [ल । वा.उ.३७अ. ।
दौग्धिकम् । क्ली । दुग्धिकामूले । थिकरइमू
दौण्डिका । स्त्री । कोषातक्यां । वै.निघ. ।
दौर्गन्ध्यम् । क्ली । दुर्गन्धतारूपपित्तजरोगविशेषे । दुर्गन्धता । तन्नाशकतैलं—"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरी जातिपत्रिका । जातीककोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च । अगुरुक्षीरकाश्मर्य्यं कुष्ठं तगरनालिका । गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखं । सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा । कर्चूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥" गारुडे प्रसिद्धम् ।
दौर्बल्यम् । क्ली । दुर्बलतायाम् । वै.निघ. ।
दौर्वीणम् । क्ली । इष्टपर्णे । दूर्वारसे । मे. ।
दौर्हृदम् । क्ली । गर्भे । दोहदे । हे.च. ।
दौलेयः । पुं । कच्छपे । हे.च. । [निघ. ।
दौष्कुलेयः । पुं । ग्रन्थिपर्णमूले । गेंटेला । वै.
द्युकः । पुं । पेचके । वै.निघ. ।
द्युकारिः । पुं । काके । वै.निघ. ।
द्युगः । पुं । पक्षिणि । रा.नि.व.१६ ।
द्युतरुः । पुं । कल्पतरौ । वै.निघ. ।
द्यु(ति)मणिः । पुं । सूर्यकान्ते । अम. । र.सा, सं.विद्याधररसे । मारिततान्त्रे । भा.म.१भ.ज्व.चि. त्रिपुरभैरवरसे । "द्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्द्दितम् ।"
द्युम्नम् । क्ली । बले । मे. ।
द्यूतबीजम् । क्ली । कपर्दके । त्रिका. ।
द्योतनम् । क्ली । दर्शने । हे.च. ।
द्योभूमिः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।
द्यौत्रम् । क्ली । बीजे । उणा. ।
द्रङ्क्षणम् । क्ली,पुं । टङ्कद्वयमाने । (इति कालिङ्गमानम्) । "चतुर्मौरटकश्चापि द्रङ्क्षणः स निगद्यते । भागौ द्वौ द्रङ्क्षणः···।" (इति मागधमानम्) । प.प्र.१ख. । तोलके । श.मा. ।
द्र(द्रा)प्स[प्सा]म् । क्ली । तरलदधनि । वङ्गदहे । अम. । अ.टी.भ. ।
द्रवः । पुं । तक्रे । रा.नि.व.१५ । तरले । पारदे । गुणाः—क्लेदकरः व्यापकश्च, शुष्कः विपरीतगुणः । भा. । रसे । विश्व. । क्ली । जले । सि.यो. उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।
द्रवजः । पुं । शर्करायाम् । गुडे । रा.नि.व.१४ ।
द्रवत्पत्री । स्त्री । शिम्बडीवृक्षे । रा.नि.व.४ ।
द्रवद्रव्यम् । क्ली । तरलद्रव्ये ।
द्रवन्तिका (न्ती) । स्त्री (Anthericum tuberosum.) स्वनामख्यातक्षुपे । मूशाली लता, बुड़िगुड़ापान, मूषाकाणी । सं औषधी कं वल्लिद्दं । तें एलुकचेविचेट्टु । गुणाः—मधुरा शीता रसबन्धकारी ज्वरक्रमिशूलघ्नी च । रा.नि. व.५ । क्षुद्रदन्तीक्षुपे । र.मा. । क्षुद्रदन्त्याम् । चीरितपत्रदन्तीभेदे । च.सू.१अ. । सु.सू.३८अ. । मुसलीनाममहाक्षुपे । ईन्दुरमारी । रा.नि.व.४ । क्षुद्राखुकर्णीलतायाम् । रा.नि.व.३ । वा.सू.हेमा. टी.१५अ.श्यामादिः । "श्यामा दन्ती द्रवन्ती ।" क्षुद्रदन्त्याम् । च.सू.२अ. ।
द्रवरसा । स्त्री । लाक्षायाम् । रा.नि.व.६ ।
द्रवशूलः । पुं । अन्नद्रवशूले ।
द्रवस्वेदः । पुं । वातहरस्वेदविशेषे । स च द्रव्यक्वाथपूर्णे कटाहे, षड्विंशत्यङ्गुलायामोच्छ्राये चतुष्कोणे सौवर्णादिकोष्ठके वा अवगाह्योपविश्य च गृह्यते । "द्रवस्वेदस्तु वातघ्नो द्रव्यक्वाथेन पूरि-

ते। कटाहे क्षीरवी अपि सुपविष्टेऽवचारयेत्। सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं क्षौद्रं दारुजम्। कोष्ठकं तत्र कुर्व्वीतोच्छ्राये षड्विंशदङ्गुलं। आयामे वा तदेव स्यात् तुल्योपान्तु विस्तृतम्॥" भा.।

द्रवा। स्त्री। मेदायाम्। रा.नि.व.५।

द्रविडी। स्त्री। एलायाम्। वै.निघ.१म.वा.व्या.चि.शतावरीतैले। [मि.।

द्रविणम्। क्ली। सुवर्णे। रत्ने। बले। धन.।

द्रविणनाशनः। पुं। शिगुवृक्षे। नजिना गाछ। श.र.।

द्रवीकरणम्। क्ली। तरलतापादने।

द्रव्यम्। क्ली। वस्तुनि। पित्तले। मद्ये। अले। विलेपने। जतुनि। ला। मे.। औषधोपकरणे। औषधे। त्रिका.। तत्र द्रव्यमात्रं पृथिव्यादिभूतसमुदायादुत्पद्यते, तदुत्कर्षस्याभिव्यञ्जकत्वात्, तत्पञ्चविधं—पार्थिवम् आप्यं तैजसं वायव्यमाकाशीयञ्च। तत्र "स्थूलसारसान्द्रमन्दस्थिरगुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्कषायम्प्रायशो मधुरम्पार्थिवम्, तच्च स्थैर्य्यबलादिकरं विशेषतश्चाधोगतिस्वभावम्। यच्च द्रव्यं शीतस्निग्धगुरुसरसान्द्रं पिच्छिलमीषत्कषायाम्ललवणं मधुररसप्रायं तदाप्यम्, तच्च स्नेहनाह्लादनादिकरम्। यद्रूपगुणबहुलम् ईषदम्ललवणं कटुरसप्रायं विशेषतश्चोर्द्ध्वगतिस्वभावं तत्तैजसं, तच्च दहनपचनदारणादिकरम्। सूक्ष्मरूक्षखरविशदं स्पर्शबहुलमीषत्तिक्तं विशेषतश्च कषायं वायव्यम्, तच्च वैशद्यलाघवादिकरम्। श्लक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलमाकाशीयम्, तच्च मार्द्दवलाघवादिकरम्। अनेन निदर्शनेन नानौषधीभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्तीति कृत्वा तं तं युक्तिविशेषमर्थं चाभिसमीक्ष्य स्ववीर्य्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि कर्म्मकराणि भवन्ति। तानि यदा कुर्व्वन्ति स कालः, यत्कुर्व्वन्ति तत्कर्म्म, येन कुर्व्वन्ति तद्वीर्य्यं, यत्र कुर्व्वन्ति तदधिकरणं, यथा कुर्व्वन्ति स उपायः, यन्निष्पादयन्ति तत्फलमिति। तत्र विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापौ गुर्व्वौ गुरुत्वादधोगच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात्। वमनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठान्यग्निवायू हि लघू लघुत्वाच्च तान्यूर्द्ध्वमुत्तिष्ठन्ति तस्मादप्यूर्द्ध्वं गुणभूयिष्ठमुक्तम्। उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभागं। आकाशगुणभूयिष्ठं संशमनं। संग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठमनिलस्य शोषणात्मकत्वात्। दीपनमग्निगुणभूयिष्ठं। लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठं। बृंहणं पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठं। एवमौषधकर्म्माण्यनुमानात् साधयेत्। भवन्ति चात्र —भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समीरणः। भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिं॥ खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणां। वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः॥ आग्नेयमेव यद्द्रव्यं तेन पित्तमुदीर्य्यते। वसुधाजलजाताभ्यां बलासः परिवर्द्धते॥ एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितं। द्विशो वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषे विचारयेत्॥" सु.सू.४१अ.। दोषशमनधातुदूषणस्वस्थहितत्वात् द्रव्यं त्रिविधमाह चरकः॥ तत्र पुनस्त्रिविधं जाङ्गमौद्भिदपार्थिवभेदात्। तत्र जाङ्गममूलविंशतिः, भौमं विंशतिः, उद्भिदञ्चतु। तच्च चतुर्व्विधं वनस्पतिवीरुद्वानस्पत्यौषधयः। इति। च.सू.१अ.। द्रव्यं पुनः द्विविधं शुष्कमार्द्रञ्चेति। तयोः शुष्कद्रव्यापेक्षयार्द्रस्य द्विगुणा मात्रा ग्राह्या। "शुष्कद्रव्ये तु या मात्रा चार्द्रस्य द्विगुणा हि सा।" तदपवादमाह —"वासानिम्बपटोलकेतकिबलाकुष्माण्डकेन्दीवरीवर्षाभूकुटजाश्वगन्धसहिताः ताः पूतिगन्धामृताः। मांसीनागबलाकुरुण्टकपुरोहिङ्ग्वार्द्रकं चैवं याह्यास्तत्क्षणमेव न द्विगुणिता ये चेक्षुजाता गणाः॥" इन्दीवरी शतावरी। पूतिगन्धा प्रसारणी। कुरुण्टकः पीतझिण्टी। इक्षुजाता गुडादयः। गणाः दशमूलादयः। "वासाकुटजकुष्माण्डशतपुष्पासहामृताः। प्रसारण्यश्वगन्धा च नागाख्यातिबलाबलाः। नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्याः न तासां द्विगुणी भवेत्॥" शार्ङ्ग.। "शुष्कं नवीनं द्रव्यञ्च योज्यं सकलकर्म्मसु। आर्द्रञ्च द्विगुणं विद्यादेष सर्व्वत्र निश्चयः। द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ। ऋते घृतगुडक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः॥" प.प्र.१ख.।

द्रव्यकल्कः। पुं। दृषदि पेषितद्रव्ये।

द्रव्यगुणाकरः} **द्रव्यरत्नावली}** पुं,स्त्री। द्रव्यगुणसंग्रहविशेषे।

द्रव्यसङ्ग्रहः। पुं। करचरणहरीतक्यादिद्रव्यसङ्क्षेपे। च.सू.१अ.। [ग्रन्थे।

द्रव्याभिधानम्। क्ली। औषधादीनां नामसं-

द्राघिष्ठम् । क्ली । दीर्घरोहिषतृणे । बड़ गन्धतृण । रा.नि.व.८ ।

द्राघिष्ठाख्यः । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.१९ ।

द्राणः । त्रि । सुप्ते ।

द्रापः । पुं । पङ्के । शब्दार्थकल्प. ।

द्रावः । पुं । उष्णतायाम् वै.निघ. ।

द्रावकम् । क्ली । सिक्थके । रा.नि.व.१३ । लौहचुम्बके । वै.निघ.। शौण्डौषधविशेषे । महाद्रावकादौ । पुं । प्रस्तरविशेषे । चन्द्रकान्तमणि । मे. रसविशेषे । श.र. ।

द्रावककन्दः । पुं । तैलकन्दे । रा.नि.व.७ ।

द्रावकरम् । क्ली । श्वेतटङ्कणे । सोहागा । रा.नि.व.६ ।

द्रावकवर्गः । पुं । द्रवकरद्रव्यपञ्चके । यथा—"गुञ्जाटङ्कणमध्वाज्यगुड़ा द्रावकपञ्चकाः ।" र.सा.सं. । [ला । र.मा. ।

द्रावण(फल)म् । क्ली । कतकफले । निर्म्म-

द्रावणकः । पुं । टङ्कणक्षारे । वै.निघ. ।

द्राविका । स्त्री । लालायाम् । लाल, थुतु । श.र. ।

द्राविड़ः (कः) । पुं । वेधमुख्ये । जियत्षष्ठी । अम. । मे. । गन्धशट्याम् । प.मु. । आमहरिद्रायाम् । काँचा हलुद । श.र. । क्ली । विड़लवणे । रा.नि.व.६ ।

द्राविड़भूतिकः (मिजः) । पुं । आमहरिद्रायाम् । काँचा हरिद्रा । श.र. ।

द्राविड़ी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । प.मु. । भा.म. ४भ.सौभाग्यशुण्ठीमोदके । "द्राविड़ीनां पलम् ।" सु.सु.२८अ. ।

द्राविड़ोद्भवः । पुं । सुगन्धतृणे । सुगन्धप्रियङ्गौ । (वा) स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

द्राविणः । पुं । टङ्कणे । सोहागा । र.सा.सं. ।

द्राविणी । स्त्री । काकजङ्घायां, काकमाच्यां । वै.निघ. ।

द्रावी (इन्) । पुं । टङ्कणक्षारे । र.सा.सं टङ्कणशोधने । पञ्चवेतसे । वै निघ. ।

द्राक्षा । स्त्री । (Vitis vinifera.) Dried fruits called Kismis. स्वनामख्यातलतायाम् । किस्मिस, मनेका । हिं दाख, आङ्गुर । मं द्राक्षा । तें द्राक्षपोण्डु, द्राक्षचेट्टु । ता.कोडिमुन्दिरिप्पभाम् । गुणाः—पक्वा सा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी । अपक्वा स्वल्पगुणा गुर्व्वी च । अम्ला सा रक्तपित्तकृत् । "द्राक्षा पक्वा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः । स्वादुपाकरसा स्वर्य्या तुवरा सृष्टमूत्रविट् । कोष्ठमारुतकृद्वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा । हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवातास्रकामलाः । कृच्छ्रास्रपित्तसम्मोहदाहशोषमदात्ययान् । बृष्या स्याद्गोस्तनी द्राक्षा गुर्व्वी च कफपित्तनुत् । अबीजाऽन्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः । द्राक्षा पर्व्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्मास्रपित्तकृत् । द्राक्षा पर्व्वतजा यादृक्तादृशी करमर्द्दिका ॥" भा. द्राक्षाव. । "द्राक्षाफलं मधुरमम्लकषाययुक्तं चारेण पित्तमरुतां कफहारि शीघ्रम् । श्रेष्ठं निहन्ति रुधिरामयदाहशोषमूर्च्छाज्वरश्वसनकासविनाशकारि । कषायाम्ला विपाके च द्राक्षा चैव कफे हिता ॥" अत्रि. १७अ. । एतदभावे गाम्भारीफलं ग्राह्यम् । सि.यो. ज्व.चि.पिप्पल्यादौ । वा.सू.१५अ.परूषकादिः । "परूषकं वरा द्राक्षा" । च.द.वा.ज्व.चि. पिप्पल्यादिः । वा.ज्व.चि. द्राक्षादिः । रसालायां । रा.नि.व.२३ ।

द्राक्षादिः । पुं । वातज्वरे कषायः । "द्राक्षागुडूचीकाश्मर्य्यत्रायमाणाः सशारिवाः । निष्क्वाथ्य सगुड़ं क्वाथम् ... ।" च.द.वा.ज्व.चि. । अन्यः—द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्ताकृतः कषायः पैत्तिकज्वरे प्रलापमूर्च्छाभ्रमघ्नः । च.द.पि.ज्व.चि. ।

द्राक्षाफलः । पुं । पियालवृक्षे । वै.निघ. ।

द्राक्षायणी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । प.मु. ।

द्राक्षारिष्टः । पुं । यक्ष्माधिकारे अरिष्टविशेषे । पाठः—"द्राक्षातुलार्द्धं द्विद्रोणे जलस्य विपचेत् सुधीः । पादशेषे कषाये च पूते शीते विनिक्षिपेत् । गुड़स्य द्वितुलां तत्र त्वगेलापत्रकेसरं । प्रियङ्गुमरिचकृष्णा विड़ङ्गेति विचूर्णयेत् । पृथक् पलोन्मितैर्भागैर्घृतभाण्डे निधापयेत् । समन्ततो भद्दयित्वा पिबेज्जातरसं ततः ॥" भैष. ।

द्राक्षासम्भूतः । पुं । द्राक्षासवे । वै.निघ. ।

द्राक्षासवः । पुं । द्राक्षाकृतासवे । गुणाः—दीपनी दीपनी हृद्यः बल्यः पित्ताविरोधी विबन्धघ्नः कफघ्नः लघुः स्वल्पमादनश्च । च.सू.२७अ. ।

द्राक्षासुरा । स्त्री । द्राक्षाकृतमद्ये । পোর্ট । च.सू.२७अ. ।

द्राक्षोत्थः । पुं । द्राक्षासवे । वै.निघ. ।

द्रुकिलिमम् । क्ली । देवदारुणि । प.मु. ।

द्रु(द्रू)घनः । पुं । भूमिचम्पकवृक्षे । ভুঁই চাঁপা । श.च. ।

द्रु(द्रू)णः । पुं । भ्रमरे । वृश्चिके । धूम्याटपक्षिणि । ফিঙে । हे.च. । मधुमक्षिकायां । वै.निघ. ।

द्रुणी । स्त्री । कर्णजलायुकायाम् । কানকোটারি । कच्छपिकायाम् । अम.भ. ।

द्रुतः । पुं । हरिणे । शशके । वृक्षे । धरणि. ।

द्रुतमांसम् । क्ली । शशादिहरिणादयः स्वयं द्रुतगमनात् द्रुतसंज्ञकाः स्मृताः, तेषां मांसे । गुणाः—पथ्यं बल्यं लघु वीर्य्यकारि च । रा.नि. व.१७ ।

द्रुनखः । पुं । कण्टके । কাঁটা । त्रिका. ।

द्रुपदी । स्त्री । वन्दाके । মান্দড়া । वै.निघ. ।

द्रुमः । पुं । वृक्षे । त्रिका. । कुटजवृक्षे । आरग्वधवृक्षे । च.द.कुष्ठ-चि.गण्डीराद्यतैले । पारिजातवृक्षे । मे. ।

द्रुमकिलः । पुं । देवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रुमगः । पुं । स्वल्पजलदेशे । वै.निघ. ।

द्रुमत्वक् । स्त्री । कुटजवल्कले । च द.कुष्ठ-चि. ।

द्रुमध्वजः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रुमनखः । पुं । कण्टके । हारा. । पारिजातवृक्षे । मे. । [आटा । वै.निघ. ।

द्रुमनिर्यासः । पुं । तरुनिर्यूहे । গাছের

द्रुमरः । पुं । कण्टके । हारा. ।

द्रुमव्याधिः । पुं । लाक्षायाम् । रा.नि.व.६ ।

द्रुमाश्रयः । पुं । वानरे । वै.निघ. ।

द्रुमश्रेष्ठः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रुमामयः । पुं । लाक्षायाम् । प.मु. ।

द्रुमारिः । पुं । हस्तिनि । वै.निघ. ।

द्रुमारुहा । स्त्री । वीवर्णमुसलायां । रा.नि.व.३ ।

द्रुमाश्रयः । पुं । सरटे । গিরগিটে । रा.नि. व.१९ ।

द्रुमेश्वरः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

द्रुमोत्पलः । पुं । (Abroma augusta.) कर्णिकारवृक्षे । ওলট্ কম্বল । अम. । कतुमुलीहितः ।

द्रुयवम् । क्ली । परिमाणे । वै.निघ. । [र. ।

द्रुसल्लकः । पुं । पियालवृक्षे । পেয়াশাল । श.

द्रूः । स्त्री । स्वर्णे । वै.निघ. ।

द्रेकः (का) । पुं,स्त्री । निम्बविशेषे । ঘোড়া নিম্ । हिं बकायननिम्ब । भा,म.४भ.महाभल्लातके । घोकड़ा इति ख्याते क्षुपे । च.द.दार्व्यादिकषाये । "सरलाद्रेकामृतायासकैः ।"

द्रोणः । पुं । ४०० धनुःपरिमितजलाशये । काकविशेषे । দাঁড় কাক, ডোম কাক । मे. । द्रोणपुष्पवृक्षे । ঘলঘসে । वृश्चिके । रा.नि.व.१९ । पुं,क्ली । आढ़कमाने । ৮ শের । खारीषोड़शांशे । लीलावत्यां । आढ़कचतुष्टये (३२ श.) । "चतुर्भिराढ़कैर्द्रोणः ।" प.म.१ख. । क्ली । हरिचन्दने । द्रोणीलवणे । वै.निघ. । [কাক । अम. ।

द्रोणकाकः । पुं । तन्नामककाके । ডোম

द्रोणकुलम्बिका । स्त्री । देवकुम्भायाम् । देवद्रोण्यां । বড় ঘলঘসাবিশেষ । वै.निघ. ।

द्रोणगन्धिका । स्त्री । रास्नायाम् । जटा. ।

द्रोणपर्णी । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् ।

द्रोणपुष्पिका । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् । ঘলঘসা । वै.निघ. ।

द्रोणपुष्पी । स्त्री । घलघसा हलकषा दण्डकलस इति ख्याते सेतजलजक्षुपे । द्रोणपुष्पीति भाषा । र.मा. । मं कुंबा । कं तुंबे । हिं गुम्मा, गूमा । तें एतुगतुम्भि । गुणाः—कटूष्णा रूक्षा वातकफघ्नी अग्निमान्द्यकरी पथ्या च । रा.नि.व.५ । च.द.हि यो,काम,चि.पञ्चने । "अञ्जनं कामलानां द्रोणपुष्पीरसः शुभः । द्रोणपुष्पीरसोऽप्येवं निहन्ति विषमज्वरान् ।" शार्ङ्ग.म.ख.१ष. । क-

फाग्नि:कामलाक्रमिशोथघ्नी। राज.। द्रोणपुष्पी गुरु: स्वादुपाका कट्वी भेदिनी कफामकामलाशोथतमकश्वासक्रमिघ्नी च। भा.।

द्रोणपुष्पीदलम् । क्ली। द्रोणपुष्पीपत्रे। घलघसेर पाता। गुणा:—स्वादु रुच्यं गुरु पित्तकरं भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु च। भा. पू.१भ.शा.व.।

द्रोणा । स्त्री। द्रोणपुष्प्याम्। घलघसा। भा. वा.उ२६भ.। इन्दीवराख्यलतायाम्। वै.निघ.।

द्रोणि: । स्त्री। सूपंद्वयमाने। १२८ श.। प.प्र. १ख.।

द्रोणिका । स्त्री। नील्याम्। श.र.। [व.६।

द्रोणि(णी)जम् । क्ली। द्रोणीलवणे। रा.नि.

द्रोणिनी । स्त्री। उत्तरिण्याम्। वै.निघ.२भ. मञ्जिष्ठाद्यघृते।

द्रोणी । स्त्री। इन्द्रविभिर्ण्यां, इन्दीवरायाम्। रा.नि.व.३। द्रोणीलवणे। श.र.। नील्याम्। सूपंद्वयमाने। १२८ श.। "सूर्पाभ्याच भवेद्द्रोणी।" प.प्र.१ख.। [छ द्वारा।

द्रोणीदल: । पुं। केतकीपुष्पवृक्षे। (कय्रा गा-

द्रोणील: । पुं। केतकवृक्षे। वै.निघ.।

द्रोणीलवणम् । क्ली। वारिजलवणे। मं द्रोणीवेमौट। कं द्रोणीय उपु। गुणा:—भेदनं स्निग्धं शूलघ्नं नातिपित्तलं पाके नात्युष्ण। रा.नि.व.६।

द्रोणेयम्
द्रौणेयम् } क्ली। वारिजलवणे। रा.नि.व.६।

द्वन्द्व(न्द्व)म् । क्ली। मिथुने। युगले। सुखदु:खादौ। पुं। रोगभेदे। श.र.।

द्वन्द्वग: । पुं। चक्रवाके। वै.निघ.।

द्वन्द्वगद: । पुं। द्वन्द्वजरोगे।

द्वन्द्वचर: (चारी) । पुं। चक्रवाकपक्षिणि। वै.च.। त्रिका.। [वै.निघ.।

द्वन्द्वचरीसहाय: । पुं। चक्रवाकपक्षिणि।

द्वन्द्वज: (दोषोत्थ:) । पुं। विषमज्वरे। रा.नि.व.२०। द्विदोषरोगे। त्रि। द्विदोषोत्थे। मा. ज्व.नि.।

द्वयाग्नि: । पुं। चित्रकवृक्षे। चिता। श.च.।

द्वादशपत्रिका । स्त्री। शताह्वाख्यक्षुपे। शुल्फा गाछ, मउरी।

द्वादशाङ्गक्वाथ: । पुं। सन्निपातज्वरे कषाय:। दशमूलीकषायस्तु पिप्पलीपौष्करान्वित:। सन्निपातज्वरे देय: श्वासकाससमन्विते॥ भा.म.१भ.।

द्वादशाङ्गुल: । पुं। वितस्तौ। विगत्। श्रम.।

द्वादशात्मा । पुं। सूर्य्ये। अर्कवृक्षे। श्रम.।

द्वादशायसक: । पुं। ऊरुस्तम्भाधिकारे रस:। त्रिनेत्राख्यरस एव। रस.र.। See त्रिनेत्ररस: वातरक्ते।

द्वादशायु: । पुं। कुक्कुरे। श.मा.।

द्वारम् । क्ली। उपाये। निर्गमे। त्रिका.।

द्वारका । स्त्री। कार्पासाम्नि। वै.निघ.।

द्वारदारु: । पुं। शाकवृक्षे। वै.निघ.। भूमीसहवृक्षे। भा.।

द्वारवलिभुक् । पुं। काकविशेषे। त्रिका.।

द्विक: । पुं। काके। त्रिका.। चक्रवाके। मे.।

द्विककार: । पुं। काके। श.र.।

द्विककुत,द्विकपृष्ठ: । पुं। उष्ट्रे। वै.च.।

द्विकाकोली । स्त्री। काकोलीक्षीरकाकोल्यो:। वा.उ.२भ.।

द्विखुरी (रिन्) । पुं। गोखुरवत् द्विधाविभक्तखुराशुभाश्रे। "द्विखुरं गोखुराकारक्षुरैर्विद्याद्विचक्षण:। अथवा गोवर्गोष्ठखुरैर्भिन्नमश्वेषु निन्दितम्॥" ज.द.२भ.। [यौ.भक्तिमा.चि.।

द्विचित्रकम् । क्ली। श्वेतरक्तचित्रकद्वये। वि.

द्विज: । पुं। दन्ते। रा.नि.व.१८।२१। तुम्बुरुवृक्षे। रा.नि.व.११। ब्राह्मणे। क्षत्रिये। वैश्ये। मे.। सर्पे। अण्डजे। श्रम.।

द्विजकुत्सित: । पुं। बहुवारवृक्षे। चालिता गाछ। रा.नि.व.११।

द्विजकेतु: । पुं। अश्वीरविशेषे। वै.निघ.।

द्विजन्मा (न्मन्) । पुं। पक्षिणि। दन्ते। श.र.। आद्यवर्णत्रये। मौक्तिके। अण्डजे। वै.निघ.।

द्विजप्रिया । स्त्री । सोमलतायां । रा.नि.व.३।

द्विजभक्त: । त्रि । वैद्ये भक्तिमति (रोगिषु)। वै.निघ. ।

द्विजयष्टि: (ष्टिका) । स्त्री । भार्ग्याम् । वामुनहाटी । वै.निघ २भ.वा.व्या.चि. ।

द्विजश्रम: । पुं । राजमाषे । बर्बटी । श्र.च. ।

द्विजस्नेह: । पुं । पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

द्विजा । स्त्री । रेणुकायां । रेणुक । रा.नि.व. ६ । भार्ग्याम् । मे. । खोवान् इति ख्याते गन्धद्रव्ये । वै.निघ. । पालक्यशाके । श्र.च. ।

द्विजाङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । कटुकाम् । कट्की । रा.नि.व.६ । [मे. ।

द्विजाति: । पुं । दन्ते । अण्डजे । पक्षिणि ।

द्विजायनी । स्त्री । यज्ञोपवीते । त्रिका. ।

द्विजालय: । पुं । वृक्षकोटरे । श्र.च. ।

द्विजिह्व: । पुं । सर्पे । अम. । अधिजिह्वनामकरोगे । आलजिवेर रोग । सु.नि.१६अ. ।

द्विजेन्द्रक: । पुं । निम्बूवृक्षे । लेबुर गाछ । वै.निघ. । [टी.हेमा.मुस्तकादि: ।

द्वितिक्ता । स्त्री । कटुक्यां, करञ्जिकायाश्च । वा.

द्वितीयत्रिफला । स्त्री । द्राक्षाखर्ज्जूरकाश्मरीफलेषु । किस्मिस, खेजुर, गाम्भार फल । वै.निघ. ।

द्वितीयाभा । स्त्री । (Curcuma zanthorrhiza.) वृक्षविशेषे । दारुहरिद्रायाम्। श्र च.।

द्विदल: । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । आपटा इति ख्याते । आबुटा । वै.निघ. । क्ली । विदलमात्रे । तद्यूषगुणा:—"यूष: कृती द्विदलानामष्टादशगुणेऽम्भसि । स एव त्रिकटुक: सर्पि:सैन्धवसंयुत: । भवेद्गुरुतरश्चैव कृतमित्येव तं विदु: । त्रिभिर्द्रव्यैर्विनासिद्धमकृतन्तु स्वयं वदेत् । फलाम्लधान्यतक्रैश्च कृता गुरुतरा मता: । वातघ्ना रुचिदा: प्रोक्ता: पूर्ब्बपाकविशारदै: ॥" द्रव्यगुण: ।

द्विधागति: । पुं । शिशुमारे । शुशोक । वै.निघ. । कुम्भीरे । कुमीर । हे.च. ।

द्विधातु: । त्रि । द्विप्रकृतिके ।

द्विधात्मकम् । क्ली । जातीफले । वै.निघ. ।

द्विधालेख्य: । पुं । हिन्तालवृक्षे । हेंताल गाछ । रा.नि.व.८ । [र.मा. ।

द्विप: । पुं । हस्तिनि । प.मु. । नागकेसरवृक्षे ।

द्विपकन्द: । पुं । पद्मकन्दे । रा.नि.व.७ ।

द्विपद: । पुं । मनुष्ये । पक्षिणि । प्रश्नसार: ।

द्विपबला । स्त्री । नागबलायां । वै.निघ.वा.व्या.चि.शतावरीतैले ।

द्विपमद: । पुं । करिमदजले ।

द्विपर्णी । स्त्री । शालपर्णी पृश्निपर्णी चेति द्वये । शालपाणि, चाकुलिया । च.द.ग्रह.चि. ।

द्विपाख्य: । पुं । नागकेशरवृक्षे । प.मु. ।

द्विपादिक: । पुं । नागकेशरवृक्षे । प.मु. ।

द्विपायी (इन्) । पुं । करिणि । हारा. ।

द्विपिनख: । पुं । व्याघ्रनखे । नखाविशेष । रा.नि.व.१२ ।

द्विपी (इन्) । पुं । चित्रकभेदे । च.वि.८अ. ।

द्विपुट: । पुं । (Impotiens Balsamina.) पुष्पक्षुपविशेषे । दोपाटी । श्र.चि. ।

द्विपुटी । स्त्री । मल्लिकायां । मे. ।

द्विपुनर्नवम् । क्ली । शुक्ललोहितलताभेदेन पुनर्नवाद्वये । श्वेतपुण्या, गादापुण्या । सि.यो.काम.चि.व्योषाद्यघृते । "त्रिफला द्विपुनर्नवम् ।"

द्विब्राह्मी । स्त्री । ह्रस्वदीर्घब्राह्मीद्वये । छोट ओ बड़ ब्राह्मी । सु.शा.१०अ. ।

द्विमाषम् । क्ली । मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ । मुगानी ओ माषाणी । च.द.उन्मा.चि.महाकल्याणघृते ।

द्विमुख: (खाहि:) । पुं । द्विमुखसर्पविशेषे, राजसर्पे । राजसाप, दुमुखो साप, शाँखिनी साप । वम्. दुंदुल । इला. । रस.र.विष.चि. । त्रि । मुखद्वययुक्ते ।

द्विमुखा । स्त्री । भारिकायां । गाड़ु । जलौकायाम् । जोँक । इला. ।

द्विमुखोरग: । पुं । द्विमुखसर्पे । जटा. ।

द्विरजनी । स्त्री । हरिद्रायां दारुहरिद्रायाञ्च ।

हरिद्रा, दारुहरिद्रा। वि.यी.काम.चि.श्वीषा-घृते।

द्विरदः । पुं । हस्तिनि । प.मु. ।

द्विरदपिप्पली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै. निघ.२भ.वा.व्या.चि.द्वात्रिंशकगुग्गुलौ।

द्विरदान्तः (कः) । पुं । सिंहे । रा.नि.व. १९ । [ष । वै.निघ. ।

द्विरदारातिः । पुं । शरभे । सिंह विशे-

द्विरदाशनः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

द्विरर्ब्बुदम् । क्ली । अर्ब्बुदभेदे । तस्य लक्षणं —"यद्दन्यार्न युगपत् क्रमाद्वा द्विरर्ब्बुदं तच्च अ-वेदसाध्यम्।" सु.नि.११अ. ।

द्विरसनः । पुं । सर्पे । त्रिका. ।

द्विरापः । पुं । हस्तिनि । श.मा. ।

द्विरेताः । पुं । गर्द्दभे । वै.निघ. । स्त्रीपुंचिह्न-पुंसके। "बीजात्समांशादुपतप्तबीजात् स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः।" च.शा.२अ. ।

द्विरेफगणसद्म(द्मि)का । स्त्री । पुष्पवृक्ष-भेदे । वन शेँउती । वै.निघ. ।

द्विलम्बकः । पुं । दुग्धौषधि । वै.च. ।

द्विवर्णा (र्णिका) । स्त्री । विद्रायन्यां गवि । अम. । है.च. ।

द्विवार्त्ताकी । स्त्री । वृहतीद्वये । वृहती, क-ण्टकारी । भा.म.४भ.बाल.चि. । "द्विवार्त्ताकी-फलरसम् ।"

द्विविषम् । क्ली । पाण्डुरकालातिविषायां । श्वे-त ओ कृष्ण आतइच । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

द्विवृन्तः । पुं । मकरत्मकवृक्षे । मेँदी गाछ । प.मु. ।

द्विवृहती । स्त्री । कण्टकारिकावृहत्यौ: । क-ण्टिकारी ओ विरूती । शा.म.१५अ. । "द्विवृ-हती दिकरक्जवादयम्।"

द्विशफः । त्रि । विखुरपशुमात्रे । "गौरजो म-हिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः । द्विशफाः पश-वश्चेमे अविरुष्ट्रश्च......॥" भागवतम्।

द्विशृङ्गिका । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । मेड़ाशि-ङ्गी । वै.निघ. ।

द्विशृङ्गी (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । शिङ्गी मा-छ । वै.निघ. ।

द्विषा । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

द्विष्टम् । क्ली । ताम्रे । च.टी.शा. ।

द्विस्विकासम् । क्ली । सिद्धतण्डुले । सिद्ध चा-उल । पुराणम् ।

द्विहृदया । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियां । वै.निघ.।

द्विक्षारम् । क्ली । यवक्षारसर्ज्जिक्षारयोः । वि.यी. अग्निमा.चि. ।

द्विक्षीरम् । क्ली । गव्याजदुग्धयोः । गाईदुग्ध ओ छागदुग्ध । च.द.यक्ष्म-चि.सर्पिर्गुडे ।

द्वीपः । पुं । कङ्कोलवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । व्या-घ्रचर्म्मणि । भ. । [नि.व.१२ ।

द्वीपकर्पूरः (जः) । पुं । चीनकर्पूरे । रा.

द्वीपखर्ज्जूरम्
द्वीपजम् } क्ली । महापारेवते, द्वीपान्तर-खर्ज्जूरे । रा.नि.व.११ ।

द्वीप(पि)शत्रुः । पुं । शतावर्य्याम् । रा.नि.व. ४ । जटा. ।

द्वीपसम्भवः । पुं । कङ्कोलवृक्षे । काँकला । जीरके । (वा) स्त्री । महाखर्ज्जूरवृक्षे । वै.निघ. ।

द्वीपान्तरवचा । स्त्री । तीपचिनीति ख्याते मूले । गुणाः—"द्वीपान्तरवचा किञ्चित्तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशो-धिनी । वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम् । व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी ॥" भा. ।

द्वीपिका । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ ।

द्वीपिनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ. ।

द्वीपिनी । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदे । वै.निघ. ।

द्वीपिपलाशः । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । शा. सू.१५अ.मुष्ककादिः । "मुष्ककस्नुकपलाशद्वीपिप-लाशधवशिंशपाः ।" [रा.नि.वै.६।१६ ।

द्वीपी (इन्) । पुं । व्याघ्रविशेषे । चित्रव्याघ्रे ।

द्वीप्यः । पुं । काके । क्ली । काकोली । वै.निघ. ।

द्वीप्या । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । चि-र्जीखर्ज्जूरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

...वः । पुं । जलवायुविशेषे । रस.र.क्षीरी.चि. ।
...थम् । क्लो । कदलीके । रा.नि.व.११७
...मातृकः । पुं । नदीजलमनुपालिते देशे ।
रा.नि.व.२ ।
...पर्णीया । स्त्री । नागवल्लीविशेषे । वीरसल्ली

इवीय इति वीरवसुन्दरीसे व्याख्या । शैवर्णीया इति
पुस्तकान्तरे पाठः । रा.नि.व.११ ।
...म्बरः । पुं । जातिविषयसवती सर्पे । सो
आँसला साप । सु.कल्प.टी. ।
...ष्टम् । क्लो । ताम्रे । अम. । [२ । मा.नि. ।
...हिकः (णीनः) । पुं । एकदिनान्तरज्व-

ध

धटः (कः) । पुं । धवरूचे । धाडुआ गाछ ।
वै.निघ. । तुलामाने । तराजू । धाड़ा । अम. ।
१४ वल्लमाने । ४२ रति । लीलावती ।

धटी । स्त्री । वल्कले । वै.निघ. । जीर्णवस्त्रख
ण्डे । धड़ि । मे. ।

धत्तूरः । पुं । धुस्तूरवृचे । रा.नि.व.१० ।

धनम् । पुं, क्लो । मरिचे । अर्थे । वै.निघ. ।
स्नेहपात्रे । श.र. ।

धनकम् । क्लो । धान्यके । धनिया । वै.निघ.
२भ.सन्निज्व.चि.गुडूच्यादिः ।

धनच्छः (च्छूः) । पुं, स्त्री । पक्षिविशेषे ।
धानस पाखी, कर्कटिया पाखी । चिका. ।

धनञ्जयः । पुं । अर्जुनवृचे । रा.नि.व.८ ।
वै.निघ.२भ.अजी.चि.पञ्चाग्निचूर्णे । अग्नौ । अम. ।
चित्रकवृचे । र.मा. । [ठान्तरात् ।

धनदः । पुं । हिज्जलवृचे । रा.नि.व.८ । पा-

धनदाची । स्त्री । पाटलवृचे । रा.नि.व.१० ।
लताकरञ्जे । रा.नि.व.८ । [चिका. । हारा. ।

धनपिशाची (चिका) । स्त्री । तृष्णायां ।

धनप्रिया । स्त्री । काकजम्बूवृचे । बन जाम ।
रा.नि.व.११ । [वै.निघ. ।

धनमुः । पुं । धूम्याटपक्षिणि । फिङे पाखि ।

धनस्व(स्व)कः । पुं । गोक्षुरकवृचे । श.च. ।

धनहरः । पुं । ग्रन्थिपर्णवृचे । गँठेला । पा-
रसीकयमान्याम् । वै.निघ. ।

धनह(हा)री । स्त्री । पारसीकयमान्याम् ।
ग्रन्थिपर्णभेदे । अम. ।

धनहृत् । पुं । चण्डालकन्दे । वै.निघ. ।

धना (नी) । स्त्री । आर्द्रधान्यके । वै.निघ. ।
धान्यके । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.षडशीतिगुग्गुलौ ।
अत्रि.२स्थान.२अ. ।

धनिकः । पुं । धान्यकवृचे । धने गाछ । रा.
नि.व.६ । क्लो । धान्यके । धने । च.द. सि.ग्रो.
सन्निपातज्व.अष्टाङ्गकषाये । "तिक्तेन्द्रबीजधनिके" ।

धनिका । स्त्री । धान्यके । धने । अत्रि.२स्थान. ।
प्रियङ्गुलतायाम् । श.च. । [धनिया । श.र. ।

धनीयकम् । क्लो । आर्द्रधान्यके । धान्यके ।

धनुः (स्) । पुं । भल्लातकवृचे । चारवृचे ।
पियाशाल । मे. । [११ । अम. ।

धनुःप(ष्प)टः । पुं । प्रियालवृचे । रा.नि.व.

धनुःशाखा । स्त्री । मूर्व्वायां । मुर्गा । श.च. ।

धनुःश्रेणी । स्त्री । मूर्व्वायाम् । प.मु. । महेन्द्र-
वारुण्यां । बड़ माकाल, राखालशशा । रा.नि.
व.३ ।

धनुर्गुणा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । श.च. ।

धनुर्द्रुमः । पुं । वंशे । बाँश । रा.नि.व.७ ।

धनुर्माला । स्त्री । मूर्व्वायाम् । श.च. ।

धनुर्य्यासः । पुं । दुरालभायाम् । प.मु. ।

धनुर्लता । स्त्री । सोमवल्ल्याम् । सोमलता ।
रा.नि.व.३ ।

धनुर्वातः । पुं । वातव्याधिविशेषे. यत्र सर्व्व-
सन्धिषु वेदनाबधिर्य भवति । "अनिष्कन्यका
यस्तु उपभुङ्क्ते परस्त्रियं । बलादाक्रम्य स नरः
सर्व्वसन्धिषु वेदनां । तीव्रामाप्नोत्यबधिमान् धनु-
र्वातयुतो भवेत् ॥" इति कर्म्मविपाकः ।

धनुर्बीजः । पुं । भल्लातकवृचे । रा.नि.व.११ ।

धनुर्वृक्षः । पुं । धमनवृक्षे । धामनि गाछ । र.मा. । रा.नि.व.९ । वंशे । भल्लातकवृक्षे । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

धनुषः । पुं । कुकुरे । वै.निघ. ।

धनुष्यः । पुं । वंशे । बाँश । रा.नि.व.७ ।

धनुस्तम्भः । पुं । वातव्याधिविशेषे । धनुष्टंकार । स बाह्याभ्यन्तरायामभेदाद्द्विविधः । लक्षणं —"धनुस्तुल्यो नमेद्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञितः । विवर्णवक्त्रवदनः स्रस्ताङ्गो नष्टचेतनः । प्रस्विद्यंश्च धनुस्तम्भी दशरात्रं न जीवति ॥" मा.नि. । [भ.।

धनेयकम् । क्ली । धन्याके । धनियां । भ.टी.

धनैषणा । स्त्री । एषणासु नरस्य द्वितीयैषणायाम् । धनप्रार्थना । "प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्येष्टव्यं भवति । तदुपकरणानि च कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि । यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात् ।" च.सू.११अ. ।

धन्यः । पुं । अश्वकर्णशाले । लता शाल । रा.नि.व.९ । क्ली । द्रव्ये । वै.निघ.। कैवर्त्तमुस्तायां । ज.द.१२अ. ।

धन्यवृक्षः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

धन्या । स्त्री । धन्याके । धने । हे.च. । उपमातरि । वै.निघ. । आमलक्याम् । मे. । निर्जलप्रदेशे । वै.निघ. ।

धन्याकम् । क्ली । (Coriandrum sativum.) Coriander plant. स्वनामख्यातपत्रद्रव्ये । प.मु. । धने । हिं धनिया । तें कोत्तिमिरचेट्टु, धनियलु । ता. कोटमल्लि । च.द.सन्निपातज्व.चि.नागरादिः । "धन्याकं बृहतीद्वयम् ।" पि.ज्व.चि. । "व्युषितं धन्याकजलम् ।" पि.श्लेष्मज्व.चि.गुडूच्यादिः । गुणाः—तुवरं स्निग्धम् अवृष्यं मूत्रलं लघु तिक्तं कटूष्णवीर्यं दीपनं पाचनं ज्वरघ्नं रोचकं ग्राहि स्वादुपाकं त्रिदोषघ्नं तृष्णादाहवमिश्वासकासकार्श्यक्रिमिघ्नञ्च । आर्द्रं तत् तु गुणसम्पन्नं स्वादु विशेषतः पित्तघ्नञ्च । भा.पू.१भ. । मद.व.२ ।

धन्वः । पुं । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

धन्वकः । पुं । धामनवृक्षे । च.द.मेह.चि. । "पाठार्जुनधन्वकानां ।"

धन्वङ्गः । पुं । धामनवृक्षे । धामना गाछ । गुणाः—"धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासघ्नस्तुवरो लघुः । बृंहणो बलकृद्रुक्षः सन्धिकृद्व्रणरोपणः ॥" भा.म.१भ.प्रमे.चि. । वंशे । वै.निघ. ।

धन्वचारी । त्रि । निर्जलदेशचारिणि । वा.चि.७अ. ।

धन्वतरुः । पुं । क्षोमवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

धन्वदुर्गम् । क्ली । निर्जलदेशे । पुराणम् ।

धन्वनः । पुं । धामनवृक्षे । धामना गाछ ॥ र.मा. । हिं धामिनी । मं धमानु । कां उदुवे । गुणाः—कटुः उष्णः कषायः कफघ्नः दाहशोषकरः संग्राही कण्ठदोषघ्नश्च । रा.नि.व.९ । एतत्फलं कषायं हिमं स्वादु वातकफघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. ।

धन्वन्तरिः । पुं । वैद्ये । चिकित्से आयुर्वेदप्रणेतरि देवतावैद्ये । तत्प्रादुर्भावः—"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिः परिपीडिताः ॥ तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् । दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह ॥ धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते । योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव ॥ उपकाराय लोकानां केन किं न कृतम्पुरा त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥ तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव । प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदम्प्रकाशय ॥ इत्युक्त्वा सुरशार्दूलः सर्वभूतहितेच्छया । समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत् ॥ अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा । आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेश्मनि ॥ नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ । बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तपः ॥ यत्नेन महता ब्रह्मा तं काशीनगरीनृपम् । ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशिराजोऽभिधीयते ॥ हिताय देहिनां सोऽयं संहिता चिकित्सासुना । अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितामपाठयत् ॥" भा. । चिकित्सादीनकनिदाननिघण्ट्वादिप्रणेतरि । [क्र.प. ।

धन्वन्तरिग्रस्ता । स्त्री । कटुक्यां । कुटुकी ।

धन्वन्तरिघृतम् । क्ली । धन्वन्तरिकृतघृत-विशेषे ।

धन्वन्तरिभागः । पुं । औषधकरणार्थे वैद्य-कृष्यौषधादिभागे । शिवरसानां ३० अ. तैलदल-लौहानां ८ अ. शिववटिकानां ७ अ. । वै.निघ. ।

धन्वमांसम् । क्ली । निर्जलदेशपशुमांसे । वा. चि.१२अ. । See जाङ्गलमांसम् ।

धन्वयवासः (कः) **धन्वयासः** } पुं । दुरालभायाम् । रा. नि.व.४ । सि.यो.रक्ता-र्श.-चि. । "धन्वयवासाः समागराः कथिताः ।" च.सू.४अ. । सि.यो.सन्निपात-ज्व.चि.अष्टादशाङ्ग-कषाये । [चि.१अ. ।

धन्वा (न्) । पुं । मरुभूमौ । रा.नि.व.२ । च.

धन्वामिषम् । क्ली । जाङ्गलपशुमांसे ।

धन्वी (इन्) । पुं । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४। अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ । वकुलवृक्षे । रा.नि.व. १० ।

धमनः । पुं । नलतृणे । नल गाछ । रा.नि.व. ८ । निम्बवृक्षे । निम् गाछ । रा.नि.व.९ ।

धमनिः (नी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । चाकु-न्दे । रा.नि.व.४ । उत्तरापथप्रसिद्धनलिकानाम गन्धद्रव्ये । भा. । हे.च. । नखीनामगन्धद्रव्ये । हरिद्रायाम् । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ । शिरा-विकार एव धमनी । धमन्यश्च नाभिजाः, तत्-संख्या च २४ । तेषु दशोर्द्धगाः, शेषास्तिर्य्यग्गाश्च । तत्रोर्द्धगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छासजृम्भ-क्षुतहास्यभाषणरोदनगानादिकर्म्म सम्पादयन्त्यो देहं धारयन्ति । ताश्च हृदयं गत्वा प्रत्येकं शाखात्रयं विस्तारयन्त्यः ३०संख्या भवन्ति । तासु प्रत्येकं द्वे द्वे क्रत्वा दश धमन्यो वातपित्तकफशो-णितरसान् वहन्ति । अष्टौ च रूपादीनि गृह्ण-न्ति । शिष्टासु द्वादशसु द्वाभ्यां वाक्प्रवृत्तिः, द्वा-भ्यां घोषणं, द्वाभ्यां निद्रा, द्वाभ्यां जागरणं, द्वा-भ्याञ्च रक्तवहनं भवति । शिष्टेन स्तनसंश्रितेन द्व-येन च स्त्रियाः स्तन्यवहनं पुंसश्च शुक्रवहनं स्ताना-भ्यां भवति । अधोगास्तु दश पित्ताशयमधिगम्य चिंशत्सम्पन्नाः । तासु द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसा-न्वहतः । शिष्टाभ्यश्च द्वे अन्नमाश्रित्यान्नं वहतः । द्वे जलं वहतः, द्वे वस्तिमाश्रित्य मूत्रं वहतः, द्वाभ्यां पुरुषस्य शुक्रं स्त्रिय आर्त्तवञ्च प्रादुर्भवति, द्वे च तद्द्वयं निःसारयतः । द्वे स्थूलान्त्रनिबद्धे भूत्वा पुरीषं निःसारयतः । अवशिष्टाश्चाष्टौ तिर्य्यग्गा-मिन्यो स्वेदं निःसारयन्ति । एतास्वाधोगा धमन्यः पक्वाशयकटिमूत्रपुरीषगुह्यवस्तिमेढ्रपादप्रभृतीन्या-श्रित्य तेषां पोषणं सम्पादयन्ति । तिर्य्यग्गास्तु धम-नीचतुष्टयं प्रत्येकमसंख्यशाखाविभक्तं देहं रक्ष्यभू-यिष्ठं करोति । एतासाञ्च मुखानि प्रतिलोमकूपं संलग्नानि । तेभ्यश्च मुखेभ्यः स्वेदा निर्गच्छन्ति, देहरसो बहिरन्तश्च सन्तर्पयति । अभ्यङ्गादिना च तैलादिवीर्य्यमन्तःशरीरं प्रविश्य त्वक्पाकादिकं करोति तेनैव च शुभाशुभस्पर्शज्ञानं भवति ।" सु. शा.९अ. । भा. ।

धमिः । स्त्री । धमन्यां । धमन्याम् । हारा. ।

धयनम् । क्ली । पाने । रा.नि.व.२० ।

धरः । पुं । कार्पासतूलके । मे. ।

धरणः । पुं । तुलायां । स्तने । धान्ये । हे.च. । तण्डुले । वै.निघ. । क्ली । कालिङ्गचतुर्माषमित-माने । प.प्र.१ख. । पलदशमांशे । २४ रक्तिका-माने । रौप्यषोडशमाषे । वै.निघ. ।

धरणी । धारणीकन्दे । रा.नि.व.७ । शिरायां । रा.नि.व.१८ । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.२३ । पुन-र्नवायाम् । मेदायाम् । वै.निघ. । शाल्मलिवृक्षे । श.च. ।

धरणीकन्दः । पुं । धारणीकन्दे । रा.नि.व.७।

धरणीधरः । पुं । पर्व्वते । कच्छपे । रा.नि. व.१९ ।

धरणीबन्धः । पुं । अरिष्टबन्धने । सर्पाघातज वन्धनविशेष । स शाखादष्टस्य दंशदेशाच्चतुरङ्गुले न्याय्यः । यदाह वाभटः—"दंशस्योपरि बध्नीया-दरिष्टां चतुरङ्गुले । क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्म-न्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥" च.द.विष.चि. ।

धरा । स्त्री । शिरायाम् । नाड्याम् । रा.नि.व. १८ । वसायाम् । गर्भाशये । मे. ।

धराकदम्बः (कः) । पुं । कदम्बवृक्षे । हारा. ।

धराङ्कुरः । पुं । भूकदम्बके । वै.निघ. ।

धराअकुष्माण्डः । पुं । भूमिकुष्माण्डे । भुँइ कुमड़ा । चि.क्र.क.क्षीरी.चि. ।

धरिमा (न्) । पुं । तुलायाम् । তরাজু । का-करी । वै.निघ. ।

धरुणः । पुं । ब्रह्मणि । मे. ।

धर्त्तूरः । पुं । शुक्लधुस्तूरे । वै.निघ. ।

धर्मः । पुं । स्वभावे । आचारे । गुणे । मे. ।

धर्मघ्नः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

धर्मणः । पुं । धमनवृक्षे । धामना गाछ । र.मा. । सर्पभेदे । ঢেমনা সাপ । मे. ।

धर्मद्वेषी (न्) । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

धर्मपत्तनम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

धर्मपत्रः । पुं, क्ली । उदुम्बरवृक्षे । श.च. ।

धर्मवृक्षः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

धर्मसूः । पुं । धूम्याटपक्षिणि । श.र. ।

धर्म्मिणी । स्त्री । रेणुकायाम् । রেণুক । रा.नि.व.६ । [আঁকোড় । श.च. ।

धलण्डः (कः) । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । धला

धर्षः (र्षितम्) । पुं, क्ली । मैथुने । त्रिका. । आयो ।

धवः । पुं । (Anogeissus latifolia. Syn. Conocarpus latifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे । धाওয়া गाछ । र.मा. । मं धामोड़ा । कं दिरि-वद । तें नारिजचेट्टु । गुणाः—कटुः कषायः क-फघ्नः वातघ्नः पित्तकोपनः वृष्यः दीपनश्च । राज. । “धवः शीतः प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः । मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥” भा. । अन्यच्च —“धवः कषायः कटुकः कफघ्नोऽनिलनाशनः । पित्तप्रकोपणो वृष्यो विशेषो दीपनः परः ॥” फलमीषन्मधुरम् । रा.नि.व.९ । काके । त्रिका. । मनुष्ये । अम. । खदिरे । र.सा.सं.वृन्दुप्रयवीजे ।

धवनी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । वै.निघ. ।

धवलः । पुं । धववृक्षे । धाওয়া गाछ । रा.नि.व.९ । शङ्खे । चीनकर्पूरे । रा.नि.व.१२ । धातकीवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । श्वेतमरिचे । रा.नि.व.६ । त्रि । शुक्ले । सुन्दरे । त्रिका. ।

धवलपक्षः (क्षी (न्)) । पुं । हंसे । रा.नि.व.१९ । [পাকুল । रा.नि.व.१० ।

धवलपाटली । स्त्री । शुक्लपाटलायाम् । শ্বেত

धवलमृत्तिका । स्त्री । खटिकायाम् । खड़ि । रा.नि.व.१३ ।

धवलयावनालः । पुं । श्वेतवर्णयावनालवृक्षे । शादा जनार । मं श्वेतजुवारी । कं बिलियजोल । अयं शिखीधान्ये वर्तते । गुणाः—मेध्यः बल्यः त्रिदोषघ्नः हृद्यः वह्निप्रदः अर्शोघ्नः पथ्यः गुल्मव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

धवलशारिवा । स्त्री । शुक्लशारिवायाम् । অনন্তমূল । वै.निघ. ।

धवला । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । See अनन्ता श्वेतसारिवा च । भा.पू.१भ. । गवि । गाई गरु । त्रिका. । वचायाम् । श्वेतापराजितायाम् । र.चि. पापरोगान्तकरसे ।

धवली । स्त्री । शुक्लगवि । अम. ।

धवलेक्षुः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

धवलोत्पलम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । নালফুল, হালা ফুল । रा.नि.व.१० ।

धवित्रम् । क्ली । मृगचर्मनिर्मितव्यजने । अम. ।

धाकः । पुं । वृषे । क्ली । अन्ने । उणा. ।

धातकी । स्त्री । (Woodfordia floribunda. Grislea tomentosa.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । धाइ फुलेर गाछ । हिं धावइ, धाओला । मं धायटी । तें आरेपुव्वु, जार्गि । उत्. जातिको । गुणाः—कटुः उष्णा मदकृद्विषघ्नी प्रवाहिकातिसारघ्नी विसर्पव्रणघ्नी च । रा.नि.व.६ । “धातकी कटुका शीता मदकृत्तुवरा लघुः । तृष्णातिसारपित्तास्रविषक्रिमिविसर्पजित् ॥” भा. । शीता रक्तपित्तघ्नी च । राज. ।

धातकीकुसुम(पुष्प)म् । क्ली । धातकीपुष्पे । धाइ फूल । सु.सू.३८अ.अम्बष्ठादिः । च.सू. ४अ. ।

धातक्यभिषुतम् । क्ली । धातकीपुष्पकृतसुराभेदे । गुणाः—हृद्यं रुच्यं रोचनं दीपनञ्च । च.सू.२७अ. ।

धातक्यादिचूर्णम् । क्ली । बालरोगाधिकारे औषधम् । पाठः—"धातकीबिल्वधन्याकलोध्रेन्द्रयववालकम् । क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवाग्निजित् ॥" ধাইফুল, বেলশুঁঠা, ধনে, লোধ, ইন্দ্রযব, বালা প্রত্যেক চূর্ণ সমভাগ মধু দ্বারা লেহন । শা.কী. ।

धाता । पुं । स्रष्टरि । शरीरादिसंयोगस्य धारणहेतौ । सु.शा.१ख. ।

धातुः । पुं । खनिजेषु स्वर्णादिसप्तविधाष्टविधनवविधपदार्थेषु । ধাত । यथा—काञ्चनं रजतं ताम्रं कांस्यं पित्तलं नागं वङ्गं लौहञ्चेत्यष्टौ । रा.नि.व.१८ । स्वर्णरौप्यताम्रवङ्गयशदसीसलौहानीति सप्त । भा. । तथा—"हेमताराऽरनागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णकम् । कांस्यकङ्कान्तलौहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः ॥" सुखबोधः । "त्रिविधन्तु सुवर्णं स्यादष्टधा रजतं भवेत् । पञ्च प्रकारकं ताम्रं वङ्गन्तु द्विविधं स्मृतम् । यशदं त्रिविधं प्रोक्तं भवेन्नागस्तु षड्विधः । अष्टधा लौहमुद्दिष्टमेते सप्तैव धातवः ॥" धर्के.चि. । गुणाः—"वलीपलितखालित्यकार्श्याबल्यज्वरामयान् । निवार्य्य देहं दधति नृणां तज्ज्ञातवो मताः ॥" भा.पू.१भ.धातुव. । देहधारकवस्तुविशेषे । स च वातपित्तकफरूपः देहस्य धारणात्तस्य धातुशब्दवाच्यता । यथा—"धारणाद्धातवस्ते स्युर्वातपित्तकफास्त्रयः ।" वैद्यकम् । गैरिकमनःशिलाद्यश्मविकारे । प.मु. । शरीरस्थसप्तधातुषु रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रेषु । "रसादस्रं ततो मांसं मांसान्मेदोऽस्थि तद्भवं । अस्थ्नोमज्जा ततः शुक्रमित्यमेषां विनिष्क्रमः ॥" रा.नि.व.१८ । धातूनाञ्च कर्म्माणि प्रीणनजीवनलेपस्नेहधारणपूरणगर्भोत्पादनानि । गिरिमृत्तिकायां । रा.नि.व.१३ ।

धातुक(ज)म् । क्ली । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

धातुकाशीश(सीस)म् । क्ली । कासीसे । হিরেকস্ । रा.नि,व.१३ ।

धातुघ्नी । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

धातुग्राही (इन्) । पुं । खर्परे । वै.निघ. ।

धातुघ्नम् । क्ली । काञ्जिके । हे.च, ।

धातुचेतनकरम् । क्ली । दुग्धे । आमलकी । त्रिवृती । वै.निघ. ।

धातुद्रावकम् । क्ली । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । वै.निघ. ।

धातुनाशनम् । क्ली । काञ्जिके । त्रिका. ।

धातुपः । पुं । शुक्रे । रसे । श.च. ।

धातुपाकः । पुं । रसादिधातुनाशे । तल्लक्षणम्—"निद्रानाशो हृदिस्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची । अरतिर्बलहानिश्च धातूनाम्पाकलक्षणम् ।" वैद्यकम् । [प.मु. । भा. ।

धातुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । धातकीवृक्षे ।

धातुमलः । पुं । शीषके । रसादिमलेषु । রসরক্তাদির মল । "मलिनीकरणान्मलाः ॥" वैद्यकम् । "कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखलोम च । नेत्रविट् त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥" भा. ।

धातुमारिणी । स्त्री । टङ्कणक्षारे । श.च. ।

धातुमारी (इन्) । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

धातुमाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३ । धातुकाशीषे । হিরেকস্ । वै.निघ. ।

धातुराजः (कम्) । पुं, क्ली । वीर्य्ये । शुक्र । वै.निघ. । श.च. । [प.मु. ।

धातुवल्लभम् । क्ली । टङ्कणे । সোহাগা ।

धातुवादी (इन्) । पुं । खनिजविद्याभिज्ञः ।

धातुविट् । स्त्री । शीषके । वै.निघ. ।

धातुविषम् । क्ली । हरितालादौ । र.सा.सं. ।

धातुवृद्धिः । स्त्री । रसादिवृद्धौ, रसादिधातुसाम्ये । च.सू.१२म. । [आमुषलीशतवर्य्यादौ ।

धातुवृद्धिकरः । पुं । धातुवर्द्धकद्रव्ये, अश्वगन्धा

धातुवैरी (इन्) । पुं । गन्धके । श.च. ।

धातुवैषम्यम् । क्ली । विकारागमरूपकार्य्ययोनौ । च.वि.८म. ।

धातुशेखरम् । क्ली । Green sulphate of Iron. धातुकाशीषे । হিরেকস্ । हे.च. ।

धातुशोधनम् । क्ली । शीषके । वै.निघ. ।

धातुशोधनकरी । स्त्री । हरीतक्याम् । वै.निघ. ।

धातुसम्भवम् । क्ली । सीसके । वै.निघ. ।

धातुसाम्यम् । क्ली । विकारोपशमरूपकार्य्ये । च.वि.८अ. । आरोग्ये । च.सू.१अ. । [निघ. ।

धातुस्तम्भनकरम् । क्ली । जातीफले । वै.

धातुहा (न्) । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

धातुक्षयकासः । पुं । धातुक्षयकरकासरोगे । क्षयकास । निदा. । [निघ. ।

धातूपलः । पुं । खटिकायाम् । খড়ি । वै.

धात्रिका । स्त्री । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ ।

धात्री । स्त्री । आमलक्याम् । আমলা । रा.नि.व.११ । भा.पू.१भ. । See अकरा । उपमातरि । দাই । तल्लक्षणं—"पीताय यदि बालस्य विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्य्य गुणान् दोषान् कुर्य्याद्धात्रीं तदेदृशीम् । सवर्णां मध्यवयसां सच्छीलां मुदितां सदा । शुद्धदुग्धां बहुक्षीरां सवत्सामतिवत्सलाम् । स्वाधीनामल्पसन्तुष्टां कुलीनां सज्जनात्मजाम् । कैतवेन परित्यक्तां निजपुत्रहितैषिणीम् ॥" भा. । धात्रीकर्म्म । यथा—"धात्री तु यदा स्वादु बहुलशुद्धदुग्धा स्यात्, तदा स्नातानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधाय ब्राह्म्याद्यौषधं धारयन्ती कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेत् ।" इत्यादि । च.शा.८अ. । [आमलकीपत्रे ।

धात्रीपत्रम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ ।

धात्रीफलम् । क्ली । आमलकफले । আমলা । मद.व.१ । (ला) स्त्री । आमलक्याम् । আমলা গাছ । रा.नि.व.११ ।

धात्रीलौहम् । क्ली । शूलाधिकारे । प्रथमः पाठः—शुद्धमण्डूरं ६ प. यवः ४ प. पाकार्थजलं २ श. शे. ॥०श. । शतावरीरसः ८ प. आमलकीस्वरसः ८ प. दधि ८प. दुग्धं ८प. भूमिकुष्माण्डस्वरसः ४ प. घृतं ४ प. इक्षुरसः ४ प. । एकत्र पक्त्वा पाके सिद्धे प्रक्षेपः—जीरकचूर्णं धान्यकचूर्णं त्वक्चूर्णं तेजपत्रचूर्णम् एलाचूर्णं गजपिप्पलीचूर्णं मुस्ताचूर्णं हरीतकीचूर्णम् अभ्रभस्म लौहभस्म रेणुकाचूर्णं त्रिफलाचूर्णं तालीशचूर्णं नागकेशरचूर्णं प्र. २तो. । শুদ্ধমণ্ডূর ৬প. যব ৪প. পাকার্থ জল ২শ্‌.শে.॥০ শ.। শতমূলীরস ৮প.আমলকীরস ৮ প. দধি ৮ প. দুগ্ধ ৮ প. ভূমিকুষ্মাণ্ডের রস ৪ প. ঘৃত ৪ প. ইক্ষুরস ৪প. । একত্র পাক সিদ্ধ হইলে প্রক্ষেপ—জীরা, ধনে, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, গজপিপুল, মুতা হরীতকী, অভ্র, লৌহ, রেণুক, ত্রিফলা, তালীশপত্র, নাগেশ্বর প্রত্যেক চূর্ণ ২তো. । र.सा.सं. । सा.कौ. । द्वितीयः—धात्रीचूर्णं ८ प. मण्डूरचूर्णं ४ प. यष्टिमधुचूर्णं २ प. गुडूचीक्वाथेन सप्तवारं भावयेत् । भावनाक्वाथार्थं क्वाथ्यद्रव्यम् औषधतुल्यमादाय ८गुणे वारिणि साधयेत् । আমলকীচূর্ণ ৮ প. মণ্ডূরলৌহচূর্ণ ৪প. যষ্টিমধুচূর্ণ ২ প. । গুলঞ্চকাথে সপ্তাহ ভাবনানন্তর শুষ্ক করিয়া ঘৃতভাণ্ডে রাখিবে । ভাবনার ক্বাথ ঔষধের তুল্য লইয়া ৮ গুণ জলে প্রস্তুত করিবে । तृतीयः पाठः—आमलकलौहत्रिकटुमनःशिलाचूर्णं मधु घृतं शर्करा प्र. समम् । আমলাচূর্ণ, লৌহ, ত্রিকটু, মনছাল, মধু, ঘৃত, চিনি প্রত্যেকে সমান । चतुर्थः वाजीकरणे—आमलकचूर्णं ८ प. त्रिफलाक्वाथेन २१ भावयित्वा अथ मृतलौहमधुघृतशर्कराः प्र. २ प. मिश्रयेत् । আমলাচূর্ণ ৮ প. ত্রিফলাকাথে ২১ ভাবনা দিবে । মৃতলৌহ ২ প. মধু ২ প. ঘৃত ২ প. শর্করা ২ প. একত্র মিশ্রিত করিবে । रस.र. । अन्यः पित्तरोगे—"धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लौहचूर्णस्य । यष्टीमधुकरजश्च द्विपलं दद्यात् पुटे घृष्टम् । धात्र्याश्च क्वाथेन तच्चूर्णं भाव्यञ्च सप्ताहं । अथ्वातपेन संशुष्कं भूयः पिष्टं घटे स्थितं । घृतेन मधुना युक्तं भोजनादन्मध्यतः । त्रीन् वारान् भक्षयेन्नित्यं…… ।" र. सा.सं. ।

धात्रीषट्पलकघृतम् । क्ली । गुल्मे घृतम् । "धात्रीफलानां स्वरसैः षट्पलं विपचेद्घृतम् । शर्करा सैन्धवोपेतं तद्धितं सर्व्वगुल्मिनाम् ॥" धात्रीरसः घृतसमः । रस.र. । भैष. ।

धात्रेयि(यी)का । स्त्री । आमलक्याम् । रा. नि.व.११ । उपमातरि ।

धात्र्यरिष्टम् । क्ली । पाण्डुरोगे । "धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसन्तु तं । क्षौद्राष्टांशेन संयुक्तं कणार्द्धकुडवेन च । शर्करार्द्धतुलोन्मिश्रं पक्वं स्निग्धे घटे स्थितं । प्रपिबेन्मात्रया प्रातः…… ।" च.चि.२०अ. ।

ाचयादि: । पुं । चातुर्थिकज्वरघ्ने धात्रीमुस्ता-
तवीद्रकृते कषाये । चा.चि.१भ. ।

ानक: । पुं । माषपरिमाणे । च.कल्प.१२भ.।
े । धन्याके । मद.व.२ ।

ाना (ना:) । स्त्री । चिपीटके । চিড়ে ।
.सु.। भृष्टयवादौ। ভাজা যবাদি । हिं बहुरा ।
ाः—विष्टम्भिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुश्च ।
ा. । "यवादयश्च ये भ्रष्टा धानास्ते परिकीर्त्ति-
ाः ।" रा.नि.व.६ । "धानाः सुदुर्जरा रूक्षास्त-
ृप्रदा गुरवस्तु ताः । तथा मेहकफच्छर्द्दिनाशिन्यः
ुम्प्रकीर्त्तिताः ॥" धन्याके । धनिया । भा. । शु-
कभ्रष्टयवे । सु.चि.१०भ. ।

ानाका: । स्त्री । धान्याके । ধনে । वा सू.
१५भ.गुड़च्यादि: । "धानाकारक्तचन्दनम् ।" (ब-
हुवचनान्ताः) । [चिड़ छातू । हे.च. ।

ानाचूर्णम् । क्ली । भृष्टयवादिचूर्णे । यवा-

ानिका । स्त्री । धान्यके । ধনে । वै.निघ.
भ.सा.चि.यवान्यादौ । [लुहचे । रा.नि.व.११ ।

ानी । स्त्री । धान्यके । ধনে । मद.व.२ । पी-

ानुष्का । स्त्री । अपामार्गवृक्षे । আপাং গা-
ছ । श.च. ।

ानुष्य: । पुं । वंशे । रा.नि.व.८ ।

धानेय(क)म् । क्ली । धन्याके । रा.नि.व.६ ।
आर्द्रधान्यके । কাঁচা ধনিয়া । वै.निघ. ।

धान्धा । स्त्री । एलायाम् । श.च. ।

धान्यम् । क्ली । ४ तिलमाने । ६ गुञ्जामाने ।
धान्याके । ধনে । रा.नि.व.६।२२ । भूम्यामलक्यां ।
रा.नि.व.२१ । (Oryza sativa.) Common
rice plant. शाल्यादिवृक्षे । सतुषतण्डुले ।
ধান । धान्यं त्रिधा शालिषष्टिकव्रीहिभेदतः ।
यथा—"शालयो हैमनास्तत्र षष्टिका ग्रैष्मिका अ-
पि । व्रीहयस्त्वाशवः ख्याता प्रावृट्कालसमुद्भ
वाः ॥" राज.३प. । शूकशिम्बीतृणधान्यभेदेन
त्रिधा । रा.नि.व.१६ । शालिव्रीहिशूकशिम्बी-
क्षुद्रधान्यभेदेन पञ्चविधम् । "शालयो रक्तशा-
ल्याद्या व्रीहयः षष्टिकादयः । यवादिकं शूकधान्यं
मुद्गाद्यं शिम्बिधान्यकम् । कङ्ग्वादिकक्षुद्रधान्यं तृ-
णधान्यञ्च तत्स्मृतमिति ॥" भा.पू.१भ.धा.व. ।

अष्टादशविधम् । यथा—"रक्तशालिर्महाशालिः
कलमा षष्टिकापरा । शकरीटोपसाडी च नीर-
काख्या कपिञ्जला । सौगन्धी शूकला चान्या
तिलवासी कचीरका । गरुड़ा दकावन्ती च कक्ष-
माख्या तथापरा । विलजा मागधी पीता ता अ-
ष्टादश शालय: ॥ कङ्गुश्चतुर्विधः प्रोक्तः श्यामाक-
श्चीनकः कटः । गोद्रवो द्विविधः प्रोक्तो वंशबीजं
शरोद्भवं । कुसुम्भवीजं तीली च योनरी च गवेधु-
कः । त्रिजाङ्गला राजनी च क्षुद्रधान्यगणस्त्वयम् ॥"
क्षुद्रधान्यम् । त्रिधा यवश्च गोधूमो मुद्गः षड्विध
ईरितः । द्विविधः प्रोच्यते माषो राजमाषस्त्रिधा
मतः । मकुष्ठस्तुवरी त्रेधा निष्पावकमसूरकौ । त्रि-
धा चणक उद्दिष्टः कलायश्च त्रिपुरक्षुकः ॥" अत्रि.।
एषां गुणाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । शरद्ग्रीष्मोद्भवधा-
न्यगुणाः—"धान्यं शरद्ग्रीष्मभवं पाकेऽम्लं पित्तकृद्गु-
रु ।" ऋतुसन्धिजधान्यगुणाः—"ऋतुसन्धिभव-
श्चोष्णं पित्तलं कफनाशनम् ॥" राज.३प. ।
स्थलजधान्यगुणाः—"स्थलजं कफपित्तघ्नं क-
षायं कटुपाकि च । किञ्चित्तु तिक्तमधुरं पव-
नानलवर्द्धनम् ॥" वापितावापितधान्यगुणाः—
"वापितं गुरु तद्धान्यं किञ्चिद्धीनमवापितम् ।"
रोप्यातिरोप्यधान्यगुणाः—"रोप्यातिरोप्ये लघुनी
शीघ्रपाके गुणोत्तरे । अदाहिनी दोषहरे बल्ये मू-
त्रविवर्द्धने ॥" यच्छूकसमन्वितं व्रीह्यादिकं तच्छू-
कधान्यम्, शिम्बीनिगूढं मुद्गमकुष्ठकादि शिम्बीधा-
न्यम् । तृणोद्भवतया तृणधान्यम् । इति । "पक्वं
हरितलूनञ्च धान्यं सर्व्वगुणावहम् । शुष्कं लूनन्तु
निःसारं रूक्षं तत्सत्त्वनाशनम् ॥" इति हरितलू-
नाशुष्कलूनान्नगुणाः । "कोशधान्यं नवञ्चल्यं म-
धुरं वत्सरोषितं । निर्द्दोषं लघु पथ्यञ्च तद्वर्षाद्
चिरम्भवेत् । नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरो-
षितं । द्व्यब्दोषितं लघु पथ्यं त्रिवर्षादबलम्भवे-
त् ॥" इति नवधान्यजीर्णधान्यगुणाः । धान्यं वा-
पितम् उत्तमं, तदेव छिन्नोद्भवं मध्यमम् । दग्ध-
भूमौ वने वा वापितं छिन्नोद्भवं धान्यं विण्मूत्र-
ष्कम् । क्षारोदकसमुत्पन्नं श्लेष्मरोगघ्नम् । सुचि-
क्कणभूमिजम् ओजोबलकरम् । वालुकाभूमिजमल्प-
लपुष्टिहरञ्च । रा.नि.व.१६ ।

धान्यकम् । क्ली । स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । ध-
ধনে । हिं कोथुम्बुरि । धनिया । मद.व.२ । गु-

णा:—मधुरं शीतलं कषायं पित्तघ्नं ज्वरकासतृट्-श्वासच्छर्द्दिकफघ्नं दीपनञ्च । रा.नि.व.६ । च.सू.४ अ. । च.द.ज्वराति.चि. । "विल्वधान्यकनागरैः ।" पुं । माषमितमाने । ৬ কুঁচ । प.प्र.१ख. ।

धान्यकञ्चुकी (इन्) । पुं । धान्यत्वचि । धानের খোসা । गुणाः—धान्यगुणयुक्तः । रा.नि. व.१६ ।

धान्यकतण्डुलः । पुं । कण्डितधन्याकतण्डुले । ধনের চাল । भा.म.१भ.अम्लकज्व.चि.धान्य-कक्काथे । "प्रातर्धान्यकतण्डुलक्काथः ।"

धान्यकल्कः । पुं । तुषे ।

धान्यचतुष्कम् । क्ली । अतीसारे धान्यमुस्तक-बालकविल्वकृतकषायविशेषे । वैद्यकसं. । [का. ।

धान्यचमसः । पुं । चिपीटके । চিঁড়ে । त्रि-

धान्यजम् । क्ली । धान्ये । रा.नि.व.६ ।

धान्यतुषोदम् । क्ली । धान्यतुषकृतसन्धानविशेषे । एतदभावे काञ्जिकम् । सि.यो.अजी.चि. ।

धान्यतैलम् । क्ली । गोधूमयावनालव्रीहियवा-दिजतैले । गुणाः—त्रिदोषशमनं कण्डूकुष्ठादिहरं चक्षुष्यञ्च । रा.नि.व.१५ ।

धान्यपञ्चकम् । क्ली । आमशूलादौ कषाये । "धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं विल्वमेव वा । आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥" वैद्यकसं. । पञ्चविधधान्येषु शालिव्रीहिशूकशिम्बीक्षुद्राख्येषु । "शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकं । शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् ॥" भा. ।

धान्यपटोलः । पुं, क्ली । पित्तश्लेष्मज्वरे योगविशेषे । अत्र धान्यस्य १० मात्राः पटोलस्य च ६ मात्राः । सि.यो.ज्व.चि. ।

धान्यपानकम् । क्ली । धान्यकृतपानकविशेषे । ধনের পানা । तस्य साधनविधिः—"शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितं । शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतं । नूतने कलशे पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥" भा. ।

धान्यपिप्पली । स्त्री । आमज्वरे । ज्वरे दीपनी पाचनी च । धान्यादीनां प्रत्येकं ६ मात्रा ४ रतिः । वी.रत्ना. ।

धान्यमण्डः । पुं,क्ली । धान्यकृतमण्डे । ধনের মণ্ড । गुणाः—"धान्यमण्डं पित्तहरं श्रमतृष्णाज्वरदाहहरं । वातलं रक्तशमनं ग्राहि सन्दीपनम्परम् ॥" अत्रि.१२अ. ।

धान्यमद्यम् । क्ली । धान्यकृतमद्ये । ধেনো মদ । गुणाः—गुरु विष्टम्भि च । रा.नि.व.१४ ।

धान्यमाषः । पुं । कलाये, माषे । वै.निघ. । षोड़शसर्षपपरिमाणे । च.कल्प.१२अ. ।

धान्यराजः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६।२३ ।

धान्यवीजम् । क्ली । धन्याके । रा.नि.व.६ ।

धान्यवीरः । पुं । माषे । माषँ कलाय् वा बिरि कलाय् । रा.नि.व.१६ ।

धान्यशाकम् । क्ली । धन्याकशाके । ধনের শাক । र.चि.८अ. । [শুঙ বা শীষ । जटा. ।

धान्यशीर्षकम् । क्ली । धान्यकणिशे । ধানের

धान्यश्रेष्ठम् । क्ली । हैमन्तिशालिधान्यभेदे, शूकधान्ये । হৈমন্তিক ধান্যবিশেষ । रा.नि.व.१५ ।

धान्यस्वेदः । पुं । धान्यादिः स्वेदे । माषादि-कोषधान्यैः स्वेदे । सु.चि.२अ. ।

धान्या । स्त्री । धान्यके । अत्रि.२स्थान.१अ. ।

धान्याकम् । क्ली । धान्यके । मद.२व. । वै.निघ.२भ.छर्दि.चि. ।

धान्याग्रम् । क्ली । धान्यकणिशे ।

धान्याभ्र(क)म् । क्ली । अभ्रकविशेषे । কৃত্রিম অভ্রবিশেষ । तत्करणप्रणाली भावप्रकाशे—"पादांशं शालिसंयुक्तमभ्रं बद्धा च कम्बले । त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्लिन्नं मर्दयेत्करैः । कम्बलाद्गालितं सूक्ष्मं बालुकारहितञ्च यत् । तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये ॥" इति । तद्भस्म-प्रकरणम्—"वज्राभ्रञ्च धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् । भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तण्डुलीयाम्बुयोर्द्रवैः । भावयेदष्टयामन्तदेवं शुध्यति चाभ्रकम् । कृत्वा धान्याभ्रकं तत्तु शोषयित्वा तु मर्दयेत् । अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्यमर्कमूलद्रवेण वा । वेष्टयेदर्कपत्रैस्तु सम्यग्गजपुटे पचेत् । पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं सप्तवारं प्रयत्नतः । ततो वटजटाक्वाथैस्तद्वद्देयं पुटत्रयम् ॥" र.चि.४अ. ।

धान्याम्लम् । क्ली । मधुजम्बीरकृतसन्धाने

ग्रेवे। লেবুর আরক। मधुभाण्डे जम्बीररसे- पूर्णे धान्यराशौ मासं स्थापयेत्। वै.निघ.।

न्याम्बु। क्ली। धान्योदके। वा.चि.६अ.।

न्याम्ल(क)म्। क्ली। रसस्वेदनकाञ्जिकवि- ।। यथालब्धनिस्तुषधान्यानि जलेन भाण्डम- तावद्वर्द्धयेत् यावदम्लं नायाति। ततश्च तन्मध्ये रराजमुण्ड्यपराजितामत्स्याक्षीसर्पाक्षीसहदेवी- फलानीलापराजिताहंसपादीचित्रकं समूलं य- लाभं कुट्टयित्वा देयम्। "नानाधान्यैर्यथाप्राप्तैस्तु- र्ज्जैर्जलसंयुतैः। महाभाण्डं पूरितं रक्षेत् यावदम्ल- माप्नुयात्। तन्मध्ये भृङ्गरा मुण्डी विष्णुक्रान्ता पु- र्नवा। मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी शतावरी। फला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकं। स- लं कुट्टयित्वा तु यथालाभं विनिःक्षिपेत्। पूर्व्वो- भाण्डमध्ये तु धान्याम्लकमिदं स्मृतम्। स्वेदना- दषु सर्व्वत्र रसराजस्य योजयेत्॥" भा.२भ.। ।.द.ढ्ष्णा-चि.। काञ्जिके। কাঁজি। रा.नि.व. ५। तत्साधनप्रणाली यथा—"धान्याम्लं शालि- र्णञ्च कोद्रवादिकृतं भवेत्। धान्याम्लं धान्ययो- नित्वात्प्राणनं लघु दीपनं। अरुचौ वातरोगेषु स- र्व्वेवास्थापनेषु च॥" भा.पू.२भ.।

धान्यारिः। पुं। वनमूषके। रा.नि.व.१९।

धान्यासवः। पुं। धान्यकृतासवे। गुडधाची- धातकीसुरासौवीरकमैरेयमेदकधान्याम्लेषु षट्सु। च.सू.२५अ.। [व.१६।

धान्योत्तमम्। क्ली, पुं। शालिधान्ये। रा.नि.

धान्वः। त्रि। जाङ्गले। वा.चि.३अ.।

धान्वन्तरघृतम्। क्ली। प्रमेहाधिकारे घृतम्। गव्यघृतं १६ श.। क्वाथार्थं—दन्तीमूलं चित्रक- मूलम् एषां प्र. ८ प. हरीतकी २० प. देवदा- रु-कदम्ब-कैलिकदम्बत्वक्-वरुणत्वक्-आरग्वधत्वक्- आम्रत्वक्-पुनर्नवा-करञ्जत्वक् प्र. ६ प. दशमूलं मिलित्वा ६४ प. वारि चतुर्गुणं शे. चतुर्थांशः। कल्कः—पञ्चलवणं पञ्चकोलं प्र. २ तो.। इति धन्वन्तरम्। सा.कौ.। ঘৃত ১৬ শ.। কা- থার্থ—দন্তীমূল, চিতামূল প্রত্যেকে ৮ প. হরীতকী ২০ প. দেবদারু ৬ প. কদম্ব, কেলিকদম্ব, বরুণ, শোঁদাল, অম্র, পুনর্নবা, করঞ্জ প্রত্যেকের ছাল ৬ প. দশমূল মিলিত ৬৪ প. জল চতুর্গুণ শে. চতুর্থাংশ। কল্কার্থ —পঞ্চলবণ, পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিতা- মূল, শুঁট প্রত্যেকে ২ তো.। द्वितीयम्— गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थं—दशमूलं करञ्जद्वय- फलं (तदभावे त्वक्) देवदारु हरीतकी शुक्लपुन- र्नवा वरुणमूलं दन्तीमूलं चित्रकमूलं पुनर्नवा क- दम्बत्वक् कैलिकदम्बत्वक् स्नुहीत्वक् विल्वत्वक् भ- ल्लातकं शटी पुष्करमूलं कणामूलम् एषां प्र. १० प. यवकोलकुलत्थानां प्र. १६ प. वारि २१० श. शे. ५४ श. ४ प.। कल्कार्थं—हिज्जलमूलं त्रि- फला भार्गी रोहितकमूलं गजपिप्पली शुण्ठी वचा विडङ्गं गुञ्जरोचनी एषां प्र. ५॥० तो.। च.द.। ঘৃত ৪ শ.। ক্বাথার্থ—দশমূল, করঞ্জ, রক্ত- করঞ্জ, দেবদারু, হরীতকী, শ্বেতপুনর্নবা, বরুণ, দন্তী, চিতা, পুনর্নবা, কদম্ব, কেলি- কদম্ব, সিজু, বিল্ব, ভেলা, শঠী, পুষ্করমূল, পিপুলমূল প্রত্যেকে ১০ প. যব, কুল, কু- লথ প্রত্যেকে ১৬ প. জল ২১০ শ. শে. ৫৪ শ. ৪ প.। কল্কার্থ—হিজলমূল, ত্রিফলা, বামুনহাটী, রয়নামূল, গজপিপুল, শুঁট, বচ, বিড়ঙ্গ, কমলাগুঁড়ি প্রত্যেকে ৫॥০ তো.। र.र.। [मे.।

धाम (न्)। क्ली। शरीरे। अम.। जन्मनि।

धामकम्। क्ली। कत्तृणे। গন্ধতৃণ বা রাম কর্পূর। रा.नि.व.८। पुं। माषपरिमाणे। "द्वि- मस्य धामकस्यैव।" प.प्र.।

धामनी। स्त्री। शोणितवाहिशिरायां। श.च.।

धामार्गवः। पुं। पीतघोषायाम्। পীত ঘো- ষা। धुन्दुल। हिं नेनुआ। प.मु.। सु.म.३९अ.। च.सू.१।२अ.। अपामार्गे। रक्तापामार्गे। भा.पू.१ भ.। महाकोशातक्याम्। ঝিঙে। हिं तोरई। तें उत्तरेणि, चेतिवीर। रा.नि.व.७। राजको- शातक्याम्। वा.टी.हेमा.।

धारः। पुं। पाषाणविशेषे। मन्नली। द्रवद्रव्य- मात्रे। क्ली। वृष्ट्युदके। বৃষ্টির জল। तच्च द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति। "धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा। शिलायां वसुधायां वा धौतायां प्र- तितञ्च यत्। सौवर्णे राजते ताम्रे स्फटिके काच-

निर्मिते। भाजने जघने वापि स्थापितं धाय्मुच्यते॥" गुणाः जलशब्दे द्रष्टव्याः। भा.।

धारकः (का) । त्रि। संग्राहिद्रव्यमात्रे। सु. सू.४५अ.।

धारणी (णा) । स्त्री। स्वनामख्यातमहाकन्दशाकविशेषे। धारणीकन्द, मैलगड्डे इति च भाषापदेशे ख्याता। धरनीकन्द। गुणाः—मधुरः कफपित्तघ्नः मुखदोषघ्नः कण्डूकुष्ठघ्नश्च। रा.नि.व.७। आश्रयाम्। शरीरान्तर्नाड़ीविशेषे। मे.।

धारा । स्त्री। द्रवद्रव्यस्य सन्ततक्षरणे। गुड़ूच्यां। वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि.सिवल्लीपाके। हरिद्रायां। त्रिका.। आमलक्याम्। क्षीरकाकोल्याम्। वै.निघ.। शस्त्राणां शाणतीक्ष्णतायाम्। धार। हिं तेज। सा च शस्त्रधारा मासूर्यर्द्धमासूरी कैशिक्यर्द्धकैशिकी चेति चतुर्धा शस्त्रकर्मविशेषेषु भिन्नप्रकृतिका। तत्र भेदनानामस्त्राणां मासूरी (मसूरधारातन्वी) मण्डलाग्रादिलिखनानाम् अर्द्धमासूरी (मसूरदलधारार्द्धतन्वी), सूचीकुशपत्रादिव्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी (केशप्रमाणतन्वी), वृद्धिपत्रादिच्छेदनानामर्द्धकैशिकी (अर्द्धकेशप्रमाणतन्वी) चेति। सु.सू.८अ.।

धाराकदम्बः । पुं। (Adina cordifolia. Syn. Nauclea cordifolia.) स्वनामख्यातवृक्षविशेषे। केलिकदम्। हिं हलदु। मं धाराकलंबु। कं धारियकड्ड। तें मीगुलुकड़िमि। गुणाः—कटुः वर्ण्यः हिमः कषायः तिक्तः पित्तघ्नः वीर्य्यवृद्धिकरः विषशोषहरश्च। रा.नि.व.९।

धाराङ्कुरः । पुं। लघुवृष्टौ। शीकरे। घनोपलें। मे.।

धाराटः । पुं। चातकविहङ्गे। घोटके। श.र.।

धाराफलः । पुं। मदनवृक्षे। मयना गाछ। रा.नि.व.८। (ला) स्त्री। कोषातक्याम्। झिङ्गे। रा.नि.व.७।

धारायन्त्रम् । क्ली। वारिसेचनयन्त्रे। फोयारा। सुगन्धवारिक्षरणपात्रे। गोलाव पाश। अत्रि.।

धारासत्त्वम् । क्ली। गुड़ूचीसारे। गुलुञ्चेरसत्त्व। वै.निघ.२भ.क्षय.चि.सिवल्लीपाके।

धाराखुही । स्त्री। त्रिधारस्नुहीभेदे। तेकांटा सिजु। रा.नि.व.८।

धारि । क्ली। आयुषि (धारयति शरीरं पुलितां गन्तुं न ददातीति)। च.सू.१अ.।

धारिणी । स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। श.च.।

धारी (इन्) । पुं। पीलुवृक्षे। आकरोट। जटा.।

धारुः । त्रि। स्तन्यपायिनि। जटा.।

धारोष्णम् । क्ली। दोहनेनोष्णधारया पतिते दुग्धे। धारोष्ण दुध। गुणाः—"धारोष्णम् अमृतमयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं वृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम्।" रा.नि.व १५। त्रि। धारया उष्णं, यस्य सुखमेव पानम्। "धारोष्णममृतोपमम्।" वा.टी.हेमा.।

धार्त्तराष्ट्रः । पुं। ईषच्चञ्चुराजहंसे। कृष्णचञ्चुचरणहंसे। गेंड़ि हाँस। अम.। सर्पभेदे। मे.।

धार्त्तराष्ट्रपदी । स्त्री। हंसपादीलतायाम्। रा.नि.व.५। रक्तलज्जालुकायाम्। वै.निघ.।

धाव(वि)निः (नी) । स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया। प.मु.। वा.चि.१अ.। "धाविनीशीफलैः कृताम्।" कण्टकार्य्याम्। धातकीवृक्षे रा.नि.व.४।६। कपिकच्छ्वाम्। आलाकुशी द.सि.यो.यक्ष्म.चि.। शणवृक्षे। वै.निघ.।

धावनिका । स्त्री। कण्टकार्य्याम्। प.मु.। वै.निघ.२भ.भुग्ननेत्रसन्निपातज्व.चि.। [वा.

धीः । स्त्री। बुद्धौ। अम.। उपदिष्टग्रहणे शक्तौ

धीतिः । स्त्री। पिपासायाम्। हे.च.।

धीन्द्रियम् । क्ली। ज्ञानेन्द्रिये। तच्च मनः श्रोत्रं त्वक् रसना घ्राणञ्चेति षट्। अम.।

धीमोदिनी । स्त्री। मद्ये। रा.नि.व.१४।

धीरः । पुं। ऋषभके। रा.नि.व.५। क्ली। कुङ्कुमे। त्रिका.। पुष्करमूले। वै.निघ.।

धीरस्कन्धः । पुं। वनशूकरे। वै.निघ.। म हिषे। हे.च.।

धीरा । स्त्री। मेदायाम्। प.मु.। महाज्योति

[illegible]लतायाम्। बड़ लताकटुकी। [illegible]।
रा.नि.व.३। क्षीरकाकोल्याम्। वै.निघ.। शिम्ब-
ग्राहके। शिउ गाछ्। प.मु.। कर्णशिग्रुकायाम्,
कालशिउ वा काल [illegible]। रा.नि.व.८।
क्रकचपादाम्। बंदरबहिरव्याम्। वै.निघ.। [illegible]-
विशेषे। रा.नि.व.१४।

धीरावी। स्त्री। पीतशिंशपायाम्। वै.निघ.।

धीवरी। स्त्री। मत्स्यमूल्याम्। रा.नि.व.४।

धीहरा। स्त्री। कुन्दुरी। वै.निघ.।

धुकः (का)। पुं, स्त्री। भूमिबदरवृक्षे। वै.
निघं.।

धुकन्धुकम्। क्ली। बदरीफले। मद.व.६।

धुकी। स्त्री। भूबदरे, क्षलिकोल्याम्। काम-
कोली। मद.व.६। [गृहधूमे। झुल। मे.।

धुन्धुमारः। पुं। इन्द्रगोपनामकीटविशेषे।

धुरणीफलः। पुं। मुद्गवृक्षे। प.मु.।

धुरन्धरः। पुं। धववृक्षे। प.मु.। र.मा.।

धुर्वरः, धुर्य्यः। पुं। ऋषभके। रा.नि.व.५।

धुस्तु(स्तू)रः। पुं। (Datura fastuosa)
कृष्णधुस्तूरे। (Datura elba.) श्वेतधुस्तूरे।
(Datura metel.) उपविषपर्य्यायस्वनामख्या-
तवृक्षविशेषे। धुतूरागाछ। र.मा.। हिं धातुरा।
मं धत्तूर। कं मदकुणिगे। तें उम्मेत्तचेट्टु. तन्न
उन्मेत्त। ता. काकउमते। गुणाः—कटुकषः
कान्तिकारी व्रणघ्नः त्वग्दोषखर्जूकण्डूज्वरघ्नः भ्रम-
जनकश्च। रा.नि.व.१०। मूर्च्छाजनकः अग्निघ्नः
पित्तघ्नश्च। राज.। "धुस्तूरादेश्च यद्वीजमन्यच्चोप-
विषञ्च यत्। क्षीरेण पाचयेद्दोलायन्त्रेण शुद्धिमाप्नु-
यात्।" इति शोधनम्। सा.कौ.। घण्टाकर्ण-
क्षुपे। घेंटु गाछ। वृद्धतैले। सा.कौ.।

धुस्तूरतैलम्। क्ली। कर्णरोगाधिकारे पक्वतै-
लम्। "निशागन्धपलैः पक्वं कटु तैलं पलाष्टकं।
धुस्तूरपत्रजरसे कर्णनाडीजिदुत्तमम्।" कटुतैलं
८ प. धुस्तूरपत्ररसः १६ प.। कल्कार्थे—हरिद्रा-
गन्धकयोः प्रत्येकं १ प.। सा.कौ.। इदमेव रसर-
त्नाकरे गन्धकतैलम्। [निघ.।

धूकः। पुं। वायौ। वकुलवृक्षे। विडाले। वै.

धूप[illegible]
[illegible]
धूपदा[illegible]। पुं। [illegible]
[illegible]। धूप- धूप[illegible]
[illegible] धूपः [illegible]

धूनिः। स्त्री। [illegible]।

धूपः। पुं। [illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible] च। [illegible]। [illegible]।
धूपार्थे द्रव्यभेदो यथा—"[illegible]
[illegible]। [illegible] पत्रकाः [illegible]
[illegible] च। पत्रकाठे [illegible] निर्यासः [illegible]-
स च। रालं नेपालकञ्चेति मतोऽयं धूपवर्ग-
कः॥" धर्म.चि.।

धूपकम्। क्ली। तूलकाष्ठे। रा.नि.व.८।

धूपद्रुमः। पुं। रक्तखदिरे। रा.नि.व.८।

धूपनम्। क्ली। धूपाधिवासने। धूपेन धर्माक-
र्षणे। भापरा। Fumigation. व्रणादीनां
क्रियाविशेषे। धुको मलम्। स च व्रणशोधना-
नन्तरं विधेयः। तद्द्रव्यं यथा—"श्रीवेष्टके सर्ज्जर-
से सरले देवदारुणि। सारेष्वपि च कुर्व्वीत मति-
मान् व्रणधूपनम्॥" सु.।

धूपनः। पुं। धूनके। धूना। श्र.मा.।

धूपवृक्षः (कः)। पुं। रक्तखदिरवृक्षे। रा.नि.
व.८। देवदारुवृक्षे। सरलवृक्षे। त्रिका.। श.र.।

धूपसरला। स्त्री। धूपाङ्गसरलवृक्षविशेषे। वै.
निघ.। [१२।

धूपाग(गु)रु। क्ली। दाहागुरुणि। रा.नि.व.

धूपाङ्गः। पुं। श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे। टा-
र्पेण्टाइन् गाछ। रा.नि.व.१२।

धूपार्हम्। क्ली। कृष्णागुरुणि। रा.नि.व.१२।

धूप्यः। पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२।

धूमः। पुं। शिलारसे। गृहधूमे। झुल। मेचके।
धोंआ। गुणाः—"सद्यः श्लेष्मकरो धूमो मेधयो-
रहितो भ्रमम्। शिरोगौरवकश्चापि वातपित्तञ्च
कोपयेत्॥" भा.। वातपित्तवर्द्धकः। राज.१प.।
अन्यः पानार्थे पञ्चविधः—प्रायोगिकः स्नेहनः रे-
चनः कासघ्नः वामनीयश्चेति। पञ्चविधा एव धू-

अवर्त्तय: । तथैवाद्भिना कुष्ठतगरवर्ज्जैर्न स्नेहपिष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं चौमेणाष्टाङ्गुलं परिवेष्ट्यालेपयेत् । एषा प्रायोगिकधूमवर्त्ति: । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्ज्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभि: स्नेहमिश्रै: स्नेहने । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । कासघ्ने कासहरैर्वृहतीकण्टकारिकात्रिकटुकासमर्दहिङ्गिङ्गुदीत्वग्मन:शिलाच्छिन्नरुहाकर्कटश‍ृङ्गीप्रभृतिभि: । वामनीये वामनीयै: स्नायुचर्म्मखुरश‍ृङ्गकर्कटकास्थिशुष्कमत्स्यवल्लूरकृमिप्रभृतिभिर्द्रव्यैश्च वर्त्ति: कार्य्या । तत्र प्रायोगिकनेत्रं कनिष्ठिकापरिणाहमग्रे कलायमात्रं स्रोतो मूलेऽङ्गुष्ठपरिणाहं धूमवर्त्तिप्रवेशस्रोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत् । द्वात्रिंशत् स्नेहने । चतुर्व्विंशतिर्वैरेचने । षोड़शाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च । एते अपि कोलास्थिमात्रच्छिद्रे भवत: । व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलं व्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुलत्थवाहिस्रोत इति । सु.चि.४०अ. । See धूमपानम् । [पूर । भा. ।

धूमगन्धिकम् । क्ली । रौहिषतृणे । रामक-

धूमजाङ्गजम् । क्ली। वज्रकक्षारे । रा.नि.व.६।

धूमदर्शी । पुं । नेत्ररोगविशेषे । "शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टि: । धूमांस्तथा पश्यति सर्व्वभावान् स धूमदर्शीति नर: प्रदिष्ट: ॥" मा.नि. ।

धूमनाड़ी । स्त्री । प्रायोगिकादिधूमप्रयोगार्थं नलाकारयन्त्रे । धुमपानेर नल । लक्षणं —"धूमनाड़ी भवेत्तत्र त्रिखण्डा च त्रिपर्व्विका । कनिष्ठिकापरीणाहा राजमाषागमान्तरा ॥" भा. ।

धूमपानम् । क्ली । धूमसेवायाम् । চুরট খাওয়া বা ধূমপান । तच्च षड्विधं शमनवृंहणरेचनकासघ्नवामनव्रणधूपनानीति । एषां विशेषा: खलपर्य्याये द्रष्टव्या: । तद्विधि:—अत्र सर्व्वासामेव धूमनाड़ीनां छिद्राणि कलायस्थूलानि भाव्यानि । द्वादशाङ्गुलामौषिकां यथास्वधूमद्रव्यकर्षमितकल्केनालिप्याष्टाङ्गुलपर्य्यन्तं छायाशुष्कां कारयेत् । अथ तां स्नेहाक्तामङ्गारदीपितां कृत्वा नेत्ररन्ध्रे धृत्वा च वदनेन धूमं पिबन् तेनैव समुत्सृजेत् । ततो नासिकाभ्यां पीत्वा वदनेन वमेत् । तथा शरावसंपुटे कल्कं निधायाङ्गारदीपितं कृत्वा छिद्रे नेत्रं निवेश्य अपाच धूपयेदिति । भा. । अथ सुखोपविष्ट: सुमना ऋज्वधोदृष्टिरतन्द्रित: स्नेहाक्तां प्रदीप्तायां वर्त्तिं नेत्रस्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् । "मुखेन तं पिबेत्पूर्व्वं नासिकाभ्यां तत: पिबेत् । मुखपीतं मुखेनैव वमेत् पीतञ्च नासया । मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत् । तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तु विहन्यते ।" विशेषतस्तु प्रायोगिकं घ्राणेनाददीत. स्नेहनं मुखनासाभ्यां । नासिकया वैरेचनं मुखेनैवेतरे । तत्र प्रायोगिके वर्त्तिं व्यपगतशरकाण्डां निवातातपशुष्काम् अङ्गारेष्ववदीप्य नेत्रमूलस्रोतसि प्रयुज्य धूममाहरेति ब्रूयात् । एवं स्नेहनं वैरेचनिकञ्च कुर्य्यादिति । कासघ्नौ व्यपगतधूमोऽङ्गारस्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्त्तिं मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिन् छिद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत । अशान्ते धूमे वर्त्तिमवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादोषविशुद्धे: । एष धूमपानोपायविधि: । गुणा:—दन्तप्रक्षालननस्यस्नानभोजनशस्त्रकर्म्मान्तेषु प्रायोगिक इति । तत्र स्नेहनो वातं शमयति, स्नेहादुपलेपाच्च वैरेचन: श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षति, रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वैशद्याच्च प्रायोगिक: श्लेष्माणमुत्क्लेशयत्युत्क्लिष्टं चापकर्षति साधारणत्वात् पूर्व्वाभ्यामिति । भवति चात्र—"नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मना: । दृढ़केशद्विजश्मश्रुसुगन्धिविशदानन: ।" कासश्वासारोचकास्योपलेपस्वरभेदमुखास्रावक्षवथुतन्द्रानिद्राहनुमन्यास्तम्भपीनसशिरोरोगकर्णाक्षिशूलवातकफनिमित्ताश्चास्य मुखरोगा न भवन्ति । प्रायोगिकं चौस्त्रीनुच्छ्वासानाददीत मुखनासिकाभ्याञ्च पर्य्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति स्नैहिकं यावदश्रुप्रवृत्ति: । वैरेचनिकमादोषदर्शनात् । तिलतण्डुलयवागूपीतेन पातव्यो वामनीय: । ग्रासान्तरेषु कासघ्न इति । सु.चि.४०अ. । [त्रिका. ।

धूममहिषी । स्त्री । नीहारे । কুয়াশা ।

धूममृत्तिका । स्त्री स्वर्णशोधनयोग्यकृष्णमृत्तिकायाम् । श.चि. ।

धूमयोनि: । पुं । मुस्तके । अम. ।

धूमर: । पुं । दृष्टिमण्डलगतरोगविशेषे । ধোঁয়া দেখা । लक्षणं —"शोकज्वरशिरोरोगसन्तप्ताभिनिलादय: । धूमाविलां धूमदर्शी दृष्टिं कुर्य्यु: स धूमर: ॥" वा.उ.१२अ. ।

धूमरजः । क्ली । गृहधूमे झूल । भैष.कर्ण.री. चि. ।

धूमसः । पुं । शाकतरौ । वै.निघ. ।

धूमसारः । पुं । गृहधूमे । झूल । र.सा.सं. ।

धूमसी । स्त्री । मुद्गविदलादिकृतरोटिकायाम् । पापड़, दालबड़ि, चूकनि । प्रणाली यथा— "माषाणां दालयन्तोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः । आतपे शोषिता पाङ्के पिष्टास्ता धूमसी स्मृता । धूमसीरुचिरा सैव प्रोक्ता मुर्मुरिका बुधैः । मुर्मुरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ।' भा. ।

धूमा(मः) । स्त्री, पुं । कृष्णशिंशपायाम् । वै. निघ. । [सहजातीयपक्षिणि । च. ।

धूमिका । स्त्री । कुज्झटिकायां । त्रिका. । प्र-

धूमोत्थम् । क्ली । वज्रक्षारे । रा.नि.व.६ ।

धूमोद्गारः । पुं । पित्तजरोगभेदे । भा. ।

धूम्या(म्रा)टः । पुं । कुलिङ्गपक्षिणि । फिङे । अम. । [नि.व.१२ । उष्ट्रे । जटा. ।

धूम्रः (कः) । पुं । सिह्लके । शिलारस । रा.

धूम्रपत्रा । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । तामाक । मं गांधानी । कं कत्तगिरि । उत्. धूयापतर । गुणाः—तिक्ता शोफघ्नी कृमिघ्नी उष्णा कासघ्नी रुच्या दीपनी च । रा.नि.व.५ ।

धूम्रपत्रिका । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा.नि. व.२३ । गन्धद्रव्ये । गन्धद्रव्यभेदे । वै.निघ. ।

धूम्रमूलिका । स्त्री । शूलीतृणे । रा.नि.व.८ ।

धूम्रलोचनः । पुं । कपोते । रा.नि.व.१९ ।

धूम्रवर्णः (कः) । पुं । सिह्लके । शिलारस । रा.नि.व.१२ । कोकड़नामविशेषमृगे । रा.नि. व.१९ ।

धूम्रवर्णा । स्त्री । वराटिकाभेदे । रा.नि.व.१३ ।

धूम्रशूलः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

धूम्रा । स्त्री । शशाण्डुल्यां । रा.नि.व.७ ।

धूम्राह्वा । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा.नि.व.५ ।

धूम्राचिः । स्त्री । धूम्रसुरायाम् । वै.निघ. ।

धूम्रिका । स्त्री । कृष्णशिंशपावृक्षे । कालशिंशु ड़ा अथवा । रा.नि.व.९ ।

धूर्त्तः । पुं । श्वेतकृष्णधुस्तूरवृक्षे । प.मु. । अर्जुनवृक्षे । कुष्माण्डे । वै.निघ. । चोरक नामगन्धद्रव्ये । गेंटेला । रा.नि.व.१२ । क्ली । लौहकिट्टे । हे.च. । विड़लवणे । रा.नि.व.६ । [श.र. ।

धूर्त्तकः । पुं । कैलिकदम्बे । प.मु. । शृगाले ।

धूर्त्तकृत् । पुं । धुस्तूरवृक्षे । श.मा. ।

धूर्त्तजन्तुः । पुं । मनुष्ये । श.च. ।

धूर्त्तमानुषा । स्त्री । रास्नायाम् । श.च. ।

धूर्त्तरः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

धूर्त्ता । स्त्री । शुक्लकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

धूर्द्धरः, धूर्य्यः । पुं । ऋषभके । वै.निघ. ।

धूलकम् । क्ली । विषे । श.च. । [अम. ।

धूलिः । पुं । परागे । गर्द्दभे । पार्थिवरजसि ।

धूलिका । स्त्री । धूली । पुष्पपरागे । वै.निघ. । कुज्झटिकायाम् । श.र. । [र । त्रिका. ।

धूलिगुच्छः (कः) । पुं । पिष्टातके । आवी-

धूलिजङ्घः । पुं । काके । काक । वै.निघ. ।

धूलिपुष्पिका । स्त्री । केतकीवृक्षे । केया गाछ । रा.नि.व.१० । श्वेतकेतकी । वै.निघ. ।

धूलीकदम्बः (कः) । पुं । कदम्बवृक्षविशेषे । धाराकदम्ब । मं धूलिकदंबु । कं धूलिगड़ु । गुणैः धाराकदम्बतुल्यः । रा.नि.व.१० । तिनिशवृक्षे । वरुणवृक्षे । मे. ।

धूसरः । पुं । गर्द्दभे । उष्ट्रे । वनचटके । कपोते । रा.नि.व.१९ । मुद्गे । वै.निघ. । त्रि । पाण्डुवर्णे । मे. । [शुक्लपुष्परास्नायाम् । वै.निघ. ।

धूसरच्छदा । स्त्री । श्वेतवुह्नायाम् । प.मु. ।

धूसरपत्रिका (त्री) । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । बिछाति । शिवमल्लीशाके । प.मु. । हस्तिशुण्डीनामक्षुपे । हातिशुड़े । रा.नि.व.५ ।

धूसरमुद्गः । पुं । धूसरवर्णमुद्गविशेषे । मं धूसरमुग । कं पीयरमुग । गुणाः—रसवीर्य्यविपाकेषु हरिन्मुद्गसमः कषायः मधुरः रुच्यः पित्तकृत् वातविबन्धकृच्च । रा.नि.व.१६ ।

धूसरा । स्त्री । पाण्डुरफलीनामक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

धूसराह्वयः । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।
धूसरी । स्त्री । गर्दभ्यां ।
धूस्तूरः । पुं । धुस्तूरक्षुपे । प.मु. । [द्वि.च. ।
धृतराष्ट्रः । पुं। हंसभेदे । हंसजातीयपक्षिणि ।
धृतराष्ट्री । स्त्री । हंसविशेषपत्न्याम् । मे. ।
धृतिः । स्त्री । धैर्ये । वेगविघाते । भा.म.३भ. उदा.चि. ।
धृष्णुः । स्त्री । कञ्चिकायां । कञ्चि । प्र.च. ।
धेनिका । स्त्री । धान्यके । धने । भा. ।
धेनुः । स्त्री । दुग्धवत्यां गवि । अम. ।
धेनुका । स्त्री । धान्यके । धने । मद.व.२ । हस्तिन्यां । गवि । मे. ।
धेनुकारिः । पुं । नागकेसरवृक्षे । वै.निघ. ।
धेनुजिह्वा । स्त्री । गोजिह्वानामक्षुपे । रा.नि. व.४ । [गोदुग्धे ।
धेनु(का)दुग्धम् । क्ली । चिर्भट्याम् । भा. ।
धेनुदुग्धकरः । पुं । मञ्जरवृक्षे । रा.नि.व.८।
धेनुमक्षिका । स्त्री । गोमक्षिकायाम् । डाँश माछि । वै.निघ. ।
धोड़ः । पुं । डुण्डुभे । ঢোড়াসাপ । श्र.र. ।
धौतम् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.व.१३ । नीलकासीसे । नील हिराकस् । वै.निघ. ।
धौतकौशेयम् । क्ली । धौतकोषजे । पत्रोर्णे । श्र.र. ।
धौतखण्डी । स्त्री । खण्डशर्करायां । वै.निघ. ।
धौतशिलम् । क्ली । स्फटिके । शिका. ।
धौमतम् । क्ली । रक्तबोले । খুনখারাপি । वै. निघ. ।
धौरः । पुं । धवद्वक्षे । ধাওয়া গাছ । भा. ।
ध्वाङ्क्षः । पुं । काके । बके । जलकाके । পানকৌড়ী । अम. । जलपक्षिमात्रे । तक्षके । वै.निघ. ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । रा.नि.व.४ । [जम्बू । रा.नि.व.११ ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षजम्बूः । पुं । काकजम्बूवृक्षे । ज-
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षतण्डुलफला । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षतुण्डा (ण्डी) । स्त्री । काकादनीलतायाम् । काकनासालतायां । কুঁচ গাছ । रा.नि.व.३ ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षदन्ती (नखी) । स्त्री । काकादनीलतायाम् । काकनासालतायाम् । रा.नि.व.३ ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षनामा (नाम्नी) । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षनाशिनी । स्त्री । हवुषाभेदे । হবুষ ফল । रा.नि.व.४ । भा. ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षनासा (सिका) । स्त्री । काकनासालतायाम् । কুঁচ গাছ । रा.नि.व.३ ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षपुष्टः । पुं । कोकिले । हार ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षमाची । स्त्री । काकमाच्यां । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.४ ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षवल्ली । स्त्री । काक[illegible]याम् ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षादनी । स्त्री । काकादनीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षारातिः । पुं । पेचके । হলা. ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षी । स्त्री । काकोल्याम् । কাঁকলা । मे. । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षोली । स्त्री । काकोल्याम् । কাঁকলা । प.मु. । रा.नि.व.३ ।
ध्वापनम् । क्ली । अग्निसन्धुक्षणे ।
ध्यामम् । क्ली । दमनकवृक्षे । मे. । कत्तृणे । রামকর্পূর । प.मु. । सु.चि.२२भ. । च.द.सन्निपातज्व.चि.अपराजिताधूपे । च.द.वा.व्या.१८प्रसारणीतैले । वै.निघ.२भ.गुग्गुल्वादिधूपे । तूलके । सु.सू.२५भ. ।
ध्यामकम् । क्ली । कत्तृणे । রামকর্পূর । प. मु. । च.सू.५भ. । सु.सू.३८भ.एलादिः । रोहिषे । वा.सू.१५भ.देवा. (अभावे उशीरं) । भा.म.४भ. विष.चि. । "पिप्पली ध्यामकं मांसी ।" भा.म.१ भ.ज्व.चि. । [वटवृक्षे । मद.व.५ । शिका. ।
ध्रुवः । पुं । धववृक्षे । ধাওয়া গাছ । र.मा. ।